

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

159

f

LVI. KÖTET

1960

A Nyelvudományi Intézet
Könyvtára
Lehár sz. 1-40 / 1912

1945—1959

Tizenötösör fordult az idő kereke azóta, hogy hazánk, rommá lőtt fővárosával, földült falvaival, harcikocsiktól föltépett mezőivel, ezer sebtől vérezve, a győzelmes szovjet hadsereg diadalmas harcainak eredményeképpen lerázhatta a fasizmus gyötrő és megszegyenítő bilincseit. Ártatlan mártírok tízezreinek árnyai kísértettek, csonka hídlábak, levéltáraknak, múzeumoknak üszkös romjai meredeztek az égnek, sokemeletes lakóházak helyén alaktalan tégl- és törmelékhalmozok borultak szörnyű sírdombokként a bombázások áldozatai fölé, az utcán elszórva heverték fölborított kocsik, lőszeresek, fegyverek, holttestek: a háború irtózatoss hulladékai, még fülünkbe vijjogott bombák, gránátok, aknák süvítése, mintha még tompán beledöbbsent volna a robbanások maradozó zaja, a Duna jeges árja itt is, ott is kiesapott medréből, elsodorra a harcoktól megkímélt apró hajlékokat, körülfogott bennünket az éhínség borzasztó réme, sápadt, kiéhezett emberek jártak az utcán, hajszolva a mindennapi sovány betevő falatot, fáztunk, dideregtünk fűtetlen szobákba, pincékbe összezúfolva, — de végre szabadoknak éreztük magunkat, elmúlt a fojtogató, súlyos lidércnyomás, és a romok között, a romok fölött új élet, a napsugaras jövő felé mutató szabad élet csírái kezdtek bontakozni.

Az első évek a romok eltakarításával a legfájóbb, legmélyebb sebek ápolásával, gyógyítgatásával teltek el. De még mielőtt eltűnhettek volna a legembertelenebb uralom, a legborzalmasabb háború rút hegei, megindult fiatalok, bizakodó lendülettel az új, a szocialista Magyarország építésének nagyszerű munkája. S ebben a lázas szervezésben, a siető országépítésben tudományos életünknek és benne nyelvtudományunknak újjáalakítása is méltó helyet kapott. A szétszórt, egyéni kezdeményezések, a magukra hagyott erőfeszítések helyébe az erők szervezett összefogása lépett, és a megelőző évtizedeken át csak vágyálmokban élő elgondolások egyszeriben határozott, biztos tervekkel érték, majd tervszerű előkészítés után elindultak a megvalósulás útján, sőt ma már kitűnő eredményekben igazolják a magyar nyelvtudomány életerejét, színvonalát. A Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése és méltó anyagi ellátása, a tekintélyes létszámú Nyelvtudományi Intézet létrehozása, az egyetemeken és főiskolákon a nyelvtudományi tanszékek számának megszapordása és nagylétszámú oktatószeméllyezettel való ellátása stb. megteremtették a szervezeti és személyi feltételeit annak, hogy a szaktudományunkra háruló feladatoknak meg tudjunk felelni. Ami hiányosság e tekintetben munkánkban még van, szubjektív okokból ered. A tudományos fokozatok megteremtése a tudományos kutató munkának erkölcsi és anyagi megbecsülést hozott, s az aspiráns-intézmény, esetleges fogyatkozásai ellenére, általában biztosította a tudományos utánpótlás gondosabb megszervezését. Új erőre kapott a Magyar Nyelvtudományi Társaság is, és sűrű, igen látogatott felolvasásaival, valamint eredményes kongresszusaival, konferenciáival a fejlődő élet jeleit adja. Soha

még olyan nagyszámú nyelvészgárda nem működött ebben az országban, mint ma, s nincs immár a nyelvtudománynak olyan, a magyar nyelvvel kapcsolatos részdiszciplínája, melyre nem állana rendelkezésre legalább egy-két jól képzett kutató.

A nagyszerű tervmunkák hosszú sora indult el, s ezektől joggal várhatjuk nyelvtudományunk megújulását. E hatalmas tervmunkák részben már közel is jutottak a befejezéshez, hogy új kezdeményezéseknek adjanak helyet, időt, munkaerőt. Értelmező Szótárunk első kötete már megjelent, a továbbiak rövidesen követik, és e hatalmas munka, egy évszázad adósságát törlesztve, méltó képviselője nyelvészeink tudásának, akaraterejének, újító leleményének csakúgy, mint kormányzatunk áldozatkészségének. Mire e sorok napvilágot látnak, már valószínűleg sajtó alatt lesz az Akadémia várva várt leíró nyelvtanának első kötete is, mely részben újonnan gyűjtött anyagon és új vizsgálatokon épülve bátran várja a kritikát. De közeledik a befejezéshez a Magyar Nyelvatlasz munkálata is. Mintegy tíz év szívós munkájának gyümölcseként a gyűjtés eljutott a végéhez, és hogy e munka is nemcsak a hasonló művek legjobb nemzetközi színvonalán fog állani, hanem számos új elgondolásával és új gyakorlati megoldásával előbbre viszi a nyelvföldrajz tudományát, arról e munkálatokkal kapcsolatos tanulmányok, kötetek, mutatóanyagok eddig is meggyőzően tanúskodnak. De se szeri, se száma az egyéb folyamatban levő nagyfontosságú közös tudományos munkálatoknak: az Új Magyar Tájszótár a maga eddigi összegyűjtött félmillió adatával, az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár, melynek egy részlete már a szerkesztés szakaszába jutott, a Nyelvtörténeti Adattár, mely hasonló fokon áll, az Árpád-kori Személynévtár, a magyar szókinés finnugor elemeinek szótára, a magyarországi szláv nyelvatlasz, a nyelvemlék-kiadások és nem utolsósorban az úgynevezett Nagyszótár (A magyar irodalmi nyelv nagyszótára) stb. Ez a merő felsorolás elég ahhoz, hogy bemutassa azt a nagyszerű pezsgést, melyet a szervezett munka és a szocialista államvezetéstől nyújtott, eddig soha el sem képzelt anyagi támogatás tett lehetővé.

Bármily fontos, nélkülözhetetlen a szervezett közösségi munka, mert egyes föltétlenül elvégzendő feladatok másképpen meg sem oldhatók, az egyéni tudományos munkának éppúgy megvan semmi mással nem helyettesíthető, fontos szerepe. A szocializmust építő Magyar Népköztársaság erre is bőven ad módot, alkalmat, megteremtve anyagi lehetőségeit. Az utóbbi tizenöt év alatt megjelent, értékesnél értékesebb nyelvtudományi monográfiák egész kis könyvtárat tesznek ki. Tudományos kézikönyvek jelentékeny sorozata összegezi nyelvtudományunk egyes diszciplínáinak mai állását, és nyújt egyszerűen mind régóta hiányolt, eredményes segítséget a magyar nyelv oktatására, ápolására a felsőoktatásnak ahhoz, hogy az új nemzedék nyelvi nevelésére hivatottakat jobban képezhesse. Nyelvtudományi folyóirataink is megkapták a lehetőséget arra, hogy eleven tudományos élet kialakításának szervezői és egyben tükrözői is lehessenek, hogy valóban hozzájáruljanak nyelvtudományunk felvirágoztatásához. A magyar nyelvészet vezető folyóirata, a Magyar Nyelv például a népköztársaság hathatós támogatásával korábban soha el nem ért terjedelemben és példányszámban jelenik meg. Az elmúlt évtizedek során csak akadozva, rendszerint évek kihagyásával megjelenő Nyelvtudományi Közlemények, melyre a Vigyázó-vagyonnal rendelkező Akadémia akkor nem tudta vagy nem akarta előteremteni az évenként szükséges csekély összeget, most újra szabályos időközökben, tekintélyes terjedelemben megjelenő,

nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő finnugor és általános nyelvészeti folyóirattá fejlődött. Testvér lapunk, a Magyar Nyelvőr, egyik legolvasottabb tudományos és tudományterjesztő folyóiratunk, ismét betölti, igen megnövekedett terjedelemben egykori, vitathatatlanul fontos hivatását. S az Akadémia új folyóiratai, az I. Osztály Közleményei és az Acta Linguistica, hogy csak azokat említsük, melyekben a magyar nyelvészet helyet kaphat, valamint az egyetemi és főiskolai évkönyvek megannyi új lehetőséget adnak az egymás mellé csoportosuló három nyelvészszakmunkának arra, hogy hallassa szavát.

S ugyanilyen lendületet tett lehetővé a szocialista szervezés és a tudomány megértő támogatása az alkalmazott nyelvtudomány terén. Azelőtt meglehetősen elhanyagolt szótárirodalmunk az élvonalba szökött. Az elmúlt tizenöt év alatt mintegy hetven különféle méretű és célú két- vagy többnyelvű szótárunk látott napvilágot, és e szótárak legnagyobb része a nemzetközi lexikográfiai irodalom legjavához tartozik. E hatalmas eredmény nemcsak kiváló szótáriróink munkáját dicséri, de igen nagy része van benne a szótárkiadás központosításának, kitűnő szervezetségének és természetesen anyagi megalapozottságának. — A nyelvtudomány gyakorlati alkalmazásának jelentős, országos értékű eredményei közé tartoznak megújult, sovínizmustól mentes, de anyanyelvünk épségén és szépségén féltékeny gonddal örökődő nyelvművelő mozgalmunk és szervezetei. E mozgalom rendszeres rádióelőadásokban, hírlapi és folyóirat-cikkekben és értékes önálló kötetekben táplálja közönségünknek örvendetesen növekedő érdeklődését e fontos kérdés iránt, mind nagyobb mértékben igénybe vett állandó közönségszolgálatot tart, s egy nyelvművelő folyóirat megjelenését készíti elő. Munkájának fontos útjelzője lesz a készülő nyelvművelő kézikönyv. Nyelvművelési mozgalmunknak egyébként el kell látnia a jövőben a műszaki és természettudományi szakszókincs viharos fejlődésének nyelvészeti-nyelvhelyességi irányításában reá váró fontos feladatot is, amellyel eddig nem foglalkozott. — Ugyancsak az alkalmazott nyelvtudomány körébe tartozik a helyesírás is. Ennek szabályozására is az elmúlt tizenöt esztendő folyamán került sor.

Mindezekben a sokrétű egyéni és közösségi munkákban, melyek az általános nyelvtudománytól az alkalmazott nyelvtudomány minden ágáig úgyszólván az összes magyar vagy a magyart érdeklő nyelvtudományi ágazatra kiterjednek, az új és biztató az, hogy nem egyben jelentkezik már a marxizmus—leninizmus megtermékenyítő szelleme, a materialista szemlélet és a dialektikus módszer alkalmazása; és biztató az is, hogy egyre több nyelvészünk tudatosan igyekszik megismerni a marxizmus—leninizmust, és meggyőződésből törekszik a marxizmus meghonosítására a nyelvtudományban.

Az utóbbi tizenöt év tehát e futólagos és vázlatosnak is alig mondható szemügyrevétel alapján, a még kétségtelenül meglevő kisebb-nagyobb hiányosságok ellenére is nyelvtudományunk legtermékenyebb korszakának bizonyul. Mindezt elsősorban a felszabadulás tényének, az azt kivívó szovjet hadseregnek, továbbá pártunknak és a párt politikáját megvalósító népi kormányzatunknak köszönhetjük, amelyek a legnehezebb gazdasági körülmények között sem feledkeztek meg a tudományról, sőt kezdeményezték és irányították a tudományos élet új, hatásos megszervezését, és a nemzeti jóvedelem jelentős részét biztosították a tudományok művelésére. Az épülő szocializmus országában volt csak lehetséges, hogy egy kis és nem éppen gazdag nép ennyit tudjon áldozni saját szellemi emelkedéséért. Ezért kér külön is részt nyelvtudományunk a felszabadulás tizenötödik évfordulóján az ünnep-

lésből, melyben az egész dolgozó nép egyesül, s nyelvtudományunk egyik képviselőjeként a Magyar Nyelv, üdvözölve a nagy dátumnak tizenötödik visszatérését.

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szótáraink*

A magyar szótárirodalom igen tiszteletre méltó múltra tekinthet vissza. Értékes szótári munkák hosszú sora mutatja a fejlődés útját a középkortól egészen a felszabadulásig. Elég legyen csak néhányra hivatkozni: a középkori Nominálok után a soknyelvű humanista szótárak, MOLNÁR ALBERTnek a kora színvonalán álló kiváló művei, továbbá PÁPAI PÁRIZ, MÁRTON JÓZSEF, SIMAI KRISTÓF, KRESZNERICS FERENC, KASSAI JÓZSEF és számos más szerző változatos és már elágazó célú szótárain át a XIX—XX. század egyéb jelentős lexikográfiai munkái, melyek közül a legkiválóbbak a Magyar Tudományos Akadémia tevékenységét dicsérik (így a Tzs., CzF., NySz., OklSz., MTsz.), mind a tökéletesedés, a gazdagodás és színesedés megannyi útjelzői. De a XVIII. század második felétől a lexikográfiai elmélet is jeles műveket hozott létre BESSENYEI Jámbor Szándékától kezdve. MAKÓ PÁL, VERSEGHY FERENCZ, GYARMATHI SÁMUEL, TELEKI JÓZSEF, DESSEWFFY JÓZSEF és sok más szerző munkáin kívül egyebek közt CZUCZOR—FOGARASI szótárának 160 negyedrért lapra terjedő Előbeszéde a magyar elméleti lexikográfiai irodalomnak, elavultsága ellenére is mindmáig becses emléke. Bármilyen tekintélyes is azonban a magyar szótárirodalomnak ez a múltja, nincs benne egyetlen szakasz sem, amely — a könyvkiadás mindenkori helyzetéhez és lehetőségeihez arányosítva is — akár csak megközelítené azt a számban és értékben páratlan föllendülést, amelyet az utóbbi években a magyar szótárirodalom terén megállapíthatunk. Attól kezdve, hogy az Akadémia újjászervezése után megindultak a tudományos igényű szótárak munkálatai, majd pedig, hogy az Akadémiai Kiadó 1950—1951-ben hozzálátott a kétnyelvű szótárak kiadásának korszerű megszervezéséhez, szótárirásunk, mely az előző évtizedek nemzetközi versenyében elvegyült legföljebb a „futottak még” kategóriájában, egyszerre az első vonalba szökött, úgyhogy ma a Szovjetunió után a második helyen állunk, amint ezt már 1957-ben megállapította a szocialista országok könyvkiadási konferenciája Lipcsében. E páratlan eredmény egyaránt dicséri lexikográfusaink szorgalmát és rátermettségét, Akadémiánk kulturális politikáját, az Akadémiai Kiadó szervező és megvalósító tevékenységét, nyomdánk fölkészültségét.

Oly nagy ez a termelés, hogy egy ilyen rövid előadás során nem hogy kellően méltatni lehetetlen, de még a merő beszámolás is szétfeszítené az adott kereteket. Ezért, hogy vissza ne éljek a hallgatóság türelmével, inkább csak a számokat beszélgetem, azokat is óvatosan szemelgetve.

Szótáraink némi erőszakkal két nagy csoportba oszthatók. Az egyikbe tartoznak a kétnyelvű szótárak, s ezek egyszersmind azzal is elkülönülnek a többtől, hogy túlnyomóan az Akadémiai Kiadó szótári szerkesztőségének

* A Magyar—Szovjet Baráti Társaságtól, az Akadémiai Kiadótól és az Állami Könyvterjesztő Vállalattól 1959. augusztus 14-én rendezett ünnepélyes sajtófogadáson elhangzott beszámoló.

közreműködésével készültek; a másikba az egynyelvű, továbbá a főleg tudományos (értve ezen itt a nyelvtudományi célú) szótárak, melyek vagy egyéni munkák, vagy legnagyobb részét tudományos kutató és egyetemi intézetekben szakemberekből álló munkaközösségek teljesítményei.

Lássuk előbb a kétnyelvű szótárakat, melyek tekintélyes számukkal is a legmeggyőzőbben bizonyítják azt a hatalmas erőfeszítést, mely lexikográfusainkat, akadémiainkat és kiadóját dicséri.

1959. június 30-ig 60 különféle szótárunk jelent meg, mégpedig 1 250 000 példányban. Ma már ennél is több: 62 szótárunk van, és ez is mutatja a szaporulat állandó iramát. Ezek közül számos szótár második, sőt további kiadásokban jelent meg. A második és további kiadások száma 28, úgyhogy eddig összesen 62 szótárunk jelent meg 90 kiadásban.

A kétnyelvű szótárak egy része általános szótár, mások szakszótárak. Mind e kiadványok három típusban jelentkeznek: nagy szótárak (70 000 címszón felül), kézi szótárak (40—60 000 címszóval) és kisszótárak (kb. 20—30 000 címszavasak); ezekhez társulnak legújabbban a (Duden típusú) szemléltető szótárak, melyek COMENIUS kezdeményezését fejlesztik magas fokra. E szótárak közül 17 az orosz nyelvvel foglalkozik, s ezek közül 10 műszaki vagy tudományos szakszótár (általános műszaki, orvosi, mezőgazdasági, katonai, vasúti, autóműszaki), 7 pedig általános szótár, különféle típusokban, terjedelemben. Orosz szótáraink eddig összesen 220 000 példányban jelentek meg, s így már eddig is igen jelentékeny szerepük van az orosz nyelv ismeretének terjesztésében, s ezáltal a szovjet kulturális eredmények hozzáférhetővé tételében. Könyvkiadásunk szótárkészítési politikájának ez egyik sarkalatos pontja; ezért adott alkalmat a nagy orosz—magyar szótár megjelenése, mely szótáraink sorában a hatvanadik, mint különösen fontos esemény erre az ünnepi találkozóra.

Mellesleg megjegyezhetjük, hogy e lexikográfiai művek kiadása gazdasági, anyagi szempontból sem megvetendő előnyökkel jár, mert évről évre oly jelentős mennyiségű szótárunk kerül kivitelre, hogy ez devizaellátásunkban is nem elhanyagolható tételt jelent.

Ezek a szótárak azonban nemesak számukkal imponálók, hanem általában minőségükben is kiválók. Csak néhány mozzanatot emelünk ki. ECKHARDT SÁNDOR magyar—francia szótára például az élő magyar szókincsnek ez idő szerint legteljesebb szótározása. Németországban sem jelent meg ez ideig olyan terjedelmű modern német szókincset tartalmazó szótár, mint a mi HALÁSZ ELŐN-féle német—magyar nagy szótárunk, úgyhogy a németek most készülő német—orosz szótárjuk alapjául ennek a szótárnak a szókincsét, frazeológiáját javasolták, egy másik, kisebb típusú német—magyar és magyar—német szótárunkat pedig egy világszerte ismert nagy külföldi kiadó kérte és vette át. Általában külföldön mindenütt nagy elismeréssel fogadták szótárainkat. Elég lesz talán csak egy példát említeni még: a koreai—magyar szótárról, melyhez hasonló Európában eddig nem jelent meg, a koreai legfelsőbb kulturális szervek külön levélben is igen elismerőleg nyilatkoztak. De a külföldi, hivatalos és nem hivatalos kritikákhoz méltán sorakozik a magyar közönség elismerése is, mely a szakkritikákban és a közönség köréből az Akadémiai Kiadó szótárszerkesztőségéhez érkezett levelek százaiban nyilvánul meg. A már említett orosz szótárakon kívül a különféle típusú szótárak a nyelvek egész sorát ölelik föl: az eddig megjelent orosz, angol, német, olasz nagy szótárakon kívül közép és kis típusú koreai, spanyol, lengyel, szerbhorvát,

bolgár, albán stb. stb. szerepelnek szótársorozatunkban, s még az eszperantó-szótárakat is igen nagy elismeréssel fogadta a nemzetközi eszperantó irodalom. — Kiváló szolgálatot tesznek szakszótáraink is a maguk folyton bővülő sorával, fokozatosan tökéletesedő megvalósulásával. Azt hiszem, felesleges hangsúlyozni ezeknek rendkívüli fontosságát fellendült tudományos életünkben, melynek a nemzetközi tudományosságba beleilleszkedve, azzal egyenlő ritmusban kell folynia, ha nem akar a provincializmus szintjére süllyedni. De jelentős e szótárak szerepe a magyar nyelv szempontjából is, mert bennük alakul ki és rögzítődik, persze nem egy napról a másikra, a magyar szaknyelvek különleges szókészlete is.

Nem akarom azt mondani, hogy ebben a hatalmas termelésben minden egyenlő értékű. A kiadás kezdetén még általános szótárunk is akadt olyan, melyet ha nem is éppen méltányos, de mégsem teljesen alaptalanul szigorú kritika ért. Azóta azonban általános szótáraink általában a legjobb nemzetközi színvonalon vannak, sőt sokszor lexikográfiai szempontból előre mutatók, a haladás élén járnak. Szakszótáraink között is vannak egészen kiválók, de valamennyien igen hasznosak, és általában javuló tendenciát mutatnak. Megindult egy műszaki értelmező szótár-sorozat is, mely egyben a magyar műszaki terminológia egységesítésének nem lekiacsiyolendó kísérlete. Ezek a szakágazatonként megjelenő kisebb kötetek egyben a fogalom tartalmának magyar nyelvű szabatos kifejtésén kívül a magyar címszavak három nyelvű — orosz, német és angol — fordítását is adják a megfelelő mutatókkal, ily módon egyetlen műben párhuzamosan nyújtva, mintegy egybekapcsolva az enciklopedikus jellegű magyarázatokat a többnyelvű szótárak módjára a magyar műszaki idegen nyelvű egyenértékeseivel. E sorozat körülbelül 20 kisebb kötetből áll, megjelenésük után a beérkezett kritikai megjegyzések felhasználásával készül majd el az összevont műszaki értelmező szótár három kötete. E szótárakban lexikográfiai szempontból is akad jócskán javítani való, például ugyanannak a magyar szókincsnek háromszoros, az idegen nyelvi fordításoknak kétszeres megismétlése, az idegen egyenértékeseinek külön-külön sorokba szedése mintegy egy harmaddal növeli meg teljesen fölöslegesen a szótár terjedelmét. De talán mondhatjuk azt, hogy itt elvégre kísérletről van szó, ahol a kezdeti botlás — még ilyen számottevő is — talán megbocsátható.

Az Akadémiai Kiadó szótári részlege igen értékes nemzetközi kapcsolatokat is kiépített. Így már 1956 tavaszán szoros kapcsolatba lépett a moszkvai szótárkiadó vállalattal, terveiket kicserélik, kiadványaikat egymásnak megküldik, egymás tapasztalatait a saját munkájukban értékesítik. — Külön megállapodás létesült az Ukrán Szövetségi Köztársaság és Magyarország között létrejött közös könyvkiadási egyezmény keretein belül az ukrán—magyar, magyar—ukrán szótárak kiadására. Ezeket a Kárpáton túli terület kiadójával közös együttműködésben adja ki az Akadémiai Kiadó, s már 1960 első felében várható megjelenésük. — A szovjet tudományos könyvkiadó által készített orosz—magyar geodéziai szótár lektorálásai megállapodás alapján a magyar fél végezte. — Igen jó kapcsolatok épültek ki a Német Demokratikus Köztársaság lipcei szótárkiadójával, a Bibliographisches Institut, illetőleg a Verlag Enzyklopädie kiadóval. Szoros együttműködés alakult ki a szemléltető szótárak kiadásával kapcsolatban. — A lengyel—magyar szótár a lengyel és a magyar akadémia együttműködése alapján jött létre. — Megjelenés előtt áll a prágai akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia kulturális megállapodása következtében Magyarországon készült és Prágában lektorált

nagy cseh—magyar szótár, mely kiválónak ígérkezik. — A következő év elején jelenik meg Romániában a román—magyar szótár, melyet a magyar fél lektorált. E pár példával szótárírásunk külföldi kapcsolatainak csak néhány legfontosabbját emeltem ki.

Igen érdekes a szótári munkának újszerű megszervezése is az Akadémiai Kiadó keretében. Míg ezelőtt a szótár hosszú évekre, sőt évtizedekre elhúzódó egyéni munka volt, legföljebb egy-két segéderő működött a szótárkészítő mellett, inkább csak a manuális munkában segédkezve, jelenleg egy jól megszervezett és kitűnően bevált szerkesztőség épült ki a Kiadó szótári részlegében. E szervezet persze nem születhetett meg máról holnapra, de maga a tapasztalat szervezte meg és alakította ki mai formájában; az első tétova tapogatódzások, kísérletek, sőt — valljuk meg — kisebb-nagyobb melléfogások után fokozatosan tökéletesedett, csiszolódott. Eleinte, 1950—1951-ben, amikor a szótári munkálatok megindultak, főleg a szakszótáraknak, de az általános szótáraknak a készítésébe is rengeteg embert és intézetet vontak be szervezeten, volt olyan idő, amikor 100—150 ember is dolgozott, és aki valaha munkaközösséget vezetett, az tudja, hogy ennyi munkatárs működését elfogadható mértékben összehangolni lehetetlen. A tapasztalatok meghozták gyümölcseiket. Évek munkája nyomán alakult ki a mai szótári szerkesztőség, amely a legfontosabb kérdésekben egységes lexikográfiai elveket, eljárásokat igyekszik kialakítani, és főleg szerves, jól átgondolt munkamenetet épített ki. E szerkesztőségen belül kisebb csoportok alakulnak: négy-négy orosz, német, francia stb. specialista, akik természetesen az illető nyelveken kívül több más nyelven is tudnak (s azok szótári munkálataiban is segíthetnek), és a szótárkészítésnek gyakorlott szakemberei. Ezek a szótár tulajdonképpeni szerkesztőjének, szerzőjének utasításai és irányítása szerint végzik az anyaggyűjtés, a rendezés és rendszerezés, valamint az előkészítés munkálatait. Mindenben azonban szigorúan a szerkesztő elgondolásait valósítják meg megfelelő szaktudással, úgyhogy a szótárszerkesztő egyénisége teljesen érvényesülhet. Természetesen a központi szerkesztőség a szükséghez mérten, főleg a szakszótárak esetében a szakma kiváló képviselőivel meg a tudományos intézetekkel állandó kapcsolatban van.

Ami az általános kétnyelvű szótárakat illeti, ez a szótárkiadói tevékenység immáron évek óta a Magyar Tudományos Akadémia állandó ellenőrzésével és irányításával folyik. Erre az Akadémiának külön szerve van, a Szótári Bizottság. Minden készítendő szótár részletes tervét be kell mutatni ennek a bizottságnak. Megjegyzendő, hogy a bizottság előre gondosan kidolgozta azokat a szempontokat, melyek alapján a kérdéses szótártervet el kell készíteni. A tervet előadói jelentés és javaslat alapján a bizottság tüzetesen megvitatja, jóváhagyja, esetleg módosításokat kíván vagy elutasítja. Ez utóbbi szintén nem ritkán megtörténik. Azonfelül magukat a szótári munkálatokat is figyelemmel követi, ellenőrzi, a szerkesztők vagy a kiadó szabályos időközökben jelentést tesznek a bizottságnak a munka állásáról. — A szakszótárakkal kapcsolatban e feladat az Akadémia megfelelő egyéb bizottságaira hárul.

Ennyit talán az eddig megjelent kétnyelvű szótárakról. Ezekon kívül az Akadémia — mint említettem — egynyelvű, értelmező, valamint tudományos (nyelvtudományi) munkaeszközül szolgáló szótárakat is készíttetett és készíttet, s ezeket az Akadémiai Kiadó kiadta vagy ki fogja adni. E szótárak munkálatainak irányítására az Akadémia saját tagjai közül delegál szakembereket, a munka ellenőrzésének a feladata pedig a Nyelvtudományi Bizottságra tartozik. — Elsősorban meg kell itt említenem az Értelmező Szótárt, mely

az Akadémiának CZUCZOR—FOGARASI szótára óta a legnagyobb szótári vállalkozása az úgynevezett Nagyszótáron kívül, ez utóbbi elkészítése, formába öntése azonban még hosszú munkát igényel. Igaz, hogy az Értelmező Szótár sem jelent még meg, de első kötete nyomás alatt van,¹ második kötete ki van szedve, a harmadik pedig valószínűleg ugyancsak ebben az évben napvilágot lát, úgyhogy előre láthatólag még 1959-ben a szótár fele (három kötet, mintegy 4000 lap) piacra kerül. Ez a szótár meggyőződésem szerint nemcsak igen jó színvonalon állja meg a helyét nemzetközi viszonylatban is, de sok ponton lényeges haladást jelent nem egy hasonló modern külföldi szótár előtt. E szótár megjelenése régi, fájdalmas adósság lerovása. Ugyanis míg nemcsak a nagy európai nyelveknek, de a környező népeknek is csaknem mindnek van ilyen modern szótárunk, olykor nem is egy, nálunk csak régen elavult ilyen mű munkákra hivatkozhatunk, de ezeket is úgyszólván csak a szakember ismeri és használja, a nagyközönség körében egyáltalában nincsenek forgalomban, s ennél fogva hivatásuknak egyrészt elavultságuk, másrészt ismeretlenségük miatt nem tudnak megfelelni. Ennek a munkának, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének egy külön osztálya készít — csupa jól képzett szakemberekből, nagyrészt alkotó tudósokból álló munkaközösség — igen sok irányú fontossága nyilvánvaló. E szótár hivatva van a nyelvi öntudatot, s ezen keresztül a nyelvi kultúrát, minden nemzeti kultúrának, sőt az egyetemes kultúrának az alapját fejleszteni, közönségünk sokszor fogyatékos stílusérzékét megfelelő módon nevelni, sőt talán kialakítani. Egész magyarságunk művelődésének fontos fegyverévé kell, hogy váljék ez a szótár, mely remélhetőleg nemcsak minden tollforgató embernek, de minden öntudatos olvasónak állandó segítő társa lesz. Emellett azonban, minthogy itt lexikográfiai tárgyról beszélünk, szabad legyen azt is megemlítenem, hogy e mű újszerű megoldásaival lexikográfiai elméletünket és gyakorlatunkat igen nagymértékben fejleszteni fogja. Talán említenem sem kell, hogy az alkotó nyelvtudomány számára fontossága szintén igen jelentős, mert kiváló munkaeszközt kapnak benne kutatóink. Nem időzhetek ennél a kérdésnél tovább, de ismét hangsúlyoznom kell, hogy e szótár nemcsak tudományos szempontból, de az egész magyar művelődés számára nagy jelentőségű. — Készültek azonkívül egyéb, szorosabban véve tudományos (nyelvtudományi) jellegű szótárak is, itt példaképpen említem az Ormánysági Szótárt és a hatalmas, két kötetes Szegedi Szótárt: ezekkel népi szókincsünk korszerű feltárása jelentékeny mértékben haladt előre. Reméljük, hogy ezeket hasonló művek sora fogja követni. Tudományos jellegű szótáraink készítése azonban legnagyobb részben folyamatban van, s ezek csak a közelebbi vagy a távolabbi jövőben érnek publikációig, azért csak a jövő ígéreteinak számbavételében fogok ezekről igen röviden pár szót szólni.

A lexikográfia azonban, ha nem is tart számot arra, hogy a teremtő nyelvtudomány diszciplinái között helyet kapjon, kétségtelenül a nem kevésbé fontos alkalmazott nyelvtudománynak egyik igen értékes ága, melynek nehéz, olykor megoldatlan vagy nem kielégítően megoldott elméleti és gyakorlati kérdései vannak. A szótáriródalom mennyiségi és minőségi fejlődése nem is képzelhető el a lexikográfia elméletének megfelelő fejlesztése nélkül. Egy-egy zseniális szótáriró csinálhat esetleg jó szótárat mintegy ösztönösen újra felfedezve régen bevált megoldásokat, de általános szótári kultúra a lexikográfiai elmélet megfelelő kibontakozása nélkül nem képzelhető el. Talán ez is oka —

¹ Az I. kötet azóta megjelent.

egyebek között — a felszabadulást megelőző évtizedek viszonylagos szótárírási tespedésének, hogy e korban a megfelelő lexicográfiai irodalom jóformán teljesen hiányzott. Ezen a téren újabban szintén jelentékeny föllendülés tapasztalható. Főleg az Értelmező Szótár munkatársai, de a kétnyelvű szótárak szerkesztőségének tagjai is szakfolyóiratokban több igen fontos lexicográfiai kérdést tárgyaltak előre mutató módon. Helyet kapott a lexicográfia az egyetemi előadásokban is, és lexicográfiai tárgyú doktori értekezések készülnek. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a szótárírás elméleti és gyakorlati problémáinak fejtegetése a lexicográfusok vagy — akár kibővítve — a nyelvészek magánügye. A szótárak legtöbb fajtája a nagyközönségnek szól, azonban hogy hivatását magas fokon tölthesse be, szükséges volna, hogy a nagyközönség tisztában legyen azzal, mik egy-egy szótártípusnak a sajátos céljai, milyenek a lehetőségei, és melyik milyen problémákkal küszködik. Hogy közönségünk jelentékeny része ezen a téren mennyire tájékozatlan, azt jól megmutatják az egyes szótárakhoz laikus részről érkezett hozzászólások, melyek bár rendszerint igen elismerők, olykor a szótár legkiválóbb erőseit kifogásolják, vagy olyasmit keresnek benne, amire az adott szótártípus semmiképpen sem vállalkozhat. A tanulságos példának egész sorát tudnám idézni, kezdve az Ormánysági Szótár keltette vitán, melyen meglehetősen elképesztő vélemények hangzottak el, az Értelmező Szótár próbaképpen közölt szócikkeire befutott hozzászólásokig, amelyekben a legellentétesebb vélemények ütköztek össze: amit az egyik dícsért, azt a másik súlyos fogyatékoságnak bélyegezte meg és viszont, és bár igen értékes és megszívlelendő bírálatok és vélemények is hangot kaptak, a beküldött nézetek nagy részére rányomta bélyegét a szótár mivoltának, céljának, korlátainak, problémáinak nem ismerése vagy éppen félreismerése. Ezért sajnálatosnak tartom, hogy az Értelmező Szótárhoz készült, mintegy 100—120 lapnyi Bevezetés (egy kb. 8000 lapra terjedő műhöz ez igazán nem túlzott), mely közérthető módon ismertette a szótár elvi alapjait, céljait, e célok elérésére kidolgozott eljárásait, ezek megokolását, a problémákat és az alkalmazott megoldásokat, egy bizottság határozata értelmében ki fog maradni magából az Értelmező Szótárból. Nem a lexicográfus szakmai sovinizmusa beszél belőlem, hiszen a szakemberek nem vesztenek azzal, ha külön kötetben jelenik meg ez a munka, mely nemcsak a magyar lexicográfiai irodalomnak talán legjelentősebb alkotása, de amely számos olyan kérdést is tárgyal, és elfogadhatóan megold, melyek éppen nehézségük miatt a nemzetközi szótárszerkesztési irodalomban sem igen jutottak tüzetesebb megbeszéléshez. De e nélkül a szótár megfelelő nevelő hatása csorbát szenved. Nehezebben fog eleget tenni annak a feladatának, hogy a nyelvi kultúrát, a szellemi látóhatárt szélesítse, s a szélesebb körű közönséget is megismertesse azzal, hogy mire való az Értelmező Szótár, mit akar, mit tud és hogyan adni. Pedig a szótár nemzeti művelődésünk igazán ható elemévé csak akkor válik, ha az olvasókban, a szótár használóiban tudatossá lesz a szótár valódi szerepe, lényege, problematikája. De ha már így van, ahogy van, kívánatos legalább az, hogy a Bevezetés egyes részei, például az értelmezések típusairól, ezek alkalmazhatóságáról szóló rész idegen nyelven is megjelenjék, mert lexicográfusaink nem fognak vele szégyent vallani. — Örvendetes eredményeket mutat föl szótártörténeti irodalmunk is. Itt ki kell emelni GÁLDI LÁSZLÓ művét (A magyar szótáriródlom a felvilágosodás korában és a reformkorban), mely régi szótáriródlomunk egyik legizgatóbb, legértékesebb és legtermékenyebb szakaszát dolgozza föl mintaszerű módon.

Az a jelentős dátum, mellyel kapcsolatban a hatvanadik kétnyelvű szótár megjelenése erre az összejövetelre alkalmat adott, nem jelent megállapodást, megpihenést. A szótárírás minden arcvonalán tovább folyik a munka. A hatvanadik óta máris megjelent még két kötet. Kiadás alatt áll, és még ebben az évben megjelenik 6 új szótár, második vagy többedik újabb kiadásban még 3. Ezek közül orosz nyelvű a magyar—orosz szemléltető szótár, ez a teljesen újfajta kiadvány. A jövőt illetőleg továbbra is szerepelnek új típusú orosz nyelvű szótárak. Így 1960 nyarán elkészül a Művelődési Minisztérium rendeletére az általános iskolák VII. és VIII. osztályai számára szolgáló szótár, továbbá a középiskolák számára is készül új orosz—magyar és magyar—orosz szótár. (Ezek tankönyv jellegűek lesznek a diákság részére olcsó áron.) Az idegenforgalom, az utazás céljait óhajtja szolgálni a kiadó egy miniatűr (dióhéj) szótársorozattal, s abban az elsők között szerepel az orosz—magyar és a magyar—orosz rész. Az öt éves terv során pedig megvalósul az az óhaj is, hogy a russzizmusok külön szótára napvilágot lásson; ez az orosz nyelv behatóbb, alaposabb elsajátítását kétségtelenül elő fogja mozdítani. De az általános szótárak sorozata rövidesen ki fog egészülni finn, továbbá svéd, portugál és egyéb szótárakkal. — Állandóan bővül a szakszótárak köre is; különösen fontos, hogy népszerű, kisebb szakszótárak sorakoznak rövidesen föl a nagy terjedelmű műszaki és tudományos szótárak mellé.

Ugyancsak folyik a munka a tudományos jellegű szótárak területén. Erőteljesebb lendületet vesz az Akadémia Nagyszótárának immár több, mint fél század óta folyó munkája, mely a XVIII. század végétől (1772.) századunk közepéig nagy bőségben, hatalmas dokumentációval tárja föl a magyar irodalmi nyelvnek szinte fölmerhetetlenül gazdag szókincsét. — Mihelyt befejeződik az Értelmező Szótár megjelenése, rögtön hozzálát a munkaközösség egy kisebb, népszerű, olcsó képes értelmező szótárnak a készítéséhez, melyhez a nagyobb Értelmező Szótár adja meg a szükséges alapot. Enélkül ugyanis veszedelmes, a tapasztalatok szerint hibás eljárás lett volna egy kisebb szótár alkotásához látni, mintegy ezzel kezdeni a munkát. — Tervbe van véve egy szinonima-szótár, a magyar szólások és szóláshasonlatok szótárának munkája pedig már folyamatban van. — Idestova tíz éves gyűjtőmunka máris hatalmas anyagot hordott össze az új magyar tájszótárhoz. — Az új magyar nyelvtörténeti szótár is előre haladt: jelenleg máris együtt van az anyag ahhoz, hogy a MOLNÁR ALBERT előtt megjelent glosszák, szójegyzékek és szótárak magyar nyelvi anyagát bocsássa terjedelmes szótár alakjában a kutatók rendelkezésére. — Talán megjelenhetik a Szófejtő Szótár új, bővített és átdolgozott kiadása is, sőt van remény arra, hogy a monumentális Magyar Etymologiai Szótár is új életre kel. — Ehhez járulnak régi, nehezen hozzáférhető lexikográfiai munkák kritikai kiadásai, hogy csak a legfontosabb munkákat, terveket említsem, valamint megjelenés előtt áll a hatalmas méretű mari szótár, melyet az egész nemzetközi tudományos világ türelmetlenül vár. Tervekkel és feladatokkal el vagyunk tehát látva, s ha időnk lesz mindezek megvalósítására, talán erőnk sem fog cserben hagyni.

Azt hiszem, ez a rövid beszámoló a maga vázlatosságában is meggyőzhetett mindenkit arról, amit a beszámoló elején mondtam, hogy tudniillik jelenlegi szótárírásunk nemesak méltó utóda a tiszteletre méltó magyar lexikográfiai múltnak, de azt mennyiségben és minőségben messze túlszárnyalja. Lexikográfiaink hatalmas művekkel, szótárak egész sorozatával, de ötletes új megoldások alkalmazásával, változatos feladatok bravúros megoldásával

emelkedett a magasba, és mint a magyar szellemi életnek megnyilvánulása, méltóképpen képviseli a magyar művelődést a világ színe előtt. Erdeme van ebben Akadémiánknak, mely megadta az ösztönzést és a lehetőséget erre a hatalmas kibontakozásra, a kiadónak, mely kiváló szervezésével és — például a tudományos jellegű szótárak kiadásában ismételten tapasztalt — áldozatkészségével az eredményeket valósággá érlelte, és nem utolsósorban lexikográfusainknak, kik lelkesen vállalták azt a munkát, melyről már SCALIGER megállapította, hogy „... omnes Poenarum facies hic labor unus habet”.

Szimbolikus jelentőségű, hogy ezt a beszámolót éppen abból az alkalomból tartjuk, hogy a 60. kétnyelvű szótár, a nagy Orosz—Magyar Szótár, GÁLDI LÁSZLÓ és HADROVICS LÁSZLÓ kiváló műve megjelent. Mert semmi sem mutathat rá jobban a szótárak fontosságára, mint orosz nyelvű szótáraink immár jelentős sora, hiszen ezek adják meg a lehetőséget arra, hogy egy, az elmúlt évtizedekben oly hiányosan, sőt ferdén ismert hatalmas kultúrát közelebb hozzanak, elérhetővé tegyenek számunkra, s e kultúrát hordozó népet megismertessék velünk. S a nyelvek megértése a népek kölcsönös megértését, a béke szent művét szolgálja. Ezen munkálkodik a maga szerény, de nem hatástalan munkakörében a szótáríró és szótárkiadó, s a magyar műveltség fejlesztése és a világ békéjének építgetése az az ösztönző erő, mely magyar lexikográfusainkat mindig fokozódó feladatok mindig nagyobb lendületű végzésére sarkallja. Reméljük, hogy a közelmúltban oly rohamosan fölfelé szökő fejlődés nem marad meg a most elért szinten, hanem tovább, még szélesebben bontakozik ki, mert a jövő csak akkor méltó a mára, ha a ma művét még teljesebben, még tökéletesebben tudja folytatni. Reméljük, hogy így lesz.

BÁRCZI GÉZA

A grammatikus Kazinczy

Születésének kétszázadik évfordulójára

„a' mit hagyok, úgy hiszem azt! hevíteni fog szíveket, mikor már nem leszek is”
(Élet és Literatura 1826. IV, 259).

Kazinczyról egy évszázada, születésének századik évfordulóján E ö t v ö s J ó z s e f azt állapította meg emlékbeszédében, hogy „ő nem egyes műveket, hanem egy egész irodalmat, egy új életre ébredett nemzetet hagyott maga után, hosszú munkássága által megszerezvén azt, mi az irodalom, mi a nemzet kifejlődésének első feltétele: nyelvet, mely a művészet s tudomány körében előre törekvő nemzetnek alkalmas eszközül szolgálhasson” (Eötvös: ÖM. VIII, 84).

Felbeesülhetetlen értékű, megmérhetetlenül gazdag hagyatékát a rá meglehetősen kiműveletlenül maradt magyar nyelvből úgy sikerült előteremtenie, illetőleg kibontakoztatnia, hogy bármit tett, alkotott, szeme előtt a „nagy cél” lebegett, hogy „ez a' lelkes de szerencsétlen Nemzet, bővebb nyelvet kapván, tudományt kaphasson, melyben azért nem haladhatott eddig, mert nyelve nem volt reá alkalmas” (1815. K. egy kanonoknak: Lev. XII, 422).

E „nagy cél” érdekében vállalkozott több olyan kérdés megoldására, olyan mű létrehozására is, legalább in spe, amilyenek a megfejtését, illetőleg megalkotását — természetesen sokkal fejlettebb fokon — mai nyelvtudomá-

nyunk is elsőrendűen fontos feladatának vallja. Hogy csak a jelentősebbekre utaljak, tervezte különféle szótárak, nyelvtanok írását, előmozdította a magyar stiliztika fejlődését, foglalkoztatták általános nyelvészeti kérdések, helyesírási problémák, próbálkozott szófejtésekkel, tevékenykedett régi szövegek kiadása ügyében stb. — Részletesen ezúttal csak nyelvtanirói terveiről, munkálatairól szölok.

1. Kazinczy elengedhetetlenül fontosnak tartotta, hogy a tollfor-g a t ó k — a szépirodalom művelői és a nyelvvel kapcsolatos különféle kérdéseknek boncolgatói egyaránt — g r a m m a t i k a i l a g i s k o l á z o t t a k legyenek, ismerjék a nyelv törvényeit, a nyelvtan szabályait. Amikor 1806-ban egy fiatal költő, Ferenczy Lajos elküldte neki Csokonai halálára írt verseit bírálatra, először is a nyelvtan tanulmányozására buzdította a pályakezdőt. „Versed mutatja, érezteti a' kezdőt: de kezdő vala egykor Csokonai is — írta. Feküdj' a' munkának, 's igyekezz' dicsőséggel megfutni a' pályát. [Bekezded.] Mindeneknek előtte azt jegyzem meg, hogy a' ki írni akar, annak érteni kell a' nyelvet, még pedig nem vulgariter [az én kiemelésem]. Leveledben és dajlodban hemzsegnek a' grammatikai vétkek. Nem elég az, hogy a' köznép így is szól: éjjelibe (nem *in noctES earum* vel eius — hanem *in noctE*). Itt ezt kell vala mondanod: éjjelÉbeN. Osztán: sok ízbeN, *LyányI* puellaris, puellae eius: *lyányAI*, *lÉányai*, nem pedig *jányi*. A' SE mint a' NE prohibitivum mindenkor; a' negativum mindenkor *sem*, mint *nem*. És sok más botlásaid! — Olvassd a' gondos Magyar Írókat: Virág Benedeknek verseit, Révainak Grammat. hung. elaborat.; elmélkedj'; 's gyakorold nyelvedet és kezvedet a' gramm. törvényeiben.” (K. Ferenczy Lajosnak: Lev. IV, 22.) — Egy évvel később Virág Benedekhez intézett levelében így nyilatkozott: „Magyar nyelvet illető sok apró írásaink közül én még csak hármát láttam. Óhajtanám látni a' Gróf Telekiét, 's még inkább a' Kis Jánosét 's Pucz Antalét. Sajnálom, hogy sokan olyanok írnak, a' kik magyarul nem tudnak t u d ó s a n, és így csak rosszul írnak. A' Péchy Imréd¹ mind addig, a' hol a' szók' helyes vagy nem helyes voltára ereszkedik, valóban derék munka.” (1807. K. Virág Benedeknek: Lev. V, 50.) — 1811-ben — keserűséggel és bosszúsággal vegyes hangon — ezt írta: „Vegye Uram Öcsém [Ragályi Tamás] is aestheticaí tárgyú Epigrammáimat...² Uram Öcsémnél nem szükség beszélnem, mi indított ezeknek írására, mert ismeri Literatúránk szükségét, melynek Napszámosai a' nyelvet tanulni nem akarják [az én kiemelésem] — mert azt úgy tudják, a dajkájoktól tanulván, mint Révai tudhatta — sem az Aesthetikát nem, — mert verset írni nem kell egyéb, mint versificatiói Fertigkeit; a' sok mennykő Poocs[!] és Mátyási, kiket az én Pataki Ludhattyum³ magasztal, így írja őket.” (K. Ragályi Tamásnak: Lev. XXII, 273.) — Saját magáról öntudattal vallotta: „A' nemzet' izlését minden oldalról igyekeztem [ti. Egyveleg írásaiban] művelésbe venni: G r a m m a t i k á m (kivéven egy két botlást) t i s z t a [az én kiemelésem]; Orthographiám tökéletesebb mint közönségesen látni; Stylistikám csak azoknál hibás, a' kik a' szépitő neologismust soloecismusnak veszik” (1809. K. Prónay Sándornak: Lev. VI, 181).

¹ Amint VÁCZY JÁNOS a Jegyzetekben megállapítja, Kazinczy itt Péchy Imrének „A' magyar nyelvről a' polgári és peres dolgok folytatásában” címmel névtelenül megjelent értekezésére célozt (vö. Lev. V, 569).

² Értsd: A Tövisék és Virágok című epigrammagyűjteményben foglaltakat.

³ L. Tövisék és Virágok: RMK. XX, 38.

2. Kétségtelen: kivált később, az 1810-es és 1820-as években a nyelvújítás szabadságának, főként pedig a tollforgatók nyelvfejlesztő jogának olykor bizony meglehetősen heves védelmében eléggé sűrűn hangoztatta, hogy a nyelvben, nyelvművelésben az ízlés, az esztétikai szempont előbbre való, mint a grammatikai szabály. „Verseghy nagy dolgokat forral: Adelungunk akar lenni, s grammaticát ad s lexicont. — Az is kell, de a nyelvet nem a grammaticus, nem a lexicographus viszi elő, hanem az író; a grammaticus elposhasztja magát, s cirkszálmoz a hol szabad kézzel kell dolgozni, s így annyit ront, a mennyit épít... [Bekezdés.] Felhozatá lexicona articulusat, melyeket apró papiros szeletekre írálva egy zsákba vetve tart. Mindent nagyot akar, nagy grammaticát, nagy lexicont. A nagy könyv nagy rossz, azt mondá egy görög; még ő maga a grammaticát magasztalja, én mindég az ízlést magasztalom; de az a grammaticusnak gyanus portéka, s azért gyanus, mert felforgatja kártyavárait. Hogy nyugalomban maradjunk, arra kérék, hogy énekelgessen. Azt jobban tudja, mint a nyelv dolgait.” (Pályám Emlékezete [Abafi-féle kiadás] 166—7.)¹ — „A Szép-író nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása Szépen legyen. Valami ezen igyekezetét seghélheti, az neki mind szabad; akár engedi a’ Grammatica, és a’ Szokás, akár nem.” (TudGyűjt. 1817. XII, 89.) — „Mind B. [eregszászi] mind S. [iposi] Úrnak a’ Grammatica ’s a’ Szokás a’ két nagy Törvényszabója. Tiszteli azt REC. [értsd: Kazinczy] is: de kívülök még egyebet is kell tisztelni — azt az a cre judiciumot, mellyet Quintilian. L. I. C. VI. említ, és a’ mellyet mi Ízléssé személyesítünk.” (Uo. 98.) — „A’ Szépírónak nagyobb vétek nem szépen írni mint nem jól... Neologizálni rosszul, vétek: neologizálni jól, érdem. De ezek az Urak mindent a’ Grammatica czirkalmával mérnek; az pedig irtóztató instrumentum a’ Künstler’ kezében sok esetekben.” (1818. K. Szabó Jánosnak: Lev. XVI, 259.) — „Már Adelung megmondá hogy az Ízlés több mint a’ Grammatica” (1821. K. Prónay Sándornak: Lev. XVII, 473). —

„Egy titkot mondanék neked,
De félek, hinni nem fogod. —
Ki szól, ki ír jól? — A’ ki szépen.
'S szépen ki ír? — Az a’ ki jól.
Ők ketten egyyek. Háborognak
Mint ollykor férj és feleség.
Uram veszít, győz asszonyom.
(azaz mindég Asszonyom, a szép, győz,
nem uram, azaz a Grammatikai jó)”
(1828. K. Bártfay Lászlónak: Lev. XX, 548). —

„A’ poshadt Grammaticus nem nézi, mi ad több erőt, több szépséget a’ beszédnek, hanem mi egyez vagy ellenkezik az ő hideg törvényeivel, ’s romlást kiál-

¹Érdemes megjegyezni, hogy korábban sokkal enyhébben ítélte meg Verseghynek fogságában folytatott szótár-, illetőleg nyelvtanírói tevékenységét: „Versegi Magyar Lexicont és Grammaticát dolgozott fogságában. Budán közölte velem planumát. Sokban igazsága van — est ubi peccat! De hiszen az infallibilitas egyikünknek sem adattatott.” (1797. K. Kis Jánosnak: Lev. II, 421.) Utóbb, a tollesaták elesitultával, ismét elnözőbb volt Verseghynek ha nem is munkássága, de legalább személye irányában: „Tudva van a’ Tek. Úr előtt, hogy Verseghynek, ki egészen, egészen, más lett mint egykor volt, barátja nem valék, ’s nem leheték; Izlésem, Grammaticám, Moralitasom az övétől egészen különböznek; de Verseghy hív volt Nyelvünkhöz, ’s egész életét annak áldozta, a’ mit jónak néze; ’s így én, ha tévedésitől iszonyodom is, mint ő az enyéimektől, méltónak tartom emlékezetét a’ hálára.” (1827. K. Sággy Ferencnek: Lev. XX, 202—3.)

toz. De Quintilián megengedi hogy a' Grammaticák' törvényei ellen szólljunk, csak cum virtute szólljunk, azaz, ha szóllásunk nyer a' szokatlanság által." (Muzáron 1829. IV, 154.)

3. Mindazonáltal a grammatikai ismeretek fontosságát sohasem vonta kétségbe, ellenkezőleg: mindvégig hangoztatta, ha csak az ellentét kedvéért, annak kiemelésére is, hogy a nyelvet az irodalom művelőinek akár a hagyományos nyelvtani szabályok megsértésével is szabad, sőt kell szépíteni, gazdagítani. „Tudni, a nyelv törvényeit elmulhatalanul szükség [az én kiemelésem], szükség azt is tudni, mi van szokásban: de azt is szükség tudni, mi adhat trópicus díszet, s el nem feledni, hogy kevés regula van kifogás nélkül, és hogy a regulától eltávozni sok helytt trópus vagy figura, s nem anomalia. [Bekezdés.] Azonban igen is igaz, hogy ez a szabadság csak azoknak való, a kik a nyelvet tanulták, tudják; a ki nem tudva, nem akarva, megszorulásból hibázik, járjon a törvény szerint. Ezeket Révaihoz, Pázmányhoz, Káldihoz, Szenczi-Molnárhoz, az Adria Sirenéhez kellene küldeni iskolába, s csak akkor kellene nekik licentiatusságot adni, midőn a Bürger Mamsell La-Reglejét lévvé és vérré fogták volna változtatni s megtanulták volna, hogy a duzzadt vén Strunsel tanításaitól um nichts und wieder nichts és der Bonne bloss zum Possen, eltávozni sem nem szabad, sem nem illő." (1814. Dayka G. élete: Magyar Pantheon 51—2.) — „Grammaticát holtig kell tanulunk. De az Író, midőn főbb okok lebegnek előtte, elhagyja a' Grammatika törvényeit." (1818. K. Pápay Sámuelnek: Lev. XVI, 49.) — „Az én N. Urat megbotránkoztató szavam: az Író Ura a' Nyelvnek — az Író hol tiszteli, hol nem tiszteli a' Grammaticát és Szokást — az Írónak (a' kit. i. szépen akar írni) legfőbb törvénye az, hogy írása szép legyen, akár engedi a' Grammatica és a' Szokás, a' mit csinál, akár nem — nem azt tette, hogy a' mit Dr. B[eregszászi] Ur (lap 64. a IV. köt.) tilt, az Író ne tartozzék vétekek ismerni; nem Író az, hanem Mázoló, a' ki *lopjált*, *írvéket*, *legyél*t és *legyéket* mond; azok az én megbotránkoztató szavaim nem tettek egyebet mint a' mit olly gyakran elmondottam már, hogy a' Grammaticus nem pirúlja a' maga Solocismusait si SCIENS facit. — Nil infelicius Grammatico! — insigni documento, quantum Grammatici auribus et scientia praestent! ... Ez értelemben tanítám én hogy az Író Ura a' nyelvnek; szabad kéjű, de nem vak kéjű, tanult kéjű, de nem tudatlan kéjű Ura [az én kiemelésem], barátja, nem ellensége, művelője, nem pusztítója, nem rontója, de építője. Nem azért parancsol, mert neki parancsolni tetszik, hanem mivel jót, szépet, hasznost parancsol, bár hogy az, nem csak a' tanulatlan, de ollykor még a' tanult Olvasó is, nem érti, az ilyen tiszteli 's tanulja, még pedig holtáig a' Grammaticát [az én kiemelésem], a' Lexicont, a' Szokást: de midőn azok nem elégségesek arra, a' mire a' Nyelvet bírjuk, hogy az gondolatainknak 's érzéseinknek igaz képe 's hív tolmácsa légyen, még pedig nem csak imígy, csak amúgy, hanem legapróbb különbözőseikben (nüansz) akkor, mint a' Berzsenyi' Erőse, mint maga Berzsenyi, az Erős — gyémánt fegyverénél Fényes utat tusakodva tör 's nyit." (Antikritika: TudGyűjt. 1819. IV, 121—2; l. még. 1818. K. Kis. Jánosnak: Lev. XVI, 58.) — „Tisztelni kell a' szokást és a' Grammatikát, 's jaj annak, a' ki törvényt nem ismer [az én kiemelésem]; de az Izlés nem kevésbé szükséges s biztos vezér" (1820. K. Kisfaludy Sándornak: Lev. XVII, 116.) — „Kell Aesthetica.

kell Grammatica: de a' Nyelv és Mesterség körül inkább kell Izlés mint tanulás'' (1827. K. Kis Sámuelnek: Lev. XX, 266).

4. Az egykorú grammatikákról zömükben azt tartotta, hogy nem alkalmasak rá, hogy az irodalom művelőinek megfelelő nyelvismereteket nyújtsanak, vagy azért, mert tartalmilag nem voltak elég megbízhatók, vagy amiatt, hogy túlságosan szakmai nyelven voltak megírva. „Ungarn hatte noch kein Handbuch der ung. Gramm., Stylistik, und der Geschichte der ung. Sprache und Lit. — olvassuk Pápay Sámuelnek »A' magyar literatúra esmérete« című művéről írt bírálatában —, welches auch denen geniessbar wäre, die sich nicht eigentlich zu Schriftstellern ausbilden wollen. Grammatiken gab es die Menge; wie einst die Sardi venales, alius alio nequior; ganz entblösst von philos. Aussicht, mit sich selber uneins, und strotzend von den abendtheuerlichsten Hypothesen, die in den Kopf des Lehrers einer noch immer nicht ausgebildeten Sprache, der weder von dem Wesen der Sprachen überhaupt, noch von dem seiner eigenen Sprache zu klaren Begriffen gelangt ist, sondern nur im Finstern herumtappt, und über manchen Schimmer, der in seine Dämmerung schoss, ergötzt, sich ein unzusammenhängendes morsches System formt, kommen können; so dass ausser der einzigen Révaischen nicht eine zum Gebrauch ist. Diese aber ist blos bis zur Hälfte gedruckt, ist nicht für den Anfänger, und ist lateinisch.” (1809. K. Rummy Károly Györgynek: Lev. VII, 90; l. még: 1809. K. Szemere Pálnak: Lev. VII, 101.) — „Azt kérded, melyik a leghasználhatóbb Magyar Grammatica és Lexicon. A Pápay munkájának Recenziójában (Leipz. Litt. Zeitg. Febr. 1810) azt mondtam Grammaticáink felől, hogy azokra reá illik, a' mit a Sardiniai martalékokról mondott a' római közbeszédb: Sardi venales, alius alio nequior! — Sok van s mind rossz, de egy sem rosszabb, mint a' Mártoné és a' Versegghié s a' Debreczeni. Legjobb és valóban igen jó a' Révaié: Grammatica Elaborator.¹ De ennek még csak az Etymológiai része adatott ki. Révai maga meghalálozván, Syntaxisi része egygyik tanítványánál van, Révainak tulajdon kezével írva, s az késik kiereszteni.” (1810. K. Berzeviczy Gergelynek: Lev. XXII, 255; l. még: az 5. pontban található idézetek, továbbá: 1806. K. Révai Miklósnak: Lev. IV, 252—3; 1807. K. Cserey Miklósnak: Lev. V, 123; 1810. K. Horváth Istvánnak: Lev. VII, 486; é. n. K. Szűcs Jánosnak: Lev. XIII, 219; 1817. K. Rummy Károly Györgynek: Lev. XV, 316—7; 1831. K. Döme Károlynak: Lev. XXI, 518; stb.)

5. Ilyenformán érthető: amikor 1808-ban Dessewffy József buzdította, örömet vállalkozott rá, hogy ír a tollforgatók részére egy grammatikát, annál is inkább, mivel azt tartotta, hogy „Jó Grammaticáink és jó Lexiconunk mind addig nem lesz, míg ezt szépiróinknak egyike vagy másika dolgozni nem fogja; az ilyen pedig nem örömet vesztegeti idejét az illy šovány munkára” (1810. K. Berzeviczy Gergelynek: Lev. XXII, 255). Amint néhány levélrészletből kitűnik, úgy tervezte, hogy művét a tőle oly nagyra becsült Révai Miklós²

¹ Mindazonáltal még Révai művét sem tartotta egészen hibátlannak: „Én Révait igen nagynak, utólréhetetlennek tartom: de nem tartom hibátlannak...” (1808. K. Pápay Sámuelnek: Lev. V, 271).

² Vö. „Révainak perlő írásait 's Grammatikáját én excerpálni fogom, hogy előforduló kétségeimben ő legyen a' kalaúzom. Nem esküszöm én neki szavaira 's zászlója alá. Hiszen az ő és ű eránt világosan elpártoltam tőle, 's nem ts-vel hanem cs-vel élek a' hol nincs forradás. De bizony ő nyelvünknek a' Státorja, ő a' Magyarok Adelungja.” (1807. K. Kis Jánosnak: Lev. V, 156.)

Elaboratior Grammatica Hungarica című munkája, illetőleg a benne követett elvek, módszerek nyomán fogja megírni, csak hogy nem latinul s nem is anynyira tudós nyelven, hanem — miként ezt Klopstock tette — könnyen érthető, élvezetes stílusban, amellet röviden, de azért szakszerűen. Tervét azonban aligha tudta megvalósítani. Tudomásom legalábbis ez idő szerint nincs többről, mint hogy a helyes kiejtést tárgyaló fejezet egy része elkészült, ránk azonban — tudtommal — ez sem maradt. „Ő [ti. Dessewffy József] a' Gyűlés után arra vett — írta Prónay Sándornak —, hogy egy I r ó n a k való Grammaticát írjak; mert a' Révaié hosszú és úntató, a' Verseghié Auto da fé t érdemlő eretnkségekkel van tele. Nem ígértem meg; de a' miolta kedden megbetegedve haza jöttem, asztalomt ellepték a' Révai, Debreczen, Gyarmathi és Verseghi Grammaticáik. Valóban írni fogok egyet. Azoknak a' jó embereknek Philológiájok sincs igaz Philologia; de leginkább vannak az í z l é s nek híjával. A' Gyarmathi és a' Debreczen Gramm. stílusa 's egyebe is olyan forma, mint a' XVI dik századbéli Németeké. Verseghi piquirozza magát hogy neki ízlése is van: de az olyan, a' millyet nem k ö v e t n i, hanem k e r ü l n i kell. — Mi lesz a' szándékból, nem tudom, hogy izzadni fogok, azt tudom. De Révainak útmutatásai után, kinél én nagyobb Grammaticust a' Magyarok közt, sőt csak olyat is, a' ki-vele egy pályát futni méltó legyen, nem ismerek, hozzá fogok. Téged arra kérlek előre, Nagy Férjfiú, hogy ha a' munka elkészül, minnelőtte sajtó alá bocsátom, megtekinteni méltóztassál.” (1808. K. Prónay Sándornak: Lev. V, 339—40.) Dessewffynak így számolt be a dologról: „Hozzá fogtam az Aesthetikai Magyar Grammatika írásához, 's most még inkább tapasztalom, hogy Herkulesi erő kívántatik az Augias istálójának [!] kitisztítására. Nálam az Orthoepéja nagy részt foglal el, mert nem csak írni, de jól kimondani sem tudjuk a' szókat. Azonban legfőbb igyekeztem az, hogy paragraphusaim eleven séggel, ízléssel, 's praecisióval legyenek írva, hogy a' munkát ne kellessék izzasztó fáradással olvasni.” (1808. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. V, 349—50; l. még: 1808. K. Kis Jánosnak: Lev. V, 358.) És: „Én egy holnap olta inkábbára a' Jaenai Lit. Zeitungok olvasásával töltöm időmet. Klopstocknak Grammatiche Gesprechtjét Voss recenseálta benne (Jan. 1804.). Ezt szóról szóra kiírtam. Tudtam hogy Kl. azt írta, de a' könyvet sem Pesten, sem Bécsben meg nem kaphattam. Most újra sürgetem megküldését. Mert — higj állításomnak! nem fanfaronád az bennem — nékem épen az a' gondolkodásom a' magyar nyelvről, a' mi a' Klopstocké 's Vossé a' németről; és Te tudod, hogy régen készülgetek olly grammaticát írni, mint a' millyet Kl. kívánt ezen recensio szerént. Sőt tovább mégyek: látván (a' mit Kl. is látott), hogy az felette sovány portékácska léssen — én is épen úgy gondolkoztam, elmés költemény által meglelkesíteni a' Grammatikát, mint Kl. cselekedett itt, de nem értem-fel, mint kell azt úgy, a' hogy itt látom. Engemet a' mi Grammatikáink' olvasása ugyan elfáraszt. A' Révaiét legalább szép deáksága miatt olvashatom. De hogy olvashassa az ember a' Verseghiét, Gyarmatiét, a' Debreczenit, a' Beregszásziét, mellyek, mind a' Sardi venales, alius alio nequior...; 's nem csak a' magyar nyelv természetét nem ismerik, de nem a' nyelvekét is, és mégis Grammatikát írnak!” (É. n. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. VII, 23—4).¹

¹ A tőlem kipontozott részben Kazinczy utal Pápay művéről írt bírálatára. Így az kétségtelen, hogy ezt a' levelét 1809-ben vagy 1809 után írta. Ez azért is figyelmet érdemel, mert későbbi hírünk nincs „esztétikai” nyelvтанáról. Igaz, jóval később említi:

6. Azt hangoztatván, hogy az irodalmi nyelv fejlesztése a jó ízlésű íróknak és költőknek a feladata, Kazinczy nemegyszer kijelentette, hogy a nyelvtanírónak egyetlen joga a nyelvben kimutatható törvényszerűségek regisztrálása, szabályba foglalása: „A' Grammaticagyártók felől lévén szó — olvassuk egyik levelében —, nem hallgathatom el, hogy én őket a' Nyelvszokás meghatározásában olly hatalmú Uraknak, mint kapitány Úr, nem nézhetem. E' részben vélekedésem ez: — Az Élet' Nyelvében a' változások magokban támadnak, ignotis auctoribus: a' Könyvek' Nyelvében a' tanácslatot az Író teszi, 's a' sanctiót a' jobb Olvasók' javalása 's a' jobb Írók' elfogadása, követése. A' Grammaticus Protocollistája a' végezeseknek, sine voto, 's a' Nyelvnek Historica.” (1827. K. Szemere Pálnak: Lev. XX, 367.) — „A' Grammaticus és Lexicographus improtocolálják az új szó' 's új szólás' elfogadtatását — írta máskor —. A' hatalom [a könyvek nyelvében] : . . az Íróé, nem a' Grammaticusé . . . ő [ti. a grammaticus] nem egyéb mint pragmaticus Történetírója a' Nyelvnek — így mondja a' grammaticus Adelung is.” (Muzárium 1829. IV, 153.)

Ömaga mégis „n o r m a t í v” nyelvtant akart adni az irodalom művelőinek. Mutatja ezt már az az idézett megjegyzése is, mely szerint művében „az Orthoepéja nagy részt foglal el, mert nem csak írni, de jól kimondani sem tudjuk a szót.”¹ De még világosabban kitűnik ez PÁPAY SÁMUELnek A' magyar literatúra esmérete című művéről írt bírálata egyik-másik részletéből.² Így mindenekelőtt abból, amelyben rámutat, hogy bár a grammatikailag kellően nem iskolázottak nyelvhasználatukban összekevernek, egymással fölcserélnek bizonyos kifejezőeszközöket, mégsem fölösleges akribia a nyelvtanírótól, ha ragaszkodik a szabályos használathoz, a hagyományos szabályokhoz, ellenkezőleg, neki éppen ez a legfőbb kötelessége. „Eine der allerschwersten Aufgaben der ungarischen Syntax ist die constructio tertiae personae plur. numeri nominis possidentis (wie fáknak oder abgekürzt fák, der Bäume) mit der dritten person plural. numeri nominis possessivi affixo suo pronominali iam aucti (wie ág der Zweig, ága sein Zweig, ágai seine

„Én ismét egy Anti-Verseghin dolgozom. Előadom Grammaticai minden gondolkozásomat.” (1820. K. Döbrentei Gábornak: Lev. XVII, 162.) Am egyáltalán nem biztos, hogy ezzel nyelvtan írására célzott, lehetséges az is, hogy csak valamiféle vitairatra gondolt.

¹ Annak megvilágítására, hogy pontosabban mit tartott a helyes kiejtésről szóló fejezetbe tartozó problémának, érdemes idézni a következő levélrészletet: „Az Orthoepéja és Prozódia között különbséget tartok, de magam is elcsudálkoztam rajta, mikor a' kérdésre elsőben feleltem, mert a' kérdést annakelőtte soha magamnak nem tettem. A' különbség nálam a' kettő között az, hogy a, Prozódia (poetica) nem a' Consonansokra ügyel, hanem csak a' vocalisokra. Még akkor is csak a' vocalisokra, mikor ezt a' törvényt szabja. Si mutam liquidamque simul etc. . . Ellenben az Orthoepéja azt is tanítja, hogy némelly betűk mint mondatnak-ki, midőn összeolvadnak d-j; mert akármit mondjon Versegi, ezt: dicat, nem *mongya*-nak hanem *mondjá*-nak kell írni, a' j lévén az Imperativus jele minden esetekben, a' hol s-sé nem változik; p. o. *jog-ja, dob-ja, lop-ja, tör-je, rak-ja*, etc. — Osztan hova tartozik hát a' Dialectusokról való szakasz ha nem ide? mellyekről tudjuk, látjuk, hogy a' Prozódia alá bizonyosan nem vitethetnek.” (1808. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. V, 410—1.)

² Amikor híret vette, hogy Pápay Sámuel „igen derék Philologiai munkát adott ki”, arról értesítette Dessewffyt, hogy addig, míg ezt kézhez nem kapja, abahagyja nyelvtana írását (vö. 1808. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. V, 410). Nyilván arra gondolt, hogy majd PÁPAY művének tanulságait is felhasználja. Így megokoltnak látszik, hogy PÁPAY könyvére tett bíráló megjegyzéseiből egyúttal az ő nyelvtanírói nézeteire is következtessünk.

Zweige, **ágok** ihr Zweig, **ágaik** ihre Zweige). — Sorglose Sprecher und Schreiber haben das eine oft für das andere genommen und ungrammat. Köpfe behaupten, auch fehlerhafte construction sei schon gut, weil der Sprachgebrauch es sanctionirt hat. Man hat aber auch nie aufgehört richtig zu sprechen und zu schreiben; sanctionirt ist also das irrige nicht... Sich so lang als möglich genau an die Regel zu halten, ist nicht unnütze Kleingeisterei, sondern die strengste Pflicht des Grammatikers [az én kiemelésém].” (1809. K. Rumy Károly Györgynek: Lev. VII, 95—6.)

Verseghyt egy ízben ekképp marasztalta el: „azt mondja, hogy ő mindent szeret a' ki magyarul ír és jót mond. — Philologus és Grammaticushoz illő szó e ez? ő a' maga Vármegyéjebeli magyarsággal ír — (ergo *folyik*, pro foly — *tessen*, pro tessék.) — 's megszenvedti ha más megint a' magáéval fog írni. Debreczenben tehát *nyitik* már a' virág fog[ják] mondani, pro *nyílik*, et melius *nyíl*.” (1806. K. Nagy Gábornak: Lev. IV, 233.) — Egy Dessewffyhez írt levelében úgy nyilatkozott, hogy az íróknak, költőknek kötelességük az irodalom nyelvéből a *mondi*, *mondik*, illetőleg *csillapodj*, *gondolkodj*-féle, csak tájanként élő ragozási formákat irtogatni. „Eggy szót a' *csillapodjál* és *csillapodjra*, 's a' mit e' czikelyben mond leveled. — »Döbrentei és én (azt írod) mi ketten nagy ellenségei vagyunk a' Nyelvszokásnak« [vö. Dessewffy József K.-nak: Lev. XV, 6—7] — Mentsen Isten ettől. Sőt én a' szokást szentül tisztetem... Csak hogy a' szokást kell ismerni és érteni; mert van illethetetlen is, illethető is. 'S azért hogy ezt: *dicít* és *dicunt*, sok helytt így is mondják: *mondi* és *mondik*, én is mondjam e így? Illyen a' *csillapodj* [!], a' *gondolkodj*... Eggyikünknek sem juta még az eszébe, hogy a' Nyelvből minden Anomaliát kitiltson; de az tiszte a' jó Írónak, hogy a' még ki nem mívelt nyelvben azt a' mit a' gondatlanság vagy tudatlanság vitt bele, jobhá tegye [az én kiemelésém].” (1817. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. XV, 34.) — Említett művében PÁPAY SÁMUEL a nyelvszokást ismerte el a nyelvben, nyelv művelésben legfőbb mértékül, majd azt igyekezett meghatározni, hogy a különféle vidékek nyelvhasználata miben tér el egymástól, illetőleg, hogy melyik nyelv szokás az, amelyik mintául szolgálhat (74 kk.). Kazinczy PÁPAY nézeteit nem fogadta el. Legelőször is tagadta a nyelvszokás legfőbb birói jogát, majd kétségbe vonta PÁPAYnak azt az állítását, hogy a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *-tól*, *-től* ragot csak Erdélyben használják ilyen formában, máshol mindenütt zártabb változatban élnek vele, végül azt hangsúlyozta, hogy a többféle alakban használatos nyelvi elemeket szebbik változatukban kell az irodalomban alkalmazni, illetőleg meggyökereztetni: „Werden die Deutschen, einen Lessing, Klopstock, Göthe, Wieland, und Voss Sprachverderber schelten, weil sie dem Sprachgebrauch nicht nur gefolgt, sondern in vielen Dingen auch zuvorgegangen sind [az én kiemelésém]? Die Propositionen *a*, *de*, *ex* spricht und schreibt jeder Ungar, der auf Cultur Ansprüche machen darf, ja sogar ein nicht unbedeutender Theil des Pöbels *tól*, *ról*, *ból* mit dem männlichen Vocal, und mit dem weiblichen *től*, *ről*, *ből*, in Ungarn und in Siebenbürgen; das *tül*, *rül*, *bül* wird unter den Gebildeten und dem Achtsamen fast gar nicht, und unter den Ungebildeten wenig gehört, ungefähr wie *Szíp* und *ides* um Debreczin, statt *szép* und *édes*. Wäre dieses, wie Rec. [= Kazinczy] zu behaupten wagt, wahr, so müsste die Angabe des Herr Verfassers freylich

und seine Folgerung irrig ungegründet befunden werden. In zweifelhaften Fällen dieses Art entscheidet der Sprachgebrauch, der waltende mit dem alten und constanten (aber nicht schon veralteten oder altern den) verglichen, die Etymologie, Analogie und Euphonie. — Etymologie und Analogie sprechen für das *ról* und *ról* und wider das *rúl* und *rúl*; denn sagt und schreibt, den selbst der, der, *rúl*, *túl* und *búl* sagt und schreibt, auch *tüle*, *rúla* und *felüle*? Euphonie will auch *O* und nicht *U*; denn wo beides geduldet werden kann, muss in der Schriftsprache das Schöner gebraucht werden [az én kiemelésem]; *U* ist aber der am wenigsten schöne Vocal unter allen siebenen, die der Ungar hat, und doch will der Verfasser S. 78. und 94., ganz auf die Weise, wie Verseggy Révais richtige conjugation *tótos* (slavissans) spöttelt in den Verdacht bringen, dies sey eine Siebenbürgische Mundart." (1809. K.: Romy Károly Györgynek: Lev. VII, 93; l. még: 1809. K. Szemere Pálnak: Lev. VII, 102—3.) — Ugyanakkor a gondos írók nyelvhasználatával szentesített grammatikai szabályokról állította azt, hogy a vers kedvéért nem szabad őket megsérteni: „Azért hogy kiszüljön a vers, nem szabad elgázolni a grammatica reguláit és a prosodiáét, azt a Grammaticát és Prosodiát értem, mellyet legjobb és leggondosabb Iróink sancionáltak [az én kiemelésem]" (1815. K. Buczy Emilnek: Lev. XII, 437). Mindez együtt arra vall, hogy Kazinczy azt tartotta: a grammatikusnak az egész nemzet fő érintkezési formájává emelkedő, egységesülő irodalmi nyelv törvényszerűségeit kell megállapítania, illetőleg rendszereznie. Sőt talán még az is föltehető, hogy amikor ömaga normatív nyelvtant akart a tollforgatók használatára írni, akkor a normát nem egyébben, mint éppen a nemzetivé alakuló irodalmi nyelvben kívánta megjelölni, — norma értékűvé emelésével egyben létrejöttét is elő akarván mozdítani.

7. Az 1815-ben tartott tiszánineni generale consistorium kinevezett egy bizottságot, hogy vizsgálja felül a falusi iskolák és a sárospataki kollégium tanítási rendjét. A bizottság tagjainak egy része — az ún. litteraria deputatio — 1822. júliusában Lónyai Gábor elnökletével ülést tartott, s ezen ezt a határozatot hozta: „A hét elsőbb classisokban, a mint a Deák Nyelv esméretében előlépegetnek: ezzel egyarányúságban vezéreltessenek a Magyar Nyelvben a Tanuló Ifjak". Ezzel egyidejűleg megbízták Kazinczyt, hogy a következő (1823—1824-i) iskolaévre szerkesszen egy olyan kézikönyvet, amely alkalmas eszközül szolgálhat az említett határozat végrehajtásához, a magyar nyelv ismeretek megfelelő szintű oktatásához. Ő ezt a megbízatást készséggel vállalta. (Vö. Sárospataki Lapok 1896: 898.) Művét 1823-ban be kellett volna mutatnia, de ennek nem tudott eleget tenni. A világi elnökhöz, Lónyai Gáborhoz fordult tehát, tekintsen el megjelenésétől. Egyúttal azonban rövid tájékoztatást is adott a rá bízott kézikönyvvel kapcsolatos terveiről, munkálatairól. Beszámolójából szempontunkból először is az érdemel figyelmet, hogy miként az íróknak szánt nyelvtant, a tanulóknak tervezett kézikönyvet is élvezetes stílusban kívánta megírni. A másik érdekes mozzanat: az előadott tervezet szerint voltaképpen nem rendszeres nyelvtant akart írni, inkább egy a nyelvtan beosztását követő nyelvi-nyelvhelyeségi-stilisztikai kézikönyvet kívánt az ifjúság használatára bocsátani. „Egy előre nem látott baj — írta — nem engedi, hogy én ma és holnap, 's talán holnap után is, Nagyságodnak engem megtisztelő parancsolatjához képest

Patakon megjelenjek, valamint azon fogadásomnak sem tehetek eleget, hogy a' parancsolt Munkát mostanáig elkészítsem; de mihelytt lehet, Patakon leszek 's a' parancsolt Munkát a' Grammaticai részben ugyan Septemberig, a' Stylisticaiban pedig azután nem sokára bizonyosan elvégzem. Sokat dolgoztam e' végre már; de nines olly rendben, hogy bemutathassam; annyival inkább, mivel az Universalis Grammaticára tartozókban szükségem van arra, a' mit Szemere Pál barátom dolgozott, 's ő eszt. olta mindég ígéri hogy kezemhez fogja küldeni, mostan pedig már valóban küldi is. Mind e' mellett, hogy Nagyságoddal láttassam, melly igen óhajtom megnyerni a Nagyságod és a' tisztelendő Felsőség javallását, bemutatom a' Munka legelső lapjait. A' sovány tárgyat ha virágosan nem adom-elő, olvashatatlan lesz a' tárgy; mert ki nem csömörlik a' Grammaticától? 's ki nem hiszi, hogy azt ő is tudja, és így tanulni nem szükséges? — Ugyan-ezért követem a' Quintilián és Herder példáját, 's eltérvén a' szoros iskolai-Systemától, melly a' testet nem a' maga s z é p s é g é b e n, hanem anatomiai ö s z v e k ö t ő d é s e i b e n látatja, olly csillogó színben adám-elő a' mit a' Nyelv eredetéről nem k ö n y v e k b ő l, hanem m a g a m b ó l vettem, hogy nagyon meg kellene esalatkoznom, ha olvasása kedvet nem csinálna, tovább menni a' Munkában, 's azt nem elhajtani. Ez a' ravaszkodás követteté-el velem azt a' vétket is, hogy a' Munkát a' Magyar Nyelv és Magyar Literatura' Historiáján kezdjem . . . [Bekezdés]. Én úgy értem a' Nagyságod' parancsolatját, hogy Munkám mind azt adja elő, a' mit a' Magyar Nyelv' ismerete kíván, a' mit annak kell tudni, a' ki jól és szépen akar írni magyarul, vagy a' magyarul-írtakat megítélni. E' szerint nékem az egész Cyclust elő kell adnom. A' Magyar Nyelv és Magyar Literatura' Historiája után tehát az Orthoépiát és Orthographiát adom-elő; mert az egyyike a' másikat k ö l e s ö n ö s e n tanítja. Ezután jön a' Grammatica, a' maga legszorosabb értelmében, az az, az Etymologia; a' Syntaxis; a' Stylistica; a' Prósa és Poesis vagy inkább Versificatio; végre az Aestheticának első és legszükségesebb szakaszai. Mind ezek sok és vastag köteteket kívánnának. De a' mi Vallásunk [ti. a protestáns vallás] megkönnyíti 's megrövidíti a' tanítást. A' Patakon nevelt ifjúságnak nem kell egyéb, mint a' b i b á k és a' s z é p s é g e k kimutatása, mert — a' mivel Vallásunk dicsekedhetik — köztünk csak e g g y anya sincs, a' ki magyar ne volna. Így bána Scheller in Praeceptis stili latini." (1823. K. Lónyai Gábornak: Lev. XXII, 377—8.)¹

3. Befejezésül érdemes megemlíteni: abban a tényben, hogy egy népnek saját nyelvtana (és szótára) van, a (nemzeti) művelődésben való előrehaladás jelét, illetőleg mértékét látta. Ez az Erdélyi Levelek egyik részletéből olvasható ki egész világosan: „Már van [a románoknak] Grammaticájok és Lexiconok, Alaxi Jánostól, 's 1829. Zsebkönyvet nyomtattak Budán, 's Moldvában Újság-levelek adatnak. — Ki ne örvendjen hogy az emberi nemnek egyyik osztálya emelkedik a' méveltség pályáján, 's nyelve fejtegeti erejét?" (Az Ak. Ktár. kéziratárában a II. kidolgozás 93).

RUZSICZKY ÉVA

¹ Idő közben BAKOS JÓZSEFTŐL értesültem róla, hogy tervbe van véve Kazinczy iskolai nyelvtana napvilágra került töredékeinek kiadása.

Apáczai Csere János nyelvhasználatáról

(A Magyar Enciklopédia alapján)

Háromszáz éve halt meg a magyar műveltség és tudomány első tudatos anyanyelvűsítője, Apáczai Csere János. Ez a három évszázad a magyar műveltség és tudomány történetében termékenyen hosszú idő; a magyar nyelv történetében azonban alig több múló perenél. Hogy oly kevéssé értjük ma őt sok részletében, az nem a nyelv, hanem a mondanivaló elavulásának következménye; ami meg mégis nyelviileg avult el benne, az is csak azért, mert viharos történelmünkben többször is megszakadt az anyanyelvű műveltség fejlődésének fonala, s az újrakezdésekben nem mindig a hagyomány épült tovább. — Nem véletlen, hogy munkáinak új kiadására is csak most került sor. (A Magyar Enciklopédia első kötete nemrég jelent meg az Akadémiai Kiadó vállalkozásaként.)

Elben a kis nyelvi ismertetőben persze nem nyomozhatjuk most azt, hogy Apáczai nyelvhasználatában mi az, ami korának általános sajátága, mi az, ami sajátosan nyelvjárási benne, s mi az, amit a tárgy újdonsága folytán maga kényszerült alkotni. Ami most bennünket vezet, nem több, mint az a szándék, hogy felhívjuk a figyelmet Apáczai nyelvi sajátosságaira s itt-ott e sajátások összefüggéseire. E bemutatásban természetesen elsősorban a mai nyelvhasználatunktól eltérő sajátosságok kapnak helyet; de olykor rámutatunk olyan jelenségekre is, amelyek nem térnek el a maitól, bár a szöveg korát és a szerző nyelvjárását tekintve eltérhetnének tőle. Így összeállításunk nem több, mint a valamilyen szempontból érdekességgel bíró sajátosságok pusztá felsorolása, amely az áttekinthetőség kedvéért a nyelvtan felosztását követi; s még e formájában is kényszerűen hézagos, szemelvényes, inkább csak vázlatzerű.

I. Hangtani sajátosságok

A hangállomány vizsgálatában talán legkönnyebben úgy kezelhető összeállításunk, ha összehasonlítási alapul a mai köznyelvet vesszük, s ehhez viszonyítva sorolunk fel eltéréseket, de egyezéseket is. Igaz: így nyelvtörténetileg ellentétes értékű alakok kerülhetnek egymás mellé, míg egyforma értékűek esetleg egymástól távolabbra; — bocsássa meg ezt a nyelvtörténész az áttekinthetőség kedvéért. De ha az egymással ellentétes jelenségeket az olvasó együtt szemléli, a kettőből összesítve mégis kijön az igazság.

Általában azt kell mondanunk, hogy Apáczai hangállománya meglepően modern, azaz közel áll mai irodalmi nyelvünkhöz. Ennek bemutatására bővebben utalunk a maitól való eltéréseken kívül a vele való egyezésekre is.¹

A) M a g á n h a n g z ó k

Az ajakréssel ejtett mai *i* és *ë* hanggal szemben viszonylag ritkán jelentkezik ajakkerekítéses, vagyis *ü*, *ö* hang: *ü*-t találunk ezekben: *küssebbek* (76),

¹ Az adatok közlésében teljesen megtartottuk Apáczai helyesírását. Nem jelöljük tehát az *ö* és *õ*, *ü* és *ű*, *o* és *ó*, *u* és *ú*, *i* és *í* hangok közötti időtartambeli különbséget, s az *a*, *á* és *e*, *é* hangoknak — sokszor hibás — eredeti időtartamjelölését adjuk. — A pusztán jelöléstechnikai jellegű sajátosságokat viszont elhagytuk. Így jelölésünkben az *ö* mindig *ö*, az *ű* mindig *ü*, az *f* mindig *s*, az *ß* mindig *sz*. Az esetleg más mellékjelű (pl. *à*, *á* stb.) *á* és *é* betűt is mindig mai jelére írtuk át. Megtartottuk viszont az eredetinek sajtóhibáit (pl. *kegyelmos* stb.).

szüvességnek (165), *fügyelmetes* (166), *üsmernek* (204), *ügyekezünk* (1), *mü* (333), *üdü* (109), *küvül* (221), *dütsőségnek* (392) stb. Hasonló mennyiségű azonban a maival egyező példa: *szüvesség* (165), *ismerünk* (164), *idöt* (221), *vitetnek* (412) stb. — *ö*-t találunk ezekben: *lött* (164), *töttünk* (1), *böttük* (257), *bötsüllés* (164); *kegyelmes* (313), *bövílködik* (201), *Tizenkettődik* (276) stb. Hatalmas többségben van azonban velük szemben a maival egyező alakok serege: *lett* (132), *tevő* (29), *eszi* (221), *szemeiről* (221), *felette* (1); *gyermeki* (1), *tengely* (109), *jelent* (221), *tisztelet* (164); *Vegezetre* (109), *meg elegendik* (276), *egyenes* (55), *leszen* (109), *helyeken* (221) stb. — E jelenségnek s különösen az *ö*-zésnek ilyen negatív képe azért érdekes, mert a Brassó megyei Apáca községet s a vele kapcsolatos néhány falut (Apáczai születési helyére l.: KREMMER DEZSŐ, Apáczai Csere János élete és munkássága. Bp., 1911. 6—7; BÁN IMRE, Apáczai Csere János. Bp., 1958. 9; Apáca nyelvjárási kapcsolataira l. Nyr. XXXVIII, 1, 63) a közlések erősen *ö*-zőnek jelzik (pl.: Nyr. XXXIV, 49, XXXVII, 10, 70; MNy. I, 446—54 és térk.).

A fentiek ellenkezője, vagyis ajakréses *i*, *í*, *ë* hang a mai *ü*, *ű*, *ö*-vel szemben nyomaiban szintén fellelhető Apáczainál: *i*, illetőleg *í* van ebben: *sillyedjen* (109). De tömegével találunk a maival egyező alakokat: *fületis* (392), *füst* (290), *tükör* (251), *szüvesség* (251), *külső* (55), *küldetett* (392), *függ* (221), *születettünk* (1), *gyülölseg* (164) stb. — *ë* van ezekben: *nyeg* (215), *evéggé* (250), *verhenyő* (249), *setét* (109), *serenye* 'sörénye' (276); *rá esztékélik* (313), *eszteneztetünk* (333) stb. Jóval kevesebb a maival egyező: *öregből* (109); *tükör* (251), *megkülönböztethetné* (1). — Ide vonható talán az a jelenség is, hogy *i*-t találunk ezekben: *tikok* (206), *tikmony* (249), *líkait* (208), *líkaiban* (220), *tsillyánról* 'csalánról' (217). De megvan velük szemben a másik forma is: *lyukokból* (290), *tyuknak* (215). Sőt megvan a *sohul* (75), szemben a mai *sēhol* alakkal. — Erről az előzővel ellentétes jelenségről az Apácával kapcsolatos Erdővidékről elég kevés mai adat van (vö. Nyr. IX, 35—6, XXXIV, 49).

A mai köznyelvi *o*, *ó*, *ö*, *ő*, *ë*, *é*, *a* hanggal szemben nem ritka a zártabb, vagyis az *u*, *ú*, *ü*, *ű*, *i*, *í*, *o*: *u* található ezekben: *tsuddilkozással* (138); *nyuguo* 'nyugovó' (135), *ijutt* 'ivott' (251); *sohul* (214), *távuul* (74) stb. Ugyanennyi azonban a maival egyező: *ostoroztatott* (392); *dolgokrol* (1), *surollya* (221) stb. — *ü* hangot ilyen helyzetben nem találtam, csak a maival egyező *ó*-t, mint: *rolla* (3),¹ *indulatokból* (333), *oldaltol* (55) stb. — *ü* van ezekben: *gyükerek* (219), *füvenyes* (221), *dühüs* (220) stb. De ugyanilyen számban ezek: *következnek* (221), *jöjjenek* (109) stb. — *ű* hangot ilyen helyzetben nem találtam, csak a maival egyező *ó*-t, mint: *fő* (mn. 333), *bő* (276), *ők* (221), *erössen* (164), *esztendős* (276); *dölt* (276), *felöl* (1), *szemeiről* (221), *büntetestől* (333) stb. — *i* van ebben: *igyenesen* (109). De megvan a maival egyező *egyenes* (55), sőt így is: „Ha két *igyenese* *egyenesen* vannak fel állitva” (74); továbbá: *gerentze* 'gerince' (276) stb. — *i*-zó alakot nem találtam; az erre hajlamos szavak a maival egyezők: *szép* (276), *vér* (221), *élnénk* (1); *egészszen* (1), *itelünk* (164), *remenséggel* (333), *kemenyek* (276); *menéstől* (55), *elevenseg* (221) stb. — *o* található ezekben: *mondola* (291), *osztán* (276), *porontsolattya* (340), *borozdollya* 'barázdálja' (219),

¹ Mint említettem, s az adatokból látható is, Apáczai az *á* és *é* kivételével nem jelzi a magánhangzók időtartamát. Ezért nem tudjuk, hogy az itt következő *o*, *ö*, *u*, *ü* jelek mögött mikor húzódik meg hosszú magánhangzók, mikor rövid. De az egyes adatoknak ide vagy oda sorolása a kérdéses magánhangzókna úgysem időtartamára akar utalni, csak zártsági fokukra, ami viszont mindig világos.

okolyba 'akolba' (209); *Olosz* (267), *meg boszszontatik* (205), *meg hanyottlot* (74), *jazodozo* (207); *meg holt* (207), *alkolmazztatván* (27) stb. — Zártabb hangok használatára szűkszavú mai forrásunkban is akad példa: *tulu 'toll', sorró 'sarló'* stb. (Nyr. XXXIV, 49).

A fentiek ellenkezőjére, vagyis nyíltabb hang: *o, ó, ö, ő, é, e, a* használatára a mai irodalmi nyelv *u, ú, ü, ű, í, i, o* hangjával szemben, a példák száma nagyobb az eddigiekénél: *o* van ezekben: *odvara* (74), *torhás* (225); *aloszik* (204), *Karbuncol 'karbunkulus'* (252), *Collegiom* (266), *fundamentomának* (259); *tanol* (203) stb. Kevesebb ennél a maival egyező: *hurutot* (225), *Karbuncol* (252), *meg indullyon* (221). — *ó* van itt: *savanyosagot* (132), *gyanos* (337). Jóval több azonban a maival egyező alak: *tanubizonysága* (392), *hoszszu* (276), *szomorúság* (163—4), *egyarányu oldalu* (55) stb. — *ö* található ezekben: *tsötörtökön* (283), *bödös* (283), *förödök 'fürdők'* (199); *közbölsőjök* (76), *bövílök 'bövülök'* (221) stb. A maival egyező itt is kevesebb: *mindenütt* (276), *küvül* (27), *bötsület* (164), *kerületek* (55) stb. — *ő* van itt: *keselyök* (206). Jóval több a maival egyező alak: *lo fejü* (221), *sürü* (276), *szörnyü* (392), *gyönyörűséggel* (164) stb. — *é* található ezekben: *meneműség* (132), *geleszták* (184). — *e* van ezekben: *kénokkal* (392), *kegyok* (206), *kevánás* (4), *gyek* (279); *herénghez* (218), *gerentze* (276), *meszszére* (213), *annyéra* (276); *meg segetti* (313), *Eddég* (133), *szerént* (26) stb. A maival egyezők ezek: *kigyoknak* (294), *kivanságokkal* (333); *fordítani* (333), *állíttya* (221), *sokáig* (109) stb. — *a* található igen nagy mennyiségben, ezekben: *rakonságával* (205), *arrunkba* (132), *husz esztendő karáig* (276); *szapara* (282), *hályaga* (253), *mogyaro* (251), *fazakakra* (290); *allapatu* (166), *almadozás* (165), *morsallatthatik* (250), *villagok 'villogóak'* (276) stb. Jóval kevesebb a maival egyezők száma: *tiz esztendő kora után* (276), *állapotok* (132). — Erre a jelenségre is van néhány mai példa forrásainkban, pl. *csénál* (Nyr. VIII, 142), *arr* (Nyr. XXXIV, 49), *péséllész* (Nyr. IX, 35); de hogy erőssége hogyan viszonyítható az Apáczainál találhatóhoz, az a kevés adatból nem derül ki.

Magánhangzó-többletre jó néhány példánk van ilyenekben: *tekenyös* (206), *garaditsontent* (411), *körtövelyekből* (288), *szeredan* (283), *kortsoma* (257); — az ellenkezőjére jóval kevesebb: *graditsok* (209), *körtvelyek* (227). — Forrásunk e jelenséget Apáca mai nyelvjárására is jellemzőnek mutatja ilyen adataival: *palajbász, karajcár, Kivisztus, dërága* stb. (Nyr. XXXIV, 49).

B) M á s s a l h a n g z ó k

Újabbkori hangtörténetünk s a mai nyelvjárások vizsgálata általában azt mutatja, hogy a mássalhangzók körében az eltérések szórványosabbak, jóval kevésbé rendszerszerűek, mint a magánhangzókéban. Így látjuk ezt Apáczai nyelvhasználatát vizsgálva is.

A jésített hangokat tekintve érdekes szabályosságot látunk, bár korántsem tisztán. Az *ny* hang ugyanis a szövégeken és magánhangzó előtt *ny*, de mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt nemegyszer *n* alakban jelentkezik: *vekony* (249), *Oroszlány* (204); *edenyeket* (249), *tekenyös* (206); de: *edént* (249), *jo tément* (208), *ragadománt* (215), *Törvent* (294); *remenséggel* (333), *erzékenyünköt* (4); *remenlendő* (333). De e szabályosságoknak ellene mond ez: *vekonysága* (249); más oldalról a *kitsint* (198) mellett ezek: *kitsin, kitsinek* (276); s *n*-es a *-nyi* képző is: *lépésnire* stb. — Az *l ~ ly* viszonyában nemigen látszik ilyen szabályosság, minthogy magánhangzók közt sok ugyan az *ly*, pl.: *kalyic-kaba* (282), *tolyatik* (221), *el kell szellyedni* (285); de ingadozik ez: *meltyekesek*

és *mellekes* (74); *l*-es ez: *külleb* (75), *bialok* 'bivalyok' (206); mássalhangzó előtt *ly*-es ez: *akolyba* (207).

Vannak példák mássalhangzónak kieséses vagy más eredetű hiányára is. Két magánhangzó között hiányzik (azaz hiátust alkot) ezekben: *bialok* (206), *buárok* (291), *Aluaskori* 'aluváskori' (165), *nyuguo* 'nyugovó' (135), *Molduából* (313). De megvan a *v* körülbelül ugyanennyiszser: *füvenyes* (221), *szüve* (221), *következnek* (221), *jövő* (109), s *j* van ebben: *íjut* 'ivott' (251). — Az *l* hiánya csak ezekben: *gyűlöség* (164), *fiat szívén* (292); általában a mai *l* hang megvan: *küldetett* (392), *boldogságunkot* (333), *eröltetni* (276), *gyűlölse* (164), *szülé* (292) stb.; sőt *l*-et találunk ezekben is: *holnapban* 'hónapban' (276), *az oltatol fogva* (313). — Torlódás miatt eshetett ki a mássalhangzó itt: *Örömesben* (205), ami az *örömet* határozószónak *-b* középfok-jeles alakja lehet. Szervetlen betoldás viszont ez: *teremítője* (3), *teremtetvén* (292).

Affrikálódást találunk ebben: *kopatz* 'kopasz' (209).

Nem ritka a magánhangzók közti rövid mássalhangzó nyúlása ilyenekben: *hammva ég* (223), *essöt* (221), *iszszonyu* (136); *előszször* (276); *bötsüllés* (164); *Egyenesítő* (109), *gyogyítottá* (392); *világossab* (333), *erössen* (164), *szorossan* (133), *magassak* (276); sőt: *lelkeken*, de *testekennis* (412), *halalbannis* (392). — De akadnak példák a rövid mássalhangzóra is: *igyenesek* (276), *keveseb* (125), *kevánása* (144), *szolgálo* (121) stb.

Hasonulás tekintetében a maival egyező *vannak* (6), s a tőle eltérő *alonn* (199), sőt: *Hold fottára* (283) mellett megvan a *vagnak* (258), *hold fogytára* (288) is.

Hangátvetéses viszonyban van a ma köznyelvünkben járatos alakkal szemben ez a néhány: *kalán* (257), *pöketik* (184); *peterselymet* (251). Egyezik viszont vele ez: *megelegyítettett* (77).

Bármily óvatosan igyekezzünk is összesíteni a hangtani képet, az kínálkozik tanulságul, hogy Apáczai nyelvhasználata sok tekintetben közelebb áll mai irodalmi nyelvünkhöz hangtani arculatában, mint anyanyelvjárásának mai képéhez. Nem valószínű, hogy ez Apáca nyelvjárásának azóta történt fejlődésével magyarázható. De elszórt lenne e jelenséget azzal magyaráznunk, hogy Apáczai erősen közelített az egységes irodalmi nyelvhez, mert bár igaz, hogy forgatta a vele egykorú vagy közelkorú szerzőket (I. erre BÁN i. m. 361, 379), egy ilyesféle megállapításban több lenne az anakronizmus, mint a valóság. Még azt is veszélyes lenne fölvetnünk: mennyiben oka e hasonlóságnak Apáczai helyzete művelődésünk történetében, s hogy a végül mégis kifejlődött egységes irodalmi nyelvnek ő mennyiben produktuma, s mennyiben produkálója. — Biztosan semmit sem tudunk. Némi valószínűséggel annyit állapíthatunk meg, hogy Apáczai nem anyanyelvjárásában írta munkáit, hanem valami olyan más nyelvtípus felhasználásával, amely sok tekintetben hasonló — esetleg mint előzmény — mai irodalmi nyelvünkhöz; de azért hangállapotában nem mentes anyanyelvjárásának nyomaitól sem.

II. Alaktani sajátosságok

E csoportban a szótövek viselkedését, azután a szóalkotás, végül a ragozás kérdéseit vizsgáljuk meg. Természetesen itt is a maitól való eltérések adják a vizsgálandó esetek zömét; de érdemes rámutatnunk néhány olyan részletre is, amelynek tekintetében eltérést várhatnánk a mai köznyelvitől, de nem tapasztalunk ilyent.

A) A szótövek kérdései

A névszótövek (főnevek, melléknevek, számnevek) területén sok apró különbséget találunk a maihoz viszonyítva, de egyik típusból sem sokat. — A ma időtartamot váltó tövek közül néhány változatlan itt: *darások* 'darazsak' (208), *kosárt* (218), *sugárok* (109); *hetedfélje* (74). Talán a másik irányban változatlan, vagyis mindig rövid a magánhangzó ezekben: *egyeb* (25), *kevesé* (221), *feneceben* 'fenékben' (55), *feneken* (76); bár megfontolandó, hogy Apáczai időtartam-jelölése korántsem következetes, s vannak azért ilyen alakok is: *fenéknek* (76) stb. A *hosszú* szónak többese is a *hosszabb* tövéből: *hosszszak* (120). — Minőségi hangváltást látunk ebben: *tetével* 'tetővel' (79), *tetén*, *tetéig* (76); persze feltéve, hogy az alapalak maga nem *teté* esetleg. — Hanghiánnyal váltakozik ez: *serget* 'sereget' (294), de: *seregének* (294). Gyakoribb azonban, hogy a ma hanghiányt mutató fő teljes itt: *ezeretis* (209), *tükörök* (257) stb. — A *v-s* tövek olykor *v* nélküli alakban találhatók: *szok* 'szavak' (5), *szonk* (291), *tok* 'tavak' (290), *tos* (295). Találunk viszont ma *v* nélküli tövet *v-s* alakban: *fövebb* 'föbbs' (266), *lévvel* (224), *hevseg* (287); *könyvet* 'könyvet' (206).

Az ige-tövek közt még gyakoribb a hangzóhiánnyal nem váltakozó: *tselekeszi* (2), *vegező ok* (7), *aloszik* (204), *nyugovás* (132), *förödök* (199); *el oszolnak* (290); *nyugosznak* (217). De a maival egyező: *nyugszik* (206); sőt a maival szemben hangzóhiányos ez: *képz* 'képez' (3). — A *v-t* főiek közül nem a *v-s* formát használja ebben: *tselekedes* (6); viszont a *v-st* a maitól eltérően ebben: *fuvni*. — Hangrendjében magas a *nyír* ige: *nyiressenek* (287).

B) A szóalkotás néhány kérdése

A névszók képzésében a maitól nem túlzottan sok eltérés található. — A főnevek közül figyelmet érdemelnek: *tojományokot* (213), a mai *tojas* szerepében; *képzés*, *akaras* (2), *magok viselese* (291); ma: *képzet*, *akarat*, *magaviselet(ük)*. — Nem ritkák a kicsinyítő képzős formák: *golyo-biskakká* (137); *tseppetskék* (138), *reszetskeik* (137), *pelhetskéknek* (137), *agatskara* (134); sőt: *gyermetske* (203). Gyakoriat a kicsinyítő képzős melléknévek is: *kütsüd* (134); *kütsüdkék* (283); középfokban: *keménybed* (135), *keményebbed* (134), *temerdekbéd* (135). Sajátságos a *hosszuka* (136), *hosszszakak* (135); ma inkább: *hosszukás*, *hosszúkasak*; hasonlóan: *keményke* (120). — A határozói igenévnek ma már egybemosódó két fajtája Apáczainál még világosan meg van különböztetve: *asztatva* (278), *szárnyalva* (285); de: *egybe köttetvén* (77), *kinyújtatván* (80).

Az ige-képzésben — a szenvedőt nem tekintve — szintén nem túlzottan sok az eltérés a maitól. — Névszóból képzettek közül ma szokatlan műveltető értelmű formák: *megmasolhatatlan* 'megmásíthatatlan' (2), *helyheti* 'helyezi' (209), *helyheztettesek* (132), *szárazto* (223). Visszaható árnyalatúak: *meg vénhüdt* (213), *meg másodás* (133), *meg véressülnek* (290), *betegülnek meg* (285), *meg ehül* (219). — Az igeből képzettek közül ma szokatlanabb műveltető értelműek: *meg fagylaltatnak* (137); *meg állatásában* (285). Visszaható árnyalatúak: *töredekenyeb* (249), *ferkeznek-bé* (133). — Gyakorító értelműek: *nézél* (2), *futoso* (290), *büzlegik* (290), *mozgadoznak* (137), *mendegellyen* (283), *nödögölő* (290), *nyaldogallyak* (290), *kerengetdegeli* (215), *el merítdegeli* (208), *mozgatdogallyák* (204), *könnyítdegelik* (214). — A szenvedő ige használatában Apáczai Geleji Katonát követi (vö. BÁN i. m. 380—1). Gyakran fordul elő nála a szenvedő ige állítmányként: „valamely igyenes két darabra *vágatik*”

(79), „a fellegek ellenbe *vitetnek*” (136); de nemcsak ebben az egyszerűbb formájában, hanem kettőzött alakban is: „varasok es tartományok ... *elnyelettetnek*” (135), „valamely felé *üzettetnek*” (134). Az egyszerű és a kettőzött alak egyaránt szolgálhat igenevek alapjául is: „a *megmondot* pontol” (75), „*meg* nem értett dolgoknak” (164); de: „a fenék körül *irattatot* fél mérő” (79), „egybé *szorittatot* avagy *megelegyittetet* sok sikju” (77); hasonlóan: *egybe adatván* (29); de: *egybeadattatván* (29); sőt: „a keresztre való *feszítettés*” (392), „*hozza adattatások*” (55). Szenvető ige visszaható értelemben: „A Daniel hetven hetei *el kezdetnek*” (300) 'elkezdődnek'.

A szóösszetétel kérdései közül először néhány igekötős ígét érdemes kiemelni. Ma igekötő nélkül használnánk ezt: „mennél több mineműséget *találunk* valamely dologban *fel*” (2). Viszont igekötővel ezt: „Ezek *talalak* a ket elü fegyvert” (294). Más igekötővel járnak ma ezek: „ő benne minde *fel találtatik*” (3); „a nagy bajokot *meg tartoztattyá*” (220); „amannak menedékit *el-járván*” (133). Az igekötőszerű határozószók közül ma személyragozatlan ez: „*reajok araszthattyá* a lakokra a vizet” (258). — A mai jelöletlen összetételek helyén olykor még ragos szókapcsolat áll: *iteletet tetel* (183); bár persze nem ritka az ilyen sem: *tisztesseg kívánás* (204) stb. — A ma már jelöletlen és egészként személyragozott *magaviselet(ük)* helyén is szókapcsolat áll még: „a jo *magok viselese*” (291).

C) A szavak ragozása és jelezése

A névszóragozásban sok apró kérdés érdemel figyelmet, bár a mutatkozó eltérések nagy része nem jellegzetesen alakítani, hanem alakítani értékű hangtani sajáttság. — A többes szám jele Apácainál kötőhangzóját tekintve három alakú: *oldaloknak* (76), *erzekenysegek* (1), *földököt* (295); így a melléneveké is: *vekonyok* (201), *hasznosok* (220), *melegek* (116), *bűnösök* (333) stb. Ritka az ilyen maival egyező: *magassak* (276). Az -ó, -ő végű és képzős mellénevekhez a többesjel előhangzó nélkül járul: *savanyok* 'savanyúak' (198), *allandok* (133); *tenyészök* (206), *illendők* (78) stb. Az -ú, -ű végű mellénevek is így kapják: *meddük* (206); de az -ú, -ű képzős mellénevek közül csak néhány van így: *leg job izük* 'izüek' (220), *Minemük* (5); a többség már a ma szokásos előhangzós többesjellel: *köszabasuak* (133), *egy anyajuak* (340); *minemüek* (135), *öt szegeletüek* (80). — A melléknév a fokjelet ritkán kapja magánhangzó nélkül, mint: *legközelb* (75), *erősen* (133) *temerdekb* (137); jó többségben a maival egyező, magánhangzós: *leg vekonyab*, *hidegeb* és *nehzeb* (249), *erősseb* (183) stb.; sőt: *sűrüb természetüebbek* (222). Jelentkezik a ma is ismert *hamaréb* alak is (199). — A birtokos személyragozás egyes alakjaiban gyakoribb a *j*-s forma, mint ma: *masikja* (3), *hulladékjában* (251); *akarattyját* (333); *okjok* (7). De a többség a maival egyezően *j*-s vagy *j*-tlen; sőt *j* nélküli ez is: *semmie* (2). Valószínűleg nem a *j* hasonulását, csak a mássalhangzó nyúlását mutatják az ilyenek: *harmassa* (74), *negyesse* (75). — Az egy birtokos egy birtok 3. személyében eléggé váltakozik a ma járatos ragozásbeli -é a mai nyelvjárási -i-vel: *isméréséről* (1), *idejet* (392), *fülétis* (392); de: *természeti* (253), *közepiben* (252), *szertetivel* (333) stb. A több birtokos egy birtok 1. személyében a mai két alakú ragot találjuk: *lábunk* (1), *kezünk* (1). A 3. személyben viszont a rag a maitól eltérően három alakú: *okjok* (7), *adattatások* (55); *erejek* (7), *tekintetek* (55); *szerzőjöknek* (2), *közbölsőjök* (76) stb. Így a személyragozott névmások és határozószók is: *magok* (5), *nekiek* (412), *belölökis* (221) stb. E tekintetben a mai apácai nyelvjárástól eltér Apácáié: ott ma *házik*, *kertyik* járatos; a nála található *házok*,

kertjek, földjök típusnak északabbra van a határa (vö. HORGER térképét: MNy. I, 464—5 között). — Az egy birtokos több birtok 3. személyében váltakozik a régies pusztá *-i* többesjel a ma is járatos *-(j)ai, -(j)ei* alakúval: *fia emberi* (313), *szami 'számai'* (76); *sugáritol, mozgatásitol* (134); de: *fenekei* (77), *reszeivel* (133) stb. A több birtokos több birtok kifejezésében a hagyományos rövid alak az uralkodó: *ketelkedesünk* (3), *tartományinkban* (217); *érszökésük és lélekezésük* (176) stb.; ritkábbak az ilyen típusúak: *kepzéseiket* (2) stb. — A tárgyrag előhangzója következetesen három alakú: *masikot* (5), *boraidot* (289), *mozgásokat* (221), *ollyakot* (133); *meleget* (109); *hütöt* (331), *bennünköt* (3), *gyöngyököt* (220) stb. Igen ritka az olyan kivétel, mint: *többet* (2), *könyvet 'könyvet'* (206); és szórványos az ilyen előhangzó nélküli alak is: *edest* (198). Így viselkedik a módhatározó *-n* előhangzója is: *okoson* (27), *hangoson* (277); *bövön* (220). — Az egyéb határozóragok közül a *-val, -vel* mindig hasonult alakban jelentkezik: *késsel* (276), *nappal* (109), *kormányal* (221), *kénokkal* (392) stb.; bár hasonulatlan az *öszve* (136), *estve* (200). Így van ez a mai Apácán is; a *lával, kézzel* típus tőle keletebbre él (l. HORGER id. térképét). Jelentkeznek már a *-ba, -be* és *-ban, -ben* ragnak máig tartó keveredése: „*egysze életünkbe*” (1), „*tserbe marad*” (313) stb.; de: „*vegben viendő*” (291), „*vegben vitetik*” (184). Él még a 'szerint' jelentésű *-ént* rag: „*magok erejét*” (5). Raghalmozás van itt: „*nyolcz orakortol fogva 3 vagy 4 orakorig*” (287).

Az igeragozás területén az ikes igeragozás adja a legtöbb érdekességet, amely itt még teljes rendszerében megvan. — Az egyes szám 3. személyének tanúsága szerint némileg eltér a maitól az ikes igék állománya. Ilyeneket találunk: *usz* (218), *mász* (220), *tsusz* (209), *ki foly* (121), *külömböz* (183), *ell* (276); de ez utóbbinak megvan *ellik* alakja is (276); sőt: *meg bekellik* (313). Váltakozva ikes—iktelen lehet a *fürdik* is (l. alább). A feltételes mód egyes 3. személyében szabályos a különbség iktelen és ikes között: *megtsalna* (3); de: *származnék* (4), *ellenkeznék* (3). Így a felszólító mód egyes 2. személyében: *keress* (284), *ély* (284), *tölts* (284), *szedgy* (285); de: *igyal* (285), *baratkozzal* (285), *essél* (284) stb. A *feredi 'fürödj'* (289) alak alighanem egy iktelen *fered* ige második személye. Hasonlóan a 3. személyben: *foglallyon* (4), *folydogallyon* (282); de: *cselekedjék* (6), *malatsozzék* (283), *hallassék* (283). Megvan a különbség a ható ige egyes 2. személyében: *foghatz* (289), *elhetz, vaghatz* (288); de: *ihatol, feredhetel* (288), az utóbbi egy ikes *feredik* igeének megfelelő alakja. Ikes a 3. személyű alak: *banhatik* (282), *megpróbáltathatik* (4). Ugyanígy a feltételes módban: *gondoltathatnék* (4); a felszólító módban: *adattathássek* (6); bár az iktelenekben: *hozzájuthasson* (281), *mozoghasson* (281). — Erre a kérdés-körre van néhány összehasonlító adatunk az Apáca közelébe eső Hétfalu és Halmágy nyelvjárásából. Ott is találunk a mai irodalmi nyelvtől eltérő ikes-séget és iktelenséget: *lépik, pökik*, de: *hazud*; továbbá az egyes 2. személy itt is következetesen *sz-es* az ikteleneknél: *léssz, vissz, hozsz, ássz*; ami az irodalmi nyelvben a jobb hangzás érdekében már régóta *l-es* (vö. NyK. XXXI, 390). — Az alanyi ragozás egyéb kérdései közül kiemelhető az egyes 3. személynek ma már elavult *-n* ragja ezekben: *veszen* (292), *megyen* (292), *leszen* (216), *tészen* (24), *vagyon* (76). A többes 1. személyben itt is a mai köznyelvvél egyező, vagyis a két alakú rendszer van meg: *gondolkodunk és kételkedünk* (1) stb. Így a felszólító módban is: *fügyelmezzünk* (3) stb. A többes 3. személyben olykor előhangzó nélkül kapcsolódik a személyrag: *tartnak* (136), *kezdenek* (284), *közelítettnek* (75); de nem ritka a maival egyező megoldás: *tartanak* (214), *kezdenek* (285) stb. A múlt idők állománya nagyobb, mint a mai irodalmi nyelvben

található. Megvan a maival egyező *latzot, tartott* (307) stb.; bár ennek többes 3. személye a ma már elavult *távoztanak* (10), *végződtenek* (291) stb.; váltokozva az általunk ma használt *ott maradtak* (294) típusúakkal. Megvan az elbeszélő múltbeli *hirdete, szaba* (294), *epítették* (292); *hasadanak* 'hasadának' (292), *jövének* (294) is; s nem ritka az összetett múlt: *nem vegezhettel volt el* (286), *végben mentek volt* (392); illetőleg: *ketelkedünk vala* (4.) — A tárgyas ragozásban is két alakú a többes első: *meggondollyuk* (3) stb. A múlt időben ugyanez a személy a ma már elavult *Meglátok* 'meglátók' (5) formát mutatja. A múlt idő itt is több rétegű: a ma járatos *vegezte* (293), *atta* (295); *meg ették* (306), *olvasták*; megvan az elbeszélő *irá, küldé* (292); *tanították, kezdék* (293) stb.; s nem ritkák az ilyen összetett alakok sem: *reszeltette volt* (298). A feltehetőes módban is a ma már régiesebb megoldást találjuk: *velnök* 'velnök' (1—2), *tehetnök* (329) stb. A felszólító mód egyes 2. személyében gyakoribb a rövid alak: *fogd* (285), *forgasd, vagdald, verd* (284); stb.; s ritkább a hosszabb forma: *vagjad, horggyad* (284), *öllyed* (289) stb. — Az *-and, -end* jelű jövő idő nemcsak melléknévi igenévben gyakori, mint: „*vegben viendő dolgai*” (291); „*a tselekedendő dolognak*” (6) stb.; hanem előfordul állítmányként is: *tartánd meg* (3), *léend* (288) stb.

A sok apróbb alaktani eltérést áttekintve azt látjuk, hogy Apáczai e tekintetben sem mutat lényeges különbséget mai irodalmi nyelvünkhöz viszonyítva. Ami nála ma feltűnő, az általában azért az, mert irodalmi nyelvünk azóta bizonyos pontokon ingadozásokat engedett meg (pl. az ikes ragozásban), vagy ennek további fejleményeként meg is változott (pl. a tárgyas ragozásban), illetőleg egyes pontokon az Apáczaiétól eltérő nyelvjárási forma jutott benne uralomra (pl. az előhangzók területén), vagy mert egyes alakok azóta kivesztek. — Lényeges különbségekről, s így a nyelvben végbement nagyobb átalakulásról azonban mindezek ellenére e területen sem beszélhetünk.

III. Mondattani sajátságok

A mondat — mint általában — Apáczainál is kimeríthetetlen kincseshányója a nyelv vizsgálójának. Itt fűződnek össze a szavak és alaktani eszközök értelmes egységekké; itt mutatkozik meg a nyelvi forma mögött a gondolat és a gondolkodásmód is. — Sajnos, sem a korlátozott terjedelem, sem az olvasó türelme nem engedi, hogy e nagy anyagot csak részben is megpróbáljuk kiaknázni. Így meglehetősen a formára, annak vizsgálatára kell szorítkoznunk, s abból is csak szemelgethetjük a maitól eltérőt, a legérdekesebbet. Előre vesszük az egyszerű mondatrészeket, azután a szorosabb szerkezetek és kapcsolatok néhány kérdését vizsgáljuk meg, s végül az összetett mondat néhány kérdését elemezzük.

A) Az egyszerű mondatrészek

E csoportban elsősorban az állítmány néhány kérdését emeljük ki. Nem ritka Apáczainál a — ma egyébként gyakran idegenszerűnek bélyegzett — igenévi állítmány: „*tengelye ... igyenesen menő*” (76), „*A nappali essők bővölők*” (211); „*természetiek avagy mesterséggel készítették*” (133); „*Ezek vagy magokon valok vagy egybe köttettek*” (5); s az olyan alany — állítmány értékű igenév, mint: „*egyszersmind végbe vihetni*” (199), „*tsak fa edénybe tarthatni*” (249). A határozói igenév ilyenkor egyeztetve is van: „*orra likai nyitvák*” (276). — Az egyeztetést nézve feltűnik a két alanyhoz csatlakozó többes számú

állítmány ezekben: „Esau és Iakob születnek... Ugyan eckor születnek Moab és Ammon is” (293).

A határozók területén jellemző Apáczaira a nyomósítás vagy fokozás kifejezésére szolgáló kettőzés: „*altal altal járván*” (250), *halkal halkal* (208), *ottan ottan* (e jelentésben: 'néha-néha' 206), *lassan lassan* (135), „*aláb aláb hagynak*” (218) stb. Pregnánsak a figura etymologicák, az igével azonos tőből képzett határozók is: *ösztvéredten ösztvérednek* (282), *emeszten emesztí* (217); ilyesféle ez is: *napotló napestíg* (217). Az eredményhatározót egyeztetve találjuk az alannyal, illetőleg a tárggyal: „a rákok... *izetlenekké* lesznek” (221), „*Erosek-ké-is és hadakozokká* teszi az embereket” (254). Hasonlóan ezek: „ilyen orvossagokkal ostromoltassék, melyeket a próbát *hasznosoknak* tanított” (199); „annál *tökéltelesebbeknek* kell azoknak szerzőjüknek lenni” (2).

A jelzőknél is előfordul az ilyen fokozó kettőzés: *külömb külömb* (132), „*újabb újabb víz*” 'egyre újabb' (282).

B) A szorosabb szerkezetek néhány kérdése

A határozós szerkezetek közül nézzük először az állandó határozók (vonzatok) állományát. A szenvedő szerkezet cselekvő alanya általában a ma helyeselt *-tól, -tól* ragos határozó: „az örök *Istentől* ... *teremtetvén*” (291—2), „a *pogányoktól* Janusnak ... *neveztetik*” (292); bár megtalálható a nemegyszer helytelenített *által* is: „fia *emberi által meg öletteték*” (313). — A maival egyezőek ezek is: „*nagyobb* a távul *valonal*” (75); illetőleg: „a *nagyobtól* ... *tavul* levők” (75); „a világos *értésen értetik*” (4). Eltérőek viszont a ma járatosaktól: *vegben vitétik* (184), *ehel halna* (218), „sokat *eszik* ... *benne*” (216); „Nem *szükölködnek* ... *bástyák nélkül*” (259); „*egyenlové* tetetik a daraboknak ... *szeneihez*” (79). — Az ige határozós kapcsolatából (pl. *keményen néz*) minden kapcsoló elem vagy egyéb szerkesztés nélkül alakul Apáczainál az igéből képzett határozós névszó: „A napra *keményen nézéstől*” (252); „a tsillagok *bennetünk munkalkodása szerentis*” (166), „a fénynek *rajtok által menését*” (136) stb. Ritkábbak az ige kapcsolatok: „a testnek *lassan lassan lett* megváltozása” (132). Így alakul főnévi utótárgy kapcsolat az ige tárgyas kapcsolatából is: „vagyonságot és *álatot szerzésben*” (8).

A birtokos szerkezetekben a rag használata vagy hiánya és a számegegyeztetés a két legfontosabb kérdés. Ha egy birtokosnak egy birtokszava van, mégpedig közvetlen utána, ma a szokásos megoldás vagy a rag nélküli (*az apa fia*), vagy a ragos és névelős (*az apának a fia*). Apáczainál azonban inkább a ragos, de névelő nélküli a gyakori: „a *dolognak valóságát*” (6), „Az *egybe szorítottnak síkjai*” (77). Kiteszi a ragot még akkor is, ha a *-nak* ismét szerepel a birtokszón, például részeshatározó ragjaként: „*azoknak szerzőjüknek* lenni” (2), „*mellyeknek helyeknek kövérnek* ... kell lenni” (282). Ma általában kitesszük a ragot, ha a birtokszót bővítmény vagy más mondatrész választja el a birtokostól. Így Apáczainál is: „az *izeknek külömb külömb nemei*” (132), „*nemely hegyeknek néha egynehany esztendeig tarto égések*” (135). De nem ritka az ellenkezője sem: „A *Nap* a földet verő *sugáritól*” (134), „az *emberek ez életben vegben viendő dolgai*” (291). — Ha két egyenrangú birtokos van, a mai szokásnak megfelelően vagy mindkettő ragtalan, vagy mindkettő ragos: „nem annyira *magok* mint *mások erejéből*” (6); illetőleg: „a *hathatóságának és a szenvedésnek kezdete*” (6). Ha két egymásnak alárendelt birtokos van, ma az elsőt ragtalanul használjuk, a másodikat ragosan. Így itt is: „a *dolog* erezhetet-

len apro *reszetskéinek* oly *allapattyok*” (132), „az *epületek fundamentomának megvetésere*” (259). Nem ritka azonban, hogy a második is ragtalan: „az *ő mehek edényei üregei*” (198), „A *Marton luda mellye*” (289).

A birtokszón ma birtokos szerkezetben általában nem jelöljük a birtokos többségét, csak a birtoklás tényét (a *fiúk könyve*). Apáczai viszont eléggé következetesen jelöli ezt: „az okoknak *ismeretek által*” (5), „A dolognak közönséges *tekinteteikről* és azoknak *fel találásokról*” (5), „nemely hegyeknek ... *égesek*” (135); „reszetskéinek oly *allapattyok*” (132). Így a számnevek után: „a más kettőnek két felöl *hozza adattatások után*” (55). Ritka a maival egyező: „az emberek *testeben*” (286), „A dologoknak *megszámításáról*” (27).

A számjelzős szerkezetekben főleg az egyeztetés körül tapasztalunk eltéréseket a mai szokástól. Olykor magát a számnevet találjuk az alannal egyeztetett többes számban: „sima szegi *tizenkettők*” (77), „sikjai *többek*” (77). Gyakori a többes szám számjelző után, határozatlan számnevekkel: „minden *módjai*” (3), „sok hideg *nedvességek*” (199), „több *napokat*” (137). Így a határozott számnevek után is: „három *igyenesek* (78), „három sima *szegeletek* (76), „140 *napok után*” (294), „az első kilentz *jegyek közül*” (28). Jelöli a többséget akkor is, ha a jelzett szó birtokos személyragos: „három *tiszti vagyon*” (7), „két első *lábai*” (209), „Ennek a bővítésnek három *graditsi (rendi)* vannak” (27). Jóval ritkább a maival egyező megoldás: „minden egyéb *dologtól*” (4), „minden *tökelletségnek*” (3); illetőleg: „két *felesége volt*” (292), „Az akaratnakis két *indulatnya vagyon*” (164). Talán itt említhetjük meg, hogy többes számmal áll még a *többi* is mint alany: „a többi is *felserkennyenek*” (214).

A névutós szerkezeteknek előfordul még régies, birtokos szerkezetes formájuk: *annak előtte* (207), *mozgasanak miatta* (192); „három esztendő *korának előtte*” (276). De gyakoribb már a maival egyező megoldás: „tiz esztendő *kora után*” (276), „az első kilentz *jegyek közül*” (28), *szorosságok miá* (198). — A felsoroltakban, főleg az egyeztetési sajátságokban, nemritkán joggal kereshetünk latin hatást; máskor viszont pusztán csak a korábbi nyelvéllapotot őrzik még.

C) A mondat szerkesztés kérdéseiből

A főnévi igenév alanyi használatában ritkábban személyragozott: „Nem kell felettebb *felniek*” (258), „fejdből sem árt kevés vért *ki vetetned*” (284); gyakrabban személyragozatlan: „Az ellenség seregeinek elkell *szeltyedni* alatta” (258), „annál tökelletebbeknek kell azoknak szerzőjöknek *lenni*” (2).

Jellegetesen latinos szerkezetek az ilyesfélék: „még a föld színennis *nőni mondatik*” (250); „*semmit* magán kívül azokhoz *hasonlott* nem állít” (2); „*bort újut* avagy *peterselymet ett bak*” (251).

Az igék módhasználatára a mellékmondatokban gyakran nem a ma szokásos, hanem eléggé latinos. Alighanem a coniunctivust tükrözik ezek a mellékmondatbéli felszólító módok: „oly erőssen foglalodnak egybe, hogy vegezetre köszabasuak *legyenek*” (133), „Neha történik hogy az ... szelek sok fellegeket *gyujtsenek* össze; mellyekből nagy felhő *legyen*” (136); „ha meg kérdjük magunkat, honnan *legyen* mű bennünk” (2), „egy előszször könnyen fel tehettyük, hogy se Isten, se ég, se föld, se semmi test *ne legyen*” (1); „míg a γ -ig érkezvén a világosság mindenik tengelyt meg *érje*, és az egész világon nap ej egyenlősége *legye*” (109). Felszólító mód fejezi ki az állítólagosságot is: „innen vagyon, hogy annak nedvessegetől *öregbülyön*” (250); „Eszű neha oly melységes álom

követi, hogy egy néhány napokigis meg *tartson*, úgy hogy az ily ember tellyes-séggel meg holtnak *láttassék*” (166), „A Sarda a musika zengésben igen gyönyörködik, úgy hogy arra a tengerből fel *lattassek* szökni” (220). Hasonló igealakot találunk a megengedő mellékmondásban: „Ez ha keménybed, jollehet a levegő égnél hidegebb *ne legyen*, műnekünk . . . annál hidegebnek tetszik” (135); „A Nöstenyek követik a Himeket akar hova *mennyenek*” (206). Feltehetően a coniunctivus tükrözője a feltételes módú igealak is ezekben: „hogy azok miá az egyéb belső részek meg ne *bántódnának*” (198); „midön eszebe venné, hogy a Görögök gyenge emberek *volnának*” (294).

Nyilvánvaló latin hatást tükröz néhány szórendi megoldás is, különösen az igei állítmány elhelyezése ezekben: „A ho fejérsége *leszsz* az ő reszeinek oly el helyheztetéséből a mellyel . . .” (138); „Annakokaért *leszen* el fordításával a fél kerítesnek” (75); „A meg-kövesedes az, mely *leszen*, midön . . .” (133); „a hör külső szénét mely a belső részeknél hidegebb, *éri* . . .” (135). Töményen latinos szerkesztésű ez a mondat: „Ez a levegő égnék kemény hányattatása *mely* a ki terjedő parakból, *kik a holott* a ki terjedésre job modjok vagyon oda rohannak, vagy a hirtelen le szakado fellegektől . . . *leszsz* . . .” (135).

Most adott képünk persze erősen torzít. Számba vettünk bizonyos eltéréseket a maitól, elsősorban a latinosságokat, amelyeket Apáczainak és korának latinos műveltsége magyaráz. De nem sorolhattuk fel a maival való számtalan egyezést. Pedig ezek azt mutatnák: Apáczainak egészében és lényegében mondat szerkesztése sem áll távol a mai irodalmi nyelvtől; ez is része és tényezője az akkor még csak alakuló, de már lassanként mégis csak formálódó egységes nyelvi főtípusnak.

*

Általánosságban is — s legyen ez ö s s z e f o g l a l á s a az elmondottaknak —: Apáczai nyelvhasználata, mai szokásunkkal való egyezéseivel és különbségeivel azt mutatja, hogy a mai nemzeti irodalmi nyelv — ami a nemzeti nyelv fő képviselője és helyességének fő normája ma — nem egyszerre, nem robbanás útján alakult, hanem hosszas fejlődés eredményeként. A nagyobb hatású írók helyzete e fejlődésben mindig kettős: egyrészt többé vagy kevésbé hatott már rájuk és részben enyhítette anyanyelvjárásuk szélsőséges voltát a már fejlődőben levő közös, a nyelvjárások fölé törekvő irodalmi nyelv; másrészt viszont az írók maguk is tényezőivé, tovább vivőivé váltak ennek a fejlődésnek. Így hát az irodalmi nyelvnek Apáczai — fejlődésében tekintve ezt — alighanem ugyanannyira oka, mint amennyire hajdani terméke is. De hogy mit vett az akkor már alakulató irodalmi nyelvből, s más oldalon mit adott hozzá: ez már hosszas további tanulmányozás izgalmas problémája. Itt ehhez csak a kiindulási alapot, a helyzetrajzot adhattuk meg, sőt annak is csak vázlatát.

DEME LÁSZLÓ

A magyar bilabialis v nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez

1. Minden tudományszak és így a magyar nyelvtudomány történetében is nem egy olyan kérdés van, amely hosszú ideig tartó lappangás után meglehetősen későn kerül bele a tudományos érdeklődés fénykörébe, holott szelídebb-hevesebb viták során — tudattalanul — viszonylag már korán fel-

vetődik. Nem egyszer megtörténik ugyanis, hogy a vitatkozók egy adott pillanatban nem is sejtik, hogy a vitatott kérdés mögött másként felvetendő probléma áll. Így például mikor jó félszázada egy XIII. század eleji oklevelünk *zuodus* szavának olvasatával kapcsolatban ASBÓTH és MELICH között SIMONYI szerkesztői észrevételezésétől kísért vita folyt (Nyr. XXIX, 65—72, 160—4), az eszmeesere során nagyon sok olyan írástörténeti tény merült fel, amely — mai megítélésem szerint — az ott tárgyalt kérdések némelyikét az ómagyar kori β körébe utalja. Mégis hang- és írástörténeti ismereteink akkori fokán a vitában a β kérdése fel sem merült, s ezzel együtt — érthetően — a vita alatt álló kérdés megnyugtató módon el sem dőlhetett. Mikor aztán MELICH egyik későbbi közleményében más vonatkozásban ismét szóvá tette szórványemlékeink *v* jelölésének dolgát (Tilutoa, munda: Nyr. XXXII, 409—14), tulajdonképpen megint a β okleveles jelölésével, illetőleg jelöletlenségével kapcsolatos kérdést érintett, egyelőre azonban úgy, hogy — éppen mivel az ómagyar kori β hang ügye addig fel sem vetődött — nem találta, nem találhatta meg a megnyugtató megoldást. Mégis számunkra most kiindulási pontul szolgálhat MELICHnek az a feles számú szórványadat felsorakoztatásával megalapozott véleménye, hogy nyelvemlékeink nem egy szavában a *v* (*u*, *w*, *v*) jelének ki nem írása nem bizonyítja azt, hogy a *v*-t nem ejtették; szerinte és SIMONYI szerint is (vö. Nyr. XXIX, 164) a *v* ki nem írása csak „írásbeli rövidítés” volt (MELICH: i. h. 413).

Magam a MS. és Gl. egy-két szavának magyarázataival kapcsolatban MELICH megállapításait felhasználva két helyt is szót ejtettem az ide vonható szórványadatok írástörténeti és olvasati kérdéseiről (l. FARCZÁDY ELEK—SZABÓ T. ATTILA, A Marosvásárhelyi Sorok 35—7, 47—8, továbbá tőlem: MNy. LIII, 345—6, 348—9 és MNyTK. 97. sz. 13—4, 16), sommásan előadott gondolataimat illetően azonban — úgy látom — BÁRCZI hitetlenkedő álláspontra helyezkedik (vö.: MNy. LIV, 15—6 és MNyTK. 97. sz. 21). Mivel ugyanakkor BENKÓ soraiból (MNy. LIV, 20, MNyTK. 97. sz. 26) — talán némi joggal — álláspontom elfogadására való hajlandóságot és további fejtegetéseim közzétételét illető várakozást olvasok ki, most már magam is elodázhatatlan feladatnak érzem, hogy a következőkben a fontosabbnak tetsző adatok csoportosításával a β kérdésről nem felvetődő gondolatok egy-néhányának részletesebb kifejtésére is sort kerítsek. — Még előljáróban szükségesnek tartom azt is megjegyezni, hogy PETROVICI EMILnek a magyar bilabialis *v* hangról előbb román, majd magyar nyelven közzétett értekezése, illetőleg a magyar nyelvészeknek ehhez kapcsolódó észrevételei (vö.: MNy. LII, 6 kk. és MNyTK. 93. sz.) után magam ez alkalommal jobbra csak a β hang nyelvemlékes jelölésére, illetőleg jelöletlenségére vonatkozó jegyzeteimet szándékozom közrebocsátani.

2. Mint erre előbb utaltam is, ebben a vonatkozásban véleményemet röviden már két ízben lényegében ilyenformán fogalmaztam meg: Ó- és középmagyar kori szórványemlékeink, sőt — újabb vizsgálódásaim szerint — aránylag még késői, újmagyar kori szövegemlékeink, felsorolásaink szerkesztői is az esetek többségében azért írták vagy nem írták ki a *v*-féle hang jelét, mert az oklevelezés idején — legalábbis két labialis vagy egy labialis és egy illabialis, illetőleg egy illabialis és egy labialis magánhangzó között — nem is labiodentalis, hanem bilabialis *v*-féle hangot ejthettek. A forrásszerzők ezt a hangot azonban hol érzékelték, hol nem. Ezért került aztán be a forrásokba egyszer *v* jeles, másszor meg *v*-tlen alak. Készségesen elismerem, hogy e tétel

igazolására nem volt elégséges az az egy-két példa, amelyet magam előbbi közleményeimben elősoroltam. Éppen ezért a vélekedéssel kapcsolatban kifejezett kételytől függetlenül, de egyben ettől sarkallva is, szükségesnek tartottam a rendelkezésre álló források átvizsgálásával olyan bizonyító anyagot gyűjteni, melynek világánál az előbbi — utólag ismertetett — vélekedés legáltalább valószínűbbnek tessenék. Véleményem szerint az innen-onnan összeszedhető, helyhez nem rögzített, vagy különböző pontokról származó példáknál jóval bizonyítóbb erejűek azok az adatok, amelyek egy-egy pontosabban körülhatárolható területhez vagy éppen egy bizonyos települési egységhez kapcsolható nyelvemlékes adatsorozatok alapján mutatják be azt, hogy az emlékek szerkesztői, illetőleg leírói milyen bizonytalankodón váltakoztatták a *v*-s, *v*-tlen meg más alakokat.

3. Erre itt előljáróban a tőlem összeszedetetett anyagból a magyar nyelvterület egymástól távol eső részeiről kiszemelt öt településnévvel kapcsolatban az alábbi beszédes adatokat sorakoztattam fel:

K ö v e s k u t: V a s m.: 1263: *Kweskut*; 1284: *Kueskuth*; 1286: *Kweskut*; 1291, 1307: *Kueskuth*; 1334: *Keweskuth*; 1387: *Kueskuth*; 1408: *Kweskuth* (így egyszer!); *Kweskuth* (így kétszer!); 1416: *Keweskuth*; 1455: *Kweskuth*; 1489: *Kueskuth*; 1507: *Keweskuth* (AnjOkm. I, 137, 188—9; HazOkm. VI, 190, 200, 219; CsÁNKI II, 768; ZsigmOkl. I, 125, 229, II, 6245). — E példában az adatok időbeli egymásutánjában harmadfél évszázad alatt nyolcszoros jelölés-váltakozás figyelhető meg.

T ö v i s: F e h é r (később: Alsó-Fehér) m.: 1290: *Thuyis*, *Tywis*; 1293: *Thuyes*; 1347: „Thomas plebanus de *Tyus*” (ugyanez évből való más oklevélben ugyane névben *Tywis* és *Tyuis* alakkal találkozunk); 1403: *Tywis*; 1410: *Tywys*, *Tywis*; 1517: *Teowissen* (ragos alak!); 1583, 1587—89, 1593: *Theowis*; 1597: *Theōwis*; 1605: *Teōwis*; 1607: *Theouissen* (ragos alak!); más ugyanez évből való oklevélben: *Twuis*); 1610: *Twssön* (ragos alak!); még egyszer így, majd a keltezésben: *Toissen*; egy másik, ugyanez évből való forrásban (tűessen); 1616: *Twuis*, *Tūwis*, *Tüuissen* (ez utóbbi más, ugyanez évből való oklevélben); 1620: *Tōwis*; 1624: *Theuuisen*; 1627: *Twis* (másik, ugyanez évből való forrásban: „*Touissi* haz”); 1628: *Tōwis*; 1642: *Teōwis*; 1643: *Tüwissen*, *Tüwis*; 1666: *Tōwis*; 1676: *Tüwissen*; 1678, 1702: *Tōwissen*; 1681: *Tōwis* (Urbk. I, 194, II, 44, 56; ZsigmOkl. II, 2511, 7787; SzékOkl. II, 321; ICZKOVITS EMMA, Az erdélyi Fehér megye a középkorban 63; és saját Erdélyi Helynévtörténeti Adattár-beli (további rövid.: ÉHAD.) gyűjt.)¹. Ebben az esetben pusztán csak a *v* jeles, *v*-tlen és az összevont alakok időbeli egymásutánját tekintve négy százados időközökből mintegy tízszeres jelölés-váltakozást állapíthatunk meg.

Utótagjának alakváltozásai miatt érdeklődésünkre tarthatnak azonban számot a középkori Krassó megye B á c s t ö v i s (e) nevű településének itt felsorolandó okleveles adatai is. Ezekben egy félszázadnál alig valamivel nagyobb időközben nagymérvű jelölés-váltakozás figyelhető meg. Íme: 1363: *Bachtuuisse*, *Bachtuuisse*, *Bach Tiuisse*; 1364: *Bachtuuisse*; 1405: „ladislaum

¹ Már itt meg kívánom jegyezni, hogy az Alsó-Fehér megyei *Tōwis* fentebb felsorolt *v*-tlen alakjai közül nem egyet valóban hangűrös ejtésváltozat visszatükröztetésének kell tekintenünk, mert a románba átkerült településnév *Teiuș* ~ nyj. *Teiuș* (~ *Ti-iuș*) (erre nézve l. PÉTERY, Krassó vm. tört. II/2, 255—6 nem éppen helytálló vélekedését) alakja másként, mint magyar hiátusos formából nem származtatható (némileg másként: PETROVICI: MNy. LII, 8 és MNyTK. 93. sz. 4).

Borsy dictum de *Bachtwisse*”; 1410: „Thomas de *Basthwij*”; 1411: *Bastwisse*; 1418: *Bastwuisse*; 1422: „Zegas *Bastisse*”; 1425: „ladislaus bors de *bachtwisse*” (PESTY, Krassó vm. tört. III, 50, 55, 60, 252, 266, 268, 289, 300, 309; KállOkl. II, 1461).

Zovány: Kraszna, később: Szilágy m.: 1257: *Zwany*, *Zwan* („terra” Szilágysomlyó határleírásában; ez az adat kétségtelenül a Szilágysomlyóval tőszomszédos ilyenű településre vonatkozik); 1341: *Zuan*; 1341, 1445, 1481: *Zoan*, *Zowan*; 1440: *Zovan*; 1445: *Soan*; 1454: *Zovan*, *Zoan*; 1460: *Zovan*, *Zovan*; 1465, 1508, 1523, 1530, 1548: *Zovan*; 1481, 1491, 1492, 1497, 1519, 1522: *Zovan*; 1553: *Zowan*, *Zoány* [!]; 1574: *Zovany*, *Zován* [!]; 1604: *Zowany*; 1648: *Zoan*; 1651: *Zoany* (HazOkm. VI, 9; BánffyOkl. I, 637, 650, 677—8, II, 223, 297, 303, 342, 345, 426, 503, 517—8; DocVal. 88; PETRI, Szilágy vm. mon. IV, 815—24; ez utóbbi forrásnak egyes elemeiben kétesnek látszó adatait fentebb magam felkiáltójeleztem).

Zovajk: Vas m.: 1268: *Zouayk*; 1347: *Zwayk*, *Zuayk*; 1446: *Zowayk*; 1481: *Zwayk* (CSÁNKI II, 810).

4. Véleményem szerint szinte ugyanolyan mértékig figyelemre méltók azok az esetek, amelyekben a történeti adatok négyszeres: $\emptyset \sim v(u, w \text{ stb.}) \sim \emptyset \sim v(u, w \text{ stb.})$, illetőleg $v(u, w \text{ stb.}) \sim \emptyset \sim v(u, w \text{ stb.}) \sim \emptyset$ vagy legalábbis háromszoros $\emptyset \sim v(u, w) \sim \emptyset$, illetőleg $v(u, w) \sim \emptyset \sim v(u, w)$ jelölésbeli váltakozást mutatnak.

A) Az adatok időbeli jelentkezésének egymástánjában megállapítható $\emptyset \sim v \sim \emptyset \sim v$, illetőleg $v \sim \emptyset \sim v \sim \emptyset$ jelölésváltakozás válogatott esetei:

Köved: Komárom m.: 1339: *Kued*; 1416: *Keved*, *Kewed*; 1436: *Keued*; 1460 k.: *Kwed*; 1495: *Kwued* (CSÁNKI III, 505): elpusztult település.

Kövesd: Baranya m.: 1291 k., 1299: *Kuesd*; 1405: *Kwesdy*; 1407: *Quesd*; 1409: *Kvuesd*; 1436: *Kwesd*; 1478: *Kewesd* (HazOkm. VI, 376, 451; CSÁNKI II, 500; ZsigmOkl. II, 4285, 5735, 7246) | Borsod m.: 1324: *Kuesd* (CSÁNKI I, 166); ugyanerre CSÁNKI még a következő évszám nélküli, de nyilván ó- és középmagyar kori adatokat közli: *Kwuesd*, *Kwesd*, *Kewesd* (i. h.) | Krassó m.: 1350: *Kuesd*, *Kuesdut*; 1364: „Iudex de *Kwuest*”; 1370: *Kuesd*, *Kwuesd*; 1376: *Kwesd* (így háromszor!); 1381: *Kwuesd* (így kétszer!); 1389: *Kwesd*, *Kuesd*; 1390—1392: *Kwuesd*; 1395: *Kwesd*, *Kuesd*, *Kevesd* (PESTY, Krassó vm. tört. II/1, 296, III, 63, 129, 155; CSÁNKI II, 96; DocVal. 175—6, 228, 262—3, 362, 369, 401; KállOkl. II, 1071, 1496, 1663, 1727—8, 1854) | Zala m.: 1093: *Cuesd*; 1211: *Cuest*; 1325: *Kuesd*; 1372: *Kwesd*; 1402, 1403: *Kewesd*; 1410: *Kwuesd*; 1427: *Kwesd*, *Kwuesd* (HazOkm. IV, 288—9; CSÁNKI III, 74; ZsigmOkl. II, 2072, 2246); ma: Balatonkövesd) | Zemplén m.: 1283: *Kuesd*; 1323: *Kwuesd* (négyyszer így!); 1332—1337: *Kuestd*, *Kwuestd*; 1358: *Kyuesd*; 1444, 1447, 1450, 1460, 1469, 1479: *Kwesd*, *Kewesd*; 1459: *Kewesd*; 1479: *Nagy Kewesd* (ÁÚO. XII, 383; ZichyOkl. I, 225, X, 85; CSÁNKI I, 334, 337): birtok, illetőleg vár és város.

Leveld ~ *Lövöld*: Veszprém m.: 1270: *Lweld*; 1274: *Leveld*; 1304: *Lweld*; 1336: *Laweuld* (!); 1378: *Leweld*; 1390: *Lewld*; 1409: *Leweld*; 1415: „leonardi Prioris de *Leueld*” (HazOkm. I, 170, III, 17, 298; AnjOkl. I, 73; CSÁNKI III, 213); ma: Lőd. (A helynévről PAIS: MNy. XXIII, 54.)

Orbova: Pozsega m.: 1259: *Vrba*; 1275: *Vrbua*; 1282: *Vrboa*; 1339, 1356: *Orboua*; 1356: *Orboa*; 1367: *Orbua*; 1382: *Orboua*; 1397: *Orbua*,

Orboua, *Orbaua* (más-más forrásból); 1401, 1432: *Orboa*, *Orbova*; 1406—1500 között (többször): *Orbowa* (CSÁNKI II, 395).

R a v a s z d: Győr m.: 1137: *Roz*; 1235 k.: *Ruozd*; 1278: *Roasd*; 1323: *Roazd* (ugyanabban az oklevélben háromszor így!); 1359: *Kysrouazd*, *Nograuazd*; 1361: *Kis Rauazd*; 1363: *Kysroazd*; 1366: *Chebroazd*; 1366: *Rouazd*; 1398: *Rawazd*; 1477: *Kys Rawazd*; 1496: *Kis Rowazd* (HazOkm. I, 128—9; CSÁNKI III, 556). A többi, 1235—1496 közötti alakváltozat világánál az elsőként feltűnő 1137-i *Roz* formát véleményem szerint nagy valószínűséggel csak elírásnak, esetleg sajtóhibának kell tekintenünk a *Ruoz* (~ *Roosz*) alak helyett.

S ö v é n y: Ez elpusztult Somogy megyei település nevére nézve a következő középkori adatok sorolhatók ide: 1082: *Suen*; 1265: *Sven* (terra); „partum wigariter *Sven* Nogrevy appellatum”; 1267: *Suwen* (terra); 1279: *Syweyn*; 1302: *Swen*; 1343: *Suen*; 1379: *Sueyn*; 1419, 1460: *Sewen* (HazOkl. 43, 49; HazOkm. IV, 7; ÁÜO. XII, 275; AnjOkm. I, 43, IV, 347; CSÁNKI II, 641).

S z o v á t: Komárom m.: 1360: *Zuath*; 1425: *Zawoth*; 1466: *Zwad*; 1482: *Zoath*; 1484, 1485: *Zowad*; 1532: *Zoath* (CSÁNKI III, 514—5); elpusztult település. — L. még alább az 5. rész a) pontjában ugyane címszót.

T ö v i s: Krassó m.: 1440: *Tyvsk*; 1447: *Tyws*; 1454: *Alsothewis* (más, ugyanez évből való oklevélben: *Alsothys*); 1470 k.: *Tews* (PESTY, Krassó vm. tört. II/2, 255, III, 374, 391, 420) | Temes m.: 1454: *Also thewis*; é. n., de kétségtelenül a középkorból: *Tyvisk*, *Tyws*, *Towisch*, *Tews* (CSÁNKI II, 68; eltűnt település).

B) Nem kevésbé érdekesek azok az esetek, amelyekben az adatok időrendi egymásutánjában $\emptyset \sim v \sim \emptyset$, illetőleg $v \sim \emptyset \sim v$, tehát hármas jelölésváltozással találkozunk. Íme ezek közül az alábbiak a legjellemzőbbek:

K o v á c s: Néhány Kolozs megyei, közelebbről éppen kalotaszegi település újmagyar kori személynév-anyagából a következő adatokat idézhetem: 1670: „*Koacz Istua[n]*” kétszer, „*Marton Koacz*”, „*Koacz Mathe*” Bánffyhunyd (JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui várt. urb. 174—5, 193—4). — 1670: „*Ferencz Koacz*”, „*Mate Koacz*”, „*Koacz György*”, „*Koacz Janos*” Gyalu (JAKÓ i. m. 181—2). — 1670: „*Ferencz Koacz*”, „*Janos Koaczne*” Körösfő (JAKÓ i. m. 192). — *1670: „*Koacz György*”, „*Koacz Istvan*”, „*Koacz Matias*” Mákó (JAKÓ i. m. 186—7). — 1670: „*Koacz Mihaly*”, „*Andras Koaczne*” Vista (JAKÓ i. m. 184—5). — 1670: „*Janos Koacz*” Zentelke (JAKÓ i. m. 181—2). — 1670: „*Ferencz Koacz*”, „*Janos Koaczne*” Körösfő (JAKÓ i. m. 192). — 1670: „*Koacz György*”, „*Koacz Istvan*”, „*Koacz Matias*” Mákó (JAKÓ i. m. 186—5). — 1670: „*Koacz Mihaly*”, „*Andra Koaczne*” Vista (JAKÓ i. m. 184—5). — 1670: „*Janos Koacz*” Zentelke (JAKÓ i. m. 195). Megjegyzendő, hogy JAKÓN ez adatokat megelőző és követő más évekből (1640—1727.) való forrásokban gyakran ugyanezek az itt *Koacz*-nak írt nevek *v-s* (*Koaczzy*, *Kowacz*, *Kovacz*, *Kovacs*, *Kováts*) alakban fordulnak elő. Jóllehet ezeket az adatokat is a magam számára mind kiírtam, helykímélés céljából felsorolásukat itt elhagyom, de az ellenőrzési lehetőség megkönnyítése céljából a következő hivatkozással utalok rájuk: Bánffyhunyd: 1666 (JAKÓ i. m. 174—5) | Gyalu: 1640 (i. h. 54); 1642 (i. h. 78—9); 1652 (i. h. 116—7); 1666 (i. h. 145); 1687 (i. h. 220); 1698 (i. h. 226—8) | Körösfő: 1640 (i. h. 67); 1642 (i. h. 71); 1652 (i. h. 106); 1666 (i. h. 159—60); 1687 (i. h. 224); 1698 (i. h. 230—1); 1727 (i. h. 296, 298) | Mákó: 1638 (i. h. 42). — Ezek után figyelemre méltónak tartom, hogy csak az 1670-i urbáriumnak az itt felsorolt településekre vonatkozó

jobbágy-névsoraiban találkozunk a fentebb idézett, következetesen *Koacz* alakban írott névformával.

Kovácskida: Baranya m.: 1342: *Koachhyda*; 1355, 1364: *Kovachhyda*; 1395: *Kouachhyda*; 1478: *Koachyda* (AnjOkm. IV, 218; CSÁNKI II, 499).

Kovácsi: Bihar m.: 1291—1296: *Kuachy Apa, Apa Kuachy, Kuachy*; 1349, 1433, 1447, 1479: *Koachy, Kowachy*; 1349: *Koachy* (JAKUBOVICH: MNy. XXII, 223, 298, 358; BUNYITAY, A váradi püsp. tört. III, 254; CSÁNKI I, 614; JAKÓ, Bihar megye 283); ma: Pusztakovácsi | Vas m.: 1323: *Kowach*; 1346: *Kuachy*; 1374, 1428: *Koachy*; 1403, 1448, 1475: *Kowachy* (AnjOkm. IV, 601; CSÁNKI II, 767); ma: Vaskovácsi.

Sövény szád: Győr m.: 1396: *Suuenzad*; 1469: *Sewynzad*; 1488: *Swenzad*; 1493: *Swenzad* (CSÁNKI III, 557—8).

Szovát: Kolozs m.: 1329: *Zovach*; 1334 k.: *Zoat*; 1332—1337: *Zuach, Suach, Svach, Znach* (!?); 1348: *Zoath*; 1350: *Zzath, Zuaach, Zouach*; 1390, 1410, 1438, 1457, 1479, 1481—1483, 1491, 1493, 1495—1497, 1502—1503, 1514, 1516, 1520: *Zowath*; 1392 vagy 1393, 1468, 1592: *Zouath*; 1495: *Zowaath, Zowath*; 1693: *Szovath* (BánffyOkl. I, 174; TelOkl. II, 90—2, 143—4, 159—60, 173—4, 178, 183, 201, 212—4, 217, 252—3, 258—9, 351, 417, 421, 423—4, 431; ZsigmOkl. I, 1619; CSÁNKI V, 324—5; EHAd.; később Alsó- és Felső-, ma: Magyariszovát (l. még CSÁNKI i. h.). — Nyilvánvalóan Szovátra vonatkozó *v* jelzés nélküli adatokat őrzött meg egy Kolozsom kelt, 1334 tájáról való oklevél „Gallus, Nicolaus et Johannes de Zoat” neve, illetőleg az oklevél felzetéről közölt „Pro Gallo Johanne et Nicolao de Zoat contra Dominicum” rájegyzés (TelOkl. I, 51).

5. A fentebb felsorakoztatott adatok időrendi sorában megfigyelhető többszörös vagy legalább négyszeres, illetőleg háromszoros jelölésbeli változás magyarázatával több irányban is kísérletezhetünk.

A) Megítélésem szerint teljesen figyelmen kívül hagyható az a vélekedés, hogy a váltakozó alakok közül a *v* (*u, w* stb.) jel nélküliek merő írás-, illetőleg — a nyomtatott források esetében — sajtóhibából kerültek volna bele a tőlem használt forrásokba. Ha ilyen jelzés-hiánnyal csak egy-egy elszórt esetben találkozánk, joggal lehetne erre gondolni, az esetek ilyen tömegében jelentkező *v* jeles és jelhiányos alakok láttán azonban a magyarázat elvetendő.

B) Jóllehet MELICH előbb idézett közleményének abból a megállapításából indultam ki, hogy szerinte, sőt SIMONYI szerint is a nyelvemlékes adatokban a *v* ki nem írása csak „írásbeli rövidítés”, ezt ilyen általános megfogalmazásban semmiképpen nem látom elfogadhatónak. Lehetetlen az adatok ilyen tömege esetén éppen csak a hangzóközi *v* esetében ilyen okból jelentkező jelöletlenségre gondolni akkor, mikor a *v* jelzésében egyébként ilyen jelölésbeli rövidítéssel, helyesebben kihagyással nem találkozunk. Az a lehetőség azonban talán számba vehető, hogy a *Twis*-féle *w-s* alakokban e hangjellel a forrásszerkesztő valóban kettős *vv* (olv. *üv ~ üß?*) jelt akart „rövidíteni”, és ennek megfelelően *Tüwis ~ Tüßis*-féle ejtést szándékozott visszatükröztetni.

C) Felvetődhetik bennünk az a gondolat is, hogy a történeti adatok egymásutánjában megfigyelhető *v* jeles és jelhiányos írott alakok váltakozása a szóban forgó településnév ejtésében többszörösen újra keletkező hangűrös és nyomában hamarosan elő-előálló *v* hangkitöltéses alakok egykorú meglétéről bizonykodnék. Alig hiszem, hogy e magyarázattal komolyan számolhatnánk a többszörös jelölésváltozás olyan kirívó eseteiben, mint amilyen

például az első példák között felsorolt Tövis és Bácsövise településnévben jelentkező jelölésbeli ingadozás. Ellenben nem zárható ki az, hogy például a Zala megyei *Kövesd*-re vonatkozóan csaknem harmadfél századi időközből (1093—1427.) idézett *v*-s és *v*-tlen adatok így is értelmezhetők. Ebben az esetben tehát *Küvezsd* ($\sim$ *Küßezsd*) $>$ *Küezsd* $>$ *Köezsd* és hangúr-megszüntető sarjadékhanggal később *Kövezsd*-féle fejlődéssel, illetőleg ejtéssel kellene számolnunk. A nehézség azonban az, hogy nagyon gyakran időbeliségükben előbb jelentkeznek a *v* hiányos, mint a *v*-s alakok, holott az adott esetekben egy *v*-féle hang — a legtöbb tulajdonnév világos etimológiájának tanúsága szerint — eredetileg kétségtelenül megvolt. Természetesen az e magyarázat mellett kardoskodó kézenfekvő ellenvetésként a *v* korai „kiesése”-re hivatkozhatik. Szerinte tehát a szórványemlékeknek aránylag későn, a XII. század végén—XIII. század elején elsőként jelentkező *v*-tlen alakjai a fejlődésnek csak aránylag későbbi, hiátusos fokát tükröztetnék vissza. (A kérdésre l. BENKŐ, Nyjtört. 78.)

D) Az előbbi, C) pontban felvetett lehetőség mellett vagy legalábbis ezzel párhuzamosan meggondolkozathat bennünket az a tőlem származó vélekedés, hogy tudniillik a szórvány- és más nyelvemlékekben jelentkező jelzésbeli ingadozásnak, illetőleg váltakozásnak a szóban forgó esetekben egykor meglévő bilabialis *v*-féle hangnak a forrásszerző részéről való érzékelése, illetőleg nem érzékelése lehet az oka. A fenti Zala megyei *Kövesd* példájánál maradván itt tehát minden valószínűség szerint egy eredetibb ómagyar kori *Küßezsd-féle ejtésre kell gondolnunk. Ezt a β -s ejtést azonban a korabeli forrásszerzők minden esetben tökéletlenül, részben a *v* hang egykorú, az újmagyar kor elejéig használatos jeleivel (*u, v, w, v̄, w̄, ű, ű̄, w̄* stb.) rögzítették, illetőleg — nem érzékelés esetén — a szövegbe iktatott *v*-tlen alakkal — jelöletlenül hagyták. Talán nem túlzok, ha ezt a magyarázatot jóval természetesebbnek és hangtörténeti szempontból elfogadhatóbbnak tartom, mint bármely mást.

6. Ha ez a magyarázat valóban elfogadható, ez természetesen nemesak az előbbieken felsorakoztatott nyelvemlékes adatok eredeti, illetőleg egykorú, valószínű β -s ejtésének megállapításához használható fel, hanem olyan esetekben is, amikor időbeli egymásutánban csak $\emptyset \sim v$, illetőleg $v \sim \emptyset$ -féle hangjelöléssel, sőt még olyan esetekben is, mikor egyes település- és személynevekben a *v*-féle hang jelölésének teljes hiányával találkozunk. Annak szemléltetésére, hogy milyen esetekre gondolok, kettős csoportosításban a következő válogatott adatokat iktatom ide:

A) A $\emptyset \sim v$, illetőleg $v \sim \emptyset$ -féle jelzésbeli váltakozás válogatott példái: *Kovács*: 1193: „villanis de coach”; 1230: *Cuach*; 1341: *Koachharasztya*; 1345: *Kuachulcha*; 1377: *Kowachmolma* (Oklsz.). — Az Alsó-Fehér megyei Magyarlapádról még az újmagyar korból, egy 1648-i forrásból ilyen személynévben jelentkező váltakozás példáját írtam ki: egy családnév ugyanazon kéz írásában „Michael Koacz” és „Kovacz Miklos” alakban is előfordul.

Kovácsi: Zala m.: 1267: *Coach*; 1474: *Kowachy* (CSÁNKI III, 73. — Ma puszta) | *Veszprém* m.: 1352: *Koachy*; 1395: *Kowachy*; 1488: *Kowachy*¹ (CSÁNKI III, 239; ZsigmOkI. I, 3865 | *Pilis* m.: 1401: *Koachy*; 1457: *Felsew Kowachy*; 1477: *Kowachy* (CSÁNKI I, 14).

¹ Az ez évi adóajstromban két ilyen nevű település is van (vö. i. h.).

28 *Kovácspataka*: Bereg m.: 1324: *Kovachpatak(a)*; 1336: *Koachpataka* (birt. és folyó) (AnjOkm. III, 311; KállOkl. I, 213, 503).

Kovács: Az egykori Kővár vidékéhez, majd Szatmár megyéhez tartozó község magyar nevének a következő változatait ismerem: 1566 k.: *Koass* (MAKKAI LÁSZLÓ, Szolnok-Doboka magyarságának pusztulása 71); 1603: *Koas* (i. h. 145); 1690—1700 körül: *Kovács* (EHAd.). — Megjegyzendő, hogy az 1566 körülről idézett forrásban nyilván ugyanaz a kéz más települések lakosságának összeírásában a *Kovács* családnévet több ízben *Kowachs* (!) alakban (MAKKAI i. m. 55, 58, 79), a „Triff *Kowacz*” (i. h. 86) névben pedig a *kovács* foglalkozásnevet *v-s* formában írja. A fentebb idézett források az ugyancsak Kővárhoz tartozó, később Szolnok-Dobokába kebelezett *Kovácskápólnok* nevét *v-s*: 1566 k.: *Kowach Kapalnik*; 1603: *Kowaczykapalnak* (MAKKAI i. m. 76, 117) alakban őrizték meg, s *Kovács Kapálnak* (!) forma olvasható az 1696—1700 körül keletkezett forrásban is (előbb i. h.; e községre még több *v-s* adatot l. SzolnDobMon. V, 424). — A fentebb idézett *Koás(s)* írásváltozattal kapcsolatban a következő magyarázatokra utalhatok: 1. A *v*-tlen alak a forrás leírójától nem érzékelt β -s ejtés miatt került be ilyen formában a jegyzékbe. 2. A magyar ejtés is valóban *v*-tlen volt. 3. Legvalószínűbb azonban, hogy a román köznyelvi *Coaş* (vö. MOLDOVAN—TOGAN, Dicționarul numirilor de localități 65) névnek már az egykori román nyelvjárási változatban is meglevő *v*-tlen vagy talán a magyar forrásszerkesztőtől nem érzékelt *Kăoș ejtését tükrözteti vissza. E megett azonban szintén magyar β -s ejtés lappanghat.

Kovácsi: Arad m.: 1332—1337: *Kuasi, Kuasy, Kuassy*; 1367: *Koazy*; 1380: *Coazy*; 1392, 1466, 1486, 1495: *Kowazy* (CSÁNKI I, 764). Az aradi káptalannak egy 1427-i oklevelében a „Benedicto de *Kowazy*” névben alkalmasint ugyane település névváltozatával találkozunk (BánffyOkl. I, 586).

Kovászó: 1390-ben egy Bereg megyei birtokot egyik oklevél *Kovazo* (olv. *Kovaszó?*), egy másik ugyanez évből való azonban *Koazow* alakban említ (SztárOkl. I, 489, 491). Ez azonos lehet a mai *Kovászó*-val. (A helynévről PAIS: MNy. VIII, 395—6.)

Kovázd: Baranya m.: 1267: „Petre et Paulus iobagiones Castri de *Kuazth* terras eorum Woyzlow vocatas”, „Petre et Paulus iobagiones Castri de *Kowazd* terras eorum Vayzlo vocatas”, „terram Castri sui *Kouazdi* Voyzlo vocatam in Comitatu Baranya existentem”; 1273: „quandam terram Castri nostri *Koazdi* Vayzlo vocatam in Barana existentem”; 1276: „jobbagiones Castri de *Koazd*” (ÁÚO. VIII, 169, XI, 569, 576, XII, 78, 186).

Kovászna: E háromszéki településnév késői, de első feltűnésekor, 1567-ben *Koazna* alakban fordul elő (SzékOkl. II, 214), s 1606-ból is idézhető rá a *Koaszna* adat (KELEMEN LAJOS, Újabb adattár a Vargyasi Daniel család történetéhez. Kvár., 1913. 11.). A többi tőlem ismert későbbi történeti adatok ugyan *v-s* jellegűek (l. SzékOkl. I—VII. köt. Mut.; BARABÁS, SzékOkl. Mut.; saját gyűjt.).

Kovászn(y)a: A Somogy megye Karád és Csicsak között fekvő egykori település (ma puszta) nevét a középkori források a következő alakokban őrizték meg: 1256: *Coaznya*; 1323, 1339: *Kuazna, Koazna*; 1402: *Kowaznya*; 1403: *Kouaznia*; 1405: *Kouaznya*; 1426: *Coaznya*; 1433, 1466: *Kowaznya*; 1436: *Kouaznya, Kouaznja, Kowaznja* (így többször!); 1469: *Kovaznya, Kowaznja, Kowaznya* (HazOkm. III, 260, IV, 302—3, 310—2, V, 285, 294—5; CSÁNKI II, 622).

Köved: Szabolcs m.: 1397: *Kewed* (*Kwed*) (így!; ZsigmOkl. I, 5017).

Lövér: Torda, később: Maros-Torda m.: 1228, 1319, 1366: *Luer*; 1461, 1473, 1475: *Lewer* (HazOkm. VI, 21; Urkb. I, 48; BánffyOkl. I, 5, 48, 263, II, 34, 163, 179).

Lovas: Veszprém m.: 1323, 1362: *Loas*; 1350: *Lows*; 1393: *Lowas*; 1393, 1395, 1426: *Lowas*; 1406: *Louas*; 1407: *Lowaz* (CSÁNKI III, 241; ZsigmOkl. II, 4829, 4893, 5364). A mi szempontunkból nagyon érdekes az OklSz.-nak egy 1245-i oklevélből kiírt következő adata: „Jobagiones equestres qui vulgariter *Louos* legen nuncupatur.” A teljesen azonos szövegből és az 1245/1270 évjelzésből ítélve alkalmasint ugyanannak az oklevélnek egy 1270-i átírásában már a *Luoslegen* szövegrészlet, tehát grafikailag *v*-tlen alak szerepel.

Nova: Zala m.: 1255: *Nowa*; 1331: *Nwa*; 1353: *Nova*; 1446: *Nowa* (CSÁNKI III, 22—3).

Novák: Temes m.: 1370: *Nowak*; 1433, 1447, 1448: *Nowakfalwa*, *Noachfalwa* (CSÁNKI II, 53). — A Valkó megyei Sarengrad melletti mai *No*-*v*-a kot 1398-ban *Kwzjepnoak*, 1481-ben és 1482-ben *Nowak* alakban említik (CSÁNKI II, 338).

Nyüved: 1208: *Neueg*; 1213: *Neuegy*; 1285—1291: *Neveg*, *Niueg*; 1400: *Nyuegh*; 1444: *Naghneuegh*; 1448: *Nyuegh* (JAKUBOVICH: MNy. XXII, 222, 298; ZsigmOkl. II, 343; JAKÓ, Bihar m. 307); BUNYITAY VINCE ezen kívül még évjelzés nélkül *Nyvec*, *Nived* és *Nyivegh* alakot is sorol fel (A váradi püsp. tört. III, 276).

Radvány: Hihetőleg példáink közé sorolhatók a cseh eredetű *Rad*-*vány* nemzetség- és a belőle alakult településnevek (vö. MIKESY: MNy. XLIII, 145). Középkori krónikásaink közül például Kézainál *Rodoan* alakkal találkozzunk (SRH. I, 190); egy másik középkori krónika „*Radoan* filii Bugar” adatához fűződő jegyzetben is ezt olvashatni: „Palatinus *Rodowan* videtur esse” (i. h. 375). — Bihar megye címszóbeli községének középkori okleveles adatai ezek: 1291—1296: *Rodoan*; 1341: *Radawan*; 1508: *Kisradwan*, *Noghradwan* (JAKUBOVICH: MNy. XXII, 358; JAKÓ, Bihar m. 327). — Meg kell jegyezni, hogy nem mindenik *Radvány* esetében hivatkozhatunk ilyen írott alakbeli váltakozásra. Például a Baranya megyei *Radvány* nevének *v* nélkül írott alakját nem ismerem (vö. CSÁNKI II, 519).

Ravazd: Tolna m.: 1138: *Ruosti*; 1322: *Roosad*, *Roosod*; 1348: *Rowazd* (CSÁNKI III, 447).

Sövényház (*a*): 1398/1430: *Sewenhaza*; 1430: „Johannes literatus de *Swenhaz*”; 1446: „Johannem de *Swenhaz*” (SztárOkl. II, 380; OklSz.). Az ez adatokban megőrzött település helyét földrajzilag nem tudom rögzíteni. Esetleg azonos lehet a Győr megyei *Sövényház*-dal (vö. CSÁNKI III, 557—8).

Száva: Győr m.: 1231, 1235 k.: *Zoa*; 1464: *Zawa*; 1493: *Sawa* (CSÁNKI III, 558; ma: Szávaspuszta).

Szovát: Sopron m.: 1224: *Zoac* (!); 1350, 1351: *Zoath*; 1351: *Zwat*; 1422, 1454, 1476, 1478: *Zowat*, *Zowath* (CSÁNKI III, 632).

Thövis: Arad m.: 1479: *Thys* (*Thywys*) (CSÁNKI I, 763). — Néhány székesfehérvári keltezésű, alkalmasint egy dunántúli (?) településre vonatkozó oklevél 1403: *Tyws*; 1404: *Thyws*; 1407: *Thywys* (ZsigmOkl. II, 2742, 3553, 5247) adatát földrajzilag nem tudom rögzíteni.

Thövisgyház: Az egykori Zaránd megyei település nevére ezt a két középkori adatot idézhetem: 1433: *Thwiseghaz*. 1462: *Thywseghaz*

(CSÁNKI I, 747). Némi fenntartással CSÁNKI úgy vélekedik, hogy az eltűnt település emlékét egy Simándtól (Alsó- és Felsősimánd Arad m.) délre fekvő hasonló nevű puszta tartotta fenn (l. még i. h.).

Tövissés: Borsod m.: 1403: *Tewissés*; 1404: *Twyses* (így két-szer!); 1430: *Tywissés*; 1454: *Thewysses* (ZichyOkm. V, 346, 359—60; CSÁNKI I, 181; ma puszta).

Töviski: Baranya m.: 1421, 1428: *Thwysky*; 1466: *Thywysky* (CSÁNKI II, 532).

Üver: E hihetőleg 'szárazpatak' jelentésű köznevünk (vö. MNy. IV, 352—3, XII, 3—4, XXXVIII, 367—8; MNyTK. 74. sz. 25) helynévként magában vagy összetételek tagjaként fordul elő. Ezúttal csak a Maros-Torda megyei Backamadaras történeti és jelenkori adatai közül az itt tárgyalt kérdés szempontjából érdekes következő adalékokat sorolom fel: 1626: „az *wuer* uegeben”; 1632: „*Üver* alatt”; 1718: „*Üver* alatt”; 1733, 1740: *Üver*, *Över*; 1737: *Över*; 1766: „az *Üver* nevű helyben”, „Az *Üer* Nevezetű erdő között”; 1750: „*Kasüver* Patakában”, „*Kásuer* Patakjában”, *Kásuer*, „*Kásuer* Erdő alljában”; *Üveren*; 1830: „*Kasüver* végibe” (EHAd). — Ma innen a *Küsüvèr* ~ *Küsüvèr* ~ *Kásüvèr* *Kásüvèr*erdeje, *Nagyüvèr* és az *Üvèrtető* helynevet ismerjük (BENKŐ LORÁND: MNy. VI, 152—3 és ugyancsak tőle „Backamadaras helynevei” című kézirat [1944.] megfelelő címszavai). JAKAB ELEK szerint a marosszéki Szentgericén a nép egy dülőt *Feketeüer* vagy *Feketeüver* néven emleget; ugyanott van *Kásver* vagy *Küsver* nevű hely is (l. tőle: Udvarhely vm. tört. 97).

B) Nem hagyhatók azonban figyelmen kívül a csak *v*-tlen írásváltozatban előforduló hely- és személynévi esetek sem. Ezek közül igazán csak mutatóban álljanak itt ezek:

Kovács: Zala m.: 1274: *Coach* (villa; HazOkm. I, 63). — Egy 1330-i oklevél „Arnoldi de *Koach*” adata (AnjOkm. II, 496; OklSz.; ugyanitt még feles számú *v*-s alak) is ide tartozó adatot őrizhetett meg.

Kovácsi: Borsod m.: 1336: „Barakun de *Koachy*” (AnjOkm. III, 260) | Baranya m.: 1304: „Johannes filij Barakun de *Koachy*”; 1319: *Koachy* (AnjOkm. I, 75, 520; CSÁNKI II, 499) | Bars m.: 1352: „monasterium sancti Benedicti *Koachy*” (AnjOkm. V, 611) | Nágárd m.: 1327: *Koachy* (AnjOkm. II, 299). — Valamilyik *Kovácsi* neve rejtőzhetik egy 1346-i oklevél „Johannes de *Koachy*” (homo regius) nevében is (AnjOkm. IV, 601).

Kovácsbükke: Veszprém m.: 1292: „in loco wlgariter *Kuachbike* vocato”; „ualle *Kuachbike*” (HazOkm. I, 89—90).

Kovácskut: Doboka m.: 1370: *Koachkut* (BánffyOkl. I, 291; más említését nem ismerem. SzolnDobMon. V. kötetében nem találom még az eltűnt települések között sem) | 1754: „A *Koacs* Kutnál”, majd ismét: „A *Koács* Kutnál” Vice (Szolnok-Doboka m.; EHAd.). — Megjegyzendő, hogy ugyanabban a vicei forrásban „*Tövis* kert” és „*Köves* oldal” helynév-alak olvasható.

Lovászcसानाक: A ma *Csanak* néven ismert Komárom megyei puszta 1233/1416-ban „Villa *Luaz Chonuk*”, 1235-ben *Luaz Chonuk* alakban említik (ÁŰO. VI, 568; CSÁNKI III, 496; OklSz.). Érdekes megjegyezni, hogy egy 1257-i oklevél szerint ez éppen „prope *Wigman*”, azaz Nagyigmánd közelében feküdt (CSÁNKI, i. h.).

Novák: 1317-ben egy *Noak* nevű birtokot és várat említenek (AnjOkm. I, 426), de ezt helyrajzilag nem tudom rögzíteni. 1358-ban egy nádori oklevél a „magister *Noak*” nevet őrizte meg (ZichyOkm. III, 134—5).

Ravazd: Sopron m.: 1245: *Ruozd* (CSÁNKI III, 626).

S ö v é n y v á r: E Vas megyei vár (castellum) nevét 1283-ból *Swynwar* alakban ismerem (HazOkm. VI, 291). Alkalmassint ugyanezre vonatkozik SZAMOTÁNAK ugyanebből az évből „Dunántúl” jelzéssel közölt adata (Oklsz.).

T ö v i s: P e s t m.: *Thwis* (ZsigmOkI. II, 6559) | Z e m p l é n m.: 1349: *Twis* (CsÁNKI I, 364). — Ilyen alakokat egyébként bővíben találhatni a NySz., Oklsz., MTsz. tulajdon- és köznévi adataiban (l. még: KállOkI. II, 1380; ZsigmOkI. I, 1644, II, 2742, 3553, 5247.)

Számomra valószínűnek látszik, hogy a fentebbi *v*-tlen adatok esetében is eredetibb *v*-s, szerintem β -s ejtésű alakokkal is számolhatunk, noha itt már éppen olyan joggal gondolhatunk valóban hiátusos ejtést visszatükröztető esetekre is. Ez utóbbi ejtés felvétele esetén is azonban nem kétséges, hogy ezeket az adatokat eredetibb *v*-s, szerintem β -s formákból kell eredeztetnünk.

7. A magyar nyelvtörténet kutatói közül sokan meglehetősen egyöntetűséggel a *Beszprém* ~ *Veszprém*, *Bata* ~ *Vata*, *Bila* ~ *Wila*-féle írásváltozatok esetében a jelölés-váltakozást — szerintem teljes joggal — a β egykori megléte bizonyosságának tekintik (PAIS: MNyTK. 50. sz. 34, 35, MNy. LII, 16 és MNyTK. 93. sz. 12; BÁRCZI: i. h. 11—2, ill. 7—8; DEME: i. h. 13, ill. 9—10; KÁLMÁN: i. h. 22, ill. 18). Azt hiszem, erre nézve további bizonyítékot szolgáltathat az a néhány — sajnos, egyelőre nagyon kevés számú — eset, amelyben *v* ~ $\emptyset$ ~ *b* jelölés-váltakozással találkozunk. Az ilyenekben a *v*-s, a *v*-tlen és a *b*-s adatoknak sokszor egy forráson belüli váltakozó jelentkezése a jelölés-ingadozás okának tölem ajánlott értelmezésére újabb és pedig — megítélésem szerint — nem lényegtelen bizonyítéknak tekinthető.

A rendelkezésre álló példák sorában először a *Száva* folyónévet kell megemlítenem. Szórványemlékeinkből e folyónévre ilyen adatokat válogattam ki: 1201, 1201/1227: *Sawa, Sava* (ÁÚO. I, 232, 239, XI, 76—7); 1211: *Sawa* (i. h. XI, 110—1); 1221: *Sowa* (i. h. 162); 1242: *Zawa* (i. h. XI, 327); 1245: *Saua* (i. h. VII, 202); 1310: *Zoua* (AnjOkm. I, 196). — MELICH szerint a *Száva*-nak az ómagyarban volt *Szoa* alakja is (l. tőle: Nyr. XXXII, 411, HonfMg. 82). III. Honorius pápa egy 1218-i oklevelében azonban ezt olvassuk: „...monasterium Sancti Demetrii Graecorum de Ungarie iuxta fluvium cum conductu aque fluminis *Sabe*...” (ÁÚO. I, 152). Ugyanebben az oklevélben alább ugyanezennek a monostornak a helyét az oklevél „iuxta flumen *Sauiv*” jelöli meg. A *Száva* folyónévben jelentkező *v* ~ $\emptyset$ ~ *b* jelölésbeli váltakozás láttán — gondolom — még jogosabban feltehető az, hogy e hármas jelölés tulajdonképpen β -s ejtést rejteget, habár egy adott időpontban és bizonyos földrajzi területen belül valóban lehetett *Szoa* ejtés is. Ezt az is támogatja, hogy a *Dráva* folyónévnek is volt *Drova*, szerintem talán inkább *Drofa* és belőle fejlődött *Droá*, sőt helynévi összetételben *Drá*-alakváltozata is (CsÁNKI II, 201; MELICH, i. h.; HORGER: MNy. XXV, 255). — Úgy látom, a *Száva* esetében PAIS DEZSŐ is a β egykori meglétével számol (MNy. LII, 17—8, MNyTK. 93. sz. 13—4).

Nem lehet véletlen az sem, hogy a középkori Vas megye *Ovad* településnévében is az előbb említett hármas jelölésbeli váltakozással találkozunk. Íme: 1256: *Ovad*; 1263: *Obad* (háromszor így!); 1264: *Owad*; 1274: *Oad*; 1342: *Awad*; 1360, 1435: *Owad*; 1431: *Awad*; 1444, 1450: *Owad*; 1456: *Owad*; 1461: *Awad*; 1465: *Owad* (ÁÚO. XI, 530; CsÁNKI II, 781). — Noha e településnévnek az *av*-, *ov*-től való eredeztetése nem kétségtelenül biztos (l. erre nézve PAIS: MNy. XXI, 202), az eredetre való tekintet nélkül az újabb alakváltakozási lehetőségek figyelembe vételével az 1263-i oklevélben háromszor jelentkező *Obad* formát most már aligha kell kétes közlésnek (így PAIS: i. h.) minősíté-

nünk. Az adatok időbeli egymásutánjában jelentkező $v \sim b \sim v \sim \emptyset \sim v$ írásváltakozás miatt ez esetben is bátran eredetibb β -s ejtésre gondolhatunk.

Közelebbi vizsgálat után talán majd ide vonható esetnek bizonyul a Sopron határába olvadt *L ö v é r* település neve is. Ennek ugyan az 1265—1424 közötti időszakból csak *Luer* és *Lwer* írásváltozatát ismerjük (ÁÚO. IV, 380; Csánki III, 493—4), az eltűnt település helyének meghatározásával kapcsolatban azonban ezt olvassuk: „A ma *Leber* vagy *Löver* néven ismeretes kertek helyén feküdt Sopron város közelében” (Csánki III, 594). — És végül: mint-hogy a keleti magyar nyelvjárásokban még ma is találkozunk bilabialis v -féle hangokkal, nem lehetetlen, hogy előbb, az 5. A) pontba sorolt *Üver* adatok itt is felhasználhatók. KELEMEN LAJOS ugyanis a marosszéki Nyárászent-lászlóról az *Üver erdő teteje* térszíni formanév mellett említ egy *Über* és *Über-alja* helynevet is (Erdély Népei IV, 29—30; l. még tőlem: ErdMúz. LVIII, 480); a $v \sim b$ váltakozásos formák nyilván itt is összetartoznak. A marosszéki *Üver*-ek esetében ugyanis hihetőleg azért találkozhatunk *Üer* ~ *Üver* ~ *Über* írásváltakozással, mert magának az *üver* köznévnék eredetibb alakja **üßer* (> **ößer*) lehetett. Ez ejtéslehetőség felvételével a többi ejtés-, illetőleg írásváltozat jóval könnyebben magyarázható, mintha ilyen ejtéssel nem számolunk.

8. A fentebbiekben a nyelvemlékes adatok felsorakoztatásával párhuzamosan ezúttal bővebben is kifejtettem a β nyelvemlékes jelölésével, illetőleg jelölhetlenségével kapcsolatos észrevételeimet. Habár a bizonyító anyag értelmezése kapcsán β -vel olvasandónak véltem nagyon sok olyan adatot, amelyek eddigi általánosságban v -s vagy éppen hiatusos olvasata volt a közkeletű, itt is utalok arra a régebbi megjegyzéseimre, hogy az itt bizonygatott olvasati lehetőségek felvételekor nem tartom kizárhatónak a nyelvemlékes adatok hiatusos vagy éppen labiodentalis v -s olvasatát sem. A hiatusos alakok egykori megléte mellett a tőlem eddig idézett **roßasz* > *roasz* > *rohasz* és a **tűbis* > *tüis*, **tűbis* > **tűbüs* > *tüüs* > *tüs* > *tüss*, illetőleg **tűbüs* > *tüüs* > *tühüs* példán (l.: FARCZÁDY—SZABÓ i. m. 35—6, 47—8; tőlem: MNy. LIII, 346, 349 és MNyTK. 97. sz. 13, 16) kívül még nagyon sok más is tanúskodik. Mégis a tőlem jobban ismert keletibb magyar nyelvjárások területéről csak ezt a négy helynévi példát válogattam ki:

K ö v e s: K o l o z s m.: 1768: „az *Köhös* árkaiba”; 1781: „A *Köhes* n. h.-ben”, „A *Kövesben*”; 1891, 1941: *Köhös* Mákófalva (l. tőlem: Kalotaszeg hn. 233, 237—8). A *Köhös* alak itt is csak egy **Köös* változat közbeiktatásával keletkezhetett.

N o v a j: K o l o z s m.: 1320: „Villa *Noee*”; 1331, 1426, 1429, 1433, 1434, 1435, 1439: *Nowaj*; 1332—1337: „Sacerdos de *Noe*”; 1384: *Noua*; 1426, 1429, 1432, 1435, 1439, 1441, 1446, 1450 k., 1464, 1470 k.: *Nowaj*; 1436: *Nowaj*; 1438: *Noe*; 1439, 1444, 1450 k., 1467: *Noua*; 1458: *Noua*, *Nay* (!); 1426, 1429, 1461, 1496, 1500: *Nowaj*;¹ (Csánki V, 386—7; TelOkl. I, 516; Urkb, IV, 609); 1592: *Nouaj*; 1659: *Noaj*; 1687/1767: *Nohaj*; 1822: *Novoj* (EHAd.). — Ugyanez évben a *Nowaj*-jal tőszomszédos *M o c s* helynevei között egy ilyen román helymegjelölésre akadunk: „In funatze hel Hallerászke ketre *Nóój*” (i. h.). A tőlem kiemelt névalak az előbb adatolt településnév román alakja. Valóban egy másik, 1831-ből való könyvnyomat forrásban a

¹ Egy 1457-i Kolozs megyei oklevél „Philippus de *Nowaj*” adata (ZichyOkm. IX, 587) is e település nevét őrizhette meg.

magyar *Novaly* forma mellett is a román *Nooju* névalakot olvasom (l. *Consignatio Transylvaniae*).¹

Szovát: Bihar m.: 1332—1337: *Zohad, Zoad*; 1365—1368: *Zowath, Zowad*; 1407: *Zowath* (CsÁNKI I, 625; ZsigmOkl. II, 5416).

Suvadás: Csík m.: 1692: *Suhadásban* (kaszáló) Kászonfeltíz | 1731: 'Suadásban (ua.) Kászonimpérfalva | 1687: „Suadas alat” (szántó); XVII. sz. vége: „az Suadas alat”; 1711: „Suadas nevű helyj(en)” (ua.); 1720 k.: „Suadás alat való helyén” (kaszáló), „Suadás felet” (szántó); 1739: „Suhadás Felét” (ua.); 1767: „Suadas felet” (ua.) Csíkmenaság (EHAd.) || H á r o m s z é k m.: 1752: *Suvadás*; 1761: *Suhadástöve* Alsóvolál | 1760: „A Suhadásnál”, „A Suhadás kuttyánál”; XVIII. század vége: „Suvadás kuttyánál” Kézdi-kővár (Cs. BOGÁTS DÉNES: Nyírközl. II, 248, 250—1).

Az itt közölt példák² látható, hogy a hiátusos és *h-s* alakok egyes pontokon nagyon korán jelentkeznek, néha valamivel előbb is, mint a *w, v, u* (= β ?)*-s* alakok (*Szovát*), más, keletibb területről idézett példákban azonban a hiátusos és *h-s*, illetőleg *h-s* és *v* (= β ?)*-s* alakváltakozásra csak újabkori forrásokból idézhetünk adatokat (*Köves, Suvadás*). Éppen ezért valószínűnek látszik, hogy részben a névtörténeti kutatások szóföldrajzi vonatkozásainak fejlesztése, részint meg a történeti szóföldrajzi vizsgálatok előrehaladása még sok olyan adatot szolgáltat, amely a magyar β kérdésében további megállapítások lehetőségének útját egyengeti. A β különböző korbeli nyelvföldrajzi helyzetére vonatkozólag is akkor majd többet és főként adatszerűbben bizonyíthatót mondhatni, mint a vizsgálódás mai szakaszában.

SZABÓ T. ATTILA

A magyar főnév birtokos ragozásáról

Hozzászólások Antal László cikkéhez

I.

A különféle beszédösszefüggésekben a morfémákat általában többé-kevésbé azonos alakjukkal együttjáró azonos funkciójukról ismerjük fel. (Bármennyire óva intenek az ilyen „intuitív” elemzési módtól a strukturalisták; vö. többek közt TRAGER és SMITH, An outline of english structure² 53—4.) Egy nyelvelem jelentéstani tagolódása azonban csak körülbelül mondja meg nekünk, hol kell elvágjunk a morfémákat. A 'Haus' jelentésű törmeféma a többes szám részjelentésével kapcsolódik a *házak* alakban, a külső helyviszony részjelentésével a *házon* alakban, a többes számú I. személyű birtokviszony részjelentésével a *házunk* alakban. A jelentéstani viszonyon azonban nem változtat semmit, ha a hangalakokat eltérő módon tagolom: *ház-ak, ház-on, ház-unk* vagy *háza-k, házo-n, házu-nk*. A 'Haus' jelentés a *ház* hangalakban sűrűsödik össze, a többség jelentése viszont csak a *-k*-ban, a helyviszony az *-n*-ben, a birtokviszony az *-nk*-ban. Az *-a-*, *-o-*, *-u-* hovatartozását

¹ A helynévről PAIS: MNy. XII, 79—80, XLVI, 102—3. — Ilyen helynév van még Abaújban és Borsodban.

² A köznévi példák felsorolását főként helykímélés céljából ezúttal elhagytam.

a nyelvészek saját ízlésük és elképzelésük szerint dönthetik el. A jelentés közömbössége a morfémahatárokon álló bizonyos hangok („kötőhangzók”) iránt okozza a magyar nyelvészek hosszú vitáit a tövek és a toldalékok alakjának megállapításával kapcsolatban.

Segít-e ennek a vitának az eldöntésében a strukturalizmus módszere: a szórészek összehasonlítása, a behelyettesítés? Vajon nem ad-e kezünkbe egy varázspálcát, mellyel ha ráütünk a szóra, azonnal morfémaíra hull szét? Ilyen könnyen nyilván nem megy a dolog, mert LOTZ, HALL és ANTAL felosztásai éppenannyi eltérést és különböző tagolási lehetőségeket mutatnak, mint a strukturalizmustól még érintetlen régi és mai magyar nyelvészekéi (l. ANTAL: MNy. LV, 351—7). Vitatható, hogy a hiba a strukturalista módszerben van-e, vagy annak nem kielégítő alkalmazásában.

A disztribúció módszere azt kívánja, hogy minden feltehető morfémat ki kell mutatnunk más nyelvi környezetben is, ebben az érintkező morféma-k szintén kimutatandók más környezetből is stb. Tehát ha a *házak*, *házon*, *házunk* tagolása *ház-ak*, *ház-on*, *ház-unk*, a *ház* morféma voltát már bizonyítottuk, de még meg kell keresnünk az *-ak*, *-on*, *-unk* elemeket is. Ezeket meg is találjuk a *láb-ak*, *láb-on*, *láb-unk* környezetben, ahol a *láb* szintén kétségtelenül morféma. Quod erat demonstrandum. — De vajon nem tudjuk a másik tagolási lehetőséget ugyanígy bebizonyítani? *Háza-k*, *házo-n*, *házu-nk* : *háza-* elem van még a *háza-t*, *háza-m* alakokban, *házu-* a *házu-k*-ban, *-k* morféma van a *kocsi-k*, *autó-k* szavakban, *-n* a *kocsi-n*, *autó-n*-ban, *-nk* a *kocsi-nk*, *autó-nk*-ban. Igaz, hogy *házo-* formát nem találunk máshol; de ha a szó egyik része bebizonyítottan morféma (mint *-k*, *-n*, *-nk*), a másik részének is annak kell lennie, még ha nem is mutatható ki más helyről (l. ANTAL megjegyzését az *olybá -bá* elemére: MNy. LV, 19). A *házo-* esetben annál is könnyebb a helyzetünk, mivel nem egy új morfémat keresünk, hanem a már bebizonyított *ház*, *háza-*, *házu-* morféma alternánsát (l. ANTAL: MNy. LV, 20), a llo morffját (l. TRAGER i. m. 54), magyarán alakváltozatát. ANTAL a *háza-ka-t* tagolást azért veti el, mert nominativusban nem *háza-ka* alakot találunk (MNy. LV, 353). Ez az ellenvetés azonban nem áll helyt. A magyar nyelvben általános jelenség, hogy egy nyelvelemnek más alakváltozata van toldalékok előtt, és más abszolút szóvégen, BLOOMFIELD kifejezéseivel: a morféma-k szabad formája és kötött formái nem azonosak. (ANTAL szerint tehát a *lovat* alakot sem *lov-at*-nak, sem *lova-t*-nak nem lehet tagolni, mert a tömorféma egyik esetben sem egyezik meg a *ló* nominativussal?) Az elemzésnek ez az egyszerű módja nemhogy eredményre nem vezet, de még csak nem is igazán strukturalista; egyes, találmra kiragadott adatokat hasonlít össze, és nem veszi figyelembe a morféma-k egész rendszerében mutatkozó szabályszerűségeket.

Mielőtt újabb, most már alaposabb kísérleteket tennénk a morféma-határok megállapítására, el kell döntenünk egy kérdést: egy tudományos fikciót keresünk-e vagy a valóságot? Vajon a nyelv természetéhez tartozik-e az, hogy egyes részjelentéseit élesen elhatárolható hangsorok jelölik, és nekünk csak a helyes módszert kell megtalálnunk, hogy ezeket a határokat „felfedezzük”? Ha az eleven működő, állandó ellentétek harcán át változó nyelvre gondolunk, okvetlenül nem kell felelnünk erre a kérdésre. Lehetnek nyelvek — főképp az izolálók — amelyekben a szók és szórészek határa élesebb vonalú; másokban — a szélsőségesen flektálókban és az inkorporálókban — teljesen elmosódhat. A magyar nyelvre vonatkozólag azt mondhatjuk, hogy vannak morféma-k, amelyeknek az alakja jobban kikristályosodott

a fejlődés folyamán, viszont vannak olyanok, amelyeknek pontos hangtani határa még — vagy már? — elmosódott. Ha vannak is határok, ezek nem öröktől fogva valók és nem örökre szólóak; változhatnak, mint minden más nyelvi jelenség. Csak röviden utalok finnugor eredetű, a véghangzó lekopása után egyetlen mássalhangzóból álló határozóragjainkkal kapcsolatban arra a törekvésre, hogy az eredetileg sokféle jelentéshez több, hosszabb és variálhatóbb alakot teremtsenek nekik. Ez többször éppen az előttük álló tővéghangzó bekebelezésével történt. Néhány paradigmason világosan bemutatható, hogy az eredetileg egységes *-n* rag hogyan vált szét a helyhatározó *-on*, *-en*, *-ön*-re és a mód-állapothatározó *-an*, *-en*-re. Ugyanígy állandósult az *-ul*, *-ül*, a birtokos személyragok közül az *-unk*, *-ünk* és *-uk*, *-ük*.¹ Ilyenkor rendszerint az a helyzet, hogy éppen a vitatott tővéghangzó a jelentésmódosító elem a rag két változata között. Az ilyen eseteket kissé gondosabb vizsgálattal nem nehéz elválasztani az olyan alakoktól, amelyekben a kötőhangzó hovatartozása kétséges, hangszíne a különböző morfémakapcsolatokban más és más. — Abból, hogy az előbb említett toldalékoknak az előttük álló magánhangzó szerves alkatrészük, nem következik az, hogy most már minden más esetben is ez a tagolásmód a kötelező. Nyelvérzékünk nem követeli a *ház-ak-on*, *ház-unk-at* tagolást, és nem tiltja a *háza-k-on*, *ház-unka-t* szétválasztást. A tárgyrag, a többes szám jele a magyarban nem az *-at*, *-et*, *-ot*, *-öt*; *-ak*, *-ek*, *-ok*, *-ök*, igaz hogy nem is a *-ta-*, *-te-*; *-ka-*, *-ke-*, hanem a *-t* és a *-k*. Tulajdonképpen a kötőhangzós tagolás tükrözné legjobban a laikus szemléletét: a legtöbb tővéghangzót sem a tőhöz, sem a toldalékhoz tartozónak nem érzi igazán; ugyanez a helyzet a két toldalék közti magánhangzókkal is.

Követnünk kell-e a naív beszélőt a morfématagolásban, különösen, ha ítélete még ingadozik is? Ha a nyelvtudat nem ad világos és egyértelmű alapot a nyelvi elemzésre, a nyelvész választthat a rendelkezésére álló lehetőségek között. Mégpedig nyilván azt kell választania, amelyik rendszerszerűbb és áttekinthetőbb konstrukciót ad! Ennek érdekében még a többé-kevésbé egységes naív nyelvtudattal is szembezállhat, hiszen a grammatika világossága és egyszerűsége a nyelvi kultúra terjesztésének és az idegen anyanyelvűek nyelvtanulásának is elengedhetetlen követelménye!

Miképpen lesz grammatikai rendszerünk áttekinthetőbb, úgy, hogyha a tővéghangzókat a tőhöz csatoljuk, vagy ha a toldalékhoz; a toldalékok közti magánhangzókat pedig a megelőző vagy a következő toldalékhoz kapcsoljuk-e inkább? Megjegyzem, hogy nem elég az egyes morféma alakváltozatait pusztán felsorolni, hanem használati körüket is pontosan meg kell szabni, ha lehet. Az egyes számú I. személyű birtokos személyrag a következő alakváltozatokat mutatja a kétféle tárgyalásmód szerint: A) (a *ház-am-at* tagolással): 1. Magánhangzóra végződő morféma után: *-m*. — 2. Mássalhangzóra végződő morféma után: a) *-em* (az előző morféma palatalis illabialis hangrendű); b) *-öm* (az előző morféma palatalis labialis hangrendű); c) *-am* (az előző morféma velaris hangrendű, kivételeket l. a d) csoportban); d) *-om* (bizonyos velaris hangrendű tőmorféma után; ezek fonetikailag nem jellemezhetők, listát kell adni róluk). — B) (a *háza-ma-t* tagolással): 1. Szóvégen vagy magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt: *-m*. — 2. Mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt: a) *-me-* (palatalis hangrendű morféma után); b) *-ma-* (velaris hangrendű morféma

¹ De vö. mégis: *kocsi-n*, *kocsi-nk* stb.

után).¹ Ugyanilyen alakváltozatai vannak még más toldalékoknak is. Az első tagolási mód szerint nemcsak több alakváltozatot kapunk egy-egy toldalékra, hanem — ez a nagyobb baj — két alakváltozat: az *-am* és az *-om* elválasztása nem fonetikai, hanem lexikális alapon nyugszik. Persze a *váram* és a *károm* különbségét a második tagolásmóddal sem tüntettük el, csak áthelyeztük a toldalékok tárgyalásából a tövek tárgyalásába. Az egyes tőváltozatokat azonban úgyis szinte szavanként külön-külön kell megállapítanunk; sokkal egyszerűbb, ha a kötőhangzó hangszínét egyetlen tónél kell megtanulni, és nem 25 toldaléknál mindig újra és újra.

A magyar nyelv morfémainak teljes alaktani feldolgozása eddig nem történt meg; sokrétű és fáradtságos munkát igényel még, a nyelvi tények alapos ismeretét és gondos elemzését kívánja meg. Mindezek alól a strukturalista módszer alkalmazása sem mentesíti a magyar kutatókat.

BERRÁR JOLÁN

II.

1. ANTAL LÁSZLÓnak „Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról” című írásával egyetérttek. Egyetértésem vonatkozik kiindulópontjára (leíró szerkezeti elemzés), módszerére (a morféma disztribúciós vizsgálata) és eredményeire (a „kötőhangzó”-nak a szuffixumba való sorolása és az *-i* többes szuffixumnak a birtokos személyragba való infixálódása). — Cikkéhez itt mindössze egy-két módosítást, illetőleg kiegészítést szeretnék javasolni.

2. A „kötőhangzó”² vizsgálatát nehezíti az a tény, hogy ez a szegmentum egyszerre morféma (pontosabban: morféma-rész), illetőleg fonéma. ANTAL morfematikus elemzése — a morfematika szempontjából — eldöntötte a „kötőhangzó”-nak a szuffixumhoz való sorolását.

A „kötőhangzó” hangtulajdonságait (hangszín, ajakkerekítés, nyíltsági fok) azonban általában fonematikus elemzés útján tudjuk meg. Az a szokott fordulat, hogy a „kötőhangzó” bizonyos esetekben a töre jellemző, azt jelenti, hogy a fonematikus szótó hangrendjétől függ.

A morfematika ezeket a hangtulajdonságokat általában nem tudja megmagyarázni. Mindössze annak a megállapítására szorítkozik, hogy egy bizonyos morfémanak milyen alternáns allomorfjai (belső alakváltozatai) vannak. Maga a magyarázat azonban a tő felől és fonematikus úton történik.

Tanulság: a morféma és a fonéma síkjának elválasztása hasznos és elvileg szükséges; általában azonban ajánlatos mindkét sík vizsgálatának eredményét figyelembe venni.

3. Tagolható-e egy morféma a morfematika szempontjából? Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a *ház-am*, *kez-em*, *ökr-öm*, *kávé-m* második morféma-jában az *-m* az invariáns, az *-a-*, *-e-*, *-ö-* és a $\emptyset$ pedig a variáns. A morféman belül

¹ Pontosán ilyen alakváltozatokat találunk sok finn ragban és képzőben: *-ton*; *-tön* ~ *-toma-*, *-tömá-* (fosztóképző), *-mpi* ~ *-mpa-*, *-mpä-* (középfok jele) stb. (vö. PAPP ISTVÁN, Finn nyelvtan² 112, 34). A „szórésztan” első magyar kezdeményezőjének, GYÖRKE JÓZSEFnek sem jutott eszébe máshogy tagolni szavainkat (Tő, képző, rag: MNy. XXXIX, 181 kk.).

² Csak az egyszerűség kedvéért nevezem így; egyébként ez a név sem történetileg, sem leíró szempontból nem nagyon szerencsés.

nyilván a morfémát közvetlenül alkotó szegmentum, más szóval: a morféma fő tagja tekinthető invariánsnak.

A variáns-elemet, vagyis a „kötőhangzó”-t R. A. HALL „üres alak(tani elem)”-nek (empty morph) minősíti (Lingua V, 299); BÁRCZI GÉZA pedig egy helyt „tartalmatlan nyelvi elem”-nek nevezi (I. OK. IX, 346). — Az kétségtelen, hogy a „kötőhangzó”-nak általában nincs tartalma, illetőleg funkciója a jelentés szempontjából. Morfonematikus szempontból azonban van funkciója: lehetővé teszi a toldalék-morféma fő tagjának bizonyos tömorfémákhoz való kapcsolódását. Fonematikus szempontból is van funkciója: biztosítja a szó hangtani egységét, illetőleg némileg elhatárolását más szavaktól (vö. Magyar hangtani dolgozatok. Bp., 1958. 128).

Némely esetben más funkciója is van a „kötőhangzó”-nak. Szófajokat különböztet meg (vö. TOMPA JÓZSEF, A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe); például: *gyors-on : gyors-an ; ismerős-ök : ismerős-ek*. Természetesen az $\frac{2}{3}N$ és az $\frac{2}{4}N$ (néha azonban: *nagy-on, hallgatag-on*) morfémák nem azonosak: az egyik superessivus-rag, a másik adverbium-képző (vagy a hagyományos nyelvtani felfogás szerint: rag). — Máskor a „kötőhangzó” nyíltsági fok szempontjából is kötött, s csupán a hangszín tekintetében függ a hangrendjétől, például az $\frac{2}{4}NK$ morféma esetében. (Itt természetesen az *-nk* az invariáns rész.)

Nem minden toldalék-morfémán belüli magánhangzó változó; például a *-kor* és az *-ig* ragmorféma egészében invariáns, vagyis egyalakú. Itt nyilvánvaló, hogy nincs sem fő tag, sem alárendelt tag. Az *-ig* magánhangzóját sem tekintette senki sem „kötőhangzó”-nak.

4. Az infixum régóta ismert nyelvészeti fogalom és műszó. Például infixum a latin *iu-n-g-* tömorfémán belül az *n* (vö. *iugum*). — Most ANTAL kimutatta a magyar főnévi birtokos ragozás többes birtokos ragjának, az *-i*-nek infixálódását. Ennek az infixumnak két érdekessége van.

ANTAL paradigmája öt helyén infixum (*ház-a-i-m, ház-a-i-d, ház-a-i-nk, ház-a-i-tok, ház-a-i-k*), egy helyen viszont szuffixum (*ház-a-i*) található. Ha az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag morfematikus nulláját (vö. ANTAL: Nyv. LXXXII, 97) a végéhez íránk, ez is felfogható volna infixumnak (*ház-ai-ø*). Egyszerűbb azonban az a megoldás, hogy az *i* affixum öt esetben infixálódik (nem folytonos morfémákat idézve elő), egy ízben pedig szuffixumként realizálódik. Az ilyen esetekre mondja H. A. GLEASON, hogy „Mindig jobb — ha csak nincs alapos ok az ellenkezőjére — a szavakat úgy tekinteni, mint amelyek a tőtől kifelé tartó egymás után következő rétegekből vannak összeállítva (An Introduction to Descriptive Linguistics. N. Y., 1956. 73). — Itt jegyzem meg, hogy a *-k* többesjel esetleg önálló morfémaként is felfogható. Az elemzés akkor így módosul: *ház-a-i-n-k* (az *m ~ n* oppozíció a *k* előtt neutralizálódott; más szóval az *k* előtt *m > n* hasonulás történt): *ház-a-i-t-ok ; ház-a-i-k*. Nyilvánvaló, hogy ez esetben a többes szám 3. személyében sincs infixálódás, hanem három folytonos szuffixum található. Ezzel az eljárással jobban szembetűnik az egyes szám $\sim$ többes szám oppozíciója:

ház-a-i-m	ház-a-i-d	ház-a-i
ház-a-i-n-k	ház-a-i-t-ok	ház-a-i-k

A toldalék-morfémák közül a dőlt a személyre, a félkövér a birtok számára, az álló szedésű pedig a birtokos számára utal. (Vö. LOTZ JÁNOS, Das ungarische

Sprachsystem. Stockholm, 1939. 59.) — Bár igen problematikus, hogy leválasztható-e egyáltalában morfematikusan a *-k* szegmentum. Ez a kérdés még további megfontolásokat kíván.

Ennek az *-i*- infixumnak az a másik érdekessége, hogy nem egy tőmorféma-ba, hanem egy másik affixumba (szuffixumba) infixálódik. A rendelkezésemre álló forrásokban ilyen nem találtam sem a definíciókban, sem a példanyagban.

5. Nyugati nyelvjárásterületünkön a *ház-a-i-m*, *tehen-e-i-m* elrendezésű, tehát infixumos morféma-sor mellett megtalálható ugyanerre a kifejezendő tartalomra a *tehen-em-ek*, vagyis szuffixumos folytonos elrendezésű morféma-sor is (VÉGH JÓZSEF, Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959. 118. térkép, vö. még a 119—125. és a 134—137. térképeket). Ennek a két tiszta esetnek számos kevert, „átmeneti” változatát találjuk ugyanezen a területen. VÉGH ezt a jelenséget így kommentálja: „A több birtokra vonatkozó birtokviszony bonyolult. (Az adatközlő nehezen érti meg a gyűjtő kérdését.) Viszonylag ritkán is fordul elő e nyelvi helyzet. Mindezen okokból érthető, hogy kutatóterületünkön e birtokviszony jelölésére több paradigmasor van meg. Ezek keveredéséből nagy alaggazdagság és némi ingadozás áll elő... A *tehenyimek*, *tehenyejimek*, *tehenyejidek* alakok kialakulása még nincs kellően tisztázva nyelvfizetési irodalmunkban. Leíró szempontból a birtok többsége itt kétszer is jelölve van”. (Uo. 120—21.)

Leíró szempontból a *tehen-e-im* és a *tehen-em-ek*, vagyis a két szélső tiszta típus nem problematikus. Kérdéses a két átmeneti típus: a *tehen-e-i-m-ek* és a *tehen-i-m-ek*. Az első esetben a birtok többségét, vagyis ugyanazon funkciót két morféma is jelölné. Úgy gondolom, valójában csupán az *-ek* morféma jelöli itt a birtok többes számát, az *-i*- egy szegmentumból álló morféma pedig neutralizálódott, s itt alkalomszerűen beleolvadt az *-em* morfémába. (A neutralizálódásra vö. La notion de neutralisation dans la morphologie et le lexique: Travaux de l'Institut de Linguistique. II. Paris, 1957.). A *tehen-im-ek* esetében pedig az *in* az *em* morféma változata, allomorfa.

SZÉPE GYÖRGY

III.

ANTAL LÁSZLÓ értékes, új módszereket bemutató rendszertani fejtegetéseinek két pontjához szólok hozzá, érdeklődési körömnek és gyakorlati tapasztalataimnak megfelelően főképp a mai magyar nyelv leíró nyelvtanának írása szempontjából.

A) A mai *házam* szóalak szerkezettani tagolásában én is a *ház-* töre és az *-am* toldalék szóelemre való elkülönítést tartom helyesnek (vö. például I. OK. IX, 375). Valaha éppen GOMBOCZ ZOLTÁN történeti nyelvtani jegyzete hívta fel a figyelmemet arra, hogy a fejlődéstörténeti szempontú *háza-s* tagolással szemben áll a mai nyelvtudat természetes *ház-as* elemzése (Magyar szóalaktan 116. §.), ami csak a nyilvánvaló nyelvbeli hasonlóságok és eltérések alapján alakulhatott ki. Régebbi nyelvtani munkáinkban egyébként sokáig merőben ismeretlen is volt a *háza-m* morféma-elhatárolás. Először SIMONYI kísérelte meg (talán RIEDL SZENDE gondolatára?), de — mint ANTAL jelezte — hamar el is vetette; hiszen „a *nyelvelemeknek eredeti*

értékét ... nem szabad az újabbkori nyelv elemzésére egyszerűen átvinni" — vallotta (vö. I. OK. V, 534—5).¹

Mindamellettt ANTALnak MNy. LV, 353 l. 3. A) pontjában kifejtett érvelését nem tartom meggyőzőnek. A magyarban ugyanis szerintem helyes a relatív szótövek számbavétele, s így a *háza-t* tagolás hívei a maguk szempontjából jogosan védhetik a *házaka-t* tagolást is; az ő szemléletük szerinti „teljesebb” *háza-* fő pedig csak úgy nem fordul elő ma toldalék nélkül, amint a másik rendszerbeli *ház-* főnek és toldalékképződő *a* hangnak (vagy ismét mások külön morfémának tekintett *a* kötőhangzójának) együttese nem él a megfelelő toldaléki folytatás nélkül. — Én inkább azért „hiszem, hogy a *ház-ak* tagolásra a mai nyelvi rendszerben már valamivel több okunk-jogunk van” (vö. I. OK. IX, 375), mivel nyelvközösségünk már régtől fogva nem úgy hasonlítja össze tudatában a *ház, házam, házból, házi, házacska* stb. szóalakot, hogy ezeket azonos súlyú összemérendő tagoknak tekinti, hanem úgy, hogy a külön szóként elsődlegesen ismert *ház* formához mint összehasonlítási alapul vett fő változathoz viszonyítja a többit. S szerintem a leíró nyelvtan kutatója is legfontosabb változatnak veheti a „zérus toldalék” meg sok-sok más toldalékunk előtti: *ház-, ház-ikó, ház-é, ház-ban, ház-nak* stb.; ugyanígy: *kéz-, erdő-, bokor-* stb. (A *fa* eltérő tőtipust most nem nézem.) Ez a tőalak a gyakorlatban persze egybeesik a szónak előbb említett, tudatunkban is uralkodó „szótári” változatával, mely egyúttal a hangsor jelölte fogalmi jelentést is legtipikusabban fejezi ki: a 'ház'; a 'kéz'; stb. Az alak és a jelentés egységében nézve a morféákat más ilyen különlegesen kiemelkedő alakú és jelentésbeli összehasonlítási alapot, fő változatot szerintem nem lehetne ezzel szembeállítani; a *háza-* egység sem alakjában, sem jelentésében nem volna ilyen mindnyájunk számára evidens szórész.² Hogy ez valóban társadalmi beidegződéssé lett szemlélet, nyelvi valóság, azt toldalékolásunk és írásrendszerünk némely vonásai is igazolják (l. I. OK. IX, 375. lap 2. jegyzet).

Elvben kétségtelen azonban, hogy ha a nyelvtanírót a szinkrón nyelvi rendszernek valamely fontos, csak „laikusok” előtt nem világos törvényszerűsége arra inti, hogy ne a közösség szemében legegyszerűbbnek látszó szemléletet alkalmazza, akkor nem is szabad megtagadnia tudományos ismereteit. De itt erről van-e szó?

A szerintem legmeggondolkoztatóbb ellenérv az, hogy a *ház-am* tagolás nem emeli jól ki a *házacska, házam, házal, házak, házam, házad, házatok, házat, házanként, házastul*, de: *dobocska, dobos, dobol, dobok, dobom, dobod* stb. alakok második magánhangzójának szavankénti állandóságát, meghatározott toldalékokkal kapcsolatos egységét (vö. KÁROLY SÁNDOR: I. OK. IX, 344—5). Mégsem hiszem, hogy ez a fenti *ház-am* tagolás természetes előnyeikhez mérhető ok.

Abból indulnék ki, hogy a nyelv sok irányú rendszertani összefüggéseinek fogva a *hajó-m, ház-am, fül-em, bot-om, vödr-öm* alakbeli toldalékok szintén

¹ Az iskolai nyelvtanokban századunkban is erős hagyománya volt a *ház-am* tagolásnak; még erősebb a *ház-a-m* (kötőhangzós) elemzésnek; majd szinte uralkodóvá lett a *háza-m* („teljesebb” fővel operáló osztályozó elv. E munkákat azonban sokszor adminisztratív irányítások s didaktikai megfontolások is megkötötték; azért most nem vizsgálom őket tovább.

² Viszont a *v-s* változattal is bíró fővek esetében a másodlagos alapalakká lett *sav, hév, könyv, hamv*, régi *bév* stb. arra vall, hogy a *ló- ~ lov-* főváltakozás rendszertani valósága is erősebb lábon áll ma, mint a *ló- ~ lova-*.

asszociálják egymást, részrendszert alkotnak, s akkor a nyelvközösség minden gondolkodó tagja látja (megsejti), hogy a viszonyjelölést már a legegyszerűbb, az *-m* változat is elvégzi; ez különben a többi változatban is állandó elem. Ez tehát a fő, a többi a mellék változat. (ANTAL — úgy hiszem — lényegében ugyanígy okoskodik.) Az utóbbiakban levő változó többlet-hangot a nyelvésznek, aki ez összehasonlító tudatosabban-módszeresebben végzi el, valahogy meg is kell neveznie. Egyesek félnék a külön névtől, mert az önálló morféma jellegét adna e hangnak (vö. I. OK. IX, 356, 359). Én nem; hiszen a másik szemlélet képviselői is külön „tővéghangzó”-nak hívják a kritikus (s náluk még változóbb hangszínű) elemet. Legtalálóbbrak MÉSZÖLY „előhangzó” elnevezését tartom (a „véghangzó” ellentétét), de a nagy hagyomány, elterjedtség stb. miatt elfogadhatónak tartom az egyik ma is meglevő szerepre közérthetően rámutató „kötőhangzó” terminust. — E „kötőhangzó” megfelelő tárgyalásával mármost világosan meg lehet mutatni a leíró alaktanban azt is, hogy az igéknek s a névszókknak mely toldalékaikban van azonos, „a töre jellemző” kötőhangzójuk: *vár-ok*, de: *várj-ak*; *vár-ak*, de: *kár-ok*. — Persze sok kutató ellentmondást lát abban is, hogy a tő től determinált kötőhangzót a toldalékból soroljuk. Csakhogy a történetileg kialakult szinkrón asszociációk alapján minden nyelvben magukkal hoznak a szótövek egy sereg ragozás-és képzéstan szabályosságát. A német *Tisch* szó meghatározza például, hogy egyes genitívusát *-es*, többes nominatívusát *-e*, a *Bild* meg azt, hogy singularis genitívusát *-es*, de többesét *-er* toldalékkal formáljuk; s ettől az ilyen toldalék még nem része a mai tőnek. A *sír* ige és a *sír* főnév azonos tőalakja nemcsak a kötőhangzó középzártságát, hanem minden illeszkedő toldaléknak velaris hangszínét is meghatározza: *sír-ás*, *-na*, *-ok*; *sír-otok*, *-ocska*, *-ok* (de például: *kér-ék*, illetőleg *hír-ették*). A *rossz* melléknév csak *-ul* toldalékot kaphat módhatározói szerepben, a *zavaros* ellenben csak *-an-t*, szintén a szótő asszociációitól meghatározva.¹

B) Ha a *ház-am* tagolásban lényegileg egyetértettem ANTALLal, akkor — legalább elvileg — azt is helyeselnem kell, amit a vele szembeállított *ház-a-im* alakban az *-i-* többesjelnek személyrag belseji (infixációs) helyzetéről mond. Megfigyelését ötletesnek, tanulságosnak tartom.

Meg kell azonban mondanom, hogy a magam egyéni nyelvtanírói gyakorlatában e sorrendi lehetőség említésén túlmenőleg még sem erre építeném a több birtokra utaló személyragok paradigmatis tárgyalását. A több birtok jelének ez a személyragba ékelt helyzete ugyanis szerintem nem olyan következetes, nem is mindig olyan világos, hogy szigorú érvényesítésével a rendszer egészét áttekinthetőbbé tennék; s a jelentés vizsgálata szintén inkább ellene mond az új szemlélet erőltetésének.

Lássuk a következetességet! ANTAL táblázatából is látszik (356), hogy a *ház-a-i* — *kez-e-i* típusban nincs infixáció, hanem személyrag + többesjel a sor. — A *hajó-m* : *hajó-i-m*, *hajó-d* : *hajó-i-d*, *hajó-nk* : *hajó-i-nk*, *hajó-tok* : *hajó-i-tok* szembeállításban ellenben az látszik, hogy e típusban sincs közbeékeltség, viszont itt a toldalékok sorrendje ellentétes: többesjel + személyrag. S ehhez járul az ANTALTól részletesen vizsgált „három szegmentumos” típus: *ház-a-i-m*, *ház-a-i-d* stb.

¹ Azoknak a toldalékbeli „kötőhangzóknak” a dolgáról, amelyeknek minőségét a másik szemlélet szerint is a toldalék határozza meg (mint az *-n* — *-on* ~ *-én* ~ *-ön*), ezek után fölösleges külön szólnom.

Igen ám, de ez szerintem még csak a mereven alaki oppozíciók tanulsága; márpedig én érdemesnek tartom itt is, hogy a jelentéspulzusok sorát is méltassuk egy pillantásra! Végre is a *hajó-k-é-i-t* morfémasorhoz pontosan társul gondolkodásunkban a viszonyjelentés-elemek logikus rendje: 'h a j ó' + 'többje' + 'birtoka' + 'ennek többje' + 'mint tárgy'. De a most vizsgált, több birtokra utaló személyragi toldalékok háromféle sorrendjétől teljesen függetlenül alakul a tőmorféma jelentését módosító, e g y s é g e s viszonyjelölés: *ház-a-i*: 'h á z' + 'övé és több'; *hajó-i-m* 'h a j ó' + 'enyém és több'; *ház-a-i-m* 'h á z' + 'enyém és több' (nem pedig: 'e' + 'több' + 'nyém'). Márpedig akkor ez a háromféle alaki sorrenddel kifejezett állandó „tömbjelentés” szintén arra vall, hogy jogosabb a több birtokra utaló személyragokat alakilag is következetesen t o l d a l é k t ö m b ö k k é n t tárgyalnunk: *-im, -aim ~ -eim, -jaim ~ -jeim; -id, -aid ~ -eid, -jaid ~ -jeid*; stb. Erre különben szintén van szakirodalmi előzmény.

A tárgyalt alaksorbéli többesjel világos elkülönülésével is van szerintem jó egypár nehézség. A *hajó-ja*: *hajó-i* oppozícióban például az *-i* elemnek többesjeli és személyragi funkcióját egységben látom. (Történetileg alighanem a személyragi az elsődleges.) ('sak a *hajó-i-m*: *hajó-i-d*: *hajó-i* stb. oppozíciós sorban megokoltabb valamivel az *-i*-nek mai többesjeli, a zérus morfémanak pedig személyragi minősítése. Persze ha toldaléktömbként kezeljük a *hajó-i* (*-m* stb.) szóalakok (*-im, -id*) *-i* alkotórészét, akkor a nyelvi valóságbeli egység a nyelvtanban is egység maradhat. — Nyelvtanaink egy része tudvalevőleg nemcsak *-i*, hanem emellett *-ai ~ -ei* és *-jai ~ -jei* többesjel-változatokat is számba vesz. ANTALnak erre nincs szüksége, mert „szegmentumok”-kal dolgozik, s az oppozíciókat erre építi. Például a *ház-unk* egyetlen tagú toldalékának két megfelelő metszetét világosan megtalálja a *ház-a-i-nk* alak *-a-nk* „személyragi” darabjaiban. De vajon ez olyan világos megfelelés?! Vagy a *ház-uk* alak *-uk* személyragjának megfelelő két metszetdarabot látja a *ház-a-i-k* alak *-a-k* elemeiben. De az egy kissé mégis csak „a priori” tétel ebben a következetességben, hogy a többesjel csakis *-i* lehet, s hogy ennek megfelelően valóban *-a-k* alakú az utolsó alakbeli személyrag! Ha ellenben az egy birtokra utaló *-uk* toldalék mellé egészében állítanánk az *-aik* toldaléktömböt, akkor a nyelvtani tagolás itt is egybeesnék a közösség természetes nyelvi tudatával. Hiszen elszigetelten a *ház-a* alakkal szemben a *ház-a-i* alakban valóban mindenki számára elfogadható volna az *-i* többesjel; még a *ház-am*: *ház-a-i-m* szembeállításban is eléggé. De vajon a terjedező *kocsi-m*: *kocsi-jaim* alakpár esetében is kétségtelen tény az, hogy nincs *-jai*-többesjel? (Hogy a még ködösebb toldalék-ötvözetekről ne is beszéljek!)

Történetileg egyébként igen természetes, hogy ha a birtokos személyragokba, melyek eredetileg nem jelölték a többséget, csak utólag hatolt be a többséget kifejező jel (ráértéssel, illetőleg különféle analógiás bővülések útján, vö. BERRÁR, TörtMondt. 19—20), akkor itt-ott a mai rendszerben is szételemezhetetlen az így keletkezett két funkciós morfématömb. — Két vagy több funkciós morféma-öntvények egyebütt is vannak nyelvünkben, más nyelvekben is bőven akadnak ilyenek; ezt fölösleges is bizonygatnom.

Mindez azonban nem von le szerintem sokat ANTAL legfőbb tudományos megfigyeléseinek nagy elvi értékéből.

TOMPA JÓZSEF

Hány esete van a magyar főnévnek?*

„La déclinaison hongroise est célèbre par le grand nombre et la multiplicité des désinences casuelles qu'elle comporte. Alors que les langues indo-européennes les plus riches en flexion nominale ne dépassent pas huit cas, le hongrois peut s'enorgueillir de disposer d'une vingtaine de cas. On sera frappé sans doute par la caractère apptaximatif de cette affirmation. Pourquoi une vingtaine de cas et non un chiffre précis? C'est qu'il est bien difficile de préciser le nombre exact des cas de la déclinaison hongroise et cela pour les raisons que l'on verra.” (A. SAUVAGEOT, *Esquisse de la langue hongroise*. Paris, 1951. 54.)

A magyar főnév esetragjait két irányból kell elhatárolnunk: a névutók és a képzők irányából; vö. „Pour le hongrois, la difficulté consiste surtout a délimiter a l'intérieur de la classe des morphèmes les désinences casuelles proprement dites d'un côté et suffixes de dérivation de l'autre...” (H. VOGT, *L'étude des systèmes de cas: Travaux du Cercle linguistique de Copenhague V*, 117.)

A névutóktól azért kell elhatárolnunk az esetragokat, mert az előbbieket az általuk képviselt jelentés típusát és előfordulási helyüket illetően kísértetiesen hasonlítanak az esetragokra. A jelentés síkján például némely esetrag egy-egy névutóval elsődleges korrelációt képez: *vízzel — víz nélkül*. Előfordulási helye pedig az esetragnak is, s a névutónak is teljesen azonos, tudnillik mindkettő állhat a tő, a többes szám jelével ellátott tő és a birtokos személyjellel bővült tő után, valamint sok rag és névutó állhat a birtokos személyjel előtt: *vízért — víz miatt; vízekért — vízek miatt; vízemért — vízem miatt; értem — miattam*; stb. Bizonyára ennek alapján hajlik R. A. HALL afelé, hogy a ragot és a névutót hasonló kategóriaként kezelje: „Pure relational noun-suffixes require treatment with the postpositions, rather than with the derivational and concrete-relational suffixes...” (Hungarian Grammar. Language monograph. No. 21. Baltimore, 1944. 32; a kiemelés tőlem.)

A másik kategória, amelytől az esetragot el kell határolnunk, a képző. Itt talán még nagyobb az összevétel veszélye, mert a képzők még azzal a viszonylagos önállósággal sem rendelkeznek, amivel a névutók.

Ezek után fel kell vetnünk a kérdést, milyen alapelv szerint végezzük a válogatást. A jelentés figyelembe vétele önmagában nem lehet elegendő. Egyrészt azért, mert — mint láttuk — a rag és a névutó jelentése közötti típusbeli különbség nincsen, másrészt pedig azért, mert az *óránként, óraszám, óranyi, órakor* stb. alakok *-nként, -szám, -nyi, -kor* elemei a jelentésbeli átmenet olyan finom árnyalatait képviselik, hogy a szubjektivizmus veszélye nélkül senki sem foglalhat állást abban a kérdésben, meddig beszélhetünk raggól, és honnét kezdve számolhatunk képzővel.

Az sem oldja meg a kérdést, ha az elemek korát fogjuk vallatónak. Tudjuk, hogy ragjaink nem egy idősek. Egyik-másik még a közös finnugor kinesből maradt ránk, sok viszont azután vált raggá, hogy nyelvünk önálló útra tért. Mármost az elemek közül kor szerint válogatni széjjel ragot és egyebet csak akkor lehetne, ha tudnánk, mennyi „szolgálati idő” szükséges a raggá váláshoz. Ezt eddig még senki nem határozta meg, s bizonyára nem is fogja. Arról nem

* Kivonat a szerző készülő „A magyar esetröndszer” című hosszabb tanulmányából.

is beszélve, hogy a kronológiai szempont nem egyszer igen fonák eredményre vezetne. Kisülne például az, hogy egyik legelevenebb ragunk, a *-ban, -ben* még nem is igazi rag, hisz mai formáját csak a honfoglalás után nyerte. Ezzel szemben a locativus *-tt*-je valódi arisztokrata lenne, s ragtermészetéhez nem férhetne kétség annak ellenére, hogy ma már gyakorisági és — mint látni fogjuk — szerkezeti meggondolásokból egyaránt rag-státusa enyhén szólva kétes.

Mivel jelentés és kor nem igazít el bennünket megbízhatóan, másutt kell keresnünk a megoldást. Pontosabban meg kell találnunk azt a szerkezeti tulajdonságot, amely az esetragot világosan elhatárolja a névutótól és a képzőtől. Hogy eddig a nyelvtanírói gyakorlat mi szerint járt el, arról SAUVAGEOT a következőképpen vélekedik: „Il semble que le critère choisi à cet effet par la plupart des grammairiens hongrois soit tout simplement un critère de fréquence. Une forme de suffixation est considérée comme un cas de la déclinaison si son emploi a reçu quelque extension. On ne comprendrait pas sans cela que les formes en *-kor* soient considérées comme un »cas« temporel, bien que l'élément *-kor* ait conservé une certaine autonomie (il n'obéit pas à la loi de l'harmonie vocalique, il ne provoque pas l'allongement de la finale vocalique brève à laquelle on le juxtapose) alors que des formes en *-szor/-szër (-ször)*, qui sont »harmonisées« ne sont généralement pas comprises dans l'inventaire des cas.” (I. m. 60.)

SAUVAGEOTnak igaza lehet abban, hogy a statisztikai szempont szerepet játszhatott az esetek számának meghatározásában. Ugyanis az egyes szerzőknél az esetek számát illetően olyan tarkaságot találunk, ami kizárja egy elvi jellegű és közösen vallott szempont létezését. Mint majd látni fogjuk, az általunk megvizsgált irodalomban csupán egyetlen szerző tesz kísérletet bizonyos szerkezeti elv kidolgozására.

Mielőtt az esetek számának, illetőleg az esetragok elhatárolásának kérdésében saját véleményünk előadására rátérnénk, nézzük meg, hogy összesen hány olyan elemet számolhatunk elő, amely rag gyanújában áll, illetőleg állt egyik vagy másik nyelvtanírónknál.

SIMONYI 1887-ben önálló munkát jelentetett meg „A magyar névragozás nyelvtörténeti alapon” címmel. Úgy látom, hogy itt kifejtett véleményét említésre méltó módosítás nélkül tartotta meg későbbi írásaiban is, nevezetesen az 1895-ben megjelenő „Tüzetes magyar nyelvtan”-ban, az 1899-i kiadású „A magyar nyelv”-ben s annak 1907-i német fordításában. Említett írásaiban SIMONYI 30 ragot sorol elő. Ez a legnagyobb szám, ami az általam e szempontból megvizsgált tanulmányokban jelentkezik.

SZINNYEI beéri 21 raggal (Ungarische Sprachlehre 32—7), LOTZ 23-at ismer el (Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939.), HALL 20-at (i. m. 32—3), SAUVAGEOT 25-öt (i. m. 59), SEBEOK viszont 17-et (Finnisch and hungarian case systems: Their form and function. Stockholm, 1946. 21—2).

Mielőtt tovább mennénk, tekintsük át a következő lapon levő táblázatot, mely eligazít bennünket abban a tekintetben, hogy ki mit vallott esetragnak. A táblázat használatához a következőket jegyezzük meg: SIMONYI nem főnévragozásról, hanem névragozásról beszél, s így a ragok között nála olyanok is előfordulnak, amelyek csak melléknevekhez járulhatnak (pl. az *-n* modális, jele *-n₂*). LOTZ a *-ként* és *-kép* ragot ugyanazon eset („Formativ”) alternáns alakjainak tartja. SEBEOK a locativus *-tt* ragját a *-ban, -ben* alternánsának fogja fel. Ugyancsak ő a *rajt*-tövet az esetragszerű elemek közé sorolja.

X Y

Rag	SIMONYI	SAUVAGEOT	LOTZ	SZINNYEI	HALL	SEBŐK
-ben	+	+	+	+	+	+
-ből	+	+	+	+	+	+
-be	+	+	+	+	+	+
-n ₁	+	+	+	+	+	+
-n ₂	+	—	—	—	—	—
-nál	+	+	+	+	+	+
-től	+	+	+	+	+	+
-hoz	+	+	+	+	+	+
-nek	+	+	+	+	+	+
-vá	+	+	+	+	+	+
-ul	+	+	+	+	+	—
-ig	+	+	+	+	+	+
-tt	+	+	+	—	+	+
-nott	+	—	—	—	—	—
-nol	+	—	—	—	—	—
-ni	+	—	—	—	—	—
-ént	+	—	—	—	—	—
-ként	+	+	+	+	—	—
-nként	+	+	+	+	+	—
-kép	+	+	+	+	—	—
-vel	+	+	+	+	+	+
-stul	+	+	+	+	—	—
-lag	+	—	+	—	+	—
-lan	+	—	—	—	—	—
-ért	+	+	+	+	+	+
-kor	+	+	+	+	—	—
-szer	+	+	—	—	—	—
-t	+	+	+	+	+	+
-ról	+	+	+	+	+	+
-ra	+	+	+	+	+	+
-nta	—	+	+	—	+	—
-szám	—	+	—	—	—	—
rajt-	—	—	—	—	—	+

Mint már említettük, tudomásunk szerint csak egyetlen szerző tett kísérletet arra, hogy bizonyos nyelvszerkezeti elvet találjon, s annak alapján döntse el, mi eset, és mi nem az. SEBEOK idézett munkájára gondolunk. Az olvasó megérti, hogy ezzel a tanulmánnyal — nagy elvi jelentőségének megfelelően — részletesebben foglalkozunk.

SEBEOK két csoportra választja széjjel azokat az elemeket, amelyeket hagyományosan esetragoknak nevezünk. Mindenekelőtt beszél szűkebb értelemben vett esetragokról (case suffixes), s ezeket a következőképpen határozza meg: „... a case suffix is a suffix that must be preceded by a substantival stem and can never be followed by a personal possessive suffix.” (I. m. 21.) E meghatározás alapján SEBEOK öt esetragot sorol fel, s ezek: a tárgy eset *-t*, a superessivus *-n*, a terminativus *-ig*, a translativus *-vá* és az alanyeset $\emptyset$ ragja.

A második csoport tagjait SEBEOK „suffixed postpositions”-nak nevezi. Magyarra talán „ragszerű névutó”-nak fordíthatnánk. Ezek definíciója az alábbi módon hangzik: „... a suffixed postposition is a suffix which, if preceded by a substantival stem, can never be followed by a personal possessive suffix; and if not preceded by a substantival stem must be followed by a personal possessive suffix.” (I. m. 21.) Ez utóbbi meghatározás alapján SEBEOK a következő elemeket sorolja fel: *-ban, -ben, benn-, -tt* (pl. *Szatmárt*); *rajt-*; *-nál, -nél*; *-ba, -be, bele-*; *-ra, -re, rá-*; *-hoz, -hez, -höz, hozz-*; *-ból, -ből, belől-*; *-ról, -ről, ról-*; *-től, -től, től-*; *-nak, -nek, nek-*; *-ért, ért-*; *-val, -vel, vel-*.

Ezek után próbáljuk meg értékelni SEBEOK kísérletét.

Idézet első definíciójában SEBEOK azt mondja: esetrag az az elem, amelyet meg kell előznie egy főnévi tőnek, s amelyet sohasem követhet hirtokos személyjel. Nos, ha SEBEOK következetes, akkor a *-t, -n, -vá, -ig* és $\emptyset$ ragokon kívül ide kellett volna sorolnia a *-nta, -nként, -ként, -stul* stb. elemeket is, mert ezek ugyanúgy eleget tesznek a definíciónak, mint az általa felsoroltak.

SEBEOK a kettős definícióval két külön csoportra bontja azokat az elemeket, amelyek jelentésük típusát és előfordulási helyük zömét tekintve azonosak. Mert az igaz, hogy például *-ig* után nem következhet személyjel, *-ban* után viszont igen (*igem, iged* stb. alak nincs, *bennem, benned* stb. alak van), de ezt az egy különbséget nem tekintve azonos módon fordulnak elő mindenütt: *házig, házban, házamig, házamban, házakig, házakban* stb. A feladat tehát nem az, hogy az *-ig* típusú elemeket a *-ban* típusú elemektől elhatároljuk, hanem hogy a kettőben levő közöset hámozzuk ki a képzőkkel és a névutókkal szemben. SEBEOK kísérletéről VOGT meg is jegyzi: „Mais est-on forcé de choisir précisément ce point de départ? On pourrait peut-être choisir d'autres critères formels qui conduiraient a des résultats différents. Ce que je voudrais savoir, c'est, par consequent, les raisons qui déterminent le choix des critères formels pour me convaincre que ce choix est préférable aux autres choix également possibles.” (I. m. 119.) SEBEOK kritériumát — mint előadtuk — mi sem tartjuk kielégítőnek. Ugyanakkor ismét hangsúlyozni kívánjuk, milyen nagy érdeme tanulmányának, hogy a régen vajúdo kérdést elsőnek kísérlete meg egységes szerkezeti elv alapján megoldani.

Vajon találhatunk-e SEBEOKénél átfogóbb jellemvonást? A kérdés megoldásához akkor juthatunk közelebb, ha megnézzük, hogyan viselkednek azok az elemek, amelyek ragtermészetét eddig senki sem vonta kétségbe. Ilyen a tárgy eset *-t* vagy a superessivus *-n* ragja. Nos, ez a két vitán felül álló rag a

magyar főnévnek mind a tizennégy alapalakja (töve) után állhat. „A normal nominal paradigm in standard Hungarian contains 14 bases formed by adding the following 14 suffixes to the stem: 1. $-\emptyset$ (zero); 2. $-m$; 3. $-d$; 4. $-a/-e$; 5. $(u)nk/- (y)nk$; 6. $-tok/-tek/-tök$; 7. $-uk/-yk$; 8. $-k$; 9. $-im$; 10. $-id$; 11. $-i$; 12. $-ink$; 13. $-ítok/ítetek$; 14. $-ik$.” (JOHN LOTZ, The semantic analysis of the nominal bases in Hungarian: Travaux du Cercle linguistique de Copenhague V, 185.) Ennek alapján kimondhatjuk a rag meghatározásának egyik legfontosabb elemét: rag csak az lehet, ami a magyar főnévnek mind a tizennégy alapalakja után állhat. A meghatározásnak ez a része a ragokat világosan elhatárolja a képzőktől. Nézzük csak:

<i>órának</i>	<i>óráknak</i>	<i>órámnak</i>	<i>óráimnak</i>	stb.
<i>órát</i>	<i>órákat</i>	<i>órámat</i>	<i>óráimat</i>	stb.
<i>órában</i>	<i>órákban</i>	<i>órámban</i>	<i>óráimban</i>	stb.
<i>órába</i>	<i>órákba</i>	<i>órámba</i>	<i>óráimba</i>	stb.
<i>órán</i>	<i>órákon</i>	<i>órámon</i>	<i>óráimon</i>	stb.
<i>óráról</i>	<i>órákról</i>	<i>órámról</i>	<i>óráimról</i>	stb.
<i>óraira</i>	<i>órákra</i>	<i>órámra</i>	<i>óráimra</i>	stb.
<i>óránál</i>	<i>óráknál</i>	<i>órámnál</i>	<i>óráimnál</i>	stb.
<i>órától</i>	<i>óráktól</i>	<i>órámtól</i>	<i>óráimtól</i>	stb.
<i>órához</i>	<i>órákhoz</i>	<i>órámhoz</i>	<i>óráimhoz</i>	stb.
<i>óráig</i>	<i>órákig</i>	<i>órámig</i>	<i>óráimig</i>	stb.
<i>órakor</i>	—	—	—	
<i>óránta</i>	—	—	—	
<i>óráért</i>	<i>órákért</i>	<i>órámért</i>	<i>óráimért</i>	stb.
<i>óraszám</i>	—	—	—	
<i>órányi</i>	—	—	—	
<i>órával</i>	<i>órákkal</i>	<i>órámmal</i>	<i>óráimmal</i>	stb.
<i>órává</i>	<i>órákká</i>	<i>órámmá</i>	<i>óráimmá</i>	stb.
<i>órástul</i>	—	—	—	
<i>órául</i>	<i>órákul</i>	<i>órámul</i>	<i>óráimul</i>	stb.
<i>óráként</i>	<i>órákként</i>	<i>órámként</i>	<i>óráimként</i>	stb.
<i>óránként</i>	—	—	—	

A mondottak alapján — amint az a fenti összeállításból is kitűnik — a *-kor*, *-nta*, *-szám*, *-nyi*, *-stul* és *-nként* elemek nem ragok, hanem képzők. Képzők, mert felmutatják a képző fő sajátosságát: nem fordulhatnak elő semmiféle jel után.

Az a követelmény, hogy a ragnak a főnévnek mind a tizennégy alapalakja — röviden minden jel — után elő lehessen fordulnia, a ragot megbízhatóan elhatárolja a képzőtől. De egyáltalán nem választja el a névutótól. Tekintve, hogy az is állhat a főnévnek mind a tizennégy alapalakja után. A meghatározást tehát ki kell bővítenünk.

Az első — szinte önként kínálkozó — megoldás az lenne, ha kijelenténék: a rag egy morfémás, a névutó két morfémás elem. Valóban, ragjaink mind egy morfémás elemek. S a *mellé*, *mellett*, *mellől*, *alá*, *alatt*, *alól* stb. névutókat a szinkrón analízis szabályai szerint felbonthatjuk *mell-*; *al-*; *-ett*, *att*; *-é*, *-á*; *-ül*, *-ól*; stb. szegmentumokra. De nem minden névutó bontható fel szinkrón szempontból. Az *óta* és a *nélkül* például oszthatatlan. Tehát másféleképpen kell megszorítanunk a rag definícióját. Egy látszólag külsőleges, mond-

hatnánk fonetikai ismérvet kell felhasználnunk. Nevezetesen azt a körülményt, hogy a rag egy szótagos, a névutó több szótagos elem. Ilyenformán ragdefiníciónk a következőképpen nyeri el végleges formáját: ragnak nevezzük azokat az elemeket, amelyek a főnévnek mind a tizennégy alapalakja után előfordulhatnak (elhatárolás a képző felől), s amelyek egyszótagos morfémából állnak (elhatárolás a névutó felől).

A nyelv törvényszerűségei fejlődő tendenciákat tükröznek, s ily módon az ellesett törvényszerűségeket megfogalmazó törvényeinktől nem várhatunk természettudományos exaktságot. Anyanyelvünkben hosszú időn keresztül érvényesült egy folyamat, melynek során ragjaink a következő állomásokon keresztül alakultak ki: önálló szó → határozószó, illetőleg névutó → rag. Mármost bármely korból veszünk egy szinkronikus metasztetet, az átmenetnek mindig más és más lépesőivel találkozunk. Ilyenformán tehát pontos definíciónk ellenére sem tagadhatjuk bizonyos átmeneti kategóriák létét. SIMONYI szerint például a *-kor* „...mintegy középállást foglal el a ragok és névutók közt...” (A magyar névragozás 74). Nos, felhozott példái szerint a képzők és ragok között is, hisz a *vecseryekorig, éjfélkoráig* stb. alakokban a *-kor* után rag következik, ami a képző egyik jellemvonása. (Nyilvánvaló, hogy rag után rag nem következhet, hiszen az azt jelentené, hogy a főnév egyszerre két esetben áll.)

Az átmenetre másik példa a *-kép* elem *-képpen* alakja. Ha elfogadjuk, hogy a *-képpen* a *-kép* egy módosult formája, a *-kép* viszont a *-ként* alternánsa, akkor egy kis ellentmondásba keveredünk. Mert a *-ként*, mint utóbbi táblázatunk mutatta, esetrag, s akkor a *-képpen* is az. Közben nem egyszótagos! Nos itt azzal vigasztalhatjuk meg magunkat, hogy a *-képpen* alak egyre inkább nehézkes, régies, ritkuló jelleget vesz fel.

Ezek után próbáljuk felsorolni, hány esetragról, illetőleg hány esetről beszélhetünk napjainkban a magyar nyelvben: 1. Alanyeset: *óra + ø*. 2. Tárgyeset: *órát*. 3. Inessivus: *órában*. 4. Elativus: *órából*. 5. Illativus: *órába*. 6. Superessivus: *órán*. 7. Delativus: *óráról*. 8. Sublativus: *órára*. 9. Adessivus: *óránál*. 10. Ablativus: *órától*. 11. Allativus: *órához*. 12. Terminativus: *óráig*. 13. Dativus: *órának*. 14. Causalis: *óráért*. 15. Instrumentalis: *órával*. 16. Factivus: *órává*. 17. Essivus: *órául*. 18. Formalis: *óráként, órákép*.

A magyar főnévnek tehát 18 esete van. Képző és nem esetrag a *-kor*, a *-stul*, a *-nként*, a *-szor*, a *-szám*, a *-nta*, a *-lag* stb. Ugyancsak hozzá kell tennünk, hogy — mivel többesjellel és birtokos személyjellel ellátott fő után nehézkesen hat — az *-ul*, *-ül* rag láthatólag úton van affelé, hogy ragból képzővé váljék. A *-kor* képző viszont még bizonyos ragszerű vonásokat őriz.

Álláspontunk támogatására még megemlítjük az alábbiakat: Az általunk esetragnak tekintett elemek valamennyien előfordulhatnak névmások után (pl. *azt, annak* stb.), tulajdonnevek után, melléknevek és közép fokú melléknevek, valamint számnevek után. Tehát e tekintetben is világosan elkülönülnek a *-stul*-féle elemektől.

ANTAL LÁSZLÓ

Néhány adalék az összetett szavak történetéhez

1. Összetett szavaink köztudomásszerűen két fő csoportra oszlanak: mellérendelőkre és alárendelőkre. Az összetett szavak alkotóelemei közti szintagmatikus viszony nem mindig világos, de az előbb említett alapvető jelleg többnyire megállapítható. Alább két olyan összetett szóval foglalkozunk, amelyek mai nyelvünkben nem olyan jellegűek, mint amilyent a történeti előzmények alapján várnánk. „Megint egy példa arra, hogy az egyezőnek vagy rokonnak tetsző nyelvi képződmények gyakran más-más természetű előzményekre mennek vissza.” (PAIS: MNY. XLVII, 146.) A két összetett szó múltja és jelene közti viszony fordított: a *kínhalál* mellérendelő szerkezetből vált alárendelő összetett szóvá, a *hadsereg* mellérendelő összetett szónak (vagy annak is) érezhető, de előzménye alárendelő szerkezet volt. E két tanulságos példa azt is mutatja, hogy a nyelvi alakulatok keletkezésére vonatkozó felfogásunk — történeti adatok híján — milyen tévútra vezethet, még abban az esetben is, ha jól felismerhető és történetileg nyomon követhető típus egyedeit vizsgáljuk.

Az alábbiakban e két szón kívül még más, az előbbiekéhez hasonló fejlődésen átment szavakkal is foglalkozom.

2. — **Kínhalál.** A *kínhalál* szó a halálnak egy nemét jelenti, olyan halált, amelyet kínzás előz meg, amely kínzás következtében áll be. CzF. szerint: „Kínzás, kínzószerrel okozott halál, pl. midőn valakit kerékben törnek, mozsárban öszvezűznek, karóra húznak, keresztre feszítenek stb.” Régen nem volt éppenséggel ritka a halálbüntetés e nemeinek az alkalmazása. Ámde érdekes, hogy mégse volt rájuk összefoglalóan használható szavunk. Az első adat a *kínhalál*-ra a Nagyszótár cédulái szerint: 1761: *kín-halált szenvedett* (Léleknek ájtatossága 15), bár itt a nem összetételekben is érvényesülő rag-elhagyás esetével is számolhatunk, s adatunk akkor átmenet a szó szerkezet és az összetett szó között. De egészen bizonyosan összetett szó már egy 1817-ből való adat: *kínhalállal* (Gombos I.: Az esküvés 96).

Régi nyelvünkben gyakran előfordult a *kín* és a *halál* együtt, mellérendelő szerkezetben: NádK. 53: „oriftufnac *keñña halala*”; WespzrK. 99: „kent zenued vala az ő egietlen egi fianak *kennian ef halalan*”; Tel: Evang. I, 23: „*Kent es halalt* szenuedni” (NySz.); Meliusz: A Krisztus közbejárásáról (1561.) B₁: „szenuedhette el a teft az őrdc *halált, kint*”; 1748: „*kint-halált* szenvedni” (Faludi: Nemes ember 218); 1763: „*kint halált* szenvedett” (Molnár J.: A megterő református 339); 1793: „*kint halált* szenved” (Molnár J.: Magyar Könyvház V, 6); stb.

A *kín* és a *halál* gyakori egymás melletti előfordulása tette lehetővé a két szó összeforradását. Az így keletkezett *kínhalál* szót azonban már nem 'kín és halál'-nak értelmezzük, hanem 'kínos halál'-nak, azaz 'kínzással együtt járó halál'-nak. A mellérendelést úgy válthatta fel az alárendelés, hogy a *kín* és a *halál* mint két, egymással időbeli viszonyban álló folyamat, állapot egyúttal az okság viszonyában is van egymással; tehát a kinnal együtt emlegetett halált úgy is fel lehetett fogni, mint a halálnak egy olyan nemét, amelyet a kín mint velejáró (mint ok) jellemez.

Keletkezése szempontjából igen érdekes és ritka összetett szóval van eszerint dolgunk. Vajon van-e ilyen több is?

3. A következőkben érintett szavak amellettt tanúskodnak, hogy a mellérendelő szerkezet → alárendelő összetett szó fejlődés nem korlátozódik a *kínhalál*-ra. A mellérendelő összetett szavak egy csoportjában az alkotóelemek rokonértelműek: *szóbeszéd*, *kőszikla*, R. *folyó-követ*, *kietlen-pusztá* stb. Ide szokták venni a *szélvész* és a *szélvihar* szavakat is. Ez utóbbiak alkotóelemeinek a viszonyában azonban alárendelő mozzanatok is találunk, a *kínhalál*-éhoz hasonlóan.

Szélvész. Ezen összetett szó második, *vész* elemének régen 'vihar, tempestas, Sturm' jelentése is volt. Az összetett szó jelentése tehát tulajdonképpen 'szél [és] vihar', ahogy ezt Fokos „Néhány ősrégi összetételünk” című dolgozatában megállapítja (Nyr. LXII, 14). A *szél* és *vész* szóelemnek mellérendelő szerkezetként való előfordulására is közöltek adatokat: „*Szeles-veszes* idő (Dunántúl hallottam)” (TMNy. 299); „*szélvész* (*szeles-veszes* idő, hallottam a Balaton partján)” (Nyr. XLIII, 190). Ezekre az adatokra utal Fokos is (i. h.). E közelmúltbeli adatokat megtoldhatom egy régievel: ÉrdyK. 447: „Az pokolbely erdeghők ... nagy haborfagot *zelet vezet* yndoytanak az tengheren”. — A *szél* és a *vész* jelentésében vannak rokon mozzanatok, de ez a rokonság elég távoli. Mégis csak más a *szél*, és más a *veszedelem*, *veszély* stb. szóval etimológiailag összefüggő 'vihar' jelentésű *vész*. A kettő között — némileg a *kín*-ra és a *halál*-ra emlékeztető — időbeli — oki viszony fedezhető fel: a *vészt*, *vihart* *szél* szokta megelőzni. Erre utal ez a közmondásunk is: „Ki szelet vet, vihart arat.” Másrészt egyidejű mozzanatok is lehetnek kettejük között: a *szél*-lel együtt is járhat a *vész*, a *szél* maga is lehet *vész* „veszedelmesebb” megnyilvánulásában. Mindenképpen érthető tehát egymás melletti emlegetésük. Egybeforradásuk után (vagy idején?) jelentésük viszonyában az egymást közelebről meghatározó elemek jobban előtérbe kerülhettek, mégpedig jelzős szerkezeteink szintagmatikus képletének analógiájára az első tag válhatott a második fogalmi körének megszorítójává: *szélvész* = *szeles vész*, *szélnek vésze*, amely önmagában még nem foglalja magába az *eső* jelentéstartalmát, hanem jelenthet száraz szelet is, vagy főképpen azt jelent. Erre következtethetünk már az első adatokból is: ÉrdyK. 270b: „*Zeel veez* es nagy kőwes esew tamada az egben”; Cis. G2: „Ha gyorsan egy más vtán kettőt vagy hármat szól, *szél veszet* hoz” (NySz.). Méginkább kidomborodhatott az összetétel tagjai között az alárendelő viszony újabbban a *vész* szó 'vihar' jelentésének a köznyelvből való kipusztulása után. Ma ugyanis e *szélvész*-ben már kevésbé látjuk a *szélvihar* testvérét, mert a *vész* elemben csupán az újabbban keletkezett *tűzvész* második elemében is fellelhető 'veszedelem' jelentést érezzük. Ezzel pedig már aligha láthat valaki is mellérendelő viszonyt a *szél* és a *vész* között, éppen úgy, ahogy a *tűzvész*-t sem érzi senki mellérendelő összetett szónak, vagy ahogy az ennél régebbi, de a *szélvésznél* újabb és emennek jelentés szempontjából is eléggé megfelelő *szélháború* összetett szót (vö. NySz.) sem tartaná senki mellérendelőnek. — Egyébként a *szél* és a *vész* összetapadásának a *szélvész*, *szelet-veszet*, *szeles-veszes* stb. mellérendelő szerkezeteken kívül még más forrása is lehet: a birtokos szerkezet: Sylv: UT. I, 55: „Az *szelnek* nag *vesze* tamada: tunc oritur turbo venti magnus” (NySz.).

Szélvihar. E szavunk történetére és jelentéstani elemzésére nézve lényegében ugyanaz áll, mint a *szélvész*-re. Újabb keletkezésű szó, a NySz.-ban még nem fordul elő. Mellérendelő szerkezetes előzményére azonban van régebbi adatunk: 1643: Com: Jan. 10: „A háborgó *szél*, *vihar* és a forgó szél kerengőben magokat tsudálatosképpen forgattyák” (NySz.). A *szélvihar*-t is a mellérendelő

összetett szavak között szokták tárgyalni a *szóbeszéd*-del együtt (vö.: SIMONYI: Nyr. IV, 148; BALASSA: TMNy. 364; HORGER: MNy. XXXVIII, 119).

Tűzvész. Mellérendelő szerkezetes előzményére már FOKOS rámutatott, idézve a NySz. következő adatát: „Tamasztál te ellenséget ő reája, tűzet, véstet önéki házaira” (RMK. IV, 53).

Felebarát. Eredetileg világosan mellérendelő szerkezet volt: ÉrsK. 167: *feleyd baratydnak* (NySz.). A két szónak szinte teljesen azonos jelentésére mi sem jobb példa, mint a HB.-ben ugyanazokhoz intézett két megszólítás: „Latiatuc *feleym*” és „Scerelmef *bratym*”. Az összetett szó mellérendelő jellege csak annyiban gyengült meg újabban, hogy miután a *fél* szónak 'barát, rokon' jelentése elhomályosult, az összetételben a *fele* tagot olyannak érezzük, mint amely a *barát* szó jelentéséhez azt a többletet vagy mászt adja, amit a *felebarát* szó képvisel a *barát*-tal szemben. Nem állítom a *felebarát*-ot egy sorba az előbb tárgyalt szavakkal, de éppen sajátossága: az egyik elem elhomályosulása és bizonyos determináns szerephez jutása miatt emlitem meg. (Vö.: ZSIRAI: MNy. XXII, 180; PAIS: Iskolai Nyelvművelő² 60—1.)

Háztűz (néz ni). KERTÉSZ MANÓ „Az »és« kötőszó múltjából” című dolgozatában az *erőszak* és a R. *erőhatalom* tautologikus, rokonértelmű szavakból álló összetett szavak tárgyalása után írja: „A *háztűznézni* szó *háztűz* szavát is ma már inkább birtokos összetételnek érezzük; de hogy itt is az előbbiekhöz hasonlóan *ház [és] tűz* szerkezettel van dolgunk, annak a régi nyelvben való bizonyítéka a *házas-tüzes* melléknév. Bay Gáspár uramnak *házas-tüzes* szolgálai nyolcan vannak (Tört. Tár. 7: 60): olyan szolgák, belső cselédek, akik a gazda házában és tüze mellett, vagyis nyilván a gazda konyhájáról élnek; a népnyelvi bizonyítéka meg ez az erdélyi szó: *házat-tüzet* tartok, saját háztartást' (Tsz.)” (Nyr. LIV, 108.) A *háztűz* önmagában az itt tárgyalt jelentéssel nem fordul elő, csak a szólásban; ennyiben különbözik az előbb ismertetett szavaktól.

4. Foglaljuk össze az eddigiek tanulságait. A *szélvész*, *szélvihar*, *tűzvész*, *felebarát* összetett szavak úgy bonthatók fel, hogy tagjaikkal külön-külön is rá lehet mutatni arra a dologra, amelyre mint összetett szó együtt vonatkoznak, azaz tagjaik között a főnévi értelmezett és értelmező közti viszonynak megfelelő (azonossági) viszony létesíthető, illetőleg van jelen: *szél volt*, *vész volt* ~ *szél*, *vész volt*; *szél támadt*, *vihar támadt* ~ *szél*, *vihar támadt*; *tűz okozta*, *vész okozta* ~ *tűz*, *vész okozta*; *fele szólt*, *barátja szólt* ~ *fele*, *barátja szólt*. (A *szélvész* és *szélvihar* itteni értelmezésében az egyidejű mozzanatok domborodnak ki.)

N. SEBESTYÉN IRÉN írja „Szamójéd jelzős szerkezetek” című dolgozatában: „Néhány adat alapján arra következtethetünk, hogy jelzős szerkezet két formailag mellérendelt, de tartalmilag függő viszonyban levő mondat szintézise útján is keletkezhetett: (CASTR.) *ħam kāmaly'eh saeu hāmaly'eh* 'Blutstropfen beginnen zu fallen' [vér esett, csepp (tkp. szem) esett] (281)” (NyK. LIX, 56—7).

A *vér esett*, *csepp esett* → *vér*, *csepp esett* → *vércsepp esett*-féle fejlődés pontosan megfelel a *szél támadt*, *vihar támadt* → *szél*, *vihar támadt* → *szélvihar támadt*-féle alakulásnak, mert a *vér* és a *csepp* közti viszony is megfelel a főnévi értelmezős szerkezet tagjai közti viszonyoknak. Az alárendelő viszonyba való átfejlődést az magyarázza, amire már utaltunk a *szélvész* tárgyalásakor: ha az összetett szóvá váló két szó jelentéstani viszonya olyan, hogy az egyik a másik

fogalmi körének megszorítójává válhat, akkor az eredetileg egymásnak fogalmilag mellérendelt tagok is könnyen alárendelő viszonyba kerülnek: *szél*, *vész* 'szél is, vész is egyszerre' → *szélvész* 'szeles vész, szél vésze'; *vér*, *csepp* 'vér is, csepp is egyszerre' → *vércsepp* 'véres csepp, vér cseppe'. Ezt az átalakulást a tagok jelentéstanai szerkezete alapján elősegíti a valódi és szoros összetételek hangsúlyozási módja: csak az első szó kap erősebb hangsúlyt, a második beleolvad az első szólamába.

Kissé más az eset a *kínhalál*-lal. A *kín* és a *halál* közti viszony nem állítható párhuzamba az értelmezős szerkezet tagjai közti viszonyal. Olyan ez, mint amely a *szélvész* és a *szélvihar* tagjai között is megvan, ha az időegymásutániség mozzanatainak kifejezőjét látjuk benne: *Szelet vet, vihart arat*. A *kínhalál*-hoz ilyen szempontból közel áll a *háztűznézni* szólás *háztűz* része. A *kínhalál* esetében az időegymásutánban, a *háztűz* esetében a térben egymás mellett (helyesebben egymásban) megfigyelhető mozzanatok váltak egymás meghatározóivá: *kín*, *halál* → *kínhalál* 'kínos halál'; *ház*, *tűz* (*nézni*) → *háztűz* (*nézni*) 'ház-tüze'.

Lényeges-e az a szempont, amely alapján a *kínhalál*-t elkülönítettük azoktól az összetett szavaktól, amelyeknek tagjai értelmezős viszonyba állíthatók egymással? A *kínhalál*-féle típus, ha egyáltalán típusnak nevezhető, ritka. Az értelmezős viszonyoknak megfelelő régebben gyakori volt, különösen a *perpatvar*, *szóbeszéd*-félék, amelyekből általában nem vált alárendelőnek is felfogható összetett szó, a *vércsepp*, *szélvész*-félék meg a mellérendelés → alárendelés fejlődésnek egy ősilbb útját jelezhetik. Külön típust alkotnak azok az összetett szavak, amelyeket PAIS úgy jellemez, hogy „részben összességet, részben határozatlanságot jelölnek” (MNY. XLVII, 145), amilyen például a *hébe-hóba*, *szántás-vetés* stb. (amelyekhez én hozzávinném az *ág-bog*-ot és a *hír-név*-et is); ezekből sem szokott alárendelő összetett szó fejlődni.

5. — Hadsereg. E szavunkat a mellérendelő összetett szavak között szokták emlegetni, a *búbánat*, *bűbáj*, *perpatvar*, *szóbeszéd* stb. társaként. (Vö.: JUHÁSZ: MNY. XXXVII, 101; HORGER: MNY. XXXVIII, 119; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. II. 1955. 252.) Így értelmezve a *hadsereg* szót, rokonértelmű tagok kapcsolatát kell látnunk benne, s az előtagot 'sereg, csapat' jelentésűnek kell vennünk, úgy, ahogy a Toldiban is olvashatjuk: „Itt van immár a *had*, Laczfi nádor hada”. Kétségtelen, hogy nyelvemlékeinkben gyakran találkozunk e két rokonértelmű szó párhuzamos, egymás helyetti használatával, cserélgetésével: *lovaghad* ~ *lovagsereg*, *lovas had* ~ *lovas sereg*, *udvari had* ~ *udvari sereg* (vö. NySz.), úgy, ahogy a Toldiban is az előbb idézett *had* szót a *sereg* előzi meg: „És a mint *sereg* kél...” A NySz. adataiból mintha az is kiderülne, hogy a *had* elsősorban a sereg gerincét, a főszereget, valami nagyobb csapategységet, illetőleg a seregek összességét jelentte: Beres: Lev. 463: „Az gyalog *had*ul Móricz uram gyalog *serege* és a Révay uramé commendóm alá ő nagysága által adattanak”; MA: SB. 47: „Xerxes egész *seregeit* az *had* után menő köznépnek csoport *seregei* kívül egybe számlálá”; Tört. Eml. II, 9: „Az erdélyi *hadat* hátul járó *seregnek* hagyá mintegy antemuralenak”. KERTÉSZ MANÓ „Hadsereg” című tanulmányában (különlenyomat a Magyar Katonai Szemle 1934. júniusi számából; utal rá IMRE SAMU „A Szabács viadala” című munkájában a 134. lapon) azt írja a *sereg*-ről, hogy az „a *had*-nak részét, kisebb-nagyobb taktikai egységét jelenti.” (I. m. 6.) A XVII. században a császári hadsereg kisebb, egyes kapitányok által szervezett csapatait (*Haufen*) később a *Truppen*-t (csak többes számban volt használatos),

Rákóczi idejében a századot jelölték meg a *sereg* szóval. (I. m. 8—11.) Ezek szerint tehát nem ugyanazt jelentette a *had* meg a *sereg*, mégis tény, hogy sok esetben teljesen egyértékűen használták őket. KERTÉSZ különben is valamivel élesebben választja el a két szót jelentés dolgában, mint ahogy ez a valóságban volt. Egy helyen például ezt írja: „Bod Péter szótára (1767) . . . *lovag-sereg*-nek, *gyalog-sereg*-nek mondja azt az »exercitus«-t, amelyet egy-két emberöltővel előbb *had*-nak, vagy esetleg idegen szóval *armadá*-nak neveztek.” (I. m. 12.) Nos, a NySz. tanúsága szerint a *lovag-sereg* a XVI. század óta ismert kifejezés. (KERTÉSZ — érthetetlen módon — tanulmányához nem használta fel a NySz.-t!) A régi adatok alapján tehát elképzelhető a rokonértelmű *had*-ból és *sereg*-ből összetett szó kialakulása, bár nehézséget jelent a magyarázatban, hogy *szél*, *vész* ~ *szelet*, *veszet*-féle alkalmazásmódot, tehát *had*, *sereg* ~ *hadat*, *sereget* stb. alakulatokat nem ismerünk. A *had*-nak és a *sereg*-nek van azonban más kapcsolata, amelyre már eddig is találhattunk példát a NySz.-ban: 1643: Com: Jan. 121: „Az *hadi-sereg* homlockal, hátullyal avagy utolsó sereggel és szárnyackal meg erőssítettet”; PPB. I.: „Eljárnai a *hadi-sereget*: lustrare exercitum.” (KERTÉSZ az első adatot 1743-ból közli: i. m. 11.) A Nagyszótár céduláiból azután pontosan kiderül, hogy a régebbi *hadi-sereg*-et váltotta fel a *hadsereg*, úgy, ahogy ezt KERTÉSZ is megállapítja: „Ezt a *hadisereg*-et csak a XIX. század elején formálták a nyelvújítók *hadsereg*-gé, mint ahogy a hasonló alkatú régibb *hadi-bíró*-ból, *hadi-vezér*-ből is akkor lett *hadbíró*, *hadvezér*.” (I. m. 12.) A XVIII. századból rengeteg *hadi-sereg* adat maradt ránk, s még a XIX. században sem volt ritka: 1804: Bessenyei: Tarimenes 308: *hadi-seregeiben*; 1837: Gaal I.: Emlény 123: *hadi-sereg*; 1842: Athenaeum I, 56: *hadiseregek*; stb. KERTÉSZ ezt írja: „A *had-sereg* szót elsőnek tudomásom szerint Kiss Károly hadi műszótára jegyzi fel (1843.)” (i. m. 12—3). Szavunk jóval korábbi: már MÁRTON Lexikonában (I. 1818.) is megtalálható: „Cöpia . . . hadi nép, *hadsereg*”, s szótáron kívül még korábbi is adatunk: 1813: Mondolat 99: „Zsugorgatott *hadsereg*. Reserv-Armeer.” Az ingadozó nyelvallapotot mutatja a következő adat: 1823: MÁRTON, Lexikon II, 633: „Truppen, die: *hadi-sereg*, *hadsereg*”.

A *hadi-sereg*-nek *hadsereg*-gel, a melléknévi jelzős szerkezetnek főnévi jelzőssé váló felváltása olyan folyamat volt, amely teljesen beleilleszkedett egy általánosabb, a szavaknak egész csoportjára kiterjedő változásirányba: a *hadi* > *had* fejlődési vonalba. Mert úgy lett a *hadi-sereg*-ből *hadsereg*, ahogy a *hadi-vezér*-ből *hadvezér*, a *hadi-kötelezettség*-ből *hadkötelezettség*, s a *hadi-gyakorlat*-ból, *hadi-erő*-ből, *hadi-üzenet*-ből, *hadi-parancsnokság*-ból, *hadi-állás*-ból, *hadi-test*-ből, *hadi-apród*-ból stb. *had*-előtagú összetett szó. A *hadi* háttérbe szorulása a múlt század folyamán zajlott le.

A *hadi* jelző a felsorolt kifejezések többségében a 'hare, háború' jelentésű *had* szó származéka. Így a *hadi-sereg*-ből lett *hadsereg* is 'háborús, hadi célokat szolgáló sereg', bár a *hadi-sereg* valamikor 'hadhoz, azaz nagyobb esapategységhez vagy az egész haderőhöz tartozó sereg' is lehetett. Sokan természetesen ma is „hadi sereg”-nek vagy a „had seregé”-nek, tehát alárendelő összetett szónak érzik a *hadsereg*-et, de vannak, akik a *bűbánnat*-félékhez tartozónak tekintik, ahogy fejtegetésünk elején említettük. A szó történeti előzményeinek az ismerete hiányában ez az utóbbi felfogás sem ítéhető el, mert az alkotóelemek viszonyának pusztá leíró elemzése ezt is lehetővé teszi: az összetett szó — elemeinek rokonértelműsége következtében — valóban némi utat tett az alárendelő jelleg felől a mellérendelő felé.

Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról

1. Régóta meglevő és napjainkban is eleven hagyomány nyelvtani szakirodalmunkban nyelvünk összetett szavait — a bennük rejlő mondattani sajátságok alapján — mellé- és alárendelő összetételekre osztani, s az előbbi csoporton belül általában szóismétléseket, ikerszavakat és valódi mellérendelő, az utóbbin belül pedig alanyos, tárgyias, határozós és jelzős összetett szavakat megkülönböztetni (vö.: BALASSA—SIMONYI, 'MNy. 350—71; BALASSA, A magyar nyelvtan és a helyesírás kézikönyve⁴ 28—9; KISS-ERŐS, A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva 276—363 passim; SZINNYEI, Rendszeres magyar nyelvtan¹⁷ 15—6; GOMBOCZ, Alaktan. Sokszorosított egyetemi jegyzet. 1950. 55; PAIS: MNy. XLVII, 144; BENKŐ—KÁLMÁN, Magyar nyelvtan az ált. gimn. I—IV. oszt. számára⁶ 54, 135—9; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. Sokszorosított egyetemi jegyzet. 1955. II, 250—1; TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk 117; stb.). Egészen természetes tehát, hogy amikor a készülő akadémiai leíró nyelvtan számára a szóösszetételnek mint szóalkotási módnak, illetőleg az összetett szavaknak mint e szóalkotási mód termékeinek a problémáit kezdtem összegyűjteni és feldolgozni, példaanyagom osztályozásakor magam is csak a fenti szempontokat vehettem alapul.¹

A mellérendelő összetett szavak osztályozása nem okozott különösebb nehézséget. A velük kapcsolatban felmerült, különben rendszerint igen-igen bonyolult, nehezen eldönthető kérdések más természetűek voltak; ezeknek az ismertetése most nem tartozik ide. A mellérendelő összetett szavaknak a fent említett hagyományos alkategóriákban való elhelyezése azonban lényegében nem ütközik akadályba (vö. B. LŐRINCZY: Pais-Eml. 151—4). — Az alárendelő összetett szavaknak ítélt példák részletes elemzése azonban igen hamar meggyőzött arról, hogy mai nyelvünk ide sorolható szavainak egy része egyik alkategóriába sem illeszthető bele megnyugtató módon, azaz saját-ságaival bizonyos mértékig az alanyos, a tárgyias, a határozós és a jelzős összetételektől egyaránt elüt. Kétségtelen, hogy ezeknek a szavaknak egyik-másik tulajdonsága emlékeztet a hagyományos alkategóriák valamelyikébe sorolható összetett szavaknak a sajátságaira; ez a hasonlóság azonban — mint alább látni fogjuk — soha sincs olyan mértékű, hogy mellette az elemzés és besorolás nehézségeiről megfeledkezhetnénk. — Minthogy pedig ezek a nehezen elemezhető összetett szavak, amilyen például az *állatorvos*, *táncterem*, *munkaközösség*, *tervfejelem*, *asztalkendő* stb. meglehetősen nagy számban jelentkeztek példáim között, szükségesnek látszott velük külön is foglalkozni. A rendelkezésemre álló anyag rövid statisztikai áttekintéséből ugyanis az derült ki, hogy 850 alárendelő összetett szó közül csupán 500 illik bele pontosan az alanyos, tárgyias, határozós és jelzős összetételek kategóriájába, s 350-ben, vagyis az adatoknak körülbelül 40%-ában viszont csak az alárendelő jelleg nyilvánvaló, a közelebbi sajátságok (tehát az alanyos, tárgyias stb. jelleg) azonban nem határozhatók meg pontosan.

Hasonló eredményre jutottam akkor is, amikor — az előbbi statisztika ellenőrzése végett — a Népszabadság című napilap egyik vasárnapi számában

¹ Itt jegyzem meg, hogy példáimat általában XX. századi forrásokból, közelebbiből különféle szépirodalmi alkotásokból (főként regényekből, kisebb mértékben versekből), tudományos munkákból, szociográfiai művekből, valamint a legutóbbi időkből való napilapokból, műszaki folyóiratokból gyűjtöttem.

(1959. V. 24.) vizsgáltam meg az összetett szavakat. Az említett újságszám első nyolc lapján (egy szónak valamennyi előfordulását külön adatnak véve) összesen 973 alárendelő összetételt találtam. Ezek közül 470-et nem lehetett a hagyományos alkategóriákba besorolni, s még 93-nak az elemzése okozott nehézséget. Mindez tehát azt jelenti, hogy egy mai köznyelvünkre igen jellemző forrásból való példákknak csaknem fele, illetőleg — ha az utóbb említett 93 adatot is ide számítjuk — több mint fele nem helyezhető el az alanyos, tárgyias, határozós vagy jelzős összetett szavak körében.

A szóban forgó összetett szavak alaposabb vizsgálata tehát ily módon elkerülhetetlenné vált, hiszen nélküle a szóösszetételt tárgyaló leíró nyelvtani fejezet sem készülhetett el.

2. Ahhoz már az összetett szavaknak nagyjából való szétválogatásakor, tehát a mellé- és alárendelők csoportjába való elhelyezésekor sem fért kétség, hogy e külön vizsgálatot igénylő szavak — mint már fentebb jeleztem — csak az alárendelő jellegű összetételek közé kerülhetnek. E mellett a besorolás mellett nemcsak azok a különbségek szóltak, amelyek ezeket a *körülbőség*, *napernyő*, *regényciklus*, *telefonszolgálat*, *víztorony*, *villanyvilágítás* stb. típusú szavakat a *már-már*, *ízeg-mozog*, *mememonda*, *csillog-villog*, *búbanat* féle mellérendelő összetett szavaktól nyilvánvalóan elválasztják, hanem sokkal inkább azok az egyezések, amelyek őket az alárendelő jellegűekhez kapcsolják. Megegyeznek például az utóbbiakkal abban, hogy szófajukat utótagjuk határozza meg, továbbá, hogy a toldalékokat csak utótagjukhoz illesztik, és hogy a hangsúly mindig előtagjukra esik. S végül, de nem utolsósorban azonosak velük abban is, hogy jelentéskategóriájukat mindig utótagjuk határozza meg, előtagjuk pedig csak szűkíti e jelentést.¹ — Megjegyzendő azonban, hogy más jelentésbeli sajátóságukban viszont különböznek tőlük, s ez a különbség egyúttal az ide tartozó szavak természetének egyik legjellemzőbb vonása is. A szóban forgó szavak ugyanis, amelyeket talán leginkább szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavaknak nevezhetünk, mindig jelentéssűrítő, illetőleg jelentéstömörítő összetételek. Ez pedig tudvalevőleg azt jelenti, hogy két, ritkábban három-négy egybekapcsolt szóval bonyolult, egyébként csak körülírással, valóságos mondatszerkezettel kifejezhető fogalmi tartalmat tudunk kifejezni (vö. KOVALOVSKY, Nyelv-művelésünk főbb kérdései 169). S noha szófaji vonatkozásban — mint az imént láttuk — bizonyos tekintetben azonos jellegűek e szavak az alárendelő összetételek nagy tömegével, az már sajátos tulajdonságuk, hogy többségükben főnevek kapcsolatai; így például a már említett 350 adat közül 264-ben mind az elő-, mind az utótag főnév, mégpedig vagy képző nélküli főnév, vagy denominális származék; más jellegű szavak, így melléknevek, deverbális főnevek, igenevek, határozószók, névmások akár elő-, akár utótagként legfeljebb szórványosan fordulnak elő körükben. Igei elő-, illetőleg utótagot pedig egyáltalában nem találtam példáimban. S mivel e szófaji sajátóságok — mint alább látni fogjuk — korántsem függetlenek a szóban forgó szavak keletkezésének körülményeitől, számbavételük semmiképpen sem fölösleges.

3. Az eddig felvázolt általános tulajdonságok a most vizsgált szócsoporthoz egészen igazak. Azonban mint minden nyelvtani csoportnak, a szintaktikailag

¹ Ez utóbbi tulajdonságukra TOMPA JÓZSEF volt szíves a figyelmemet felhívni.

pontosan nem elemezhető összetett szavak körének is vannak tipikus és kevésbé tipikus vagy éppen csak alig-alig ide sorolható elemei, amelyeknek a megismerése, egymástól való elkülönítése a kategória egészéről való ismereteinket is gyarapíthatja.

Az alárendelő összetett szavak szóban forgó csoportjának legjellegzetesebb tagjai az olyan jobbára névszói természetű, jelentéssűrítő összetett szavak, amelyek tagjaik összekapcsolódásával valamilyen komplex, mégpedig határozós és jelzős szerkezetpár jelentéstartalmát fejezik ki. Például *asztalkendő* 'asztalnál étkezés közben használt kendő', *autóközlekedés* 'autóval való közlekedés', *bérmunkás* 'bérért dolgozó munkás', *bútorasztalos* 'bútorokat készítő asztalos', *csigalépcső* 'csigavonalban haladó lépcső', *filmvászon* 'filmek vetítésére szolgáló vászon', *gúnynev* 'gúnyolásra szolgáló név', *jogfolytonosság* 'a jogban való folytonosság', *kenyérgabona* 'kenyérnek felhasználható gabona', *közlekedésbiztonság* 'közlekedés közben való biztonság', *szerszámgép* 'szerszámokat készítő gép'; hasonlóak még: *célprémium*, *készlethelyzet*, *kilométerkő*, *kínpad*, *mintakép*, *műanyagellátás*, *napernyő*, *nyugdíjkorhatár*, *sajtkukac*, *szabadságharc*, *szalmazsák*, *szekérfuvarozás*, *tanulmányút*, *vesztéglista*, *villanyszámla* stb. Szép számmal találunk ezek között olyanokat is, amelyek nemcsak határozós—jelzős szerkezetpárral bonthatók fel, hanem birtokos jelzős szerkezettel is. Például *állatorvos* 'állatokat gyógyító orvos' vagy 'állatoknak az orvosa', *árkádor* 'árkádokból kialakított sor' vagy 'árkádoknak a sora', *diákokthon* 'diákok számára készült otthon' vagy 'diákoknak az otthona', *gazdakör* 'gazdák kör alakult kör' vagy 'gazdáknak a köre' stb.; ilyenek még *gépgyár*, *gépház*, *hársor*, *íratár*, *könyvtár*, *orvosküldöttség*, *parasztforradalom*, *regényciklus* stb. — Meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgált szócsoporthoz a legjellegzetesebb tagjai között igen nagy számmal találunk példát arra, hogy ugyanazzal az elő-, illetőleg utótaggal több, olykor meglepően nagyszámú összetett szó is keletkezik. Sűrűn ismétlődő előtagok például az *anyag-* (*-ellátás*, *-gazdálkodás*, *-hiány*, *-takarékoság* stb.), *áru-* (*-bőség*, *-felesleg*, *-forgalom* stb.), *atom-* (*-bomba*, *-ellenőrzés*, *-erőmű*, *-fegyver*, *-rombolás*, *-tudós* stb.), *munka-* (*-brigád*, *-csoport*, *-egység*, *-érdemrend*, *-érkölc* stb.), *munkás-* (*-állam*, *-arisztokrácia*, *-felesleg*, *-lakás* stb.), *nép-* (*-állam*, *-bírótság*, *-biztos*, *-dal*, *-front*, *-írdő*, *-iskola* stb.); ilyenek még: *művelődés*, *részlet*, *osztály*, *sajtó*, *termézet*, *terv*, *újság*, *üzem*, *világ* stb. — Számos szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szót találunk például az *-ellátás* (*bútor*, *jég*, *műanyag*, *szerszám*, *takarmány*, *víz* stb.), *-gazdaság* (*mező*, *nép*, *terv* stb.), *-gond* (*garázs*, *lakás*, *pénz*, *ruha* stb.), *-ipar* (*gyógyszer*, *műszer*, *pamut* stb.), *-irodalom* (*drama*, *paraszt*, *ponyva*, *világ* stb.), *-jelölt* (*doktor*, *képviselő*, *tanár* stb.), valamint a *-kérdés*, *-közösség*, *-mű*, *-művész*, *-politika*, *-rendszer*, *-társ*, *-telep*, *-tulajdon*, *-tudomány*, *-ügy*, *-vágy* stb. utótagokkal. — Ilyenféle sűrűn ismétlődő összetételi tagokat természetesen nemcsak a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavak körében találunk. Az itt felsoroltak közül is több előfordul különféle, szintaktikailag jól értékelhető, például jelöletlen tárgyias (*anyagbeszerzés*, *életbiztosítás*; NB. ezek birtokos jelzőseknek is felfoghatók!), birtokos jelzős (*árucsere*, *atommag*, *néphatalom*, *népakarat*) vagy minőségjelzős (*munkásleány*, *munkásasszony*) összetételekben.

A szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavak kategóriájának eddig bemutatott legtipikusabb tagjaihoz közvetlenül, de kissé mégis elkülönítve kell kapcsolnunk az olyan mellékneveket és főneveket, amelyekben nyelvünk a tagok összekapcsolása útján az utótag jelentéstartalmát valamilyen,

az előtagtól megnevezett dologhoz, jelenséghez hasonlítja. Tehát például: *pehelykönnyű* 'olyan könnyű, mint a pehely', *hófehér* 'olyan fehér, mint a hó', *tűsarok* 'tűhöz hasonló cipősarok'; ilyenek még: *citromízű*, *csodaszép*, *csontszáraz*, *dióbarna*, *fűstszínű*, *jéghideg*, *kristálytisza*, *kökemény*, *vajszínű*, *viaszfehér*, *vérpiros*, *villámgyors*, *gyöngyélet*, *lángész*, *szivárványhártya* stb. Ezekkel szoros rokonságban állnak azok a kisebb számban előforduló összetett szavak, amelyekben a hasonlításon kívül még egy birtokviszony is sűrűsödik; az ide sorolható összetételekben ugyanis az utótag jelentéstartalmát az előtagtól megnevezett személy vagy dolog tulajdonában, birtokában levő dologhoz hasonlítjuk. Például *kecskeszakáll* 'a kecskééhez hasonló szakáll', *darázsderék* 'a darázséhoz hasonló derék', *bogárhátú* 'a bogáréhoz hasonló hátú'; ilyenek még *hattyúnyak*, *kökényszem*, *bogárszem* (vö. Arany János: Összes Munkái V, 412—4; I. FERENCZY GÉZA: Nyelvőr Füzetek VI, 28—9). — A hasonlítást kifejező összetétel-típusokat most már együtt szemlélve azt tapasztaljuk, hogy ezek néhány lényeges sajátóságukban (például jelentéssűrítő voltukban, névszói természetükben) érintkeznek a főntebb tárgyalt szavakkal, más, ugyancsak fontos tulajdonságukban viszont eltérnek tőlük. Először is többségükben névszók ugyan, de nem főnevek, hanem melléknévek; vagy ami ennél lényegesebb: a fentiekhez hasonlóan ezek is jelentéssűrítő összetételek, azonban — mint láttuk — hasonlító jellegük miatt egészen sajátosak. Eltérnek továbbá abban is, hogy közülük az első típusba sorolhatók, tehát a *csontszáraz*, *kökemény*-félék nem mindig határozóból és jelzőből egybekapcsolódó szerkezetet sűrítenek magukba, hanem sok esetben kettős határozós szerkezettel is felbonthatók: *csodaszép* 'csodához hasonlóan szép', *villámgyors* 'villámhoz hasonlóan gyors' stb. Ez a körülmény, valamint maga a bennük kifejeződő hasonlítás amellett szólnak, hogy ezeknek az *életerős* 'életre erős', *reményteljes* 'reménnyel teljes', *nyugdíjogosult* 'nyugdíjra jogosult' stb. típusú, úgynevezett jelöletlen határozós összetett szavakkal való bizonyos fokú rokonságára is gondoljunk. — Legkevesbé azt a, különben nyelvtanainkban elég gyakran tükröződő nézetet tudnám elfogadni, amely szerint ezeket a szavakat főnévi jelzős összetételeknek kell ítélnünk (vö.: BALASSA—SIMONYI i. m. 365; BALASSA i. m. 28; SZINNYEI i. m. 50; SZABÓ i. m. II, 255). Ez a felfogás ugyanis figyelmen kívül hagyja e szavak leglényegesebb sajátóságát, tudniillik a két tag kapcsolatában sűrűsödő hasonlítás tényét; s így bennük az előtag jelentőségét meglehetősen szűkre korlátozza. A *borízű*, *vajszínű*, *lángész*, *kecskeszakáll*, *bogárhátú* szavakban levő előtagok szerepe ugyanis — legalábbis úgy vélem — azáltal, hogy az utótagok jelentéstartalmát hozzájuk, illetőleg a tőlük megnevezett személy vagy dolog tulajdonához hasonlítjuk, lényegesen több és más, mint a *fiúgyermek*, *diáklány*, *balkezes*, *élénkzöld* jelzős összetett szavak előtagjaié, amelyek utótagjuk jelentéstartalmát csupán megsűkítik, pontosabban meghatározzák.

A jelzős összetételekkel meglehetősen szoros, a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavakkal viszont következőképpen lazább kapcsolatban állnak nyelvünknek azok az alkotásai, amelyeknek az előtagja az összetett szóban levő alakjában vagy jelentésében önálló szóként nem él, és így szófajilag — noha leginkább melléknévi jellegű — pontosan nem határozható meg. Ilyenek mai nyelvünkben meglehetősen nagy számban fordulnak elő; például *al-* (*-bérlet*, *-bizottság*, *-ispán*, *-orvos*, *-osztály*), *bel-* (*-föld*, *-kereskedelem*, *-politika*, *-ügy*, *-város*, *-világ*, *-viszály*), *köz-* (*-ellátás*, *-ember*, *-gazdaság*, *-hivatal*, *-igazgatás*, *-katona*, *-munka*, *-mű*), *közép-* (*-birtokos*,

-ipar, -iskola, -káder, -kor, -nemesség, -osztály, -paraszt, -réteg stb.), kül- (-föld, -képviselet, -kereskedelem, -politika, -telki, -ügy, -város, -világ), magán- (-autó, -ember, -kereskedelem, -szektor, -tulajdon, -ügy, -vállalat), mű- részint 'mesterséges', részint 'művészi' jelentésben (az előbbi jelentésben például: *műanyag, -gyanta, -hold, -jég, -szál*, az utóbbi jelentésben: *-emlék, -kincs, -korcsolyázó, -tárgy*), össz- (-benyomás, -érték, -hang, -népi, -termék, -termelés), szak- (-bizottság, -előadó, -ember, -irodalom, -könyv, -munkás), típus- (-cipő, -ebéd, -ház, -lakás, -terv) stb. — A felsorolt előtagok közül az *al-, bel-, kül-, magán-, össz-* ilyen formában önmagában egyáltalában nem használatos nyelvünkben; a *köz-, közép-, mű-, szak-, típus-* pedig él ugyan önálló szóként is, de egészen más vagy legalább némiképpen eltérő jelentésben, mint amilyenben a vele alakult összetett szavakban szerepel. Így például a *típus* mint önálló szó főnév, és jelentése 'fajta': „Nem szeretem szőnyegben ezt a *típust*” (köznyelvi példa); az összetett szavak előtagjaként álló *típus* viszont inkább melléknévi természetű, és azt jelenti: 'azonos terv és eljárás szerint, árban stb. nagy tömegben és nagy tömegek számára készült (dolog)'. — Az ide sorolható szavak tehát — amint a példák jól mutatják — előtagjuk funkciója szerint minden nehézség nélkül beoszthatók a jelzős összetett szavak körébe, nagyjából a főnévi és melléknévi jelzős összetételek közé. A szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavak vizsgálata közben azonban mégis meg kell emlékeznünk ezekről, mert bizonyos sajátságaik szerint feltétlenül rokonok velük. Kissé már képzőszerű előtagjuk bizonytalan szófaja és sajátos alakja, a jelzős összetett szavakénál némileg sűrítettebb jelentéstartalom, amely a tagok kapcsolatának felbontása esetén bővebb értelmezést kíván (például *szakelőadó* 'az illető szakmában jártas előadó', *közterület* 'valamilyen nagyobb közösség használatára rendelt, átengedett terület' stb.): feltétlenül erre a rokonságra utal.

Meg kell még említenem végül a főnévi jelzős összetett szavak köréből az úgynevezett anyagnévi jelzőseket, amilyenek a *bőrkabát, faláda, füstkarika, gyümölcsíz, hóember, málnaszörp, műszálaru, pamutszövet, porfellel, vasrostély* stb. — Közbevetőleg megjegyzem, hogy nem foglalkozom most e szavak összetétel vagy nem összetétel jellegének kérdésével (e problémára vonatkozólag vö. PAIS: IIIK. 70—1). Magam abból a felfogásból indulok ki, hogy az anyagnévi jelzős szerkezetek közül egyesek — így például a fent felsoroltak is — bizonyos, pontosan eddig még meg nem határozott indítékok (mint például gyakori használat, rövid elő- vagy utótag, bizonyos fokú jelentésmódosulás stb.) folytán összetett szókká lettek. Természetesen pontos határt vonni a még szerkezeti jellegű és a már összetett szókká lett anyagnévi előtagú kapcsolatok között magam sem igen tudnék. Az elhatárolásnak ezek a nehézségei azonban nem korlátozódnak a szóban forgó típusra, hanem a jelzős összetett szavaknak minden alkategóriájában felbukkannak. — Az ilyen anyagnévi jelzős összetett szavaknak valójában csak annyi közük van a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavakhoz, hogy végső fokon — azokkal azonos módon — két egygyéforrott szóval ezek is valamiféle komplex határozós—jelzős szerkezetet helyettesítenek: *pamutszövet* = pamutból készült szövet, *bőrkabát* = bőrből való kabát, *hóember* = hóból formált ember.

4. A szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavaknak, mégpedig elsősorban természetesen a legtipikusabbaknak (vagyis a *táncterem, labdajáték, nyereségrészesedés-féleknek*) a példáit szemlélve azonnal kiderül, hogy e szavak csak mai nyelvünk rendszerében állnak és állhatnak meg

egymás mellett, ugyanazon szóösszetéti csoport tagjaiként. A leíró vizsgálat szempontjából ugyanis legjellegzetesebb tulajdonságaik tekintetében azonos típusú termékek ezek, koruk, eredetük, a magyar nyelvbe való belekerülésük módját tekintve viszont — tehát a történeti vizsgálat szempontjaival közelítve hozzájuk — igen-igen különbözőek.

Noha minden egyes adatom alapos etimológiai vizsgálatára nem vállalkozhattam, néhány szótár segítségével megpróbáltam legalább nagyjából lemérni egyrészt, hogy nyelvünknek milyen korszakaiból valók a kérdéses összetett szavak, másrészt — ennek már legalább hozzávetőleges ismeretében, s a szótárakhoz egyéb segédeszközöket (folyóiratcikkeket stb.) kapcsolva — arra is feleletet keresni, hogy milyen forrásokból kerülhettek hozzánk.

Vizsgálódásaimban a következő szótárakat hívtam segítségül: a NySz.-t, a NyÚSz.-t, BALLAGI szótárát (1868—1873.), ECKHARDT magyar—francia szótárait (1935—1936., 1958.) és SAUVAGEOT szótárának magyar—francia részét (1942.).

Példáimnak a fenti szótárakban egyenként való visszakeresése¹ a körülbelül előre is sejthető eredményre vezetett.

A NySz.-ban is meglévő 6—8 példámot nem számítva, amelyenek például az *adománylevél*, *cselédház*, *gyászruha*, *gyermekjáték*, *menedékhely*, *rejtekhely*, *szalmazsák*, nagyobb tömegben a NyÚSz.-ban bukkantak fel adataim. Ezek közé tartoznak például — hogy csak néhányat említsek közülük — az *arckép*, *államférfi*, *csatakiáltás*, *életveszély*, *emlékirat*, *évezred*, *hírlap*, *hitrege*, *honvágy*, *irattár*, *jutalomjáték*, *káröröm*, *kórház*, *kortárs*, *tájkép*, *tanárjelölt*, *vándorbot* összetett szavak. — A nyelvújítástól kezdve az ilyen típusú szavak jelenléte állandóvá lett nyelvünk rendszerében, és számuk az 1867 és 1942 közé eső szótárak tanúsága szerint egyre nőtt. A BALLAGI, ECKHARDT (1935—1936.) és SAUVAGEOT szótárak valamelyikében például már megtalálhatók az *árammérő* (E), *bankszakma* (S), *börtönbüntetés* (E), *bűnszövetkezet* (E), *csillagkép* (B), *diákokthon* (E), *élettárs* (B), *erőhatás* (S), *földmunkás* (E), *fuvarköltség* (B), *gabonarakár* (E), *gályarab* (B), *harctér* (B), *házsor* (S), *hengermű* (E), *hóék?* (E), *írányelv* (B), *kilométerkő* (E), *mélyépítés* (S), *veszteséglista* (E) szavak és még jónéhány társuk. — Ugrásszerűen szaporodnak azután 1945 után; az azóta nyelvünkbe belekerült, illetőleg benne kialakult ilyenféle elemek nagy része ECKHARDT 1958-ban kiadott szótárában már megtalálhatók; ilyenek lehetnek például az *akcióegység*, *kormányküldöttség*, *munkáskultúra*, *népgazdaság*, *nyereségrészesedés*, *pártbizottság*, *sorozatgyártás*, *személygépkocsi*, *tervosztály*, *textiltechnikus*, *úrhajó*, *villanytűzhely* stb. A legújabb ilyenféle alakulások jelentős része azonban még különféle okokból, például a szavak szemmel láthatóan egészen új kelete (*cserearány*, *előlegrszázalék*, *formanyomatvány*, *garázs gond*, *gyógyszerűjdonság* stb.), esetleg valamelyik szakma nyelvébe való tartozása (*lassúszáلتömeg*, *nyújtóműtípus*, *szalagszervezés*, *szálfolyamszétterülés* stb.) miatt még szótárazatlan.

E saját példaanyagomon végzett statisztikai vizsgálat ellenőrzéseképpen — IMRE SAMU tanácsára — a fenti szótárak közül négyben még egy másik, hasonló jellegű vizsgálatot is elvégeztem. A NySz. s betűvel kezdődő szavaiból indultam ki, amelyek között 203 alárendelő összetett szót

¹ Ezt a vizsgálatot csak a csoport legtípusosabb tagjaival végeztem el. A velük rokon elemek ugyanis — mint láttuk — az összetett szavaknak más csoportjaiban is elhelyezhetők, ide vonatkozó vallomásuk tehát úgysem eshetnék komolyan a latba.

találtam; ezeknek a körében mindössze 11 olyan akadt, amelyet szintaktikailag pontosan nem elemezhetőnek kellett ítélnem. A NyÚSz.-ban csak 80 *s* betűvel kezdődő alárendelő összetett szó van, s ennek a mennyiségnek több mint fele, vagyis 54 tartozott a vizsgált kategóriába. A későbbi szótárakban már nem nézhettem át az igen-igen nagy számú *s* betűvel kezdődő szavak egész tömegét, hanem — a NySz.-ban talált *s*-sel kezdődő szavaknak a számát véve alapul — mindegyikben 200 alárendelő összetételt vizsgáltam meg. A 200 adatból BALLAGI szótárában 57, SAUVAGEOTÉban 57, ECKHARDT 1958-ban megjelent szótárában 83 tartozott a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavak csoportjába. Az ellenőrző vizsgálat eredményei tehát megnyugtató módon támogatták a saját példaanyagomból leszűrt tanulságokat.

Szótáraink itt ismertetett vallomása némiképpen már e szócsoport forrásaira is utal. Segítségükkel ugyanis annyi mindenesetre kiderült, hogy ilyen típusú összetett szavak számba jöhető mennyiségben csak a nyelvújítás óta vannak nyelvünkben, tehát maga a szótípus lényegében idegen szavak és kifejezések lefordítása, tolmácsolása útján került hozzánk. Ez a tény természetesen nem újság, hiszen régebbi nyelvművelőinknek az idegen, főként német mintára keletkezett összetett szavaink ellen való harcát jól ismerjük (vö. például: SIMONYI, Helyes magyarság³ 76—8, 82—4; BALASSA, A magyar nyelv könyve 215—21; UŐ., Helyes magyarság 58—62; DENGL, Magyar nyelv-helyesség és magyar stílus 148 kk.). Mindenesetre azonban az a készség, amellyel nyelvünk ezeket az idegen mintára mesterséges úton létrehozott alkotásokat saját rendszerébe olvasztotta s mindmáig megőrizte, önmagában is elgondolkodtató. Az a tény pedig, hogy az ilyen típusú szavak száma megjelenésüktől kezdve csak növekedett és növekszik nyelvünkben, határozottan arra mutat, hogy a szóösszetételnek az a módja, amely két ragtalan—jeltelen szó összekapcsolásával hoz létre új szavakat, minden látszat ellenére sem lehetett egészen idegen nyelvünk szellemétől.

5. Ez a megállapítás különben szintén nem áll előzmény nélkül szakirodalmunkban. Nem érdektelen például megemlíteni SIMONYINAK egy régi cikkét (Nyr. XLVIII, 49—53; vö. BEKE: Nyr. LIV, 109), amelyben bizonyos, a NySz.-ban fellelhető, meglehetősen régi, jobbára XVI—XVII. századi forrásokból való összetett szavakkal kapcsolatban, mint például a *borház, fejfa, hópénz, karvas, szélmalom, tűzfa* stb., arra a megállapításra jutott, hogy nyelvünkben eredetileg az összetétel éppoly szabad volt, vagyis éppúgy két ragtalan—jeltelen szó összekapcsolását jelentette, mint a németben vagy a görögben. E régi példaanyaggal dolgozó *s* távoli finnugor analógiákra hivatkozó rövid cikket azonban mai nyelvünk vizsgálata során legfeljebb érdekességként, korai előfutárként tarthatjuk számon. Lényegesen fontosabbak számunkra azok a legutóbbi években megjelent közlemények, amelyek távolabbról vagy közelebről, de valamilyen formában a cikkünkben felvetett szóösszetételi problémát érintik.

A legtöbbet ezen a téren DEME LÁSZLÓnak „A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről” című cikke jelent (MNy. XLIX, 140—56). Ebben a szerző a *-képes, -képtelen, -teljes, -teli* stb. utótagú összetett melléknevekből (mint például *munkaképes, fizetésképtelen, méltóságteljes, örömteli* stb.) kiindulva, majd egyéb, tőle ugyancsak jelöletlen határozós összetételeknek nevezett példákat is érintve arról beszél, hogy a közelmúltban nyelvünknek az a különben már régről ismert képessége, amellyel két ragtalan—jeltelen szó összekap-

csolásával különféle (például tárgyas, birtokos jelzős) összetett szavakat tudunk létrehozni, megerősödött és kiszélesedett. Az ily módon keletkezett összetett szavak száma igen-igen megnövekedett, amihez az is hozzájárult, hogy ilyen-féleképpen most már más, például a határozós összetételek kategóriájába sorolható szavakat is alkotunk. Éppen ezért úgy véli, hogy az azonos módon létrejött alakulatok mennyiségi felhalmozódása végül is minőségi változást eredményezett: azaz a régi szóösszetételi szabályunk mellé, mely szerint „Mind-en összetétel a mondat egészéből válik ki s mondattagok tapadása útján keletkezik” (Gombocz, Alaktan 55. Sokszorosított egyetemi jegyzet. Budapest, 1950.), általános érvényű és gyakran érvényesülő új szabály alakult ki: e szerint nyelvünkben két ragtalan—jeltelen szó egyszerre való összekapcsolódásával immár a legkülönfélébb kategóriákba sorolható új összetett szavak jöhetnek létre.

DEME feltevése alighanem helytálló: erre éppen a most tárgyalt összetett szavak szolgálhatnak bizonyítéku. Azt ugyanis a statisztikai vizsgálatok nyilvánvalóan megmutatták, hogy e szócsoporth első jellemző és máig fennmaradt tagjai — SIMONYI nehezen igazolható elképzelését nem véve tekintetbe — minden valószínűség szerint idegen szavak, kifejezések fordításai. Ugyanakkor azonban azt is bebizonyították e számítások, hogy mai nyelvünknek ilyen jellegű összetett szavai már nem lehetnek egytől-egyig pusztán utánzás (akár fordítás, akár analógia) eredményei, hanem létrejöttükben nyelvünk szóteremtő erejének is feltétlenül közre kell működnie: vagyis az idegenből átvett és az analógia útján keletkezett szavak tömege végül is megtanított bennünket arra, hogy összetett szavakat ily módon — most már bármiféle idegen minta nélkül — két szó egyszerre való összekapcsolásával, az összetevők szintagmatikus előlétele nélkül is tudjunk alkotni. „... bizonyos azonos törvényszerűséget mutató alakulatok — bizonyos számúvá válván — új szabályt alkotóknak számíthatók, illetőleg számítandók” — írta DEME (i. h.), s a szóban forgó szavak jó részét a már említett új szabály gyümölesének kell tekintenünk.

Kétségtelen persze, hogy a *bérharc*, *táncterem*, *tervfegyelem* típusú szavak kialakulásában nemcsak a nyelvújítás korában, vagy az ezt közvetlenül követő korszakban játszhatott közre idegen hatás. Jól tudjuk például, hogy fent felsorolt példáink közül a legmodernebbek, tehát a *célprémium*, *nyereségrészesedés*, *munkaverseny*-félék, mint az 1945 után végbement nagy társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulás szükségszerű produktumai, igen sok esetben orosz kifejezések tükröi. Nem érdektelen azonban megfigyelni, hogy az ide tartozó példáknak az oroszban igen sok esetben nem összetett szavak, hanem jelzős szerkezetek felelnek meg. Például *munkásmozgalom* 'рабочее движение', *munkásküldöttek* 'рабочие депутаты', *munkaverseny* 'трудовое соревнование', *tervgazdálkodás* ~ *tervgazdaság* 'плановое хозяйство', *munkástanácsok* 'рабочие советы' stb. (vö. ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. LXVIII, 385, 386). Ugyanakkor tehát, amikor e kifejezéseket egy idegen nyelvből átvettük, nyelvünk új szóalkotó szabályát is működtettük: tudniillik az eredeti terjedelmesebb nyelvtani szerkezetet két alaptagjuk kiemelésével és egybeillesztésével egyetlen összetett szóvá tömörítettük. A szolgálai fordítás helyett tehát, amely régebben a *Fleischvergiftung*-ból a *húsmérgezés*-t, az *Eisenhandler*-ből a *vaskereskedő*-t létrehozta, az említett orosz szerkezeteket valósággal újra alkottuk, átformáltuk. Miért ne alkothattunk volna és alkothatnánk tehát szükség esetén ilyen típusú összetett szavakat most már minden idegen példa nélkül magunk is?

6. Meg kell azonban jegyezni, hogy DEME cikkének csak végső következtetéseivel értek egyet, példaanyagának elemzésével s ezzel kapcsolatos fejtegetéseivel azonban igen sokszor nem.

KUBÍNYI LÁSZLÓ (MNy. L, 198—9) már nem sokkal a cikk megjelenése után úgy vélekedett, hogy DEME példái nem határozós, hanem jelzős összetett szavak. Az 'aranyból való gyűrű' kifejezésben mint az *aranygyűrű* összetett szó felbontásában vagy a 'gyomorban jelentkező bántalom' szerkezetben mint a *gyomorbántalom* kifejtésében jelzős szerkezeteket lát, amelyekben a *gyűrű*, illetőleg *bántalom* jelzett szavaknak az *aranyból való*, illetőleg *gyomorban jelentkező* szó szerkezetek a jelzői.

Magam viszont úgy látom, hogy DEME példaanyagában az összetett szavaknak kétféle típusa keveredik egymással. Egyrészt vannak közöttük a szó szoros értelmében vett jelöletlen határozós összetett szavak, mint például a kiindulásul szolgáló *-képes*, *-képtelen*, *-teljes*, *-teli*, *-dús* stb. utótagúak, amelyek ragos határozóval minden esetben felbonthatók: *harc képtelen* 'harara képtelen', *hithű* 'hitéhez hű', *színdús* 'színbén dús' stb.; másrészt ezekkel azonos kategóriába sorol szintaktikailag pontosan nem elemezhető, vagy velük bizonyos tekintetben rokon összetett szavakat, mint *bérmunka*, *anyagellátás*, *zsebkés*, illetőleg *aranygyűrű*, *hőfehér*, amelyek már bonyolultabb, csak komplex, határozóból és jelzőből álló szerkezettel értelmezhetők: *cserepéldány* 'csereére való példány', *munkaerő* 'munkához való erő', *bőrkesztyű* 'bőrből való kesztyű', *jéghideg* 'jéghez hasonlóan [esetleg hasonló] hideg' stb.

KUBÍNYI (i. h.) tehát szerintem is okkal kifogásolta az utóbb említett szavaknak a határozós összetett szavak közé sorolását. Mégsem vagyok vele egy véleményen, mert szerintem — mint alább még visszatérek rá — a jelzősök közé éppen úgy nem illenek be ezek.

7. Egyáltalában nem meglepő azonban, s nem is véletlen, hogy DEME és KUBÍNYI mindenképpen helyet kerestek e szavak számára a hagyományos vagy legalább a hagyományosakkal rokon összetételi kategóriákban; s — úgy gondolom — ugyanígy teljesen érthető az is, hogy ezt éppen a határozós, illetőleg a jelzős összetett szavak körében vélték megtalálni.

A DEMÉTől feltárt új szóösszetételi móddal ugyanis igen nagy számban hozunk létre olyan összetett szavakat, amelyek csak keletkezésük szerint függetlenek a szintagmáktól, tagjaik között azonban felismerhetők bizonyos szintagmatikus kapcsolatok. A *minőségellenőrző*, *teherfuvarozó*, *számvetés*, *mérnökképzés*, *teljesítményhatár*, *tapasztalatcsere*, *létjogosultság*, *nyugdíjogosult-féléket*, ha az elő- és utótagjuk közötti viszonyt nyelvtanilag elemezzük, ugyanúgy nevezhetjük tárgyias, birtokos jelzős és határozós összetett szavaknak, mint az ősi összetételi móddal, vagyis szintagmatikus úton keletkezett, s éppen ezért jelölt *egyetért*, *istennyila*, *tejbekása*-féléket. S mivel az ilyen típusúak jól beleillenek a hagyományos kategóriákba, egészen nyilvánvaló, hogy ennek az új összetételi módnak minden alkotását megpróbáljuk ezekben elhelyezni. Hiszen a főnt tárgyalt szavak éppenúgy alárendelők, mint tárgyiasnak, birtokos jelzősnek, határozósának minősülő társaik.

Annál inkább el lehetett képzelni a szóban forgó szavaknak a hagyományos kategóriákba való besorolását, mert határozós és jelzős szerkezettel való felbontásuk okvetlenül a határozós és jelzős összetett szavakkal való rokonságukra hívta fel a figyelmet. Ezért kerülhettek ezek a szavak DEME cikkében a jelöletlen határozós, KUBÍNYI hozzászólásában pedig a jelzős összetett sza-

vak körébe. KUBÍNYI felfogását még nyelvtani hagyomány is erősítette, mert az ilyen típusú szavak, abban az egy-két nyelvtanban, amelyben a példák között egyáltalában szerepelnek, éppen a jelzős összetételek körében kaptak helyet (vö. például: BALASSA—SIMONYI i. m. 361, 365; SZABÓ DÉNES i. m. II, 255).

8. Nagymértékben előre kellett törnie az új összetételi szabálynak ahhoz (s ez az előretörés éppen a legutóbbi tíz-tizenöt évben ment végbe), hogy alkotásainak igazi tulajdonságait valóban felismerhessük és lemérhessük. A közel-múltban keletkezett és a napjainkban keletkező új összetett szavak tömege kellett ahhoz, hogy rájöjjünk: ezek nemcsak keletkezésükben függetlenek szintagmáinktól, hanem igen sok esetben sajtáságaikban is. Mert igaz ugyan, hogy számos esetben felfoghatók tárgyias, határozós stb. összetett szavaknak, de jelöletlen voltuk világosan mutatja, hogy végső fokon mégsem lehet közük mai nyelvünk szintagmáihoz, hiszen az azokra jellemző ragokat nem viselik magukon.

De még inkább meginog a hitünk az új szóösszetételi szabály alkotásainak szintaktikai elemezhetőségében azoknak a meglehetősen nagy számban meglevő szavaknak a láttán, amelyek többféleképpen, például tárgyias vagy birtokos jelzős összetett szavaknak egyaránt elemezhetőek. Csak hogy néhány példát említsünk: *acélöntés, árubehozatal, balesetelhárítás, erőfeszítés, hatalomátvétel, ismeretterjesztés, munkamegosztás, népművelés, szénmegtakarítás, városrendezés; divatbemutató, gépkocsivezető, idegszállapító, tengelykapcsoló, újságíró* stb. A kétfelé tartozás valójában sehová sem tartozást jelent, s ehhez már csak egy lépés kell, hogy elismerjük: pontosan nem elemezhető összetett szavak is vannak nyelvünkben.

Mert igaz ugyan, hogy a *tánc terem, labdajáték, tervfegyelem* szavak mutatnak némi rokonságot a jelöletlen határozós összetett szavakkal, hiszen a *táncra alkalmas terem, a labdával való játék, a tervben való fegyelem* kifejezésekben, amelyekkel felbonthatjuk őket, ugyanolyan ragos határozót találunk, mint a *híthű, munkaképes, nyugdíj jogosult* febonthatására való *híthez hű, munkára képes, nyugdíjra jogosult* kifejezésekben. Elváltasztja azonban az előbbieket az utóbbiaktól az a körülmény, hogy míg az utóbbiaknak a ragos határozó teljes értékű értelmezését adja, addig az előbbieken az értelmezésnek csak önmagában értelmetlen részét, amely csupán a szerkezetileg szorosan hozzá kapcsolódó jelzővel együtt válik egésszé.

Ebből már természetesen az is következik, hogy az ilyen jellegű összetett szavakat jelzőseknek sem tarthatjuk. A főnévi jelzős összetett szavakra ugyanis éppen az jellemző, hogy sohasem tömörítenek, egységes és további magyarázatra nem szorul, sőt több szóra fel sem bontható jelentéstartalmat fejeznek ki. A *fiúgyermek, vegyészhallgató, diáklány, rendőrőrszem*-féle jelzős összetett szavaktól a *tánc terem, tervfegyelem*-féleket éppen az a határozó különbözőteti meg és választja el, amely nélkül a *táncra alkalmas terem, a tervben való fegyelem* kifejezésekben megtalálható jelzők önmagukban értelmetlenek.¹

¹ Az *aranygyűrű, málnaszörp, porjelleg*-féle anyagnévi jelzős összetett szavak, amelyekről fentebb már említést tettem, éppen azért határesetek, mert jelentéstartalmukat elő- és utótagjuk kapcsolata minden további elemzés nélkül is hiánytalanul kifejezi (ebben tehát a jelzős összetett szavakkal rokonok), de ugyanakkor jelentéstartalmuk bővebb kifejtésére is lehetőséget nyújtanak, vagyis jelentéstömörítőknek is felfoghatók (s ebben már a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetételekhez hasonlítanak).

Az is igaz, hogy — mint fentebb láttuk — az ilyenek közül több esetleg birtokos jelzős összetett szónak is felfogható. Az *állatorvos*, *árkádsor*, *könyvtár-féléket* azonban mégis pontosan el tudjuk választani az *asztalláb*, *dióhéj*, *ajtó-kilincs*-féle, a szó szoros értelmében vett jelöletlen birtokos jelzős összetételektől. Míg ugyanis az utóbbiak kizárólag egy birtokost és egy birtokot kifejező birtokos jelzős szerkezettel bonthatók fel (az *asztalnak a lába*, *a diónak a héja*, az *ajtónak a kilincse*), addig az előbbieket — mint már fentebb is utaltam rá — mindig kétféleképpen értelmezhetők: vagy határozós-jelzős szerkezetpárral (*állatokat gyógyító orvos*, *árkádokból kialakított sor*, *könyvek számára készített tárolási hely*), vagy pedig birtokos jelzős szerkezettel, de csakis olyannal, amelyben több birtokos és egy birtok szerepel (*állatoknak az orvosa*, *árkádoknak a sora*, *könyveknek a tára*).

Mindez tehát arra mutat, hogy az új szóösszetételi mód termékeinek jó részét megnyugtató módon egyik szintagmához sem kapcsolhatjuk.

9. A produktumok vizsgálatának eredményei azonban szükségképpen arra vezetnek, hogy segítségükkel az összetételi módról való ismereteinket is kiegészítsük.

Megállapíthatjuk ugyanis, hogy erre a viszonylag új összetételi szabályra nemcsak az jellemző, hogy segítségével olyan összetett szavakat tudunk létrehozni, amelyeknek a tagjai szintagmában való előzetes együttélés nélkül egyszerre kapcsolódtak egybe, hanem az is, hogy igen sok esetben tagjaik között sem ismerhető fel pontosan meghatározható szintaktikai viszony. Sőt alighanem azt kell mondanunk, hogy az új összetételi szabály legjellegzetesebb alkotásai éppen azok, amelyek mind keletkezésük, mind tulajdonságaik szerint eltérnek a másiktól, az ősi összetételi móddal, vagyis szintaktikai úton keletkezett és a kisebb számban bár, de ma is keletkező összetett szavaktól. S merő véletlen, de semmi különösebb jelentősége nincs, ha tagjaik kapcsolatából valamiféle szintagmatikus viszonyt tudunk kielemezni.

Ha végig tekintünk e — legalábbis szerintem — legjellemzőbb produktumok fenti vizsgálatán, akkor még az új összetételi szabály más tulajdonságait is felismerhetjük belőle. Az a szófaji sajátosság például, amelyre már rámutattam, hogy tudniillik e szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavak nagy többségükben főnevek kapcsolatai, s igei elő-, illetőleg utótagot egyetlen példamban sem találtam, nemcsak rájuk, hanem általában az új szabály szerint keletkezett összetett szavakra is jellemző. Most már a mondaton kívül végbemenő összetétel produktumait együttesen szemlélve sem találtam egyetlen igei elő- vagy utótagot sem, hanem leginkább főnévi, melléknévi összetevőket; az igékkel való kapcsolat legfeljebb az igéből való származás tényében, tehát az összetevő (mégpedig többnyire az utótag) deverbális főnév, melléknévi vagy határozói igenév voltában nyilatkozott meg olykor. — A *vendégszerepel*, *gépír*, *népnevel*, *gondvisel*-féle, összetett főnevekből elvonással keletkezett és keletkező igék ezen a megállapításon természetesen semmit sem változtatnak (vö.: DENGL I. M. 129—30; FÁBIÁN PÁL: MNyh. 133—4).

10. Ugyancsak lényeges dolgokat tudhatunk meg e szóalkotási módról fentebb vizsgált produktumainak kronológiai áttekintéséből.

Ebből ugyanis az derült ki, hogy a mai nyelvünkben egységes csoportot alkotó, szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavak igazán nagy tömegben

két alkalommal jelentek meg nyelvünkben. Először, még nem mint nyelvünk alkotásai, hanem mint idegen minták fordításai, a nyelvújításkor. Másodszor, most már az aktív szóteremtő erő közreműködésével a felszabadulás után. Mindkét alkalom arra mutat, hogy az összetett szavaknak a (most már mind-egy, hogy fordítással vagy nyelvünk saját belső törvénye szerint való) létrehozása mindig olyankor szakadt el az ősi összetételi módtól, amikor *g y o r s n y e l v i m e g o l d á s o k r a* volt szükség. A nyelvújítás minél előbb magyar kifejezéseket akart ültetni az idegen szavak helyébe, a felszabadulás utáni években pedig új fogalmak százait kellett magyarul megneveznünk.

Sok tekintetben igaza van UJVÁRY LAJOSnak (MNY. LV, 80—7) — ha cikkének nem is minden megállapításával tudok egyetérteni —, amikor az összetétellel kapcsolatban valamilyen új jelenség, új tárgyi valóság megnevezésének szükségéről, az elő- és utótagnak az új tárgyi valóság jelölésére való alkalmasságáról s az új tartalmat rejtő összetett formának az ugyanezen tartalmat körülíró szerkezeteknél rövidebb és könnyedebb voltáról ír dolgozatának összefoglalásában.

Valóban körülbelül ezek lehettek azok az indítékok, amelyeknek a nyomán új szóösszetételi módunk kialakult és működik. A műszaki szaknyelvek napról napra gazdagodó szókínese minden magyarázat nélkül is igazolja, hogy mennyire szüksége van nyelvünk közösségünknek tömör, kevéssel sokat mondó, egyszerű szerkezetű kifejezésekre. (Nyelvünk tömörítő, sűrítő törekvéseire általában, de a tömörítő összetételekre külön is vö. A. KÖVESI MAGDA: Nyr. LXXX, 18—26.)

II. Hátra van még azonban, hogy a kérdésnek, tudniillik az új szóösszetételi mód és a segítségével létrehozott alkotások kérdésének — legalább röviden — a nyelvhelyességi oldalát is áttekintsük. Erre két okból is szükség van. Először azért, mert nyelvművelőink — mint már utaltam rá — nem is olyan régen még az ide sorolható szavak térhódítása ellen kemény harcot folytattak. Másodszor s talán még inkább azért, mert e szavak körében szép számmal vannak és keletkeznek olyanok, amelyeknek elő- vagy utótagja, esetleg mindkét tagja idegen szó. Például *élelmiszeranalitika*, *méréstechnika*, *textiltechnika* s még nyelvünknek — különösen a műszaki szaknyelveknek — ki tudja, hány szava.

Magam, mint nyelvművelési kérdésekkel aránylag keveset foglalkozó kutató csupán annyit állapíthatok meg, hogy az ebben a cikkben megvizsgált szavak nyelvtények, amelyek nagy tömegüknél fogva lehetetlenné teszik most már, hogy például egy nyelvünk mai rendszerét ábrázolni kívánó új leíró nyelvtan ne beszéljen róluk. Látnom kell továbbá azt is, hogy ilyen szavak nemcsak vannak, hanem keletkeznek is. Szükségképpen azt is meg kell állapítanom, hogy az ilyenféle szavak létrehozásának módja is eleven része mai nyelvrendszerünknek. S mivel azt sem nehéz belátnom, hogy az ily módon keletkezett szavak többsége tömörebb, jobb, mint a helyette esetleg használható szerkezet, e szóalkotási módot és a segítségével létrejött szavakat nyelvrendszerünk *h a s z n o s* elemeinek kell tartanom.

Természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy a nyilván hatásukra létrejött *tejkanna*, *cukorzacskó*-féle alakulatokat a régi, helyesebb *tejeskanna*, *cukrozacskó* jelzős összetett szavak helyett örömmel fogadom: ezek semmivel sem fejeznek ki többet vagy mást, mint elődeik, sőt inkább zavart támasztanak a bennük rejlő jelentéstartalmat illetőleg; így nem gazdagodást, hanem

szegényedést jelentenek nyelvünkben;¹ ezeknek a terjedését tehát SIMONYIval (Helyes magyarság³ 78), BALASSÁval (A magyar nyelv könyve 216; Helyes magyarság 58—9) és a többi nyelv művelővel együtt magam sem helyeslem.

Magam is úgy vélekedem tehát, mint az ilyen természetű kérdésekben mai nyelv művelőink általában vélekedni szoktak: nyelvünknek azokat az új tényeit, amelyeknek létrejöttében valamiféle idegen hatás is közreműködött, mindig kellő kritikával kell szemlélnünk; el kell fogadnunk közülük azokat, amelyek valamilyen sajátosságuknál fogva hasznos elemeivé lehetnek nyelvünknek, de el kell vetnünk mindazokat, amelyek csupán idegenszerűségek, de semmiféle pótolhatatlan funkciójuk nincs nyelvünkben.

Nagyjából így járnék tehát el a szóban forgó szóalkotási mód elemeivel általában — ide értve ezeknek szélső tagjait, az *exportterv*, *textiltechnika*-féle alakulatokat is —, tekintet nélkül arra, hogy közülük melyik tükörszó, és melyik magyar szóalkotás eredménye. Keletkezésüknek nem örülhetünk, de ugyanakkor kiirtásukra sem gondolhatunk, hiszen igen nagy számban élnek mai nyelvünkben, különösképpen annak műszaki és gazdasági rétegeiben.

Mindez azonban természetesen egyáltalában nem jelenti azt, hogy egy új fogalom megnevezésekor nem törekedhetünk, sőt kell törekednünk ősi szóalkotási módjaink egyikének vagy másikának az alkalmazására, esetleg éppen előnyben részesítésére.

12. Fentebb ugyan már utaltam rá, de befejezésül most még egyszer hangsúlyozom, hogy az újabb összetételi mód és alkotásai korántsem szorították ki teljesen nyelvünkéből az ősi szóösszetételi módot és termékeit.

A leíró nyelvtan számára végzett vizsgálódásaim nagyon is azt igazolták, hogy mai nyelvünkben is keletkeznek a mondaton belül, nyelvtani szerkezetek tagjainak lassú összetapadásával új összetett szavak. Az *agyalágyult*, *ügyefogyott*, *eszeveszett*-féle alanyos összetett szavak mellé így alakult ki például szinte szemünk láttára a szerintem — legalábbis grammatikai szempontból — ma már összetételnek számító *munkásiakta*: „Ifjúsági hangversenysorozat *munkásiakta* kerületekben” (cikkcím, *Esti Hírlap* 1958. dec. 9.). Ugyancsak így válik lassanként alaki és jelentésbeli tekintetben egyaránt külön álló új szóvá a *részt vesz* tárgyias szintagma: *részt vesz*, de *résztevő* ~ *részvevő*. Így a *házhozzáállítás* határozós összetett szó, amelynek egybeírása ma még helyesírási hibának számíthat ugyan, de hogy tagjai a végleges összetapadás felé tartanak, aligha lehet kétséges.

Mindezek pontosan olyan eleven alkotásai mai nyelvünknek, mint a *munkaerőgazdálkodás*, *atomháború*, *anyaggazdálkodás* és társai.

Dolgozatomban mindössze két dologra akartam felhívni a figyelmet. Egyrészt arra, hogy vannak összetett szavaink között olyanok, amelyek mindez ideig nem kaptak jelentőségükhöz méltó tárgyalást nyelvtanainkban; másrészt pedig arra, hogy az a DEME LÁSZLÓtól néhány éve bemutatott újabb összetételi mód, amely az éppen most vizsgált szavakat is létrehozta, ma már nemcsak méltó társa ősi szóösszetételi módunknak, hanem produktivitását tekintve túl is nőtt rajta.

B. LŐRINCZY ÉVA

¹ Ezen a tényen az sem változtat, hogy ilyenféle alakulások, mint *vízkersó*, *bor-edény*, *tűzja* stb. (vö. SIMONYI fentebb idézett cikkét) igen szórványosan a NySz. régebbi időkből való adatai között is akadnak.

Üldöz, kísért*

A közleményt a megírása után elhunyt JUHÁSZ JENŐ emlékének ajánlom.

I.

1. BUDENZ (MUSz. 847—8) az igei *öl* címszót ekként fejezi be: „Sztintígy a m. *öl*-hez tartozónak látszik a frequ. alakú *üld-*, *üldöz* »persequi«, a mennyiben a frequ. képzést »de conatu« érthetjük: »tödten wollen«; hiszen rendesen csakugyan »ölés« az »üldözés« célja. MA. az *üldöz* alakot is adja »persequi« fordítással.”

A SzófSz. cikke: „*üldöz* [XV. sz. e. f. BécsiK. NySz.] az elavult *üld* igei tő szárm.-a, vö. *üldet* 'üldözés' [1200 kör. HB.]; ennek er. isml. Az *öl* igéből való származtatás elfogadhatatlan, mongol egyeztetése — vö. mongol *ülde*, *elde*- 'üldöz, kerget' — szintén tarthatatlan (MUSz.; Nyr. 33 : 546; KCsA. 1: 242¹; MNy. 22: 243).”

2. A) MÉSZÖLY GEDEON „Az ugorkori vadászélet magyar szókinszbeli emlékei” című értekezésének „Üldöz” című részében (Ethn. LXII, 277—81) foglalkozott a szó származtatásával.

MÉSZÖLY (278) a magyar *öl* ige vogul *ül* ~ *al* és osztják *üel* megfelelőinek jelentésköréről azt jelzi, és mutatja be szövegpéldákon, hogy 'vadat, madarat, halat fog' és 'vadászik, halászik' értelmük is van, gyakorító származékaiknak pedig az 'öldös' mellett 'vadászgat, halászgat' értelmük. Olyan adatokra is hivatkozik (281), amelyekben a vogul *ül* ~ *al* 'öl' gyakorító *ülil* és *älkhät* származékai 'üldöz' jelentésűek is.

MÉSZÖLY a cikk vége felé (281) így nyilatkozik: „Aki pedig ezek után nem hiszi el² velem együtt azt, hogy az *üldöz* az *öl* ige egyik alakváltozatából származott, akkor az nem az én okoskodásom helyességében, hanem SZENCZI MOLNÁR ALBERTnek magyar és latin tudásában kételkedik és MUNKÁCSI BERNÁTnak vogul nyelvismeretében.”

MÉSZÖLY „Az *üldöz* szó eredete” című közleményben (NyK. LVI, 272—3; l. még MÉSZÖLY, Ómagyar Szövegek 219—20) ismertetett dolgozatából néhány részletet idéz BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXVI, 147) eme nyilatkozatának a helyreigazításául: „MÉSZÖLY GEDEON ... az *öl* ige vogul és osztják megfelelőinek 'v a d á s z i k' jelentésével igyekszik BUDENZ magyarzatát bizonyítani.” — Egyébként BEKE BÁRCZI nézetéhez csatlakozva a XVI—XVII. századi adatokban, valamint székelyföldi közlésben (Tsz.) jelentkező *öldöz* igét az *üldöz* nyelvjárási változatának tartja, és ezt továbbra is ismeretlen eredetűnek ítéli.

B) Igen, — az etimológia meg a hit viszonya! Én általában hinni szoktam, hogy valamelyik etimológiám vagy egyéb irányú nézetem körül van valami lehetősége vagy — esetleg később megerősödő — valószínűsége az igazságnak, azonban soha nem követelném, hogy a hitemet kötelezően

* A két szófejtéssel JUHÁSZ JENŐ „Üldöz” című cikkének (MNy. LI, 489—91, 1955. decemberi szám) hatására foglalkoztam 1955 végén, 1956 elején, s érdeklődtem velük. Ebben a körben végzett munkámnak egyik részéből ered „A Halotti Beszéd »másképpen«” című közlemény (Nyr. LXXX, 219—20, 1956. április—júniusi szám).

¹ Ott az *üldöz* van.

² Én ritkítottam.

hi ttel viszonzozzák megnyilatkozásaim ismerői. A hitemmel, lehetőségeimmel, valószínűségeimmel legfeljebb indítani akartam vagy akarok, nem pedig megkötni, gúzsba szorítani valakiket, mivel azt sem szeretem, ha nagyobb vagy kisebb tekintélyek felmutatásával engem akarnak hódolatra készíteni igazság gyanánt kiszabott nézetek vagy nyilatkozatok előtt.

A „hit”-re vonatkozó ilyen felfogásom ellenére is **h i s z e k a BUDENZ—MÉSZÖLY-féle magyarázat l e h e t ő s é g é b e n.**

De nem azért, mivel MÉSZÖLY helyesen okoskodott. Tőle általában megszoktuk, hogy igen kiválóan okoskodik. Nekem viszont megvan az a — gyakran talán ön- és közveszélyes — hajlandóságom, hogy több irányban ötlöm vagy okoskodom, és ezeket az okoskodásváltozatokat nem rejtem véka alá. Így nem egyszer kettős vagy többes következtetéssel állok elő.

Amint alább látjuk, így lehet némi okoskodással egy másik megoldásváltozatot számba venni az *üldöz* származtatására nézve is, anélkül, hogy annak kizárólagos igazságát nagy asztalveréssel erősítsenők.

3. BécsiK. 18: „az Egiptomiaknac zamtalan sèrège okèt *üldözneie*: eos persequeretur” | 43: „*üldözéc* oket torneç zaiaban: persecuti sunt eos” | 67: „o ellensegec es o *üldözpic* ellen: contra inimicos et persecutores” || MünchK. 22: „imadkoziatoc tütokek *üldözokert* es patuarozokert: orate pro persequentibus et calumniatis vos” (Máté 5: 44.) | 32: „Mikor kegeg tütokek *üldözèndèc* az eg varosbol: Cum autem persequentur vos” (Máté 10: 23.). MünchK. 20: „Bodogoc kic *üldözètet* zènvèdnèc ... tütokek *üldözèndèc*: Beati qui persecutionem patiuntur ... persecuti vos fuerint” (Máté 5: 10—1.) | 38: „torodèlm léuèn kegeg es *üldözèt* az igèiert: facta autem tribulatione et persecutione propter verbum” (Máté 13: 21.). TelK. 199: „ez illen *üldözèsról* es halalra keresèsról”.

JordK. 1516—1519. (603): *yldeznek* | ÉrdyK. 1526—1527. 424 b: *yldözween* (NySz.).

MargL. 1510. 81: *evldezyk*; DomK. 1517. 27: *evldezevy*; CornK. 1510—1521. 184: *evldezeest*: mindhárom Ráskai Leától | Félégyházi: Biblia. 1586.: „*üldözèc*: persecutio”, de önála: „Az kyk *üldözètetnek*: qui persecutionem patiuntur” is | Eszterházi Tamás: Anyaszentegyház. 1602.: *üldözèc* | Lépes: Pokoltól rettentő tükör. 1617.: *üldözètetneiek* | Zvonarics Mihály: Postilla. 1626—1627.: *üldöz* (vö. NySz. *üldöz* al.). — Tehát éppen nem kevés olyan adat, amely a szó első szótagjabeli *ü* helyén *ö*-t mutat.

MÉSZÖLY (Ethn. LXII, 277) szerint: „a XVI-ik és XVII-ik századi írásokban, könyvekben közönséges az *üldöz* szónak *üldöz* alakja. SZENCZI MOLNÁR ALBERTnek is nemcsak szótári, hanem egyéb műveiben is látjuk az *üldöz* szó *üldöz* változatát.” MÉSZÖLY egész csomó adatot idéz arra, hogy MOLNÁR ALBERT szöveges munkáiban sokszor *üldöz*-nek írja az *üldöz*-t.

Ami az *öl* 'occido' hangalakját illeti, legkorábbi előfordulásaiban: JókK. 147. és MünchK. 91: „megh *ewl*”, illetőleg „Ne *öldokih*: ne occidas” adatai *ö*-s alakban tüntetik fel, és a XV—XVI. századi régiségben ilyen alakban ismerjük. — Néhány kivétel: VirgK. 7: „En bynes embert *wltem*” | uo. 92: „meg fogyak es meg *wlik*” | NagyszK. 140: „meg *ölni*” | 148: „meg~~ö~~letek” ~ 139: „meg~~ö~~lni”. — MÉSZÖLY (281) azt írja, „hogy a XVI-ik és XVII-ik századi nyelvemlékeinkben megvan az *öl* igének, illetőleg származékainak *efél*-alakja, sőt *il*-alakja.” (Ismételve NyK. LVI, 272.) Az *el*- valóban megvan (l. NySz. 2. *öl* al.), de *il*-t ez időben én nem találók.

4. A NySz. *öldöz* 'occido; töten' és *öldözés* 'caedes; Mord' tételei nem valami erős lábon állnak, mivel PPB.-n kívül (l. alább) voltaképpen csak Haller Hármas Históriajából van rájuk idézve két adat, azonban ezekben az esetekben is nyugodtan értelmezhető a szó úgy, mintha a mai *üldöz* volna. — Később Kónyi János 1779-ben napvilágot látott Hadi Románjából van a NySz.-nak *meg-öldözött*, amellyel a következő sorban *öltözött* rímel. — A Thaly-féle (Adal. II, 240) „Lovassa *üldöz*te, gyalogja *öldöz*te, Szegszárdig az mezőt vérevel öntözte”: „A kölesdi harc” című versből, amely a XIX. századi nagy kuruc Thaly Kálmán szerzeménye (vö. JUHÁSZ: MNy. LI, 491), s így etimológiák jóságának vagy rosszóságának eldöntésénél mérsékelt bizonyító ereje lehet.

MÉSZÖLY nem tartja szükségesnek szóba hozni, hogy az *öl* : *öldöz* 'occido' igének bizonyos korig való megléte vagy elterjedtsége körül legalábbis bizonytalanságok merülnek fel. Pedig kissé talán furesálható, hogy *öldöz* a. m. *ül-döz* 'persequor' — mint láttuk — a XVI. század elejétől kezdve jócskán van, azonban *öldöz* a. m. *öl-döz* 'occido' lényegesen később tűnik fel: MOLNÁR ALBERT szótárában. De nem közömbös, hogyan.

CALEPINUSnál *öldöz* 'neco, occido' nincs. Ellenben van CAL. 790: „persequor: üszöm, kergetem | persecutio: Kergetes, *üldöz*es [1]”. És ezután jön: MA. 1611., PP., PPB.: „*üldözés*: Persecutio, Occisio, Vide *öldözés*.” MA. 1604., 1611., PP., PPB.†: „*öldözés*: Persecutio, Caedes. | *Öldöző*: Persecutor. | *Öldözöm*: Persequor. *Item Occido.” A *-ozott jelentés MA. 1604. nincs meg.

Hogy *öldöz* a. m. *üldöz* 'persequor' sokszor van, ellenben *öldöz* 'occidit' annyira kevésé adathozható, nem különösebben szól amellett, hogy az *üldöz* ~ *öldöz* 'persequor' az *öl* : *öldöz* 'occido' fejleménye. Legfeljebb egy olyan magyarázatot lehetne felvetni, hogy az *üldöz* ~ *öldöz* 'occido' átment a 'persequor' jelentésbe, és azután az eredetibb 'occido' értelemben háttérbe szorult, sőt szinte teljesen kiszorult a használatból, míg a *-döz* képzős *öldöz*, valamint a *-dök* vagy *-dököl* képzős *öldök* és *öldököl* gyakoritók az 'occido' értelmet tartották fenn.

5. Az előbb nyújtott adatpótlások, helyreigazítások és kiegészítő észrevételek — gondolom — nem gyengítik, sőt talán egyes pontokon még támogatják a BUDENZ—MÉSZÖLY-féle etimológiát. Ezért is újra mondom: az etimológia lehetőségeit nem vonom kétségbe. — Azonban hit ide, hit amoda, — legalább annyi, de lényegesen nagyobb valószínűséget látok abban a magyarázatban, amelyet újabban JUHÁSZ JENŐ közölt „Üldöz” címen (MNy. LI, 489—91).

JUHÁSZ az *üldöz*-t az *ül* ige *-döz* képzős gyakoritójának tartja. Jelentés-tani tekintetben a 'lesben *ül* ve várakozás' meg a 'lovon *ül* ve hajszolás' kettős szemléletében keresi az 'üldöz' értelem kifejlődésének indítékát.

Hogy az elsőnek említett 'lesben ülés' mozzanatnak valóban szerepe lehetett a jelentésfejlődésben, azt JUHÁSZ a latin *insidiae* analógiájával erő-síti. — Szerintem nagyon helyesen. Sőt én azt gondolom, hogy a 'lesben ülés' mozzanat volt az indíték, és a jelentésváltozás még a vadász-halász életformában — a nagyobb arányú lóhasználat kora előtt — végbement. — Az *insidiae*-ből való *insidior* ige jelentései: 'im Hinterhalte liegen, j-m im Hinterhalte auflauern' mellett 'j-m nachstellen od. Nachstellungen bereiten' (MENGE latin szótárában), tehát 'üldözni' is.

† A NySz. csak PPB.-ből.

Az *insidiae* összetevőivel indoeurópai vonatkozásban rokon elemekből áll, és hozzá hasonló módon alakul a görög *ἐνέδρα* vagy *ἐνέδρον* 'Hinterhalt, Nachstellung, Hinterlist', a többesben is: *ἔδρα* vagy *ἔδρη* 'Sitz' | *ἐνεδρεύω* 'sich in Hinterhalt legen, nachstellen, auflauern, belauern, Fallstricke legen' (BENSELER görög szótárában).

A nyelvi kifejezés egyezése itt is — mint annyi más esetben — bizonyára ősi művelődési közösség egyik mozzanatára mutathat vissza, egy olyanféle életformára, amelyekben a mi *ül* szavunk is a 'lesben ülve vadászik' jelentéshez jutott.

Különben a magyarok taktikájával kapcsolatban is ezt olvashatjuk Böles Leónál (57.): „*Χαίρουσι δὲ μᾶλλον ταῖς ἀπὸ μηρόθεν μάχαις, καὶ ἐνέδραις, καὶ ταῖς κωκλώσεσι κατὰ τῶν ἐναντίων*”. Vagyis: „Jobbára a távolból való harcban és a lesvetésben lelik kedvüket, továbbá az ellenség bekerítésében, a színleg való meghátrálásban, visszafordulásokban s a taxisok megszaggatásában.” (MHK. 37.) — Böles Leo (58.) a magyarok kíméletlen üldözési módjának a jellemzésére az *ἐπίκεινται* 'rajta fekszenek' szót használja. Ez az *ἐπίκειμεν* 'rajta fekszik' ige alakja, amelynek ilyen átvitt jelentései is vannak: 'szorít, gyötör, fenyeget, a nyakába ül, a sarkába ragad, valakire ráveti magát, ráront, rátámad' (BENSELER).

Hasonló irányú jelentésfejlődés példaként idézhető a görögből: *λόχος* 1. 'Lager, wo man liegt, Hinterhalt'; 2. 'das Liegen' ... 2. b) 'das Lauern'; 3. 'die Liegenden', a) 'Hinterhalt', b) 'Kriegsschar, Rotte', c) 'eine Abteilung, Schar' | *λοχῶ* I. Akt. 1. intr. a) 'einen Hinterhalt legen' abs., b) 'im Hinterhalt liegen'; 2. trans. *τινά* 'einen durch einen Hinterhalt bedrohen, ihm belauern, ihm im Hinterhalt auflauern, auf ihm lauern' — II. ep. Med. als Depon. 1. 'sich in den Hinterhalt legen, im Hinterhalt liegen' (BENSELER). A *λόχος* és *λοχῶ* szókkal rokon a *λέχος* 'ágy' szó. A görög szók a német *liegen, legen, Lager* szókkal együtt egy nyugati indoeurópai *legh* 'liegen : fekszik' gyökérral függenek össze (KLUGE).

A lesben való ülés vagy fekvés tehát céljának megfelelően természetesen nem maradt meg intranzitív állapotnak, illetőleg *,ülep'-'nek vagy *,feket'-'nek, hanem tranzitív cselekvésbe ment át. S ez természetszerűen történhetett meg az *ül* 'sedeo' : *üldöz* esetében is.

6. Olyan megjegyzések következnek, amelyek az *ül* ige korábbi származtatásával kapcsolatosak, illetőleg arra támaszkodnak.

A vogulban van *ōn-*, *ōn-* ~ *vōn-* 'ül', és van *unl-*, *ūnl-*, *ōnl-*, *ōnl* ~ *vōnl-*, *vunl-*, *βonl-* 'ua.': az előbbinek gyakorító *-l* képzős származéka (NyH.⁷ 62, 70, 63; VogSzj.: NyK. XXV, 325, 431, 438).¹ Az utóbbi a magyar *ül* megfelelője. Az *unli*-nak a vogulban (AL.) van *unni* változata is (VogSzj.: NyK. XXV, 431): *nl* > *nn* hasonlással, míg a magyarban *nl* > *ll* hasonlással jött létre *üll* s ebből az *ül* (vö. PÁPAY: Nyr. XLI, 240).

A vogulból idézhető *unt-*, *ūnt-*, *ont-*, *ānt-* ~ *vunt-*, *vont-* 'leül': mozzanatos *-t* képzővel (NyH.⁷ 62, 70; VogSzj.: NyK. XXV, 325, 431, 438).² — A kódexekben előfordul *ültepiк* ~ *ültepiк*, *le-* és *fel-ültepiк* ige (NySz.). A *-tep* végződésben a *-t* és a *-p* egyaránt mozzanatos képzők; a *-t* ugyanaz a *-t*, amit a vogulban is láttunk, s lehetséges, hogy *unlti ~ *vonlti-ből lett az *l* kiesésével az idézett *unti* ~ *vonti* és nem az *un-* ~ *von-* alapszóból.

¹ Vö. SZABÓ DEZSŐ, A vogul szóképzés: NyK. XXXIV, 63.

² Vö. SZABÓ: i. h. 218.

A szócsaládnak KL. *unlenti* 'üldögél' (NyK. XXV, 431) ~ *βονλντ-ua.* (NyH.⁷ 63) tartozékát találjuk, mint *-nt* képzős gyakoritót.¹ Ennek a magyarban a megfelelője *üld* lehetett, sőt volt is: a CAL.-tól kezdve idézhető *üldögél* alapszava, és alapszava ennek a Dráva vidéki nyelvjárási elemnek: *föl-üldös* 'föülüloget': „Befogdostunk, *fölüldöstünk* a kocsikra.” (MTsz.).

A vogul *-nt* képzős gyakoritóval egyeztethető magyar *üld* ~ *üld* alakulat vehette fel a 'lesben ülve — üldögélve vadászik' s az ebből fejlődött 'üldöz' jelentést. Ez tárgyilag is elég természetes, mert hiszen a lesből való vadászáshoz csakugyan *h u z a m o s a n* kellett egy helyben „ü l n i”. Az „intranszítív → tranzitív” jelentésátmenetről fentebb nyilatkoztunk. — JUHÁSZ (MNy. LI, 491, LIII, 202) nézete szerint az át nem ható *ül* és átható *üldöz* viszony egyik esete annak a jelenségnek, hogy némelyik *-d* gyakorító képzővel ellátott át nem ható igénk áthatóvá lesz, mint *küld*, *enged*, *fogad*, *ragad*, *támad*.

Elképzelhető, hogy a 'kéréssel ostromol' jelentésű *öl* is (közli a MTsz. a Székelyföldről, de ismerem magam is) az *ül* 'sedeo' hasonló irányú jelentésváltozata, és így 'üldöz' az értelme. Azonban valószínűbb, hogy az 'occido' *öl*-lel tartozik össze.

A JUHÁSZTÓL idézett olyan — talán XVII. századi — kifejezések, hogy „minden falu *utána üljön* a tolvajoknak” aligha korai keletkezésűek, s talán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy pregnáns tömörítés útján jöttek létre az effélékből: *lóra ül és utána vágat, ered*.

7. Az *üldetüivl*-t „A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése” című cikkemben (MNy. XXXVIII, 162—3) így olvastam: *üldetüivül* vagy *üldetüivül* és így fordítottam mai magyarra: 'ü l d ö z é s é t ő l'. Az *üldetüivl* alakotani magyarázatának lehetőségeibe most nem bocsátkozom bele. Az értelmezésére vonatkozólag azonban az előbbiekhöz csatlakozóan tennék egy-két észrevételt.

Az *üldöz* alapszavából származtatott elem értelmezésének megfelelő elintézéséhez nézetem szerint tekintetbe kell vennünk az *üldöz*-zel kapcsolatban felmerült és felvehető etimológiákat.

Mármost JUHÁSZSZAL együtt a HB.-beli *üldetüivl*-nek *üldet-* részéről azt gondolom, hogy az a jelzett **üld* ~ **üld* igének *-t* ~ *-et* képzős főnévi származéka, tehát 'lesben ülés — lesben ülve való vadászat' volt a jelentése.

JUHÁSZ szerint, mivel a latin sermóban nincs meg az *urduŋg üldetüivl*-nek megfelelő kifejezés, csak találgatnunk lehet, hogy a magyar beszéd szerzője a latin *a tentatione* vagy az *ab insidiis* vagy az *a persecutione* kifejezésre gondolt-e, de azt tartja valószínűnek, hogy az *ab insidiis*, vagyis a lesben ülés volt az eredeti.

A Bibliában (Ad Ephesos 6: 11.) „ut possitis stare *adversus insidias diaboli*”, vagyis SZINNYEI (NyK. XXIX, 126, utóbb MNy. XXII, 307) szerint az Egyház nyelvén az ördögnek az „incselkedéseiről” szoktak beszélni. — E bibliai hely, továbbá az *üldet*-nek az *insidiae*-vel rokon etimológiája ellenére is aligha ebben a latin szóban kereshetjük az ösztönzöt. „A Halotti Beszéd »másképpen«” című cikkemben (Nyr. LXXX, 219—20) annak a valószínűségére mutatok rá, hogy a „bulsassa w bunet *Es zoboducha wt urduŋg üldetüivl*. es pucul kizotviatwl” fordulat Máté evangéliumának azzal a részletével (6: 12—13.) lehet összefüggésben, amelyből a Miatyánk keletkezett: „et

¹ Vö. SZABÓ: i. h. 73.

dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris, et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo.” Azt gondolom, hogy a *zoboducha ut urdung üdetuütbl a libera + in tentationem* motívumokból összehozható visszhangként keletkezett.

8. Az *ül* gével összefüggésben T. E. UOTILA „Syrjänische Chrästomatie” című kiadványának szójegyzékében vetett fel egy új etimológiát. Ez itt következik: „[zürjén] *sgl-* Ö sich [in etw. od. auf etw.]¹ setzen. †ostfi., z. B. fi. *sältyttää* 'aufladen, eine Bürde auflegen, beladen', liv. *sält* 'beladen, schichten', lpS. *sälket* 'ans Ufer steigen, anlanden; ein Schiff od. Boot besteigen', ostj. *tätam*, *lälläm* 'einsteigen (in ein Boot), sich hineinsetzen (in einen Schlitten), (zu Pferde) steigen', *lält-* 'laden, beladen', wog. *täls* 'er setzte sich (in ein Boot, aufs Pferd)', *tälti* 'beladen', ung. *ül* 'sitzen, sich setzen', samJ. *tis* 'sich in einen Schlitten od. in ein Boot setzen'.”

Az *ül*-nek UOTILA-féle magyarázatával számol HAJDÚ PÉTER (NyK. LV, 66 és Acta Lingv. IV, 34—6), továbbá — úgy látszik — LAKÓ GYÖRGY (NyK. LIX, 215), amikor helyesli, hogy B. COLLINDER az *ül*-t mint kétes etimológiát nem vette fel finnugor etimológiai szótárába. — KÁLMÁN BÉLA „Manysi nyelvkönyv” című kiadványának szójegyzékében (55) ezt idézi: „*täli* fölszall (csónakra, szánra, lóra) ~ *ül* ~ fi. *sältyttää* | *tält* kikötő | *tälti* fölrak (lóra, szánra, csónakra)”. Erre utalva hárítja el (Felsőokt. Szemle VIII, 53) azt a nézetet (vö. D. BARTHA, Szóképzés 20—1), amely az *ül* szó l-jében gyakorító képzőt keresett.

Sajnos, egyelőre nem látom át, hogy miért volna rossz a korábban járatos — előbb ismertetett — etimológia, illetőleg miért volna jobb az újabban felvetett, még hogyha ez az egyébként igen nagyra becsült UOTILÁTÓL ered is. Hangtani tekintetben a finnugor nyelvhasznításban megszokott szabványok szerint ugyanis talán nincs nehézség, azonban a jelentés szempontjából nem nagyon kelleti az etimológiát, hogy a megfelelők gyanánt felhozott elemeknek sok szép jelentése van: így 'száll, elhelyezkedik, kiköt' és 'elhelyez, felrak', — csak éppen biztos, határozott 'ül' nincs közöttük. — Ezért nem vélem különösebben megokoltnak, hogy az *ül* régebbi vogul irányú etimológiájához fűzött korábban kelt észrevételeimet és következtetéseimet feladjam vagy módosítsam.

II.

1. Adatösszeállításra kezdjük. — SchlSj. 652: „tentator: *kesertw*” || BécsiK. 28: „Mert *mégkésertèttènc* mvatanc hog megbizoneitatnanac ha igazan *bołolnec* o istènekèt: quia tentati sunt patres nostri, ut probarentur, si vere colerent Deum suum” | uo. 28: „Mikent Abraham mvatanc *késertètètmeg*: quomodo pater noster Abraham tentatus est” | uo. 28: „Azoc kedeg kic *késertètèkèt* nem fogattanac vrnac felèlmèbèn: Illi autem, qui tentationes non susceperunt eum timore Domini” || MünchK. 19: „hog *késertètènc* ordogtøl... hozia vepuèn a *késerto*: ut tentaretur a diabolo... Et accedens tentator” (Máté 4: 1—3.) | MünchK. 48: „Es vepènc o hozia a: leualtac *késertuen* otèt” ~ JordK. (413): *kesertuen*: „Et accesserunt ad eum pharisaei tentantes eum” (Máté 19: 3.) | MünchK. 96: „[a: leualtac *kozzøl* es az erodianosoc *kozzøl*] Mit *késertetec* èngemèt, hoziatoc ènnècem a: penzt hog lassam” ~ JordK.

¹ Vö. WICHMANN—UOTILA, SyrjWsch. 232.

(496): *keseertotok*: „Quid me tentatis? adferre mihi denarium ut videam.” (Márk 12: 13—15.) | MünchK. 114: „*késértétic vala* ordogtól” ~ JordK. (530): „*késertetyk vala*”: „Jesus ... tentabatur a diabolo.” (Lukács 4: 2.) | MünchK. 115: „né *késérzéd* te vradat istenedét Es az ordog mend *késértét* megtökéluen éltauozec o tolló ideiglèn” ~ JordK. (530): *kescerczed*: „Non tentabis Dominum Deum tuum”. Et, consummata omni tentatione, diabolus recessit ab illo usque ad tempus.” (Lukács 4: 12.) | MünchK. 134: „Es ime nemèl a: toruen tudoc kozzól felkelè *késertuen* otèt es monduan Mèster mi teuèn hatom az oroc elètet” ~ JordK. (561): *késérthuen*: „Et ecce quidam legis peritus surrexit tentans illum et dicens: Magister, quid faciendo vitam aeternam possidebo?” (Lukács 10: 25.) | MünchK. 179: „mongauala *késertuen* otèt” ~ JordK. (642): *késérthuen*: „[Philippus] dicebat tentans eum” (János 6: 6.) | MünchK. 185: „mongacuala otèt *késertuen* hog meguadolhatnae otèt” ~ JordK. (652): *késérthuen*: „Hoc autem dicebant tentantes eum, ut possent accusare eum.” (János 8: 6.) || I. még GuaryK. 60, DöbrK. 302, NádK. 39, ÉrsK. 166, 405 (vö. BALLAGI, NySz. 227—8). — Szikszay Imrénék 1579-i leveléből: „az fogságtúl való feltembe megkelle *késértémen* [az eljövést, elszökést]”: idézi JÁSZAY PÁL, mint ami bizonyítja, hogy elődeinknél a *megkésértem* forgott a latin *próbálok* helyett (RMNy. III/1, 315—6). — Az *Istent kísért, kísérti, megkísérti, Isten kísértő* (GuaryK. 55) vagy utóbb *istenkísértés* kapcsolatban 'próbára tesz' jelentéssel fordul elő a *kísért* stb. — A *kísért* feltűnik 'comitor' jelentéssel is: Born: Préd.: „Az halottat tiztessegesen *kisertsúc* el a sirhoz” | 1606: „az katonák, az kik *kísértötték* oda uramat, azok is megjöttek” (LevT. II, 163) | Amadé: „Minden szerencse *késértsen*” (NySz.). RÓNASZEGI MÁRTA Heves megye Abasár községéből ismeri a *kísért* szót 'elkísér (valakit valahova)' jelentésben: „*Kisésrtél* mán el a bótig: gyere el velem a boltig” stb.

JókK. 49: „Frater Rufennak *kysertetyrewl*” című szakasz címeként; a szakaszban: 50: „yelenek neky az gonoz *kysertett*” - 52: „megmonda mend zereuel *kysertetyt* kyt vallotuala belewl es kyuewl” - 53: „*kysertetnek* zeret zereuel mondyauala” - 53: „ez *kysertet* lezen te neked nagy yozagodra” | 78: „De az predicator legottan meg zabadola menden nemew *késertetyewl*: mondotol” || BécsiK. 28: I. fentebb a *kísért* adatai között || MünchK. 23: „Es ne vig münket *késértétbé*: et ne nos inducas in tentationem” (Máté 6: 13.) | uo. 65: „Vigaziatoc es imadkoziatoc hog ne mēhētec *késértétbé*: Vigilate et orate, ut non intretis in tentationem” (Máté 26: 41.) | uo. 101, 115, 135, 161, 162 (vö. BALLAGI, NySz. 140; I. fentebb a *kísért* adatai közt is) || AporK. 56: „Mikent a haragodatban *késertetnek* napia zerent a kietlenben: hol *késertettetnek* engemet” ~ FestK. 1494 kör. 4: „my keppen a bossonthaasban *késérthethnek* napyra zerenth kyethlenben, holot *késérthenek* engem thy athathok: sicut in irritatione, secundum diem tentationis in deserto; ubi tentaverunt me patres vestri” (94. zsoltár 8.) || NémGl. (SermDom. II, 658): „Peccatum enim de se frigidum est, cum sit venenum serpentis infernalis, quod venenum [az erdeg hideg *késertetének* engedh, megfagh myndenestuel a lelek]”. — CAL. 430: „formidamina: Látás *késértet*”.

KazK. 1526. 131: „im alkalmas utat talaltunk az *késertesre*” | ÉrsK. 1530—1531. 206: „Mykoron kesedelmes ordoghy testh zerenth walo *késérthesókel* kőrnnywl wectetendőtök”. — CAL. 1054: „Tentatio: *Késertet késertes*” | 393: „experientia: Kwlomb kwlomb dolgoknak *meg kísértés*, próbálása | experimentum: Meg próbálás, *késértés*...” MA. 1604., 1611., PP., PPB.: „*Késértés*: Tenta-

tio, Tentamen, Tentamentum. | *Késertet*: Idem." MA. 1611., PP., PPB.: „*Kísértés*: Tentamen."

Krisztl. XVI. sz. el. 32: „Ne *keseerges* engementh az felesges istennek zolgalo leañath" | Ozorai: De Christo. 1535.: „Ne *kesergesd* ah the vradat istendõdet" | Pesti: Fab. 1535.: „Az emberrewl ky Appollot *késérgety* uala" | Bornemisza Péter Prédikációi IV. kötetének 647. lapján az „Ercz meg ezt." részben: „...mert ittis mind az Saduceusoc, mind az Phariseusoc *kísérgetec* Iduðzitenket" (ECKHARDT SÁNDOR kiadása: Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek 229) | stb. (NySz.) — CAL. 394: „explorator: kém, *kesergetõ*, próbáló": jegyzetben: „Értsd: *késértgetõ*." | 989: „solicito: Zorgalmaztatom | solicito: *Kesergetõm*" | 1022: „subtentare: *Kesergetni*" | 1054: „tentabundus: *Kesergetõ*". MA. 1611.: „*Késérgetõ*: Tentabundus, a. | *Kesergetõm*: Tento, as." PP., PPB. is: *Késérgetõ*." MA. 1604., 1611., PP., PPB.: „*Kisergetem*: Subtento." MA. 1611., PP.: „*Kisésrtgetem*: Subtento, Pertento, Periclitor, Periculum facitito." PPB.-nál az utóbbi is *Kísérgetem*, nyilván *Kisésrtgetem* helyett.

A *kísér* igére csak Tinódnál és Heltainál mutatkoznak adatok, vagyis 1550 tájáról. És idézhető 1557: „ha kmed parancholya hog howa *kesseriem*, oda *kesserem*, ha zinten Kanisaiglan es, ha penegh massal akaria vitetny es *kessertetny*, vannak vramnak sok jambor vitez zolgay, kyk *el kesseryk*" (LevT. I, 236): „Orozthoni Peter" írja; a Zala és Somogy határáról való nyelv emléke lehet. — Ezek tehát legalább száz évvel későbbi leletek, mint amikkel a *késért*-re nézve rendelkezünk. MA. 1604., 1611., PP., PPB.: „*Késérem*: Comitor." és „*Kisérem*: Comitor."

2. SZINNYEI (NyH.⁷ 70) a *kisésrt*-et a *félt*, *köszönt*, *illant*, *osont*, *tílt*, *nyomot* ~ *nyumot*, *sírat*, *temet*, *szere*t, *vezet* igék társaságában mint mozzanatos -t képzős származékot sorolja fel. BÁRCZI (TihAl. 179) a *kisésrt*-et többek között a *köszönt*, *sírat*, *osont*, *szere*t igékkel együtt mozzanatos -t képzős alakulatnak tartja. — Hogy a SZINNYEITŐL és BÁRCZITÓL így felfogott többi ige mozzanatos -t képzős-e vagy nem, arról most nem szólok, ellenben kinyilvánítom, hogy a *kisésrt*-et műveltetõ -t képzős: 'kísérõvé tesz' jelentésû alakulatnak gondolom. Szerintem ugyanis a *kisésrt* vadászati kifejezés volt, illetõleg azzá is lett: azt jelölték meg vele, hogy a vadász a vadat a kutyával 'kisésrteti', nyomoztatja. Vagyis korábban a közvetett keresés, üldözés szava lehetett, s ebbõl mehetett át az 'üldözés', majd az utóbbiból a 'zaklatás, nyugtalanítás' és 'próbára vétel' értelembbe.

A példákbl kitetszõen a *kisésrtet* eleinte a. m. 'kisésrtés', vagyis nomen actionis. A *kisésrtet* — valószínûleg az ördögi *kisésrtet* kapcsolatban — átment nomen actoris természetû 'kisésrtõ' jelentésbe; majd ebbõl kifejlõdött a 'gonosz lélek', belõle pedig a 'félelmet, bajt okozó hazajáró lélek vagy szellemi jelenés' értelem. Ez késõn tûnik fel adatszerûen: még SzD.² sem közli *kisésrteti* tétele alatt. Tzs.: „*Kisésrtet*: die Versuchung, das Gespenst, der Spuck; *kisésrtetbe esni*: in Versuchung gerathen." (ZF. (III, 852): *kisésrtet*, *kisésrtet* 2. jelentéseként: „Véletlenül, különösen éjjel megjelenõ lény, a babonás nép hite szerént, ijesztõ lélek... Innen szélesb ért. minden rendkívüli sovány, ijesztõ alakot kísértetnek mond a nép."

A *kisésrtés* jóval a *kisésrtet* után és nála szõrványosabban tûnik fel, és megmarad mindmáig a nomen actionis jelentésben.

A *késérget* ~ *késérget* ~ *késérget* bizonyára a *késér* ~ *kisésrt* igének a -get képzős származéka, nem pedig a *késért* ~ *kisésrt*-é, minthogy a XVII—XVIII.

századi szótárakban található *kisértget* alakban aligha kereshetünk mást, mint tudós jellegű alakítást vagy „helyesírás”-t. A *késérget* ~ *kísirget* a *kisért*-ével egyező jelentésben fordul elő. A modern, ’többször, gyakran kísér’ értelmű *kisértget* későn jelenik meg, talán Kőnyinál (NySz. II, 316 *kisértget* al.). Valószínűleg új alakítás.

3. A SzófSz.-ban is a *kisért* és *kisért* szókkal kapcsolatban külön tételekben ezt olvashatjuk: „*kisért* [XVI. sz. k. NySz., de l. *kisért*] er. isml., török és fgr. származtatásai nem fogadhatók el (MUSz.; NyK. 24 : 275).” Alább: „*kisért* [XV. sz. e. f. RMNy. 145, de l. szárm.] r. jel.-e ’kísér’ is; az isml. er. *kisért* ige szárm., de a jel.-ek összefüggése nincs kellően tisztázva...”

4. A) Ami a *kisért* eredetét illeti, úgy vélem, érdemes mérlegelni azt a BUDENZTŐL (MUSz. 31) számba vett etimológiát, mely szerint a *kisért* a török *keçir* igével egyezik, s ennek a ’költöztet’ jelentéséből lett a ’comitari’.

Käşy. *käç* 1. ’hinüberegnen’; 2. ’vergehn’; 3. ’sterben’ | *käçürmük* 1. ’vorbeiführen’; 2. ’vorübergehn lassen’; 3. ’drehn und wenden’; 4. ’durchgehn lassen’; 5. ’verzeihen’ (BROCKELMANN). Türk *käç*, *käz* ’vergehen, verdingen, durchbringen’ (BANG—GABAIN, An. Ind. d. Turf.). ~ türk *käç* ’fliehen, fortlaufen, vergehen, durchziehen’ (GABAIN, AlttürkGramm. Gloss.) | *käçür* ’hindurchbringen, verbringen’ (An. Ind.). Alt., tel., leb., türk, ujj., csag., turki, tar. *käç* 1. ’über einen Fluss setzen’; 2. ’vorbeigehen, sich ereignen’ (RADL. II, 1142—3) | alt., tel., krími, karaim T. és L. *käçir* 1. ’überschreiten lassen, herüberbringen, über einen Fluss setzen, hindurch-, vorbeibringen’ (1147) ~ csag. *käçür* 1. ’verbringen’; 2. ’verzeihen’ (1148). Oszm. *geç* ’vorbei- od. hindurchgehen; passieren’; — vorüber sein, überstanden werden’ | *geçir* ’passieren lassen; vorbei- od. hindurchgehen lassen; — übersetzen (von einem Ufer zum anderen); — zum Aufhören bringen (Schmerzen); — durchziehen’ (HEUSER—ŞEVKET; vö. RADL. II, 1567—8, 1570). Krími, azerb. *gäç* 1. ’vorbeigehen, vorübergehen, herübergehen, passieren’; 2. ’verleumden’; 3. ’nicht wirken, nicht handeln, verloren sein’; 4. ’verzeihen’ (RADL. II, 1568) | krími *gäçir* ’über den Fluss setzen’ (1570). — Hozzájuk tartozik: Käşy.: *käçürt* ’überschreiten lassen’ ~ oszmánli *geçirt* ’vorbei- od. hindurchgehen lassen; passieren lassen; vorübergehen lassen’ (HEUSER—ŞEVKET): egy -t műveltető képzővel megtoldott forma. — Az egyéb származékokat mellőztem.

B) Figyelembe vehetünk egy másik török igét is. Käşy. *köf/ü/jç* ’aufbrechen, weiterziehen’ | *köçür* 1. ’wegführen’; 2. ’überführen’; 3. ’abschreiben’. Türk *köçür* ’nomadisieren’ (GABAIN, AlttürkGramm. Gloss.). Alt., tel., leb., tar., kkirg., ujj., csag., turki, karaim T. *köç* ’nomadisieren, übersiedeln, von einem Orte zum anderen ziehen, fortziehen, abfahren’ (RADL. II, 1287—8) | alt., tel., leb., tar., kkirg., csag., turki *köçür* ’überführen, übersiedeln’ (1289). Bar., küär., tob., kun *köç* ’nomadisieren, übersiedeln’ (1291) | kun *köçür* ’überführen’ (uo.) ~ küär. *köçür* ’ua.’ (uo.) ~ ujj. *köçür* ’überführen, übersiedeln’ (1290). Kun *köçürdi* (!) ’transtulit’ (CodCum. 195). Kaz. tat. *küç* ’költözik, kószál, vándorol’ és *küçer*- 1. ’átszállít, áttesz’; 2. ’fordít’ (BÁLINT, Kazánitatar Szótár). Oszm. *göç* ’umziehen’; — wandern (der Nomaden); — zusammenstürzen; einstürzen; sich senken; — sterben’ (HEUSER—ŞEVKET). Oszm., krími *göç* ’fortziehen, ausziehen, auswandern’ (RADL. II, 1603—4) | *göçür* 1. ’ausziehen, überziehen lassen’; 2. ’Pforten einpflanzen’ (1604). Nb. *geçir* (-mek) ’faire passer’ és *göçür* (-mek) ’faire-déménager’ (DENY 370). — Az egyéb származékokat mellőztem.

A *kā[e]čü[i]r* és *köčü[i]r* igék -r: -ir vagy -ür képzős műveltetők (DENY 369—70; GABAIN i. m. 82).

Egyébként a turkológiában való nem túlzott jártasságom követk eztében — az esetleges tiltó rendszabályokat nem ismervén — arra merek gondolni, hogy a *käč* : *käčür* stb. és a *köč* : *köčür* stb. elemek — ha nem is azon osak — valamiképpen összefüggenek egymással.

5. A magyar *kísér* stb. mind a két török igéből vagy igeváltozatból levezethető.

A török elemekbeli *č* hang mint a magyar *s* megfelelője nem okoz nehézséget az összevetésben, amikor hasonló hangtani helyzetben ilyen török—magyar megfelelések idézhetők: török *kīči* ~ m. *kis*; török *koč* ~ m. *kos*; török **küčälŷ* ~ m. *keselyű*; török **käč* (*käčik*) ~ m. *késik*, *késő*; török **bäčänŷ* ~ m. *besenyő* (vö.: GOMBOCZ, BTLW. 182—3; LIGETI: NyK. XLIX, 215—6; BÁRCZI, Hangtört.² 116—7 és Szókincs 55, 74—5). — Hangtani szempontból aligha kizáró mozzanat, hogy a magyar szó első szótagjabeli *é* ~ *i*-vel szemben nyílt *e* van egyes török nyelvekben. Hogy meg török *ö*—*ü*-nek vagy *ü*—*ü*-nek a magyarban *ē*—*i* vagy *i*—*i*, illetőleg ezekből lett *é*—*i*, *i*—*i*, *i*—*é*, *é*—*é* állhat szemben, annak nem a *kisír* ~ *késér* az egyetlen esete. De erre a hangtörténeti kérdésre most nem kívánok kiterjeszkedni. Különbönb bizonyos figyelmet érdemel, hogy a Bécsi és MünchK. adataiban a szó második szótagjabeli *e* betű fölött csak egyszer találunk pontot: a MünchK. 19. lapjáról idézhető *késértēnec* adatban, de alig valamivel utána *késertō* van.

A török *kā[e]čü[i]r* és *köčü[i]r* igéknek 'menésre ösztönöz, helyváltoztatásra késztet vagy kényszerít — elvezet, átvezet, költöztet'-féle jelentéseik voltak. Ebből esetleg még a törökben vagy már a magyarban 'mögötte járva késztet vagy kényszerít a menésre, helyváltoztatásra — maga előtt hajt', majd 'kísér, követ' értelem fejlődhetett. — Tehát bizonyos fokig olyanféle jelentésfejlődéssel van dolgunk, amelynek révén a német *leiten* egy 'menés' értelmű alapszó factitivumaként a 'vezet' jelentéshez jutott.

A magyar *kísért*, *kísértet*, *kísérget* jelentésváltozatainak keletkezésére vonatkozó nézetünket fentebb ismertettük.

PAIS DEZSŐ

A középkori népi hangszeres zene nyomozása rég magyar személyneveinkben*

1. A költészet és a zene sokszor megvilágíthatja egy nép gondolat- és érzésvilágának kialakulását. Történelmi korok előtti időkből hoznak híreket, s a történelmi korban folytatódnak, követve a társadalmi fejlődés menetét. A népi művészet egy egész nép, nemzet századok alatt létrejött sajátosságait hordozza magában. Sokszor azonban csak hézagosan rekonstruálható egész élete, születésétől a vizsgálat pillanatáig. A magyar népzene s főként a hangszeres zene történetében is van ilyen „fehér folt”: a középkor, pontosabban: a honfoglalástól az Árpád-kor végéig terjedő idő. Az adatok hiánya miatt ez a korszak még felderítetlen, de nem felderíthetetlen. Néhány jelből arra

* Diákköri előadás. Elhangzott a budapesti tudományegyetem magyar nyelvészeti diákkörének 1958. decemberi ülésén.

következtethetünk, hogy — akárcsak népköltészetünk — zenei életünk is gazdagabb volt ebben a korban, mint amennyire eddig ismert bizonyítékainkból kitűnik.

A költészettel együtt születő és fejlődő zene sokáig kísérő szerepet játszik az előadott szöveg mellett, énekes vagy hangszeres formában. A kísérlet önállósulása, a szövegtől független hangszeres zene Európában az utóbbi három évszázad eredménye (SZABOLCSI BENCE és TÓTH ALADÁR, Zenei Lexikon. 1931.: „Hangszeres zene”). Az önálló verssel párhuzamosan alakult ki. Természetes, hogy régi hangszeres zenénk is énekelt szöveghez szolgáltatott kíséretet.

2. Azok a török népek, amelyekkel a honfoglalás előtt együtt éltünk, ismerték a dobot, sípot, és húros hangszerük is volt. Másrészt a rokon finnugor népek mindegyike húros hangszerek kíséretével éneкли adalait (Zenei Lexikon: „Magyar zene”). A XV. században pedig már számos adat tanúskodik arról, hogy a magyarok is ismerik a hangszereket, sőt a német, francia és angol udvarokban is szívesen alkalmaznak magyar zenészeket (WALTER SALMÉN, A középkori magyar vándorzenészek külföldi útjai: Kodály-Emlékkönyv. 1953. 159).

Különös volna, ha a honfoglalás után elfelejtették volna a magyarok a hangszerek kezelését, a rokon népekkel ellentétben, s a XIV—XV. században még kevésbé lendülhetett fel előzmények nélkül a hangszerjátszás. A folytonosságot azonban kevés adattal tudjuk támogatni.

Énekesekről többször is szó esik krónikáinkban. Dalaikat valószínűleg hangszerrel kísérték. Joggal tételezhetjük fel ezt Anonymus leírása alapján is, aki *cythara*-t és *fistula*-t említ: talán hegedű- és síp-féle hangszerekről lehet szó. Ugyancsak Anonymus beszél a jocularokról, a középkori királyi mulattatókról, akik hangszeren is játszottak, bár csak mellékesen és inkább csak a középkor vége felé (PAIS DEZSŐ, Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. Szakaszok egy tanulmányból: MNyTK. 81. sz.).

Anonymus írja, hogy a kievi ütközetben Álmos vezér megfűvatta a harci kürtöket („sonuerunt tubas bellicas”); Thuróczi Lehel kürtjéről mesél; a Geilért-legendában egy oroszán így szól Csanád vezérhez álmában: „Cane tuba: szólaltasd meg a kürtöt!” (Zenei Lexikon: „Magyar zene”). Mindez nem annyira a leírt korra, mint inkább Anonymus korára derít fényt. *Kürtösmegyer* helynevéünk (1358: *Kurtusmeger* [vö. OklSz. *kürtös* al.]) és más későbbi adataink, a jocularok jelenléte is csak azt bizonyítja, hogy a királyi udvar alkalmazott zenészeket is. Az udvar kultúrája azonban többnyire nyugati volt, úgyhogy a királyi udvaron kívül is fel kell kutatnunk a zenélés nyomait, ha általánosító következtetést akarunk levonni.

3. Az eddigi ásatások azt mutatják, hogy a törökny hangszerek nem maradtak fenn. A dallamokat nem írták le, a zenészeket pedig lebecsülték. Ha véletlenül szerepelnek is oklevelekben, felsorolásokban, legtöbbször nem marad meg belőlük más, csak a nevük. Ez azonban sokat elárul. A személynévtan: „alkalmazott művelődéstörténet” (PAIS, Régi személyneveink jelentés-tana: MNy. XVII, 158). Mivel jellemző tulajdonság, esetleg jellemző tett vagy éppen a foglalkozás a névadás leggyakoribb indítéka a XIV. századig, a nevek fontos művelődéstörténeti adatokat szolgáltatnak, különösen akkor, ha több, értelmileg is kapcsolódó név az azonos foglalkozású emberek csoportjára utal (PAIS, Egyetemi előadások). Ha zenélő emberek neve több esetben együtt

fordulna elő, könnyebben tölthetnők ki a középkori népzeneink történetében tátongó úrt.

Néhány adat a hézag kitöltésére.

4. Az 1211-i tihanyi összeírás Gamas községben *Dob* községből való szolgálakat sorol fel: „Hii sunt de alia generacione vdornicorum: filius Bolsou, Micola cum filius suis *Tubus*, *Dolus*, *Thimoteo*” (PRT. X, 513; vö. OklSz. *dalos* al.). Mikola három fia közül *Tubus* és *Dolus* nevével kell foglalkoznunk.

A második név: *Dalos*. A XIII. században a nyíltabbá válás erősen ható tendencia (BÁRCZI, Hangtört.² 39), úgyhogy az *o* és *u* — az *a* és *o* helyett — lehet helyesírási konzervatívizmus is. A szóvégi *s* hangértéke nem kétséges — annak ellenére, hogy a latin helyesírás hatására *sz* hangot is jelölhet —, mivel középkori latinságunkban a klasszikus latin *sz* hangot *s*-nek ejtették.

Az első névben a *Dobos*-t ismerhetjük fel, ha a magánhangzókat a hagyományhoz hű helyesírás eredményének tartjuk, vagy a *Dolus* magánhangzóival együtt még zártabbaknak, továbbá a szóvéget *s*-nek olvassuk az előbb elmondottak alapján. A szó elején levő mássalhangzó sem okoz problémát, mivel a *t* zöngésülése nem ritka jelenség (BÁRCZI i. m. 164). A *dob* szónál azért is indokolt zöngésülésre gondolnunk, mert ez a szó valószínűleg összefügg a finnugor eredetű *tomp*- (*tompör*), *domb* szavakkal. Ezekben a szavakban nem ment végbe a denasalisatio, a *dob* esetében azonban igen (PAIS, Egyetemi előadások). Jelentésénél és hangzásánál fogva egyaránt alkalmas volt e szó a hangszer megjelölésére. Eredete megmagyarázza a *t* és *d* váltakozását (az emlékekben hol *t*-vel, hol *d*-vel szerepel), tehát azonosítható a *dobos* szóval, ahol az *s* valamivel való ellátottságot fejez ki, és itt foglalkozásnevet képez.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy *Dobos* és *Dalos* (*Tubus* és *Dolus*) egymás mellett szerepel. A dobbal kísért ének azonban még a samanisztikus vallási szertartásra is utalhatna. A dob ritmusa és az énekszó hajtotta révületbe a sámánt. Nálunk azonban az Egyház üldözte a pogány vallás minden nyomát, még énekmondóit is. Anonymus még kifakad ellenük; az 1279-i pozsonyi zsinat már csak általában szól az énekesek ellen, majd később abba-marad üldözésük is: eltűnnek (SOLYMOSY SÁNDOR, Hegedőseink jelentősége a középkorban: Ethn. L, 24). Ezért nem kell a dob használatának feltétlenül kultikus szerepet tulajdonítanunk.

A két név együtt annyit mindenesetre elárul, hogy a XIII. század elején dobszó kíséretével énekeltek, s hogy ezt nem egy ember, például a sámán, a pap végezte egyedül, hanem két ember között oszlott meg a feladat. Az oklevélben udvarnokok szerepelnek, ezért is valószínű, hogy szórakoztató jellegű zenéről van szó; a sámánvallás nyomait ugyanis az egyszerű nép őrizte.

5. Ugyancsak az 1211-i oklevélből való adat: „In uilla Aarach hii sunt pulsatores... filius Zember, *Syquid*, *Thobus*, Aianduc...” (PRT. X, 506; vö. OklSz. *inas* al.).

Az arácsi harangozók közül *Syquid* és *Thobus* nevét kell megvizsgálnunk. Nem valószínű, hogy testvérek, mert az oklevél Zembernek csak egy fiát említi. A két harangozóról nem nehéz feltennünk, hogy értettek a zenéhez, mivel a harangozó mesterségéhez tartozhatott a harangok megszólaltatásán kívül például a harangjáték kezelése is. (Sopronban zenekart is vezetett a középkorban, sőt, csak az ő engedélyével zenélhettek a város lakói.)

A *Thobus* név abban különbözik az előbbi adat *Tubus* alakjától, hogy első magánhangzójának nyíltabbá válása már jelölve van, és hogy a *t* után szerepel

egy *h* betű, amelynek csak helyesírási oka van, nyelvi szerepe nincs. Lehet, hogy a kiejtésben már az *u* is nyíltabbá vált, az írás azonban nem jelöli. A *Thobus* név olvasata: *Tobus* vagy *Tobos*. Értelmezése *Dobos* lehet.

A *Syquid* név a *Sixtus* keresztnév magyarosodott alakja is lehetne: az egyházi latin *Sikstus* ejtésű szóból az *-us* végződés elmaradt, a nehezen ejthető *t-t* elhagyták, *i* oldotta fel a *ks* mássalhangzó-torlódást, majd a kikövetkeztetett *Sik* részhez *-d* kicsinyítő képző járult (PAIS, A *Sixtus* keresztnév magyarosításai: MNy. XII, 365). Összefüggésbe hozható azonban a *Syquid* név a mai *sikít* szóval is. Ekkor nem kell feltételeznünk egy kikövetkeztetett alapszót, hanem magyar hangutánzó szó képzővel ellátott alakját láthatjuk a névben.

Az 1211. évi tihanyi összeírásban felbukkan még: *Chikuid* ~ *Cikuid* harangozó „in Fuzegy” (PRT. X, 513); *Chiquireu*: helyesebben *Chiquiteu* szolga „in Vazil” (i. h. 507); *Syquiteu* szolga „in Colon” (i. h. 508). — Az *s*-ből a *ch*-t (olvasatuk: *s* és *cs*) affricatio hozta létre (BÁRCZI i. m. 163). A két alak egyidejű változata is lehet egymásnak. A *sik* tőnek népnyelvi származékai-ban ma is előfordul szókezdő *cs*: *csikkan* (MTsz. *sikkan* al.), *csikoltó*: *csikoltókarika*: szerszám forgó részének neve (MTsz. *sikattyú* stb. al.). Az *y* *i*-t jelöl: betűvariánsok. A *qu k* helyett áll. A henyé *u* nemcsak *q*, hanem más betűk után is előfordul, például *k* és *g* után. (Az előbb említett *Chikuid* esetében is.) A szóvégi *t d*-vé zöngésülhetett. A magánhangzók hosszúságáról nem tájékoztat a leírás.

A *si* hangutánzó szó, a *sívó*, *sivatag*, *sívít*, *síp* stb. alapszava. A *-k* mozzanatos, a *-t* műveltető képző, — esetleg tövégi magánhangzó és *-t* műveltető képző járul hozzá. (Kevésbé valószínű, hogy az *-it* műveltető képző szerepel itt; ebben az alakban korai volna.) Származása szerint tehát mozzanatos cselekvésre vonatkozó műveltető ige. A *sikít* eredetibb jelentése: 'valaki többször arra készítet valamit, hogy magas hangot adjon'. A népnyelvi adatokból is erre lehet következtetni: *sikat* a. m. 'sikoltat' (MTsz. *sikat* al.); a madárfióka hangját utánzó madárfogó eszköz neve: *sikattyú* (PAIS, Haj—huj—kaját: Kodály-Emlékkönyv. 1957. 150).

A *Syquid* név végén levő *t d*-vé válása és az, hogy pozitív cselekvésre vonatkozó verbum finitum vált névvé, problematikus. Esetleg a *sik* hangutánzó elem névszói jellegű is lehetett, s ehhez járult a *-d* kicsinyítő képző. Mivel a névadás tekintettel volt a cselekvésre, amely valakire jellemző, nem lehetetlen, hogy fűvös hangszeren, sípon játszott az, aki a *Syquid* nevet viselte. A *Dobos* (*Thobus*) név mellett ez a feltevés nem látszik alaptalannak.

A *síp* és a *dob* együtt már a szórakoztatásra szánt zenéről árulkodik, akár a környék birtokosának, akár a helység népének multságában vettek részt.

A *Syquid* névhez párhuzamot szolgáltató hasonló nevek felsorolásban maradtak ránk, és gyakran a szomszédos nevek sem szolgálnak útmutatással. *Chikuid* Füzegy (Fuzegy) falunak egyik harangozója („pulsator”), tehát érthetett hangszerhez is. — *Chiquireu* (az oklevél fogalmazványában: *Chiquiteu*; valószínű, hogy a fogalmazvány adja a helyes alakot) semleges környezetben fordul elő. — A *Syquiteu* név már többet elárul. A fogalmazványban *Siquiteu* alakban szerepel, de egyszerű helyesírási változattal van dolgunk. Az oklevél szolgák neveit sorolja fel: „...servi: filius Eld, *Syquiteu* (*Siquiteu*), cum filiis suis, Fiod, Duba; ...” Mivel *Duba*, akinek a neve valószínűleg a *dob* hangszernévnek *-a* kicsinyítő képzővel ellátott alakja, *Syquiteu* fia, arra következtethetünk, hogy a *Syquiteu* — és a *Syquid* — név is zenéléssel kapcsolatos.

A *Chiquiteu*, *Syquiteu* *t*-je növeli a valószínűséget, hogy a *Syquid* *d*-je zöngésülés eredménye: előzménye *t* lehetett; az *eu* pedig a folyamatos melléknévi igenév képzője: *eü*-nek vagy *ëü*-nek is olvashatjuk, de *ö*-nek is, mert a XIII. században már megindult ezeknek a diphthongusoknak a monophthongizálódása (BÁRCZI i. m. 98). Érdekes, hogy a formans palatalis hangrendű, míg ma a *si* többől képzett szavakhoz velaris formansok járulnak: *sívó*, *sívatag*, *sípol*, *sikolt*, *sikító* stb. Hangutánzó szó esetében azonban nem ritka a hangrendi átcsapás. Ezenkívül a *si* hangutánzó szótőnek van palatalis származéka is: *süvölt* (vö. SzófSz. *süvít*, *süvölt*).

6. 1224-ben II. András király a szentmártoni apátságnak ajándékozta a szolgagyőri várat illető („exceptam de castro Zuluga geuriensis”) három ekényi földet a várnép hat mansiójával: „Cum sex mansionibus castrensiū quorū nomina sunt hec *Wtors Guegus Tuba* Ybrah Helleus et Tocut.” (PRT. I, 662; vö. OklSz. *tuba* al.) A hat ember közül háromnak a nevével kell foglalkoznunk: *Wtors*, *Guegus* és *Tuba* nevének együttesével.

Az OklSz. idézi a neveket a *Tuba* kedvéért a *tuba* (columba; Taube) címszó alatt is. Sokkal valószínűbb, hogy a *Tubus*, *Thobus* nevekkal, vagyis a *dob* szóval kapcsolatos. A *t d*-vel váltakozik, az *a* pedig — lehet, hogy még rövidületlen *á* formájában, erről a helyesírás nem tájékoztat — legrégebb kicsinyítő képzőink egyike. A kicsinyítő képzőnek gyakran csak az a szerpe, hogy nevet képez (GALAMBOS LÁSZLÓ, A szentírás eredetű személynevek a Váradi Regestrumban: MNyTK. 64. sz.). — A *Tuba* név tehát a. m. *Doba*, amelynek *o*-ját *u*-nak írják vagy ejtik is még. Dobosnak a neve lehet. — A másik lehetőség az, hogy a *tuba* nem magyar képződmény, hanem egy fúvóshangszer latin neve, amelyről gazdája a nevet kapta.

A *Guegus* névben a *g* után henyé *u* következik (vö. *Chikuid*), talán azért, hogy a *g*-t ne lehessen *gy*-nek olvasni, ahogy az a középkori latinban szokás, ha utána *e* vagy *i* hang következik. Az *e* valószínűleg zárt, az *u* *ü*-t vagy *ö*-t jelölhet, az *s* betű hangértéke *s*. A név olvasata tehát: *Gegüs*, *Gegös*. — Így családosiható a *gége* testrésznévvel *s* a vele összefüggő *gögös*, *gög*, gyermeknyelvi *gögicsél*, valamint tájnyelvi *gegőzik* stb. szavakkal. Valamennyinek hangutánzó szó az előzménye: *gög* (a magánhangzó változó). Ehhez kapcsolódhatik *ö*, *ü*, *a*, *e*, a folyamatos melléknévi igenév képzőjének alakváltozataként. (BOKORNÉ LŐRINCZY ÉVA, Árpád-kori *Gugus*, *Gegus* személyneveink és a *gége*, *gög*, *gögös*, *gögicsél* stb. szócsalád: MNy. LII, 167.) A hangutánzó szó igenévi alakja a hangot kiadó testrész neve lett: *gége*. Más nyelvekben is kapcsolatos a torok neve a *g* hanggal: orosz *горло* 'torok'; latin *gurgulio* 'légső, gége'; francia *gorge* 'gége'; olasz *gargarozzo* 'torok'; német *Gurgel* 'Kehle; gége, torok' stb., a finnugor nyelvekben hasonlóképpen (vö. NYÍRI ANTAL, *Gége*, *gegőzik*: MNy. LII, 42). A *gégés*, *gögös* szó, amelyben az *-s* kicsinyítő képzőből alakult ellátottságot kifejező képző, jelentésmódosulással később azt fejezte ki: 'feltartja a fejét, büszke'. Ez azonban későbbi fejlemény: a XIII. században csak hangutánzó jellegű szó lehetett, a torokkal kapcsolatosan. A légsőből kiáramló levegő által keltett hangra vonatkozik, ezért utalhat énekhangra is, de az sem lehetetlen, hogy fúvós hangszer hangját is jelölheti. A jelentésátvitel alapja a hasonló keletkezésű és hatású hang lehetne. Mivel *Tubá*-val (*Doba* vagy *Tuba*) együtt fordul elő, a név azt mutatja, hogy viselője vagy énekes volt, vagy valamilyen fúvós hangszeren játszhatott.

A két nevet megelőző *Wtors* név főként azért tűnik fel, mert az utána következő *Guegus* és *Tuba* láthatóan összetartozik, és kínálja azt a feltevést,

hogy az *Wtövs* név nem véletlenül került hozzájuk. — Az *Wtövs* névben az *Ütös* szót ismerhetjük fel. A *w*, éppúgy, mint az *u*, jelölhet *u*-t és *ü*-t egyaránt; itt *ü* helyett állhat. Az *ov* betűkapcsolat valószínűleg a folyamatos melléknévi igenév *ő*-jét hordja magában, még kettőshangzó formájában, de már előrehaladott fokon: *öü* változatban. Az *ov* írásmód annak a jele, hogy az *eü*, *ëü* diphthongus első része már labializálódott. Az új hangot — az *ö*-t — a hozzá — ajakkerekítés tekintetében — legközelebb álló hangnak megfelelő betűvel jelölik, ezért írhatták le *o*-val a kettőshangzó első elemét. Ez a név eléggé korai adatunk lehet az *eü* diphthongus labializációjára. — A szóvégi *s* eredetileg kicsinyítő képző, majd ennek nyomán valamivel való ellátottságot fejezett ki; a *Guegus*, *Wtövs* esetében azt jelentheti: 'valamit csináló, valamivel foglalkozó'. A *Guegus* nevet már zenével: énekléssel és hangszerrel hoztuk összefüggésbe; az *Ütös* (*Wtövs*) jelentése azonban megvilágításra szorul. *Ütő* név előfordul másutt is, de a környezetet semmit sem árul el a név keletkezésének körülményeiből (PAIS, Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVIII, 33). — Bizonyos megfontolások arra mutatnak, hogy ez a név is zenésze, mégpedig húros hangszerezen játszó lehetett. Erre a feltevésre már az is csábít, hogy utána ütös és fúvós, esetleg két fúvós hangszerezen játszónek a neve következik. Az *üt* ige (*üt, üt*: a török *üt* 'lök, üt, lyukaszt' jelentésű szóból ered, vö. PAIS, A *Komondor* családnév: MNy. XXX, 126) nem idegen a zenében a húros hangszerekkel kapcsolatban. Nem vonó szólaltatta meg ugyanis a húrokat, hanem puszta kézzel pengették. Ezt a mozdulatot különféle igék érzékeltetik, az *üt, ver* jelentésköréből: „Fegyver csörög, haló hörög, amint húrjába *csap*.” (Arany.) „... a lant idegébe *kapok*...” (Petőfi.) Régebbi adat: „A Dávid veszi vala az hegedüt és az ü kezével *veri*, pengeti vala az húrát.” (Mélius; vö. RÉTHEI PRIKKE MARIÁN, Adalékok a magyar művészettörténethez. Nemzeti táncolásunk múltjából. Esztergom, 1911. NéprÉrt. 1912: 143.) Nem lehetetlen tehát, hogy az *Ütös* (*Wtövs*) hegedű- vagy koboz-féle hangszer húrjait „ütötte”. — Újabban a dob az a hangszer, amit „ütnek”, „vernek”. Ha a név erre vonatkoznék, még akkor is erősítené a feltevést, hogy zenészekről van szó. S abban az esetben is, hogyha a *Tuba* név fúvós hangszerezen játszó emberre vonatkozik, igazolja, hogy megnőtt az igény a szórakoztató hangszeres zene iránt.

7. A három név: *Wtövs*, *Guegus*, *Tuba* együtt elmondja tehát számunkra, hogy minden valószínűség szerint egy kobzos vagy hegedűs, egy énekes, de az is lehet, hogy sípos és egy dobos vagy tubás élt egymás mellett, vagy dolgozott, muzsikált együtt a pannonhalmi összeírás idején. Ez a megállapítás egybevág legősibbnek feltételezett hangszereink ismeretével is (*hang* szavunk hangutánzó szó, amely később a 'kellemes hang', a 'zene' jelentésárnyalatával is gazdagodott; vö.: PAIS, Haj—huj—kaját: Kodály-Emlékkönyv. 1957. 133 és HEXENDORF EDIT, Hangoslat, hangos, hang: MNy. XLVII, 35). A honfoglalás előtt ezeket a hangszertípusokat ismerhették meg a magyarok. A XIV—XV. században már számos adatunk van arra, hogy ismerik ezeket a hangszereket, és hogy újak is meghonosodtak nálunk. Az ismertett adatok arra mutatnak, hogy a két időszak között az Árpád-korban is folytatták, sőt nyilván tovább is vitték a régi hangszeres zene hagyományát. *Koboz* szavunk, valószínűleg a hangszerrel együtt, a honfoglalás utáni századokban honosodott meg (vö. SzófSz. *koboz* al.). Az sem érdektelen nemzeti kultúránk szempontjából, hogy a zenészek neve magyar, tehát nem idegenek szolgáltatták hangszeres zenénket.

A három hangszertípust — fúvós, ütős, húros — idézi gyermekdalunk is: „Gólya, gólya, gilice, Mitől véres a lábaid? Török gyerek megvágta, Magyar gyerek gyógyítja Sípbal, dobbal, nádi hegedűvel.” Lehet, hogy a sámán-vallás ősi varázslási szertartásának emlékét őrzi ez a kis dal (SEBESTYÉN GYULA, A magyar varázsdob: Ethn. XI, 433 és DIÓSZEGI VILMOS, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. 1958. 174—5). Éppen ezért nem elegendő bizonyíték a hangszeres zene meglétére. Azt azonban megmutatja, hogy a kultúrának kezdeti fokán, amikor a zene még kultikus szerepű volt, már megismerkedhettünk ezekkel a hangszerekkel.

További adatainkból is arra lehet következtetni, hogy a hangszeres zene a honfoglalás után sem tűnt el. A XIV—XV. században már egyre több *Dobos, Pakocsás, Trombitás, Hangos, Lantos, Sípos, Duda, Hegedűs, Kobzos, Kürtös* stb. lép fel, jelezve, hogy a zenészek és a hangszerek számának arányában terjed és fejlődik a népi zenekultúra, nemcsak a királyi udvarban, hanem az ország más területein is.

Addig is, míg több bizonyíték kerül elő, szolgáljon ez a néhány adat térképábrázlatul a régi magyar hangszeres zene „fehér folt”-ján.

ECSEDY ILDIKÓ

Az okulárétól a szemüvegig

1. Kevés találmány jelent annyi áldást az emberiségnek, mint a szemüveg. Ha megfigyeljük embertársainkat, azt tapasztaljuk, hogy csaknem minden második ember szemüveget hord; sőt idősebb korbelt alig találunk szemüveg nélkül. Ha már most elgondoljuk, hogy mindezek az emberek, főképp szellemi dolgozók vagy finom mechanikával foglalkozók és öregek ma nem viselhetnének szemüveget, hány értékes ember lenne tétlenségre kárhoztatva vagy legalábbis akadályozva munkájában, és mennyi veszteség érné az emberi tudást és haladást eme rosszul látó emberek értékes munkájának kiesése miatt. Csak így tudjuk megérteni és értékelni a szemüveg jelentőségét, hogy egyszerűsége mellett csaknem olyan fontos az emberi művelődés történetében, mint a könyvnyomtatás feltalálása. A sors iróniája, hogy ennek az áldásos eszköznek sem feltalálóját, sem feltalálása helyét, idejét nem ismerjük. Lehet, hogy egy ember véletlen találmánya, lehet, hogy többen alakították ki használható eszközzé, de az bizonyos, hogy elkészítését megelőzte az üvegek csiszolása, a nagyítók és lencsék tulajdonságainak szakszerű ismerete.

Az alábbiakban a szemüveg homályba vesző történetével, elterjedésével, Magyarországon való megjelenésével, fajtáival, különböző elnevezéseivel fogunk foglalkozni.

2. A szemüveg történetével sokan foglalkoztak. Ezek közül említésre méltók: R. K. GREFF (Die Erfindung der Augengläser és Kurze Geschichte der Brille) és J. HIRSCHBERG (Augenheilkunde); a magyarok közül SZILI ADOLF (A szemüveg. 1882.), CSAPODI ISTVÁN (A szemüveg: Termtud. Közl. 1890: 339 és Nyr. XIX, 77) és KÖTELES MÁRIA (A pápaszem felfedezése: Búvár 1937: 18). Valamennyien hasonlóan mondják el a szemüveg keletkezéséről szóló történeteket, melyek röviden összefoglalva itt következnek.

Az idősebb Plinius a Historia Naturalisban (XXXVII. 5.) a smaragd leírásánál ezt írja: „Nero princeps gladiatorum pugnas spectabat in s m a-

ragdo". Ebből az idézetből sokan arra következtettek, hogy Nero már szemüveget viselt, azaz a rómaiak korában már ismeretes volt a szemüveg. De sehol az irodalomban nincs nyoma annak, hogy a rómaiak korában már volna ilyen látásjavító eszköz, arról azonban vannak írásos feljegyzéseink, hogy a rómaiaknak főként görög orvosai különféle kenőcsökkel gyógyították a meggyengült látást. Nero smaragdijával kapcsolatban arra gondolhatunk, hogy a szemfájós császár az erős napsütés ellen védekezett vele, vagy gyógyító erőt tulajdonított neki. — Voltak, akik Szent Jeromosnak tulajdonították a szemüveg feltalálását. Irodalmi adat nem bizonyítja ezt, valószínűleg onnan eredhetett ez a vélemény, hogy a reneszánsz egyes festői (Tomaso di Modena, Ghirlandaio) pápaszemmel ábrázolták a szentet, koruk találmányát mintegy visszavetítve Jeromos korára. — Sokan a kínaiakat tartották a szemüveg feltalálóinak. Az ok elég természetesnek látszott. A kínaiak szerették az apró, pepecselő munkát, és ez készítette őket valamilyen látásjavító eszköz feltalálására. Maguk a kínaiak (vö. KÖTELES i. m. 18) azt állítják, hogy náluk már régen ismeretes a szemüveg, mert Kang-si császár egy alkalommal igen értékes szemüveget kapott ajándékba, ami bizonyára eseményszámba ment. Ámde Kang-si császár a XVII. és XVIII. század fordulóján uralkodott, amikor Európában már évszázadok óta ismerték a szemüveget. — A kutatók még egy forrást emlegetnek. A 709-ben meghalt Wilfrid yorki püspök életrajzában ez áll: „Protinus admissio micuit syntagma b e r y l l o.” Ebből arra következtettek, hogy Wilfrid püspök már hordott szemüveget. A teljes szövegösszefüggés azonban azt a magyarázatot adja, hogy az írás a berill révén megcsillant, amihez még annak ismerete szükséges, hogy néha berillrel szokták az írástekeréseket díszíteni. — HIRSCHBERG szerint a szemüveg történetére fontos adatokat őrzött meg Francesco Redi (1626—1694.), a pisai egyetem orvostanára. Látott egy 1299-ből származó kéziratot, melynek írója azt mondja, hogy az öregség annyira ráhenededett, hogy sem írni, sem olvasni nem tud szemüveg nélkül, mely eszközt a legújabb időben (novellamente) találták fel „a gyengült látású szegény öregek nagy kényelmére”. Ugyancsak Redi említi, hogy az Accademia della Crusca szótára az *occhiali* szónál megemlékezik egy Giordano da Rivalto nevű dominikánusról (†1311., Pisa), aki 1305-ben egy firenzei beszédében azt mondta, hogy alig húsz éve találták fel a szemüveget, és egyik rendtársa, Alessandro de Spina (†1313.) is készített egyet magának minta után. Végül Domenico Manni 1738-ban megjelent művében azt mondja, hogy a firenzei Santa Maria Maggiore templomban találtak egy sírkövet a következő felirattal: „Itt nyugszik Salvino Armato a firenzei Armati-nemzetségből, a p á p a s z e m feltalálója [inventore degli o c c h i a l i]. Isten boosássa meg bűneit. Az Úrnak 1317-dik esztendejében.” Ha már most ezeket a láncszemeket összeillesztjük, a következő láncot kapjuk: Az Armati-család háza Firenzében a Santa Maria Della Novella kolostor tőszomszédságában volt, ahol évekig működött Fra Giordano da Rivalto, és így alkalma volt látni a szomszéd pápaszemkészítő munkáját. Giordano később Pisában lakott Alessandro de Spinával, aki vagy Giordanótól hallotta, vagy talán maga is Firenzében közvetlenül láthatta a szemüvegekészítés módját, és ezután maga is készített szemüveget. Ezek szerint a szemüveg feltalálója Salvino Armato firenzei mester lenne, aki a XIII. század végén (kb. 1285.) készítette az első szemüveget.

Mind ez persze nem bizonyított tény, hiszen az elmondott történetek ma már nem ellenőrizhető adatokon alapulnak. Különösen figyelembe kell venni

az olaszok erős lokálpatriotizmusát, Redi ugyanis firenzei volt, és valószínűleg szívesen tulajdonította a szemüveg feltalálását közelebbi honfitársának.

Eddig tart a szemüveg feltalálásának legendás története. Az egészből csupán annyi bizonyos, hogy a szemüveg használatának kezdete összevág az említett adatok korával. A XIII. század vége előtt nincs nyoma a pápaszem említésének sem az irodalomban, sem a hagyományban, a század végéről és főképp a XIV. századból azonban már több adatunk is van rá. Így Petrarca is említi a szemüveget, sőt neki magának is volt szemüvege, amint azt önjellemzésében olvashatjuk: „forma non glorior excellenti, sed quae placere | viridioribus annis posset: colore vivido, inter candidum et subnigrum, vivacibus oculis et visu per longum tempus acerrimo, qui praeter spem supra sexagesimum aetatis annum me destituit, ut indignanti mihi ad *ocularium* confugiendum esset auxilium.” (Idézi Huszti József, *Latin chrestomathia*. 1940. 190—1; a kiemelés tőlem.)

A tudomány ez idő szerint nem tudja, kinek tulajdonítsa a pápaszem feltalálását. A szemüveg elkészítésének feltétele, előzménye az üveg csiszolásának és a lencsék tulajdonságainak ismerete. Hogy ki jött rá először arra, hogy a domborúra csiszolt üveg nagyítva mutatja az alája helyezett tárgyakat, nem tudjuk. Az azonban ismeretes, hogy Roger a XIII. század közepén tudományosan foglalkozik a nagyítóüvegek tulajdonságaival és „Opus maius” című művében szakszerűen le is írja őket. (Vö.: Meyers Lex. II, 886: „Roger Bacon spricht zuerst davon, dass Glaskugelsegmente die Schrift vergrößern.” *Nouveau Petit Larousse Illustré* 1933. 598: „L'invention de ce genre de lunettes est attribuée à Roger Bacon.” Ugyanígy a nagy angol és olasz enciklopédiák, *Pallas Lex.* II, 432. stb.) A szemüveggészítés iparszerűen Velencében indulhatott meg, mert az volt akkoriban az üvegciszoló-ipar központja (így az olasz, angol, orosz enciklopédiák).

3. A szemüveg használata, éppen fontossága miatt, hamar terjedt. A XIV. században elég ismeretesnek kellett lennie, mert Gordon Bernard Montpelliers-i szemész, majd Guido de Chauliac nevű patikus saját készítésű szemkenőcsöt ajánlanak, hogy megóvják megrendelőiket a szemüveg használatától (vö. SZILI i. m.). Hogy azonban nevezetes emberek is akadtak még a XV. században, akik nem láttak szemüveget, arra jó Tortellius János példája, aki mint V. Miklós pápa titkára nemigen hitt a pápaszem nagyító erejében. Ezt írja 1450 körül: „Illud autem in artem nullam cadit, fecisse duos orbes e tenui vitro, crystallove aut beryllo, per quos infirmior visus, si credibile est, viderit, quos *Ocularia* nominant” (DU CANGE VI, 29; a kiemelés tőlem). A Búvár (i. h.) 1600-ból egy regensburgi szemüveggészítő utasítását közli, mely 9 különféle szemüveg képét ábrázolja. Ebből is megállapítható, hogy a szemüveget ekkor már iparszerűen gyártották Európában. A XVI. században a szemüvegviselés divat lett, a spanyol etikett szerint minél előkelőbb volt a viselője, annál nagyobb szemüveget hordott, még akkor is, ha szemének semmi baja sem volt. (Vö. később az erre vonatkozó idézetet!) Ezért egy Bartisch nevű orvos a XVI. században óvta betegeit az ok nélküli szemüvegviseléstől, mely éppúgy rontja a szemet, mint a szem erőltetett használata.

Az *Enciclopedia Italiana* (1935.) XXV, 114 szerint a pápaszem legrégebbi ikonográfiai ábrázolása Tomaso da Modena egy falfestménye a trevisoi Szent Miklós templomban a XIV. század közepéről, mely Szent Jeromost ábrázolja szemüveggel. Ugyancsak tőle van 1352-ből ugyanott egy pápaszemes kardiná-

lis (Ugo di Provenza) festménye.¹ A XV. század második felében Ghirlandaio készít Firenzében Szent Jeromusról egy falfestményt, melyen az asztal oldalán függő orrcsíptetős szemüveg látható (vö. Búvár: i. h.). CSAPODI ISTVÁN a Termud. Közölnyben (i. h.) egy képet közöl, melyen az 1414—1418-i konstanzi zsinat egyik titkára orrcsíptetős szemüveget tartva orrán, olvassa fel a határozatokat. A Búvár (i. h.) XV. századból származó pápaszem szobrot mutat be, és 1647-ből egy dán pénzdarabot, rajta pápaszem rajza és ez a fölírás: „Vide mira Domini”. A Nemzeti Múzeum régiségtárában van egy „XVI. századbeli szemüveg, melyet Höllrigel József múzeumi őr talált az 1512-ben készült lipótszentandrási szárnyas oltár tisztítása alkalmával az oltárszekrényben” (BARTÓK IMRE, A magyar szemészet története 54).² Ez az eddig ismert legrégebb magyarországi szemüveg, orrcsíptető alakú, összecuskható, az orron ugyan nem állt meg, kézben kellett tartani olvasás közben, mint az akkori szemüvegeket általában. Az első szemüveg-kiállítás 1862-ben Londonban volt.

4. CSAPODI (i. m.) szerint a szemüveg legrégebb alakja a keretes, eleinte együvegű, mint a mi lupánk, majd később csuklósan nyitható kétüvegű nyeles szemüveg, melyet a szem előtt tartani kellett. Hogy a kéz szabad legyen, és járás közben is használhatóvá váljék, később a kalaphoz erősítve lógatták a szem előtt. Csak ezek után (a XVII. századtól) használták az orra csíptetett, majd a szárral fültre erősített szemüveget. Egyesek szerint előbb volt a fültre erősített, aztán az orrcsíptetős alak. Nyelvünkben a legutóbbi ideig (kb. 1900-ig) megkülönböztették a *pápaszem*-et az *orrcsíptető*-tól, a *pápaszem* volt a szárral, az *orrcsíptető* pedig az orra erősített szemüveg (vö. német *Brille* és *Zwickker*). Ez a megkülönböztetés csak a XVIII. és XIX. századra vonatkozik, mert azelőtt csak egy típusú szemüvegek voltak. Ma már a *szemüveg* mindkét fajta közös neve. Ezen kívül van a *nyeles szemüveg* vagy *lornyon* és a *monokli*.

5. Hogyan és mikor került az első szemüveg Magyarországra? Ezekre a kérdésekre adatok híján nem tudunk feleletet adni, és bizonyosság helyett következtetésekre, találgatásokra vagyunk utalva. Nagy Lajos királyunknak igen élénk kapcsolatai voltak az akkori Itáliával, úgyhogy nem lehetetlen, hogy már az ő idejében megismerhették és Magyarországra hozhatták az itáliai egyetemeken járt főiskolásaink, papjaink a szemüveget. Ez azonban azért kevésbé valószínű, mert a XIV. században a pápaszem használata aligha volt még olyan elterjedt, hogy külföldi (nem olasz) papok és előkelők is hozzájuthattak volna. A reneszánsz és humanizmus az a korszak, amikor nemcsak új irodalmi és művészeti irány, új szellem hatja át Európát, hanem az anyagi javak, természettudományi vívmányok is Európa-szerte piacra találnak. Írott nyoma nincs a szemüveg használatának még Mátyás korából sem. Az első előfordulások a XVI. század közepére esnek, a század második felében megszaporodnak. Persze ez nemcsak azt jelenti, hogy egyre inkább szaporodnak a szemüvegek Magyarországon, hanem elsősorban az az oka ennek, hogy mind több és több írott, sőt nyomtatott könyvünk van már ebből a korból. Ha netán lett volna már Nagy Lajos idejében szemüveg Magyarországonhasználatban, irodalmi megőrkítésére vajmi csekély remény lehetett, mert a

¹ A pápaszem művészettörténeti vonatkozásaira igen értékes útbizágitást kaptam VAYER LAJOS egyetemi tanártól, melyért ez úton hálás köszönetet mondok.

² Erre az adatra dr. BARTÓK IMRE szemorvos, egyetemi tanár hívta fel figyelmemet, akitől a szemüvegre vonatkozó egyéb hasznos értesüléseket is kaptam. Neki is ez úton mondok hálás köszönetet.

csaknem kivétel nélkül latinul írt egyházi és történelmi munkák csak fontos eseményeket örökítettek meg, a szemüveg megjelenése nem volt egész nemzetet érintő esemény, ha csak véletlenül nem került bele valamely eddig lappangó forrásba, és onnan váratlanul elő nem bukkan. Sehol sem látom bizonyítva, mégis úgy érzem, hogy Mátyás király udvarában a tudós papok már használtak szemüveget, talán magának Mátyásnak is volt pápaszeme, melyet persze csak íráskor-olvasáskor használhatott. Hogy Mátyás idejében már ismeretes lehetett a szemüveg Magyarországon, azt abból gondolhatjuk, hogy a XVI. század derekán már nemcsak főpapok és tudósok használták, hanem ismeretes volt köznemesek, sőt nők közt is, így például Nádasdy Tamás felesége, Kanizsai Orsolya is hordott szemüveget (l. később az idézetet!). A Большая Советская Энциклопедия XXXI, 496 szerint Oroszországban az első szemüveg a XV. század vége felé jelent meg. Ha ez így van, még inkább állhat ez hazánkra, mert Magyarország jóval közelebb van Olaszországhoz, no meg kapcsolataink is élénkebbek voltak Itáliával az oroszokénál, ezért akkor nálunk már bizonyára ismeretesnek kellett lennie a pápaszemenek.

A következőkben lássuk a nyelvtörténeti adatokat a szemüveg különböző elnevezéseire!

A szemüveg neve Magyarországon a legrégebb időben *okuláré*, majd később *pápaszem*. A XVII. és XVIII. században néha használatos a *vendégszem*, majd a XVIII. század végén felbukkan az *üvegszem* és az állandósult *szemüveg* alak.

Az irodalmi adatokat a szemüveg elnevezései szerint csoportosítom, azon belül időrendben sorolom fel. A XVI. és XVII. századból minden általam ismert adatot idézek, azontúl nem törekszem teljességre. A szinonimák egymásutánját az dönti el, milyen időrendben jelentek meg az irodalomban.

6. A z o k u l á r é s v á l t o z a t a i. — A XVI. és XVII. századi adatokat időrendben együtt adom, a latin forrásokban előfordulókat is, 1700-tól kezdve az *okulár* alakváltozatai szerint alesoportosítva.

1544: „Foglaltatot uolt ég *okulart* aranba” (OL. Nád. 43: OklSz.) | 1546/1896: „Quod Petro wayw. 2 *ocularia* specilla sunt parata ac inaurata” (Quellen der Geschichte der Stadt Kronstadt III, 343); e latin idézetben az *ocularia* jelző, talán éppen a 2 számnév miatt | 1547: „Ég *okular* tokoth” (OL. Nád. 43: OklSz.) | 1550/1882: „Toábbat ír te Kd én nekem, hogy nem írhattott te Kd én nekem, mert elfeledte volt te Kd az *okulárét*” (Majláth Istvánné bátyjához, Nádasdy Tamáshoz: KÁROLYI—SZALAY, Nádasdy Tamás családi levelezése 145) | 1558/1865: „De *ocularibus*, cum advenissem, retulit Zacharias, quod nullus artificum repertus sit, qui eo modo, quem optat dominatio vestra reverendissima, sciat ea facere” (Verancsics Antalnak, testvéröccse Mihály: SZALAY L., Verancsics ÖM. VII, 225); itt már az *ocularia* önálló főnév | 1581/1892: „Egy öreg cristál *oculár* ezüstbe foglalt aranyos”; ugyanitt létszer fordul elő az *oculár* szó (TörtTár 567; Radecius István egri püspök leltára) | 1585, 1590: „Quidam etiam specilla appellant vitreos illos orbiculos, quos quod clarius cernamus, oculis admouemus, quo facilius spectemus aliquid . . . Vng. *Ocular*, papa zdm” (CAL. 997) | 1590: „Conspicillū, specillū *Okular*, papa szem” (SZIKSZAI F.: Nomenel. 185) | 1604, 1611, 1621: „Conspicillū Pápa szem, *Ocular*; Cōspicillum Pápa szem, *Okular*; Specillum *Ocular* Papa szem”; „*Ocular* Specillum; *Okular* Conspicillum, Conspicillum, Specillum” (MA.) | 1613: „Aki fel akarja ezeket az bibliaban találni, bár jó, kétszeres *oculárt* vonnyon orrára” (Pázmány: Kal. 469: NySz.) | 1615: „*Oculart* akart tenni szememben” (Zvo-

narics—Nagy: Pázmány P. 123: NySz.) | 1636/19??: „a gyengeszemű emberek *ocolárral* segítik fogyatkozásukat” (Pázmány: Préd. MKI. [Fr-T.] 151) | 1647: „conspicillum, *Okulár*, Pápa szem, vendég szem; specillum, *Oculár*, Pápa szem” (Index vocabulorum 162, 443) | 1659: „Ted fel az *ocular*” (Czeplédi Istv.: Malach doktornak pajtási szöszedete 134: NySz.) | 1668: „Tedd fel peczkes orrodra az *okulárt*” (Matkó István: Bányászcsákány 175: NySz.) | 1691: „Id quod nulla alia de re quam de Spicillis, quae vulgo *ocularia* dicuntur, posse intelligi, ipfemet Pancirollus fatetur” (Szentiványi M.: Curiosiora Misc. Dec. II. P. I. pag. 248).

A XVIII. századtól kezdve az irodalomban előforduló *okuláré* változatok közt a könnyebb áttekinthetőség végett a szöveg növekedése szerint a következő alcsoportosítást végeztem: A) *okula*, B) *okulár*, C) *okuláré*, D) *okulárium*.

A) *Okula* (*okkula*): 1742/1881: „Ki toronyba fölment, ki a ház héjára Hágott, könyöklődött, kidúlt ablakjára, Tévéen számos miops *occulát* orrára” (Tóth I.: Cziráky I, 40: Nagysz.) | 1851: „Haza menvén *okulát* bigyesztett az orrára” (Falu könyve 287: Nagysz.) | „tegye szemére az *okulát*” (uo. 360: Nagysz.) | 1857: „Alig lát, Ha irogat azért használ *Okulát*” (Csermelyi S.: Hegyh. dal 64: Nagysz.) | 1869: „Nénémasszony! irigy asszony! vigye *okuláját!*” (Básthly I.: Dalok 61: Nagysz.) | 1872: „A füle még stibédlinek, Annak a hétyke ményinek, A széme még *okulának*, Annak a vén vakptyának” (Nyr. 465: Nagysz.) | 1877: „*okulájának* vastag üvegén át: gyűjti a pillantások láng-jait” (Ágai A.: Porzó tárca I, 202—3: Nagysz.) | 1881: „Komám! El lehet ezt olvasni *okula* nélkül is” (Csepregy F.: Műv. III, 357: Nagysz.) | 1883: „a hangod jó, meg a szemed sem szorúl *okulára*” (Berczik Á.: Igm. kispap 70: Nagysz.) | 1886: „Ez ugy szólván két *okula*. Próbáld fel mind a kettőt a szemedre” (Rákosi: Tragikum 201: Nagysz.) | 1895: „*okuláját* madzag-kantár tartja meg széles orrának a gömbös végén” (Ágai A.: Vizen I, 374: Nagysz.).

B) *Okulár* (*okulár*, *okolár*): 1708: „Conspicillum . . . *Okulár*; Conspicillum . . . *Okulár*; Specillum *Okulár*”; „*Okulár* Conspicillum, Conspicillum, Specillum” (PP.) | 1750: „Specillum . . . *okulár*” (WAGNER, Phras. 1137) | 1766: „Függesztnek orrokra üveg-karikákat; Vagy a' mint nevezik most *Okulárokat* [Spanyolországban]” (Lázár I.: Florinda 26: Nagysz.) | 1767: „Conspicillum . . . *Okulár*. Conspicillum: Idem; Specillum *Okulár*”; „*Okulár* Conspicillum, conspicillum, Specillum, Brille; *Okulár* [!] tenni Perfpecillo, utros armare oculos” (PPB.) | 1774: „*okulár* v. Pap szem, die Brille” (MELIBŒUS, Ung. Spr. 163: Nagysz.) | 1787: „Boldog Isten! tégy *okulárt* a' bolondok' orrára, hogy láthassanak már valahára” (M. Kurír 327: Nagysz.) | 1789: „szem-üveget (*ocular* v. pápaszem) tesznek az orrokra” (Andrád S.: Anekd. I, 69: NyÚSz.) | 1791: „Hasonló *ocularon* nézi ez az öreg Atya . . . ama' versét Virgiliusnak” (Poóts A.: Vers. XII: Nagysz.) | 1799: „Brillenglas. *Okulár*” (GYARMATHI S., Affinitas 360: Nagysz.) | 1803: „Bár jó kétszeres *okulárt* (pápaszemet) vonnyon az orrára” (BARÓTI SZABÓ D., Magy. vir. 337: Nagysz.) | 1809: „*Okulár*: (pápaszem). Specillum” (SIMAI, VSzót. I, 123: Nagysz.) | 1816: „*Okulár*, l. oculare” (GYARMATHI S., Voc. 53: Nagysz.) | 1817: „Vólt ugyan is egy Pápaszemem (*okulár*)” (Szájás Péter 120: Nagysz.) | 1818: „Conspicillum . . . *okulár*; Perspicillum . . . *okulár*; Specillum . . . *okulár*” (MÁRTON, Lex. I, 629, II, 587, 1274: Nagysz.) | 1818: „Pápaszemek vagy *okulárok*” (Möller—Mokri: Manuf. 197—8); ötször *okulár* | 1820: „És kiolvasván ezen semeimmal, *ocularom* segittségével, az

¹ A Nagysz.-szel jelzett idézetek az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből valók.

említett magyar könyvből a 'Derivatio regulájit' (Beregszászi Nagy P.: Ért. 57) | 1823: „Brille ... *okulár*” (MÁRTON, Lex. I, 481: Nagysz.) | 1835: „*Okulár* (ocular): szemüveg” (KUNOSS, Gyal. 69: Nagysz.) | 1871: „Uram! itt van önnek egy pár *okolár*” (Adoma-empl. 58: Nagysz.) | 1898: „Czakó bácsi ... akarta magát excusálni, hogy: ejnye az *okulárom*, pedig ott volt a zsebében” (Csulak L.: Székely tört. 105: Nagysz.) | 1898: „Mikor találkozunk, leveszi az: *okulárját*” (Jakab Ö.: Komédiák 98—9: Nagysz.) | 1899: „Föltette az *okulárját* és a könyvet bosszúsán kezdé lapozgatni” (Jakab Ö.: Élet 195: Nagysz.).

C) *Okuláré* (*okuláré, okulláré*): 1739/1794: „Kedves Néném, már ezután Moldovába kell a leveleket igazgatni, és úgy nem kell tenni, mint egy olyan Úri affzony, aki fe nem irt, fe nem olvasott, fe nem varrott azért, hogy Izégyenlette az *oculárét* feltenni” (Kultsár: Mikes lev. 418) | 1788: „Pápa szemek (*okulárék*)” (Harm. Rendt. 127: Nagysz.) | 1796: „*okuláréjokat* Elő vették, 's azzal nyergelték orrokat” (Gvadányi: Nót. test. 23: Nagysz.); „Széles nagy kalapját fel-tette fejére, ... Zöld *oculáréját* pedig az orrára” (uo. 251: Nagysz.) | 1854: „Ólom, esont- és ezérnagomb, *Okuláré*, vas kolomp” (Spetykó G.: Gyöngy. 110: Nagysz.) | 1858: „Olyan jégkarika támad belőle [könnyből], mint az *okuláré*” (Huszár-adomák 171: Nagysz.) | 1872/1917: „ezután én is *okuláréval* nézek rád” (Baksay: Irod. dolg. I, 290: Nagysz.) | 1872: „[az] *okulárét* is föltette az orrára” (Hevesi L.: Jelky 154: Nagysz.) | 1881: „Nagy *okuláréjával* [az utcai zugíró] megnyergelteti orrát” (Virter K.: Uti képek I, 157: Nagysz.) | 1884—5: „Hát kérem átoszággal, egyik szemére vaknak tetszik lenni, minek arra az *okuláré?*” (Bolondság 159: Nagysz.) | 1884: „a főispán ur egy szikrát sem lát ezen az *okullárén!*” (Bródy S.: Nyomor 201: Nagysz.) | 1891: „Hol az *okullárém?*” (Lipcesey Á.: Árnyék 70: Nagysz.) | 1892: „a »belátó«-ra mentek fel s onnét rőfös *okulárévat* nézték a vizet” (Babay K.: Balat. tört. 67: Nagysz.) | 1893: „nem látok, pedig az *okulárét* feltettem” (Benedek E.: Tört. 156: Nagysz.) | 1894: „orrára tette az *okulárét*” (Abonyi Á.: Nov. II, 162: Nagysz.) | 1894: „a másik [gyermek] nagy komolyan orrára biggyeszt egy törött *okulárét*” (Thury Z.: Regénym. 114: Nagysz.) | 1895: „a sárgakeretű *okuláré* ... ott ült délezegen az orrán” (Gaal M.: Tört. 59: Nagysz.) | 1898: „mondja az *okuláréját* a homlokára tolva” (Beöthy L.: Asszonyok 108: Nagysz.) | 1900: „Látni látom biz' én *okuláré* nélkül is” (Andor I.: Tün. vil. 122: Nagysz.).

D) *Okulárium* (*okulárium, okulárjom, okulárum*): 1804: „a' negyedik *okuláriumból* néz ki” (Gaal Gy.: Tud. palótz VI, 53: Nagysz.) | 1860: „hogyan lehet e madárijesztőt még *okuláriummal* is, az én grófommal össze confundálni” (Kövér I.: Színm. III, 65: Nagysz.) | 1862: „az *okulárium* viselése kötelességünkke tétetik” (Kipfelh.-napt. 11: Nagysz.) | 1870: „Szemein *okulárjom*, kezeiben előre tartva a kóta” (Balp. napt. 120: Nagysz.) | 1886: „Feltette az *okulárumot*” (Abonyi L.: Kuruevil. III, 4: Nagysz.) | 1900: „föltette *okuláriumát*” (Vay S.: Társasélet II, 16: Nagysz.).

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Új Tájszótár gyűjteményében az *okuláré*-ra a következő népnyelvi változatokat találtam: *akula* (Somogy, Vas, Veszprém, Győr-Sopron, Csallóköz), *aókula* (Bihar [Nagyszalonta]), *ókula*, *ókulla* (Moson, Szatmár, Tolna, Békés, Zala, Csanád), *ókula* (Szatmár, Hajdú), *uókula* (Zala [Sümeg], Veszprém); *okulár* (Mármaros), *okulyár* (Nyíregyháza), *okuljár* (Szabolcs), *okuláré* ([Békés, Mezőtúr, Karcag], Vas, Győr, Bács), *okulláré* (Békés, Heves, Csanád), *ókulláré* (Hajdú [Kaba], Szamos, Csongrád), *okulárjom* (Halas), *okuláta* (Csik).

Az idézetekből láthatjuk, hogy az *okuláré*-nak négy fő változata van nyelvünkben: *okula*, *okulár*, *okuláré*, *okulárium*. Ezek közül az *okulár* fordul elő legrégebben, utána az *okuláré*. Ez a két alakváltozat dominál ma is, persze leginkább csak a népnyelvben. Az *okula* és *okulárium* változatok csak a XVIII. századtól élnek, és kevésbé használatosak. Az *okuláré* alak a középlelatin *oculare* (ti. vitrum) átvétele. Új tárgy elnevezésének a legegyszerűbb módja az, hogy az átvevő nyelv átveszi az átadó nyelv szavát is, legfeljebb a nyelvében hiányzó hangokat a legközelebbi hangokkal helyettesíti. Minálunk ez a módszer azért is volt elég gyakori, mert a latin volt az egyház, a tudomány és a hivatalok nyelve is. A középlelatin alak az *oculare* volt, illetőleg ennek többes száma: *ocularia* (sc. vitra), mivel a latinban és a legtöbb indoeurópai nyelvben az *okuláré* többes számban használatos (l. erről később!). Az *ocularia* tehát az *ocularis*, e melléknév semleges többese, később jelentéstapadással főnevesült. Az *ocularia* egyaránt lehet többes száma az *ocular*, *oculare* és *ocularium* singularisoknak (vö. *calcar*, *-ia*; *mare*, *-ia*; *gaudium*, *-ia*), így az *ocularia* pluralisból a szabályos *oculare* mellett kialakult a másik két singularis alak, az *ocular* és *ocularium* is. (Az *ocularium* lehet az *ocularius* semlegese is, bár *vitrum ocularium* kapcsolattal nem találkoztam). Ez a visszaalakítás valószínűleg latinul tudó őseink (talán tudatos) munkája volt (mert hiszen csak a magyar nyelv használja e szót egyes számban), bár a DU CANGE-ban találtam egy példát az *ocularium* pl. gen.-ára: „Cum D. Angelus visu oculorum privatus esset, habuit par *Oculariorum*” (VI, 29). A magyar népnyelv még tovább ment, az *okulár* alakot is megrövidítette *okulá*-vá. Az *okula* alak valószínűleg a zárt szótagú *okulárt* > *okulárt*, *okulárra* > *okulára*, *okulárnak* > *okulának* stb. alakokból vonódott el. Az első szótag megnyúlása (*ókula*, *ókulár*...), nyíltabbá válása (*akula*) és diftongizálódása (*aókula*, *ókula*, *uókula*) vagy az *l* és *k* geminatioja (*okkula*, *okulláré*...) szintén népnyelvi jelenség. Bár az *okuláré* idegen eredetű szó, évszázadok alatt annyira meghonosodott és beleilleszkedett nyelvünk hangrendszerébe, hogy népünk saját szókinéséhez tartozónak tekinti.

(Folytatjuk.)

P. BALÁZS JÁNOS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A névutó műszóról

1. A névutók elnevezéseinek története híven tükrözi e grammatikai kategória egyre pontosabb felismerésének és elkülönítésének történeti folyamatát.

SYLVESTER a tulajdonképpeni névutókról nem szól. A latin „el nem különülő praepositiók”-kal a magyar igeekötős kapcsolatokat veti össze: „*dimitto*, el bocsátom; *occido*, meg ölöm” (CorpGramm. 78); a tulajdonképpeni praepositiókkal pedig a magyar határozóragokat hasonlítja össze: „*in illo tempore*, az údőben; *in domo*, az hazban; *in agro*, az mezőn, etc.” (uo.). Példáiból ítélve a határozóragokra, nem pedig a szorosan vett névutókra vonatkozik ez a sokszor idézett s valóban fontos felismerése is: „Cum enim praepositiones fini adiciantur casuum in patrio nostro sermone, non principio, vt verius *postpositiones* eas appellare debeamus, quam praepositiones...: *in domo*, az házban; *in agro*, az mezőn; *in templo*, az templumban.” (Uo. 32.) Az igeekötők és határozóragok közt csak formális különbséget lát, mint e sokat idézett megfigyeléséből is kiderül:

„non est omnittendum, quod praepositiones in nostro sermone non semper praepo-
nuntur reliquis orationum partibus, sed nonnunquam postponuntur” (uo. 78). Így a *praepositio*
SYLVESTER-től fordított *előll vető* elnevezése (i. m. 77) is inkább csak az igekötőkre vonat-
koztatható, s még SYLVESTER szándéka szerint is legfeljebb a határozóragokra, és talán
a belőlük alakult személyragos határozószókra: „*a nobis*, mű túllünk, *a vobis*, tú tülletek,
ab illis, ű tüllők etc. (uo. 32).

MOLNÁR ALBERT a ragozhatatlan szavak közt egy ilyen fejezetet vesz fel: „De
Praepositionibus et Postpositionibus et affixis”. Mint e címből is kiderül, számára már
világos volt ezek formai elkülönülése, mégis — a latin grammatika hatására — meg sem
próbálja őket funkciójuk szerint is szétválasztani. Így megállapításai alig részére vonat-
koznak: „Praepositiones... apud Ungaros frequentius postponuntur” (CorpGramm.
239); „aliae quidem sunt separabiles, aliae inseparabiles” (uo.). Rendszerezésében hatá-
rozószók, névutók, igekötők és határozóragok keverednek. Mindenesetre MOLNÁR AL-
BERTNél már megindult a latin *praepositio* funkciójának megfelelő magyar nyelvelemek
külső különbözőségeinek felismerése. A *postpositio* magyarja még nem született meg, s
még a latin terminus jelentése sem kristályosodott ki, de a kategória felismerésének for-
mális határvonalai már alakulnak.

A latin grammatika tekintélye még évszázadokon át akadályozza a névutó kate-
góriájának fogalmi elkülönítését és sajátos megnevezését. A *praepositio* funkciójában
résznt vállaló nyelvelemeket, igekötőket, névutókat, ragokat, határozószókat továbbra
is egy kalap alá veszik (pl.: KÖVESDI PÁL: CorpGramm. 574—5, 577—9 stb.; TÓTFALUSI
KIS MIKLÓS: uo. 630, 636 stb.), s a latin szó lefordításával nevezik *elől tétel*-nek (MA.
1604.; PP. 1708.); *eleibetetett szok*-nak (MIKOLAI HEGEDŰS J. 1648: CorpGramm. 703);
szótelelő-nek (BENYÁK BERNÁT, 1777., vö. Nyr. XXX, 423—6) stb. Ez utóbbi analógiá-
jára termett a *postpositio* magyarja: *szótfeljező* (BÉL MÁTYÁS: Magyar Grammatica.
1781. 3), majd ugyanennek további fordításai: *követgető* (FÖLDI, vö. RMK. XXVIII, 81);
utól tétel; *Vigre való szó*; *Hátrateendő vég-szó*; *utóljűgő*; *utóljáró szó*; *utóljáró* stb. (vö.
ZSINKA, A beszédrészek magyar elnevezéseinek története: MNyTK. 49. sz. 22). Az ige-
kötők és névutók közös kategóriának tekintéséről árulkodik a DebrGramm. *előlutóljáró*
elnevezése (16), amit KASSAI is átvett; vagy VIRÁG BENEDEK *elől 's utól vető* kifejezése
(Jegyzetek a magyar beszédnek részeire); stb.

2. A tarkaság a XIX. század első évtizedeiben érte el csúcspontját. Közülük a hú-
szas években a *névhatározó* terjedt el igen erőteljesen. Ezt és az adverbium megnevezéséül
az *igehatározó*-t VERSEGHY vitte be a köztudatba (A filozófiának talpigazságaira épített
felelet. Buda, 1818. 37, 372). A *névhatározó*-t használták a *postpositio* megfelelőjeként —
mostmár a *rag*-tól, *igehatározó*-tól, *előljáró*-tól (később *igekötő*) nemcsak formai alapon,
hanem fogalmilag is jól elkülönített, kikristályosodott kategória neve gyanánt — a
Magyar Tudós Társaság kiadványai is, például a normatív igényű „Helyesírás és szóra-
gasztás” ismételten megjelenő kiadásai.

Már majdnem általánosan elfogadott műszóvá vált a *névhatározó*, mikor vetély-
társa, a *névutó* felbukkant. Ez ZSINKA szerint (i. m. 23) „az összes mai beszédrésznevek
között a legújabb, csak a múlt század negyvenes éveinek végén kezd feltűnni.” Első
használója szinte GALGÓCZI GÁBOR 1848-ban megjelent Magyar Nyelvtana. Ezt az
évszámot újabban 1846-ra javította KOVALOVSKY MIKLÓS, megállapítván, hogy az elne-
vezés már a „Magyar nyelv rendszere”-ben is előfordul (Nyelvünk a reformkórban 266):
„A *névutó* elnevezés, úgy látszik, itt tűnik fel először, nem önálló szófaj nevéként, hanem
a ragok egyik sajátos csoportjára vonatkoztatva.” Ez utóbbi megállapítás téves. A MNyR.
szótani része két nagy szakaszra oszlik: Szóalkotásra és Szóragozásra, s ezen belül tulaj-

donképpen szófajtant is ad. A névutók igenis külön szófaji alcsoportként szerepelnek a névszókon belül (akárcsak az utánuk következő melléknévek, számuvevek, névmások stb.), s rájuk már nem vonatkozik az 52. §. címirata: „Összetett ragok”; illet csak kettőt vesz fel: *-nként* és *-stul*. Világos ez már magából a meghatározásból is: „A' *névutók* a' nevek után tételnek, a' nélkül hogy velök egybeolvadnának s ebben különböznek főleg a névragoktól.” (MNYR. 164.)

A MNYR. igen nagy szerepet játszott nyelvtani műszavaink egységesítésében (vö. KOVALOVSKY I. M. 264), s tekintélye bizonyára elősegítette a *névutó* elnevezés meggyökeresedését. Az első előfordulást azonban meg kell tagadnunk tőle. Ugyanis a *névutó* műszó már 1843-ban nyomdafestéket látott „A' Magyar Tudós Társaság' külön használatára” kiadott „A' magyar szókötés főbb szabályai” című könyvecskében. Ebben még a *névhatározó*-val felváltva szerepel, néha egyazon mondat keretében is: „Ha a birtokos főnévvel a *névhatározók* u. m. *alatt, felett, mellett, megett, közepett* stb. jönnek birtokviszonyba, a *névutók* nagyobb nyomtatosság' vagy hangzatosság' kedvéért ragoztathatnak is, de a' főnév szükségkép felveszi a' *nak, nek* ragot, pl.: *tenger-n e k közepett-e, szék-n e k alatt-a, ház-n a k előtt-e;*” stb. (vö. i. m. 45; a két műszót én emeltem ki). E munka különböző lapjain (68, 72, 73, 75, 76, 78, 85, 87, 94, 95, 97, 103 stb.) még 16-szor bukkan fel a *névutó* műszó, nagyrészt a mai értelemben, néhol az igekötőkre is vonatkoztatva.

3. Noha a Szókötéssel kapcsolatos iratok — ha nem is teljességben — ma is fellelhetők a MTA Kézirattárában (Főtitkári iratok 1842. év 1. sz.; részben pedig a kis- és nagygyűlések jegyzőkönyveinek rövid utalásaiban), az elnevezést — sajnos — nem sikerült tetten érnem. Az már első megfontolásra is valószínű, hogy a *névutó* a *névelő*-vel egy fészekből származik. Ennek is a Szókötésben található első nyomtatott előfordulása (SzófSz.), s gazdája minden valószínűség szerint NAGY JÁNOS, ki 1842-ben Vörösmarty „Izke” című dolgozatát bírálva helyteleníti az articulushoz *izké*-re keresztelését, s ezt írja: „Én tehát vagy megmaradnék a bevett *névmutató* mellyet [! nyilván elírás; helyesen: *mellett*], vagy rövidebben *névelőnek* nevezném, mert mindenkor név előtt áll” (MTA Kézirattára: i. h.). S a továbbiakban már kizárólag ezt használja, s ez került be a Szókötésbe is, nagyrészt úgy, ahogyan e bírálatban NAGY JÁNOS megírta.

A *névutó* elnevezés is NAGY JÁNOS kezeírásában tűnik elő e kéziratcsomagban. FÁBIÁN GÁBORNAK a Szókötés egy részletét tartalmazó dolgozatára ezt jegyzi meg: „A' *fogva* [egy áthúzott szó, talán: *igenév*] *névutó* az időneveket *től* raggal vonza, pl. régtől fogva, máttól fogva. . .” (i. h.; én emeltem ki). Sajnos, e kéziratban nincs dátum. De egy vele teljesen megegyező példányon — nyilván lemásoltatták, hogy egyszerre többen bírálhassák — 1841. június 10. a beérkezési idő. Míg tehát más tények meg nem cáfolják, feltehetjük, hogy a *névutó* műszót NAGY JÁNOS alkotta meg 1841-ben, esetleg 1842-ben.

4. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szó mindjárt polgárjogot is nyert volna. Bár a *névelő*-t a *névmutató* helyett zökkenő nélkül befogadták a munkatársak, a *névutó*-t maga NAGY JÁNOS is csak később kedvelhette meg, mert 1841-ből származó saját szókötési részletdolgozatában csak a *névhatározó* szerepel. Annál érdekesebb, hogy abban az 1842. április 25-én beérkezett munkájában, melyben a CZUCZOR, FÁBIÁN és saját maga dolgozatából összefoglalmozott rag, név- és igehatározói vonzatokat rendszerezi — s ami a Szókötés anyagának zömét adja —, már igen gyakran alkalmazza a *névutó* elnevezést. Ebben a kompendiumban ezt olvashatjuk: „§. 13. *Névutói* (*névhatározói*) vonzat — A' *névutók* kétfélék:” — Viszont az 1843 első negyedében, a kisgyűléseken történt meg tárgyalások után ez a kiadványban így alakult: „13. §. *Névhatározók* vonzata — A' *névhatározók* kétfélék:” (vö. Szókötés 93). Érdemes megjegyezni, hogy a MNYR.-nek

mondattanában — mely nem egyéb, mint a Szókötés átdolgozott és bővített, de lényegében azonos változatának beiktatása — e fejezet így kezdődik: „136. §. Névtók vonzata — A névtók kétfélék:” (330), — azaz: győzött az új műszó.

A Szókötésben szinte a kisgyűlések határozatainak ellenére maradt bent a *névtó* — nem is a címben, csak a szövegben elszórva. A Kisgyűlések jegyzőkönyvében 1843. április 10-ről ilyen bejegyzés található: „Olvastatott a' szókötesi munkálatnak még hátra levő része 's az előforduló műszók is helybenhagyattak, kivéven e' következőket, u. m.: járulék (epitheton) . . . névtó (postpositio), mellyek bővebb megrostálás végett az ülési teremben kitűzettek” (Kisgy. Jegyzők. 1841—1843. 301). Két hét múlva pedig ez: „A f. e. 83^k szám alatt említett nyelvtudományi műszók következőleg állapítottak meg: Epitheton = jelző . . . Pospositio[!] = névhatározó” (uo. 304—5). A *névtó*-t tehát elvetették, s ezért kellett a címben is kiigazítani. Hogy kik és miért nem helyeselték a *névtó* műszót, talán sohasem fogjuk megtudni, hiszen a vitákat nemigen jegyezték fel. Kétségtelen, hogy a *névhatározó* többet fejezett ki a kategória tartalmából, mint a pusztá formai elemekre utaló *névtó*. Az is felmerülhetett, hogy a *névhatározó* — *igehatározó* (= *postpositio* — *adverbium*) műszópár egymáshoz közelebb eső fogalmakat jelent, mint az új szó, mely a *névelő*-vel, az *articulus*-sal fakadt egy töről, pedig azzal semmi tartalmi közösgébe nem tartozik. Ugyanakkor azonban kétségtelen előnye rövidebb volta, meg az, hogy ha kevesebbet és külsődlegeset fejez is ki, mindenki számára könnyen érthető. Végül pedig a műszó jelentése úgys a kategória meghatározásával lesz egészen világossá, s a latin *postpositio* is — a *névtó*-hoz hasonlóan — csak a nyelvelemek sorrendjét fejezi ki, s mégis jól betölti szerepét. Ezért ma már nem tartjuk veszteségnek e nyelvtani kategória ilyen megnevezését. A MNyR. utáni nyelvtanaink szinte kivétel nélkül el is fogadták a *névtó* műszót, s miután jelentésköre még pontosabban körülhatárolódott, ma teljes értékű, jól definiálható nyelvtani műkifejezésünk.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Észrevétel a magyar magánhangzó-rendszer finnugor előzményeinek és megfelelőseinek terminológiájához

Az egyes finnugor nyelvek magánhangzóinak története a finnugor nyelvtudomány legelhanyagoltabb fejezeteinek egyike (vö.: BÁRCZI, Hangtört.² 30—2; ITKONEN: FUF. XXXI, 149 a megelőző szakirodalomnak szinte teljes összefoglalásával). A finnugor alapnyelv első szótagbeli magánhangzó-rendszerének rekonstruálását s e kikövetkeztetett rendszer hangjainak történetét az egyes mai finnugor nyelvekben megírni eddig csak STEINITZ kísérlete meg (Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Stockholm, 1944.). STEINITZ kísérletét ITKONEN részletesen bírálta (FUF. XXIX, 222—337). A finnugor magánhangzó-rendszer rekonstrukcióját ITKONEN azonban — 1948—1951-ben tartott egyetemi előadásai alapján írt tanulmányában tett kijelentése szerint (FUF. XXXI, 150) — még korainak tartja, mert „Genau genommen ist es ja erst dann berechtigt, Rekonstruktionen von fi.-ugr. Grundformen vorzulegen, wenn die Forschung auf alle Sprachen unserer Sprachfamilie ausgedehnt worden ist, auch auf die ugrische Gruppe, bei der jedoch die Herleitung der Vokalvertretungen von dem vorugrischen Sprachstand trotz der verdienstvollen Spezialuntersuchungen über die Vokalgeschichte dieser Sprachen noch ziemliche Schwierigkeiten bereitet.” — Az eddigi vogul (KANNISTO, WogVok.: SUSTcim. XLVI. 1919.; STEINITZ, Geschichte des WogVok. 1955.) és osztják (KARJALAINEN, OL.: SUSTcim. XXIII, 1904.; STEINITZ, Geschichte des ostj. Vok. Berlin, 1950.) vokalizmus-vizsgálatokban a nyelvjárásközi összehasonlítás dominál, s a rokon nyelvi összehasonlítás szinte teljesen kiszorult.

Noha a finnugor vokalizmus vizsgálata, mint fenti rövid összefoglalásunkból is látható, még csak a kezdet kezdetén tart, a nem teljesen közérthető terminológia következtében bizonyos félreértésre már az eddigiek alapján is sor kerülhet.

BÁRCZI szerint STEINITZ és ITKONEN „sok esetben egyes szavak magánhangzóját... ugyanabból a finnugor előzményből vezeti le... gyakran azonban eltérnek az eredmények” (i. m. 32, továbbá vö. valamennyi magyar magánhangzó történeti előzményeivel kapcsolatosan 32—7). Ugyancsak BÁRCZI szerint „ITKONEN vizsgálódásaiából kirekeszti az ugor nyelveket, mint amelyek vokalizmusa túlságosan homályos (ez viszont eredményeit ingatagga teszi), tehát az egyes magyar hangok finnugor előzményeire alig hívható segítségül.” (Uo. 32.) ITKONEN azonban nem következtet ki finnugor alapnyelvi magánhangzókat; csak a finn-volgai és a finn-permi alapnyelv magánhangzóinak kikövetkeztetéséig megy el. E kikövetkeztetett hangokat azonban — melyek felfogása szerint a korai ősfinn hangokkal azonosak — nem finn-volgai, illetőleg permi alapnyelvi hangoknak nevezi, hanem a kikövetkeztetett eredeti (ursprünglich) hangokat „vortscheremissisch”, illetőleg „vorpermisch” névvel nevezi, ezzel ugyanis utal arra a felfogásra is, hogy e magánhangzókat bizonyos fokig még távolabbi időnkig is nagy valószínűséggel változatlanoknak teszi fel. Ezt expressis verbis megmondja: „Obwohl nach der Auffassung des Verfassers zwischen dem frühfinnischen Vokalismus und dem der finnisch-ugrischen Ursprache in Wirklichkeit keine grundsätzlichen Unterschiede bestanden haben können, ist in dieser Untersuchung aus methodischen Gründen eine Zurückführung der Vokale der zu erforschenden Sprachen auf die finnisch-ugrischen Grundformen oder ein Vergleich mit diesen v e r m i e d e n¹ worden.” (FUF. XXXI, 150.) — A „vortscheremissisch” és „vorpermisch” elnevezéseket veszélyes lenne „előcsere-misz”, illetőleg „előpermi” szavakkal fordítani. A Gombocz-féle „előmagyar” elnevezéstől (ÖM. II/1, 63) ugyan főként az utóbbi fogalom mindenképpen elég távol áll, de annál nagyobb annak a veszélye, hogy a BÁRCZI felosztása szerinti „előmagyar” megfelelőit keressük benne (vö. MNy. XLVI, 3, Hangtört.² 5—6). Ez pedig lehetetlen, mert ITKONEN a finnugor korszak hangállományával kapcsolatosan is csak sejtést fejez ki, az uráli kor vokalizmusára vonatkozóan még azt sem.

ITKONEN azonban annak igazolását, hogy a finnugor alapnyelvi egység felbomlásától a finn-permi egység megszűnéséig a vokalizmus nem változott, meg sem kíséri.

ITKONEN tehát csak a finn-permi korszakra,² illetőleg a finn-permi alapnyelvi egység megszűnésének állapotára következtet módszeresen, s csak sejtésként mondja ki, hogy e hangállapot még régibbnek látszik, de e vizsgálatba az ugor nyelveket szerinte is be kell még vonni. A finnugor és a finn-permi szétválás között a kutatók egységes véleménye szerint legalább egy évezred telt el (vö. ALH. IV, 457). Így STEINITZ és ITKONEN rekonstrukciói a magyar hangtörténet szempontjából csak úgy vehetőek egybe, ha tudatában vagyunk annak, hogy STEINITZ a magyar hang finnugor korbéli előzményét, ITKONEN viszont ugyanazoknak a hangoknak körülbelül ezer évvel későbbi finn-permi fejleményét adja meg, tehát eleve sem lennének — még azonos elvi felfogás mellett sem — feltétlenül azonos eredmények várhatók. Az ugor vokalizmus-vizsgálatok s talán a finn-permi korszak jövevényszavainak hangtani vizsgálata tud majd esetleg a kutatások további során fényt deríteni arra a kérdésre, vajon a finn-permi alapnyelvi közösség mintegy évezrednyi időtartama alatt keveset vagy sokat változott-e a magánhangzó-állomány; azaz ITKONEN kikövetkeztetései egyúttal finnugor alapnyelvi hangoknak tekinthetők-e, mint ahogyan ITKONEN, a „finn jégszekerény-felfogás” híve

¹ A ritkítás tőlem.

² Nemesak a finn-volgaira, mint ahogyan a NyK. LX. kötetének 483. lapján olvasható.

sejti és BÁRCZI is értelmezi őket, vagy csak a későbbi finn-permi korszak hangállományának. A kérdés további vizsgálatáig óvatosabb terminológia ajánlatos.

VÉRTES EDIT

A magyar helyesírás-történet egy nem méltott úttörője

A Magyar Nyelv 1959. februári számában (LV, 23—37) jelent meg VÉRTES O. ANDRÁS cikke: „Tallózások helyesírásunk történetében”, melyben vörös fonálként húzódik végig régi helyesírásunk katolikus és protestáns kettősségének gondolata. Ez az értékes tanulmány adott ösztönzést az alább közlendő kis adalék ismertetésére.

KNIEZSA ISTVÁN ide vonatkozó alapvető művének (A magyar helyesírás története. 2., javított kiadás. 1959.) megállapítása szerint (23. l. „Irodalom” jegyzet) a helyesírás felekezeti megoszlásának felismerése TRÓCSÁNYI ZOLTÁNNál bukkan fel először, „A XVIII. századi magyar nyomtatványok meghatározása” című tanulmányában, mely a Magyar Könyvszemle 1938. évi, LXII. kötetében (193—278) jelent meg.

VÉRTES fent idézett tanulmányában tovább megy ennél, s kimutatja, hogy a *cs* és *cz* jelöléssel kapcsolatban már Kazinczy levelezésében (1818.) felmerül a felekezeti megoszlás megfigyelése (i. h. 23). — Tanulmányának egy másik helyén — nem érintve a felekezeti szempontot — megemlíti, hogy: „A kilencvenes években és a XIX. század elején se szeri, se száma a helyesírással foglalkozóknak” (i. h. 28); de a felsoroltak között éppen az nem szerepel, akiről alább szólni szeretnénk. S ez illető nevével TRÓCSÁNYI fentebb jelzett s egyéb helyesírás-történeti tanulmányaiban sem találkoztunk. Így arra kell következtetnünk, hogy helyesírás-történészeink figyelmét mindez ideig elkerülte SÁNDOR ISTVÁN ez irányú munkássága. Legyen szabad tehát ezt a hiányt az alábbiakban pótolnunk.

SÁNDOR ISTVÁN (1750—1815.) — Nyitra megyei birtokos polihisztor — „Sokféle” címmel kiadott rendkívül változatos tartalmú, de pusztán saját szerzeményeit tartalmazó folyóiratának 1798. évi, 23. kötetében (134—95) hosszú tanulmányt közöl a következő címmel: „Egynehány régi Magyar Könyvnek Esmértetése”. S hat XVI. századi magyar író művét ismerteti ebben eredeti ortográfiával közölt bőséges szemelvényekben; mégpedig: Komjáti Benedek „Szent Pál levelei”-t (1533.), Pesti Mészér Gábor „Új Testamentom”-át (1536.), Sylvester János „Új Testamentom”-át (1541.), Tinódi Sebestyén „Króniká”-ját (1554.), Draskovits Györgynek „Liriniá Vintzének az igaz Keresztyén Hitről való Könyve” című művét (1561.) és Károlyi Gáspárnak „Bibliá”-ját (1590.).

Végül pedig — a 194. (tévosen nyomva: 149.) lapon — mintegy összefoglalásképpen táblázatban közli, hogy az ismertetett hat író hogyan jelzi a következő hangokat: *á, é, ő, ű, gy, ly, ny, sz, cs, ty, c*. (Ömaga az *sz*-et β -szel, a *cs*-t *ts*-sel, a *c*-t *tz*-vel jelöli.)

S a táblázathoz még a következő fundamentális megállapítást fűzi: „Ezen régi Íróinknak elő hordott Írás Módjából megtetszik, hogy a Római Vallásúak legtovább maradtak ama régi mellett, mellyben *á, é, ő, ű, sz, ts*. így szoktak volt ki tétetni *aa, ee, ew, y, z, ch*. Ez az Írás módja a mi Vallásbéliinknél tartott egész Pázmán és Káldi Idejekig, kik 1620-dik körül adták ki az ő Vallásbéli Munkáikat. Mert tudni kell, hogy Komjáti, Pesti és Draskovits Katolikusok; Sylvester, Tinódi, 's Károlyi pedig Prótestánsok valának.”

Íme, SÁNDOR ISTVÁN figyelmen kívül hagyott dolgozatában — ha kissé kezdetleges formában is — tisztán érvényesül a történelmi szempont s az induktív módszeresség elve, és nem hinnők, hogy akadna más valaki, aki ebben a korban nála tudatosabban — és részletkebe-menőbben — rácszmélt volna a régi magyar helyesírás felekezeti kettősségére.

Hivatásos helyesírás-történészek feladata eldönteni, hogy SÁNDOR ISTVÁN megállapításai helytállóak-e. Az azonban máris kétségtelenné látszik, hogy az ő személyében helyesírás-történetünk egyik érdemes kezdeményező úttörőjét — az is lehetséges, hogy emez egész tudományágnak az „atyja”¹ — tisztelhetjük.

KUNSZERY GYULA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Én. Bár e névmásunk eredetével sokan foglalkoztak, és a különféle magyarázatok során sok szellemes ötletet vetettek föl, a kérdés megnyugtató módon még sincs tisztázva.

1. Az nyilvánvaló, hogy nyelvjárásaink és nyelvtörténeti adataink, valamint az *énmagam*, *en(n)énmagam*, *engem*, *enyém* alakok egybelhangzó tanúsága szerint az *én* névmás magánhangzója nyílt hosszú *ē*-re, emez pedig ugyancsak nyílt rövid *e*-re megy vissza. Az idevágó bizonyítékokat fölösleges volna itt ismételni, az adatokat a megfelelő irodalommal felsorolja az EtSz. (I, 1550 kk.), valamint MELICH (MNy. IX, 300) és TEMESI (A m. névmások története 25—6). Igaz, hogy nyelvjárásokban itt-ott fölbukkannak olyan változatok is, melyek zártabb magánhangzóra vallanak, így Gömör m.: *e'n* (NyF. 18 sz. 505), Pápa vid.: *ien* (NyF. 17. sz. 15), Érmellék: *in* (Nyr. XXIX, 254), Békés m., Nyitra m., Szatmár m., Szilágy m., Szolnok m., Tolna m., Zala m. egyes helyei és Mezőség: *in* (FÜR, Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban 23—4), ha a följegyzés helyes,² valamint XVI. sz. eleje: *In hozzá[m]* erősen *i*-ző nyelvjárásban (MKönyvsz. XIV, 349), ezek azonban nem régi zártabb változatok folytatásai, hanem újabb fejlemények, a magánhangzók szórványos továbbzárulásai. Az *engem* az *én* hatásának, az *engem* nyelvjárási változat hasonulásnak tulajdonítható, az *engem*-ből *ingem* szintén kései szórványos zártabb válással magyarázható, míg az *énmagam* új összetétele az *én*-nek meg a *magam*-nak. Az *i*-ző nyelvjárások általános vallomása — *én* és nem *in* —, a Palócságban (MTsz.) és a Mátyusföldön (Nyr. XIX, 465) jelentkező *en* régi adatainkkal egyező tanúsága erről semmi kétséget nem hagy.

2. A névmás eredetére két magyarázat-típussal és közöttük áthidaló föltevésekkel próbálkoztak. Az egyiknek az alapjait BUDENZ rakta le. Ő egy *mē* tulajdonképpeni személyes névmás + *n* névmásképző kapcsolatából indul ki, de a hangtörténeti fejlődésnek tőle adott magyarázata — **mén* alakban a szókezdő *m* elveszett (UgAl. 289; MUSz. 193, 625; ismétli SIMONYI, TMNy. 593) — ma már persze semmiképpen sem tartható. — Éppígy hangtörténeti szempontból védhetetlen MUNKÁCSI korábbi föltevése, mely volta-képpen BUDENZ elgondolásának továbbfejlesztése: a szókezdő *m* *v*-n keresztül tűnt el, és a követő magánhangzó nyúlását idézte elő (Nyr. XII, 496). Ezek a maguk idejében egyáltalában nem tudománytalan föltevések ma nem igényelnek cáfolatot. — MUNKÁCSI második magyarázata azonban más irányba tereli BUDENZ elképzelését, és már mintegy lidat épít a másik magyarázattípus felé (Nyr. XXV, 18; NyK. XXV, 172). Eszerint a magyar *én* egy vogul *āmn*-nak volna a megfelelője, azaz *ē*-nyomatékosító elemből + *m* névmásból + *n* névmásképzőből állana. E magyarázat nem vet számot a magyar *én*

¹ Ami az „atyaság”-ot illeti, arról semmiképpen nem lehet szó. Hogy a felvilágosodás korának e téren is munkálkodó számos kitűnő filológusa közül csak egyre — és nem is akárcikre — utaljunk, RÉVAY már 1783-ban megírja nagyon tartalmas, de sajnos kéziratban maradt tanulmányát: „Révay János Miklós értekezése a régi magyar írásmódról” (l. Széchényi Könyvtár: Föl. Hung. 614., a szerző saját kézírata). — B. L.

² Sajnos, a Magyar Nyelvatlasznak *én*-lapja nincs.

magánhangzójának eredeti rövidségével, nem szól arról, hogy a *m névmás magánhangzója hová lett, s nem igazolja az *mn* > *n* változást. — TEMESI ugyan megpróbálja ezt az utat járhatóvá tenni (i. m. 33), de ötletét maga sem tartja meggyőzőnek: egy *emen > *emn* > „esetleg” *en* ~ *én* > *én* fejlődésláncolat föltevésével. Valóban igen-igen régen, amikor még a szóvégi magánhangzó teljes nyomatékú hang volt, és nem lépett a sorvadó útjára, a második szótág magánhangzója a kétnyíltszótagos tendencia értelmében eltűnhetett. Ám az *mn* > *mn* > *n* fejlődés, melynek támogatására TEMESI csak vogul analógiákra hivatkozik, már csak azért sem valószínű, mert az *mn* csak viszonylag későn válhatott szóvégivé, hiszen az *én* mint hangsúlyos, sőt gyakran különösen nyomatékos elem hangsúlytalanságból fakadó szabálytalan rövidülést aligha szenvedhetett, mássalhangzó-torlódás után azonban a szóvégi sorvadó aránylag sokáig maradt meg, úgyhogy az *mn* *n*-jének a XIII. században kellett volna eltűnnie, mégpedig teljesen nyomtalanul (a MELICHTől idézett *m*-es példáknak — l. alább — bizonyító erejük nincs, *mn*-nek pedig egyáltalában nincs nyoma). — Nem fogadható el HORGER magyarázata sem; eszerint az *emen > *en* fejlődés a gyakran használatos szavak megrövidülésének kategóriájába tartoznék (MNy. XXXIII, 249). Az *én* névmás azonban mondatban és mondatban kívül (mondatértékű használatban) rendszeren erős nyomatékot visel, s ez a rövidülésnek semmiképpen sem kedvez.

Kétségtelen, hogy MUNKÁCSI előbbre vitte a kérdést azzal, hogy a szó elején *e*-elemet, nézete szerint nyomatékosító indulatszót tesz föl. — SZINNYEI ugyancsak ehhez a MUNKÁCSITól tovább fejlesztett BUDENZ-féle véleményhez csatlakozik, korábban *é* (NyH.¹ 89, ² 98, 105, ³ 103, NyK. XXXIII, 256), majd később *ë* (NyH.⁴ 104), végül *e* (NyH.⁵ 100, ⁶ 110, ⁷ 104; FgrSprw.¹ 112, ² 95) elemet téve föl a tulajdonképpeni névmás — *m + *n — előtt. Ezt emfatikus elemnek tartotta, későbbi egyetemi előadásaiban azonban az *e*-t mutató névmási eredetűnek tanította (FINCZICZKY, A vogul névm. 3; TEMESI i. m. 31), alkalmasint MELICH és az EtSz. nyomán. Bár a tőle elképzelt hangtani fejlődésről nem nyilatkozik, a MELICHE visszamenő vélemény, a mutató névmás ide vonása ismét továbbvitte a kérdést. — A hangtörténeti magyarázattal OJANSUU próbálkozik (Itämeren suomalaisten kielten pronomioppia 33; vö.: NyK. XLVI, 288; EtSz. I, 1555). Szerinte az *emen-ben hangzóközi *m* > *v* (α: β) > ∅ fejlődés ment végbe. E magyarázat azonban tetszetőssége ellenére nem oldja meg a kérdést. A β korai eltűnése ugyan feltehető, de a két magánhangzó találkozásából minden valószínűség szerint hosszú magánhangzó — *eēn > *én*, esetleg *ēn* — lett volna, hangkivetés föltevésével pedig zárt *ë*-hez — *ēn — jutnánk (vö.: HORGER: MNy. XXV, 253; Csűry: MNy. XXV, 343; BÁRCZI, Hangtört.² 101—2). Egyik sem vág a nyelvtörténeti adatainkból, nyelvjárásainkból és mai magyar köznyelvünkéből leszűrt eredményekhez. Az viszont semmiképpen sem valószínű, hogy az *en*, *enyém*, *engem*, *enmagam* első *e*-je későbbi rövidülés eredménye volna.

3. Tehát a BUDENZTől elindított, majd másoktól kiegészített és kifejtett magyarázat nem ad olyan kielégítő eredményt, mely a magyar nyelvtörténetből megállapítható alakhoz nehézség nélkül hozzáilleszhető volna. Nyilván ezért folyamodik MELICH egy másik magyarázathoz (MNy. IX, 157, 300; A m. tárgyias igeragozás 52—3; EtSz. I, 1555). Nézete szerint megvolt a magyarban a *mi l. személyű személyes névmás (a belőle keletkezett birtokos és igei *-m*, *-nk* személyragok tanúsága szerint), és megvolt ugyanennek *a*-, *e*-nyomósító elemmel bővült *ami, *emi változata is. A nyomósító elem lehetett indulatszó jellegű, de lehetett mutató névmás. (Nézete szerint ez utóbbi esetben *a*-előtagról szó sem lehet, az l. személyű személyes névmást csak a közelre mutató *e* mutató névmás nyomósíthatja.) Az *emi ~ *ami > *emi szóvégi magánhangzója szabályosan eltűnt, majd a szóvégi *m* hang *n*-né változott, így keletkezett az *en* alak.

E szép magyarázatnak, ha az *e-mi-ből indulunk ki, egyetlen nehéz pontja a szóvégi $m > n$ változás marad. MELICH gondosan igyekszik egyrészt az *én* eredetibb *em* alakját igazolni, másrészt az $m > n$ változás realitását bizonyítani. Kétségtelen azonban, hogy ami az *elsőt* illeti, erre sem a fölhozott nyelvjárási *eménk* (erre I. SIMONYI: Nyr. XLII, 426), sem a DöbrK. 69: *Emgem*, 474: *Em barátom* 'Ecco ... amica mea' (MNY. IX, 257) semmiképp sem alkalmas. Különböző kódexeinkben olyan íráshiba, mely az *m* és az *n* összeeserülésében jelentkezik, egyáltalában nem ritka. Éppen azért nem éppen meggyőzők azok a példák sem, melyek MELICH (i. h.) a szóvégi $m > n$ változásra hoz föl, az sem fogadható el, hogy a *vagyon*, *haszon* stb. képzője, valamint a *leszen* stb. személyragja voltaképpen *-m*-ből fejlődött, mint ezt BUDENZ is vélte (UA. 208). Ezekben kétségtelenül uráli **-n* képzőt kell látnunk (vö. erre: NYH. 7 88; D. BARTHA K., A m. szóképzés története 74). SZINNYEI ugyan régebben a *vagyon*, *bizony* képzőjét régebbi *m*-ből származtatta azon az alapon, hogy ezek mellett nyelvjárási *vagyon*, *bizomos* alakok is vannak (NyK. XXXIII, 246), nyelvtörténeti adataink azonban aligha hagynak kétséget abban, hogy itt viszonylag kései $n > m$ változás történt. A *szilony*-ban viszont nem okvetlenül ugyanazt a képzőt kell látnunk, mint a vogul *salom*-ban. — Néhány esetben azonban valóban volt $m > n$ változás, így a *talám* > *talán*, *hiszem* > *hiszen*-félékben, persze ezek jóval későbbi folyamatok, mint amikor az *em > *en*-nek kellett volna történnie. Azt is meg kell engednünk, hogy egy *emgem > *emgem* hasonulás egészen természetes lehetett, s ez is erősíthette az *em > *en* fejlődést. Végül az *enyém*-féle alakulás sem volna egészen társztalan (persze, elhasonulásra is lehetne gondolni), az ebben mutatkozó esetleges $m > ny$ fejlődésre párhuzamot ad a török *qaramıq* > *m. kanyaró* (LIGETI: MNY. XXXIII, 300; HASAN EREN: MNY. XXXIX, 360), *N. karanyó* (KÁLMÁN BÉLA: MNY. XLVIII 209). Végső elemzésben tehát a MELICH ajánlotta megoldás nem lehetetlen, az eddigiek között kétségtelenül a legelfogadhatóbb, tehát nem érdemli meg TEMESI mereven elutasító állásfoglalását, és még sokkal kevésbé SIMONYI gúnyos magatartását (Nyr. XLII, 426). A szóvégi $m > n$ változás azonban, ha volt is régen, annyira szórványos volt, hogy az ajánlott származtatásnak gyenge pontja marad.

4. Véleményem szerint a megoldás másutt keresendő. Az *-m*, valamint az *-nk* igei és birtokos személyrag alapján kétségtelen, hogy a magyarban, a magyar nyelv külön életében is volt *m 1. személyű személyes névmás, azonban az is biztos, hogy nem ez volt az 1. személy megjelölésének az egyetlen eszköze, hiszen az *en* > *en* > *én* ebből a *m-ből semmiképpen sem vezethető le. Ismeretes, hogy a mutató névmások gyakran válnak személyes névmásokká (BÜHLER, Sprachth. 108). Köztudomású, hogy a román nyelvek 3. személyű személyes névmásai a latin *ille*, *illa* (és részben az *ipse*) mutató névmásból keletkeztek, a német *er* pedig a latin *is* névmásnak felel meg (BRUGMANN, Grundriss² II/2, 306), és finnugor nyelvekben is vált a mutató névmás 3. személyű személyes névmássá (ZSIRA: Melich-Eml. 489, 496 I. j.). De nemcsak a 3. személy kifejezője eredhet mutató névmásból. A latinban a *hic*, *iste*, legalább a szónoki beszédben, helyettesítheti az 1. vagy a 2. személyre vonatkozó személyes névmást (BRUGMANN, Demonstr. Pron. 11). A spanyolban az *este*-hez az 1., az *ese*-hez a 2. személy fogalma társul. BUDENZ a Kanteletarból idéz példát arra, hogy *tämä* = 'én', és hasonlókra hivatkozik a törökből is (ÜS. I, 42, 30. jegyz.). Ha összehasonlítjuk a finnugor nyelvek 2. személyű személyes névmásait, azt találjuk, hogy ezek általában *t* kezdetűek, kivéve az osztyákokot, ennek 2. személyre vonatkozó személyes névmásai *n* kezdetűek. Mármost tudva azt, hogy a finnugor alapnyelvben volt *t* kezdetű mutató névmáspár, és volt ugyancsak *n* kezdetű (eredetileg számmegjelölés nélkül), önként kínálkozik az a magyarázat, hogy az osztyák névmás azért tér el a többi finnugor nyelvek hasonló funkciójú névmásától, mert emezekben a 2. személyű személyes névmás a *t* kezdetű mutató névmásból fejlődött, míg az osztyák az *n* kezdetű, szintén mutató névmásból. (Vö.: VÉRTES EDIT, Az osztyák szem.

névmások 7 kk.; OJANSUU i. m. 87). Nagy valószínűséggel föltehető, hogy a finnugor alapnyelv gazdag mutatónévmás-rendszere távolság-fokozatok megkülönböztetésére volt alkalmas és használatos. Így azokban a finnugor nyelvjárásokban, melyekből a magyar nyelv sarjadt, a magyar *e(z)* őse (NyH.⁷ 58; EtSz. II, 114—5) a beszélőre magára vagy hozzá egészen közeli helyre mutatott, a *i (NyH.⁷ 157) kissé odébb, de még mindig közelre, az *a(z)* őse (NyH.⁷ 58; EtSz. I, 198—9) távolabbra, a **i̯* pedig (NyH.⁷ 157) még nagyobb távolságra.¹ Egyáltalában nem túlságosan merész tehát az a föltevés, hogy az *én* > *en* névmás magánhangzójában az *e*-mutató névmás rejlik; láttuk, hogy erre már többen is gondoltak. Az *-n* azonban, nézetem szerint, nem a *m eredeti személyes névmás maradványa vagy fejleménye, hanem az ismeretes *n névmásképző. Eszerint tehát a magyar *l*. személyű személyes névmás nem tartalmazza és sohasem tartalmazta a finnugor nyelvekben általában elterjedt *l*. személyű névmásnak *m őst és alapját, hanem csupán az egészen közelre mutató *e* mutató névmást és az *n névmásképzőt.

5. A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1959. október 20-án tartott előadásában MAJTYINSZKAJA KLÁRA azt az ötletet bizonyította, hogy a finnugor *n névmásképzőnek még az alapnyelvben személyre vonatkozó, személyítő funkciója alakult ki, úgyhogy a finnugor alapnyelvben keletkezőben volt valami kategória-elkülönülés: ember — nem ember, esetleg élőlény — élettelen tárgy fogalmait jelölő szavak, pontosabban ilyen fogalmakra vonatkozó névmások grammatikai, a jelen esetben képző útján való megkülönböztetése. E kristályosodás azután kiteljesedése előtt elakadt, majd ismét szerteolvadt. Ha e rendkívül tetszetős elmélet, melyet az előadó igen érdekes és megszívlelendő bizonyítékokkal is támogatott, valóban igazolódik, a magyar *én* névmásnak tőlem föltett eredetét nagymértékben támogatja. Az egészen közelre, szinte a beszélőre magára mutató névmás személyre korlátozó képzővel ellátva már ezáltal az *l*. személyű személyes névmás szerepkörének betöltőjévé vált, mégpedig nagyobb nyomatékkal, kiemeléssel, mint a hagyományos *m, mellyel egy darabig párhuzamosan vitte az *l*. személyű névmás szerepét mindaddig, míg az *m személyraggá válva önálló létét teljesen elvesztette. Ezután az *én* egyedül maradt a porondon, továbbra is mint hangsúlyozott személyes névmás, miután a személyragok kialakulása a külön, nyomatéktalan személyes névmás használatát fölölegessé tette. A mutató névmással való kapcsolat megszűnt, az oppozíció az *en* és az *ez* között teljes volt, minthogy a mutató névmás nem hordott *n képzőt, sőt akár összetétel, akár névmásképző segítségével² ez alakban állapodott meg, s így alakilag teljesen eltávolodott az *en-től.

6. Még egy lehetséges ellenvetésre kell válaszolnom. Az *e(z)* mutató névmásnak van zártabb változata is, mint az az *ē(tt)* ~ *i(tt)*, *ē(lyen)* ~ *i(lyen)*, *igy* stb.-ből kiténik, az *én* < *ēn* < *en* személyes névmással kapcsolatban ilyen nem mutatható ki. Tudjuk, hogy az *ez* ~ *itt* ~ *igy*, az ~ *ott* ~ *ügy* magánhangzó-váltakozás magyarzata kemény dió. Akár alapnyelvi magánhangzó-váltakozásnak fogjuk föl (GOMBOCZ: NyK. XXXV, 476; STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus 94), akár a magyar nyelv külön életében keletkezettnek (MELICH: EtSz. I, 199), a megoldás egyelőre nem megnyugtató. Azt hiszem azonban, hogy miként az *ez*-ben mindig nyílt az *e*, és ez nem ad okot arra, hogy az *itt* stb.-vel való összefüggését tagadjuk, akként az *én* eredetileg nyílt *e*-je (a zárt változatokat újabb fejleményeknek minősítve), amiben tehát megegye-

¹ Némiképpen hasonló a mai magyarban az *emez*, *ez*: *amaz*, az különféle távolságokra mutató névmássor. Az EtSz. az *amaz* névmást a következőképpen értelmezi: „A beszélőtől az *az*-zal szemben még távolabbi v. egy másik távoli ismert v. mutatással megjelölt személy, tárgy v. dolog; az a távolabbi másik.”

² A kettő véleményem szerint valószínűleg ugyanaz: a finnugor *-t* > magyar *-z* névmásképző alkalmasint maga is mutató névmási eredetű.

zik az *ez*-zel, szintén nem akadály a származtatásnak. Ha alapnyelvi $e (\sim \tilde{e}) \sim i$ változás volt, a személyes névmássá váló átalakulásban csak az e változat vett részt, ami érthető, hiszen az i változat csak ősi ragos alakokban, határozószókban mutatkozik. Ha az ősmagyar korban bekövetkezett, számunkra egyelőre ismeretlen tényezőktől irányított folyamatoknak ($e > \tilde{e} > i$ vagy $\tilde{e} > e \sim i$) tulajdonítható a magánhangzók elkülönülése, ebben a nyelvi történéseben az *en* ugyanolyan fokon áll, mint az *ez*. Ti. az *ez* elszakadt az *ily* stb.-től, s a beszélők tudatában az etimológiai kapcsolat csakhamar elhalványult vagy inkább elmosódott, s az *itt, ily, így* analogikusan sem befolyásolta a névmás magánhangzóját. Ekként még inkább érthető ez az *en*-nel kapcsolatban, ami ugyanis alakilag is, funkcionálisan is elszigetelődött eredeti családjától.

E magyarázatban, mint minden olyanban, mely az adattalan korban végbement folyamatokra vonatkozik, szükségszerűen sok a föltevés, bár egy csöppet sem több, mint bármely eddig ajánlott származtatásban. Hangtörténci szempontból azonban kifogástalan, alaktani szempontból az *n névmásképzőre való hivatkozás ellen érvelni nehéz volna, az pedig, hogy közelre mutató névmásból az 1. személyt jelentő névmás válhatik, aligha cáfolható.

BÁRCZI GÉZA

Feled. Ezt a szót a *fél* 'halb; Hälfte' szóból származtattam, s jelentését így magyaráztam: valamit megígértem vagy szándékomban volt tenni: az egyik fél én vagyok ígéretemmel vagy szándékommal, a másik fél az, akinek megígértem valamit, vagy amit meg akartam tenni; közben azonban cserbenhagyott emlékező tehetségem, és az ígélet, a szándék csak az egyik félnél (nálam) maradt (MNy. XLIX, 192). — A NyK. LI—LX. kötete mutatójának cédulázása közben elolvastam Sz. KISPÁL MAGDOLNA „Obi-ugor kérdések” című cikkét (NyK. LIV, 233—46), ahol a többi között a magyar *arány* | *irány*, *aránt* | *iránt* szókat a következő obi-ugor szókkal egyeztetni: vogul *jar* 'hely, Ort', *gor*, *jár* 'hely Platz'; 'gyanánt, anstatt', *jer*, *jár* 'oldal, Seite' (osztják) *žoržx*, *žurex* 'Seite, Richtung', s ezt mondja: „Talán ide tartozik chanti (osztják) *žržttá*, *žržttá* 'vergesen (etw. wo, eine Sache)”, s hivatkozik a vogul *žoržžl* 'vergesen' szóra is (i. m. 242). Sz. KISPÁL véleménye és az én sejtésem a *feled* eredetéről — úgy látom — támogatja egymást. A *feled* eszerint valóban a *fél* 'halb; Hälfte' származéka, csupán jelentésmagyarázatomat kell módosítanom, illetőleg kiegészítenem. Az osztják és a vogul ige ezt jelenti: 'valamit mintegy a helyén, oldalt hagyni és megfélelkezni róla', a magyar szó pedig: 'valamit mintegy oldalt (a' f é len) hagyni és megfélelkezni róla'.

† JUHÁSZ JENŐ

Nylon és társai. Az utóbbi években, főleg textilipari gyártmányokkal kapcsolatban, számos műszál, műrost nevével ismerkedett meg közönségünk: *nylon*, *perlon*, *szilon*, *sztilon*, *kapron*, *danulon* stb. A sort a *nylon* nyitotta meg a negyvenes évek második felében. A szó angol eredetű; etimológiájáról WEEKLEY angol szófejtő szótárának új kiadásában a következőket olvashatjuk: „?From *N*(ew) *Y*(ork) *Lon*(don)” (A Concise Etymological Dictionary of Modern English by Ernest Weekley. London, 1952. 281; vö. E. PARTRIDGE, Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English. London, [1958.] 444). A szótörténet ismeretének a hiányában ezt a tetszetős, de szükségképpen szükséztelen és WEEKLEY-től is megkérdőjelezett magyarázatot természetesen nem tarthatjuk teljesen meggyőzőtónak; mindaddig azonban, amíg valaki jobb szófejtést nem ajánl, munkahipotézisnek elfogadjuk. A *nylon* tehát eszerint New York kezdőbetűinek és London első szótagjának az összeolvasásából keletkezett szórövidítés. Ha ez igaz, akkor a többi műszál-név is minden bizonnyal a *nylon* hatására keletkezett a belőle elvont *-on* képzővel: *perlon* < német *Perlon* < ?*Perl*(e) 'gyöngy' + *-on*; *sztilon* < angol

steelon <: ?*steel* 'acél' + *-on*; *szilon* < cseh *silon* <: ?*síl*(a) 'erő' + *-on*; *kapron* < orosz *канпóн* <: *kapr*(olalaktam) 'C₆H₁₁ON' + *-on*. A lengyel ipar műanyag gyártmányának elnevezése Lengyelország latin nevéből, *Polonia*-ból alakult: *polan*.

A magyar *danulon* nem *-on*, hanem *-lon* képzőt tartalmaz: *Danu*(bia) + *lon*; a *nylon*, *perlon*, *szilon*, *sztilon* stb. sor alapján ugyanis *-lon* képző is elvonható (vö. BÁRCZI: MNy. LV, 171). A *danulon* éppolyan idegen köntösű, de belső, magyar keletkezésű ipari szőrővidítés, mint a *mirelíte* < Mezőgazdasági Ipar R. T. + *elite* (KERESZTES: Nyr. LXXIX, 227—8) vagy a *panofix* < Pannónia Szőrmeárugyár + *fix*.

KISS LAJOS

Egy elvi kérdés és a *kotnyeles* szó.* 1. HORGER ANTAL „A *kotnyeles* szó és egy elvi kérdés” című cikkében (MNy. XL, 84—8) fölállítja ezt a tételt: 1. valamely nyelvi jelenség nem okvetlenül abban az esztendőben keletkezett, amelyből a rá vonatkozó legrégebb (m a) ismert följegyzés származik; 2. több alaki vagy jelentésbeli változata közül az irodalmunkban elsőnek fölbukkanó nem feltétlenül a legrégebb.

Mindazzal, amit HORGER e két pontban összefoglal, természetesen magam is egyetértek, sőt kiegészíthetőnek vélem további két ponttal. Ezek: 1. az évszám nélkül való adat sem okvetlenül a legrégebb; 2. föltevésnek nem értékelhetők tények módjára. — Nem értek azonban két dolgot. Az egyik: miért kellett elvi kijelentés formájához fordulnia HORGERnek, még ha — véleménye szerint — az is a helyzet, hogy egyes mai nyelvészek túlságos fontosságot tulajdonítanak az első előfordulás évszámának, hiszen az, amit mond, a szófejtés legelembb, közhelyszerű szabálya. A másik — s ezt még kevésbé értem —: miért választotta éppen az én, a *kotnyeles* szóról szóló cikkemet (MNy. XL, 19—22) elmékedése kiinduló pontjául. Dolgozatomban ugyanis mind a három jelentőséggel bíró évszám nem az e l s ő, hanem — a dolog természetének megfelelőleg — az u t o l s ő ismert előfordulást jelzi. Íme: Faludi, 1750 előtt: A *Tso'z z elé szilva lé!* legkésőbbben a XVIII. század elejéről való; Bessenyei, 1779: a *kotnyeles*-nek még csak 'lármas, parázna stb.' jelentését ismeri; Tzs. 1838.: a *kotyog*-nak még csak 'glucken stb.' jelentését ismeri. — Ha csak azt nem rója föl bűnül HORGER, hogy a Faludi-féle adatokat korábbiak tartom azoknál az évszám nélkül való változatoknál, amelyekre ő hivatkozik. Persze nem az évszám miatt, hanem azoknak a művelődéstörténeti adatoknak súlya okán, amelyekre cikkemben (Kotnyeles: MNy. XL, 19—22) hivatkozom.

Ennyit az elvi kérdésről.

2. Áttérhetünk most már annak a vizsgálatára, mit mutat *kotnyeles* szavunk a főntebb hangoztatott elvek világitásában.

HORGER (MNy. XXXVII, 154—7) vélekedése szerint szavunk annyira rejtélyes, hogy eddig CzF.-ékat kivéve, — akik, úgy mond, minden szó eredetét meg tudták magyarázni — még egyetlenegy magyar nyelvész sem merte még csak meg sem kísérelni a szó megfejtését. — Mármost HORGER megoldja a rejtélyt. Megoldása azonban tisztára föltevésekre — egy jelentéstanira és egy hangtanira — van illetéknéppen fölépítve: 1. arra az — ő maga mondja — semmivel sem bizonyítható vélelemre, hogy a lekvárfőzők a rotyogást tréfásan úgy foghatták föl, mintha a szilvale belekotyogna beszédjükbe, s a *koty belé*, *szilvale* szólást megtoldották azzal a fenyegetéssel, hogy megecetelik vagy megborsolják a léhez hasonlított gyermeket; 2. beszédhibák sorozatának eredményeképpen alakult ki a mai *kotnyeles*: *kotyleves > *kotnyeves > *kotnyeles*.

* Ezt a cikket még HORGER ANTAL életében, 1945 decemberében küldtem be a MNy. szerkesztőségének. Változtatás nélkül jelenik meg. HORGER iránt mindenkor érzett nagyrabecsülésem — úgy vélem — fölment az alól, hogy dolgozatomnak a helyzetből adódó polemikus hangján utólag változtassak.

Előbbi cikkemben rámutattam arra, minő nagy jelentősége volt a szilvának, a lének meg a borsolásnak a régi magyar konyhában, sok szólás alakult ki összefüggésben ezzel a három szóval, és hogy ezeknek a szólásoknak a sorába kell beilleszteniünk a *koty belé szilvalé* szólást is, nem pedig meg nem adatolt összefüggést állítani föl a szólás meg a *kotyogás* között. HORGER nem hajlandó ezt elfogadni, hanem ragaszkodik szövevényes föltevéséhez. Mivel pedig a szólás hat adatának négy változata közül a *koty ide* a MTsz. szerint Pápa vidékéről és a Csallóközből való, a *koty belé* alakot pedig ő hallotta Brassóban és a Székelyföldön, tehát az adatok az ország két szélső helyéről szólnak, megállapítja, hogy az ország egész területén el kellett terjedve lennie a szólásnak, tehát „feltétlenül” igen réginek is kell lennie. — A népnyelvi adatok időrendi értékelésében fölülte óvatosnak kell lennünk. Az, hogy egy nyelvi jelenségre az ország két szélső pontjáról tudunk adatot kimutatni, nem jelenti mindenképpen azt, hogy a jelenség az egész országban el volt terjedve: a véletlennek is lehet része a második adat fölbukkanásában. De még akkor sem mondhatjuk a nyelvi jelenségről, hogy feltétlenül igen régi, ha kétségtelenül kimutatható az ország egész területéről. A *faszol, gersti, indseller, spórhet, stráf-kocsi, zabrál* stb. az ország egész területén használatos. Mégis: ki merné állítani, hogy feltétlenül igen régi szavak ezek a népnyelvben? A székelyföldi *koty belé*, a Pápa vidéki és a csallóközi *koty ide* tehát nem erőltetheti meg azt a művelődéstörténeti adatokra alapított állítást, hogy a *csossz elé* változat régebbi, mint a *koty belé* és *koty ide*.

Rámutattam továbbá arra is, hogy a *kotyólev* jelentése 'szilvacibere', végül arra, hogy a *kotyó*-t CzF. szerint 'székely tájszólással a locsos, leves szilváról mondják'. HORGER nem vette figyelembe ezeket az adatokat, és nem tisztázta, van-e és milyen összefüggés közöttük és a *koty belé szilvalé, téged megborsolnak* szólás között.

De tisztázatlanul hagyott egy hangtani kérdést is. Szavunk első ismert alakjai a *kotnyeles*-t mutatják. Így miként illeszthető be ez az alak a HORGER fölállította **koty-leves* > **kotnyeves* > *kotnyeles* sorba?

Árde figyelmen kívül hagyja HORGER azt a tényezőt is, amelyik egymagában eldönti a kérdést: valamennyi XVI—XVIII. századi szótárunk a 'glocio, glucke wie eine Henne' jelentéssel mutatja ki a *kotyog*-ot; még a Tzs. 1838. is csupáncsak 'glucken, klucken, klappern, labbern' jelentéssel ismeri, pedig ebben a szótárban már megvan a *kotnyeles* 'naseweis, vorwitzig' jelentése. Mármost két eset lehetséges: vagy csakugyan igen régi a *koty belé szilvalé* szólás, de akkor nem lehet a *kotnyeles*-nek 'gyermek beleszólása felnőttek beszédébe' a jelentése; vagy pedig ez a jelentése, akkor meg nem lehet a szólás régi. Mindebből pedig az következik, hogy szavunk nem származhatott a szólásból.

Hogy mennyire erőtlen erősség a pusztá föltevések ingoványára épített szófejtés, erre magát HORGERt bívom pörbe. Az idézett második cikkét azzal a megjegyzéssel vezeti be, hogy az ő megfejtése annyira helyes, amennyire a mai szófejtések egyáltalán helyesek lehetnek. Az én megoldásomról pedig azt állapítja meg, hogy semmiképpen nem lehet helyes. Ezzel szemben a cikk végén nagy meglepetésünkre azt olvashatjuk, hogy szavunknak „talán nincs is semmi köze a lekvárfőző üstben kotyogó szilvaléhez”. Miért a meglepő és hirtelen változás? Azért, mert fölhasználva az én adataimat, egy új, szintén szellemes, de bizony szintén erőtlen, mert semmivel meg nem okolt föltevéssel áll elő: szavunknak nem **koty-leves* > **kotnyeves*, hanem **kotyogó nyelves* > **kotnyelves* volt az eredeti alakja...

3. Végül áttérek a magam szófejtésére. HORGER szavunknak a *kotyogó nyelű* fejsze fogalmából eredeztetett magyarazatát két okból hibáztatja. Elsőbben azért, mert szerinte az ilyen fejsze, akárhogy mozgatják is, csak igen-igen szerényen kotyogó hangot ad. A másik ellenvetése az, hogy a magam föltette **kotnyelű* főnévnek sehol semmi nyoma nincsen.

Válaszom kifogásaira ez: Bessenyei — szavunk első ismert forrása — megállapítja a *kotynyelesek*-ről, hogy „olyan mesteremberek, kik szüntelen kiabálnak . . . kétszínű hazug, árulkodó, hitetlen, parázna, nagyszájú, lármás stb.” Ha megkérdezi HORGER a mesterembereket a kotyogó fejszéről, azt a megnyugtató választ kapja majd, hogy a semmi munkát nem végző, csak ide-oda mozgó fejszére bizony hibátlanul ráillik a kétszínű, hazug, lármás jelző. — Ami pedig a *kotynyelű alakot illeti, téved HORGER, amikor forrásául cikkemet idézi. Dolgozatomban egyetlenegy csillagos alak sincsen, következésképp a *kotynyelű sem található benne. Én annyit mondtam, hogy jelentéstani nézőpontból a 'kotyogó nyelű fejsze' fogalmával függ össze szavunk, de nem azt, hogy a *kotynyelű-ből ered. Tévedése annál érthetlenebb, mert világosan kimutattam, hogy szavunk előtagját, a *koty*-ot elvonásnak tartom a *kotyog*-ból: a *kotynyeles* összetétel, *koty* + *nyeles*, a 'kotyogó nyél' fogalmának kifejezésére.

LOVÁNYI GYULA

Cotoyd. (Egy XI. századi tiszai átkelő nevéhez.)

1. A Képes Krónika Salamon—Géza-kori szakaszai szerint: Géza a Biharnak Erdély felőli részén elterülő *Iqfan* erdőben vadászott, melynek a neve a. m. *Igy-fan* vagy *Igy-fon*, azaz 'szent fonadék, szent sűrű' (vö. PAIS: NyK. XLVIII, 282). Innen indult az ország belsejébe a király felé. Egymással „in *Kemey*” kerültek szembe. — Miután a herceg vereséget szenvedett, „declinavit a bello transivitque Tysciam in *Cothoyd*” (ScriptRerHung. I, 384). Utóbb a király is átkelt a befagyott Tiszán „in *Thoroyd*” (i. h. 386). — A korábbi részletben előforduló név írásváltozatai: a V: *Cothoyd* mellett: A: *Cotoyd* ~ V2, V4: *Cochoyd* ~ R, B, D: *Chotoid*. A későbbi részletben említett név formái a V: *Thoroyd* mellett: S: *Cothoyd* ~ B, D: *Chotoid* ~ R: *Coroyd* ~ A: *Choroyd* ~ V3, V4: *Toroyd*. A két adatban tehát világosan ugyanazzal a hellyel van dolgunk. — A Krónikában utóbb az országot Szent László alatt pusztító kunokkal kapcsolatban merül fel — mint ahol a Tiszán átmentek —: V2, V3: *Tocoyd* ~ V: *Thocoyd* ~ V4: *Totoyd* ~ V5: *Toroid* (Script. I, 412). Ez megint azonosítható a kétszer szerepelt átkelő hellyel.

Kemey olv. *Kemey*, ahol a király és a herceg megütköztek, egy Anonymusból, de más forrásokból is ismert ősi megye-szerű kerületnek a neve, amely a mai Jász-Nagykunszolnok megye északkeleti és Heves megye délkeleti részének az összeérésénél terül el a Tisza balpartján (vö. PESZY, Az eltűnt régi vármegyék I, 119—27). Tehát az átkelő is ezen a tájon kereshető, olyan helyeken, ahonnan könnyen megközelíthető Vác, amelyen túl Géza találkozott a segítséget hozó Lászlókkal. Ilyennek tetszhetik a mai Tiszafüred környéke a Tisza balpartján Heves megyében.

2. Azonban juthatunk-e valamire az átkelő nevével, miután az annyira tarka változatokban mutatkozik? — Ha a változatokat összevetjük, a név helyes megrögzítését közülük valószínűleg a *Cotoy[i]d* vagy *Cothoy[i]d* alakokban láthatjuk. Ennek romlása a *c* és *t* jelek összetévesztésének, összezavarásának lehetett a következménye, ami középkori emlékeinkben — kevéssé különböző formáiknál fogva — nagyon gyakori jelenség. További hiba támadt úgy, hogy a második szótag elején álló *t* vagy *c* -rel cserélődött fel. A néveleji *C* > *Ch* változtatás egy az idők jártával felismerhetetlenné vált névnél meg lehetőszen érthető „helyesírás”-beli módosítás.

Ami mármost a *Cotoy[i]d* vagy *Cothoy[i]d* írású formát illeti, annak hajdani ejtése *Kotojd* o: *Kotojd* lehetett, s ennek későbbi megfelelőjéül *Kotajd* vagy *Katajd* tehető fel. — Ilyen helynevet ezen a vidéken nem találunk, azonban olyant igen, amelyet összefüggésbe hozhatunk vele. Ez egy a Tiszafüredtől keletre levő pataknak a mai neve: *Kota-ér*. A Script. jegyzete (I, 384) így szól róla: „Ut videtur, iuxta rivulum, qui existit in regione a Tiszafüred in orientem sita, hodieque Kota-ér nominatur.” A víznév első *Kota* elemének ugyanis *Kotá*, ennek meg *Kotaj* lehetett az előzménye.

112

A régi *Cotoyd* stb., azaz *Kotojd*, továbbá a mai *Kota-ér* nevek hasonlítanak *Kótaj*-hoz, ami egy Nyíregyházától északra fekvő Szabolcs megyei helység egyik neve. Az utóbbira nézve megjegyzendő: 1447-ben és 1454-ben mint *Keresztút* jelenik meg (CSÁNKI I, 518); LÍPSCZYKÉ: „*Keresztút* abusive *Kotaj* h. Oppid.”; FÉNYES, Geogr. Szót.: „*Keresztut* . . . máskép *K ó t a j n a k* is neveztetik.”; Hnt. 1873.: „*Kótaj*, (*Keresztut*)”. A Szabolcs megyei hely Tiszafüredtől körülbelül 80 km-re esik.

A szóban forgó nevekhez ez idő szerint nem tudok határozottabban etimológiát javasolni. Legfeljebb azt említem meg, hogy esetleg valamiképpen a török *qat* 'erős vagy kemény lesz, szárad, megfagy; stb.' igével (RADL. II, 277—9) tartoznak össze, s így ennek ilyen származékaival is: csagatáj *qatay* 'erődítmény, védőgyűrű, sánc' (RADL. II, 279) és Кāшγ. *qatyy* 'erős, kemény' ~ түрк *qatly* 'szilárd, erős; heves' (RADL. II, 284) ~ kun, kaz., oszm., azerb. *qati* I. 'kemény — száraz (föld)' (i. h. 282) | a Konstantinostól fenntartott besenyő várneveknek második *-katali* eleme (róluk NÉMETH, Die petschenegischen Stammesnamen: UJb. X, 33—4) | a magyarországi *Káta* helynevek és a *Káta* nemzetség-név (vö. GyÖRFFY, Besenyők és magyarok: KCsA. kieg. köt. 460—1, 490, 494). — A *Kotojd* *d* végződésének mivolta — így a magyar *-d* kicsinyítővel való azonossága is — kérdéses.

PAIS DEZSŐ

Perzsel. A SzófSz. bizonytalan eredetűnek tartja. KNIEZSA a kétes eredetű szavak között szerepelteti (SzJsz. I/2, 712; irodalmát l. uo.). A szlávból (vö. pl. szerbhorv. *pržiti* 'süt') való eredeztetés gyöngéjének a SzófSz. és KNIEZSA egyedül azt tekinti, hogy a *perzsel* lel jelentés és alaki egyezés miatt összefüggő *pergel*, *pörgöl* és *perkel*, *pörköl* ily módon nem volna megmagyarázható, mivel egy *per-* ~ *pör-* tö *-zsel*, *-gel*, *-kel* képzős párhuzamos származékaival van dolgunk, vagyis a *perzsel* ben a *zs* magyar képzőelem. A hibbeli szó képzésmódja eszerint nem *perzs-el*, mint ahogy azt a szláv igéből várni lehetne, hanem *per-zsel*.

A *perzsel*-nek szláv nyelvekbeli vonatkozásai — úgy látszik — megengedik szláv eredeztetését; a reá vonatkozó irodalomban ugyanis ilyen természetű akadályról nem találunk említést. Csakis magyar nyelvbéli összefüggései gyengítik szláv eredetének a magyarázatát. A *perzsel* és társai képzésmódjának alaposabb vizsgálata s főleg több más, hasonló természetű származékige alakulása azonban arról győz meg, hogy ez az akadály elhárítható.

A kérdéses igék képzésmódjának megértéséhez abból az egyébként jól ismert körülményből kell kiindulnunk, hogy nem egy esetben különféle okok miatt, elsősorban a nem világos képzésmód következtében a nyelvérzék téves alapszót von el, és azt bizonyos, többé-kevésbé nehezen felderíthető analógiás hatások alapján újra képezi. A magyar nyelvben *-l* képzőt nyert *perzsel* a beszélő számára nem világos képzésű, mivel nincs alapszava. Ezért könnyen megtörténhetett, hogy a *perzsel*-hez vagy labialis társához, a *pörzsol*-höz (l. pl. SzegSz.) hasonló hangalakú, de más képzésű ige hangalakjának hatására *-zsel*, *-zsol* (*per-zsel*, *pör-zsol*) formánssal alkotott elemnek fogta föl a nyelvhasználat, vagyis egy téves *per-* ~ *pör-* alapszót vont el belőle. Ezt a folyamatot kiváltó és ilyen természetű hatást gyakorló származék lehetett a valóban *-zsol* képzős *dörzsol*, de még inkább ennek minden bizonnyal eredetibb *törzsol* (NyH.⁷ 67) alakja. A *törzsol* (> *dörzsol*) vagy más, hozzá hasonló szerkezetű ige alaki hatása alapján történt téves elvonást nyomon kísérte a feltehetőleg ugyanazon analógiától irányított újraképzés, az alapszónak *-gel*, *-göl*, illetőleg *-kel*, *-köl* képzővel való ellátása. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy az elvonás és újraképzés egyetlen folyamat eredménye, s csak így elvonatkoztatva különböztethető meg ez a két mozzanat. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a *-zsel*, *-zsol* képzős származékok száma annyira kicsi az *-l* képzősök mellett, hogy a *perzsel*-ből csakis mint *-l* képzős-

nek felfogott igéből volt lehetséges új főnév alkotása céljából alapszót elvonni (vö. SIMONYI: Nyr. XXXII, 468—82). Ismerünk is ilyen főnevet: *pers* ~ *perzs* l. 'flasma; Flamme' — 2. 'adustus; Brand' (NySz.), *perzs* 'perzslés' (MTsz.). Valószínűbb tehát, hogy a *dörzsöl* (< *törzsöl*) és *dörgöl*, de ugyanúgy más hasonló hangalakú igék párhuzamosságának analógiájára az állandóan újat teremteni akaró szóalkotó kedv, amely a nyelvjárásokban ma is olyan eleven, a *pörzsöl* ~ *perzsel* mellé megalkotta a *pörgöl* ~ *pergel* származékot, és így további lehetőség teremtődött arra, hogy más, de nagyjából hasonló szerkezetű képzők képesüljének tévesen elvont alapszavához: *perkel* ~ *pörköl*; *perzseg* 'láng nélkül ég' (MTsz.), vö. *tácsog* < *tát-sog* 'szájtátva hámszokodik' (MNY. IV, 388); *perked* 'elsül' (MTsz.), vö. *reszked* (NyII. 7 69); *bepörkent* 'hirtelen vagy egy kicsit befűt' (MTsz.), vö. *serken* és ebből -*t* műveltető formanssal *serkent* (NyH. 7 69); *elpörket* 'elfonynyaszt növényt a nap heve' (MTsz.), vö. *sikat*, *rikat* (NyH. 7 69); *megpörköl* 'megpörkölődik' (MTsz.), képzésmódját igazoló példát nem találtam; *perzsed* 'uror; angebrannt werden' (NySz.), képzésmódját némileg a *horzsol*-lal összefüggő *horzsaszt* 'hasít' (MTsz.) igazolná, az -*aszt*, -*eszt* képzősöknök ugyanis rendszerint van -*ad*, -*ed* képzős társuk. — A *perzsel* szócsaládjának ebbe a sorába állíthatjuk esetleg még a következő főneveket is: *perec* (de vö. SzófSz.), *perkő* 'perec' (MTsz.), *pörc* ~ *perc*, *pörce* 'töportyú' (MTsz.).

Mindaz, ami fentebb a *perzsel* és párhuzamos származékai között feltehető összefüggésről megállapítható volt, velaris hangrendű társaira vonatkoztatva is érvényesnek látszik: *porzsol* 'perzsel' (MTsz.), *porkál* 'pörköl'; *pörzsöl* (MTsz.), *porkol* 'pörköl' (MTsz.), *porgoló* 'pörkölő' (MTsz.).

A *perzsel*-nek és párhuzamos származékainak előbb kifejtett magyarázatát természetesen nem tekinthetjük eléggé bizonyító erejű állításnak. Ennek ezután kellene következnie. De mindaz, amit még elmondhatnánk, csak az analóg példák számát szaporítaná. A főleg nyelvjárási értékű ritka képzőkkel, homályos képzésmódokkal való foglalkozás során ugyanis nagyon sok ilyen természetű, külön cikkben való beszámolót is megérdemlő esettel találkozottam. Ilyen esetek alapján vizsgálva az egyes származékok alakulását, igen valószínűnek tarthatjuk azt a magyarázatot, amelyet a *perzsel* és társainak létrejöttéről el lehetett mondani.

SZABÓ ZOLTÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVI. századi levelek a Dunántúlról

Szelestey György levele

I.

Az alábbi levelet a Szombathelyi Állami Levéltárban találtam a Szelestey család 2. csomójában, melyben az 1501—1600-ig terjedő anyagot tárolták. A levél, sajnos, dátum nélküli, sem a keletkezés helyét, sem az idejét nem jelöli. Ezek az adatok azonban a környező iratokból nagyjából mégis megállapíthatók. Szelestey György írta ezt a mérges hangú levelet Egerszegen lakozó „Barbel Mihalj”-nak. A Szelestey család NAGY IVÁN családtörténetében (Magyarország családai) három családfával és több Györggyel szerepel, de ezek közül egyikkel sem azonosítható a mi levélírónk. BALOGH GYULA (Vas vármegye nemes családjai) szintén csak késői Szelestey Györgyről tud. A rendelkezésünkre álló egyéb levelezésekből azonban megállapítható, hogy testvére Ferenc, apja pedig Bernát volt. (NAGY IVÁN művében egy ízben testvéreként szerepelnek Ferenc és György, de apjuk Ferenc!) Az is kiderül ezekből az iratokból, hogy Szelestey György már 1558-ban

mint szerződő fél szerepel. Egy 1584-i oklevélből pedig a lakóhelyét is megtudjuk: „...Alfo Zeleſthen az Zeleſtey György hazanal...” A mi levelünk is innen kelhetett, mégpedig feltehetően a XVI. század utolsó éveiben, mert levelében magáról már mint öreg emberről beszél.

*

Zolgalatomath Ayanlom kgh mýnth Ennekem | Mindenkor Nem Jo Akaro bizodalma6 úram, kiuanak | A3 wriſtentül kék a3 wilagban walo waiwdaſodat | e6 teſtedben chjontodban walo töredelmeffegett. Mýnth | Jo Bizodalma6 wramnak, ezt Akara' kegdnek Tudafara | Adný mýnth bizodalma6 úramnak, hogh Nem tudom | Mýnth weteted haragodat ream, merth Tüdomaffom | zerinth femmith Nem wetettem kék Ellene. kýerth | kellene zakalomatth haýamatth Zagatnod. | illýen wen koromban hogh Mýnd haýam zakalom | Megh özoth. Im nem kemelez Mýndenefwł fogua | kü Akarod zagatny, wgy ream dühofkottel, | de Nem Tüdom ký byztatafabwł Mýueled e3t Az | kegdetlen Nyomorwſagott Rajtam. Kýtt Twled NemErdemlenek, peđ attwł Akj teged biztatt Akar | ki chjoda legjen, hogh te hajamath zakalomatth | Zagaffad büntelen lewen, Merth ha En Magam wetettem teneked, Teorventül Magamath Nem oltalmazom | ha Iſpanõ auagh zolgaim auagh Jobbagim wetetek | kegd bizodalma6 úram, Elegendo Torwenth tetetek | felolok e6 Mýnd Magam felolýs teneked. de konjorgok | Mýnth bizodalma6 úramnak baratonak, hogh Zwnýel el | e6 ally el mýnd Magamrül Mýnd Iſpanomrwl Mýnd | zolgamrül e6 Mýnd Jobbagimrül, Thanachjolí6 Adom | Merth ha thanachiomath megh Nem ffogadod el nem Allaz rwlünk, Mýnd Iſpanomrwl Mjnd Jobbagimrül | Mýnd Magamrül, Mert higjed bizonyal, beſtýe | Arwlo kúrwaſfj, Attjaffj o3wó we3to Agh Nem Jambor. | ollýatt lac3 kýtt foha nem Lattal, olý Nyomorwſagh | effik Rajtađ, hogh az Anyadnal kj teýett omteli6 | keferuſſen effik, Merth fem úrak, fem ffw Nemc6 | Emberek fem egjeb Rendbeljek Nem bantýok[!] a3 en | zolgaimath fem Ipanomatth[!] fem Jobbagimatth. torwen Elott. | hanem te Akarod Attýad ffjaýal ef Egjeb latrokkal A3 En | Jobbagimath e6 Iſpanomath megh mordaltatnod. Enýs | Attýaffjaý wagiok a3 en Jobbagimnak Iſpanomnak. Mýgh | Elek mellettek Akarok lennem Igaffagokban, de ha El | Nem zww rölök Engemeth Elözor megh öle6 wgh | banchjad az en Iſpanomath Jobbagimath. Nem | Tüdom ha wetted e3edbe de Zeleſtej ferenc3 úrammal | egý Ember gjermekj wagiünk mj Mind Attiwlł Anywl | A3 kedigh teneked úrad, En zolgalok Mýnth úramnak | battjamnak, a3 en Jobbagimýs wgy Akarom hogh | zolgallyon Mýnth En Magamnak. chjak kar hogh | ko3tünk Aruloua lettel, Merth ö33ó Nem twe3 we3tenj | Mýnketh, Merth Mjnd A ketten Immar wen Emberek | wagünk a3 zeretett Akarjok hogh ko3tünk legýen | Mýgh Elünk Mýnd Addigh, ha el Nem zwn3 Mýnd | Magamrül e6 Mýnd Iſpanomrül e6 Jobbagimrül | Im kültem egý darab öh haýtt. Teddel ladadba | Taland zwkfegh lezen teſtednek chjontodnak. Igen | ori3ged kerlek Ne legý haborgo ko3tünk ha megh erdemled | Maftolý6 oltalmazlak

Zeleſteý Georgý kegd zolgal.

[Címzés:] F3 lewel Adaffek A3 wite3lo Barbel | Mihaly úramnak eger3egen | lako3onak, Ennekem Mýndenkoron | bizodalma6 úramnak Attjamffjanak.

(Szczmłathelyi Állami Lt. Szeleſtey cs. 2. cs. 1501—1600.)

II.

K á v á s y J ó b l e v e l e i

Kávásy Jóbnak 13, egy kivételével sajátkezű levelét őrizte meg a Batthyány Levéltár az 1571 és 1576 közötti évekből. A levelek mind a Zala megyei Boncodföldén keltek, csupán az utolsó kelt Németújváron, ahová a töcök elől menekült. Arról a Kávásy családról,

amelyhez a mi Jóbunk tartozik, legtöbbet Csánkitól tudunk meg; így mellőzhetjük NAGY Ivánnak a Sáros megyei és erdélyi Kávássyakra vonatkozó adatait. CSÁNKI szerint (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III, 159) a Kávássyoknak Zala megyében sok egyéb mellett Káváson és Boncodföldén voltak birtokaik. Nyilvánvaló tehát, hogy ennek a Zala megyei családnak a tagja a mi levélírónk is.

Levelei tartalmi szempontból is különösebb figyelemre tarthatnak számot. Megtudjuk belőlük, hogyan él és gondolkodik, s mennyire tart ki az utolsó pillanatig a töröktől veszélyeztetett területek kevésbé tehető lakossága; másrészt egy irodalomkedvelő embert ismerünk meg Kávásy Jóbban, aki nem sajnálja a fáradságot, hogy kölcsönkért könyvekből hosszú históriákat másoljon ki magának: ez a XVI. századi irodalom terjedésének érdekes mozzanata. Nyelvi szempontból pedig éppen azért hasznosíthatók ezek a levelek, mert írójuk irodalmi műveltsége szembeötlően átüt színes stílusán és fordulatain, s talán nem elhanyagolható hatással van nyelvére is. Levelei közül az alábbiakban közlünk néhányat.

*

Bonczodföldre, 1573. július 20:

Eorökke valo fzolgalomat Aianlom :Nnak Mint Bÿzot | kegelmes vramnak. Towabba :Nnak azt Irhatom | hog Nadafdÿ Christoph vram mégh haza Nem Jüt | Sarwarrol, Mÿhelen haza jü azonnal hozza megiek | es az :Ngod Izenetit megh Mondom, az mÿ valaszt tezen | Mindiaraft :Nnak twdafara adom. Towabba az | mef kónwek felöl emlekeztem :Ngod előtt, Im megh | küldöttem :Nnak. Towabba mÿgh :Nhoz voltam | valamÿ férgebe dÿnnÿeÿm értenek kÿket :Nnak Nem | az vegre küldöttem hog Jok volnanak, hanem | chak hog Mÿnalwnk mégh wÿfagh, e6 hÿzem | hog :Ngod Nem az ÿzetlen dÿnnÿet Nezÿ, hanem | az En Jo akaratbol valo Zolgalomat, es Ngod Jo | Newen vezÿ. Towabba :Nnak megh Zolgalom az | Tengeren valo [a valo kihúzza!] hadakozafwl valo verfeket Irafsa | megh :Ngod ennekem. Az Vr Isten éltefse | :Ngodat sok eztendeigh Jo Zerenchewel Azzoniomal | Zép gérmekÿwel, e6 Jambor Zolgaÿwal egetembe. | Irtam Bonczod földön. 20. Julÿ. 1573.

Nagfagod fzolgaia

Kaufÿ Job.

(Orsz. Lt. Batthyány cs. lt. 24300.)

Bonczodföldre, 1575. augusztus 3:

Nagifagodnak mÿnt Bÿzodalmas vramnak Eorökke valo | fzolgalomat Aianlom. Towabba :Nnak Jo hÿrt vgian | semmÿt Nem twdok irrÿ, Gonozt fem irhatok olliat, | kÿt :Ngod Nalamnal Jobban Nem értene, Az mÿnt | az Én kichin elmemel ÿtelhetem, wgÿ tecczik, hcg | Nem chak egh vag két refze, Ez zegen romlot | orzagwunknak, hanem vgian Mindenestül az Tÿw | közepiben vagion, kÿ oltannia igen kewefet latok | kinek oltanÿ kellene, olliant sokaf latok hagi gioitia. | Azert Bÿzodalmas vram az En Zegen Elmém Nÿwghatatlan | megh Maradafwnk felöl, ha Magam volnek, Nem volna | Ennÿ giötrelmem Bwfulafom, de az vr Isten hazafarfal | es Apro giermekekel Zeretet, kiknek iollehet el hÿttem | hog mÿnd Magamal egietemben ű Zentfelfege kegielme6 gondwÿfelónk, de Mind azaltal az zegen giarlo | Emberÿ elme Nÿwghatatlan, Im chÿnaltam vala | valamÿ palankochkat, Ez vegre hcg Ne lenne ollian | mÿnt az Nÿwl, hog Mindiaraft chak egh löwc6 halwaÿ6 | az En édes örökfegeből hazambol (kÿt az Regÿ Jambor | feiedelmek az En eleÿmnek Nem penzekert, hanem | wérek hwllafaert e6 halalokert attak) el fwtañnam. | De ez hÿtwan palankba az Chiazar Algÿwÿt felesegemel | es illien Apro giermekekel wgÿ tecczik Nem melto megh | varnom, iollehet Enmagam Zertelenül el Nem hagiom

.ēc. | Azert Bȳzodalmas Vram Sokzer gondolkottam (ha az Jo | Istennek wġ lefzen akaratia) hol volna melto, ez zegen | Maradék orzagwnknak Maggwknal egietembe végét vārniom | De En Nem talalok az :Nġod hazanal Nemetwȳwurnal | Job helt, Mȳwelhoġ az vr Istennek kegelmeſegeből | :Ndatiſ ŷfmerem .ēc. Ennekem penigh az :Nġod varafaba | Semmȳ haŷlekom Ninchen kȳbe Zāllethatnam hāzam Nepet | hanem az hwgaȳmnak Vȳczaȳ Gōrgnenek eō Sennicȳ | Sandornenak vagion oth egh hazok, Im irtam Nekik | (megh valazom Ninchen) keretem tȳlōk, hoġ ha Nem | ōrōkbe, chak zallaful Nekem engednieik, Mert En | wġ hȳzem hoġ eggikis oda Nem mēgien, Mēh wġk | tawolb vannak az vezedelemtȳl. Azert :Nnak ezen | kōniōrgōk, hoġ ha wġk Zȳnten Maſnak akarnaik adnȳeō | Nġod Jo akaratiaabol Incab Jwtna ennekem, hōgi Nem mint | Mās ŷdegennek, Mert az mint Ertem tōbbenniō vannak, | erte, ha penigh ez valamikeppen Nem lehetne, wgȳ | értem hōgi Maſt az Zegen Takaro Mȳhal haza Nġod Zamara vagion, kȳbe Maſt Senkȳ Nem lakik, | Ezon kōniōrgōk :Nnak hoġ vaġ chak Zallaſwl vaġ | Melto ārron :Nġod adnaia Ennekem, ha Isten ēltet | azon leŷeġ hoġ :Nnak megh Zolgalom :Ntul Jo valazt | varok mint Bȳzodalmas vramtul. | Towabba ez el Mwlt heten Zrȳnȳ Vramnak ket Zolgaia | volt Nalam Magok dolgaert, kȳk Nekem Baratim, Nem | ecczerfmind, hanem eggik az Maſik vtan Negied Napal, | tōb zō kōzōt az elō Emlkezekek :Nġod felōl, Eō Monda hoġ Zrȳnȳ Vram Zantatot megh valamȳ földet, Eō :Nġod Be vettette, De Bijzonial hoġ Zrȳnȳ Vram w̄maga | raŷta lefzen az Aratāfān. Az Maſik Zolgānanak[!] | tōb zō kōzōt Magam hozam elō, chak akarom Ertenȳ mȳt | Mond hozza: Azȳb wgian azont Monda, Eō Mind az | kettō zȳnten wgȳ Bezel vala, mȳnt ha chak akkor | kōltek volna fel refzezen az Zrȳnȳ Vram aztalatul .ēc. | Ezt Nnak azert ŷrom, Mert lattam hoġ kȳchȳn dologert | sok Ember halal kōwetkezet, kȳwel affele Iſtentelen | Ember ſemmȳt Nem gondol, En penigh :Ndat ŷfmerem | :Nġod megh twggia Bōchūlnȳ mȳt tēzen Iſten elōth | az kerezien wēr ontas. Az vr Iſten wezerie | ŷgazgaſsa :Ndat az w̄ zent lelkewel hoġ az Ne | tōrtennjek : Algia megh az Vr Iſten :Ndat Minden | hozza tartozokkal sok Jo zerenchewel. Irtam | Bonczodfölden .3. Auguſti .1575.

Naglagod szolgálja

Kauafȳ Job.

(Orsz. Lt. Batthány cs. lt. 24305.)

Mindkét levél Batthány Boldizsárnak szól.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Szótörténeti adalékok*

imide-amoda — 1568: „Aȳ mȳhal deakot nagȳ nehezen es chȳoda (!) modon kȳ zabadetottam. es maſtan comiŷzariofagba ŷartatom *ȳmede amoda*” (203. sz.); 1579: „Az jobbȳgyok *imide amoda* földeket, réteket ne cserēljenek” (75. sz.).

*ingōmarha — 1543: „...az ēn marhāmban rēszotlen legyen, minden *ingōmarhām*-ban” (9. sz., de OklSz.: 1517.).

iszonyȳg ?¹ — 1579 k.: „Aȳ *Iȳonyagoth* aȳ aȳ Aky ollyan mȳnth aȳ zewlew wenyth feyr es aȳ fara foly fel” (1. sz.).

*ingváll. — 1562: „Egy *ingváll* aranyas, merōn kōtōtt” (25. sz.).

interesse 'kamatláb'. — 1569: „...kyerth eȳtendeygh keel fyȳethnem *Interreffeth* Mȳndē ȳȳ forynthra Nocȳ Magyar forynthoth Mely *Interreffenek* kezȳdethy zenth kelemen papa Napja” (207. sz.); „...Kȳnek Meg aȳ *Interreffeth* Nē Tugȳwk menȳth theffen”

* L. MNy. LV, 422—5, 540—3.

¹ Valōszinȳleg *iszonyag*, s ez az *iszalag* változata. — P. D.

(uo.; de NySz.: RMNy. II, 329). FLUDOROVITS a XVII. században átvett szavak között említi.

*írva 'festve'. — 1545: „Az mi czimerünket im *írva* küldtem k, az verseket is megírva, az képiróval is szóltam, akarja látni a lobogót, mikora lenne, hogy az verseket reá festhetnéje” (6. sz.; de *megír* már a XV. sz. e. f., vö. NySz.).

Jancsi. — 1587: „*Janchinak* az feicbe kezdé babirkalný, mintha tetöt nezne” (Ethn. 1928.).

*jegyzett. — 1562: „Két előkötő *jegyzett*” (27. sz.).

*jobb. — 1540: „...*jobb* anyánk Zerecsen Lajosné hagyott vala” (9. sz.).

jó egészség. — 1582: „...Iften agia kñck *jo Egesssegere* az fördot” (103. sz.).

jóformán. — 1569: „...Megh valazza hogy Meñel hamarab leheth kefeollyen *Jo forman* az hugod zekere” (62. sz.).

*juhász. — 1559: „Ő kedig nem tudja szerit tenni két hitvány *juhásznak*”; „Ugyanazon *juhászokkal*, akik megnyirik, alá menjenek” (20. sz., de SzófSz.: XVI. sz. k.).

*juhászság. — 1559: „Lám... az drabantságra is erővel reá úzte az ő jobbágyait pénzért, ki sokkal nehezebb a *juhászságnál*” (20. sz.).

kalodáz. — 1587: „...ne kedwezzenek senkýnek, *kalodazza* Býrsagollýa” (Ethn. 1928.).

kamarás. — 1569: „...ha penz kerewlne kezedbe vagy a3 *kamarassok* adnanak...” (62. sz., de NySz.: LevT. I, 45).

ka(r)porna. — 1543: „...egý skatula confreytheoth, ha leheth Bechýnalth *karpornath*” (7. sz.); 1570 k.: „...*kapornýath*... lib. 4. [azaz: vettem]” (55. sz.).

*káposztasózás. — 1569: „A *káposztasózást* is ne hadd, jó fiam, hanem mennel bővebben lehet, sózasd” (40. sz.).

*karácsonyi fa. — 1658: „Minden félhelyes ad esztendeig 1 ludat, 1 kappant *karácsonyi ját* egy szekérrel” (311. sz.).

karika. — 1568: „...elfmegh ma3or a myth kewldtő ...egy Nagy ewregh *karyka* Soth” (1061. sz.).

karvalyfiú. — 1577: „...azon kerý, hogý... eó neký walamý keth awagý három *karwal fyath* kwldene” (111. sz.).

*Kata. — 1518 k.: „...az én egy hajadon hugomról Istvánffy *Katáról* Verbóczy Urunk viseljen gondot” (1. sz.).

*kékes. — 1518 k.: „... egy gyűrű, *kékes*, ki arannyal foglalva fimódra” (1. sz.).

képiró. — 1545: „... az *képiróval* is szóltam” (6. sz.); 1569: „... es a3 *keep-Irowalys* megh zerjeggyel hogý Mýndýaraifth Megh fefeffe es Megh Irýa a3 hýnthott” (62. sz., de NySz.: XVI. sz. e. f.).

*képiró mester. — 1569: „Az szekér felöl annyit irsz, hogy megszerzöttél mind az *képiró mesterrel*, paizsgyártóval, kováccsal és kerékgyártóval” (40. sz.).

ketté metsz. — 1569: „... hogý ha egý fillerth *kette mec3hetnek kette mechenek* [!] es wgý Adnā nekýk” (ti. nem volt pénze; 69. sz., de NySz. 1566.).

*kézbeli törölő. — 1518. k.: „... *törölő kézbeli* pro ft 2” (1. sz.).

*kézelő. — 1569: „Vont arany veres galér egy *kézelővel* egyetemben” (27. sz.).

*kézkapcsoló. — 1635: „Egy *kézkapcsoló*, kiben 33 arany vagyon” (197. sz.).

kiált (kifejezés: *zsóldot kiált*). — 1569: „... kýral fýa Igen *kýaltath zodoth* de nē tugýak mith Akar” (68. sz.).

kicsépelni. — XV. sz. m. f.: „... Mihaly wram zolgay *ky chepeltettek* (46. sz.).

kífut. — 1568: „... en oth ewth nē tartanā Nagi Sokerth. Azthes valtýk fýltem. merth a hwl The kegméd hattha woth tartaný maft en ewth nē tarthatō oth. merth oth A3tagoth Raknak. es chýpelnek. merth *ky jwthna onath*” (63. sz.).

*kicsiny. — 1570: „... azért szerelmes bátyám viseld gondját mind *kicsinynek*, öregnek” (43. sz.). A szólás: *kicsinynek, öregnek* — érdemel figyelmet.

*kifogy. — 1572: „... fem penzem, fem búzam, fem borom Nynchen, Mýndenbēwl *ky fottham*” (89. sz.).

*koporsóhely. — 1543: „Itē Az fekete barátoknak az ló [nyilván Mihály lova] váltságáért, az *koporsó helyért* attam harmadfél forintot” (7. sz.).

*kéret. — 1540 k.: „Mikor Feyérváráth valánk, *kérete* tőlem tizenkét forintot, nem adék annyit, hanem nyóczat küldék neki az ő inasától Bernádtól” (7. sz., de első adat NySz.: DebrK.).

*kisasszonynapja. — 1572: „... *kys Azzon Napjan* vettheottem vele famoth Anno 1572” (23. sz., de NySz.: RMNy. II, 2).

*kiürítet. — 1636: „Pográni István feltörette az malmot és az buzát *kiürítette* az malomból...” (202. sz.).

*kivon 'kihúz, törül'. — 1565: „... merth a3th mongya hogy ha fynte ith meg műftralnak maffor ennekem femmith nem adnak merth *ky vontak* az lajftromból (!)” (66. sz.). Ebben a jelentésben nincs meg sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban, egyébként jóval korábban.

*kocsiló. — 1543: „...attam jámborok becsüje szerint egy *kocsilovat* tizenhárom forintért harmincz öt pénzért; ... attam egy sánta *kocsilovat* tizenhárom forintért harmincz öt pénzért... attam egy sánta *kocsilovat* öt forintba, ki hármat sem ért volna” (7. sz., de NySz.: RMNy. II, 83b).

*kopja 'kopjafa, fejfa'. — 1543: „A kőművesnek a kewfelveteleért, becsinálásaért és az *kopja* felcsinálásaért attam egy forintot tizennyolez pénzt” (7. sz.); „Ime Az misék comparatiójára... fekete *kopja* váltságára a temetésekoron a sűrásoknak... attam” (uo.).

*koporsóhely. — 1543: „... a *koporsó helyért* attam harmadfél forintot” (7. sz.).

**korcó?* — 1591: „... Egy sárga atlasz német *korczóval*” (133. sz.).

*korcsolya (ruhadarab). — 1591: „Egy zöld bársony *korcsolya*” (133. sz.).

*korcsolyás. — 1570 k.: „... *korcholafnak* attá d. 12.” (19. sz.).

**kovras?* — 1589: „Szamarakra való *kovrast* ötöt találtam” (101. sz.).

*körül. — 1569: „... azonkeppen zerzeoggyel hogy a3 my wafazas kel a3 zeker *kereol* a3t Mýndýarafth Megh wafazsa” (62. sz.). Ebben a jelentésében (NySz. b. β.) első előfordulás. Egyébként: OklSz.: 1544.; SzófSz.: XVI. sz. k., GyöngySzt.).

*kötés. — 1574: „Fekete bársony kis suba hóggyel bélett, *kötéssel* prémzett” (66. sz.).

*költségtelen. — 1572: „Im Mýndenefthwl fogwá *kewthfegthelen* vagyok, fem penzem fem búzam, fem borom Nynchen, Mýndenbēwl *ky fottham*” (89. sz.).

*kőműves. — 1543: „A *kőművesnek* a kewfelveteleért, becsinálásaért ... attam egy forinthoz tizennyócz pénzt” (7. sz.); 1569: „... a3 *keomijeslek* Negyen wannak” (62. sz.; de SzófSz.: XIV. sz. v., BesztSz.).

*köntöske. — 1635: „Nyári *köntöske*, fekete virágos, bársony; arany *köntöske* aranyszín bársonnal bélett” (197. sz.).

*köpece. — XVI. sz. m. f.: „Cherna Lehotarwl ho3tak 22 thwkoth 2 lwdath egy *kopechebe* thýwkmönýath” (43. sz.).

*köretes. — 1518 k.: „Egy bársony aranyos *köretes* szederjes főkötő” (1. sz.).

*különb. — 1570 k.: „... feketeót harmat kwleónb kwleónb felet” (2. sz.).

*kürtő. — 1568: „... izentē wala 3erelmes Vram Barbel Ferenczthawl hagi a3 meyl [!] 3obaba vagyok. hagi en a3th *kewrtheure* chynaltatná. hagi meges zenē lenne” (63. sz.).

(Folytatjuk.)

KOVÁCS ISTVÁN

NYELVJÁRÁSOK

Adatok a moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatáshoz

„A moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatásról” című cikkben (MNY. LII, 92—100) rámutattam, hogy a csángó nyelvjárásba került román kölcsönszók között olyanok is vannak, melyek valamely magyar névvel is rendelkező dolog tökéletesebb, fejlettebb változatát jelölik. Találkozunk olyan esetekkel is, hogy a két valóságélem közt nem minőségi, hanem mennyiségi vagy más természetű különbség van. Ezekben és az ezekhez hasonló esetekben mindkét szó, a magyar és a román szó egyaránt megőrződött anélkül, hogy a szó jelentése megváltozott volna. Ilyen példákat hoztam fel: *csérsáf* 'vékony lepedő' — *lepedő* 'vastag vászonlepedő'; *həriápká* 'vasfogú borona' — *borona* 'tövisborona'; *grázd* 'nagyobb istálló' — *pajta* 'kisebb istálló'.

A cikk megjelenése óta a moldvai csángóság körében gyűjtött anyag kiegészítése, ellenőrzése és feldolgozása során több hasonló adat került felszínre. Van köztük néhány olyan is, hogy a magyar és román szó jelentése teljesen megegyezik. Ilyen esetekben a román kölcsönszónak a csángó nyelvjárásba való bekerülése után a két szó közt jelentésmegoszlás ment végbe. A román szó ezekben az esetekben is gazdagította a csángó nyelvjárás szókincsét. A meghonosodott román kölcsönszók, mivel a magyar szó is megőrződött, olyan árnyalatbeli megkülönböztetéseket tettek lehetővé, amelyek feltétlenül gazdagították e nyelvjárás kifejező képességét. Adataim a következők:

á n g y — *ma t u s a*: *ánygyi* 'fiatalabb ángy' — *ma t u s a* 'idősebb, korosabb ángy' (Esztufuj); *ánygyi* 'ua.' — *matusa* 'ua.' (Gajdár). — Az *ánygá* a magyar nyelvjárásokban a testvérbátya, nagybátya, unokatestvér vagy általában minden idősebb rokon feleségét jelenti, életkorától függetlenül (vö.: Tsz.; CsángóSz.). A románban a *mătușă* csak az apa vagy anya leánytestvérenek a neve (SCRIBAN; CANDREA; DLRLit). Használják a románban e szót idős nők megszólítására is.¹ A szó bekerülése a moldvai csángóba a két szó jelentésének szűkülését eredményezte.

b o d z a — *s z o k*: *bozza* 'bűrök' — *szok* 'bodza' (Balusest). — A m. *bodza* és a r. *soc* ugyanazt a fát jelenti. A *bozza* azért maradhatott meg, mert felvette mostani 'bűrök' jelentését.

c s e r é p — *c i g l a*: *serep* 'cserepdarab' — *cigla* 'tetőcserep' (Balusest). — A többi magyar nyelvjárásban a *cserép* szónak mindkét jelentése megvan: a kiegészített agyagot és a tetőcserepet egyaránt jelenti. Két jelentését közli WICHMANN is: 'cserep; Scherbe, Dachziegel'. A román *țiglă* jelentése 'tetőcserep'. Meghonosodása a moldvai csángóban nem vonta maga után a magyar szó kiveszését, mindössze jelentésének szűkülését idézte elő.

f ű r é s z — *b é s z k i a*: *fűrész* 'kézi fűrész' — *bészkiya* 'nagyfűrész, harcsafűrész' (Balusest); *fűrész* 'ua.' — *bécke* 'ua.' (Lujzi Kalagor); *fűrész* 'ua.' — *bészkiya* 'ua.' (Szakatura). — A m. *fűrész* szó az eszköz különböző válfajainak összefoglaló neve. Fajait rendszerint összetett szavakkal különböztetik meg: *kisfűrész* — *nagyfűrész*, *kézifűrész* — *kétkézifűrész* stb. A román nyelvben a nagyfűrésznek külön neve van: *joagăr*. Moldvában

¹ Román nyelvi adataim pontos jelentését a következő szótárak segítségével állapítottam meg: AUGUST SCRIBAN, Dicționarul limbii românești. Iași, 1939.; CANDREA — ADAMESCU, Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”. București, é. n.; Dicționarul limbii române literare contemporane. București, 1955. (Röv. DLRLit). — A továbbiakban e szótárakra külön nem hivatkozom. Amikor WICHMANN-ra hivatkozom, északi-csángó szótárát kell értenünk rajta (YRJÖ WICLMANN'S Wörterbuch des Ungarischen moldauer Nordesängö- und des Hétfaluer Csángódialektes ... Helsinki, 1936.).

beschie a neve. E szó meghonosodása következtében a moldvai csángóban a magyar *fűrész* szó jelentése szűkült, csak a kézfűrész jelenté.

gyöngy — *hurmuz*: *gyjnygy* ~ *gyjngy* 'Perle' — *hürmuz* 'fényes üveggyöngy' (Esztrugár). — A CsángSz. csak a *gyöngy* szót közli 'gyöngy, fagyöngy' jelentésben. Tapasztalatunk szerint az egész nyelvjárásban el van terjedve a *hurmuz* is az üveggyöngy neveként. A román szó meghonosodása a magyar szó jelentésének szűkülését vonta maga után. Az üveggyöngyöt soha nem nevezik *gyöngy*-nek.

harisnya — *icár*: *harisnya* 'házsizöttes, ványolt gyapjúposztóból készített szűk nadrág' — *icár* 'ugyanolyan, csak ványolatlan posztóból készített nadrág' (Berzunc); *hárisonya* 'ua.' — *icjár* 'ua.' (Onyest). — A CsángSz. is közli mind a két szót. Ugyanazon, csak más minőségű posztóból készült férfinadrág nevével van dolgunk. A román szó meghonosodása ezért nem érintette a magyar szónak sem a létét, sem a jelentését.

hárs — *tyéj*: *hárs* 'hársfarostokból készített kötöző' — *tyéj* 'hársfa' (Kalugareny). — A *hárs* szónak Erdélyben is ugyanaz a jelentése, mint a jelzett moldvai faluban (SzamSz.). A CsángSz.-ban a *hárs* és a *hársfa* egyaránt előfordul. A szóban forgó helységben a *hársfa* szó nem fordul elő, csak a *hárs*, s ennek is kizárólag 'a hárs háncaiból készített kötöző' a jelentése. A hársfát nem jelentheti, tehát a szó jelentése szűkült.

kalapács — *csokán*: *kélépács* 'kicsi kalapács' — *csokjn* 'nagykalapács' (Forrófalva). — Ugyanazzal a jelentéssel közli a két szót a CsángSz. is Hétfaluból: *kalapács* 'kalapács; Hammer (kleiner als ešokán)'. A két szó, a *kalapács* és a románból kölcsönzött *csokán* közt jelentésmegosztás ment végbe. Székelyföldön is talákoztunk e jelentéssel: *verő* 'a kovács nagykalapácsa' — *kalapács* 'kisebb kalapács'. (Vö. még Tsz.)

kosár — *kos*: *koszár* 'kétfülű kosár, kerekkosár' — *kos* 'kézikosár' (Balusest). — A CsángSz. csak a *kosár* szót közli, a *kos*-t nem. A szintén északi-csángó Balusesten a románból kölcsönzött *kos* meghonosodása után a magyar szó jelentése szűkült, s csak a nagy kosarat jelölheti. Szűkült a román szó jelentése is, mivel a románban a *coș* mindenféle kosarat jelenthet.

olvas — *csítıl*: *ólvas* 'számol' — *csítıl* ~ *šítıl* 'olvas' (Gyoszeny), *ólvas* 'ua.' — *cséjıl* 'ua.' (Frumósza). — A CsángSz.-ban az *olvas* 'lesen, zählen' jelentéssel szerepel. Ugyanezt a két jelentést közli a SzamSz. is (vö. még Tsz.). A moldvai Gyoszenyban és Frumószaan a román eredetű *csítıl* ~ *šítıl* 'olvas' meghonosodása következtében a m. *olvas* jelentése szűkült. Csak a 'számol' fogalmának megnevezésére szolgál, az 'olvas' igefogalmat a román kölcsönzó segítségével nevezik meg.

pince — *bécs*: *pinçe* 'kisebb pince' — *bécs* 'nagyobb és rendszerint kőből készült pince' (Gyoszeny). — Nagyjából ugyanezt találjuk a CsángSz.-ban is: *pince* 'pince; kleiner Keller', *bés* 'Weinkeller'. A románban is különbség van a *pinniță* és a *beci* jelentése között. Az első szó jelentése 'pince', a másodiké 'nagyobb, polthajtásos pince'. A *bécs* ezért honosodhatott meg viszonylag könnyen a moldvai csángóban, és alakíthatta át a *pince* jelentését a román nyelvi jelentésvizonyoknak megfelelően.

sógorasszony — *kumnáta*: *sógrasszony* 'idősebb sógornő' — *kumnáta* 'fiatalabb sógornő' (Forrófalva); *šógarasszan* 'a nő sógornője' — *kumnáta* 'a férfi sógornője' (Gyoszeny). — A CsángSz. csak a *šógar* 'sógor; Schwager' szót közli. Tapasztalatunk szerint a *kumnáta* nagyon el van terjedve az egész nyelvjárásban. Vannak falvak, melyeknek nyelvéből teljesen kiszorította az eredeti szót, másutt szópár tagjaként fordul elő. Forrófalván és Gyoszenyban érdekes jelenségnek vagyunk a szemtanúi: a román és a magyar szó között éppen most van kialakulóban a jelentésmegosztás. Még nem dől el, hogy a két jelentés közül melyikkel fog meghonosodni. A románban ugyanis a *cumnăta* általában jelenti a sógorasszonyt, minden megszorítás nélkül.

szilva — *goldán*: *szilva* 'magvaváló szilva' — *göldjn* 'húsosmagú szilva' (Ketris); *szilva* 'ua.' — *prunye* 'ua.' (Lujzi Kalagor); *szilva* 'ua.' — *prűnyë* 'ua.' (Gärleni);

szilva 'ua.' — *purunnye* 'ua.' (Szabófalva). — A CsángóSz. csak a magyar szót közli. A r. *prună* és *goldană* az ország keleti felében húsos magú szilvát jelent. A két román szó meghonosodása következtében a *szilva* szó jelentése szűkült, csak a megvaváló szilvát jelenti.

tányér — *fárfurija*: *tánygyőr* 'cseréptányér' — *fárfurija* 'porcelán tányér' (Külsőrekesin). — A románban a *farfurie* eredetileg mindenféle porcelánt jelentett, majd csak a porcelántányért kezdte jelenteni. Jelentette a fémből készült tányért is, a cseréptányért azonban nem. A moldvai csángóban való meghonosodása maga után vonta a magyar *tányér* szó jelentésének továbbalakulását. A magyar *tányér* csak a cseréptányér nevévé vált.

MÁRTON GYULA

SZEMLE

A magyar helyesírás jelenének és múltjának kutatása 1945-től 1959-ig

A magyar helyesírási szakirodalom 1945 óta fokozatosan felfelé ívelő tudományos munka tükrre. Nem a mennyiségi szaporulatot tartjuk természetesen a felvirágzás legfőbb jelének, hanem azt, hogy egyre igényesebb elvi és részlettanulmányok láttak napvilágot az elmúlt tizenöt évben.

Az 1945 és 1960 között napvilágot látott helyesírási tárgyú, illetőleg vonatkozású cikkeket, könyveket két nagy körben tárgyaljuk: 1. A mai magyar helyesírás gondozása; 2. A magyar helyesírás története. Szemlénk nagyobb részét a mai magyar helyesírással foglalkozó munkák felsorolása és ismertetése teszi. Ennek két okát látjuk. 1945 után előtérbe került a „helyesírási reform” ügye, s ha reform a szó szoros értelmében nem következett is be, az AkH. 1954-nek — társadalmi okokból fakadó — határozott egységesítő törekvései gyökeresen megváltoztatták a helyesírás szerepét és jelentőségét mai életünkben. Érthető hát, hogy a figyelem elsősorban a jelen problémái felé fordult. A másik oka a „jelen túltengése”-nek az, hogy a helyesírástörténeti kutatások központi irányítás, szervezés nélkül, egyes kutatók érdeklődésére bízva folytak csak, ezzel szemben a jelen helyesírására vonatkozó szakirodalom bővülését a Helyesírási Bizottság állandóan szorgalmazta. Úgy gondoljuk, a bizottságnak a jövőben a helyesírástörténettel is törődnie kellene. (Vö. A magyar és finnugor nyelvtudomány öt éves terve: MNy. XLV, 99.)

Összefoglalónkban a szorosan helyesírási tárgyú munkákat tárgyaljuk (kivéve néhány jelentéktelenül apró közleményt), de nem rekesztettük ki természetesen a fontosabb helyesírási vonatkozású tanulmányokat sem. Nem dolgozhattuk fel viszont a felzabálás óta ugyancsak jelentősen megnövekedett helyesírás-tanítási szakirodalmat, amely pedig — mind mennyiségi szaporulatával, mind pedig magas színvonalával — népünk műveltségének jelentős emelkedését, az iskolai oktatás tökéletesedését vitathatatlanul bizonyítja.

A mai magyar helyesírás gondozása

1. A mai helyesírásra vonatkozó anyag elrendezésére két lehetőség kínálkozott: egyrészt az egyes helyesírási cikkek időrendi felsorolása, másrészt problémakörönként való rendezése. Az anyag természetéből következett, hogy 1955-ig az első (az időrendi), az után a második (a tárgykörök szerinti) megoldást választottuk. 1955-ig ugyanis az érdeklődés középpontjában helyesírásunk vitás és szabályozatlan kérdéseinek rendezése,

az AkH. 1954. elkészítése és megjelentetése, majd pedig ismertetése, illetőleg erényeinek és fogyatékoságainak felmérése állt. Helytelennek tartottuk volna, ha szemlénkből nem bontakozott volna ki az a rendkívül színes, mozgalmas (sőt helyenként izgalmas) és mindenkor tanulságos vita, amely helyesírásunknak ez idő szerinti nyugalmi állapotát megelőzte, illetőleg megteremtette. E viták egyes cikkei nem mindig voltak tudományos színvonalúak, ezért talán nem lettünk volna kötelesek őket a szakirodalom cikkei között megemlíteni. Megokoltá tette azonban a viták teljes anyagának ismertetését az, hogy a helyesírás közügy, alakulása szempontjából a közönség véleménye nemegyszer döntő súllyal esik latba, a helyesírás művelőjének tehát jól kell ismernie a helyesírásról a társadalom felfogását is.

Még csak egy rövid megjegyzést! 1955-ig helyesírási tanulmányaink zömére az jellemző, hogy átfogóak, több kérdést is tárgyalnak egy füst alatt (olykor talán rövidebben intézve el a kérdéseket a kelletténél), 1955-től viszont (a HIK.,¹ a HIK.-vita után) a megjelenő írások túlnyomórészt helyesírásunknak egy-egy kisebb részletkérdését dolgozzák föl, oly alapossággal azonban, amilyenre korábban csak kevés példa van. Ez kétségtelenül a fejlődés jele, helyesírásunk továbbfejlődésének bizonyítéka. Ennyivel azonban még nem elégedhetünk meg. Úgy véljük ugyanis, hogy az elvekre és a részletekre vonatkozólag felgyűlt óriási anyagnak egy nagy szintézisbe való összefoglalására, helyesírásunk egész rendszerének újra való átgondolására lesz szükség ahhoz, hogy a Magyar Tudományos Akadémia majdan közrebocsáthassa a magyar helyesírás szabályainak egy következő kiadását. Ezt a munkát van hivatva megkönnyíteni a jelen bibliográfia is. Az egyes tárgykörök szerinti, 1955-ig terjedő szakirodalmat — ha szemlénkből nem lenne talán kihüvelyezhető — a HIK. egyes fejezetei elég részletesen tartalmazzák ahhoz, hogy ezen a nyomon a kutatást el lehet kezdeni.

2. A felszabadulás után helyesírási irodalmunk olyan cikkekkal indul meg, amelyeket a helyesírásunk egész akkori állapotával szemben kifejezésre jutó bizonyos fokú elégedetlenség, és egyes módosítások követelése jellemez.

ÚJVÁRY LAJOS „Helyesírásunk” című írásában (Msn. XVII, 72—81) a magyar helyesírás fő bajának a rendszertelenséget, az összevisszaságot, a tarka írásmódra alkalmas adó határozatlan szabályozást tartja. A zűrzavar és a bizonytalanság fő okát a kiejtés szerinti és a szóelemző írásmód küzdelmének tulajdonítja, mert szerinte mai helyesírásunkban még mindig nincs e két elv érdekerülete pontosan elhatárolva. A megoldást abban látja, ha a helyesírásban a megszokásnak, az állandóságra törekvésnek, valamint a minél gyorsabb, könnyebb, félreérthetlenebb írás- vagy olvasáslehetőség elérésének megfelelő szerepet biztosítunk. — BEKE ÖDÖN „Helyesírási kérdések” című cikkében (Msn. XVII, 81—4) korántsem látja olyan sötétnek a helyesírás helyzetét, amilyenek ÚJVÁRY festi, de az idegen szavak írása, valamint a különírás-egybeírás terén ő is számos problémát lát. — NAGY J. BÉLA ugyancsak „Helyesírásunk” címmel foglalkozik azokkal az elvi kérdésekkel, amelyekre ÚJVÁRY felhívta a figyelmet (Msn. XVIII, 6—18). Véleménye azonban az, hogy helyesírásunk alapelvei jól vannak megállapítva, helyesírási szabályaink elég részletesek, legfeljebb csiszolni lehet rajtuk. Ha vannak bizonytalanságok, ezek oka csak egy tüzetes szótár hiánya, nem pedig helyesírásunk rendezetlensége.

1950 és 1954 közt néhány nagy kihatású reform gondolata vetődött fel, amelyek az egész közvéleményt foglalkoztatták. LŐRINCZE LAJOS „A magyar helyesírás kitagadottja” című írásában a zárt *ë* jelölésének szükségessége mellett érvel (Msn. XVIII, 18—23; némiképp módosítva: Nyelv és Élet 105—10). — LŐRINCZE LAJOS „Helyesírási reformunk és az *ly* kérdése” című közleményében azt fejtegeti, hogy az *ly* betűnek *j*-vel való felváltását köznyelvünknek teljesen és a nyelvjárásoknak túlnyomórészt *j*-ző volta meg-

¹ HIK. = Helyesírásunk időszertű kérdése.

okolttá tenné (Nyr. LXXIV, 88—100; rövidebben: Nyelv és Élet 110). — BENKŐ LORÁND „Az *i*, *ú*, *ü* hang írásáról” címmel megjelent cikkében azt a gondolatot vetette föl, hogy a hosszú *i*, *ú*, *ü* jelölésének mellőzésével egyszerűsíteni lehetne helyesírásunkat (Nyr. LXXIV, 257—67). — Ezeknek a kérdéseknek a fölvetése országos visszhangot váltott ki. Érthető hát, hogy több szerző foglalkozik velük: TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (Nyr. LXXIV, 466—7); BÁRDOS SÁNDOR (Nyr. LXXV, 78—80); SÜLYOK KÁLMÁN (Nyr. LXXV, 394—5); PÉTER LÁSZLÓ (Nyr. LXXVI, 68).

3. Ezek után a viták és reformjavaslatok után került sor „A magyar helyesírás szabályai”-nak 9., átdolgozott és bővített kiadására 1950 nyarán. Az előszó hangsúlyozza, hogy a 9. kiadás még nem tartalmaz reformokat, de jelentős tartalmi és formai változtatásokat hajtott végre: a szabályzati rész tagoltabbá, érthetőbb fogalmazásúvá lett, a szótári rész pedig jelentősen kibővült és példaanyagában felfrissült. (A szabályzati rész BENKŐ LORÁND, a szótári rész DEME LÁSZLÓ munkája volt. Itt jegyezzük meg még azt, hogy a 9. kiadás jelentőségét, az előző kiadásokhoz képest benne megmutatkozó haladást szakirodalmunk nem méltatta eléggé.)

4. A 9. kiadást követő cikkek szinte kivétel nélkül a bejelentett reform kérdéseivel foglalkoznak. PAIS DEZSŐ „A Magyar Helyesírás Szabályainak kilencedik kiadásához” címmel a 9. kiadás elé eredetileg tervezett előszót teszi közzé, amely az 1950-i kiadás előzményeire, továbbá kidolgozásának a hivatalos előszóból ki nem tűnő mozzanataira világít rá. Ez után több megjegyzést tesz a szótári rész anyagválogatását, az egybeírását és a sajtóhibákat illetőleg (MNy. XLVI, 380—5). — TOMPA JÓZSEF elsősorban abból a szempontból teszi vizsgálat tárgyává a szabályzatot, hogy miképpen lehetne helyesírásunkat egyszerűbbé, megtanulhatóbbá tenni. Az *ly*, valamint az *i*, *ú*, *ü* elvetését nem javasolja, sikra száll viszont az *Ipolyal*, *Tihannyal*, *Szilágygal*-féle írásmód és az idegen szavak magyaros elválasztása mellett. A szókapcsolatok írásában a mérsékelt egybeírás felé haladás szükségességét hangsúlyozza. Végül több szabály megfogalmazása helyett mást ajánl (I. OK. III, 202—11). — BENKŐ LORÁND „Helyesírásunk néhány kérdéséről” címmel több, még nem érintett kérdésről értekezik: a kettős alakokról; az elavult írásmódú szavakról; az *x* és *ch* magyaros írásáról; a kétjegyű mássalhangzóra végződő keresztnevek *-val*, *-vel* ragos formáiról; a nagy és kis kezdőbetű írásáról; a *-tyű*, *-tyű*, *-ttyű*, *-tyű* végződésű szavakról; az egybeírásról és különírásról; az elválasztásról; az írásjelekről (MNy. XLVII, 89—96). Felfogása szerint helyesírásunkat közelebb kell vinni a köznyelvi kiejtéshez, a mai nyelvszokáshoz, s ennek érdekében több változtatás végrehajtását látja szükségesnek (bizonyos kettős alakok megszüntetését; a fonetikus írásmód kiterjesztését; az idegen szavak magyaros elválasztását stb.). — Ugyanezekkel a kérdésekkel foglalkozik — részben BENKŐVEL vitatkozva — NAGY J. BÉLA „Helyesírási kérdések” című hosszabb tanulmányában (MNy. XLVII 299—310). — BENKŐ LORÁND „Megjegyzések néhány időszerű helyesírási kérdéshez” címmel elemzi a helyesírási alapelvek dialektikus kölcsönhatását, érvényesülésük korlátait, s ezek szempontjából vizsgál meg több kérdéscsoportot. Ezek: a műveltető igék (*sejtet*); *lélegzik*, *lagzi*; *bólingat*, *tekinget*, *kacsingat*; *éjszaka*; *épp*, *éppen*, *-képp*, *-képpen*; *kevésbé* (MNy. L, 179—92). — Az új kiadás előkészítésének fontos állomása volt az az adatgyűjtés is, amelyet a Nyelvtudományi Intézet indított el még 1950 tavaszán a pedagógusok körében. A kérdőívekre beküldött válaszok főbb tanulságait LŐRINCZE LAJOS foglalta össze „A magyar pedagógusok helyesírásunk nehézségeiről” címmel (Nyr. LXXV, 91—6, 194—200). — A különírás-egybeírás elveinek kialakítása szempontjából — a már említett helyeken kívül — alapvetően fontos PAIS DEZSŐNEK „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” című tanulmánya (MNy. XLVII, 135—54). A szókapcsolatok és összetételek írását tárgyalja még PROHÁSZKA JÁNOS (Nyr. LXXVI, 212) és SZÜCS JÓZSEF (Any.

I, 150—4). — Egyes kisebb fontosságú kérdésekkel több cikk foglalkozik: LŐRINCZE LAJOS, Hogyan írjuk az idegen személyneveket?: Művelt Nép 1951. márc.; Nyelv és Élet 103—4. Uő., »Frissen lött vadak« nyomában: IÚ. 1952. aug. 28; Nyelv és Élet 111—4. DEME LÁSZLÓ, A gyakorlati és a fonetikus írásmód: Any. I, 133—9.; SZÉPE GYÖRGY, Kell-e pontot tenni a címek után?: Any. II, aug. borítólap. PAPP ISTVÁN, Műveltség és helyesírás: Debreceni Néplap 1954. ápr. 16., 17., 18., 20. és máj. 16.

5. „A magyar helyesírás szabályai”-nak 10. kiadása 1954 őszén került forgalomba. Megjelenését nagy várakozás előzte meg. Egyrészt azért, mert mindenki kíváncsi volt az 1950-ben bejelentett reform megvalósulására, másrészt pedig azért, mert helyesírási szabályzatot a 9. kiadás gyors kifogyása miatt akkor már régóta nem lehetett kapni, holott a kereslet óriási volt iránta. E két körülmény magyarázza a szabályzat példátlanul nagy kelendőségét. Hamarosan megindult a róla való cikkezés is, mégpedig két irányban.

A cikkek egy részét a Helyesírási Főbizottság vagy a hozzá közel álló és vele egyetértő tényezők jelentették meg abból a célból, hogy belőlük a nagyközönség helyes képet alkothasson a szabályzatról. Ezek az írások általában rámutatnak arra, hogy az új szabályzat a helyesírási egység letéteményese, irodalmi nyelvünk egységesülésének egyik tényezője; kiemelik, hogy nincs szó helyesírásunk alapvető reformjáról, csupán további finomításáról, szabályozásáról; magyarázzák az újításokat, a változások szükségességét bizonyítják. (Alkalmi rövidítéseink: MN. = Magyar Nemzet; IÚ. = Irodalmi Újság.)

1954-ből ilyen jellegű írások: RÓNAI BÉLA, A hibátlan helyesírásért!: Dunántúli Napló 1954. szept. 19. — SZEMERE GYULA, Miben változott helyesírásunk?: Any. II, 40—5. — VARGA BALÁZS, A magyar nyelvtudomány ünnepe: MN. 1954. nov. 11. — DEVECSERI LÁSZLÓ, »A magyar helyesírás szabályai«-nak 10. kiadásához: Esti Budapest 1954. dec. 2. — BÓKA LÁSZLÓ, A magyar helyesírás ügye: Szabad Nép 1954. dec. 7. — A szerkesztőség: „A magyar helyesírás szabályai” új, 10. kiadásáról: Köznevelés 1954. dec. 15. — DEME LÁSZLÓ, Helyesírásunk és az Akadémia: Élet és Tudomány 1954. dec. 22. — EGEDY MÁRIA, Az új magyar helyesírási szabályzat: Budapesti Nevelő 1954. dec. — A szerkesztőség: Az új helyesírási szabályzat: Any. II, 93—5. — LŐRINCZE LAJOS, Néhány megjegyzés a nyelvhelyességi vitához: Magyar Rádió 1954. 47. szám. — Utoljára, de nem utolsónak említjük DEME LÁSZLÓ jelentős közleményét, amely „Helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához” címmel jelent meg (Nyr. LXXVIII, 285—308; Nyelvőr Füzetek 2. szám). E munkájában DEME részletesen és alaposan foglalkozik az új szabályzat minden egyes kérdésével: általános és történeti megjegyzések után tárgyalja az alapelveket, a betűket, a kiejtés szerinti írást, a szóelemző írást stb., abban a sorrendben, ahogyan az egyes fejezetek követik egymást a szabályzatban. Rámutat a tárgymutató hasznára (különösen az iskolai oktatásban), majd a szótári részt elemzi: a kettős alakok, a kiejtés elvének fokozott érvényesülése, a különírás és egybeírás elveinek végrehajtása stb. e rész pontjai. Végül a 10. kiadás törvénykönyv jellegére nézve tesz megjegyzéseket. DEME tanulmányát rendszeressége és közérthető fogalmazása kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a magyar közönség rajta keresztül ismerkedjék meg az új szabályzattal.

1955-ben a szabályzatot ismertető cikkek sora folytatódik FARKAS VILMOSnak „Jegyzék »A magyar helyesírás szabályai« 10. kiadásának szójegyzékében a 9. kiadásához képest végrehajtott változtatásokról” című közleményével (Nyr. LXXIX, 23—34; Nyelvőr Füzetek 3. szám), amely különösen a kiadók, nyomdák, iskolák számára volt fontos. — DEME LÁSZLÓ említett munkája külön kiadvány formájában is megjelent „Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához” címmel (Akadémiai Kiadó, Bp. 1955.), amely FARKAS VILMOS „Jegyzék...”-ét is tartalmazza. A kiadvány már utal a HIK. megfelelő fejezeteire is. Szükségességét és hasznosságát mi sem bizonyítja jobban annál, hogy még 3 lenyomatban, összesen mintegy 80 000 példányban fogyott el. — Az előző évekhez hasonló módon már csak a következő cikkek foglalkoztak

az új kiadással: BÁRCZI GÉZA, A magyar helyesírás szabályainak tizedik kiadása: Felsőoktatási Szemle 1955. jan. — FÁBIÁN PÁL, „A magyar helyesírás szabályai”-nak 10. kiadásáról: Any. II, 97—102. — FÁBIÁN PÁL, Vita „A magyar helyesírás szabályai”-nak 10. kiadásáról: Újságírók szakmai előadásai és vitái I. szám.

1956-ban az általános jellegű írások száma még kevesebb: FÁBIÁN PÁL, Helyesírási szabályzatunk: Népművelés 1956. jan. — Uő., A magyar helyesírás egységéért: Betű 1956. ápr.

1954-ben és 1955-ben számos előadáson ismertették a bizottság tagjai — különösen pedagógus, kiadói és nyomdász körökben — a szabályzatot. Az 1954-iekéről FÁBIÁN PÁL számolt be (Nyr. LXXIX, 265—6).

6. „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadása körül szenvedélyes viták lángoltak fel. Minthogy összefoglalónk célja elsősorban a helyesírási szakirodalom ismertetése, egyes vitacikkek részletes ismertetése helyett a vitahullámoknak szinte csak bibliografikus felsorolására szorítkozhatunk. Megjegyezzük azonban, hogy ez az eljárásunk nem jelenti a viták fontosságának lebecsülését, hiszen ezek során cserélődtek ki a helyesírási szabályok megalkotóinak, illetőleg a helyesírásban a nyelvészeken kívül leginkább érdekelt köröknek (az íróknak, újságíróknak, pedagógusoknak) a nézetei. — Figyelemre méltó, hogy a kiadók és a nyomdák azonnal és egységesen rátértek az új szabályzat következetes alkalmazására.

A napilapokban indított első viták cikkeit JÁK SÁNDOR, Megjelent „A magyar helyesírás szabályai” (Nem humoreszk): MN. 1954. okt. 29. — SÓS ENDRE, »A magyar széptolte: MN. 1954. nov. 21. — SUPKA GÉZA, Helyesírás, óh!: IÚ. 1954. nov. 20. — DEME LÁSZLÓ, Kritika és etika, óh!: IÚ. 1954. dec. 11. — MARGÓCSY JÓZSEF, Helyesírás, óh!: Nyr. LXXVIII, 404—6. — FÖLDESSY GYULA, Grammatici certant: IÚ. 1954. dec. 4. — A hírlapi viták első hullámát PAIS DEZSŐnek rendkívül üdvös hatású, „A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának előzményeihez és fogadtatásához” című közleménye jelenti (Csillag IX, 421—9), amely a Minisztertanács Tájékoztató Hivatalában tartott sajtótájékoztatón elmondott beszédének lenyomata. PAIS részben a szabályzatot ismertette, de kitért az addig megjelent kritikákra is.

Az Oktatásügyi Minisztérium egy tényezővel folytatott nevezetes vita: KERÉKGYÁRTÓ IMRE, A helyesírás normája: Köznevelés 1954. okt. 15. — BENKŐ LORÁND, Szépjegyzetek egy helyesírási „kritiká”-hoz: Nyr. LXXVIII, 399—404. — FÁBIÁN PÁL, Utójegyzetek egy cikkhez, amely nem jelenhetett meg: MNy. LI, 119—20. — PAIS DEZSŐ, Tintahal: MNy. LI, 121—2. — KERÉKGYÁRTÓ IMRE, A helyesírási vitához: Any. II, 102—4.

Meg kell emlékezni két kisebb vitáról: VADÁSZ ELEMÉR, Szaknyelvünk és a magyar helyesírás: Földtani Közöny LXXXV, 239—40. — TOMPA JÓZSEF, Tíz hatod meg tíz hatod az — húzhatod?: Nyr. LXXIX, 394—6. — Illetőleg: MARJALAKI KISS LAJOS és LŐRINCZ LÁJOS levélváltása: Nyr. LXXIX, 257—9. — 1955-ből még két pécsi szerző cikkét is figyelemre méltónak tartjuk: FÁBIÁN ISTVÁN: Kevésbé bölcsesség: Dunántúl 1955. 10. szám — KODOLÁNYI JÁNO: Egyszerűsítés vagy logikátlanság: Dunántúl 1955. 11. szám. (KODOLÁNYI a szakgat, fakgat, akgat írásmódot és a zárt *ë* jelölését javasolja.)

Szenvedélyes hangú, váratlanul nagy vita kerekedett 1956-ban. BOLDIZSÁR IVÁN, Vesszőzés: IÚ. 1956. máj. 5. — DEME LÁSZLÓ, Több felelősséget!: IÚ. 1956. máj. 12. — RÓNAI MIHÁLY ANDRÁS, Helyesírás vagy helyes írás: MN. 1956. máj. 16. — BOLDIZSÁR IVÁN, Sok húhó egy vesszőért: IÚ. 1956. máj. 19. — TOMPA JÓZSEF: Értsük meg egymást!: MN. 1956. máj. 19. — VERES PÉTER nyilatkozata: Nyr. LXXX, 391—2. — A vita voltaképpen a külön szépírói helyesírás jogosságának kérdése körül forgott. Elvi jelentőségű éppen ezért TOMPA JÓZSEF behatú fejtegetése „A külön szépírói helyesírás néhány kérdéséről” (Nyr. LXXIX, 69—80), azután ÚJVÁRY LAJOS „Írásművészet és helyes-

írás" című írása (Nyr. LXXXI, 158—64), valamint később VERES PÉTER eszmefuttatása „Az író és a »helyes« írás" címmel (Nyr. LXXXII, 14—8).

1958-ban újra az írói szabadság—helyesírási egység problémáiról folyt vita (különös tekintettel a különíráásra és egybeírásra): RADÓ GYÖRGY, Irodalmunk és helyesírásunk: Kortárs 1958. I, 778—81. — FÁBIÁN PÁL, Helyesírásunk és irodalmunk: Kortárs 1958. II, 129—32. — SOMOGYI DEZSŐ, Vita a helyesírásról: Kortárs 1958. II, 282—5. — RADÓ GYÖRGY, Irodalmunk és helyesírásunk (Viszonzválasz): Kortárs 1958. II, 763—8.

Hely hiányában a többnyire vidéki újságokban megjelent kisebb helyesírási cikkeket, glosszákat nem sorolhatjuk fel. Ezek tekintetében BENCÉDY JÓZSEF sajtószemléire utalunk. 1954-ről: Nyr. LXXIX, 242—46; 1955-ről: Nyr. LXXX, 382—4; 1956-ról: Nyr. LXXXI, 496—7.

A 10. kiadás külföldi (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia, Nyugat-Németország) visszhangjára nem térünk ki.

A helyesírási szabályzatnak 1954-ben kiadott 200 000 példánya nem egészen négy év alatt teljesen elfogyott; új, 3. lenyomat sajtó alá rendezése vált szükségessé, amely 1959. tavaszán jelent meg 135 000 példányban. — „A magyar helyesírás szabályai 3. lenyomatról" címmel FÁBIÁN PÁL ismertette a 3. lenyomathoz az egyes szabályok példaanyagában és a szótári részben megejtett szócseréit, valamint a 3. lenyomatban végrehajtott néhány változást. (Nyr. LXXXIII, 161—5). — A nevelőknek EGEDY MÁRIA számolt be az új lenyomatról (A magyar nyelv és irodalom tanítása II, 30—1). — Az új lenyomat alkalmat adott egy nagyobb visszhangot nem verő hírlapi vitára: PÁNCZÉL LAJOS, Fűrjészés a Duna-parton: MN. 1959. máj. 1. — DR. B. K. NY., Túlteng a kultúr: MN. 1959. máj. 12. — KÁROLY SÁNDOR, Fűrjészés a helyesírás mezején (A helyesírási szabályzat védelmében): MN. 1959. május 17. — „Kultúr" és „porcel(ly)án": MN. 1959. máj. 23.

Jóllehet az ismertetett viták alig gazdagították nyelvtudományunkat, nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy közönségünkben a nyelv iránti érdeklődés fokozódjék, s arra serkentették nyelvtudományunk munkásait, hogy a maguk számára is tisztázzanak bizonyos elvi és gyakorlati kérdéseket.

7. Az AkH. 1954. határhő, helyesírásunk történetében lezárt egy szakaszt, ám ugyanakkor újat is kezdett: egy eddig még nem tapasztalt helyesírási egység körvonalai bontakoznak ki 1954 óta. Míg a 10. kiadás előtti állapotra a helyesírási tarkaság nyomtára a bélyegét, évtizedünk helyesírási igénye az egyre teljesebb, egyre pontosabb szabályozás (vö. TOMPA JÓZSEF: Nyr. LXXX, 167—8). Ez teszi érthetővé, hogy a 10. kiadás utáni legelső tudományos kritikák is már a „hogyan tovább?" kérdését vetik fel.

Az új helyesírási szabályzatról az első, tudományos igényű, igen hasznos kritika SZEMERE GYULÁTI jelent meg „Helyesírásunk új szabályzata" címmel (MNY. LI, 102—13). — NAGY J. BÉLA „Hozzászólás Szemere Gyula cikkéhez" című kritikájában mind a szabályzattal, mind SZEMERÉVEL vitába száll egyes kérdésekben (MNY. LI, 113—9), úgyhogy SZEMERE válasza nem is marad el. Az ő „Hozzászólás Nagy J. Béla hozzászólásához" című viszonzválaszára (MNY. LI, 491—5) NAGY J. BÉLA ismét felel „Válasz Szemere Gyulának" címmel (MNY. LII, 84—9). Vitájuk — híven tükrözve a magyar közvéleményt akkor leginkább izgató kérdéseket — a következők körül forgott: a nagy *í*, a *dz* és *dzs* újfajta (*ddz*, *ddzs*) kettőzése, illetőleg elválasztása; a vagylagosságok megszüntetése; a *Kodállal*-típusú írásmód; a földrajzi nevek új szabályai; az idegen szavak magyaros elválasztása; a nagyköjtőjel; egyes szavak írásmódja: *lélegzik*, *lagzi*, *éjszaka*, *ésszerű*, *pünkösöd*, *hján*, *vajon*, *kevésbé*, *semmilyen*, *semmikor*; a *festet* típusú műveltető alak; a különírási-egybeírás problémái; a nagyköjtőjel; stb.

E kritikákkal egy időben íródott és jelent meg a Helyesírási Főbizottság kiadványaként BENKŐ LORÁND szerkesztésében a „Helyesírásunk időszerű kérdései" című

tanulmánygyűjtemény (Nyelvtudományi Értekezések 4. szám. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.) A kiadvány célja — a szabályzat 10. kiadása újdonságainak tüzetes magyarázatán kívül — az volt, hogy helyesírásunk mai rendszeréről összefüggő, áttekinthető képet adjon, helyesírásunk kérdéseit tudományos rendszerességgel megtárgyalja, s ezáltal segítséget nyújtson helyesírásunk további rendezésének munkájához. A kiadvány tanulmányai a következők: A szerkesztő előszava (3—4); BENKŐ LORÁND, Bevezetés (a magyar helyesírás utolsó száz évének rövid áttekintése, a helyesírási egység kérdése, az AkH. 1954. jellemzése; 5—16). FÁBIÁN PÁL, Az 1954. évi szabályzat előkészítése (17—23). — DEME LÁSZLÓ, A betűk (24—32). — BENKŐ LORÁND, A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód (33—44). — DEME LÁSZLÓ, A szóelemző (etimologikus) írásmód (45—53). — BENKŐ LORÁND, A hagyományos írásmód (54—5). — HEXENDORF EDIT, A kis és a nagy kezdőbetűk (56—62). — PAIS DEZSŐ, A különírás és az egybeírás (63—78). — FÁBIÁN PÁL, A tulajdonnevek írása (79—88). — FÁBIÁN PÁL, Az idegen szavak és tulajdonnevek írása (89—98). — BÁRCZI GÉZA, Az elválasztás (99—103). — HEXENDORF EDIT, Az írásjelek (104—15). — TOMPA JÓZSEF, A rövidítések (116—22). — BENKŐ LORÁND, Egyéb tudnivalók (a számok írása, a keltezés stb.; 123—6). — DEME LÁSZLÓ, A szótári rész (127—36).

A HIK. ismertetői, így SZÉPE GYÖRGY (Nyt. LXXIX, 355—9), LENGYEL DÉNES (Köznevelés 1955. nov. 15.) és SZEMERE GYULA (Any. III, 119—24) nagy alaposággal foglalkoznak a kötettel, NAGY J. BÉLA pedig terjedelmes értekezésben veti latra a tanulmányokat (MNy. LIII, 230—50). Minden egyes cikkről ír, az egyes kérdésekkel kapcsolatban kifejti esetleges ellenvéleményét is. — A kötetet nemcsak a kritika, hanem a közönség is örömmel üdvözölte, amit az is bizonyít, hogy a gyorsan elfogyott első kiadás után még két kiadásban kellett közreadni.

Helyesírásunk problémáinak további tüzetes megvizsgálását jelentette az a kibővített bizottsági ülés, amelyet a Helyesírási Bizottság rendezett a HIK.-ről 1955. október 27-én (I. OK. IX, 91—150; külön: A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája. Szerk. FÁBIÁN PÁL. Nyelvtudományi Értekezések 9. szám. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956.). — BENKŐ LORÁND elnöki megnyitója után a vitaindító referátumban TEMESI MIHÁLY a HIK. egész problematikájával kapcsolatban kifejtette véleményét. A hozzászólások a következő részletkérdésekkel foglalkoztak: a szabályzat felépítésének rendszere, a helyesírási nagyszótár, a szóelemző és az etimologikus írás, az írásjelek, a helyesírás állandósága és célszerűsége, a különírás-egybeírás, a földrajzi nevek írása és használata, a további szabályozás szükségessége, a képzőszerű utótagok írása, az ógörög átírás, az átírási kézikönyv, a betűrendbe sorolás, az idegen szakszavak írása, a szépirodalmi művek látogatásírási (aggya stb.), a rövidítések stb. A vita sokszínűségét talán azzal is sikerült szemléltetnünk, hogy nem csoportosítottuk tárgykörök szerint a felszólalásokat. A felszólalók (felszólalásuk sorrendjében): ELEKFI LÁSZLÓ, UJVÁRY LAJOS, TAKÁCS JÓZSEF, LIGETI LAJOS, KÉZ ANDOR, FÁBIÁN PÁL, WEGER IMRE, DIENES GEDEON, TOMPA JÓZSEF, DEME LÁSZLÓ, MIKLÓS RÓBERT, EGEDY MÁRIA, CZITROM LÁSZLÓ. — TEMESI MIHÁLY válasza után BENKŐ LORÁND elnöki zárószavában a helyesírás szabályozásának elvi és gyakorlati nehézségeiről, a szabályzat felépítésének rendszeréről, a magyar helyesírás és az idegen ortográfiai viszonyáról, a helyesírási alapelvekről szólt. — Utólagos hozzászólóként: BÁRCZI GÉZA a helyesírási alapelvekről, ezek érvényesüléséről, a helyesírás egységének szükségességéről, egyes kételyeiről írt. — TOMPA JÓZSEF kéttagú, alárendelő melléknévi alakulásaink (bőkezű ~ vig kedélyű; talpraesett ~ nagyra becsült) külön, illetőleg egybe való írását vizsgálta meg.

A HIK. és a HIK.-vita helyesírásunk megismerését nagy lépéssel vitte előre. Tanulmányaik módszertani szempontból példamutatóak, az egyes kérdésekre vonatkozó teljes, olykor 100—150 év távolába visszanyúló irodalomra épülnek. NAGY J. BÉLA „A helyes-

írás értékelése"-ről írva (Pais-Eml. 565—71) nem tekinti a helyesírást elsődrendű fontoságú nyelv tudományi problémának. Mindazonáltal talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy e két kiadványban helyesírásunk kutatása ugyanolyan önálló nyelv tudományi ággá lépett elő hazai földön, amilyen a nyelvészeti diszciplínák körében a nyelvművelés vagy a stilisztika, az alkalmazott nyelv tudomány e két másik ága. A most alkotó nyelvész nemzedék erre teljes joggal büszke lehet.

9. Minthogy a HIK. és a HIK.-vita szerzői minden részletkérdést illetően feldolgozták a kérdéskörbe vágó szakirodalmat, elegendőnek látszik, ha csak 1955-től soroljuk fel részterületenként a mai helyesírással foglalkozó cikkeket, s az egyes problémakörökre nézve az említett kiadványok könyvészetéhez utaljuk olvasóinkat.

A) Általános kérdések. — DUKÁTI FERENC „Néhány szempont »A magyar helyesírás szabályai« 10. kiadásához” című munkájában (MNY. LV, 418—22) arra mutat rá, hogy egyfelől a nemzetközi és az ezekhez igazodó magyar szabványoknak, másfelől az AkH. kiadásainak nem szabad ellentmondaniuk egymásnak. — A helyesírással mint rendszerrel foglalkozik DEME LÁSZLÓ a Nyr. postájában (LXXIX, 260—2). — Ide vonatkozó természetesen a szabályzatot általánosságban ismertető cikkek nagy része is (l. ott).

B) A hangjelölés. (A betűk.) — Az AkH. előzményeinek vázolásakor idéztük már a zárt *é*, az *í*, *ú*, *ü* meg az *ly* kérdésében fellángolt vitákat. A szabályzat megjelenése után a közvélemény megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hogy az *ly* a hagyomány alapján megmarad (vö. BENKÓ: HIK. 54—5 és A magyar *ly* hang kérdéséhez 51—2. Nytud. Ért. 6. sz.), és eltörlésének követelése helyett könnyebb megtaníthatóságának ügye kerül előtérbe a nyelvtanítási szakirodalomban (vö. SZEMERE: Nyr. LXXIX, 298—303). A zárt *é* jelölésének be nem vezetése a Nyr. postája foglalkozik egy alkalommal (LXXX, 274). — A *dz*, *dzs* kettőzése és elválasztása miatt foglalta össze a rájuk vonatkozó tudnivalókat KERESZTES KÁLMÁNNAK „A *dz*, *dzs* hangok, illetően a magyar ábécé” című írása (Any. III, 125—7). — A külön szépírói helyesírás (vö. az 1956-i viták) kérdéseivel foglalkozik LŐRINCZE LAJOS „Az íráskép mint kifejező eszköz” című dolgozatában, melynek mottója („Az költő jobban érzi”) jelzi a szerző helyeslő felfogását az írói ún. „betűnépieség” kérdésében (Nyr. LXXXIII, 377—86).

C) A kettős alakok. — A Nyr. postájában két rövid közlemény foglalkozik velük. K. T. az *olt*, *oltó*, *oltás* ~ *ojt*, *ojtó*, *ojtás* kettősségről ír (LXXVIII, 448), D. L. pedig az *azzal* ~ *avval*, *fent* ~ *fenn*, *fel* ~ *föl* változatok ügyében ad tanácsot (LXXVIII, 449—50).

D) Kisbetű — nagybetű. — E körből külön három közleményt kell említenünk: SZILÁGYI FERENC, „Nap” vagy „nap”? : Any. I, 187—8. — KERESZTES KÁLMÁN, Néhány szó a lapfejekről és a helyesírásról: Magyar Sajtó 1955. jún. — F. G., Kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e a szölofajták nevét?: Nyr. LXXXII, 257—8.

E) Különírás—egybeírás. — Az összetételek mivoltával foglalkozik, s így írásmódjunkt az érinti GRÉTSY LÁSZLÓNAK „Az összetételek meghatározásának kérdéséhez” című tanulmánya (MNY. LIII, 69—76). — UJVÁRY LAJOS „Nyúlgát”-ja az összetételek keletkezését vizsgálja (MNY. LV, 80—7). — A határozószók-igekötők problémáival két tanulmány foglalkozik a helyesírás szemszögeből is kitűnően hasznosíthatóan: PAIS DEZSÓ, Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez: MNY. LV, 181—4; DEME LÁSZLÓ, A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról (Az *ott* határozó-zó igekötőszerű használatáról): MNY. LV, 185—98. — A mindennapi gyakorlatot érdeklő külön- és egybeírasi kérdésekkel egyrészt nagyobb lélegzetű, a további szabályozást jelentősen előremozdító cikkek foglalkoznak: ELEKFI LÁSZLÓ, *Nem fizetés* vagy *nemfizetés?* (A *nemmel* tagadó névszók helyesírása): Nyr. LXXXII 33—9. — TOMPA JÓZSEF, Tagadó- és tiltószók külön- vagy egybeírásának kérdése: MNY. LIV, 551—5. — Másrészt e tárgyban kisebb, egyes esetekben tanácsot adó cikkek jelennek meg: T. J. az *-izben* egybe-

írásáról: Nyr. LXXIX, 372. — F. P., *Koraszülött kórház*: Nyr. LXXX, 392. — D. L., *Forgalmi szolgálattelvő vagy forgalmiszolgálat-tevő?*: Nyr. LXXX, 505—6. — F. G., *Dunapart* vagy *dunapart?*: Nyr. LXXXI, 371. — D. L., *Távollevő — távol eső*: Nyr. LXXXI, 371—2. — D. L., *Ideiglenescsatornanyító-éke*: Nyr. LXXXIII, 370. — Általános érdekű: DEME LÁSZLÓ, *Mit írjunk egybe és mit külön?*: Pénzügyőrök Lapja 1955. jan. — Az MTA Zoológiai Bizottsága tette közzé „A magyar állatnevek helyesírási szabályai”-t DUDICH ENDRE szerkesztésében (Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.; ism. FARKAS VILMOS: Nyr. LXXXIII, 503—8).

F) A tulajdonnevek. — Az AkH. 1954. a tulajdonnevek szabályait több új ponttal gazdagította. Mégis — a gyakorlatban felmerült, még mindig szabályozatlan esetek miatt — több közleményt kellett megjelentetni.

Az MTA Helyesírási Bizottságának a földrajzi nevek ügyében hozott határozatait ismerteti FÁBIÁN PÁL „A földrajzinév-írás további szabályai” címmel (I. OK. IX, 427—38). — F. G., *Hogyan rövidítsük az összetett földrajzi nevek elő- vagy utótagját?*: Nyr. LXXXII, 256—7. — H. M. I. a *Szovjetunió*, *Arab Unió* helyes írásmódjával foglalkozik (Nyr. LXXXIII, 371). — Helyesírási érdekű nyelvművelő cikk: DEME LÁSZLÓ, *Egyes helységnevé-típusaink -i képzős melléknévi származékairól*: MNy. LVI, 125—36).

— Az intézménynevek írásáról elvileg számos típusra kiterjedve értekezik D. L. (Nyr. LXXIX, 484—7) K. K. a Tolna megyei Malomipari Egyesülés nevének (Nyr. LXXIX, 487). F. V. az Egri Megyei Bíróság nevének írása ügyében válaszol érdeklődőknek (Nyr. LXXIX, 487—8). — „Családnéveink alaki sérthetlenségéről” címmel DEME LÁSZLÓ ezt a kérdéskört újra áttekinti (MNy. LII, 365—8). — Az idegen tulajdonnevek névelőjéről ír FÁBIÁN PÁL: *Hogyan mondjuk, hogyan írjuk: a L'Humanité, a l'Humanité vagy az Humanité?*: Betű 1956. jún. — A helyesírás számára is fontos: J. SOLTÉSZ KATALIN, *Tulajdonnév és köznévi határterülete*: MNy. LV, 461—70.

G) Az idegen szavak. — A HIK.-ben megjelölt szakirodalom és a már említett nagyobb elvi tanulmányoknak e tárgykörbe vágó megjegyzésein kívül két cikket kell megemlítenünk: NAGY J. BÉLA, *Az idegen szavak írása*: MNy. XLIII, 151—3. DR. BUGYI ISTVÁN, *Orvosi orthographia*: Orvosi Hetilap 1957. jan.

H) Az írásjelek. — Nyelvhasználati, elemzési stb. okok miatt bonyolult kérdéskör ez, érthető hát, hogy az 1954. évi szabályozás után is még számos cikk foglalkozott írásjelhasználati problémákkal. — A pont használata: DEME LÁSZLÓ, *Kell-e hát pont a címek végén?*: Nyr. LXXXI, 76—80. TOMPA JÓZSEF, *A pont használata a táblavázlatban*: Nyr. LXXXI, 80—1. NAGY J. BÉLA, *Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése*: Nyr. LXXXI, 409—10. A vessző használata: FÁBIÁN PÁL, *Mikor kell vessző az és elé?*: *Természet és Társadalom* CXV (1956), 534. NAGY J. BÉLA, *Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése*: Nyr. LXXXI, 410—7. SZÜCS JÓZSEF, *A vessző alkalmazása és, s, meg, vagy kötőszó előtt*: Nyr. LXXXII, 280—9. E. L., *Vessző az és kötőszó előtt*: Nyr. LXXXIII, 251. SZÜCS JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL, *A vessző alkalmazása egynemű jelzők között*: Nyr. LXXXII, 39—48. KÁROLY SÁNDOR, *Az értelmezős szerkezetek helyesírásáról*: Nyr. LXXX, 411—5. — A felkiáltójel használata: FARKAS LÁSZLÓ, *Milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelt?*: Nyr. LXXXI, 189—93. — FARKAS LÁSZLÓ, *Írásjelek a levélkezdő megszólítások után*: Nyr. LXXXI, 424—7. — F. G., *A vessző, a felkiáltójel használata*: Nyr. LXXXI, 506. — A kiskötőjel, illetőleg nagyköötőjel használata: F. G., *Német-római vagy német-római birodalom?*: Nyr. LXXXII, 122.

I) Rövidítések, betűszók, szóösszevonások. — Az AkH. 1954. rövidítésjegyzéke természetszerűleg csak a közhasznú rövidítéseket tartalmazhatta. Hasznos kiegészítése hát a szabályzatnak a gyakorlati életben RÁNKI ANDOR „*Természettudományi és műszaki rövidítések, jelek, jelölések*” című füzeté. (Ismerteti Sz. A.: Nyr. LXXXIII, 365.) —

A betűszavak és szóösszevonások elválasztásával foglalkozik DEME LÁSZLÓ „Betűszavaink használatához” címmel (Nyr. LXXIX, 397—403). — A *KÖJÁL* szóösszevonásáról D. L. ír (Nyr. LXXXIII, 369).

J) Egyes szavak írásmódja. — Szemlénknek ebbe a fejezetébe azokat a szavakat vettük fel, amelyeknek egy szerző külön cikket szentelt. Az olyan — gyakran vitatott — szavak tekintetében, amilyen a *kevésbé, vajon, lopózik ~ lopódzik, lélegzik, sejtet, épen ~ éppen* stb. a nagyobb tanulmányokhoz, a HIK. (illetőleg vitája) anyagához meg a folyóiratok mutatóihoz vagyunk kénytelenek utasítani a kutatókat. Oly nagy tömegű szóról van ugyanis szó, hogy csak megközelítően teljes felsorolásukkal is lapok telnének meg. De meg aztán nem is szükséges felsorolni a helyesírási cikkekben előfordult szavakat, hiszen a legtöbbjük úgyis csak példaszó egy nagyobb összefüggés keretében, amire viszont szemlénk utal. A szavakat betűrendi sorrendjük szerint közöljük. (Néhány szót ide vontunk az 1955. előtti szakirodalomból is.)

egy: IFJ. ORDÓDI JÁNOS, Két egy-ünk írásbeli megkülönböztetése: Msn. XVI, 16—20; HALÁSZ GYULA, *Egy és egy*: Msn. XVI, 20—1; NAGY J. BÉLA, *Egy meg egy*: Msn. XVI, 21—4. — *éjszaka*: PAIS DEZSŐ, *Éjszaka — éccaka — éjszaka*: MNy. L, 192—8; BENKŐ LORÁND, Az *éjszaka* régi írásmódjáról: MNy. LI, 357—8; DEME LÁSZLÓ, Még egyszer az *éjszaka* kérdéséről: Nyr. LXXX, 295—300; PAIS DEZSŐ, Még egyszer az *éjszaka* kérdéséről: Nyr. LXXX, 409—10. (A vita irodalmi nyelvünk történetének szempontjából rendkívül tanulságos. A korábbi irodalmat felsorolja BENKŐ: i. h.) — *ésszerű*: T. J.: Nyr. LXXIX, 152. — *fénynyaláb*: T. J.: Nyr. LXXIX, 152. — *futball*: P. L. és N. J. B., *Futball ~ futbal*: Msn. XVII, 19. — *garszon*: B. LŐRINCZY ÉVA, *Garszon* vagy *garzon*, *perron* vagy *peron* és a többiek: MN. 1955. jan. 26. — *inparlamentáris*: FARKAS VILMOS, *Inparlamentáris* vagy *imparlamentáris*?: MNy. LII, 222—4. — *metssze*: TURI KÁROLY, *Messe* vagy *metssze*?: Any. I, 112—4. — *naphosszat*: T. J.: Nyr. LXXIX, 151. — *peron*: l. *garszon*. — *radioaktivitás*: F. G., *Rádió-aktivitás, rádióaktivitás* vagy *radioaktivitás*?: Nyr. LXXXII, 123. — *semmilyen*: F. V.: Nyr. LXXIX, 263. — *semmikor*: F. V.: Nyr. LXXIX, 264. — *statika*: K. S.: Nyr. LXXXI, 374. — *tádzsik*: LIGETI LAJOS, *Tádzsik és tadzsik*: MNy. LIII, 253. — *tanúsít*: Sz. Gy.: Nyr. LXXIX, 264. (A különírás — egybeírás szempontjából egyenként tárgyalt szavakat az összetételekkel kapcsolatban soroltuk fel.)

K) Átírás nem latin betűs nyelvekből. — Az oroszból való átírás rendezését 1945 után állandóan sürgették (vö. Nyr. LXXIV, 168); az átírásra javaslatot tett TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (Nyr. LXXIV, 195—9). Hosszan elhúzódó tárgyalások után hozott határozatot az MTA az orosz szavak és nevek átírása ügyében, amelyet a Nyr. közölt (LXXIV, 476—80). Az AkH. 1950.-be és 1954.-be ez az átírás került bele, bár MIKOLA GYULA rámutatott néhány hiányosságára (Nyr. LXXV, 113—5). — Újabban SZABÓ MIKLÓS írt hosszabb tanulmányt „Az orosz szavak magyar átírásáról” (MNy. LIII, 485—94). — Az orosz *x* átírásáról külön F. P.: Nyr. LXXXI, 139—40. — E helyt említjük meg: DEZSŐ LÁSZLÓ „Adalékok a magyar szövegek cirillbetűs átírásának történetéhez” című cikkét (Nyr. LXXXIII, 311—22). — A görög szavaknak közvetlenül a görögből való átírására irányuló törekvések a felszabadulás után megerősödtek (vö.: TOMPA: I. OK. III, 208; FÁBIÁN: Nyr. LXXV, 377). Az AkH. 1954. is ezt kodifikálja. Kellemetlen hiányt jelent, hogy a görögre nincs még olyan pontos rendszer kidolgozva, amilyen az oroszra rendelkezésünkre áll. — Az ázsai szavak és nevek átírásának problémáiról OLDAL GÉZA levele (Nyr. LXXV, 392—3) és ANGYAL ENDRE cikke (Nyr. LXXVI, 341—2) után CSONGOR BARNABÁS írt kissé bővebben (Nyr. LXXVII, 248—50). — Az ázsiai, nem latin betűs nyelvek közül eddig még csak a kínai átírás van részletesen kidolgozva — LIGETI LAJOS és CSONGOR BARNABÁS érdeméből — „A kínai nevek és szavak átírása” című

kiadványban (Akadémiai Kiadó, Bp., 1952.). Ezt az AkH. 1954. kodifikálta is. — A HIK.-ben (97) és vitájában (30) FÁBIÁN PÁL minden szükséges (mongol, arab, hindi stb.) átírás kidolgozását és külön átírási kézikönyv kiadását sürgette.

10. A helyesírás szempontjából nem hanyagolhatók el a nem sajátosan helyesírási céllal készült munkák helyesírási vonatkozásai sem.

Így meg kell emlékeznünk az Akadémiai Kiadótól kiadott kétnyelvű szótárakról, amelyek 1954 óta az AkH. 1954. alapján készültek, s így a helyesírási egység fontos letéteményesei. Az idegen szavak szempontjából hasznos szerepet tölt be a nemrég megjelent, BAKOS FERENC szerkesztette Idegen Szavak Kéziszótára (Terra, 1958.; ism. KISS LAJOS: Nyr. LXXXIII, 495—9). A szótárak közül helyesírási szempontból is legjelentősebb „A magyar nyelv értelmező szótára” lesz. Az I., A—D kötet 1959 végén jelent meg.

A „Magyar Nyelvhelyesség” című nyelvművelő könyv (Kossuth, Bp., 1957.) egyes fejezetei tartalmazzák az odavágó helyesírási tudnivalókat, nemegyszer bővítve a kérdésre vonatkozó szakirodalmat is. A „Nyelvművelő” (Művelt Nép, Bp., 1956.) TOMPA JÓZSEF cikkét tartalmazza a nehéz helyesírású szavakról. Az „Iskolai nyelvművelő” című kötetben (Tankönyvkiadó, Bp., 1959.) SZEMERE GYULA írt helyesírásunk elveinek „harcá”-ról. — ZOLNAI BÉLA „Nyelv és stílus” című kötetében (Gondolat, Bp., 1957.) újra kiadta „A látható nyelv” című nevezetes tanulmányát.

11. Más nyelvek helyesírásával több cikk foglalkozott. Ezeket csak felsorolni tudjuk: BALÁZS JÁNOS, Az orosz helyesírás: Nyr. LXXIV, 101—8. — ELEKFI LÁSZLÓ, Az orosz helyesírás néhány kérdéséről: Nyr. LXXIX, 422—4. — PAPP FERENC, Az orosz helyesírás fejlődésének fél évszázada és a most megjelent orosz helyesírási szabályzat: Nyr. LXXXII, 149—61. — Az orosz nyelv helyesírási szótára (ism. KOVÁCS ZOLTÁN): Nyr. LXXXII, 248—51. — Der Grosse Duden (ism. T. J.): Nyr. LXXXII, 117—8. — PECIAR ŠTEFAN, A szlovák helyesírás szabályozásáról: Nyr. LXXVIII, 338—41.

12. A Helyesírási Bizottság munkájáról beszámolók: Nyr. LXXIV, 166; I. OK. VII, 170, IX, 163, XII, 394, XIII, 444, XV, 180.

A magyar helyesírás története

1. Jóllehet a helyesírástörténeti munkák száma 1945 és 1959 között sokkal kisebb a mai helyesírással foglalkozó írásokénál, ezen a területen is jelentős haladás mutatkozik a felszabadulás előtti időszakhoz képest: míg akkor csak elszórtan jelent meg egy-egy tanulmány, addig a mi időszakunk jeles munkákkal dicsekedhetik.

Az eredmények mellett azonban rá kell mutatnunk arra is, hogy súlyos egyoldalúság jellemzi helyesírástörténeti irodalmunkat: a helyesírás története (ha a cikkeket nézzük) szinte egyetlen a hangjelölés történetével. Ez pedig — jól tudjuk — nem így van, a helyesírás mindenkori rendszerének a hangjelölés csak egy része. Bizonyos fokig érthető ugyan, hogy így fordult a helyzet, hiszen a hangjelölés feloldása segíti hozzá a kutatót a nyelvemlékek elolvasásához, megfejtéséhez. Így értelmezve azonban a helyesírástörténetet a hangtörténet segédtudományává süllyesztjük, ahelyett, hogy megfelelő önállóságot biztosítanánk számára. Az egyensúly csak úgy billenhet helyre, ha a jövőben akadnak kutatók, akik egy-egy korszak vagy szerző helyesírásának vizsgálatakor kiterjesztik figyelmüket az olyan kérdésekre is, mint a különírás egybeírás, az írásjelek, az idegen szavak írása, a nagy- és kisbetűk használata, az elválasztás stb. (vö. BENKÓ: HIK. 3).

E megjegyzések után hadd mutassuk be az egyes szakmunkákat, mégpedig a magyar helyesírás története korszakainak megfelelő csoportosításban.

2. Olyan mű, amely helyesírásunk egész történetét tekinti át, csak egy keletkezett ebben az időszakban, KNEZSA ISTVÁNNAK „A magyar helyesírás története” című munkája

(Tankönyvkiadó, Bp., 1952.). Az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatban megjelent művet találóan jellemzi ismertetője, BÁRCZI GÉZA: „egyetemi tankönyvnek szánt rövid összefoglalás, de... a szakember számára is hasznos szintézis, mely nemcsak a kutatás jelenlegi állásáról ad világos, jól áttekinthető képet, de e képet a szerző saját kutatásai alapján ki is egészíti, ... az önálló kutatások ... különösen értékesessé teszik e könyvecskét” (Nyr. LXXVII, 279—80). — Majdnem ezer esztendő helyesírásának rövid áttekintése természetesen hozta magával, hogy egyes esetekben megállapításai olykor elnagyoltak, kényszerűen leegyszerűsítettek. Ilyen helyekre mutat rá TRÓCSÁNYI ZOLTÁN „Néhány megjegyzés »A magyar helyesírás történetéhez«-hez” című közleményében (MNY. XLIX, 26—8), valamint IMRE SAMU is „A Szabács viadalá”-nak helyesírási elemzése során. — Könyvének 1959-i, 2. kiadásában KNEI ZSÓKA ezeket az észrevételeket már figyelembe vette, sőt kiegészítette művét éppen olyan fejezetekkel, amelyeket bevezetőnkben általában hiányoltunk: röviden szól az egybeírás és a különírás, a kis- és a nagybetűk és az írásjelek történetéről is.

Rendkívül figyelemre méltó megjegyzéseket tesz a magyar helyesírás és a magyar irodalmi nyelv viszonyára, az egyes korokban egymásra gyakorolt hatására PAIS DEZSÓ „A magyar irodalmi nyelv” című tanulmányában (I. OK. IV, 425—66 és MNyTK. 83. sz.).

3. A középkori helyesírásra vonatkozó kutatások legjelentősebb eseménye KNEI ZSÓKA ISTVÁNNAK „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” című könyve volt (Akadémiai Kiadó, Bp., 1953.). A műnek „Egy elmaradt előszó” című első méltatásában PAIS DEZSÓ (MNY. XLVIII, 237—40), majd későbbi kritikai ismertetéseikben BENKŐ LORÁND (MNY. XLIX, 13—25) és BÁRCZI GÉZA (Nyr. LXXVII, 278—9) egyaránt kiemelik, hogy KNEI ZSÓKA a helyesírást a nyelvvel és a társadalommal szoros kapcsolatban, dialektikusan vizsgálja, mindig a rendszer fejlődését nézi; rámutatnak arra, hogy KNEI ZSÓKA főbb eredményei a maguk nemében teljesen újak és nélkülözhetetlenek nemcsak a nyelvtudomány, hanem az irodalomtudomány és a történettudomány számára is, és hangsúlyozzák a kiadvány nagy ösztönző hatását. A jeles munka főbb fejezetei: A kancelláriai helyesírás kialakulása és eredete, a nem kancelláriai eredetű kisebb emlékek helyesírása, a kódexek helyesírása és ennek eredete, kódexcsaládok és helyesírástípusok.

A helyesírástörténet szempontjából rendkívül fontos az a három nyelvemlékmonográfia, amely 1945 óta máig megjelent, mert mindegyik részletesen foglalkozik az illető nyelvemlék hangjelölésének rendszerével, illetőleg e rendszer eredetével. E művek: BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék (Akadémiai Kiadó, Bp., 1951.); B. LŐRINCZY ÉVA, A Königsbergi Töredék és Szalagjai (Akadémiai Kiadó, Bp., 1953.); IMRE SAMU, A Szabács Viadala (Akadémiai Kiadó, Bp., 1959.). — A TA. helyesírására nézve megjegyzéseket tesz BALOGH ALBIN (MNY. LIII, 39, 41). — KIRÁLY PÉTER tanulmányában, „Az esztergomi ómagyar nyelvemlék”-ben (Pais-Eml. 598—603) szép példáját mutatja be annak, miképpen leplezi le a helyesírás a hamisítást. — IMRE SAMU a középkori helyesírás történetével foglalkozó szakirodalmat két külön közleménnyel is gyarapította: „A nagybetűk használata a Szabács Viadalában” (MNY. LII, 465—8) és „A Debreceni-kódex 1. kezének fonetikus írása” (MNY. LV, 37—49).

4. Örvendetes, hogy az utóbbi években az újkori magyar helyesírás történetével foglalkozó írók száma megszorodott, ami annak a jele, hogy az érdeklődés fokozódott ez iránt a korszakban.

Nagyobb összefüggések vizsgálata a célja a következő cikkeknek: ABÁFFY ERZSÉBET, Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban: MNY. XLIX, 28—35. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, A helyesírás bizonytalansága a XVII—XVIII. században: Pais-Eml. 575—9. — BERRÁR JOLÁN „Az összetételek történeti vizsgálatához” című

közleménye a különírás—egybeírás—összetétel viszonyára is kiter SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájának összetételeit vizsgálva (MNy. LI, 80—3). — BENKŐ LORÁND, Hangjelölési adalék a XVIII. századi irodalmi szokásokhoz: MNy. LI, 164—9. (A zárt é jelölése.)

Egyes XVI—XVIII. századi írók helyesírását, illetőleg írásának egy sajátosságát több szerző vizsgálja: BALÁZS JÁNOS „Sylvester János és kora” című könyvében (Tankönyvkiadó, Bp., 1959.) természetesen Sylvester helyesírásával is foglalkozik. — VARJAS BÉLA „A sárvár—újszigeti nyomda betűtípusai” címmel részletesen tárgyalja Sylvester munkái kinyomtatásának körülményeit (ItK. LXII, 140—151). — VÉRTES O. ANDRÁS „Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró Mátyás helyesírásában” címmel közöl tanulmányt (MNy. LIV, 22—32). — ABAFFY ERZSÉBET a XVI. században élt Akács István leveleinek nyelvét vizsgálva helyesírási rendszerükről is szól (Pais-Eml. 441). — TÖRÖK GÁBOR „Az első ismeretes magyar nyelvű korrektúra-ívekről” (Heltai nyomdájából) számol be (MNy. LII, 201—2). — PAPP LÁSZLÓ három ismeretlen íródeák helyesírását elemzi „Adatok XVI. századi literástusaink működéséhez” című közleményében (MNy. LIII, 169—74). — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN „Adalék a magyar helyesírás történetéhez” címmel Czeglédi István „Baratsaghi dorgalas” című (Kassa, 1663.) könyvének helyesírását vizsgálja meg (MNy. L, 18—23). — RUZSICZKY ÉVA „Baróti Szabó Dávid helyesírása”-t elemzi (MNy. LII, 192—8). — RUBINYI MÓZES „Verseghy Ferenc”-ről értekezve szól helyesírási törekvéseiről is (Pais-Eml. 64).

Hangok jelölésének, illetőleg egyes betűknek történetéről szólnak: TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, A *cs* és *zs* jelölésének történetéhez: MNy. LIV, 339—41. — VÉRTES O. ANDRÁS, Tallózások helyesírásunk történetében: MNy. LV, 23—37. A szerző a következő kérdéseket tárgyalja: a *cs* jelölése; mai *i* és *j* jelölésünk kezdetei; a *zs* jel problémája; mai *ő* és *ű* jelölésünk eredete. — TÖRÖK GÁBOR, Írott nyelvünk egységesülésének egy mozzanata: Pais-Eml. 507—11.

TÓTH GABRIELLA „Néhány nyelvújításkori adalék helyesírásunk időszerű kérdéseikhez” című közleményében az *éjszaka*, *keresztény*, *lagzi*, *lélegzik* szóról közöl adatokat a címben jelzett korból, s az idegen szavak ez időszakbeli írásmódjával is foglalkozik (MNy. LI, 354—7).

4. Az akadémiai helyesírás történetével sajnálatosan kevés szerző foglalkozott. Némiképp javít a helyzeten az, hogy a HIK. tanulmányai az egyes kérdésköröket általában történetileg is megvizsgálják, így helyesírásunk utolsó száz—százötven évének történetére nézve elmélyült részlettanulmányok hiányában is rendelkezünk bizonyos adalékokkal. Ahhoz azonban, hogy akadémiai helyesírásunk történetét, egyeduralomra jutásának nyelvi-társadalmi okait megfelelően ismerhessük, részletkutatások egész sorára lenne szükség. Nyelvtudományunknak túlzott múlt felé fordultságát helyesírástörténetünknek ez a rendkívül elhanyagolt területe kiáltva bizonyítja.

DEME LÁSZLÓnak „Amíg a *cz*-ből *c* lett” című közleményét, amelyben a szerző SIMONYINAK a *c*-ért vívott küzdelmeit elemezte, említhetjük itt (Nyr. LXXIV, 78—83). Ezen kívül csak a következő adalékokról tudunk beszámolni: VÉRTES O. ANDRÁS, Mikor jelent meg az első akadémiai helyesírási szabályzatunk kilencedik kiadása?: MNy. LIV, 343. — NAGY J. BÉLA, Helyesírási szabályzataink: Msn. XVII, 84—5.

ARANY JÁNOS helyesírási cikkeiről és észrevételéről számol be FERENCZY GÉZA (Nyr. LXXXII, 3—5), de csak egy nagyobb dolgozat kis részleteként. — SIMONYI ZSIGMONDRól emlékezve ZSIRAI MIKLÓS röviden ír a múlt század végi helyesírási küzdelmekről, s ezekben SIMONYI szerepéről (I. OK. V, 479). — LAKÓ GYÖRGY Szinnyei József-émlékbeszédében utal SZINNYEINEK a mai magyar helyesírás kidolgozásában vitt szerepére (MNy. LIII, 326—7).

134
Zárószóul hadd jegyezzük meg a következőket: A tudományok korszerű műveléséhez ma már hozzátartozik a tervezés: egy-egy szak egészének s ezen belül valamely részének kutatási programját több évre előre ki kell tűzni ahhoz, hogy megfelelő eredmények születhessenek. A tervezést azonban felmérésnek kell megelőznie. Ha szemlénkből kitűnik, melyek akár mai helyesírásunk gondozásának, akár régi helyesírásunk történeti feldolgozásának hiányosságai, elértük célunkat, mert segítettük a hézagok pótlására irányuló törekvéseket.

FÁBIÁN PÁL

A legrégebb magyar szakácskönyvről

Szemmel láthatóan hosszú évek szorgalmas kutató munkája eredményezte R. HUTÁS MAGDOLNÁnak „Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben” című értékes tanulmányát (MNYTK. 101. sz.). Már a munka készülése közben, évekkel ezelőtt kaptunk belőle egy kis ízelítőt „A főzés eszközei és műveletei kapcsolatának nyelvi kifejezései” címen (MNY. XLVII, 281), mely méltán fölkelletette figyelmünket s fölszigázta kíváncsiságunkat. Nem is csalódtunk: komoly, alapos, értékes tanulmányt kaptunk, mely a kellő nyelvészeti fölkészültséggel gyűjtött gazdag anyagnak áttekinthető rendszerbe foglalásáról tesz tanúbizonyságot. Engedje meg azonban a tanulmány szerzője, hogy — minden elismerésünk fönttartása mellett — rámutassunk művének egy hiányosságára, mely abból adódik, hogy kutatása köréből kimaradt egy idevágó nagyobb tanulmány. Ennek ismeretében bizonyosan nem írta volna, hogy „a források szegénysége miatt leíró szempontú vizsgálatra” kényszerült (7). Ezt a figyelmen kívül maradt tanulmányt mutatjuk be az alábbiakban az R. HUTÁS MAGDOLNÁÉval egybevetve.

R. HUTÁS tanulmányának bevezetésében azt írja: „E szakácskönyvvel eddig igen keveset foglalkoztak” (4). Elsorolja, hogy ez az „igen kevés” mennyi is valójában. Először maga a szakácskönyv kiadója, RADVÁNSZKY BÉLA írt róla a kiadás évében, 1893-ban a Századokban. Ugyanekkor, a Századoknak ugyanebben a kötetében BÁRCZAY OSZKÁR ismertette a szakácskönyvet. 1905-ben jelent meg GOMBOCZ ZOLTÁNNAK „A régi magyar ételnevek eredetéről” című dolgozata (MNY. I, 160 és 254), melyben szakácskönyvünk ismeretlen eredetű ételneveit is feldolgozta. A szakácskönyvben előforduló néhány ételnévről szót ejtett még SZILY KÁLMÁN (Századok XXXVIII, 906), GOMBOCZ ZOLTÁN (MNY. I, 462), RADVÁNSZKY BÉLA (uo.), MELICH JÁNOS (MNY. III, 37) és MÁRTONFFY MÁRIA (Német nyelvészeti dolgozatok X. Bp., 1944.). E valóban sovány irodalom elsorolása után teljes joggal állítja, hogy „Alapjában véve tehát Gombocz értékes tanulmányán kívül nem igen dolgozták fel szakácskönyvünket. Pedig a Radv. Szak. már igen kiforrott szakácsmesterségre vall, nyelvileg is teljes egységet alkot” (6).

Szerzőnknek a szakácskönyv eddigi feldolgozására vonatkozó megállapítása helyreigazításra szorul. Figyelmét ugyanis elkerülte egy olyan dolgozat, mely részletességével és hozzáértéssel párosult alaposságával nagyon is megérdemli, hogy ne csak szóba hozzuk, hanem kissé részletesebben is foglalkozzunk vele. Ez pedig a magyar szakács-tudomány egyik, külföldön is elismert, hírneves mesterének, GUNDEL KÁROLYNAG nagy tanulmánya: „A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig.” Ez a tanulmány a BALLAI KÁROLY szerkesztette „A magyar vendéglátóipar története” című tanulmánygyűjtemény I. kötetében jelent meg („Kultura és Propaganda” Könyv-, Zenemű- és Utazási Szövetkezet kiadása. Budapest, 1943. 287—371). A tanulmány egyik külön (III.) fejezetében tárgyalja „Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a XVI. századból: »Szakács-Tudomány«” címen a RADVÁNSZKY által 1893-ban kiadott s az ő nevével jelölt legrégebb magyar szakácskönyvet (296—321). Nem csoda, hogy ez a minden tekintetben figyelemre méltó munka elkerülte R. HUTÁS figyelmét, hiszen

meglehetősen eldugott helyen, nyelvészek között egyáltalán nem közkezen forgó szakirodalmi könyvben látott napvilágot.

GUNDEL tanulmánya alaposan és minden részletre kiterjedően ismerteti szakácskönyvünknek nemcsak mesterségbeli, hanem több helyütt nyelvi adatait is. Miután a tanulmány nem könnyen hozzáférhető, ezért megpróbáljuk az alábbiakban érdeme szerint bemutatni.

Az érdekes és értékes dolgozat előjáróban ismerteti a szakácskönyv tagozódását, melyet egyébként R. HUTÁS is érint. E szerint a könyv első és fő része a Szakáts-Tudomány, második része — mintegy függeléke — Wecker János Jakab orvosnak utasítása a diétás konyha vezetéséről 103 recepttel. A harmadik, befejező rész a tartalomjegyzék, melynek eleje a könyv első részének 40 fejezetét sorolja fel; folytatása pedig az első részből fel nem sorolt további 22 fejezetet, valamint a 103 diétás orvosi receptet szedi betűrendbe. Bennünket az első rész, a tulajdonképpeni Szakáts-Tudomány érdekel, mely 62 fejezetben összesen 689 ételleírást tartalmaz, mégpedig a 14 húsfélére 266, a 35 fajta halfélére 210, a rákra és csigára 17, tojásételekre 13, salátákra 14, 20 gombafajtából gombaételekre 27, főzelékre 27, sásákra (mártásokra) és littáriumra [liktárium: gyümölcsíz, jam, gelée, lekvár] 21; tészta- és tortafélékre 94 csik. (R. HUTÁS szerint „szakácskönyvünkben 40 húsétel mellett csupán 17 főtt és 48 sült tészta leírása található” 34.) A húsok és egyéb alapanyagok elkészítéséhez használt segédanyagokat, fűveket és fűszereket GUNDEL külön összeállítja (297). Az összeállításában szereplő *lemonya* szóhoz zárójelben megjegyzi, hogy nem azonos a citrommal, s ezt más helyütt így magyarázza meg: „Sokszor találkozunk a *citrommal* és *lemonyával* is, mely utóbbinak az előbbitől való különbözősége kétségtelen (egymás mellett használják őket több receptben), de nem tudjuk, vajjon narancsot vagy citrónadot értettek-e alatta. A szótárak 'mala lemoríá'-nak fordítják, a tzitrom pedig 'malum medicum citreum'.” (300.)

Az ételkészítés műveleteinek leírása során előfordul olyan kifejezésekkel, amelyek ma már nem használatosak, vagy amelyek más értelmet kaptak, részletesebben foglalkozik. Így legelőször az *abál*, *abáll*, *abállol* igét keríti sorra, melynek jelentését — helyesebben jelentésait — vizsgálva összeveti a régi szótárak, a MTsz., az EtSz. adataival, tehát nem nyelvész létére teljesen úgy jár el, mint R. HUTÁS, a nyelvész (46, 48, 61); végül is megállapítja, hogy „Többféle értelmezésben használják a receptek írói: hol a fővésben levő hús, illetve húslé, vagy leves habjának leszedését, hol a főzés közben való habarást, kavarást, hol az abállófaival való megveregetést jelenti, de helyenként a szövegben alkalmazása a receptet egyenesen érthetlenné teszi.” (297.) Ennek az igének tárgyköri és jelentésbeli megoszlásával R. HUTÁS is részletesebben foglalkozik (61). Már e szó tárgyalásánál is feltűnik, hogy GUNDEL nemcsak kiváló szakácsmester, de van érzéke a mesterségbeli műszavak nyelvészeti fejtegetéséhez és értelmezéséhez is. Akadnak olyan magyarázatai, amelyek megérdemlik a nyelvészek figyelmét is. Így például többek között megtaláljuk nála a *szíul*, *szívil*, *megszíul* szót, melyről ezeket írja: „Érdekes a *szíüld-meg*, *felszíuljad* kifejezés is, ami a. m. szíjként hasítani, keskeny szeletekre vágni, mint a sütésre szánt szalonnát (*szíüld meg vetrece módon*). A *vetrece* = sült szalonna szelete; *vetrenyce leves* a. m. húsos kolbász, kenyér, hagyma összefőzve (Knezerich: Magyar szótár 1832)” (297—8). (Így! nyilván KRESZNERICS értendő!) A *szívil* ~ *szíul* szónak tehát ezt a jelentést adja: 'szíjként hasít, keskeny szeletekre vág, mint a sütésre szánt szalonnát', s ezt az értelmezést a *vetrece* szó 'sült szalonna' jelentésére alapítja. R. HUTÁS tanulmányában a *szívil* ~ *szíul* ige értelmezése: 'olyan művelet, amely a hal vagy rák felmetszésével, szétbontásával, szárításra, füstölésre vagy megfőzésre való előkészítésével kapcsolatos' (73). Ez az értelmezés PAIS magyarázatán (MNy. XLVIII, 130) alapszik. R. HUTÁS e magyarázat közlése mellett a művelet tárgyalásának során azt írja: „De az, hogy pontosan milyen művelet, a szöveggörnyezetből nehezen derül ki.” (18.) Véleményem szerint, ha tekintetbe

vesszük, hogy a szakácskönyv szövegezéséből kitetszően *szivulnak* halat (pozsárt, vizát), rákot, tehénpecsenyét, húst, *szivulnak* továbbá borjúpecsenyét is „*vetrece* módon”, sőt *szivulnak* v ö r ö s h a g y m a s z á r a t is [a ritkítás tőlem — P. J.], nyugodtan elfogadjuk GUNDEL szakácsmesterségbeli meghatározását — PAIS értelmezésének kiegészítésére —, hogy a *szivulás* olyan művelet, amely a hal vagy rák felmetszésével, szétbontásával, szárításra, füstölésre vagy megfőzésre való előkészítésével, továbbá a pecsenyének szánt húсок (tehén-, borjú- stb.) felszeletelésével, keskeny szeletekre vágásával, sütésre szánt szalonna módjára szíjként való hasításával kapcsolatos. Állásfoglalásunkat támogatja a v ö r ö s h a g y m a s z á r á n a k *szivulása* is.

A szóban levő két tanulmány némely kifejezésre adott magyarázatai megegyeznek. Így például a *nádmézzel megfarag* kifejezés értelmezése GUNDELNÁL: „cukor híján nádmézzel való meghintést jelent” (298); R. HUTÁSNÁL: ’az ételneműre édesítés céljából faragással leválasztott nádmézzarabkákat hint’ (41). — (*Meg*)*mellyeszt* GUNDELNÁL „a szárnyasnak, fiatal négy lábúnak tollától, bőrétől való megtisztítását, koppasztását”, a (*meg*)*lángol* pedig „a pihének lobogó láng felett való perzselését” jelenti (298). R. HUTÁSNÁL ugyan csak: *mellyeszt, mellyez* 1. ’kopaszt, madár tollát, állat szőrét szárazon kitepi’; 2. ’az állat szőrét, madár tollát forró vízzel leönti, majd lekopasztja’ (71), (*meg*)*lángol* pedig ’lánggal leégeti a madár tollát vagy az állat szőrét’ (70). — GUNDELNÁL: „*Trágya* rendszerint mazsolából, mandulából, fügéből s hasonlókból álló gezemice, mellyel a megtálat kész ételt meghintették, *megtrágyázták: Trágyázd meg!*” (298). R. HUTÁSNÁL: *megtrágyál* ’trágyával, vagyis édes fűszeres keverékkel meghinti az ételt’ (71). Az ilyen s ezekhez hasonló egyező értelmezések közül — mint a felhozottak is mutatják — hol az egyik szerzőé, hol a másiké részletesebb vagy szabatosabb.

GUNDEL magyarázatai közül főleg azok érdekesek, amelyek nem műveletekre és nem eszközökre vonatkoznak, s ennél fogva R. HUTÁS dolgozatában nincsenek meg. Ezeknek legnagyobb részét azonban megtaláljuk GOMBOCZNAK „A régi magyar ételnevek eredetéről” című dolgozatában (MNY. I, 160 és 254), amely R. HUTÁS szerint szakácskönyvünk „valamennyi ismeretlen eredetű” ételnevét feldolgozza (5). Utána is néztünk, s csakugyan így van. GUNDEL értelmezi például a *zsufa*, a *bosporos*, a *kukrejt*, a *szömörösök*, a *radóc* stb. szavakat, s mindezeknek magyarázatával GOMBOCZ is foglalkozik. — A *zsufáról* GUNDELNÁL ezt olvassuk: „*Zsufa* (Gilvus) viaszkos-színűt, verhenyőst, fakót jelent s a konyhán a francia »chaudeau» (Sodó)-nak megfelelő lé. A *zsufa-lé* (jus, jurulentum crocatum) leves, ázalékos, sáfrányos lé.” (298.) GOMBOCZ meg ezt írja róla: „MÁ. és PP. értelmezése szerint ’sáfrányos leves’. A SzakácsTud.-ban gyakran fordul elő *sufa, suffa* alakban. A MTsz. szerint Erdélyben ma a *zsufa* ’disznóhússal v. bányafővel főzött tárkonyos savanyú leves’, míg a Kassa vidékéről idézett *zsuffa* ’főlforralt és megtúrósodott aludttej, a melybe laskát hánynak’. Német eredetére . . . már Leschka utalt.” (MNY. I, 165.) — A *bospor* (*os*) szó GUNDEL szerint „törött borsot jelent” (298); BÁRCZAY főntebb említett cikkében a *bosporoslé* elnevezést a francia *sauce poivrade* fordításának tartja (417); GOMBOCZ viszont a szó eredetét GUNDELHOZ hasonlóan magából a szakácskönyvből magyarázza: *bospor* > *bospor* (i. h. 167). — A *kukrejt* szóra GUNDEL a következő meglepő magyarázatot adja: „tulajdonképpen szűk rejtkehelyet jelent, a konyhán sályás lében való áztatást vagy főzést” (298); GOMBOCZ (i. h. 166) a szót PPB. után szintén ’sályás-szós’-nak értelmezi, de hozzáfűzi, hogy a szótárban a helyes latin értelmezés (’*intinctus salviatus*’) mellé, — érthetetlen tévedés folytán — a következő német szavak kerültek: verborgene Höhle, Schief-Winkel (!). Az 1801. kiadás azután ráduplázott erre a tévedésre: a helyes ’*intinctus salviatus*’-t hozzáróntotta a helytelen ’verborgene Höhle’-hez, s ’*latebra*’-t, ’*latibulum*’-ot csinált belőle. Ez a ’*kukrejt* — *büvöhely*’ azután, a mely tulajdonképpen ’zsályás szós’, átkerült több későbbi szótárunkba is.” Íme, itt van tehát GUNDEL meglepő „rejtkehelye”, melyet bizonyosan valamely régi szótárból halászott ki.

Hiszen a Magyar Tudós Társaság magyar—német zsebszótárában is ez van: „*Kukrejt* fn. der Schlafwinkel.” CzF. még szőféjtéssel is szolgál: „*Kukrejt*, (kuk-rejt) ösz. fn. Szűk rejtkehely, hol valaki meghúzza s mintegy *kuksolva*, *guggon* ülve elrejtí magát.” — A *szömöröcsök* GUNDEL szerint „apró gombóc-féle” (298), „apró húsos gombóc”, melynek készí-tésmódját is leírja a szakácskönyv receptje szerint (308). GOMBOCZ véleménye szintén az róla, hogy a régi Tájzsótárral egyezően jelentése nemcsak ’gombafajta’, hanem bizonyos ’gombóc fajta’ is. Kiemeli, hogy a szó szakácskönyvünkben nyolcszor fordul elő, s csak háromszor jelent gombát, de ilyenkor melléje van téve: *szömöröcsök gomba* (MNy. I, 259). — Igen érdekes a *radóc* szó, mellyel R. HUTÁS megjegyzése szerint már többen is foglalkoz-tak (5). GUNDELNÁL „valamely zsírfélében való kirántásra szánt étel (hal, csirke) bebun-dázására (panírozására) szolgáló híg zsteinemű” (298) a jelentése. A rántott bárányfej és láb készítésének leírásában azt olvassuk, hogy a *radóc*-ot „legendő tikmonyból” csinálják (310). GOMBOCZ azt írja (MNy. I, 462), hogy a *radóc*, ez a „rejtelmes” szó összesen tizenhétszer fordul elő szakácskönyvünkben, s előfordulásaiából kitet-szően jelentése ’valami híg, lisztes, tojásos habarék, amelyben baromfit, gyümöl-csöt, bodzavirágot stb. sütöttek ki’. A két értelmezés tehát egyezik. — Megemlítjük még a bárányhúsból készült 14. étel nevét: *Longum prott németül. Magyarul pedig bélszű pecsenye*. Ez GUNDEL szerint „kétségtelenül *Lungenbraten*-t, mai nyelven *bélszint* jelent” (298 és 310).

GUNDEL kiemeli, hogy szakácskönyvünkben sok a kibogozásra váró „talány”. Ezek közül egyet ömaga megfejt. A vonatkozó részt érdekessége miatt ide iktatom: „*Orrja* vagy *órja* alatt ma az állatnak (nevezetesen a disznónak) egészében hagyott gerinc-sontját értjük, lefejtett húsa és lemetszett bordacsontjai nélkül. A régi fogalom ettől különbözik s a halaknál nem érthető, amint érthetetlen a hal *állá* kifejezés is. De akad ilyen egyéb is: a *Bigoz*, a *Despot*, a *czemkös pecsenye*, az *édes* hús [nem ’sótalan’ a jelen-tése?], *édes* hús, *sal-konczá*, az *édes fűszerszám*, a *prucz csuka*, a *sak-vászon* [nem *szak-vászon?*], a *czirüs-szabású* (édes ne legyen, hanem...), a *tríczenet* vagy *treczenet*, a *vernye* [l. GOMBOCZNÁL, i. m. 167] kifejezések mindmegannyi megoldásra váró talány. A *tríczenet* értelmére egy régi, külföldi szakácskönyv vezetett, melyben Frau Anna Weckerin (Basel, 1667) ezt írja: »Mache einen guten Trisanet von Zucker, Zimmet, ein wenig Jngwer, und guten Wein.« Így feltehető, hogy *tríczenet* boros, édeskes mártást jelent.” (298.) — A *bigozzal készült juhhús* leírásánál zárójelben bevallja: „A *Bigoz* szó értelmét nem tudtam kibo-gozni.” (309.)

A szakácsmestert természetesen leginkább az ételkészítés módjai, a szakácskönyv-ben foglalt receptek, ételleírások érdeklik, érthető tehát, hogy GUNDEL ezekkel foglal-kozik a legrészletesebben. Összehasonlítja az akkori és a mai magyar konyhát, s közöttük több jelentős különbséget állapít meg. Ilyenek a mai konyhát jellemző sertézsírnak akkori mellőzése; a rántott ételnek vajban vagy olajban sütése; a mai nélkülözhetetlen rántásnak csaknem teljes hiánya; az apróhúsból készült gulyáshús-féle ételek, tokány, pörkölt, valamint a rakott- és töltött-káposzta igen gyér szereplése. A sütés-főzés miként-jének fejtegetéséből ide kívánczok a következő rész: „Azokat a finom árnyalatbeli különbségeket, melyeket a sütés és főzés között mai konyhai nyelvünk használ (párolás, piritás, pörkölés stb.) s azokat az árnyalatokat, amelyeket a francia konyhanyelvben még részletesebben különböztetik és jelölik meg (poiler, grillé, rôtir, sauter, braiser), egyáltalán nem ismeri, sőt, csak igen gyéren utal a készítés lassúbb vagy gyorsabb mene-tére (a tűztől távol, gyenge tűzön)” (299). GUNDEL e megállapításának ellene mond R. HUTÁS összeállítását, aki a sütés-főzés műveletei közt a megfelelő jelentésbeli értelmézés kíséretében a következő szavakat sorolja föl: a) a főzésné: *föz* (módjai: keményen, szárazon, erősen, szépen, vékonyan, p rosan, fődó alatt, fejedelmi módon), *forral* (erősen, két tál között, jól), *forraszt*, *forráz*, *ropogat*, *megértet*; félig-főzés: *megpezsdít*, *fonnyaszt*,

fonnyaz (43—46); b) a sütésnél: *süt* (igen szépen, hirtelen, egészen, havasi módon, félig, levében, vajban, jó pirultan, távol a tűztől, nyárson, rostélyon, pinnátában, serpenyőben, mozsárban, papírosban, kemencében, katlanban), *sütöget, pirít* (rostélyon, nyárson, hirtelen rostélyon, pirosan rostélyon, széne), *ránt* (zsírban, vajban, lisztben és vajban, radócba mártva, forró vajban, jó pirultan kevés vajban), *röstöl* (vajban, serpenyőben), *perzsel*; párolás: *megfonnyaszt, fojt* (51—3).

A sütés-főzés tárgyalásának során érdekes művelődéstörténeti adatokat is találunk GUNDEL tanulmányában. Ilyen például a *kenyér* felhasználásának nagy szerepe a *levek* és *sásák* készítésénél, melyet „hol hámozva, hol hámozatlanul, hol megpirítva, hol anélkül, együtt főznek az étellel vagy a külön készülő hozzáálló lével, hogy szítán áttörve, azt sűrűbbé, tartalmasabbá tegyék” (301). „A kenyérnek ez a felhasználása — mely a mai rántást pótolja — a legrégebbi időkbe nyúlik vissza s a régi Róma konyháin is használatos volt, mint azt *Apicius Coelius*nak »De re Coquinaria« című szakácskönyvében megtalálhatjuk.” (Uo.) — Érdekes a szakácskönyvben több helyütt előforduló *hid* szó magyarázata is, mely a *hidra tesz, hidat tesz* szókapcsolatban más régi szakácskönyvekben is megtalálható, s megvan a NySz.-ban is ’deszka, tálaló deszka?, vágó deszka?’ jelentéssel. R. HUTÁS a következőket írja róla: „szerintem ’tálalódeszka’, esetleg ’lécből készült állvány, amelyre a keményebb ételneműt ráhelyezik’. Ezt az utóbbi jelentést azért vettem fel, mert a *hid* nevet csak tárgyi hasonlóság alapján lehetett ebben a körben alkalmazni.” (58.) GUNDEL a szó jelentését nem tartja eldöntöttnek, föltevésekkel kísérletezik. Így ír róla: „Sok ételféleség tálalásánál találkozunk a *hid* kifejezéssel. (»Hidat reá és igen szép vékonyan az pecsenyét reá«; »hidat tégy a báránycimer alá«; »hidat alá és az ludat arra tedd« stb.) Valószínű, hogy *hid* alatt valamely talapzatot (socle) ért, melyet inkább hideg ételekhez régebben fából, gipszből, később kenyérből, kásából, manapság már csak ehető és az ételhez megfelelő anyagból (salátaféle, pirított kenyér, rizs, burgonya) készítenek. Főmesterünk sehol sem említi, miből készített a hidat. Tésztafélekből, rizsből, kölesből talán?” (300.)

A szakácskönyv általános ismertetése és anyagának fejtegetése után GUNDEL megállapítja: „A főmester művét bátran alapvetőnek tekinthetjük, nemcsak mert a legrégebbi és legterjedelmesebb ismert szakácskönyv, de mert csoportosítása és áttekinthetősége is a legkülönb. Érdemes tehát vele bővebben foglalkoznunk.” (302.) Ugyanez a véleménye szakácskönyvünkről R. HUTÁS MAGDOLNÁnak is: „...ez a szakácskönyv teljesen kiforrott szakácmesterségre vall, és nyelvileg is egységet alkot” (61). E megállapítások helytálló voltát bizonyítja a GUNDEL tanulmányában mintegy húsz lapon át részletesen ismertetett ételleírások sorozata. Sorra kerülnek az eredeti csoportosításban, „amint következnek rend szerént”: a *levek* és *sásák* (mártásfélék); a *tehen-, borjú-, juh-, disznó-, malac-, lúd-, lúdfi-, tyúk-, kappan-, tyúkfi-, szarvas-, őz-, nyúl-, apró madárka* (veréb) *pintyőke, cinege, tengerice, rigó, sergély*-húsból készült étkek; majd a *csigák, osztriga, saláták, főzelelkfélék, gombafajták, tojáskételek, tésztafélék, tejes étkek, kásák, sajtok, s végül a gyümölcsből készült étkek. Az egyes ételek leírásait természetesen nem az eredetinek teljességében kapjuk, hanem így: „hosszadalmas szövegük miatt csak röviden, jobbára csak a hozzávaló anyagok felsorolásában s csak néhol adom az eredeti szöveggel. A részletek iránt érdeklődőknek Radvánszky báró könyve ad felvilágosítást.” (302).*

Az elmondottakból kitetszik, hogy GUNDEL értékes tanulmánya megérdemli figyelmünket. Érdeméül kell tulajdonítanunk, hogy nem nyelvész létere minden lehetőt fölkeresett, hogy egy-egy ételnév vagy egy-egy szakácmesterségbeli kifejezés jelentésének nyitjára rátaláljon. Az *abál, abárol* szónál rámutattunk, milyen szótárakban nézett utána; a *szíul, szíurul* igénél és másutt is találtunk szótárra utalást. Még a régi Tájzsótárt is forgatta. A tejes étkek között szereplő *szerdek* szóhoz lap-

alji jegyzetben ezt fűzi hozzá: „A szerdek becsináltfélé; vert tej, tejleves (Döbrentey Gábor: Magyar Tájszótár, 1838. Budán).” (320.)

Végeredményben megállapíthatjuk: R. HUTÁS értékes tanulmánya legrégibb szakácskönyvünk ételkészítési műveleteinek és eszközeinek kifejezéseit rendszerbe foglalja, s ezzel dolgozatát fontos és nélkülözhetetlen nyelvészeti forrásmunkává teszi; GUNDEL KÁROLYNAK — a nyelvészt is érdeklő megjegyzésekkel, magyarázatokkal megtűzdelt — tanulmánya pedig inkább a szakácskönyv mesterségbeli, tárgyi, művelődéstörténeti adataival s a könyv részletes tartalmával ismertet meg bennünket.

PROHÁSZKA JÁNOS

KÜLÖNFÉLÉK

Fokos Dávid hetvenöt éves

A finnugor és magyar nyelvtudomány művelői meleg szeretettel és tisztelettel üdvözik Fokos Dávidot hetvenötödik születésnapja alkalmából.

Gazdag és sokoldalú munkássága, nemes tudós és emberi vonásai a legnagyobb finnugor nyelvészek sorába emelik. Fokos Dávidnak nem a külső elismerés, a csillogó pályafutás jutott osztályrészül, hanem az áldozatos munka. Tudományos eredményei azonban maradandóbbak, mint a külső csillogás. Nagyszabású zürjén szöveggyűjteményei, páratlan gazdagságú, a finnugor lexikográfiában a legkiemelkedőbb alkotások közé számítható zürjén szótára, a nyelvtudomány szinte minden ágára kiterjedő alapos, széles távlatokat nyitó részlettanulmányai már kijelölték előkelő helyét a nyelvtudomány történetében. Fokos munkássága azonban nem a múlté, hanem a jelené és jövőé. Megadatott neki az ifjúkori lendület mellé az érett kor higgadt bölcsessége, a tudós alázata. Korát meghazudtoló lelkesedéssel lát neki a feladatoknak, és rendszerint nem a gyors sikerrel kecsegtetőket választja, hanem a nehezeket, a hálátlanokat —, a sok munkával járó, de kevés egyéni sikert biztosító feladatokat.

A Magyar Nyelv hasábjain — úgy érzem — nem az a feladatom, hogy Fokos Dávidot, a finnugor nyelvészt méltassam, bár munkásságának legjelentősebb része a finnugor nyelvészet területére esik. Ugyanakkor azonban tudjuk, hogy ő is azok közé tartozik, akik a nagy elődök, B u d e n z, S z i n n y e i nyomdokain haladva a finnugor nyelvészetet szerves egységben látják a magyar nyelvészettel, akik a magyar nyelvtudomány területén is teljes otthonossággal mozognak, akik gazdag finnugor ismereteiket a magyar nyelvtudomány hasznára is kamatoztatják. Ma már általánosan elfogadottá vált és kötszavunk eredetével kapcsolatos elgondolása (Nyr. LXIII, 14—22) és a szóvégződés önállósulásának gondolata további termékeny kutatásokra ösztönöz. Egyik legközönségesebb, leggyakoribb és minden eddigi szöfejtésnek makacsul szembeszegülő szavunknak, a *nagy* melléknévnek is ő adta egyetlen meggyőző magyarázatát (MNy. XLVIII, 204—6).

Finnugor mondattani kutatásai, főleg a permi nyelvek jövevényszavainak vizsgálatából leszűrhető módszertani eredményei, jelentéstani tanulmányai — általános nyelvészeti, de sajátosan magyar nyelvészeti kérdésekben is távlatokat, új utakat nyitnak. Gazdag példatárunk magyar anyagon is bemutatja a kérdéses jelenséget. Csak a legújabb tanulmányokból idézek néhányat: „Der Komparativ und Superlativ in den finnisch-ugrischen Sprachen” (FUF. XXX, 147—230), „A jelentésváltozásnak néhány különleges esete” (NyK. LIV, 63—74), „Jövevényszókatutások” (NyK. LV, 3—59), „Egy jövevényszó és tanulságai” (A finnugor mértékhatározó: NyK. LVI, 13—32), valamint az első finnugor

nyelvészeti konferencián elhangzott előadása: „A finnugor névragozás történetéből” (NyK. LVIII, 60—95). Ezek a tanulmányok nemcsak Fokos alapos tájékozottságáról, mély problémalátolásáról, kitűnő elemző készségről tanúskodnak, hanem arról is (hiszen szándékosan válogattam az elmúlt tíz év terméséből), hogy Fokos Dávidban nyoma sincs az önelégültségnek, az elért eredményekben való megnyugvásnak, hanem folyton új kérdéseken, új megoldásokon fáradozik, saját eredményeit is felülvizsgálja, kicsiszolja, ha szükséges, módosítja. Ehhez a tisztánlátáshoz egy fáradhatatlan munkában eltöltött élet gazdag tapasztalatai is segítik.

Nagyon örülünk, hogy élete főművének tekintett kitűnő zürjén szótára megjelenhetett. A sok viszontagságot megért kézirat végre méltó köntösben a tudós világ közvéleménye elé léphetett dicsőséget hozva szerzőjének és a magyar nyelvtudománynak. Fokos Dávid nevét nemcsak a magyar tudományos világ ismeri jól, hanem ismerik, tisztelik és értékelik a Szovjetunióban, elsősorban a Komi Autonóm Köztársaságban, Finnországban, Skandináviában és mindenütt, ahol még finnugor nyelvtudománnyal foglalkoznak. Bár egyetemi katedráról nem hallhattuk előadásait, tudományos munkássága, önzetlen segítő készsége miatt a fiatalabb tudós nemzedék az egyik legkiválóbb mesterét tiszteli és szereti benne.

A hetvenöt éves, de mégis fiatal, fáradhatatlan tudósnak további jó egészséget, töretlen munkakedvet és még sok szép tudományos eredményt kívánunk.

KÁLMÁN BÉLA

Emlékezés Pápay József-re*

Már gimnazista koromban céltudatos, szakszerű munkával készültem az irodalom-tudós pályájára. Mikor azonban 1920 őszén beiratkoztam a debreceni egyetemre, s az első nyelvészeti előadást meghallgattam, ez elegendő volt ahhoz, hogy minden addigi tervezésem halomra dőljön, s az irodalmár csillogó, díszes útja helyett a nyelvész kopárnak tetsző s nem egyszer tövises ösvényét válasszam.

Mi kapott meg annyira Pápay egyéniségében? Az, hogy ragyogott a szeme, ha a tudomány igazságait átadhatta valakinek. Első féléves koromban hallgattam nála az osztályk nyelvet. Akkor még a fonetikai jelek értelme hét lakattal elzárt rejtelem volt előttem. De a csillogó szemű professzor szavai azóta is zengenek fülemben:

χαραη v' aš xaremna
kāman ėilem,
χαραη kort xaremna
kāman ėilem.

Azaz: A teres városom terére
kimegyek,
a tercs falum terére
kimegyek.

.....
ār sēwi χολθη οχ
kāman narlem,

.....
sok fűrtben dús fejemet
kidugom,

.....
χο-πο i ār sewi vēsah οχ
kāman narlem.

.....
emberfia sok fűrtű szépséges fejemet
kidugom.

Eszmék megszállottja volt. Szeme ragyogásában, eleven mozdulataiban, egész valójában a belső tűz izzását lehetett érezni. Sajátos atmoszféra övezte lényét. Nem a má-
nak s nem a mában élt, hanem örök értékek megvalósulásáért küzdött. Csak ilyen ember

* Elhangzott a debreceni Tudományegyetemen rendezett Pápay-émlékesten 1959. október 28-án.

léphetett a Kőrösi Csoma Sándorok, a Reguly Antalok nyomába. Olyan, aki nem múló hevüléssel, hanem olthatatlan szén izzásával teszi rá életét egy nagy feladatra. Soha nem beszélt a nélkülözésekről, amikkel a messze szibériai tájakon a primitív viszonyok, a természet zordonsága s az emberek gyanakvása miatt meg kellett küzdenie. Annál többet szólt a gyermeki lelkületű, de a sors csapásai alatt félenkké formálódott testvéreinkről, az osztjákokról. Milyen nehéz lehetett ennek a népnek a bizalmát megnyerni! Ahlqvist finn tudós járt köztük, de úgyszólván dolgavégezetlen, üres kézzel kellett hazatérnie. A mi Regulynk szólásra bírta e maroknyi, pusztulásra ítélt nép fiait. De a nagy kutató szellemi összeroppanással fizetett a megmentett, magával hozott drága kincsért. Pápay Reguly nyomdokaiba lépett. A lelkében hordozott tűz átmelegítette az örök fagy hónapnak fiait. Beszélt nekik a régi „szer”-ről. Otthon, Magyarhonban egyesek azt rebesgetik — mondta —, hogy az osztják testvérek már elfelejtették a hajdankor dicső tetteit. A magyarok khánja őt küldte követségbe a testvérnéphez, hogy hírt kapjon róluk, hogy megtudja, számíthat-e még rájuk. S az osztják nép szíve, íme, kitárult. Sok-sok napi járóföldről jöttek, tódultak a régi „szer” tudói, a hősi világ emlékezetének őrizői: énekmondók, samánok, és sürgették, követelték, hogy igenis jegyezze le mindazt, amit ők tudnak, hogy lássák a magyarok, ők sem fajzottak el még egészen. S a magyarság küldötte áll napokon, heteken, hónapokon át csak írt, csak jegyzett, hogy legyen miről otthon beszámolnia. Hányszor kiesett a toll meggémberedett ujjai közül, de pihenni is alig engedték: még ezt is fel kell írnia, még azt is fel kell jegyeznie. Elvitték magukkal őserdők mélyére, idegen szem nem látta bálványhelyekre. Az odavezető ösvényen pontosan a vezető samán nyomaiba kellett lépni. Magalövő íjak voltak felállítva az úton, hogy az ősi hit után szimatoló idegen kikerülhetetlenül halálát lelje. Nem volt már idegen Pápay József az Ob vidéki nép körében: gyermekien rajongó szívükbe zárták, édestestvéruknak vallották.

Debrecenben, az ősi Kollégium falai közt is csak azt folytatta, amit messze Szibériában elkezdett: ébresztgette ifjú szívekben az összetartozás érzését, derítgette a hajdankor hősi világát, erősített a ma feladatainak elvégzésére, s felkészített a jövő formálására.

Nem tartozott a tudósoknak abba a típusába, amely lázas termékenységgel ontja a cikkek, tanulmányok, könyvek özönét. Ő egy életen át melengette, érlelte, csiszolta, formálta alkotásait. A fővárosi tudósok általában nem valami hízelgően nyilatkoztak róla. Mit törődött ő ezzel! Az ő elethivatása az volt, hogy visszahúzódjék a törtető élet apró marakodásaitól dolgozószobájá magányába, s mentse múltunkból, ami még menthető —, szilárd fundamentumot vetve így a jövőnek. Csak az oktatói hivatás szólította ki magányából. A finnugor nyelvtudomány mellett a magyar nyelvészet meg az általános nyelvtudomány egyetemi képviselőtének minden terbe az ő vállaira nehezedett. S ő lelkiismeretes oktató volt, aki a katedrára csak felkészülten lépett fel, s aki előtt az oktatói munka minden apró-cseprő mozzanata egyformán fontos volt.

Harmadéves hallgató voltam, mikor egyszer hosszan elbeszélgetett velem oktatói munkájáról. Panaszolta, hogy már nem bírja a sokféle munkát, s szeretné megosztani a katedrát úgy, hogy válasszák külön a magyar nyelvészetet a finnugor nyelvészettől. „Magát szeretném a magyar nyelvészeti katedrára ültetni” — mondta egyszerűen —, rám emelve csillogó nagy kerek szemeit. A kollégiumi könyvtár ódon falai bólogatva hallgatták, ahogy a megfáradt tudós lélekben már át is adta terhének felét az új nemzedék tagjának.

Csak most látom teljes világossággal, mily céltudatosan irányította tudományos fejlődésemet. Fiatal egyetemi hallgató voltam, amikor Wundt „néplelektan”-ának világához elvezettet. Szemináriumi órákon számoltam be a Wundt tanulmányozása közben támadt meglátásaimról, órák hosszat hadakoztam Wundt gondolataival, s vitáztam

Pápay Józseffel. A doktori szigorlatomon ez volt a fő kérdése: „Miben látja Wundt mondatmeghatározásának legfőbb hibáit?” Pedig azidőtájt nálunk még a mondattan legkiválóbb művelői szigorúan Wundt-követők voltak. Mikor elvégeztem az egyetemet, s vidékre mentem tanárnak, akkor Pápay útravalónak kezembe nyomta Simonyi „Tréfás népmesék és adomák” című füzetét, Huss Richárd pedig a Wenker-féle nyelvatlasz kérdőmondatait. Az volt a feladatom, hogy csináljam meg a Magyar Nyelvatlasz tervét, s állítsam össze kérdőmondatait. A terv csakhamar elkészült és megjelent. A jeles magyar nyelvtudós, Erdélyi Lajos, lelkesedéssel állt a debreceni kezdeményezés mellé. A befolyással bíró pesti körök azonban mindent elkövettek, hogy elgáncsolják a tervet. Persze, a Wenker-féle átíró módszer akkor már eléggé idejét múlta. A Gillieron, Jaberg és Jud, Bartoli és mások modern nyelvatlasz-módszereit figyelembe véve újabb tervet dolgoztam ki, s tettem közzé olasz nyelven. Ez a terv hazánk határain kívül nem csekély figyelmet keltett, nálunk azonban csak az eléggé félreállított Balassa József vett róla elismerőleg tudomást. A hivatalos körök hallgattak: ami Debrecenből jött, az már eleve gyanús volt a főváros vezető emberei szemében.

De minden gáncs, kicsinyes hatalomféltés és titkos mesterkedés ellenére Pápay eszméi mégiscsak valóra válnak, vagy már valóra is váltak. A népi kormányzat a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékét kettéosztotta, s a magyar nyelvészeti katedrán Pápay-tanítvány plántálgatja tovább a mester eszméit. Ezzel megvalósult Pápay egyik álma. A Magyar Nyelvatlasz — sok huzavona után — azon az úton van, hogy előbb-utóbb elkészül — ha nem is éppen Debrecenben, de a Pápay-katedra másik örökösének nem csekély hozzájárulásával. S ezzel a megvalósulás felé közeledik Pápay második álma. Halála után már három tekintélyes kötet látott napvilágot osztják szöveghagyatékából. Reméljük, az osztják szótár megjelenése sem várat magára sokáig.¹ S ezzel megvalósul Pápay harmadik álma: kulcsot adni a hajdankor kincsesládájához s egyengetni a népek békés, testvéri egymásratalálását.

Pápay József izzó tűzlelek ma is köztünk él, bennünk munkál. S bizonyára ott lebeg a kedves osztják mezők felett: ragyogó szemmel nézi, hogy emelkedik az egykor elesett nép a tudatlanság, a kizsákmányoltatás, a halódás állapotából — új idők és új eszmék érdeméből — életerős, izmos, megfiatalodott néppé. S talán most is ragyogó szemmel dúdolgatja magában:

A fehér vízü táplálékos Polem-folyóm torkolatánál
 húsz házú házas falum közepén
 Ég, az én fenséges atyám alábocsátotta
 arany tetőrúdú tetőrúdas házban ülök,
 naphímes arany asztal mellett ülök,
 holdhímes arany asztal mellett ülök.

PAPP ISTVÁN

¹ Magam láttam Pápay életének utolsó hónapjaiban a teljesen sajtó alá készített nagy osztják szótár cédulaanyagát. Akkor már a betű szerinti rendezés is megtörtént, s így FAZEKAS JENŐ ellenkező megállapítása csak tévedésen vagy a cédulaanyag utólagos összezavarodásán alapulhat (vö. Északi-osztják medveénekek. XXXIII. l. 68. jegyz.). Úgy látszik, el is kallódott Pápay halála után a kiadásra teljesen elkészített, nagyterjedelmű szótár anyagának egy tekintélyes része; erre mutatnak ZSIRAI megjegyzései a Pápay-hagyaték „szógyűjtemény” anyagáról (vö. ZSIRAI: NyK. XLIX, 387).

Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára*

VII. A hivatkozás

I. Hivatkozáson általában a filológiai irodalomban, különösen pedig a nyelvtudományi irodalomban található különböző véleményekre, illetőleg azok lelehelyére való utalást értem. A hivatkozással kapcsolatban három általános irányelvet már a részletek előtt meg kell említenem.

Az első irányelv a „mikor” kérdésével, azaz a hivatkozás etikájával függ össze. E vonatkozásban természetesen csak nagy általánosságban lehet szólni, hiszen a sajátos helyzetek végtelen sorát semmiféle merevebb szabályba foglalni nem lehet, de nem is tanácsos. „Negatív” viszonylatban mindenestre azt mondhatjuk, hogy a nyelvtudományi irodalomban közismert, általánosan elfogadott tételek emlegetésekor, akár átfogóbb, akár csak részletproblémák is azok, szükségtelen a hivatkozás, annál is inkább, mivel e tételek sokszor egész nyelvész-nemzedékek munkálkodása során, szinte kollektív jelleggel szilárdultak meg, s egyénekhez kötésük nagyon bizonytalan és jórészt semmitmondó lenne. Ezzel szemben „pozitív” viszonylatban azt mondhatjuk, hogy közleményünkben hivatkozni szükséges minden olyan tételre, amely a nyelvtudományban alapismeretnek számitható, általánosan elfogadott tételeken kívül esik, és nem kifejezetten saját leleményünk, hanem azonos, hasonló vagy érintkező megállapításként már korábban is fölmerült. Nem korrekt, nem etikus dolog az, ha közleményünk ilyen szempontból kritikus részeiben a hivatkozás teljes hiánya azt a látszatot keltheti, hogy a kérdéses problémát magunk munkáltuk ki. Bár e téren napjainkban — sajnos — egyre több a vétség, nyilvánvaló, hogy a hivatkozás elmaradása az esetek túlnyomó részében nem valami rossz-hiszemű elhallgatás következménye, hanem a szakirodalmi ismeretek hiányából, az olvasottság csökkenő mértékéből fakad. Persze ez csak magyarázat, de nem mentség.

A második irányelv a „honnan” kérdéscé, konkrétan a több alkalommal, több formában megjelent közleményekből való hivatkozásra vonatkozik. E tekintetben kétféle probléma vehető föl. Ha a közlemény akár egyidejűleg, akár több-kevesebb időközrel változatlan alakban jelent meg, akkor mindig arra a kiadványra hivatkozunk, amelyik mintegy „alap”-közlésnek tekinthető. A gyakorlatban rendszerint a folyóiratokban és gyűjteményes kiadványokban, illetőleg az azokból készült különnyomatokban közzétett cikkek, tanulmányok esetében adódik probléma; ilyenkor természetesen az előbbiekből vesszük a szükséges hivatkozásokat, mivel a folyóiratoknak és gyűjteményes kiadványoknak a kérdéses közlemény szempontjából időben jórészt elsődleges és technikailag könnyebben kezelhető voltával szemben a különnyomat könyvészeti tulajdonságai (pl. claprózott, egyedül álló volta, címének, lapszámának stb. bizonytalanságai) kevésbé alkalmasak a hivatkozásra. — Ha a közlemény különböző időben, illetőleg különböző helyen megjelent formái között érdemlegesebb különbségek, változtatások mutatkoznak, akkor a hivatkozást szükségletünkhöz igazítjuk. Amennyiben általában hivatkozunk a szerző véleményére, adataira stb., filológiailag helyesebb az időben utolsó megjelenési formát (több kiadás esetében az utolsó kiadást) alapul vennünk. Vannak azonban olyan körülmények is, amikor nem az utolsó, hanem egy korábbi változat (kiadás) valamely vonatkozása érdekel bennünket; ilyenkor természetesen ehhez fordulunk.

A harmadik irányelv a „hogyan” kérdésével, a hivatkozás általános módjával kapcsolatos. Itt a pontosság magától értődő követelménye mellett a legfontosabb szempont az, hogy a hivatkozásban se több, se kevesebb adatot ne közöljünk a szükségesnél. Szükségesnek tekinthető minden olyan adat, amely a hivatkozás egyértelmű, gyors és pontos visszakeresését szolgálja, szükségtelennek, ami ezen kívül van. Az alább következő

* L. MNy. LV, 155—33, 314—21, 441—5, 530—8.

részletekben mindkettőre még számos példa fog akadni. Most csak általában jelezném, hogy még ma sem ritkák az olyan hivatkozások, amelyek bizonyos adatok (kiadás-jelzés, lapszám stb.) hiánya miatt jórészt használhatatlanok, valamint hogy még ma is gyakran kerülnek elének olyan hivatkozások, amelyek tele vannak tömökdeve fölösleges sallangokkal (szokványos rövidítés helyett teljes név- és címkiírás; a kiadó föltüntetése; „l.”, „o.” vagy „lap”, „oldal” kiírása; stb.).

2. Ami a hivatkozás részleteit illeti, elsőnek a mondatban elfoglalt hely és forma problémája vethető föl. Itt — a sok árnyalatbeli, e helyütt jórészt nem tárgyalható különbségen kívül — két fő típus körvonalai rajzolódhatnak ki.

Az egyik — viszonylag ritkább — típusban a hivatkozás egy mondatnál nagyobb egységre (több mondatra, egész bekezdésre stb.) vonatkozik. Ilyenkor az egész hivatkozást zárójelbe tesszük, s a központosítást úgy alakítjuk, hogy az utolsó mondat utáni pont a kezdő zárójel elé, a hivatkozás utáni pont pedig a berekesztő zárójel elé kerüljön: „... a mellékmondatos szerkesztés. (KLEMM, TörtMondt. 383.)” Ez esetben a hivatkozást esetleg „bevezető” rövidítés (l., vö.) természetesen nagybetűvel kezdjük: „... a mellékmondatos szerkesztés. (Vö. KLEMM, TörtMondt. 383.)”

A másik — sokkalta gyakoribb — típusban a hivatkozás csupán egy mondatához kapcsolódik. Itt már bonyolultabb problémával állunk szemben, mert a hivatkozás a mondat kereteibe többféleképpen is beépülhet. — Gyakran előfordul, hogy a hivatkozás minden részlete mintegy „kívül esik” a mondaton, abba nincs szervezen, a mondatfűzés természetes menctével beépítve. Ez esetben az egész hivatkozást zárójelbe tesszük. Az ilyen hivatkozás állhat a mondat belsejében: „... az *-m* képzős alak (MELICH: MNy. XXI, 126—7) nyilvánvalóvá teszi . . .”; és állhat a mondat végén, amikor a mondatvégi pont a berekesztő zárójel után kerül: „... megerősíti véleményét (ITKONEN: NyK. LVI, 3—12).” — Nem kevésbé gyakori eset azonban az, amikor a hivatkozás egyes részeit, különösen a szóban levő szerző nevét, de némelykor közleményének címét is szövegünkbe belefogalmazzuk, a mondat szerves részévé tesszük. Ilyenkor természetesen csak a hivatkozásnak a mondattól bizonyos mértékben elkülönülő, szervesetlen részei kerülnek zárójelbe: „... és utalt erre GOMBOCZ is (Hangtört.¹ 17).”; „GYÖRKE JÓZSEF »A -gy névszóképző« című közleményében (MNy. XXXVI, 34—41) a *gy* alakú formansot . . .”. A mondatvégi pont helyzete természetesen itt is úgy alakul, mint az előbbi altípusban. — Ha e típus hivatkozásait valamely bevezető rövidítés előzi meg, ez magától értődően kis kezdőbetűs: „... a névelős és a névelőtlen alak egyaránt helyes (vö. SIMONYI i. m. 75—7).”

A zárójelzés nélküli hivatkozást tanácsos elkerülni. A hivatkozás minden részletének a mondatba való befoglalása fölösleges helypazarlással és kevésbé jó vizuális benyomással jár: „BERETTYÓ JÁNOS a MNy. XIV. kötetének 140—1. lapján kifejtette, hogy . . .”; jobb helyette ez: „BERETTYÓ JÁNOS (MNy. XIV, 140—1) kifejtette, hogy . . .”, vagy: „BERETTYÓ JÁNOS kifejtette, hogy . . . (MNy. XIV, 140—1).” Régebben gyakoribb volt, de még néha ma is előfordul ez a sem nyelvilleg, sem formailag nem szerencsés megoldás: „SZINNYEI Szily-Eml. 78—81 részletesen ismertette . . .”; a helyes itt is a következő: „SZINNYEI (Szily-Eml. 78—81) részletesen ismertette . . .”, vagy: „SZINNYEI részletesen ismertette . . . (Szily-Eml. 78—81).”

3. A hivatkozásnak — mint alább részletezni fogom — többféle módja van. Egyes technikai részletkérdések azonban mindegyik módra egyformán vonatkoznak, ezeket ajánlatos lesz már előljáróban megtárgyalni. E részletkérdések bizonyos mértékben vissza is utalnak, mivel a hivatkozáson kívül az adatközlés néhány, még nem érintett technikai problémájával is összefüggenek.

A zárójelbe tett hivatkozásokat vagy hivatkozás-részeket igen gyakran csupán magukban, utaló szócska, illetőleg rövidítés nélkül szokás a szövegbe beleilleszteni: „... a legutóbbi megfajtási kísérlet (MOÓR: MNy. XLVI, 161—2) ellenére . . .”; „... cikké-

ben (Pais-Eml. 315—8) fölveti . . .”; stb. Bőven akadnak azonban olyan helyzetek is — főként ha az utalás egésze a zárójelen belül van —, amikor az utalás elé valamilyen bevezető, utaló szócskának, helyesebben e szócska rövidítésének a kitétele kívánatos vagy lehetséges. Ez az utaló rövidítés — egyes alkalmi jelöléseket („pl.” stb.) nem számítva — az „l.” vagy a „vö.” forma. Egyik használatát sem lehet ugyan valami merev szabályba foglalni, néhány irányadó elvet azonban mégis kialakíthatunk alkalmazásukban. Mindenekelőtt azt a közös motívumot, hogy a szóban levő rövidítések egyrészt figyelemfelhívó, másrészt az utalást meghatározottabbá, pontosabbá tevő szerepűek, kitételük tehát akkor szükséges, ha utalásunkat a szokványosnál egyértelműbbé, határozottabbá akarjuk tenni. — A „l.” (= lásd) mintegy „szűkebb körű” utalószó: arra hívja fel a figyelmet, hogy a hivatkozott helyen a tőlünk érintett kérdésre vonatkozóan körülbelül ugyanolyan véleményét találunk, azaz hogy hivatkozásunk teljesen belevág mondanivalónk körébe: „. . . az ómagyarban az intenzitás körül zajlott le minden jelentős csemény (I. LAZICZIUS: MNy. XXVI, 25).” — A „vö.” (= vesd össze!) ellenben mintegy „tágabb körű” utalószó: arra figyelmeztet, hogy a hivatkozott helyen a tőlünk felhozott problémával valamilyen szempontból érintkező véleményt találunk, vagyis hogy hivatkozásunk a tárgyalt kérdés tágabb kapcsolataira utal: „. . . az ő és ű hang jelölésében mutatkozó szabályosságok (vö. BALASSA: Nyr. XIII, 1—3) . . .”.

A hivatkozás jellege általában megkívánja, hogy az idézett, tárgyalt, érintett vélemény eredeti „tulajdonos”-ának, szerzőjének a nevét föltüntessük. A szerző nevének kitételére mind a mondatba beépített, mind a „szervetlenebb” hivatkozásokban a következő szempontok irányadók: Az ismert, jelentős nyelvész-szerzőket elegendő csupán családnevükön emlegetni, keresztnévük kitétele fölösleges; „BUDENZ (UgAl. 422) szerint . . .”; „. . . a β jelölésére szolgált (MELICH: Nyr. XXXII, 413)”; stb. Így járunk el még akkor is, ha történetesen ugyanaz a családneve valamely kevésbé ismert és idézett szerzőnek is; a SIMONYI megjelölésen például mindig SIMONYI ZSIGMOND értendő, nem SIMONYI KÁLMÁN vagy SIMONYI BÉLA; a GOMBOCZ név mindig GOMBOCZ ZOLTÁNRA vonatkozik, nem GOMBOCZ ENDRÉRE; stb. A kevésbé jelentős szerzők család- és keresztnévét egyaránt kiírjuk: „. . . SOMOGYI ANTAL közlésében (Nyr. XII, 527) olvashatjuk . . .”; „. . . az iránytárggyal mutat rokonságot (vö. TELEKY ISTVÁN: NyF. 31. sz. 43).”; stb. Természetesen ha egy közleményben a kevésbé ismert szerző neve többször is előfordul, akkor a keresztnévét elegendő egyszer, a legelső alkalommal föltüntetni. — A magyar nyelvtudományi irodalomban — a külföldiek közül számmal ellentétben — nem volt és ma se nagyon van szokásban a szerzők keresztnévének kezdőbetűvel való rövidítése. Kerüljük tehát mind a SZARVAS G., mind a TÖMLŐ Gy.-féle jelzéseket. — Egy mű két szerzőjének a nevét nagyködtőjellel kapcsoljuk össze (vö. AkH.¹⁰ 406. pont).

A lapszámokat általában arab számmal jelöljük, és pontot nem teszünk utánuk. Főként régi művekkel kapcsolatban azonban e szabályoktól eltérő esetek is adódhatnak. A római számmal jelölt lapokra például római számokkal hivatkozunk; ilyenkor a lapszám-jelleg feltüntetése érdekében nem árt kitenni a „l.” jelzést, ami természetesen a lapszám utáni pontot is megkívánja: „(vö. DebrGr. V. 1.)”. Régi kiadványokban sokféle más lapjelzés is használatos, természetesen ezeket is az eredetinek megfelelően közöljük: A2, aj3,)(4 stb. — Ha egynél több lapra hivatkozunk, akkor eljárás módunk a következő: Két egymás melletti lap esetén általában mindkettőt jelezzük: 11—2, 227—8 stb.; a 11 k., 227 k. stb. típusú jelzés ugyan nem hibáztatható, de nálunk kevésbé használatos. A kettőnél több lapról való hivatkozást teljes pontosságra törekvés esetén a „212—7” típusal, hozzátétőlegesen jelölés esetén a „212 kk.” típusal oldjuk meg. Amikor a lapszámokat nagyködtőjellel kapcsoljuk egymáshoz, a második lapszámnak mindig csak azt a számjegyét írjuk ki, amelyik eltér a megelőző lapszámétól: 116—8, 323—31, 498—502 stb.

Ha jegyzetre hivatkozunk, akkor a jegyzet pont nélküli lapszáma után a jegyzet számát írjuk ki, mégpedig ponttal és „j.” jelzéssel ellátva: „(I. JAKUBOVICH: MNy. XXXI, 10 2. j.)”.

4 A hivatkozás-módok két nagy csoportra oszlanak. A túlságos bonyolítás elkerülése érdekében mindkét csoport részletproblémáit a mondatból teljesen kiemelt hivatkozásokon mutatom be, vagyis az olyan eseteken, amikor a szerző neve és az esetleges cím is a zárójelen belül kerül. A közölt megoldások azonban természetesen értelem-szerűen alkalmazandók olyankor is, amikor a hivatkozás egyes részei a mondanivalóba való szervezettebb beleillesztés következtében a zárójelen kívül kerülnek.

A) Az első csoportot a folyóiratokból, évkönyvekből, gyűjteményes munkákból és hasonló, több szerző közleményét magába foglaló kiadványokból való hivatkozások alkotják. E hivatkozások technikai megoldásában több részletkérdésre kell feleletet adnunk.

Az effajta hivatkozás legközönségesebb módja az, amikor csak a szerző nevét és közleményének leelőhelyét tüntetjük föl. Ilyenkor a szerzői név után kettőspontot teszünk; ezt követi a folyóirat, gyűjtemény stb. címe (rendszerint a cím rövidítése) ponttal, majd kötetszáma római számjegyekkel írva és vesszővel ellátva, végül a lapszám: (WICHMANN: MNy. XXXV, 76); (GÖNYEI SÁNDOR: NéprÉrt. XXVIII, 2); stb. Mint látható, a közlemény címét nem írjuk ki, részben azért, mert hivatkozásaink leggyakrabban nem az egész cikkekre, hanem annak csupán egy részére utalnak, részben pedig azért, mert a címmegjelölés — ez esetben többé-kevésbé semmitmondó volta miatt — csak fölösleges hely-pazarlás volna.

Vannak azonban olyan helyzetek, amikor a szerző neve mellett a közlemény címének a föltüntetése is ajánlatos vagy szükséges. Ilyenek elsősorban akkor adódnak, ha az egész közleményre hivatkozunk, ezenkívül tartalmi vagy egyéb okok miatt a cím mondanivalónkba belekivánczolunk. A technikai megoldás ilyenkor az, hogy a szerző neve után vessző, a cikk címe után kettőspont áll, egyebekben minden az előbbiekkal azonos: (KALMÁR ELEK, A jelző: NyK. XXXIV, 75—99); (JORGU JORDAN, A román nyelv kialakulása és alkotó elemei: I. OK. VII, 371—86); stb.

A nyelvtudományi munkáldokásban általában használatos folyóiratokat, évkönyveket, gyűjteményes kiadványokat a hivatkozásban szokványos rövidítésükkel szokás föltüntetni (e rövidítések jegyzékét majd később adom közre). Egyes ritkán kezünkbe kerülő, távolabb eső szakterületekkel kapcsolatos folyóiratokra, gyűjteményekre azonban jobb a teljes vagy a kevéssé rövidített cím kiírásával utalni: (MORAVCSIK: Antik Tanulmányok I, 130). — Ha a hivatkozásban szereplő folyóirat a nyelvtudományi munkáldokokban nem túlságosan használatos, és kötetszámozásában komplikációk, időbeli tájékozódási nehézségek (pl. új folyamok miatti újakezdések, több évben egy kötet megjelenése, évkihagyások, kötetjelzések hiányai stb.) vannak, akkor a folyóirat címe után a kötet évszámát írjuk, mégpedig kettősponttal: (HORVÁTH KÁROLY: Magyar Tudomány 1958: 195—7). — Ha valamilyen fontos oknál fogva a római számmal jelzett kötet mellett az évszámot is föl akarjuk tüntetni, akkor a következő megoldást alkalmazhatjuk: (CSÁNKI DEZSŐ: Századok LXIII [1929.], 3).

Ha a gyűjteményes kiadványok nem eléggé használatosak a nyelvtudományi irodalomban, és ennél fogva nincs is kialakult rövidítésük, a hivatkozásban szereplő cikk szokványos jelölése után az azt tartalmazó kiadvány teljesebb bibliográfiai adatait közöljük, a szerkesztő nevének, valamint a megjelenési helynek és évnek a föltüntetésével: (LIGETI LAJOS, Az ázsiai hunok: Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp., 1940. 31—60); (BISZTRAY GYULA, A prenumeráció: Magyar Századok. Bp., 1948. 177—92) [az utóbbinak nincs szerkesztője]; stb. A közismert gyűjteményeknél a részletezés természetesen fölösleges: (JUHÁSZ JENŐ: Pais-Eml. 312).

Ha szövegünkben egy-egy szerzőnek a folyóiratban, gyűjteményes munkában megjelent cikkére, illetőleg e cikk egyes részeire többször hivatkozunk, akkor a teljes hivatkozást csak először alkalmazzuk, a későbbiekben az „i. h.” rövidítő jelzést használjuk: először: (MELICH: NyK. XXXIV, 310); később, ha a lapszám is egyezik: (MELICH: i. h.), ha pedig a lapszám különbözik: (MELICH: i. h. 313).

B) Az önálló művekre, tehát a csak egy szerzőtől származó kiadványokra való hivatkozás részletproblémái a következők:

A nyelvtudományi gyakorlatban ismertebb, használtabb művekre rövidítésükkel szokás hivatkozni. Az e csoportba tartozó régebbi művek jó részének hagyományos, kialakult rövidítésük van, az újabb munkák rövidítés-jelzései viszont többnyire éppen kiformalódóban vannak (jegyzéküket l. később). E rövidítések általában egyrészt a szerző családnévéről, másrészt vagy a cím kezdő, esetleg legjellemzőbb szava első részéből (csonkításából), vagy a címben levő szók kezdő nagybetűinek összevonásából állanak, vagy a két típus közötti keverék-jellegűek; a szerző családnévét mindig vessző követi. A hivatkozások ezeket a rövidítéseket természetesen lapszámmal használjuk: (LAZICUS, Fon. 18); (GOMBOCZ, BTLw. 31—2); (HORGER, MNyelvj. 103); stb. Szükség esetén természetesen a kötetszámot is kitesszük, római számmal és utána vesszővel: (SIMONYI, MHat. I, 16—7); és a kiadást is jelezzük, fölemelt arab számmal: (BÁRCZI, Hangtört.² 81). — Az efféle, rövidítéssel megoldott hivatkozásokban az olyan adatok, mint a megjelenési hely, idő stb. teljesen szükségtelenek.

A ritkábban használatos munkáknak magától értődően nincs kialakult rövidítésük; ilyeneket alkotni sem érdemes, mivel a rövidítések százeit, ezreit senki sem tudná összefogni és alkalmazni. E munkákra tehát mindazoknak az adatoknak a feltüntetésével hivatkozunk, amelyek a filológiai pontosság, megtalálhatóság szempontjából szükségesek. Az ilyen típusú hivatkozásban is elől áll a szerző neve (rendszerint család- és keresztnéve) vesszővel a végén, utána a mű teljes címe a címkezdő szót nagybetűvel kezdve és az egész címet ponttal lezárva; ezt követi a megjelenési hely (Budapest Bp.-vel rövidíthető) vesszővel a végén, majd a megjelenési évszám ponttal; végül a hivatkozási helyre utaló lapszám áll: (JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 26—7). Ha a cím túlságosan hosszú, a kevésbé lényeges részeket kipontozhatjuk: (KLÁR JÁNOS—KOVALOVSKY MIKLÓS, Műszaki tudományos terminológiánk . . . Bp., 1955. 12). Az egész műre és nem csak bizonyos helyére való hivatkozáskor természetesen elmarad a lapszám: (MÁRKUS MIHÁLY, A bokortanyák népe. Bp., 1943.). — A kötetszám és a kiadásszám jelzésében az előbb említettel azonos módon járunk el. — Kiadót, sorozatot, sorozat-szerkesztőt stb. még az efféle részletesebb hivatkozási adatokat igénylő művek esetében sem kell megjelölnünk.

Ha a hivatkozásra kerülő munka valamely rendszeres számozású és közismert nyelvtudományi sorozatban jelent meg, akkor jelzésében eljárhatunk a fentebb jelzett módokon is, de sokszor jobb, mert rövidebb, ha a hivatkozást a sorozatra való támaszkodással ejtjük meg. Ilyenkor a szerző neve után kettőspont áll; majd a sorozat rövidítése és száma következik, az utóbbi arab számjegyekkel, ponttal és „sz.” jelzéssel; végül a megfelelő lapszám kap helyet: (HORGER: NyF. 65. sz. 11); (HORVÁTH JÁNOS: MNyTK. 100. sz. 14—6); stb. Ez esetekben viszont a mű címének a feltüntetése általában fölösleges.

Ha közleményünkben egy szerzőnek egyetlen művére többször hivatkozunk, akkor nincs értelme a teljesebb jelzések folytonos kiírásának. Ilyenkor az első előfordulásnál megadjuk a megfelelő típusú teljesebb hivatkozást, a következőkben azonban már az „i. m.” (= idézett műve) rövidítéssel dolgozunk. Megjegyzendő, hogy az „i. m.” rövidítés előtt, vagyis a szerző neve után nem áll semmiféle írásjel, mivel itt birtokos szerkezettel van dolgunk: először: (MELICH, HonfKial. 148), később: (MELICH i. m. 27), (MELICH i. m. 242—3) stb. Az esetleges kötetszámot persze itt is föl kell tüntetnünk:

(SIMONYI i. m. II, 27—30). — Az „i. m.” jelzéssel vigyáznunk kell, mert ha egyazon közleményben egy szerzőnek több művére is hivatkozunk, ez a hivatkozásmód az „i. m.” többféleképpen való értelmezhetősége miatt nem alkalmazható.

5. A hivatkozások témakörében utolsóként a zárójelen belül együtt szereplő, tehát az egymás után ismétlődő, többszörös hivatkozások kérdését hozom föl. Itt egyrészt a sorrend, másrészt a tagoló jelzések problémája érdemel figyelmet.

A sorrend tekintetében általában az időrend a döntő: minél régebbi a hivatkozásban szereplő vélemény, annál előbb kerül a sorban, illetőleg minél újabb, annál hátrább helyezendő el. Ez az elv azonban csak szerzői viszonylatban érvényesül ilyen „tisztán”; ha azonban a hivatkozás-sorban előforduló szerzők közül valamelyiknek több művét, cikkét is föl kell tüntetnünk, akkor ezeket más szerző időben közbeékelődő megnyilatkozása kedvéért sem szakítjuk el egymástól. Például Pánsnak a MNy. XVII. és LVI. kötetében írt közleményeit követni fogja a hivatkozásban Gombocznak a MNy. XXIII. kötetében közzétett cikke. Egy szerző több megnyilatkozására való hivatkozáskor is az időrend a döntő; de az azonos helyeket (pl. folyóiratokat) az abszolút időrenddel való ellenkezés esetén is együtt hagyjuk. Így MELICHNEK a NyK. XXIV. és XLIX. kötetében írt közleményeire előbb és együtt hivatkozunk, mint a MNy. XIII. kötetében írt cikkére.

A többszörös hivatkozásokban alkalmazott tagoló jelzések tekintetében a következőket tarthatjuk irányadóknak: A különböző szerzőkhöz tartozó hivatkozás-szakaszokat pontosvesszővel választjuk el egymástól; az egyes szerzők különböző helyen való megnyilatkozásainak azonban már csak vessző a tagoló jelle: (BALASSA, MNyelvj. 6; LOSONCZI: Nyr. XLV, 280, XLVII, 116—8; HORGÉR, NyelvtAl. 58, MNyelvj. 6, 8; LAZICZIUS, MNyelvj. 33; BÁRCZI: MNy. XLV, 236—7, LII, 11). Mint látható, ilyenkor az azonos dolgokat (szerző, folyóirat, kötettség stb.) csak egyszer írjuk ki. Ha a több szerzőt magában foglaló, tehát pontosvesszőkkel is tagolt többszörös hivatkozást „1.” vagy „vö.” rövidítés vezeti be, akkor e rövidítések pontja után még kettőspont kitétele is szükséges: (vö.: TRÓCSÁNYI: NyK. XXXVIII, 1—4, MNy. XXXIV, 259; LOSONCZI: Szily-Eml. 28, MNy. XXIII, 27; HORGÉR, MNyelvj. 59—60, 70—5, 88—9).

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A pécsi nyelvújító konferencia

Jelentés a konferenciáról

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság a Budapesti Műszaki Egyetem és a Pécsi Pedagógiai Főiskola közreműködésével 1959. október 2-án, 3-án és 4-én Pécsen rendezte meg „Anyanyelvi műveltségünk” című konferenciáját. Papp Imrénnek, a Pécsi Városi Tanács elnökhelyettesének üdvözlő szavai után Sötér István levelező tag, az MTA I. Osztályának titkára tartotta meg elnöki megnyitóját, majd Szerényi Sándor, az MSZMP KB. Kulturális Osztályának helyettes vezetője, Molnár János művelődésügyi miniszterhelyettes és Márk Bertalan, a Pécsi Pedagógiai Főiskola igazgatója méltatták a konferencia jelentőségét, s üdvözltek magyar és külföldi résztvevőit. Rajtuk kívül a konferencia elnökségében foglalt még helyet Bárczi Géza akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke és Szentistványi Gyuláné, az MSZMP Pécs városi bizottságának agit. prop. osztályvezetője is. Az első nap üléseinek elnöke Bárczi Géza akadémikus volt, a másodiké Gyalmos János, a Budapest Fővárosi Tanács VB elnökhelyettese, a harmadiké Bán Imre, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja.

A konferencia három napján a következő előadások hangzottak el: **Lőrincze Lajos**, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettese: Nyelvművelésünk helyzete és feladatai; **Csűrös Zoltán** akadémikus, a Budapesti Műszaki Egyetem rektora: Természettudományi nyelvünk helyzete és továbbfejlesztésének problémái; **Dukáti Ferenc**, a Szabványügyi Hivatal munkatársa: Szabványosítási kérdések a műszaki szókinés alakításában; **Bencédy József**, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője: Az anyanyelvi műveltség és az iskola; **Benkő Loránd** egyetemi docens: Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól; **Mesterházi Lajos** író: Mai irodalmi nyelvünk néhány problémája. Elnöki zárszót **Bárczi Géza** akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke mondott. A konferencia második napján három konzultációs csoportban a hallgatósággal közvetlenebb megbeszélésekre is sor került. A nyelvhelyességi csoport vezetője **Lőrincze Lajos**, a helyesírási **Benkő Loránd**, a nyelvtani **Tompa József** volt.

A konferencia ülései iránt rendkívül nagy volt az érdeklődés. Az előadásokat általában négy-ötszáz ember hallgatta végig, nyelvészek, tanárok, szakfelügyelők, műszaki szakemberek, írók, irodalomtörténészek, minisztériumi és egyéb vezető állású tisztviselők, újságírók stb. Előzetes felkérés alapján 20 hozzászólás hangzott el, az összes felszólalások száma — belcértve az időhiány miatt csupán írásban benyújtottakat is — meghaladja a 70-et. Hozzászólott az előadásokhoz a konferencia több külföldi vendége is, így **Klara Majtyinszkaja**, a filológiai tudományok doktora (Szovjetunió), **Karel Hausenblas** kandidátus (Csehszlovákia), **Matti Sadeniemi** filológiai doktor (Finnország), **Szentiványi Béla** egyetemi tanár (NDK) stb. A konzultációs megbeszélések is élénk érdeklődés mellett zajlottak le.

Ha ezek után nagy általánosságban próbáljuk megrajzolni a három napos konferencia összefoglaló képét, jelentőségét, s leszűrni a belőle adódó tanulságokat, a következőket mondhatjuk.

Minden tudományág számára rendkívül fontos, hogy képviselői időnként összejöjjenek, kicseréljék tapasztalataikat, s közösen határozzák meg az elkövetkező évek munkájának legfőbb irányait. Teljes egészében érvényes ez a megállapítás az alkalmazott nyelvtudomány egyik legfontosabb ágára, a nyelvművelésre is. Igaz, hogy felszabadulás utáni új nyelvművelésünk alapjait már 1951-ben, a nyelvművelő anketon leraktuk, s ezek az alapok a későbbi építőmunka időszakában is meglehetősen szilárdaknak bizonyultak, ez azonban korántsem jelenti, nem jelentheti azt, hogy nyelvművelésünk elvi kérdéseit már mind tisztáztuk, s most már csak bizonyos gyakorlati részfeladatok megoldása van hátra. Noha a nyelvművelő szakemberek megbeszélései még ebben az esetben is hasznosak lettek volna, jelenleg ennél többről volt szó. Szükség volt a pécsi nyelvművelő konferenciára részben azért, hogy felmérve eddigi eredményeinket, a soron következő kisebb-nagyobb feladatokat az önkéntes és hivatásos nyelvművelők tapasztalatainak, tanácsainak meghallgatása után közösen szabjuk meg, részben pedig azért — s ez már nemcsak gyakorlati, hanem igen fontos elvi kérdés is —, hogy lássuk, megérett-e az idő nyelvművelésünk szervezeti formáinak, valamint területeinek nagyobb arányú kiszélesítésére.

A konferencia e tekintetben a legmegnyugtatóbb eredményt hozta. Az előadások és viták iránt mutatott óriási érdeklődés, az elhangzott számos hozzászólás egyértelműen arra mutatott, hogy az immár országos mozgalommá szélesedett nyelvművelő munka további kiterjesztése nagyonis időszerű, komoly elvi jelentőségű feladat. Bebizonyosodott, hogy ha az országunkban most folyó kulturális forradalmat a magunk eszközeivel, egész dolgozó népünk anyanyelvi műveltségének növelésével is segíteni akarjuk — márpedig ez a célunk —, akkor az elvi kérdések további tisztázásán kívül feltétlenül szélesebb alapokra kell fektetni munkánkat mind az által, hogy figyelmünket kiterjesztjük az

eddig többé-kevésbé elhanyagolt problémákra is, mint pedig azáltal, hogy szervezetenként és megszilárdítjuk helyzetünket, részben a Nyelvtudományi Intézet keretében egy önálló nyelv-művelő osztály szervezése, részben pedig a dolgozó tömegekkel, az érdeklődőkkel való szoros, állandó kapcsolat megteremtése útján. Az utóbbihoz elsősorban egy nagy példányszámú nyelv-művelő folyóirat segítene hozzá bennünket.

Megmutatkozott a konferencián az is, hogy meglehetősen nagy mulasztásaink vannak a műszaki nyelvvel való foglalkozás terén. A műszaki szókincs napjainkban — az ipar és a tudomány országunkban való hatalmas arányú növekedésének megfelelően — szinte beláthatatlan mértékben gyarapszik, s a nyelvészeknek lépést kell tartaniuk ezzel a fejlődéssel, sőt a nyelv szempontjából nézve a dolgot bizonyos fokig irányítaniuk kell ezt a fejlődést. E cél érdekében haladéktalanul meg kell teremteni a nyelvészek és a műszaki szakemberek szoros együttműködését s megbeszélni a konkrét kölcsönös segítségnyújtás módozatait. A konferencián elhangzott javaslatokat és a nagy érdeklődést figyelembe véve jogosan bízhatunk abban, hogy ez az együttműködés mielőbb megindul.

Kijelölte a konferencia az anyanyelvi műveltségnek az iskolában való terjesztésével kapcsolatos feladatokat is. Az olyan általános feladatokon kívül, amilyen például a tanárképzés színvonalának emelése, legfontosabb egy olyan új általános és középiskolai tanterv megalkotása az iskolareform keretében, amely az általános iskolában a leíró nyelvtant és a helyesírást, a középiskolában a leíró nyelvtan szilárd ismeretére támaszkodó nyelv-művelést (nyelvhelyességet és stilisztikát) állítaná az oktatás középpontjába. Egy ilyen tanterv megalkotása természetesen nagy körültekintést és hosszú időt kíván, de hasznosnak ígérkezik. Abban pedig a konferencia minden hozzászólója egyetértett, hogy a nyelv-művelésnek az eddiginél lényegesen nagyobb szerepet kell juttatni az iskolai oktatásban.

Eredményes volt a konferencia harmadik napja is, amelyen az írók, irodalomtörténészek és nyelvészek együttműködésének útját próbáltuk egyengetni népünk anyanyelvi kultúrájának növelése érdekében. Az, hogy egy irodalomtörténész elnökle mellett egy nyelvész és egy író tartott előadást ezen a napon, az, hogy a vitában írók, irodalomtörténészek és nyelvészek egyaránt felszólaltak, már önmagában jelzi, hogy anyanyelvünk művelése közös feladat, s e feladat komolyságát ma már nyelvészek, irodalomtörténészek és írók egyre inkább és egyre mélyebben átérzik. Mégis — bár közös konkrét feladatok kijelölésére is sor került — azt kell mondanunk, hogy ezen a ponton nem lehetünk teljes mértékben elégedettek, mivel a konferencián az írók és az irodalomtörténészek viszonylag csekély számban vettek részt. Hogy munkánk ennek ellenére mégis eredményes legyen, fontos feladatunk, hogy a konferencián elhangzottak szellemében a jövőben fokozottan keressük a kapcsolatot és az együttműködést író és irodalomtörténész kollégáinkkal.

Összefoglalásképpen még egyszer annyit, hogy konferenciánk lényegében véve megfelelt a várakozásnak, s elérte célját. Tennivalóinkat világosan látjuk — ezt a mellékelt határozati javaslatok is tükrözik —, s a konferencia gazdag anyagának tanulmányozása, amelyre főleg kiadása után kerülhet sor, bizonyára a későbbiekben is sok támpontot fog majd nyújtani további munkánkhoz.

Budapest, 1959. október 20.

A KONFERENCIA ELŐKÉSZÍTŐ BIZOTTSÁGA

H a t á r o z a t o k

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a Budapesti Műszaki Egyetem és a Pécsi Pedagógiai Főiskola közreműködésével 1959. október 2—3—4-én Pécsen megrendezett „Anyanyelvi műveltségünk” című konferenciája foglalkozott a nyelvi műveltség legfontosabb területeivel: a nyelv-művelés elvi és gyakorlati kérdéseivel, a mai életünkben egyre

fontosabbá váló szakmai, szorosabban a műszaki nyelv fejlődésének és fejlesztésének ügyével, az anyanyelvi műveltség és az iskola kapcsolataival, valamint az irodalmi nyelv problémáival. Lemérte a felsorolt területeken végzett munka eredményeit és fogyatékoságait, kijelölte az elkövetkező évek munkájának főbb irányvonalait.

Nyelvművelő tevékenységünk célja: anyanyelvi műveltségünknek minél szélesebb körben való terjesztése és egyre magasabb fokra emelése, hogy ezzel kulturális forradalmunkat s végső soron magasabbrendű szocialista társadalmunk építését szolgáljuk.

1. A Nyelvtudományi Intézet tudományos munkaerőinek megfelelő átcsoportosítása s lehetőleg számbeli megerősítése útján minél előbbel kell kezdeni az intézet nyelv-művelő osztályának megszervezését.

2. Új, népszerű, havonként megjelenő, számonként egy-két ív terjedelmű nyelv-művelő folyóiratot kell indítani, amely a nyelv-művelés időszerűbb eseményeit is figyelemmel kíséri, s amelyből az érdeklődő nagyközönség rendszeres tájékoztatást kap az alkalmazott nyelvtudomány e fontos ágának legjelentősebb elvi és gyakorlati kérdéseiről.

3. Fel kell mérni s a lehetőségekhez képest meg kell szüntetni eddigi munkánk fogyatékoságait. Az elkövetkező években népszerű helyesírási, nyelvhelyességi és fogalmazási útbaigazító kézikönyvet kell adni a nagyközönség kezébe, s ugyanakkor meg kell kezdeni egy tüzetes nyelvhelyességi kézikönyv szerkesztését.

4. Az elkövetkező években a nyelv-művelő munkának ki kell terjeszkednie a szakmai nyelvekre általában, különösen a műszaki nyelvre. Meg kell teremteni annak lehetőségét, hogy a Nyelvtudományi Intézet újonnan szervezendő nyelv-művelő osztálya egyre szorosabban együttműködjék a műszaki, majd egyéb szakmai és tudományos terminológiákkal foglalkozó hazai, illetőleg nemzetközi közösségekkel. Kívánatos, hogy a szakmai nyelv kérdéseivel az Akadémia egyes osztályai, az egyetemek és egyéb tudományos intézmények szervezettebben foglalkozzanak.

5. Kívánatos lenne valamennyi iskolatípusban a tantervnek olyan módosítása, amely az eddiginél jobban figyelembe veszi a tanulók életkori sajátosságait és a gyakorlati élet kívánalmait. Szükségesnek látjuk, hogy a középiskolában ennek megfelelően a szilárd leíró nyelvtani alapra épített nyelv-művelés és stilsztika álljon az oktatás középpontjában. Az egyetemek és főiskolák gondoskodjanak arról, hogy az általános és középiskolai oktatás követelményei tantervükben erőteljesen érvényesüljenek, tehát a leíró nyelvtani, nyelvhelyességi és stilsztikai ismeretek kapják meg méltó helyüket.

6. A különféle iskolatípusokban rendszeres kiejtési és szavaló versenyek, valamint fogalmazási versenyek rendezésével, nyelv-művelő szakkörök szervezésével növelni kell a tanulók íráskészségét és csiszolni, szépíteni beszédüket, szilárdítani kell anyanyelvi tudatukat.

7. A konferencia szükségesnek tartja, hogy minél több tudományos színvonalon álló tanulmány foglalkozzék jelenkori irodalmunk nyelvének vizsgálatával, valamint irodalmi nyelvünk fejlődésének történetével. Szükséges, hogy ebben a munkában nyelvészek és irodalomtörténészek közösen vegyenek részt.

8. Kívánatosnak tartja a konferencia egy új szinonimaszótár és egy korszerű szólásgyűjtemény megjelentetését.

9. Feltétlenül szükséges a magyar köznyelvi kiejtés normájának régóta időszerű megállapítása s e normának a megfelelő intézmények (színpad, rádió stb.) által történő országos propagálása.

10. A különféle szaktudományok tervszerű együttműködésével elő kell készíteni egy nem túlságosan távoli időpontban tartandó olyan nyelv-művelő konferencia összehívását, amelynek legfőbb tárgya általában a szakmai nyelvek problémája lesz.

11. A konferencia teljes anyagát — az előadások és a hozzászólások szövegét — nyomtatásban mielőbb közzé kell tenni.

Pécs, 1959. október 4.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc

A kézirat a nyomdába érkezett: 1960. I. 23. — Terjedelem: 13,25 (A/5) lv

---

1960.50610 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Megjegyzések a román nyelv kialakulásáról*

A nyelvi tények történelmi távlata arra a következtetésre vezet, hogy a román nyelv a dunai provinciákban a romanizálódás korától napjainkig megszakítás nélkül beszélt latin nyelv. A folyamatosság ténye e vonatkozásban lényeges mozzanat; a latin nyelv szakadatlan örökségként szállt apáról fiúra, egyik nemzedékről a másikra.

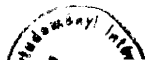
Mindez nem zárja ki annak a ténynek elismerését, hogy a román nyelv más elemekkel keveredett nyelv (de nem kevert nyelv; a két fogalom közti különbségről vö. ROSETTI, Langue mixte et mélange de langues: Acta Linguistica V. Copenhague, 1945—1949. 73 kk.).

Az autochton elem. — Mindenekelőtt az autochton alaprétég szerepét kell lehető pontossággal meghatározni. E réteg a trák nyelvben gyökerezik. A román és az albán nyelv összehasonlító vizsgálata alapján megállapíthatók bizonyos közös sajátságok hangtani, alaktani és mondattani vonatkozásban, különösen pedig a szókincs területén. Elfogadott ténynek tekinthető, hogy a román és az albán nyelv közös elemei nem e nyelvek egyikéből származnak; az említett két nyelv hangtani megfelelései nem engedik meg efféle kölcsönzések feltevését (e tárgyról l. részletesebben „Istoria limbii române” című munkám II. kötetében, 2. kiadás. București, 1943. 105 kk.). A két nyelv lexikális egyezései tehát nem a két nép együttélésével, hanem a két nyelv közös eredetével magyarázandók; számos szó a trák nyelvből, néhány pedig, mint például *mînz* 'csikó', az illír nyelvből származik; vannak olyanok is, amelyek esetleg a Földközi-tenger medencéjének prae-indoeurópai rétegéhez tartoznak (vö. V. POLÁK, Quelques idées concernant les rapports lexicaux albano-roumains. Omagiu lui Iorgu Iordan. București, 1958. 693 kk.). A nyelvkéveredésre s a nyelvi hatásra vonatkozó újabb kutatások a fentiekben vázolt körülményeket közelebbről is megvilágítják (vö. URIEL WEINREICH, Languages in contact. New York, 1953.).

A keleti romanizmus. — Az erre vonatkozó kutatások azt bizonyítják, hogy a pannóniai latinság az újlatin nyelvek nyugati csoportjához csatlakozik (vö. L. GÁLDI, Le romanisme transdanubien. Roma, 1937.), a dunai provinciákban és a Balkán-félszigeten beszélt latin nyelv viszont az újlatin nyelvek keleti csoportjának jellegzetességeit mutatja (sok tekintetben ugyanide tartoznak a közép- és délolasz nyelvjárások, valamint a szárd nyelv).

Mit mondhatunk a Dunától északra levő romanizálódott lakosság életéről és nyelvéről a 271. év, vagyis Dácia kiürítése után, valamint arról a területről, ahol a román nyelv kialakult?

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1958. október 3-án tartott előadás.

Többnyire olyan széles romanizált övezetről szoktak beszélni, amely a Dunától északra és délre egyaránt magában foglalta a román nyelv kialakulásának alapjául szolgáló romanizált területeket (vö. S. PUȘCARIU, Roumain et roman: Etudes de linguistique roumaine. Cluj—București, 1937. 55 kk.). Egyes kutatók ennél tovább mentek, s a román nyelv kialakulási területét Szerbia keleti és Bulgária nyugati tájaira korlátozták, a Belgrád—Niš—Sofia—Skoplje—Prizren közti területre (a Morava vidéke ez, a környező hegyekkel együtt). Semmi akadálya sincs azonban annak, hogy ennél nagyobb kiterjedésű romanizált alapövezetből induljunk ki. A Dunától északra és délre beszélt latin nyelv közti különbségnek semmi jele. Mai ismereteink szerint azt is elfogadhatjuk, hogy az 587. évből fennmaradt *torna, torna, fratre* kifejezés a román nyelvből származik (l. erről az „Omăgiu lui C. Daicoviciu” című kötetben sajtó alatt levő tanulmányomat).

A p á s z t o r é l e t. — Azon a Dunától északra és délre eső területen, amelyen a román nyelv kialakult, igen élénk pásztorkodás folyt. Tévedés lenne, ha erről a jelenségről a mai, rendkívül szűk keretek közé szorult pásztorkodás alapján ítélnénk. A fennmaradt történelmi adatokból az derül ki, hogy hajdan a pásztorkodás a románság fő foglalkozása volt.

Túloz azonban O. DENSUSIANU, amikor a Kárpátoktól a Pireneusokig haladó pásztorkövándorlásokat tételez föl. Efféle vándorlásokról a források mit sem szólnak.

Hasonlóképpen tévedés lenne a földművelést kategorikusan kirekeszteni a dunai provinciák romanizált lakosságának fő foglalkozásai közül. A román nyelvnek a földművelésre vonatkozó alapszókészlete ugyanis latin eredetű; a szláv elemek a mezőgazdaság fejlettebb formáira vonatkoznak (vö. minderről P. CANCEL, Termenii slavi de plug în dacoromînă. București, 1921.).

A hajdan szokásos földművelés minden bizonnyal kezdetleges jellegű volt: eszközei a kapa (a primitív hegyi földművelés céljaira), valamint kedvező talajviszonyok esetén a faeke. A helyi lakosság számára elsősorban a rövid nyári időszakban is megtermő kölest termesztették (vö. I. CLAUDIAN, Alimentația poporului român. București, 1939.).

A X. századtól fogva a Dunától északra lakó romanizált népesség nem volt többé kapcsolatban a Dunától délre levővel: ezen időtől kezdve a dákoromántól függetlenül fejlődött tovább a román nyelv déli ágazata, az arumén.

A helynévanyag. — Az a tény, hogy a románban a 'város' fogalmat magyar eredetű szóval jelöljük, érdekes következtetésekre ad alkalmat.

A Dunától északra eső terület első nagyobb, vásártartó községeit és városait idegenek alapították: ilyenek a német lovagrend alapította városok Havaselve északi határai közelében, továbbá Moldva vegyes lakosságú kisebb városai (pl. Baia).

A *sat* 'falu' szó azonban latin eredetű (< latin *fossatum*; vö. XVI. századi román *fsat*, albán *fshat*). Azt a tényt, hogy a román helynévanyag javarésze szláv jellegű, azzal magyarázhatjuk, hogy az igen jelentékeny számú szláv lakosság a régebbi román helyneveket egyszerűen a maga nyelvére fordította le: így lett *Frumoasa* neve *Dobra*, s így lépett *Kamenŭ Piatra*, *Bistrița Repede* és *Dălgopol Cîmpulung* helyére (vö.: S. PUȘCARIU, Limba romînă I. București, 1940. 304 kk.; I. IORDAN, Nume de locuri romînești în R. P. R. I. București, 1952. VI—VII). Figyelembe veendő ezenkívül az a körülmény is, hogy a városokat később alapították. A román nyelvet tehát nagy területen szétszórt fal-

vakban, valamint a nomád pásztorok hordozható kunyhóiban beszéltek; ezen utóbbiak olyasfélék lehettek, mint napjainkban a Dunától délre élő arumének „cálivá”-nak nevezett szállásai (az erre vonatkozó irodalmat l. következő tanulmányomban: *Balkanica. Considerații asupra „uniunii lingvistice balcanice”*: *Studii și cercetări lingvistice IX* [1958.], 303 kk.).

A balkáni nyelvek egysége. — A Dunától északra és délre élő romanizált népesség szoros kapcsolatban volt a Balkán félsziget szláv, albán és újjörög lakóival. Mint a balkáni nyelvi egység tagja — e műszót először N. S. TRUBECKOJ, a prágai fonológiai iskola feje és az ottani *Cercle Linguistique* tagjai használták 1928 folyamán — a román nyelv számos nem újlatin jellegű sajáttságot vett fel; ilyen például az *ă* magánhangzó meghonosodása; az infinitivusnak coniunctivussal való pótlására irányuló törekvés, továbbá számos tükörszó és tükörkifejezés. Ezek a többi balkáni nyelvvel közös sajáttságok a román nyelvnek sajátos jelleget adnak az újlatin nyelvek nagy családjában (l. erről bővebben A. ROSETTI, *Istoria limbii române II. 2.* kiadás. București, 1943. 30 kk., 83 kk.).

A szláv elem. — Szláv elemek a román nyelvbe a VI. századtól fogva kétnyelvűség útján hatoltak be. A szlávok megtanultak románul, és meghonosították a román nyelvben a nyelvükre jellemző sajáttságokat. (Vö.: A. ROSETTI, *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române*. București, 1954. 20; M. KŘEPINSKIJ, *L'élément slave dans le lexique roumain: Mélanges . . . Mario Roques. VI.* Paris, 1952. 153 kk. KŘEPINSKIJ a magaméival azonos nézeteket vall.)

A román nyelv szláv elemei hangtani szempontból újabb állapotot tükröznek, mint az újjörög vagy az albán nyelv szláv jövevényszavai (az utóbbiak a X. századtól kezdve hatoltak be), noha a Balkán-félsziget szláv kolonizációja a Dunától északra fekvő területen kezdődött. E különös jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy a Dunától északra a szláv nyelv állandó idevándorlással szüntelenül felfrissült, s a hangok ejtésében a mindenkor járatos ejtéstípust követték; a Balkán-félsziget déli részén viszont a VI. századi szláv hullámot újabbak nem követték (vö. idézett művemmel, 16). A szláv hatás számos, változást idézett elő abban a Dunától északra és délre beszélt újlatin idiómában, amelyből később a román nyelv fejlődött ki. Fonológiai rendszerében meghonosodott a *h* mássalhangzó és a többi újlatin nyelvben ismeretlen *ea* kettőshangzó, morfológiai szempontból megszilárdult a semleges nem, külön esetragot kapott a nőnemű főnevek vocativusa, kialakult néhány visszaható ige, átkerült a *sută* 'száz' szó, sok praefixum és suffixum, továbbá egyes adverbiumok; egyszerűsmind a szókinés igen sok, a mindennapos beszélt nyelvben is használt szóelemmel gyarapodott, aminő *drag* 'kedves', *iubi* 'szeret', *plăti* 'fizet', *prieten* 'barát', *primi* 'kap', *scump* 'drága' stb. (minderről részletesebben szöveg idézett művemben).

A szláv elemek azonban mitsem változtattak azon a tényen, hogy a román nyelv az újlatin nyelvek egyike, mégpedig olyan újlatin nyelv, amely jelentékeny szláv hatáson ment át, és a többi balkáni nyelvvel folytatott sok százados együttélése következtében is számos új elemmel gyarapodott.

(Bukarest)

ALEXANDRU ROSETTI

A szóvégi $\ddot{e} > e$ nyíltabbá válás a Bécsi és a Münchener Kódexben

1. A magyar nyelv magánhangzójának történetében lefolyt változások megrajzolása általában igen sok nehézséggel jár. Mégis talán legbonyolultabb feladat az $\ddot{e} > e$ nyíltabbá válás tettenérése. Nehéz elsősorban azért, mert — mint ismeretes — nyelvelméleinkben e két hangnak egészen a XV. század közepéig azonos jele van (sőt a két hang megkülönböztetése még ezután is hosszú ideig csak kivételes jelenség), tehát az írás semmiféle segítséget nem ad e kérdés kibogozásához. De nehéz azért is, mert hangtörténeti ismereteink hézagos volta miatt többnyire nem tudjuk minden kétséget kizáróan eldönteni azt sem, hogy egy-egy adatban $\ddot{e}$ vagy e előzménnyel kell-e számolnunk. (Részletesebben BÁRCZI, TihAl. 88, Hangtört.² 41.)

Az azonban kétségtelen, hogy $\ddot{e} > e$ nyíltabbá válás nyelvünkben történt, hisz egyes nyelvjárásokban (pl. az északkeletiben és a Királyhágón túli-ban) ma a két fonéma közül csak az e él, sőt azokban a nyelvjárásokban is, melyekben mindkét fonéma megtalálható, megterhelésük gyakran erősen különbözik (pl. a nyugati és a dunántúli nyelvjárástípusokban). Ez a különbség — például az utóbb említett két nyelvjárás között — elsősorban nem az egyes szavakban, hanem főképpen bizonyos toldalékokban jelentkező eltérésekből adódik, mégpedig olyan toldalékokban, melyekben a kérdéses hang eredeti zártabb volta ($\acute{e} > \ddot{e}$) hitelt érdemlően igazolható.

Az $\ddot{e} > e$ nyíltabbá válás idejének meghatározása már csak a fentebb említett okokból is igen nehéz. Nyelvészeink állásfoglalása nem is egyöntetű ebben a kérdésben. SZINNYEI (NyK. XLIII, 123—4) például bizonyos — inkább elméleti jellegű — megmondolások alapján a HB. keletkezése előtti időkre helyezi. SIMONYI (Nyr. XVI, 358) szerint viszont csak „pár évszázaddal ezelőtt” folyt le. PAIS (A HB. olvasása és értelmezése: MNy. XXXVIII, 161) szerint: „A szóvégi zárt $\ddot{e}$ -k helyén is felvehető nyílt e [így: *feledeve, feze*]”. B. LŐRINCZY ÉVA (A KönTör. és Sz. 24) úgy véli, hogy „A szóvégi $\ddot{e}$ -k nyíltabbá válása is valószínűleg megtörtént már itt”, azaz körülbelül a XIV. század közepén. BÁRCZI (Hangtört.² 41) szerint az $\ddot{e} > e$ nyíltabbá válás korát „nehéz meghatározni, lehetséges, hogy ez a jelenség már nem az ómagyar, hanem a közép-magyar korszakba tartozik vagy legalább a két korszak határmezsgyéjére.” A szóvégi $\ddot{e}$ ($< \acute{e}$) nyíltabbá válása pedig szerinte a középmagyar korszakban „befejeződik mindenütt, ahol ez a nyíltabbá válás egyáltalán megtörtént, azaz a nyelvterület túlnyomó részén. E korban azonban még vannak példák a szóvégi zárt $\ddot{e}$ -re . . .” (I. m. 152). BENKŐ (Nyjtört. 91) az $\acute{e}$ -ből lett szóvégi $\ddot{e}$ -k nyíltabbá válásának megindulását az „ómagyar nyelvjárások korá”-ra teszi, amely terminus nála az 1500 előtti időt jelenti.

Magam igen valószínűnek tartom, hogy a szóvégi $\ddot{e} > e$ nyíltabbá válás — legalábbis a magyar nyelvterület egy részén — a XV. század közepén még folyamatban volt. Ezért hasznosnak véltem megvizsgálni ezt a kérdést azokban a kódexekben, amelyek a két hangot írásukban is megkülönböztetik, azaz a Bécsi és a Münchener Kódex öt kezénél.¹ Hasznosnak tartom ezt a vizsgálatot

¹ Nyelvészeink között általánosnak mondható az a vélemény, hogy a Bécsi és Münchener Kódex kezei más-más írásjegyet ($\acute{e}$, illetőleg e , $\acute{e}$, a MünchK. $\acute{e}$ [hajszálvesszős e] is) használnak az e -féle hangok zártsági fokának: e ($\acute{e}$), illetőleg $\ddot{e}$ ($\acute{e}$) megkülönböztetésére. (Más kérdés, hogy ezt a törekvést az egyes kezek mennyire tudják következetesen megvalósítani.) E vélemény helytálló voltát újabban kétségbe vonta

nemcsak azért, mert az első olyan terjedelmes emlékekről van szó, amelyekben az írás is segítségünkre van, s így konkrét anyagon lehet lemérni a változás állapotát, hanem azért is, mert több kézről lévén szó, anyaguk összevetése is adhat bizonyos reális fogódzókat.

Úgy gondoltam, hogy a szövegi $\ddot{e} > e$ nyiltabbá válás állapotáról a két kódexben csak akkor kaphatok valamennyire is reális képet, ha olyan anyagot vizsgálok, amelyekben az $\ddot{e}$ előzmény kétségtelen, s melyben egy-egy típusra viszonylag sok adatot találok. Ennek megfelelően a következő anyagra végeztem teljes gyűjtést: 1. egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakok (*keze, férje*); 2. kijelentő mód, *-t, -tt* jeles múlt idő, egyes szám 3. személy, tárgyas ragozás (*kérte, illette*); ugyanez összetett igealakokban (*kérte volna, illette vala* stb.); 3. felszólító mód, egyes szám 3. személy, tárgyas ragozás (*kérje, illesse*); 4. kijelentő mód, *-é* jeles múlt idő, egyes szám 3. személy, alanyi ragozás (*kére, illete*); 5. feltételes mód, jelen idő, egyes szám 3. személy, alanyi ragozás (*kérne, illetne*); 6. a *te, ne, se, le* szó.

Az 1—5. pontban felsorolt todalékok $\ddot{e} \sim e$ hangjának történetét jól ismerjük: magánhangzó + i diftongusból keletkezett $\ddot{e}$ -n keresztül alakult ki a mai forma. (Részletesen l.: BÁRCZI, TinAl. 187—9; B. LŐRINCZY i. m. 125—6, 137.) A 6. pontban felsorolt szavak közül a *te* magánhangzójának eredeti zártabb volta bizonyosra vehető (vö.: MELICH: MNy. IX, 337; TEMESI, A magyar névm. tört. 41). A *ne (se)* eredete nem tekinthető teljesen tisztázottnak (vö. K. SAL ÉVA: NyK. LVII, 90), így magánhangzójának eredeti hangszínét is nagyon nehéz megállapítani. Minthogy azonban a *ne* etimológiai összefüggése a *nem* tagadószóval nagyon valószínű, s ez utóbbira *num, nym* alakokat is találunk a XII—XIV. századból (B. LŐRINCZY i. m. 37; vö. még HEXENDORF: I. OK. VI, 387), feltételezhető, hogy a kérdéses hang eredetileg zártabb volt. A *le* magánhangzójának zártabb volta ($\ddot{e}$) is valószínű (vö. BEKE: Nyr. LVII, 55), bár kétségtelenül ez sem bizonyítható. A tárgyalt négy szó e -jének zártabb volta mellett szólnak nyelvjárásaink is.

2. A következőkben bemutatom a két kódex ide vonatkozó anyagát kezek szerint, a fentebb említett csoportosításban.

A BK.-et a MÉSZÖLY-féle kiadásból dolgoztam fel, megtartva azonban az eredeti lapszámozást. A MK. anyagát a FARKAS-féle hasonmás-kiadásból céduláztam, felhasználva a RMNy.-ben megjelent kiadást is. Megjegyzem, hogy olvasatom többször nem egyezik ez utóbbiával. Véleményem szerint sokszor nagyon nehéz is eldönteni, hogy $\ddot{e}$ vagy e jelről van-e szó.

Az anyag bemutatásakor felsorolok minden szót. Egy szó valamennyi adatának lelőhelyét azonban — helykímélés céljából — nem tüntetem fel. Nem sorolom fel az egyes adatok alapszavának valamennyi helyesírási jellegű változatát (pl. $v \sim V \sim u$; $z \sim \ddot{z}$; $g \sim \ddot{g}$; pontos vagy pont nélküli i ; stb.) sem. Ennek ugyanis a tárgyalt kérdés szempontjából semmi jelentősége nincs, a terjedelmet viszont alaposan megnövelné. Ha egy szóra ötnél több adatom van, a szó után (-)ben megadom az adatok számát; tíznél több adat esetén csak

JULIUS VON FARKAS (Der Münchener Kodex I, 25. 3. sz. jegyzet; Wiesbaden, 1958.; részletesebben UraltJb. XXX, 167—75). Felsorolt érveit nem tartom ugyan eléggé meggyőzőnek, az azonban kétségtelen, hogy a két kódex e -féle hangjainak jelölését érdemes volna újabb, az eddigieknél alaposabb és módszeresebb vizsgálat alá vonni, mégpedig külön-külön mindegyik kéznél. Ezt a vizsgálatot a legközelebbi jövőben el is szeretném végezni.

hózzávetőleges pontossággal. A labialis illeszkedést mutató alakok (*könyvő, ütöttő* stb.) felsorolásánál ettől is eltekintek.

Nem közlöm — a fentebb említett okokból — az összetett igealakokban a *volna, vala* segédigét, ha nincs összeírva az igével; s hasonló esetekben az ige-kötőt sem. A *te* adataiba a *tehozzád* típusú alakokat beszámítottam akkor is, ha egy szóba vannak írva; hasonlóképpen jártam el a *le* igekötő esetében is. Az egybeírás—különírás egyébként is mindkét esetben teljesen rendszertelen.

A) Bécsi Kódex 2. kéz (102—103., 105—284., 290—302., 306—314., 315 [2. fele]—320. lap):

1. 266: *bekefege*; 153, 245; *bèleie*; 111, 295, 316: *bènne* (kb. 30); 154, 246, 276: *bèzede*; 268: *bollefege*; 194: *bofege*; 228: *lergètège*; 132: *dère*; 143, 193, 313: *dilofege*; 111: *èdene*; 199, 261: *etedèle*; 167: *èlhimlefe*; 105, 268, 312: *èllène* (kb. 20); 256: *èllènsege*; 292: *èlmenese*; 237: *èlütètète*; 197, 200, 293: *èmlèkezète*; 153, 265, 279: *èröfsege* (8); 153: *erte*; 154, 284: *èztèndèie*; 136, 271: *etke*; 117, 154, 160: *fèdèlme* (kb. 10); 122: *fèie*; 166, 316: *fèle*; 163: *felèlme*; 250: *fèlètète*; 173: *fèlèsege*; 131, 199, 249: *felette*; 166, 273: *fenesege*; 182: *ferie*; 261: *fèlfe*, *megfèlfe*; 181: *foùène*; 298: *fugèie*; 265: *gozòdèlme*; 250: *gùitefe*; 250, 316: *hege*; 129: *hèle*; 163: *hèrcège*; 132: *hèusege*, *hidège*; 165: *hire*; 179, 232: *hirdètèfe*; 140, 168: *idèie*; 180, 293, 311: *igeie* (kb. 20); 102, 295, 310: *iftène* (kb. 35); 149: *iftènsege*; 185, 197, 270: *itelète*; 257: *iquètète*; 272: *kèlhe*; 149: *kèrèke*; 167: *kèrte*; 187, 235, 310: *kèuelsege*; 180, 248: *kèzdète*; 246, 317: *kèze*; 114, 280, 296: *kòtèle*; 320: *kòuète*; 114, 265, 300: *kòzèpette* (kb. 15); 271; *lelke*; 201: *letète*; 214: *mèddöfsege*; 264: *meghirdètèfe*; 230: *omegvegèzète*; 122: *Mèlle*; 252: *menese*; 114: *egmàruèlkèdète*; 244: *napkèlète*; 127: *nèmzese*; 172, 280, 317: *nèmzète*; 105, 215, 284: *nepe* (kb. 10); 121, 230, 316: *nèue* (kb. 15); 122, 136, 205: *nezese*; 226: *nèrefe*; 210, 307: *rèmenesege*; 122, 248, 271: *reze*; 186, 189: *rezèfe*; 317: *nagfèrège*; 149: *zèke*; 300: *zèlefège*; 119, 248, 270: *zèllète* (7); 307: *zème*; 117, 149, 239: *zèmele* (kb. 20); 157: *scènte*; 227: *scèntèlète*; 308: *zepe*; 177: *zere*; 145, 257: *zerzese*; 179: *zerzète*; 246: *tèllèfège*; 259, 292, 320: *tèrhe* (kb. 10); 139, 143, 158: *tèfte*; 215: *tètèie*; 146, 167: *toruène*; 151, 261; *vege* (8); 158: *uegèzète*; 121: *vèle*; 175, 316: *quèle* (kb. 15); 149, 150: *vene*; 188: *vepese*; 179, 198, 319: *vere*; 320: *vetèle*; 293: *vètèfe*; 233, 307: *vèzère*. Összesen kb. 370 adat. — De: 221: *iftènè*. — Labialis illeszkedéssel: 270: *bèlöllo*; 247: *bünö*; 207: *büzö*; 275: *dedöfö*; 301: *èlötto*; 248: *èrèztöfö*; 277: *èsmèröfö*; 299: *iogfèlöllo*; 280: *foldö*; 149: *fürtö*; 136: *gimöllo*; 253: *kölkö*; 238: *könüö*; 262: *körnöllo*; 187: *megèsmèröfö*; 275: *màüö*; 226: *nèröfö*; 108: *örömö*; 275: *öfö*; 266: *zèrètöfö*; 251: *zölöfö*; 143: *özüö*; 221: *züzö*; 225: *teüfö*; 271: *töllo*; 132: *tüzö*; 316: *volgö*. Összesen kb. 100 adat. — Az illeszkedés következetes.

2. 273: *bèfedèzte*; 265: *Bèfètte*; 146, 147: *bèrèkèzètètte*; 178, 251: *bèzèlètètte*; 216: *ègètètte*; 180: *ekèfèitètètte*; 195: *èl mentètètte*; 203: *èlütètètte*; 215: *èlütètètte*; 296: *èmètètte*; 179: *èngèzètèlètètte*; 134, 147: *èrèzètètte*; 105, 276: *èsmèrtètte*; 192: *fèlètètte*; 166: *felèmètètte*; 245: *fènegètètte*; 284: *fèrtèzètètt[e]juolna*; 205: *gerièzètètte*; 214: *getètètte*; 247: *illètètte*; 197: *kèrte*; 105: *lètètte*; 319: *megèsmèrtètte*; 211, 277: *meghirdètètte*; 122, 241: *megièlèntètètte*; 197: *meglètètte*; 273: *megmèrtètte*; 216: *megmètèlètètte*; 278: *megscèntèlètètte*; 226: *megtökèllètètteuolna*; 266: *mèrèzètte*; 233: *nèuèzètètte*; 175: *nezèuolna*; 277: *örizètètte*; 271: *zelefèitètètte*; 207: *zèrètètte*; 109: *zerzètètte*; 173: *tèremlètètte*; 190: *tèrièzètètte*; 257: *vitteuala*; 276, 309: *vetètètte* 'vetètètte'. Összesen kb. 55 adat. — Labialis illeszkedéssel: 245: *bèlölto*; 105: *bètöltöttö*; 232: *gozto*; 271: *güitöttö*; 186: *megkötöttö*; 261: *megöltö*; 203:

megotťo; 276: megtortťo; 220: otťo; 179: tťortťoqouolna; 215: tťortťo; 105: tťotťo; 264: vťotťo. Összesen kb. 30 adat. — Az illeszkedés következetes.

3. 132: *dierie*; 260: *elhimle*; 271: *erle*; 246: *figelmezie*, 245: *fugelmezie*; 251: *yezie*; 256: *itel'le*; 264: *kouethesse*; 126: *leteriemie*; 174: *megege*; 261, 283: *megyemie*; 258: *megnehizehe*; 272: *nezie*; 260: *orizie*; 269: *rezzemie*; 207, 269: *tege*; 265: *ogekemie*; 267: *vege*; 225: *uige*. Összesen kb. 25 adat. — Labialis illeszkedéssel: 263: *egbe guho*; 165: *erofpho*; 221: *felkolto*.

4. 121, 145, 168: *bemene*; 121, 157, 302: *bezelle*; 177: *betekente*; 119, 146, 181, 243: *elmene*; 159: *emle*; 109, 226, 300: *ererte*; 264, 294: *fellele*¹; 133, 240, 243: *felkete*; 244: *felneue*; 157, 159: *illete*; 226: *Kegelmeye*; 243: *kезде*; 130, 300: *kimene*; 119, 130, 240: *lele*; 149: *Megyede*; 135: *megyete*; 146: *megpelelle*; 146, 244: *mene*; 175: *meute*; 117, 144, 292: *zerze*; 117, 142: *vete*. Összesen kb. 60 adat. — Labialis illeszkedéssel: 170: *beyou, eggefolo*; 150: *elyou*; 298: *felkolto*; 152: *iou*; 244: *orolo*; 181: *zulo*; 149: *ulo*; 175: *vuolto*. Összesen kb. 40 adat. — Az illeszkedés következetes.

5. 261: *bemenne*; 160: *bzellene*; 117: *beyinne*; 240: *elmenne*; 128, 146: *lenne*; 175: *menne*; 144: *zenuedne*; 244, 291: *tenne*; 190: *vuoltene*. Összesen 12 adat.

6. 103, 119, 129, 156, 199, 253, 298, 308: *te*, 122, 227, 263, 308: *Te* (összesen kb. 450 adat); — 106, 185, 241, 283, 306: *ne*, 130, 207, 255: *Ne*, 157, 305: *Ne* (összesen kb. 75 adat); — 117, 145, 243: *fe* (7 adat); — 126, 187, 200, 235, 310: *le*, 191, 257: *Le* (összesen kb. 40 adat). — De: 160, 270: *le*.

A feltárt anyagból levonható tanulság nagyon világos és egyértelmű. Az 1—5. pontban felsorolt toldalékok adatainak száma 525 körül mozog. Az írásban mindig világosan $\bar{e}$ hang értékű jelet találunk. Az ellenpéldák száma mindössze egy: 221: *iftene*. — A 6. pontban felsorolt szavak közül három (*te*, *ne*, *se*) adatainak a száma együttesen szintén jóval ötszáz fölött van, de ezekben is kivétel nélkül $\bar{e}$ hangértéket tüntet fel az írás. A *le* szó kb. 40 zárt $\bar{e}$ -s adatával szemben is mindössze két nyílt e -s alakot találunk. Érdeemesnek tartom megjegyezni, hogy mindkettő nyílt e -vel kezdődő szó előtt áll: 160: *le erertem*; 270: *le efik*.

Azaz: a Bécsi Kódex 2. kezének anyagában a szóvégi $\bar{e} > e$ nyiltabbá válás nem történt meg, sőt tulajdonképpen e változás megkezdődésének a nyomai sem nagyon látszanak. Arra azonban mindenesetre érdemes felfigyelnünk, hogy a kb. 1100 $\bar{e}$ -vel szemben álló 3 nyílt e nyílt e -s környezetben fordul elő.

B) Bécsi Kódex 1. kéz (1—101., 104., 285—289., 303—305., 315. [1. fele] lap):

1. 305: *bekéfegé*; 12, 65, 77: *ellené* (kb. 10); 70: *ellenfegé*; 30: *emlekezete*; 34: *eréie*; 72: *eroffegé*; 285: *erté*; 39, 62: *feie*; 29, 51: *feiedelmé*, 39, 76: *feiedelmé*; 72: *feiedelmfegé*; 305: *félé*; 67: *nagfelmé*; 1, 62: *feléfegé*; 34: *félétté*; 1, 47: *ferié*, 26: *oferié*; 104: *hélé*; 68: *hiré*; 5, 286: *idéie*; 285: *igéreté*; 286, 303: *igeie*; 19, 100, 289: *iftene* (kb. 25); 39, 65: *igé*; 30: *kueilfegé*; 47, 285: *kézdété*; 2, 44, 97: *kézé* (7); 70: *kizléleté*; 287: *koueté*; 21, 305, 315: *kozepette*; 56: *kolombozete*; 104: *meglélésé*; 289: *mouelkédete*; 20, 74: *nemzete*; 21, 285, 288: *népé*, 285: *nepé*; 10, 44, 55: *neue*; 9: *oneuezete*; 62:

¹ Igen sokszor nem lehet eldönteni, hogy a *fellele* alak hogyan olvasandó: *felele* vagy *felele*. Az adatok zöme ugyanis efféle szerkezetekben fordul elő: 119—20: *Fellele királ t monda Bizoi meg elmerem...* Hasonló probléma adódik néhány más szóval kapcsolatban is. Ezeket az adatokat nem vettem fel anyagomba sem itt, sem a többi kéznl.

nèrjè; 12, 83, 101: *òbènnè* (7); 78: *fègedèlmè*; 18: *fèrègè*; 81: *ozèllètè*; 21: *zèmelè*, 60: *zemelè*, 62: *zèmelè*, 16: *zèmelè* (összesen kb. 10 adat); 19: *fcentè*; 57: *zèrzèsè*; 41: *tèhètfejè*; 44: *tizteffègè*; 7, 50: *tòruènè*; 72, 104: *vègè*; 2, 49, 303: *vèlè* (kb. 10); 80: *vèndégfègè*; 19: *vèlkèzètè*; 17: *vèzèrè*; 17, 39: *vitàzè*. Összesen kb. 150 adat. — De: 50: *bèzedè*; 44: *diròfègè*, 288: *diròfègè*; 60: *fèlèfègè*; 5: *fèlètè*, 53: *fèlètè*, 55, 88: *fèlètè*; 26: *fèrè*; 39: *fèrtèzètèffègènélkul*; 24: *gòlèkèzètè*; 64, 289, 303: *igèie*, 304: *igèie*; 63: *kègètlènèfègè*; 17: *nèmzètèbèlè*, 73: *nèmzètèbèlènèc*; 45: *zèpfege*; 50: *videkè*. Összesen 22 adat. — Labialis illeszkedéssel: 13: *balfélòlò*; 70: *èlènkèdòjò*; 31: *èlòtjò*; 286: *kònuò*; 303: *kòrnòlò*; 51: *òrizòjò*; 11: *zòuò*; 31: *tèrètòjò*; 6: *tòlò*; 20: *tòrò*. Összesen kb. 25 adat. — De: 89: *lèlòjè* és 88: *tèrètòjò*.

2. 99: *bèzellètè*; 51: *èlùittèuàlè*; 287: *èrèztètè*; 58: *èfmèrtè*; 60, 81: *fèlèmèlètè*; 57: *igèrtè*; 53: *ìèlèntètèuàlè*; 88: *lèltè*, 104: *lèltèmèg*; 78: *lèvètètè* 'levetette'; 74: *mègèrtètè*; 61: *mèghirdètè*; 45: *mègkèntè*; 104: *mèglèltè*; 45: *òltoztètè*; 49: *fèrtètè[uàlè]*; 10: *zènuè[dj]tè*; 88: *zèrzètè*; 39: *tèrètètè*; 44, 45: *vètètè* 'vetette'. Összesen kb. 25 adat. — De: 18: *mègnèhèzèitètèuòlnè*; 3: *zèrzètètè*, 16: *zèrzètètè*, 48: *zèrzètètè*; 1: *tèkèntètètè*. Összesen 5 adat. — Labialis illeszkedéssel: 38: *bètòlòtjò*; 97: *èlvòtjò*; 45: *kòtjò*; 39: *mègòlòjò*; 89: *tòtjò*; 104: *vòtjò*.

3. 32: *èròfèhèmèg*; 7: *èfmèrèiè*; 20: *mègèfmèrèiè*; 104: *mègkèrè[ff]è[hè]hèffè*; 36: *mègmèuè[ff]è*; 63: *mèrèziè*; 29: *nèziè*; 3, 9, 36: *tègè*, 27: *tegè*; 50: *vègè*. Összesen 12 adat. — Zárt *è*-s adatot nem találtam. — Labialis illeszkedéssel: 60: *bètòlòjò*; 29: *mègèròfòjò*.

4. 13: *àltalmènè*; 8, 42, 70: *bèmènè* (kb. 10); 64: *bèzellè*; 1, 37, 59: *èlmènè*, 3: *èlmenè*; 1, 13, 32: *èrèdè*; 11, 53, 82: *èrèztè* (kb. 10); 2, 59, 289: *fèlèlè* (kb. 25), 65: *fèlèlè*; 1, 63: *fèlkèlè* (7), 41: *fèlkèlè*; 13, 38: *fèlmènè*; 17: *gèrièdè*, 49: *gerièdè*; 69: *illètè*; 76: *ìèlèntè*; 53: *kèrèfè*; 88: *kèzdè*; 55: *kìmènè*; 51: *lètè*; 57: *mègyjèdè*; 32, 60, 92: *mènè*; 8: *merè*; 11: *nèuèzè*; 62: *fiètè*; Összesen kb. 80 adat. — De 43: *èrèztè*; 57: *mègièlèntè*; 58, 62: *mèghirdètè*; 13, 24: *zèrze*. Összesen 6 adat. — Labialis illeszkedéssel: 6: *èggèfòjò*; 5: *gvytòjò*; 13: *ìòuòjò*; *mègòlòjò*; *mègtòròjò*; 10: *zèlòjò*; 15: *òlòjò*; 77: *èvòlòtjò* (kb. 20). — De: 2: *èggèfòlè*.

5. 36, 80: *bèmènè* (5), 52: *bèmènnè*; 26, 82: *bèzellènè*, 43: *bèzellènè*; 41: *èbrèdnè*; 47: *èfmèrnè*; 5: *gvytènè*; 74: *ìègzènè*; 53, 91: *kèllènè*; 80: *kèrnè*; 66, 89: *lènè*, 9: *lènnè*; 1, 36, 57: *mènè*; 65: *mèrnè*; 18: *tènnè*; 52: *vèzlèglènè*. Összesen kb. 25 adat. — De: 23: *kèrèngènè*; 76: *tène*. — Labialis illeszkedéssel: 83: *ìòuòjò*; 10: *zèlòjò*.

6. 2, 30, 56, 77, 100: *te*, 25, 89: *Te*, 10: *tè* (összesen kb. 170 adat); — 7, 25, 99: *ne*, 4, 58, 77, 91: *nè*, 2, 77: *Nè*, 3, 58: *Ne* (összesen kb. 40 adat); — 6, 31, 101: *le*, 16, 45, 78: *lè* (összesen kb. 25 adat).

A Becsi Kódex 1. kezének anyagából kirajzolódó kép alapvetően más, mint amit a 2. kéznél láttunk. Itt a szóvégi *è > e* nyíltabbá válás már erősen előrehaladott állapotban van — hangsúlytalan helyzetben. (Az egyes csoportok szerint az adatok hozzávetőleges aránya a következő: 1. 150:20; 2. 25:5; 3. 10:0; 4. 80:6; 5. 25:2). Lezártnak azonban még itt sem tekinthető. Több esetben ugyanannak a szóalaknak *e*-s és *è*-s variánsa is van, tehát a két variáns nem magára a szótestre jellemző, bár — mint később rá fogok mutatni — bizonyos hangtani jellegzetességek mintha kikövetkeztethetők volnának. A hangsúlyos szóvégi *è*-k esetében (*tè*, *nè*, *lè*) azonban a nyíltabbá válás itt sem jelentkezik, a kb. 235 zárt *è*-s adattal szemben egyetlen nyílt *e*-s adatot sem találtam.

C) Bécsi Kódex 3. kéz (321—324. lap):

A harmadik kéz anyaga túlságosan kicsi, tárgyunkba vágó adatainak száma elenyészően csekély: 323: *fugèlmèze*; 322: *tege*, *gerièzie*; 321 (2×), 322, 323: *te* és 55: *kellene* (a I. kéz anyagában a 3. kéztől származó lapszéli igazítás). — Labialis illeszkedéssel: 323: *èlòtò*, *kònuo*. — Ez az anyag rövidsége miatt a szóvégi *ë > e* nyíltabbá válásról valamennyire is reális képet nem adhat. Az innen előkerült néhány adat mégis arra utal, hogy a nyíltabbá válás valószínűleg itt sem indult meg, vagyis ebből a szempontból a 3. kéz nyelvjárása a 2. kézével azonos típusúnak látszik.

D) Müncheni Kódex I. kéz (a 66. lap b) hasáb 2. fele — 67. lap b) hasáb 1. fele kivételével az egész kódex):¹

1. 8/c, 40/d, 92/b: *bènne*, 20/c: *benne* (összesen kb. 45); 17/c, 62/d: *bòlLèfege*; 58/c: *bèzede*, 96/d: *bèzéde*; 73/d: *bekefege*; 52/d: *cimèrlete*; 19/d: *èllènfege*; 56/b, 98/c: *erte*; 9/c: *etke*; 33/c: *fèdèlme*, 38/a: *fedèlme*; 106/b: *fèie*; 33/c, 99/a: *fèiedèlme* (5), 34/b: *feiedèlme*, 64/c: *fèiedelme*; 54/a: *felèfege*, 54/c: *fèlèfege*; 57/c, 69/b: *felette*, 87/b: *fèlette*; 85/a: *fenèssfege*; 39/c: *fergètege*; 60/d, 62/a: *golèkezète*; 52/d: *hèle*; 27/c, 95/b: *idèie* (5); 28/b, 49/a: *iftène*; 22/c, 69/a: *iolènfege*; 30/c: *iouètèle*; 48/a: *kèrèztfège*; 38/a, 108/b: *kèze* (6); 43/b: *kotèle*; 16/b: *letke*; 41/b: *lete*; 20/d: *letèle*; 19/b: *melfege*; 71/c: *mèné*; 16/c, 61/b: *mèstere*; 8/c, 51/a, 56/a: *nèue*; 56/c: *nèzètebèli*; 58/b, 64/d, 102/d: *zèllète*, 37/b: *zèllete*; 35/c: *zèmele*, 65/d: *zèmèle*; 54/a: *zèrebèti*; 104/a: *zèrzese*; 54/a: *zerzète*; 12/c: *zouètnèke*, 69/a: *zouetnèke*; 8/b: *zúlètète*; 72/d: *tèhène*; 59/c: *tèhètfège*; 83/c, 106/d: *tèste*; 84/c: *tètème*; 88/c: *tižteffège*; 51/a, 56/c: *toruène*; 29/d: *vège*; 18/a, 38/d, 83/d: *vèle* (kb. 40); — 41/b: *mègòlne*. Összesen kb. 175 adat. — De: 40/b, 56/b: *bènnè*; 69/c: *bòlLèfègè*; 99/b, 105/a: *bèzedè*; 81/d: *leppènètè*; 76/b: *èdenè*; 70/b: *èlètè*; 18/b, 51/d: *èllènè* (kb. 10); 34/b: *èrtè*, 93/a: *èrtè*; 71/d: *èztèndèrè*; 57/b: *ètkè*; 32/a, 33/c: *fèdèlmè*, 51/c: *fedèlmè* (8); 20/d, 34/d: *jèrè*; 33/c: *fèiedèlmè*, 52/d: *feiedèlmè*; 34/b: *fèlèfègè*, 63/b: *fèlèfègè*; 58/d: *fèlètè*, 83/b: *felètè*, 87/b: *felettè*; 55/d: *fenèssfègè*; 8/b: *feriè*; 83/a: *golèkezètè*; 10/c, 36/d: *hirè*; 27/b, 92/c, 105/d: *idèiè* (kb. 15); 57/a: *igèiè*, 63/c: *igèiè*; 56/c: *ynnèpè*; 28/b, 49/a: *iftènè* (6); 99/a: *itèlètè*; 29/c: *ièlènfegè*, 30/b: *ièlènfegè*; 30/a: *iouètèlè*, 30/b: *iouètèlè*; 27/a: *kèrèztfègè*; 91/a, b: *kenèrè*; 29/d: *kèzdetè*, 36/a: *kèzdtètè*; 21/c, 60/c: *kèzè* (6); 80/b: *kozèpètètè*; 23/a: *müüelkèdtètè*; 41/a, 84/a: *nèuè* (kb. 10); 55/b: *nèluè*; 78/a: *penzè*; 86/c: *zèrèlmè*; 36/d, 58/d: *scèntè*; 102/a: *zèrètètè*; 69/b: *zouètnèkè*; 31/a: *tèhètfègè*; 84/c: *tèftè*; 26/a: *tizè*; 92/c: *toruèné*; 49/c, 54/d: *vegè*; 20/b: *vegèzètè*; 8/d, 59/b, 106/b: *vèlè* (kb. 30); 34/c: *verè*; 50/c: *vèzèdèlmè*; 36/b: *vidèkè*. Összesen kb. 155 adat. — Labialis illeszkedéssel: 31/c: *balfèlòlò*; 23/c: *bèlòlò*; 80/c: *èlòtò*; 54/a: *fèlòlò*; 8/d: *fòldò*; 63/b: *fulò*; 54/d: *gimfòlò*; 31/c: *ioğfèlòlò*; 30/a: *kòntòfò*; 58/b: *kònuo*; 71/d: *kòrnòlò*; 24/b: *kozòtò*; 27/b: *òpòkò*; 87/d: *tòlò*; 88/c: *vduozeitòio*. Összesen kb. 90 adat. — Az illeszkedés következetes.

2. 74/c: *bènhèlte*; 28/b: *Lèndèzeitète*; 58/d: *èitète*; 71/c: *èlègèitète*; 42/a: *èlèrèztète*; 48/b, 100/a: *èrèzètète* (5); 17/d, 85/a: *èsmèrte* (5), 67/c: *èsmèrte*; 90/a: *felèmètteuolna*; 87/c, 90/d: *iègzètète*; 97/a: *kènettè vala*; 19/a: *lètte*, 97/b: *lètte*; 82/d: *mègèrèztète*; 59/d, 82/c: *mègèsmèrte*, 62/d: *mègèsmèrte*; 99/b: *mègkèmènéitète*; 27/b, 59/b: *mègkòrnèkezètè*; 20/d: *mègkòtèlèzte*; 95/d: *mègèlètte*; 49/d, 50/a: *mègrüwidèitète*; 13/d: *mèguegezte*, 24/d: *mèguègezte*, 20/c: *mègvègèzte*; 35/d: *zèrzètète*; 54/c: *tèkèntète*, 55/a: *tèkentète*; 53/c: *vètète*.

¹ Az egy-egy lapon levő négy hasabnyi szöveget a következőképpen jelzem: a recton levő két hasáb a), b) — a verso levők c), d). A *z* jelet *z*-vel írom.

Összesen kb. 40 adat. — De: 63/b: *èluètèttè*; 25/a: *èngèttè*; 32/b, 79/d: *èrèz-tèttè* (5); 71/b: *èfmèrtè*; 64/d, 81/d: *èllèttè*; 22/d: *èlèntèttè*; 53/b: *megèfmèrtè*; 90/c: *megèfmèrtèuolna*; 85/b: *meghirdèttè*; 61/c: *meguegèzèttè*; 17/a: *meguegèzèttèuolna*; 87/a: *zèrèttè*; 34/a: *zèrzèttè*; 73/c: *vegèzhèttèmg*; 20/b: *vèttè*; 25/a, 68/c: *vèttè* 'vetette'; 14/b: *vifélè*. Összesen kb. 25 adat. — Labialis illeszkedéssel: 58/b: *bètottuolna*; 40/b: *èlkoltottò*; 104/d: *èlmètottò*; 14/b: *èluottò*; 98/d: *fèlkoltottò*; 103/d: *gùloltò*; 64/c: *koltottò*; 71/d: *megottò*; 60/b: *megottò*; 97/a: *megtorlottò*; 18/a: *ottò*; 103/a: *zùttò*; 24/d: *tottò*; 31/a: *vottò*. Összesen kb. 40 adat. — Az illeszkedés következetes.

3. 23/a: *felvege*, 44/b: *feluège*; 94/c: *itèllè*; 9/a: *kèrèffe*; 23/a, 44/b: *nèrie*; 28/a, 48/d: *vege* 'vegye'; 102/a: *veffe*. Összesen 9 adat. — De: 65/d: *èluèzèffe*; 49/d: *èrlè*, 15/d: *èrèziè*; 81/c: *fèluègè*; 75/b: *hèdèlmèzièmg*; 104/a: *higgè*; 87/a: *itèllè*; 94/c: *kèrèffe*; 73/d: *lèllè*, 74/a: *lèllè*; 101/c, 104/a: *megèfmèriè*; 65/d: *nèriè*; 83/b: *èduozèhè*; 65/d: *vegè* 'vegye'. Összesen 18 adat. — Labialis illeszkedéssel: 28/a: *fèlkoltò*.

4. 15/c, 100/b: *bèmene* (kb. 15); 80/d, 82/d: *bèzelle*; 18/b: *èlmène*; 35/b, 87/c: *èlmene* (összesen kb. 20); 76/b: *èluezte*; 40/c, 48/b: *èrèzte* (5); 20/d: *fele*; 22/a: *fèlèle*, 62/d: *fèlèle*; 15/c, 89/a: *fèlkèle*; 9/d, 43/d: *fèlmene*, 107/d: *fèlmene* (összesen kb. 10); 35/b, 53/b: *hèngèreite*; 35/d: *keie*; 10/b, 52/a: *kèzde* (kb. 10); 47/c: *lèle*, 24/c, 98/c: *tele*; 25/c, 26/d: *lèle*; 44/d: *megijède*; *megreddène*; 9/a, 17/d, 26/d: *mene*, 100/c: *mène* (összesen kb. 25); 40/d: *èhète*; 19/d, 20/a: *vète*. Összesen kb. 105 adat. — De: 58/a, d: *bèmenè*, 38/a: *bèmenè* (kb. 10); 35/d, 93/c: *bèzèllè*; 21/a: *èlmèné*, 40/a, 59/d: *èlmenè* (összesen kb. 20); 76/b: *èluèztè*; 64/d, 78/b: *èrèztè*; 34/b, 105/a: *fèlèlè* (összesen kb. 15); 14/b: *fèlkèlè*, 67/c: *fèlkèlè* (összesen 5); 22/c: *fèlmenè*, 86/b: *fèlmenè*, 63/d: *fèlmèné* (összesen 8); 100/b: *imtè*; 39/d: *kèlè*, 54/a: *kèlè* (összesen 5); 41/c: *kerè*; 32/d, 62/a: *kèzdè* (5); 25/c: *kimenè*; 83/c: *lehèllè*; 71/d: *lèlè*; 14/d, 58/d: *menè*, 14/d, 76/b: *mèné* (összesen kb. 25); 60/c: *nèuèzè*; 31/a: *nèrè*; 65/c: *tèkentè*; 95/a: *vète*. Összesen kb. 110 adat. — Labialis illeszkedéssel: 74/b: *eggefòtò*; 30/c: *èliuò*; 38/d: *gimoltòzò*; *hèuolò*; 52/d: *iuoltò*; 9/b: *iuò*; 41/d: *koòròlò*; 54/d: *koòzònò*; 26/d: *megèhòlò*; 9/a: *megolò*; 83/b: *megfètetolò*; 74/c: *òlòmèg*; 82/c: *òròlò*; 20/d: *zokdolò*; 47/c: *òlò*. Összesen kb. 100 adat. — Az illeszkedés következetes.

5. 64/c: *bèmenne*; 96/a: *bèzèllènè*; 34/b: *èlèrèztènè*; 51/b: *èlmène*, 64/c: *èlmenne*; 73/c: *kèlhètne*; 87/c: *kerèztèlne*; 47/b: *koòzèleitène*, 78/b: *koòzèleitène*; 66/a, 95/b: *lènne*, 94/d, 103/c: *lènne*; 37/b: *mèhètne*; 37/d, 64/a: *menne* 75/d: *mènne* (összesen kb. 10); 74/b: *òrizne*; 102/b: *zèrètne*; 95/d: *tèhètne*; 47/a: *vèztèglènè*; 54/a: *vètne*; 47/d: *vinne*. Összesen kb. 30 adat. — De: 69/b: *bèzèl-lènè*, 84/b, 88/a: *bèzèllènè*; 14/d: *èlmènnè*, 64/b: *èlmenè*; 53/c: *èlnè*, 88/d: *ètnè*; 86/c: *èfmènnè*; 40/a: *fèlmenè*; 106/d: *kèllènè*; 20/d: *kèrnè*; 74/c, 77/b: *koòzèleitènè*; 47/c: *lèlnè*; 32/a, 50/b: *lènnè* (4); 20/a: *megkèlnè*; 14/c: *mèhètènè*; 26/b: *mènnè*, 68/a, 75/d: *menè*; 52/b, 55/c: *tènnè*; 52/d: *vènnè*; 77/c: *vèztèglènè*. Összesen kb. 30 adat. — Labialis illeszkedéssel: 61/d: *ònò*; 55/d: *zùtò*; 30/a: *vduozòlò*; 19/b: *vlnò*. Összesen kb. 10 adat. — Az illeszkedés következetes.

6. 8/c, 37/c, 54/d, 108/a: *te*, 12/c, 105/a: *Te* (összesen kb. 520 adat); — de: 23/d, 62/c, 87/d: *tè*, 59/b: *Tè* (összesen kb. 65 adat). — 12/a, 49/d, 72/d, 105/a: *ne*, 46/b, 77/a: *Ne*, 23/b, 86/c: *nè* (összesen kb. 210 adat); — de: 25/b, 46/a, 68/b: *nè*, 25/b: *Nè* (összesen kb. 10 adat). — 11/c, 16/a, 25/b, 100/d: *fe* (összesen kb. 20 adat); — nyiltabb hangzós alakot nem találtam. — 13/d, 34/c, 67/d, 95/d: *le* (összesen kb. 60 adat); — de: 21/a, 76/b, 89/a: *lè* (összesen kb. 40

adat. — A *le* adatai közé nem számítottam be a 'farizeusok' jelentésű *leváltak* alakot. Ez a szó ugyanis — megítélésem szerint — a másoló tudatában már erősen elszakadt a *leválík* alapszótól. Erre mutat az, hogy az igekötő — bár az adatok száma megközelíti a százat — mindig egybe van írva az igenévi taggal, míg egyébként az egybeírás—különírás meglehetősen ingadozik. Egykét adat kivételével csak többes számban fordul elő. Végül alapvetően más az $\ddot{e} : e$ megterhelésének aránya is, kb.: 75:20.

7. A naptári rész adatai a következők: 3/a: *fozète, fozeze*; 2/a: *hirdètète*; 3/a: *ièlenète*; 1/a: *koprnekezète*; 3/b: *megèmlèkezète*; 4/a: *megièlenète*; 3/a: *mglelète*; 2/a: *zülèlète*, 3/b: *zülètète*; 4/b: *tèfte; vetèle*. — De: 4/b: *mglelète*; 6/b: *zülètète*; 1/b: *vlètè*.

A MK. 1. kezének anyaga ismét más képet mutat, mint az előbb tárgyalt másik két nagyobb vizsgálati egysége. Itt a két jel hangsúlytalan helyzetben (1—5. pont) kb. azonos arányban fordul elő ($\ddot{e} : e = 175:155$; 40:25; 9:18; 105:110; 30:30). Hangsúlyos helyzetben (6. pont) azonban az arányok itt is alapvetően mások: *te*: 520:65; *ne*: 210:10; *se*: 20:0; a *le* esetében azonban csak kb. 60:40. — A MK. $\ddot{e} \sim e$ jelölése megítélésem szerint jóval kevésbé következetes, mint a BK. kezeié, éppen ezért anyagának hangtörténeti célokra való felhasználása nagyobb körületekintést kíván; mégis úgy gondolom, hogy a fentebb bemutatott anyag vallomásai feltétlenül használhatók. Ha a kérdéses anyag értékelésében nagy valószínűség szerint a nyelvi tények mellett bizonyos helyesírási-paleográfiai jellegű tényezőt figyelembe kell is vennünk, elsősorban az 1—5. pont, illetőleg a 6. pont anyaga között mutatkozó feltűnő aránybeli különbségek — amelyek mutatis mutandis egyeznek a BK. 1. keze anyagánál tapasztaltakkal — arra mutatnak, hogy a jelölés alapja itt is nyelvi okokban keresendő. Arra itt sem gondolhatunk, hogy az $\ddot{e} : e$ különbségtétel egyes szótetekhez kapcsolódnék, hisz az 1. pontban tárgyalt anyag 73 szavából (kb. 330 adat) 26 szóra van a birtokos személyragban kettős alak ($-\ddot{e} \sim -e$); 24 szó (41 adat) csak nyílt *e-s*, 23 szó (29 adat) csak zárt $\ddot{e}$ -s alakban fordul elő, s az arányok körülbelül hasonlóak a többi anyagban is. A csak egy variánsos szavak adatainak száma többnyire egy-kettő. A két variánsos szavak adatainak száma már általában magasabb. Az arányok között lényegesebb eltérést azonban itt is csupán egyetlen adatban találunk, s ez a *benne* szó. Itt a *benne* típusú adatok száma körülbelül 47, a *bènnè* típusúaké 2. Ennek okát azonban nem tudnám megmondani, mert ugyanakkor a szintén sok adatú *vele* adataiban ez az arány kb. 40:30.

Nem egyezik meg teljes mértékben az elmondottakkal a naptári rész — nem túlságosan terjedelmes — anyagából kirajzolódó kép. Az itt előforduló 12 szó 17 adatából (mind birtokos személyragos) 14-ben találunk $\ddot{e}$ -t, és csak 3-ban *e*-t. Hogy ez csupán a véletlen játéka-e, vagy pedig reális okai vannak, nehéz volna eldönteni. Erre a kérdésre később még vissza fogok térni.

Végeredményben tehát ez az anyag arra mutat, hogy a MK. 1. kezének nyelvjárásában a szövegi $\ddot{e} > e$ nyíltabbá válás hangsúlytalan helyzetben megindult, sőt az anyag alapján arra következtethetnénk, hogy a kódex a folyamatnak a kellős közepét mutatja. A szövegi nyíltabbá válás hangsúlyos helyben (a *te*, *ne*, *se* szavakban) — úgy látszik — szintén megindult, de távolról sem haladt annyira előre, mint hangsúlytalan helyzetben. A szintén hangsúlyos helyzetű *le* szó viszont nagyjából azt a képet mutatja, mint a hangsúlytalan helyzetben levő szövegi $\ddot{e}$ -k.

D) Müncheneri Kódex 2. kéz (66/b hasáb 2. fele—67/b hasáb 1. fele):

A 2. kéz anyaga egészen kis terjedelmű, az $\tilde{e} \sim e$ jel használatában — véleményem szerint — egyébként is nagyon következtelen, így a kitűzött feladat vizsgálatában az anyag nem nagyon használható fel.

3. Felmerül most a kérdés, milyen általánosabb érvényű következtetéseket vonhatunk le a bemutatott anyag alapján.

A) Kétségtelen, hogy vonhatunk le bizonyos következtetéseket a kódexek másolóira vonatkozóan, illetőleg megkockáztathatunk velük kapcsolatban bizonyos feltevéseket.

Először is feleletet kellene kapnunk arra a kérdésre, hogy az anyagból kirajzolódó, a szövégi $\tilde{e} > e$ nyíltabbá válásra vonatkozó kép kinek a nyelvvállapotát tükrözi: a fordítóét-e, vagy pedig a másolóét, a kézét. Az erre való válasz jelentős a tárgyalt jelenség lefolyásának időbeli rögzítése szempontjából is. A kérdésre magának az anyagnak az alapján — legalábbis a BK.-re vonatkozóan — teljes határozottsággal azt válaszolhatjuk, hogy a másolóét. A BK. 1. és 2. keze ugyanis ötször váltakozik egymással. Négyyszer csak egészen rövid részek származnak egyik-egyik kéztől, s a szövégi $\tilde{e} \sim e$ jelölése mind-egyik részben pontosan ugyanazt — a kézre jellemző — képet adja. A MK.-re vonatkozóan ilyen esattanó bizonyítékunk nincsen ugyan — a 2. kéz anyagával való összehasonlításból itt világos kép nem rajzolódik ki —, de tekintettel arra, hogy a két kódexet eddigi ismereteink szerint ugyanazok fordították, s a MK. 1. kezének nagy anyaga más képet mutat, mint a BK. két kezéé, nagyon valószínű, hogy a nyelvvállapot itt is a másolóra jellemző, nem pedig a fordítóra. Lényegében hasonló megállapításra jutott DEME LÁSZLÓ „kéz” és „fej” viszonylatában a Telegdi-féle levelezés vizsgálata alapján (A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Bp., 1959. 80).

Mint fentebb láttuk, a naptári rész anyaga az $\tilde{e} : e$ arányait illetően némileg más képet mutat, mint a bibliafordításé. (Az utóbbiban az egyes 3. személyű birtokos személyragos adatokban $\tilde{e} : e = kb.$ 175:155; az előbbiben 14:3.) Lehetőséges, hogy az $\tilde{e} : e$ megterhelésében mutatózó ezen különbség csak a véletlen műve. Minthogy a naptári rész adatainak száma viszonylag kicsi — a bibliai rész adatainak mindössze 5%-a —, a „szórás” véletlenül is alakulhatott így. De talán az a feltevés sem teljesen elképzelhetetlen, hogy a naptári rész másolásakor, amely nyilván igen nagy figyelmet igénylő munka volt, a másoló az eredeti helyesíráshoz is jobban ragaszkodott, mint az összefüggő bibliai szöveg leírásakor. Azaz: elképzelhetőnek tartom, hogy a naptári részben a szövégi $\tilde{e} \sim e$ jelölése inkább a fordító nyelvvállapotát tükrözi, mint a másolóét. E feltevés mellett szól — úgy gondolom — az $\tilde{e}$ jóval nagyobb megterhelése is.¹

SZILY KÁLMÁN (MNY. VII, 445) feltette, hogy a BK. első fele és a MK.-ből Máté evangéliuma a két fordító közül az egyiknek, a többi rész vagy legalábbis annak zöme a másiknak a munkája. Felmerülhetne a kérdés, hogy a három kéznél jelentkező ismertett különbség esetleg nem ezzel az okkal magyarázható-e. Szerintem semmi esetre sem. Igaz ugyan, hogy Máté evangéliuma és a BK. első fele a szövégi $\tilde{e} \sim e$ jelölést illetően mutat bizonyos hasonlóságot (bár az arányok lényegesen mások), de Máté evangéliuma és a másik három evangélium között ezen a téren jelentősebb különbség nincs, s ez a rész élesen különbözik a BK. 2. feletől (nagyjából a 2. kéz anyagától).

¹ A naptári rész és a bibliafordítás viszonya egyébként sem tekinthető még teljesen tisztázottnak (vö. pl. DÉCSY GYULA: Der Münchener Kodex. Bevezetés 18., 2. jegyzet).

A három kéz a szóvégi $\bar{e} > e$ nyíltabbá válásnak más-más fokát mutatja. Feltehető tehát, hogy a három kéz három — egymáshoz közel álló — nyelvjárási típust képvisel. Ez a BK. 1. és 2. keze esetében kétségtelennek látszik, bővebb és alaposabb vizsgálatra szorul azonban még a MK. 1. kezének viszonya ebből a szempontból a BK. 1. kezéhez.

B) Az anyag ad némi segítséget a szóvégi $\bar{e} > e$ nyíltabbá válás lefolyása módjának rekonstruálásához, sőt talán még a nyíltabbá válás egyik-másik okának felderítéséhez is.

Hogy a nyílt e -k megelőzője — a tárgyalt 1—5. pont toldalékaiban — mindhárom kéz nyelvjárásában eredetileg zárt $\bar{e}$ volt, azt kétségtelenül bizonyítja az egyes toldalékoknak a szótó utolsó szótagjában levő labialis magánhangzóhoz való szinte teljesen következetes illeszkedése a *könyvő, ütöttő, üsső, ülő, ülnő* típusú alakokban.

Kétségtelen, hogy a vizsgált anyagban a nyíltabbá válás ténye nem egyik vagy másik toldalékhoz vagy magához a szótesthez kapcsolódik, hanem szoros összefüggésben van a hangsúlyos, illetőleg hangsúlytalan helyzettel.

Az anyag alapján kétségtelennek látszik az is, hogy a szóvégi nyíltabbá válás folyamata hangsúlytalan helyzetben sokkal előre haladottabb, mint hangsúlyos helyzetben. Mint láttuk, a BK. 1. kezénél a nyíltabbá válás hangsúlytalan helyzetben már szinte befejezettnek tekinthető (a tárgyalt öt típus körülbelül három és fél száz adatának csak körülbelül 12%-ában találunk zárt $\bar{e}$ -t), ugyanakkor hangsúlyos helyzetben a körülbelül két és fél száz adatban következetesen csak zárt $\bar{e}$ fordul elő. Hasonló tanulságot nyújt lényegében a MK. 1. keze is, ahol a hangsúlytalan helyzetben levő adatokban — a naptári rész kivételével — az $\bar{e} : e$ lényegében azonos számú (körülbelül 360:340); hangsúlyos helyzetben viszont a vizsgált négy szó összes adatában körülbelül 810:115; ha pedig nem számítjuk a *le* adatait, körülbelül 750:75. Valószínű tehát, hogy a nyíltabbá válás hangsúlytalan helyzetben, sőt talán éppen abszolút szóvégen indult meg.

A vizsgált négy szó (*te, ne, se, le*) közül a *le*-ben haladt leginkább előre a hangsúlyos, de egyúttal szóvégi helyzetben levő $\bar{e}$ nyíltabbá válása (MK. 1. kéz $\bar{e} : e = kb. 60:40$). Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a *le* mint igekötő tulajdonképpen kevésbé élt önálló életet, mint a másik három. Többnyire összetételszerű szószerkezetben fordult elő, így $\bar{e}$ -je nem szóvégi olyan értelemben és mértékben, mint a másik háromé. Talán több a véletlennél az is, hogy a BK. 2. kezénél — ahol a nyíltabbá válás lényegében nem jelentkezik (az arány körülbelül 1100:3) — a három nyílt e -s adat közül kettő a *le* szóé.

A vizsgált anyag alapján arra is gondolhatunk, hogy az alapszó toldalékot megelőző szótagjának magánhangzója a nyíltabbá válást bizonyos mértékig elősegítette vagy gátolhatta. A BK. 1. kezétől gyűjtött anyagomban 320 adatban van a tárgyalt toldalék előtt az alapszóban e -féle hang; a 320 adatból a toldalékban nyílt e van 285 adatban, zárt $\bar{e}$ 35-ben. Ebből a 285 adathból e ($\bar{e}$) hang van az alapszóban a toldalék előtt 182-szer, $\bar{e}$, e 103-szor. A 35 zárt $\bar{e}$ -s adathból $\bar{e}$, e előzi meg a toldalékot 29-ben, és csak 6-ban e . A MK. 1. kezének anyagából ilyen világos kép nem rajzolódik ugyan ki, de valami hasonló jellegzetesség mintha mégis látszanék: $\bar{e}$, e értékű betű (e , $\bar{e}$, e) után a toldalék 170 adatban $\bar{e}$, és 130-ban e ; e ($\bar{e}$) értékű betű ($\bar{e}$) után pedig 203-ban e és 184-ben $\bar{e}$. Hasonló tanulságot nyújtanak azok az 1. pontban tárgyalt szavak is, melyekben a birtokos személyrag csak zártabb, illetőleg csak nyíltabb alakban

fordul elő. Csak nyíltabb változatban (-e, -je) találjuk a birtokos személyragot 41 adatban. Ebből 27 adatban e van az előző szótagban és csak 11-ben *ë, é*; (3-ban *i*). Csak zártabb változatot (-*ë, -jë*) 29 adatban találunk. Ebből a megelőző magánhangzó 16-ban *ë, é*, 12-ben *e*; (1-ben *i*).

Ismereteink szerint az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag (-e, -je) labialis illeszkedése a XV—XVI. században jóval szélesebb körű volt, mint a mai nyelvjárásokban (vö.: LOSONCZI: NYK. XLV, 105, 115, 202; IMRE, A Szabács Viadala 86). A BK. és a MK. vizsgált anyaga arra látszik utalni, hogy ennek az illeszkedésnek az eltűnése összefüggésben van a birtokos személyragban jelentkező *ë > e* nyíltabbá válással. Tudomásom szerint ma nincs olyan nyelvjárásunk, ahol a *keze: fülö* típusú alakok egymás mellett élnek, csak — jelentősen előrehaladt, az általánosan tekinthető *könyvö, ütöttö* típusú alakok mellett jelentkezik már a nem illeszkedő, nyílt e-s alak is: 2: *éggéfolé*; 89: *lélojë*.
IMRE SAMU

Darabont

1. A magyar szónak nyilvánvaló megfelelői ismeretesek a németből és különféle szláv nyelvekből, valamint a románból, továbbá egyes nyugat-európai nyelvekből is.

Hogy a közép-európai, sőt később európai vándorszó milyen nyelvből indult útjára, nincs tisztázva. Vannak, akik a német nyelvelemet a szlávból, s vannak, akik a szlávot a németből származtatják, azonban nem sok meggyőződéssel és nem nagy meggyőző erővel (vö. EtSz. I, 1274—5 és KNEZSA, SzJsz. I/2, 621—2). A magyar nyelvészek pedig arra nézve bizonytalanok, hogy a magyar szó forrása a németben vagy a szlávban kereshető-e. Így az EtSz.

KNEZSA (i. h. 622) a kétes eredetű szavak csoportjába veszi fel a *darabont*-ot, és ekként nyilatkozik: „Amíg a német és szláv szavak eredete nem tisztázódik, a magyar szó közelebbi forrását sem lehet meghatározni. A magyar szó *d*-je inkább a szláv mellett látszik szólni.”

KLUGE (EtWb.¹¹) szerint: „*Trabant* M. frühhd. *drabant* 'Krieger zu Fuss' seit 1424; in der Zeit und Gegend der ersten Husitenkriege. Entlehnt aus dem gleichbed., bereits im 15. Jh. belegten čech. *drabant*, für das (wegen der in echt čech. Wörtern unmöglichen Lautgruppe -ant) nach einem fremden (weder dt. noch magy.) Vorbild zu suchen ist.”

2. Néhány adalékot és észrevételt óhajtok közölni, amelyek révén — azt hiszem — közelebb juthatunk a különböző nyelvekben elterjedt szók eredetének és történetének a megvilágításához. A kérdés bővebb kifejtéséhez most és itt nincs módom.

Én úgy látom, hogy a legkevesebb nehézséggel akkor találkozunk, ha magyarázatunkban a magyarból indulunk ki, illetőleg magyar közvetítéssel a németalföldi *brabant* földrajzi és népnévből.

3. A) A tárgyalásra választott magyar szóra vonatkozó korai adatok itt következnek.

1439: „Centum pedites stipendiarios wlgó *drabant*” és 1441: „Item uni *drabant* pediti 100 den.”: mindkét adat Eperjes városával kapcsolatos (MNY. III, 464 és Nyr. XLII, 306, MNY. X, 182). — 1569: *drabantok* (MNY. LVI, 263). — 1467, 1476, 1477, 1482, 1498: „Pauli etc. *Drabant*” ~ 1472, 1517: *Darabant* ~ 1509: *Darabont*: mind személynevek (OklSz.). — XVI. századi forrásból háromból idézhető *drabont* változat is: MURM. 175.: Melius; 1576-i lev. (ÉtSz.).

1522: *garabant* személynév, továbbá 1548: *garabontoknak* (OklSz.). 1552: „*garaban* . . . *garabont* . . . komarom fewle kewltek *garabontert* es husarert” (RMNY. II/2, 97). — 1557. Gyümölcsoltó Boldogasszony napján Zalaváron kelt levélnek az elején olvasható: „Mek ertottem az the kd: leweleth, byzon hogj en ygon rosth mar telj [mártír] wagok, merth meeg en az papa solgyan wagyok, az ewh *garabant*h j penegh, thwgya kd.; hogj sokal ynkab maradnak az oldozo lewel melleth, hogj nem az martyromsagoth kewannak.” (LevT. I, 227—8.; az adatra KUBINYI LÁSZLÓ figyelmeztetett.) Az a „Beche” (olv. „Beese” vagy „Bece”; keresztnévét nem szokta más leveleiben sem kiírni), aki tréfásan a mártíromsággal meg a pápa zsoldjával kapcsolatban említi a *garabant*-ot, Zala és Somogy megye határvidékéről származhatott, s így a *garabant*-ban odavaló alakot sejthetünk. — SZIKSZFABR. 126: „Stipator: *Garabant*”. — Meliusnál 1565. *drabontok* mellett *grabontok* meg *garabontidat* is van (NySz.). — 1572: „Relicta Michaelis *Grabant*” zsellér a Somogy megyei Lullában (PRT. X, 720).

3. B) Az 1439-i és 1441-i eperjesi adatokban, amelyekben a szó először jelenik meg magyar forrásban, annak — mint láttuk — „pedites stipendiarios”, illetőleg „pediti” a latin megfelelője. — A SzékK. 1528. 190 szerint *drabantoknak* a tisztartókkal együtt jellemzője a ragadozás. — A SZIKSZ. FABR.-nál latin megfelelőként feltűnő „Stipator” MA. 1604. szerint „Fejedelem környűl forgo *darabant*”. Amit MA. m. —l. és l. —m. 1604. latin megfelelőül vesz fel: a „satelles” értelme valami ’kísérő, testőr’-féle. — 1562: *veres Darabant*: nyilván erdélyi vonatkozású adat (MNY. XI. 131); 1587: „Kosa Bálint lófő, ki Bátorj Sigmund urunk ő nagysága *darabant*ju” (SzékOkl. V, 141 után OklSz.). — Az erdélyrészi nyelvjárásokból előkerülő *darabont* ~ *darabant* ’mindenes férfieseléd, udvari legény’ (MTsz.) valami olyanféle indítékből származhatott, mint amilyenből a székelységi *gyalogszer* ’gyalog napszám, kézi napszám’ és *gyalogszeres* ’gyalognapszámos, tenyeres napszámos’ (MTsz.) lett.

4. „A *garaboncás* és társai” című dolgozatomban, amely egy a magyar ősvallás nyelvi emlékeit tárgyaló kötetemben fog megjelenni, arra mutatok rá, hogy a *barboncás* alakban is jelentkező *garaboncás* (*diák*), illetőleg ennek *barabonca vagy *garabonca* alapszava Németalföld *Brabant*, latinul *Brabantia* részének a nevével függ össze. — Hivatkozom a francia *brabançon* ’brabanti zsoldos’ szóra. És hivatkozom arra, hogy DU CANGE szótára szerint: „*Brabantiones*, *brabantiones*, *Praedones* *Brabantini*, ex *Brabantia*.” (I. h. I, 725.) DU CANGE adatai közül idézek a XII. század második feléből való forrásból: „Ad haec mala *Teutonicorum*, quos *Brabantiones* vocant, immanissima pestis accessit, qui rabidarum more ferarum sanguinem sitientes, loca omnia pervagantur, a quibus quisquam vix tutus esse potest.” A *brabantiones* stb. eredetileg a brabanti származású zsoldos csapatok neve volt, majd ennek az elemnek szokásos viselkedése következtében valami ilyenféle értelemben ment át: ’kózsálós rablógyilkos banda’. — A *brabantio* mellé alakult középkori latin *brabantia* főnév a magyarban *brabanca*, illetőleg *barabanca* ~ *barbanca* formát öltött.

A jelzett alakok valamelyikében pedig $b-b > g-b$ elhasonulással g kezdetű formák keletkeztek, így a *garabonca* ~ *garbonca*. — A jelentéstani vagy művelődéstörténeti és tárgyi összefüggések kimutatásával idézett értekezésemben részletesen foglalkozom. Ezt itt mellőznöm kell.

5. Amit a francia a *brabançon*, a középkori latin a *brabantio*: *brabantionem* alakulattal fejezett ki: hogy 'brabanti ember' vagy 'brabanti zsoldos katona', az az egyik jelentése lehetett a *brabant*-nak a németiség egyik részében. Ilyen jelentéssel kaphatott családnévi szerepet: *Brabant* 'der aus Brabant' családnév (HEINTZE—CASORBI, Die deutsche Familienamen⁷ 147).

A *brabant* szónak személyre vonatkozó jelzett értelme meg lehetett a németiség azon ágainál is, amelyekből a felsőmagyarországi és erdélyi „szász” gyarmatosok, valamint még egyéb magyarországi német bevándorlók is kikerültek. — A távol nyugati *brabant* ezek révén már korán eljuthatott Magyarországra. A szélességi és erdélyi szászok a XII. század második felében magukkal hozhatták, de még XIII—XIV. századi nyugati német betelepülők is lehetnek annak a keletre szállítói.

A *brabant* helynévi fejleménye feltűnik az erdélyi szászszággal kapcsolatban: 1299: „villam *Borbanth* ~ terra *Borband*” (ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I, 213—4 és TelOkl. I, 20—5); 1302: „in *Barbantina* villa” (Urkb. I, 224); LIPSKY, Rep.: „*Borbánd* h. Weindorf g. *Barabáncz* val. Oppid. Albensis inf.”; Helynévtár 1873.: *Borbánd* és románul: *Bárabáncz*. (Vö. G. WEIGAND: Balkan-Archiv I, 3.) — A *brabant* ez esetben bizonyára személyre vagy személyekre vonatkoztatott értelemben vált helynévvé, a korai magyar helynévadás módján: minden formans nélkül.

A Magyarországra költözött — elsősorban városalkotó vagy városlakó — németiség körében vagy még a régi hazából hozott vagy már az új telepeken költ néven *brabant*-nak hívhatták a város katonáit: tagjait annak az erőnek, amelyet a városnak az országos haderőbe kellett kiállítani, vagy amely otthoni karhatalmul szolgált.

Hogy a magyarban *drabant* ~ *darabant* alak *grabant* ~ *garabant*-ra változott volna, kevéssé valószínű. Ellenben ha feltesszük, hogy nem az egyik lett a másikkól, hanem a d -vel és g -vel kezdődő formák egy közös előzményből keletkeztek, közös előzményül *brabant* alakot vehetünk fel. A *brabant*-beli $b-b$ elhasonulásával egyrészt *drabant*, másrészt *grabant* jött létre, az utóbbi úgy, ahogy a **barabanca* > *garbonca* esetében is történt.

6. A) A déli szlávtság köréből ilyen adatok jelentkeznek:

A XVI. századból. — 1553: „Übise *grabante* i porkulaba” (MonCroat. 242 után Horvát Akadémia Szótára), vagyis 'drabant és porkoláh'. — 1595. VERANTIUS FAUSTUS öt nyelvű szótárában: „Satelles: [olasz] B[Sb]irro — [német] Trabant — [horvát] *Drabant* — [magyar] Poroszlo”.

Későbbi időből — a XVIII. századból — valók. — 1740-ből BELLOSZTENECZ szótárának horvát—latin részében: „*Drabant, Grabant*. Satelles, tis. v. Apparitor.” és „*Grabant*. [D.]¹ drabant. satelles, tis.” BELLOSZTENECZ latin—horvát részében: „Satelles: *Grabant*. 2. katana. 3. junak, y szluga najemni, koi vszigdar pleg goszpona mora biti.” „Apparitor: Satelles, Stator, Licitor, Stipator, Minister. Szluga opehinszki, *Grabant*, Sèrg. [D.]¹ Szatnik.” — JAMBRESSICH szótárának (1742.) horvát—latin indexében: „*Drabant*, peregr. v. Satelles.” és „*Grabant*. v. Satelles.” — VERANTIUS, BELLOSZTENECZ és JAM-

¹ Dalmatice.

BRESSICH szótárainak *drabant* adataira utalva veszi fel a „*Drabanat*, *drabanta*” címszót a HASz. (II, 734), továbbá a BELLOSZTENECZ és JAMBRESSICH-féle *grabant* (*drabant*) adatok alapján iktat be „*Grabanat*, *grabanta*” címszót (III, 351). A 2. *Grabanta* címszóhoz két XVIII. századi íróból idéz *grabante* adatot (III, 352).

BELLOSZTENECZ horvát—latin részében található *Barabanti* címszó, illetőleg *Chetta barabanca* ilyen értelmezéssel: 'barabanatok csapata; fizetett, zsoldos katonák, pandurok stb. Ugyanott: „*Cohors lictoria, satellitium.*” a latin megfelelő. Van nála: „*Barabanat. v. Grabant.*” — BELLOSZTENECZ latin—magyar részében: „*Lictor: Grabant, serg, hahar. [D.]¹ barabanat. v. Apparitor. | Lictorius: Haharszki, grabantszki.*”

Mind a *Drabanat* (II, 734), mind a *Grabanat* (III, 351) címszó alatt hivatkozik a HASz. *barabanat*-ra.

A HASz. (I, 181) egyik címszava: „*Barabanat*, *barabanta*, m. lictor; vö. *pandur*. A XVII. századtól, a szótárak közül a MIKALIA, BELIA, BELLOSZTENECZ, STULLI közlik. — A magyar *darabant*-ból (ez a német *trabant*-ból) $d > b$ változással.” Ezután öt XVII—XVIII. századi forrásból öt adat van felvéve. Bennük *barabanat*, *barabanta*, *barabanti*, *barabante* alakban fordul elő a szó. A jelentése: 'porkoláb, fogdmeg, pribék', illetőleg ilyen jelentésű szónak a rokonértelműje, s közülük kettőben a sátán, az ördög segédjére vagy segédjeire vonatkozik.

6. B) A fentebb idézett délszláv *graban(a)t*-ban világosan olyan magyar nyelvjárási forma tükröződik, amely a *brabant*-ból $b-b > g-b$ elhasonulással keletkezett.

A délszláv *baraban(a)t* különös, sőt meglehetősen érthetetlen forma, ha csak nem gondolunk arra, hogy a szó fejlődése — a fentebbiek szerint — a magyarban egy *brabant* előzményből indulhatott ki, és a délszláv nyelvelem egy a *brabant*-ból lett magyar *barabant* változatnak lehet a megfelelője. Egy nem ritka eset: az idegen nyelvbe átvett nyelvelem megőrzi azt a formát, amelyre az átadó nyelvben nincsen adatunk. — Utóbb a szót újra átvették a délszlávba, de most már a magyar ajkon elváltozott *drabant* és *grabant* formában. — KNEZSA (i. m. 622) ezt jegyzi meg: „A magyar szó *d*-je inkább a szláv [nem a német] mellett látszik szólni. A *grabant* lehet magyar disszimiláció is...” Ez, mint láttuk, valóban így is van, azzal a módosítással, hogy a *g* hang nem *d*-ből, hanem *b*-ből lett.

6. C) Hogy az adatokból megismerhető délszláv szók értelmét világosabban láthassuk, tanácsos figyelembe venni az alábbi szótári leleteket: VERFAUST: „*Lictor: [olasz] Sbirro — [német] Schërg — [horvát] Szatnik — [magyar] Poroszló*”. Az olasz *sbirro* jelentése 'fogdmeg, pribék, rendőr'. CAL. 602: „*liCTOR: Poroszlo, hohér | lictorius: Pora:zlohoz, hohérhez valo*”. MA. 1604.: „*Lictor: Varosszolgaaja, Poroszlo, Hoher.*”

A délszláv szók a felsorolt régi adataik alapján tehát eredetibben a városi élet tárgykörébe tartozó kifejezésnek tekinthetők, vagyis olyan természetűnek, amilyen szerepben a *brabant > drabant ~ grabant* stb. szónak magyar nyelvi élete megindulhatott. A magyarban a szó jelentésköre tágult, s a kitágult jelentéskörben fejlődött egyik-másik jelentésváltozattal ment át a szó — mint majd látni fogjuk — a német, cseh, lengyel és román nyelvekbe. A dél-

¹ A délszláv adatok összeállításában és jelentésük megállapításában ÚRHEGYI EMILIA, HADROVICS LÁSZLÓ és PÓT ISTVÁN voltak segítségemre.

szláv nyelvek a magyar jövevénynek az eredeti vonatkozásban való használatát jobban megőrizték, s erről az oldalról is támogatják etimológiánkat.

7. Azt gondolhatjuk, hogy Zsigmond király testőreinek a neve *brabant* vagy az ebből már alakilag elváltozott *drabant* volt.

A Zsigmond alatt (1387—1437.) a magyar királyi udvarban sűrűn és számosan megfordult külföldi főemberek és uralkodók eléggé megismerkedhettek az ő udvartartásának különféle részleteivel és ezek között a testőrségével is. Azonban Zsigmond 1410-től kezdődően huszonhét éven át német-római király s mint ilyen 1414-től megkoronázott; 1419-től cseh király; 1431-től lombard király; 1433-ban a császári korona birtokosa. Zsigmond uralkodásának későbbi szakaszában, bárhol járt, magyar udvaroncokkal és testőrző vitézekkel vette magát körül (HÓMAN—SZEKFÜ, Magyar Történet II, 402).

8. Az idő, amelytől kezdve — 1424 (vö. KLUGE) — a szóra vonatkozó adatok a németben jelentkeznek, összevág a Zsigmond udvartartásai révén való megismerés és átvétel lehetőségével. — A magyarból való eredet mellett vall, hogy a németben is a *d* kezdetű *drabant* forma a korábbi és nem a *trabant*.

HEINTZE—CASCORBI (Familiennamen 485), aki az olasz *trabante*-ből — amely a német *traben* igének olasz participium képzővel való megtoldása volna¹ — magyarázza a német *trabant* szót, ezt a német császár testőrségéhez tartozó katonára vonatkoztatja. — Ez a nézet, ami a szó német nyelvbeli történetének kezdeteivel kapcsolatos tárgyi mozzanatokat illeti, az én — az előbbieken ismertetett — magyarázatom szerint elfogadható. Persze azt, hogy az olasz volna az átadó, erősen kalandos feltevésnek minősíthetjük.

A fentebbiek figyelembevételével — azt hiszem — nem nagyon érdemes azon vitatkozni, hogy a szó a csehből ment-e át a németbe vagy a németből a csehbe. Tudniillik mind a németek, mind a csehek átvehették a magyaroktól, illetőleg magyarokról: Zsigmond magyar testőreiről vagy katonáiról.

9. A meglevő vagy rendelkezésünkre álló cseh nyelvtörténeti közlések-ből nem derül ki, hogy voltaképpen mi volt a régebbi csehben a *drabant* szó élettörténete. — GEBAUER (Slov. staroč. I, 320) egy XV. századi — közelebbiről mikori? — énekből közöl rá adatot, amelyben a *pakosty* szó mellett fordul elő. Ez után a BRANDL-féle Glossariumban (40) találkozunk vele 1583-ból és 1612-ből. — KNIEZSA (i. m. 622) M. D. A. DE WELESZLAVINA 1598-ból, továbbá C. Z. WUSSIN 1742-ből való szótárára hivatkozik vele kapcsolatban.

A régi adatok szűkössége és bizonytalansága mellett nehéz véleményt alkotni arról, hogy mikor, honnan, hogyan jutott a szó a csehbe. Lehet, hogy a Zsigmond király-császár korabeli viszonyok révén, lehet, hogy később.

Hogy a lengyel *drabant* 'zsoldos katona; Trabant; Hellebardier' (LINDE; BERNEKER, EtWb.; EtSz.) cseh jövevény volna, egyáltalában nem bizonyos. Szerintem legalább annyira valószínű, hogy közvetlen magyar jövevény, mégpedig elég korai, talán még Zsigmond vagy a Jagellók idejéből való.

Az 1685-től adatolt *drabant* (Com: Orb. 284; vö. KNIEZSA, SzJsz. 622) aligha lehet más, mint magyar jövevény.

KNIEZSA (i. m. 622) szerint: „E [tőle a szláv-ságból és a románból idézett] szavak eredete, egymáshoz való viszonya nincs tisztázva. Csak annyi bizonyos, hogy a szh *barabanat* és a román *dărăban*, *daroban* a magyarból

¹ Vö. BERNEKER, EtWb. (I, 219) és nála jelezve: DIEZ, EtWb. (690), valamint KARŁOWICZ, SiWyrObc. (129).

származnak.” — Az előadottakból — úgy vélem — elég világosan az következik, hogy a déli és északi szláv szók nem közvetlenül függenek össze egymással, hanem a magyaron át.

A cseh stb. *drab* 'Kriegsknecht; Büttel, Scherge' szóra nézve BERNEKER-rel egy véleményen lehetünk: a középfelnémet *drab* ~ *trab* 'Trab' szóval függ össze, s így szerintem eredetileg a lovag mellett szaladó gyalogos csatlósra vonatkozhatott.

10. A román szóra nézve a GOMBOCZ—MELICH-féle Etymologiai Szótárban (I, 1275) ezt találjuk: „A magyarból: oláh *dărăban* [alakv.: *dărăbanŃ*, *dărobanŃ*, *dorobanŃ* TIKTIN] 1. 'ehem. waffengattung, gardesoldat; 2. rumänische waffengattung; 3. (Erdélyben) 'udvari legény' Nyr. XXXVII, 220. Vö. CIHAC, II, 495, ȘAINEANU, Infl. or. I, 245, Z. f. d. Wortf. IV, 157, TIKTIN, ALEXICS, Nyr. XVI, 441, MNy. VII, 211 (helytelenül RÖSLER, SBWA. L, 591; szerinte az oláh szó < perzsa-tör. *derbān*)”.

Arra a kérdésemre, hogy mi a magyarázata a *t* helyén álló román *Ń* szóvégnék, TAMÁS LAJOS barátom az alábbi tájékoztatást volt szíves nyújtani: „A *t* végű főnevek többsége a románban *Ń*-vé lesz hangtörténeti okokból: *barbatu(m)* > *bărbat*: *barbatī* > *bărbaŃi* (ugyanígy: *monte(m)* > *munte*: *montī > *munŃi*; stb.). Volt tehát egy hangtörténetileg keletkezett *t/Ń* morfoném. Mivel egyes számú alakok is végződhetnek *Ń*-re (pl. *lanŃ*, *jumalŃ*, *orbalŃ* stb.), a többes *Ń*-je analógiás kiegyenlítődéssel az egyes számú alak *t*-jét néhány esetben kiszorította. BYCK és GRAUR példaként a következő szavakat sorolja fel: rom. *darabant* < m. *darabant*: tb. *darabanŃi*, *dorobanŃi*, új egyes számú alak: *dorobanŃ*; *soarte* 'sors' < *sorte(m)*: tb. *sorti*, új egyes számú alak: *sortŃ*; említik még a kevésbé biztos román *moŃ* 'üstök, bóbíta' esetét is (Bulletin Linguistique I, 25). — A jelenség fordítottja is előfordul: az egyes számú eredeti *Ń* végződés helyébe *t* lépett. Pl. *cârnaŃ*: tb. *cârnaŃi*, új egyes szám *cârnat*; *grăunŃ*: tb. *grăunŃi*, új egyes szám *grăunte*; stb. (BYCK—GRAUR: uo.). — Legrégibb románföldi adatom a magyar *darabant*, *darabont* átvételére Radu de la AfumaŃi vajda 1523-ból származó okleveléből: САРКАН И ДОРОВАНТИ 'székelyek és darabontok' (Anuarul Institutului de Istorie NaŃională IV, 41); tehát itt még *t*-re végződik. Az egyes számban *Ń*-re végződő alak gyűjtésében 1619 óta szerepel; uralkodó változattá a *dorobanŃ*: tb. *dorobanŃi* lett, de ma már archaizmus. Az Egyesült Fejedelemségek gyalogsága is a *dorobanŃi* nevet viselte. — A szó helynevekben is előfordul. IORGU IORDAN szerint a Bulgáriával határos teleormani kerületben fekvő *DorobanŃia* nevű község már Vitéz Mihály (1593—1601.) idejéből ismeretes (Nume de locuri românești în Rep. Pop. Rom. București, 1952. 179; további példákkal). Van *DorobanŃi* falunév is (uo.).”¹

Ezek lényeges kiegészítésére én nem vagyok illetékes. Egy-két megjegyzésemet azonban mégis előterjeszteném.

Úgy látszik, a magyarsággal közvetlenül érintkező népek közül a román nyelvbe jutott bele legkésőbb a szó. Erre vallhat ugyanis, hogy a román nyelvi formákban már nincsen mássalhangzó-torlódás. Az ilyen irányban elváltozott magyar alakokra az első adatok: 1472, 1517: *Darabanth* ~ 1509: *Darabonth* (Oklsz.). Utánuk még jó ideig jelentkeznek a *dr* kezdetű magyar formák. Ebből elegendő valószínűséggel következtethető, hogy a románba való átvétel a XVI. század eleje előtt még aligha történt meg. Erre vallhat a TAMÁSTÓL

¹ *Darabani* helység a Prut jobb partján Moldva északi szélén (Románia térképe: Pallas Lex.).

idézett 1523. évi adat is. A havasalföldi és moldvai fejedelmi udvaroknak az erdélyi fejedelmi udvarral való érintkezései, továbbá a hanyatló török hatalom ellen folytatott közös küzdelmek adhattak főképpen alkalmat ennek az udvari és katonai kifejezésnek román nyelvi használatára.

Figyelmet érdemel, hogy — amint láttuk — a *brabant*-ból származó *Bor-bánd* helynév román megfelelője — LIPSKYNÉL *Barabáncz* — *t* helyett *c* = *t*-vel végződik.

A mezőségi román nyelvben a *dărăbăn* szó jelentése a 'darabont' mellett 'udvari legény' (Nyr. XXXVII, 220), hasonlóan, ahogy az erdélyrészi magyarságnál is van a *darabofa* /*nt*-nak efféle jelentése (l. fentebb).

PAIS DEZSŐ

A szlovák nyelv magyar jövevényszavainak néhány problémája*

1. E rövid előadás keretében mindenekelőtt néhány módszertani kérdést szeretnék érinteni. Mint ismeretes, a jövevényszó-kutatásnak Magyarországon elég nagy hagyománya van, s e hagyomány kialakulásának az alapját a közel százéves szláv jövevényszó-kutatás képezi. Tudjuk, hogy MIKLOSICH kora óta, amikor a magyar tudományos szófejtés kialakult, néhány nemzedék foglalkozott a magyar nyelv szláv kölcsönszavaival, és ismeretes az is, hogy ehhez a kutatáshoz természetesen a más eredetű jövevényszavak kutatása is csatlakozott. Tudjuk azt is, hogy e tanulmányoknak a célja az volt, hogy megtalálják a magyar szókincsnek azokat az elemeit, amelyeket a magyarok az évszázadok folyamán más nyelvekből átvettek, és hogy ily módon — egyebek mellett — segítséget nyújtsanak a magyar nyelv finnugor magvának a tisztázásához. E kutatások időpontja a XIX. század volt, tehát olyan korszakban folytak e tanulmányok, amikor a nacionalizmus erősen befolyásolta a tudományt. Ennek következtében hamar létrejött a szláv nyelvek magyar elemeinek kutatása is.

Természetes, hogy a honfoglaló magyarok sok intézményt (és velük a nevüket is) átvettek a szomszédos szlávoktól. Miután azonban a magyar állam megerősödött, és bizonyos politikai és kulturális színvonalat elért, sőt azt lehet mondani, hogy a szomszédos szláv népekkel szemben erős hatalommá vált, megfordult a helyzet.

A magyar—szláv kölcsönhatások kutatásának első stádiuma az anyaggyűjtés volt. Akkor keletkeztek azok a cikkek, amelyeknek az volt a célja, hogy megállapítsák, m e n y i magyar szó lehet a szomszédos szláv nyelvben. Kevésbé fontos volt az egyes szavak történetének a kidolgozása, nem is beszélve az elméleti problémákról. Ilyen jellegű például CSOPRY LÁSZLÓNAK a rutén nyelv magyar jövevényszavairól, vagy pedig HALÁSZ IGNÁCNAK az északi szláv nyelvek magyar elemeiről szóló munkája. Ezzel szemben MUNKÁCSI BERNÁT a déli szláv nyelvek magyar jövevényszavainak már inkább az eredetével foglalkozik. Meg kell említenem, hogy a felsorolt szerzők részben nem is rendelkeztek kellő szláv nyelvi ismeretekkel, és gyakran csak szótárakat hasz-

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1959. november 3-án.

náltak forrásmunkákul. Kivétel csak CSOPEY, aki felhasználta HOLOVACKIJ népdalgyűjteményét, és maga is gyűjtött nyelvi anyagot.

Más tendencia is megmutatkozott a jövevényszó-kutatásban. Egyes nyelvészek az átvett szó alakjában régi, archaikus elemeket véltek felfedezni, és ezt az anyagot igyekeztek felhasználni történelmi nyelvtanukhoz. Megemlítem például, hogy ŠAFAŘÍK egy PALACKÝ-nak küldött levelében azt írja, hogy a szláv nyelv legrégebbi nyelve nem az írott emlékekben, hanem a magyar nyelvbe átvett szavakban őrződött meg. Példának a *galamb* szót hozza és néhány egyebet is. Közvetlenül megjegyzem, hogy akkor a VOSTOKOV által felfedezett szláv orrhangok még újdonságnak számítottak, és a legrégebbi óegyházi szláv emlékek még csak felfedezésükre vártak. Természetesen a történelmi nyelvtan és a hangtörténet azóta annyit fejlődött, hogy a jövevényszó-kutatás csak ritka és kivételes esetekben tud valami újabbat hozni számunkra.

Az évek folyamán a nyelvtudomány módszerei sok mindenben megváltoztak, és maga a szófejtés, az etimologizálás is — ami régebben sokszor csak dilettánsok szórakozásának számított — igyekezett a modern nyelvtudomány módszereit magáévá tenni. Így született meg például MELICH JÁNOS jövevényszó-kutatása is, ahol teljes mértékben ki van használva a nyelvészeti földrajz, az emlékek analízise és a tökéletesen kidolgozott szótörténet.

2. A továbbiak folyamán egy fontos kérdést szeretnék felvetni: alkotnak-e az egyik nyelvből a másik nyelvbe átvett szavak zárt fogalmi kört, egy egészet, aminek más jelei is vannak, nemcsak az, hogy — például — éppen a szlovák nyelvben levő magyar szavakról stb. van szó? Vagy pedig inkább szét-szórt, egymással össze nem függő szavak halmazáról kell beszélnünk, amelyek egymástól függetlenek, és nincs közöttük fogalmi összefüggés? Erre a kérdésre nehéz egyértelműen válaszolni. MELICH kora óta a magyar nyelvészek a szláv-ból átvett jövevényszavakat fogalmi körök szerint igyekeztek vizsgálni (így MELICH, KNIEZSA stb.) Hogy ez a módszer mennyi újat és hasznosat hozott, azt a magyar nyelvészek előtt nem kell külön hangsúlyoznom. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy a honfoglaló magyarok a szlávoktól valóban átvehettek néhány intézményt, ennek majdnem teljes szókincsével együtt, olyan intézményeket, amelyeket azelőtt nem ismertek.

Szláv vonatkozásban azonban más volt a helyzet. A szlovákok már le voltak telepedve, amikor a magyarsággal érintkezésbe kerültek, és a magyarság csak lassan és hosszú évek folyamán költözött fel Szlovákia területére. Az első nagyobb magyar település Szlovákia déli részein ment végbe, a XIII. század derekán. CHALOUPECKÝ szerint e vidék nagy része akkor még lakatlan volt, s a magyarok a tatárok elöl menekülve telepedtek ott le.

Szlovákia története szempontjából azonban a legfontosabb magyar betelepülés a XVI—XVII. század folyamán ment végbe, amikor a magyarok — a törökök által megszállt magyar állam közepéről — tömegesen felköltöztek északra. Ekkor keletkeztek Szlovákia területén a vegyes nyelvű községek is.

Nem feledkezhetünk meg arról a körülményről sem, hogy az akkori magyar állam soknyelvű állam volt, és hivatalos nyelve a latin. A nemzetiségek — legalábbis ami az úgynevezett szabad lakosságot illeti — a jog szerint egyenjogúak voltak. Vesd össze erre vonatkozólag Verbőczy István 1608-ból származó Tripartitumát. Magyarország tehát egészen a XVIII. század végéig nem ismerte a mai értelemben vett nemzetiségi kérdést.

Mi következik a felsorolt tényekből? Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv befolyása a szlovák nyelvre — a régebbi korban — leg-

erősebben népi és familiáris vonatkozásban érvényesülhetett. S ezt bizonyítja a tőlem összegyűjtött anyag is. Annak az anyagnak, amit összeszedtem, több mint a fele a házi életre — a konyhára, háztartásra és társalgásra — vonatkozik. Csak később, amikor a hazai (nemzetiségi) nyelvek használata lassan elterjedtebbé vált a hivatalokban is, kerülnek a szlovákba a hivatali élet (az államigazgatás) műszavai is.

Ezek szerint tehát a szlovák nyelv magyar jövevényszavai nem kapcsolódnak kifejezetten egy vagy néhány fogalmi körhöz, hanem inkább fludiumot alkotnak, ahol mindennapi szavak vannak, olyanok, amelyeknek részben szlovák megfelelőjük is létezett. Persze ez a helyzet nyelvjárasterületenként változik. Vannak ugyanis területek, ahol valóban beszélhetünk egy teljes átvett fogalmi körrel; ilyen például Nagyszombat környékének bortermelelő terminológiája, amely nagyrészt magyar eredetű. Az erre vonatkozó adatok már a XVI. század óta ismeretesek: *pereg*, *bujtláš*, *máštláš*, *fačko* 'gyenge fehér bor' (< magyar *fakó*), *čingír*, *terkel*, *prěš* stb.

A magyar irodalmi nyelv befolyása azonban a szlovák nyelvre úgyszólván egyáltalán nem mutatható ki. Ennek az oka abban keresendő, hogy a szlovákok már régóta a cseh irodalmi nyelvet használták, úgy látszik, egyebek között azért, mivel a szlovák értelmiség a prágai egyetemen tanult. Mint ismeretes ugyanis, Magyarországon csak Pázmány Péter alapított egyetemet 1635-ben, és ennek az egyetemnek nem volt minden fakultása.

A cseh nyelv nem volt a szlovákok számára idegen, ahogyan ezt PAULINY „Dejiny spisovnej slovenčiny” című művében véli. A cseh nyelv szerepét Szlovákia területén — PAULINY véleményével ellentétben — nem lehet az óegyházi szláv, latin és magyar nyelv szerepével összehasonlítani. A régi szlovák nyelvemlékekről már első látásra megállapítható, hogy cseh nyelvűek, de a további tanulmányozás folyamán kénytelenek vagyunk bevallani, hogy mégsem azok. Röviden azt mondhatnám, hogy a cseh nyelv csak a szöveg alapját képezi, a részletek azonban már szlovákok. Az alapszókinés tehát cseh, demivel a csehben olyan szavak is voltak, amelyeket a szlovákok nem értettek, ezeket hazai szlovák kifejezésekkel helyettesítették. Ezek között aztán néhány magyar eredetű szó is akadt, nevezetesen *chír*, *chírny* ~ *chیرهčny*, *unovat* (*sa*), *chotár*, *vidék*, *šator* ~ *šiator*. Az itt felsorolt szavak már a XVII. századi nyomtatott irodalomban majdnem mindig előfordulnak, de emellett az egész szöveg többé-kevésbé cseh lehet. Egészen más a helyzet az írott (kéziratos) emlékeknél. Az írott emlékek nyelve már a XVI. század óta erősen szlovákosodik, ami érthető is. A szlovákosodás fogalmán azt kell értenünk, hogy a helyi nyelvjárás erős hatása alatt álltak.

Ezeknek kapcsán természetesen már beszélhetünk teljes fogalomkörökről is, amelyek a magyarból a szlovákba átmentek, csakhogy a szókinés itt majdnem mindig helyi (nyelvjárás) jellegű. Ilyen például a már említett nagyszombati bortermelelő terminológia a XVII. századból. E terminológia létrejöttének magyarázata az, hogy a nemesurak, amikor északra települtek, letelepülésük után a szlovákok sok, a feudális és nemesi élettel kapcsolatos terminust vettek át tőlük. Már ezelőtt is ismeretes volt a szlovákban a *gráf* szó: hozzá csatlakoznak most a *cimer*, *kaštil* ~ *kaštiel*, *palota*, *lovás*, *portáš*, *kapuš*, *rákoš* és ehhez hasonló szavak. Mivel ebben az időben kötelező katonai szolgálat nem volt, hanem — háború esetén — minden nemes személyesen ment a harcba, esetleg jobbagyokat is felfegyverezhetett, átvett a szlovák nyelv a török háborúk korában néhány katonai szakkifejezést is: *feđvereš*, *sakaloš*,

šeregbontov, čatovaľ, čata stb. A feudalizmus jogi és gazdasági berendezésével a következő szavak függnek össze: *išpán, varmeda, orság, irek, irekfogo, ileš, dežma, dereš, bíršág, bíreš, arendáš, želiar* stb.

Egészen érdekes és sajtóságos volt a városok helyzete. Ismeretes, hogy a felvidéki városok többsége a XII. században keletkezett, mint úgynevezett szabad királyi város. Lakosságuk, nem magyar, hanem más nyelvű népelem volt; ilyen például a 24 szepesi város, melynek lakosai németek voltak. E városokban főleg iparosság lakott. A magyar alföldi agrárvárosok típusa Szlovákia területén viszont ismeretlen volt. E felvidéki városok privilégiumokkal voltak felruházva, s jogszabályaik leggyakrabban a magdeburgi jog befolyása alatt keletkeztek. A bányavárosok, mint Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecbánya — szintén német eredetű — jihlavai „*Jus regale montanorum*”-mal rendelkeztek. A XIV. század óta azonban már a szlovák lakosság is erősen részt vett a városok életében. Ismeretes, hogy ebben az időben Zsolna város tanácsa félig szlovák, félig német volt. Amikor később, a XVII. században a magyar szabad — azaz nemesi és kisnemesi — lakosság Szlovákia területére költözött, nem szívesen fogadták be őket a városokba. Csak a 1608. évi királyi rendelet alapján vált lehetővé, hogy a nemesség a városokban házat vehetett és építtethetett magának. Ilyen módon tehát a felvidéki városok lassan három nyelvévé váltak. A helyi körülményeknek megfelelően tehát a városi életre vonatkozó terminológia vagy a német, vagy a magyar nyelv hatása alatt alakult ki. Fölösleges talán hangsúlyoznom, hogy ebben az időben egységes szlovák nyelv még nem létezett, és a városok saját joggal rendelkezve elég elszigetelten éltek egyéni életüket. Ennek eredményeképp tehát egyes, magyar eredetű kifejezések gyakran csak bizonyos helyhez vannak kötve. Így a *varoš* szó csak Kelet-Szlovákia, a *polgár* viszont Közép-Szlovákia, míg a *komoraš, ešküt ~ eškut* Dél-Szlovákia részein ismeretes. Továbbá a céhlevelek terminológiája némely helyen a magyar nyelv hatása alatt állott, míg ugyanabból a korból, de más helyekről már német terminológia ismeretes. Megjegyzem, hogy magyar céhterminológia csak Nyugat-Szlovákia területéről ismeretes: *alamešter* (1692.), *táršpohár* (1726.), *inaš* (1657.), *helpenz, remek* (*majšterštuk* mellett). Néhány magyar eredetű szó a cipészeti terminológiájából is felbukkan: *fonál* (BERNOLÁKNÁL és a közép-szlovák nyelvjárásckban), *sára* (majdnem egész Szlovákia területén), *čiriz* (először BERNOLÁK szótárában bukkan fel; közismert), *bagaria* (általánosan elterjedt), *varga* (régebbi íróknál, mint Palkovičnál és Kollárnál; oklevelekben is felbukkan).

Kitérnék itt a sokszor vitatott pásztorkodási terminológia kérdésére is. KNEIÉZA az 1934-ben tartott nemzetközi szlavisztikai kongresszuson elhangzott előadásában a magyarokat a kárpáti pásztorkodás létrehozóinak és szervezőinek tartja. CRÁNĀALA „*Rumunské vlivy v Karpatech*” című művében cáfolja KNEIÉZA véleményét, és azt állítja, hogy a kárpáti pásztorkodás kialakításában több népiség vett részt. — Megjegyzem, hogy e vitatott kérdésben az én anyagom sem ad világos útmutatást. Ugyanis épp ezeknél a szavaknál nincs semmi hangtani támpont, aminek az alapján a szó átvételének a korát meg lehetne állapítani. Mégis úgy vélem, hogy a szlovák pásztorkodási terminológia magyar jövőényszavaiban két réteg különböztethető meg. Az egyik régiebb (a korábbi iratokban bukkan fel), és Szlovákia e g é s z területén el van terjedve, sőt Morvaországon is ismeretes; míg a másik helyi jellegű, és csak a későbbi iratokban bukkan fel. Az első réteg kifejezései a következők: *gazda, bojtár, juhás, salaš, čuha*, a másodikba pedig ezek a szavak tartoznak: *guláš, kondáš,*

A76

kešo (ökör neve), *cimeristj vól* (címeres ökör), *komodor*, *bundáš*, *guga* (állatbetegség), *čik* (disznóbetegség).

A többi magyar jövevényszó a szlovákban — mint már említettem — leggyakrabban a ház, a család, egyes foglalkozások és a társalgás fogalomköréhez tartoznak. Ez természetes is, hiszen ezek abból a korból származnak, amikor a magyar és szlovák lakosság egymás mellett élt. A magyarok egy része a törökök kiűzése után visszaköltözött az Alföldre, de egy részük ottmaradt, más részük az út felén megállapodott, és leggyakrabban Szlovákia déli részein telepedett le. A szlovákok pedig ugyanakkor az elhagyott déli magyar területekre a magyarokkal együtt leköltöztek. Így keletkeztek a két nyelvű községek Szlovákia területén, és ezekből terjedtek aztán a magyar eredetű familiáris kifejezések.

Ezzel a fejtegetésemmel le szeretném zárni az általam vizsgált kérdés első szakaszát, amelyben arra igyekeztem választ adni, hogy milyen okból és miképpen kerültek a magyar szavak Szlovákia területére. Még annyit óhajtok megjegyezni, hogy gyakran nem új tárgyakkal jöttek át az új szavak, hanem az új életkörülményekkel, új légkörrrel. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy például az *apu*, *apo* szót más okból vették volna át, nem pedig pszichológiai okokból; az átvétel okát ugyanis a megváltozott életkörnyezetben kell keresnünk.

3. Most a következő kérdésre próbálok választ adni: mennyire mondhatók a szlovák nyelv magyar jövevényszavai a szlovák szókincs szerves részének? Erre a kérdésre szintén nehéz egyértelműen válaszolni, mert Szlovákia — történelmi fejlődése folyamán — bonyolult változásokon ment át. Mivel Szlovákia körülbelül a XI. század óta a magyar állam része volt, természetes, hogy néhány állami és földrajzi kifejezés — mint *chotár*, *vidék*, *sihoť* és *išpán* (a hazai *župan* mellett) — ezt a helyzetet tükrözi vissza. De említettem már, hogy a magyar településnek Szlovákia területén bonyolult történelme van. Voltak ugyanis olyan korszakok, amikor Szlovákia nagy részén két nyelvűségről lehet beszélni. Ezért úgy vélem, hogy ezt a kérdést mindig az adott történelmi körülményeknek megfelelően kell vizsgálni és értékelni. Ha például a XVII. századbeli okiratokat nézzük, feltűnik, hogy néhányan családi levelezésükben is két nyelvet használtak. Így Fejérpataky Márton levelei, amiket ő apjának, Czobor Erzsébet lietavai porkolábjának írt, részben szlovák, részben magyar nyelven vannak írva, pedig a Fejérpataki család eredetileg szlovák volt. Ha pedig olyan helyzet alakult ki Szlovákia területén, hogy az írni-olvasni tudó emberek egyformán használták mind a két nyelvet, azt másképp kell megítélnünk, mint azt az állapotot, amikor a szlovák lakosság magyarul nem tudott, vagy pedig a magyar nyelvet szándékosan nem is használta. A vizsgált anyag alapján azt mondanám, hogy a szlovák—magyar kétnyelvűség csúcspontja a XVII. század volt. De miért éppen a XVII. század, hiszen továbbra is tartózkodtak magyarok Szlovákia területén, sőt a felvilágosodás korában létrejött nacionalizmus eredményeképp, amit a Mária Terézia és II. József uralkodása idején létrejött germanizációs rendeletek idéztek elő, még jobban igyekeztek magyarosítani? Ehhez meg kell értenünk, hogy a magyar nacionalizmus születése előtt — ami viszont a szlovák nacionalizmust és az úgynevezett pánszláv mozgalmat idézte fel — a szlovákok rendszeresen „Hungari”-knak érezték magukat, és a nyelvi kérdések nem voltak lényegesek számukra. A nacionalizmus csak a felvilágosodáskor, illetőleg csak később keletkezett. Mikor azonban még a magyarok sem ismerték a nemzetiségi problémát, a szlovák és az esetleges más nemzetiségű lakosság sem ismerte

azt. Ezért érthető, hogy a lakosság a magyar nyelvet ugyanúgy használta és tudta, mint a sajátját. ALBERT PRAŽÁK prágai professzor a „Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu” (A szlovák irodalmi nyelv története Štúr koráig) című művében ezt a tényt „a nemzeti öntudatosodás hiányának a jeleként” értékeli. Tökéletesen megfélemedezik azonban arról, hogy a XVII. századi szlovákok „Hungarus”-oknak érezhették magukat, nem pedig szlovákoknak. Szándékosan azt hangsúlyozom, hogy „H u n g a r u s”: mert ez nem jelenti azt, hogy már magyarnak érezték volna magukat, hanem csak a magyar állam polgáranak.

A felsorolt tények alapján tehát megérthető, hogy másképp kell értékelni a kérdést a nacionalizmus és a nyelvújítás kora előtt, és másképp az ez után következő időszakban.

Arról a problémáról, hogy a magyarból kölcsönzött szavak mennyire váltak a szlovák szókincs szerves részeivé, annak idején ŠKULTÉTY és CZAMBEL között vita folyt. ŠKULTÉTY a Slovenské Pohl'ady című folyóiratban 1902-ben „A szlovák nyelv idegen elemei” címmel cikket közölt, amelyben 27 magyarból való szót ismer el a szlovák nyelv szerves részeként. Ezekhez még 13 szót sorol fel, amelyekről azt mondja, hogy néhány nyelvjárásból ismeretesek. Ezenkívül azt mondja, hogy más magyar elemek is találhatóak a szlovák nyelvben, csak hogy azok nem váltak még köztulajdonná, és ezért felesleges is róluk beszélni. CZAMBEL az 1903-ban megjelent „Slováci a ich reč” (A szlovákok és nyelvük) című művében cáfolja ŠKULTÉTY véleményét, mondván, hogy mindent, ami a szlovák nyelvjárásokban él, szlováknak kell tartani, így tehát a magyar eredetű szavak is a szlovák szókincs szerves részét képezik. Ezenkívül CZAMBEL azt is állítja, hogy a magyar befolyás nem a magyar—szlovák nyelvhatártól terjed észak felé, hanem hogy a magyar befolyás az egész szlovák nyelvterületen egyaránt létezik. Szerintem mind a két szerző túlzásba esett. Igaz ugyan, hogy a szlovák nyelvet a szlovák nyelvjárások összessége képviseli, de ugyanakkor nemcsak a közös, hanem az egymástól eltérő nyelvjárási elemekről is beszélnünk kell. Továbbá teljesen valószínűtlen, hogy a magyar szavak ugyanazzal az intenzitással vonulnának át a szlovák nyelvjárások valamennyi területén. Világos ugyanis — annak ellenére, hogy vannak és voltak olyan községek, ahol a szlovákok a magyarokkal együtt élnek, illetőleg éltek —, hogy vannak és voltak olyanok is, ahol egyetlen egy ember sem tud tisztességesen magyarul beszélni. Valami különbségnek ezért a két szélsőséges típus között lenni kell.

A fő azonban az, hogy egyik szerző sem vizsgálta a kérdést történelmi összefüggéseiben. Nem szabad elfelejteni, hogy ŠKULTÉTY és CZAMBEL korában a szlovák irodalmi nyelv már létezett, sőt fél évszázada már használták is. Ezért az egyik szerző — ŠKULTÉTY — a kérdést kizárólag és csakis az irodalmi nyelv szempontjából nézte, a másik — CZAMBEL — a szlovák nyelvjárások iránti szeretetéből mindent elutasított, ami a szlovák nyelvet a csehhez közel hozhatná, és a kérdést csakis a nyelvjárások szempontjából vizsgálta.

Pedig tudjuk, hogy a Š t ú r-féle irodalmi nyelv általános elfogadása előtt nem lehet egységes szlovák irodalmi nyelvről beszélni, hanem ennek csak nyelvjárási változatairól, bár ez a nyelv az irodalomban is szerepelt. Így kell nézünk a nyugati szlovák nyelvjárásokon alapuló B e r n o l á k-féle és a nagyszombati irodalmi nyelvet is. Bár a szlovák irodalmi nyelvnek ezek a változatai a nyelvjárások fölé igyekeztek emelkedni, mégis mindvégig helyi jellegűek maradtak, és használatuk csak egy bizonyos társadalmi réteghez volt kötve

(pl. a katolikus papsághoz). Ennek következtében a magyar jövevényszavak kérdésének tárgyalásakor óvatosan kell eljárni, és a szó történetének elemzésekor azt is meg kell említeni, hogy mikor bukkant fel és hol, milyen területen, továbbá, hogy használják-e a mai napig vagy sem.

4. E szótörténeti bevezetés után egy szintén fontos kérdés tárgyalásába bocsátkozom bele, a jövevényszavak átvétele időpontjával kapcsolatos problémákba. A jövevényszó kronologizálásakor rendszerint két kritériumra szoktak építeni: a hangtani jelenségekre és a szónak a nyelvemlékekben való első előfordulásaira. Ami a szó első előfordulását illeti, tudjuk, hogy ezeket az adatokat óvatosan kell használni. Nevezetesen itt nincs az úgynevezett argumentum ex silentio. Ha például a *vidék* szó már a XIV. századbeli oklevelekben szerepel, ennek alapján elmondhatjuk, hogy ez a szó ekkor már használatos volt. Ha azonban valamelyik szóra abból a korból még nincs adatunk, nem lehet arra következtetni, hogy nem is használták. Ez a helyzet persze a nyelvemlékek szórványosságának is lehet a következménye. Ez a kritérium tehát csak pozitív értelemben használható: ha a szó megvan, lehet hinni az adatnak, ha nincs meg, más kritériumot kell keresni az átvétel időpontjának a megállapítására. Ami pedig a hangtani kritériumokat illeti, sajnos, itt sem túlságosan kedvező a helyzet. Csak egy-két olyan hangváltozás van tudniillik, amelyet a szlovákban és a magyarban egyaránt pontosan datálni lehet, de — itt mindjárt meg kell jegyezni — ez az egy-két hangváltozás is, sajnos, mindig csak két-három szóban fordul elő. Ilyen hangváltozás például a szlovák $g > h$ változás, amely körülbelül a XIII. század közepén ment végbe. Ez a változás csak két, magyarból szlovákba átvett szónál fordul elő: a *sihoť* < m. *sziget* és a *betah* < m. *beteg* szónál. Érdekes, hogy az írásos emlékekben a *betah* szó csak a XIX. században bukkan fel, pedig a hangtani alakja szerint a legrégebb magyar jövevényszavak közé tartozik. Íme, az írásbeli adatok szeszélyei! A *sihoť* szónál a helyzet a következő: legrégebbi adatom e szóra 1613-ból van: *siget*; BERNOLÁK szótárában és KOLLÁRNÁL *sihot* van, DOBROVSKYNÁL *syget* ~ *syhet* ~ *sohot*. ŠTŮR korától kezdve csak az egyetlen egy *sihot* alak létezik amihez az *osihotený* 'magányos' melléknévi alak csatlakozik. Itt nyilván legalább két különböző átvételről van szó: a *sihoť* alak lehet a legrégebb, nemcsak a $g > h$ változásokból adódóan, hanem a h utáni $e > o$ változás miatt is. Ugyanis volt a szláv nyelvekben olyan korszak, amikor a k, g, h mássalhangzó után nem állhatott magashangú magánhangzó anélkül, hogy a velarisok ne palatalizálódtak volna. Ezek szerint tehát a *sihoť* szó igenis régi átvétel lehet, nem sokkal a magyar honfoglalás utáni időből. A szlovák *siget* szó és az ehhez hasonlók pedig a későbbi korokból való átvételek.

A *betah* szóban még egy másik hangváltozás történt, mégpedig a magyar nyílt e átvétele $\bar{a}$, később a formájában. Ez a hangváltozás két okból indult meg: az első az, hogy a szlovák, nem ismervén a magyar nyílt és zárt e közötti fonologikus különbséget, valahogyan mégis interpretálta ezeket a hangokat. A másik ok pedig az, hogy — NOVÁK szerint — a régebbi közép-szlovák nyelvjáráásban volt úgynevezett szótagbeli lágyság (slabičnā mekkost'), aminek a következménye az volt, hogy a magas hangú magánhangzók előtt csakis a palatalis $\bar{d}, \bar{t}, \bar{n}$ állhatott, és soha a d, t, n ; tehát lehetséges volt $\bar{de}$, illetőleg $\bar{d}\bar{a}$, $\bar{d}\bar{a}$, de lehetetlen volt da vagy de . Tehát ahol a dentalis $\bar{d}, \bar{t}, \bar{n}$ mássalhangzó után magyar e állt (ami a szlovákban $\bar{a}$ -vé vált), ott a mássalhangzó palatalizálódott. A későbbi fejlődés folyamán a szlovákiból az eredeti $\bar{a}, \bar{ä}$ hang kiveszett, és vagy a -vá, vagy e -vé vált. (Amint ismeretes, a közép-szlovákban, tehát a mai

irodalmi nyelvben is az *ä* hang csakis a régi *ę* orrhang helyén fordul elő labialis mássalhangzó után, de tiszta ejtését nagyon ritkán lehet hallani.) Ezeket a szótagbeli lágyassággal kapcsolatos változásokat, sajnos, nem lehet pontosan keltezni, mert annak következtében, hogy az írott emlékek nem tudták pontosan visszaadni a szlovák *ä* és *ã* hangokat, nem lehet megállapítani, mikor volt érvényben az úgynevezett szótagbeli lágy-ág, és mikor ért véget ez a folyamat. Ugyanben csak közép-szlovák területre korlátozódott, más nyelvjárásban nem volt meg. Azért vannak a szlovákban kettős átvételek a magyarból: *farcha* ~ *tercha*, *tapša* ~ *tepša*, *lava* ~ *teva* stb.

A szlovák *g* > *h* változás előtt a szlovákban a *h* hang nyilván nem is volt meg. Ebből az a csábító elmélet következne, hogy abban a korban a szlováknak másképpen kellene visszaadnia a magyar *h* hangot, nevezetesen *ch* formájában. Csakhogy a helyzet nem olyan egyszerű, elsősorban azért, mert a *h* hang a XII—XIII. századbeli magyarban sem igen létezett, legalábbis BÁRCZI „Magyar hangtörténet”-e szerint csakis az ismeretlen és bizonytalan eredetű szavakban fordulhatott elő, egyéb szavakban pedig velaris spirans *χ* volt, amihez persze a szlovákban legközelebb a *ch* hang állt. BÁRCZI szerint a magyar *χ* hang még a XIV. században meglehetett. Ebből tehát arra lehet következtetni, hogy a magyarból a szlovákba átkerült szavak, mint *farcha*, *chotár*, *chosen* ~ *chasen* és *chir* a szlovákba a XIV. század előtt jöttek át.

A szlovák nyelv magyar jövevényszavai között van néhány szó, amelyben a mai magyar *a* hang vagy *o*-nak hangzik, vagy ingadozik, illetőleg régebbi korban ingadozott. A következő szlovák szavakról van szó: *chotár* (< m. *határ*), *vodlovač* (< m. *vádol, ma *vall*), *oldomaš* (óm. *aldomas* ~ *aldumas*) *aldomáš* mellett, továbbá *potkan* (< m. *patkány*), *komoraš* (< m. *kamarás*), *chosen* ~ *chasen* (< m. *haszon*). A magyar labializált *a*-ról elég sok vita folyt; ennek az elveit itt nem óhajtom ismertetni. A magam részéről BÁRCZI nézetének elfogadását tartom a legcélszerűbbnek, azaz hogy a magyar *a* hang részben nem labializált *a*-ból keletkezett, részben *o*-ból, mint két tendencia: labializáció és nyílttá válás eredménye. Az *a* > *ä* változást BÁRCZI régebbinek tartja, bár az emlékek ingadozó helyesírása nem teszi lehetővé az időpont közelebbi meghatározását. Az *o* > *a* változásról pedig úgy véli, hogy a XIII. századtól a XIV. századig ment végbe.

A felsorolt szlovák szavak között csak a *potkan* és a *komoraš* szó okoz problémát. Ugyanis a régi magyar nyelvben *potkan* volt és *komoras*: ez utóbbi szónál az ősszláv *komora* szó hatását is fel lehet tenni. A többi szó esetében az etimologikus *a*-ról van szó, tehát azok a szavak olyankor mehettek át a szlovákba, amikor a magyar vokalizmusban ingadozás volt *a* és *o* között, vagy olyankor, amikor a szlovákok az új magyar *a* hangnál mindenekelőtt a labializált érezték fontosnak, és ennek következtében *o*-ként vették át. Mindenesetre ezek az átvételek még a XIV. század előtt történtek.

Előadásom keretében nem fogok részletesebben belebocsátkozni a hangtani problémák boncolgatásába. Az említett példák alapján csak meg akartam mutatni, milyen mértékben lehet felhasználni a szlovák nyelv magyar jövevényszavai kronologizálásánál a szlovák és a magyar hangtörténeti tényeket. Előadásom elején említettem, hogy a magyarból a szlovákba a szavak többsége csak a XIV. század után, főleg a XVI. és a XVII. században került át. Abban a korban persze a nagy hangtani változások már végbementek a magyar nyelvben és a szlovákban is. A szavak többsége tehát a magyarból a szlovákba minden feltűnőbb változás nélkül ment át, persze egy kivétellel, hogy a szlovák

nyelvben az idegen fonémákat az artikulációs jegyek szerint legközelebbi szlovák fonémákkal helyettesítették. Természetes, hogy *ü, ű, ő, ő* hangok nem voltak a szlovákban, így mindkét hangpárt *i, u, e, o* hangokkal helyettesítették. De egy dologra mégis szeretnék rámutatni: a XVI. és XVII. századbeli szlovák okiratok a magyar labialis magánhangzókat általában elég szigorúan megtartják. Így például találunk az oklevelekben *esküt, fűghű, melegitű, főkapitány* és ehhez hasonló szavakat. Úgy látszik, hogy ennek a ténynek két oka van: először is az, hogy ez a korszak a legszélesebb kétnyelvűség kora, másodsor pedig az, hogy ezeket a szavakat inkább úgynevezett lexikális idézeteknek (mint például a mai nyelvben *à jour, idée fixe, raison d'être*) kell tekinteni és nem jövevényszavaknak. Nem is kell hangsúlyoznom, hogy ezeknek a kifejezéseknek a későbbi szlovák irodalomban már nyomuk sincs. Pedig ezekből a lexikális idézetekből még a XVIII. századi magánlevelezésben és magánokiratokban rengeteg volt.

5. Visszatérve tehát az előbbi kérdéshez, azt kell hangsúlyoznom, hogy a magyar jövevényszavak szervességét a szlovákban nemcsak az egyes nyelvjárások alapján kell megítélni, hanem a korokbeli szokások szerint is. A német tudomány már régebben különbséget tesz úgynevezett „Fremdwort” és „Lehnwort” között. Érthető tehát, hogy a szlovák nyelv bizonyos korszakban tele volt idegen eredetű szavakkal, sőt a szlovák kisnemes annak idején különös előszeretettel viseltetett az idegen kifejezések iránt, akár latin, akár német, akár magyar kifejezések voltak is azok. A szótörténet feladata megállapítani, hogy mi maradt ezekből a divatszerű átvételekből, és mi veszett ki teljesen. Ezt munkám szótári részében megpróbáltam részletesen elemezni és kimutatni.

Ha már tudjuk, milyen szó vált szerves részévé a szlovák nyelvnek, illetőleg valamelyik nyelvjárásának, meg kell vizsgálnunk, hogyan illeszkedett be nyelvtani rendszerébe. Ismeretes tény, hogy a jövevényszavaknak talán világszerte legnagyobb részét mindig a főnevek alkotják, melléknevekből kevesebb van, és még kevesebb van igékből, egy kötőszó átvétele meg éppen ritkaságszámba megy. Ugyanaz a helyzet a szlovákban is. A szavak átvételénél a szlovák mindig egyszerűsítésre törekszik. Tudjuk, hogy a magyarban nincs nyelvtani nem, ezért a szlovákban minden főnévnek valamilyen nyelvtani nemet kell kapnia. Érdekes tény, hogy a magyarból átvett szavak csak hímneműek és nőneműek, a semleges nem teljesen hiányzik. Az én anyagomban csak egyetlenegy ilyen szó van: *helisko* (< m. *hely*), ez is csak azért, mert a *hely* többől az *isko* képzővel (ami azt jelenti, hogy 'hely, amelyen valami történik, valamit csinálnak', vö. *bahnisko, bludisko, strnisko*) van alkotva. Egyébként a nyelvtani nem meghatározásában két kritérium van: az egyik az úgynevezett természetes nem, amely személyeknél szerepel (pl. *apo, fako, gazdo, hadnad, vajda, gróf, kuruc* stb. hímneműek); a tárgyaknál pedig a szó alakja a döntő, tehát az *a*-ra végződő szavak rendszeresen nőneműek, a más végződésű jövevényszavak pedig általában hímneműek. Nőnemű személyneveknél gyakran képzővel kell jelezni a nyelvtani nemet: például a *kišasoň* szóból nem látható, hogy nőről van szó, ezért a szó *kišasoňka* alakot öltött; így keletkezett a *bosorka* szó is. (A magyar nyelvészek annak idején azon problémáztak, hogyan keletkezett a magyar *boszorkány*-ból a szlovák *bosorka*, pedig az eset igen egyszerű: a szlovákban nem lehet egy nőnemű személyt *bosorkaň*-nak nevezni!) A tárgyak elnevezésében nem ritkaság, hogy a nyelvtani nem ingadozó, de csak abban az esetben, ha a szlovákban képzők is járulnak a szóhoz. Akkor rendszerint más neme van a képzős alaknak és más a képző nélkülinek. Például

papuč m. — *papuča* f., *pipasár* m. — *pipasára* f.; vagy más-más nemük van a szóknak képzők szerint: *mentek* m. — *mentieka* f., *zúzik* m. — *zúza* f. stb. Azaz a szónak nyelvtani neme, amelyet képző nélküli alak vesz fel, a szlovákban sohasem ingadozó.

6. Még egy utolsó kérdés marad hátra, mégpedig az úgynevezett közvetített kölcsönzések kérdése. Magyar közvetítéssel került a szlovákba sok olyan szó, amely nem magyar eredetű, hanem különböző más nyelvekből származik. Magától értetődik, hogy ezeket magyar jövevényszavaknak kell tartani. Felmerül a kérdés, vajon melyek azok a jegyek, amelyek szerint a magyar közvetítést pontosan meg lehet határozni. Vannak ugyanis olyan szavak, amelyeknél ennek a meghatározása szinte lehetetlen; például a *drót*, *šróf*, *ciel* és ehhez hasonló szavakról csak annyit lehet mondani, hogy bizonytalan eredetűek. Lehetnek német eredetűek, azonban magyar közvetítéssel is lehet számolni. Némelyik szónál szótörténeti alapon lehet kimutatni a magyar eredetet. Például a *gróf* szó nyilván az egész ország feudális rendszerével függ össze, tehát minden valószínűség szerint magyar eredetű. A többi szónál az illető szónak a magyar hangrendszer sajátosságait tükröző átalakítása a döntő. Ezek a magyar változások kétfélek: elsősorban rendszerek, mint például a magánhangzó-illeszkedés: kfn. *tinkel*, *dinkel* > m. *tenkely* ~ *tönköly* > szlov. *tenkel*, ném. *törkel* > m. *terkely* ~ *törkely* > szlov. *terkel*; mássalhangzó és liquida közé magánhangzó betoldása következő képlet szerint: *tlat* > *talat*, *tert* > *teret*, *turt* > *torot*; kfn. *planke* > m. *palánk* > szlov. *palánk*, ném. *berg* > m. *pereg* > szlov. *pereg* stb.; disszimiláció: *r*—*r* > *r*—*ly* vagy *l*—*r*: kfn. *chorherr* > m. *korhely* > szlov. *korhel*, kfn. *vorrüter* > m. *fullajtár* > szlov. *fulajtár* stb. Vannak azután más változások, amelyek nem rendszerek ugyan, de ezek alapján is ki lehet mutatni a magyarból való származást; például a török *fincan* szó végén a magyarban a szóvégi *n* eltűnt (pedig egy *findzsán* alak is elképzelhető, annál is inkább, mivel a törökben a hangsúly a szó végén van), és *findzsa* lett belőle, amely a szlovákba *findža* alakban került át. Ezeket a változásokat mindig egyes nyelvek szerint kell vizsgálni, mert minden nyelvből való átvételnél kissé más a rendszer.

7. A felsorolt kérdésekkel persze nem merítettem ki témám teljes problémakörét. Ezek csak mutatóványok voltak abból a kérdéskomplexumból, amellyel szerintem minden szótörténettel és etimológiával foglalkozó nyelvész találkozhat munkája közben.

ZOE HAUPTOVÁ

Négy szó Kazinczy Osszián-fordításából

1. Kazinczy a különféle (írói egyéniséghez, tárgyhoz, műfajhoz, a szerepeltetett személyek társadalmi hovatartozásához, műveltségi fokához stb. igazodó) stílusfajták kialakításában igen jelentős szerepet tulajdonított a szóhasználatnak (1. hozzászólásomat a III. nyelvészkongresszus stilisztikai vitájához: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet 278—81). Éppen ezért készülő kandidátusi értekezésemben annak vizsgálatát tűztem ki célul, hogy vajon a szókinés különféle rétegeit milyen stilisztikai célokra használta fel, illetőleg hogy az egyes stílusfajtákban a szóhasználatot a szó-

készlet mely rétegeinek elemeiből alakította ki. Hogy e feladatnak megfelelhessenek, mindenekelőtt azt kellett megállapítanom, hogy az egyes (archaizáló, népies, szentimentális stb.) stílusfajtákban előforduló szavak, illetőleg közülük azok, amelyek föltehetőleg stílusesszéközül szolgálhattak, a k k o r a s z ó - k i n e s n e k m e l y r é t e g é h e z t a r t o z t a k. Ilyen irányú vizsgálataimból alább közlök mutatóba néhányat: Példáim az Osszián-fordításból (1815. Kazinczy' munkáji VI—VII.) valók.

2. Csornok (~ *csarnok*): „A' gyöngye nem' fiai lakták az atyák' *csornokjait*” (VI, 182—3); „elhagyta *csornokját*, 's Kruajlinban véve lakot” (VI, 149).

A *csarnok* ~ *csornok* szót a NyÚSz. szerint BARÓTI SZABÓ DÁVID újította fel.¹ GÁLDI LÁSZLÓ azonban rámutat, hogy már WAGNERNél föllelhető mint a *porticus* megfelelője, a *bé-födött tornácz* szinonímája (Phras.; vö. A m. szótárir. tört. 16). Mindjárt jelzem: ugyanitt a *Theatrum*, *Schau-Platz* magyar megfelelője „Játék-hely, nezdő-hely, *tornok*” (119). Kazinczy a műhöz csatolt Glosszáriumban „Pompásépület”-nek értelmezte. Ő a szónak ezt a jelentést GÁLDI szerint önkényesen adta (i. m. 319). — Magam úgy látom, hogy voltképpen ugyanegy töről sarjadt a szónak valamennyi jelentése. A szóra tudniillik a régiségben az első adat CAL.-ból ismeretes, ahol az *amphitheatrum* a. m. „Játék nízésre való hely, kerek graditsos tsarnok.” Ebből a *csarnok*-ból „sz ó t á r i” ú t o n egyrészt 'folyosó, tornác', másrészt 'theatrum, Schauplatz; játékhely, nézőhely' lett. MA. (1604., 1611.) a latin—magyar részben szinte szó szerint átvette (CAL. értelmezését, a magyar—latin részben ellenben már nem 'amphitheatrum' értelmezéssel látta el szavunkat, hanem a *czarnok* változatnál 'Porticus, Theatrum, Atrium', a *czornok* változatnál pedig 'Porticus, Theatrum' jelentést tüntetett fel. MA.-nek e két utóbbi adatát átvette PP. (1708.) is a magyar részben. Itt érdemes megjegyezni, hogy a *porticus* FINÁLY szótára szerint egyrészt a. m. „az amphitheatrumban a fedett legfelsőbb oszlopsorok, a hol a szegény polgárok ültek (karzat)”, de másrészt jelent 'oszlopfolyosó'-t is. MA. 1708. és PPB. 1767. már 'ein bedecker Gang, Laube, Schauptatz' német értelmezéssel szótározta szavunkat. Innen érhetőek WAGNER idézett értelmezései is. További lépést jelent ADÁMI: szerinte a *csarnok* 'galéri, gang' jelentésű. (Vö. MNy. XII, 74.) S ezzel el is érkeztünk BARÓTI SZABÓ Kisdéd Szótárának 'folyosó, tornác', illetőleg 'néző folyosó' értelmű *csarnok* ~ *csornok* szavához. — A Tsz. szerint: „*Csornok*, tornác. Székely szó.” Ezt azonban aligha tarthatjuk hitelesnek; részint, mert közlőjéről, CSEREY ELEKTRől tudjuk, hogy adatai egy részét régi szótárakból jegyezte ki (vö. GOMBOCZ: MNy. XII, 75); részint pedig azért, mert más adatokkal nem igazolhatjuk. Így nem gondolhatunk arra, hogy BARÓTI a székelységből merítette szavunkat; valószínűbb, hogy szótárakból vette át.

Kazinczy tisztában volt azzal, hogy a szótárak 'tornác' értelemben közlik a szót (vö. 1815. K. Döbrentei Gábornak: Lev. XIII, 304). Minden bizonynyal WAGNERre, illetőleg SzD.¹⁻²-ra gondolt. Csakhogy Kazinczy ismerte a *csornok*-ot „eredeti” 'amphitheatrum' jelentésében is, mégpedig nem szótárakból, hanem a mind maig egyetlen irodalmi forrásból (vö. GOMBOCZ: MNy. XII, 74), a Zrínyiaszból: „*Csarnok* vagy *Csornok* Zrínyinél a' Zrínyiadé XV.

¹ Ugyanígy SIMAI és KLEMM nyomán az EtSz. (I, 870) is.

² Zrínyinél az idézett helyen *charnok* változat szerepel; GÁLDI (i. m. 319) szerint Kazinczy SzD.² nyomán élt *csornok* alakban szavunkkal.

kötetében stropa 84. Amphitheatrum” (1815.: K. Kis Jánosnak: Lev. XIII, 373).¹ A Nyelvrontók című epigrammájában tehát ő is ilyen jelentésben élt ve'le: „Rontott mert építeni akart Palladio; benne | Csak rontót látál vad kora, jó ideig. | A' Mívész érzette magát s Neked én fogok úgy mond | Törvényt és példát adni, de nem te nekem. | 'S im áll a' roppant csornok . . .”. Vö. Kazinczy minden kétséget kizáró magyarázatával: „Tudod, mert láttad Vicenzát, hogy Palladio ott egy Amphitheatert de gli O l i m p i c i i épített. Zrinyi Charnoknak nevezi az Amphitheatert, 's így én is, engedelmével a' mi derék Nyelvtudósainknak” (1815.: K. Döbrentei Gábornak: Lev. XIII, 376).

Ám az Osszián-fordításban nem volt szüksége 'amphitheatrum' jelentésű szóra — annál inkább olyan kifejezésre, amely a 'pompás épület' fogalmat kifejezi. Dehát az *amphitheatrum* olyan épület, amely szerepét tekintve különféle látványosságok helyéül szolgál, külsejét nézve viszont lehet pompás. Kazinczyt a szó jelentésének elsősorban a második mozzanata ragadta meg: a Zrinyinél talált magyar megfelelőjének is erre a külsőre utaló jelentésmozzanatára építette föl idézett epigrammáját. (Érdemes kiemelni, hogy *roppant* jelzőt tett elé, vö. fentebb.) Nem volt tehát már nehéz az Osszián-fordításban a *csarnok* 'amphitheatrum' szóban az első jelentésmozzanatot teljesen elhanyagolnia s a másodikat egyeduralkodói rangra emelnie.

Szempontunkból azonban nem az a fontos, hogy Kazinczyt kivonjuk a *csarnok* esetében az önkényesség vádjá alól. Azt ellenben ki kell emelnünk, hogy mikor az Osszián-fordításban a *csarnok* ~ *csornok* szóval élt, t u d a t o s a n egy régi nyelvelemet használt fel új, de egészen természetes úton kialakított jelentésben.

3. Csátés: „Én távol valék a' *csátés* pusztában” (VII, 114); „futni látja a' szarvas ollóját a' Lubár *csátés* mezején” (VII, 294).

A *csáté* ~ *csáté* szót a Tsz. 'giz-gaz, gyim-gyom', dudva, gyom', továbbá 'sás', illetőleg 'bokros hely, csalit' jelentésű kemenesalji, Marcal, illetőleg Balaton melléki szónak mondja. A Mtsz. a *csáté*-t tekinti fő változatnak és a Tsz. alapján a Marcal, illetőleg a Balaton mellékéről, továbbá Kemenesaljáról, egyéb forrásokra támaszkodva pedig Zala, Veszprém, Somogy, Tolna, Komárom, Szatmár, Szilágy megyéből és Alsó-Baranyából adatolja, a *csáté* alakváltozatra pedig a Tsz. nyomán a Marcal és a Balaton mellékéről, továbbá Kemenesaljáról, más források alapján meg Győr, Baranya, Zemplén, Abaúj, Bereg és Nógrád megyéből hoz adatot. — SzD.² „*tsáté*: sás. sásé” adatot közöl. Érdemes megjegyezni, hogy Erdélyben, a Székelyföldön a XIX. század elején *sáté* változatban élt a szó (vö. Tsz.); így föltehető, hogy BARÓTI a *sáté* szót nem a nyelvjárásából vette, hanem vagy irodalmi forrásból merítette, vagy kassai tartózkodása idején jegyezte fel (vö. alább). — A felvidéki SÁNDOR Toldalékában szintén a *csáté* változatot találjuk: 'Sásos, Kásás, v. Szittyós hely' értelmezéssel. *Csáté*-t találunk a MNSzkv.-ben (1827.) és a szerenesi plébános KASSAI-nak a szótárában is, 'Knopfgras', illetőleg 'sás' értelemben. Ellenben a dunántúli KRESZNERICS szótára *csádé*-t közöl 'bozót' jelentéssel. A Tzs.-ben a *csáté* a fő változat, de utaló szóként a *csádé* is föl van véve.

A NSz. anyagában a *csádé(s)*-ra Kazinczy korából való szótárokon kívül csak mezőgazdasági, illetőleg növényteni kézikönyv jellegű forrásokból találunk példát (1790. Dohánytermesztésről 13; 1796. Plessing: Mezei Kalendárium

¹ „Amfiteatrumban így láthatál bikát, Az ki a fővényben köszörüli szarvát, Mely kapál csarnokon, s fúja az fővényet” (Négyesy-féle kiadás 329).

105; 1793. Földi: Magyar fűvésztud. 58). Ellenben a *csáté* (*s*) változatra hasonló jellegű forrásokon (1759. Szathmáry Király Gy.: Méheskert 130; 1791. Nagyváti: Mezei Gazda I, 306; 1807. Diószegi-Fazekas: Fűvészkönyv I, 81; stb.) kívül van idézet 1760—1787-ből, Orczy Költeményes holmijából (144); 1795-ből, Gvadányi Időtöltéséből (120);¹ 1796-ból, a Magyar Kurirból (II, 63); 1799-ből, Vályi András „Magyarországnak leírása” című művéből (II, 218); 1802-ből, Peretsényi Nagy László Szakadárából 99; Berzsenyi műveiből (Döbrentei-féle kiadás 268); stb. Az idézett szerzők közül Orczy Abaúj megyei főispán volt, Gvadányi Zemplén, Vályi András és Nagyváti Borsod megyében születtek, Szathmáry Király Borsod megye törvényszékének volt a tagja, Berzsenyi életének egyik legkedvesebb szakaszát Kemenesalján töltötte (vö. SZINNYEI, MíR.). Az tehát, hogy ők a *csáté* változatot használták, alighanem azzal magyarázható, hogy az északkeleti, illetőleg a Kemenesalján élő nyelvjárásból merítették a szót: éppen a tőlük származó adatok egybehangzó vallo-mása alapján föltehető, hogy Abaúj, Borsod, Zemplén megyében, valamint a Kemenesalján mint ma, ugyanúgy a XVIII—XIX. században is élt a szó, mégpedig *csáté* változatban vagy legalább abban is. Az a körülmény viszont, hogy a szó első használói zömükben olyan vidékről származtak, olyan vidéken éltek, működtek, ahol a szó *csáté* alakban élt, meghatározta annak további sorsát: a XVIII—XIX. századi irodalmi nyelvben a *csáté* változat jutott nagyobb szerephez. — Az adatok tehát igazolják, hogy a Tzs. a *csáté* ~ *csádé* szót reális irodalmi nyelvi egyensúlyi helyzetének megfelelően vette számba (l. fentebb).

Végeredményül megállapíthatjuk: Kazinczy az idézett helyen olyan nyelvi elemet használt, amelyik nem volt ugyan országosan elterjedve, az irodalomban azonban éltek vele; a szót abban az alakváltozatban alkalmazta, amelyik a saját nyelvjárásában is megvolt, az irodalomban is elterjedtebb volt. Közvetlen forrását nehéz lenne megállapítani: vehette a maga nyelvjárásából is, de szótári, irodalmi forrásból is. Annyi kétségtelen, hogy ő nem érezhette kevésbé ismert szónak: a Glosszáriumban a *balkány* értelmezésére használta (KM. VII, 349).

4. Damas: „Egy *damasz* rohana-ki az erdőből. Láncsám átlikasztá oldalát” (VI, 187); „[a folyam] a’ rengetegben fakad, az agyáros *damaszok*’ barna kőszálai között” (VII, 319).

A *damasz* szót a NySz. a XVII. század második feléből, Lippaitól (Calendarium Oeconomicum 1662. 42: *domasz*) és Cseh Mártontól (OrvK. 1656. és 1676. 36: *domosz*) adatolja. Először SzD.¹ szótározta ’nagy kamasz disznó, sertélyes’ értelmezéssel. SzD.¹⁻²-on kívül PP. (1801.), SI., KRESZN. (Lippaira és SzD.-ra hivatkozva!), KASSAI (bár FÖLDI nyomán csak ’tapír’ jelentésben), a Tzs. (*damasz* alakban utaló szóként, *domosz* változatban értelmezve), BALLAGI TeljSz.-a (a *damasz*-nál I. jelentésben *domosz*-ra utalva, a *domosz*-t *-gal nyelvjárásának minősítve!) és CzF. is közli. Mindemellett nem gondolhatunk rá, hogy szavunk a XVIII—XIX. században széles körben élő szó volt; ennek BALL. említett minősítésén és KRESZN. utalásán (ti. hogy az élő beszédből nem ismeri) kívül a gyér szövegpélda is ellene szól: a NSz. gyűjtésében Lippai és Kazinczy idézett adatát nem tekintve csak három irodalmi példát találtam rá: 1779. u. Miháltz: Paraszti majorság II, 21; 1794. Baróti Szabó: Paraszti majorság 111; Barklajus—Fehér: Argenis II, 120, s ezeket — TOMPA JÓZSEF szívességéből — csak eggyel egészíthetem ki: 1797. Házi és mezei szolgál

¹ A NySz. a *csáté* változatra innen idézi a legkorábbi adatot.

19. (Az idézett szótárak vallomását az EtSz. I, 1265 is „csak szótári adatok”-nak tartja.)

Kazinczy nyelvjárásából nincs kimutatva *damasz* ~ *domosz* szó. Így alighanem föltehetjük, hogy ő vagy BARÓTI nyomán élt vele, vagy a „Házi és mezei szolga”-ból vette. BARÓTI meríthette Miháltztól. Az, hogy BARÓTI csakugyan forgatta Miháltz művét, nem kétséges: SZD.² példamondatot idéz belőle (vö. GÁLDI i. m. 239). Miháltz viszont, éppúgy, mint BARÓTI, erdélyi volt (vö. SZINNYEI, MÍr.). Eszerint valahol Erdélyben kereshetnők a forrást. Ezzel PP. adata is egybevágna, és végeredményben nem szólna ellene az sem, hogy Lippai nem volt erdélyi születésű, mert ő is elég huzamosan tartózkodott ott (vö. SZINNYEI, MÍr.). De az a baj, hogy föltevésünket nyelvjárásai adatok nem támogatják: jóllehet BÁRCZI (BALLAGI nyomán?) azoknak az oszmánli jövevényszóknak a sorában említi a *damasz* ~ *domosz*-t, amelyek a nyelvjárásokban fennmaradtak (A magyar szókincs eredete² 79), sem a Tsz., sem a MTsz. nem közli, s nincs rá adat az ÚMTsz. anyagában sem.

GÁLDI a *domuz* (*damasz*, *domasz*) szót azok közé a nálunk oszmánliból való átvételként ismeretes (EtSz. I, 1265) szavak közé sorolja, amelyek a XVII—XVIII. század folyamán kerültek a románba, ŞAINEANŪRA való hivatkozással megjegyezve: ilyenek általában csak a kárpátaljai vajdaságokban, elsősorban a Havaselvén és Moldvában voltak elterjedve (MNy. XXXV, 10). Cseh Mártonról, aki a magyarban először használhatta a szót (A „Lovak orvosságos könyvecskéje” című művének első kiadása, amelynek második kiadásából mint második előfordulási helyről idézi szavunkat a NySz., 1656-ban, tehát hat évvel korábban jelent meg, mint Lippainak a Calendariuma, ahonnan a NySz. első adata származik!), nemcsak azt tudjuk, hogy magyarul és törökül egyaránt tudott, hanem azt is, hogy Moldván keresztül jött Magyarországra (vö. SZINNYEI, MÍr.). Ilyenformán elképzelhető, hogy útközben ott ismerte meg a *damasz* ~ *domosz* szót, onnan hozta magával. A további út természetesnek látszik: Lippai hasznos ismereteket közlő műveihez (Calendarium, Posoni kert) alkalmasint felhasználta Cseh Márton könyvét. Később Miháltz — vagy akár maga Baróti is — a gazdasági tanácsokat tartalmazó „Paraszi majorság” fordítása közben akár Cseh Mártonnak, akár Lippainak ugyanabba a tárgykörbe vágó művét felüthette, s ugyanez föltehető a „Házi és mezei szolga” szerzőjéről is. Cseh könyve, Lippai mindkét műve, a „Paraszi majorság” bármelyik fordítása, a „Házi és mezei szolga” egyaránt gazdálkodással foglalkozó embereknek szólt, nem a kifinomult ízlésű, művelt legfelsőbb rétegeknek. Akármelyikükben találkozott tehát valaki a *damasz* ~ *domosz* szóval, bizvást érezhette népi eredetűnek, ilyen jellegűnek. Végeredményben tehát azt állapíthatjuk meg, hogy amikor Kazinczy az Osszián-fordításban (BARÓTI nyomán?) a *damasz* szóval élt, voltaképpen egy az oszmánliból (román közvetítéssel?) hozzánk került, igen ritka, népi színezetű nyelvi elemet használt fel.

5. Sarj: „Pengve száll *sarj* a' *sarjra* 's a' sisakok meghasadnak a vágástól” (VI, 19); „Sokan voltanak a' holtak *sarj*nak villongzása alatt” (VI, 64).

Az Osszián-fordítás *sarj* 'kard' szavát FISCHER (HALÁSZ) IGNÁCZ „teremtett” szónak gondolta (Nyr. IV, 456). A NyÚSz. szerint is érthetetlen, miért akarta Kazinczy a *sarj* szót 'kard' értelemben használni. A kérdés megfejtéséhez a tőlem forrásul használt szótárak nem nyújtanak fogódzót: egyikben sincs a *sarj*-nak olyan jelentése, mely Kazinczynak alapul szolgálhatott volna, s nem találtam rá adatot a NySz.-ban sem. Ellenben eligazít Kazinczynak

egyik levele, melyben Pápay Sámuelről az iránt érdeklődik, vajon Horváth András „a' sarj szó alatt élet ért-e? acies, kés' sarja, acies cultre; vagy egyebet?” (1818. K. Pápay Sámuelnek: Lev. XV, 416). Eszerint föltehető: Kazinczy a Horváthnál talált, 'él' jelentésű *sarj* szót alkalmazta egészen természetes jelentésátvitellel 'kard éle → kard' értelemben. Föltevésünket támogatja az is, hogy az *él* szóval is élt hasonló jelentésben: „félelmetlen űzi Gaulnak *éle* az ellent” (VI, 70).

Fölvethető még a kérdés, vajon Horváth honnan merítette a *sarj* 'késnek éle' szót. Minden bizonnyal a nyelvjárásokból: a Tsz., a MTsz., az ÜMTsz. gyűjtése, a SzamSz., az OrmSz., a SzegSz. ugyan nem adatolja, de SZTRÓKAY LAJOS szerint a nép nyelvén van a borotvának *sarja* (MNy. XXXIX, 230). Egyébként MOLNÁR JÁNOS is közöl „*sar-ja*, az éle késnek vagy kaszának” adatot (Könyvház XIII; a NSz. adata). SMAI szerint is „*Sarj* . . . Acies” (VSzót. Told. 8; a NSz. gyűjtéséből). Végső fokon tehát nyelvjárási forrásra vezethető vissza adatunk.

RUZSICZKY ÉVA

A székely név eredete

1. A török onomasztikon magyar vonatkozásainak keretébe néhány olyan név is tartozik, amelynek magyarázatát eddig hiába kísérelték meg, mert csak elszigetelten, s gyakran őstörténeti apriorizmussal nyúltak hozzá. Az ilyen nevek megfelfejtése és általában a névmagyarázatok csupán abban az esetben juthatnak el addig, hogy valószínűnek tarthassuk őket, ha a kérdéses neveket egyebek mellett összehasonlító, rendszerező onomatológiai vizsgálatnak is alávetjük.¹ Ilyen név a *székely* név is.

Mellőzve a legrégebbi irodalmat,² NÉMETH GYULÁnak huszonnégyszáz évvel ezelőtt nyilvánított néhány megállapításából (A székelyek eredetének kérdése: Száz. LXIX, 129 k.) indulok ki: „A székelység vérségi köteléken alapuló társadalmi és politikai szervezete csak az ősi időből való örökség lehet . . . a XII—XIII. századi királyi Magyarország szellemével merőben ellentétes jellegű”. — A legkorábbi történeti adatok világánál szembeűnik, hogy a székelyek a magyarság háborúiban az előhadhoz tartoztak. Törökös szervezettű népeknél — mint a magyarság is — ez az újabb csatlakozott törzsek jellemzője. — „A székelyeknél fennmaradt magyar rovásírás a székely—magyar közösséget visszaviszi a magyar pogányság korszakába”; „A rendelkezésünkre álló” történeti „adatok tudományos értelmezése csak azt a feltevést engedi meg, hogy a székelyek török eredetűek”.³ — „A *székely* népnév régi

¹Nem lehet eléggé utalni azokra a módszertani cikkekre, amelyeket MELICH JÁNOS (MNy. III, 167, IX, 352, 356) és GOMBOCZ ZOLTÁN (MNy. X, 240—1) már másfél emberöltővel ezelőtt kifejtettek, de amelyeket sokan, külföldön pl. L. BAZIN, H. W. HAUSSIG stb. még ma sem alkalmaznak.

²Érte nézve l.: MORAVCSIK GYULA, Ungarische Bibliographie der Turkologie 1914—1925.: KCSA. II, 221—2; RÁSONYI LÁSZLÓ, Ung. Bibl. d. Turkologie und der orientalisches-ungarischen Beziehungen 1926—1934.: KCSA. Kieg. köt. I, 43—5; EMBER ÖDÖN, A székelyek eredetének irodalma. Debrecen, 1940.; MAKKAJ LÁSZLÓ, Histoire de Transylvanie. Paris, 1946. 49—52, 344—5.

³Úgy is fogalmazhatnánk ezt a mondatot, hogy: a székelység magja, az a rész, melyhez a név és öntudat eredetileg kapcsolódott, török eredetű.

alakjairól — JAKUBOVICH EMIL összeállítására alapján — a következőket mondhatjuk. XI. századi adatunk nincsen; első adatunk 1131 körüli időből való, Sár ispán ítéletlevelében található; ez egy *Scichul* nevű sószállító szolga neve. Ezzel az adattal legalább is egyértékű, kétségtől meg régibb időből való hagyományra megy vissza a székelyek neve a magyarországi latinságban, a *siculus* név. E két régi adat egy ómagyar *sikül* alakot mutat. E mellett már 1213-ban mutatkozik a Várad Regestrumban az *ē* hangzós alak is: „*Seccul villa*”, s ugyanott találjuk 1217-ből a *Secculzaz* alakot. 1324-ben megjelenik a *zekel* alak (USÁNKI D., Magyarország tört. földrajza III, 450) egy tolnamegyei község nevében.”

A név megfejtésére vonatkozó minden más kísérletet elvetve, NÉMETH GYULA THÚRY JÓZSEF magyarázatát (Erdélyi Múzeum XV. 1898. 244 kk.) tartotta helyesnek. THÚRY szerint a nevet a Šeyh Suleyman csagatáj szótárában található سيكيل *sikil* 'nemes, tiszta fajú és származású, hercegnő fia, uralkodó fia, herceg' szóval vehetjük egybe. — Jelentéstanai szempontból nagyon tetszetős lenne ez a magyarázat, azonban 1943-ban NÉMETH GYULA tanítványa, HASAN EREN (A székely név magyarázatához: MNY. XXXIX, 205—8) rájött arra, hogy a سيكيل *sikil* sajtóhiba سيلىك *silik* helyett. Ez a szó már a türk feliratokban is előfordul, majd ujjur hercegnők nevének tartozéka 'tiszta, tiszta származású' jelentéssel. — Miután így a THÚRY-féle magyarázat lehetetlenné vált, ugyanakkor és ugyanott (i. h. 208—9) PAIS DEZSŐ felelevenítette egy először 1931-ben, akadémiai székfoglalójában és a JANCSÓ BENEDEK-féle „Erdély története” (Kolozsvár, 1931.) függelékeként, majd később, 1937-ben a *Scriptores Rerum Hungaricarum Anonymus-magyarázataiban* (I, 102) közölt ötletét. Eszerint: az avar birodalomnak Nagy Károly frankjai által történt megdöntése idején az avarság egy része Erdélybe menekült, a Csigla-mezőre. „Ez a *Csigla-mező*, amelynek a nevében az előtag a török *čyglä* (*cygla*) a. m. 'kerítés, sövény' szó, tulajdonképpen egy avar gyűrű-védőmű a Maros—Aranyos—Kis- és Nagy-Szamos—Sajó határolta területen, vagyis a mai Mezőségeen. E khun menekültek a helyzetüknek megfelelő török nyelvi *sikil* vagy *säkil* a. m. 'elszökő (elugró), szökevény' nevet vették fel, amely a magyarban utóbb a *székely* alakot öltötte.” Ennek a szellemes etimológiának az a baja, hogy feltevést feltevéssel bizonyít, hogy 'szökevény' jelentésű *sikil* szó — bár jó analógiák vannak —, nem mutatható ki a török nyelvekben, s hogy ilyen nevet nem felvenni, hanem szomszédjaitól kapni szokott egy nép.

Egy évvel később MOÓR ELEMÉR (A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged, 1944. 36—91) elevenítette fel a régebben HÜSEYN NAMIK ORKUN (Peçenekler. İstanbul, 1933.) által fölvetett *čigil* = *székely* azonosítást, amelyhez még BAHAEDDIN ÖGEL (Sekellerin ataları hakkında. Belleten IX [1945.], 469—83) is fűzött reflexiókat. A hangtörténeti nehézségek áthidalására MOÓR egy feltételezett *Yikil*-ből indult ki. Ilyen törzsnév azonban nincs a törökségben, sőt még olyan közszó sincs, mely lélektanilag beleillene az onomasztikomba.

Legújabbban GYÖRFFY GYÖRGY (A magyar nemzetségtől a vármegyéig: Száz. XCIII, 75—86) foglalkozott a névvel, s visszatért egy olyan etimológiai kísérlethez, amelyet NÉMETH GYULA is megemlített, mert nagyon elterjedt. Eszerint a *székely* név annak a volgai bolgár törzsnév a nevével hozandó kapcsolatba, amelyet a magyar történettudomány *Eszegele*-nek emleget ugyan, de a három legkorábbi forrás, az arab geográfus Ibn Rusta 912 körül اسكل és اسغل (Bibl. Geogr. Arab. VII, ۱۴۱, ۱۴۲), pár évvel később Ibn Faḍlān (Z. V.

Togan, Ibn Fadlân's Reisebericht. Lpg., 1939. -o, 220 kk.), majd 1050 körül a perzsa Gardízi (MHK. 167) is اسكل alakban jegyezték fel. G. WIET Ibn Rusta adatait *Iskil*-nek olvassa (Ibn Rusteh, Les Atours Précieux. Trad. G. WIET. Le Caire, 1955. 159—60). Itt jegyzem meg, hogy hajdan volt egy *Eskele* falunév a Krím-félszigeten is, amely onomatológiai szempontból szinte relictum-területnek mondható (JERVIS, Military topographical map of the Kríma peninsula. Sheet VII). — NÉMETH GYULÁnak és elődeinek figyelme kiterjedt a még korábban, 565 körüli időből említett belső-ázsiai fejedelemségnek, Ὠσκήλη-nak (vö. MORAVCSIK, Byzantino-turcica. Berlin, 1958. II, 75) a nevére is, amely *Áskil*-nek is olvasható. NÉMETH szerint „bizonyos, hogy ez a szó magánhangzóval kezdődik, ennél fogva a *székely* névvel semmiképpen sem lehet egyeztetni (i. m. 133). Az azonosítás olyan történésektől származik, akik nagyon elismert kutatók ugyan — mint PAULER GYULA, ERDÉLYI LÁSZLÓ, Z. V. TOGAN —, de a török hangtörténetre nincsenek tekintettel.¹

2. A kérdésre, hogy ennyi negatívum után hol keressük a *székely* név magyarázatát, a felelet GYALLAY DOMOKOS egy 1956-ban írt és nemrégiben megjelent közleményének (MNY. LV, 218—26) olvasása kapcsán érlelődött meg bennem. Kérésemre GYALLAY így foglalta össze cikke tartalmát: „Ma is élő és járatos közszólásokból megállapítható, hogy a székelyek hajdan a fehér lovat (kancát) csodás lénynek tekintették, ősiüknek vallották. Kultikus jellegű, talán totemisztikus hiedelmek és tiszteletük a fehér ló mellett a szürke és a fehéröltös (tarka) lóra is kiterjedt.” Ezt még megtoldom azzal, hogy feleségem édesanyja, Törökné Barabás Róza is jól emlékszik még arra, hogy nagybátyja, Koréh István — Koréh Endre operaénekes nagyapja —, aki Garibaldi légiójából tért haza Sepsiszentgyörgyre, gyakran mondogatta, hogy Itáliában, de másutt is külföldön, ha két székely találkozott, azt mondták egymásnak, hogy „elvégre rokonok vagyunk Ádámról, Éváról s a fehér lóról”.

Ez a hagyomány teszi valószínűvé, hogy a *säkil* ~ *sikül* > *sëkül* > *székely* név a török nyelvek következő szavával függ össze: kipesak سائل — السائل *säkil* 'Pferd mit weissen Flecken an den Füßen' (HOUTSMA) ~ *säkül* 'sekil, sekili at' (V. IZBUDAK, El-Idrâk haşiyesi. Ist., 1936. 40) ~ gagauz *sekül* ~ *sekir* 'koñ z bialą noga' (ZAJĄCZKOWSKI: Rocznik Or. XVII, 391) ~ oszm. *säkil* 'a ló lábain lévő fehérség; fehér lábú ló; első lábain fehér ló; mind a négy lábán fehér ló; homlokán fehér ló'. Ezeket az értelmezéseket a XVI—XVII. századi nyelvelmélekekből, főleg szótárakból meríti a „Taniklariyle Tarama Szözlüğü I—IV. Ankara, 1945—57”, azaz a török nyelvtörténeti szótár. A *säkül*-ből az „ayaklarında sekili bulunan at” féle kifejezések (*säkil* + *-i* birtokos személyrag) révén, mivel azt *-li* melléknévképzős alaknak érezték, elvonó-

¹ Az elutasító vélemény határozottságát annak ellenére sem igen mérsékelhetjük, hogy a török nyelvekben meglehetősen csekély hangalakformáló tényező a hangátvetés. Ennek kérdéskomplexuma még nem eléggé felderített, noha újabban többen foglalkoztak vele; pl.: M. RÄSÄNEN (Materialien zur türk. Lautgesch. Helsinki, 1949. 223—363); J. DENY (Principes de grammaire turque. Paris, 1955. 78—9); C. BROCKELMANN (Ost-türkische Grammatik der islamischen Literaturspr. Mittelelasiens. Leiden, 1954. 67—8) és Пальмбах-Исхаков (Явления метатезы: Исследов по Сравн. Тюркск. Грамм. Мо., 1955. 293—7). Adataikhoz hozzáfűzöm, hogy akad a hangátvetésnek olyan esete is, amelyben a nyílt első szótagbeli szókezdő mássalhangzó helyét cseréli a magánhangzóval, pl. oszm., csag. *yäläk* 'eine Art Mütze' RADL.) ~ csuv. *säläk* (PAAS.) > csuv. *ösläk* 'Mütze' (RÄSÄNEN, Die tschuw. Lehnwörter im Tschur. Helsinki, 1920. 128) és (or. скирд >) csuv. *säkart* > *öskart* 'ein grosser, langgestreckter Getreideschober' (PAAS.) stb. Pár ilyen szórványos és időbelileg távoli eset azonban nem bizonyíthat *säkil*: *äskil összefüggést. Ezt csak történeti adatok tehetnék.

dott egy *säki* szó (írva *seki*). Ennek továbbképzéseként rögződött meg a mai oszmánli *sekili*. A VEFİK, SAMI BEY stb. szótárai csak a *سكى seki*-t regisztrálják. Legutoljára a Türkçe Sözlük (1955-ben) a következőket írja: „*seki* (II) — atın ayağında çoğu bileğe veya dize kadar çikan beyazlık”. ZENKER, REDHOUSE stb. szótárai ismerik ugyan az *-l* végű eredeti alakot, de összekeverik az arab írásban hasonló alakban írt *سكىل sigil* 'verrué' szóval, és eszerint adják meg a jelentést is: 'verrué; tétin; tache blanche au front ou aux pieds d'un cheval' (ZENKER). — A népnelyben a *säkül* szó mindmáig fennmaradt: *sekül*: 'ayakları beyazlı hayvan' (Amasya: An. Derl. II.), 'hayvanların ayak bileklerindeki beyazlık' (Giresun, Sivas, Ordu: SDD.); *sekil*: 'at, öküz, keçi gibi hayvanların ayağındaki beyazlık' (Konya, İçel, Isparta, Antalya etc.: SDD.), 'atın ayağındaki beyaz lekeler' (Söke vidékén: CAFEROĞLU, Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme I. İst., 1940. 201). A Kars vidékére a XIX. század közepén Iránból jött qaraparahok nyelvjárásában is: *sekil*: 'ayakları beyaz hayvan' (CAFEROĞLU, Doğu illerimiz ağızlarında toplamalar I. İst., 1942. 275). Van *sekir* változat is — mint a gagauzban — Silivri vidékén (SDD.). — Helyneveken is fennmaradt: 1519: *سكىلو Sekillü*, Keşanhoz (ez meg Geliboluhoz) tartozó falu volt (T. GÖKBILGIN, Edirne ve Paşa livası. İst., 1952. 387, 392); — volt egy *Sekillü Kavak* *سكىلو قواق* 1529-ben Dimotika környékén is (i. m. 330). A trabzoni vilayet Çifteköprü falujának ma is van *Sekil* nevű része (Türkiyede Meskün Yerler Kılavuzu).

Megvan a szó a csuvasban is; eredeti szó: *sacäl* 'weiss (von den Füssen des Pferdes)' (PAAS.), *сакъл (сагыл)* 'пещина, с пещинами ногax' (AŞMARIN). E csuvas adatok különösen fontosak, mert arra utalnak, hogy az első szótag magánhangzójaként eredeti nyílt *ä*-vel kell számolnunk. Az első szótagbeli östörök *ä*-nek ma a kazáni tatárban és baskirban *i* (a kazáni tatárban kivételesen *ä* is), a kazak, kirgiz, kojbál és szagajban *e*, a csuvasban *a*, egybeütt *ä* felel meg (RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgesch. 88—9; NÉMETH: KCsA. I. Erg. bd. 516—7; LIGETI: АОИ. VII, 115—7). Tudjuk azonban azt is, hogy már az ujjurban is gyakran fordul elő első szótagbeli *ä* ~ *i* váltakozás, pl. *kämi* ~ *kimi* 'Schiff', *käyik* ~ *kijik* 'Wild', *kärtgünč* ~ *kirtgünč* 'gläubig, Glaube', *känrän-* ~ *kirrän-* 'klimpern, brummen', *säzik* ~ *sizik* 'Zweifel', *sämäk* ~ *simäk* 'Wald', *bärgä* ~ *birgä* 'Rute' stb. (GABAIN, AlttürkGramm. Gloss.). BROCKELMANN is említ sporadikus példákat a középtörökből: *äsizlik* ~ *isizlik* 'Schlechtigkeit', *äsit-* ~ *isit-* 'hören', *bäläk* ~ *biläk* 'Geschenk' (Osttürk. Grammatik 158—9; Mitteltürk. Wortschatz).

3. Az első ómagyar adatok *sikül* alakja tehát lehet: 1. török variánsa az eredeti *säkül*-nek; 2. lehet arra is gondolni, amit NÉMETH a krónikák *Siculus* adatáról mond: „cette forme latine du nom pourrait être due aussi à l'influence d'une fausse identification du nom des Székely avec celui des Siculi, peuple de l'Italie du Sud” (La question de l'origine des sicules: Études sur l'Europe Centre-Orientale 27. Вр., 1941. 7). Mindezek előrebocsátása után nem látjuk hangtani akadályát annak, hogy a *székely* nevet a török *säkül* ~ *sikül* 'fehér folt (a lovon), fehérfoltos ló, fehér lábú ló' szóból származtassuk. — A vokalizmusnak ugyanolyan fejlődésével állunk itt szemben, mint a török eredetű magyar *bélyeg* szónál. E szó története több kérdést vethetne föl, én csak pár adatot említek: ujjur *bilik* 'Kennzeichen, Abzeichen, Merkmal' (BANG—GABAIN, Türk. Turfan-Texte V, 8, 10, 17) ~ volgai bolgár *бѣлюк, бѣлюк*. *bälük, bilük* 'знак, памятник' (Катанов, Чувашск. слова в болгарск. и татарск. памятниках. Казань, 1920. 13; 1326/27-ből: С. Е. Малов:

Эпигр. Востока I. 1947: 42. II. 1948. 46; Г. З. Юсупов: Э. В. VII. 1953. 26). A *bilik* ~ *bälük* elválasztandó mind a nagyon eleven *-gu*, *-gü* képzővel alkotott hasonló jelentésű *bälgü*, mind a 'Wissen' jelentésű *bilig* szótól, melyek mindegyike más-más kategóriájú nomen verbale (Vö. BANG: UJb. XIV, 206, 210; RÄSÄNEN, Materialien z. türk. Morph. 122, 132). — A magyar *bélyeg* szóra vonatkozó első adat 1263-ból: *biluk* olv. *bilük*. (EtSz. I, 351—2, 405—6; BÁRCZI: MNy. XL, 319).

4. A *säkül* > *székely* származtatás valószínűségét nagyon erősítené, ha ki tudnánk mutatni, hogy másutt is, a törökségnél is előfordul e szó törzs- vagy nemzetségnévként, vagy akár csupán személynévként is, mert hiszen a nemzetségnevek leginkább személynévi eredetűek, s azok a törzsnevek, amelyek nemzetségnevekből fejlődtek, szintén gyakran azok.

A kazakok egyik nemzetségének a neve összefügg a *säkül* szóval. ARISZTOV az illetékes szemipalatinszki hatóságnak 1866-ban összeállított tájékoztatójára hivatkozva közli a kazakok Abaq-Kirey törzsének tagolódását, ebben a Jantekey törzsrész Šuyungali osztálya alosztályainak a neveit: Ботакара, Кибек, *Секеле*, Тайляк; ezek összesen 620 kibitkával bírtak (Заметки об этническом составе Тюркских племен. Спб., 1897. 80). POTANIN az Abaq-Kirey törzs leszármazási, illetőleg elágazási hagyományát közölve, az előbbtől kissé eltérő módon tagolja a Чиунгалы-*nak* nevezett osztályt: *Сжэль*, Көбөк, Тайляк, Кангильды (Очерки II, 3; Приложение 2. Jegyzetében tévesen az altaji *сакыл* 'mökus' szóból eredzeteti a *Сжэль*-t). Végül GRUMM-GRIZSIMAJLO könnyen áttekinthető táblázatban mutatja be az Abaq-Kirey nép ágait, részben ARISZTOVRA támaszkodva (Западная Монголия и Урянхайск. край. III. Спб., 1930. 422). Szerinte a Джантекей törzs a Tarbagataj-hegység északi lejtőin, főleg a Kenderlik völgyében él, nyári szállásai meg a Kran és Burčum völgyében, továbbá a Qobdo-nál és a Fekete-Irtiśnél. Itt élt a *Секеле* is. Hogy itt a *säkül* szóból fejlődött ágnévvel állunk szemben, azt azért gondolom, mert az őstörök első szótagbeli *ä*-nek a kazakban általában *e* felel meg, ami meg a *-li* képzőnek megfelelő *-le* szóvégződést illeti, arra kell gondolnunk, hogy a szóvégi vokális valamelyest redukálódott, bizonytalan színezetű, s ezért az orosz aktákban gyakran *-ле*, *-ль*-nek íratik. Pontos analógiaként fölemlítem a 'fajdos' jelentésű *Kürküli* földrajzi nevekre vonatkozó kazak és baskir *Куркуле* és *Куркуль* adatokat (RÁSONYI: Acta Lingu. VII, 117, 119), továbbá a nagyon elterjedt *berdi* személynév okleveles alakjait, például 1718: *Қайберде*, *Исен берде* (Материалы по Ист. Башкирк: АССР. III, 100). Azt a tendenciát is gyakran látjuk, amelynek következtében a várt *ll* geminátá (**Секеле*l *-l*-re rövidült (vö. RÁSONYI: i. h. 127—8 és BROCKELMANN, OsttürkGramm. 66). Nagyjából hasonló a menete a kazáni tatár *секле* 'пежина' (Золотницкий, Корневой Чув.—Русск. Словарь 58) szónak is: *säkilli > *säkili* > (a középső nyílt szótag magánhangzójának kiesésével) *säklä*. A kazáni tatárban ugyan itt *siklä*-t várnánk, azonban például az oszmánli *säki* 'pad, szék' tatár megfelelőjeként BÁLINT GÁBOR a *sike* mellett *säke* alakot is említ.

Felmerülhetne az a feltevés is, hogy a *székely* név is *säkilli*-ből lett, s a rövid tövégi magánhangzó az ómagyarban szokásos módon tűnt el. Az ismert első adat azonban mássalhangzós végű, és túlkorán jelentkezik ahhoz, hogy ezt a föltevést igazolhassa.

ВАНАЕДИН ÖGEL szerint (Sekellerin atalari hakkında: Belleten IX. 1945: 469—83) az Altaj hegység vidékén élt az a *Si-* (vagy *Sie-*)*kiet*-nek írt nép is,

mely főleg a VII. század türk, tölis, ujjgur konföderációinak a kínai forrásokban (T'ang-šu) között történetében többször is fölbukkan. Hogy az első ideogrammot valóban *Si*-nek olvashatjuk, azt CSONGOR BARNABÁS nem sokkal későbbi ujjgur emlékek alapján bizonyítja (Chinese in the Uigur Script of the T'ang-period: AOr. II, 111). A *kiet* ideogramm meg ÜGEL szerint török nyelvi *-kil* szótag jelölésére is szolgálhat. Mégis ÜGELnek azt a föltevését, hogy itt egy a nyugati-türk törzsszövetségből kiszakadt *sikil* > *székely* néppel állunk szemben, nem látjuk valószínűnek. Egyébként PULLEYBLANK ugyan-ezen törzs nevét — megkérdőjelezve — *Sikär*-nek véli olvashatni (Some Remarks on the Toguzoghuz Problem: UraltJb. XXVIII, 39). Vö. még: HENNING, Argi et Tokharians: BSOAS. IX (1937—1939.), 556; *Sikari*. Még kevésbé bizonyítható, s részben egymásnak ellentmondó föltevéseket fűz ÜGEL két ugyanott fölbukkanó, s általa *Asikil*, illetőleg *Askil*-nek olvasott törzsnévhez.

Akad személynév is, amely a *säkil* szóval függ össze. Ez a csuvas *Сагалда* (Магницкий, Чувашск. язычск. имена, Казань, 1905. 71). A *säkil* szó csuvas megfelelőjének, a *sacäl*-nak a származékai között ugyanis ott van a hasonló jelentésű *сакалта* 'пегий, с пещинами' (AŞMARIN) szó is.

5. Ha a *Секеле*, *Сжэль*, *Сагалда* neveket mellőznénk is, az összehasonlító onomatológiai vizsgálat akkor is valószínűvé tenné a *székely* névnek a *säkil* szóból való eredetét. Ugyanis az olyan személy- és nemzetségneveknek, amelyek valamilyen sajátosságú, leginkább valamilyen színű ló elnevezéséből eredtek, a törökségben meglehetősen gazdag csoportja van. Ide tartozó, jól ismert törzs- és népnevekkel A. CAFEROĞLU is foglalkozott (Le culte du cheval dans l'ononastique turque. Quatrième Congrès Intern. de Sciences Onomatiques. Uppsala, 1952. I, 205—11). Itt azonban lássunk néhány példát:

1. A türkmének *Täkä* törzse *Toqtamış* osztályának ágai között GALKIN (Этнографические и историческ. материалы по Средней Азии и Оренбургск. краю. Спб., 1869. 8) több olyant is felsorol, amelyeknek neve lószínűv: *Алаша*: kazak *alaša* 'etwas bunt' (RADL.) | *Конгур* (l. alább), *Ак-Конгур*, *Қара-Конгур* | *Кюкча* (olv. *Kökčä*) 'kékesszürke' < *kök* 'kék' (árnyalatairól RADLOFF, Aus Sibirien I, 443), *Ак-Кюкча*, *Қара-Кюкча* | *Қараджа* (= Feketés) | *Чал* (= Szürke).

2. A *tay* 'kétéves csikó' szónak színnévvel való összetételei: *Кулатай* < *qula* 'gelbbraun, braun' (RADL.) a Középső Hordához tartozó Qırşaq törzsnek egyik ága; hajdan az akmolinszki területben (Красовский, Область Сибирск. Киргизов. Спб., 1868. I, 365; Тынышпаев, М., Материалы к истории киргиз. казакск. народа. Ташкент, 1925. 70) mint személynévet is látjuk, pl. *Кулатай*, egy kazak törzsfő neve (Записки Оренбургск. Отд. И. Р. Г. О. 1881: 99). — *Қаратай* a Középső Horda Naiman törzsének egy része (Потанин, Очерки II, 7; Тынышпаев i. m. 71); قرهطای 1615-ben egy anatóliai türkmén „семаат”-nak a neve (A. REFIK, Anadolu türk aşiretleri. İst., 1930. 73). A qaraqalpaqok Mangit törzséhez is tartozott egy *Qaratay* nevű rész (Г. А. Жданко, Очерки ист. этногр. Каракалп. Мо.—Л., 1950. 164); stb. Tucatnál több történeti személy is viselte ezt a nevet, a XIII. század elejétől kezdve dokumentálhatóan. Aligha volt igaza PELLJOTnak, mikor ezt a nevet mongolnak minősítette: „*Qaratai* pourrait être un doublet mongol normal de *Qaratu*” (Notes sur la histoire de la Horde d'Or. Paris, 1950. 178). E nevet már a mongol betörés előtt is látjuk a Közel-keleten; például egy ilyen nevű költő már meg is halt a század közepén (WIET, G., Les biographies du Man-

hal Safi. Le Caire, 1932. 34), s a nagy kóniai szelesük emir, *Ķelāleddīn Qaratay* szereplése is megelőzi a mongol hatást (Ibn Bibī ed. HOUTSMA III, rrr, rrr stb.). Később a nyugati kazakoknak volt egy ilyen nevű szultánja (meghalt 1826-ban; A. Мейер, Материалы. Приложение). — *Алатай* a Középső Horda Qırşaq törzsének az ága (Аристов i. m. 93; Тынышпаев i. m. 70). — *Сарытай* (рыжий жеребенок) (Г. Ананьев, Қараноғайцы. Сб.Мат. Оп. Кавказа XX. Отд. I, 19).

3. *Чубарайғыр* a kazakok *Kiräy* törzsének egyik ága (Аристов i. m. 119) < *čubar* ~ *šubar* 'hell, mit kleinen dunklen Flecken' (RADLOFF, Aus Sibirien I, 444) + *ayğır* 'Hengst' (RADL). A *čubar* lószínnév egymagában is lehetett személy- és nemzetségnév: mutatja ezt a Kazan vidékén a XVIII. században regisztrált Чубарово falu (Қорсаков: ИОАЭЖ. XVIII. 167); *Торайғыр* a kazakok Naiman és Qırşaq törzsének egy-egy ága (Аристов i. m. 119; Тынышпаев i. m. 70) < *toro* 'rotbraun' (RADLOFF, Aus Sib. 443) + *ayğır*. Sok adat van e név személynévi használatára is (pl. RADLOFF, Proben III, 62; СОВ. 24, А О О. 38).

4. *Джирен* a Naiman törzs ága, tizenkét emberöltővel ezelőtt a Төлегетай alosztályból szakadt ki (Тынышпаев i. m. 71) < *ğirän* 'fuchsfarbiges Pferd' (RADL).

5. *Қасқа*, a kazakok *Tört-oul* és a *Қара-қисық* törzsének egy-egy nemzetsége (Красовский i. m. I, 351—83; Тп. 67) < kazak, kojb. stb. *qasqa* 'die Blässe auf der Stirn der Pferde' (RADL).

6. *Қоңур*. A középtörök Kāşğ. *qoңur* ~ kipesak قنغر 'rötlich' (HOUTSMA) ~ kazak, csag. *qoңur* 'schwarzgrau' (RADL.), oszm. 'iron grey horse' (REDH.) stb. szó nemcsak a türkmeneknél (l. fentebb), hanem a kazakok Nagy Hordájában két, a Középső Hordában meg egy nemzetség neveként szerepel (Тынышпаев i. m. 67; RADLOFF, Aus Sib. I, 235; Аристов i. m. 84; vö. még: RÁSONYI: NYK. XLVI, 131). Mint türkmén személynevet is látjuk (Военн. Сборник СХХІХ, 333). — Volt egy karcagi család is, melyet *Kangurnak* hívtak. Ami ezeknél fontosabb, már azon kipesaki törzsek között is, melyekről az arab enciklopedista Nuwairi és a geográfus Dimaşqī a XIV. század elején azt írják, hogy ezeket áttelepítették Khwārizmába, volt egy *Qonguroğlu* törzs (< *oğlu* 'fia').¹ A nagykunsági határrésznev, *Kongrolu rétje* is ide tartozik.

7. *Қарақула—Тобычак* kazak nemzetség Kokpekty vidékén (Коншин: Записки Семипал. Отд. З. С. О. И. Р. Г. О. II, 101) < *qaraqula* 'Schwarzfalben' (RADLOFF, Aus Sib. I, 444) + *topčaq* ~ *tobičaq* 'fettes, schönes Pferd (aus dem Westen)' (RÁSONYI: Seminarium Kondakovianum VIII. Заметки 4; A. ТЕМІР, Manghol-un Niuca Tobca'an tercümesi. Ankara, 1948. 241). Az Igor-énekben is szerepel Топчакы, mint törzsnév.

8. Tisztán a nyelvi kategória szempontjából a karluk nép egyik IX. századi törzsének a nevét is ide vonhatjuk: *Bulaq* < ó- és középtörök *bulaq* 'tarka ló'.² Vö. még mongol *bulay* (*morin*) 'espèce du cheval (ou de mulet)

¹ Dimaşqī—Mehren, Cosmographie rrf, trad. 382 منكور-je elírás قنکور helyett D'OHSSON (Hist. des Mongols I, 339) Nuwairira támaszkodva helyesen írja át; *Qonguroğlu*-ra lehet következtetni Ruknaddīn Beibars Zubdat al-fikrat-jának azon részletéből is, amelyet TIESSENHAUSEN kiadott (Сборник материалов I, 541—2).

² E népről bőven írtak: НЕМЕЦН, Das Volk mit den schreckigen Pferden: KCsA. I, kieg. köt. 345—52; КМОСКÓ M., Moh.al-Aufi anekdota-gyűjteménye: ТörtSz. XIV, 178; CZEGLÉDY K., A karluk törzsek nevei: MNy. XLV, 168; LIGETI L., Egy karluk törzs neve kínai átírásban: MNy. XLV, 168—70; O. PRITSAK, Von den Karluk zu den Karachaniden. ZDMG. 101 (1951.), 271.

dont les pieds sont d'une blanc d'argent' (Kow.) ~ qalm. *bul'ga* 'scheckig, weissfüssig' (RAMST.). A lószínnév itt aligha olyan funkciójú, mint a besenyőknél (vö.: NÉMETH, Die petschenegischen Stammesnamen: UngJb. X, 27—34; HARMATTA, Színes lovú népek: MNy. XLII, 26—34): nem a törzsnek katonai szervezeti egység mivoltára utal. Annak van a legnagyobb valószínűsége, hogy az előző nevekkel szemben, melyek az alább vázolt csoportosítás első kategóriájába tartoznak, — a harmadik csoportba tartozik. Ha a lószínnév-törzsnéveket kialakulásuk szerint differenciáljuk, három csoportot különböztethetünk meg: I. Belülről fejtett név: személynév → nemzetségnév → törzsnév, esetleg származáshagyománnyal párosulva. — II. Kívülről adott név, mely a törzs katonai szervezeti beosztására mutat. — III. Kívülről ráragadt név, mely a törzs → nép valamely jellemző sajátágára, birtokára utal.

Még jócskán lehetne szaporítani a török példákat, ugyanezen nevek élénk személynévi használatára vonatkozóan is. Ehelyett megemlítem, hogy a mongoloknál és a mandzsuknál is használatosak voltak az ilyen típusú nevek. Például a mongoloknál a XIII. századi *Alaqč'in* név nevének jelentése 'Chevaux pies' (PELLIOT i. m. 142) <: mongol *alay* 'bigarré, rayé, bariolé' (Kow.). — Ami meg a mandzsukat illeti, ott HAENSCH a következő hajdani nemzetségneveket sorolja föl: *Yahala* 'Pferd mit buschiger Mähne', *Yerde* 'rotes Pferd', *Kailung* 'Schimmel mit schwarzer Mähne', *Kara* 'Rappe', *Konggoro* (!) 'Falber' (Beiträge zur altmandschurischen Geschlechterkunde: Festschrift für Fr. Hirth. Ostas. Zschr. VIII [1920.], 179 kk.).

6. A székelyek a GYALLAYtól összegyűjtött hagyományok tanúsága szerint magukat fehér vagy fehérfoltos kancától származtatták. Ha figyelembe vesszük, hogy a török népeknél kétségtelen jelei mutatkoztak hajdani totemisztikus képzeteknek, — a legkifejezettebben a kazároknál, kikhez a kabarok is tartoztak (RÓHEIM G., A kazár nagyfejedelem és a Turul-monda: Ethn. XXVIII, 58—99), — továbbá a 24 oguz törzsrre vonatkozó hagyományokban (HOUTSMA, Die Ghuzenstämme: WZKM. II, 228 kk.; vö. még ZÉLÉNINE, Le culte des idoles en Sibérie. Paris, 1952.), — joggal fölmerülhet a kérdés, hogy a *sákil* > *székely* név, párosulva a származáshagyománnyal, nem totemisztikus eredetű-e? E kérdésre nem tudok határozottan válaszolni. Észak-Eurázsia népeinél — indoirániaknál is — igen elterjedt volt a lóáldozás, főként fehér lőé, elsősorban csődöré (KOPPERS, W., Pferdeopfer und Pferdekult bei den Indogermanen: Wiener Beiträge z. Kulturgesch. und Linguistik IV [1938.], 279—411), de a ló mindenütt inkább csak eszköze a kultikus cselekményeknek. „Rossweihe und Pferderennen haben den Zweck, dem Verstorbenen den Ritt ins Jenseits zu ermöglichen und ihm an seinem neuen Aufenthaltsort mit Reittieren zu versehen” — mondja BLEICHSTEINER (Wiener Beiträge IV, 413—95). Fehér ló áldozásáról tudunk már a hiunguknál (DE GROOT, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit 223), meg a türköknél és még másutt is (SCHMIDT, Ursprung der Gottesidee IX/3, 31, 33, 42, 62, 95, 178, 193, 295). A csuvas ősvallás kultikus cselekményeinek meg a fehér kancá áldozása állott a központjában még a múlt század közepén is (MÉSZÁROS GYULA, A csuvas ősvallás emlékei 117, 132). A csuvas népdal szerint is „*piřaň iřšvaš jeli bē türē šurrā juradat*”, azaz „a mi csuvas szokásunkkal Isten a fehérét szereti” (MÉSZÁROS i. m. 13, 421).

A lóáldozás kultikus cselekményeinek inkább samanisztikus jellegük van.

Ami magát a lótól való származást illeti, van a magyarban több népmese is, melynek hőse *Fehérlófia*, *Lófia Jankó*, *Lófi Jankó* (ARANY L., Eredeti ma-

gyar népmesék 123; VIKÁR B., Somogy megye népi költése: MNépkGy. VI, 334—43; Nyr. II, 370; KATONA L.: Ethn. XIV, 125—7; BERZE NAGY JÁNOS, Magyar népmesetipusok I. Pécs, 1957. 208 kk.);¹ felbukkan az anatóliai török népmesében is a lótól született hős (EBERHARD—BORATAV, Typen türkischer Volksmärchen. Wiesbaden, 1953. 259). Még érdekesebb az ősi és egészen újkeletű motívumok szövedékében szereplő, kancától született csuvas mesehős: *Kösre ulā 'Kancafia'* (MÉSZÁROS GY., Csuvas népköltési gyűjtemény 340—51, 521); továbbá szembeszökő a fentebb említett *Qonguroglu* törzsnév is. De ezekkel — úgy látom — mintha nagyjából ki is meritettük volna a lótotemizmust sejtető anyagot.

Mindez azonban etimológiánk szempontjából másodlagos fontosságú; a végső következtetés változatlan marad: a *székely* név jól beleillik a török személy-, nemzetség- és törzsneveknek egy elterjedt és régi csoportjába. Az ide tartozó nevek egy része lehet totemisztikus maradvány is, nagyobb részük azonban a személynévadás lélektanának (RÁSONYI: ALingu. III, 325, 328) inkább más tényezőivel függhet össze.

RÁSONYI LÁSZLÓ

Az okulárétól a szemüvegig*

7. *Pápa szem (papszem)*. — 1585, 1590: „Specillum ... *papa zóm*” (CAL. 997) | 1590: „Conspicillū, specillū... *papa szem*” (SZIKSZF., Nomencl. 185) | 1604, 1611, 1621: „Conspiciliū ... *Pápaszem*; Conspicillum ... *Pápa-fzem*; Specillum ... *Papa fzem*”; „*Pápaszem* Conspicillum, Perspicillum, Specillum” (MA.) | 1647: „conspicillum ... *pápa fzem*; specillum ... *Pápa fzem*” (Index vocabulorum 162, 443) | 1702: „Aurifaber ... ki Luthernek igen jó barátja volt, még 1556-dik éltzendőben ... azt írja: hogy igen tífzta világos *pápa fzet*met vegyen bár elé, a' ki az Auguftai Vallásnak tífzta, és igazán-való ágazatait ... fel akarja találni” (Szentiványi M.: Versengésekről 273—4) | 1708: „Conspicillum, Conspicillum *Pápa-szem*; Specillum .. *Papfzem* [!]”; „*Pápa-szem* Conspicillum, Perspicillum, Specillum, *Pápa-szem*et feltenni Perspicilla induere” (PP.) | 1750, 1822: „Specillum ... *pápa-fzem*” (WAGNER, Phras.) | 1764: „Ved' elő az Apollónak *Pápa-szemét*” (Britaine-Horváth I.: Emb. ok. 463: Nagysz.) | 1766: „Ne véld magadat azért okosnak, hogy *pápa-szemmel* olvaszsz [!]” (Kollarics I.: Int. 32: Nagysz.) | 1767, 1801: „Conspicillum ... *Pápa-βem* ... Conspicillum: Idem; Specillum ... *Pap-βem* [!]”; „*Pápa-βem* Conspicillum, Perspicillum, Specillum, Oculare, Brille; *Pápa-βem*et feltenni Perspicilla induere” (PPB.) | 1772: „tsak a' hibás, vagy a' *Pápa szemektől* meg-tsalattatott szemeknek úgy láttzik” (Haeftenus—Jenei M.: Ker. köz. útá 123: Nagysz.) | 1774: „okulár v. *Pap-fzem* [!], die Brille” (MELIBOËUS, Ung. Spr. 163: Nagysz.) | 1781: „Eleven és gyors ember volt [egy lengyel örmény püspök] tsak-nem élete végéig, szeme világa-is mindenkor olly épen meg-maradott, hogy *pápa-szemmel* tsak 121 esztendő korában kezdett élni ... [103. éves leánya] mind ez ideig *pápaszem* nélkül ír és olvas” (M.

¹ Vö. PAIS: MNy. L, 389 és GYALLAY: MNy. LV, 224—6.

* L. MNy. LVI, 91—8.

Hírm. 238) | 1786: „Nem jó mindent *pápaszemmel*, hanem sokszor csak fél szemmel újai közt [nézni]” (Faluci: Költ. Mar. 892: NySz.) | 1787: „hasanlóról még a' *pápa-szemen* néző Politikusok sem emlékeznek” (M. Kurír 635: Nagysz.); „Itt [Franciaországban] a' Politikusoknak mind *Pápaszem* van az orrokon” (uo. 647: Nagysz.) | 1788: „*Pápa szemek* (Okulárék)” (Harm. Rendt. 127: Nagysz.) | 1789: „*szem-üveget* (oculár v. *pápa-szem*) tefznek az orrokra” (Andrád S.: Anekd. I, 69: NyÚSz.); „el-mene azért a' városon egy szem-üveg árulóhoz és egy jó *pápa-szemet* kívána” (uo.: Nagysz.) | 1789/1906: „Sajnálom Muzcumtokban a versek bötüinek apróságokat, melyek ellen méltán panaszolkodnak őszbe tsavarodott Magyar Olvasóink, kik *pápaszemekkel* is alig nyomozhattják ki akadozva a rendeknek értelmeket” (Kreskay: Költ. lev. 122: Nagysz.) | 1790: „Én az ő tántorodásit tsak *pápa szemeim* által néztem” (Fejér: A nevelők 10: Nagysz.) | 1790: „a' mostani világ *Pápa szem* nélkül az eltakart dolgokba is bé lát” (Gvadányi: Fal. nót. el. XV.) | 1790: „Megjárnám; ha, midőn tiszta búzára alkunnék, ama' *Pápa-szemmel* élnék [olv. élnék]” (Dugonics: Arany pereczek 11: Nagysz.) | 1792: „*Szem-üveg: pápa-szem*” (SzD.² 213) | 1793/1910: „Orraikonn [a kispapok] tündéres sárga üvegből metszett *pápaszemet* hordván, mind finom aranynak tartják, a mit az örkuvaszok [elüljárók] fitogatni akarnak” (Verseghy: Kisebb költ. 103: Nagysz.) | 1793: „egy Orvos, és a' Nirembergi Deputatusok orron való *pápa szemmel* szinte a' nézegetésben foglalatoskodnak” (Sándor I.: Külf. ut. 236) | 1794: „ha az Isten azt engedné meg, hogy az Úrnak homályos szemei lennének, hová tenné akkor az Úr a' *Pápa-szemét*?” (Dubranovszki: Kaland 79: Nagysz.) | 1794: „Nem mind tudós az, kinek *Pápa szem* függ az órán” (Kovács P.: Köz. 199: Nagysz.) | 1795. kör.: „*Szem-üveg; pápa-szem: Specillum*” (TAKÁTS, Told. T. v.: Nagysz.) | 1798: „*Szemüveg. Confpicillum. Brille. Pápa-szem*” (SÁNDOR, Sokf. V, 249: Nagysz.) | 1801: „fokan az uttfzákön-is *pápa-szemet* tartanak az orrokon; úgy járnak-kelek: de ha olvasnak, azt le-vefzik” (Molnár J.: Könyvház XV, 208; egy 1681-i sevillai leírásból) | 1803: „Bár jó kétszeres okulárt (*pápa-szemet*) vonnyon az orrára” (Szabó D.: MVir. 337: Nagysz.) | 1804/1930: „[A Kukuli-féle emberek] vakvilágnál járnak, mint az, ki orrára zöld üvegű *pápa-szemet* üt” (Bessenyei: Tariménes 40: Nagysz.) | 1805/1905: „[leányom] a' Chirurgus *pápaszemeivel* mulatta magát” (Kazinczy diár.: IrtörtK. 338) | 1805: „*pápaszem: Brille*” (Verseghy: Ung. Spr. 317: Nagysz.) | 1809: „Okulár (*Pápaszem*) ... *Specillum*” (Simai: VSzót. I, 123: Nagysz.) | 1815: „Melly igen sajnállom az olly vak Bölseket, Kik szemekre tévén nagy *pápa-szemeket* Szüntelen magoktól távol kakuesálnak” (Kiss J.: Vers. III, 72: Nagysz.) | 1817: „Vólt ugyan is egy *Pápaszemem* (okulár)” (Szájás Péter 120: Nagysz.) | 1818: „*Conspicillum ... pápaszem; Perspicillum ... pápaszem; Specillum ... pápaszem*” (MÁRTON, Lex. I, 629; II, 587, 1274: Nagysz.) | 1818: „*Pápaszemek* vagy Okulárok” (Möller—Mokri: Manuf. 197: Nagysz.) | 1819: „Nem mind tudós ember az, a' kinek *Pápaszem* fityeg az órán” (Horváth Á.: Péld. 56: Nagysz.) | 1820: „Vak ember órára a' *Pápa szem*” (Dugonics: Péld. I, 255: Nagysz.) | 1820: „Jobb lett volna azon sok ügyész perpatvarit írni, Melyeket olvasson *Pápa-szemekkel* irigy [Quas aliquis duro cognitor ore legat]” (Peretsenyi Nagy L.: Ovid. 59: Nagysz.) | 1821: „Norvégiában a' Kongsbergi bányákban 1647-dik esztendőben arany eret találtak, melynek arannyából IV. Keresztel[!] Király az úgy neveztetett *Pápa szem* aranyakat verette, melyeken ezen felírás volt: Vide mira domini. (Lásd az Isten tsudáit.)” (Talán az első ércpéncz, melyen *pápaszem* van ábrá-

zolva.) (Haszn. Mul. II, 302) | 1823: „Brille *pápaszem*” (MÁRTON, Lex. I, 481: Nagysz.) | 1824: „látták *pápaszem* nélkül is” (Schlez—Böszörményi: Kézi könyv I, 39: Nagysz.) | „Magának is van az Uraságnak annyi esze, hogy *pápaszem* nélkül is meglátja, hol van a 'haj'” (uo. 88) | 1829: „nem kell keresni segedelmet a' közönséges *pápaszemekben*, melyek a' Fábrikákban százával készítettnek” (Nemz. Újs. I, 128. Hirdetések) | 1833: „jobban lát ő természetesen, mint sok más *pápaszemével*” (Uránia VI, 129: Nagysz.) | 1833: „*Pápaszem*, perspicillum, Augenglas” (DANKOVSKY) | 1841: „a' szenvedelmek *pápaszemein* néznek keresztül” (Széchenyi: Kel. népe 264: Nagysz.) | 1844: „*Pápaszem*, perspicillum” (BUGÁT, Szóh.) | 1863: „A természetvizsgáló . . . *pápaszem*-üveg segélyével uralkodik . . . a világon” (Keresztyén János—Pákh A.: Magyar ember könyvtára I, 206: Nagysz.) | 1864: „A ki tudja hogy vak a szerelem, Nem látja a kárt a *pápaszemen*” (Egri népk. II, 16: Nagysz.) | 1867: „Tébláb, néz s nem lát — még se jönne rá, hogy *pápaszemét* homlokra tolá” (Szelestey L.: Rab álmai 112: Nagysz.) | 1870: „*pápaszem* nélküli látéréskünk másképen látja a dolgokat” (Mentovich F.: Új világnézet 13: Nagysz.) | 1872: „Olvassa e sorokat valaki a grammatika éles *pápaszemén*” (Nyr. 360: Nagysz.) | 1873: „némely etiquettes úri ember *pápaszeme* elhomályosodik rajtok” (Balogh L.: Gondúzó 14: Nagysz.) | 1881: „Vegyen, Jourdainné asszony, vegyen jobb *pápaszemét*” (Molière—Csiky G.: Urh. 78: Nagysz.) | 1883: „Eh, nem kell mindent olyan kormos *pápaszemen* át nézni” (Almási T.: Mil. 44: Nagysz.) | 1883: „Mi az? (Olvas) Hol a *pápaszemem*?” (Berczik: Igm. kispap 158: Nagysz.) | 1891: „Szemcit kék *pápaszem* fedé” (Pálffy A.: Leány 324: Nagysz.) | 1891: „*Pápaszemen* se lát” (Sirisaka A.: Közm. 191) | 1895: „Csak néha emelte föl közös fejét s orra hegyére ejtve le a *pápaszemét* . . . merőn nézett oda” (Ágai A.: Tört. 2: Nagysz.) | „Nehéz *pápaszemének* nagy kerek üvegei mögül olyan barátságos mosolygással nézett rám” (uo. 214) | 1900: „Némelyik méh . . . megtörölt az első lábacskáival valamit az orrán, valószínűleg a *pápaszemét*” (Kovács D.: Komédiák 14: Nagysz.).

Az *okulár* után elég korán megjelenik a szemüvegek egy sajátosan magyar elnevezése: a *pápaszem*. Első ismert előfordulása CALEPINUS 1585-i szótára. Attól kezdve rohamosan terjed, és bár az *okulár*-t nem szorította ki a népnyelvből, mégis azt mondhatjuk, hogy ma is a legnépszerűbb elnevezése a szemüvegnek. Az irodalmi kifejezés már egységesen a *szemüveg*, a nép is kezdi ezt használni, de a régi *pápaszem* még nem adta fel a harcot. Sőt, amikor mai íróink falusi embert jellemeznek, a szemüveg helyett *pápaszem*-et mondatnak velük: „Van-e jó *pápaszem*? — kérdezi tőle egy vagy hetvenéves, foltozott overallos bácsika . . . Adjon egy jó *pápaszemét* . . . A pénz és a *pápaszem* gazdát cserél” (Népakarat 1957. szept. 12. 3).

Sokkal érdekesebb azonban a szemüveg *pápaszem* elnevezése. Ha megnézzük az európai nyelvek szemüveg-elnevezéseit (l. *ocularia*, *conspicillum*, *perspicillum*, *specillum*; ol. *occhiali*; sp. *anteojos*; fr. régi *besicles*, *bericles*, mai *lunettes*; ang. *spectacles*; ném. *Brille*, *Augenglas*; le. *okulary*; cseh *brile*; szlov. *okuljare*; or. *oukú*; rum. *ochelari*, szerb *naочарu*; ógörög *τὰ διοπτρα* (Pape's Wb.), újgörög: *τὰ ματογιάλια*; finn: *nenäläsit* stb.), egyikben sem látjuk a *pápa* szót. Honnan van akkor az, hogy éppen a magyar nyelv nevezi a pápáról *pápaszem*-nek? Sajnos, nem sikerült biztosan megállapítanom, mert a *pápaszem* története olyan korba nyúlik vissza, ahol adatok híján csak találgatásokra, következtetésekre vagyunk utalva. Lássunk erről néhány véleményt! CzF. ezt mondja: „E szó alkalmasint nem annyira a 'pápa', mint 'papa' szóból van öszvetéve, s a gyermekek, fiatalok onnan csinálták, mivel az apák mint idősbe-

szokták hordani” (*pápaszem* alatt). Így a szó gyermeknyelvi lenne. Ennek azonban két körülmény mond ellene. Az egyik, hogy a magyarság körében igen kis réteg nevezi az apát *papá*-nak, és főképp nem a nép gyermekei. A másik ellenérv, hogy sehol sincs nyoma a *papaszem* ejtésnek, nemcsak az élő nyelvben, hanem a nyelvtörténetben sem. Igaz, hogy előfordul *papaszem* írásmód, de ugyanúgy (pl. PP.-nál) *pápászem* alak is van, ezek azonban csupán abban az időben, amikor az ékezetek használata még nem volt kialakulva, másrészt az idegen ajkú nyomdászok nem is tudták megkülönböztetni a magyar magánhangzó hosszúságát. Mivel tehát az ékezet meghonosodásával csak *pápaszem* alak maradt, és a mai ejtés is egységesen ez, az eltérő alakokat sajtóhibának kell minősítenünk. Ezután CSAPODI ISTVÁN nyilatkozott erről a kérdéstről (Nyr. XIX, 78) következőképpen: „[A pápaszem] bizonyára saját eredeti szavunk. Azt gondolnám, hogy tudományművelő szerzeteseinktől származik, kik az Olaszországban föltalált s onnan szerzett *szemüveget* a pápa nevére nevezték el”. Nagyjából elfogadható lenne ez a nézet, csak azt nem hiszem, hogy ilyen tudatos alkotás lenne s éppen a szerzetesek részéről. R. PRIKKELE MARIÁN (MNy. III, 339) népnyelvi tréfaszónak tartja, aminő a magyar nyelvben tömegével akad (*püspökfalat, barátfü, anyáca, papol, zsinatol* stb.). Így keresztelték volna el a szemüveget *pápaszem*-nek (MA.), *papszem*-nek (PPB.), mivel eleinte főképp papok hordták. Találó magyarázat, de ezzel még nincs megnyugtatóan megvilágítva, miért éppen a pápával hozták kapcsolatba. A *papszem* alakról meg kell jegyeznünk a következőt: Igaz, hogy PP.-nál előfordul (1708., 1762., 1767., 1801-i kiadásokban), de érdekes, hogy a *conspicillum* is, a *conspicillum* is *papa-szem*, csupán a *specillum*-nál találunk *papszem*-et, és ez következésképpen így van valamennyi kiadásban, még PPB.-nál is. A m.—1. részben mindig csak *pápaszem* fordul elő. Ezért csaknem bizonyosnak vehetjük, hogy a *papszem* sajtóhiba, az első kiadásból szolgai módon átvették a következőkbe. Sőt valószínűleg innen vette MELIBOEUS is (Ung. Spr. 163), sehol másutt nem találunk *papszem* alakot. GÁLDI LÁSZLÓNAK a *pápaszem* elnevezéséről az a véleménye, hogy kellett lenni egy szemüveges pápáról képek vagy éremnek, s ez adott alapot a *pápaszem* névnek (szóbeli közlés). Nem hiszem, hogy már a XV. században szemüveggel ábrázolták volna a pápát, de ha lett volna is ilyen kép vagy érme, nehéz elhinni, hogy Magyarországon eljutott volna a nép közé.

A magam véleménye így alakult ki. A magyar tanuló papjelöltek tanulmányaikat külföldi iskolákban, leginkább Olaszországban végezték. A sok tanulás, a kézzel írott kódexek nehezen olvasható szövegei, a sötét cellák, a mécs- és gyertyafény mellett végzett írásbeli munkák igen megrontották a tudós papok szemét, márpedig pap akkor sem volt elképzelhető írás és olvasás nélkül. Tehát csaknem bizonyos, hogy a szemüveg első viselői főképp papok voltak, s mivel az adatok szerint Olaszországból indul el a szemüveg hódító útjára, elképzelhető, hogy a XIV. századtól kezdve Olaszországban sok pap viselt szemüveget. Valószínű, hogy a kódexíró szerzeteseknek a *pápaszem* éppen úgy kijárt szemrontó munkájukhoz, akárcsak a calamus, az atramentum meg a festék. Itáliai tartózkodásuk idején ismerhették meg a magyar papok és szerzetesek is a szemüveget, s hazatérve magukkal hozták mint nélkülözhetetlen eszközüket. Eleinte ők maguk a latin *ocularia* (vagy olasz *occhiali*) után *okuláré*-nak nevezhették. Itthon a nép szemüveggel (pápaszemm) látta olvasni elsősorban a főpapokat, a tudós, külföldet (Olaszországot) járt klerikusokat, akik közül többen megfordultak a pápánál, bizonyára ezzel sokat dicsekedtek

is, ezért az egyszerű nép a vallásos szövegek olvasásánál használt csodálatos eszközt mintegy a pápa ajándékának tekintette, és *pápaszem*-nek keresztelte el.

Noha a *pápaszem* alak csak 1585-ben tűnik fel eddig elsőnek ismert előfordulásként, mégis meg vagyok győződve arról, hogy a szó régebben keletkezett. Ezt abból következtetem, hogy a XVI. század a reformáció százada lévén, erős pápaellenes hangulat uralkodott szerte Európában, így Magyarországon is. Aligha valószínű, hogy ilyen pápaellenes korban éppen a pápáról neveznének el ilyen fontos eszközt, mint a szemüveg, és az általánosan elterjedne, úgyhogy még protestáns szerzők is használják, mint Szikszai, Molnár, Comenius magyar tolmácsa (Ind. voc.) stb. Szótárban való megjelenése is amellett bizonyít, hogy a szó már előbb ismeretes volt, hiszen a szónak a szótározása rendszerint használata után kullog. Végül azt is számításba kell vennünk, hogy a szemüveg legalább egy századdal előbb kerülhetett Magyarországra, mert a XVI. század első felében — amint előbb láttuk — *okulár(é)* néven elég ismeretes volt. Az is valószínű, hogy megismerése és használatba jövele idején magyar elnevezésével is megpróbálkoztak, de mivel alkalmas tükörszó nem volt, elterjedt a nép nyelvén született varázsszó: a *pápaszem*.

Az utóbb mondottak alapján is azt állapíthatjuk meg, hogy a *pápaszem* Magyarországra jövele a legnagyobb valószínűség szerint Mátyás kora. Az idegen *okulár* és a magyar *pápaszem* elnevezés egymás mellett élhetett kezdettől fogva, sőt még ma is él, a XVI. század végén Szántóék csak szótározták, és nem ők alkották a szót.

Bárhogy keletkezett is a *pápaszem* szó, valóban szókinszünk kitűnő szava. Sajátosan magyar, egyértelmű, megalkotásában népi humor van, és ma már csaknem fél évezred patinája tapad hozzá. Lehet a *szemüveg* szó jól képzett szó, általánosabban használt is, mégis tükörszó. Kár lenne *pápaszem* szavunk elvesztéséért.

8. V e n d é g s z e m. — 1647: „confpicilium, Okulár, pápafzem, *vendégfzem*” (Index vocabulorum 162) | 1803: „Az ő parókájával együtt [a 60 esztendő legény] ... egyik *vendég szemét*-is le-tette [= monokli]” (Le Sage: Sánta ördög 14: Nagysz.) | 1803: „Scheuleder *vendégszem*, szél és por ellen, bőrbre vontt szemüveg” (MÁRTON, Lex.: Nagysz.) | 1823: „Scheuleder *vendégszem*, szemfedező” (MÁRTON, Lex. II, 426: Nagysz.) | 1832: „feltevé a' *vendégszemet*, 's ... így szóla: »Ez különös s z e m ü v e g...«” (Ligeti Vid: Mul. sokf. 6: Nagysz.) | 1844: „*Vendégszem*: Reisebrillen” (BUGÁT, Szóh.) | 1861: „urambátyám. . . *vendégszemei* segítségével egy darabka papirra ezeket írta” (Ziinszky I.: Bárányfelhők I, 66: Nagysz.).

Újabb alakulat a szemüveg elnevezésére a *vendégszem*. Elég korán jelenik meg, ami arra mutat, hogy talán nem mindenkit elégitett ki a *pápaszem* szó. Hogy ki alkotta a *vendégszem* szót, nem tudom. Lehet, hogy COMENIUS magyar tolmácsa, ámbár csak az bizonyít e mellett, hogy nála található először. A *vendégszem* létrejöttében valószínűleg közreműködött a *vendéghaj* analógiája. A *vendéghaj* már megvan PP. 1708-i szótárában: „*Vendéghaj*: Coma subdititia” (a pótlásban is), MELIBOEUSnál (1774.): „*Vendég haj* v. Paroká die Perücke” (157), ami arra mutat, hogy már régebben is használatban kellett lennie. A *vendégszem* nem volt szerencsés szóalkotás; jelentése a XIX. században specializálódott, szélvédő szemüveget jelentett, vagy tréfás értelemben használták (l. az utolsó idézetet!). Nem is volt maradandó, ma már nem használjuk. A múlt század második felében aztán Blaskovics L. és Csapodi I. szemészek

a kivett szem helyébe illesztett pótszemre foglalták le a *vendégszem* elnevezést.¹

9. *Üvegszem*. — 1764: „meg-ismértetvén a' hollón a' hattyú toll, vakon az *üveg szem*; a' vén pofán a' Spanyol festék, ki-nevettetnek [a fiatalnak látszani vágyók]” (Kollárics J.: Philothea 280: Nagysz.). A francia eredetiben és a latinban nincs meg a magyar hasonlat, vö. François de Sales: Introduction. Paris, 1821. 427: „On se mocque tousjours des vieilles gens quand ils veulent faire les jois”, és M. Martinez: Phil. 1766. 295—6: „senes, cum ornatu affectato iuveniles annos mentiri volunt, semper exploduntur et omnibus ludibrio sunt.” Eszerint az *üvegszem* itt a magyar fordító szava, esetleg alkotása. | 1790: „fére rakom tüzes Urániámnak Öbliös *üveg-szemeit*” (Horvát Á.: Orpheus I, 225: Nagysz.) | 1791: „az Isten lelke, és titkos esmérete, A' természeti böits szemhez olly *üveg szemet* vete” (Horváth Á.: Legröv. ny. éjtszaka 4: Nagysz.) | 1793: „hát olyan idős-e A' Szanyi Plebánus? hogy *üveg szem* kell neki” (Horváth Á.: Hol-mi II, 191: Nagysz.) | 1796: „[egy utazó] már az előtt jo darab időtől fogva hasonloul *üveg-szemmel* szokott volt olvasni” (A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja 165, 166; uo. még 6 *üvegszem*) | 1810/1890: „én *üvegszemem*hez kapék s goutirozni kezdém jövendő mátkámat” (Szemere Pál: Művei III, 299) | 1815/1913: „jól tudott azon csekély fogáshoz ő [Gertrudis], Miképp Alattvaló Nagyoknak az Orrára ... keljen a' Reménység' *üvegszemét* nevetve tenni fel” (Császár E.: A Bánk bán első kidolg.: IrtörtK. 247; az 1821-i szövegben is *üvegszem*) | 1816: „Nem kell *üvegszem*, mégis messze látunk” (Ungvárnémeti Tóth L.: Versei 13: Nagysz.) | 1817: „vagynak itt *üveg szemek*, A' nagyító 's messze néző tsőknek imé hány nemek?” (P. Horváth Á.: Rudolfias 96: Nagysz.) | 1820: „osztán *üveg szeme* van [szem-üvege]” (Kisfaludy K.: Mikor pattant 83: Nagysz.) | 1833: „az olvasni nem tudó ... ember ... látván egy *üvegszemen* olvasót, azt véle, hogy ... ő is ... olvasni tudna, 's azért ... egy pápaszemet veve” (P. Thewrewk J.: Haz. elm. 54: Nagysz.) | 1856: „a ... kovács félszemű együgyü neje, *üveg szemet* [használt]” (Aszalay J.: Omn. III, 188: Nagysz.) | 1862: „[Az urak] egyik *üvegszemüket* ... legeltetik ... a klarinétoson [szemüveg, monocli]” (Rózsaági: Fertály mágn. II, 119: Nagysz.).

Az *üvegszem* megjelenése újabb lépés volt a *szemüveg* szinonímái között. A *vendégszem*-hez analógiás alakulat, de kifejezőbb, mert a *szemüveg* anyaga és lényege az üveg. Létrejöttében hatással lehetett rá a német *Augenglas*, mely ebben az időben már használatban volt. GRIMM szótára az egyetlen adatot Goethetől idézi: „ich sehe heut durchs *augenglas* der liebe” (Gothe V, 198: [az időt nem tudtam megállapítani); átvitt értelmű használata arra mutat, hogy a szó már elterjedt. ADELUNG 1788-ban ugyancsak szótározta az *Augenglas*-t, sőt azt mondja, hogy a *Brille* kezd 'niedrig' lenni. Az *üvegszem* még nem pontos fordítása, tükörszava a német *Augenglas*-nak, de már elemeiben minden rész megvan, és így előfutárja lett a mai maradandó *szemüveg* alaknak. Az *üvegszem* főként azért nem maradhatott meg, mert csakhamar kétértelművé vált, jelentette az üvegből készült pótszemet, sőt ma is leginkább ilyen értelemben használatos.

10. *Szemüveg*. — 1789: „*Szem-üveget* váfárol a' parafzt” (cím), „...*szem-üveget* (oculár v. pápa-fzem) tefznek az orrokra [még többször is]”

¹ Ezt az adatot dr. Bartók Imre szemorvosnak köszönöm.

(Andrád S.: Anekd. I, 69) | 1789: „e' hét rendet az égen Jó szem üveg nélkül tisztán láthattya ragyogni” (Versegi Ferenc: M. Múzeum II, 25); erre mondja SIMAI (Nyr. XXXII, 500), hogy nem bizonyos, hogy Barótié | 1791: „Szép hát, ha világosodik az ember szent Írással, Mint a' szem üveg lentsével, vagy éjtzsaka lámpással”, jegyzetben: „Üveg-lentsc, lens optica, alább szem-üvegnek-is fog neveztetni” (Horváth Á.: Legröv. ny. éjtzs. 3: Nagysz.) | „De a' szem-üveg, a' szemet noha világosítja, Könyvolvasni a' tudatlant soha meg nem tanítja” (uo. 3.) | 1792: „Szem-üveg: pápa szem” (SZI.² 213: Nagysz.) | 1795 körül: „Szem'üveg; pápa'szem: Specillum” (TAKÁTS, Told. T. v.: Nagysz.) | 1798: „Nem tsak nézője vólt ö ez alkotmánynak Szem üvegén által a' Szent Tudománynak” (Mátyási J.: Vers. 72: Nagysz.) | 1798: „Szemüveg. Conspicillum. Brille. Pápalzem” (SÁNDOR, Sokf. V, 249: Nagysz.) | 1807: „Sára a' Visegrádi Vár' Tisztartójának Testvérnéje, letette ... a' Szemüveget” (Folnesics: Alvina 1: Nagysz.) | 1808: „Szemüveg. Vitrum oculare, Conspicillum. Augenglas.” (SÁNDOR, Told. 353: Nagysz.) | 1814: „Félre tette a' könyvet, 's szemüveget elrakván, nyájasan idvezle” (Kazinczy: Munk. IX. 170: Nagysz.) | 1815: „Az öreg tiszt szemüvegjein által olvasott ... Azonnal levéve orráról a' szemüvegetek” (Kazinczy: Munk. IV, 205: Nagysz.) | 1818: „Conspicillum ... szemüveg” (MÁRTON, Lex. I, 629: Nagysz.) | „Perspicillum ... szemüveg” (uo. II, 587: Nagysz.) | 1820: „Sándor (Szemüveggel ... jön)” (Kisfaludy K.: Mikor pattant 84: Nagysz.) | 1822: „Specillum ... Szemüveg” (WAGNER, Phras. 1237: Nagysz.) | 1829: „A' Szemüveg használásáról” (cím), „... fentartó szemüvegek [még többször is]” (Nemz. Újság I, 128 utáni Hirdetések) | 1830: „Szem üvegem hon feledtem, pusztá szemmél pedig ki nem vehetém tökéletes vonalmait” (Auróra IX, 69: Kovács P.: Nagysz.) | 1832: „hon felejtett szemüvegem nem valósíthatá egész pompájában az égi lényt” (Nefelejts 8: Nagyszótár) | 1832: „vegye meg ezen szemüveget, mindent igen tisztán 's világosan mutat” (Ligeti Vid.: Mul. sokf. 6: Nagysz.) | 1834: „otthon felejtém szemüvegemet, 's keveset láthaték” (Aurora XIII. Trattner-kiadás 56: Nagysz.) | 1835: „Lunette (lünett): szemüveg” (KUNOSS, Gyal. 58: Nagysz.) | „Okulár (ocular): szemüveg” (ua. 69: Nagysz.) | 1837: „Gazsit ... végig nézi szemüvegével” (Kovács Pál: Thalia III, 36: Nagysz.) | 1839: „mintegy szellemi szemüvegünk' látásmódja szerint szemléljük” (Szontagh: Magy. phil. 220: Nagysz.) | 1840: „Szemüveg segédével Ó. úr minden bizannyal észre vette volna” (Figyelmező 125: Nagysz.) | 1843: „élesen megnézé szemüvegével Fülöpöt” (Vajda P.: Éj. I, 200: Nagysz.) | 1843: „nem igen sötét szemüvegen át nézett-e a' jó öreg” (Nagy F.: Mentor II, 113: Nagysz.) | 1844: „Szemüvegen át méregeti [Szirteyt]” (Degré A.: Iparl. 36: Nagysz.) | 1844: „Szemüveg oculare, vitrum oculare” (BUGÁT, Szóh.) | 1846: „Urambátyám ... fekete szemüvegen át nézi ... viszonyinkat” (Császár F.: Besz. I, 48: Nagysz.) | 1846: „A Balatonra gőzöst állítani körülbelül, s kivált európai szemüvegen nézve keresztül, szintezen viszonyok közé sorozható” (Széchenyi: Bal. 4: Nagysz.) | 1848: „A fekete színű szemüveg, melyen keresztül Czakó a világot ... nézte” (Szépirod. Szemle I, 70: Nagysz.) | 1866: „rózsaszínű szemüveggel Nézett ő mindent” (Puskin—Bérczy K.: Anyegin 281: Nagysz.) | 1870: „a tények szemüvegével tekintünk az anyag és erő közt létező viszonyra” (Mentovich F.: Új világnézet 32: Nagysz.) | 1882: „Az atya talán nem épen azon a szemüvegen nézett, de meglehet, nem akarta leánya illuzióit megzavarni” (Lauka G.: Gondt. 80: Nagysz.) | 1884: „Szemén vékony selyem zsinóron fél-szemüveget viselt” (Kvassay E.: Vármegeye 258: Nagysz.) | 1900: „Nem vehetni rossz néven neki, a ki

különben sem rózsaszínű szemüvegen nézi a világot” (Bp. Szemle CII, 291: Nagysz.).

Íme itt van előttünk a legutolsó, legáltalánosabban használt *szemüveg* szavunk kialakulása. Az *üvegszem* után, mely csaknem vele egy időben, mégis véleményem szerint előbb keletkezett, a *szemüveg* megszületése már csak egy kis ugrás volt, az összetevő tagok helyének felcserélése. Amint már előbb szó volt erről, egyrészt azért nem maradhatott meg az *üvegszem* alak, mert két-értelmű lett (pótszem), másrészt a német, akkor már elterjedt *Augenglas* minta is a *szemüveg* megalakulását és megerősödését segítette elő. Nem tudtam biztosan megállapítani, ki alkotta a *szemüveg* szót, mert ugyanabból az évből van az első adat Andrád Sámueltól és Verseghytől. Mivel Verseghy nyelvújító volt, hajlandó vagyok inkább neki tulajdonítani, de az is lehet, hogy a M. Múzeum szerkesztője, Baróti Szabó javította oda, vagy még régebbi a szó, s csak egyelőre nincs régebbi adatunk róla. Hogy azonban a *szemüveg* megalkotása mégsem volt olyan szerencsés, mint például a *pápaszem*-é, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy míg a *pápaszem* sokáig a régebbi *okulár*-ral együtt egyeduralkodó volt, sőt még ma sem lehet legyőzöttnek tekinteni, addig a *szemüveg* már meglevő testvéreivel, még *üvegszem* ikertestvéreivel is kemény, sokáig tartó küzdelemet kénytelen vívni az érvényesüléért. Ez a küzdelem a XX. század elejéig tartott. Ekkor vált ennek a fontos találmánynak a neve, a *szemüveg* az egész magyarságra általánossá, ma már a nép gyermekei számára sem kell szinonimájával magyarázni, a *szemüveg* a hivatalos név, a nép is kezdi használni. Ez persze még korántsem jelenti azt, hogy egyedülálló. Két kevésbé sikerült társát, a *vendégszem*-et és *üvegszem*-et ugyan kiszorította a használatból, de az *okuláré* változatai s főképp a *pápaszem* még mindig a nép kinese.

11. Orrcsíptető, cvikker. — A XIX. század közepén a szemüveg egyik fajtáját, az orra csíptetett szemüveget, megkülönböztetésül a száras pápaszemtől, *orrcsíptető*-nek (*csíptető*-nek) vagy német szóval *cvikker*-nek kezdték nevezni. Néhány idézet az elnevezésekre: 1853: „leemelte *orrcsíptető* szemüvegét” (Jósika M.: Királyb. I, 57: Nagysz.) | 1874: „*Orrcsíptetők* (Zwicker) a szemüvegekkel egyenlő áruak” (Lidércz-napt. 92: Nagysz.) | 1881: „föltette orrára . . . *orrcsíptetőjét*” (Véka L.: Köd el. II, 119: Nagysz.) | 1878: „orra végét egy meghasadt, kerek *csíptető* szorítá össze” (Kristóffy J.: Falu bol. 17: Nagysz.) | 1899: „aranykeretes fényes *csíptető* a szemén” (Krúdy Gy.: Ifjúság 184: Nagysz.) | 1865: „az ember feltegye orrára *zwikkerét*” (Toldy I.: Nőkről 99: Nagysz.) | 1885: „[a karmester] mosolyogva tekint aranszegélyű *cvikkerén* át a nagykereskedő-kisasszonyokra” (Thewrewk J.: Lányok 149: Nagysz.) | 1898: „A zenetanár ur feltette a *cvikkerét* is, nem volt elég neki a két szeme bámolni” (Csulak L.: Székely tört. 61: Nagysz.).

Az idézetekből láthatjuk, hogy az *orrcsíptető* (*csíptető*) a szemüveg megkülönböztető jelzője volt, és tapadással vehette át a szókapcsolat jelentését. Mindamellet egész bizonyosan hatott rá a német *Zwicker*, sőt talán ennek tükörkifejezése. A XX. század első harmadában még használatos az *orrcsíptető* is, a *cvikker* is, de egészen nem tudott meghonosodni, elterjedni. Ma már talán inkább azért veszett ki a nyelvhasználatból, mert maga a csíptetőfajta szemüveg ment ki a divatból.

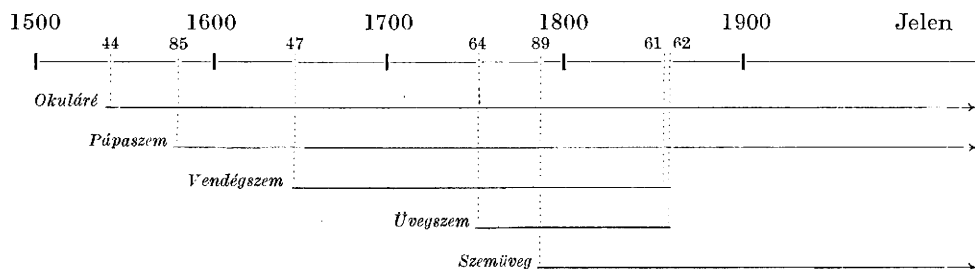
12. Monokli (binokli, lornyon, lornyett). — 1855: „az úgynevezett félszemű *Monocle* is kimennek . . . a divatból” (Aszalay

I.: Omn. I, 217) | 1873: „Minden *monocli*, *binocli* és *lorquette* feléje fordult” (Barátf. napt. 52) | 1897: „az elszegényedett vén fertálmagnás ... *monokli*t hord a balszemén” (Krúdy Gy.: Fészek 89).

A *monokli* valószínűleg már a XVIII. és XIX. század fordulóján divatba jöhetett az arisztokraták körében, de nem vált általánossá a viselése, inkább divatból, feltűnésvágyból, mint szűkségből viselték egyes magnások. Ezért nem alakult ki magyar megfelelője sem, csupán egyszer fordul elő *fél-szemüveg* néven: 1844: „Szemén ... *fél-szemüveget* viselt” (Kvassay E.: Vármegye 258: Nagysz.). A *monokli* szó a német (*Monokel*) közvetítésével a franciából (*monocle*) került hozzánk. A franciában megvan a két szemre való párja: a *binocle* is. A szó egyébként a közélatin *monoculus* és *binoculus* francia folytatása. A *monokli* — jobb híján — ma is használatos, ha éppen szükség van rá, a *binokli* csak alkalmilag fordult elő, ma már senki sem ismeri, a *lorgnon* (*lornyon*) és *lorquette* (*lornyett*) pedig mindmáig megmaradt idegen szónak, a franciás műveltségű előkelők használták e francia szót.

13. Meg kell említenünk azt, hogy a fenti elnevezéseken kívül volt és van a szemüvegnek egyéb alkalmi, tréfás neve is. Ilyen alkalmi használatok: 1790: „[Egy parasztembernél] láttam legis-legelől életemben egy Pápa-szemet, 's mihént kitudakoltam, mire való lenne; tüstént az Orromra nyomtam, csak tapasztalás kedviért. — De soha többé meg-nem üli orromat ama' gyalázatos *nyereg*. Egy kis Morzsát egész kenyérnek láttam.” (Dugonics: Arany per. 11). Ezért mondja Gvadányi is: 1796: „oculárájokat Elő vették, 's azzal *nyergelték orrokat*.” (Nót. test. 23: Nagysz.). Az *oronyereg* másoknál is előfordul, mindannyiszor tréfásan. — Kazinczynál ezt találjuk: 1815: „tíz esztendeig is el-lakhatik Párizsban 's még sem fog senkit ismerni, ha azok közzül a' kikhez közelít, *üvegeit* minden az orrán hagyja” (Munk. IV, 295). Ez nyilván a *szemüveg* kurtítása, amit abból is láthatunk, hogy Kazincy a 205. lapon kétszer is használja a *szemüveg* szót (l. a példák közt!). — 1842: „csodálkozva méreget bennünket *fegyveres szemeivel*” (Athen. II, 63: Nagysz.) | 1844: „A' tegnapi helyre érkezvén, körülvizsgálgatám *fegyveres szemeimet*” (Frankenburg: Est. I, 93: Nagysz.). Ez a latin *oculus armatus* pontos fordítása, amely viszont a magyar *szemüveges*, *pápaszemes szem* latin megfelelője. — 1867: „a nélkü-lözhetetlen *szem-csipő* (*lorquette*, *czwickker*) említendő” (Báttaszéki L.: Főv. genre 44: Nagysz.). — 1871: „Akkoron a logyikus ... kellekei voltak: hogy ... *csipeget*, magyarul *Zwickert* ... hordjon” (Hang F.: Varrótú 11: Nagysz.). — Arany János a Bolond Istók 2. énekében humorosan így ír (1873.): „Talán poéta lettem vón” — küllönb. De sorsa üldi a szegény vakot; Kinek szemében a látlenese gömb. Bár nem vadászhat, mindig lő (bakot). Kitarul a legszebb festői tömb: *Zwickert* hamar! *guckert!* *szemablakot!*” (ÖKM. 1273).

14. Ha most az alkalmi adatokat elhagyva megrajzolom a szemüveg öt legfontosabb elnevezésének a grafikonját, akkor a következő képet kapjuk:

15. A szemüvegről még egy fontos dolgot meg kell jegyeznünk! A *pápaszem* név ismertetésekor láttuk ennek a legtöbb európai nyelven való alakját. Megfigyelhettük, hogy kevés kivétellel (l. *specillum, con-, perspicillum*; ném. *Brille* [CALEPINUSban még *bryllen!*], *Augenglas*) minden nyelv többes számú alakban használja a szemüveg nevét. A magyar nyelv kezdettől fogva egyes számú alakot használ mindegyik elnevezésnél (*okulár, pápaszem, vendégszem, üvegszem, szemüveg*). Ez az egyes számi használat nem véletlen alakulás, hanem nyelvünk ősi sajátága, hogy a páros testrészek (kéz, láb, szem, fül) és a hozzájuk tartozó ruhafélék (kesztyű, cipő, nadrág) neveit egyes számú fogalomnak tekinti. A szemüveg nevei is ez utóbbiak közé tartoznak. Csak Kazinczy kivétel ez alól, aki minden alkalommal többes számban használta a pápaszem elnevezéseit (vö. az idézetek közt 1805: *pápaszemei*, 1814: *szemüvegei, üvegei*, 1815: *szemüvegei*). Ez azonban Kazinczynál németesség; tudjuk, hogy Kazinczy sokszor németül gondolkozott.

16. A szemüveg fogalmának igen hamar kialakult átvitt értelme is. Már eleinte is volt tartalmában valami csodálatos, varázslatos; az a hit fűződött hozzá, hogy szemüveg segítségével olyan dolgokat is meglátunk, amelyek a pusztá szem számára titokban maradnak. Így már ADELUNG (1788.) is megemlékezik a szemüveg eme tulajdonságáról: „Brill, Brille, im alten Franz. Bericle, bedeutet also eigentlich den Krystall, in welchem man allerley unbekante Dinge zu sehen glaubt, und der noch unter dem grossen Haufen bekannt ist” (*Brille* alatt). Ezért aztán hamarosan átvitt értelemben is kezdték használni. Ilyen példa már a Pázmány Kalauzából vett idézet 1615-ből, a Szentiványi Versengéseiből (1702.) vett példa, Széchenyi példája stb. Így találkozhatunk világos, rózsaszínű, sötét, kormos, fekete pápaszemmel, láthatunk szellemi vagy európai szemüvegen, lehetett pápaszeme a szenvedelmeknek, a grammatikának, a tényeknek . . . (A példákat l. az idézetek közt!). Több példából láttuk azt is, hogy a pápaszem viselése az öregség jele is volt, mert a XIX. század közepéig csak a presbyopiánál (öregkori messzelátásnál) használták. Ma is több idős embernek van szemüvege, mint fiatalnak, de ma már mégsem az öregség jele, hiszen néha gyermekeken is láthatunk látásjavító szemüveget, a napszemüvegről nem is beszélve, mely divatcikk.

17. Közmondásokban, szólásokban is előkerül a *pápaszem* szó. Mivel főképp az írástudók viselték, idővel hozzáfűződött az okosság, bölcsesség tudata. Sokan persze csupán azért viseltek szemüveget, hogy okosabbnak látsszanak (vö. Verseghy 1793-i, Kiss J. 1815-i idézetét!). Így keletkeztek ezek a közmondások: „Nem mind tudós az, akinek *pápaszem* függ (fityeg) az orrán” (már Kovács Pálnál megtalálható); „Ne véld magad azért okosnak, hogy *pápaszemmel* olvasol.” (Vö. Horváth Á.: 1791-i adatát: „a *szemüveg* . . . Könyv-olvasni a tudatlan soha meg nem tanítja”). A *pápaszem* a tökéletesebb látás jelképe is lett: „Telle, tulla! Tedd fel az *okulárt!*” (Pázmánynál); „*Pápaszemen* se lát. Nem kell mindent *pápaszemen* nézni” (már Faludinál). A hiábavalóságot így fejezi ki a magyar ember: „Vak ember orrára a *pápaszem*.” Tulajdonképpen annyit jelent, mint a *falra hányt borsó*. — Ezekben a közmondásokban, szólásokban népünk humorérzéke, életbölcsessége nyilatkozik meg; majdnem mind-egyikben a népi veretű *pápaszem* (és *okulár*) fordul elő.

18. A *szemüveg* története művelődéstörténeti szempontból is érdekes adalékul szolgál. Látjuk belőle, hogy a XV., XVI. századi irodalmunk még a latin nyelv hatása alatt áll, azért lett a szemüveg első neve *okulár*. A magyar

nép azonban csakhamar megalkotja a maga szelleme szerint a helyes magyar kifejezést, mely magyar voltán kívül népi humort, csodálatot is kifejez. A XVIII. század az erősebb németesítés korszaka; ez abban mutatkozik, hogy néhány meglevő jó magyar szavunkat új német szó vagy tükörfelfejtés kiszorítja. Ekkor alakult *üvegszem* és *szemüveg* szavunk. Valamikor a latin nyelv igáját szerényebb körülmények közt is leráztuk. Most azonban, műveltségben megerősödvé, mintha nyelvünk nem volna elég erős az idegenből jött divatnak ellenállni. Ezt láthatjuk abból, hogy ötszáz éves *pápaszem* szavunk veszendőben van.

P. BALÁZS JÁNOS

Nyelvészeti morzsák a logika asztaláról

1. Nyelvészek és logikusok nagyjából egyetértenek abban, hogy „más a nyelvészeti és más a logikai törvényszerűség”: értelmes kifejezéseknek, mondjuk, kijelentő mondatoknak más sajátosságait vizsgálja a nyelvész, és ismét más sajátosságait a logikus. A határvonalat a kétféle sajátosság között azonban nem éppen könnyű végig megvonni, és hosszú ideig az volt a helyzet, hogy bizonyos kényelmetlen problémákat a nyelvész és a logikus egyaránt azzal hárított el: „Ez a kérdés a m á s i k r a tartozik!” S a „másik”-on a nyelvész a logikust, a logikus a nyelvészt értette...

Mostanában mintha kissé megváltozott volna a nyelvészek és a logikusok viszonya. Legalábbis az általános nyelvészet bizonyos területein az a helyzet, hogy inkább eldisputálják egymástól a kényes határproblémákkal való foglalkozás jogát, semminthogy egymásra hárítanak a velük való foglalkozás kötelességét. Mind jobban előtérbe kerülnek a nyelvi kifejezés általános törvényszerűségeinek, minden nyelv közös szintaktikus és szemantikus tulajdonságainak kérdései — ezek többek között a nagyon fizetőképes híradástechnikát is érdeklik, úgyhogy az általános nyelvészet némely helyen meglepetésszerűen a jól dotált tudományok sorába emelkedett —, viszont a konkrét nyelvek sokféleségétől való tudományos elvonatkoztatásnak ezen a síkján már tényleg könyökével ütközik egymásba a szorgoskodó nyelvész és logikus.

E sorok szerzője az utóbbi időben egy nagyobb logikai művön dolgozik, amely többek között bizonyos modern matematikai-logikai vizsgálómódszerek alkalmazását is tárgyalja. Mivel pedig a tárgyalás nyelve magyar, és a tárgyalás során felhasznált példaanyag is magyar nyelvű, alkalom nyílik annak megfigyelésére, hogy az új keletű matematikai-logikai kutatások által feltárt általános logikai összefüggések hogyan fejeződnek ki a magyar nyelv sajátos viszonyai között.

Anyanyelvünk logikai kifejezőeszközeiről és magyar nyelvhasználatunk általános logikai vonatkozásairól aránylag keveset tudunk; nem sok ilyen irányú kutatás folyt, nem is nagyon sokszor írtak rendszeres logikát magyar nyelven. Az alábbi két, valóban csak morzsányi megfigyelés közlését talán éppen csak idevágó hazai kutatásaink szegényessége indokolja.

2. **Csak.** — Egy jóbarát szívessége révén betekintheztünk a Nyelvtudományi Intézetben készülő Értelmező Szótár *csak* címszavának kéziratos

¹ Gondolatok a ragos főnév birtokos ragozásáról: MNy. LV, 331–7.

anyagába. Ebben a gazdag adat-rendszerezésben nem találtuk nyomát a *csak* szó egyik igen érdekes szintaktikus sajátosságának, amelyről ezért feltesszük, hogy nyelvészeink körében nem közismert.

Nevezetesen arról van szó, hogy feltételes mondatokban a *csak* beiktatása megfordítja logikai feltétel és logikai következmény viszonyát: a feltételt következménnyé, a következményt feltétellé alakítja. A logikai szintaxis modern elemző módszereivel könnyűszerrel kimutatható, hogy ennek szükségképpen így kell lennie, de a magyar frazeológiával kapcsolatban tudomásunk szerint még senki sem vitatta meg a kérdést.

Vegyünk szemügyre egy konkrét példát, és azután nézzük meg az általános összefüggéseket is:

A) „Ha esik az eső, akkor nedves a járda”. Ez az állítás azt jelenti, hogy valahányszor esik az eső, a járda mindig nedves. Eszerint az esőből következtetni lehet arra, hogy a járda nedves. Feltétel: Esik az eső. Következmény: Nedves a járda.

B) „*Csak* ha esik az eső, akkor nedves a járda”. Ez az állítás azt jelenti, hogy valahányszor a járda nedves, mindig esik az eső. Eszerint a járda nedveségéből következtetni lehet arra, hogy esik az eső. Feltétel: Nedves a járda. Következmény: Esik az eső.

Amint látjuk, valóban az a helyzet, hogy a *csak* beiktatásával a feltételes mondat „feltételezési iránya” megváltozik: feltétel és következmény helyet cserél. (Ok és okozat persze nem, de az más dolog, s feltételes mondatok korántsem mindig kauzális viszonyokról szólnak.)

Példánk tartalmán — azon, hogy épp az esőről és a járda nedvességéről van benne szó — semmi se múlik. Könnyű belátni, hogy tetszőleges tartalmak esetén mindig fennállnak a következő értelmi egyenlőségek: „Ha X, akkor Y.” = „*Csak* ha Y, akkor X.” — „*Csak* ha X, akkor Y.” = „Ha Y, akkor X.” — Az egyenlőségjel két oldalán szereplő mondatok (pontosabban: mondat-típusok) értelmileg teljesen azonos tényállást fejeznek ki, ha talán nem is teljesen azonos „értelmi hangsúlyal”.

A *csak*-nak ez a feltétel-fordító hatása egyben megmagyarázza a tudományos nyelvben, különösen a matematikai fejtegetések nyelvében gyakran használatos „...akkor és *csak* akkor, ha...” fordulat felépítését is.

Előfordul, hogy két tényállás kölcsönösen feltételezi egymást, vagyis egyaránt igaz a „Ha X, akkor Y.” és a „Ha Y, akkor X.” állítás. Ezt kifejezhetjük — nehézkesen és hosszadalmasan — így: „Ha X, akkor Y és ha Y, akkor X.”: „Ha munkaszünet van, akkor sokan kirándulnak, és ha sokan kirándulnak, akkor munkaszünet van.” — Ugyanezt azonban tömörebben, felesleges ismétlések nélkül kifejezhetjük az „...akkor és *csak* akkor, ha...” fordulat segítségével így: „X akkor és *csak* akkor, ha Y.”: „Munkaszünet van akkor és *csak* akkor, ha sokan kirándulnak.” — Tudniillik: 1. „X akkor, ha Y.” = „Ha Y, akkor X.”: „Munkaszünet van akkor, ha sokan kirándulnak.” = „Ha sokan kirándulnak, akkor munkaszünet van.” — 2. „X *csak* akkor, ha Y.” = „*Csak* ha Y, akkor X.” = „Ha X, akkor Y.”: „Munkaszünet *csak* akkor van, ha sokan kirándulnak.” = „*Csak* ha sokan kirándulnak, akkor van munkaszünet.” = „Ha munkaszünet van, akkor sokan kirándulnak.”

Az 1. és a 2. eset együttes természetesen azt fejezi ki, hogy a „munkaszünet van” és a „sokan kirándulnak” tényállások kölcsönösen feltételezik egymást, s ezt összegezi az 1. és a 2. egyenlőségek szerint a két tényállás leírásának ismétlése nélkül az „...akkor és *csak* akkor, ha...” fordulat,

amelyben az első *akkor* a feltételes kapcsolat egyik irányát, a második, *csak*-kal megtoldott *akkor* pedig a feltételezés másik irányát fejezi ki.

Hadd jegyezzük meg, hogy mivel a kölcsönös feltételezés — éppen kölcsönösségénél fogva — szimmetrikus, tehát: „*X akkor és csak akkor, ha Y.*” ugyanazt a tényállást fejezi ki, mint: „*Y akkor és csak akkor, ha X.*” — **Kölc s ö n ö s** feltételezésnél mindegy, hogy a feltételezés melyik tagját (*X*-et vagy *Y*-t) vesszük előre, ez megintcsak az „értelmi hangsúly”-t módosítja, magán a tényálláson mit sem változtat.

Érdekes — és talán szintén nem közismert — az, hogy az „...*akkor és csak akkor, ha...*” fordulatot olyankor alkalmazzuk, amikor azt akarjuk kifejezni, hogy két tényállás egymásnak **szükséges elégséges feltétele**. A „szükséges és elégséges feltétel” ugyanis semmi mást nem jelent, mint éppen **kölc s ö n ö s** feltételezést. Mert amennyiben igaz az, hogy: „*Ha X, akkor Y.*” úgy *X* az *Y*-nak **elég s é g e s** feltétele; amennyiben pedig az, hogy: „*Ha Y, akkor X.*” úgy *X* az *Y*-nak **elég s é g e s** feltétele, tudniillik ez esetben nem állhat fenn *Y* anélkül, hogy *X* fenn nem állana. Eszerint pedig: „*Ha X, akkor Y, és ha Y, akkor X.*” igaz volta, vagyis *X* és *Y* kölcsönös feltételezési viszonya egyszerűen azt jelenti, hogy *X* és *Y*-nak **szükséges és elégséges feltétele**; valamint *Y* és *X*-nek **szükséges és elégséges feltétele**.

A nyelvész — a logikussal ellentétben — természetesen vizsgálni fogja azt is, hogy mi okozza a **z o n o s** tényállást kifejező, tehát logikailag **e g y e n é r t é k ű** állítások eltérő „értelmi hangsúly”-át. Nem vitás ugyanis az, hogy másfajta lélektani helyzetben, másfajta közlési szándéktól sarkallva fogalmazzuk meg **u g y a n a z t** az objektív (logikai) összefüggést a következő öt nyelvi alakban: 1. „*Ha munkaszünet van, akkor sokan kirándulnak, és ha sokan kirándulnak, akkor munkaszünet van.*” 2. „*Munkaszünet van akkor és csak akkor, ha sokan kirándulnak.*” 3. „*Sokan kirándulnak akkor és csak akkor, ha munkaszünet van.*” 4. „*A munkaszünet szükséges és elégséges feltétele annak, hogy sokan kiránduljanak.*” 5. „*Az, hogy sokan kirándulnak, szükséges és elégséges feltétele annak, hogy munkaszünet van.*”

Ez az öt mondat teljesen azonos tényállás esetén igaz; tudniillik akkor, ha a munkaszünet és a nagyszámú kirándulás mindig együttjár, azaz kölcsönösen feltételezi egymást. (A kölcsönös feltételezés természetesen nem jelenti azt, hogy egyik a másiknak **o k a** vagy **o k o z a t a** is volna.) Kétségtelen viszont az is, hogy a szubjektív megítélés szempontja, az „értelmi hangsúly”, a fenti öt mondatban meglehetősen különböző. Ez azonban már a nyelvi kifejezés pragmatikájához tartozik, s itt csupán a *csak* logikai szintaxisára kívántunk kitérni.

A *csak*-ot itt tárgyalt szerepében pótolhatja a hasonló értelmű *kizárólag csupán* stb. is; egészen hasonló konstrukciók adódnak a német nyelvben a *nur*, az angol nyelvben az *only* segítségével. A kölcsönös feltételezés az „...*akkor és csak akkor, ha...*” fordulathoz hasonló tömörséggel fejezhető ki mindazon nyelveken, amelyek megengedik a feltételes mondatok két felének felcserélését, vagyis azt a műveletet, amellyel például a magyarban a „*Ha esik az eső, akkor nedves a járda.*” mondatot jelentésváltozás nélkül „*Nedves az eső, ha esik a járda.*” alakúra módosíthatjuk. Figyelemre méltó és speciálisan magyar nyelvi sajátosság viszont az, hogy a *csak* beiktatása esetén a magyar feltételes mondat két felének felcserélése **t a g a d ó s z ó** beiktatását is szükségessé teszi. „*Csak ha esik az eső, akkor nedves a járda.*” — ez a *csak*-os feltételes

mondat felcseréléses alakban már csak úgy fogalmazható meg, hogy „*Nem nedves a járda, csak ha esik az eső.*” A *nem* tagadósónak azonban itt pusztán stílárius szerepe van, logikailag nem tagad semmit, s az analóg német vagy angol mondat-átalakításokban nem is szerepel tagadószó: „*Nur wenn es regnet, ist der Bürgersteig nass.*” „*Der Bürgersteig ist nur nass, wenn es regnet.*”; „*Only if it rains the sidewalk is wet.*” „*The sidewalk is wet only if it rains.*”

3. Az idézőjel logikája. — Amikor a közelmúltban PAIS DEZSŐHöz fordultam azzal a kérdéssel, vajon hol található adatokat a magyar idézőjel-használat történetéről, kiderült, hogy — az ő tudomása szerint, amely nyilván helyes is — efféle adatok tudományosan összegyűjtve és feldolgozva egyáltalán nincsenek; ő maga valamikor 1945 előtt kiadta szakdolgozati témának az idézés módjának és eszközeinek, valamint ezzel kapcsolatban idézőjel alkalmazásának kérdését, de a dolgozat nem készült el. Mindenesetre az idézőjel nem tartozik legrégebben használatos írásjelcink közé, — ennyi megállapítható! Az Akadémia új helyesírási szabályzata is eléggé mostohán bánik az idézőjellel: csak szöveg-, illetőleg címidéző, valamint hangulatkeltő (gúnyos stb.) funkcióiról emlékezik meg.

Ezek után talán nem lesz érdektelen nyelvészeti szempontból sem, ha rá irányítjuk a figyelmet az idézőjelnek egy éppen nyelvészeti szövegekben különösen gyakori használati módjára, amely szemantikailag is igen fontos, miután a nyelv kifejezés-készletének rendkívüli arányú bővülésére vezet. Ez a fajta idézőjel-használat nem kizárólagosan magyar sajátosság, hanem valamennyi mai kultúrnyelvben megvan; első rendszeres elemzését ALFRED TARSKI, a kiváló lengyel logikus végezte el, de a magyar nyelvvvel kapcsolatban és magyar nyelvi példákon — úgy tudjuk — még senki sem demonstrálta.

1. *Budapest a Duna királynője.* 2. „*Budapest*” egy nyolcbetűs városnév. — Íme két mondat, amelynek mindegyikében előfordul a *Budapest* szó, mégpedig az elsőben idézőjelek nélkül, a másodikban idézőjelek között. De vajon mondhatjuk-e azt, hogy e két mondatban ugyanaz a szó szerepel? Talán inkább ugyanaz a betű- vagy hangsorozat, mégpedig a második esetben a biztos megkülönböztetés kedvéért idézőjellel (vagy idéző hanglejtéssel) megtoldva! Mert hiszen *Budapest* és „*Budapest*” két teljesen különböző dolgot jelent. Az első Magyarország fővárosának megnevezésére szolgál, a második pedig annak a szónak a megnevezésére, amely Magyarország fővárosának megjelölésére szolgál.

A *Budapest* és a „*Budapest*” szó jelentése annyira különböző, hogy a fenti két mondatban egymással felcserélve teljes értelmetlenségre vezet. „*Budapest*” a *Duna királynője*. — ezt éppoly kevésbé írhatjuk, mint ezt: „*Ámbár*” egy *négyemeletes ház*. És azt, hogy: *Budapest egy nyolcbetűs városnév*. — éppoly kevésbé írhatjuk, mint azt, hogy: *Arany János négyszótagú volt*.

Igen különös mármost az, hogy az idézőjelnek itt tárgyalt használata úgyszólván megkettőzi a nyelv szókészletét. Bármely szót idézőjelbe helyezhetünk, s ilyen módon egy új jelentésű szót alkothatunk, tudniillik egy nevet, amely az idézőjelben szereplő szó megnevezésére szolgál; tehát ez a fajta idézőjel-használatunk egy második „tükröző” szókészletet csatol a nyelv eredeti szókészletéhez: szavak megjelölésére szolgáló szó-nevek sorozatával bővíti a nyelv eredeti anyagát. Ezek a szó-nevek voltaképpen t u l a j d o n n e v e k, — egyetlen dolog megjelölésére szolgálnak. A „*macska*” éppolyan tulajdonneve a közismert négy lábú háziállat megjelölésére szolgáló

magyar szónak, mint amilyen tulajdonneve *Bonaparte Napoleon* a nagy hírű francia császárnak. Amikor a nyelvész a „macská”-ról ír — mondjuk egy szófejtő tanulmányban foglalkozik a „macská”-val, mint a magyar nyelv egyik szavával — akkor ezzel az általa alkotott idézőjeles szóval *n e v é n n e v e z i* a magyar nyelv egyik szavát, amely bizonyos négylábú háziállatot jelent.¹

Az idézőjeles „macská” tulajdonnévi jellegét mutatja az is, hogy — tulajdonnevek módjára — lefordíthatatlan. Azt az igazságot, hogy: A „macska” hatbetűs magyar szó. — németül is csak úgy fejezhetjük ki, hogy: „Macska” ist ein ungarisches Wort mit sechs Buchstaben, — mert a „Katze”-ra se azt nem mondhatjuk, hogy „ein ungarisches Wort”, se azt nem, hogy „mit sechs Buchstaben”. „Katze” ugyanis *n é m e t* szó és *ö t b e t ű s*.

Figyelemre méltó az is, hogy ha nem egyetlen szót, hanem valamely hosszabb szöveget vagy akár egy egész mondatot helyezünk idézőjelbe, akkor ez most már szintaktikus szempontból felbonthatatlan egységgé, mondhatnók: egyetlen szóvá válik. Sőt egy idézetet — ha elég rövid — még ragozni is tudunk közönséges főnevek módjára, ami nem csoda, hiszen az egész idézet a benne idézett nyelvi kifejezésnek úgyszólván tulajdonneve: „Isten áldjon”-nal köszöntek el egymástól. — Elénekeltek a „Lesz maga juszt is az enyém”-et.

Egyetlen szó módjára viselkedik a többszavas idézet még abban a tekintetben is, hogy a jobb hangzás és a könnyebb ragozhatóság kedvéért esetleg le is kopik, amikor például azt mondjuk, hogy: Elénekeltek az „Isten áldd meg a magyar”-t. Mindegy, hogy az idézetben belül az utolsó szóhoz tárgyrag kellene, mivel az idézőjelzés révén úgyszólván egyetlen jelentés-egységet alkot, tehát az idézőjelen belüli nyelvtani szerkezet elveszti fontosságát.

A magunk részéről azt mondanók, hogy a következő mondatoknak *e g y s z a v a s* alanyuk van, tudniillik az *a z e g y* szó, amelyet az idézőjelbe helyezett kifejezés *e g é s z é b e n* alkot: „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja” a Toldi énekének első sora. — „A kutya ugat” egy háromszavas kijelentő mondat.

Teljesen abszurd volna ugyanis a mondattani elemzés eszközével behatolni az idézőjelbe helyezett kifejezés belsejébe. Hiszen akkor azt kellene mondanunk, hogy első példamondatunk alanyában alany és állítmány, második példamondatunk alanyának alánya a *kutya* szó stb.

Nyelvtörténetileg igazolhatja az idézés *s z ó a l k o t ó* funkcióját az, hogy nagyon gyakori és fontos idézetek valóban szabályszerű főnevekké alakulhatnak át, az idézett szöveg saját belső szintaktikus szerkezetére való tekintet nélkül. Se szeri, se száma az idevágó példáknak: *Miatyánk*, *Avemaria*, *Tedeum*, *hübelebalázs* stb. Ilyenkor azután az egybeírás kellően kifejezi azt, hogy az idézet *e g y* szó, még hozzá *ú j* szó, — maga az idézőjel feleslegessé válik!

Amikor a nyelvész ír, többnyire a nyelvről ír. Ezért leggyakrabban éppen neki van szüksége arra, hogy nevükön tudjon nevezni szavakat, szövegeket, mondatokat. A nyelvésznek úgyszólván hivatása az idézés, s hogy az idézőjelek túlságosan el ne szaporodjanak írásaiban, tipográfiai konvencióként beve-

¹ A nyelvészek egyébként általában *macská*-ról vagy *'macská'*-ról írnak (az előbbi formára később a szerző is utal), és ez a felvetett probléma szempontjából talán nem is mindenben csak formai kérdés. Mindenesetre figyelmeztet arra, hogy az írásbeli *é r t e l m i k i e m e l é s* jelentésánál az idézőjelen túlmenően és az összes kiemelési formákat átfogóan érdemes lenne alaposan foglalkozni. Különben az idézőjel itt jelzett tulajdonnevesítő szerepében „grammaticae” kételkedem. — B. L.

zette az idézésnek idézőjel nélküli, dőlt betűs szedéssel való jelzését; a dőlt betűs szedésen belül alkalmazott idézőjel azután már azt jelenti, hogy magában az idézett szövegben idézőjel szerepel. (Kéziratokban a dőlt betűt természetesen aláhúzás pótolja.) Érdekes, hogy az Akadémia helyesírási szabályzata, amely maga is állandóan a l k a l m a z z a a dőlt betűs idézésnek ezt a módját, egyáltalában nem emlékezik meg róla, hanem csak a macskaköröm (és ezen belül a csúcsos belső idézőjel) alkalmazását ajánlja.

Az idézett idézetre egyébként értelemszerűen vonatkoznak mindazok a megállapítások, amelyeket fentebb a közönséges szövegidézésre vonatkozólag tettünk.

SZALAI SÁNDOR

Juhász Gyula „Milyen volt” című versének stilisztikai elemzése

Milyen volt szőkesége, nem tudom már,
De azt tudom, hogy szőkék a mezők,
Ha dús kalással jó a sárguló nyár
S e szőkeségben újra érzem őt.

Milyen volt szeme kékje, nem tudom már,
De ha kinyílnak ősszel az egek,
A szeptemberi bágyadt búcsúzóznál
Szeme színére visszarévedek.

Milyen volt hangja selyme, sem tudom már,
De tavaszodván, ha sóhajt a rét,
Úgy érzem; Anna meleg szava szól át
Egy tavaszról, mely messze, mint az ég.

Azt hiszem, erre a versre is elmondhatjuk Jókai egykori recenziusének szavait: nem bírálni, hanem élvezni kell! Nem is törekszem arra, hogy a vers tartalmi vonatkozásait, mondanivalójának lényegét vagy mélységét kutassam. Mindez túllépné feladatkörömet. Céлом csupán annyi, hogy a költő felhasznált nyelvi eszközeinek elemző vizsgálatával megkíséreljünk bepillantani a költői alkotó műhely titkaiba, már amennyire ez egyáltalán lehetséges.

1. Nehéz volna elképzelni, hogy van olyan olvasó, hallgató, aki közömbösnek, unalmasnak vagy művésztetlennek találná ezt a kis költeményt. Még kevésbé képzelhető el, hogy van magyar anyanyelvű (vagy magyarul beszélő) olvasó, aki költeményünket ne értené meg világosan akár egyes részleteiben, akár a vers egészét tekintve. Hiszen ha a költeményben felhasznált nyelvi jeleket vizsgáljuk, az első, legkönnyebben, legszembeötlőbbben megállapítható tény az, hogy Juhász Gyula építő anyaga — a versben előforduló szavak — csupa közhasználatú, hétköznapi, mindnyájunk által jól ismert és forgatott nyelvi jel, azaz szó.

Ha tehát a vers tartalmi mondanivalója csakúgy, mint a kifejező nyelvi anyag ilyen könnyen fölfogható, ilyen világosan áttekinthető, akkor az, ami ezt a verset művészi alkotássá teszi, elsősorban nyilván a nyelvi kifejező anyag fölhasználási módjában, más szóval stílusában van elrejtve. Tehát első s egyben

általános érvényűnek nyilvánítható tételünk az, hogy az egyszerű, szürke szavakkal, hétköznapi nyelvi jelekkel is lehet költői izzású, művészi hatású művet alkotni.

Ennek a legkevésbé sem újdonságszámba menő megállapításnak a hangsúlyozására csupán az készlet, hogy innen egy lépéssel tovább, mélyebbre nézve azt keressük, vajon a költői mű szóanyagának kiválasztása összefügg-e a mindenkori tartalommal, s ha igen, lehet-e a kettő viszonyában szabályszerűséget feltárni.

A költői, általában a szépirodalmi mű tárgya és a nyelvi kifejező eszközök, közvetlenül a felhasznált szókinés között feltétlenül van összefüggés. Ez következménye és szükségszerű velejárója a tartalom és forma egységének. Mégpedig a tartalom elsőbbségének teljes elismerése mellett azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a formai eszközöknek is lehet a tartalom befolyásoló hatása. (Ilyesmire kell gondolnunk egy-egy művész leggyakoribb, „kedvenc” szavaival, egy-egy korszakban divatos szavaknak a használatával kapcsolatban, mint amilyen például a század eleji „nyugatosok”: Ady, Juhász, Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád körében a *bús* szó.) Szabályszerűségek megállapítása tekintetében azonban az imént említett nagyon általánosságban mozgó tételen — a tartalom és forma elválaszthatatlan egységén — túlmenően igen-igen óvatosnak kell lennünk. A közismert tartalom és hétköznapi szavak használatának kérdésében mindössze arra hivatkozom, hogy nagy költőknek, íróknak, klasszikus alkotásoknak igen gyakori sajátosságuk, hogy különleges és új mondanivaló helyett éppen a már társadalmi, közösségi tudatban élő, ismert motívumokat kedvelik. E. K n i g h t azt mondja például, hogy az ő történeteit „odahaza Yorkshire-ben” már ki tudja, mióta mesélik (Sam Small csodálatos élete. 1956. kiad. Előszó). A r a n y J á n o s szerint is „a valódi époszt nem írják, az valamely nép közös költeménye” (ÖM. V, 44). Stb. Ennek a kollektív tudatban élő tartalomnak megfelelően a nyelvi kifejező eszközök is a köznyelvben, a mindennapi nyelvhasználatban élő elemekből kerülnek ki (vö. János vitéz, Toldi, Jókai egyik-másik, Mikszáthnak, Móricznak már jóval több regénye stb.).

Anélkül, hogy ennek az önmagában is rendkívül sokágú, a stílus elemzője számára nagyon csábító kérdéscsoportnak, a tartalom és forma kapcsolatának részleteibe merülnénk, csak annyit említek itt meg, hogy mind a tartalom, mind a szókinés vonatkozásában nem annyira a k ö z n a p i, mint inkább a k ö z ö s s é g i, vagyis nem annyira a közhasználatban szereplő, hanem a k o l l e k t í v t u d a t b a n é l ő jelleget látom fontosnak és jellemzőnek. Éppen ezen a ponton, a tartalom és forma kapcsolatának kollektív jellegénél, mint nem feltétlen szükséges, de gyakori sajátosságnál kanyarodunk vissza Juhász Gyula költészetéhez általában és elemzésül választott versünkhöz sajátosan is. Vagyis nyilván a közösségi tudatban meglevő, ismert téma: az idő távlatában már elmosódó, de ugyanakkor meg is szépülő ifjúkori szerelem vissza-visszatérő emléke sugalmazta a költőnek az ugyancsak közösségi, jól ismert szavakat.

2. Mindezekkel a nem is teljesen új megállapításokkal az olvasó bizonyára egyet ért ugyan, de méltán hiányolhatja bennük a sajátosan egyéni, a Juhász Gyulára jellemző stílusvonásokat. Ha Juhász Gyulának a magyar szókészletből felhasznált mintegy tízezernyi szavát csupán mint lexémákat, önmagukban álló nyelvi jeleket tekintjük, nehezen is találnánk úgynevezett egyén. szavakat. Ilyeneket legfeljebb a fél kezünkön előszámálható tájszók (*sömlýék*

pötyke, surbankó), néhány egyedül álló szógyártás (*zomotor*), valamivel nagyobb számban a szóösszetételek (*szakállszárító, csillagszerelem*), illetőleg szóképzések (*sírámos, nőszni*) közt fedezhetnénk föl. Sokkal célravezetőbb lesz költőnk egyes szókapcsolatait helyezni vizsgáló lencsénk elé.

Itt vannak s már számuknál fogva is kiemelkednek a jelzős szerkezetek: *szeme kékje, szeme színe, hangja selyme, meleg szava, dús kalász, sárguló nyár, bágyadt búcsúzó*.¹

Ezekben a szintagmákban már — Juhász szavával — „felködlik” valami, amit Juhász Gyula-i stílussajátságnak nevezhetünk. Maga a jelzős szerkezetek mennyisége sem közömbös, de egyetlen vers alapján elhamarkodott túlzás volna az ilyen szerkezeteket a költő jellemző művészi eszközének kisajátítani. (Juhász egész költői művének áttanulmányozása valóban megerősíti azt a feltevést, hogy költőnk igen gazdag jelző-készlettel él. Ez azonban nem egyedülálló költői sajátosság.) Talán közelebb jutunk a költő egyéni stíluslemeihez, ha egyenként vizsgáljuk az adott versbeli jelzős szerkezeteket.

Szeme kékje. Ez a szókapcsolat ismerősen hangzik, de kevésbé használatos. A köznyelvben jobbra csak *szeme fehérijé*-t szoktunk emlegetni. (Íme föntebbi tételünknek, a kollektív tudatban élő, de nem föltétlenül használt nyelvi jel költői előfordulásának igazolása.) Tehát a költő-művész becsapott bennünket, játszott velünk: egy új nyelvi jelet bújtatott régi, megszokott köntösbe. Nemhogy az elkülönülőt, a hétköznapiból kiemelkedőt keresné, hanem ellenkezőleg, a régihez idomítja az újat, mint mikor valaki olyan anyagból és fazonnal csináltat új ruhát, amelyen már eddig is volt neki.

A *szeme színe* szerkezetben még ennyi újítás sincs. Hiszen sok mindennek a színét vizsgáljuk, emlegetjük, testrészek közül főleg éppen a szemét vagy a hajét; nem szólva az ember környezetében föllelhető élettelen tárgyaknak felsorolhatatlan mennyiségű, unos-untalan megjelölt színét. Lehet-e hát ennek a nagyon szürke kifejezésnek stilisztikai, költői, még hozzá esztétikai hatást kiváltó költői értékéről beszélni? Minden iskolás gyermek fölismeri itt a szókezdő *sz* hang alliterációját, melyet még a következő szó — *visszarévedek* — hosszú *ssz* hangja is megtetéz, sőt, ha e három szót beleillesztjük az értelmes mondatot képező két verssorba: „a szeptemberi bágyadt búcsúzónál szeme színére visszarévedek”, négyszeres alliterációt kapunk. S ezzel még mindig nem éri be a költő, mert a mondat közbeeső két szavába: *bágyadt búcsúzónál* ugyanezt az expresszív hatású költői eszközt bújta.

Míg tehát az imént, a szavak külön álló áttekintésében arra az eredményre jutottunk, hogy a költő szándékosan vagy ösztönösen, de mindenképpen következetesen kerüli a nem köznyelvi, nem tipikus nyelvi jeleket (s ebben a megállapításban még a *szeme kékje*-féle szerkezeti megoldás is megerősített), addig most egyszerre csak úgy tobzódik a hétköznapi nyelvhasználattól távol álló, nagyon is költői eszközben, az alliterációban.

Meg kell tehát vizsgálnunk, nincs-e itt valami ellentét vagy ellentmondás. Van bizony mind a kettő!

Ez az alliterációs halmaz merő ellentétben áll az eddig bizonygatott szürke hétköznapisággal, s az ellentmondás is kétségtelen a tartalom és forma már tárgyalt egységének viszonylatában. Ám ez az ellentét is, az ellentmondás

¹ A jelzős szerkezetek tárgyalásával a szavak lexikológiai vizsgálatából a szintaktikai egységek elemzésére csaptunk át. Ezt a cikázást fejszóváló rosszallással fogadhatja a grammatikai rendszerezéshez szokott szem és elme. De a stíluslemzésben a nyelvtani rendszer nem szigorú kényszer, csak segítő, tovább lendítő trambulín.

is csak látszólagos. A nyelvi jelrendszer nemcsak a tudattartalom emberek közötti közvetítésének eszköze, hanem egyben olyan instrumentum is, amely minden egyes előfordulásában át- meg átszíneződik a beszélő érzelmi, hangulati megnyilvánulásaiival, sőt az átvevő, a hallgató érzelmi hullámzásaira is élesen reagál. (Egy ilyen egyszerű nyelvi jel, mint *gyere ide* kifejezhet: 1. egyszerű hívást, 2. kérést, 3. könyörgést, 4. incselkedést, 5. szigorú felszólítást, 6. kemény parancsot, 7. fenyegetést stb. aszerint, hogy a közlés statikus nyelvi eszközei milyen egyéni árammal telítődnek meg). Mindez fokozatosan érvényes a művészi igényű nyelvhasználatra, elsősorban a költői nyelvre. Az egységes nemzeti nyelvnek ez a legigényesebb fajtája — tudniillik a költői nyelv — nemcsak megengedi, hanem határozottan megkívánja mindazoknak az érzelmi, hangulati hatásokat kiváltó, a nyelvi jelekben érvényesülő eszközöknek az alkalmazását, melyek a hétköznapi használatban vagy még a szépprózában is visszatetsző módon, nem egyszer komikusan hatnak.

Juhász Gyulának most vizsgált rövid, mindössze 12 soros versében tizenöt-ször fordul elő *sz* hang, s közülük négy hosszú *ssz*, vagyis fokozott intenzitású. Tehát az *sz* hang alliterációja végighúzódik az egész versen, s nem hinném, hogy kirívóan hat, hogy bárki és modorosnak vagy éppen komikusnak tartaná. S ugyan milyen hatást vált ki például egy ilyen alliteráló újsághír, mely így hangzik: „Káros kocsikázás. Kedden kilenckor Kecskeméten kettős kár keletkezett...” — Más kérdés, és nem erőszakolható bele ebbe a dolgozatba, hogy Juhász alliterációja mennyire egyéni sajátosság, illetőleg mennyiben függ össze a korabeli költészet divatjával, a nyugatosok prozodiájával. Ismeretes, hogy Ady, de különösen Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád is igen gyakran élt az alliteráció költői eszközeivel.

Ha arra a kérdésre próbálnánk feleletet keresni, vajon itt ebben a versben mi a funkciója az alliterációnak, akkor sem mernék nagyobb szerepet juttatni neki, mint azt, hogy éppen a tartalomban és formában megnyilvánuló egyszerűség kívánja meg ezt a kis költői mezt; így szórja be mondanivalóját a művész a költészet himporával; így teszi a verset valóban költőivé. — A költészetnek ezeket a parányi eszközeit nélkülözve, bizonyára hiányérzetünk támadna. A klasszikus egyszerűség kívánalmának elismerése mellett is szívesebben látjuk Hamletet vagy Antigonét koruk szerinti térdnadrágban, illetőleg mezítlábás saruban, mint frakkban vagy túsarkú cipőben.

Hogy Juhász költészetében az alliterációnak valóban csak ilyen általános, költőiség-fokozó jellege s nem valamiféle sajátos funkciója van, arra lehet következtetni abból is, hogy ez a művészi eszköz — az alliteráció — a legkülönbözőbb témájú és formájú verseiben egyaránt fel-felbukkan.

A többi jelzős szerkezetek közül vegyük elsőnek: *hangja selyme*. A szó szerkezeti elemek, az alaptagul szereplő *selyem* éppen úgy, mint a közelebről determináló *hangju* szintén egyszerű, köznapi elemei a beszélt nyelv szókinésének. De egy ilyen szintagmában összekovácsolva rögtön kiemelkednek a hétköznapi szürkeségből, s magasra szökkennek a stilisztikai értéket mérő higanyszálat. Hatásuk onnan van, hogy a két szó két különböző érzékterületre tartozó fogalmat jelöl: a *hang* természeténél fogva a hallás, a *selyem* viszont a tapintás érzékterületére tartozik; így az érzékelés is két dimenziójú, kétszeresére fokozódik (gondoljunk a néma és hangos film egybevetésére). Nem ismeretlen sajátosság ez sem régebbi költészetünkben, sem Juhász többi verseiben. Magában választott költeményünkben is ismétlődik a *meleg szava* szerkezetben, s ilyennek tekinthető a *bágyadt búcsúzó* is.

A *dús kalász, sárguló nyár* jelzős szerkezetek szintén magukon hordozzák azt a már megismert művészi sajátságot, mely az önmagukban stilisztikai hatás nélküli, nulla fokú, de együttesen expresszív hatásúvá váló stíluselemek sorába tartozik, tehát — mint már BALLY megállapította — a situáció, az adott felhasználás révén emelkedik a költői izzás hőfokára.

Magától értődik, hogy nemcsak a jelzős szerkezetekben, hanem egyéb szó szerkezeti kapcsolatokban is megnyilvánul ez a situáció által előidézett jelentésárnyalás, illetőleg ennek következtében fellépő affektív költői hatás. Magyarázatra szorul-e az ilyen megszemélyesítő élenkítés, mint *sóhajl a rét, szóke a mező, jó a nyár, nyílik az ég?*

A jelzős szerkezetek nemcsak önmagukban egyenként, hanem sorrendi elosztásukban is hordoznak stíluselemeket: a *szeme kékje, szeme színe, hangja selyme* szerkezetek egymáshoz közel, öt soron belül fordulnak elő a három versszakból álló, 12 soros költeményben. Ez az összesűrítése az azonos jellegű szó szerkezeteknek mindig tovább s mindig erőteljesebben szegregteti meg az azonos esztétikai hatást előidéző hurokat, miként a falusi szatócsoboltban is egyre erősebben cseng a kis kolomp, ha gyakran nyitják az ajtót.

S még mindig nem ért véget a jelzős szerkezetek stilisztikai lehetőségeinek kiaknázása. A költészetben is van racionalizálás, ökonomikus termelékenység: ugyanazokat a művészi kifejező eszközöket különféle funkciók — persze megannyi esztétikai hatást előidéző funkció — végzésére használhatja föl a művész. Ilyen a „*dús kalással jó a sárguló nyár*” ritmikus párhuzama, amelynek kellemes akusztikai, zenei hatásához nyilván az is hozzájárul, hogy az első szerkezetben az egy szótagú jelzőt három szótagos alaptag követi (*dús kalással*); a másodikban éppen megfordítva, az egy szótagos jelzettnek van három szótagú determinánusa (*sárguló nyár*), s a szótagok időmértéke is szimmetrikusan egybevág: — σ | — σ = — σ | — —.

3. A stíluseszékzül szolgáló gazdaságosság már magában a szavak mennyiségi statisztikájában is érvényesül, s nem meglepő, ha úgy érvényesül, hogy vele ismét a költő stíluselemei gyarapodnak. A 12 soros vers 65 szóból áll. De a 65 szó között jócskán van olyan, amelyik kétszer, egyik-másik háromszor is szerepel a vers folyamán, s így voltaképpen csak 40 szót használ fel az író. Elenyésző csekély szám ez! A kevés szóval sokat mondásnak valóban, szó szerinti értelmezésben is mesteri alkalmazása. Azaz, ne siessünk az üresen kongó elismeréssel, nézzük meg, van-e ezeknek a szóismétléseknek stilisztikai funkciójuk! A vers sorának — egyben első mondatának — szavai kivétel nélkül ismétlődnek a versben. (Csupán a mondat alánya változik: *Milyen volt székesége*, illetőleg *szeme kékje, hangja selyme*). Ezzel a refrénszerű ismétléssel — a versszakos beosztás nélkül is — három egyenlő részre tagolódik a költemény, három különböző skálában ütve le ugyanazokat a hangokat. De nemcsak széttagolása ez a mondanivalónak, hanem egyúttal nagyon is zárt egységbe foglalása. Az efféle ismétlődő szerkezeteket jól ismerjük a népmeséből a három testvérnek azonos cselekvéseiből, a három akadályt legyőző, három próbát kiálló, lényegükben azonos motívumokból.

Az ismétlés tehát ősi eszköze, mégpedig ritmusalkotó, ritmusfokozó eszköze nemcsak a költészetnek, hanem a prózai előadásnak is. Stilisztikailag általában fokozó hatása van, s ezt a század eleji magyar költészet alaposan ki is aknázza (Ady). Juhász is gyakran él vele különböző megnyilvánulási formákban. Versünkben a tárgy természete, a szeretett nő három jellegzetes külső

vonásának — haja, szeme, hangja — említése kívánja meg a hármasszavas ismétlést szavakban és mondat szerkezetekben egyaránt.

Mert nemcsak a szavak, hanem a vers mondatai is azonosan ismétlődő rendbe, mégpedig ritmikus rendbe igazodnak. Minden versszak ugyanazzal a látszatra kérdő, valójában kijelentő tárgyi mellékmondatokkal kezdődik: *milyen volt*. „Nem tudom már azt, hogy milyen volt szőkeje (illetve szeme kékje, hangja selyme)” — így hangzanék szürke prózában a vers-harmadok bevezető mondata. S lám, mi lett belőle a művészi kézben! Elmaradtak a nélkülözhető, szószaporító sallangok: a kötőszó, rámutató szó. A mondatrend is felcsereződött: a fontosabb elem, a mellékmondatban kifejezésre jutó lelki tartalom került előre. A költőt az izgatja, hogy *milyen volt*. Ez az alapvető kérdés. (Félreérthetetlenül jelzi a vers címe is.) Biztos tehát, hogy először ez fogalmazott meg a költő lelkében, csak utána, mintegy feleletképpen formálódhatott meg a következő mondat beismerő, lehangelő, talán egy kicsit szégyenkező vallomása: *nem tudom már*. A két gondolat egy mondatba igazodása sok mindent elárul a mondat szerkesztés lélektani mozzanataiból is. A bennünk villódzó, cikázó gondolatok közül már nyelvi formát öltött, mondatba rendeződött tudattartalom mint áramfejlesztő indukálja a másik, a fölbukkanó kérdésre válaszoló gondolatot, illetőleg annak nyelvi lecsapódását. A nyelvi realizálódással együtt működésbe lép a grammatikai törvényszerűségek rendszere is, s így az eredetileg nyilván kérdésnek szánt tagmondat mint tárgyi mellékmondat ágyazódik bele a feleletet adó s főmondatá előlépő tagmondat szerkezeti rendjébe. Az ötvözet grammatikailag is kifogástalan lett anélkül, hogy elvesztette volna a szárba szökkenésnek azokat az önmagát mutató, természetes meztelenségre emlékeztető jegyeit, amelyeket megpróbáltam elősorolni, s amelyeket hátrán elkönyvelhetünk költőnk művészi eszközei között.

A versszakkezdő mondatokról az imént helytelenül vagy legalábbis pontatlanul állítottam, hogy csak alanyuk különböző. A két első versszak *nem tudom már* főmondatával szemben ugyanis a harmadik versszakban egy hajszálnyi, egyetlen fonematikus változás van: *sem tudom már*. Ha pusztán formailag, a nyelvtani szerkezet szemszögéből tekintjük ezt a mondatot, egy kicsit zörgőnek kell nyilvánítanunk; belekíváncozik az *azt* utolsó szó (*azt sem tudom már*). Legkevésbé sem valószínű azonban, hogy itt csupán a azonos ismétlés elkerülése készítette volna a költőt erre a változtatásra. Sokkal inkább a fölismerés, a lehangelődés intenzitásának fokozódása készítette a költőket a mondatnak ilyen kiformalására; így az előző versszakok még ide-oda csapongó, az emlékeket felidéző, az emlékezésben elringatózó hangulathoz mintegy visszaszökken a reálisabb szemléletbe annak megállapításával, hogy bizony már hangjára sem emlékszik. Ezt a hangulatváltást jelzi a *sem*. S hogy valóban erről van szó, abban megerősít a vers utolsó mondata is, az a tétel, hogy az Anna-élmény már a teljes elvontság ködébe távolodott (*messze, mint az ég*).

Az első összetett mondat ellentmondásaként csatlakozik a versszakok második sorbeli, második mondata ugyanilyen ismétlődő rendben: „De azt tudom...”, „De ha kinyílnak...”, „De tavaszodván...”. Ha azonban ilyen geometriai pontossággal azonosan ismétlődőnek mindegyik versszak összes mondatai, bántóan kínos lenne a pedantéria, mint az olyan lakásban, melynek szimmetrikusan eligazgatott csipketerítői és diványpárnái tiltó szigorral figyelmeztetik az óvatlan látogatót, hogy ne merjen kényelmesen elterpeszkedni a diványon, és ne támaszkodjon a fotel karfájához. Juhász Gyula finom költői

művészete megkímél bennünket az ilyen nyárspolgári pedantériától. A minden versszakban beszövdődő föltételes mondat más és más módon illeszkedik bele az egyre terebélyesedő mondat szerkezetekbe: „De azt tudom, hogy szókék a mezők, ha dús kalással jó a sárguló nyár...”; „De ha kinyílnak ősszel az egek...”; „De tavaszodván, ha sóhajt a rét...”. Ugyanígy variálódik az egyes gondolat sorokat befejező, a közvetlenül Annára vonatkozó, versszakzáró mondat is. Az első nyelvtanilag is egyszerű, prózának is kifogástalan, szabványos mondat: „e szökéséghben újra érzem őt”. A második versszakban két sornyivá duzzad a reminiscencia: „A szeptemberi bágyadt búcsúszónál szeme színére visszarévedek.” A harmadik versszakban a záró mondat is bonyolódik, többszörös alárendeléses mondat szerkezetté formálódik: „Úgy érzem, Anna meleg szava szól át egy tavaszról, mely messze, mint az ég.” Kell-e mondanom, hogy ezek a fokozatosan terebélyesedő és bonyolódó mondat szerkezetek egyben az emlékezésnek egyre nagyobb mértékben feltoluló, egyre szélesebb hullámokat vető, a költő lelkét egyre jobban betöltő gondolatoknak és érzéseknek a nyelvi lecsapódásai.

A szerkesztésnek — kedvem volna azt mondani: a színpadi rendezésnek — mesterfogását kell látnunk abban is, hogy csak a költemény végén, az utolsó mondatban nevezi meg a költő azt, akiről az egész versen át beszél, jöllehet mindjárt kezdettől fogva szó van róla. Minden új mozzanat felvetése egy birtokos személyraggal ellátott szóban jelentkezik: *milyen volt szókék s ége, szeme kékje, hangja s elymé*. De még nem tudjuk, hogy kiről van szó. Azaz dehogynem tudjuk. Mindnyájunk tudatában, emlékében él egy nagy „Ő”. Éppen ezzel a ki nem mondott megnevezéssel válik rögtön otthonossá a költő hangja, ezzel avat bennünket bizalmas barátjává; tudatára ébreszt annak, hogy közös titkunk, közös emlékünkh van.

4. Egy ilyen tallózatgató, apró szemenként gyűjtögető eljárás módnak, mint amilyet eddig végeztem, nincs kezdete és nincs vége. Ezért a további szemezetgetés helyett megpróbálok néhány általános érvényű szabályszerűsége rámutatni.

A) Eddig követett elemző módszerünknek — melyre leginkább a stilisztikai módszer elnevezés illenék — lényegét és jogosultságát abban látom, hogy az elemzésül választott költői mű nyelvi tényeinek vizsgálatából kiindulva s ezek szilárd talaján mozogva — hihetőleg — sikerült elkerülni a szubjektív megérzések, az impresszionista belemagyarázások ingoványát. Legjobb meggyőződésem szerint egyetlen olyan tételt sem állítottam fel, egyetlen olyan megállapítást sem tettem, amely nem igazolható a nyelvi tények konkrét, meggyőző erejével. Ez az óvatoskodó eljárás mód (amely bizony nagyon hasonlít a part közelében maradó, a szilárd talajjal mindvégig érintkező fürdőzéshez), nem tarthat igényt merészröptű, vakmerő fölfedezésekre, elképzelhető, de nem bizonyítható hipotézisekre.

B) Igyekeztem azonban bemutatni azt is, hogy a stilisztikai módszer nem ragad bele a nyelvi tényeknek pusztán grammatizáló, csak a nyelvtani törvényszerűségeket kereső formai analízisébe. A nyelvtani formák váltakozó, reflektorozó segítségével mindenkor a nyelvi jelek funkcióját kerestük, ezeken mint összekötő szálakon keresztül próbáltunk eljutni a művészi eszközök fölismeréséhez és a költői mű tartalmi értékeihez.

C) Ezt az elemző módszert egyes művekből kiindulva kell alkalmaznunk. Hiszen a költői mű általában a szépirodalmi stílus természeténél fogva egyéni jellegű; mindig egy szerzőhöz, mi több: egy műhöz fűződik. Ámde az egyéni

213
Ez
Földi Gaál

stílus sajátosságai nemcsak a kifejezésformában, hanem még érzelmi, hangulati telítettségben is a közösségi, kollektív talajból táplálkoznak, s hatásuk, erejük — ha van — ugyanoda sugárzik vissza. Ezért a szépirodalmi stíluselemzésnek kettős feladata van: egyfelől keresnie és rendszereznie kell a szabályszerűségeket mutató, általános érvényű stílusjegyeket, másfelől keresnie és mérlegelnie kell a sajátosan egyéni stílusvonásokat és ezeknek a közösségihez való viszonyát. Sem egyik, sem másik vonatkozásban nem feledkezhetünk meg a stílust létrehozó, formáló tényezők vizsgálatáról, mégpedig nemcsak leíró, hanem az okokat és összefüggéseket nyomozó, funkcionális vizsgálatáról sem, vagyis a stíluskérdések kényelmes „hogyan”-ja mellett nem vonhatjuk el tekintetünket a szigorú „miért”-től sem.

A stíluselemzés módszerének útjait keresve ilyen szempontokat követő kísérlet volt ez a dolgozat.

BENKŐ LÁSZLÓ

Felföldizmus

1. A mai átlagember nyelvtudatában a *Felföld* a *Felvidék* ritkábban használt, régies rokonértelműjeként él. CzF. szerint a *felföld* „Általán valamely országnak, tartománynak azon része, mely magasabban fekszik; hegyes vidék. Különösen, Magyarországnak azon éjszaki vármegyéi, melyek a Kárpátok mentében fekszenek. — A *felföldiek* közül sokan nyaranta alföldön dolgoznak.” A NySz. szerint is: *fél-föld* 'Oberland, Hochland, Oberungarn'.

Ezek szerint Csepregi Turkovics Mihálynak (CorpGramm: 706), helyesebben Mikolai Hegedűs Jánosnak (vö.: MŰy. XIV, 173—8; Szűcs József, A néprajzi kutatás története. 1936. 7) ismert kijelentését: „Mindazáltal örömet látnám efélékrül (mint Felföldizmus, Alföldizmus és Erdélyizmusnak öszvebékeltetéséről is) valamely Uramnak hasznos oktatását” — úgy kellene értelemezniük, hogy az író a XVII. századi felföldi, azaz felvidéki, alföldi és erdélyi nyelvjárások összeötvöződését szeretné látni a beszélt vagy még inkább az írott nyelvben? — Nem így van.

Lássunk néhány adatot! M. Tótfalusi Kis Miklós a következőket írja: „quia non obstante nostra Orthographia, illi tamen aliter legent; uti quamvis rectissime scriptum *Leikem, annakfelette*, etc. in Felföld impossibile, quin pronuncient *Lölköm, annakfölte* etc.” (CorpGramm. 615); „In . . . Bibliis . . . quae non admodum antiqua sunt, plus satis exemplorum huiusmodi habes, ut *annakfölte, elröjté, a' sötéiben, a' fölső házban* etc. et tamen quis esset iam recentis Bibliorum editionis Corrector (nisi forte aliquis de Felföld) qui etiam suopte ingenio non illam mutationem in Bibliis faceret, ut *tö ö* substitueret *tö e*?” (CorpGramm. 629). — Az író-olvasó felföldiek egy része az *ö-zöb* nyelvtípust csak szóban használja, írásban nem, másik része azonban írásban is: ez a megállapítása Tótfalusinak.

2. Ezek után nehezen lehet a felföldizmust a felvidéki nyelvjárásokkal azonosítanunk. A Felvidék *ö-zö* szigetei, a csucsomi és füzéri (vö.: Kálmán Béla, A mai magyar nyj. 16, 17; Horger, MŰy. 68) a XVII. században sem lehettek sokkal jelentősebbek, mint ma. A kettő közül a nagyobb a Füzér vidéki sziget. Füzér Kassától délkeletre van; már itt előre bocsátom, hogy egyik adatom tanúsága szerint még a kassaiak sem nevezték magukat felföl-

dieknek. — A délről menekültek tömege a XVII. század második felére nagyrészt beolvadt; utalok itt például a kérészetű debreceni ő-zésre (vö.: ZOLTAI LAJOS: Nyr. XXXV, 123—9; BENKŐ, Nyjtört. 20). De nem illik rá a felvidéki nyelvjárásokra Geleji K a t o n a I s t v á n megfigyelése sem: „Ezt a szót: *Emlékezet*, a Fel-földiek így szokták pronounciálni: *Emlékezet*; mellyről őket mind-járt meg-ismérhetni” (CorpGramm. 304). A felvidéki nyelvjárásokban ugyanis éppen ellenkezőleg: a második szótagbeli magánhangzó nyúlása gyakran elmarad (*vereb, beszél* stb.).

Nemigen van okunk arra sem, hogy a *Felföld* szót mintegy „Mucsá”-nak, a műveletlenség, kulturálatlanság szülőhazájának értelmezzük a konkrét földrajzi jelentéstől elvonatkoztatva, noha az alföldiek a felvidékieket már régebben is lenézték girbe-gurba pátriájuk miatt; a székely D á l n o k i V e r e s G e r z s o n írja egy Sáros megyeiről: „Soha nem beesüllem az *felföldi* embert” (THALY, Adalékok II, 348).

De talán elindulhatunk egy másik nyomon. A fenti idézetekben a *Bibliorum*, *Bibliis* nemcsak általában könyvekre, hanem a Bibliára, a Felvidéken (Károli: Vizsoly; Káldy közismerten nagyszombati származású) készült vagy kiadott bibliákra is vonatkozhatnak. Az említett *ő-ző* szavak és kifejezések közül a *főlső ház* is ezt sejteti. Csakhogy a bibliafordítások nyelve már nem nyelvjárás, mégkevésbé felvidéki nyelvjárás. Irodalmi nyelvváltozatok ezek, melyek az északkeleti és erdélyi elemeken kívül *ő-zőbb* nyelvtípus alapelemeit is magukba olvasztják. A *felföldizmus* tehát nem más, mint felföldi i r o d a l m i nyelvtípus. Csakhogy ezt a felföldit nem lehet olyan egyszerűen a „felvidéki” szinonimájának tekinteni. Nem valószínű, hogy a XVIII. századra nyomtalanul eltűnt volna egy — a XVII. században még több ízben emlegetett — felföldi-felvidéki táji irodalmi nyelvtípus. Pedig nem látjuk ekkorra nyomát! A XVIII. században három regionalis irodalmi nyelvtípus él: a Tisza melléki északkeleten (vö. *Alföldizmus*), az erdélyi (vö. *Erdélyizmus*) és a Duna melléki (vö. ?; vajon nem fog-e ide illeni a *Felföldizmus?*). A Tisza és a Duna melléki irodalmi nyelvtípus használói közt a XVIII. század második felében néha egészen kiéledett harsány, többek közt az *ő-zés* kérdéséről. A Duna melléki tudniillik lényegesen *ő-zőbb* ellenfelénél (vö.: BENKŐ: MNy. LII, 271—9, LIII, 287; TERESTYÉNI: MNy. LII, 279—87).

Hogy a felföldi nyelvszokás melyik táj nyelve, arra a döntő választ GÁTI ISTVÁN adja meg a XIX. század elején „Elmélkedés a magyar dialectusról” (Jutalomfeleletek. 1821. 18, 20 stb.) című művében, melyben a „Felföldi paraszt dialectus”-t a „Duna mellyéki köz nép dialectusá”-nak rokonértelmű kifejezéseként használja, viszont a felvidéki (palóc) magyar nyelvjárásokat részben az alföldi, tiszai nyelvjárássterülethez kapcsolja, részben pedig külön csoportban tárgyalja.

Ezzel — úgy hiszem — a legfontosabb kérdés megoldódik. A *felföldizmus* tehát valószínűleg a Duna melléki, dunántúli, a másik kettőnél *ő-zőbb* irodalmi nyelvtípus elődje, csírája. A XIX. század elején művelődési központjai a Dunántúlon vannak: Keszthely, Veszprém stb.¹ De a XVII. században bizony felszorulhattak ezek északabbra is: Pozsonyba, Nagyszombatba, vagyis a Felvidékre.

3. Mindezekből az következik, hogy ha el tudjuk helyezni a *Felföld*-et a régi Magyarország térképén, vagyis ha más adatokból pontosan megállapítjuk jelentését, ez nem haszontalan vállalkozás a Duna melléki táji irodalmi nyelvtípus történetének szempontjából sem. A *Felföld* szó némely esetben

¹ Még inkább Győr, Komárom és részben Szombathely. — B. L.

valóban jelentheti a *Dunántúl*-t is. Tinódi írja (RMKT. III, 90): „Addig Ali ba- a *felföld tartománnak* | Ő rontója lenne ott való végházaknak.”

A továbbiakban kiderül, hogy a *felföld tartomány* nyolc magyar végháza közül az első *Beszperim* 'Veszprém', melynek ostromát a fenti bevezető sorok után Tinódi részletesen, hosszan írja le, tehát a *felföld tartomány* nemcsak a következő erősségeknek előlegezett helymegjelölés. Itt tehát *Felföld* annyit, mint *Dunántúl* + *Felvidék*. — A THALY által kiadott kuruc versben a *felföldiek* inkább a ké.őn a kurucok oldalára álló dunántúliak (vagy legfeljebb a Nyugat-Felvidék lakossága), mint a kezdetől kurucpárti felvidékiek (Adalékok I, 94): „Mnap is azt mondá gyenerál Kaprala: | Hogy az *fölföldiek* hívek-e? s az oka: | Mindenütt császárnak vagyon német hada, | A föltámadásban nincs hatalma, s módja.”

Más nyelvemlékekben azonban határozottan 'Felvidék' a *Felföld* jelentése. Zewlessy János írja 1548-ban Jászórol Ormándy Demeternek Sáros vagy Szepes megyébe: „zent Fylep zent Jakab napyan egywth lyzek Bathorban [Báthori azzammal] wagy Gyozegen, mert ez *fel felden* Bathori wram az rawasnak be zolgaltathoya” (LevT. I, 49). Tinódi is a Felvidékre utal itt: „Egy hegedős miá Egör vész vala, | Egész *felföld* terekké lészön vala” (RMKT. III, 136). Helta i szintén erre mutat [Zsigmond siklósi fogságából Csehországba menekül, onnan tér vissza]: „Azonközbe Sigmond Király nagy soc Czeheckel, Németeckel, és a' *felföldi* Magyarokkal, és az Vármegyekkel, mellyec Morua felé vadnac, be ídúe Magyar orßagba és mindiarást Budába méne” (Chronica. Kolozsvár, 1575. 75).¹ Idéztem már ezenkívül a kurucori Dálnoki Veres Gerzsont. Az általam átnézett tíz, szömutatóval ellátott oklevél-kiadvány közül szavunkat csak egy helyen találtam meg: 1477. november 1-én, Bácsón kelt oklevél: „Nos Laurencius, dux Bosne et *Paulus Felfewldi de Dalyo* bani Machovienses” (ZichyOkm. VII, 208). Mivel Nagy- és Kisdályó Nógrád megyében van Tarnóc és Vilke közelében, ez az adat is a Felvidékre mutat. — A kassai bodnár céh 1635-ben a következőket írja a városi tanácsnak díj- és árszabásait közölve: „A mi a vásári apró munkát illeti mi igen keveset csináltunk, akit csináltunk is, úgy adjuk, mint a *felföldiek*, vagy még annál is olcsóbban, noha afa [!] több pénzünkben vagyon, hogysem a *felföldieknek*” (GazdtörtSzemle VIII, 481; vö. rövidebben az OklSz.-ban). Ebből az derül ki, hogy a kassaiak már nem tartják magukat felföldieknek, de nyilvánvalóan nem a távoli dunántúli, hanem a közelebbi északi városok áraival vetik össze saját ár zabásukat.

Van egy adatunk, mely talán a *felföld* tágabb jelentését tükrözi: Szenczi Sziójgyártó Lukács írja Szencről, 1596. április 7-én Szenczi Molnár Albertnek: „hiszöm, hogy Kegyelmed az *fölföldön* meg nem marad, hanem az Alföldre alá megyön” (MA. naplója, levelezése, irományai 97; vö. OklSz. is). Ez a *felföld* külföldön lehetett: Molnár Albert ugyanis ekkor Strassburgban tartózkodott!

Igen sok adatunk közelebbi jelentését nem tudjuk megállapítani. Ilyenek vannak Meliusnál (Szent János Jelenésének praedicatiókban való magyarázatja. Debrecen, 1568. utószó; a NySz. szerint 563. lap) és Bornemisza Péternél (Enekec három rendben. Detrekő, 1582. CCLXV. lap; a NySz.-ban mindenképpen helytelenül 550. lap). Az OklSz. régebbi adatai sem nyújtanak

¹ Az idézetek közül sok megvan a NySz.-ban is. Mivel a jelentés megállapítása végezt nagyobb szövegösszefüggésre van szükségünk, én az eredetiből és terjedelmesebben idézek.

közelebbi támpontot a jelentés megállapításához. Néhányat eredetiben meg-
néztem: 1469: „paul6 *felffuldj*” jobbágy „Opidum hagmac”-on lakik a kórogyi,
eszéki vagy baranyavári uradalmak területén (OL. Dl. 32365; az OklSz. olva-
sata: *Paulus Felfuldi*); 1481: „Domičo *felfewldj*” nemes valószerűleg Erdély-
ben lakik (OL. Dl. 18534; az OklSz. olvasata: *Dominico Felfewldy*); 1577:
„*felföldj* Janus” jobbágy az egri püspökség birtokán „Syreh”-en (‘Zirc’?)
lakik (OL. UetC. 1/3.; az OklSz. olvasata: *Felföldy Janus*).

A Magyarországot ábrázoló XVI—XVII. századi térképeken nincs *Fel-
föld* tájelnevezés (Orsz. Széchényi Kt. térképtára). Néhány korain, a XVI.
században még a klasszikus elnevezések szerepelnek: Dunántúl = *Pannónia*,
Kelet-Dunántúl = *Pannonia Inferior*, Nyugat-Dunántúl = *Pannonia Super-
rior*. A későbbi térképeken: Christian Minsicht: Beschreibung des Königreichs
Ungarn. Nürnberg, 1664.: *Ober hungarn* Komárom—Vác—Hatvan—Nagy-
várad vonaltól északra, *Nider hungarn* e vonaltól délre terül el; Le Cours du
Danube . . . par le Sanson. Paris, 1693.: *Basse Hongrie* a neve a Dunántúlnak,
Haute Hongrie a Felvidéknek és Erdélynek; Tabula Hungaria [!] . . . apud
Tob. Conr. Lotter. 1705—90 között: *Hungaria Super*, épp a palóc területre
írva, *Hungaria Inf.* pedig a Dunántúlra; Petrus Schenk: Tabula . . . Hungariae.
Amsterdam, 1717.: *Hungaria Superior* ‘Felvidék’, *Hungaria Inferior* ‘Alföld
és Baranya’; E. Mentelle: Carte de la Hongrie . . . Párizs, 1800—1810 közt:
Haute Hongrie ‘Felvidék’, *Basse Hongrie* ‘Alföld és Dél-Dunántúl.’ Összefog-
laló magyar tájneveket még azokon a térképeken sem találtam, melyeknek
készítője magyar.

4. Adataink áttekintéséből az derül ki, hogy a *felföld* jelentése inkább
‘Felvidék’, csak ritkán és bizonytalanul ‘Dunántúl’. Ahhoz, hogy a *felföld*
Dunántúlt is jelenthet, talán hozzájárul az is, hogy amint a *Pannonia* jelentése
kitágult Dunántúlról egész Magyarországra, úgy a *Pannonia Superior* jelentése
is kitágult esetleg az egész Dunántúlra. De ez csak bizonytalan feltevés. A régi
térképek átnézésének más tanulsága nincs a mi szempontunkból. — Mit jelent
ez most már a *felföldizmus* értelmezésében? Azt sejteti, hogy a Duna melléki
táji irodalmi nyelv őse tulajdonképpen a Felvidék — valószínűleg nyugati —
műveltségi központjaiban alakulhatott ki a török hódoltság korában, s köz-
pontja csak később tolódot át a Dunántúlra, régi keletkezésének helyét
elnevezésében oda is magával vive (vö. GÁTI ISTVÁN szavaival!). — Regionális
irodalmi nyelveink történetét és általában a magyar irodalmi nyelv törté-
netét még ezután kell részletesen kidolgoznia a magyar nyelvtudományak.
Azt is tudom, hogy a Duna melléki irodalmi nyelv története nem fő-, csak
mellékszála lesz irodalmi nyelvünk történetének. Mégis talán felvettem itt
olyan szempontokat, melyeket érdemes lenne a tüzetesebb vizsgálat alkalmá-
val tekintetbe venni. Mikolai Hegedűs, Tótfalusi Kis,
Geleji Katona idézett megjegyzéseit valahogyan értelmeznünk kell;
ha mást nem is tettem, úgy vélem, legalább a megoldandó problémára
felhívtam a figyelmet.

5. Talán a *felföld* szó többértelműsége vagy többértelművé válása lehe-
tett az oka, hogy helyette ma már inkább mást használunk. A *Felvidék* a
felföld-nél sokkal újabb keletű. Talán az *Oberland* egészen új tükörszava. Nincs
meg sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban, sem a NyÚSz.-ban, sőt még CzF.-nál
sem. BALLAGI szerint: „*Felvidék*, fn. magasabban fekvő tájék, vidék;
a *felvidéken* lakni; *felvidékre* költözni. Innen: *Felvidéki*, mn.”.

TÖRÖK GÁBOR

A Dunántúli Középhegység németisége és a magyarországi német nyelvjáráskutatás problémái

I. Jelen dolgozat egy részletes tanulmány eredményeit kívánja a magyar tudományosság elé bocsátani. Természetesen csak a problémák és az eredmények tömör összefoglalására szorítkozhatunk: a tanulmány teljes egészében is rövidesen megjelenik a Német Tudományos Akadémia „Mitteldeutsche Studien” című sorozatának (Halle) 24. köteteként.

Folyóiratunk XX. (1924.) évfolyamában SCHMIDT HENRIK fejtette ki nézeteit a magyarországi német nyelvjáráskutatás módszeréről és problémáiról. Tétéleiről a legutóbbi időkig feltették, hogy hazai viszonylatban általános érvényűek. A Dunántúli Középhegység német nyelvjárásainak több éves tanulmányozása során azonban e tétélek közül néhány igen jelentős állítás felettébb viszonylagosnak, sőt helytelennek bizonyult. Ezeket szeretnénk a következőkben egy konkrét német nyelvsziget anyaga alapján módosítani. — SCHMIDT alapgondolata szerint a magyarországi német nyelvjárások még földrajzi összefüggésük esetén sem alkotnak nyelvföldrajzi egységet. Az eddigi kutatás ennek szellemében, még összefoglaló áttekintéseknél is (vö.: H. SCHMIDT, *Die deutschen Mundarten Rumpfungarns*: a BLEYER JAKAB szerkesztette „Das Deutschtum in Rumpfungarn” című kötetben: Budapest, 1928. 5 kk.; J. WEIDLEIN, *Die deutschen Mundarten Rumpfungarns*: a K. BELL szerkesztette „Das Deutschtum im Ausland. Ungarn” című kötetben: Dresden, é. n. [1935.], 263 kk.; uő., *Die deutschen Mundarten im Südwestlichen Ungarischen Mittelgebirge*: *Zeitschrift für Mundartforschung* XXII [1954.], 46 kk.), izoláltan vizsgálta az egyes helyi nyelvjárásokat, így próbálván lokalizálni ezeket bizonyos nyelvi jegyek alapján a feltételezett „ösházá”-ban. Az új hazában végbement további integráció — vagyis az összefüggő német telepek helyi nyelvjárásainak egymás közötti kiegyenlítődése — tehát figyelmen kívül maradt.

A Középhegység nyelvjárásainak vizsgálata ezzel szemben azt mutatja, hogy az itteni német települések összessége nem nyelvi konglomerátum, hanem egységesnek mondható nyelvterület, mely mai arculatát szerves, nyelvföldrajzilag motivált belső fejlődés során alakította ki. Ennek gyakorlati következményeire a továbbiakban még visszatérünk.

A fentiekhez csatlakozik SCHMIDT HENRIK másik téves alaptétele is. Bár maga is tudta, hogy a Középhegység nyelvjárásai javarészt bajor jellegűek, ezeket egymástól elszigeteltnek tekintette, és közöttük egy „telepes koiné” (Kolonistenkoiné) kialakulásának lehetőségét fel sem vetette. Ezért kockázathatja meg ezt a merész általánosítást: „De a legnevezetesebb, hogy ott is, ahol Dél- vagy Észak-Németország adta a telepések túlnyomó többségét, az újfelnémet irodalmi nyelvvel távolról sem azonos közép-német köznyelv győzött. Sejtjük, hogy ugyanazon erők hatása ez, amilyenek az újfelnémet irodalmi nyelv kialakulásánál is szerepet játszottak, s új szempontokat nyerünk az irodalmi nyelv keletkezésének megmagyarázására.” (MNy. XX, 171.) Nyomában hasonlóan nyilatkozott PETZ GERDON (UngBibl. 1934. 46 kk.), sőt újabban HUGO MOSER (*Deutsche Sprachgeschichte*. Stuttgart, 1955.² 193) is. Vizsgálódásaink azt mutatják, hogy SCHMIDT feltevése korántsem kötelező érvényű valamennyi magyarországi német nyelvszigetre: a kérdéses területen ugyanis éppen egy délnémet nyelvjárás, a b a j o r, szorította ki a többi, főleg

középnémet (frank) nyelvjárást, és vált irányadóvá az egész nyelvterület nyelvi fejlődésében.

Célunk nem utolsósorban az is, hogy a közép-magyarországi német nyelvjárások jellegének tisztázásával elősegítsük a Magyar Nyelvatlasz némely kérdésének megoldását, elsősorban a szóföldrajz terén. Ettől természetesen elválaszthatatlan a (dunántúli) magyar népnyelv, sőt sok esetben a magyar köznyelv újabb keletű német jövevényszavainak a megfejtése (vö.: HUTTERER: MNy. LV, 256 k.; MOLLAY KÁROLY, Germanisztika és magyar nyelvtudomány: Pais-Eml. 667 kk.).

A továbbiak áttekintésének megkönnyítésére szeretnénk néhány terminológiai megjegyzést előrebocsátani. *Dunai bajoron* (donaubairisch) azt értjük, egyetértésben A. PFALZCAL, ami sok szerzőnél mint *középbajor* (mittelbairisch) szerepel: mi ez utóbbit a bajor nyelvtörténet időben középső fejlődési szakasza számára óhajtanók fenntartani. *Elsőfokú kiegyenlítő d s* (Ausgleich erster Stufe) az egyazon helységben beszélt, eredetileg különféle nyelvjárások kiegyenlítő d s (Ausgleich zweiter Stufe) az egymással földrajzilag összefüggő helyi nyelvjárások integrációját jelöli (mindkét terminus WALTER KUHN-tól származik). A *Dunántúli Középhegység* a német nyelvjárás kutatás szempontjából nem szorítkozik a Balatonfelvidéktől a váci Duna-kanyarig terjedő hegyvidékre (Balatonfelvidék, Bakony, Vértes, Velencei hegység, Gerecse, Pilis és Budai hegyvidék), hanem magában foglalja ennek peremvidékét (Mezőföld, Pest környéke, Csepel-sziget) és a hegység északi folytatását (Börzsöny, Cserhát) is.

2. Településtörténet. — A Dunántúli Középhegység terepviszonyai, éghajlati, táji és gazdaságföldrajzi jellege következtében a magyar történelem több, jelentős szakaszán nem magyar nemzetiségek szállásterülete volt. A földrajzi nevek tanúsága szerint a terület lakói a honfoglalást követő időkben főként szlávok, bár olyan középkori helységnevek, mint *Németi* (Márkó mellett), *Olaszfalva*, *Franciavágás* stb. más telepések jelenvoltát is bizonyítják. A török uralom óta a tulajdonképpeni hegyvidék lakói túlnyomórészt németek, kisebb részben magyarok, szlovákok és délszlávok. Az újkori német települések földrajzi helyzetének összevetése KNIEZSÁNAK a XI. századra vonatkozó térképével (vö. Szent István Emlékkönyv II.) azt mutatja, hogy a nemzetiségek szállásterülete mindkét korszakban a táj természetes tagozottságához igazodott, és csak jóval később, különleges feltételek mellett történtek kirajzások a hegyvidék előterébe. A természetes táji tagolódásnak e szerepét sikerült Közép-Németország keleti kolonizált területein is kimutatni (vö.: P. v. POLENZ, Die Altenburgische Sprachlandschaft. Tübingen, 1954.; R. GROSSE, Die Meißnische Sprachlandschaft. Halle, 1955.; H. PROTZE, Das Westlausitzische und Ostmeißnische. Halle, 1957.).

A németiség megtelepedése a Középhegységben két, egymástól független hullámban történt. Az első szakasz feltehetőleg igen korán, már a magyar királyság kialakulása és megszilárdulása idején megindult, és különböző hozzátelepedésekkel egészen a XV—XVI. századig elhúzódott. A rendelkezésre álló adatok szerint a telepések zöme már ekkor is a közel fekvő bajor területekről érkezett. A török kor előtti német telepítések területünkön elsősorban városi, csak szerényebb méretekben bányász, illetőleg paraszti jellegűek.

A török megszállás idején a terület lakossága szinte teljesen megsemmisült. A korábbi német telepék folytonossága csak Nagy-Börzsönyben és Vámos-

mikolán mutatható ki bizonyosan. Vámosmikola még a múlt században elmagyarosodott, Nagybörzsöny azonban ma is őrzi a maga archaikus nyelvjárását.

A Középhegység németsege tehát lényegében a török kiűzése után szállta meg jelenlegi lakóterületét, ami időben egybeesik a régi Magyarország többi nagy telepítési mozgalmával. A településtörténeti és nyelvészeti adatokból arra lehet következtetni, hogy a Középhegység betelepítése több, egymással eredetileg területileg össze nem függő települési gócból (Siedlungskern) indult ki. Ezek a gócek csak a további kirajzások során forrottak össze a mai, népileg és nyelviileg összefüggő egységgé. — 1800 tájára már lényegében kialakult a mai állapot, és ezután már csak a belső, lakatlan területek kiépítése folyt, így például irtások útján a belső Bakonyban, másrészt ekkor létesültek a Középhegység előterének másodlagos német telepei, melyeknek lakói főként a Bakonyból és a Budai hegyvidékről húzódtak le. Bakonyi település például Mezőfalva (régén: Hercegfalva) és Lajoskomárom a Bakony előterében, Kaposfő (régén: Szomajom) Somogy megyében.

A telepítés szinte kizárólag magánjellegű volt, ami a további nyelvfejlődés szempontjából bizonyult igen fontosnak. A telepítő magyar birtokosok ugyanis, ellentétben a bécsi kamarával, Németország és Ausztria egy-egy szűkebb térségéből toborozták telepeiket, akik így egy-egy egységesebb közlekedési nyelvet (Verkehrssprache) is magukkal hoztak, nemcsak helyi nyelvjárásaikat. A német telepesek tehát már eleve nagyobb, összefüggő, nyelvjárásilag egységesülésre hajló tömböket alkottak. A betelepedést követő nagyarányú belső átcsoportosulás is elősegítette a további nyelvi integrációt. Ez a tény a Középhegység német nyelvjárásainak kutatását bizonyos módszertani újításokra kényszeríti, amelyekre a későbbiekben még visszatérünk.

A betelepedést követő nyelvi fejlődés során kialakult kisebb nyelvi tájegységek határainak legfőbb tényezői tapasztalatunk szerint — legalábbis a Középhegységben — a természetes táji egységek határai. A hegyvidék földrajzi tagolódásának szerepe sokkal fontosabbnak bizonyult, mint az uradalmi-territoriális határok, nem is szólva az állami-közigazgatási határokról (megye, járás), melyeknek a német nyelvjárások történetében semmiféle szerep sem jutott.

Nyelvészeti eszközökkel a betelepülésnek két gócat sikerült kielemezni: a Budai hegyvidéket a Középhegység keleti, illetőleg a belső Bakonyt annak nyugati szakaszán. A telepeseknek Buda felől kiinduló útvonalát mind nyelviileg, mind a név- és szokásanyagban jól nyomon követhetjük. A terület megszállása itt kelet—nyugati irányban haladt, amikor is a Buda felől kiindult előre nyomulása kisebb, nyelvjárásilag is többé-kevésbé rokon szigetekre (Siedlungshorst) támaszkodhatott mind a Dunazug, mind a Vértes hegységben, délnyugaton pedig a már korán betelepített, erős móri nyelvszigetre, amely azonban dél felé mint települési és nyelvi góc a Móri árkon túl már nem tudott nagyobb mértékben érvényesülni. — Nagy vonásaiban hasonló volt a fejlődés a Középhegység nyugati szakaszán is. A betelepedés itt gyakran belülről kifelé irányuló törekvést mutat: a zirci német góc hatósugarán belül kisebb szigetek forrottak egységes egészévé össze. E folyamatot döntő módon támogatták azok a népi-nyelvi mozgalmak, melyek dél—északi irányban, a Veszprémi fennsík és Bakonyjákó—Nagytevel között még a legutóbbi időkben is érvényesültek.

Kiderült, hogy a vizsgált terület legfőbb belső határai a Móri árok — a Középhegység keleti és nyugati szakasza között —, továbbá az ettől északra és délre levő földrajzi választó vonalak, így északon a Budai hegyvidék és a

Duna-kanyar, illetőleg a Dunazug közti választóvonal, valamint a Tatai medence, délen pedig a Veszprémi fennsík. A nyelvi kiegyenlítődés, persze nem mindenütt azonos mértékben, javarészt e természetes határvonalakhoz igazodott.

3. Nyelvtörténet. — A Dunántúli Középhegység nemcsak földrajzilag, hanem nyelvileg is egy keleti és egy nyugati szakaszra osztható, melyeket a Móri árok választ el egymástól. A Móri ároktól északra fekvő keleti szakasz nyelvi fejlődését a Budai hegyvidék németsege határozta meg, ez irányította a szakasz nyelvjárásainak meglehetősen messzemenő kiegyenlítődését. Csak a peremvidéken tudta magát néhány kisebb német sziget kivonni a Buda környékéről kisugárzó egységesítő nyelvi hatás alól, így Nagybörzsöny a maga sajátos, középkori, bajor-középnémet nyelvjárásával, amely a közép-szlovákiai német bányásztelepek és a középkori Buda nyelvvel mutat szorosabb rokonságot, a Cserhát hegységben Berkenye, Szendehely és Katalinpuszta Vác felett, Taksony és Dunaharaszti alvége a fővárostól délre, valamint két luteránus település a régi Pesttől északkeletre: Iklad és Rákoskeresztúr. A cserhádi csoport, a Dunazug és a Budai hegyvidék között négy falu (Zebegény, Nagymaros, Kismaros, Dunabogdány) mai nyelvjárását az alapvető rajnai frank telepések és egy vékonyabb dunai bajor réteg, illetőleg a dunai bajor rárc t-gződés (Durchdringung) összeolvadásának köszönheti. Ugyanez jellemzi a Dorog melletti Usonokot, ahol azonban a bajor elem térhódítja a még jelentősebb, ellentétben SCHILLING ROGÉR megállapításával, aki itt tiszta frank nyelvjárásról beszél (vö. Érdekességek településnyelvjárásainkban. Veszprém, 1943. 13 k.).

Sok szempontból önállónak mondható Buda és Pest egymással nem egészen azonos nyelvjárása. Buda és Pest egészen a századfordulóig a keleti dunai bajor (bécsi) köznyelv hatását közvetítette a környező német falvak felé. Pest és Soroksár sváb elemekkel vegyes bajor nyelve Dunaharaszti felvégén keresztül átmenetet képez az ottani alvégen és Taksonyban beszélt sváb nyelvjáráshoz. A Csepel-sziget német falvainak nyelvét főleg konzervatívabb jellegük választja el a Budai hegyvidéktől. Törökbálint és Diósd nyelvének különlegessége, hogy a régi *uo* diftongus helyén a környéktől eltérően nem *uv*-t (pl. *muuvv* 'Mutter'), hanem *ui*-t (*muivv*) ejt. Pilisvörösvár nyelvjárásának a rendkívül erős diftongizálás és a beszéd nyugtalanabb melódiája ad különleges jelleget a környezethez viszonyítva.

A Budai hegyvidék nyugati folytatása a Dunazug, amely nyelvileg jellegzetesen átmeneti terület a Vértes németsege felé, és mint ilyen, többszörös rétegződést mutat. A Budai hegyvidék felől itt Dorog biztosítja a nyelvjárasi kapcsolatot a Duna partján fekvő községek (Visegrád, Tát, Nyergesújfalú) felé. A Tatától északra és keletre elterülő német települések nyelve meglehetősen kiegyensúlyozott; közülük nagyobb önállóságot találunk Süttő, Baj, Vértestolna és Alsógalla (részben Tarján) nyelvében. Süttő nyelvjárása — Törökbálinthoz és Diósdhoz hasonlóan — dunai bajor *ui*-nyelvjárás, Bajé szintén, csak hogy itt a régi *ai* ~ *ei* diftongus helyén nem a különben nálunk szokásos *ä* járja, hanem *oa* (pl. *hās*, illetőleg *hōvs* 'heiß'). Vértestolna és Alsógalla (és bizonyos mértékig Tarján) dunai bajor *uv*-nyelvjárása viszont sok tekintetben rajnai frank szubsztrátumra utal, ami teljes összhangban áll e községek településtörténeti körülményeivel.

Többszörös nyelvjárasi rétegződés jellemzi a Vértes németségét is, melynek nyelvjárasi határa délen, a Bakony felé a legélesebb, nem számítva a

hegység nyugati és keleti peremét elfoglaló, egymással közvetlenül össze nem függő dunai bajor *uj*-nyelvjárásokat (Környe, Kecskéd, Vértessomló és Pusztavám nyugaton, Gánt keleten), valamint a hegység keleti peremén, a Velencei hegységben beszélt rajnai frank maradványokat (Nadap, Vértesacsa, részben Lovasberény).

A Középhegység keleti szakaszán a német nyelvjárások belső viszonyát a dunai bajor *uv*-nyelvjárás rendezte el, amely itt, minthogy a német köz- és irodalmi nyelv a fejlődésre ható erőkön kívül maradt, mint a keleti dunai bajor (bécsi) közlekedési nyelv képviselője, a frank és a sváb elemmel szemben is diadalmaskodott. Buda és Pest szerepe ebben a Bécs és a helyi nyelvjárások közötti közvetítési folyamatban a századforduló felé lezárult: a főváros megmagyarosodása óta innen is magyar nyelvi formák áramlanak a környék német falvaiba.

A Középhegység nyugati, a Móri ároktól délre eső szakaszának település- és nyelvtörténeti központja Zirc. Zirc hatására és a nyugati Bakonyban végbe ment dél—északi irányú mozgás messzemenő támogatásának eredményeként a nyelvjárások kiegyenlítődése itt a keleti dunai bajor *uj*-nyelvjárás égisze alatt történt meg. A Bakony északkeleti peremén Isztimér környéke (Isztimér, Balinka, Guttamási, Bakonykúti) sok tekintetben nyelvi átmenetet képez a keleti szakasz németsége felé. Lényegesen önállóbbak a Bakony északnyugati és délnyugati szegélyének dunai bajor *ov*-nyelvjárásai, bár ezek — főként délnyugaton — meglehetősen sokrétűek. A veszprémi fennsík bajor telepei viszont már hidat alkotnak a zirci bajor góc és a fennsík rajnai frank falvai (Kislőd, Városlőd, Bánd) között, mely utóbbiakat Nagyvázsony németségének átmeneti jellegű nyelvjárása köti össze a Balatonfelvidék déli frank településeivel.

A Középhegység délnyugati zugában nyelvi szempontból különleges helyet foglal el Kolontár, Szőc és Úrkút. Mindhárom faluban bajor nyelvjárás uralkodik. Úrkúton a nyugati szakasz egyetlen dunai bajor *uv*-nyelvjárását beszélik; Szőc és Kolontár nyelvjárása ugyan az *uj*-típushoz tartozik, de elüt a Bakony többi *uj*-nyelvjárásától, főleg Kolontáré, mely sok szempontból erősen délbajor jelleget mutat.

A tulajdonképpeni hegyvidékről kirajzolt szórványok (Streusiedlungen vagy Außensiedlungen) nyelvjárásai híven tükrözik a kirajzási gócok vidékének nyelvi vonásait, természetesen néha meglehetősen régies formában. Bakonypölöskét jórészt Bakonykútról (Isztimér mellől) telepítették: nyelvjárása ma is őrzi az ottani átmeneti nyelvjárás számos sajátosságát. Ugyancz a helyzet a Balaton melléki Örvényesen, mely főleg Nagyvázsony nyelvvel mutat rokonságot. A Somogy megyei Kaposfő, az Enying mellett levő Lajoskomárom és a mezőföldi Mezőfalva dunai bajor *uj*-nyelvjárása ma is azonnal elárulja a bakonyi eredetet. A nyelvi tényekből hasonló kapcsolatra lehet következtetni a Duna—Tisza közén fekvő Ceglédbercel és Újhartyán és a Budai hegyvidék német *uv*-nyelvjárásának viszonyát illetően.

Eredményeinket összegezve megállapíthatjuk, hogy a Dunántúli Középhegység német nyelvjárásai nyelvföldrajzilag mintaszerűen tagolt nyelvterületet (Sprachraum) alkotnak. E nyelvterületet a bajor, pontosabban keleti dunai bajor elem kovácsolta egységbe. Az eredetileg nem bajor csoportok tulajdonképpen csak a peremvidékeken tudták magukat többé-kevésbé tartani. A bajorságon belül más német nyelvjárások maradványai csak kivételesen csillannak fel. Jellemző viszont, hogy a két, egymástól némileg elütő bajor területen, azaz a keleti szakasz *uv*- és a nyugati szakasz *uj*-nyelvjárásán belül

más bajor, de a fentiektől eltérő nyelvjárási vonások szintén csak a peremvidékeken tarthatták magukat. Nyelvöldrajzilag mindez azt bizonyítja, hogy a Középhegység német nyelvterülete nem tekinthető véletlenül összeverődött nyelvjárási mozaikok összességének, mint ezt korábban feltételezték, hanem egységesnek mondható nyelvterület, amely a településtörténeti és nyelvöldrajzi feltételek szerves fejlődésének eredményeként jött létre.

4. A település-nyelvjárások kérdései. — A település-nyelvjárások (Kolonialmundarten, Siedlungsmundarten) különleges problémáinak, mint például az elsődleges és másodlagos nyelvi jegyek, az elsődleges és másodlagos települések vagy a keverék-nyelvjárások kérdésének a vizsgálata a Középhegység németiségének kutatásában más eredményeket hozott, mint amilyenekre a többi jelentős kelet-európai német nyelvshiget eddigi kutatása vezetett. Szemben az oroszországi, illetőleg szovjetunióbeli német nyelvjárásokkal, amelyek elsődleges, legkirívóbb nyelvi jegyeiket javarészt a német köznyelv hatására levetkőzték, és csak másodlagos, kevésbé feltűnő jegyeiket őrizték meg —, amint ezt V. ZSIRMUNSKIJ több tanulmányában kimutatta —, a fejlődés a mi esetünkben más úton haladt. A másodlagos jegyek itt ugyanis messzemenően egységesültek, míg az elsődlegesek, sőt sokszor éppen a legkirívóbbak mind a mai napig fennmaradtak. Ez részben azzal magyarázható, hogy a betelepülés formái és körülményei mások voltak, másrészt azzal, hogy a köznyelv és az irodalmi nyelv (Hochsprache) szerepe a Középhegység németjeinél nem a német, hanem a magyar nyelvnek jutott. Nyelvjárásaink integrálásában éppen ezért nem a kirívó jegyek elhagyása vált a legfontosabb mozzanattá, hanem azoknak az elemeknek a megőrzése, amelyek az eredetileg különféle nyelvjárásokban hasonlóak voltak, vagy legalábbis nem összeegyeztethetetlenek.

A már említett településtörténeti okok folytán nem vált be területünkön az a volgai német GEORG DINGES által kidolgozott és sokszor sikerrel alkalmazott elmélet sem, amely szerint szigorúan el kell különítenünk az elsődleges és a másodlagos települések nyelvjárásainak vizsgálatát, azaz, hogy a másodlagos települések nyelvjárásait csak az őket kibocsátó elsődleges települések nyelvjárásával való összevetés után szabad a tulajdonképpeni német nyelvterületre visszavezetnünk. Ez az éles elhatárolás a Középhegységben nem volt lehetséges, mert a német telepesek belső vándorlása már a kezdet kezdetén olyan méreteket öltött, hogy az esetek túlnyomó többségében bármely falut egyidejűleg elsődleges és másodlagos településnek nevezhetünk. Ez a tény természetesen igen meggyorsította a nyelvi kiegyenlítődés iramát.

Hasonló nehézségek mutatkoztak a korábban előszeretettel emlegetett keverék-nyelvjárások (Mischmundarten) tekintetében. Abból kiindulva, hogy egy-egy magyarországi német telep lakói eredetileg Németország vagy Ausztria különböző vidékeiről származtak, szokássá vált a szakirodalomban feltételezni, hogy a magyarországi németeknél szinte minden esetben keverék-nyelvjárással van dolgunk, amely már itt nyerte el mai egységes arculatát. A Középhegységben is találunk néhány ilyen valódi — például bajor-frank, bajor-sváb — keverék-nyelvjárást, de ezeknek a száma elenyészik azok mellett, amelyek ma teljesen egységes keleti dunai bajor jellegűek. Bizonyos jelenségek azonban, mint az *ai (ei) > ā* hangfejlődés nagymérvű térhódítása ott is, ahol különben *ov-t* várnánk, okot ad annak feltevésére, hogy itt a bécsi köznyelv hatásán kívül az oklevelesen is kimutatható (rajnai) frank szubsztrátum bizonyos érvényesülé-

sével kell számolnunk. Éppen ezért tanácsosnak látszik ilyen esetekben — óvatosságból és legalábbis a kérdés végleges tisztázásáig — „nem valódi keveréknyelvjárások”-ról (unechte Mischmundarten) beszélni.

A Középhegység német nyelvjárásainak egységesülési folyamata érthető okokból kezdettől fogva a keleti dunai bajor (bécsi) közlekedési nyelv meghatározta keretek között mozgott. E fejlődési folyamatban azonban a Németországból és Ausztriából hozott tényezők és latens fejlődési tendenciák mellett rendkívül nagy szerep jutott a további földrajzi, azaz nyelvföldrajzi tényezőknek. A nyelvterület mai tagoltsága ugyan végső fokon a településtörténet által megadott alapokra nyúlik vissza, tehát jelen esetben a túlnyomórészt bajor betelepedés tényére, mégis a helyi nyelvjárások kiegyenlítődéseben már az itteni, belső népi és nyelvi mozgalmaké volt a döntő szó. — SCHMIDT HENRIK-
kel szemben tehát itt is megállapíthatjuk, hogy a térbeli rendeződésnek, a nyelvjárás határok kiforrásának a külső német nyelvszigetekben is ugyanolyan fontosságot kell tulajdonítanunk, mint a zárt német — vagy bármely más — nyelvterületen.

A nyelvfejlődés időbeli kötöttsége is jól megfigyelhető a vizsgált terület német lakta falvaiban és városaiban. A nyelvi újítások a település-nyelvjárásokban — úgy látszik — aránylag gyorsan érvényre jutnak és elterjednek, amivel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy nálunk főként általában konzervatívnak tartott paraszti településekről van szó. Ahol pedig a nyelvjárás mégis konzervatív, az nem a beszélők foglalkozásával kapcsolatos, mint ezt sok kutató — így az osztrák KRANZMAYER is — tartja, hanem mindenekelőtt az adott település földrajzi helyzetével, illetőleg a nyelvi asszimiláció fokával, ami a németet sok helyütt már csak mint a legöregebbek vagy esetleg csupán az emlékezés nyelveként (Alterssprache és Erinnerungssprache) hagyta meg. Ilyen helyeken mi sem természetesebb, mint a nyelvi konzervativizmus, hiszen az adott település az asszimilálódás következtében az összefüggő német nyelvterület közös újításaiban már nem vehet részt. (A kérdés részletesebb taglalását l. HUTTERER: ALingu. IX, 354 kk.)

A Középhegység németiségének nyelve nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is tagolt. A vertikális rétegződés részben foglalkozási, részben műveltségi jellegű. A „foglalkozási nyelvek” (Berufssprachen) jobban hozzásimultak a táj nyelvföldrajzi tagoltságához, mint a műveltségtől függő nyelvi variánsok, amelyek elsősorban a bécsi és a régi pest-budai nyelvhasználatot igyekeznek megközelíteni. A foglalkozási nyelvek annyiban jutottak és jutnak szerephez a nyelvi kiegyenlítődésl folyamatában, amennyiben hordozóik, főként erdészek és hányászok, szülőhelyük nyelvjárásának fonematikus szerkezetét és nyelvtanát messzi vidékekre is magukkal viszik, és ily módon elősegítik az egyes helyi nyelvjárások közeledését egymáshoz. Műveltségi alapjai vannak a városi németiség és az iskolázottabb vidéki német rétegek nyelvének, már ahol még a német nyelvet használják.

A vallási különbség két települést — Ikladot és Rákoskeresztúrt — szinte teljesen kikapcsolt a terület nyelvjárásainak közös fejlődéséből. Az itteni protestáns németiségnek ugyanis korábban nem voltak semminemű közelebbi kapcsolatai a terület különben katolikus német telepeseivel. A Vértes nyugati peremén, Pusztavámon, a katolikus és a luteránus németek nyelvjárásának önállósága csak néhány elsődleges hangtani sajátossága és bizonyos szókinésbeli különbségekben mutatható ki. A terület egyetlen középkori német településén, Nagybörzsönyben a reformáció már egységes nyelvjárást talált,

ezért nem is okozhatott nyelvi szakadást a falu katolikus és evangélikus népnek nyelvhasználatában.

Magyar szempontból is rendkívül érdekes a helyi német — magyar nyelvi kölcsönhatások problémája. Hangtanilag talán e tekintetben az artikulációs bázis kérdése a legfontosabb. A Középhegység német nyelvjárásainak ilyen irányú vizsgálata azt bizonyítja, hogy az idegen jövevényszavak nem német artikulációja — főleg a legutóbbi évtizedek előtt — csak olyan esetekben kerül át változatlanul a német nyelvjárásokba, ahol az átadó és az átvevő nyelvjárás artikulációja között nincs lényegbevágó ellentét. Ez azonban igen ritkán és csak véletlenül fordul elő, például az igen nyílt *ä* ~ *ā* esetében a Balatonfelvidék déli frankjainál, ahol a szomszédos magyar nyelvjárásokban is ez a hang jelenik meg a magyar köznyelvi *e* helyén, vagy az igen erősen labializált *ā* ~ *ā*-nál Nagybörzsönyben, ahol a szomszédos palóc nyelvjárásokban is az átlagosnál erősebb labializálást tapasztalunk az *ā* esetében. — Külön hangsúlyozzuk: ezek az egyezések nem a nyelvi kölcsönhatás eredményei — tudniillik másutt, így Rákoskeresztúron és Ikladon erre is van példa —, hanem eredetiek mindkét nyelv kérdéses nyelvjárásaiban. E tények figyelmen kívül hagyása okozta, hogy sok kutató a hazai német nyelvjárások bizonyos szláv eredetű, még a keleti bajor területről, így Dél-Morvaországból, Burgenlandból stb. hozott, már ott elnémetesített jövevényszavait magyarnak minősítette, és a valóban a magyarból közvetlenül átvett szavakkal összekeverte, azon az alapon, hogy megfelelőik a magyarban is megvannak (l. *kakas* ~ *кoкaš* ~ *кoкaš* stb., *egres* ~ *ekreš* stb.), másrészt más, így francia eredetűnek tartott sok olyan jövevényszót a magyarban, amely — végső francia forrása ellenére — német közvetítéssel, német jövevényszóként került a magyarba. — Mindez csak azt bizonyítja, hogy a jövevényszavak kérdéseit ma már nem lehet megoldani anélkül, hogy tisztáznánk az átadó nyelvjárást, vagyis a felvetődő nyelvföldrajzi kérdéseket. Ezzel a különben igen izgalmas problémával más alkalommal kívánunk bővebben foglalkozni.

A vizsgált terület nyelvfejlődésével kapcsolatban röviden vissza kell még kanyarodnunk azokhoz a tényezőkhöz, amelyeket a német szakirodalom a „Verkehr” fogalmában szokott összesűriteni. Bár ennek szerepét hazai germanistáink korábban eléggé lebecsülték, megállapíthatjuk, hogy a Verkehr szerepe a nyelvszigetekben, ahol az idegen ajkú környezet következtében a nyelvjárás beszélői sok tekintetben fokozott affinitást mutatnak egymás iránt, általában nagyobb, mint a zárt nyelvterületen belül. A „közlekedés”, vagy még inkább az érintkezés formái közül a házassági kapcsolat (Ehegemeinschaft) bizonyul a legfontosabbnak. A többi forma, így a templomi, búcsús vagy piacközösség majdnem kizárólag azon át hat a nyelvi fejlődésre, hogy az ismerkedés lehetőségének növelésével elősegíti az átházasodásokat az egyik faluból a másikba. Vagyis: e formák potenciális kapcsolatból akkor válnak csak igazi kapcsolattá, ha elősegítik a kisebb egységek biológiai összenövését, azaz az összeházasodások útján a telepések keveredését (Siedlermischung), és ezáltal megteremtik a különböző helyi nyelvi változatok összenövésének legfontosabb alapját. — A szorosabb értelemben vett földrajzi közlekedés nyelvalakító megjelenési formái teljesen azonosak a zárt német nyelvterületen már korábban megállapítottakkal.

A hangföldrajzi eredményeknek a szóföldrajziakkal való egybevetése azt mutatja, hogy a nyelvszigetek kutatásában is különbséget kell tennünk a hangok és a szavak elterjedése között, azaz nem szabad egyenlőségi jelet ten-

nünk a hangváltozás és a szavak kiszorítása (Wortverdrängung) közé. Igaz ugyan, hogy a hangváltozások általában egyes konkrét szavakban terjednek, de ugyanakkor a szókincs egyes rétegei éppen azok, amelyek mindenféle újítással szemben a legszívósabb ellenállást fejtik ki, és a hangváltozásoktól teljesen függetlenül is képesek terjeszkedni. Ennek ugyancsak nem kis jelentősége van a jövevényszó-kutatásban. A Bakonyalja magyarságának nyelvében kimutatott *cáig* 'élesztő' szó eredetének tisztázásánál nem lehet például közömbös, hogy ez a szó ebben a jelentésben csak a bakonyi németiség egy részénél van meg, míg a Bakony többi részén a fogalom kifejezésére a *ķerm* 'Gerbe' szó járja. A hazai germanisztika számára pedig — éppen a nyelvöldrajzi gondolat bizonyításánál — nem közömbös, hogy a Pápa melletti Nagytevelen, ahol a két német szó találkozik, mindkét szó megvan, de létrejött egy új, kontaminált alak is, a *ķermtsaķ* 'Gerbenzeug' az élesztő jelölésére.

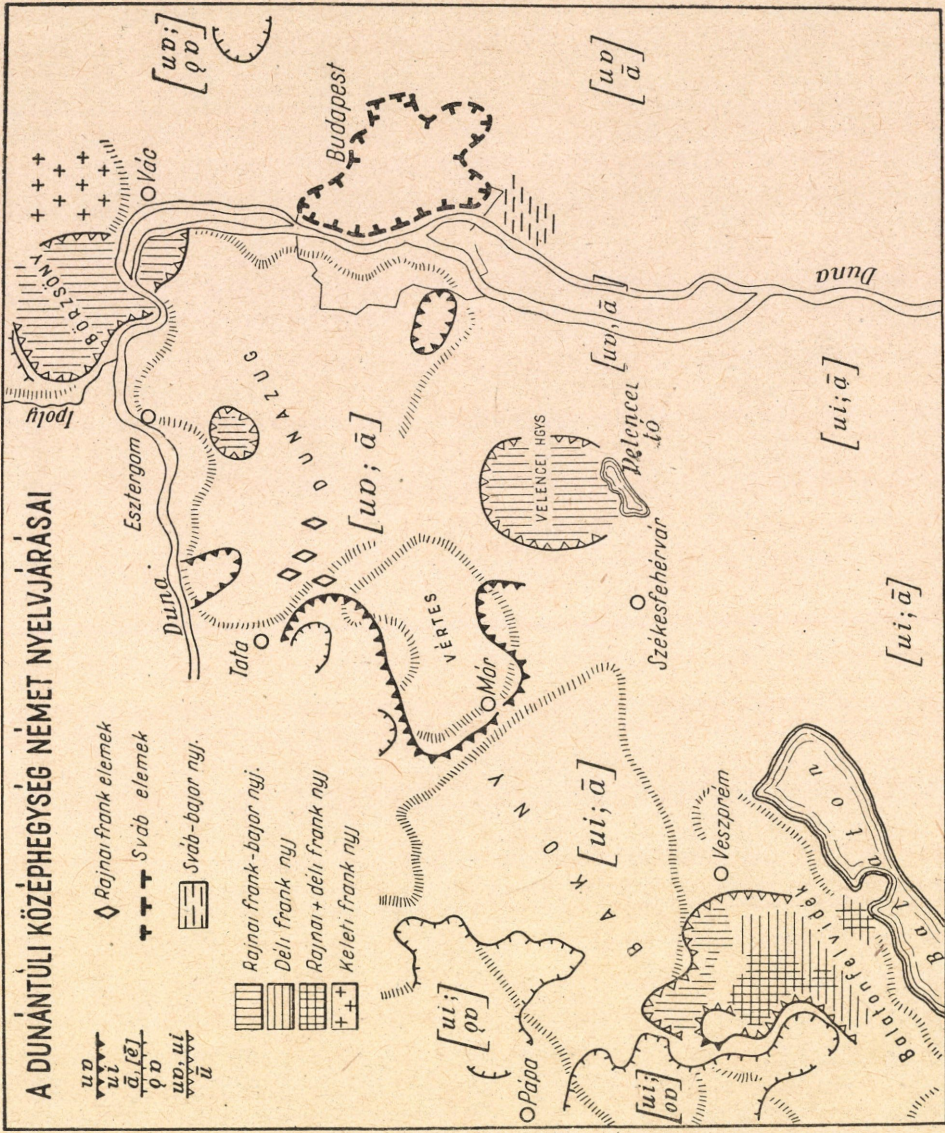
Összegezésként mindenestre megállapíthatjuk — legalábbis német szempontból —, hogy a nyelvszigetek fejlődése, ellentétben SCHMIDT HENRIK nézetével, akárcsak a zárt nyelvterületen, nyelvöldrajzi jellegű, és nyelvjáráshatárok, illetőleg egységes nyelvterületek kialakulása felé halad. Semmi okunk sincs tehát arra, hogy a külföldi német nyelvjárások kutatását elvileg vagy módszertanilag elkülönítsük az össznémet nyelvjáráskutatástól. Más megfontolások alapján ugyanilyen eredményre jutott az erdélyi szász KARL KURT KLEIN is (vö. Hochsprache und Mundart in den deutschen Sprachinseln: Zeitschrift für Mundartforschung XXIV [1957.], 193 kk.; vö., Zur Siedlungsgeschichte und Sprachgeographie der mittelalterlichen deutschen Siedlungen in Siebenbürgen: a „Siebenbürgische Mundarten” című gyűjteményes kötet [Berlin, 1959.] 31. lapján.).

5. A gyűjtés munkamódszere. — Külön kell megemlítenünk az adatközlőknek a saját nyelvjárásukkal szemben elfoglalt álláspontját, minthogy meglehetősen elterjedt — főleg az osztrák kutatóknál — az a nézet, hogy a legnaívabb adatközlők egyúttal a legjobbak is. A Középhegység németiségének nyelvi kutatása ezzel szemben azt mutatta, hogy a legmegbízhatóbb adatközlők saját nyelvjárásuk ismeretén túl a szomszédos nyelvjárásokról is hasznos adatokat tudtak közölni, amelyeknek helyes voltáról a további gyűjtés során alkalmunk volt meggyőződni. Ez érthető is, hiszen a környezettel fennálló kölcsönös kapcsolat az, ami a nyelvjárás beszélőiben saját nyelvi szerkezetüket az összehasonlíthatóság tükrében az ösztönös nyelvérzékből valódi nyelvi tudattá fejleszti.

A Középhegység németiségének korábbi nyelvi kutatása részben az úgynevezett „Wenker-mondatok”-ra vagy más, viszonylag szűk körű szóanyagra szorítkozott. Még inkább megfontolásra késztet az, hogy az egyes helyi nyelvjárások leírásakor a szerzők általában valamely egységes nyelvállapot eszményét tartották szem előtt, aminek következtében — főleg a hangtanban — az „irányadó”-tól eltérő jelenségeket gyakran figyelmen kívül hagyták. Ez az átmeneti nyelvjárási jelenségek és nyelvjárások földrajzi megfoghatóságát nagymértékben megnehezítette. Éppen emiatt, továbbá településtörténeti ismereteink hézagos volta következtében elsődleges feladatunk volt — ellentétben a tulajdonképpeni nagytalasz-módszerekkel — a kérdéses terület valamennyi német lakta helységét potenciális kutatópontnak tekinteni, hogy esetleg fontos jelenségek, izoglosszák el ne kallódjának. A Wenker-mondatok a mi, egymáshoz jobbra igen közel álló nyelvjárásaink földrajzi feldolgozásához elégtelennek

A DUNÁNTÚLI KÖZÉPHEGYSÉG NÉMET NYELVJÁRÁSAI

uo
 ul
 ā, [ē]
 ō, o
 uo, ui
 u

◊ Rajnai-frank elemek

⊕ Sváb elemek

▬ Sváb-bajor nyj.

▮ Rajnai-frank-bajor nyj.

▨ Déli frank nyj.

▩ Rajnai + déli frank nyj.

⊕ Keleti frank nyj.

[uv; qv]

[uv; ā]

[uv; ā]

[uv; ā]

[ui; ā]

[ui; ā]

[ul; ōv]

[ui; ōv]

[ui; ā]

mutatkoztak. Ezért szükségessé vált egy széles nyelvi alapokon nyugvó, a modern és a helyi szempontoknak megfelelő kérdőfüzet összeállítása.

A kérdések elvileg a fonémarendszerre és a szókinésre összpontosultak. Az anyag kiválasztását illetően a nyelvföldrajzban alkalmazott két fő módszer szintézise látszott célszerűnek: a felgyűjtendő jelen-égeket egyrészt konkrét példákra bontottuk fel, és szigorúan ügyeltünk e példák lekérdezésére, másrészt azonban sokszor előfordult, hogy a jelenségek felgyűjtése közvetlenül történt, amikor is az egyes hangjelenségek konkrét példáinak a kiválasztása a helyszínen a szükségnek megfelelően módosult. — Általánosságban ZSIRMUNSZKI szellemében törekedtünk a német nyelvföldrajz marburgi és bajor-osztrák módszereinek összekapcsolására, melyet igen sok esetben a magyar atlaszgyűjtés módszereivel, kérdéseivel egészítettünk ki.

A kutatópontok közül megkülönböztetett figyelemben részesültek azok, amelyekben a helyi német nyelvjárás már kipsztlulóban van, és csak az öregebb, javarészt a legöregebb emberek ajkán él. Másrészt nemcsak a terület bajor, hanem valamennyi német nyelvjárását fel kellett gyűjteni, hogy kölcsönös viszonyukat tisztázhassuk.

A gyűjtés általános elvi szempontja volt, hogy az egyes helyi nyelvjárások valamennyi jellegzetes vonását felderítsük, melynek szociális érvénye van. Azoknak a jelenségeknek a feljegyzése volt a cél, melyeknek összessége egy-egy helység átlagos nyelvjárásának tekinthető. Ennek megfelelően a gyűjtés — szemben példának okáért az osztrák iskolával — nem korlátozódott a legidősebb nemzedékre, hanem az adott lehetőségek szerint kiterjedt valamennyi korosztályra.

A kérdésnek csak a közvetlen módszere jöhetett számításba. Mint-hogy az adatközlők szinte kivétel nélkül kétnyelvűek voltak, az egyes kérdések, illetőleg a lekérdezendő szavak feltevése magyarul történt, hogy ezáltal kiküszöbölődjék a német irodalmi és köznyelvnek vagy a kérdező német nyelvjárásának esetleges hatá a.

A feljegyzésben és a feldolgozásban alkalmazott átírás a PFALZ—STEINHAUSER-féle bajor-osztrák rendszeren nyugszik, azzal a különbséggel, hogy a zár- és a réshangok között nem az ő négyes felosztásukat (1. zöngétlen lenis, 2. zöngétlen féllenis, 3. zöngétlen fortis, 4. zöngés lenis) alkalmaztuk, hanem a zöngés lenisek és a zöngétlen fortisok két fő csoportját különböztettük meg, amelyeket a féllenisek és félfortisok közbül ő, a délnémet nyelvjárásokra olyan jellemző sora köt össze egymással. Ez utóbbiak általában zöngétlenek — legalábbis a zöngesség magyar fokához mérten —, mégis ingadoznak zöngességüket illetően, ami nemcsak allofónokat eredményez, hanem nyelvföldrajzilag is megfogható. Ezeket a közbülső hangokat („mediák”-at) a korábbi német gyakorlattól eltérően nem diakritikus jelekkel vagy görög betűkkel jelöltük, hanem kapitálchenekkel, ami remélhetőleg a magyar szakemberek részére is megkönnyíti a hazai német nyelvi adatok pontos olvasatát és értékesítését. (Az átírás részletes ismertetését, táblázatokkal együtt, l. ALingu. IX, 336 kk.)

Az anyag feldolgozásában gyakorlati és elméleti okokból az egyes hangok külön tárgyalásának klasszikus módszerét alkalmaztuk, ellentétben a különben igen hasznos korrelációs módszerrel, amely a párhuzamosan fejlődő hangokat egy-egy csoportba összefoglalva tárgyalja, mint PFALZ vagy KRANZMAYER. Ez utóbbi módszer nálunk, tekintettel arra, hogy több esetben egymástól eltérő nyelvjárású rendszerek összevetésére kényszerülünk, feleslegesen bonyolítaná a feldolgozás áttekinthetőségét.

6. A z „óshaza” kérdése. — A két világháború között a magyarországi német nyelvjáráskutatás központi kérdése a telepések „óshazájá”-nak kiderítése volt. A SCHMIDT HENRIKTÓL kidolgozott módszer szerint egy-egy hazai német falu nyelvjárását bizonyos nyelvi, főleg hangtani és szóföldrajzi jegyek alapján igyekeztek a kutatók a Német Nyelvatlással való egytetetés útján belső német vagy osztrák területen lokalizálni. E módszer alapvető hibája, hogy vagy csak mellékesen, de leginkább egyáltalán nem veszi figyelembe azt a W. KUHN által másodfokú kiegyenlítődésnek (Ausgleich zweiter Stufe) nevezett folyamatot, amely az egymással szerves kapcsolatban álló települések nyelvjárásainak integrációjára irányul. A kiegyenlítődésnek csupán első fázisát kutatták, azt, hogy miként alakult ki az egy helyen élő, de különféle nyelvjárásokat beszélő telepések között az adott helység mai, általában egységes nyelvhasználata (Ausgleich erster Stufe). — Ez a módszer SCHMIDTnek egy, a dél-magyarországi német nyelvjárásokkal kapcsolatban még 1914-ben kifejtett, elhibázott tételére épült, amely tételt ő maga a későbbiekben több ízben elismételt: „Dieser Prozeß ist in jedem Dorf für sich vorgegangen. Deshalb wird es kaum möglich sein, hier auf Grund gewisser Spracheigentümlichkeiten deutsche Dialektgrenzen zu ziehen. Zusammenhängende Gebiete sprechen manchmal vielleicht einen ähnlichen, aber nie einen einheitlichen Dialekt; die Entwicklung einer jeden Ortsmundart ist etwas für sich, eine jede Sprachinsel hat ihre Geschichte.” (UngRundschau 1914: 663; vö. MNy. XX, 171.)

Érthető tehát, hogy a kutatás elhanyagolta a magyarországi német nyelvshigetek saját, belső nyelvfejlődésének átfogó és összehasonlító vizsgálatát. Volt azonban e módszernek még egy nagy veszélye. A tisztán nyelvészeti eszközökkel kikövetkeztetett „óshaza” — néhány szerencsés kivételt nem tekintve — a zárt német nyelvterületnek többnyire túlságosan nagy területeit fogta át, és ezen belül a számításba jöhető izoglosszák áttekinthetetlen szövevényéből az „óshaza” meghatározására alkalmasak kiválasztásánál a kutató egyéni hajlandósága nagyobb szerephez jutott, semmint az a tudományos szabotosság szempontjából megengedhető.

Újabb eredményeink óvatosságra intenek. A néprajzosokkal együtt mi is inkább „származási területek”-ről (Ursprung-landchaften: I. WEBER—KELLERMANN terminusa) beszélhetünk, nem pedig „óshazá”-ról. Ezt viszont csak nyelvészeti eszközökkel legfeljebb nagy átfogó vonásokban határozhatjuk meg. — WEIDLEIN joggal teszi fel például, hogy az *ui*-nyelvjárást beszélők ősei jórészt Burgenlandból, Csehország délkeleti és Morvaország déli részéből jöttek; ezt kiegészítendő utalhatnánk még a dél-ausztriai *ui*- nyelvjárásokra. Ha viszont más hangváltozásokat is figyelembe veszünk, így a már említett *ai* > *ā* fejlődést (az említett területeken tudniillik szinte kivétel nélkül *ov*-t találunk!), akkor világos, hogy az eredet kérdését ilyen egyszerűen nem sikerül megoldanunk.

Hasonló a helyzet a szóföldrajzzal. Azt látjuk ugyanis, hogy bajor nyelvjárási szavak a Középhegység nem bajor németiségének nyelvébe is behatoltak, olyan esetekben is, ahol ez még nem ad jogot arra, hogy keverék-nyelvjárásokról beszéljünk. SCHMIDT elméletének megfelelően arra kellene gondolnunk, hogy itt bajor telepés réteg olvadt be, vagy — és ezt főleg WEIDLEIN szerint —, hogy a telepések már eleve valamely bajor nyelvjárási határterületről érkeztek. Erre azonban nincs módunk: keleti dunai bajor és déli frank, vagy keleti dunai bajor és rajnai frank határterületek a zárt német nyelvterületen egyáltalán nincsenek. A Középhegység németiségénél — mint láttuk —

az egres neve igen sok helyen *ękreš* ~ *ękrešļ* stb., — ez azonban a mi bajor nyelvjárásainkban nem itt átvett jövevényszó, hanem már így elnémetesítve került keleti bajorjainkkal mai elterjedési területére. Ahol viszont a szó a Középhegység nem bajor nyelvjárásaiban feltűnik, ott nem régi genetikus összefüggést bizonyít, hanem éppen a nyelvsziget belső, nyelvföldrajzi fejlődésére mutat, és ennek vizsgálatára késztet.

Kis, izolált csoportoknál a származási területek meghatározása aránylag könnyebb, minthogy ezek nem vettek részt a nyelvsziget összefüggő részeinek itteni továbbfejlődésében. Így például a Balatonfelvidék odenwaldi (déli frank) telepeseinek vagy Berkenye, Szendehely és Katalinpuszta keleti frankjainak származását fenntartás nélkül elfogadhatjuk. Bajorjainkról azonban egyes korábbi kutatók próbálkozása ellenére sinces módunk mást megállapítani, mint azt a tényt, hogy a Középhegység bajorsága túlnyomórészt keleti dunai bajor területekről származik. Egy-egy helység lakóinak eredetét ezen belül — nyelvi alapon — közelebről meghatározni, néhány ritka kivételt nem számítva, olyan kísérlet, amelyet nagyon is kétesnek kell tartanunk. Helyesebb tehát, ha a nyelvsziget belső, már magyarországi fejlődése alapján itt egy újbajor törzsről (bairischer Neustamm) beszélünk, amely a nyelvföldrajzi és a kontaktusos néprajzi fejlődés során alakult ki, keleti dunai bajor alapon, de különféle német, mindenekelőtt bajor elemekből, mégpedig már itt, az új hazában.

HUTTERER MIKLÓS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szófajok és módosító szók

1. Aki foglalkozott egy kissé a szófajok kérdésével, és nemcsak a magyar nyelvészeti irodalomban jártas, hanem külföldi nyelvkönyveket is forgatott, annak nem mondok újságot azzal, hogy a szavaknak fajták szerint való osztályozása mennyire nem egységes. Különösen az összefoglaló elnevezésekben látunk nagy tarkaságot nemcsak annyiban, hogy miféle műszóval jelölik ezeket a nagyobb szófaji csoportokat, hanem abban is, hogy mit foglalnak egy-egy ilyen tágabb körű fogalom alá.

Először is beszélnek fogalomjelölő, tartalmas szavakról (Begriffswörter), azután viszonyjelölő, csupán alakú szerepű szavakról (Formwörter), továbbá az előbbi csoportot megint két főosztályra bontva, igékről, névszókról és viszonzószókról, de az igeneveket hol az igék, hol a névszók közé sorolják. Ez különben érthető, mert az igenevek igék is, névszók is, azaz nevek, mint elnevezésük maga is mutatja. A névelőt egyesek a névszókhoz számítják, mások a viszonzószókhoz, vagy átmeneti szófajnak tekintik e két főosztály között. A harmadik főosztálynak még az elnevezése is nagyon sokféle: *viszony-szók* (*viszonyító szók*), *segédszók* (*segédszócskák*), *álszavak*, *partikulák*, *formaszók* (a német *Formwörter* kifejezésnek szolgál fordítása). A németek ide sorolják a határozószókat is, mi azonban többnyire névszókknak minősítjük őket (van is ilyen ritkábban használt elnevezésük: *határozónév*), vagy azt mondjuk, hogy a határozószó átmenet a névszó és a viszonzó között. Az igekötőket és a névtűtőket oda lehet kapcsolni a határozószókhoz mint rokonokat. Helyesírási szabályzatunknak I—8. kiadásában olvashatunk is igekötőszerű határozókról (145. pont). Van azonban olyan csoportosítás is, amely csak a névtűt és a kötőszót nevezi viszonzószónak. A *Verhältnisswörter* műszót a németek egészen szűk értelemben használják, csak az elüljárókat (prepozíciókat)

értik rajta. Az indulatszókat némelyek a ragozhatatlan *Formwörter* csoportba sorolják, mások meg egy negyedik főosztályt alkotnak belőlük az igék, a névszók és a viszonzyszók mellett, de olyan felfogás is előfordul, amely az indulatszókat és az igéket összefoglalja egy általánosabb fogalom alá, és mondatszóknak nevezi őket.

Természetesen még egyéb változatokat is találunk a szófajok megkülönböztetésében, számában és sorrendjében. A franciák például a jelzői használatú számneveket és névmásokat a mellénevek közé osztják be, s ilyen neveket adnak nekik: *számjelölő mellénevek*, *névmási mellénevek* (*adjectifs numéraux*, *adjectifs pronominaux*); az angolok pedig olykor a névelőt tekintik megkülönböztető melléknévnek (*distinguishing adjective*), vagyis szintén nem számítják külön szófajnak. Angol szótáram csupán nyolc beszédrészt sorol fel a *parl* címszóban: főnév, melléknév, névmás, ige, határozószó, elüljáró, kötőszó, indulatszó (The Concise Oxford Dictionary of Current English. 1934.), ugyanígy egy másik angol könyvecske is: How to Write Correctly. By Professor DUNCAN (16—7).

A különféle csoportosításokkal együtt jár az, hogy a szófajoknak egymásutánja sem azonos. Aki a fejlődés szempontjából nézi a nyelvet, első helyre teheti az indulatszót, bár rendszerint ez fejezi be a sort. Ha pedig a felsorolás nem az igével kezdődik, hanem a névszókkal, akkor a névelő foglalhatja el az első helyet, vagy ez a szófaj mindjárt a főnév után következik, mint francia nyelvtanokban látjuk. De akad olyan elrendezés is, amelyben a névelő az utolsó előtti helyre kerül, a viszonzyszók mögé s az indulatszó elé. Mi az oka ennek a sokféleségnek?

A nyelvészek már régóta tudják és mondogatják, hiába keressük a szavaknak fajták szerint való olyan osztályozását, amely tökéletes volna. Minálunk SZILASI MÓRIC már 1904-ben ezt írta: „... a beszédrészek közt nincsen áthághatatlan határvonal, sőt könnyen s gyakran összekeverednek, másutt is, valamint a magyar nyelvben is” (Nyr. XXXIII, 482). SIMONYI a következő évben így ismételte meg ezt: „... a beszédrészeket nem lehet egymástól mindig határozottan elkülöníteni” (A magyar nyelv² 322). VENDRYES szerint a beszédrészeket osztályokba sorolni oly nehéz, hogy mindeddig nem sikerült kielégítő osztályozást elérni: „La difficulté de classer les parties du discours est telle qu'on n'est pas arrivé jusqu'ici à une classification satisfaisante” (Le langage 136). Egy Bécsben megjelent és nagyon sok kiadást megért középiskolai német nyelvtanban azt olvassuk, hogy a szófajok közt nem lehet éles határvonalat húzni, mert nem ritka eset, hogy egy-egy szó átesap egyik csoportból a másikba: „Zwischen den einzelnen Wortarten lassen sich keine scharfen Grenzen ziehen; denn nicht selten kommt es vor, daß ein Wort aus einer Gruppe in eine andere übertritt” (WILLOMITZER—TSCHINKEL, Deutsche Sprachlehre für Mittelschulen²² 55). JAHNKE RICHARD pedig arra figyelmeztet bennünket, hogy a nyelvi formák között a határvonalak elmosódnak, ezért nem lehet őket egymástól mind szép gondosan elválasztani, és fölirattal ellátott fiókokba, ládikákba belerakosgatva elrendezni: „Die Grenzen zwischen den sprachlichen Formen fließen, und es ist nicht möglich, alle fein säuberlich von einander zu sondern und sie, mit Aufschriften versehen, in Schubfächer und Kästchen einzuordnen” (Der Kleine Toussaint—Langenscheidt: Deutsch für Deutsche 114). Ez különben ma már az alapvető nyelvészeti ismeretek közé tartozik. BÁRCZI GÉZA könyvében is olvassuk, „hogy a jelenségek egybefonódnak, s a nyelv nem skatulyázható be egymástól élesen elválasztható rekeszekbe” (Bevezetés a nyelvtudományba² 79). Folyóiratunkban TECHERT JÓZSEF egy egész tanulmányt szentelt az „átmeneti szókatagóriák” kérdésének (XXXVIII, 254—67), PAIS DEZSŐ pedig újabban arról írt beható fejtegetést, hogyan indulhatott meg a beszédrészek különválása a nyelvfejlődés kezdetén (uo. XLVI, 296—309).

Hogy a szófajok mennyire nem válnak el határozottan egymástól, s a szavaknak egyik vagy másik osztályba való besorolása gyakran mennyire bizonytalan még a nyelv-

vészeti irodalomban is, azt legjobban szemléltetheti néhány példa. A *fél* szó (a *fele* valaminek) BÁRCZI szerint főnév (SzófSz.), CSÚRY BÁLINT szerint is az (SzamSz.). CSÚRY példái köznyelvi kiejtésre átírva: „Elvitt egy *fél* kenyercet, ha nem többet. Csupa egy vér a *fél* orcája.” SIM.—BAL. szótárának magyar—német részében ugyancs a *fél* szó főnév és melléknév a szerint, amint jelentése 'Hälftē' vagy 'halb'; BALASSA értelmező szótárában hasonlóképpen (A magyar nyelv szótára). SZINNYEI pedig úgy nyilatkozik, hogy ez a *fél* tőrtzámnév (Bruchzahlwort), akárcsak emezek: *harmad, ötöd, tized* (Ungarische Sprachlehre 48: Sammlung Göschén). A *mind* SIM.—BAL. szerint melléknév ebben: „*mind* a kettő”, BALASSA szótárában főnév, CSÚRYében határozatlan számnév, SZINNYEI könyvecskéjében pedig határozatlan névmás (55). Az *úgyis* helyesírási szabályzatunknak 209. pontjában kötőszó, BALASSA szótárában is, ellenben ugyanitt az *úgyse* és az *úgysem* tagadó szóeska; CSÚRY határozószónak tekinti mind a hármat. Az *erre* és az *oda* BALASSA szótárában határozószó (az *oda* igekötő is), ugyancsnek a szerzőnek egy másik művében pedig ezek a szavak névmások, helyhatározói használatú mutató névmások (A magyar nyelv könyve 110 és 154). SIMONYI is ezt írja: „*Mikor, hogyan, itt, oda* stb., ezek névmások és egyszersmind határozószók” (A magyar nyelv² 322). Ehhez persze mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az *erre* és a *mikor* szóban mai nyelvérzékünkkel is kielemezhetjük a névmási *ez* és *mi* tövet, de a *hogyan*, az *itt* és az *oda* névmási alapszavának felismeréséhez már nyelvészeti képzettség szükséges, tehát ezeket a szavakat a leíró nyelvtan vagy szótár nem minősítheti névmásoknak. Milyen fajta szó a *hány?*, a *mennyi?*, a *minden*, a *senki*? SIMONYI így felel erre a kérdésre: névmás és egyúttal határozatlan számnév (i. m. 321—2), de BALASSA és CSÚRY szótárában a *hány?* és a *mennyi?* csak névmás, a *minden* pedig melléknév; a *senki* szófaját BALASSA nem jelöli, csupán annyit mond róla, hogy a *sem* és a *ki* összetétele; a SzamSz.-ban meg a *senki* is csak névmás. A *hol?* SIM.—BAL. és CSÚRY szerint határozószó, BALASSA szótárában kérdő névmás, idézett másik könyvében szintén, itt azonban hozzá van fűzve, hogy helyhatározói jelentésű (145, 157). A *csak* *hoggy* határozószónak van jelezve ebben a mondatban: „*Csak* *hoggy* itthon vagytok!” (SzamSz.), de indulatszónak emebben: „*Csak* *hoggy* itt vagy!” (BALASSA, A magyar nyelv szótára).

Látjuk tehát, hogy szófaji osztályokba besorolni többféle módon lehet a szavakat, s a szófajoknak nagyobb csoportokba foglalása is különféle. Ez azonban nem változtat azon, hogy megnevezni valamennyi szófaját meg kell; ennél fogva nem mellőzhetjük egyiket sem a következő tizenöt szófajnév közül: ige, főnév, melléknév, számnév, névmás, névelő, határozószó, igekötő, névtő, elüljáró, kötőszó, indulatszó, főnévi igenév, melléknévi igenév, határozói igenév; sőt ezeken kívül még ilyen nyelvtani műszavaink is vannak: tagadószó, tiltószó, kérdőszó (kérdőszóeska). Egységről ez utóbbiak használatában sem beszélhetünk. A *nem* és a *sem* BALASSA szótárában tagadószó, „A magyar nyelv könyve²-ben a *nem* határozószó, a *sem* kötőszó (145); CSÚRY művében *sem* nincs, a *nem* pedig határozószó. A *ne* mind a kettőjük szerint tiltószó („*Ne* tedd!” „*Ide* ne hozd!”), de a *se* BALASSA szótárában kötőszó és tiltószó, CSÚRYében csak kötőszó. Az ingadozást itt is megérthetjük abból, hogy a *sem*, *se* szóban az *is* kötőszó lappang.

2. Mostanában egy új csoporttal bővült a szófajok sora, a módosító szók osztályával. Már iskolai magyar nyelvtanaink is használják ezt a műszót, mégpedig orosz nyelvtanok példájára, mint H. MOLNÁR ILONA írja (MNY. LV, 357). Ő sem veti el az új fogalmat, de mintha selejtezni akarna azokból a szavakból, amelyeket újabb nyelvészeti irodalmunkban a módosító szók közé szokás sorolni. Cikkében ilyeneket mond egyebek között: „A módosító szók kérdésért azonban még mindig nem érezhetjük eléggé megoldottnak”; „... vajon meddig is terjed a módosító szók köre...”; „Ez a ... probléma hazai szakirodalmunkban még tisztázatlan” (i. h. 358). Én is azt feleltem egy kartársamnak levélbeli tudakozására, hogy zavaros és kiforratlan dolog ez. Két

általános iskolai nevelőtől is megkérdeztem, tudja-e, mi az a módosító szó, s ilyen válaszokat kaptam: „Őszintén megvallva, nem tudom.” „Hogyne tudnám! Módosítja a mondat értelmét.”

II. MOLNÁR ILONA SIMONYIT szembeállítja SZINNYEIVEL és énvelem, hogy mi nem ismerünk módosító szokat, holott SIMONYINÁL már régebben is megvolt „a módosító szók bizonyos fokú elkülönítése a többi határozószóktól és határozótól” (i. h. 357). Sajnos, nincs kezem ügyében SIMONYI-nak az az 1879-i Magyar Nyelvtana, amelynek 168. lapjára II. MOLNÁR ILONA hivatkozik.¹ A MHat.-nak idézett helyén még nem fordul elő az új műkifejezés, de tény az, hogy ott a módhatározó szók így vannak csoportosítva: a) általánosak, b) vegyes módhatározó szók, c) fokhatározók, d) az állítás módját kifejező szók (II, 361—9). Böngésszük át azonban SIMONYI-nak itt elsorolt egyéb műveit is, azokat, amelyek — az első kivéve — mind a MHat. után jelentek meg: 1. Kis magyar nyelvtan. A középiskolák első és második osztálya számára. Ötödik, javított kiadás. 1886. — 2. Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak. Ötödik kiadás. 1896. — 3. A magyar nyelv. Második kiadás. 1905. — 4. Magyar nyelvészet. A középiskolák legfelső osztályainak és tanítóképző intézeteknek. 1905. — 5. Die ungarische Sprache. 1907. Ezek közül egyikben sincs semmi nyoma annak, hogy SIMONYI módosító szokat különböztetett volna meg a szófajok között, ezért talán mégsem lehet azt állítani, hogy mi ketten, SZINNYEI és én, ellentétben vagyunk SIMONYIVAL.

Én ma sem tartom szükségesnek, hogy az új fogalmat és műszót bevigyük az iskolai oktatásba. Nem ismerem a német, a francia, az angol iskolákban most használatos nyelvtanokat, mégis azt hiszem, ezek sem szaporították a szófajok számát a módosító szókkal, és mi is bízást ellehetünk az új kifejezés nélkül. Nem vitás dolog, hogy a nyelvtani oktatás múlhatatlanul szükséges az anyanyelvi műveltség megalapozásához és az idegen nyelvek tanulásához, de abban is egyetérthetünk mindnyájan, hogy a nyelvtant az iskolákban a lehető legegyszerűbb módon kell tanítani, minden fölösleges bonyolítás nélkül. *Fonéma, morféma, lexéma, szemantéma, sziléma* vagy *stiléma* — ezek is nagyon szép nyelvtani, szókincstani, stilisztikai műszók, s a szakemberek csak beszéljenek és írjanak róluk, az iskolai oktatást azonban szükségtelen velük megterhelni.

Ha azt tudakolom valakitől, hogy egy ismerősünk dolgozik-e vagy sem, a kérdézt felelhet így: *talán*. Most azt tanítják, hogy ez a *talán* módosító szó, mert a beszélőnek egyéni vélekedését fejezi ki. De így is vélekedhet az illető: *Azt hiszem*. Eszébe juthat valamelyik nyelvtanújtónak, hogy ha a *talán* módosító szó, akkor emezt a választ módosító mondatnak kellene elnevezni. Nézzünk csak körül egy kissé más nyelvekben is. A *vielleicht*, a *peut-être*, a *perhaps* csupán szerény határozószó a német, a francia, az angol szótárakban, s úgy gondolom, a *talán* is maradhat az. SIMONYI és BALASSA is határozószónak mondja (Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak 49; A magyar nyelv szótára; A magyar nyelv könyve 145). A *végre* szintén határozószó BALASSA szótárában és a CSÜRYÉBEN, SZINNYEI pedig a *végére* szóalakot említi idézett nyelvtanának *Adverbien* fejezetében (57). Ne kereszteljük el most ezt a szót is módosító szónak azon a címen, hogy „a beszélőnek a mondat tartalmához való szubjektív viszonyát jelöli” (MNY. LV, 360). A Toldiban ugyanis ezt olvassuk: „Miklós a kötődést unni kezdi *végre*” (V, 6).

¹ Talán nem egész célszerűtlen, ha SIMONYI Magyar Nyelvtanának 2. — 1880. évi — kiadásából (183) ide iktatjuk „A módhatározók” szakaszának a fokhatározók tárgyalásához csatlakozó következő részét:

„Némely határozók az állítás módját, a bizonyosságnak kisebb-nagyobb fokát jelölik meg. Ide tartozik először is az igenlés és tagadás: *igen, bizony, biz, bezzeg, valóban, csakugyan, igazán; nem, ne, sem, se*. Aztán a lehetőség, valószínűség, kételkedés: *talán, tán, netalán; valószínűleg, némileg, majd, majdnem, majdcsaknem, szinte; alig, bajosan, nehezen*. Végre a megszorítás: *csupán, csak, pusztán, egyedül, kizárólag*.” — P. D.

Itt a *végre* szó nem az író „szubjektív viszonyulását” fejezi ki, hiszen nyilvánvaló, hogy a farkassal való birkózást nem Arany János unta meg *végre*, hanem Toldi, ezért a *végre* is maradjon csak határozószó, mint az *utóljára*. Nem jelöl módosító szókat az akadémiai FürtSz. sem, bár abban is van egy új „szófaji kategória”, a mondatszó, s a példák között a *jaj* indulatszó ugyan, de „érzelemkifejező és érzelemkeltő mondatszó”, a *csitt* pedig „egyéb mondatszó” (Tájékoztató XXI), betűrendi helyén mondatszó (és főnév). SIM. — BAL. szerint a *csitt!* indulatszó, a német *psst!*, *st!*, a francia *chut!* is az e két nyelv szótáraiban, angolul pedig főnévvel intenek csendre valakit: *silence!*

NAGY J. BÉLA

Mi legyen az *onomasztika* magyar neve?

1950 óta működik Leuvenben az *International Centre of Onomastics — Centre International des Sciences Onomastiques*. Bár e szervezet mindkét hivatalos nyelvén többes számban nevezi meg a szolgáltni hivatott tudományágat, magyarra *Nemzetközi Névtudományi Központ*-nak fordítjuk, mert mi nem választjuk szét élesen a toponymiót illetőleg hydronymiót és oronymiót meg az anthroponymiót, illetőleg zoonymiót és phytonymiót, hanem helyettük összefoglaló nevet alkalmazunk. Ez a gyakorlatunk — úgy hiszem — nemcsak a német utánzása (*Namenforschung, Namenkunde*), hanem a hely- és személynév között — mint tudjuk, ösdőlök óta — fennálló szoros kapcsolat folyománya.

Az *onomasztika* magyarosítására — úgy látom, noha külön kutatást ez irányban nem végeztem — legelőbb a *névtudomány* jött divatba. Ezt használja például SZABÓ DÉNES 1936-ban (MNy. XXXII, 54). Hivatalosan leginkább e szót szerepeltetjük (lásd Társaságunk 1958. szeptemberi *Névtudományi Konferenciá*-ját). — A szó kései felbukkanása természetesen nem jelenti azt, hogy a harmincas évek előtt nem volt névtudományi kutatásunk, még kevésbé azt, hogy e disciplina nálunk csak a XX. században kezdődött. Csupán azt jelenti, hogy — akárcsak a külföldön — nem volt még külön neve. A tudományágak általában akkor kapnak nevet, amikor az „anyatudomány”-ból való kiválásuk tudatossá válik, és ez nagyjából akkor következik be, amikor felmérik — egyelőre legalábbis szemmél — a kiszakítandó új tartomány határait. (A bejárásra és kicöveklésre jóval később kerül sor.) Noha a fogalmak tisztázása és a vele kapcsolatos terminológiai egység a tudomány alapvető igénye, hogy ez néha mennyit késhet, azt a *toponymia* szó mutatja (J. VANNÉRUS, *Quand et par qui été créé le terme toponymie?*: *Revue Internationale d'Onomastique* VI [1954.], 257—9). Ezt a szót csak a nyolcvanas évek óta használják, de helynévkutatás már jóval előtte volt. — Egy időre, körülbelül az 1934—1944 években, vagyis a második világháború végét megelőző évtizedben — német mintára és főként településtörténéseink révén — a *névkutatás* is divattá vált. Ezt viselte címében a müncheni SCHNETZ JOSEF szerkesztette nagyírú müncheni *Zeitschrift für Namenforschung*. — Utóbb helyet szorított magának a *névtan* is. Ezt használja BENKŐ LORÁND 1949-ben (MNy. XLV, 116—7, 122, 250, 255, MNy. VI, 144). Elfogadja PAPP LÁSZLÓ (MNy. LI, 258), rövid volta miatt tartván jónak. A rövidség valóban fontos szempont, de a *névtan*-nak közös hibája a *névkutatás*-sal, hogy nem fejezi ki a jelöltni kívánt fogalom egészét. Amíg utóbbiban a tudatos akció, előbbiben az elmélet egyoldalúsága domborodik ki. A *tan* szóval ugyanis mai napig meglehetősen szorosan össze van nőve a 'valamiről szóló tanítás' képze, vö. *hitlan, erkölcsstan, számtan, tévtan* stb. Bár a *nyelvtan* mai értelemben nem a nyelvről való tanítás, mintául választásánál figyelembe kell vennünk, hogy ez még nyelvújítási szó, amelyet mi előképül már csak kritikával vehetünk. De a *nyelvtan* különben sem egyenlő a *nyelvtudomány*-nyal, azaz a *névtan* sem lehet egyenlő a *névtudomány*-nyal. A *névtan*

lehetne az onomasztika első fejezetének neve (más szóval *névelmélet*).¹ — Jó szó a HORVÁTH JÁNOS javasolta *névelettan* is (vö. LŐRINCZE LAJOS, Földrajzinév-gyűjtésünk. Bp., 1949. 4), de ez is csak egyik ágát, a nevek születésének, kiteljesedésének, változásainak (esetleg elhalásának) vizsgálatát jelenti. Éppen ezért nem vonatkozhat például az onomasztika történetére vagy a névképzésre, tehát összefoglaló névül nem alkalmas. Ugyanezt mondhatjuk az ugyancsak HORVÁTH JÁNOS használta *névtörténet*-ről is (pl. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1944. 304). — A névtudományi konferencián tartott előadásának bevezető soraiban PATS DEZSŐ „a tulajdonnévtanulmány és ennek körén belül a *személynévtanulmány*” háttérbe szorulásáról szolt. Jó szó a *névtanulmány* is, alkalmas arra, hogy szövegünket — az onomasztika magyar szinonimáinak szaporítása révén — élénkítse. Kevésbé megfelelő azonban e szó e tudományág egyetlen nevéül a *tanulmány* több jelentésű volta miatt: 1. 'a m i t tanulnak': „*tanulmányait* befejezte”; 2. 'a m i n tanulnak': *tanulmányfej*; 3. 'nagyobb cikk, dolgozat': „a karácsonyi szünetben írtam egy n é v *tanulmány*”; 4. 'tanulmányozás': „a nyelvészet ifjúságától fogva kedves *tanulmánya* volt”.

Szerintem legmegfelelőbb a *névészet* lenne. Képzése szabályos, jelentése világos és egyértelmű, csupán a megszokottság kritériuma hiányzik. A *névtudomány* és *névészet* közül a képzett szó magyarosabb, főleg pedig rövidebb, mint az összetett. A *névészet*-et azért is jobbnak tartom, mert több fér bele. A *tudomány* utótag komolyságot és rendszerességet sugároz a jelentésbe. A nevek ilyen értelmű vizsgálatáról azonban csak a legújabb korban beszélhetünk. Mivel foglalkoztak hát XIX. századi nevek iránt érdeklődő elődeink? Az ilyenféle mondatokban: „Már középkori okleveleinkben is találkozunk itt-ott elszórtan *névészeti* spekulációval” vagy „Lengyel Zoltán lelkes, de naív *névészeti* nyilatkozatai . . .” nem lehet a *névészeti* jelzőt *névtudományi*-ra áteserélni. Mivel a *névészeti*-nek szélesebb a köre a *névtudomány*-nál — akárcsak a *nyelvészet*-nek a *nyelvtudomány*-nál — a könyvtárak és könyvészeti összcállítások „n é v é s z e t” cím alatt számon tarthatnak tárgyuknál fogva olyan nyomdatermékeket is, amelyeknek a „*névtudomány*” alá sorolása túlzás, ha nem humoros hatású lenne. Az utóbbi mondatból érezhető, hogy nem kívánom a *névtudomány* szót kiszorítani. Használjuk továbbra is variánsként, sőt — amennyiben tudományos szintű művekről van szó — inkább használandó. De az onomasztika egészének megnevezésére — beleértve Anonymus magyarázatait, Ilosvai Selymes Péter névmagyarázó költeményét, XVIII. századi történészeink feltevéseit és a mindenkori népetimológiát — a *névészet* megfelelőbb az eddig ajánlottaknál.

Elfogadása estén magával hozná a *névészkedik* igét: „Nyári szabadságát *névészkedéssel* töltötte” és a *névész* 'onomatologus' szót: „A magyar *névészek* első találkozója . . .”, amelyekre pedig szükség van.

A *névész*-nek az az előnye, hogy nincs meg benne sem a *névtudomány*-hoz illő *névtudós* komolysága, sem a *névkutatás* mellé tartozó *névkutató* foglalkozásszerűsége. (Hazánkban egyre több kutató intézet működik, ezért megfigyelésem szerint a *kutató* kezd 'hivatásos kutató' jelentésűvé válni.) A *névész* egyszerűen 'névvel foglalkozó'-t jelent, akár a Nyelvtudományi Intézet tagja, akár tanár, könyvtáros vagy mérnök az illető. Kevés nyelv van, amely ilyen könnyen tudna e fogalomra saját nyelvi szót alkotni. A fiatal Budenz 1856-ban Göttingából levelet intézett Hunfalvy Pálhoz. Ebből való a következő mondat: „Jetzt aber die kenntnis des magyarischen selbst bei unsren *nyelvészek* (wir haben kein so bequemes wort) seltner als sie es ein sollte” (NyK. LIX,

¹ A *névtan* számomra azért hangzik szokatlanul, mivel a katonaságnál *névtan* vagy *névrajz* cím alatt a térképek betűtípusait tanultuk. Ugyanis már a szedés minősége elárulja a hegyek, települések stb. méreteit.

203). Valóban, a németnek sok szava van (*Sprachgelehrte, Linguist, Sprachforscher, Sprachwissenschaftler, Philolog*), de mindegyiknél jobb a mi rövid *nyelvész*-ünk. A Budenz-től dicsérőleg használt *k é n y e l m e s* jelző *névész* szavunkra is ráillik.

MIKESY SÁNDOR

Megjegyzések terminus technikusokról

I. MIKESY SÁNDOR folyóiratunk jelenlegi számában az onomasztika magyar nevűül a *névészet*-et ajánlja, elvetve az eddig használatos *névkutaiás, névtan, névtudomány* és *névlettan* terminusokat. Ennek a meglehetősen fontos tudományágnak az egységes megszervezésére természetesen szükség van, és ajánlatos volna az egységesítésben mielőbb dűlőrc jutnunk. MIKESY javaslatát és érvelését azonban nem látom e tekintetben célra vezetőnek.

Nem kívánnék most annak a fejtegetésébe bocsátkozni, hogy régebbi nyelvtudományi terminusokat nem okvetlenül szükséges kicserélni azért, mert esetleg találhatunk olyan szót, amely még jobbnak, még kifejezőbbnek látszik az előbbinél vagy az előbbieknél, hiszen jól tudjuk, hogy a terminusok jósága, alkalmassága elsősorban is pontos fogalmi körülhatárolásuktól, nem pedig egészüknek vagy részeknek „köznyelvi jelentése”-től függ (mert ha az utóbbtól függene, akkor sürgősen hozzá kellene látnunk jelenlegi terminológiánk jó részének kicseréléséhez). Arra sem akarnék bővebben kitérni, hogy mennyivel viszi előbbre a terminológiai egységesítést, ha a már meglévő elnevezések mellé még egy újat alkotunk, különösen olyat, amely „nyelvilleg” sem mond semmivel többet, mint elődei, legfőjebb bizonyos mértékben erőszakolt jellegével hívja föl magára a figyelmet. A szerzőnek azokkal az érveivel sem foglalkoznék most különösebben, hogy például a *névkutatás*-t „német mintára” való keletkezése és a településtörténészekről való használata (?) teszi alkalmatlanná a szerepeltetésre, a *névtudomány*-nak pedig az a hibája, hogy utótagja „komolyságot és rendszerességet sugároz a jelentésbe”, noha erről csak az újabb időkben beszélhetünk; ceztől a hibáktól (?) még igazán alkalmazhatnánk őket. Meghókkent viszont az, ahogy MIKESY a *névtan* ellen érvel, így erre a kérdésre szeretnék néhány szóval kitérni.

MIKESY egyik érve az, hogy a *névtan*-ban „a névelmélet egyoldalúsága domborodik ki”, a *tan* szóval ugyanis „mai napig meglehetősen szorosan össze van növe a ’valamiről szóló tanítás’ képzete”. Ezt a tételt nem tudom elfogadni, de nem is egészen értem. Hiszen a tudományok és résztudományok jelentős részét *tan*-nak nevezzük: *élettan, állattan, madártan, növénytan, számtan, mértan, géptan, ásványtan, közzettan, földtan, kőrtan, kőrbontan, szövettan* és még mennyit soroljak, nem is beszélve arról, hogy a nyelvészeti részstűdiumok legnagyobb része is ezt a „veszedelmes” szót tartalmazza: *hangtan, alaktan, mondattan, szóian, jelentéstan, nyelvjárástan* stb. Vajon mit szólnának e szakok képviselői, ha azt mondanánk nekik, hogy ezután ne emlegessék a felsorolt (és fel nem sorolt) terminusokat, mert azokban az „elmélet egyoldalúsága” és a „tanítás” képzete domborodik ki? Ez összefüggésben tehát nem csupán a MIKESY-féle *hittan, erkölcsan, tévtan* példák számításba!

A szerző megemlíti ugyan a *nyelvtan* analógiáját, de itt egyrészt azzal érvel, hogy a *nyelvtan* nem egyenlő a *nyelvtudomány*-nyal, tehát a *névtan* sem lehet azonos a *névtudomány*-nyal, különben pedig a *nyelvtan* mint nyelvi alakulat kritikával kezelendő, mert nyelvújítási szó. Nyilvánvaló, hogy ezek az érvek is hamisan csengenek. Egyrészt a *-tan* szóval — mint láttuk — a magyarban egyaránt szoktuk jelölni az összefoglalóbb jellegű, nagyobb tudományterületeket és azok részstűdiumait; amellet az ilyen régi és közkeletű elnevezések, mint az *állattan, növénytan, számtan, ásványtan* és megannyi más igenis az

állatokról, növényekről, számokról, ásványokról stb. szóló tudományágak. Másrészt érdemes volna tüzetesen megvizsgálni, vajon a *-tan* utótagú elnevezések sokasága — akár a típust, akár az egvedeket tekintjük — mennyiben ítéltető meg „nyelvújítási” alkotásnak, és érdemes volna gondolkozni azon is, hogy mennyiben ítéltető el, mint ilyen; sőt azt a kérdést is föltehetnők, hogy a *névtan* és az újonnan ajánlott *névszét* közül melyik jobban „nyelvújítási”, akár tényleges keletkezése, akár a mai nyelvérzék felfogása tekintetében.

A szerzőtől harmadikul — különben is csak jegyzetben és szubjektíve — felhozott érvvel: a névtan régebbi katonai értelmezésének zavaró hatásával, azt hiszem, a nyelv-tudományi terminológia keretében szükségtelen foglalkozni.

Készségesen elismerem, hogy MIKÉSYt terminológiai javaslataiban a jószándék, a segíteni akarás vezette. Mégis az a véleményem, hogy a *névtan* mellőzése és *névszét*-tel való helyettesítése érdekében fölhozott érvei nem meggyőzőek, és terminológiai javaslatai nem előrevívők.

2. NAGY J. BÉLA ugyancsak folyóiratunk jelenlegi számában kifejtette azon véleményét, hogy a módosító szók külön nyelvtani kategóriáját és a *módosító szók* terminus technicusát szükségtelen az iskolai oktatásba bevinni. Engedje meg a tőlem nagyrabecsült szerző, akinek az érdemei éppen az alkalmazott nyelvtudomány területén vitathatatlanok, hogy nézetének ellentmondjak. Bővebb fejtegetésekben ugyan e tárgykörben sem kezdenék, de egy-két dolgot röviden meg szeretnék jegyezni.

Mindenekelőtt kifejezném azt a véleményemet, hogy az érintett kérdés megítélését esőppet sem befolyásolja az a körülmény, hogy a módosító szóknak a határozószók alkategóriájául való fölvételében vagy éppen a határozószóktól való elkülönítésében vannak-e több évtizedre, például SIMONYIig visszanyúló hagyományaink, vagy nincsenek; és nem befolyásolhatja az sem, hogy a módosító szók fölvételével esetleg megszapordik a szófajok száma. A döntő dolog minden bizonnyal az, hogy az elmélet és a gyakorlat tudományunk és oktatásunk számára ma szükségessé teszi-e a szóban forgó kategória megkülönböztetését. E tekintetben pedig aligha lehetnek kétségeink. Nyelvtudományi szempontból — ahogy azt már néhány év óta többen is pedzették, legújabbban pedig H. MOLNÁR ILONA alapos tanulmányában (MNY. LV, 357—61, 470—80) megvilágította — egy ilyen, a határozószóktól többé-kevésbé elkülönülő szófaji kategória felvétele nagyon is megokolt. Anyanyelvi oktatásunk az egyetemről lefelé a különböző iskolatípusokban akkor tölti be jól funkcióját, ha a tudomány fejlődésével mindig lépést tart, az új, korszerű eredményeket — természetesen az iskolatípusnak megfelelő didaktikai tálalásban — okvetlenül figyelembe veszi. A módosító szók kategória-fölvételét egyébként a gyakorlat, az élet is világosan igazolta. Semmiképpen nem véletlen ugyanis, hogy a módosító szók megkülönböztetése a magyar nyelvintézetben való rövid egy évtizedes felbuknása óta a legtöbb nyelvtanban, kézikönyvben helyet kapott, jeléül annak, hogy e könyvek írói még esetleges alsóbb fokon való könnyítési, egyszerűsítési törekvéseik ellenére sem mondhattak le tárgyalásukról.

Ha már e kérdés fölvetődött, hadd fűzzek egy terminológiai megjegyzést H. MOLNÁR ILONA idézett cikkéhez is. H. MOLNÁR azt mondja, hogy a *módosító szó* terminus és a mögötte rejlő szófaji kategória megszületése nálunk főként az orosz nyelvtanok hatásának köszönheti létét. Abban a helyzetben vagyok, hogy e kérdésben biztosan nyilatkozhatom, mivel a KÁLMÁN BÉLÁval 1949—1950-ben közösen írt és első kiadásban 1951-ben megjelent középiskolai nyelvtankönyvbe én vittem be a kifejezést és a kategóriát. A *módosító szó* terminusnak és a vele kapcsolatos határozott szófaji kategorizálásnak tudtommal ez nálunk az első jelentkezése; mások csak évek múlva kezdték átvenni. — Az igazságnak tartozom azzal, hogy megmondjam: a fogalom és a terminus nem orosz hatásra született meg, hanem „belső” magyar alakulás. Abban az időben — részben

a marrizmussal szemben való fenntartások, részben más okok következtében — még alig érvényesült nálunk a szovjet nyelvtudomány később tapasztalható megtermékenyítő hatása; azonkívül nyelvtanunk sürgős készítése közben időnk sem igen volt külföldi irodalomban való keresgélésre, no meg viszonylag alsóbb fokú nyelvtanról lévén szó, ez utóbbit nem is nagyon ambicionáltuk. — A történeti hűség és az illendőség kedvéért azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a terminust és az attól jelölt fogalmat nem egyedül én kreáltam, hanem emlékezetem szerint az akkori szűkebb „nyelvtudományi munkaközösség”-ben többször is beszéltünk róla, és így bizonyos mértékben kollektív jelleggel formáltak ki.

Mindenesetre tény, hogy a módosító szók terminusa és fogalma a magyar szófajok osztályozásának felülvizsgálásából adódó — és akkor már úgyszólván elkerülhetetlen — szükségszerűségből született meg nálunk. Hogy viszont a szovjet nyelvtani irodalomban ugyanez szintén megtörtént,¹ az más nyelvi rendszer oldaláról is jól bizonyítja e szófaji kategória fölvételének és külön megnevezésének tudományos és gyakorlati szükségességét.

BENKŐ LORÁND

A finnugor szókezdő *p különféle magyar megfelelőihez

Ismeretes dolog, hogy a finnugor szókezdő *p magyar megfelelőjéül az általános f-en kívül néhány szóban p-t találunk, mint *por*, *para*, *pegyvel*, akár visszaiütés következtében, akár egy konzervatívabb ősmagyar nyelvjárás gyer nyomaképpen (WICHMANN: FUF. XI, 216; NYII.⁷ 25; BÁRCZI, Hangtört.² 113; MOÓR: Acta Lingu. II, 417), ismét más szavakban pedig b jelentkezik, így *bal*, *bonyolódik*, *bog*, *bőr* stb. (WICHMANN: FUF. XI, 225; MARK: MNY. XXIV, 36; TOIVONEN: FUF. XV, 76), s ezt finnugor nyelvjárási különfejlődésnek, permies vonásnak magyarázták (BÁRCZI, Régi magyar nyelvjárások 3—4, Hangtört.² 113; kissé másképp MOÓR: Acta Lingu. II, 418), noha e jelenség permi kapcsolatai ellen kétségek merültek föl (BEKE: Nyr. XLV, 106). Bárhogyan álljon is a permi összefüggések kérdése (vö. még ehhez ZSIRAI: LIGETI szerk. A magyarság őstörténete 34), a finnugor szókezdő *p-nek ez a hármas magyar megfelelője nem vonható kétségbe. Ez elágazó hangmegfelelések erősítésére legyen szabad itt ajánlanom két etimológiát, melyek a SzófSz. újabb kiadásának lassú készülése közben bukkantak föl.

Tudvalevő, hogy a *basz*, *baszik* 'futuerē, coire cum femina' igét, melynek első előfordulását a nem minden kétségen felül álló 1221: *Bozou* (OkI Sz.) személynév után Rotenburgi János deák adja (1422 kör.): „*bass(t) nement; transsiuit supponere*” (Bécsi Nemzeti Könyvtár 3523 sz. latin kódex 62/b; vö. ÓMOLv. 281) — további adatokra l. OkI Sz., Ábel-Szójegyzék (NyK. XXXI, 226) — általában egy török *basmaq* 'nyom; tapos; stb.' jelentésű török igének az átvételével magyarázzák, melynek különben 'futuerē' jelentése is kimutatható (GOMBOCZ, BTLv. 41), bár ez oly ritka, hogy aligha lehet régi. Ez az egyeztetés hangtani szempontból kifogástalan, jelentéstani szempontból mint idegen, eufemisztikus kifejezés még kezdetlegesebb társadalmi viszonyok között, kevésbé kényes illemszabályok uralkodása esetén is érthető egy esetleg brutálisabbnak érzett eredeti szó helyett. Így magyarázható e fogalomra néhány más jövevényszavunk is (*fék*, *fut*), melyek az idegen szavak sajátosan semleges vagy éppen választékosabbnak ható hangulata miatt eleinte enyhébbnek tűnnek föl, idővel azonban ezt a vonásukat elveszítik. Mégis azt hiszem, nem szükséges a török kölcsönzés föltevéséhez folyamodnunk, e szavunk sokkal ősbibbnek magyarázható. E fogalomra nyilván volt igen régen szavunk, s meglepő volna, habár nem példátlan, hogy ennek semmi

¹ Az időrenddel nem vagyok egészen tisztában; H. MOLNÁR a mienknél későbbi, 1952-ben és 1953-ban megjelent orosz nyelvtanokat idéz.

nyoma nem maradt volna, hacsak nem gondolunk MÉSZÖLYVEL egy *himoz igére, mely azonban, ha valaha volt, nyilván maga is csak másodlagos alakulás lehetett.

Szavunk magyarázata a következő. A *fasz* 'penis' főnév a maga szókezdő *f*-jével aligha lehet más, mint finnugor eredetű, noha az ajánlott finnugor etimológiát (vö. EtSz. I, 165) újabban a lapp *čč* ~ *m. sz* megfelelés miatt, mely egy logikusnak látszó rendszerbe nem illett bele, kétségbe vonták (MOór: Acta Lingu. II, 69). Akár helyes azonban az ajánlott finnugor megfelelés, akár nem, a szó kezdő *f*-je miatt kétségtelenül igen ősinek bizonyul, noha adatolva csak viszonylag későbbi korból van: vö. 1370—1380 kör.: „Ladislaus dictus *lagfjazov*” (EtSz.); SchlSj.: „*faz*: priapus”; Rotenburgi János diák: „*Ackarode fasot*: wildu ciczers haben”: stb. Föltehető, hogy mint ősi szavaink nem jelentéktelen része, ez is nomen-verbum tő volt valaha, tebát külön képző nélkül ige is lehetett, érthető jelentésben. Az igei változat azonban csak permies alakban, vagy ha úgy tetszik, a finnugor szókezdő *p-t b-re váltó ősmagyar vagy előmagyar nyelvjárásra jellemző alakban maradt fenn, s ezzel az alaki elhajlás következtében a főnév és az ige kapcsolata elhalványodott. Nem hiszem, hogy ez a permies nyelvárasi változat a nők nyelvére lett volna különösebben jellemző, mint MOór sajátos teóriája értelmében föl kellene tenni (vö. Acta Lingu. II, 428). Hogy azután egy török eredetű ige jóval később támogatta és megerősítette ezt a változatot, az nem lehetetlen, de persze sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható.

Egy másik idevágó szavunk, melyben ugyancsak kettős, ez esetben *p-s* és *f-es* magyar megfelelést találunk, a *pina* 'cunus', mely véleményem szerint a *fon*, *fan* főnév alakváltozata volna. A szó csak későn adatolt, vö. 1513: *Pinas* személynév (MNY. X, 375). A szóvégi *a-t* elvégre lehetséges volna kicsinyítő képzőnek, sőt talán valamivel ellátottat jelentő képzőnek — *i* ~ *-a* (< *-i* ~ *-é* < *-vi*) — magyarázni, azt hiszem azonban, hogy inkább birtokos személyrag; ez gyakran tapad hozzá testrésznevekhez: *hónalja* (ebből elvonva *hónalj*, *szarva* (vö. *szarvája*), *mája* (vö. *májája*), *zuza* (régebbi *zuz*) stb. — A *fan*, *fon*-nak is van nyelvjárasi *iona* változata (MTsz.). A *fon*, *fan* finnugor eredetű: o. *pun*; vog. *pon*, *pun*; cser. *pân*; md. *pona*; f. *puna* (SZINNYEI, NYH.⁷ 144; EtSz. II, 150—1; SzófSz.). Már korán előfordul, így 1138/1329: *Fonosu* (MNY. LIII, 502); Anon.: *Ygfon*, *Igfon* (Script. I, 49, 103; vö. PAIS: NYK. XLVIII, 282—4); SchlSj.: „*fan*: pubes”; stb. Minden valószínűség szerint nomen-verbum tő, egy a *fon* igével (PAIS: i. h. 275-6). A magánhangzó szempontjából STEINITZ a *fon*, *fan* magánhangzóját finnugor *õ*-ra (redukált *o*) viszi vissza (Gesch. des fgr. Vokalismus 24; vö. ITRONEN: FUF. XXXI, 201, 300); mindenesetre ennek az *o*-nak a magyarban *o*-n kívül a *é* és *i* (< *i*) megfelelés-változata lehet, mint a kérdéses szóval teljesen azonos magánhangzó-váltakozást mutató *ort* ~ *arat* ~ *irt* — o. *lort-*, *lort-*, *tart-*, *ïort-* 'nyír'; z. *šjr-* 'vág; nyír, borotvál'; voty. *šjr-*, *šjr-* 'metsz, levág' (NYH.⁷ 27) — is igazolja, ez utóbbi magánhangzóját STEINITZ (i. m. 23) ugyancsak finnugor *õ*-ból származtatja. Az *o* ~ *i* váltakozásra különben nem ez az egyetlen példa, ilyesmit mutat a *fiú*, *fi* szó is, bár magánhangzójának finnugor megfelelői mások, mint az előzőkéi: o. *pož*, vog. *pÿp*, z. *pi*, voty. *pi*, f. *poika*; de ezekből a megfelelésekből is az ősmagyarban csak *o* ~ *i*-t tarthatunk valószínűnek. Mindkét esetben a permi nyelvek magas nyelvállású magánhangzót mutatnak a többieknek túlnyomóan középső nyelvállású magánhangzó-jával szemben, úgyhogy esetleg ebben a vonásban is permies jelleget láthatunk. Mind-ebből az derül ki, hogy a *iona* szabályos megfelelője, alakváltozata a *pina*. — A jelentés-változás talán magyarázatot sem igényel. A szó eredeti jelentése 'szőr' (vö. a finnugor megfelelők jelentéseit: BUDENZ, MUSz. 498; NYH.⁷ i. h.), mégpedig 'összefonódott, bozontos, kusza szőr' (vö. PAIS: i. h.), s ebből a *fon* általános magyar jelentése, valamint utolsó lépésként a *pina* jelentése (érintkezési képzettársulással, esetleg eufemizmussal) szintén érthető.

Ily módon e két ajánlott etimológiával, melyek közül az egyik egy eddig homályosnak tartott (vö. SzófSz. függelék) szó eredetét igyekszik tisztázni, a finnugor szókezdő *p- többirányú fejlődésének esetei megszaporodnának, mégpedig oly módon, hogy a párhuzamos fejlődésre párhuzamos példákat adnának, aminők eddig hiányoztak.

BÁRCZI GÉZA

BÁRCZI cikkének függelékül ez alkalommal hívom fel a figyelmet arra, hogy minden valószínűség szerint a BÁRCZITól fentebb tárgyalt 'futuere, coire' jelentésű szóval kapcsolatos adatként vehető számba egy kihalt Zala megyei helynév: 1247/1483: a türjei (in Gerleu) egyháznak adományozott „Barbasyda” birtok határjárásában „pervenit unam arborem piri prope villam *Bozol* a parte meridionali, sub qua arbore unam metam terream erexissent quarum a parte septemtrionali separat possessioni *Bozol*, a parte vero meridionali possessioni Barlabas, deinde eundo ad eandem plagam pervenit ad fluvium Zala” (ZalaOkl. I, 20) | 1393: „in possessionibus Beer, *Bozool*, Vadkert . . . quoddam molendinum Barrabasmolna dictum, intra terminos possessionis Barrabasfeulde vocate in fluvio Zala” (i. h. II, 259). CSÁNKI (III, 38) „1247, 1360, 1393, 1508” keltezéssel *Bozol*, *Bozool* alakokban közli a nevet, azzal a megjegyzéssel, hogy a hely Zala-Bér vidékén (dél felé) feküdt. „Barbas” vagy „Barlabas” birtok, aminek a határjárásában 1247-ben megjelenik a hely, az 1393-i oklevélben vele együtt szereplő „Beer”: Zala-Bér helységtől délre eső mai Barabáspuszta (= hegy), Pakod község tartozéka (vö.: CSÁNKI III, 32—3; Int. 1944.).

Az 1393-i oklevélben említett *Vadkert* a. m. *Vadkert* nevét az 1247-i oklevélből bizonyára az 1483-i átírás rontotta el *Vchtkeht* és *Vhohkerekh* formájúvá (ZalaOkl. I, 20; vö. CSÁNKI III, 121). Ezért is joggal gondolhatjuk, hogy az 1247-i oklevélben a minket most érdekli helynév ugyanúgy, mint az 1393-i oklevélben, *Bozool* volt. Sajnos, CSÁNKI közléséből nem tudjuk megállapítani, hogy az 1360-i és 1508-i oklevélben *Bozool* vagy *Bozol* van-e írva.

A *Bozool* *Boszóól*-nak olvasható, és a *boszó* igenévnnek meg az állatok őrzésére vagy védelmezésére szolgáló kerítés török jövevény *ól* jelölőjének az összetételéből alakult. — Korai adatok az *ól*-ra: 1208/1359: „in predio qui dicitur *yuhol*” (OklSz.) | 1211: „in loco qui dicitur *Bureuohul* (uo.) a. m. *borju-ól* | 1297: „terra *Luoul*” (uo.); 1410: *Lool*; 1439: *Lowol*; 1452: *Lowal*; 1453: *Loal*: a mai lovadi pusztá Komárom megyében (CSÁNKI III, 506) | 1307: „Meta vulgariter *Gyznouolfeu* nuncupata” (OklSz.). — Közéjük sorakozik be a Zalabér környéki *Bozool* mint állatok fedezettő helye.

Még azt jegyezhetjük meg, hogy a szomszédságában feltűnő *Vadkert* nem 'vadás kert' volt, hanem a kertkultúrának kezdetibb fokán levő erdei gyümölcsös, mint például 1361: „Iuxta quoddam pomerium vulgariter *Wodkert* dictum” (OklSz.).

PAIS DEZSŐ

A *mind*, *minden* és az *is* hangalak-történetéhez

I. *Mind*, *minden*.

SZABÓ T. ATTILA a Marosvásárhelyi Sorok nyelvi magyarázata közben a következőket írja: „A mai *mind*, *minden* szavunk 1506 tájáig eredetibb, nyílt magánhangzós alakjában jelentkezik; a nyílt magánhangzós formára 1525-ből mutatható ki az utolsó adat (vö. NySz.). A zártabb hangzós alak először 1508 táján tűnik fel (DöbrK., NySz.). Magát a *mind* szót és *minden* származékát BÁRCZI előbb ismeretlen eredetűnek minősítette (SzófSz.), újabban azonban a *mi* kérdő-vonatkozó névmásból való származtatás lehetőségével is számol (Hangtört. 97). Ezzel kapcsolatban azt az ellenvetést lehet tenni, hogy a szó maga viszonylag nagyon későig, 1506 tájáig kizárólag nyíltabb hangzós alak-

jában mutatkozik, s így valószínűtlen, hogy az *i*-s alak ilyen sokáig szűk területen lap-pangott volna. Nem látszik kellően megokoltnak az *i* > *ē* > *i* változás feltételezésével kapcsolatos magyarázat sem (i. h.). Jobb tehát a szót egyelőre ismeretlen eredetű szavaink közé sorolni.” (MNy. LIII, 347.)

BÁRCZI válasza: „Bárhogyan ítéljük is meg a *mēnd* ~ *mind*, *mēnden* ~ *minden* *ē* ~ *i*-jének a történetét, a régebbi általános *ē* a legescékélyebb mértékben sem lehet akadály a *mi* kérdő — vonatkozó — általános névmásból való származtatásnak. Ugyan-így viselkedik a régi nyelvben a *mē(n)nyi*, pedig ennek az alapszava egy pillanatig sem lehet kétséges. Az egykori (a HB. előtti) *i* > *ē* nyíltabbá válás nem szorul különö-sebb magyarázatra; ha viszont az *ē*-t tennők föl eredetibbnek, ősmagyar kori *ē* > *i* zártabbá válásra szintén bőven van példa.” (MNy. LIV, 16.) Ugyancsak BÁRCZI írja: „*mēnd*, JókK. 1: *Mēnd*, MünchK. 15: *Mēnden*, 16: *Mēnd*, AporK. 1: *mēnden* ~ GuaryK. 31: *mynd*, FestK. 20: *Mynden*, ÉrdK. 337, JordK. 309: *Mynd* stb. (NySz.); e szóban régebbi *i*-t nem tudunk kimutatni.” (Hangtört.² 147.) BÁRCZI „Magyar hangtörténet”-ének 1. és 2. kiadásában a NySz. nyomán már a Guary- és a Festetics-kódex-ből is idéz *i*-s alakot; a Festetics-kódex 1493-ból, a Guary-kódex pedig mindenesetre 1508 előtről való. Miután IMRE SAMUNAK „A Szabács viadala” című munkája után már nincs jogunk kételkedni a „Szabács viadala” hitelességében, s mivel ez az 1470-es évek végén kelet-kezett (vö. IMRE i. m. 294), a benne található *i*-s adatokat is az eddig közöltéknél koráb-biaknak kell elkönyvelnünk. A „Szabács viadala”-ban ugyanis a *mind* szó következzete-sen *i*-vel van írva, szemben a *minden*-nel, amely ugyancsak következzetesesen *e*-s formában jelentkezik e nyelvemlékünkben. Ezzel kapcsolatban IMRE a következőket jegyzi meg: „A *mind* esetében, mivel valószínűleg a *mi* névmás származéka, gondolhatnánk esetleg arra, hogy az *i* megőrzött régiség annak ellenére, hogy legrégebb nyelvemlékeinkben általában nyíltabb hangzós alakokat találunk (vö. BÁRCZI, Igtört. 97). Ennek ellene mond azonban a SzV. *mēnden* adata, valószínűbb tehát, hogy — legalábbis a SzV. nyelv-járásában — *i* > *ē* > *i* változás történt, s ennek második része éppen a nyelvemlék kelet-kezése korában folyt le. Azt, hogy a *mēnden* szó első szótagjában nem történt még *ē* > *i* zártabbá válás, valószínűleg a második szótagban levő *ē* konzerváló hatásával magyaráz-hatjuk.” (I. m. 67—8.) Meg kell még jegyeznünk, hogy az Oklevélszótárban már eddig is rendelkezésünkre állt a *mind*-nck még korábbi *i*-s adata: 1454: „Possessiones Huuzzufalu et *Myndzenth*”. Sőt, a Jókai-kódexből is közölt egy *i*-s adatot a NySz., amely csak azért kerülhetett el a kutatók figyelmét, mert *-ik* végződésű alakjában található a *mindēnik* címszó alatt: „*myndenyket* (EhrC. 82)”; helyesen: *myndenykty*.

Mondhatja azonban valaki, hogy a *mindēnik* nem *minden*, ezért most saját gyűj-tésemből közlöm a Jókai-kódexnek még azt a 9 adatát, amelyet találtam. Ebből 8 adat a *mind*-re, egy a *minden*-re esik: 47: „*mynd* azok”; 99: „*mynd* ty attyadfay”; 108: „*mynd* az barátok”; 139: „*mynd* ez felewl mondottakat”; 152: „*mynd* yly aytatoffagaert” (ezt az adatot már KLEMM is közölte, vö. TörtMondt. 424); 152: „*mynd* ez nepnek elewtte”; 162: „*mynd* azok”; 162: „*mynd* kewz nepet”; — 151: „*mynden* nappon”. Ezen *i*-s ada-tokkal szemben az *e*-s (*mēnd*, *mēnden*) adatok túlsúlyban vannak. Mivel a Jókai-kódex keletkezési idejét a XV. század második negyedére, az eredetijét pedig még korábbra, a XIV. század végére helyezük, s mivel a Jókai-kódex az első nagyobb terjedelmű nyelvemlékünk, adatai igen fontosak a *mind*, *minden* hangtörténetét illetően is.

Az *e*-s adatokkal szemben álló szórványos *i*-s adatokat többféleképpen értékel-hetjük: 1. A régebbi, tehát megőrzött *i*-s adatokkal szemben a túlnyomó többségben levő *e*-s adatok a másoló nyelvét, nyelvjárását jellemzik. 2. Az *i*-s adatok jellemzik a másoló nyelvét, s ebben az esetben ezek az adatok egy zártabbá válási folyamat ered-ményei. 3. Az *i* ~ *e* váltakozás akár az eredeti kézirat szerzőjének, akár a másolat készítőjének a nyelvben is meglehetett.

Érdekes, hogy a Jókai-kódex *i*-s adatai majdnem kivétel nélkül a *mind*-re szorítkoznak. Ez a tény meglepő hasonlóságot mutat azzal, amit IMRE SAMU állapított meg a „Szabács viadalá”-val kapcsolatban (l. fent). IMRE ebből arra következtet, hogy a *menden* első szótagbeli nyíltabb hangját a második szótagbeli *e* konzerválta. Felteszi, hogy a *mind*-beli *ē* > *i* változás éppen a SzV. keletkezésének korában történhetett meg legalábbis a SzV. szerzőjének nyelvjárásában. Persze most már — jóval korábbi *i*-s adatok birtokában — erre nem kell feltétlenül gondolnunk, de a *minden* második szótagbeli *e*-jének a hatására ezután is. Legfeljebb annyival egészíthetjük ki IMRE elgondolását, hogy a folyamat fordítva is elképzelhető: a *mind* ~ *minden* párhuzamos alakok közül először a *minden* lett *menden*, a második szótagbeli *e* asszimiláló hatása következtében. De ennek a nyíltabbá válásnak természetesen már régen, a HB. előtt meg kellett történnie bizonyos nyelvjárásokban, hiszen a HB.-ben a *mind* is *mend* alakban fordul elő. Lehetséges, hogy más nyelvjárásokban vagy mások nyelvében először a *minden* vált *menden*-né, s csak később igazodott ehhez a *mind*.

A *mind* ~ *menden* alaki különbözőséggel kapcsolatban még arra is gondolhatunk, hogy az alaki elkülönüléshez jelentésmegoszlás is társulhatott, hiszen a *mind* és a *minden* jelentésfunkció dolgában is lényegesen különbözik (vö. KÁROLY, Az értelmező 34, 62; erről máskor részletesebben írok). Ez esetben tehát arról lehet szó, hogy a *mind* ~ *menden* alaki és jelentésbeli elkülönülésnek is megvolt a tendenciája, de nem vált olyan általánossá és irodalmi nyelvi értékűvé, mint az *is* ~ *és* > *és* alaki és jelentésbeli elkülönülése.

Az elmondottakból és a közölt adatok alapján megállapíthatjuk, hogy SZABÓ T. ATTILÁNak BÁRCZIVAL szemben tett ellenvetései a *mind* ~ *minden* etimológiáját illetően a „lappangó” *i*-s adatok kimutatása után még kevésbé okozhatnak ezután nehézséget.

Az *i* > *ē* > *i* változás lehetséges volt, de ezek után ezt sem kell szavunkkal kapcsolatban kényszerítő erővel feltennünk: az *i* > *ē* változás megtörtént a HB. előtti időben, de a régi és az új alak nyelvjárások és egyének szerint váltakozva előfordulhattott továbbra is, s az *i*-s alakok megőrzött régiségek is lehetnek.

2. *I* s.

Az *is* kötőszó hangalak-történetének megrajzolásához rendelkezésünkre álló adatok sok hasonlóságot mutatnak a *mind* ~ *minden*-ével. Az *is* első adataiban (HB., KTSz.) *e* hang található az *i* helyén, éppúgy, mint a *mind* szóban. XV. századi nyelvemlékeinkben még többnyire *es* az alakja. XVI. századi kódexekben mind jobban előtérbe nyomul az *is*; később ez válik irodalmi értékűvé, bár az *es* megőrződik nyelvjárásainkban egészen máig. Az 'und' jelentésű *és*-től való alaki elkülönülésében közismerten bizonyára a legdöntőbb szerepe az *és* és az *is* funkcionális különbségének volt, s az *és* hosszú *é*-je az 'und' jelentésű szócska hangsúlyosabb helyzetével magyarázható. Az alaki elkülönülésre és a zártabb magánhangzós alakra az első adatokat — akárcsak a *mind* esetében — a Jókai-kódexben találjuk. Itt három ilyen adatot találtam az 'auch' jelentésű *es*-ek tömegével szemben: 61: *kere'tys* (ezt az adatot már közölte KLEMM, vö. MNy. XVII, 164); 67: *mezeytys*; 122: *kewetyf*.

Az *is*-nek az előtte álló szóval való egybeírása, ami később is gyakori, mutatja az *is* nyomatéktalan, járulékos jellegét. Ez is nyilván oka lehetett annak, hogy *e*-je zártabbá fejlődött. Mivel az 'und' és 'auch' jelentésű szócska eredeti alakjául *es*-t szoktak feltenni (vö.: HORGER: MNy. XI, 175; KLEMM: MNy. XXI, 163), s ez valószínű, bár az *e* eredeti nyíltsági foka nem tisztázott, s így az adatok csak annyit árulnak el, hogy *e* szóban az ómagyar korban valamiféle *e* hang volt, a XV. (XIV.?) században megjelenő *is*-es alakok zártabbá vált alaknak minősülnek, s a közép-magyar korra jellemző zártabbá válási tendencia hatósugarába tartoznak. (Bárczi Hangtörténetében *e* nagyon gyakran használt szóról nem tesz említést, nem tudom, szándékosan-e.) Az *is* története tehát annyiban különbözik a *mind* történetétől, hogy az *is* esetében feltétlenül zártabbá válást

állapíthatunk meg, a *mind* esetében pedig lehetőknek véljük az eredeti *i* megőrzését, főleg a *mi* névmástólvól összefüggő etimológiája miatt. Tökéletes párhuzamot nem kell a két szó története között keresni, mert a tendenciák érvényesülését az egyes szavak — különböző, sokszor ismeretlen okokra visszavezethető — egyéni alakulásmódja keresztelheti.

Még egy érdekes észrevételt közlök a Weszprémi-kódex *is* ~ *es* adataival kapcsolatban. E kódexben a hozzátoldó, 'auch' jelentésű kötőszó, akárcsak az 'und' jelentésű, általában *is*: 24: *ania if*; 56: *Angial is*; 60: *gondolafa is*; 95: *toluaiokot is*; stb., mintegy 35 esetben. Személynévmás után azonban többnyire *es* található: 24: *ó es*; 41: *ó es*; 47: *thwes*; 47: *thves*; 61: *thwes*; 70: *mi es*; 71: *te es*; 74: *ó es*; 79: *thees*; 128: *Te es*. E tíz adattal szemben négy ellenpéldát találtam: 61: *mi is*; 98: *ó is*; 111: *ó is*; 134: *en is*. Nem személynévmás utáni, kétségtelen hozzátoldó szerepű *es*-re pedig csak két példát idézhetek: 49: *Judas es*; 51: *a több es*. Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy kötőszavunk a Weszprémi-kódex írójának nyelvében általában a már zártabb hangzós *is* alakú volt, de személynévmások után, a névmás és a kötőszó gyakori együttes előfordulása miatt, még a régebbi, nyíltabb hangzós formában őrződött meg. Ez is egy példája annak, hogy bizonyos állandóbb szókapcsolatokban egy-egy szó a szokásostól eltérő hangalakban jelentkezhetik. Jelen esetben a szókapcsolat nyilván a régebbi hangalakot őrzi. Az ilyen szókapcsolatnak nem kell feltétlenül összetételnek vagy szólásszerű kifejezésnek lennie, mint példánk is mutatja: elég az alkalmoszerű, de gyakori kapcsolat.

KÁROLY SÁNDOR

Deverbalis -*vást*, -*vést* toldalékos szavaink mai nyelvtani helye

„A magyar határozói igenevek és a gerundium” című átfogó tanulmányának első részében (MNy. LV, 175—81) FOKOS DÁVID elvi alapon vizsgálja meg, melyek a határozói igenév biztos ismertető jegyei, s ez alapon foglalokzik egyebek közt *-vást*, *-vést* „végű”, igei eredetű szavaink nyelvtani hovatartozásával. Ő határozottan elválasztja ezeket a ma is gyakori *rohanva*—*sietve* s az immár ritkábbá vált *rohanván*—*sietvén* igenévi típusától: „a *-vást*, *-vést* végű alakok mégsem számíthatók a határozói igenevek közé, mert ezek valójában nem igenevek, hanem csupán **d e v e r b a l i s h a t á r o z ó s z ó k**” (179). — A készülöben, sőt elkészülőben levő akadémiai leíró nyelvtani fejezetekben mármint a munkaközösség mai szinkron szempontból — ha ritka voltához illő rövidséggel is — **h a t á r o z ó i i g e n é v** minősítéssel említi e szócsoportot mind a szófajtan, mind a szóképzés összefüggésében, s így van tervbe véve a mondattani kötet szempontjából is. Ez megfelelt a magyar történeti nyelvtani szakirodalom eddigi hagyományának, de szemben áll FOKOSNAK imént idézett, új megállapításával. — Az alábbiakban szeretném tehát megvizsgálni az ő egyes érveit, s ennek során megvilágítani, miért maradunk meg most is előzőleg választott kategóriánknál.¹ Végre is eléggé elvi és módszertani szempontokról lesz szó, s a történeti vizsgálatnak is igen-igen fontos kérdése a mai nyelvtani osztályozás helyessége, — bár maga a vitatott szótípus nem különleges súlyú.

FOKOS — mint jeleztem — tanulmánya elején az előző kutatók véleményét is figyelembe véve általában igen meggyőzően állítja össze a határozói igenév kritériumait (176), s erre támaszkodva mondja el utóbb a *-vást*, *-vést* formansú szókra vonatkozó gondolatait (179). E későbbi helyen azonban mintha olykor fölöslegesnek tartotta volna

¹ A szófajtni rész szerzője, TEMESI MIHÁLY mint ritkább típust eredetileg nem vette be kéziratába a vitás csoportot; a szerkesztői kiegészítéshez azonban maga is hozzájárult, s a szófaji minősítés dolgában a munkaközösségben nem is volt már vita; a lektorok sem tettek rá megjegyzést.

az előbbi szempontok szerinti, egészen részletes fölmérést, s — azt hiszem — ezért nem győzött meg végső következtetésével.

Azzal kapcsolatban, hogy „I g e i jellegének megfelelően [a határozói igenévnék] lehet tárgy, határozói bővítménye” (176), megállapítja mindenekelőtt, hogy a tárgyalt szók „Általában nem vesznek fel tárgyi bővítményt”, s a szakirodalomból ismert néhány kivételen adatban csak a „-va, -ve szerepköre, szerkesztése van hatással a -vást használatára” (179). Ez önmagában elfogadhatónak látszó tételhez azonban hozzáteszi: „Általában csak határozószói (és nem főnévi) határozóval használatosak [e szók], éppúgy, mint az igazi határozószók” (179). A magam csekélyke példatárában viszont több ragos főnévi bővítményes példa is akad: „Még Ágoston Kristóf is bekülekényen dörmögte Kriston Ferenchez *hajolvást*” (Mikszáth: ÖM. III, 170); „zavarba hozott, Macára *gondolvást*, Helén” (Bóka: Zenekíséret 63); „Városba *belépvést* bukkansz piacára” (Homérosz—Mészöly: Ulisszes 121). Most tehát az előbbieket analógiájára ismét ne az igenévi alkalmi használatot lássuk igazolva, hanem mondjuk azt, hogy e szerkezetek is kivételesek, s csak szórványos beszüremlések? S ha határozószói bővítményes a példás, az ne lehetne éppen az igére-igenévre jellemző kapcsolat? Vö.: „ha háználban őket megöliöd vagy csellet, — Vagy s z e m b e *támadvást* vitézi fegyverrel” (i. h. 211). Érdekes ezzel kapcsolatban, hogy FOKOS ugyanitt a szakirodalomban közölt *szótalanul állvást, csendesen kocogvást* példákban is csakolyan határozói bővítést lát, mint a *nagyon hamar, igen messzire* típusban; holott én amott az állapot-, illetőleg módhatározóban is jobban érzem az igéhez-igenévhöz tartozás jellegét, mint, ha jól értem, FOKOS. — Ami pedig a -va, -ve képzős igenév szerkezeteinek analógiás hatását illeti, azt én könnyen elfogadnám, hiszen az is a tőlem vallott igenévi jelleg mellett szólna. — KLEMM amúgyis a -va, -ve képzős s az -st rag kapcsolatából magyarázza a -vást, -vést toldalékot; SZABÓ DÉNES meg éppen a -va, -ve alakitani változataként tárgyalja. E két utóbbi felfogást FOKOS idézi is, de ő a maga határozószói minősítésével mégis kategóriahatárt von a -va, -ve és a -vást, -vést toldalékos szók közé. Akkor pedig szerintem nehezebb elfogadni a szintaktikai beszüremlésre alapító magyarázatot. — Megjegyzem, hogy egyes -vást, -vést végű szókat én is elszigetelődöttnek, igei jelleg nélküli határozószónak tekintek. Ilyen a köznyelvben a *bízvást, a folyvást, az oldalvást* (ezt az *oldal* igéből szokás eredeztetni); s névutó lett persze a ritka *nézvést* 'nézve' alakulásból. De ez nem befolyásolja szerintem a kategória egészét. Hiszen a -va, -ve képzős szók közül is határozószóvá lett a *lopva*; nyilván ilyen eredetű volt a régi *öszve* stb.; névutóféle lett a *múlva, a fogva, a nézve*.

A határozói igenév igei jellegével van kapcsolatban az is, hogy „kifejezhet actiót: folyamatos vagy befejezett cselekvést, illetőleg egyidejű és előidejű, ritkán utóidejű (I. KÁROLY i. m. [értsd: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában] 153) időviszonyítást” — írja forrásunk általában (176); a kérdéses szócsoporthoz azonban már nem vonatkoztatja. Pedig az előbb tőlem idézett bővítményes példákban is eléggé világos volt ez az igenévi actio- és idővonatkozás; a „dörmögte . . . *hajolvást*” például folyamatos és egyidejű, a „*belépvést* . . . bukkansz” meg befejezett és előidejű cselekvést fejez ki. Az előbbi kivált gyakori: „Talán lóháton ült a gyújtogató s *vágtatvást* hánnya a gyújtó csóvakát” (Mikszáth: ÖM. XI, 55); „Átugrok *sietvést* a köszönéseken” (Kosztolányi, I. Babits—Juhász—Kosztolányi Levelézése 24); „[A kapun át] sokkal többen, s *rohanvást* igyekeznek befele” (Urbán, I. Népszab. 1958. febr. 15. 5); stb. — Az igenévi jelleg tehát egyelőre e tekintetben sincs kellően megeáfolva.

„KÁROLY még kiemeli az igei természetű névszónak azt a kritériumát, hogy nyelvteni szinonimája legyen az igének . . . » (i. m. 16). A határozói igenév tehát olyan mellékmondati egyértékű, amelynek állítmánya ugyanannak a határozói igenévnék egy igei alakja” — olvassuk FOKOSNÁL (176). Ez a szempont azonban szintén nincs

207

érvényesítve a konkrét bizonyítás során, noha szerintem teljes mértékben az igenévi minősítést támogatja. A „Városba *belépvést* bukkansz” példában: „Ha a városba *belépsz* . . .”; a „megölnöd őket . . . szembe *támadvást*” szöveg esetében: „megölnöd őket, úgy, hogy szembe *támadsz* rájuk”; stb.

Forrásunk szerint továbbá „szól az alak határozószói jellege mellett is” az a körülmény, hogy e származékok „Nem vesznek fel személyragokat” (179). Ez a fogalmazás azt sejteti, hogy a szerző maga sem gondolt itt igazi bizonyító érvre. Nem is lehet, hiszen a mai nyelvi rendszerben már a *-va*, *-ve* képzős határozói igenév sem vesz föl személyragokat, s ettől igenévi jellege nem szűnt meg; viszont egy sereg határozószónk ma is személyragos: *felém*, *utánad*, *közepette* stb.

Teljes mértékben igaz van viszont FOKOSnak abban, hogy „Ezek a szavak mindössze csekély számúak, nem minden igéből alakulhatnak” (179). Hozzáteszem, hogy az én adataim közt igazi tárgyias (transzitiv) jelentésű igéből való nem fordul elő, noha fentebb láttuk, hogy a szakirodalom ilyeneket is számon tart. Amit azonban FOKOS folytatólag ír, azt csak némi megszorítással fogadnám el: „már nemcsak végződésükben, hanem tulajdonképpen teljes egészükben megkövesedett alakok” a ma használt *-vást*, *-vést* formansú szók. A valóban határozószóvá vagy névutóvá vált *bízást*, *jolyvást*, *oldalvást*, *nézvést* 'nézve' szón kívül tudniillik mindig érzek ma ez alakulatokban némi sajátos stilisztikai ízt: valami szándékos körmönfonságot, illetőleg népies-régies stílus-hangulatot. S ilyen stilisztikai értékkel éppen nem hatna rám megkövesedett alaknak egy-egy további *várakozvást*, *sétálvást*, *térvést*, *dörmögvést* stb. szövegcd. Így Bóka fentebbi *gondolvást* példájában inkább a trefás stilizáltság jellegét látom, Mészöly példájában a népiccséget és avultságét. A stilisztikai színekhez tartozik egyébként az is, hogy figura etymologicákban jól megfér: egyrészt a kuruckorias-régies *nyargalton nyargalvást*, másrészt az adys *rohanvást rohanunk* típusban (Margita élni akar: Margita és Ottokár).

Az azonban így is kétségtelen, hogy az igevek szokásos egyetemességével, grammatikalizáltságával nem számolhatunk a *-vást*, *-vést* toldalékos szók esetében. Hiszen ha például ható igéből nem szoktunk is befejezett vagy beálló cselekvésű melléknévi igenevet fabrikálni, azért mindkét képzésmód szinte a ragozáshoz hasonlóan általános. De ez szerintem nem zárhatja ki azért, hogy bizonyos igenévi típusok esetleg ne csak szórványos használatúak legyenek: akár mert még csupán terjedőben, akár mert már kiveszőben vannak, akár egyéb ok miatt. A nyelv dialektikája sok mindent megenged. A ragozás egyetemességét sem zavarja — tudjuk —, hogy például az irodalmi és a köznyelvben a *szoktam*-nak nincs jelen idejű alakmegfelelése, hogy a személytelen igeeknek esetleg nincs 1. és 2. személyű alakjuk, hogy a magyar személyes névmások alakrendszeréhez még kiöregszüléssel sem tartozik az *-ul*, *-ül*, a *-ként*, a *-képpen* stb. viszonyragnak megfelelő alak — és így tovább.

Mi tehát a következőkben is határozói igenévnék tekintjük a *-vást*, *-vést* formansú szavakat. Minthogy pedig mai használatuk leginkább a *-va*, *-ve* képzősek alkalmazási körén belül van, s legtöbbször számunkra ettől alig tér el jobban az előbbi típus, mint a *-képpen* ragváltozat a *-képp*-től, az *itten* alak az *itt*-től: a jelzett nyelvtenban rá vonatkozó rövid tájékoztatásunkat a *-va*, *-ve* képzősnek függelékében hagyjuk.

TOMPA JÓZSEF

Az *ę* (*ε*) hang hajdani jelöléséhez

A magyar nyelv efféle hangját írhatta Konstantinosz *a*-val (vö.: NÉMETH GYULA, HonfKial. 135, 232; PAIS: MNy. XXVI, 298; GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 161, 202). Efféle nyílt *e* hangot jelölhet az 1193: *Faereglaza* (~ *fejrhigaz*), *Atachin* (~ *ethechin*) alakok (ÓMOlv. 53, 58) megfelelő *a* betűje (MIKOS JÓZSEF: MNy.

218
XXXI, 118, 246). Mikos szerint *Eger* latinositott nevének (*Agria, Agriensis*) szókezdő *a*-ja is a magyar szókezdő *e* nyíltságán alapul (i. h. 154). — Minél nyíltabb az *e*, annál inkább közeledik akusztikailag is, fonetikailag is az *á*-hoz, melyet az *a* vagy a latin *a* betű elsősorban jelöl; s annál inkább megtörténhetik, hogy *a*-val jelölik. Az *a* betű hasonló alkalmazását látszik mutatni két bizonytalan, de figyelmen kívül nem hagyható adat a XVI. századból.

1543-ban a Sopron megyei Hegykőről írja saját kezével Nádasdy Márton: „ferelmef fya(m) jtho(n) *aghe'eghbe* waghwnk” (MÁLYUSZ: LtKözl. I, 306). A levél írója közeli rokona volt a nádornak, segédkezett birtokai vezetésében (MÁLYUSZ: i. h. 140); bizvást föltehető (és leveleiből ki is olvasható), hogy a nyugati nyelvjárást, illetőleg az *e* fölé emelkedő műveltebb nyelvváltozatot beszélte.

1557-ben („Datum ex *Magyero kyerek*”) írja Thornally Janos Thurzó Ferencnek: „Thowaban kywnyergyek nagyssagodnak myndh *kyegyalmes* wramnak . . .”; „kyrem N. myndh *kyegyalmes* wramoth” (LevT. I, 227). Nyelvjárási szempontból egyelőre nem értékelhetjük az adatot. *Monyoró-Kerek* nevű község volt Zala megyében, de ez eltűnt (CSÁNKI III, 84); a keltezés helye inkább a régi Vas megyei „oppidum”: *Monyorókerék* (CSÁNKI III, 725), azaz *Eberau*. De a keltezés helyének megállapítása nem vezet sokra. Nem tudjuk, a levél sajátkezű-e; nyelvi sajátosságai — *i*-zését is figyelembe véve — korántsem bizonyosan nyugatiak. Odaváló vagy azon vidéki ember ekkor még aligha írná *gy*-vel a *monyoró*-t: erre vallanak CSÁNKI adatai (II, 725—6), erre Nádasdy Mártonnak egyik levele, mely 1542-ben „kewlth *monyarokereke(n)*” (LtKözl. I, 292); erre vall egy 1869-ből való térkép *ny*-es adata. Thornally Janos személyéről mit sem tudunk. A Thornallyyak Gömör megyei család, János nevű élt 1549-ben, Murány várát bírta (NAGY IVÁN XI, 260, 261).

Mindkét adat tekinthető tollhibának is, de megbízhatóságuk mellett is érvelhetünk. Hiba, de nem akármilyen! A kérdéses, *a*-val jelölt hangokkal szomszédos szótagban, illetőleg szótagokban *z á r t* *ë*, illetőleg *é* van: *kyegyalmes* (így kétszer is!) = *këgye[ç]]lmë[e]s*; *aghe'eghbe* = *e[ç]]gëssëgbe*. A feltehetőleg igen nyílt *ç* hang a levélírók tudatában éppen akkor asszociálhatta leginkább az *a* jelet, amikor közvetlen szomszédságában az *e* betűvel jelölendő, de az *ç* hangtól akusztikailag igen különböző *ë* vagy *é* hang szerepelt, — vagyis amikor a kétféle *e* hang szembekerült. Az ilyen szembenállás egy szóalakon belül egyébként fonetikailag is távolíthatta (disszimilációsan) egymástól a két hangot.

KUBINYI LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Anonymus dilyfös bolgárjai. I. PAIS DEZSŐ újonnan kiadott Anonymus-fordítása (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról: Nemzeti Könyvtár, Gondolat, 1958.) megint felhívja figyelmünket arra, hogy a Névtelen Jegyző három ízben is „gögös”-öknek mondja a bolgárokat, előbb *Salan*-nal, utóbb *Menumorout*-tal kapcsolatban. PAIS a Scriptorcs-kiadás egyik jegyzetében (I, 104 2. j.) össze is állítja ezeket a helyeket: c. 14.: „(Salanus) more Bulcarico, ut mos est eorum, minari cepit”; c. 39.: „per superbiam Bulgarorum”; a c. 51. szövege pedig: „Menumorout, qui duci Arpad primo per legatos proprios Bulgarico corde superbe mandando terram cum pugillo se daturum negabat”. — Jegyzetében PAIS nem dönt a közhelyszerű jellemzés eredetére nézve: szerinte lehet, hogy az őshazából származik ez a vélemény, de lehet az is, hogy új hazájukban alakították ki a magyarok.

NÉMETH GYULA (HonfKial. 95—7) 'keverék' értelmet ad a *bulyar népnévnek, míg PAIS a 'zavaró' jelentést is lehetségesnek gondolja a *bulyar* szóban, mint amely a

török *bul* 'misceo, turbo : kever, z a v a r' szó származéka. A török szócsalád tagjai 'fajét ide-oda hányva gögösen jár, fennhéjázva lép be, gögösen, elbizakodottan, szemtelenül, felfuvalkodva viselkedik, hetvenkedik' értelemben is előfordulnak.

2. Közlebb visz bennünket a megoldáshoz, ha a régi görög történetírókat is meghallgatjuk.

Bíborbanszületett Konstantin nagyatyja életéről írt művében elmondja, hogy nagyatyja, Basileos, a későbbi császár egy lakomán birkózásban legyőzött egy bolgárt. A bevezető részben olvashatjuk: *Οἱ δὲ Βούλγαροι αἰεὶ πως οἰημαῖται καὶ κωχημαῖται τυγχάνοντες, ἐπεὶ ἔτυχον τότε μεθ' ἑαυτῶν ἔχοντες Βούλγαρον ἐπ' ἀνδρεία σεμνύμενον σώματος καὶ ἔκρον ἐν παλαιμοσσίῃ ὑπάρχοντα, ὃν οὐδεὶς σχεδὸν μέχρι τότε τῶν προσπαλαίωντων κατέβαλεν, οὐκ ἀνεκτὸν ἐδόκουν ἐπ' αὐτῷ φρονεῖν ἀλλ' ὑπὲρ τὸ μέτρον ἡλαζονέοντο.* (Kiad.: Theophanes Constantinus, rec. I. BEKKER. Bonnac, 1838. 229.): „A bolgárok, lévén mindig f e n n h é j á z ó k és h e n c e g ő k, minthogy velük volt egy bolgár, aki testi erejéről volt híres és a birkózásban kitűnt, s akit eddig a vele mérkőzők közül úgyszólván senki sem vert le, elviselhetetlen módon vélekedtek róla, és mértéktelenül kérkedtek.” — Itt tehát általános jellemvonásként szerepel már a bolgárok fennhéjázása és hetvenkedése, az adott esetben pedig mértéktelen kérkedése.

Figyelemre méltó azonban, hogy a XII. században, tehát Anonymus századában Nikétasz Choniatésznál ugyanezt a jellemzést találjuk, mely a görög szemlélettel bizonyára igen alaposan tisztában levő III. Béla jegyzője tollvonásával azonosnak látszik. — Itt olvassuk, hogy mikor Izsák III. Béla magyar király alig tíz éves leányát készült elvenni, kiküldöttéi bolgár földön kezdtek harácsolni, hogy az esküvő költségeit megszerezzék, a „barbárok” között kitört a lázadás. Ezeket Nikétasz szerint valamikor „Mysus”-oknak, most „Blach”-oknak hívják (ed. BEKKER 482). Asan (Ascen) és Péter volt a vezérük. A dunai bolgárokkal van dolgunk, akik között talán blachok, vagyis oláhok is voltak, mert Nikétasz kevés kivétellel így nevezi őket.

Idézzük a görög szöveget a magyar fordítással együtt: *οὔτοι γὰρ ταῖς δυσχωραῖς πεποιοῦτες, καὶ τοῖς φρουραῖς θρασυνόμειοι ἂ πλεῖστά τέ εἰσι καὶ ὀρθά κατ' ἀποτόμους κείμενα πέτρας, καὶ ἄλλοτε μὲν κατὰ Ῥωμαίων ἐμεγαλαύησαν, τότε δὲ πρόφρασιν εὐρηκότες, ὃ δὴ λέγεται, Πάτροκλον τὴν τῶν οἰκειῶν θρεμμάτων ἀπαγωγὴν καὶ κάκωσιν ἑαυτῶν, ἐς ἀποστασίαν λαμπρὰν ἀνεστρίψθησαν. ἦσαν δὲ οἱ τοῦ κακοῦ πρωτοουργοὶ καὶ τὸ ἔθνος ὅλον ἀνασεισάμετες Πέτρος τις καὶ Ἀσάν...* (ed. BEKKER: i. h. 5—12): „Ezek ugyanis bízván a nehezen járható helyekben és bizakodván a nagyszámú és magasán, meredek sziklákon fekvő erődítményekben, m á s k o r i s f e n n h é j á z ó k voltak a rómaiakkal szemben, akkor pedig úgynevezett patroklosi ürügyet találván nyájaik elhajtásában és az ő saját sérelmükben, nyílt lázadásban törtek ki. E baj kezdeményezői és az egész nép felhajtói egy bizonyos Péter és Aszan voltak...”

Tehát a bolgárok „m á s k o r i s h e t v e n k e d t e k” a rómaiakkal, vagyis a görögökkel. Aszanról még másutt azt mondja Nikétasz, hogy a legkegyetlenebb és legvakmerőbb volt a bolgárok között, úgyhogy Sebastokrator egy ízben meg is pofozta. Később, évek múlva s z e m t e l e n c b b és h e t v e n k e d ő b b lett, s újra hadat indított Bizánc ellen.

Tudjuk, mennyi bajt okoztak a dunai bolgárok a XII. századi Árpád-királyoknak. De ha csak III. Bélát tekintjük, elfogadhatjuk, hogy az udvarnál általános lehetett a bolgárok, illetőleg blachok dőlyfösségünk hite, s így igazolva látjuk, hogy Anonymus miért jellemzi oly makacsul „s u p e r b u s”-oknak őket, és miért beszél a „s u p e r b i á”-jukról, átültetve a honfoglalás korára saját korának nézetét.

Viszont ha Konstantinosz adatát is tekintjük, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a bolgárok „hetvenkedéséről” szóló hiedelem már a honfoglalás korára megy vissza, és hogy a magyarokban régóta élt a bolgárok fölényeskedésének hite, amit a

honfoglalással egyidejű és azóta állandóan fennálló rossz szomszédság emléke a XII. században csak felújított, és ekként a görög elitélő véleménnyel való találkozása ösztönözte a Névtelen Jegyzőt, hogy az idézett közhelyet alkalmazza.¹

ECKHARDT SÁNDOR

Halandzsa. Erről a szóról még 1924-ben (Nyr. LIII, 127) mint „ismeretlen” szóról írt T. Á., és megjegyezte, hogy a szó, melynek jelentése „értelmetlen, zagyva beszéd, mely összefüggés nélküli szóttagokból áll”, „a pesti argot-ban nagyon elterjedt szó, s átvette az újságíró nyelv is”.

Azóta többen is foglalkoztak a *halandzsa* szóval (így: KARINTHY FERENC: Nyr. LXX, 120; KÁLMÁN BÉLA: MNy. XLIV, 16—7; NAGY J. BÉLA: MNy. XLIV, 141—4, XLV, 88—9); megállapították, hogy a szót K a r i n t h y F r i g y e s alkotta, és ő ezzel a furcsa, semmiféle más magyar szóhoz nem kapcsolható szóval éppen a vele jellemzett értelmetlen, badar, érthetetlen beszédet kívánta jelképezni.

Mármost a véletlennek szeszélyes játékából ez a szó — alakjában is, jelentésében is — mégis meglepően hasonlít egy létező — igaz: nem magyar — szóhoz. Egy m a n d z s u szóra gondolok, mely BUDENZ mandzsu nyelvtanában (NyK. XX, 387) olvasható: *alanžu* (olv.: *alandzsu*), és amelynek jelentése: 'gyere elmondani'. (Vagy lehetne-e arra gondolni, hogy Karinthynak közvetlen vagy közvetett tudomása lehetett erről az 1887-ben közölt mandzsu szóról?)

FOKOS DÁVID

Magyar alba > román albă. — A XVIII—XIX. századi nyelvben latin eredetű *alba* (alakv. *álba*) szavunk nemcsak 1. 'fehér ruha', 2. 'alba; egyházi öltözkék' jelentésben volt használatos (EtSz. I, 65), hanem jelentett 3. 'fehér papiros'-t, illetőleg 4. 'hivatalos irat'-ot is. A két jelentés közül az elsőt már GYARMATHI, Voc. 1816. igazolja: „*Alba*, fehér papiros, L. *alba*” (2); a 'hivatalos irat' jelentésre szöveges példát idézhetünk — egy elszigetelt XVII. századi előforduláson kívül (NyK. XLII, 263) — az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből is; 1802: „E' szerint a' Tisztám (*Alba*) [= kötelezvényem] azt várja, hogy nékem vissza adódjék” (KazLev. II, 529; vö. III, 54, IV, 244). Az 1807. évi Pesti Tiszti Irás szerint: „*Alba Iudiciaria*: Birói Fejér, vagy *Alba*” (37). 1810 körül ezt írta Farkas András vándor népköltő a szoboszlói tanácsról szerzett gúnyversében: „olgy *Álbának* kellett nevem alá írni, A' minn Lelkem is tud sírni” (Lói tanács 110). Vö. még: MÁRTON, Lexikon. 1818. II, 1759; Kossuth: ÖM. XIII, 210 (Pulszky Ferenc jelentése).

Mindeddig nem tudtunk e szónak s különösen a 3—4. jelentésnek átkerüléséről a Duna-medence más nyelveibe; most azonban a legnagyobb román költő, M i h a i l E m i n e s c u (1850—1889.) költői stílusával foglalkozván, ismét áttanulmányoztam Eminescu népdalgyűjtését (vö. M. Eminescu: Literatura populară. Ediție comentată de D. Murărașu. Clasicii romîni comentați. Craiova, é. n.), s ott megakadt szemem a XIII. dalon. (132). Régi erdélyi katonanóta ez, melyet a költő a múlt század hatvanas éveiben jegyezhetett fel, de amelyet a későbbi népdalgyűjtések már nem ismernek. Tartalmilag a búcsúzó rekruta alakját felidéző dalok közé sorozhatjuk. E dal első három sora így hangzik: „Auzit-am, auzit | Dintr-o *albă* albioară | Că m-or scris domni cătănă”, vagyis: 'Hallottam, hallottam | fehérés a l b á b ó l, | hogy az urak katonának beírtak'.

¹ Köszönettel tartozom PAIS DEZSŐNEK, hogy a problémát előttem felvetette és MORAVCSIK GYULÁNAK, hogy a görög történetírók megfelelő helyeit rendelkezésemre bocsátotta.

Persze, tekintettel arra, hogy a latin *albus* 'fehér' a románban *alb* alakban mindmáig megmaradt, gondolhatnánk a románban történt elvonásra is *hîrtie albă* 'fehér papiros'-féle szerkezetből; ez azonban kevésbé valószínű. A Román Akadémia PUȘCARIU szerkesztette régebbi szótára (Dicționarul Limbei [később Limbii] Române, 1913. —) ismer ugyan főnevesített *albă* alakot, de ezt csupán a következő jelentésekkel közli (I, 95): 1. 'fehér liszt'; 2. 'fehér ló'; 3. 'fehér szőlő' („varietate de Vitis vinifera”). Joggal gondolhatunk tehát inkább arra, hogy az Eminescu feljegyezte régies katonanóta is gyarapítja eggyel a román nyelvben felfedezett magyar jövevényszavak állományát. Az, hogy a szó közvetlenül a latinból került volna az erdélyi román népnyelvbe, művelődéstörténeti okokból jóval kevésbé valószínű.

GÁLDI LÁSZLÓ

Olvas. I. Ezt a szavunkat magyar és külföldi nyelvészek egyképpen az osztják *lojot-*, vogul *lořint-*, finn *luke-* stb. 'számol, számlál, olvas' szókkal egyeztetik. A szó megvan mindegyik finnugor nyelvben, s az általános vélemény szerint a magyar szó eredetibb alakja **lovas* volt. Így magyarázza többek között BUDENZ (NyK. VII, 30), HALÁSZ (NyT. XXI, 245), WICHMANN (FUF. XV, 28), UOTILA (SyrjChrest. 110), SZINNYEI (NyH.⁷ 47), COLLINDER (Indoeur. Sprg. 12).¹ A SzófSz. nem említi a hangátvetést, csupán a finnugor megfelelőket közli. Csak PAASONENNEK volt más véleménye: a magyar szót ugyanis kérdőjellel egyeztette a finnugor szókkal (MordwChrest. 91).

A finnugor szók kifogástalanul megfelelének *olvas* szavunknak, ha igazolhatók az eredetibb **lovas* szóalakot. Ilyet azonban ez idő szerint nem ismerünk. Egyébként is érthetetlen, miért kellett volna hangátvetésnek végbemennie, holott nincs mássalhangzó-torlódás sem a szó elején, sem belsejében, s ez a **lovas* szó éppen olyan könnyedén kiejthető, mint másik, névszói jelentésű *lovas* szavunk. Azt sem mondhatjuk, hogy a másik *lovas* szótól való megkülönböztetés végett lett *olvas* alakú, hiszen vannak egyéb, azonos alakú szavaink is (pl. *ég, ír, sír, vár*), s mégsem lett soha baj a megértéssel. Egyébként is hihetetlen ilyen ősrégi szónál a hangátvetés, minthogy ilyen nem történt meg más régi szavunknál sem. Egyetemi hallgató koromban gyakran hallottam, hogy hangátvetéssel kapták mai alakjukat *falv, falv-* (osztják *pöyöl*, vogul *päβl*), *or, orv-* (török *oyrā, oyır*) szavaink, de újabban egyik sem bizonyult hangátvetéses alaknak. Így igazza van PAASONENNEK, hogy *olvas* igénk nem kétségtelen megfelelője a fenti finnugor szóknak.

2. „Maga Tóth Mihályné annakelőtt *olvasott* fatens leányára és meggyógyult”, „Hallottam maga szájából az inctának, hogy Tar Pál tanítványa volt és attul tanulta mind az *olvasást*, mind a kötözést”; „Reá tevé kezét és *olvasa*” (KOMÁROMI „Boszorkányperek” című könyvéből idézi KERTÉSZ, Szokásmondások 74) | 1726: „Csak igézetrül és nyilallásrül [így] tudok *olvasni*” (Szegedi Szótár 226); „Tegnap *ráolvastam* imádságot (beteg gyermekre)” (i. m. 351); „*Ráimádkozott* Róza néni a gyerekre” (i. m. 346) | GuaryK. 47: „Az confessor *rea olvasta* az oldozatot”; „Az igézet igétskének bőrbitélésevel, *reá olvasásokkal*” (NySz. II, 1121) | „Lovam lába megficemődvén, *olvass rá*, lehőjj rá” (Ethn. II, 71) | „Disznókból *kiolvassni* a férgeket, a házból a patkányokat. A garabonciás diákról azt tartják, hogy a sárkányt *kiolvassa*, vagyis odujából elé kényszeríti. *Reá olvasni* a nyüves disznóra, hogy a nyüvek kimúljanak testéből. *Ráolvassni* sárkányra, kígyóra, hogy megdögöljön” (CzF.) | „*Elolvasták* a nyüveket a disznyó füliből”, „Hajam, hajam, hajam szála, de sok bú rakodott rája! Aki aztat *leolvassná* [‘ráolvassással levonné’], a jó isten megáldaná!” (MTsz.).

¹ Ezeket az adatokat a MTA Nyelvtudományi Intézetének gyűjtéséből kaptam. Fogadják az ott dolgozó kartársak köszönetemet segítségükért.

Ezekből az adatokból nemcsak azt látom, hogy *olvas* szavunk ezt is jelentette: 'varázsigéket vagy imádságokat mond', hanem, hogy ez volt eredetibb jelentése is, hiszen a gyakorlott ráolvasónak nem volt szüksége könyvre vagy valamilyen feljegyzésre, mert mondanivalóját könyv nélkül, emlékezetből is tudta.

3. Vizsgáljuk meg, mit mondanak azok a régebbi nyelvészeink, akik a finnugor adatoktól függetlenül magyarázták szavunkat! KASSAI (Szókönyv IV, 22) szerint az *olvas* a *foly* igéből származik, mert aki írást olvas, az bizonyára folyton folyvást pergeti a nyelvét. KASSAI származtatása természetesen elhibázott, de — amint látni fogjuk — lényeges igazságot mondott azzal, hogy az olvasó folyton pergeti a nyelvét. — DAN-KOVSKY teljesen hibásan a görög *ἀπαβήτος*-ból magyarázza szavunkat. — CZF. szerint jelentése: 'írásból vagy emlékezetből mondott szavak által eszközöl valamit'. „Ezen ígét azon szók osztályába sorozhatjuk, mely az illető részeknek egymástól való távolodását, távolítását jelentő *ol* gyökből származnak, milyenek *old*, *olu*, *oldoz*, *olvad*, *olvadék*, *olvaszt*.” Ez a magyarázat, bizonyos változtatásokkal megállja a helyét.

Visszaképzelve magunkat az ősi világra, nem beszélünk például fémeknek, állati zsiradéknak olvasztásáról, olvadásáról, hanem a legegyszerűbből, a jég és a hó olvadásáról. Amikor a jég vagy a hó olvad, a víz mindjárt megered, és állandóan folyik. Ugyanígy, aki gyógyítás végett varázsigéket vagy imádságokat mond, annak a beszéde is megered, és nyelve, mint KASSAI mondja, állandóan pereg. Valóban, különösen a kuruzslónak pereg gyorsan a nyelve, s szinte az orra alatt beszél, nehogy valaki megtanulja a gyógyító erejű igéket. Egyébként is a beszédet gyakran hasonlítjuk a víz folyásához. Ma is mondjuk: *megered a szó* és *folyik*, mint a patak (erről beszél Arany János is a „Családi kör”-ben); *ömlik a szó*; *árad a szó*; *folytatja beszédét*. A NySz.-ből: *foly a beszéd*, *foly a hír* (I, 907); *a szó árad* (I, 607); *szóba indulnak* (III, 270). A MTsz.-ből: *áradalmas 'hőbeszédű'*. A Szegedi Sztórtárból: *megered a nyelve*; *ömlik a szó belőle*; *árad belőle a szó*; *ömlik a beszéd*. Így függ össze szerintem *olvas* szavunk az *olvad* szóval. Igen jól ide illenék *old* igénk is (vö. *megoldódik a nyelve*), de ennek hangtani akadályja van: a szó ugyanis régebb s bizonyára eredetibb alakjában is *oud* alakú volt (HB.: *ovdonia*, *ovga*).

Az *olvas* -s végzete gyakorító képző, a szó átnemható ige, és jelentése nem 'indítja szavát', hanem 'indul a szava'. Van azonban átható jelentésű szóalakunk is: a moldvai csángó *olvosztani*, -t műveltető képzővel (Nyr. XXXI, 87). Ebben a szóban a szóbelseji sz közmagyar s-nek felel meg, mert a moldvai csángóban ilyen szavaink vannak: *öszeje 'öse'*, *vaszerő 'vasverő'*, *túzvasz 'túzvas'*, *rekesztész 'börtön'* [= 'rekesztés'] (Nyr. XXX, 171, 173) stb.

Olvas szavunk a vele összefüggésbe hozott *olvad* szóval együtt finnugor eredetű: osztják *lol-*, *λολ-*, *tat-*, *žolä-* | vogul *tol-* | zürj. *sil-* | cseremisiz *šäl-*, *šul-* | mordvin *sola-* | finn *sula-* | lapp *šol^{egé}*- 'olvad' (NyH.⁷ 26). A finnugor adatok tanúsága szerint a magyar szók *v*-je nem tartozik a tőhöz. Ezt a *v*-t BEKE visszaható képzőnek tartja (Nyr. LIX, 15). Nem foglalkozom most igéink szóbelseji *v*-jével, mert ez messze vezetne tárgyamtól, s csak a következőket szeretném megjegyezni: tudtommal eddig senki sem írt arról, hogy nyelvünkben nemcsak kiejtést könnyítő hangok vannak, hanem van *v* kiejtést nehezítő hang is, két magánhangzó között egy rövid mássalhangzó mögött, de ez a *v* szavainkat a mondatban lendületesebbé, ritmikusabbá teszi. Ilyen szavunk **kedes* (osztják *kənt*, vogul *kant*, *künt*: LAKÓ: NyK. LI, 454) helyett *kedves* | *könyvez* (lapp *kəndäl*, finn *kyynele-*, votják *kjli*, *kjľ*: NyH.⁷ 47) helyett *kenyvez*, *könyvez* (NySz., MTsz.) | *mag*: *magv-* | *örül*, *öröm*: *örvend* | *örém*: *örvény* | **üdüzit* (*yduzuht*): *üdüzit*. Ide tartoznak PAIS következő adatai is: *urus* (török *uruş*): *orvos* | középkori *Sarwl*, *Sarol* helynév: *Sarwol* | *korul*: *karvaly* | *or*: *orul* (L. OK. XII, 287—91). S végül megkockáztatok egy nagyon egyszerű (talán majd többek szerint nagyon együgyű)

magyarázatot is: *fegy, fegyít, fegyelem*: *fegyver* kiejtést nehezítő *v* hanggal és *-r* névszóképzővel. Ugyanezzel a *v*-vel alakultaknak tartom *olvad* és *olvas* szavainkat is.

† JUHÁSZ JENŐ

Pala. A szót SIMONYI a szlovén nyelvjárási *pala* 'Schiefer' szóból próbálta származtatni (Nyr. XL, 349, MARIÁNOVICS MILÁN álnéven). A kísérletet ASBÓTH határozottan elutasította (Nytud. III, 304), mert a szó teljesen társtalanul áll nemcsak a szlávásban, hanem a szlovénben is; és mivel csakis a magyar nyelvhatár közelében fordul elő, a szlovén szót SIMONYIVAL ellentétben a magyarból származtatta. ASBÓTH meggyőző érvelését elfogadta BÁRCZI (SzófSz.) és KNEZSA (SzlJsz. I/2, 900) is, s a magyar szót mindkettlen ismeretlen eredetűnek minősítették.

Újabbán HADROVICS LÁSZLÓ kísérli meg a *pala* szót megfejteni (I. OK. X, 157). Szerinte a magyar *pala* nem egyéb, mint a német *Blatt*, illetőleg nyelvjárási *plat* alak átvétele, melynek jelentésköréből kimutatható a 'réteges kő, leveles kő' jelentés is. HADROVICS felteszi, hogy a palával dolgozó mesteremberek az egyes palalemezeket egyszerűen *Blatt*-nak nevezték. A magyarba a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával eredetileg *palát alakban kerülhetett át. Ennek a *t* végződését tárgyagnak érezték, s elvonták a képzelt *pala* alakot.

Anélkül, hogy a német származtatás lehetőségét teljesen elhárítanám, a magyarázatnak két gyenge pontját látom. HADROVICS csak *Schieferblatt*-ot tud kimutatni, de arra példát egyelőre nem tud idézni, hogy a palával dolgozó német mesterek a palalemezeket egyszerűen *Blatt*-nak nevezték volna. Ha ezt a lehetőséget el is fogadjuk, fel kell tennünk, hogy az elvonással keletkezett *palá*-ból utólag alakult összetétel: *palakő*. Ha a *pala* szónak eredetileg is 'réteges kő, leveles kő' a jelentése, szükségtelen lett volna az összetétel keletkezése. Az adatok nem is bizonyítják ezt. A szó a XVIII. század óta ismeretes elsősorban *palakő* alakban (NySz.). Ebből vonódott el később a mai általános használt *pala*.

Az alább következő megfejtési ötletet az az alkalom adta, hogy Datkon, néprajzi gyűjtés közben a paláról hallottam mondani, hogy vigyázni kell rá, óvni kell az esőtől, mert könnyen *pallik*, azaz 'porlik, mállik'. Ennek alapján talán nem járok el helytelenül, ha a szláv *palol* ~ *pall* igéhez kapcsolom, amelynek van 'porol' (vö.: KNEZSA: MNy. XL, 116 és SzlJsz. I/1, 378), illetőleg a datki *pallik* adattal 'porlik' jelentése is. A *palakő* eszerint azt jelentené, hogy 'porló kő'. Hangalak szempontjából a *pala* szóvégi *a* hangja az *-ó*, *-ő* igenévképzőnek olyan *-a*, *-e* változatai közé tartozik, mint a *furcsa* (PAIS: MNy. X, 343), *kajla*, *jinta*, *lenge*, *pörge*, *szüle*, *hulla*, *csala* (PAIS: MNy. VII, 164, XI, 406), *törpe* (Mészöly: MNy. VII, 247) stb. A 'porló kő' jelentésű *palakő* alakból vonódott el később ráértéssel a *pala* szó.

MURÁDIN LÁSZLÓ

Az Erdei ~ Erdey családnevek kérdéséhez. 1. Megfelelő források, illetőleg segéd-eszközök hiányában családneveinknek sem gyakoriságát, sem földrajzi elterjedését nem tudjuk megbízható módon megállapítani. Azt azonban valószínűnek tartom, hogy a címben írt családnév nem tartozik a leggyakoribbak közé. S bár a budapesti távbeszélő-névszót tekintethetjük még a budapesti családnevek gyakoriságát híven tükröző forrásnak sem (még kevésbé az országos arányok hí tükröztetőjének), de talán mégsem egészen véletlen, hogy az 1958. évi telefonkönyvben csupán 32 *Erdeti* és 5 *Erdey* család-név szerepel. — E név földrajzi elterjedéséről még ennyit sem tudok. A Tiszántúlon, főként Debrecen környékén — saját megfigyeléseim alapján — használatos, de a budapesti adatokból következően az ország más vidékein is előfordulhat, mert az nem valószínű, hogy minden fővárosi *Erdeti* vagy *Erdey* nevű család Debrecen környékéről szár-

maznék. A péceli *Erdeytanya* helynév (Hnt. 1944. és 1956.) például arra mutat, hogy Pécel községben is élt vagy él ez a családnév; a Bihar megyei Kiskereki községből az 1841—1846. évből van adatom *Erdei Sándor* névrre; a Székelyhídon 1943-ban feljegyeztem *Erdeji (István)* névalaknak nem ismerem az írott nyelvi formáját, ezért nem tudom, ide vonható-e (l. lentebb).

2. A következő kérdés, amelyet felvethetünk, hogy milyen régi ez a családnév, és hogy mi lehet az eredete. — Tudomásom szerint 1628-ban történik először említés ilyen nevű családról, mégpedig Szilágy megyében (vö. PETRI, Szilágy vármegye monographiája V, 429). Az *Erdei* ~ *Erdey* név eredetére vonatkozóan pedig három magyarázati lehetőség kínálkozik. Az egyik szerint valamelyik *-erdő* utótagú helynév *-i* képzős származéka lehetne (vö. a *Mezei* ~ *Mezey* családnévvvel). Ennek a származtatásnak az a fő gyengéje, hogy (*Erdő* vagy) *-erdő* utótagú, lakott helyet jelölő földrajzi nevünk igen kevés van (vö. Hnt. 1863., 1944. és 1956.). A másik lehetőség volna a családnévnek a 'silvester, silvestris, silvaticus', esetleg a 'verres; wildschwein' jelentésű *erdei* közszőhöz kapcsolása. (A Sylvester János névvel kapcsolatos problémákra vonatkozóan l. MNy. XLV, 256—69 és BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora 5—9). Ezt a magyarázati lehetőséget sem hagyhatjuk figyelmen kívül, bár szerintem az előbbinél is kevésbé valószínű. Az *erdei* közszőnek személyllyel kapcsolatos olyan használatát, amelyből a családnévet megnyugtató módon származtatni lehetne, nem tudjuk kimutatni (vö. NySz., OklSz.). Legvalószínűbbnek látom azt a magyarázatot, amelyre már PETRI utal (i. m. 430), hogy tudniillik az *Erdei* nevű családok az *Erdélyi* nevű családokhoz tartoznak (vö. még KEMPELEN, Magyar nemes családok III, 449).

3. PETRI (öt ismétli KEMPELEN) családtörténeti alapon „igen valószínű”-nek mondja az *Erdei* : *Erdélyi* összetartozást. Én a következőkben nyelvileg is megpróbálok ezt valószínűsíteni.

Az *Erdélyi* családnév (ehhez kell számítanunk az *Erdély*-nek írt formát is) sokkal gyakoribb, sokkal elterjedtebb, mint az *Erdei* ~ *Erdey* (a budapesti távbeszélőnévsorban 96 *Erdélyi* és 11 *Erdély* családnév fordul elő). Tipológiailag egy csoportba tartozik az *Alföldi*, *Szilágyi*, *Szalai*, *Baranyi*-félékkel. Története — ha nem is mint családnév, hanem mint a személynév mellett használt megkülönböztető névelemé — a Bécsi Képes Krónikáig követhető visszafelé: „[Sanctus Stephanus] locavit ibi unum proavum suum nomine Zoltan, qui postea hereditavit illas partes T r a n s i l u a n a s et ideo vulgariter sic dici solet: *Erdeelui* Zoltan” (ScriptRerHung. I, 315—6; vö. EtSz.). Az OklSz. 1390-ből való „Johanni dicto *de Erdel*” adata után 1435-től kezdve *Erdeli*, *Erdely* formákat találunk (OklSz.; l. még: SzegSz.; MNy. XLV, 264; JAKÓ, A gyalui vártartomány urbariumai 17, 258, 430, 434).

Az *Erdélyi* és az *Erdei* névalak hangtani összefüggését kell megmagyaráznunk ahhoz, hogy nyelvi összetartozásukat elfogadhassuk.

Az *Erdély* név második szótagja eredetileg nyílt magánhangzójú (vö. EtSz.), a nyelvjárásokban előfordul a rövidt magánhangzós ejtés is: *Erdélország* (SzegSz.), *Erdély* (SIMONYI: Nyr. IX, 3). A Tiszántúlon, különösen Debrecen környékén, de a Szamosháton is (vö. SzamSz.: *Érděj*) még ma is általánosan ismert és az idősebb nemzedéktől általánosan is használt alakok ezek: *Erdej*, *Erděj*, *Erděj*, *Erdějbe*, *Erdějbul*, *erdeji* stb. (Az első szótag magánhangzójának mennyiségi váltakozásait nem tüntettem fel, a második szótagét is csak a formans nélküli alakon.) — Erdély nevének *-i* képzős származéka tehát a Tiszántúlon, közel ahhoz a területhez, ahol először jelentkezik az *Erdei* családnév: *erdeji* (vö. MÓCZÁR JÓZSEF: MNy. V, 331). Az *Erdei*-nek írt név kiejtése is *Erdeji!*

A kérdés mostmár az, hogy az *Erdélyi*-nek írt családnévet ejtik-e valahol *Erdeji*-nek. Valószínűnek tartom, hogy több helyről is ki lehetne mutatni ezt az ejtést,

ha megfelelő névgyűjteményeink volnának. Én magam 1947-ben a Bihar megyei Geszten találtam meg az *Erdélyi* név *Erdeji* ejtését, s azóta tartom valószínűnek, sőt bizonyosnak az *Erdei*: *Erdélyi* családnév összetartozását. (Az 1943-ban feljegyzett székelyhídi *Ērdeji* írott formáját — mint fentebb jeleztem — nem ismerem.)

Az *Erdei* (*Erdey*) alak egyszerű írásváltozata az *Erdeji* ejtésű *Erdélyi* névnek, s valószínűleg csak az írásbeliségben élt mindig, minthogy a hiátusos ejtés még ma is, Budapesten is affektálnak hat; az *Erdeji* ejtést érezzük természetesnek.

4. Az *Erdei* családnév szülőfalumban, a Bihar megyei Hosszúpályiban is megtalálható, de a geszti adat ismerete előtt azért nem gondoltam a fentebbi magyarázatra, mert ez a névalak csak írott forma Hosszúpályiban, az élő beszédben *Ērdi*-nek hangzik, a nem törzsökös hosszúpályi család *Erdélyi*-nek írt nevét pedig *Ērdeji*-nek ejtik. A hosszúpályi beszélt nyelvi *Ērdi* névalak nem akadály, nem is gyengítője az *Erdei* névre adott magyarázatnak. Ez az alak a hosszúpályi helyi nyelvjárásban bekövetkezett, analógiás hatással magyarázható fejlődésnek az eredménye.

Közismert a *Bátka*: *Bátky*, *Baja*: *Bay*, *Vaja*: *Vay* összefüggés (vö. BÁRCZI, A szótövek 33), amelyet a hosszúpályi névanyagból megszerezhetek még a következőkkel: *Atya*: *Atyi*, *Banca*: *Bancsi* (vö. 1594: „*Joannes banchi*”: OL. Kende cs. lt.), *Csorna*: *Csárni*; ez utóbbi (*Csárni* és *Csárni* alakban) csak beszélt nyelvi forma, az írott nyelv csak a *Csarnai* alakot használja! (A *Csarnai* családnév származhatik a *Csarnóháza* helynév *Csarnó* eleméből is: *Csarnó*: *Csarnai*: *Csarni*.)

Amikor az *Erdeji*-nek hangzó, de *Erdei*-nek írt névalakot már nem érezték a hosszúpályi beszélők Erdély nevével összetartozónak, az *Atya*: *Atyi* stb., de főleg a *Csorna*: *Csarnai*: *Csárni* analógiája létrehozhatta az *Ērdi* alakot. Ennek történetét nem tudom felderíteni, mert a *Csárni*-val együtt csak beszélt nyelvi alak.

5. Azt hiszem, sikerült valószínűvé tennem, hogy az *Erdei*, *Erdey* családnév nem az *Erdő* földrajzi név vagy az *erdő* közszó származéka, hanem az *Erdélyi* névnek nyelvjárási kiejtésen alapuló írott nyelvi változata. Ez az eredmény településtörténeti vonatkozásban talán még fontosabb, mint névtani szempontból. Nyelvileg sem érdektelen azonban ez a magyarázat: figyelemre méltó példája az *Erdei* név annak, hogy a hangtanilag egységesülő (vagy már egységesült) írott nyelvben a normának tekintett formától elütő nyelvjárási ejtés olyan alakot is létrehozhat, amely éppen azért hű vagy legalábbis viszonylag hű tükrözője a nyelvjárási ejtésnek, mert a feljegyző nem a helyes etimológiai, hanem egy másik, csupán vélt összefüggésbe helyezi bele. Az ilyenfajta tévesztés azonban főleg csak tulajdonnevekkel fordul elő. Éppen ezért — mennél előrehaladottabb írott nyelvünk egységesülésének folyamata, annál inkább — nyelvjárásaink újabb kori történetének forrásai között különös fontosságuk van a tulajdonneveknek (vö. BENKŐ, Nyjtört. 51).

PAPP LÁSZLÓ

Atval 'vitricus', *fial* 'privignus'. 1. A régi magyar *atval* 'vitricus; Stiefvater' (Oklsz.) és *fial* 1. 'filiolus; Söhnchen, Kind'; 2. 'privignus; Stiefsohn' (NySz.) szóra a következő nyelvtörténeti adataink vannak: BesztSzj.: *athval*, *athyal* 'vitricus'; SchlSzj.: *ahual* 'vitricus'; 1523: „*Andrea Atthwal*” tn. (Oklsz.); — BesztSzj.: *fyal* 'privignus'; SchlSzj.: *fial* 'privignus'; MünchK.: *fialim* 'filioli mei'.

SZINNYEI szerint két *fial* szó volt a régi magyar nyelvben: az egyiknek 'filiolus', a másiknak 'privignus' volt a jelentése. A 'privignus' jelentésű *fial* és a 'vitricus' jelentésű *atval* szavunkat elhomályosult összetételnek tartja. Előtagjuk a *fi*, illetőleg az **ata-*, **at-* 'atya' szó, második tagjukban pedig a *fél* (~ manysi *pāl*, *pāl* 'fél; oldal'; chanti *pēl̥ək* 'Hälfte; Seite'; komi *pəl*, *pəv* 'Seite; eines von einem Paar' stb.) szó rejlik.

A magyar *fél* eredeti *p-jéből magánhangzóközi helyzetben bilabialis *β-n át *v* fejlődött: *ata-pel > *ata-βel > *ata-βal > *atval*; *psys-pel > *psys-βel > *psyβel > *fiwal > *fial*. — A 'filiolus' jelentésű *fial* szót SZINNYEI korábban olasz jövevényszónak, később a *fi* (*fia*-) szó *-l* kicsinyítő képzős származékának tekintette (Nyr. XXIII, 145—8, NyK. XLVI, 298—9, NyH.⁷ 58; vö. még: SZILASI: NyK. XXVI, 102; BEKE: KSz. XIII, 100, Nyr. XLI, 248; FOKOS: Nyr. XLII, 185; EtSz. 177, 236—7).

MELICH (Nyr. XXII, 174) és MÉSZÖLY (MNY. XXIX, 212) véleménye szerint mind a 'filiolus', mind a 'privignus' jelentésű *fial*, továbbá az *atval* 'vitricus' szó is *-l* kicsinyítő képzővel alakult származékszó. PAIS (MNY. I, 40) MELICH és MÉSZÖLY *fial* szavunkról adott magyarázatát elfogadja, az *atval* szót azonban SZINNYEIhez hasonlóan ő is elhomályosult összetételnek tartja.

2. Néhány távolabbi rokon nyelvben (finn, lapp, mari) valóban találunk 'fél' jelentésű szóval alakult mostohasági viszonyt kifejező összetételeket, például: finn *isäpuoli* 'Stiefvater', *äitipuoli* 'Stiefmutter' (vö. SZINNYEI: Nyr. XXIII, 145—8, NyK. XLVI, 299, NyH.⁷ 58). Ennek ellenére mégis úgy vélem, hogy *atval* 'vitricus' és *fial* 'privignus' szavunk második tagja nem azonos a *fél* szóval. Ugyanis az egyik közeli rokon nyelvben, a chantiban olyan 'mostoha leány' és 'mostoha fiú' jelentésű összetételeket találtam, amelyeknek második eleme mind jelentéstani, mind hangtani szempontból egyeztethető a magyar *atval* és *fial* második tagjával: chanti (KT. 16b) C., Kr. *ēuəuät* 'tytärpuoli (äitipuolelle); Stieftochter (für die Stiefmutter)'; (KT. 263b) C. *päx̄uät* 'poikapuoli (äitipuolelle); Stiefsohn (von der Mutter her)'.¹

A cht. C., Kr. *ēuəuät* 'Stieftochter' és C. *päx̄uät* 'Stiefsohn' összetétel előtagja a DN. *ēu3*, C. *ēu3*, Kr. *ēu3* 'Tochter; Mädchen' (KT. 16a), illetőleg a DN. *p̄x̄* 'Sohn', C. *p̄x̄* 'Sohn (eigener, fremder)' (uo. 664a) szó. Második tagjuk KARJALAINEN szerint (FUF. XIII, 218) talán a következő 'hely' jelentésű chanti szóval azonos: DN. *uät* 'Stelle, Spur'; Kr. *uät* 'Stelle, Platz (z. B. vom Sitzen verursacht); Raum'; V. *uəi3* 'Platz, Fläche; Lagerstatt, Bett'; Vj. *uəiA* '(Schlaf)platz, Schlafpritsche, Pritsche'; Ni. *uəi3* 'Stelle, Platz (z. B. eines Hauses)'; Kaz. *uəiA* 'Platz, Stelle, Bodenfläche (z. B. eines Hauses, besonders wenn das Haus verschwunden und nur der Platz zu sehen ist)'; O. *uəi* = Kaz. (KT. 271ab). E szerint az *ēuəuät* 'Stieftochter' és a *päx̄uät* 'Stiefsohn' *-uät* utótagjának a szóvégi *-t* hangja eredeti *-l*-ből fejlődött. Ez valóban lehetséges, akár összetartozik etimológiailag a *-uät* elem a cht. Kr. *uät* 'Stelle, Platz', V. *uəi3* 'Platz, Fläche; Lagerstatt, Bett', Kaz. *uəiA* 'Platz, Stelle', O. *uəi* = Kaz. szóval, akár nem. Ugyanis a chanti nyelv déli nyelvjáróterületén, így a Kr. és a C. nyelvjárásban is az eredeti *l* hangból *t* lett. Például: (KT. 556ab) DN. *mət* 'tief'; Kos., Fil., C. Szogom. *mət* = DN.; Kr. *mət* id.; V. *məf*; *məfək̄i* = DN.; Kaz. *məfA* 'tief (Wasser, Grube, Ufer)'; O. *məf* = Kaz. ~ m. *mély* (MUSz. 608; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 172; SZINNYEI, NyH.⁷ 156; SCHMIDT: FUF. XVIII, Anz. 96; SzófSz.); (KT. 1043b) = DN. *təu* 'Pferd'; C. *təu* = DN.; Kr. *təu* = DN.; V. *təx̄* = DN.; Kaz. *ləu*, O. *ləu* = DN. ~ m. *lő* (MUSz. 702—3; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 182, 276; SZINNYEI, NyH.⁷ 143; STEINITZ, OstjGr. 162).

Bármi is volt tehát a *-uät* utótag eredeti jelentése, az kétségtelen, hogy a C., Kr. *ēuəuät* 'Stieftochter' és a C. *päx̄uät* 'Stiefsohn' szóban mostohasági viszony kifejezésére szolgál, s így — amennyiben a *-uät* elem szóvégi *t*-je korábbi *-l* hangból lett — etimológiailag összetartozhatnak a magyar *atval* 'vitricus' és *fial* (< *fiwal) 'privignus' szó *-val*, *-al* (< **-val*) elemével. A chanti *u* és a magyar *v*, valamint a chanti *-t* (< **-l*) és a magyar *-l* hangmegfelelés szabályos. A chanti *ä* ~ magyar *a* magánhangzó-megfelelésre vö. cht. (KT. 774ab) DN. *pät*, C. *pät*, Kr. *pät*, V. *pəf*, Kaz. *pəA*, O. *pəf* 'Wehr' ~ m. *fal* 'Wand, Mauer' (GOMBOSZ: NyK. XXXIX, 244; SZINNYEI, NyH.⁷ 146; SzófSz.; COLLINDER, FUVoc. 106).

A 'filiolus' jelentésű *fial* szavunk a 'privignus' jelentésű *fial*-tól természetesen különválasztandó, -l kicsinyítő képzős származékszó (vö. SZINNYEI: NYK. XLVI, 299).

RADANOVICS KÁROLY

Mióta kétágú. Arany János „A Jóka ördöge” című költeményének *mióta kétágú* szólásával újabban többen foglalkoztak (MNY. LI, 230, LIII, 479—80, LIV, 528—31, LV, 167). Minthogy e szólás változatait Erdélyből magam is ismerem, néhány innen származó adat egyidejű közlésével a következő észrevételleket tehetem: Először is jól lehet e szólás régi ismerősöm, nem tudom sem idejét, sem helyét adni annak, hogy mikor és hol hallottam. Az azonban valószínű, hogy már gyermek- és ifjúkori környezetemben, D é s e n e század második-harmadik évtizedében ismerkedhettem meg vele. Ilyenszerű mondatokban való használatára emlékszem: *Na, ilyet se hallottam, mióta kétágú vagyok!*; *Ilyet se pipáltam, mióta kétágú vagyok!* Azt is meg kell jegyezmem, hogy — amennyire emlékszem — e szólást nőtől sohasem hallottam, csak férfitől. — Hogy ne csak a magam bizonytalan emlékezetére alapítsak, tudakozódtam a környezetemben levőktől a szólás erdélyi elterjedésére nézve. Így BENKŐ SAMU szíves szóbeli közléséből tudom, hogy az A l s ó - N y á r á d m e n t é n ilyen formában él: *Ilyet se hallottam, mióta kétágú a gatyám!*¹ GÁLFFY MÓZES H á r o m s z é kről kiszármazott édesanyja, nagybátyja és rokonsága köréből szintén ismeri e szólást. Minthogy ő közvetlenül Háromszéken tett észlelésére nem hivatkozhatott, egyik jelenleg ott tanárkodó, volt kedves hallgatómhoz és munkatársamhoz, BARTHA JÁNOSHOZ fordultam. Tőle a következő levélbeli felvilágosítást kaptam: A szólást S e p s i s z e n t g y ö r g y ö n szórványosan ilyen alakban hallhatni: *Ilyen gazemberségről nem hallottam, mióta kétágú a gatyám* . . . — Itt csak férfiak használják. BARTHA szerint az O l t m e l l é k é n vagy legalábbis munkahelye környékén (Bodok, Bükszád, Gidófalva, Málnás, Mikóújfalva és Zalán, valamint Erdővidék) a szólás — állítólag — nem járatos. Ellenben a marosszéki M a r o s s z e n t g y ö r g y ről, illetőleg S z e n t h á r o m s á gról való anyósától és apósától tudja, hogy a Maros és a Nyáradmentén ilyen alakban ismerik: . . . *amióta kétágú vagyok*; . . . *mióta kétágú a gatyám*; . . . *mióta kétágú gatyát viselek*. — Leggyakoribb az elsőnek említett forma. Mindhárom szólás jelentése egyként: 'amióta két lábon áll; amióta esztét tudja'. BARTHA szíves volt arról is értesíteni, hogy — szűkebb páttriájában — a Szolnok-Doboka megyei Á r p á s t ó n é s V á r k u d u b a n is él e szólás, de ennek ottani alakjáról, jelentéséről pillanatnyilag nem tudott közelebbit mondani. Ez utóbbi két helységere való utalás meg erősíti az én bizonytalan dési nyelvi emlékeimből származónak jelzett adataimat. Árpástó és Várkudu ugyanis Dés közvetlen közelében fekvő két falu, s különösen az előbbi mindig élénk gazdasági kapcsolatot tartott és tart Déssel, az egykori megyeszékhellyel.

Háromszéki értesüléseimet érdekesen egészíti ki a szólásból ismert, Olt melleki K ö p e c ről származó egyik adat. E szerint itt főként a középkorú és öregebb rendű nők és férfiak a büszke, hetykélkedő, gőgös lányoknak nem éppen jóindulatú kívánságként, sőt nem ritkán súlyos átkozódként ezt mondják: *Ne kerüljön kétágú melléd soha!* E szólásnak ez érdekes változatában a k é t á g ú minden kétséget kizáróan csak férfira vonatkozhatik. Ugyanott — a közlő szerint — csak férfiak beszédében hallható a szólás ilyenféle formája: *Ilyet nem pipáltam, mióta kétágú vagyok* (KOLUMBÁN RÉKA közlése). Hogy a szólás maga a Székelyföld más részén is használatos, azt egy csíki és egy udvarhelyi közlés bizonyítja. E szerint egész C s í k b a n inkább az öregebb rendű férfiak élnek a szólással így: *Ilyent nem hallottam, mióta kétágú gatyában járok* (CSISZÉR MARGIT köz-

¹ Minthogy adataim nem közvetlen tájnyelvi lejegyzésekből származnak, a szólás egyes formáit a szó- és írásbeli közlések alapján irodalmi helyesírással adom.

230 — es szöveghagyományok

lése). Udvarhely megye E t é d községe Csejkje településrészéből származó adatként a szólást ilyen alakban közölték velem: *Ilyent nem hallottam, mióta kétágú vagyok*. Itt e szólással — állítólag — öregek és fiatalok, illetőleg nők és férfiak egyaránt élnek (KACSO MAGDOLNA közlése).

Ami a szólás eredeti értelmét illeti, magam is legvalószínűbbnek MIKESY SÁNDOR-nak (MNy. LIV, 530) a parasztyermekek ruházkodásával kapcsolatos magyarázatát tartom. E magyarázat annál is természetesebb, mert régebben nemcsak a falusi parasztyermekek járhattak e g y á g ú a n, azaz pendelyben, hosszú ingben, illetőleg — ahogy MIKESY hivatkozik rá — néhol *kantus*-ban, hanem még a városi gyermekek is. Magam például egészen jól emlékszem arra, hogy három-négy éves korig Désen minden rendű és rangú kis társammal együtt nemre való tekintet nélkül a felső résszel egybeszabott, e g y á g ú szoknyáskában jártam. Hányszor nem korholt áldott emlékü nagyanyám azért, hogy elmoeskoltam a *köntös*-öm! (Az ő dési-désaknai környezetben kialakult nyelvében még élő volt ez a szép szó!) Bár a városi fiúszereg ruházkodására vonatkozó „viselettörténeti” ismereteim hiányában teljes bizonyossággal nem általánosíthatok, mégis úgy hiszem, a gyermekkor első, öntudatlan éveiben a k ö n t ö s ben való járás aligha lehetett csak a dési városi fiúk kiváltsága. Ezért könnyen meglehet, hogy mikor mind falun, mind városon a gyermekek túljutottak azon, a környezet számára nehéz koron, amelyet MIKESY olyan körültekintően jellemzett, a fiúk az e g y á g ú k ö n t ö s k é b ő l, ruháskából a k é t á g ú n a d r á g s á g s egyszerűsége a bizonyosfokú értelmi fejlettség állapotába kerülve, életük későbbi szakaszában méltán hivatkozhattak erre a számukra oly nevezetes fordulóra, mint az eszmélkedő-emlékező képesség kezdeti időpontjára. Az, hogy — eddigi adataink szerint — a szólást az ismert esetek túlnyomó többségében férfiak és nem nők használják, igazán valószínűvé teszi e szólásnak a férfiúi nemhez kötött eredetét. A MIKESY-től idézett *egyágú pendely*-féle formát magam is csak másodlagosan keletkezettnek gyanítom.¹

SZABÓ T. ATTILA

Ultra. ZOLNAI BÉLA megállapítása szerint a latin *ultra* 'túl' adverbiumot és prepozíciót a francia familiáris nyelvben főnévként is használják, és a magyarban a főnévi alak csak legújabban, 1958-ban bukkan fel az *ultrakolonialista* összetétel csonkulása nyomán (MNy. LV, 535). ZOLNAI közléséhez szeretnék egy-két megjegyzést fűzni: az *ultra* főnév már a reformkor nyelvében előfordul; saint-simonista szemléletű szöveggörnyezetben találkozunk vele, s jelentése azonos a franciáéval: 'szélsőséges, túlzó'.

Michel Chevalier Saint-Simon tanítványai közé tartozott. Belépését a magyar irodalomba életrajzi mozzanatok jelzik: Az utópisták „rajoskodó” társasága új politikai hitet terjeszt. „Fejök Enfantin, és Chevalier (politechnica iskola hajdani nevéndéke 's a' megszűnt Globe ujság redactora) valának.” A „párisi polgári törvényszék perbe idézé az ábrándozókat, 's az assisek törvényszéke Aug. 28. 1832 Enfantint, Duveyriert, és Chevaliert egy esztendei fogságra, 100 franc bírságra... ítélte... De a király 1832 a' júliusi napok innepe alkalmával Enfantin és Chevalier urakat az érintett bírság alól feloldozta” (Közhasznú Esmeretek Tára 1834. X, 277; idézi TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Irtört. 1949: 278). E lexikoni beköszöntő után rövidesen feltűnnek nemzetgazdasági vonalon a magyarországi Chevalier-ismeretnek egyetemesen még fel nem derített nyomai. — 1836-ban jelent meg Párizsban C h e v a l i e r „Lettres sur l'Amérique du Nord” című kétkötetes műve. A szerző tanulmányúti tudományos beszámolót írt,

¹ Cikkem beküldéséig: 1959 júniusáig nem jutott el hozzám a Néprajz és Nyelv-tudomány II. kötete s benne BODNÁR FERENC hasonló című közleménye (77—8). — Sz. T. A.

s benne az észak-amerikai életformáról, munkastílusról, gazdasági viszonyokról stb. tájékoztat. A haladó magyar értelmiség fogékony érdeklődéssel közeledik a levelekhez. Már a könyv megjelenésének évében olvassuk a tudósítást: „Mit státusok és népek a' bator szent simonistai ideákból már is elfogadhatnak, mind ezen eszméknek méltó magyarázójává lön Chevalier úr. Az éjszakamerikai egyesült státusokról szóló levelei mindenha nevezetesek fognak maradni a' politikai iparliteraturában” (Kémlő 1836: 396). Bajza—Toldy—Vörösmarty kritikai folyóirata magasztaló visszhanggal veszi számba a francia író alkotásának eredményeit. Együttesen értékeli Chevalier könyvét és Alexis Tocqueville történetírónak „La democratie en Amérique” (Paris, 1835.) című terjedelmes államjogi és alkotmánytörténeti művét: „A' két munka maradandó emlék . . . Haszna megbecsülhetetlen, mert új utat nyit nemcsak a' gondolatnak, hanem a' tettnek is” (Figyelmező 1837. I, 207). A gyakorlati teremtő szándék valóban általánosan jellemző vonása Chevalier utópista magatartásának. A vasút problémája például döntően fontos helyet foglal el társadalomszemléletében, a szociális kérdések megoldását biztosító feltételek között. — Fábián Gábor Chevaliernek épp ez irányú gondolatait szövegezte meg a közlekedés és a szabadság összefüggéséről írt cikkében (Athenacum 1838. II, 240).

A figyelem Chevalier műve iránt nem merül ki pusztán ismertetésben, dicséretben. Levelei anyagának részleteiről tartalmi szemelvények számolnak be. A Kémlő „Az éjszakamerikai ipar-rendszer” című folytatásos közleményében részint kivonatolja, részint fordítja Chevalier könyvének néhány fejezetét. A XXIII. levél célunkat érintő sorai így hangzanak: „Az egyesült státusok' népénél, mint angol fajzatnál, 's a' esont' velejéig protestans nemzedéknél, a' függetlenség', az individualismus', a' concurrentia' rendszere helyesen választatott. A' puritanusok', a' protestánsok' *ultráinak* [én emeltem ki] szilárd, makaes lelke, csodálatra méltó egyhangzatban élt és fejlődött e' rendszer alatt” (1837 : 130). Összevetésül álljon itt a magyar szöveg második mondatának francia eredetije. A Brüsszelben megjelent 1837. évi kiadásból idézek: „L'âme fortement trempée des Puritains, qui sont les *ultras* [a kiemelés Chevalier-től] du protestantisme, ne pouvait manquer de s'en accomoder admirablement” (II, 125). Az egykorú német fordítás is azonos szóhasználattal közvetíti Chevalier kifejezését: „Die starkgehärtete Seele der Puritaner, der Ultra unter den Protestanten . . .” (Briefe über Nord-Amerika. Leipzig, 1837. III, 126).

Végeredményben tehát a főnévként használt *ultra* szó a francia tudományos irodalomból került át a magyar nyelvbe, mégpedig minden áttételes forma nélkül, és adatunk a szó napjainkban feljegyzett előfordulásának időpontját közel ötnegyedévszázaddal megelőzi.

ZSOLDOS JENŐ

NYELVMŰVELÉS

Megjegyzés a „közlekedési felszólító mód”-hoz

I. Fővárosunk közlekedésének „nyelve” nyelvművelőink hagyományos és gazdag vadászterülete. Többek között a *Kapaszkodjunk! Igyekszünk, kérem!* stb. típusú felszólításokra is már többen felfigyeltek. (L. G. Z.: Nyr. LXXV, 386; ECKHARDT SÁNDOR: MNy. LII, 68 és LIII, 498.) T. LOVAS RÓZSA „Új csodabogarak a pesti nyelvben” című rádióelőadásában „közlekedési felszólító mód”-nak nevezi ezeket a kifejezéseket (Nyelvművelő 1956. 217). Ehhez a kategóriához tartozik a szokatlan hangzású *Vigyáztunk a lépcsőn!* is, amelyben ECKHARDT egy új magyar igeidő, a futurum perfectum csíráit véli felfedezni. T. LOVAS RÓZSA tréfás párbeszéd formájában megírt előadásának szereplői

ennél óvatosabban, Hamlet szavaival értékelik e jelenséget: „Több dolgok vannak földön és egen, — Horatio, mintsem bölcselmetek — álmodni képes.” Az alábbiakban — a hamleti rezignáció iránti tiszteletteljes, de polemikus érzéstől indítatva — e múlt idővel kifejezett felszólításhoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

2. Feltevésem szerint a múlt időnek e szokatlan használatában a nyelvi kifejezőerő (expresszivitás) fokozásának sajátos módja nyilvánul meg. Az expresszivitás fokozására különböző — lexikai, hangtani, mondattani és alaktani — eszközök állnak a nyelv rendelkezésére. A felszólítás intenzitásának módosítása: fokozása, illetőleg csökkenése is többféleképpen történhet. (Szükséges megjegyezni, hogy a hangtani eszközök jelenléte itt minden esetben nélkülözhetetlen; megfelelő intonáció nélkül a nem felszólító móddal kifejezett felszólítás elveszti felszólító jellegét. Ugyanakkor maga a felszólító intonáció rendkívül gazdag az intenzitást módosító árnyalatokban.) A lehetőségek közül — a teljesség igénye nélkül — a következőket említem meg: 1. A főnévi igenes felszólítás: *Beszállni! Elkészülni!* Vö. más nyelvekben: *He sitcoobiamtucs!* *Nicht hinauslehnen!* *Ne pas se pencher en dehors!* A főnévi igenév általánosító jelentése következtében az ilyen felszólításokat különösen nyomatékosnak, kategorikusnak érezzük. Igaz, hogy az egymagában álló főnévi igenév felszólító értelmű használata nem magyaros, ezért többnyire a *tessék, szíveskedjék* stb. szavakkal kapcsoljuk egybe; e szavak viszont éppen ellentétes irányban módosítják a felszólítás intenzitását. — 2. A főnévi igenes felszólításhoz közel áll a cselekvést jelentő főnévvel kifejezett felszólítás: *Indulás! Sora-kozó!* Feltehetően ennek a típusnak az analógiájára jöttek létre azok a felszólítások is, amelyekben az egymagában álló főnév nem jelent cselekvést, hanem csak közvetve utal arra: *Végállomás! Szünet!* — 3. A felszólító módnak más igemóddal való felcsere-lése. Ha kijelentő móddal fejezzük ki a felszólítást, úgy vagy jövő idejű vagy jelen idejű alakot használunk: *Itthon fogsz maradni! Meg fogod tanulni!* vagy *Itthon maradsz! Megtanulsz!* A nyelvi kifejezés intenzitása mindkét esetben erősebb, mint hogyha felszólító módot használnánk. Ide tartozik a kijelentő mód múlt idejű alakjának felszólító értelmű használata is, jöllehet nyelvérzékünk lázadozik e szokatlan kifejezésmód ellen.

Úgy érzem azonban, hogy még ebben a szabálytalan alakban is megnyilvánul a nyelv belső logikája, „szabályszerűsége”. A kijelentő mód jövő idejű alakjával kifejezett felszólítás a beszélő szándékában álló cselekvést mint a jövőben bekövetkezőt ábrázolja, tehát mintegy előlegezi annak megvalósulását; az expresszivitás fokozódása éppen ebben az „előlegezésben” rejlik. Tovább fokozódik a nyelvi kifejezés intenzitása, midőn a beszélő a felszólítás tárgyát képező cselekvés megvalósulását annyira „biztosra veszi”, hogy már mint a jelenben folyamatban levőt ábrázolja. Az intenzitási skála még magasabb fokán a beszélő a megvalósulandó cselekvést már mint megvalósultat regisztrálja. Az intenzitásnövekedést matematikai jelek segítségével röviden így fejezhetjük ki: $I_{\text{jövő}} < I_{\text{jelen}} < I_{\text{múlt}}$ (ahol $I_{\text{jövő}}$ a jövő idejű igealakkal kifejezett felszólítás intenzitását jelenti stb.). A *Vigyáztunk a lépcsőn!* fokozott expresszivitásának úgyszólván ugyanaz a belső mechanizmusa, mint a *Köszönjük, hogy betette az ajtót!* feliraté, amelynek szövegezője nemcsak, hogy már megtörténtnek tekinti a ki nem mondott felszólítás tárgyát képező cselekvést, hanem — kétségtelen ironiával — még köszönetet is mond érte.

Mindezt korántsem a *Vigyáztunk a lépcsőn!* „védelmében” mondom; elterjedését illetően sem szándékozom találgatásokba bocsátkozni. De annyit talán érdemes megjegyezni, hogy hasonló jelenségekkel más nyelvekben is találkozhatunk, ha erősen korlátozott mértékben is. Így például az orosz nyelvben a *пойму, поехать, начать, взять* igék múlt idejű alakjai fejezhetnek ki felszólítást: *Поели! Поехали! Начали!* E kifejezéseknél azonban erősen érezhető a frazeológikus kötöttség. Talán a német *Stillgestanden!* katonai vezényszó is a rokon jelenségek körébe sorolható.

3. A többes szám 1. személy használatát T. LOVAS RÓZSA napjaink átmeneti jellegű megszólítási nehézségeivel magyarázza, s Karinthy ismert humoreszkjét idézi, amelynek szereplői, nem tudván, hogy tegeződő vagy magázódó viszonyban vannak-e, így üdvözlik egymást: „Na, hogy vagyunk, hogy vagyunk?” A megállapítás helyes, de azt hiszem, hogy a *Vigyáztunk a lépcsőn!* esetében a többes szám 1. személy használatának más oka is van. A személyalak felcserélése ugyanis, akárcsak az igemódé, szintén módosítja a kifejezés intenzitását. A többes szám 1. személy használata 2. vagy 3. helyett inkább a jelentésárnyalatot ad a felszólításnak, s ezzel némiképpen enyhíti azt. Ilyen inkluzív (a beszélőre is vonatkoztatott) felszólításokkal más nyelvekben is találkozhatunk. (Vö. az oroszban a sajátos, agglutinációval képzett *Поидемме!* alakot vagy a német és angol nyelv körülírásos alakjait: *Wir wollen gehen! Let us go!* stb.) Eszerint a *Vigyáztunk a lépcsőn!* az eddig általam még nem észlelt, de lehetséges *Vigyáztak a lépcsőn!* felszólításnak enyhébb, udvariasabb változata. — ECKHARDT *A lépcsők-nél vigyáztam!* alakot is említi; itt viszont, úgy érzem, a személycsererősíti a nyelvi kifejezés intenzitását, akárcsak az *Értik? Értették?* helyett olykor használt *Értiem? Értettem?* esetében.

Befejezésül ismét szeretném hangsúlyozni, hogy e sorok nem a nyelvi csodabogarak védelmében íródtak, hanem a nyelvi kifejezőerő egyik részletkérdésének illusztrációjaként. Talán e kis példa is mutatja az élő nyelv tanulmányozásának nagy jelentőségét, hiszen ennek még fattyúhajtásai, a „negatív nyelvi anyag” is olykor fontos tanulságokkal szolgálnak a nyelv belső szerkezetének, mozgásának megismerése szempontjából.

PÉTER MIHÁLY

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

lábas pohár. — 1526: „Itē kewltem egy Syma *Labas poharamoth* fowdelnel kewl wualoth” (207. sz.).

lággy. — 1568: „. . . *lagh* pažtor elewt lupus lanam cacat” (203. sz.). Lásd még: *paraszt mondás.* A NySz. Faludi finomabb megfogalmazásában közli ezt a szólást: „*Lággy* pásztor alatt gyapjat rug a farkas” (Fal: TÉ. 657).

lakozandó 'lakó, lakos'. — 1570 k.: „Ez lewel adaffek . . . Zažy ferenž nenek Örüyften *lakozandóknak*” (47. sz.; OklSz.: 1578.).

lettika (?) — 1596: „. . . miért hogj Beteges Vagiok, egj *Lettikat* Akarok chinaltatni, es alakon Akarnék Jarni” (83. sz.).

lever. — 1569: „Az muskatály körtvélyt meg nem tarthatom, mert őmagátol lehull, kit az szél veri le [!]” (37. sz.).

limonia, lemonia. — 1574: „*Limoniának* vettem palaszkot 13 pén.; *Limoniát* vettem 1 ft 6 pén.” (68. sz.; de OklSz.: 1544.).

lopótök. — 1591: „Egy *lopótök*” (133. sz.).

lórugas. — 1568: „Tertenek až žegen leginneck Stožannak *Lw Rwgafa* miath gonoz žerencheye” (632. sz.).

lovászmaster. — XVI. sz. m. f.: „Az marthon: *lowaf: mester:* kedden kys ažon nap: wtan: d. 50. [ti. kapott]” (35. sz.).

* L. MNy. LV, 422–5, 540–3, LVI, 116–8.

*lőre. — 1569: „... vagy négy hordó bort veszek, vagy két hordó *lórét*” (42. sz.; de OklSz.: 1514.).

*malombot. — 1591: „Egy bot *malombot*” (133. sz.).

*másik 'második'. — XVI. sz. m. f.: „Až elffew karpyth . . . Až *masyk* karpyth . . . Až harmadik karpyth” (41. sz.). L. *aranyszem*.

*másodmaga. — 1569: „... fel Jewwe Ide wagi *masod magawal* The weled” (61. sz.).

*megapad. — 1570 k.: „... erewffen kell megh fewzný ugy hogy až fewzfelben *Megh es apagyon*” (1. sz.; de NySz.: 1551.).

*megbátorító. — 1587: „Hýzede hogj az zent lelek tanýto legien, Vigasztalo es *meg batorito* . . .” (Ethn. 1928.).

*megborjúz. — 1568: „... egyik *az* tehénnek *megborjuzott*, kit onnan hajtottak” (37. sz.).

*megdrágul. — 1569: „... až hwf ýs kedýg *meg dragulth*, annak elw egy penzen woth fontýa až hufnak” (69. sz.).

*megjegyez 'összeír'. — 1574: „Ezeket *jedzettem meg* . . .” (66. sz.); 1569: „Ezekre ež fewlewl *Megh Jegyzeth* žalogokra Borowžky Nem adoth woth ewth žaž forýnthoth” (207. sz.; de NySz.: XVI. sz. e. f. — közeli jelentésben is).

*megkap. — 1567: „... Az drabantok hatan vagy heten *megkapják*, meg kezdik fosztani, mind mentéjét, dolmányát le kezdik vonni” (33. sz.).

*megkaszál. — 1589: „... örökös jószága az a rét, az melyet immár *meg is kaszál*” (110. sz.).

*megkiált. — 1569: „Megh hadny až polgoroknak hogy *Megh kyallaffak* wjonnan až Sokadalmath” (6. sz.).

*megmustrál. — 1565: „... es hogy vrâ ifmeg meg foroffe dolgomat až Műftra meftereknel, mert ažth mongýa hogý ha fynte ith *meg műftrálnak* maffor ennekem femmith nem adnak . . .” (66. sz.).

*megművel 'megtesz, teljesít'. — 1540: „... kit hiszek, hogy *meg is művel* . . .” (9. sz.).

*megnyomorít 'megver'. — 1567: „... gondolja, hogy őket is megkapják a latrok, *megnyomorítják*; . . . talán az Nemetek művelnek valamit, meglőnek vagy *megnyomorgatnak* benneket, s nem merek mennem . . .” (33. sz.).

*megpróbált. — 1570 k.: „... ky Igen *megh probalt* dologh fewkeppen Kwn (?) lazlon” (1. sz.).

**megvasaz, megvasal*. — 1569: „... až mý wafažas kel . . . ažt Mýndýarafth *Megh wafazza* . . .” (62. sz.; de OklSz.: 1545.).

*megölet. — 1568: „... de enes až ký miath leth Legottan *meg ewlettē*” (632. sz.; de NySz.: XVI. sz. e. f.).

*megvesz 'elpusztul'. — 1569: „... annak elewttis [!] haytottak ede Barmoth walamý ottan walo drabanthok waltnak chak hogy ugy haytanak hogy *megh weznenek* až wthban” (62. sz.).

*megtöröget. — 1570 k.: „... erewffen kell aprora wagdalny es *meghthwegeghny* feyze fokkal . . .” (1. sz.).

*memoriale 'emlékeztető, megjegyzés'. — 1570 k.: „*Memoriale* ethzetteth ýs kulyjon [!] Az hagymath hozza el” (12. sz.).

*ménló. — 1543: „... mikor a kis *mén lovat* attam wala neki, akkor attam wala neki négy magyar forintot . . .” (7. sz.; de OklSz.: 1498., — latin szövegben).

*mentebélés. — 1570 k.: „Až mýth vettem . . . *menthe Belles*” (19. sz.).

*menten megy. — 1568: „... En Imar Iften Akaratyabul *menten megjýwk*” (56. sz.; de NySz.: LevT. II, 116).

*mennyezetes. — 1574: „Egy nyoszolya *menyezetes* 9½ frt érő” (66. sz.).

*merő. — 1562: „Egy ingváll aranyas, *merőn* kötött” (25. sz.); 1563: „egy ingváll aranyas, *merőn* kötött” (27. sz.; de OklSz.: 1558. 2. jel.).

*mindnyán 'teljesen; tiszta'. — 1543: „Az mi nála ez adósságért zálogban vagy on ez az: Vagyon egy ezüst kereszt, egy emberre való sarkantyú, egy temjéntartó, négy kalán, két öreg bokorkapocs, ez *mindnyán* aranyas mű” (7. sz.).

moh(a). — 1570 k.: „... valamely feyr *moh* vagyon raytha mynth ha gywemeche wona az Monyaronak” (1. sz.). Ez a *moh* alakváltozat első előfordulása.

*moha (?). — 1574: „Veres *moha*ért 6 rőföt 1 ft 45 den.” (68. sz.).

mosó 'mosóasszony?'. — 1570 k.: „... az *mo*onak [ti. adtam] d. 10.” (19. sz.).

*muskotálykörte. — 1568: „Az *muskotály körte*lyt meg nem tarthatom, mert őmagától lehull, kit az szél veri le[!] ...” (37. sz.; de OklSz.: 1558.).

*művelni. — 1559: „Azt érthöm, hogy Zabó Pál nem akar *művelni*, hogy ki telt esztendeje” (20. sz.).

*negyedfél. — 1543: „... kereszt, kiben vagyon *negyedfél* gíra” (7. sz.).

*nemő (?). — 1543: „... attam egy fekete bársony *nemőt* nyole forintba” (7. sz.).

*nyakravaló fodor. — 1518 k.: „... *nyakravaló fodor*” (1. sz.; de SzófSz.: XVI. sz. m. f.).

nyírás 'szabás'. — 1570 k.: „Az zegyny deak pošto *Njrefere* d̄ 10 [ti. adtam]” (19. sz.).

nyíró, *nyírő* (?). — 1572: „Itē a *Njöronek* f. 1. [ti. adtam]” (34. sz.). A rövid bejegyzésből nem lehet kikövetkeztetni, hogy a *nyíró* legényre vagy a 'borbély' jelentésű szóra kell-e gondolnunk. Az elsőre 1572-ből, a másodikra a XVI. század első feléből van adatunk (vö. NySz.).

nyoszolyóasszony. — XVI. sz. m. f.: „*Noffolo Ažžon*: Angyom Ažžon” (44. sz.; de OklSz.: 1548.).

nyoszolyólány. — XVI. sz. m. f.: „*Nofolo leani* Dochy Mikhloffo” (44. sz.).

nyúlbőr. — 1570 k.: „Egy Dolmanak való fold karafyath *Nül Borrel* beleteth” (7. sz.).

*nyusztsuba. — 1540: „... az én zerelmes atyámfiának hagyom az *nyust suba*” (9. sz.; de OklSz.: 1516.).

Oláhország. — 1568: „... forgachal wolt *olahorzagba*” (203. sz.).

orrára való fék. — 1569: „... Až Nyergeth až ežyftewfth es arra egy *feketh orrara walo*th es homlokara walo” (6. sz.).

ottan való 'ottani'. — 1569: „... annak elewttes [!] haytottak ede Barmoth valamj *ottan walo* drabantok waltanak” (62. sz.).

*pajtaépület. — 1579: „A *pajtaépületek* megbecsültetvén, Miklós által kifizettetel” (75. sz.).

*pajzsgyártó. — 1569: „Az szekér felöl annyit irsz, hogy megszerzödtel mind az kępiró mesterrel, *pajzsgyártóval*, kováccsal” (40. sz.; de OklSz.: 1544.).

páncélesztű l. *páncélujj* (de első adat: NySz.: RMNy. III, 4.; OklSz.: 1548.).

páncélujj. — 1569: „... wagyon zelaž Janofnak až porkolabnak egy panchela, es egy *panchel wja* es keth *panchel keftwje*” (62. sz.; de OklSz.: 1566.).

*papucs. — XVI. sz. m. f.: „... egy török fogolynak 150 ftra becsült holmiei: Három vég patyolat... Három apró *papucs*” (76. sz.; de OklSz.: 1572.).

parasztember. — 1570 k.: „... Až myt Až *Paraszt ember* lowajnak” (19. sz.; de NySz.: ÉrdyK.).

paraszt mondás. — 1568: „... mert až regy *paraszt mondás* zerint lagh *pažtor* elewt lupus lanam cacat” (magyarul: a farkas gyapjút szarik; 203. sz.). Egy püspök leveléből való idézet.

264

- *paripa. — 1543: „... attam egy kis *paripát* három forint érőt” (7. sz.; de OklSz.: 1528.).
- párnahéj, -haj*. — 1518 k.: „... *párnahéak* ... 26 [ti. darab]” (1. sz.; ZOLNAI, Nyelvelml.: XV. sz. v.; OklSz.: 1561.).
- paróltat*. — 1570 k.: „... Erewifen Be takarný es ugy az labath *paróltathný* Egyzeres Malferes harmadzores Mynd addigh meegh...” (1. sz.).
- parládzat*. — 1569: „Item kwltem aź een Regý Sýma aranyos poharomoth ... az kewžepen egy kys abronch žabafw *parthazath* wagyon” (207. sz.).
- *patina 'pohár, kehely alá való tálaeska'. — 1597: „Ezüstmű: Egy keleh *patinástol*” (163. sz.).
- *pecsétés gyűrű. — 1597: „Egy arany *pecsétés gyűrű*” (163. sz.; de NySz.: Radv: Csal. II, 276.).
- *pendely. — 1563: „Ket *phendel* egyik aranyfonal, másik ezüst fonal” (27. sz.; de SzófSz.: XVI. sz. m. f.).
- pereputtya*. — 1568: „... addygh által hordožkodom a my kewes *pereputthā* ležen ha lehetfegecs ležen” (58. sz.; de SzófSz.: XVI. sz. e. f.).
- perec*. — 1574: „... kel vennem ... keth kefre valoth *perechet* az kosy somanchos” (205. sz.; de NySz. 4. jel.: XVI. sz. e. f.).
- persely*. — 1574: „*Berselyt* [!] ... 1 ft 20 den. [ti. vettem]” (68. sz.; de NySz.: 1536.). Ez az alakváltozat eddig ismeretlen.
- perzsiái*. — 1569: „Thowaba Im aź *perŕijaj* fegwerderekoth wýžochanýtul fel kulté” (69. sz.).
- pinnáta*. — 1570 k.: Negy Reež *pynyatha* (19. sz.; de OklSz.: 1550.). Ez az alakváltozat nem szerepel az eddig ismert formái között.
- piciny*. — 1569: „Až wý žewk [!] *pyžýn* dolomanth. Až žewk *ŕpyžýn* athlaž Swbath” (6. sz.).
- *pojáralaló. — 1574: „... ékszeres lószerszámokban: Homlok-elő, *Pojára való*’ (azaz: előadott; 76. sz.).
- poharacska*. — 1569: „Itē kewltem aź keth egybe Jaro olaž *poharachkakath* kyn walamý cžifraes wagyon lwd Moný forman wadnak” (207. sz.).
- *postamester. — 1570: „... önnekem megküldik, mert kértem az *postamesteri*” (43. sz.).
- posztóbál*. — 1572: „... es ha el attha k.á *poŕtho balokath*, gýnne k.hožža” (89. sz.).
- **prémelt, prémezett, prémezve*. — 1518 k.: „Fekete barsony kis suba ... egyben, két szél *prémelt*”; „... főkötő bársonnyal *prémelt*”; „Veres atlasz szoknya fekete bársonnyal *prémelve*, annak is két pereme wagyon” (1. sz.); — 1574: „Veres atlasz szoknya vont aranyal *prémzett* két prémmel” (66. sz.).
- *próbakő. — 1591: „Egy *próbakő*, kivel aranyat próbálnak” (133. sz.). A NySz. példamondataiban csak átvitt értelemben szerepel.

(Folytatjuk.)

KOVÁCS ISTVÁN

NYELVJÁRÁSOK

Népetimológia a magyar növénynevekben

A szó — éppúgy mint gazdája, az ember — társas lény. Élete a mondatban folyik le, jelentését használata adja meg. Van családja is: azok a szavak, amelyek vele egy töről fakadnak. Amely szónak nincs családja, az éppúgy ki van téve az élet viszonyosságainak, mint a magános ember. Az elszigeteltségben élő szóval szemben nincs meg

a nyelvérzéknek megszokott biztonságérzete, könnyen ejtjük ki hibásan, s ha a hibás kiejtésnek gyakori megismétlése állandóvá lesz, megváltozik a szó hangalakja. Sokszor családot keresünk az ilyen elhagyottan élő szónak, hangzásra hozzá hasonló szavakhoz kapcsoljuk, hozzájuk idomítjuk. Így keletkezik a népetimológia. A növénynevekben ez a jelenség nem ritka, mert sok köztük a régi szó, amely elszakadt rokonaitól, vagy rokoni eltűntek teljesen: kimentek a használatból. Az idegen eredetű növénynevek is magukban állnak, hisz nyelvünkben nincs rokonságuk. A nép megtanulta, átvette, de nincs mihez kapcsolja, név csak, melynek nincs jelentése. De nemcsak idegen nyelvből veszi át a nép növényneveket, hanem a felső, műveltebb osztályoktól is, vagy az iskolában tanulja. Ilyenek a nyelvújítás idejében alkotott növénynevek, melyek a nép számára éppoly idegenek, értelmetlenek, mint a jövevényszók. Ez a három csoport növénynév az, amely azoknak a változásoknak van kitéve, amelyeket népetimológiának szoktunk nevezni.

A következőkben összeállítjuk azokat a növényneveket, melyek alakjukat népetimológiának köszönik.

1. *Ál k ö r m ö s*. A gyergyói nyelvjárásban az *álkörmös* 'édes pálinka' (NyF. 20. sz. 54), eredetileg azonban növénynév, a *Phytolacca decandra*, BENKÓNÉL *Festő Szőlő*, *Alkermes Szőlő* (Molnár: MKönyvh. I, 369). Már VESZELSZKINÉL van *Alkermes* és *Kermes* alakja (1798. 159). A név végeredményben az arab *al-kirmiz* 'der Wurm von Coccus baphica; Scharlachbeere; karmoisin; Scharlach' szóra megy vissza, de a magyarba a német *Alkermes* alakban jutott. Különös, hogy a németben is van *Falsche Kermesbeer* neve, s az *álkörmös* akár tudatos fordítás is lehetne. Van *álkörmös* változata is, s Brassóban HORGER szerint *árkélmes* alakja támadt hangátvetés útján (EtSz.). SÁNDOR ISTVÁN két szóba is írja az *ál kermes*-t (1808.).

2. *Á r o n s z a k á l l a*. A Nyr. egyik közleménye szerint népies orvosságnév az Alföldön, mégpedig az *Arum maculatum* (kontyvirág) (XXXVII, 189). Azonban kétségtelen, hogy ez a név a „házi orvosságok” könyveiből szállt le a néphez. Az EtSz. szerint CSAPÓ 1775-ből való „Új füves és virágos magyar kert”-jében jelenik meg először, azonban régiebb adataink is vannak. Így TOKOS „Taxa pharmaceutica Poseniensis” című 1745-ben kiadott munkájában: *Aron szakállya*, *borjúláb-gyökér*: radix ari; aronwurtzel (9), s még sokkal előbb, DORSTENIUS XVI. századi bejegyzései közt: *Aron*. *Barba Aaron*. *Serpentaria minor*: *Kygyoroka*, *Aron zakala*. A növény latin neve *arum*, *aron*, s ebből lett a németben is népetimológiával *Aaron*, *Aronsstab*, *Aronswurz*, *Aronskolben*. A BENKÓNÉL (1783. 422. l.) előforduló *Aron gyökér* bizonyára az *Aronswurz* fordítása. FIALOWSKINÁL *Aron vesszeje* is előfordul, amely szintén fordítás. A szó állítólag arab eredetű (FIALOWSKI: Nyr. VIII, 440). A német nevek közt nincs olyan, amelyben szakállról lenne szó, ez az összetétel — úgy látszik — a magyarban keletkezett, amit az is bizonyít, hogy *isten szakállá*-nak is nevezték: *Aron* — *Boriu lab*, *auag'*, *Iste(n)-szakalla* (SZIKSZF.). Azonban más növényt is neveztek így: *Epitimus* — *Isten szakalla* (SZIKSZF.: *Cuscuta epithimum*, aranka); *Isten faia* alias *Isten zakala*: *abrotanum*, *stabwurz* (KolGl.: NyF. 45. sz. 28: *Arthemisia abrotanum*); *Pimpinella sangvisorba*: *Isten szakállá fü* (PP.; = *P. saxifraga*); *Capillus veneris* — *Kewy Ruta* vel *Isthenzakala* (1520—1530: MNy. XI, 38; = *Asplenium ruta muraria*); s az említett közlemény szerint az Alföldön szintén népies orvosságnév: *Istenzakalla*: *Herba violar. tri.* (= *Viola tricolor*.)

3. *A s z o t t*: *Cirsium arvense* (Vas m. Sorok mell.: Ethn. III, 56; Kemenesalja NyF. 33. sz. 20; Sopron m. 1833: Nyr. XXXIV, 483; Kisújszállás: MNy. XIV, 161; Eger: KASSAI II, 239, III, 333; — *aszott*: Nógrád, Gömör: Nyr. XXII, 527). A MTsz. egy 1842-ben feljegyzett adata szerint Vas megyében *aszot* alakja is van, s egy tanítványom Berettyóújfaluból is közölte *aszot* alakját. Nógrád és Gömör megyében kicsi-

nyító képzővel *aszotkà* (Nyr. XXII, 527), s ennek hangváltozata a Zemplén megyei *osotka* (Szürnyeg, Derognyó: Nyr. X, 323, XIII, 235). A szó irodalmi alakja *aszat*, melyre az első adatot BARÓTI SZABÓ „Paraszi majorság”-ának szótárában találjuk (1779—1780.), de szerintem ugyanez a szó rejlik SZIKSZAI FABRICIUS 1597-i kiadásának következő adatában: *Sonus — Gordon, Aszas*, mely az EtSz.-ral nem *aszás*-nak olvasandó, hanem *aszat*-nak, mert az *s* sajtóhiba *t* helyett. A *Sonus* (az 1619-i kiadásban *Somus*) az EtSz. szerint is a. m. *Sonchus*. SZIKSZAI FABRICIUSnak ez az adata hapax legomenon, mert MA. és PP. szótárai csak innen vették. *Aszat* alakját följegyezték a mai népnyelvből is Sopron és Vas megyében (Nyr. X, 331), de a Dunától keletre *acat*-nak ejtik (SzegSz.; Kiskunság: Nyr. XXIX, 19; Csongrád m., Torontál m.: MNy. I, 139; Csanád m. Kunágota: MNy. XXVIII. 321; Hódmezővásárhely: MNy. VII, 55; Makó: Halász Á.). A moldvai Bogdánfalván az *acat* *Sonchus oleraceus* (MNy. XXIX, 249). A szó különben szláv eredetű, vö. egyh. szl. *os^ut^u*, *osot^u*, *osⁱt^u*: genus spinac, carduus; bolgár *os^ut^u*: *Cirsium*; szerb-horv. *òsat*, *òset*, szlovén *osát*, *òset*, lengyel *oset*, orosz *osot*, kisorosz *oset*, *osot*. (Az irodalmat l. EtSz. és KNEZSA, SzlJsz.)

4. *Atlaszfű*: *Cynoglossum officinale* (Balaton mell.: Földrk. XXII, 73). BORBÁS szerint „a növény természetéből, külsejéből, vagy más sajátágaiból vett nevek” közé tartozik, mert „szép lesimuló szürkés-fehér szőrzete van” (TTK. XXVIII, 652). WAGNER JÁNOS „Magyarország gyomnövényei” című munkájában *atlaszér* neve is van (322). Szintén BORBÁS jegyezte föl a Békés megyei Vésztőn *atlacér* nevét; Szatmár megyében *atlasér* változata van (LUBY MARGIT). A moldvai Bogdánfalván ma is *atracél* a neve (MNy. XXIX, 249), s ebben az alakban fordul elő a régi botanikusoknál is: *Cynoglossa* stb. *Atraczel* (DORSTENIUS XVI. századi bejegyz.) *Cynoglossum*. *Atraczel*. Linde hundsung (MELIUS. 1578.). Tulajdonnévben: *Blasium Atrochel* (1401.: OklSz.). Szintén szláv jövevényszó; vö. ócseh *jitrocěl* (*jitrocel*, *jitrociel*, *jitrocił*), szlov. *jitrocel* *Plantago*, *Arnoglossa*, *Herba agnina*. Az *atlasz*-hoz tehát semmi köze (KNEZSA szerint a cseh szó eredete nincs tisztázva).

Az *Anchusa officinalis* is *atracél* a népnyelvben (Kiskunság: Nyr. XXIX, 19; SzegSz.; Kecskemét: Hollós—Bagi; Makó: HALÁSZ). A régi botanikusoknál a *Borago officinalis* is: *Borago — Atraczel fű* (SZIKSZF.), *Atraczel fű* (XVII. sz.: MNy. XI, 132). Az *Ortus sanitatis* 1520—1530-ból való bejegyzésében *Tanacetum — Atracel* (MNy. XI, 81.)

5. *Babszaka*. BORBÁS Nógrád megyéből közli a *Tragopogon babszaka*(1) nevét (Nyr. IV, 23). A növénynevek erre az alakjára nincs is több adatunk, azért fontos lenne megerősítése, s egyszersmind annak a megállapítása is, hogy *babszaka* mellett a *babszaka* vagy *babszakál* használatos-e. Nyilván arról a növényfajról van szó, melynek neve egy másik közlés szerint Nógrádban *bákszaká*, Gömörben *bákszaká* „elhető, soknedvű növényfaj” (Nyr. XXII, 528). Ez a növénynev az eddigi adatok szerint a Palócságon kívül csak a Székelyföldön használatos: *babszaka* (Csík m. Gyimes; Háromszék m. Fotos: GYÖRFFY), *bákszoka* (Háromszék m.: Nyr. XXV. 383), *bákszakál* *Tragopogon orientalis* (MNy. IV, 30), *bákszakál*(1) 'iszalag' (OrmSz.), *bákszakál*fű (SzegSz.). Előfordul már a régi botanikai irodalomban, így MELIUSnál: *Barbula hirci*. *Bákszakál*. *Boksbat*. *Coma*. *Kakoc pogáca*. *Gauchbrot*. *Tragopogon*, *id est herba hirci* (1578. Herb. 80). DORSTENIUS XVII. századi bejegyzésében: *Barba hirci*: *Bak Szakalfu*. SZIKSZAI FABRICIUSnál: *Barba hirci — Bak szakkalo fű*. JÁVORKA Magyar Flórája szerint a nép *papszakál*-nak is hívja; ez is népetimológias változata a *bákszakál*-nak. A Háromszék megyei Rétyen *madárbákszakál* *Scorzonera purpurea* (MNy. IV, 32), a Bihar megyei Tárkányon *bákszakál* 'ágas hölye' (*Anthericum ramosum*: MNy. X, 458); a Vas megyei Senyeházán BORBÁS följegyzése szerint *bákszakáll* *Anaptychia*. 'Famoha' (Nyr.

XII, 380) és 'moh' (Nyr. VII, 330) jelentéssel följegyezték az Órségben, s GÖNCZI szerint a Göcsejben is mohot jelent (510). MUSITS JENŐ tanító szíves volt elküldeni a Vas megyei Rábagyarmatról a *bakszakáll* nevű mohot, amely SZEPESFAVI JÁNOS, nemzeti múzeumi igazgatótól meghatározása szerint a *Hypnum cupressiforme*.

6. *Baltacin*: *Onobrychis viciaefolia* (Komárom m. Szöny; Csanád m. Református-Kovácsháza). Kétségkívül a Magyar Fűvészkönyv *baltacim*-ének (Hedysarum) népetimológiás alakja. Ugyancsak ebből értelmesítették a Tolna megyei Kölesden *balgacim*-re (Nyr. XLIV, 380).

7. *Belekenyér*. A Brassó megyei Hétfaluban a *Malva neglecta* neve (MNY. IV, 31), a Csík megyei Gyergyóban és Gyimesben azonban a berkenyée (*Sorbum*) (Nyr. XXXIV, 261, XXVIII, 143). A nagybányai születésű Tersánszky is Kakuk Marcijában (1923. 100) így hívja a berkenyét, s egy népnyelvi közlés szerint ott *berekenyer*-nek ejtik (Nyr. XIII, 578). HORGER szerint a Brassó megyei Pürkerecen *benekenyér*-nek hívják (EtSz.). JÁVORKA Magyar Flórájában *berekenyőfa* változata is van. Ezekhez már közel állnak a *berkenye belekénye* (Csík m. Csomafalva: EtSz.), *berekenye* (SzamSz., Hegyalja: KASSAI I, 294), *bereginye* (Szabolcs m. Viss: MNY. XXV, 237), *bereginyefa* (Sárospatak: Nyr. XLIII, 447) változatai. Az Abaúj megyei Kéren *berginyefa* (MNY. XXXI, 196), Beregszászon *bereknye* alakban ejtik (MNY. XXIX, 539; Törös 17). Már PP.-nál van *Berekenye Sorbum*, *Berekenye-fa Sorbus arbor*, de még régebben is: *sorbellus* — *berekene fa*, *sorbillum* — *berekine* (SchlSz.); *bereknye* (CasGl.: MNY. I, 253); *berekenie esculus*, ein nespelbaum, *berekenye sorbum* (KolGl.); OklSz.-beli adatok: 1055: *brokinarea*, 1259: *berekune*, 1252: *Berekenefa*, 1257: *bereknefa*, 1264: *berecne*, 1268: *Brekene*, 1274: *Breknye*, *Berknye*, 1279: *Berekenye*, 1280: *Berekene*, 1299: *Berekyna*, 1337: *Berkina*, 1339: *Berkene*. Mint ismeretes, a szláv *brëkynja* átvétele.

8. *Betónia*: *Petunia violacea* (Háromszék m. Réty: MNY. IV, 31). A *petunia* átalakítása.

9. *Büzös alma*. BENKŐ szerint a *birsalma* (*Cydonia oblonga*) népies neve (MOLNÁR, MKönyvh. I, 374). Ismeretes, hogy a *birs-r*-je újabb fejlemény, a régi nyelvben, így a Besztercei és Schlägli Szójegyzékben *bis alma* van még, de a népnyelvben is, így a szlavóniai nyelvjárásban (Nyr. XXIII, 359), Szászfencsen (SzegF. II, 69), a Brassó megyei Tatrangon (Nyr. XXXVII, 376), a SzegSz.-ban, a Zemplén megyei Csernahón *biskörtvényfa* (Nyr. XXV, 431), Gyergyón *bisi alma* (Nyr. XXXIV, 261); kicsinyítő képzővel *bisoka* (Nógrád m.: Nyr. XXXIV, 322), *bisóka* (Nógrád m. Mohora: Nyr. XLIV, 237), *bizsóka* (Palócság: Nyr. XXII, 575). A *bisalmá*-ból *büsalma* fejlődött Rimaszombatban, Gömör megyében (Nyr. XXVI, 478, XXII, 575), a moldvai Bogdánfalván *büsalma* (MNY. XXIX, 249). A *büsalma*-ból lett aztán népetimológiával *büzös alma*.

(Folytatjuk.)

BEKE ÖDÖN

SZEMLE

Személynév-kutatásunk 1945 és 1959 között

1. A Magyar Nyelv 1949-i évfolyamában BENKŐ LORÁND hosszabb dolgozatban tekintette át a modern magyar történeti személynévvizsgálat addigi eredményeit (XLV, 116—24, 244—56). Arra a megállapításra jutott, hogy „az adatközlés terén meglehetősen gyenge, a feldolgozásban az adott helyzethez mérten kielégítő munkát végeztünk

eddig". Dolgozata második részében a történeti személynévkutatás előtt álló feladatokat foglalta össze. BENKŐ kísérli meg ugyancsak 1949-ben a régi magyar személynévadás első marxista igényű szintézisét. Erre a dolgozatra a továbbiakban még visszatérek.

Mintegy tíz évvel későbbi időből, 1958-ból ismét rendelkezünk egy — a személynévkutatás egész történetét egybefoglaló — áttekintéssel. BÁRCZI GÉZA „A magyar szókincs eredete” című egyetemi tankönyvének második kiadásában, a tulajdonnevekkel foglalkozó fejezetben rövid tudománytörténeti áttekintés után összefoglalja mindazokat az eredményeket, amelyeket a személynévkutatás az adott időpontig elért.

Mind BENKŐ, mind BÁRCZI vizsgálati körén kívül esett a mai magyar névanyag gyűjtésének és feldolgozásának problematikája. Ezt a hiányt némiképpen pótolja LŐRINCZE LAJOSnak egy tudománytörténeti áttekintést és elvi megjegyzéseket is tartalmazó dolgozata (Magyar Nyelvjárások I, 64—94; ezt is később ismertetem részleteiben.)

A magyar névkutatásnak mintegy a seregszemléje volt az 1958-ban megrendezett névtudományi konferencia. Előadói és hozzászólói egyrészt új eredményeket mutattak be, másrészt új feladatok kitűzésére törekedtek. De a felszabadulás óta eltelt közel másfél évtized kutatásainak összefoglalását, kritikai felmérését a konferencia nem végezte el, csak néhány általánosságban mozgó megjegyzés esett a névtudomány elmaradottságáról és a továbbfejlődés szükségességéről.

Így tehát továbbra sem felesleges célkitűzés az, hogy az elmúlt tizenöt évnek a személynévekkel foglalkozó irodalmát nemcsak hogy egybegyűjtsük, hanem kritikailag vizsgálat alá vegyük. Szemlém az 1945. I. 1-től 1959. XII. 31-ig terjedő időszakot foglalja magába. Ebből az áttekintésből nem hagyhattam ki a névtudományi konferencia anyagát sem, bár ez csak 1960-as évszámmal került kiadásra, de két éve már szerves része, sőt részben élesztője is a személynévkutatásnak.¹

BENKŐ LORÁND első helyen említett dolgozatában (A történeti személynévvizsgálat kérdései: MNy. XLV, 116—24, 244—56) a következő feladatokat tűzi ki a személynévkutatás elé: 1. Folytatni kell az elmaradt anyaggyűjtést. Egyik legsürgősebb teendő a régi magyar személynévanyag összegyűjtése. Itt figyelembe kell venni, hogy a személynévanyag nemcsak a nyelvtudomány, hanem más tudományágak számára is forrásanyag. — 2. Szükség van egyes nevek családjának aprólékos vizsgálatára, a nevek sajátosan grammatikai (hangtani, alaktani, főképp képzéstani) feldolgozására. De szükség van átfogóbb, elméleti eredményeket is hozó összefoglalásokra, a nevek strukturális vizsgálatára. — 3. A névtudomány komplex kutatást igényel. Művelőinek nemcsak nyelvtudományi, hanem történettudományi, lélektani, földrajzi stb. ismeretekkel is rendelkezniük kell. Vizsgálni kell a nevek földrajzi elterjedését, társadalmi funkcióját, a névadás indítékait, a névdívat kérdéseit stb. — 4. Mindeme vizsgálatok módszerére nézve igen nyomatékosan hangsúlyozza BENKŐ, hogy érvényesíteni kell a személynévkutatásban is a marxista szemléletet. „Nekünk tehát a személynévadásban a társadalmi érintkezés egyik jelentős mozzanatát, eszközét és eredményét kell látnunk, s a személynéveket mint a társadalom termékeit kell szemlélnünk.” (245—6.)

BENKŐ cikke jó kiindulópontot ad arra, hogy az elmúlt tizenöt év személynévkutatásának áttekintésében vezértonalunk legyen, s egyben érdekes összehasonlítási alapot ad arra, hogy megoldottunk-e már egyeseket az 1949-ben felvetett feladatokból,

¹ A kiadványkötet címe: Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. Budapest, 1958. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette MIKESY SÁNDOR. Bp., 1960. — A teljesség kedvéért megemlékeztem röviden azokról a cikkekről is, amelyek a konferencián nem hangzottak ugyan el, de a kiadvány függelékébe belekerültek. (A kötetet a következőkben NévtVizsg. rövidítéssel jelzem.)

vagy azok továbbra is elvégzendőként állnak előttünk. — BENKŐ nyelvtörténeti célzatú közleményének szempontjait ki kell egészítenünk még a mai személynévanyag gyűjtésének és feldolgozásának kérdéseivel, az irodalom, a stilisztika, a nyelvhelyesség, a helyesírás, a gyakorlati felhasználás irányában elágazó kérdéskörökkel, valamint a személynév jellegének általános nyelvészeti vonatkozásaival. A cikkek ismertetését az utójjára említett elméleti körrel kezdem, azután pedig a történeti sorrendet követem az ősmagyar kori anyagtól a mai névadás igen sokrétű kérdéscsoportjáig.

2. A személynév jellege, természete; helye a nyelvi elemek között.

Az elmúlt tizenöt év magyar szakirodalmában egyetlen cikk foglalkozott a személynév, illetőleg általában a tulajdonnév általános nyelvészeti elemzésével: MARTINKÓ ANDRÁS, A tulajdonnév jelentéséhez: Pais-Eml. 189—95. MARTINKÓ elveti azt a nálunk is általános felfogást, hogy a tulajdonnévnek nincs jelentése, csak identifikál. Szerinte a tulajdonnév jelentése egyedi dologra vonatkozik, szemben a köznévi jelentéssel, amely általánosítás. A köznév hasonneműeket összekapcsol, és ezeket a különeműektől elkülöníti. A tulajdonnév hasonneműek között elkülönít, összekapcsoló szerepe nincs. A köznév csak szintaktikai úton vonatkozhat a konkrét egyedi dologra (*apám; ez a könyv*); a tulajdonnév ezt lexikai úton teszi meg. A tulajdonnév általában nem igényli a szövegösszefüggés és a beszédhelyzet jelentésszűkítő, meghatározó szerepét. A tulajdonnevek nem alkotnak rendszert; természetüknél fogva agrammatikusak. — MARTINKÓ igen érdekes és értékes fejtegetéseit csak az olyan általános nyelvészeti kérdésekkel szerves kapcsolatban lehet érdemlegesen megvitatni, mint a jel és a jelentés fogalma és funkciója. MARTINKÓnak éppen e kettőről alkotott felfogása problematikus és vitatható. Ő a jel fogalmába belefoglalja a tartalmat (= a jelentést) és a dolgot is. A jelentés nála statikus, az egyéni tudatban nyugvó valami, „sok-sok egyedi dologból való elvonás, s mint abstractum szóforma nélkül megragadhatatlan”; a köznévből a forma—tartalom egysége vonatkozik, utal a dologra. (A jelnek tehát van még egy negyedik eleme is, ez a vonatkozás?) — Ellentmondásos MARTINKÓ megfogalmazásában a tulajdonnév jelentésének tartalma is: egyszer igen általános, például csak ennyi, hogy 'családnév' vagy 'tulajdonnév', máskor pedig „egy térben és időben meghatározott egyedi dologra vonatkozó tapasztalatok összege”. Ugyanazon a lapon vannak ezek a mondatok: „Általánosítás a tulajdonnévi jelentésben is van . . . ám az egyedi azonosság tudata mindenkor eleven marad”; „a tulajdonnévből viszont (mivel nincs általánosítás) a jelentésnek nincs meg a dologtól . . . elvonatkoztatott jellege”. A másik hiányosság MARTINKÓ felfogásában az, hogy nem veszi figyelembe a jel társadalmi funkcióját, a jelentés társadalmi érvényét. Sokszor van szó arról, hogy a jel az egyén felhasználásában funkcionál, az egyén tudattartalmáról (ismeret, tapasztalat, viszonyulás stb.), amely a tulajdonnév jelentését megadja, a tapasztalatok (szintén nyilván egyéni tapasztalatok) összességéről. — Mindezeknek a problémáknak ellenére MARTINKÓ cikke igen figyelemre méltó, s az első lépés a magyar névtudományban abban az irányban, hogy a tulajdonnév természetét, a nyelvi jelek közt elfoglalt helyét meghatározzuk.

A tulajdonnevek általános kérdéseinek másik oldalával: társadalmi funkciójukkal és a társadalmi jelenségekkel való kapcsolatukkal külön cikkek nem foglalkoznak, de a nagyobb igényű összefoglalások kitérnek ezekre a kérdésekre is. Célszerűnek látszik, hogy itt külön összefoglaljuk ezeket a megjegyzéseket.

BENKŐ LORÁND „A régi magyar személynévadás” című dolgozatában ezeket írja: „a személynévadás mögött meg kell keresnünk azt az alapot, amire az egész fölépül: a gazdasági fejlődést, a társadalmi fejlődést és ezekkel kapcsolatban az életformák és a gondolkodás alakulását. Egyszóval régi személynévünk vizsgálatát társadalomtör-

téneti alapra kell helyeznünk” (1). „A magyar személynévadás jellegét, kezdeti szakaszától fogva a gazdasági körülmények mint aléptípmény, azonkívül az osztálytagozódás, a társadalmi mozgalmak, népáramlások, a vagyoni, tulajdonjogi, családi, rokonsági viszonyok és a különböző kultúrhatások határozzák meg” (2). — Ugyanígyen határozottan nyilatkozik SZABÓ ISTVÁN „Bács-Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ben” című forráskiadványának bevezetőjében: „A névadás formája a társadalom alapszerkezetének és fejlődésének felel meg, a népek névadási rendszerét a társadalom minemősége, alkata és fejlettsége alakította ki . . . a római világ bukása után a háromtagú római névadási rendszer eltűnt, s a feudális társadalomban hosszú idő alatt a személynévek szinte egész Európában azonos, mai rendszere alakult ki, s a névadás az egytagú névtől az általános kéttagú névig az egész európai feudális területen nagyjában azonos fejlődési állomásokon haladt keresztül” (6).

Sokan hangsúlyozzák a névdivat jelentőségét, a személynévek igen mozgékony, változékony voltát, a külföldi névanyaggal való kapcsolatát egyrészt, és az egy nyelvterületen belüli igen erős csoportnyelvi tagozódást másrészt (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 126—7 s az ottani irodalmi utalások). Fel kell vetnünk ennek alapján a kérdést, hogy a személynévadás nem feléptípmény-e? Erre nem lehet röviden és elhamarkodottan sem igennel, sem nemmel felelni. A személynév a nyelvnek — tehát egy nem feléptípmény jellegű társadalmi jelenségnek — egyik alkotóeleme. A személynévkészlet nemzedékről nemzedékre való továbbhagyományozódása azonban alapvetően más jellegű, mint a közszó-készleté; úgy mondhatjuk, hogy állandóan új és új jelalkotás útján megy végbe. A különböző *János*-ok között nem ugyanaz a viszony áll fenn, mint például a különböző *asztal*-ok között; hogy ki lesz *János* — és nem *Péter* —, azt minden alkalommal újra és újra tetszőlegesen döntheti el egy-egy kisebb névadó közösség (a szélesebb társadalmi körre is kiható érvénnyel); de hogy milyen új alakulatot nevezhetek *asztal*-nak, ezt a szó társadalmi érvényű jelentése egyszersmindenkorra meghatározza. Ez azt a benyomást kelti, hogy a személynév sokkal önkényesebb, mint a közszó (így MARTINKÓ is: Pais-Eml. 189 kk.). Pedig ennek éppen az ellenkezője igaz. Ha azt kérdezem valakitől, hogy ez a tárgy miért *asztal*, csak a társadalmilag kötött szokásra hivatkozhat. (Csak a hangutánzó szavaknál felelheti azt, hogy például a kérdéses madár neve azért *kakukk*, mert ezt a hangot adja). De ha egy keresztnévadás oka után érdeklődöm, rendszerint többé-kevésbé szabatos választ kapok: „a nagyapja után lett *János*”; „Jókai Aranyemberéből kapta a *Timea* nevet”; a leghatározatlanabb felelet is megokolás végeredményben: „a *Zsuzsa* szép név, azért adtuk a gyerekeknek”. (A ma már megmerevedett családneveknek is volt korábban okuk: ez volt az apa neve, vagy a lakóhely, birtok neve, testi tulajdonság stb.; ugyanez vonatkozik a primitív egyelemű nevekre is.) A személynévadás tehát nem önkényes abból a szempontból, hogy a névadásnak nem tudjuk okát adni.¹ De azt sem mondhatjuk, hogy a név kiválasztását egyéni okok alapján egyéni önkény dönti el. Még ha a névadást egyéni ízlés irányítja is (bár primitívebb társadalmi fokon egy közösség, egy kisebb csoport névadásáról is szó lehet, sőt a ragadványnevek, a gúnynevek adományozásában ma is), ez az egyéni (vagy csoportos) ízlés okvetlenül társadalmilag determinált. A névadási szokások összessége, mint minden szokás, korhoz és osztályhoz kötött; a vallási nézetek, a jog (családnevek esetében a tulajdonjog!), a művészetek (irodalmi névadás), a közigazgatási intézmények mind befolyást gyakorolnak rá. Mindebből kiderül, hogy a névadás (konkrétebben a személynév-

¹ A nyelvi jel önkényessége = a névadás önkényessége értelmezést megtaláljuk BENVENISTENÉL és LERCHNÉL (Acta Lingv. I, 23—9, 145—61). Így érti nyilván MARTINKÓ is, hiszen ezt írja: „A tulajdonnévi formának ezt az önkényes (arbitrair) jellegét az is erősíti bennünk, hogy gyakran vagyunk tanúi a névadás akaratlagos, tudatos aktusának” (189). L. még TAMÁS LAJOS: Pais-Eml. 35—9.

névadás) igen bonyolult kapcsolatban áll szinte minden felépítmény jellegű társadalmi jelenséggel, s valószínűleg maga is felépítménynek tekinthető.

Meg kell jegyezni azonban, hogy a társadalmi funkció és a társadalomtól való függés tekintetében a tulajdonnevek két fő csoportját élesen el kell választani egymástól. A földrajzi nevekre mindez nem áll, amit a személynivekéről fentebb megállapítottunk. A földrajzi nevek nem váltakozó, hanem állandó egyedeket jelölnek. Egy részük igen szilárd, nemhogy osztályhoz vagy korhoz, de még nyelvhez sincsenek kötve; az egy helyen egymást felváltó népek továbbadhatják őket egymásnak évezredről évezredre is. Persze bizonyos fiatalabb helységnevek esetében világos lehet előttünk a névadás indítéka, s ez lehet gazdasági, jogi természetű, a hivatalos névadás a kor politikai felfogását tükrözheti stb.

3. A történeti anyaggyűjtés és feldolgozás.

A) A forráskiadványok. — A történeti személynévanyag szemlélését a forráskiadványok megemlítésével kezdjük. Ezen a téren az elmúlt tizenöt év alatt sem történt sok. KÁZMÉR MIKLÓS a földrajzi nevek szakirodalmát összefoglaló szemlélésben (MNY. LII, 238—55) felsorolja az 1945-től 1955-ig megjelent forráskiadványokat; ezekben általában igen tekintélyes személynévanyagot is találunk. Újabb kiadvány mindössze egy van: MAKSAY FERENC, Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bp., 1960. Sajátos válogatású személynévgyűjtemény még SZABÓ T. ATTILÁÉ: Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI—XIX. századból: Erdélyi Tudományos Füzetek 208. sz. Kolozsvár, 1947.

Itt kell megemlékeznünk az Árpád-kori személynévszótár munkálatairól. Ez a kiadvány magába foglalná a legrégebb írott forrásoktól 1301-ig előforduló személynéveket az Árpád-kori Magyarország területén. Az anyagnak egy tekintélyes része már együtt van. Az ellenőrzés, a kiegészítő gyűjtés, a szerkesztői elvek megállapítása most folyik. A szótár jelenlegi állásáról és a felmerülő sokrétű problémákról PAPP LÁSZLÓ számolt be a névtudományi konferencián: Beszámoló az Árpád-kori személynévszótár munkálatairól: NévtVizsg. 126—31.

B) Az egyelemű nevek; a keresztnevek.¹ — A közszoói eredetű nevek jelentéstani vizsgálata. — PAIS DEZSŐ a névtudományi konferencián tartott előadásában (Szemponvok Árpád-kori személynéveink vizsgálatához: NévtVizsg. 93—105) elméletileg is kifejti és gyakorlatilag is bemutatja a névvonatkozatás módszerét, azt a módszert, amelyet névtudományi munkáiban már évtizedek óta gyakorol, s amelyet az e témakörrel foglalkozó tanítványai is több-kevesebb sikerrel alkalmaztak. „A személynévek nagy része a XI—XIII. században még nem pusztá jei, hanem tartalma van, reális kapcsolata a személlyel, aki viseli, vagy azzal a személlyel, akitől az elnevezés ered . . . A család és rokonság vagy az együtt élő szolgáltatásosság és foglalkozás csoport tagjai az esetek igen nagy hányadában világosan, láthatóan összefüggő neveket viselnek. Valami konvencióféle élt akkoriban, amely ilyen módon a névkapcsolatok révén érzékeltette a személyi kapcsolatokat: a név megkülönböztetett, de egyszersmind össze is foglalt. Ha mi ezeket a kapcsolatokat vagy ilyen kapcsolatokat lehetőségét nem vesszük rendszeresen számba, nagyon sok megfejtési alkalmotól fosztjuk meg magunkat és magunkon keresztül a tudományt.” (I. m. 99.) PAIS dolgozatának első felében az Árpád-család magyar és török személynéveit elemzi (ezek egyrészt a létezés, másrészt a táplálkozás fogalomkörébe sorolható úgynevezett predestinációs neveknek tekinthetők). Dolgozatának második felében az ómagyar névanyagból több példát mutat be az egy családba

¹ Keresztnévnek nevezem — a mai köznyelvi használat szerint — a két vagy három elemű névadás egyéni nevét. A keresztnév tehát nem okvetlenül egyházi eredetű, egyházi névadás (keresztelés) eredménye.

tartozó vagy egy foglalkozású személyek neveinek jelentéstani vonatkozásaira. — A közszói eredetű — helyesebben a még eleven közszói jelentésű — személynevek jelentéstani kérdéseit (az eredeti közszói jelentés és az egyedi személynévi jelentés viszonyát) általános nyelvészeti szempontból is szükséges lenne felderíteni. — Megjegyzem még, hogy a családtagok nevei közti névvonatkoztatás nemcsak a közszói eredetű nevek sajátja. Megvan a régi személynévanyag jövevénynevei közt is (vö.: BERRÁR: MNY. XLVII, 206; RÁCZ ENDRE: Nyelv és Irodalom II, 133—9), sőt minden bizonnyal a mai névadásban is él.

A közszói eredetű nevek művelődéstörténeti értékesítése. — A közszói jelentéssel rendelkező korai névanyagunkból éppúgy leszűrhetünk történelmi, gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti következtetéseket, mint szókészletünk eredeti vagy jövevény elemeiből. (A közszói jelentéssel nem rendelkező nevek felhasználása kissé más természetű, így mondhatjuk: közvetettebb.) Ebből a körből ismét PAIS cikkeit kell első helyen megemlítenünk. „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink” című dolgozatában (Kodály-Eml. 1953. 95—110; külön: MNYTK. 81. sz.) a jokulátorok neveit mint foglalkozásukra jellemző műveletek megnevezéseit fejti meg, s ebből következtet a korabeli szellemi élet egy mozzanatára. Östörténeti vonatkozásúak a következő cikkei: *Nyék* törzsnévünk és ami körülötte lehetett: MNY. XLIX, 278—93; *Mováyeqis* tehát nem volna „magyar”? MNY. LV, 310—1. — CZEGLÉDY KÁROLY „Nyugati türk eredetű méltóságnevek” című konferenciai hozzászólásában a *Termacsu* név etimológiáját adta meg, és a honfoglalás előtti magyarság nyugati türk kapcsolatairól beszélt (NévtVizsg. 119—25). — MOÓR ELEMÉR ugyanott a honfoglaló magyarság kétnyelvűségét magyar—török házassági kapcsolatokkal magyarázta (NévtVizsg. 116—8). — Történeti dolgozataiban GYÖRFFY GYÖRGY többször foglalkozott a magyar östörténet személyneveivel; névfejtése azonban még megkívánják a nyelvészek ellenőrző vizsgálatait: Krónikáink és a magyar östörténet. Bp., 1948.; A magyar nemzetségtől a vármegeig, a törzstől az orszáig; Száz. XCI, 12—87, 565—615. GYÖRFFY egyik névmagyarázatát bírálja CZEGLÉDY KÁROLY, Oszmán apósa Anonymusnál?: MNY. LV, 519. — Szintén Anonymus személynévadásának kérdéseit érinti I. TÓTH ZOLTÁN: Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében; Száz. LXXIX, 21—84.

Egyes etimológiák. — Egy-egy ómagyar-kori személynév megnyugtató megfejtése gyakran igen aprólékos elemző munkát kíván. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy kutatóink gyakran terjedelmes cikkeket szentelnek egy-egy ilyen névnek. PAIS DEZSŐ a *Bulesú* név adatait, a korábbi etimológiákat és saját megfejtését mutatja be: Bulesú: MNY. LI, 433—46, LII, 139—44. A dolgozat harmadik része, amely „a Bulesú vezér alakjával és nevével kapcsolatban tethető hagyomány- és mondatörténeti, valamint ösköltészeti vonatkozású észrevételek”-et tartalmazná, még nem jelent meg. — BÁRCZI GÉZA a *Tevel* nevet fejti meg magyar közszóból: Tevel: MNY. L, 375—9. — MORAVCSIK GYULA a *Katapán* nevet bizánci görög méltoságnévből magyarázza: *Katapán*, bizánci eredetű Árpád-kori személynév: Pais-Eml. 431—5; viszont örmény kapcsolatok lehetőségére mutat rá SCHÜTZ ÖDÖN, *Katapán*: MNY. LIII, 221—3. — CZEGLÉDY KÁROLY a *Géza* nevet egy türk-kazár méltoságnévvvel veti össze: *Géza* nevünk eredete: MNY. LII, 325—33. — RÁSONYI LÁSZLÓ török etimológiákat ad: *Köncsög* és *Kötöny*: Pais-Eml. 435—40; Sur quelques catégories de noms de personnes en turc: Acta Lingu. III, 323—50. — B. LŐRINCZ ÉVA a *Gugus*, *Gegus* neveket a *gögös* (< *gög* ~ *gege*) közszóval hozza kapcsolatba: Árpád-kori *Gugus*, *Gegus* személyneveink és a *gege*, *gög*, *gögös*, *gögicsél* stb. szócsalád: MNY. LII, 167—73; *Gugus*, *Gegus*: MNY. LII, 473. — KUBINYI LÁSZLÓ egy magyar közszó vélhető tulajdonnévi adatait gyűjti össze: A *roh* színnév tulajdonneveinkben: MNY. XLIX, 409—19. — DEME LÁSZLÓ a *Mogus* személyneveknek közszókkal való azonosítására tesz megjegyzéseket: Az Oklevélszótár *magas* címszavához: NyK. LX, 23—7.

Az egyelemű nevek és a keresztnévek összefoglaló anyaggyűjtése és feldolgozása. — Egyetlen terjedelmesebb kiadvány ebből a körből: BERRÁR JOLÁN, Női neveink 1400-ig: MNy. XLVII, 154—214; külön: MNyTK. 80. sz. A kiadott magyar okleveles anyag női neveinek részletes adattára a legkorábbi írásos emlékektől 1400-ig. A neveket eredet szerint csoportosítja; a jövevénynevek eredetének felderítésére több külföldi névgyűjteményt, sőt oklevéltárt is feldolgozott. A szerző a névanyag statisztikus feldolgozása során igen sok szempontot igyekezett számba venni: a nevek eredetét, teljes vagy rövidített voltát, a továbbképzés típusait, a név állandó vagy változó jellegét stb.; mindezeknek a szempontoknak a megoszlását időben és a két nagy társadalmi osztályban. Hiányzik azonban a nyelvföldrajzi feldolgozás, a nevek strukturális vizsgálata, valamint a XI—XIV. század történeti háttere. Az adattárt és a statisztikus feldolgozást is jellemzi a mechanikus jelleg, a lényeges és lényegtelen tényezők összerosódása. Így csak érdekes részleteredményeket ad, de élettelen, valóságos áttekintést nem. A dolgozat témaköréből írt rövidebb cikkei egy-egy névcsalád tüzetesebb vizsgálatával foglal; koznak: Kunigunda—Kinge: MNy. XLV, 68—72; Ágnes, Aglent: MNy. XLV, 171—4. Belső keletkezési és egyházi eredetű személyneveink keveredése: MNy. XLVI, 254—6. Anyagának társadalmi vonatkozásait egy külön cikkben foglalta össze: A magyar női nevek társadalmi megoszlása a XI—XIV. században: MNy. XLVI, 66—9. A dolgozattól kihagyott mintegy 200 bizonytalan és ismeretlen eredetű női nevet a névtudományi konferencia előadásait tartalmazó kötet függelékeképpen teszi közzé a szerző: Női neveink 1400-ig. Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek: NévtVizsg. 181—92. — BERRÁR JOLÁN anyagához közöl egy helyesbítést SCHEIBER SÁNDOR, Raguel: MNy. XLVIII, 222. — A német eredetű korai személynevek etimológiáinak gyűjteménye óhajtna lenni HALÁSZ ELŐD folytatásos tanulmánya: Germán eredetű magyar személynevek a könyvnyomtatás koráig: A—B: Nyelv és Irodalom II, 65—101; C—F: Néprajz és Nyelvtudomány I, 33—71. Szeged, 1956. és 1957. A munka fő hibája a korábbi névfejtések figyelembe nem vétele, az irodalmi utalások teljes hiánya, a névfejtések hozzávetőleges, nem bizonyított volta. Anyaggyűjtése közelről sem teljes. — Itt említek meg még két nyelvemlékfeldolgozást, melyben nagyobb számú személynév etimológiáját kapjuk meg: BÁRCZI GÉZA, A tihanyi alapítólevél mint nyelvi emlék; KNEZSA ISTVÁN, A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek: Magyar Néprajz VI, 3—50; külön: A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 28. sz. — A nagyközönség számára foglalja össze a régi személynévadás kérdéseit BENKŐ LORÁND, Árpád-kori személyneveink: Nyr. LXXIV, 18—23. Egy keresztnév etimológiáját helyesbíti ugyanő: *Izsó*: MNy. XLIV, 55—7. — Történeti keresztnévanyagunk statisztikai feldolgozására vállalkozott KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND több, egymással összefüggő cikkében: Személyneveink 1500-tól 1600-ig: MNy. I, 379—87; Személyneveink 1600-tól 1700-ig: Pais-Eml. 415—9; Földrajzi és társadalmi indítékok a XVIII. századi személynévadásban: NévtVizsg. 164—8. Két első — anyagához mérten igen kis terjedelmű — cikkéből átfogó képet kapunk egy-egy század keresztnévhasználatáról, gondos, részletekre menő statisztikával. A neveket eredetük szerint és osztálytagozódásuk szerint is számba veszi; nincs szó azonban a névanyag földrajzi tagozódásáról, sem arról, hogy a tárgyalt nevek két vagy három elemű nevek részei-e, vagy esetleg még egy-egy személy egyetlen, egyelemű nevei. Az utóbbi két szempontot érvényesíti KARÁCSONY harmadik cikkében, XVIII. századi anyaga egy részének feldolgozásában. Sajnálatos, hogy egy ilyen hatalmas terjedelmű anyaggyűjtés eredményeiből mindössze néhány lapos érdekes, de vérszegény statisztikai összefoglalás jut el az olvasóközönséghez. A névadás, a névdivat gazdasági-társadalmi-művelődési háttéréből alig tudunk meg valamit; hiába keressük a nevek hangtani vagy alaktani változatait, a becézés, továbbképzés módjait. — KARÁCSONY XVI. századi gyűjtését egészíti ki,

s egyben összehasonlítással is szolgál hozzá BÁRCZI GÉZA, aki a Siyāquat-Schrift közzétett névanyagának személyneveit dolgozta fel: A magyar személynevek XVI. századi történetéhez: MNy. LII, 144—57. BÁRCZI ebben a cikkében a családnevekkel is foglalkozik.

A névképzés, a becézés. — A névkutatás és az alaktan sajátos határterületén állnak a személynevek képzőit, képzésmódjait, rövidüléseit vizsgáló cikkek. Ezen a téren az elmúlt tizenöt év alatt jelentős előrehaladás történt. A kutatók nemcsak érdekes (elsősorban történeti) anyagot hoztak felszínre, hanem a névképzés, a becézés elméleti kérdéseit is felvetették. RÁ CZ ENDRE több cikkben foglalkozik a becézés típusaival és funkciójával; kimutatja, hogy az ikerítésből való elvonás már a XIII—XIV. században is megtalálható: Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez: MNy. LII, 48—52; A becéző nevek megkülönböztető szerepéről: Nyelv és Irodalom II, 133—9; Ikerítéssel alakult becéző neveinkről: Néprajz és Nyelvtudomány II, 43—8; Néhány szempont becéző keresztneveink vizsgálatához: NévtVizsg. 146—9. — A becézés szerepével foglalkozik PAPP LÁSZLÓ, és a mai névanyag gyűjtését sürgeti: Néhány szó becéző személyneveinkről: Nyr. LXXX, 454—6. — B. LŐRINCZY ÉVA az Árpád-kori névanyag egy képzőcsoportját vizsgálta meg kandidátusi dolgozatában és több cikkében. Főbb eredményei a következők: a képzők vizsgálatában figyelembe kell vennünk a nevek eredetét; más a funkciója az -s képzőnek a közszoói jelentésű nevekben, és más a jövevénynevekben. Megjegyzi, hogy a közszoói eredetű neveknek van egy csoportja, amely alaktani viselkedésében, képzőhasználatában a jövevénynevekhez közeledik; ezekben a közszoói jelentés már többé-kevésbé elhomályosulóban lehetett. Foglalkozik a névképzők funkciójával, földrajzi elterjedésével, a nevek közt fellépő analógiás hatásokkal stb. Ide tartozó cikkei a következők: Az ómagyar kori személynevek -s ~ -cs képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból: MNy. LIII, 87—97; Chopus, Phitoch, Thopus ~ Thopos, *φαλίτζω[ς]*: MNy. LIV, 524—7; Képzőtörténet és névkutatás: NévtVizsg. 140—3. Kandidátusi dolgozata: Az -s, -cs képző és a vele alakult képzőbokrok története az ómagyar kor végén. 1957. (még nem jelent meg). — Kongresszusi felhívásában DEME LÁSZLÓ is hangsúlyozza a személynévtípusok hatását a képzők kicsinyítő-becéző funkciójának a kialakulásában (Személynévrendszerünk alaktanához: NévtVizsg. 136—9). — Egy-egy névképzővel vagy becenévvel foglalkozó cikkek: RÁ CZ ENDRE, A -kó (~ -kő) becéző képző első jelentkezései: MNy. XLII, 51—3. BENKŐ LORÁND, Néhány becenevünkről: Nyr. LXXIV, 335—42. KELEMEN JÓZSEF, *Panóka* vagy *pányóka*?: MNy. XLII, 63—6. THJ, Bence: MNy. XLV, 213. — Csak alpanyanyagul szolgálhatnak a személynevek DEME LÁSZLÓ cikkéhez: A -i (i) ~ -d (i) képző történetéhez: MNy. LIII, 376—82.

Az egyelemű nevek és a keresztnevek felhasználása más nyelvészeti vizsgálatban. — A keresztnevek egyes hangtani kérdéseivel foglalkoznak a következő cikkek: BENKŐ LORÁND: Leürenci: MNy. XLV, 77—8; Tövégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben: MNy. XLVI, 230—3. SZABÓ T. ATTILA, *Anasszony* és asszonytársai: MNy. LV, 397—400. F. G., Jóska, Jutka: Nyr. LXXXI, 372—3. — A neveket alkotó közszoó szófaji jellegének kérdései merülnek fel a következő cikkekben: N. SEBESTYÉN IRÉN, A régi magyar *Némvagy*, *Mavagy* védőnevek és a *nap-levő*-féle szerkezetek uráli előzményei: Pais-Eml. 637—41. PAIS DEZSŐ, *Némvagy*, *Némél*-féle személyneveink szamojéd összevetésének dolgában: NyK. LX, 133—5. — Az ómagyar névanyag felhasználása a közszoók megfejtésében: PAIS DEZSŐ: Turul: MNy. XLV, 37—43; Haj — huj — kaját: Kodály-Eml. 1957. 133—58; Bíbor, búb, bibireső: MNy. XLIX, 76—91; stb. — Személynevek helynevekben: BENKŐ LORÁND: Adalékok a székelyföldi román névadáshoz. *Bod* és származékai a székelységnél: ErdMúz. LII, 105—8; Csoktele: MNy. XLIII, 207; Enlaka. Betfalva: MNy. XLIV, 54—5. SÜTŐ JÓZSEF, Kalapár: uo. 65—6. GYÖRFFY

GYÖRGY, Jegyzetek Anonymus tulajdonneveihez: MNy. XLVII, 46—50. SZABÓ DÉNES, Gadács. Konda: MNy. XLI, 92—4. MARJALAKI KISS LAJOS, Béla: MNy. LI, 227. KNEIÉZA ISTVÁN, Padrag, Paloznak: MNy. XLIII, 140—2. MIKESY SÁNDOR, Inaszakla. Émány: uo. 144—6; stb. L. még BÁRCZI GÉZA és KNEIÉZA ISTVÁN említett nyelvemlék-monográfiáit. (A teljes anyagot I. KÁZMÉR, Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között: MNy. LII, 238—55.)

C) A családnevek. — Első helyen BENKŐ LORÁND munkáját említjük itt meg: A régi magyar személynévadás. Bp., 1949. Ebben végigtekint a magyar személynévadás egész történetén; dolgozatának leggazdagabb és legértékesebb része a magyar családnév típusok kialakulását vázolja. — BENKŐ a magyar személynévadást igen szoros kapcsolatban tárgyalja a magyar gazdaság- és társadalomtörténettel. A történeti korszakok ismertetése nem szervesen bevezetője, hanem alapja, magyarázója a névadásnak. A névadás struktúrája kétségtelenül gazdasági—társadalmi alapú, pontosabban a tulajdonviszonyok függvénye. Ezért a társadalmi korszakok természetes keretei a tulajdonnévadás korszakolásának. Egy korszakon belül pedig a névtípusoknak igen erős osztálytagozódása tűnik szembe. A korai feudalizmusnak (és az azt megelőző koroknak) kissé elnagyolt tárgyalása után igen gazdag és sokrétű képet kapunk a feudalizmus teljes kibontakozásának koráról és a késői feudalizmus koráról. Az előbbiben (XIII—XIV. század) a vagyonos uralkodó osztály körében kialakul a kételemű névadás. A jobbgátság e korban még megtartja az előző korszak egyelemű névadási struktúráját. A második korszakot (XV—XVIII. század) a kételemű névadás általános kialakulása jellemzi, de osztályonként különböző altípusokkal.

BENKŐ egy másik — nagyközönségnek szánt — cikkében (A családnév-változtatás kérdései: Msn. XVII, 40—5, 65—71, XVIII, 1—6) szintén áttekinti a magyar családnévrendszert. Erre a cikkekre később még visszatérek. — Megtaláljuk a magyar családnévrendszer ismertetését BÁRCZI GÉZA már említett műveiben: A magyar szókinés eredete² 137—42 és MNy. LII, 144—57.

SZABÓ ISTVÁN forráskiadványának (Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp., 1957.) bevezetőjében értékes összefoglalást ad forrásainak névanyagáról. Ezekben az emlékekben már rendszeresen kételemű neveket találunk, egyeleműeket csak szórványosan. SZABÓ a kételemű neveket többirányú megfontolás alapján már öröklődő családneveknek tartja. Ebből az következik, hogy a jobbgátság kételeműsödését korábbra kell tennünk (körülbelül a XV. század második felére), s így az alsóbb osztályok névadási struktúrája nem maradt el annyira a felsőbb osztályokétól, mint eddig gondolták.

SZABÓ ISTVÁN forráskiadványáról PAPP LÁSZLÓ írt bírálatot: MNy. LI, 258—63. Itt, valamint más cikkeiben is többször foglalkozik a *literatus* ~ *Deák* megnevezésekkel. Szerinte ezek a XVI. századi nevek általában még nem családnevek, hanem foglalkozásnevek, illetőleg az iskolázottság minősítései. Vizsgálatuk fényt deríthet a korabeli iskolázottságra és az írásbeliség mértékére: A XVI. századi *Literatus: Diák* ~ *Deák* nevek kérdéséhez: MNy. LII, 480—1; A *deákok* és a *Deákok*: MNy. LIII, 442—9. Hozzászólt a kérdéshez MIKESY SÁNDOR, A XVI. századi *Deák* nevek kérdéséhez: MNy. LIII, 209—10.

Figyelemre méltó megjegyzéseket tesz MAKSAY FERENC konferenciái hozzászólásában: A családnevek kialakulásához: NévtVizsg. 169—71. Szerinte „egy elnevezéstípus csak akkor válik hosszú életűvé, ha egyfelől a társadalmi feltételek, melyek megszületését elősegítették, tartósan maradnak, másfelől ha a típus nem valami magyarföldi sajátosságot képvisel, hanem a magyar nyelvhatáron, az államhatáron túl is megvannak a megfelelői”. A kételemű nevek időbeli elterjedését nyomon követhetjük az adatokban: a gazdaságilag fejlettebb Dunántúlról kelet felé, másrészt a városokból

az elszigetelt faluk felé. — BENKŐ LORÁND konferenciái hozzászólásában (Nyelv-járástörténet a névtudományban: NévtVizsg. 132—5) kiemeli, hogy a történeti névanyag: mind a családneveknek, mind a keresztnévnek igen erős földrajzi tagoló-dása van; az anyag globális vizsgálatából eredő következtetések félrevezetőek lehetnek. — MIKESY SÁNDOR konferenciái hozzászólásában (Névezéti kérdések: NévtVizsg. 172—5) többek közt hangsúlyozza a közigazgatás szerepét a családnevek kialakulásában, és példákat hoz fel a korai, XVIII. századi hivatalos névváltoztatásokra. — MIKESY SÁNDOR egy másik cikkében is foglalkozik a magyar vezetéknevek elméleti kérdéseivel: Miért alakultak ki vezetékneveink?: Nyr. LXXXIII, 82. Ebből a cikkből hiányzik az az eleven társadalom- és gazdaságtörténeti háttér, a névadási indítékoknak az a sokrétű feltárása, amely a családnevek kialakulásával foglalkozó közleményeket nagy többségükben jellemzi. Igen problematikusak a szebb, „előkelőbb” családnevekre való törekvésről, a külső, nyugat-európai hatás nagyságáról, a magyar családnév sorrendjének megokolásáról írott magyarázatai. A magyar családnév-rendszer problémái nagyon bonyolultak; ezeket csak a maguk bonyolultságában lehet feltárni, még egy népszerűsítő cikkben is. Bármilyen irányú leegyszerűsítés a dialektikus módszer feladását jelenti.

Egy eljövendő családnév-szótár egyes szócikkeiként kezelhetjük és értékelhetjük azokat a dolgozatokat, amelyek egy-egy gyakori Árpád-kori és későbbi keresztnévünknek kitereltyesedett családját foglalják egybe, és tisztázzák az egyes alakváltozatok hangtani és alaktani viszonyait. Az elmúlt tizenöt év alatt a következő ilyen természetű dolgozatok jelentek meg: MIKESY SÁNDOR, A *Szilveszter* keresztnévből való magyar vezetéknevek: MNy. XLV, 258—64. SZABÓ T. ATTILA, A *Sylvester* családnév változatai az erdélyi régiségben: uo. 264—9. MIKESY SÁNDOR: Az *Oszvald* keresztnév magyar vezetéknevi származékai: MNy. XLIX, 403—9. Szórád. Gyárfás. Séra : Szerafin: MNy. LIII, 474—8. Szólái(h). Ollé: MNy. LIV, 117—9. (Egy korábbi dolgozatában MIKESY az *Ollé* nevet tévesen a magyar *olaj* közszóából származtatta: Nyr. LXXIX, 103—5). KÁZMÉR MIKLÓS, Egy tulajdonnevünk életrajza: Pais-Eml. 419—26 (a *Héder* < német *Hedrich* név családja). — Az ilyen — gyakran az Árpád-kortól a mai napig kiterjeszkedő — anyaggyűjtés, amely magába foglalja a név korai egyelemű használatát, későbbi keresztnévi és családnévi használatát és földrajzi nevekben való előfordulását is, szükségképpen nem adhat statisztikailag is pontos képet a név elterjedéséről (már csak azért sem, mert a más nevekhez való viszonyítás lehetősége nincs meg). Természetesen nem adhat komoly társadalom- és művelődéstörténeti háttérrel és következtetéseket sem. Főndezt nem is kívánhatjuk. Viszont szükségesnek tartanánk az ilyen jellegű cikkekben a földrajzi és osztálytagozódási megoszlás nagyobb figyelembevételét.

A *-fi*-vel összetett vezetéknevekkel foglalkozik ELEK OSZKÁR, Lóránt fia és a Lórántfiak világa: Nyr. LXXII, 15—17, LXXIII, 149—51, 360—2. Egy-egy vezetéknevé eredetét igyekeznek tisztázni a következő cikkek: MELICH JÁNOS: Szibinyáni Jank: MNy. LII, 129—38 és „Szibinyáni Jank”: Acta Lingu. VIII, 45—62. Mikszáth Kálmán és a Mikszáth-nemzetség viszonya a magyarsághoz: Dolgozatok I. NytudÉrt. 11. sz. 1—31. HORVÁTH JÁNOS, Sylvester János vezetéknevéről: MNy. XLV, 256—8. MIKESY SÁNDOR: Valpót: MNy. XLI, 85—6; Axaméthý: MNy. L, 164—7; Verpecz, Hibján: MNy. L, 465—7. HORGER ANTAL, Habók, Hebók: MNy. XLIV, 59. MACZKÓ GYÖRGY, A *Perczel* névtől: Nyr. LXXXI, 328—9.

4. A mai névanyag.

A) A mai személynevek anyaggyűjtése és feldolgozása. — Ma használatos személynevanyagunk összegyűjtése még éppenhogy csak megkezdődött. A gyűjtés és a feldolgozás módszerei sem alakultak még ki kellőképpen. Első helyen kell foglalkoznunk LŐRINCZE LAJOSNAK a bevezetőben már említett dolgozatával: Szempontok és adatok személyneveink újabkori történetéhez: Magyar Nyelv-

járások I, 64—94; külön: A dobreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 33. szám. LŐRINCZE itt áttekinti az újabbkori személynevek kutatásának igen csekély számú irodalmát. Megállapítja, hogy az eddig gyűjtött anyag nagyon szegényes, nagyobb része a nyelvjárási és néprajzi gyűjtésekhez függelékkeppen csatolt személynévjegyzékből áll. Szakszerű, sajátosan névtani szempontú gyűjtés csak Erdélyben indult meg a negyvenes években. Megjegyzi, hogy „a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében számottevő kéziratos névanyag van: részben XVI—XVIII. századi forrásokból, javarészt összefrásokból származó, részben kérdőívek segítségével gyűjtött mai névanyag”. LŐRINCZE a következőkben elemzi a megkülönböztető nevek (a hivatalos név mellett vagy helyett használt nevek) típusait. Dolgozatának második felében terjedelmesebb ragadványnév-anyagot tesz közzé, az előzőkben ismertetett szempontok szerint értékelve.

A LŐRINCZE által tárgyalt dolgozatokból a mi időkorunkba három erdélyi kiadvány esik bele: MÁRTON GYULA, Gúny- és melléknévek Magyarlónáról és Jegenyéről: ErdMúz. L, 88—93. SZABÓ T. ATTILA, Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI—XIX. századból. Kolozsvár, 1947. MÁRTON GYULA, A kolozs-megyei Borsavölgy állatnevei. Kolozsvár, 1945. Sajnálattal vettük tudomásul, hogy a romániai magyar nyelvészek tervei között jelenleg nem szerepel a személynévgyűjtés (l. MÁRTON GYULA beszámolóját: MNy. LV, 505 kk.).

A Magyar Nyelvőr LXXXII. évfolyamának 4. számában (476—81) PENAVIN OLGA jugoszláviai kutató közzétette „Kórógy lakosságának névanyaga” című cikkét. Ebben tárgyalja a falu családneveit, ragadványneveit, keresztnéveit, beceneveit; mai gyakoriságukat összeveti a több mint száz évre visszamenő feljegyzésekkel. Különösen érdekesek a becenevek korosztály szerinti használatáról és hangulatukról feljegyzett adatok.

LŐRINCZE említett összefoglaló cikke óta sem lendült fel a mai névhasználat gyűjtése. Mindössze a következő munkák kerültek kiadásra e tárgykörből: DANKÓ IMRE, Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai: Nyr. LXXVII, 375—86 (a cikkben tekintélyes történeti anyag is van). MARKÓ IMRE LEHEL, Kiskanizsai ragadványnevek: Nyr. LXXIX, 113—24. NÉMETH GÉZA, Egy dunántúli falu keresztnévanyaga 1790 óta: Magyar Nyelvjárások II, 120—33.

A mai névadás indítékairól tájékoztat LŐRINCZE LAJOS cikke: A tolna—baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz: Ethn. LIX, 36—49; külön: Néprajzi Tanulmányok 3. sz. Felhívja a figyelmet arra, hogy a mai népi névadásban is érvényesülhetnek még bizonyos primitív hiedelmek, „névmágia”, „óvónevek”, a névváltoztatás babonás gyógyító hatása stb. Az ilyen néprajzi érdekességű névadási sajátosságokat gyűjti össze a megvizsgált területen. — KOVÁCS LÁSZLÓ „Debrecen—nyulasi gúnynevek” című cikkében (Magyar Nyelvjárások III, 174—84) egy kisebb gyermekközösség által használt gúnyneveket, a személynévekhez fűződő gúnyos mondókákat gyűjti össze, és a gúnynevek alakulásának lélektani hátterét is igyekszik megvilágítani.

BÜKY BÉLA „A fővárosi keresztnévadás tanulmányozásának főbb kérdései” című cikkében (NévtVizsg. 157—63) a múlt század végéről és a negyvens évek végéről tekintélyes névanyagot hasonlít össze. Több érdekes vizsgálati szempontot vet fel: Ma vagy régebben használtak-e több különböző nevet? A férfi vagy nő nevekben van-e nagyobb választék? Hány új név bukkan fel évről évre? Milyen forrásokból táplálkozik a mai névanyag? Stb. — Néhány mai keresztnév etimológiáját adja meg BENKÓ LORÁND (Fiatal nevek és őscik: Nyr. LXXIV, 123—8). — Egyházi keresztnévek elterjedését vizsgálja MIKESY SÁNDOR: Ripszima: MNy. LIV, 120. Rita: MNy. LIV, 356—7. Nem hisszük azonban, hogy a mai fővárosi névadásban akkora szerepe lenne a név egyházi jellegének, mint MIKESY állítja. Sokkal inkább számolhatunk a film, színház, sport stb.

„tekintélyeinek tisztelgetével”. — Végül megemlítek néhány adatközlést a mai nyelvjárási személynév-használat köréből. GYALLAY DOMOKOS, Kisanna: MNy. XLIII, 309. KÁLMÁN BÉLA, Négyes név a koniárommegyei Martosról: MNy. XLIV, 156—7. MIKESY SÁNDOR, A szavajárási nevekhez: MNy. LIII, 185—7. BEKE ÖDÖN, Vezetékneveink történetéhez: Nyr. LXX, 158—9. P. L., Lánynevű férfiak: Nyr. LXXXIII, 244—5.

B) A személynevek nyelvhelyességi kérdései. — A személynevek nyelvhelyességi kérdéseiről, a mai névadás irányításáról nyelvészeti szakirodalmunkban igen kevés szó esett az elmúlt tizenöt év alatt. — Az egyetlen nagyobb igényű tanulmány e téren is BENKŐ LORÁNDÉ: A családnév-változtatás kérdései: Msn. XVII, 40—5, 65—71, XVIII, 1—6. Ebben a nagyközönségnek szánt ismertetésben BENKŐ párhuzamosan mutatja be a magyar családnévek történetileg kialakult típusait és azt, hogy az utóbbi évszázad névváltoztatásai melyik típusból mennyit merítettek, s melyikkel hogyan éltek vissza. Rámutat arra, hogy melyik névtípust milyen módon, milyen mértékig célszerű felhasználni, hogy egyrészt az új név szervesen beilleszkedjék a magyar családnévrendszerbe, másrészt azonban ne terhelje meg föltöbb a már úgysis igen gyakori neveket és névtípusokat. BENKŐ igen helyesen állapítja meg, hogy a fellegzős, romantikus, hazafiaskodó magatartás mennyi kirívó és neveléséget nevet szült, és hogy még ma is szükség van a többé-kevésbé elrontott laikus közízlés irányítására. Úgy érzem azonban, hogy a választható névanyag korlátainak kijelölésében túlságosan szigorú. Szemlélete világosan ez: csak olyan családnévet válasszanak a nevüket megváltoztatni akarók, amely a magyar családnévek természetes fejlődése során — a XIV—XVIII. században — kialakult vagy kialakulhatott volna. Elutasítja tehát az Árpád-kor végére kihalt személynévek vagy közszók családnévként való felújítását, a családnévanyag megszilárdulása óta keletkezett vagy átvett keresztneveket, a nyelvújításkor vagy később létrehozott vagy átvett közszavakat, az újabb, hivatalos névadás útján született helységneveket. — Meggondolandó azonban, hogy valóban okvetlenül szükséges-e az, hogy az újonnan alakuló családnévek annyira hasonlítsanak a XIV—XVIII. században keletkezettekhez, hogy — mondjuk — a jövő évszázadok kutatói a névváltoztatások iratainak elkallódása esetén már ne is legyenek képesek megkülönböztetni őket azoktól. Vajon a XX. századi családnévadásnak nincs-e meg a joga arra, hogy friss, modern szóanyagot is felhasználhasson, sőt akár egészen új névadási módokat is teremtsen magának?

A mai keresztnevadáshoz nyelvhelyességi tájékoztatót adtak: PAIS DEZSŐ, Gyöngyvér, Gyöngyi, Gyöngyike: MNy. XLIII, 62—3 (nyelvtörténeti és etimológiai magyarázatokkal). J. S. K.: Adrienne, Adrianna vagy Adrienne?: Nyr. LXXXIII, 519.¹

A tulajdonnév-kutatás eredményeinek nevelő hatásáról, az oktatásban való felhasználásáról ír TERESTYÉNI FERENC, Név kutatás és iskola: NévtVizsg. 197—201.

A Magyar Helyesírás Szabályainak 10. kiadása az előbbieknél részletesebben szabályozza a tulajdonnevek helyesírását, ezek között a régi családnévek írását, az idegen személynévek toldalékolását stb. L. róla: FÁBIÁN PÁL, A tulajdonnevek írása: Helyesírásunk időszerű kérdései 79—88. DEME LÁSZLÓ, Családnéveink alaki sérthetlenségéről: MNy. LII, 365—8. — A korábbi években a Magyar Nyelvőr lapjain többször felmerült az orosz nevek magyar átírásának problémája: GOMBOS LÁSZLÓ: Nyr. LXX, 21—3. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Nyr. LXXIV, 165—9. A Magyar Tudományos Akadémia határozata: Nyr. LXXIV, 476—80. MIKOLA GYULA: Nyr. LXXV, 113—5.

C) A személynevek irodalomtörténeti és stilisztikai kapcsolatai. — Ezzel a témakörrel is igen kevés és igénytelen, inkább csak adat-

¹ Nem emlékezem meg itt a népszerűsítő kiadványok (LŐRINCZE, Nyelv és élet; Iskolai nyelvművelő; stb.), valamint a népszerűsítő folyóiratok (Élet és Tudomány stb.) és az újságok nyelvművelő cikkeiről.

közlés jellegű cikkek foglalkoztak. MIKESY SÁNDOR: Dalma: MNy. LIII, 210—1, 478—9. Írói névadás — irodalmi névadás: MNy. LV, 110—2. TERESTYÉNI FERENC, Tájcszói eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban: MNy. LV, 226—31. KOVALOVSKY MIKLÓS, Krudy Gyula és a nevek: Pais-Eml. 526—33. URBÁN ERNŐ, Az irodalmi névadásról: Nyr. LXXX, 198—202. — SZATHMÁRY ISTVÁN „Névtudomány és stilisztika” címen (NévtVizsg. 143—6) azokat a mozzanatokat foglalja össze röviden, amelyek a neveket a stilisztika tárgyává teszik. — KOVALOVSKY MIKLÓS kongresszusi hozzászólásában (Néhány téma: NévtVizsg. 144—5) felsorolja azokat a kérdésköröket, amelyek még feldolgozásra várnak: 1. A személynév jelentéstani kérdései, a személynév és a köznév határterületei; 2. névhangulat, névosztétika; 3. a magyar irodalmi névadás feldolgozása; 4. írói és művészi álnevek feldolgozása; 5. tréfás, gúnyos névadás (főképp a gyerekek és fiatalok körében). — Az 1. pont körébe tartozó jelenségekről azóta J. SOLTÉSZ KATALIN írt tanulságos cikket: Tulajdonnév és köznév határterülete: MNy. LV, 461—70. Tárgyalja a tulajdonnévi metaforákat, jelképeket, az árú- és márkanéveket, a tulajdonnévből képzett melléknéveket stb.

D) A személynév kutatás terminológiai kérdései. — Ezzel foglalkozó cikkek: PAIS DEZSŐ, Egy tulajdonnévtani fogalom műszi megjelöléséhez: MNy. LI, 222—3 (az *egyelemű, kételemű* stb. elnevezésekről). MIKESY SÁNDOR, *Vezetéknév* vagy *családnév?*: MNy. LV, 241—4 (a *vezetéknév* elnevezés megtartását javasolja). PAPP LÁSZLÓ helyesebbnek tartja a *névtan* műszót a *névkutatás* helyett (MNy. LI, 258).

E) Idegen nyelvű névadás. — Rokon nyelveink köréből két névtudományi hozzászólás hangzott el a konferencián. N. M. TERESCSENKO szovjet kutató „A nyenyec nemzetségnevekről” címmel érdekes anyagot mutatott be, amely erősen emlékeztetett minket az ómagyar kori közsői eredetű névanyagra (NévtVizsg. 106—15). — VÉRTES EDIT osztják személynév típusokat mutatott be: Adalékok az osztják személynév kutatáshoz: NévtVizsg. 150—6. A tanulmány elhangzott az 1958-ban Münchenben megtartott VI. névtudományi kongresszuson is. — A török *Feriz bég* nevével foglalkozott NÉMETH GYULA (I. OK. XIII, 89—94) és TOMPA JÓZSEF (Nyr. LXXXIII, 350—1). — „Nansen az eszkimó személynevekről” címmel írt KUBÍNYI LÁSZLÓ (MNy. LII, 69—72).

F) Ismertetések a névtudomány eseményeiről. — A névtudomány külföldi és itthoni eseményeiről: a kongresszusokról és konferenciákról a következő ismertetések tudósítanak: BÁRCZI GÉZA: Megnyitó (NévtVizsg. 5—16). LÓRINCZE LAJOS, Nemzetközi névtani kongresszus Münchenben: Nyr. LXXXIII, 136. MIKESY SÁNDOR, Beszámoló a VI. nemzetközi névtudományi kongresszusról: NyK. LXI, 410—6. MOLLAY KÁROLY, Jelentés a Magyar Nyelvtudományi Társaság által 1958. szeptember 25-től 27-ig Budapesten megrendezett névtudományi konferenciáról: MNy. LV, 164—6. KÁZMÉR MIKLÓS, Magyar névtudományi konferencia: Nyr. LXXXIII, 136—40 és Conférence onomastique à Budapest: Acta Lingu. IX, 385—90.

5. Összefoglalásul a következő megállapításokat tehetjük: A személynév kutatás nem elmaradottabb, de nem is fejlettebb, mint a magyar nyelvtudomány többi ága. Nagy hiányosságok vannak mind az anyaggyűjtésben, mind az anyagfeldolgozásban. Elméleti kérdésekről csak elvétve esett szó. Vannak azonban biztató kezdetek, sőt eredmények is. Feladatok jócskán vannak a történeti személynév kutatás területén is. Első helyen mégis a mai névanyag vizsgálatának szükségességét emelném megegyszer ki, nemcsak a nevek, hanem a névadási szokások, névdivat, ízlés tényeinek gyűjtését, sőt irányítását, a mindennapi névadás gyakorlatával való szorosabb kapcsolat kiépítését.

BERRÁR JOLÁN

KÜLÖNFÉLÉK

† Juhász Jenő

1960. január 26-án, hatvanhét éves korában meghalt Juhász Jenő. Éppen olyan csendesen és észrevétlenül távozott el körünkből, ahogyan élt és dolgozott. S magányos, elszigetelt életének jelképeként: utolsó útjára, a temetőbe is — a későn érkezett gyász hír miatt — csak néhány nyelvész társa kísérhette el.

A Zemplén megyei Gálszécsen született, 1893. március 15-én. Középiskolai tanulmányait Sárospatakon, majd Pozsonyban végezte. Egyetemi éveit félbeszakította a világháború, s kivált a hét évig (1915—1922.) tartó orosz hadifogság. Azonban fogsága idejét is iparkodott jól felhasználni: megtanult oroszul, s foglalkozni kezdett a finnugor nyelvekkel is. Tanári oklevelét 1924-ben szerezte meg. 1925—1926-ban a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjas hallgatója volt.

Oktatói pályáját polgári iskolai tanárként kezdte. Később polgári iskolai igazgató lett. 1938-ban a szegedi egyetemen magyar nyelvészből magántanári képesítést nyert. A felszabadulás után orosz nyelvi tanulmányi felügyelőként, majd a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán orosz nyelvi lektorként dolgozott. Néhány évig a Koreai Diákotthon intézetében is tanított, majd 1957-től kezdve végleg a Bölcsészeti Karra került, docensi beosztásban. 1958-ban nyugdíjba vonult. Végre! — mondogatta gyakran. Végre már valóban csak a nyelvtudománynak élhet! Befejezheti Mutatóit, egész életén át munkált mordvin szótárát, s talán futja idejéből néhány nagyobb tanulmány megírására is! De nem adatott meg neki, hogy mindent elvégezzen. Az alattomos rák, amely éveken keresztül emésztette, 1959 őszén elhatalmasodott legyöngült szervezetén, s néhány hét alatt szétroncsolta tüdejét.

Milyen volt Juhász Jenő — az ember és a nyelvész? Egy ember jellemét, három évtizednyi tudományos munkásságát néhány szóban elmondani alig lehet, — de megemlékezésnek talán ennyi is elég lesz. — Mint embert, kevesen ismertük őt. Halk szavú, szerény, magányos ember volt, talán túlságosan is visszavonult. Önzetlen, szerény egyénisége tükröződött nyelvészeti munkásságán is. Tisztelte, őszintén, áldozatosan szerette a nyelvészetet, s sohasem a maga javát, hanem mindig csak a tudomány érdekeit tartotta szem előtt. A nyelvészet szeretete vezette, amikor 1928-ban elvállalta a Magyar Nyelv I—XXV. kötete, majd 1932-ben a Nyelvtudományi Közlemények I—L. kötete mutatójának készítését. Tudta, hogy a mutatókészítés hálátlan feladat, hogy rengeteg „apró munká”-val jár, sok „nem szeretem” cikket kell elolvassnia, s ez alatt az idő alatt sok más, őt jobban érdeklő problémával foglalkozhatna. De azt is tudta, hogy e mutatókra okvetlenül szükség van, s igyekezett odaadó lélekkel vállalt feladatának minél tökéletesebben eleget tenni. A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának mutatója 1931-ben jelent meg (a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában, 347 lap). A Nyelvtudományi Közlemények I—L. kötetéhez készített mutatója csak 1955-ben látott napvilágot (Bp., 1955. Akadémiai Kiadó, 670 lap). Ezen a mutatón tehát húsz évig dolgozott! Ugyanebben az évben elkezdte a Magyar Nyelv XXV—L. kötete mutatójának összeállítását. Ezt a munkát 1958-ban fejezte be. (Bp., 1958. Akadémiai Kiadó, 573 lap.)

Juhász Jenő harminc évet töltött el folyóirat-mutatók készítésével. Hatalmas — több százcezernyi — cédulaanyagát nagy lelkiismeretességgel és gondnal gyűjtötte, majd állította össze, s nem sajnálta az időt és fáradságot akkor sem, mikor egy-egy részt újból és újból át kellett dolgoznia. A jó mutató készítéséhez széles körű tájékozottság, nagy anyagismeret és nem utolsósorban fáradhatatlan szorgalom szükséges. Juhász

Jenőben megvoltak ezek az erények. Fáradhatatlan munkájával három értékes és nélkülözhetetlen segédeszközt adott kezünkbe. S nem feledkezve meg a későbbi mutatókészítőkről sem, e téren szerzett tapasztalatait is összefoglalta (A folyóirat-mutatók készítésének módszere: MNy. LIII, 535—40).

A folyóirat-mutatók fásasztó munkája közben felüdülést jelentett számára legkedveltebb foglalatosságának: a moksamordvin szótárnak készítése. Ezen is majd három évtizeden át, életének java részében dolgozott. Szótára igen nagy irodalmi anyagot ölel fel. Az utolsó simításokat azonban szerzője már nem végezheti el rajta. Juhász Jenő nem érthette meg álmának megvalósulását: mordvin szótárának megjelenését.

A magára vállalt feladat és a mordvin szótár készítése nem engedett időt Juhász Jenőnek, hogy nagyobb tanulmányokhoz fogjon. Nyelvtörténeti, szómagyarázó és nyelv-művelő cikkek a magyar nyelvészet köréből, néhány mordvin tárgyú dolgozat: ezek adják művei java részét. — Nyelvtörténeti dolgozataiban leginkább a toldalékok történetével foglalkozik: képzőtörténettel, képzőmagyarázattal, ragmagyarázattal. Több idegen eredetűnek tartott toldalékok nagy történeti adattárral dokumentált írásaiban belső magyar fejleménynek igyekszik bizonyítani: Adatok az *-ly*, *-r*, *-si* névszóképzőkhöz (MNy. XXIII, 555—60); A denominális *-sz* > *-c* névszóképző (MNy. XXIV, 104—8, 197—9); A magyar *-ica*, *-ice* kicsinyítő képző (MNy. XXV, 268—72); A magyar *-t* kicsinyítő képzőről (MNy. XXXII, 224—8); A magyar határozók történetéhez (MNy. XXXIX, 202—5) stb. — Szómagyarázataiban is legtöbbször belső nyelvi fejlődést igyekszik igazolni. Módszere eredeti: megvizsgálja — mondja egy helyen —, milyen szavakkal fejezik ki más nyelvek az illető fogalmat, majd e szavak eredetéből, eredeti jelentéséből von le következtetéseket (Üldöz: MNy. LI, 489—91). Etimológiai ötletek és szellemek; bár néha túlságosan is merészek. Hogy csak néhányat említsék a sok közül: *pojít*, *pojitos* (MNy. XXV, 53), *nyéhó* (MNy. XXV, 373—4), *öböl* (MNy. XXIV, 180), *fizet* (MNy. XLIX, 190), *ítél* (MNy. LI, 351—2), *majd* (MNy. LIII, 470—2) stb.

A nyelvtörténeti munkásság mellett fontosnak tartotta a gyakorlati nyelvészetet: a nyelv-művelést is. Ilyen tárgyú dolgozataiban többször számos nyelvtörténeti adattal támogatja igazát: *Ágnesnak-c* vagy *Ágnesnek?* (Msn. VIII, 180—4); A *t* végű igék felszólító módjáról (MNy. XXXIV, 211—20); stb. Több nyelv-művelő írása ma is időszerű: Az *a*, az névelő szomorú sorsa (Msn. VIII, 123—4); Jaj, az a felszólító mód! (Msn. VIII, 141—3); El szok jönni (MNy. XXVI, 401—2); stb.

Finnugor tárgyú munkáiban jobbára a mordvin nyelv problémaival foglalkozik. Tanulmányai a Nyelvtudományi Közleményekben jelentek meg: A moksamordvin fokozás (XLVIII, 113); A moksamordvin-orosz nyelkeveredés (XLVII, 296); A mordvin határozók *-k'*, *-k* végzetéről (L, 124); stb. MUNKÁCSI BERNÁT „Árja és kaukázusi elemek...” című munkájának mutatóját még elkészítette. A kiadás előtti utolsó esetvonásokat azonban itt is — mint szótárán — már más végzi el.

Juhász Jenőtől, az e m b e r t ő l búcsúznunk kell. Fáj a válás, hiszen értékes társunkat veszítettük el, s különösen fáj azoknak, akik személyesen ismertük, s tudtuk, hogy csöndes, zárkózott egyénisége mögött önzetlen, meleg szív, mosolygós derű rejtőzik. — A tudományt áldozatosan szerető, lelkiismeretes, szorgalmas, fegyelmezett akaratú nyelvész Juhász Jenő azonban — műveiben — köztünk marad.

S. IIÁMORI ANTÓNIA

282

Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára*

VIII. A korrigálás

1. A korrigálás a folyóiratok, kiadványok előállításának, mondhatni „előélet”-ének egyik legfontosabb szakasza, amelyen nagyon sok fordul meg mind a technikai minőség, mind a megjelenési idő tekintetében. E tárgykörben először néhány általános szempontot emelnék ki, főként olyanokat, amelyek a szerzőknek a korrektúrával kapcsolatos magatartását egészében érintik.

Folyóiratunknál — ahol a lehetőleg hibátlan megjelenésre törekvésnek hagyományai vannak — általában mindaddig kikérjük a nyomdából a korrektúrákat, ameddig az egyes lapokon hibákat fedezünk fel. Ez — az első, „hasáb”-levonatot is beleszámítva — átlagban három-négy, némelykor öt korrektúra-fordulót jelent. Mind-ebből azonban a szerzőre csak a két első levonatot: a „hasáb” és a „tördelt” tartozik, a többit már egyedül a szerkesztőség intézi.

A hasáb-levonattal kapcsolatban a szerzőre elsősorban is az a feladat hárul, hogy a levonatot a kézirattal tüzetesen egybevetve korrigálja. Ezt azért kell külön kiemelni, mert nemegyszer lehet látni, tapasztalni olyan hasáb-korrigálást, amikor a szerző csak a levonatot használja, a kéziratot már nem, tehát mintegy „fejből” vagy éppen „hasból” korrigál, noha éppen nyelvészeti szövegeknél a rendszerint sok adat, szám stb. következtében ebből több-kevesebb olyan pontatlanság származik, amely a szerző hibájából végérvényesen bennmarad a szövegben (a szerkesztő ugyanis korrigálása közben a kéziratot csak egyes vitás, gyanús esetekben nézi meg). Vigyázni kell arra, hogy kézirattól eltérő, tehát szerkesztői jóváhagyásból kieső technikai javításokat (pl. a tipográfia megváltoztatása, jelek, központozás átalakítása stb.) ne tegyünk, mert ez a tapasztalat szerint sokszor nem szokott megfelelő lenni, és csak időt és energiát emésztő újabb szerkesztői javítások számára teremt táptalajt.

A tördelt levonatot elvileg teljesen új szedésnek kell tekinteni, és nemcsak elejétől végig elolvasva kell javítani, hanem természetesen a hasáb szövegével is szabályszerűen egybe kell vetni. Szinte általánosnak tekinthető vétség az, hogy a szerzők a tördelt levonatot oly módon javítják, hogy csak a hasábon bejelölt hibákat ellenőrzik, és ezzel befejezik „ténykedésüket”. Pedig egyrészt meg kell gondolni, hogy a hasáb-levonatot egyszeri olvasása után még a leg gondosabb korrekció mellett is többnyire maradnak hibák a szövegben, a tördelt levonatot tehát alkalom a másodszori olvasással egybekötött ellenőrzésre, hiba-kiszűrésre. Másrészt nagy nyomatékkal kell számításba venni azt, hogy a hasáb-levonatok nyomdai javítása, tördelése, valamint az írom köztüzése, szállítás, tárolása közben nagyon számos esetben olyan hibák is becsúsznak, illetőleg becsúszhatnak a szedésbe, amelyek a hasáb-levonaton még nem is voltak meg; a hasáb-hibák javításának elszigetelt ellenőrzése ezek észrevételére és kiküszöbölésére nem ad lehetőséget. — Nem árt megjegyezni, hogy különösen éber figyelemmel kell kísérni a tördelt levonaton azt a szövegrészt, ahol az előző, hasáb-levonatra bejelölt hibát a korrektor nem javította ki. A tapasztalat azt mutatja ugyanis, hogy ilyenkor a hibajavítás valójában sokszor megtörténik, csak nem a szerzőtől megjelölt helyen, hanem — a korrektor elnézése, tévedése folytán — valahol a környékén, azonos vagy hasonló szavakban, adatokban. Így a nyomdász hiba-nemjavítása voltaképpen kettős veszélyt rejt magában, amit csak rendszeres olvasással, gondossággal lehet kiküszöbölni. — A legtöbb szerző a tördelt levonatra a nyomdától újonnan beiktatott részeket (fejeket, lapszámokat stb.) meg sem nézi. Pedig ezekben elég sok hiba szokott lenni, s ha netalán bennmaradnak, nemcsak a szerkesztőnek okoznak bosszúságot, hanem az illető szerző

* L. MNy. LV, 155—63, 314—21, 441—5, 560—8, LVI, 143—8.

számára sem kellemesek, hiszen az ő közleményét éktelenítik, — részben az ő kényelmességéből.

A levonatok olvasására, pontosabban az olvasás mikéntjére, módszerére külön fel kell hívni a szerzők figyelmét. A korrigálást jól, eredményesen végezni csakis úgy lehet, hogy a szöveget betűzve, minden egyes betűt külön megnézve olvassuk, tehát nem úgy, hogy nagyobb írásjegységeket, szavakat, szerkezeteket fogunk át egyszerre, miként például az újságot, regényt vagy éppen másnak a szakcikkeit szoktuk olvasgatni. Kétségtelen, hogy a szerző saját közleményének korrigálásakor különlegesen nehéz helyzetben van, mert egyrészt a tartalomra erősen figyel, másrészt szövegét szinte kívülről tudja, és mindkettő, de különösen az utóbbi a gyors, nagyobb egységeket átfogó olvasásra ösztönzi. Ezért föltétlenül szükséges, hogy a korrektúrát mind a hasámban, mind a tördeltben egyszer kizárólag a formára ügyelve nézzük át. A levonatok ilyen átnézésének tehát a szó szoros értelmében vett korrekciónak, a szöveg betűről betűre való átfésülésének kell lennie; ha szokványos olvasássá tesszük, akkor a „korrektúra ördöge” csúnyán kibabrál velünk. — A levonatok átnézésének ilyen aprólékos módját — sajnos — nagyon sokan elmulasztják. Innen van, hogy a korrekciós munkálatoknak már előrehaladt szakaszában — a tördelt levonat szerzői korrekciója után — a szerkesztői revidálás számos esetben háromszor-négyszer annyi hibát talál, mint amennyit a szerző a hasábs és a tördelt levonatban együttesen megjelölt. A szerzői korrektúrázás efféle hanyagságainak természetesen messzemenő kihatásai vannak, mivel szinte az „utolsó simítások” idején vetik vissza erősen a munkálatokat, késleltetve a folyóirat megjelenését.

A levonatok javítását csak ceruzával szabad végezni. A tintával való javítás két okból is helytelen. Egyrészt a tinta nagyon sokszor szétfűt a nem valami finom korrektúra-papíron, s a nyomdász számára felismerhetetlenné teszi a javítási kívánalmat. Másrészt, de éppen nem másodsorban a tintával való beírás a szerkesztő számára lehetetlenné teszi a szerző gyakran téves javításainak eltüntetését, főként pedig a sorokba beírt korrektúra-jelek kiigazítását. — Persze a ceruza is okozhat nehézségeket, ha túlságosan kemény vagy túlságosan puha, mivel az előbbi a radirozhatatlanságig bevési, sőt kiszakítja a gyenge korrektúra-papírt, az utóbbi viszont elkenődik, elmaszatolódik a durva, laza papíron. Egynémely szerző számára az efféle kötöttségek, figyelmeztetések talán fölösleges szórszálhasogatásnak látszanak; a szerkesztő és a nyomdász-korrektor azonban tudja, hogy mennyire nem lényegtelen kérdésekről van itt szó, és a velük való nemtörődés mennyi — tudományos szempontból is lényeges — bajnak lehet a forrása.

2. A levonatokba való utólagos beírás ügye részben a szerkesztői és a nyomdászti munka végzése, részben a szerzőkkel való örökös viszálykodás miatt olyan lényeges kérdés, hogy érdemes és szükséges vele külön is, részletesebben is foglalkozni.

Induljunk ki talán magukból a tényekből. Van néhány olyan szerző, aki a hasáblevonat megkapása után nekiesik cikkének, és azt úgyszólván teljesen átírja: kivesz sorokat, bekezdéseket, de általában még jóval többet betold közleményébe, úgyhogy nemcsak a levonat margóit írja tele, de a visszaadott korrektúrához többrendbeli cédulákat, sőt nemegyszer telegépelte ívpapírokat csatol. Noha ezeknél a szerzőknél nem is annyira számuk nagysága, mint „cselekményeik” mennyisége okoz bajokat, károkat a folyóiratnak, mások is vannak — éppen nem csekély számban —, akik ha nem is vizsik az előbb jelzett módon túlzásba az átalakítási műveleteket, mindenesetre beirkálásaikkal szintén túlmennek a józan mértéken, átlépik a megengedhető határokat. — Szerkesztőségünk sok év óta megőrzött tördelt korrektúrái közül nem egy tanúskodhatik különben arról, hogy vannak, akik az ilyenmú, már a kész formát tartalmazó levonat teljesen kiszámított, általában egyetlen sor bővítést sem tűrő terjedelmét is — érthetetlen módon — bő anyagú új beírásokkal akarják megterhelni, s ezzel a szerkesztőt és a nyomdászt egészen lehetetlen helyzet elé állítani.

Mi ennek a napjainkban — sajnos — inkább kifejlődő, mint csökkenő visszacsúszásnak az oka? Nyilván többrendbeli. Része van benne mindenekelőtt annak, hogy az ilyen szerzők nem alaposan átgondolt, kiérlelt közleményeket adnak be a szerkesztőségbe, hanem sietve összehordott anyagot és elhamarkodott „megállapításokat” tartalmazókat. — Legalább ilyen lényeges ok az is, hogy egyes szerzők azt gondolják: ami kéziratuk megírása óta, illetőleg a korrektúra olvasása közben eszükbe jutott vagy jut, ami adatot a cikk első formájának kialakítása óta találtak, és ami megállapítást azóta akárcsak stílusában is újra formáltak magukban, azt mind bele lehet, sőt bele kell építeni a korrektúra-példányba. Egyesek majdnemhogy kötelességüknek tartják, hogy cikkük levonatába beírjanak, szinte azt vélvén, nem végeznek eléggé lelkiismeretes munkát, ha „csak” a szedési hibákat javítják ki. Majdnem törvényszerű, hogy ha a egyes korrektúrák késnek, az azért van, mert szerzőjük közben otthon vagy könyvtárakban lázasan „dolgozik” az átformálásán, valósággal nem tudva megszabadulni e szenvedély büvköréből. — Végül része van e jelenségben annak is, hogy az egyes közleményeket általában nem tudjuk azonnal megjelentetni, s a rövidebb-hosszabb várakozási idő óta a kérdéshez esetleg valaki más is hozzászólt. Ezt az okot azonban nem véletlenül említem utolsó helyen; sok tapasztalat alapján mondhatom, hogy az átírásoknak, toldásoknak ez a legkisebb százalékban ható oka.

Miben okoz a szerzőknek ez az eljárás módja bajt, nehézséget? A sokkal kisebb hiba itt az, hogy a hasáb-levonatok nyomdába való visszaadásának idejét némileg kitolja, mivel — a szerző önkényes „műszak”-meghosszabításán kívül — a szerkesztőnek a változtatásokat, beírásokat természetesen utólag is mind ellenőrizni, „szerkeszteni” kell. A nagyobb bonyodalmak nyomdai téren jelentkeznek. A pótlásokat a korrektorok jórészt hosszadalmas kézi szedéssel teszik bele a szövegbe, s e munka természete folytán az ilyen szöveg tördelt korrektúrájában az átlagosnál is több hiba szokott előfordulni. Gyakran már a néhány szavas betoldások miatt is egész bekezdéseket kell áttördelni, ami az idővesztés mellett a már jól kiszedett szöveg elrontásának a veszélyével is együtt jár. Egy-egy folyóiratszámnál mindez — ha a szerkesztőségnek meglehetősen ravasz fogások alkalmazásával nem sikerül megoldást találni — együttesen bizony sok elpazarolt pénzt, időt és energiát jelent, és nincs mit csodálkoznunk azon, ha a nyomdászok háborognak az efféle dolgok miatt, esetleg a szedést egy időre félre is teszik, a gyorsabban végezhető egyéb munkákat részesítve előnyben. A szerkesztőség nemegyszer kerül így kellemetlen helyzetbe, nem is szólva arról, hogy a földégett, esetleg súlyosabb késedelem mennyire kárt okoz a tudománynak, a folyóiratnak, a többi szerzőnek, és mennyire visszaveti a további számok megjelenését is.

Szerzői belátás és önfegyelem kérdése, hogy a folyóirat életének ezt a kellemetlen teherterét minden szerző munkálkodásával kapcsolatosan megszüntethessük. A szerkesztőség természetesen a jövőben sem fog merev álláspontra helyezkedni akkor, ha a szerző kéziratához képest egy-két méltányos esetben — elsősorban a kézirat megírása óta fölmerült valóban új mozzanatokra nézve — bizonyos módosításokat, esetleg kisebb betoldásokat tesz a hasáb-levonaton. A tördelt levonathoz magától értetődően a legmegokoltabb esetben is csak oly terjedelmű kisebb szövegrészt lehet betoldani, amennyit ugyanakkor ki is húzunk, illetőleg amennyinek a kérdéses sorban helye van: A szerzőket tehát ezután is hagyjuk élni bizonyos szolid lehetőségekkel, de a helyzettel visszaélni még annyira sem fogjuk őket engedni, mint eddig tettük.

3. Rátérve mármost a korrigálás részletkérdéseire, a sok apró mozzanat közül igyekszem a tipikusra és nem a különlegesre összpontosítva a legfontosabbakat kidomborítani.

A levonatok hibáinak javítását mindig két helyen végezzük el: a szövegben megjelöljük a hibát, a margón pedig a kérdéses jelet megismételve megadjuk a helyes formát.

Teljesen helytelen tehát az a fel-felbukkanó eljárás, amelyik magában a szövegben próbálja az átalakításokat végrehajtani: az ilyen igazításokat a nyomdai korrektor általában nem veszi — mert nem veheti — észre, és nem javítja ki.

A margóra való kivetítéskor ügyeljünk a következőkre: Ha viszonylag kevés a hiba, akkor elegendő a szélesebb margóra javítani. Sok hiba esetén ellenben használjuk ki mindkét oldalt, mégpedig lehetőleg úgy, hogy a szöveg bal oldalára eső hibákat a bal margón, a szöveg jobb oldalára eső hibákat viszont a jobb margón tüntessük föl. Főként sok hiba előfordulásakor gondosan vigyáznunk kell arra, hogy a margó hibajavításainak sorrendje pontosan megegyezzen a szövegben előforduló hibák sorrendjével; a sorrendi csere, összevisszaság megzavarja a korrektort, és a hibák bennmaradását idézi elő. Lehetőleg arra kell törekednünk, hogy a margó hibajavítása ugyanolyan magasságban, vonalban legyen, mint az illető hibát tartalmazó sor. Sok hiba esetén ez persze nemigen lehetséges, de a megfelelő sorrend, valamint — nagyobb eltolódásoknál — a hiba és a margón levő javítás között húzott halvány vonal segítségünkre lehet.

A nyomdai korrektor munkáját azzal is megkönnyíthetjük, ha a hibák feltüntetésére szolgáló jeleknek minél változatosabb alakot adunk. A betűtípusok jelzésére természetesen a kézirat típusfeltüntető jeleit alkalmazzuk a korrigálásban is (l. erről korábban); félreérthetőbb esetekben azonban jó, ha a típusra való utalást szóval írjuk ki (*dőlt, álló, rök., kapit.* stb.), az utalószót bekeretezve. Általános szabály egyébként az, hogy a szerzőtől a margóra írt minden olyan megjegyzést, magyarázatot, amely nem tartozik a cikk szövegéhez, tehát a nyomdai korrekciókor nem viendő abba bele, hanem csupán a nyomdász számára szóló utasítás, eligazítás céljait szolgálja, mindig be kell ceruzával kereteznünk.

A szövegben csak a hibás részt látjuk el jelzéssel, a hibátlanokat még egy szó keretén belül sem vonjuk be a jelölésbe; így például a hibás *hasonulás* szóalakban csak az *é-t* kell megjelölni, és a margóra kivetített jel után csak az *á-t* kell odaírni. Gyakori, de helytelen szokás, hogy az egy-egy betűre korlátozódó hiányosság miatt egyesek az egész szót áthúzzák, és a margóra az egész szót kiírják. — Amennyiben a korrektúra szövegében hiányok mutatkoznak, akkor kétféleképpen járunk el. Önálló egységek, szavak hiánya esetén a hiányzó rész helyére tesszük a jelet, a margóra pedig a hiányzó részt kiírjuk: így például a *szavak mondatok* vagy a *sarló salló* hibás részben a két szó között helyezzük el a hiányt föltüntető jelet, a margóra pedig a korrektúra-jel után odatesszük az első példából hiányzó *és-t*, illetőleg a második példából hiányzó *>* fejlődésjelet. Betűk és tapadó írásjelek esetén általában a hiányzó rész előtt levő betűt jelöljük meg, a margóra pedig a jel után a megjelölt betűt és a hiányzó betűt vagy írásjelet együtt írjuk ki: így például a hibás *mássalhangzó* alakban az *s-et*, a kettőspont-hiányos *következők* szóalakban a *k-t* jelöljük meg, a margóra pedig a korrektúra-jel után az előbbi példánál *sa-t*, az utóbbinál *k:-t* írunk. Ha a hiány történetesen a szó legelején fordul elő, akkor természetesen a szóalak következő (a hibás részben első) betűjét jelöljük meg, és a margóra a korrektúra-jel után a hiányzó részt és a megjelölt betűt együttesen írjuk ki: így például a hibás *sekrény* szóalak *s-ét* látjuk el jellel, a margóra pedig *sz-et* írunk. — Ha a korrektúra szövegében többlet, oda nem való rész mutatkozik, azt jellel látjuk el, a margóra kivetített jel után pedig a *∅* (= deletur, törlendő) betűt írjuk. — Hibásan egybeszedett szövegrészek közé a megfelelő helyre elválasztó jelet (∩) teszünk, a hibásan külön szedett szövegrészek közé ellenben a kérdéses helyen egybekapcsoló jelet (∪) írunk; a margón mindkét esetben csupán magát a jelet tüntetjük föl. — Két szóalak, betű vagy jel hibás felcserélődésekor cserére utaló jelölést (□) alkalmazzunk, amit a margóra — a felcserélt részek kiírása nélkül — szintén kivetítünk.

Korrektúrázás közben ügyelnünk kell még a következőkre: A dőlt betűt megelőző vagy követő írásjeleknek (zárójel, kérdőjel, kettőspont stb.) a pont és a vessző

magától értődő kivételével dőlt típusúaknak kell lenniük, ezért az itt előforduló hibákra figyelniük kell, és ki kell javítaniuk őket. — A sorszedő gépek egyes írásjeleket (kérdőjel, felkiáltójel, kettőspont és pontosvessző) hibásan nagyobb távolság kihagyásával szednek, úgyhogy a kérdéses írásjel sokszor közelebb kerül az utána következő szó kezdőbetűjéhez, mint az előtte levő és vele szorosan összefüggő szó utolsó betűjéhez. Az ilyen írásjel és az előtte álló betű közé természetesen egybekapcsoló jelet kell tennünk, azt a margóra is kivetítve. — Mind a hasáb, mind a tördelt korrektúrában eléggé gyakran elő szokott fordulni a sor eleji, de főként sor végi betű- vagy írásjel-eltolódás (fel- vagy lecsúszás). Noha ezek jó része az ólommal való nyomdászai bánásmód révén „magától” rendbejön, a nyomdai korrektort az elmozdult rész bekarikázásával, bekeretezésével vagy alatta és felette vízszintes vonalkák húzásával figyelmeztetni kell a hibára, nehogy továbbcsúszás vagy teljes leválás miatt durva hiba maradjon a szövegben. — Folyóiratunkban minden lapon újra kezdődik a lapalji jegyzetek számozása. Ezért a tördelt korrektúrában — ahová a nyomdai tördelő a hasáb folytatólagos jegyzet-számozását rendszerint változatlanul viszi át — minden olyan lapon, ahol jegyzet van, mind a szövegben, mind a lapalji jegyzetek előtt 1-gyel kezdődően át kell javítaniuk a számokat.

A levonatokat némely vonatkozásban a túlbuzgóan korrigáló szerzők ellen is védeni kell (bár ezek száma, sajnos, jóval kevesebb az ellenlábaskénál). Akadnak például olyanok, akik fölöslegesen kijavítanak minden olyan betűt, amelyik nem látszik eléggé jól a levonaton, vagy akárcsak egy picit is „kilóg” a sorból. Az ilyenek nem igazi hibák, általában automatikusan rendbejönnek a nyomásban; föltüntetésük, illetőleg margóra való kírásuk ellenben megzavarhatja a nyomdász-korrektort. A levonatok kissé görbe sorait, „hullámzás”-ait, valamint betűritkulásait, „lazulás”-ait sem okvetlen szükséges javítaniuk. Úgyszintén fölösleges a minden hasábon két-három helyen előforduló nagyobb sorköz-távolságot összébbhúzó jellel ellátni; ezeket a nyomdász a tördelés során — ritka kivétellel — úgysis eltünteti.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1958. március 4. HERCZEG GYULA: Az olasz irodalmi nyelv kialakulása.

1958. március 18. JUHÁSZ JENŐ: A *kövé*r, *kevé*ly és a *bű*n szó eredete.: (Vö.: NyK. LX, 65—7; MNy. LV, 409—13.) — RADANOVICS KÁROLY: Ok- és célhatározó névutók az osztják nyelvben. (L. NyK. LX, 147—57.)

1958. március 25. ROSENBLATT-ROTH MILU (Bukarest): Az információ-elmélet és néhány nyelvtudományi kérdés. (Németül.)

1958. április 8. HAZAI GYÖRGY: A makedóniai török nyelvjárások ismeretéhez.

1958. április 29. CSONGOR BARNABÁS: Beszámoló kínai utamról.

1958. május 13. RUBINYI MÓZES—PÉTER MIHÁLY: A Puskin-szótárról.

1958. május 20. KÁLMÁN BÉLA: Beszámoló szovjetunióbeli tanulmányutamról.

1958. június 3. GRÉTSY LÁSZLÓ: Egy fejezet hangutánzó szavaink történetéből.

1958. június 6. U. KÖHALMI KATALIN: Az észak-mongóliai és Bajkálon túli tunguzok elmongolosodásának kérdéséhez. (Az 1957. évi mongóliai tanulmányút nyelvi és néprajzi gyűjtései alapján.)

* L. MNy. LIV, 403—7.

1958. június 10. LIV. évi közgyűlés. PAIS DEZSŐ: A *garabonciás* és társai.
1958. szeptember 16. FODOR ISTVÁN: A modern nyelvtudomány néhány főbb kérdése. (L. Nyr. LXXXII, 460—75.)
1958. szeptember 25—27. Névtudományi konferencia. (L. Névtudományi Vizsgálatok: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. Budapest, 1960. 212 l.)
1958. október 14. PAPP FERENC: A moszkvai strukturalista nyelvészeti kör. A magyarról oroszra való gépi fordítás kérdései. (Vö. átdolgozva és kibővíve NyK. LXI, 382—410.)
1958. október 21. BÁNHIDI ZOLTÁN: „Oh hálaadatlan világ!” (Kemény János Önéletírásának nyelvéből.)
1958. október 24. PRUSEK JAROSZLÁV: Les contes chinois du moyen âge, source de l'histoire économique et sociale sous les dynasties des Song et des Yuan.
1958. október 30. ROSETTI ALEXANDRU (Bukarest): 1. A román nyelv eredete. 2. A román nyelv félmagánhangzóinak kérdése. (Franciaul.)
1958. november 4. SZALAI SÁNDOR: Modern logikai problémák nyelvészeti vonatkozásai.
1958. november 18. MÁRTON GYULA: Beszámoló a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvtudományi munkálatokról. (L. MNy. LV, 499—510.)
1958. november 25. GÁLDI LÁSZLÓ: A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. (Az idézett dalokat Serly Sándorné mutatta be.)
1958. december 2. PAPP LÁSZLÓ: Az irodalmon kívüli magyar írásbeliség a XVI. században.
1958. december 16. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulattal meg a Magyar Néprajzi Társasággal közösen rendezett felolvasó ülés. CSERNYECOV V. M. (Moszkva): Nyugat-szibériai sziklarajzok. (L. Ethn. LXX, 3—10.)
1959. január 27. TÓTH PÁL LÁSZLÓ: A mondat materialista (biogenetikus) definíciója.
1959. február 10. BENKŐ LÁSZLÓ: Juhász Gyula írói nyelve és a nyelvjárásiasság (ő-zés). (L. Nyr. LXXXIII, 405—18.)
1959. február 24. BOTOS IMRE: Adalékok az orosz *k'*, *g'*, *ch'* hangok történetéhez.
1959. március 10. VELCSOV MÁRTONNÉ: *Arasz* szavunk története. (Vö. Néprajz és Nyelvtudomány II, 49—72.)
1959. március 17. LAKÓ GYÖRGY: Beszámoló a Finnugor Társaság jubileumi ünnepségéről. — ERDŐDI JÓZSEF: Beszámoló a marik földjén tett tanulmányutamról.
1959. március 24. RÓNA TAS: A mongol nyelvjárások néhány kérdése. (L. Acta Orientalia X, 1—30.)
1959. április 7. SULÁN BÉLA: Magyar *-ó* > szláv *-ov*?
1959. április 21. FOGARASI MIKLÓS: Az orosz *-aln* képző történetéhez.
1959. május 5. BABOSS ERNŐ: Hangfestő szavaink életéből. (Bóbiskol, szendereg.)
1959. május 19. LAKÓ GYÖRGY: A magyar *kap* etimológiájához. — HAJDÚ PÉTER: Az erdei-jurák genitivusról.
1959. május 26. KRAMMER JENŐ: A svájci német nyelvművelés kérdései. (L. Nyr. LXXXIII, 387—99.)
1959. június 9. TÖRÖK GÁBOR: A labialis *ā*-zás történetéhez. (Régi térképek tanulmányai.)
1959. június 16. CZEGLÉDY KÁROLY: Tudománytörténeti és egyéb megjegyzések a szavárd-kérdéshez. (L. MNy. LV, 373—85.) — URAY GÉZA: Tibet területi szervezete a VII—IX. században.

1959. június 23. LV. évi rendes közgyűlés. KNEZSA ISTVÁN: Magyar jövevény-szó-problémák.

1959. július 14. RÁSONYI LÁSZLÓ: A *székely* név eredete.

1959. október 13. NYÍRI ANTAL: A Bécsi és Münchener Kódex helyesírásának egyik vitatott kérdése.

1959. október 20. MAJTYINSZKAJA KLÁRA (Moszkva): Az *-n* névmásképző funkciója a finnugor személyes névmásokban. (Magyarul.)

1959. november 3. HAUPTOVÁ ZOE (Prága): A szlovák nyelv magyar jövevény-szavainak néhány problémája. (Magyarul.)

1959. november 10. BÁRCZI GÉZA: Örmény jövevénytiszavaink kérdéséhez.

1959. november 24. WACHA IMRE: A magyar írói szótárak kérdése.

1959. december 8. ERDÉLYI ISTVÁN: A honfoglaló magyarság emlékei szovjet földön.

1959. december 15. N. SEBESTYÉN IRÉN: A jurák-szamojéd determináló névrozozás kérdéséhez. (L. NyK. LXI, 193—221.)

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Kubinyi László írja: „A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról” című dolgozatának első közleményében (MNy. LV, 198 kk.) GRÉTSY LÁSZLÓ *szóhasadás*-nak nevezi el a vizsgált jelenséget. Ezzel kapcsolatban (i. h. 199) a következőt jegyzi meg: „A teljes igazság kedvéért azt is meg kell mondanom, hogy a javasolt műszó a Kubinyi Lászlóval folytatott eszmecsere során született meg.” — Magam már csak homályosan emlékezem ugyan e beszélgetésünkre, de abban biztos vagyok, hogy GRÉTSY megjegyzése túl van azon a mértéken, melynek megtartására a szerzői lelkiismeretesség őt kötelezhetné. Ezért meg kell köszönnöm baráti gesztusát. — Nem tudom, kimondtam-e akkor a *hasadás* szót, vagy más módon járult-e hozzá beszélgetésünk GRÉTSY műszavának keletkezéséhez. De ha a szerző itt valami érdemet tulajdonít nekem, akkor azt el kell háritanom magamtól. Emlékezem, hogy PAIS DEZSŐ a *hasadás* kifejezést hasonló értelemben használta több egyetemi szemináriumi óráján, melynek hallgatója voltam.

Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról

GOMBOCZ ZOLTÁN honfoglalás előtti török jövevényszavainkról végzett kutatásai rendet teremtettek a magyar szókészlet történetének egyik érdekes és bonyolult korszakában, annak fő problémái között, ösztönzést adtak a további ilyen természetű kutatásokra, példát nyújtottak egyéb jövevényszavaink hasonló feldolgozására. Tudományos eredménynek önmagában is elégséges volna ennyi. De e fő eredménnyel egyidőben „melléktermékek” jelentek meg, mégpedig két területen is; jelentőségükben ezek csakhamar vetekedtek magával a fő eredménnyel. Az egyik „melléktermék” az a tanulság, amelyet e kutatások a magyar hangtörténet honfoglaláselőtti szakaszához szolgáltatnak; e tanulság jelentőségét, mely máig sem csökkent, úgy vélem, felesleges volna itt hangsúlyoznom. A másik területen nem kevésbé izgalmas tanulságok kínálkoznak: honfoglalás előtti török jövevényszavaink a nyugati törökségtől származnak, olyan nyelvekből és nyelvjárásokból, amelyeknek ebből a korból nincsenek más emlékei. Érthető tehát, hogy a turkológusok, de az altajisták is különös figyelmet tanúsítanak a magyar szókészlet e korai török elemei iránt.

A külföldi szakembereket hosszú ideig kifogástalanul tájékoztatta a kérdés állásáról GOMBOCZ „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című műve. E könyv hitele és népszerűsége máig sem csökkent magyar nyelvészeti tanulságok tekintetében; nemrég utaltam arra, hogy VASMER orosz etimológiai szótárában mily gyakran támaszkodik GOMBOCZRA MNY. LV, 431). A BTLw. megjelenése (1912.) óta azonban hatalmas mértékben meggyarapodott a turkológiai és altajisztikai anyag, ennek következményeként GOMBOCZ könyvének ez az annyira fontos része teljesen elavult. Ilyen körülmények között nem meglepő, ha az érdeklődők egyre inkább sürgetik a kérdés újabb, korszerű idegen nyelvű feldolgozását.

Persze az elmúlt évtizedek alatt a turkológiai és altajisztikai anyag nemcsak terjedelmében gazdagodott, hanem — éppen az új anyag alapján — a megoldatlan nyelvtörténeti kérdéseknek is egész sora tisztázódott. Ebből viszont az következett, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink GOMBOCZTÓL javasolt értelmezése olykor revízióra szorul. Az így felmerülő kérdések egy részét nyelvészeink ismét vizsgálat alá vették, s a sort maga GOMBOCZ ZOLTÁN kezdte meg; magam is megkíséreltem néhány kérdés tisztázását, vagy legalábbis felvetését. Valamennyi kérdés rendszeres taglalására azonban eddig nem került sor; ez az újabb monografikus feldolgozás feladata volna.

A felmerülő legfontosabb kérdések közül néhányal kapcsolatban legújabbban N. POPPE „On some Altaic loanwords in Hungarian” című (UAS I [1960.], 139—47) cikkében szintén kifejtette a nézetét. Alábbi megjegyzéseim ehhez a cikkhez kapcsolódnak. Olyan részleteket sem mellőznék ezúttal, melyeket korábbi hozzászólásaimban már érintettem, nemcsak a teljesség kedvéért,

hanem azért is, mert ebben az összefüggésben egyszer-másszor azok talán világo-
sabb megfogalmazást is nyernek.

POPPE is GOMBOCZ érdemes munkájából indul ki, melyet a török és vele
rokon nyelvek összehasonlító és történeti tanulmányozásában elért nagy-
jelentőségű új eredmények alapján ő is elavultnak minősít. POPPE legfontosabb
tétele: helytelen e legrégibb jövevényszavainkat bolgár-töröknek, ótöröknek,
őscsuvasnak stb. tartani, igazában ezek altaji jövevényszavak.

Korántsem régi elnevezések újjal való felcseréléséről van itt szó, még arról
sem, hogy a török is altaji nyelv, s csak lazább, szélesebb fogalmazás kedvéért
került a török helyére az altaji (olykor azért mintha ez is belejátszott volna a
dologba). POPPE nézete szerint ugyanis a *borjú*, *kölyök* stb. szavak a hunból
vagy más pretörök nyelvből kerültek a magyarba.

Meg kell vallanunk, az új elmélet ezúttal nem új ténylekre támasz-
kodik, hanem feltevésekre, amelyek viszont nem is olyan újak. A hun
nyelv mint régi török jövevényszavaink forrása ebben a formában meghök-
kentően új nézet ugyan, de MUNKÁCSI BERNÁT már felvetette a hun nyelv
szerepét — ha közvetett formában is — úgynevezett mongolos jövevényszav-
aink magyarázataiban (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 56). Igaz,
MUNKÁCSI mongol nyelvek tartotta a hunt. Jóval általánosabb az a felfogás,
amely a hunt a török nyelvek közé kívánja sorolni. Ám töröknek tartani a hun
nyelvet szintén csak föltevés még ma is;¹ sok minden előkerült az elmúlt évtize-
dek alatt, de hun nyelvemlék nem. Ilyen körülmények között ócsuvas jellegű
nyelvek közé sorolni a hunt nem más, mint hipotézisre újabb hipotézist építeni.
Nem jutunk sokkal többre akkor sem, ha az ajánlott kettős hipotézis másik
felénél kötünk ki, és régi török elemeinket „más pretörök” nyelvből próbáljuk
eredeztetni. A pretörök („előtörök”) természetesen az őstörököt megelőző
nyelvállapotot jelenti, a feltehető altaji alapnyelvnek (vagy az abból kiszakadt,
hosszabb-rövidebb ideig egységes török—mongol alapnyelvnek) azt a nyelv-
járását, amelyből később a török keletkezett. Íme: ezért tartja POPPE a
magyar nyelv régi török elemeit altaji jövevényszavaknak.

Dolgozatában POPPE előbb az *r* és *l* fejlődés magyarázataira támaszkodva
megpróbálja igazolni azt a nézetét, hogy régi török jövevényszavaink valóban
altaji jövevényszavak (1.). Majd — BÁRCZI feltevésének támogatására (vö. to-
vább, 295 l.) — egymástól eltérő csuvasos jellegű nyelvek (inkább nyelvjárások)
nyomait kísérli meg igazolni honfoglalás előtti török jövevényszavaink alapján:

¹ NÉMETH GYULA (HonfKial. 131—50, valamint Attila és hunjai 1940. 217—26)
az európai hunok nyelvét szintén töröknek gondolja, a *Dengizik* név alapján a köztörök
(z-típus) csoportba sorolja. A nevekből és címeiből a hun nyelv jellegének meghatározá-
sára levont következtetések természetesen csak feltevés jellegűek lehetnek. RAMSTEDT
(JSFOu. XXXVIII/1, 32—3) is felvetette már, hogy az *r* és *l* kapcsán kikövetkeztethető
pretörök nyelvet a hunnal (nyugati vagy déli hunnal) lehet azonosítani. Ugyanő eltérő
típusú pretörök nyelvek, de töröknek tartotta a hiung-nu, vagy ázsiai hun nyelvet is.
Legújabban N. A. BASKAKOV (Тюркские языки. Moszkva, 1960. 32—7) a hun nyelvet
beépítette a török nyelvek fejlődéstörténetébe, és az altaji egységből kivált török nyelvek
első korszakát hun korszaknak nevezi. Ez a korszak szerinte a meghatározatlan kezde-
tektől egészen i. sz. V. századig, az úgynevezett ótörök korszak kezdetéig tart. A török
nyelvek osztályozásában BASKAKOV (i. m. 223—8) két fő ágából indul ki: nyugati hun ág,
ez az ág *r*- és *z*-nyelveket tartalmazna, és a keleti hun ág, ez csak *z*-nyelveket foglalna
magában. A hiung-nu vagy „ázsiai hun” nyelvet régebben (Attila és hunjai 47) magam is
töröknek, esetleg mongolnak gondoltam; később (AÖr. I, 141—9) azonban e feltevéssel
szemben fenntartásomnak adtam kifejezést.

a szókezdő *j*-hármas megfelelése (2.); a szóközépi *-d*-kettős megfelelése (3.); a szókezdő *p*-kettős megfelelése (4.). Végül ezekhez csatlakozik két pretörök probléma taglalása: a szókezdő *n*-képviselése (5.); a szókezdő *g*- és *k*-kérdése (6.).

A következőkben erre a hat kérdésre szorítkoznak rövidre fogott megjegyzéseim.

I. Valóban, régi török jövevényszavaink legjellemzőbb sajátosságai közé tartozik, hogy bizonyos esetekben a bennük jelentkező

a) *r* megfelelője a csuvasban, a volgai csuvas nyelvemlékekben, a mongolban *r*, a köztörök nyelvekben *z*;

b) *l* megfelelője a csuvasban, a volgai csuvas nyelvemlékekben, a mongolban *l*, a köztörök nyelvekben *š*.

Így például (maradjunk POPPE példáinál):

borjú ~ csuv. *p̄aru*; mong. *birayu* ~ köztör. (ötör.) *buzayü* /

kölyök ~ mong. *gölige*, *gölüge* ~ köztör. (oszm.) *köšäk*.

Az érdekes szabályszerűséget éppen GOMBOCZ fogalmazta meg (NyK. XXXV, 147—67 és KSz. XIII, 1—22), és magyarázatául $z > r$ (rotacizmus) és $š > l$ (lambdacizmus) fejlődést vett fel. Később, GOMBOCZ magyarázatával szemben RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII/1, 26—30) arra az álláspontra helyezkedett, hogy a fejlődés menete csak $š > z$, illetőleg $l > š$ lehetett.

POPPE csatlakozott RAMSTEDT feltevéséhez (mindössze az *r* és *l* helyett *ř*-t és *ľ*-t vett fel kiinduló pontul; vö. N. POPPE, *Altaiisch und Urtürkisch: UngJb. VI* [1927.], 107—16), egyben messzemenő következtetést vont le belőle. Korábban a régi török elemeinkben mutatkozó *r*-t és *l*-t olyan kritériumoknak tekintették, amelyek segítségével régi török elemeink forrását, az átadó nyelvet a török nyelveken belül egy adott csoport tagjai között lehetett megkeresni. A korábbi feltevések szerint ez a csoport nem lehetett más, mint a nyugati, másodlagosan kialakult ócsuvas-jellegű csoport. Az új elmélet szerint e kritériumoknak nem nyelvföldrajzi, de kronológiai értéket kell tulajdonítanunk: abból az időből kell régi török elemeinknek származniuk, amikor az *r* és az *l* még általános volt a török nyelvekben, amikor a *z* és az *š* még nem alakult ki, más szóval a pretörök korból.

E gondolat csírája meglelhető már BÁRCZINÁL, mindenesetre azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy nála a kritériumok geográfiai és kronológiai értelmezése nem zárja ki egymást. BÁRCZI, aki szintén az *r* és az *l* elsődlegességét vallja, így ír: „Hogy az *r* az eredetibb török hang, azt mutatja — a mongol *r* megfelelésen kívül — az a körülmény is, hogy az Urál vidéki őshaza korában átvett, tehát igen ősi nyelvváltozatra valló jövevényszavainkban köztörök *z*-vel szemben *r*-et találunk: *harang*, vö. köztörök *qazan*, *nyár*, vö. köztörök *jaz*. Ahol tehát a magyarban köztörök *z*-nek *r* felel meg, ha Urál vidéki átvételről van szó, ősi török nyelvállapottal, ha vándorláskori jövevényről, csuvasos kölcsönzéssel állunk szemben.” (A magyar szókincs eredete. 1958. 72.)

De szükségszerűen következik-e RAMSTEDT elméletéből, hogy régi török jövevényszavaink a pretörökből származnak?

RÄSÄNEN „Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen” című könyvében bőven használta RAMSTEDT akkor még kéziratossá „Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen” című művét. GOMBOCZ RÄSÄNEN említett könyvéről írt recenziójában (KCsA. I [1921.], 81—5, kül. 83) nagy figyelmet szentelt RAMSTEDT új nézeteinek, többek között éppen annak, ahogyan a köztörök *z* és *š* eredetét magyarázza, anélkül hogy azt elutasította volna, vagy

akár fenntartását fejezte volna ki vele szemben.¹ Egyetemi előadásaiból aztán teljesen világos, hogy GOMBOCZ maga is csatlakozott RAMSTEDT feltevéséhez: „az eddig általánosan elfogadott felfogással szemben valószínűbbnek kell tartanunk, hogy nem a csuvasban (és a mongolban) történt ugyanazon szavakban, de egymástól függetlenül $z > r$ változás (rhotacizmus), hanem a köztörök nyelvekben (és a jakutban) változott az eredeti r -ek egy része z -vé (zetacizmus), míg a csuvas és a mongol (valamint az a török nyelv, amely a mi török jövevényszavaink forrása volt) az őstörök, ill. altaji hangállapotot őrizték meg”. (Magyar szókészlet. 1. rész. Honfoglaláselőtti bolgártörök jövevényszavaink. Bp., 1930. 29). Azonos fogalmazásban nyilatkozik valamivel tovább a köztörök z kialakulásáról is (i. m. 31).

Az idézetből nemcsak az világlik ki, hogy GOMBOCZ elfogadta RAMSTEDT felfogását a köztörök z és z eredetéről, hanem az is, hogy ennek alapján régi török jövevényszavaink forrását illetően semmiféle módosítást nem tartott szükségesnek. Álláspontját annyira szilárdnak érezte, hogy védelmében minden érvelést feleslegesnek ítélte.

A RAMSTEDT-féle tételből kiindulva elméletileg két feltevés lehetséges. Régi török jövevényszavaink: a) vagy olyan régiek, hogy az átvétel idejében (a török pontosabban pretörök, esetleg őstörök) csak r -et és l -et ismert egységesen, s a mai köztörök nyelvek a maguk z és z megfelelésével csak az átvétel után alakultak ki; b) vagy pedig olyan időből valók, amikor a köztörök nyelvek (z és z fejleményeikkel együtt) már kialakultak, s a régi állapotot a török nyelveknek csak egy kisebb csoportja őrizte változatlanul, köztük az a nyelv is, amelyből kérdéses jövevényszavaink származnak.

Hogy GOMBOCZ ez utóbbi lehetőség mellett kötött ki habozás nélkül, arra valóban igen súlyos — kronológiai — okok késztették.

Aki az első lehetőséget választaná, annak mindenekelőtt fel kellene tennie, hogy az eredeti altaji r -et és l -et mutató állapot (akár pretörök, akár őstörök fokon) igen kései korig változatlanul fennállott.

POPPE e mellett a lehetőség mellett foglalt állást, és bizonyítás céljából hivatkozott az V. századi *Onoguroi* és a VI. századi *Ogór* népnevekre, melyeket a VIII. századi *oyuz* és *on oyuz* nevekkkel vetett egybe; szerinte az *oyuz* a korábbi *oyur* köztörök változata. Az *ogur*, *onogur*, *saragur*, *kuturgur* népnevekben² mutatkozó *oyur*, (*o*)*yur* egybevetése a köztörök *oyuz*, (*o*)*yuz* szóval meglehetősen régi keletű megfigyelés, melyre GOMBOCZ, különösen pedig NÉMETH, és utánuk sokan mások azzal utaltak, hogy az r -es népnevek a nyugati, úgynevezett bolgár-török nyelvtípus emlékeinek tekintendők. POPPE szerint ez a magyarázat nem szükségszerű. Ez igaz, de semmivel sem szükségszerűbb az *ogur* és *onogur* népnevek meglétéből arra következtetni, hogy a pretörök (ille-

¹ GOMBOCZ „Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen” című dolgozatában (ez némely kiegészítéseket és igazításokat tartalmaz a NyK. XXXV. kötetében megjelent magyar eredetivel szemben) egy új jegyzetben így ír az itt részletesen kifejtett $z > r$ fejlődésről (KSz. XIII, 13 jegyz.): „Direkte Beweise für diese Annahme (etwa Lehnwörter, die den Wandel mitgemacht haben), kann ich nicht anführen; an und für sich wäre die entgegengesetzte Hypothese, dass ein Teil des altaischen * r in den meisten Türkdialekten zu z wurde, auch nicht unmöglich”.

² NÉMETH GYULA (HonfKial. 313) szerint ide tartoznék a *baskir* név is, mely egy eredeti *bäs-(*o*)*yur*-ra menne vissza. Nem beszélve most bizonyos hangtani nehézségekről, bajos elfogadni ezt a magyarázatot, mert ez szerint a név első tagja (*bäs*, *biš*) köztörök jellegű volna (vö. csuv. *pillak*, volgai bolg. *biäl(e)m* 'ötödik'), a második viszont csuvasos típusú (*oyur*; köztör. *oyuz*).

tőleg őstörök) *r*-et és *l*-et tartalmazó állapot még az i. sz. V–VI. században is fennállott. Semmivel sem lehet ugyanis elhárítani azt az ellenvetést, hogy ezek a nevek olyan területekről származnak, ahol a csuvasos jellegű (úgynevezett bolgár-török) nyelvek jelenléte még abban az esetben is indokolt, ha a kérdéses egységes pretörök (őstörök) nyelvállapot történetesen már az i. e. VI. században megszűnt volna. Ugyanezt kell elmondanunk **KAI DONNER** (Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojedem und Türken: JSFOu. LXI/1, 1–42) elméletéről, amely szerint a szamojédban pretörökből kellene magyaráznunk az olyan elemeket, mint *szam. T. ki 'Zobel'*, *Kam. šili < pretör. *kil' (köztör. kiš)* és *szam. Ju. jur '100'*, *T. jir, Je. jū < pretör. jür' (köztör. jüz)*. Amennyiben helyesek **DONNER** szóban forgó etimológiái (sokan ezt tagadják), megint csak lehetetlen figyelembe nem vennünk: az állítólagos szamojéd–török érintkezés is csak olyan területen mehetett végbe, ahol nyugati, úgynevezett bolgár-török típusú nyelv megléte feltehető (az átvétel időpontját **DONNER** i. e. 500 és 400 közé teszi; ennek, valamint az átadó török népre vonatkozó rendkívül merész egyéb feltevéseinek a tárgyalását itt mellőzzük).

Nem vitás: közelebb vinne bennünket a megoldáshoz, ha a keleti török nyelvterületen sikerülne olyan kétségtelen adatokra bukkanni, amelyek a szóban forgó pretörök (őstörök) sajtáságok megléte mellett vallanának. Ilyen adatot próbált szolgáltatni **RAMSTEDT** (Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII/1, 30–1; Über den Ursprung der türkischen Sprache: Sber. d. Finnischen Ak. d. Wiss. 1935: 81–91 és Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 104), amikor **SHIRATORI** (Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme 11–3) adatai alapján a kínai forrásban (*Cin-šu, XCV, 12b–13a*) *t'i-li-kang*-nak (egykorú archaikus kínai kiejtés szerint **t'iei-lied-kang*) átírt barbár nyelvi szót **tailikan* (ill. **tilikan*) alakban rekonstruálta. A szó abban a híres mondatban fordul elő, amelyben az Indiából 310-ben Kínába származott buddhista szerzetes, Fo-t'u-teng jövendölése eredményét közli *Ši-lo*-val, mikor az megkérdi, kivonuljon-e *Liu Jao* ellen; a válasz: „ha kivonul a sereg, elfogja *Liu Jao*”. A közlés a déli hiung-nuk *Ho* (arch. **g'jät*) törzsének a nyelvén (ez volt *Ši-lo* nyelve is) hangzott el, és az i. sz. 329. évhez kapcsolódik. **RAMSTEDT** szerint **tailikan*, (**tilikan*): 'vonuljatok ki' < **tal-ik-* nem más, mint az őstörök *tašiqin* 'ua.' őstörök megfelelője, ahol a köztörök *š* még *l* fokon jelentkezik.

A rejtélyes hiung-nu mondat megfejtésével **SHIRATORI**n és **RAMSTEDT**en kívül mások is megpróbálkoztak: **ABEL RÉMUSAT**, *Nouveaux Mélanges Asiatiques* II (Paris, 1829.), 179–83; **V. P. VASILJEV**, *Об отношениях китайского языка к среднеазиатским*: Жур. Мин. Нар. Прос. 1872. IX, 115–6; **N. A. АРИСТОВ**, *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности*: Живая Старина III–IV (1896.), 292; **MUNKÁCSI BERNÁT**: KSz. IV, 244–6 (**SHIRATORI** recenziója); **LOUIS BAZIN**, *Un texte proto-turc du IVe siècle: le distique hiung-nou du Tsin-chou*: *Oriens* I (1948.), 208–19. **MUNKÁCSI** kivételével, aki mongolból indult ki megfejtéseiben (a kérdéses szó nála: *daulayan*), mindnyájan törökből akarták megfejtteni a hiung-nu mondatot, de nincs két megfejtés, amely nagyjából is hasonlítana egymásra.

RAMSTEDT megfejtési kísérletét sem fogadhatjuk el — minden szellemesége ellenére —, mert súlyos nehézségeken bravúros könnyedséggel siklik át. A kérdés részletes taglalását most azonban mellőzném, mert a megfejtés értékétől függetlenül is felmerül egy olyan kronológiai nehézség, amely a **RAMSTEDT**-féle feltevést eleve elfogadhatatlanná teszi.

RAMSTEDT és az ő nyomán DONNER úgy véli, hogy a köztörök nyelvek (és bennük a *z* és az *š*) kialakulása i. sz. 400 és 600 között mehetett végbe. Nem szükséges elfogadnunk azt a nézetet, amely szerint egyes kisebb (jeniszeji) rovásírásos feliratok a VII., sőt a VI. századból származnak. Anélkül sem nehéz belátnunk, hogy a türk birodalom 552-i megalakulása után olyan döntő jelentőségű változáson nem mehetett keresztül a feliratok török nyelve, mint amilyent RAMSTEDT, illetőleg DONNER posztulált. Ha meg éppen figyelembe vesszük, hogy a feliratok török nyelve annyira fejlett, hogy szinte modern állapotot mutat a mongollal vagy a feltett altaji alapnyelvvel szemben, akkor egy percig sem lehet kétséges, hogy RAMSTEDT (DONNER) feltevése a köztörök nyelvek kialakulásának koráról nemcsak merész, hanem indokolatlan is, és azt lehetetlen elfogadnunk.

És ezen a ponton el is érkeztünk oda, ahonnan kiindultunk. Az az idő, amikor honfoglalás előtti török (ún. bolgár-török) jövevényszavaink nyelvünkbe kerültek, nem lehet sem későbbi az i. sz. IX. század végénél, sem korábbi az i. sz. V. századnál, következésképpen azok nem származhatnak sem az úgynevezett altaji alapnyelvből, sem az annak a peremén kialakult pretörökből, mint azt POPPE feltette. A kölcsönzés idejében már meg kellett lenniük az úgynevezett köztörök nyelveknek is, ezzel szemben az a nyelv, amelyből kérdéses jövevényszavaink származnak, a török nyelvek sajátos nyugati csoportjához tartozott. Ez a nyugati csoport az őstörök (és a pretörök) bizonyos régi tulajdonságait változatlanul megőrizte.

Érthető, hogy GOMBOCZ — miután elfogadta az $r > z$ és $l > š$ fejlődés-sor magyarázatát — egyetemi előadásaiiban (28 kk.) maga is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a honfoglalás előtti jövevényszavainkban tükröződő csuvas hangsjajtságok egy része megőrzött régiség: „az a török nyelv, amelyből jövevényszavaink valók, valamint a mai csuvas nyelv a köztörök nyelvekkel szemben az őstörök hangállapotot őrizte meg . . . Ugyane hangsjajtságok jellemzik a mongol nyelvet is (egyebek közt) a köztörök nyelvekkel szemben.” GOMBOCZ szerint azonban csak az egyik megőrzött régiség az, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavainkban — szóbeljei és szóvégi helyzetben — *r* és *l* található, ugyanúgy mint a volgai bolgár nyelvemlékekben, a csuvasban és a mongolban, szemben a köztörök *z*-vel és *š*-sel. Véleménye szerint ugyanilyen megőrzött régiség az is, hogy jövevényszavaink egy részében szókezdő *š*-található ugyanúgy, mint a csuvasban meg a mongolban, szemben a köztörök *s*-szel.

Ez utóbbi „megőrzött régiséggel” POPPE nem foglalkozott fentebb említett dolgozatában, nemcsak azért, mert a BTLW.-ben érthetően még nem esett szó semmiféle megőrzött régiségről (GOMBOCZ egyetemi előadásainak magyar nyelvű szövege külföldön aligha hozzáférhető), hanem mindenekelőtt nyilván azért nem, mert itt aztán egy felettebb vitatott kérdéssel van dolgunk. GOMBOCZ az ilyenféle példákra hivatkozott:

sárga ~ csuv. *šurâ*; mong. *sira*, *šira*, *šara* ~ köztör. *sarÿy* |

seper-, *söpör-* ~ csuv. *šêbâr-*; mong. *sigür-*, *ši'ür-* (ez utóbbi az 1389-i kínai—mongol szójegyzékben) ~ köztör. (oszm., csag.) *süpür-*.

RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 69—72) szerint bizonytalan, vajon az altaji alapnyelvben az *s*- mellett volt-e *š*-. Véleménye szerint a csuvasban az *š*- korábbi *s*-ből fejlődött egy rákövetkező *i*, vagy pedig egy „jésített magánhangzó” (-*i*-vel kezdődő diftongus) hatására. A mongol *š* *i* előtti *s*-ből fejlődött volna *š*- fokon keresztül; a *si*- > *ši*- fejlődés a pre-

mongol korra nyúlnék vissza. A mandzsu *si* > *ši* fejlődés lényegesen későbbi időből származnék.

Ez a feltevés fenntartással körülbástyázott formájában sem fogadható el, mert teljesen figyelmen kívül hagyja a köztörök viselkedését. A kérdésnek pedig ez a kulcsa: altaji szempontból eredeti állapotot tükröz-e a köztörök *s*-, vagy pedig másodlagos fejlődés eredménye? GOMBOCZ csak következetes volt, amikor a köztörök *s*-et (a *z*-vel és az *š*-sel együtt) másodlagosnak tekintette, hiszen vele szemben egyöntetűen az *š*- mellett vallanak régi török jövevényszavaink, a csuvas meg a mongol (csakúgy, mint a *z* és az *š* esetében). Ha elvetjük GOMBOCZ magyarázatát, csak a másik feltevés marad hátra: a köztörök *s*-őrizte meg az eredeti altaji állapotot, a csuvas és a mongol pedig egymástól függetlenül fejlesztette ki a szókezdő *š*-et. Ha viszont itt megengedhető, hogy a csuvas és a mongol egymástól függetlenül azonos végeredményre jutott, miért nem engedhető meg az a feltevés, amely szerint eredeti *z*-ből és *š*-ből a csuvas és a mongol önállóan, egymástól függetlenül fejlesztette ki a maga *r*-jét és *l*-jét, mint ahogyan azt RAMSTEDT elmélete ellenére továbbra is vallja NÉMETH GYULA (NyK. XLIII [1914.], 129; BiblOrHung. V [1947.], 70, 94; főleg HonfKial. [1930.], 92–5) és J. BENZING (Tschuwaschische Forschungen II: ZDMG. XCIV [1940.], 391–8).

A kutatások mai állása mellett azt a feltevést kell a legvalószínűbbnek tartanunk, amely szerint a honfoglalás előtti török jövevényszavainkban mutatózó *r*-et, *l*-et és *s*-et — a tárgyalt esetekben — a török nyelvek története szempontjából megőrzött régiségeknek kell tekinteniünk.

2. POPPE többi megjegyzései — BÁRCZIHOZ kapcsolódva¹ — honfoglalás előtti török jövevényszavaink nyelvi, nyelvjárási rétegződésének néhány kérdését próbálják tisztázni; a felvetett kérdéseket az alábbiakban mi is ebből a szempontból mérlegeljük elsősorban.

Közismert dolog, hogy az őstörök *j*- régi török jövevényszavainkban háromféleképpen tükröződik (1. *gy*-; 2. *sz*-; 3. *ø*). A hármas megfelelésből POPPE arra következtet, hogy jóval i. sz. 800 előtt az *r*-török csoporton belül ennek megfelelően három egymástól eltérő nyelvvel (languages) kell számolnunk.

Az ide tartozó jövevényszavaink zömében mutatkozó *gy*- forrását GOMBOCZ török *j*-ben jelölte meg; a magyar nyelvészeti irodalomban olykor felvetették — finnugor eredetű szavainkban mutatkozó *j*- ~ *gy*- alapján — a török *j*- lehetőségét is, de e feltevésnek tartósabb visszhangja egyszer sem

¹ BÁRCZI „A magyar szókincs eredete” című munkájának (1. kiad., 1951. 42) következő passzusára támaszkodik POPPE (RAUN angol fordításában): „Mindebből világos, hogy a magyarság az uráli őshazából való kiindulásától a honfoglalásig szorosan és állandóan érintkezett csuvasos és nem csuvasos nyelvet beszélő török népekkel, az előbbiekkal talán szorosabban és hosszabb ideig. Az is világos, hogy nem egyetlen csuvasos jellegű nyelvet beszélő néppel kellett érintkeznie, hanem többel: onogural, volgai bolgárral, pontusi bolgárral, kazárral, illetőleg e népek, csuvasos nyelvet beszélő részével. Azt, hogy e csuvasos nyelvek közt milyen volt a viszony, az eltérések milyen méretűek voltak, nem tudjuk, sőt azt sem, hogy egy-egy ilyen csuvasos jellegű nyelv, pl. a csuvasos pontusi bolgár mennyire volt egységes, vagy egymástól milyen távol eső nyelvek, nyelvjárásokra oszlott. De kétségtelenül egyrészt több csuvasos nyelvtípussal érintkezhetett a magyarság, másrészt nem csuvasos török nyelvekkel is.” BÁRCZI művének 2. kiadásában (1958. 66) e passzust változtatlanul meghagyta, kivéve az elejét, ahol a harmadik szótól kezdve így hangzik az új szöveg: „... hogy a magyarság, melynek már az Urál vidéki őshazában, sőt azelőtt is voltak török kapcsolatai, az uráli őshazából...”.

támadt. POPPE (141) szerint a magyar *gy-* forrása török szempontból egyaránt lehet *j-* is, *ǰ-* is. BÁRCZI (A magyar szókincs eredete. 1958. 73—4) meggyőzően mutatott rá, hogy a magyar hangtörténet alapján nincs alapos okunk feltenni, hogy török jövevényszavaink *gy-*je a magyarban keletkezett volna eredeti *j-*ből. Ha meggondoljuk, hogy a csuvas *š-* forrása korábbi *ǰ-*, nem pedig *j-*, ha figyelembe vesszük, hogy a XIII—XIV. századi ócsuvas feliratokban szintén *ǰ-* jelentkezik (*ǰür*, *ǰiät* stb.), akkor nincsen elegendő okunk kétségbevonni, hogy az átadó török nyelv szintén *ǰ-* szókezdőt tartalmazott, s abból fejlődött a magyar *gy-*.

RAMSTEDTTEL (JSFOu. XXXVIII/1, 10) ellentétben POPPE nem vonja kétségbe *sz-* szókezdős szavaink etimológiáját (*szél*, *szőlő*, *szűcs*, *szérű*; ez utóbbival szemben vö. MNy. LV [1959.], 451—3), ellenkezőleg, ezt a szókezdőt török *s-*-re vagy *š-*-re viszi vissza. Már GOMBOCZ (BTLw. 180) úgy magyarázta az őstörök *j-* kettős megfelelését jövevényszavainkban, hogy azok két különböző ócsuvas nyelvjárásból származnak.

Ezt a magyarázatot változatlanul helyesnek kell tartanunk. GOMBOCZ mellőzte azt a korábbi nézetet, amely a két réteg között kronológiai különbséget keresett, és az *sz-* szókezdőjűeket a fiatalabb rétegbe sorolta. Ennek oka PAASONEN (NyK. XLII, 62) szerint az lehetett, hogy GOMBOCZ szerint „a magyar—csuvas érintkezések aránylag rövid ideig, legfeljebb 200 esztendeig tartottak”. A nézetet felújította ZICHY (A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig 51), és az érintkezés időtartamát is lényegesen kitágította. De nem okvetlenül szükséges ilyen magyarázathoz folyamodni: az ócsuvas feliratok még a XIV. században is ismerik a szókezdő *ǰ-*-t, a magyar *szél*, *szűcs* és társainak szókezdő *sz-*-e viszont semmiképpen sem lehet későbbi a IX. századnál.¹

Őstörök *j-*-re visszavezethető magánhangzós szókezdetet mutató jövevényszavainkból (*ír*, *író*) semmiképpen sem következtethetünk egy harmadik átadó török nyelvre (nyelvjárásra), mint azt POPPE teszi. Olyan nyelvjárás, amelyben a szókezdő *j-* egyöntetűen eltűnt volna, ma sincs, régen sem volt. A *j-* szórványos eltűnésére, főleg *i* előtt, viszont bőségesen ismerünk példát a mai és a régi nyelvből egyaránt (vö. RÁSÁNYI, Lautgeschichte 190—1). Eleve ki kell rekesztenünk a valószínű feltevések sorából az *ír* ugor eredetét, mint azt BÁRCZI is teszi (Szókincs 73, 1. jegyz.). De nem lehet vitás az sem, hogy kérdéseket két szavunk „szabálytalan” szókezdőjét a *gy-* vagy az *sz-* nyelvjárás valamelyikéből kell megmagyaráznunk — ha ugyan egyetlen nyelvjáráshoz köthető jelenséggel van dolgunk. GOMBOCZ (egyet. előad. 36—7) a *gy-* nyelvjáráshoz csatolta ezt a sajátos fejlődést. PAASONEN (NyK. XLII, 61) arra gondolt, hogy a **gyi-*, **ǰi-* > *i-* > *i-* változás talán inkább a magyarban zajlott le, esetleg a török **ǰi-*, **ǰi-* szókezdőt az átvevő magyar nyelv rögtön **i-*-vel helyettesítette. Más-más oldalról, de egyformán ellentmond GOMBOCZ és PAASONEN feltevéseinek az a tény, hogy a *gy-* (*j-*) nyelvjárásból igenis vannak *gyi-* kezdetű jövevényszavaink: *dió* < *gyivó* < **ǰiyay* (vö. tör. *yayaq*, mong. *ǰi'ay*; NyK. XLVIII, 242) és *disznó* < *gyisznó* < **ǰisnay* (vö. cser. *šóšná* < csuv. **šisna* > *šisna*; RÁSÁNYI, Die tschuvassischen Lehnwörter 199—200 és Lautgeschichte 185). Ami az első szótagbeli magánhangzó viselkedését illeti, az tökéletesen megegyezik a hangsúlyos *i* [= *i*] fő fejlődési irányával, ugyanúgy ahogy

¹ Más kérdés persze az, hogy az abszolút kronológia szempontjából a szókezdő *j-* egy korábbi állapotot képvisel, s abból később fejlődött ki az *s-* (*š-*).

a *ŷ*-nyelvjárásból való *gyeplő*, *gyöngy*, *gyümölcs* szintén jól tükrözi az *i > ë* és *i > ü > ö* általános fejlődést (GOMBOCZ, BTLw. 150—3; BÄRCZI, Htört. 21—3). Ha az *s-* (*ś-*) nyelvjárásból került volna *si-* [*śi-*] kezdetű szó a nyelvünkbe, az ugyanúgy megmaradt volna, mint a *szirt* szóban; a valóságban *s-* (*ś-*)-re visszamenő szókezdőt csak palatalis *i* előtti helyzetben ismerünk: *szűcs*, *szőlő*. Mindebből világosan következik, hogyha *ír* és *író* szavunk törökből átvett alakja valamilyen formában tartalmazta volna az őstörök szókezdő *j*-t, akkor az vagy *gy-*, vagy *sz-* szókezdőként máig megőrződött volna. A két szónak kétségen kívül már magánhangzós szókezdővel kellett nyelvünkbe kerülnie; GOMBOCZ, BTLw. 87—8 és 144 még ingadozik, de egyet. előad. 36 szerint világosan *yr-* és *yra* [*ir-*, *ira*] alakokból indul ki.

Ebből a szempontból különösen jelentős, hogy *író* szavunk eredetije, egy másik csuvasos nyelvjárásból, átkerült a cseremiszi (mari) nyelvbe is, mégpedig *jăra* alakban.¹ A cseremiszi szó, amelyre már GOMBOCZ (BTLw. 88) hivatkozik, PAASONEN (NyK. XLII, 61) szerint kétséget támaszt a magyar *író* etimológiájának helyessége iránt, azáltal, hogy: „A szerző nem veszi figyelembe azt a nevezetes körülményt, hogy ily módon e szóban a szóközépi *r*, tehát határozottan csuvasos hangsajátság mellett, a szókezdeten az őstörök *j-t képviselő *j-* volna, pedig, mint ismeretes, a cseremiszi nyelv csuvas jövevényszavaiban az őstör. *j = csuvas *ś*-t szabályosan *s-* képviseli (a keleti nyelvjárásokban részben *ś*).” A dolog ellenkezőleg áll, a cseremiszi adat nyomtatékosan megerősíti a magyar *író* etimológiáját: a köztörök *z*-vel (bask. *jad-*, ufai tat. *jăz-*) szemben az *r* ezúttal is biztosítja a kölesönzés csuvasos jellegét, a szókezdő *j* sajátos kései csuvasos protézis (vö. RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII/1, 14), amely éppen egy ócsuvas *iray-ra utal; POPPE (146) a cseremiszi szó forrásul helyesen ezt a csuvas alakot teszi fel. Ugyane szempontból figyelmet érdemel a PAASONEN (i. m. 60) idézte csuvas *iran* 'holnap' ~ köztörök *jarin* 'ua.' is.

Mindenesetre felettébb tanulságos, hogy a cseremiszi (mari) nyelv csuvas jövevényszavai közül a 'disznó' (*śősná*) mássalhangzós, az 'író' (*jăra*) magán-

¹ RÄSÄNEN (Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen 132) a cseremiszi *jăra* 'Buttermilch' etimológiája kapcsán megemlíti Gombocz magyarázatait (m. *iró* ~ bask. *jad-*, ufai tat. *jăz-*); de, úgy látszik, ő hajlandóbb a csuvas és cseremiszi adatokat (a magyarral együtt) a mai csuvas *əne ərri* 'молозиво [előtej, a tehén első teje ellés után]' kifejezésből elvont *šra alakhoz kapcsolni. AŠMARIN (Thesaurus IV, 115, 117) valóban ismeri a kérdéses kifejezést: *əne irri*, *əneri* 'коровье молоко', az elvont *šra (*ira) alakot azonban sehol nem találom. A csuvas szóval kapcsolatba hozott török (és mongol) szó főbb adatai a következők: ujj. *ayuz* (vö. PELLIOR: T'oung Pao XXVII, 255—7); Káŷy. *ayuz* 'Biestmilch' (BROCKELMANN 5; ATALAY 13), Ibn Muhannā *ayiz* (BATTAL 8). Abū Hayyān *ayuz* (CAFFEROGLU 2), Leideni Névt. *ayuz oylan* 'Säugling' (HOUSTMA 50); osz. *ayuz* 'die erste Milch nach der Geburt, Biestmilch' (RADL I, 173); oszm. *ayiz* 'biestings (colostrum)' (HONY 5), oszm. tört. *ayuz* (TTS. I, 18; II, 16), oszm. nyj. *ayuz*, *avuz* (SDD. I, 78, IV, 161 9); tkm. *ovuz* (BASKAKOV—CHAMZAEV 325); kaz. tat. *üz*, kim. *uwuz* (RADL I, 173); bask. *üüd* (674); nogaj *uwiz* (BASKAKOV 308); kirg. *üz* (JUDACHIN 365); kaz. *üz süit* (ŠAURANBAEV 352); özb. *oyiz suti* (ABDURACHMANOV 377). Íme néhány mongol megfelelő: irod. mong. *uyuray*, *uyuruy* 'substance épaisse, visqueuse; amouille, premier lait d'une vache qui a vêlé; le blanc, le jaune de l'oeuf' (KOW. I, 366); irod. ojr. *uuruy* 'молозиво' (POZDNEEV 45), kalm. *үрөк* '1. die erste, dicke Milch; 2. Fötus, Leibesfrucht; 3. das Eigelb' (RAMSTEDT 454); ord. *үрәк* 'premier lait, colostrum, amouille; jaune d'oeuf' (MOSTAERT II, 737); irod. kh. *uurag* [үрәк] '1. молоко; 2. белок; 3. яичко' (LUVSANDENDĖV 468); irod. bur. *uurag* 'ua.' (CEREMISOV 490); mgr. *urag* 'premier lait d'une vache qui a nouvellement vêlé' (DE SMEDT—MOSTAERT 473). Vö. még POPPE, Introduction to Mongolian comparative studies 63. A török—mongol szó a cseremiszi (mari) és a magyar szó forrásul hangtani és jelentéstan akadályok miatt elfogadhatatlan.

298

hangzós szókezdetre utal, akárcsak a magyarban. A cseremiszi példa alapján arra lehetne gondolni, hogy az *író* (és *ír*) sz-nyelvjárásból való (ennek a magyar anyag sem mondana ellent).¹ E feltevésből bizonyosság persze csak akkor válhatna, ha tudnók: *ír* és *író* szavunk hogyan viselkedett a *gy*-nyelvjárásban. A csuvas e tekintetben, sajnos, teljesen közömbös, akár azért, mert más nyelvjárást képvisel, akár azért, mert benne a régi nyelvjárási sajátosságok kiegyenlítődték, s újaknak adtak helyet.

3. A probléma: az őstörök *d* — szóbelseji helyzetben — régi török jövevényszavainkban megmaradt, két esetben azonban *z* alakban jelentkezik:

idő < *ödeğ (vö. mong. *edüge* < *ödüge 'most'); *szőlő* < *sidlāk (vö. csuv. *širla* < *šidlāk) |

búza < *būzai < *būdai, csag. *budai*; *tűzok* < *tūzq < *tūdaq < *toydaq, csag. *toydaq*, kaz. tat. *tōdaq*.

POPPE szerint az olyan szavak mint *idő* és *búza* két különböző forrásból származnak.

A tulajdonképpeni probléma *búza* és *tűzok* szavunk *z*-jéhez fűződik; firtatása meglehetősen régi keletű. GOMBOCZ (BFLw. 169) szerint őstörök *-gd*-nek a csuvasban és fenti két szavunkban *-z*-felel meg, s ennek alapján ócsuvas *būzai és *tōzak alakokból indult ki. RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII/1, 25—6) elutasítja ezt a magyarázatot, és a *z*-t az őstörök *d* > *δ* későbbi fejlődésének fogja fel, szemben az *idő* *d*-jével, mely a korábbi állapotot tükrözné. RAMSTEDT hatása alatt később GOMBOCZ (egyet. előad. 38) is hajlik arra, hogy az őstörök *d*-nek *z* fokon álló képviselőjét lássa a *búza* és a *tűzok* szavakban. A RAMSTEDT-féle, GOMBOCZtól is megengedett magyarázatot újította most fel POPPE. A látzólag nyugvóponttra ért vita záró megállapítását azonban nem fogadhatjuk el.

Az új magyarázat alapja az, hogy az őstörök *d* egy *δ* fokon át (ezt őrzik többek között Kāšyarī, Rabyūzī stb.) a törökben a következőképpen fejlődött: *d* vagy *z*, szótágvégen *s* (szibériai nyelvek, sarö yögür, *j* (úz, kipcsak, turki), *t* (jakut), *r* (csuvas) (vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 162—4). De GOMBOCZ, aki maga is foglalkozott ezzel a kérdéssel (NyK. XXXV, 267—82 és KSz. XIII, 22—37) jól látta, hogy sem *búza*, sem *tűzok* szavunk nem illeszthető bele ennek a fejlődésnek a menetébe; ezért is indul ki magyarázatukban egy *-gd* (*-γd*-) hangkapcsolatból. És ez végső soron helyes is, csak kissé másként kell megfogalmazni a belőle adódó szabályt: a *d* fent említett fejlődése nem következik be, illetőleg a *d* megmarad eredeti állapotában, ha mássalhangzó előzi meg. És valóban, Kāšyarī, aki gondosan *δ*-t ad a szabályos esetekben, ezúttal világosan *buydai*-t tartalmaz (ATALAY 111; BROCKELMANN 39 *boydai* olvasata helytelen); olyan nyelvek, amelyekben például szabályszerű esetekben *j*-t várnánk, változatlanul *d*-vel jelentkezik: oszm. *buğday* (HONY² 48; GOMBOCZ, BFLw. 55 *boydai* olvasata téves), kaz. tat. *bodaj*, hask. *boğdai* stb. Még tanulságosabb a *tűzok* török megfelelőinek az esete; a török szónak ugyanis két változata van, az egyikben a *d*-t megelőzi mássalhangzó, a másikban nem. Íme: oszm. *toğdari* (HONY 368), csag. *toydaq*, *toydui* (RADL. III, 1168), kirg., szag., kojb., kacs. *tōdaq* < *toydaq (RADL. III, 1206); ellenben: Kāšyarī *tođ* és *toi* (BROCKELMANN 211), oszm. *toy* (HONY 370), *toilq* (RADL. III, 1143). Mind-

¹ Az *ír* és *író* esetében a magyar és a cseremiszi szavak közt teljes párhuzamosságról nem beszélhetünk, mert az *ír* csuvas megfelelője a cseremiszi szókezdő *š*-szel jelentkezik (*šeräs*) (vö. RÄSÄNEN, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tschermissschen 191). Ebből egyelőre annyira világos, hogy a két szó nem hangzott valamenyi ócsuvas nyelvjárásban magánhangzós szókezdettel.

ezen alapján teljesen világos, hogy *érdem*, *kender*, *köldök* stb. szavunk miért nem tartozik az *idő* és *ködmén* kategóriájába. Ezzel tökéletesen megegyezik a csuvasnak az a sajátága, hogy az eredeti *d* (*v* alakban) megmarad, ha *r*, *l*, *n* előzi meg (vö. POPPE, Die tschuvassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türkisprachen: KC'sA. II, 74—5).

Ezen a ponton aztán el is tér a csuvas az általános török fejlődéstől. A többi mássalhangzót követő *d* ugyanis nem marad meg a csuvasban, hanem *r*-ré változik; a változás menete $\delta > z > r$, tehát teljesen azonos a *d* fentebb említett fejlődésével. Töszavakban meglehetősen ritka az olyan példa, ahol az eredeti *d*-t más mássalhangzó előzi meg, mint *r*, *l*, *n*. E ritka példák közé tartozik azonban a γ . RAMSTEDT és POPPE példái közül ide tartozik csuv. *xyra* 'welkes, vorjährliges Gras', kirg. *qaudan*, mong. *qayda*; csuv. *p̄araj*, *p̄ârî* 'tönköly' (> kaz. tat. *boraj*), köztör. *buydai* (csuv. *š̄r*- 'harnen' < *sigde- származtatás nem meggyőző, mert a csuvas alak nehézség nélkül levezethető közvetlenül a török *sîd*- 'ua.': Kāšy. szóból). A többi kérdéses mássalhangzó egy része *d*-vel kezdődő rag előtt szerepel, a *d*-ből ilyenkor szintén *r* lesz: *tu-ra* 'hegyen' (*taγ-da*), *ut-ra*, *ut-ran* (*at-da*, *at-dan*, *at 'ló'*) stb. (vö.: BENZING: ZDMG. XCIV, 395—6; RÄSÄNEN, Lautgeschichte 165—6).

A *búza* és a *túzok* *z*-je tehát a csuvas különfejlődésnek egy korábbi fázisát képviseli. Ilyen körülmények között el kell utasítanunk azt a feltevést, amely a két szót más nyelvjárásból akarja származtatni, mint az *idő*, *ködmén* stb. szavakat. Az őstörök *d* fejleményeit régi török jövevényszavainkban így foglalhatjuk össze: szótagvégen, magánhangzóközi helyzetben a *d* változatlanul megmarad; megmarad a *d* akkor is, ha *r*, *l*, *n* előzi meg, egyéb mássalhangzók után *z*-vé változik. Ugyanebben a hangtani helyzetekben a többi zöngés zárhang még kevésbé tükrözi az őstörök állapotot. Az őstörök *b* is, *g* (< *q*) is részhangú fokon került már nyelvünkbe: *kőró* < *kewrey, őstör. *käbräk (mong. *kebereg*); *bátor* < *bayatur, őstörök *bagatur (mong. *bagatur*). Az őstörök *g*, *q* magyar fejleményeit mérlegelve az eddig feltett *būzai és *tūzq (*tūzq) helyett helyesebbnek látszik *buzyai és *turyzq alakokból kiindulni; az átadó török nyelvben ezek jól elképzelhetők, a magyar nyelvben pedig ezekből is *búza* és *túzok* fejlődhetett.¹

¹ Nem hallgathatom el, hogy *író* szavunk körül számolnunk kell egy elég különös problémával is. Ismeretes, hogy GOMBOCZ (NyK. XXXVII, 334—5) PRÖHLE következő baskír adataira támaszkodva vetette fel e szónak ma ismert etimológiáját: bask. *jad*-, *jáz*- 'köpül', *máj jadū* 'köpülés', *jadmā* 'író'. A szó korábban nem szerepelt KATARINSKIJ szótárában. PRÖHLE (MNy. IV, 177) kimutatta, hogy a kérdéses ige megvan már VAMBÉRY baskír dalaiban is, csak az nem vette észre. A baskír adatok később megszaporoztak az ufai tatár *jáz*- 'köpül', *máj jáz*- 'köpül' szavakkal, szintén PRÖHLE feljegyzésében (NyK. XXXVIII, 344). Az adatok hitelét megerősíti: bask. *jadū*: *máj jadū* 'бить, сбить масло [vaját köpül]', *jon jadū* 'третять шерсть [gyapotot kártol]' (Башкирско-русский словарь Москва, 1958. 715); kaz. tat. *jazu*: *máj jazu* 'пахтаты, бить, сбить масло [köpül, vaját köpül]', *jon jazu* 'щепать, мыкать шерсть [gyapjút forgácsol, kártol]', (Татарско-русский словарь. Kazan, 1950. 307). Tekintettel arra a szoros kapcsolatra, amely a baskír és a kazáni, főleg pedig az ufai tatár közt fennáll, azt mondhatjuk, hogy *író* szavunkkal szemben egyetlen köztörök adat áll. Eppen ezért nem érdektelen megemlíteni, hogy a fentiektől aligha választhatók el a következő adatok: tkm. *jaj*-, *janliq* *jaj*- 'пахтаты [köpül]', *jajma*, *janliq jajmaq* 'пахтанье [köpülés]' (БАСКАКОВ—СНАМЗАЕВ 466); oszm. *gayak* 'churn' (HONY 397), *gayiq* 'der Butterschläger, das Butterfass' (RADL. III, 76), oszm. tört. *gay*- 'yagim çikarmak için yoğurdu çalkamak' (TTS. II, 1023; III, 790), oszm. nyj. *gay*- 'yayikta döğmek' (SDD. III, 1498); csag. *yai*- 'Butter schlagen' (RADL. III, 6), 'battre le lait pour faire le beurre' (PDC. 524), csag. *gayiq* 'vase dans lequel on fait le beurre' (PDC. 524); özb. Qong. *jadū* 'író' (suj. felj.). A *yad*- (*yaz*-)

4. RAMSTEDT és PELLIOT kutatásai nyomán világosan kialakult, hogy az altaji alapnyelvben feltehető a szókezdő *p*-; megfelelői pedig az egyes nyelvekben: mandzsu-tunguz *p*-, *f*-, *χ*-, *h*-, *φ*; mongol *h*-, *χ*-, *f*-, *š*-; török *φ*. Ehhez kapcsolódva RÄSÄNEN (Spuren vom altaischen anl. *p* im Türkischen und im Ungarischen: UngJb. XIX, 101—3) két magyar szóban az altaji *p*- emléket vélte felfedezni *h*- alakjában; e két szó a *hurok* és a *hajó*. Ezekhez az előzményekhez csatlakozva POPPE felteszi, hogy az ilyen típusú régi török jövevényszavaink szintén két különböző forrásból valók. Az egyikben megőrződött volna a szókezdő *h*-, a másikban nem:

hurok < *huruq, alt., tel., szag. stb. *uruq*; mong. *urya*, *huraqa*; ev. *hurka*, evk. *hurka*, ol. *puča* < *purka, gold *pojka* < *purka*, ma. *fuča* < *furqa /
ökör < *ökür, csuv. *vəġâr*, ötör. *öküz*, özb. *hükiz*; mong. *üker*, *hüker*,
 monguor *fugoor* < *hüker < *püker.

A kérdés ezúttal az, vajon van-e csakugyan olyan — mondjuk — *h*- szókezdetű szavunk, amely altaji *p*- előzményre volna visszavezethető; nyelvjárási kettősségről csak ennek eldöntése után beszélhetünk.

E tekintetben kevésbé biztató a helyzet. RÄSÄNEN *hajó* etimológiáját POPPE teljes joggal elvetette. Megmaradt *hurok* etimológiája sem mondható kifogástalanul tisztázottnak. A török *uruq*, *uquq*, *quruq* egymáshoz, valamint mongol és mandzsu-tunguz megfelelőikhez való viszonyuknak tisztázása szétfeszítene mostani mondanivalónk kereteit. De most is utalnunk kell arra, hogy a *hurok* a régi nyelvben *urok*-nak hangzott, s a szókezdő *h* nyilván a *húr* hatása alatt keletkezett (GOMBOCZ, BTLw. 84—5). MÉSZÖLY (Hurka és hurok: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára 263) ezzel szemben a *húr*-ból származtatja a *hurok* szót, figyelmen kívül hagyva a szókezdő *h*- másodlagosságát: éppen ez a magyarázat gyengéje.

Az altaji szókezdő *p*- kapcsán magam is foglalkoztam (MNy. XXXI, 35—41) *ökör* és *ölyv* szavunkkal, amelyeknek *h*- szókezdetű alakjai ismeretesek a XIII—XIV. századi mongolból, valamint a mai dahúrból és a monguorból. Rámutattam arra, hogy ez a *h*- nem egy esetben másodlagos a mongolban, s annak a gyanúmnak adtam kifejezést, hogy talán másodlagos *h*-val számolhatunk e két szóban is. (Az *ökör* esetében a szókezdő szempontjából fontos esetleges indoeurópai etimológiáiról l. NyK. LXI, 187—8.) PAIS DEZSŐ fentebb idézett cikkéhez fűzött megjegyzéseiben (41—2) idéz két érdekes idevonatkozó adatot: 1326/1428 *Hwkur i t h o u* [= *Ökörítő*] és 1367: *Hwlvues p a t a k a* [= *Ölyves-pataka*]; megállapítása szerint ez a *h* nemcsak etimologikus eredetű lehet, hanem analógiás úton létrejött másodlagos magyar ejtést, sőt pusztá helyesírási sajátságot is képviselhet.

RÄSÄNEN a maga *hajó* és *hurok* etimológiáját azzal próbálta valószínűsíteni, hogy turkomán, oszmánli, turki és csagatáj szavakat idézett annak igazo-

és *yay*-alakok hangtani egyczettetése azonban nem magától értetődő dolog. Ha feltesszük, hogy a *yay*- egy korábbi *yad- (> *yad-) -ből fejlődött, akkor a baskír (kazáni, ufai tatár) *yad*- (*yaz*-) *δ* (*z*)-jét ugyanolyan „szabálytalan” (idegen nyelvjárásból való) alaknak kell tartanunk, mint amilyen például bask. *izge* '1. святой, священный, благодетивый; 2. почетный, священный; 3. добрый, хороший' (198); kaz. tat. *izge* 'священный, святой; заветный' (118) < *ädgü (szabályosan *ijge alakot várnánk) (vö. még POPPE: UngJb. VI, 95). A feltevés mellett szól, hogy *z*-s alak a baskíron (és tatáron) kívül máshonnan nem ismeretes; ellene vall, hogy *d*-s alak nem ismeretes sem a régi nyelvből, sem a mai ilyen típusú nyelvjárásokból. A feltevések terén kínálkozó további lehetőségek taglalásától tartózkodnék, míg el nem dönthető, vajon a baskír *z* eredeti-e (< alt. *ʔ), vagy pedig őstörök *d* (> *δ*)-re megy vissza?

lására, hogy az altaji *p*-ezekben a szavakban (vagy egy részükben) *h*-alakban fennmaradhatott. Azonban PELLIOT (JournAs. 1925. I, 24) az ilyen *h*-s alakokat másodlagos, kései fejleményeknek minősítette, és ezeket a kérdés tárgyalásából kirekesztette. RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 39—40, 52—6) szerint az altaji *p*- a törökben nyomtalanul eltűnt.

Mindent gondosan mérlegelve: ez idő szerint nem látok elegendő okot annak a feltevésére, hogy *h*-szókezdős alakban került volna a magyarba a *hurok* (vagy akár az *ökör*, vagy az *ölyv*) török eredetije, még kevésbé, hogy ennek alapján egy *h*- és egy *ø* szókezdős nyelvjárást tegyünk fel az átadó török nyelvben.

5. RÄSÄNEN (Spuren vom altaischen anl. *n* in den türkischen Lehnwörtern im Ungarischen: UngJb. XIX, 99—101) altaji (főleg mongol) megfelelőkre támaszkodva olyan bolgár-török jövevényszavakat tett fel a magyarban, amelyek a hagyományosan ismerteknél lényegesen régebbiek, s amelyeket a szókezdő *n*-jellemezze. A következő hét szót sorolta ebbe a rétegbe: *nyár*, *nyáj*, *nyám*, *nyál*, *nyalka*, *nyak*, *nyargal*. „Altaji” *r*-je miatt kezdettől fogva megkülönböztetett helyet foglalt el köztük a *nyár*. Később (Lautgeschichte 18—9, jegyz.) ezek közül a *nyak* és *nyál* szavakat a finnugor—tunguz egyeztetések közt tárgyalja, és szót sem ejt többé a török megfelelőkről. A *nyár* és altaji megfelelői közt nem tartja lehetetlennek — ha bizonyítalankodva is — az ősrökséget (19, jegyz. és 20). Végül a *nyak* és a *nyál*, a hasonló típusú *nyál*-al együtt RÄSÄNEN uráaltaji egyeztetései közé kerül (Uralaltaische Wortforschungen: Studia Orientalia XVIII/3 [1955.], 21, 24, 41). RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 74) a magyar nyelv *n*-szókezdetű régi török elemei közül már csak a *nyár* szót említi.

Ezekhez az előzményekhez csatlakozik POPPE, amikor az imént tárgyalta nálunk sokkal régebbi pretörök jövevényszavaink egyetlen példajaként említi: *nyár* < *nār; csuv. *šyr* < *šār < *nār; ótör. *jaz*, tkm. *jāz*, jak. *sās*; mong. *nirai* 'fresh, new born' < *nār-ai; ma. *niyarxón* (olv. *nār-xun*). RÄSÄNEN ide kapcsolja még: koreai *njerim* 'Sommer'. POPPE hivatkozik még a (OLLINDERTől kétkedve említett jurák szamojéd (nyenyec) *naara* 'early spring, the end of the winter' szóra; BÁRCZI (I. OK. II, 351) megjegyzései után ezt az egyeztetést figyelmen kívül hagyhatjuk. RÄSÄNEN (i. m. 100) és RAMSTEDT (Einführung I, 75) a török *jāz*-zal a mongol *naran* 'nap'-ot kapcsolja össze. RÄSÄNEN feltételesen a burját *nažer*, *nažir* 'Sommer' szóra is gondolt; ez utóbbit RAMSTEDT (uo.) a török *jai*-hoz kapcsolja.¹ Ezek az egybevetések is elfogadhatatlanok.

RÄSÄNEN megjegyzései a szókezdő *ny*-ről és török jövevényszavaink feltehető „legrégebbi rétegről” persze nálunk sem maradt visszhang nélkül. Magam (A magyarság őstörténete. 1943. 45) az uráli őshazából származó lehetséges török elemeink között megemlítettem a *nyár* és a *nyak* szavakat (RÄSÄNEN többi öt etimológiája kezdettől fogva elfogadhatatlannak látszott). BÁRCZI (MNY. XXXIX [1943.], 288—9) mindjárt utalt a kérdés jelentőségére,

¹ A burját Tun. *nažer* (CASTRÉN), Al., Bal., Tun., Kap. *nažir*-hoz (PODGORBUNSKIJ) tartozik a dahúr *nažir* (IVANOVSKIJ), *nažir* (POPPE) (vö. RAMSTEDT, Einführung I, 75). A ritka mongol szó kimutatható már a mongol-kori Či-yüan yi-yü című kínai—mongol szójegyzékből *najir* alakban (ISHIDA MIKINOSUKE kiad., n° 434); megvan még: Lu-lung sai-lío: *najir* (ed. ISHIDA, 126a), Yi-yü: *najir* (68b). A mongol *najir* korábbi *nadir-ra megy vissza, és összeegyeztethetetlen a feltett *nār-ral.

később pedig részletesen vizsgálat alá vette az itt felmerülő legfontosabb problémákat, a következő helyeken: „Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez” (I. OK. II [1952.], 347–59; Sz. KISPÁL MAGDOLNA, LAKÓ GYÖRGY, MOÓR ELEMÉR hozzászólásai uo. 359–71) és ”A magyar szókincs eredete.” 1958. (67–8). A kérdésre legutóbb visszatért MOÓR ELEMÉR (Török jövevényszavaink „legrégebbi” rétegének kérdéséhez: NyK. LXI, 281–301).

Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének csak egyik — kétségtelenül nem a legjelentéktelenebb — problémáját jelenti a *nyár*: itt a vita a szókezdő hang, pontosabban annak kronológiája körül forog.

Már RÄSÄNEN rámutatott arra, hogy a magyar nyelv *ny*-et tartalmazó török elemei elválasztandók úgynevezett bolgár-török jövevényszavainktól, mert akkor szókezdő *gy*-t vagy *sz*-et várnánk, nem pedig *ny*-et. RÄSÄNEN-nek ezt az érvelését elfogadta RAMSTEDT is, POPPE is. A kérdés mostmár ez: beszélhetünk-e a törökben szókezdő *n*-ről (török *j* -> magyar *ny*- fejlődést jó okkal nem tehetünk fel), ha igen, milyen korból való ez a szókezdő?

GOMBOCZ (NyK. XXXV, 109) nyomán LAKÓ (I. OK. II, 366–8) utalt arra, hogy az obi-ugor nyelveknek is vannak szókezdő *n*-et tartalmazó török jövevényszavai. Ez igaz, de a szókezdő *n*- magyarozatát itt nehézség nélkül megadhatjuk: az átadó török nyelvből igazolható ez a szókezdő; egyes szibériai török nyelvekben (tuba, lebed, küerik, szojot, kojbal, karagasz stb.) ugyanis a szókezdő *j*- az első szótag végén vagy a második szótag elején álló nasalis hatására *n*-nyé vált (vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 187–8). A jelenség másodlagos és kései, semmi köze a *nyár* szókezdőjének a problémájához. Ehhez hozzáfűzhetjük mindjárt: a régi török nyelv nem ismeri a szókezdő *n*-et, s annak meglétére csak a török nyelvelmélekekből nem is következtethetünk.

A rokon nyelvek alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a török mássalhangzó-rendszer — főleg a szókezdők terén — nagymértékben egyszerűsödött. Mint erre éppen a *nyár* kapcsán POPPE (vö. már RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII/1, 33) nyomatékosan rámutatott, a korábbi szókezdő **d*-, **n*-, **ñ*-, **j*-, **j*- egyöntetűen *j*-vé fejlődött a törökben. Elvileg tehát mi sem áll annak az útjában, hogy az altaji szókezdő *n*- a török nyelv fejlődésének az őstörököt (ezt a nyelvelmélekekből ismerjük) megelőző szakaszában még megvolt. POPPE (és RAMSTEDT) ezt a korszakot a pretörökben jelöli meg; magam az őstörököt sem rekeszteném ki ebből a szempontból. Mindenesetre jól vigyázzunk: nem arról van szó, hogy minden török szókezdő *j*-t *n*-re próbáljunk visszavezetni, hanem arról, hogy csak ott, ahol altaji alapon szókezdő *n*-et feltenni okunk van.¹

Ezen az alapon tehát továbbra sem tartom lehetetlennek, hogy *nyár* szavunk forrásául egy őstörök, esetleg pretörök **nár*-t vegyünk fel.

¹ A *nyak* feltehető altaji etimológiájának, illetőleg az ilyen alapon várható szókezdő **n*- feltételezésnek nem mondana ellent az a tény, hogy a szó a mongolban szókezdő *j*-s alakban jelentkezik: irod. mong. *jaq-a*, MTT., MA. *jaqa*, mgr. *džiäga* ord. *džaxa*, ognut *džayu*, kh. *džaxov*, bur., kalm. *zaxv* (vö. POPPE, Introduction to Mongolian comparative studies 136–7). A *jaqa* ugyanis nem tartozik a mongolnak ősi, altaji elemihez, hanem jövevény a törökből, mint — többek közt — a *jimis* ’gyümölcs’ < tör. *yemiš*, *yimiš* (< *ye*-, *yi*- ’enni’ + *-miš* képző; *ye-miš* tkp. a. m. ’eledel, étel’). A fontosabb mongol megfelelők ezek: kínai–mongol szj.: *jemiš* (Hy I 4a, Tk 9a; Ls 135b), *jemis* (Yy 74b); arab írásos szj. *jimiš* (MA., IM.); irod. mong. *jimis*, irod. ojr. *zemes*, kalm. Ö. *zems*, D *zems*; ord. *džimis*; kel. mong. *jims*; irod. kh. *žims*; irod. bur. *žémés*.

6. Korábbi (altaji) *k-* és *g-* szókezdő is egybeesett a törökben, és egységesen *k-*vá fejlődött. Ily módon a már idézett *kölyök* (köztör. *köšäk*, mong. *gölige*) nem tartozik a pretörök jövevényszavak közé. Erre eddig persze senki sem gondolt, s mostani felvetése — ha negatív formában is — csak arra jó, hogy világosan hebonyítsa: a pretörök (altaji) elnevezés bevezetése még gyakorlati könnyebbséget sem jelentene, mert a pretörökön (altajin) belül is számolnunk kellene egy régi és egy legrégibb réteggel.

Az eddig felmerült kérdések kapcsán csak még egy megjegyzést tennék.

Kétségtelen, hogy az i. sz. V. és IX. század között több egymástól többé-kevésbé eltérő csuvasos típusú nyelvjárással (nyelvvel) kell számolnunk. Az sem vitás, hogy a magyar nem került érintkezésbe valamennyi ilyen jellegű nyelvvel és nyelvjárással, legalábbis nem mindegyikből vett át szavakat. Végül, azokból a nyelvekből, amelyekkel valóban érintkezett, ugyancsak nem vett át annyi szót, hogy azok részletesen tükrözhetnék az átadó nyelvek (nyelvjárások) valamennyi lényeges sajátosságát. Amikor vallatóra fogjuk nyelvünk régi török elemeit, és segítségükkel megpróbáljuk az átadó nyelv bizonyos sajátosságait rekonstruálni, nem szabad valamiről megfeledkeznünk.

Többször hangsúlyozta GOMBOCZ, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink forrását képező csuvasos jellegű nyelv őstörök fokon állott. A mai csuvashoz vagy a mari meg a többi szomszédos finnugor nyelv csuvas jövevényeihez képest régi török elemeink valóban lényegesen régisebb állapotot tükröznek. Őstörök fokról azonban nem lehet szó; ellenkezőleg, a nyelvi fejlődésnek olyan szakaszával állunk szemben, amikor egy és ugyanazon őstörök hang helyzete szerint más és más alakban jelentkezik. Ebből következik, hogy például az őstörök szókezdő *j-* hármas képviselőiből nem lehet három, az őstörök *d* kettős képviselőiből két átadó nyelvre következtetni; végképpen megengedhetetlen volna az ilyenformán kikövetkeztetett számokat összegezve — mondjuk — öt átadó nyelvről vagy nyelvjárásról beszélni. Ha pedig mindezt szem előtt tartjuk, ma is csak két ócsuvas jellegű nyelvjárásról beszélhetünk mint régi török elemeink forrásáról, a *š-* és *s-* (*š-*) nyelvjárásról. Továbbra is nyílt kérdés: melyek azok a további sajátosságok, amelyek e két nyelvjárást egymástól elválasztják.

Kétségtelen, hogy régi török jövevényszavaink kutatása hasznos segítséget nyerhet az altajisztikától. Örvendetes, hogy az altajisztika külföldi képviselői egyre növekvő érdeklődést tanúsítanak a bennünket oly közelről érintő nyelvészeti problémák iránt. Kár, hogy a kérdés magyar nyelvű irodalma nem hozzáférhető a számukra.

A magyar szókészlet kutatása számos ponton vet fel hasonló problémákat. Azt hiszem, érdemes volna lefordítani valamilyen idegen nyelvre BÁRCZI GÉZA „A magyar szókészlet eredete” című kitűnő összefoglaló művét. Ez a fordítás nemcsak megismertethetné nyelvtudományi kutatásainkat egy olyan területen, ahol eredményeink iránt a külföldi érdeklődés kétségtelenül megvan, hanem azt is lehetővé tenné, hogy az iranisztika, turkológia, szlavisztika stb. neves külföldi művelői eredményesen hozzászólhassanak vitatott problémáinkhoz.

LIGETI LAJOS

Örmény jövevényszavaink kérdéséhez

I. Bár magyar nyelvbéli örmény jövevényszavak föltevéséről és e fölvések bizonyításáról már régebben többször is esett szó a magyar szakirodalomban, e kérdés először a közelmúltban részesült módszeres, korszerű vizsgálatban. SCHÜTZ ÖDÖN közöl gondosan fölépített, szigorú tudományos módszerrel kidolgozott tanulmányt négy bőrbetegség nevééről, melyeket örmény eredűeknek bizonyít (MNY. LIV, 450—60). E tanulmány igen alapos munka, mely mind a kérdéses szavaknak magyar nyelvtörténetét, mind pedig föltett örmény megfelelőiknek örmény nyelvi problémáit tüzetesen tárgyalja. Igen öröndetesnek tartom, hogy végre szakavatott kéz nyúl ehhez az érdekes kérdéshez, és ha eredményeit nem érzem is szilárdaknak, a cikk kitűnő vitaindító, sok számunkra, magyar nyelvészek számára szinte hozzáférhetetlen részletről tájékoztat, s ennél fogva remélhető, hogy e tárgyban meginduló eszmecsere ennek az érdekes kérdésnek tisztázásához, igenlő vagy tagadó irányban való eldöntéséhez fog vezetni.

Mint mondtam, a tanulmány eredményeit nem érzem szilárdaknak. Valóban, engem az igen szép, szakszerű fejtegetések nem győztek meg, s ezért itt kételyeimet akarom kifejezni. Ismételten hangsúlyozom, hogy e vitacikk nem óhajt értékítélet lenni, hiszen Schütz tanulmányát én lektoráltam a Magyar Nyelv számára, s igen szépnek, hasznosnak, föltétlenül közlendőnek ítéltam. Maguk ezek a kétkedő reflexiók sem születhettek volna meg Schütz anyagfeltárása és fejtegetései nélkül. Lehet, hogy itt előadandó akadémikuskodó megjegyzéseim, ellenvetéseim elháríthatók, és Schütz fölvései a későbbiek folyamán legalább részben igazolódnak, de hogy ehhez eljuthassunk, hangot kell adni az ellenvetéseknek is. Természetesen az örmény nyelv oldaláról nem tudok hozzászólni a kérdéshez, az ide vonatkozóban tehát Schütz megállapításait teljes érvényűeknek teszem föl. Magyar nyelvi oldalról azonban többrendbéli aggályom támadt.

2. Bármely nyelvből származtatott jövevényszavak esetén elsősorban tisztázni kell az átvétel történelmi lehetőségeit, föltételeit; igazolni kell, hogy egy adott korban a kérdéses két nyelv, a föltett átdó és az átvevő érintkezett, vagy legalább érintkezhetett egymással. Schütz, miután Kézai és néhány más krónika egymásból származó megjegyzésének, mely a magyarországi örmények valószínűtlenül korai bevándorlásáról szól, óvatosan egyelőre nem tulajdonít különösebb bizonyító erőt, hivatkozik IV. Béla oklevelére, mely 1243-ban megújítja az esztergomi örményeknek a tatárjárás viharaiiban elpusztult kiváltságlevelét (MonStrig. I, 345), valamint IV. László (1281.) és III. Endre (1290.) egy-egy oklevelére, melyekben „terra Armeniorum nostrorum”-ról (MonStrig. II, 142) és „terra Armeniorum”-ról (MonStrig. II, 274—5) esik említés, mint amelyeket a király tovább ajándékoz. Schütz ide von még néhány oklevelet, melyek egy „villa Ermen”-t említenek Esztergom közelében, egy érsekit (1289: MonStrig. II, 248), egy káptalanit (1315: MonStrig. II, 707) és egy királyit (1290: MonStrig. II, 271), mely utóbbiban a felsorolás sorrendjéből valószínű, hogy itt ugyancsak örmények községéről van szó, mert a „terra Armeniorum” Aquae Calidae és Kovácsi (*kouachy*) között terül el, és az 1290-i királyi oklevél Ermen községe a felsorolásban *Aquae Calidae* és *Kovathy* között van említve. Így fogja föl e kérdést SCHÜNEMANN is (Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa 56, 67), ki az Esztergom vidéki örmények telepének földrajzi elhelyezését is igyekszik meghatározni. Fejtegetései az azonosítást valószínű-

sítik, bár e kérdést érdemes volna újra megvizsgálni, mert hiszen elvégre az *Ermen* község nevében esetleg a földrajzi nevekben gyakori *örmény* 'örvény' közszo is rejtőzhetnék.

Az okleveles anyagból annyi kétségtelen, hogy a XIII. században Esztergomban, illetőleg a környékén volt örmény telep, tehát ezen a ponton a magyar és az örmény nyelv érintkezése lehetséges volt. De a tények másfelől egyszerűs mind meggondolkodtatók. Ott, ahol kétségtelenül éltek örmények, tehát Esztergomban, nem is egy oklevél, hanem az okleveleknek egész sora tanúskodik róluk, föltűnő tehát, hogy máshol oklevélárainkban nemigen találkozunk velük. Tudom, hogy ez nem perdöntő érv, hogy a források megmaradása vagy elpusztulása rengeteg körülménytől függ, és hogy Esztergom az oklevelek megőrzése szempontjából szinte kiváltságos hely volt. Az sem egészen áll, hogy másutt nem mutathatók ki örmények a középkori Magyarországon, mert például IX. Bonifác pápának egy 1399-i oklevele megemlékezik a brassói örményekről (ZsigmOkm. I, 690), s a gondosabb kutatás esetleg még egy-két ilyen adatot fölszínre vethet. Az örmények körüli meglehetősen nagy csend azonban mégis inkább arra mutat, hogy számuk, telepeik országos viszonylatban nem lehettek jelentékenyek. De meglepő az is, hogy *Örmény* nevű embert forrásaink nem említenek, én legalábbis nem emlékszem, hogy eddig ilyenrel találkoztam volna, ami persze szintén nem jelenti azt, hogy esetleg a továbbiakban nem bukkan föl ilyen is. Ami az *örmény* népnévből keletkezett helyneveket illeti, tudjuk, hogy ilyenek, talán a fönt említett *Ermen* településnéven kívül, szintén nincsenek. Persze nem teljesen lehetetlen, hogy az *örmény* 'örvény' közszóból magyarózott földrajzi nevek egyike-másika esetleg az *örmény* népnévből származhatik, bár ennek igen kevés a valószínűsége. A településnevek hiánya azonban érthető: a magyarországi örmények, ha az esztergomiakról tudottakat lehet általánosítani, nem földművesek voltak, hanem kereskedők, esetleg kézművesek, IV. Béla említett kiváltságlevele is erre mutat: „... Armeni cum suis Mercimoniis ad quemcumque locum tributarium accederent, inter terminos Regni — nullum persolverent tributum” (MonStrig. I, 346), s az Esztergom melletti „villa *Ermen*”-nek sem volt számottevő határa, szántóföldjei nem voltak (vö. „quia terras arabiles eisdem dare non ualemus”: MonStrig. II, 708), legfőlőbb szőlők lehettek. De városaink sem emlegetik őket, holott a városi hospesekről számos adat tanúskodik. Mindez inkább arra mutat, hogy bár kétségtelenül voltak örmények a középkorban Magyarországon, számuk — az esztergomiakon kívül — országos viszonylatban igen csekély lehetett.

Nos, ha csekély számban is, de elvégre voltak itt örmények, és az országot járó kereskedők, kézművesek révén örmény szavak elterjedhettek, meghonosodhattak. Schütz négy bőrbetegségnévnek bizonyítja örmény eredetét. Sajnos, azt nem tudjuk igazolni, hogy a középkorban Magyarországon örmény orvosok is működtek, pedig ez volna az igazán nyomós érv. Bár azt Schütz kimutatja, hogy egyebütt éltek a középkorban hírneves örmény orvosok, de Magyarországról ezt eddig nem lehet igazolni. Rendkívül vékony szálaeska az, amelyre Schütz ezzel kapcsolatban hivatkozik, hogy tudniillik az esztergomi örmények telepe a Johanniták birtokán feküdt, és ez a lovagrend a Szentföldön gyógyítással is foglalkozott. Forrásaink e némasága komoly hiány. Általában a szószármaztatásnak fontos támogatója, ha több, ugyanabba a fogalmi körbe tartozó szóról igazolható vagy valószínűsíthető, hogy mind egyazon nyelvből származnak. Így volna a jelen esetben is, ha valamiképpen igazolni tudnók örmény orvosok tevékenységét a középkori Magyarországon. Enélkül azonban az

elég szűk körbe tartozó, örménynek magyarázott szósor fogalmi egysége inkább zavaró. Nem tarthatjuk valószínűnek például, hogy örmény telepeseinkre a bőrbetegségek minden másnál inkább jellemzők voltak, vagy hogy az országot járó örmény kereskedők nem egyes iparcikkeknek, hanem bőrbetegségeknek örmény neveit terjesztették el.

Végeredményben tehát a kérdéses örmény szavak átvételének történeti lehetősége kizárva nincs, de jelenlegi tudásunk mégsem szolgáltat teljesen meggyugtató alapot a kérdéses nyelvi hatás föltevésére.

3. Lássuk azonban magukat a szavakat. A *kosz* szó első adatául Schütz az 1522: *Koszos* személynévre (Oklsz.) hivatkozik (egyéb adatokra l. Oklsz., NySz.), örmény megfelelője *k'os* 'rothadó, illetőleg száraz (beszáradt) undok kelevény, mint a lepra; juh-, kutya-, fabetegség; viszketegség, rüh, pikkelysömör; stb.' volna. Jelentés szempontjából komoly ellenvetést tenni nem lehet; ha a magyar meg az örmény szó esetleg orvosiilag nem mindig pontosan ugyanazokat a bőrbetegség-változatokat jelenti is, kétségtelen, hogy a két szó jelentései között olyan fokú a rokonság, amely az etimológia szempontjából tökéletesen kielégítő (a részletekre l. SCHÜTZ: MNy. LIV, 453, 457–8). Ugyanez mondható el a hangalakról is: a *k'os* hehezetes *k'*-jának a magyarban hanghelyettesítéssel aligha felelhetne meg egyéb, mint *k*, a többi hang pontosan egyezik. Schütz az Árpád-kor végére utal, mint az átvétel legkorábbi lehetőségére. Mindez igen meggyőzőnek látszik. Ámde *kosz* szavunktól aligha választható el a *koszmó* 'a kis gyermekek fejét ellepő koszfélé var vagy hártya' (CzF.), *koszmós*, *koszmos* 'koszos, fejvaras, piszkos' (CzF.), 'koszos, varos, piszkos (disznó)' (MTsz.). E szóval nyilván azonos a SchlSzj. „*kvzmo* : timo | *kvzmus* : timosus” adat. A *timo*, *timosus* latin szavakat semminemű, rendelkezésemre álló latin szótárban nem találom; SZAMOTA a *timo*-t íráshibának tartja *tinea* helyett (25, jegyz.). Ez lehetséges; de bárhogyan álljon is a dolog, e szavak, melyeket sorrendben a „*vizketh* : prurit | *cutella* | pruritus | *var* : scabies | *ev* : sanies” követ, nyilván azonosak a *koszmó*-val, illetőleg a *koszmos* (*koszmós?*) származékkal. Mármost fölteszem a kérdést, hogy egy, legkorábban a XIII. század vége felé átkerült idegen szóhoz járulhatott-e *-mó* denominális képzőbokor. Aligha. E képzőbokor rendkívül ritka, az *ormó* (melyen keletkezése is megállapítható), *gajmó* szavunkon kívül nem is tudnék rá hamarosan példát mondani (ha van még, valóban nem sok lehet), és semmi okunk, alapunk sincs föltenni, hogy a XIV. században lényegesen több lett volna ilyen, annyi, hogy analógiájukra új származékok alkotására nyelvünk képes lett volna. Nem volna ugyan hangtörténeti akadály annak sem, hogy az örmény szó átvételét akár száz évvel régebbre tegyük, mert az *o* > *a* nyíltabbá válás nem olyan köteles folyamat, amelynek elmaradása nem volna lehetséges, s amely ily módon az átvétel idejének kérdésébe döntően avatkoznék bele, másrészt a SchlSzj. adatainak *v*-je olvasható esetleg *o*-nak is, vagy lehet egy zártabbá válásnak az eredménye. De semmi okunk sincs föltenni, hogy a *-mó* képzőbokor a XII. század végén is lényegesen gyakoribb lett volna, mint a következő századokban. A *kosz* meg a *koszmó* összefüggése olyan, sokkal régebbi időre mutat, amikor az *-m* denominális nomenképző is, meg az *-ó* is eleven volt (ez utóbbi persze sokáig eleven maradt), és a képzőhalmaz megváltozhatott. A N. *koszmos* és a SchlSzj. *kvzmus* alakja, valamint a N. *koszmól* 'mocskol' (MTsz.) egy *koszom egykori létére enged következtetni, bár persze nem lehetetlen, hogy a mai *koszmos* rövid magánhangzós végső szótagja rendszerkényszer, az *-os*, *-us* végű, igen nagyszámú melléknevekhez való analogikus igazodás eredménye, a *kosz-*

mol ige pedig egy ilyen másodlagos *koszmos*-hoz igazódik. A SchlSzj. adatait meg éppen *koszmús*, *kuszmús*-nak is lehetne olvasni, noha ez nem látszik valószínűnek. Ez az *-m* denominális nomenképző a XII–XIII. században már aligha volt eleven; a *Detrehem*, *Kozárom*, *Bolgárom*, *Somogyom*, *Tühütüm* alakokban MELICH is *-n > -m* változást lát (MNY. XIII, 18, XXI, 126; úgy BÁRCZI, TihAl. 153), az *-n-t* tekinti az eredeti változatnak D. BARTHA KATALIN is (A m. szóképzés tört. 108), míg ZSIRAI a kérdést óvatosan függőben tartja (MNY. XXIII, 313). De még ha az derülne is ki, hogy a XII. században egy *-m* becéző, esetleg helynévképző eleven lehetett, ebből sem válnék valószínűvé, hogy egy betegségnévhez is járulhatott, majd azután megtoldódott még egy denominális *-ó* képzővel. Arra nem is akarok hivatkozni, hogy a *kosz* nomen-verbum-tő, vö. *koszik* 'kopik, vásik' (MTsz.), bár ez a körülmény is inkább a szó nagy régisége mellett szól, de névszók képző nélküli újabb igésülése nyelvjárásainkban nem példátlan (SIMONYI: Nyr. VI, 197, XXXVIII, 241 kk., LXVII, 52; ZOLNAI GYULA: MNY. XL, 153 kk.; BÁRCZI: MNY. XLIV, 92). A képzőkkel kapcsolatban mondottak azonban jóval régebbi korra mutatnak, s ehhez a tő nomen-verbum viselkedése is jobban illik; nem valószínű tehát, hogy az alapszó Magyarországra betelepült örményeknek köszönhető. Ha viszont a konfogalás előtti magyar–örmény érintkezés lehetősége igazolódna, az örmény származtatás sokat nyerne valószínűségben. Ebben az esetben az örmény *o ~ magyar u > o* megfelelést sem volna nehéz igazolni.

4. Egy másik örményből származtatott szavunk a *keh* lóbetegség-név, melynek örmény etimonja *key* 'fakadék, kelés, tályog a testen; seb; üszök; stb.' volna. Hangalak szempontjából a származtatás védhető: ha föltesszük, hogy a szó a XIII. század végénél nem régebb, sőt inkább fiatalabb átvétel, a *-γ → -h* hanghelyettesítés föltehető. Nincsen ugyan példánk arra, mivel helyettesítődik jövevényszóban a szóvégi *-γ* az oszmán-török hatást megelőző korban, de amikor már a magyar hangrendszerben ez a hang nincs meg (utolsó előfordulása a magyar *γ*-nek a LeuvGl. *scuicscerech* adata), föltehető, hogy a hanghelyettesítés *h-t* vagy *h-t* is eredményezhetett. A nehézségek más vonalon jelentkeznek. A *keh* szó általános jelentése 'köhögés, hurut', vö. *keh* (2.), *kehe*, *kehi*, *kehül*, *kehél*, *kehes*, *kehés*, *keheteges*, *kehécsél*, *kehint* stb. (MTsz.), és ezek nem választhatók el a *köhög*, *köhécsel*, *köhint*, továbbá a *köhej*, *köhejt*, *köhent*, *köhöröcl* (MTsz.) stb. szavaktól, s velük együtt nyilván hangutánzó tő hajtásai, melynek legrégebbi jelentkezése a Komj: SzPál 381: *kühüskühüden* (NySz.). E szócsalád így kifejező jellege és jelentése alapján teljesen független a 'tályog' jelentésű örmény szótól. Van azonban a *keh* állatbetegségnek egy olyan változata, amelyben a köhögést, a váladék-termelést a torokban, az állcsontok között keletkezett gennyes tályog okozza, mint erre Schütz rámutat (i. h. 458–9). Nem lehetetlen, hogy voltaképpen két *keh* szó van vagy volt a magyarban; az egyik a hangutánzó eredetű és 'köhögés'-t jelentő, a másik egy eredetileg 'tályog' jelentésű és az örményből származó. A kettő idővel azonos hangalakja alapján és a tárgyi érintkezéstől segítve elkeveredhetett: a 'köhögés'-t jelentő *keh* hatására a 'tályog' jelentésű *keh* csak a torokban keletkező és köhögést előidéző kelevény nevévé szűkült. Meg kell azonban jegyezni, hogy e jelentést az örmény szó teljes kikapcsolásával is meg lehet érteni: minthogy a toroktályog *keh*-hel, azaz köhögéssel jár, érintkezési képzettársulás útján a 'köhögés' jelentésű *keh* a toroktályognak meg a belőle fakadó váladékknak is a nevévé válhatott. De lehet a 'tályog' jelentésű *keh* szó elvonás is a *kehe-csomó*, *keh-daganat*, *keh-kelevény* összetételekből, melyek mind kimutathatók. A *keh* szó

örmény származtatását tehát semmiképpen sem lehet szilárd etimológiának tekinteni.

5. Harmadik idevágó szavunk a *piszok*, melynek etimonjául Schütz az örmény *pisak* '1. foltos, pettyes, tarka; 2. leprás, koszos; 3. folt, petty, tarkaság; 4. himlő, foltos bőrbetegség, szeptló' szót ajánlja. Az örmény szó különben Schütz bizonyítása szerint perzsa eredetű, s ennek alapján legrégebb alakja *pēsak*, melléknév, és eredeti jelentése 'rühes, leprás'. Az eredeztetés hangtani, alaktani és jelentéstani szempontból nem volna lehetetlen, habár számos áthidaló föltevést tesz szükségessé. A magyar szó alapja, fejlődésének kiinduló pontja egy **piszak* 'leprás, koszos; foltos'-féle jelentésű melléknév, s ez az örmény *pisak* átvétele volna. Ebből a magyarban **piszokol* ige, esetleg *piszokos* pleonasztikus melléknév keletkezhetett. Ilyen alakok megléte ugyan nem igazolható; legföljebb azt említhetem meg, hogy gyermekkoromban családi nyelvünkben használatos volt tréfás árnyalattal a *piszokos* változat (de ugyanígy *szutyakos* is), és ennek talán, édesanyám révén, nyelvjárási háttere volt, bár ez utóbbit nem tudom kimutatni. — A kétnyíltszótagos tendencia hatására keletkezhetett ezekből a *piszkol*, *piszkos*, emezekből pedig elvonással a *piszok* főnév. Nyelvtörténeti adataink e föltevésnek nem mondanak éppen ellent, ha az 1577: „Valentinus *Pysok*” (MNy. XXVI, 328) adatot, mint amelynek ide tartozása bizonytalan, elhárítjuk. A *piszkol* ige ugyanis a XVII. századból adatolt, a *piszkos* melléknév Mikesnél fordul elő, míg a *piszok* főnévre az első adat PÁPAI PÁRIZ szótárának BOD-féle átdolgozásából ismeretes (NySz.). Persze mindezek a kései adatok nem zárják ki azt, hogy a vázolt folyamat jóval korábban ment végbe, és az is lehetséges, hogy az említett *Pysok* személynév is 'piszkos, koszos' jelentésű elvonás a *piszkol*-ból. Legkevésbé látszik valószínűnek, hogy a *piszok* főnév egyenes folytatója egy XIII—XIV. századi sokáig lappangó **piszok* melléknévnek. (E melléknévnek lehetne egyetlen bizonyítéka a *Pysok* személynév.) — A jelentések között sincsen áthidalhatatlan nehézség, noha a *piszok* szónak (és a származékaiiban rejlő alapszónak) 'bőrbetegség' jelentése sehol sem mutatkozik. De elképzelhető, hogy egy 'kiütéses bőrbetegségben szenvedő' jelentésű **piszak*-ból keletkezett *pisz(a)kol* *pisz(a)kos* olyanféle jelentésváltozáson ment át, mint mostanság a *koszos*, *kosz*, *összekoszol* stb.

Lehetőségek tehát vannak. Mégis sokkal valószínűbbnek kell tartanom azt a magyarázatot, melyhez hasonlólt először HORGER ajánlott, összekapcsolva a *piszkol*-t a *piszkál* igével (NéNy. V, 80), melyet a SzófSz. is átvett, de amelyet nemcsak Schütz, hanem KNEZSA is a leghatározottabban elutasít azon az alapon, hogy „a *piszkol* igének 'schüren, wühlen; piszkál' jelentése nincs, ezt HORGER sem tudja idézni (előadásából nem derül ki, hogy a 'stöbern' jelentés, amely „már régen elavult”, sehonnan sem igazolható), és így az egész magyarázat ingatag feltevészhalmaz” (SzlJsz. I/2, 914). Ám a dolog nem intézhető el ilyen egyszerűen. Mint tudjuk, a kifejező szavak egyik legfontosabb jellemző vonása, hogy igen nagyszámú alakváltozatban jelentkeznek, ezek az alakváltozatok azonban nem függenek szabályos hangmegfelelésekkel össze, hanem szeszélyes sokféleséget mutatnak (GOMBOCZ: MNy. IX, 387—8; BÁRCZI, A m. szókincs eredete² 24—5), olyannyira, hogy ilyen szeszélyes alakváltozatok meglétét a kérdéses szócsalád expresszív eredetének kritériumául használhatjuk. Ugyanez áll a jelentésekre is, melyek csak lazán függenek össze, inkább bizonyos általános hangulati rokonság alapján. Elég, ha a *caf-*, *caf-* kifejező szótó alak- és jelentésváltozataira utalunk példaképpen (*cafog*, *cafol*, *caflat*, *caplat*, *calol*, *cafat*, *cefet*, *cafrak*, *cafrang*, *cefre*, *cibere*, *cafri*, *csavira*, *szofra* stb.; vö.

EtSz.). Nos ez a tétel tökéletesen illik a minket itt foglalkoztató tőre és családjára. Hevenyészett példatárként itt elég legyen megemlíteni a következőket: *piszmat* 'apró szemét', *piszmatol* 'piszkít, szemetel'; *piszmog*, *szuszog*, *pepecsel*, *babrál*, *piszkál*, *turkál*, *vájkál*, *piszmál* 'piszkál, turkál, vájkál', *piszmaság* 'tunyaság, lustaság, lassúság, tehetetlenség', *piszmati* 'piszmogó ember', *piszmota* 'piszmogás; piszmogó', *pöszmög* 'piszmog, sokáig babrál valamivel', *pöszmötés* 'homályos, maszatos (pl. pohár)', *maszmatol* 'valamit piszkolva, ügyetlenül és lassan végez', *maszmókol* 'tesz-vesz', *preszmog* 'piszmog, kelletlenül dolgozik; szomorkodik, búsul'; *preszmog az eső* 'permetezik' (vö. *szemetel*); *poszmat* 'szemétdomb, ganajdomb', *peszmet* 'apró szemét', *peszmetel* 'szemetel', *peszmeteg* 'apró, semmit érő', *paszat* 'szenny, piszok, mocskok; piszkos kenőcs; szemét', *paszatal*, *elpaszítol*, *piszatal* 'maszatal, mocskol'; *pancsol*, *maszat*, *moszat*, *macat* 'szenny, piszok, rondaság; szemét', *maszatal* 'piszkít; valamit piszkolva, ügyetlenül és lassan végez, piszmog, pepecsel, babrál', *maszatos* 'összezevőzt gyümölcs; pityókos, mámoros, borókás', *peszel* 'szemét; haszontalan, semmirevaló', *peszettel* 'maszatal, mocskol', *peszterkel*, *peszterkél* 'piszmog, pepecsel, sokáig szuszog v. vesződik valamivel; kotorász, vájkál; ingerel', *piszterkél* 'babrál; piszkál, hollygat, háborgat, abajgat, noszogat', *meszet* 'szemét', *meszet-maszat*, *miszil-maszat* 'szemét', *miszi-muszi* 'szuszogó, lassú dolgu', *meszledett* 'pongyola, hanyag, rongyos öltözetű', *piszkint* 'piszkálva megérint', *piszkítol* 'piszkálgat', *piszkoti* 'piszmogó ember', *piszkutál* 'bizgat, piszkál', *maszkatol*, *maszkolol* 'ügyetlenül babrál, pepecsel, piszmog; rágicsál, majszol', *masztal*, *masztol*, *mosztol* 'maszatal, mocskokban vájkál', *mosztos*, *masztos* 'maszatos, mocskos', *piszog* 'piszmog', *piszpadol* 'piszmog, babrál; finnyáskodik, válogat az ételben', *pisszant* 'könnyedén megpiszkál, megérint', *maszog*, *maszókol* 'ügyetlenül és lassan, szuszogva csinál valamit', *maszuta*, *baszuta*, *maszuka* 'ügyetlen, piszmogós, mamlasz stb.', *maszutól* 'kedvetlenül foglalkozik valamivel, piszmog', *muszog* 'ügyetlenül és lassan szuszogva csinál valamit, piszmog', *piszonyu* 'szinehagyott, fényvesztett, piszokszerű (viseltes szövet, ércnemű)', *pipiszkál*, *pitiszkal* 'piszkál, piszkálgat, babrál, piszmog, pepecsel', *pitizál* 'babrál, piszmog, pepecsel, lassacskán motoszkál valamin' (MTsz.); *moszat* 'apró piszok, porrá morzsolódott szemét, porszem testen, ruhán', *moszatal* 'piszmog, babrál, apróságokkal bibelődik' (SzamSz.); éppígy *piszkál*, *piszkatalódik*, *piszlingöl*, *piszma*, *maszatal*, *maszatos*, *mászölög* stb. (SzegSz.); *piszmitöl* (OrmSz.) stb. stb., de esetleg ide vonható még a *pocékol*, *pocél*, *pocézik*, *pocézzgat*, *pedz*, *pacsa*, *pacsalkodik*, *pacsangol* stb., sőt talán a *picé*, *piszka* stb. stb. (MTsz.). Az adatokat szinte lehetetlen rendbe rakni, mert ha alaki szempontból csoportosítom a változatokat, ezt keresztezi a jelentések szempontja, ha a jelentések alapján osztályozom őket, az alaki rokonság zavarodik meg, sőt — mint a példákban kitűnik — sokszor ugyanannak a változatnak megvan a 'pepecsel, piszkál' és a 'szemetel, piszkít' jelentése. Annyi azonban kétségtelen, hogy a változatos alakú szavak a következő egymással kapcsolatban álló főbb jelentéscsoportokba oszlanak: 1. 'piszmog, ügyetlenül, kelletlenül, kontárkodva tesz-vesz, dolgozik'; 2. 'babrál, turkál, vájkál'; 3. 'pancsol'; 4. 'piszkít, szemetel'. De ezek a jelentések össze-vissza, számtalan árnyalattal kapcsolódhatnak egymásba, így a 'szemetel' közvetlenül társul a 'babrál, turkál'-hoz, a 'piszkít' a 'piszmogva, ügyetlenül dolgozik'-hoz stb. Az összefüggéseket esetről esetre pontosan megállapítani lehetetlen, annyira összefonódik egymással az egymástól függetlenül keletkezett alakváltozatok és jelentésvariánsok tömkelege. Ezeket csak az azonos vagy hasonló hangsorhoz fűződő hangulat

köti össze, amely hangulathoz változatos jelentések asszociálódnak, továbbá az így keletkezett szavak alaki és jelentésbeli burjánzása újabb alaki és jelentésbeli változatokat hoz létre. Ezekben az összefüggésekben tűnődni persze lehet, sőt talán föltevéskepven a jelentések összefüggésében valami rendszert sem volna lehetetlen találni, itt azonban nem ez a célunk. -- A bemutatott családba jól beleillik a *piszkol* ige, s a belőle elvont *piszok* főnév, a hozzá keletkezett *piszkos* melléknév stb. Arra akartam itt csak rámutatni, hogy föltétlenül zsákutcába jutunk, ha a kifejező szavakat bele akarjuk kényszeríteni a szabályos hangmegfelelések és a szabványos jelentésláncolatok nyúgába. Az a fentiekből — azt hiszem — kétségtelen, hogy ilyen *pisz-, pasz-, posz-, pesz-, misz-, masz-, mosz-, mesz-* stb. kifejező hangsor a magyarban igen jelentékeny számú szót keltett életre, s hogy ezek kifejező hangsorhoz nemcsak a pepecselő, lassú, ügyetlen munka, a babrálás, turkálás, pancsolás, de a szennyesség fogalma is kapcsolódik. A *piszkol* ige expresszív származását ezek a tények nézetem szerint kielégítően megmagyarázzák. Ebben az esetben azonban az örmény eredeztetés lehetősége teljesen elhalványul.

6. Utolsó szavunk a *csécs* 'himlő, kanyaró', megfelelője volna az örmény *čec* 'himlőhely, hegecske'. A megfelelés hangtani szempontból kifogástalan, jelentés szempontjából meg éppen csaknem azonosságról beszélhetünk. A palatalizált *č*-nek a magyarban aligha felelhetett volna meg más affrikáta, mint — hanghelyettesítéssel — *cs*, a magyar szó *é*-je lehetett megelőzőleg szabályos nyúlás következtében keletkezett *ē*; ez az *ē csičcs, csičcs* (MTsz.) nyelvjárási alakok alapján igazoltnak tekinthető. Schütz úgy véli, hogy a *csécs* mint dunántúli tájszó az esztergomi örményekre mutat. Ma valóban csak a Dunántúlról ismeri e szót a MTsz.; az erdélyi adatokat (ezeket a Schütztől idéztem helyen: Nyr. XLV, 156—7 nem találom) újabb, későbbi örmény jövevényeknek tartja. A szó régebben szélesebb körben is élhetett, talán ez magyarázza meg a rája vonatkozó első adatot, melyet Comenius Januájából idéz a NySz. és az EtSz. Megjegyzendő azonban, hogy ma éppen Esztergomból és környékéről nincsen kimutatva. — Ez ellen az egyeztetés ellen voltaképpen semmi ellenvetést sem lehet tenni, és a régebbi török egyeztetés ellen fölhozott érvek, melyekre már az EtSz. is utal, kétségtelenül helytállóak. De ha a fenti három szóval szemben kifejezett aggályok alaposak, akkor ez a szó egyedül marad mint örmény jövevényező, s ez az etimológiának nem éppen válik az előnyére. Azonfelül elég nagy súllyal esik a latba az a körülmény, hogy — mint Schütz erre lelkiismeretesen fölhívja a figyelmet — ez a szó az örményben nem eredeti, hanem jövevény, bár ismeretlen forrású. Ebben az esetben azonban fennáll az a lehetőség, hogy a magyar is ugyanonnan vette, mint az örmény, vagy hogy a magyar szó más, nem örmény közvetítéssel megy vissza ugyanarra a forrásra, mint az örmény. MUNKÁCSI kaukázusi eredetre gondolt (ÁKE. 196). Mindenesetre idegen nyelvekbeli történetének tisztázása előtt a magyar szó eredete bizonytalan marad.

Íme egészen röviden — a MNy. korlátozott terjedelmének kíméletével — azok az ellenérvek, melyek előadására Schütz szép és hasznos vitaindító tanulmánya serkentett. Az igazságot csak a kérdés minden oldalról való megvilágításával, megvitatásával lehet megközelíteni. Ezért talán nem volt haszontalan, ha kételyeimet itt kifejeztem.

BÁRCZI GÉZA

Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez*

1. Az ikerítésekbeli elemek a köztük levő hangalaki eltérések ellenére bizonyos vonatkozásokat éreztetnek. Sőt éppen a hangzásbeli nem egyezésnek, de egyszersmind vonatkozásnak az érzése az a mozzanat, ami szerintünk jellemző az ikerítésre, aminél fogva az egységként hat. Hogy mi kelti a vonatkozás érzését, azt nyelvekre, nyelvallapotokra nézve nem lehet egyetemlegesen meghatározni.¹

Az ikerítés jelenségének alapokát az emberi lélek játékosztónében kereshetjük, mégpedig a játékosztónnek olyan irányú hajlamában, hogy változatos-ságot teremtsen az egységben. Ez a hajlam készítette és készíti a mi nyelvünket, de más nyelveket is arra, hogy mély és magas hangú vagy illabialis és labialis alakpárokat váltogasson, majd kapcsolatukat fogalom- vagy érzelme-árnyalatok kifejezésére alkalmazza. Ami itt a lelki játékosztón egyik folyamánaként végbemegy, az tulajdonképpen bizonyos mértékű dissimilatio, elhasonulás, mégpedig magánhangzó-elhasonulás, de funkcionális elhasonulás.

„Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre” címen a *dib-dáb* és a *billég-ballag* kifejezéseket tárgyaltam folyóiratunk 1959. decemberi számában (MNy. LV, 458—61).

Ott a *billég-ballag*-ra vonatkozó szakaszban ezt írtam: „A hangrendváltó osztódásos ikerítésben, illetőleg a hangrendváltással keletkezett tagnak önállósulásában a magyar és általában a finnugor nyelveknek nagyon fontos, a nyelvfejlődés igen korai szakaszaiba visszanyúló jelenségére — a szóalkotásnak egy nem kevésbé lényeges módjára — találhatunk magyarázatot: a mély és magas hangban eltérő szópárok egy részének (pl. *kavar* : *kever*, *mál* : *mell*) létrejöttére.”

2. Gyakori eset a mostani és a régebbi magyar nyelvben, hogy két azonos vagy hasonló értelmű szó csupán a mély és magas hangrendűségben tér el egymástól. Néhány, a régiségbe adatszerűen vissza vezethető példát említünk csak. — Árpád-kori emlékeinktől kezdve a népnyelvig kimutatható egy *mál* szó, főképpen hegyalakulatokkal kapcsolatban: 'délnek fekvő, meleg, növényzet borította, igen gyakran szőlőtermő hegyoldal, hegylejtő' jelentéssel: *Magas-mál*, *Verőmál*, *Szőlőmál*. Bizonyos állatokkal kapcsolatban 'a test mellső része' a jelentése. Mégpedig használatos a prémes állatok gereznájának melli feléről, például így: *róka-mál*, *farkas-mál*, *hiúz-mál*, *hölgy-mál*. Szerepel továbbá madárnevekben; például *sármál* (*sármálú*), ebből a mostani *sármány*: az állat sárga melléről, *arany-málingó* a. m. 'sárgarigó, aranybegy, oriolus galbula'. Ez a *mál* szó *mell* szavunkkal együtt közös finnugor, sőt uráli előzményre megy vissza. Tudniillik GYÖRKE JÓZSEF a szamojed *mal* 'magaslat, csúcs, vég' szóhoz kapcsolta hozzá először a mi *mál* szavunkat, majd a tőlem élőszóval felhozott érvekre korábbi nézetétől eltérve a *mell*-et is hozzá vonta (vö. MNy. XXXVII, 305—6). MÉSZÖLY (Ómagyar szövegek 19—20) rámutat arra, hogy *mell* testrésznévünknek a finnugor megfelelői között az osztjákban *mēwəl* és *māyəl*, a vogul-

* Részlet „Kettőztetés, ikerítés a magyar nyelvben” című akadémiai, illetőleg egyetemi előadásomból. — Vö. MNy. L, 274—9, LV, 458—61.

¹ L. ehhez a „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” című közlemény „Mellérendelő összetételek” fejezetében „Az elemek hangalaki vonatkozása alapján felvehető osztály: az ikerítés” című szakaszt (MNy. XLVII, 146—7).

ban *mäül* [o: *mëül?* — P.D.] és *mäyl* nyelvjárási változatok jelentkeznek. Ebből ő ezt a következtetést vonja le: „... világos lehet előttünk, hogy a *mell* szó az ugor alapnyelvnek abból a nyelvjárási szavából lett, melyből az osztyák *mëwəl* és a vogul *mäül* lett, a *mál* pedig az ugor alapnyelvnek abból a nyelvjárási szavából lett, melyből az osztyák *mäyl* és a vogul *mäyl* lett. A magyar *mell* és *mál* közti jelentéskülönbözéseket az alaki különbség is megmagyarázza.” Figyelmet érdemlő észrevétel. Azonban folytatni lehet: a votjákban *e*-zó, *i*-zó, *o*-zó meg *ö*-zó, a cseremiszen *a*-zó meg *e*-zó, *è*-zó nyelvjárási változatok egyaránt előfordulnak (NyH.⁷ 31; GYÖRKE: MNy. XXXVII, 305–6). Ezzel szemben a mordvin és észt megfelelők palatalis hangrendűek; a lappban a két szótagú formák vegyes hangrendűek, az egy szótagúban palatalis a magánhangzó. Tehát ebből azt következtethetjük, hogy a hangrend-különböztető alakpárok keletkezése (ikerítésből való elkülönülése?) a finnugor nyelveknek az ugor szakaszt megelőző történetére eshetett. — Egymás változatai a *seg* (*ség*) meg a *ság* térszín-, illetőleg testrésznevek. Közös eredetű *kő*, *kövec* meg régi *kova* ~ *kava*, *kovacs*, *kavics* szavunk (vö. MNy. VIII, 396). Összekapcsolhatók az indoeurópaival közös *szër* meg a *sor*, azután az ugor *szég* meg *sz[z]ug*. Összefügg: *kever* meg *kavar*; *teker* meg *takar*;¹ *lebég* meg *lobog*; *férgeteg*, *fürge* meg *forgatag*; egy *férég*, *fürög*, illetőleg *forog* igéből.

Az ilyen magas és mély hangrendű elempárokat a nyelv nem külön-külön, elvont logikai műveletek eredményeként termelte ki; ezek — legalábbis jórésben — egymással szerves lélektani vonatkozásban a beszédfolyamatok sodrában keletkeztek, mint osztódásos ikerítések, elsősorban a nyelvet is formáló játékosztönből.

3. Amikor ezt a felfogást nyilvánítjuk a magas és mély hangú elempárok eredetére nézve, nem lehet elsiklanunk valami felett, ami esetleg nem bizonyít egy ilyen megfejtést. Az ikerszókra ugyanis inkább csak az újabb köznyelvből és különösen a népnyelvből ismerünk adatokat; a korai nyelvemlékekből aránylag nem sok ilyen mutatható ki. Ebből korántsem következik, hogy az ikerítések az újabb nyelvfejlődés termékei. Valószínű, hogy jelentékeny részük már korábban megvolt, de nem jutott bele a „kódexes” nyelvemlékekbe. S ez nagyon is érthető. Az ikerszók használata — amint rámutattunk — a beszélő ember játékhajlamának a megnyilvánulása, úgyhogy az ilyenek többé-kevésbé tréfás hangulat kíséretében jelentkeznek. Ezért természetes, hogy középkori egyházi vonatkozású, a latin stílus előképeihez tapadó irodalmunk a maga komoly hangulatú stílusában nem alkalmazhatta őket; de nem is igen volt rájuk szüksége a maga emelkedett tárgyú képzet- és érzésvilágának a tükröztetésére. A XVI., de még inkább a XVII. században szaporodnak ilyen természetű adataink, azzal összefüggésben, hogy irodalmunk tárgyköre, illetőleg képzetanyaga és érzelmi hangköze kibővül, — kevésbé komoly, kevésbé ünnepélyes stílusrétegekben is egyre otthonosabban, szabadabban mozog, leginkább a hitviták révén, amelyek hatás kedvéért képzetben, szóban ugyancsak nemigen válogatósak.

Tehát igenis joggal tehetjük fel, hogy az ikerítés ősi kifejezés-alkotó módja, eszköze nyelvünknek. S így jó okkal fűzhetjük hozzá a mély és magas hangrendű szópároknak — legalábbis ezek jelentős részének — a keletkezését. Jó okkal gondolhatjuk, hogy a *mell*-*mál* ikerítésből önállósult bizonyos jelentésárnyalat feltüntetőjévé a *mell* és *mál*, továbbá hogy a *këvü-*kovu* vagy *kivü-

¹ Erről majd máskor.

kovu ikerítésből lett a *kő* és a *kov(a)*, valamint hogy a *firig-forog* (*furug*) ikerítés ágazott szét egyfelől a *fërëg* (*fërgeteg*), *fürge*, másfelől a *forog* (*forogataq*) irányába.

4. Azzal a jelenséggel, hogy nyelvünkben számos olyan szópár van, amely jelentés tekintetében teljesen azonos, vagy csak árnyalatilag különbözik egymástól, azaz az úgynevezett „hangrendi párhuzam” kérdésével régebben, 1858-ban foglalkozott LUGOSSY JÓZSEF „Hangrendi párhuzam ezer példában” című dolgozatában. 1902-ben foglalkozott vele SZABÓ SÁNDOR „A magyar magánhangzóilleszkedés” című értekezésében.

SIMONYI „Elvonás” című tanulmányának „Összetételből való elvonás” című szakaszában (NyF. 11. sz. [1904.] 4—5) így ír: „Néha i k e r s z ó k b ó l válik önállóvá az a tag is, mely azelőtt magában nem élt, hanem csak az összetételben keletkezett a másik tag változatául. *Tipeg* és *típereg* (MTsz.; *típeg* most az irodalomban is elég ismeretes): ezeket alkalmasint a *típeg-topog* és *típereg-toporog* ikerszókból vonták el; a régibb nyelvben nincsenek kimutatva... Kétségtől úgy vált ki a *dereb-darab* alakból a MünchC.) *derebjc* s a *diribol-darabol* ikerigéből (NySz.) a székely *diribol*. Sok más úgynev. *megyer* alak szintén így keletkezhetett a *megyer-magyar*¹ alakból, p. *kever* < *kever-kavar, *deged* < *deged-dagad stb. . .” — Persze megjegyezhetjük, hogy a *megyer* nem ikerítéssel jött létre a *magyar* mellé — ennek osztódásával —, hanem egy *magyër* vagy *mogyër* előzményből illeszkedéssel.

5. Újabban az idevágó jelenségeket HORGER ANTAL tárgyalta „A hangrendi párhuzam” című dolgozatában (MNy. XXIII, 127—38). HORGER megjegyzi itt (132), hogy aránytalanul kevés kivétellel (3 eset) csakis velaris → palatalis irányú átcsapások állapíthatók meg; sőt úgy vélekedik, hogy nyelvünk hangtörténete folyamán s p o n t á n módon csakis velaris → palatalis irányban való átcsapások történtek. Ennek — szerinte! — kétségbevonhatatlan bizonyossága az a tanulság, amelyet a szóismétlés útján keletkezett ikerszavakból von **ő** le: Ha egy velaris hangrendű szó magánhangzóinak a változásával ikerítődik, akkor ikerváltozatában mindig palatalis magánhangzók vannak, az első szótagban legtöbbször *i*, néha *ë*. De már ha palatalis hangrendű szó ikerítődik a magánhangzók változása útján, akkor nem velaris magánhangzók vannak az ikerváltozatban, hanem szintén csak palatalisak.

HORGER tehát pedzi az ikerszók meg a külön élő mély és magas hangú szópárok, a *mál*: *mell*-féle hangrendi párhuzamok hasonlóságát vagy közöségét. Mindamellet nem úgy magyarázza ez utóbbiak keletkezését, ahogy mi azt fentebb tettük: az ikerítés útján támadt elemeknek egymástól való elszakadásával, önállósulásával.

HORGER a következő magyarázatot adja: A magyar magánhangzók között több a palatalis, mint a velaris képzésű; mássalhangzóink ugyancsak legnagyobbbrészt a szájüreg elülső részében képződnek. Ennek következtében nyelvünk izmaiban jóval erősebb fiziológiai készség fejlődik ki a nyelvnek elülső, mintsem hátulsó artikulációjához. Ennek meg az a folyománya, hogy ha velaris magánhangzót kell képeznünk, gyakrabban áll be zavar, mint amikor palatalis magánhangzó képzése van soron. Vagyis sokszor ejtünk velaris helyett palatalist az első szótagban, sőt a hangrendi egység törvényének a hatása alatt ilyenkor az első szótaghoz igazodva a többi szótagokban is. (L. i. h. 134—5.) — Tehát HORGER szerint az artikulációs diszpozíciók természetes velejárója, hogy

¹ Én szedtettem dőlten.

314

a palatalis irányú nyelvbotlások révén a velaris szavak mellé vagy ezek mellett palatalis alakpárok keletkeznek.

Erre a magyarázatra azt a megjegyzést tehetjük, hogy egyáltalában nem olyan kétségtelen a magyar nyelvnek a palatalis artikulációra és az ilyen irányú nyelvbotlásokra való hajlandósága. Tudniillik csak úgy lehetne bizonyos mértékig is tisztán látni e tekintetben, ha az egyes hangok beszédbeli használatára nézve megbízható statisztikák állnának rendelkezésünkre, mégpedig nemcsak a mostani nyelvből, hanem a régebbi korok nyelvállapotából is. — A palatalis alakpároknak nyelvbotlásokból való származtatásánál jóval természetesebb magyarázatul kínálkozik a fentebbi megfejtés: az, hogy jórészt a nyelv játékosztönéből termett hangrendváltó osztódásos ikerítésre mennek vissza a hangrendi párhuzamok.

A magánhangzó-különböztető ikerítésekben most, illetőleg nyelvünk történeti adatokkal megközelíthető szakaszában majdnem kivétel nélkül a velaris hangszínű utótag szerepel mint önálló szó. Ebből a körülményből úgy tűnhetik fel, hogy az osztódásos ikerítés alapjául szolgáló elem szabályszerűen a velaris tag. Hogy a hangrendváltás szabályosan egy velaris elem osztódásával történt, azt nem mernők kategorikusan állítani a magyar nyelv ősi vagy legősibb fejlődési szakaszaira nézve. Lehetségesnek tartjuk ugyanis, hogy ikerítés eredetileg velaris meg palatalis hangszínű elem hangrendváltó osztódásával egyaránt keletkezhetett. Azonban a nyelvfejlődésnek valami közben eluralkodó irányzata következtében eleinte nagyobb mértékben, később kizárólagosan velaris színezetű tagok önállósultak, ellenben a palatalisok — még ha ők voltak is az osztódás alapjai — gyámságban maradtak.

6. Nézzük most már, hogy jelentéstani tekintetben hogyan viselkednek a szerintünk palatalis—velaris hangszínű elemek ikerítéséből önállósult elem-párok vagy hangrendi párhuzamok! Amint HORGER (137) megjegyzi: ha a két alak ugyanabban a nyelvi körzetben, nyelvjárásban vagy köznyelvben együtt él, akkor két jelentésük vagy jelentésárnyalatuk van, — szerinte például köznyelvi *fordít* és köznyelvi *ferdít*, szerintünk például *kő* és *kova*, *mell* és *mál*, *forगत* és *fergeteg* esetében. Ha azonban a két alak közül az egyik ebben, a másik amabban a nyelvi körzetben használatos, HORGERnek egy kissé kategorikus fogalmazása szerint ugyanaz a jelentésük volna, például a köznyelvi *kopasz* meg a göcseji *köpesz* szavaké egyaránt csak 'kahl'. A példára azt az észrevételt tehetjük, hogy Göcsejben nemcsak a *köpesz* van meg, hanem a *kopasz* is, mégpedig bizonyos jelentésmegoszlással: a *kopasz* inkább emberre vonatkozik, a *köpesz* a MTsz. adataiból kitetszőleg földre, mezőre, útra; vagyis az utóbbi a jelentés tekintetében a köznyelvi *kopár* szóhoz áll közel, amely egyébként a *kopasz* ~ *köpesz*-szel együtt a *kopik* ige rokonságába tartozik (vö.: MELICH: MNy. XXVIII, 16; PAIS: MNy. XLIII, 281, 284—5). — HORGER fogalmazását pedig akként módosítjuk, hogy a más-más nyelvi körzetben élő hangrendi párhuzamoknak ugyanaz a jelentésük lehet, de természetesen el is térhetnek egymástól. Ugyanis mindegyik más-más irányban fejlődhetett jelentés tekintetében az ikerítésből való szétválás után; mégpedig a jelentésváltozások megtörténhettek addig is, amíg ugyanabban a nyelvi körzetben szerepeltek, de megtörténhettek már akkor is, hogy egyik alak az egyik, a másik a másik nyelvi körzetből szorult ki.

Hogy jelentésmegoszlás esetén miként különültek el a jelentések vagy jelentésárnyalatok, arra nézve SZABÓ SÁNDORNak ez a nézete: „I. a magas hangú változat mindig a kisebb, finomabb mértékét, fokát jelenti a tárgynak,

tulajdonságnak és cselekvésnek" (i. h. 28); „2. a mély hangú változat a nagyobb, (durvább fokát, mértékét" (30). GOMBOCZ a Jelentéstanban (13) ezt írja: „Közismert dolog, hogy pl. a fgr. nyelvekben magánhangzó-harmóniával és a hangrendi párhuzammal kapcsolatban a palatális és veláris magánhangzó-párokhoz sok esetben értelmi különbség fűződik.” Majd alább ezzel folytatja: „Az igék és névszók körében a palato-veláris alakpárokhoz intenzitás-különbség képzete társul: magyar *kever* ~ *kavar*, *döbben* ~ *dobban* . . . *dörren* ~ *durran*, *köröm* ~ *karom* . . . *cefet* ~ *cafat* . . .”

Azt az egyébként általános felfogást, hogy a mély hangú változatokhoz nagyobb, a magas hangúakhoz kisebb intenzitás fűződik, szerintünk, amint HORGER (138) szerint is, éppenséggel nem lehet törvénynek, szabálynak kijelenteni. A *dong* és *döng*, a *dorombol* és *dörömböl*, a *gyúr* és *gyűr*, a *lobog* és *lebög*, a *makog* és *mekög*, a *torzs* és *törzs* esetében nem annyira az intenzitás-különbség a lényeges, hanem a minőségi; sőt többüknél, amennyiben intenzitás-különbséget fejeznek ki, a nagyobb intenzitás képzete éppen a palatális alakkal jár együtt; például a *dörömböl* minden esetre erősebb hangjelenségre vonatkozik, mint a *dorombol*, a macska. Ugyanígy van a *döng* a föld és *dong* a darázs. Viszont a *topog* és *tipög*, a *lobog* és *libög* esetében a *tipög*, illetőleg a *libög* jelöli a kisebb méretű mozgást.

7. A BÁRCZI-féle „Bevezetés a nyelvtudományba” (74) a szóalkotásnak kevésbé jelentékeny módjai közé veszi fel a hangrendi átesapást: „2. A h a n g r e n d i á t c s a p á s. Az a jelenség, amikor az eredetileg veláris hangrendű szónak magashangú párja is keletkezik, melynek más a jelentésárnyalata. Ilyenek pl. *fordít* ~ *ferdit*, *forgatag* ~ *fergeteg*, *tompa* ~ *tömpe*, *kavar* ~ *kever*, *csucsorít* ~ *csücsörít*, *csúcs* ~ *csücs* stb. (SZABÓ SÁNDOR, A magánhangzóilleszkedés Bp., 1912.; HORGER: MNy. XXIII, 127). A magashangú változat többnyire a tárgynak, tulajdonságnak kisebb mértékét jelenti, pl. *dulakodik* ~ *tülekedik*, *kavar* ~ *kever*, *csúcs* ~ *csücs*, *csamcsog* ~ *csemcseg*, *csattant* ~ *csettint* stb. De néha fordítva áll a dolog, pl. *dong* ~ *döng*, *forgatag* ~ *fergeteg* stb. Általában a két változat jelentése között intenzitáskülönbség van (GOMBOCZ, Jelentéstan [IV,] 13). SIMONYI ezeket ikerszóbeli való elvonásnak ítéli (Elvonás 5), azonban sok olyan eset van, amikor ikerszó nem tehető fel, pl. *Répcse*—*Rábca*, *György* (latin *Georgius*) stb. A hangrendi átesapás csak olyan nyelvekben juthat jelentősebb szóalkotó szerephez, amelyekben van hangrendi illeszkedés.”

HORGER (A hangrendi párhuzam: MNy. XXIII, 131) veszi fel a szláv *Rabica* formából lett fejleményül a *Rábca* alakot, és ebből való elváltozásként tünteti fel (> jellel) a *Répcé*-t. — Ugyanebben a közleményben található: „(lat. *Georgius* >) m. *Gyorgy (vö. *Gyurka*) > *György*”. HORGER egyébként korábban (MNy. XX, 171—2) *Gyeorgyius > *Gyorgyus előzményekből vezeti le a keresztnév mély és magas hangú változatait.

Meglehetősen áttekintettem a *Rábca* : *Répcé* nevekre vonatkozó korai és későbbi adatokat (jó részüket közli MELICH, HonfMg. 380), és mellettük számba vettem az olyan földrajzi neveket, mint *Gerence* (szláv *granica* vagy [P. D.:] *gornica*), *Gérce* (szláv *gorica*). Így arra nézve, hogy a *Rábca* : *Répcé* viszonynak hangrendi átesapás volna a magyarázata, kétségeim vannak. — A *György*, *Györk*, *Györke* : *Gyurka*, *Gyuri* névcsoport származása és magyar nyelvi története előttem erősen homályos. Azonban hogy a magas és mély hangú alakok hangrendi átesapásos változatok volnának, nem nagyon tartom valószínűnek — Ezek hővebb kifejtésével itt és most nem állhatok elő.

Még egy ősi magyar igenévszó

I. Van néhány régi igenk, amelyeknek képzésmódját és jelentését eddig még senki sem vette behatóbb vizsgálat alá, holott a velük való elmélyült foglalatosság értékes eredményekkel kecsegtetett volna. A NySz. címszóul egy R. *szērksz-ik, szērķész-ik* 'jungor; sich zugesellen' jelentésű igét közöl. Az ennek szócikkében található legrégibb adatokat az eredeti forrásokkal egybevetve és kiegészítve az alábbi idézetek birtokába juthatunk: JókK. 10: „Mert frater bernald aluala velem *zerkhewt* [az eredetiben fölötte újabb, nyilván jóval későbbi bejegyzés: *zeröduen*] mýkoron te hyuoduala ewtett Es azert nem mehetuala te hozzád: sem nem felelhetuala: Frater autem Bernardus, quando tu vocabas eum, stabat con iunctus mecum, et ideo non poterat ad te venire, nec tibi respondere” | uo. 155: „Maranus hegyenek varaban beneuentum nevw varafhuž kewzel nemý azonember yelenfezes ayoytatoffagual žent ferencžhez *zerkuen* meg valtožtata menden teftnek utat: ažaž meg hala: In castro montis Marani, prope Beneventum mulier quaedam, S. Francisco peculiari devotione cohaerens, viam universae carnis intravit.”¹ Nyilvánvaló, hogy e két helyen e régi ige jelentése körülbelül a. m. 'valakivel együtt, egy társaságban van; valakihez csatlakozik'. — Szűkebb értelemben azonban a testi, szerelmi kapcsolat kifejezésére is használatos volt ez az igenk, mint ez Zsuzsanna és a vének jól ismert s a széphistóriákban meg a festészetben oly gyakran megörökített ótestamentumi történetének alábbi magyar tolmácsolataiból is kiviláglik. A Huszita Biblia a Zsuzsanna után vágyódó két kéjsóvár öreg szerelmi gyötrődéseiről nyelvünkön ezeket mondja: BécsiK. 168: „mert monnon meglèphettècvala *ožèrèlmeuèl z* nem ièlentettec vala meg egmafnac *ožèrèlmekekèl* Mert altalkodnacvala megèlentèni egmafnac o keuanfagokat akaruañ quele *zèrkenni*: Erant ergo ambo vulnerati amore eius, nec indicaverunt sibi vicissim dolorem suum; erubescabant enim indicare sibi concupiscentiam suam, volentes con cum bere cum ea”. Félreérthetetlen szerelmi ajánlatukat pedig a szolgálólányok távozása után a kertjében magára maradt szépséges és erényes fiatal asszonynak imígyen teszik: uo. 169: „Ime è gimòli kèrtnèc aitoy bèrèkèžtèttèc z senki mýnket rém lat z te keuanfagodban vagonc Azert èngèg mýnèkžonc z *zèrkeggèl mýèlžonc*: Ecce, ostia pomarii clausa sunt, et nemo nos videt, et nos in concupiscentia tui sumus: quam ob rem assentire nobis, et commiscere nobiscum”. Mikor pedig Zsuzsanna ármányos és aljas ajánlatukat visszautasítja, álnokul bevádolják a szépséges asszonyt, hogy a kertben egy fiatalemberrel látták paráználkodni: uo. 170: „mikor mý volnac a. gimòli kèrtnèc zegèlèteben latuan è hamiffagot futàc o hoziaioc z latoc ožèt *egbè zèrkenny*: Porro nos cum essemus in angulo pomarii, videntes iniquitatem, cucurrimus ad eos, et vidimus eos pariter commisceri”. Háromszor is előkerül itt a R. *szèrkenni* ige, mindannyiszor 'testi szerelemben egyesülni' jelentésben, mint ezt egyrészt a szövegösszefüggés, másrészt pedig a fordítás eredetijéül szolgáló Vulgata-szöveg is kétségtelenül tanúsítja. Figyelmet érdemel azonban ez az ige hangtani szempontból is. A tövében, a szer- töben levő e hang minden bizonnyal nyílt e. Az idézett részeket író második kéz írásában ugyanis az eddigi kutatók egybehangzó megállapítása szerint az e betű a nyílt e hang jele (vö.: TECHERT: MNy. XXV, 185; KNEZSA,

¹ A latin szöveget P. BALÁZS JÁNOS és KELEMEN JÓZSEF volt szíves rendelkezésre bocsátani.

Helyesírásunk tört. 114). Mint fentebb láttuk, s mint még számtalan példával bizonyíthatnók, e kódexünkben *szerelem* szavunk első szótagját is mindig *e* betűvel jelölték a másoló kezek, vagyis e főnevünk töve, *szer-* az ő nyelvjárásukban ugyanúgy hangzott, mint az imént tárgyalt igék tövében rejlő *szer-*. Önkényesen járt el tehát a NySz., amikor ezeket az igéket *szërksz-ik*, *szërkész-ik*, *egybe-szërkész-ik* formában tette meg címszónak, tövükben zárt *ë* hangot tűntetve föl.

2. Ismerünk azonban a szóban forgó igék tövéből képzett egyéb származékokat is, amelyek a mi szempontunkból szintén fontosak és tanulságosak. *Egybe-szerket* a Huszita Biblia egy másik helyén a házassági kötélekkel való egybefűzésre vonatkozik, vö.: MünchK. 49: „Kiket isten *ëgbe zerkëtët* [= coniunxit], embër megnë valazia” (NySz.). A *szerket* ige tövében levő *szer* itt is nyilván nyílt *e*-vel ejtendő. A házasságra lépést és a házastársi kötélekkel való egybefűzöttséget, a párosodást jelöli a R. *szerkezik* ige kódexeink következő helyein: WinklK. 358: „Egesswly awagy *zerkezze*l a the lathatatlan yege sed Jesus Christushoz” | NádK. 556: „O enneköm bodogtalannac, mit tegec, ki *zerkörtem* e gonoz nembelihöz” | DebrK. 438: „Mydön madarak az ő felókhöz *zerkörtzec*” | ÉrsK. 238b, 336b: „*Zörközyek* en hozyám *zerlemenek* kötelewel” (NySz.). A kiket tehát a szerelem köteleke fűz együvé, azok — kódexeink szerint — egymáshoz *szerkeznek*, *szörköznek*! Sőt, úgy is mondták hajdan, hogy a szerelmes párjához *szerkezüül*: VirgK. 137b: „Jay az ty természeteknek tulaydonsaga, ha akarmely igen lelky feriyuhoz *zerkezewulend*, vegre hayol” (NySz.). Aki pedig nővel szeretkezett, arról azt mondták, hogy *öszveszerkezett* vele: Komj: SzPál 144: „Nem tугyatoky, hogy aky agya magath, *üzue zerkörtzyk* a paraznahoz, egy testee ew vele lyzen” (NySz.). A házassági kötelék ennek megfelelően a régiségben a. m. *szerkezés*: CornK. 410b: „Kynek *zeretete* tyztasag, illetve zentseg, *zerkezese zűzeseg*” (NySz.). A *szerelem*, a *szerkelem* és a *szerkezés* tehát rokon fogalmak. *Szerkezés* szavunk jelentése a NySz. helyes megállapítása szerint a. m. 'conjugale foedus, Ehebündnis'. Nos, ne feledjük, hogy a latinban is a 'hitves' jelentésű *conjuna* az 'egybekapcsol, egybeszerkeszt' jelentésű *conjungo* ige származéka! Ez a jelentésfejlődés — úgy látszik — nem áll példa nélkül. A *szerelem*, *szerkelem* és a R. *szerkezés* 'conjugale foedus' nyilván hasonló módon függnek össze egymással.

3. Ezt az aligha alaptalan feltevést még egyéb beszédes példákkal is meg tudjuk támogatni. Előkerül kódexeinkben *egybeszerkezés* is, 'egymáshoz illés, illeszkedés' értelemben éppúgy, mint a férfi és a nő testi szeretkezésének megnevezéseként: DöbrK. 481: „Te farodnak *ëgbe zerkeszese* mikent nasfak, kiket mesteri keez gartot” | KeszthK. 53: „Nem ferfy *egybe zerkeszestköül* ystennek fya embery testeth reya veen” (NySz.). A házások egymásnak vannak *szerkesztetve*: VirgK. 142b: „Kyk myndeneknek kyalynak hazasak zereht vattok *zerkesztettek*” (NySz.). A házasulandók, ha házasságra lépnek, Heltai Gáspár szerint *öszve-szerkösztetnek*: Helt: ÚT. I, 4: „Tudgyátoc, hogy nem szabad valamelly sidónac *öszve szerkösztetni* awagy menni idegenhöz: Scitis quomodo abominatum est viro Judeaeo conjugungi aut accedere ad alienigenam” (NySz.). Aki a házásokat összeadja, *egybeszörkösztet* őket: ÉrdyK. 523b: „Kyketh isten *egybe zörkösztetöt*, ember el ne valazya” (NySz.). Férfi és nő együttélése tehát ennek megfelelően *egybenszerkesztetés*: Czegl: MM. 65: „Hitetlen embereknek *egyben szerkesztetések* nem teszen házasságot” (NySz.), a házasságra lépés és házassági kötelék pedig *öszveszerkesztetés*: Com: Jan. 118: „Az házasságbéli

kötelesség, *öszveszerkesztetés* magzat kedvejért vagyon” (NySz.). Aki valakit hitvesül hozzáad valakihez, párként hozzá *szerkeszteti*: CornK. 296: „Az jras az evzuegyeket z'vzekhez *zerkeztety*” | Matkó: BCsák. 171b: „Készítettek, hogy mint tiszta szűzet egy férfihoz *szerkesztessenek*” (NySz.). Ugyanígy társul a madár is a párjához: CornK. 297: „Az gerlyce egy gerlychehez *zerkeztetucen* evzuegye maraduan, soha mas gerlycehez nem *zerkeztetyk*” (NySz.). A nő is a testi szerelemben a férfihoz *szerkeszteti* magát: Komj: SzPál. 67: „Az azonyalath paraznanak neuztetyk, ha ewnmagath maas fyrfyuhoz *zerkeztety*. Ha meghaland az ew fyrye, meg zabadol az ew fyryenek kwtelytwl, hogy ne legyen parazna, ha mas fyrfyuhoz *zerkeztettetyk*” (NySz.). Hogy pedig az efféle *szerkesztetés* mozgatója is a *szerelem* maga, kitűnik az effélékből: GömK. 163: „Tegyed, hogy te annyadhoz *zerkeztesen* engemet te zent *zerelmed*” (NySz.).

4. Vegyük mármost kissé szemügyre a tárgyalt igéket és igei származékokat abból a szempontból, hogy milyen tőből s hogyan keletkeztek. Ezeket a NySz. mind a *szér* főnév szócikkében helyezi el, nyilván abban a meggyőződésben, hogy a tövükben rejlő *szer-* azonos e sok jelentésű régi főnevünkkel. Tudnunk kell azonban, hogy a fent szereplő igék képzői (*-keszik ~ -kezik; -kező*) jellegzetes több elemű deverbális visszaható igéképzők, illetőleg képzőbokrok (D. BARTHA KATALIN, Szóképz. 50—1). Jól tudjuk, hogy legősibb képzőink deverbális és denominalis funkcióban egyaránt közkeletűek, ám az imént említett képzőbokrok, mint viszonylag újabb fejlemények annyira deverbális jellegűek, hogy tövüket, a *szer-* elemet (mely a Huszita Bibliában — mint láttuk — éppúgy nyílt *e*-vel olvasandó, mint *szerelem* és *szeret* szavunk első szótagja) aligha tekinthetjük másnak, mint igének. Ha pedig ezt figyelembe vesszük, új helyzet áll elő: a fenti igéket nem *szér* főnevünkéből, hanem éppúgy egy (eddig ismeretlen eredetű) *szer-* igéből kell származtatnunk, mint *szerelem* és *szeret* szavainkat is.

Am innen még egy újabb lépést is tehetünk. Láttuk, hogy *szerelem* szavunk milyen gyakran szerepelt a régiségben a testi szeretkezést, házasodást jelölő R. *szerkeszik, szerkezik, szerkező, szerkesztet* igéknek, valamint ezek összetételeinek és származékainak társaságában. A *szerelem* főnév azonban szintén egy eddig megfejtetlen eredetű **szer(e)-* igének a származéka (TMNy. 483; SzófSz.), éppúgy, mint *szeret* igénk is (SzófSz.; BEKE: Nyr. LVI, 125; B. LŐRINCZY ÉVA, KT. 183; IMRE SAMU, SzabV. 136). Mármost, ha a fent bemutatott idézeteket mérlegeljük, mind jelentéstani, mind hangtani, mind pedig szóalak-tani szempontból egyaránt megokoltnak tekinthetjük azt a feltevést, hogy R. *szerkeszik, szerkezik, szerkező, szerkesztet* igéink ugyanaból a *szer(e)-* ige-tőből származnak, mint *szerelem* és *szeret* szavaink. Ebből az ige-tőből a *szerelem* főnév úgy keletkezhetett, mint *fél*-ből *félelem*, *kér*-ből *kérelem*, *túr*-ből *türelem*, *győz*-ből *győzelem*, ezekhez a deverbális névszókhoz hasonlóan a **szer-* igével kifejezett cselekvést, illetőleg állapotot jelölve. A *szerelem* ennek megfelelően annak a cselekvése vagy állapota, aki *szerkeszik*, aki valakihez *szerkezett, szerkezült*, valakivel *egybeszerkezett, öszveszerkesztett*, vagy aki magát valakihez *szerkeszti*. A GömK. szerint is — mint láttuk — a *szerelem* valakit valakihez *szerkesztet*, a *szeretet* pedig a CornK. szerint is rokon fogalom a *szerkezés*-sel. A *szerelmes* azÉrsK. szerint *szerelmének* kötelével *szörközik* valakihez. Mindez hihetőleg eléggé tanúsítja, hogy *szerelem* és *szeret* szavaink emlegetett régi igéinkkel egy töről fakadtak. *Szeret* igénk a feltehető **szer(e)-* igéből nyilván a *-t* mozzanatos képzővel alakult (BÁRCZI, TihAl. 179). Ebből az eddig ismeretlen eredetű ige-tőből származik az 'amor, dilectio, Liebe' jelentésű R. *szeret* főnév

is; vö.: BodK. 1: „Ki zerezi ez velagot, ninčen at'a istennek zerezi ő benne” | ÉrdyK. 471b: „Tyztassagban, zegheenseegben es zerezhnek zenthsegheeben eelveen Jesus Cristus kyrálnak zolgalanak” (NySz.).

5. A kérdés most már ez: mi az eredete ennek a joggal föltehető *szer(e)*-igetőnek. Van-e ilyen ige nyelvünkben? Véleményem szerint a magyarban hajdan megvolt ez az igető. A MTsz. a Zala megyei Hetés vidékéről, hazánk egyik legarchaikusabb nyelvterületéről közli a következő adatokat: „*szer*: moslékot készít. *Disztuknak a szerüjök cfogyott; nem tuok mijje szernyi*: disznók lisztje v. korpája elfogyott; nem tudok mivel moslékot készíteni nekik. — *Émmá szertem*: én már készítettem”. VÉGH JÓZSEF barátomnak, e nyelvjárási terület kiváló ismerőjének tanácsára levélben megkérdeztem Horváth Vilmos bödeházi tanácselnököt, hogy az ő környékükön ismerik-e a fenti szót. Azt a választ kaptam tőle, hogy régebben náluk is használták, a disznók eledelének elkészítését jelölve vele. Az idősebbek szerint *szerni* a. m. 'moslékot készíteni, s abba korpát, illetőleg megszárogatott, majd megőrlött kukoricacsutkát tenni'. Az öregebbek a hetési vidéken még ismerik e szót, de már nem használják. Jelenleg így mondják: „A disztuknak a korpájuk vagy lisztjük elfogyott, nem tuok mive kevernyi”. *Szerni* tehát hajdan annyit jelenthetett, mint 'keverni, összekeverve elkészíteni'. A N. *szerü* nyilván olyan melléknévi igenévi származék, mint *seper*-ből *seprü*; jelentése a. m. 'keverni való'; vö. *öröl*-ből Nyj. *örtő*: *öllő* 'örölni való' (az utóbbiról l. D. BARTHA, Szóképz. 95). Feltehetően ugyanebből a N. *szer* 'kever, keverve elkészít' igéből származik a többféle alakváltozatban is járatos R. *szerdék* ~ *szérdék*, amelynek jelentése 'aludt tej, vert tej, kotyvadék' (MTsz.). Van *szilva-szerdék* is (MTsz.). E névszó úgy keletkezhetett, mint *nyom*-ból a R. *nyomdék*, *szán*-ból *szándék*, ezekhez hasonlóan a cselekvés eredményét jelölve. Van azonban egy eddig ettől elkülönített R., N. *szerdék* ~ *szérdék* ~ *szérdék* 'zsákmány, szerzemény, keresmény' jelentésű főnevünk is, amelyet a NySz. *szër* főnevünk származékai közé helyezett, éppúgy, mint például *szérez* igénket is. Ám ez a képzőnk is jellegzetesen deverbalis képző; kötőhangzó nélkül pedig csak egypár igen régi szóban kerül elő; *nyomdék* mellett még *szándék* és *ajándék* szavainkban (TMNy. 490).

6. R. *nyomdék* szavunk még egy igen lényeges körülményre is felhívja figyelmünket. Töve, *nyom*- egyike nyelvünk legősibb igenévszóinak. Kérdés, hogy az eddig mind a NySz.-tól, mind pedig a MTsz.-tól teljesen különválasztott két *szerdék* szavunk, valamint a fentebb tárgyalt R. *szerkeszik* ~ *szerkezik szerkesztet*-féle igék, valamint *szerelem* és *szeret* szavaink töve is nem efféle ősi igenévszó-e. Ha igen, akkor önként kínálkozik az a feltevés, hogy az eddig csak a hetési vidékről kimutatott N. *szer* 'kever, készít', valamint a R. *szerkeszik* ~ *szerkezik, szerkeztet* stb.-félék, továbbá a R., N. *szerdék* tövében levő *szer* ige végső soron azonos igen sok jelentésben ismeretes s rendkívüli nagy szócsaláddá kiterelYESedett *szër* főnevünkkel, vagyis hogy *szer* szavunk feltehetően olyasféle igen ősi igenévszó, mint *nyom, fagy, les*. (Ézeokról legújabbán l. BEKE: I. OK. XV, 59—69.)

Szër szavunk ősi uráli szó; a szamojejságban is megtaláljuk, absztrakt jelentésben is (N. SEBESTYÉN IRÉN, Verba docent [= Hakulinen-Eml.] 144—8). *Szerszám* szavunk keletkezésének körülményeit kutatva PAIS DEZSÓ találón állapította meg, hogy a *szër* szavunkra vonatkozó magyar nyelvtörténeti anyagot áttekintve „rendkívül gazdag, szövevényes jelentésbirodalom tárul elénk, s az is felülrik, hogy a beszédfordulatban való alkalmazás változatosságában

nem sok szavunk, illetőleg szócsaládunk vetekedik ezzel" (Melich-Eml. 301). PAIS szerint az e szavunk történeti jelentésállományának előzményéül kikövetkeztethető jelentés: 'az összeillesztés-összeilleszkedés valamely formája'; ez a jelentés pedig eredetibben, szűkebb, konkrétebb tárgykörben esetleg olyasféle értelemben realizálódhatott, mint 'állati inat fonálnak összesodor' (uo.). Hogy PAISnak ez a feltevése mennyire helytálló, s hogy ezen a nyomon haladva milyen új jelentéshierodalmat lehet feltárni, és benne milyen jól el lehet igazodni, kitűnik NYÍRI ANTALnak „A had és a szer” címen írt értekezéséből (ActUnivSzeg. 1956. II, 103—32). NYÍRI fejtegetései során említi, hogy a *szer* főnévnek van egy hangváltozata is, *ser* (i. h. 121, 131). MÉSZÖLY ezt nomen-verbumnak tekinti, mely szerinte a finnugor eredetű *sző* ige s kezdetű változatának -r képzés származéka (NéNy. II, 175). Nos, ha fenti okoskodásunk megállja a helyét, bizvást állíthatjuk, hogy *szër* szavunk ebben a formájában is nomen-verbum.

7. Hogy legősibb szavaink nyelvünk legrégebbi korában mind jelentésükben, mind pedig szintaktikai használatukban differenciálatlanok voltak, azt nemigen kell bizonygatnunk. *Szër* szavunk tehát, mely egyike szókincsünk legrégebbi elemeinek, hajdanta szófaji szempontból szintén differenciálatlan lehetett. PAIS is nyilván erre gondolt, amikor az imént idézett helyen e szavunknak nemcsak feltehető legősibb névszói, hanem igei jelentését is kikövetkeztette, a *szër*-t ilyen módon ősi nomen-verbumnak fogva fel. Szerintem teljes joggal tehetette ezt, hiszen *szër* szavunk nemcsak főnévként él nyelvünkben, hanem egyik, számos ősiséget megőrzött nyelvjárásunk területén egészen a legújabb időkig igeiként is járta.

Próbáljuk most megállapítani *szër* szavunknak, mint egyik legősibb ige-névszónknak feltehető legrégebbi jelentéseit. Ha a *szër*-nek mint névszónak PAIS-tól kikövetkeztetett legősibb jelentése 'az összeillesztés-összeilleszkedés valamely formája' volt, akkor e szavunk mint ige hajdanta nyilván olyasmit jelenthetett, mint 'összeilleszt'. Ebből a feltehető két ősi névszói és igei, eléggé általános jelentésből pedig — úgy hiszem — nehézség nélkül megmagyarázható e szavunknak és származékainak minden jelentése. Valaminek a részeit illeszti össze az, aki valamit készít, akár sodrással, fonással, pedréssel, akár másképpen, mint például az, aki — mint a hetési ember — eledelet készít háziállatainak. A hetési *szerü* ennek megfelelően 'keveréssel elkészített etetnivaló'. Keveréssel, kotyvasztással, veréssel elkészített eledelel a *szërdék* ~ *szërdék*. Ám alighanem azonos ezzel a 'szerzemény' jelentésű R., N. *szërdék* ~ *szërdék* is, amelyet összekuporgatva, egyberakva vagy háborúban „szerezve” gyűjtött magának valaki. Mindkét *szërdék* kellett az embernek élete fenntartásához, hiszen mindegyik olyasféle szerzemény volt, amit mint szükségleti eszközt, tárgyat, élelmet meg kellett szerezni. Így hát joggal hihetjük, hogy eddig teljesen különválasztott két *szërdék* szavunk végső soron ugyanegy töről való: a *szër* ~ *szer* ige származéka mindkettő.

8. Minden nehézség nélkül megmagyarázható azonban a fentiek ismeretében *szerelem* és *szeret* szavunk eredete is. Ha *szer* ~ *szër* szavunk, mint ige, a legrégebbi időkben azt jelentette, hogy 'összeilleszt', akkor a R. *szërkészik* ~ *szërkészik*-nek mint visszaható igének nyilván az volt a legősibb jelentése, hogy 'összeilleszkedik'. A két *szërkészik*-nek, férfinak és nőnek, férjnek és feleségnek az összeilleszkedése, *szërkészése*, *egybeszërkészítése* maga a *szerelem*; *szereti*, *megszereti* párját, aki vele *szërkészik*, *szërkészik*, aki vele *egybeszërkészítik*.

9. Eddig a *szēr*-nek mint igének a származékaival foglalkoztunk, főleg azokkal, amelyek férfi és nő nemi egybeilleszkedését, egymáshoz való szerelmi és családi kapcsolatait jelölik. Érdemes azonban egy pillantást vetnünk a *szēr*-nek mint névszónak és származékainak hasonló jelentéseire is.

Hogy nyelvünk a *szēr* névszóval hajdanában a *had*, *nemzetség* t e l e p ü l é s é t jelölte meg, az obi-ugor nyelvek pedig e szavunk etimológiai megfelelőjével, a *sir*-rel magát a nagycsaládot nevezték, arra nemrégiben NYÍRI ANTAL már idézett tanulmányában nyomatékkal utalt, a *fratria*, a nemzetség tagjainak összetartozását, egymáshoz való illeszkedését a fonadék *szēr*-einek, ágainak összefonódásához hasonlítva (i. h. 130).

A nagycsalád őse a család volt, a nemzetségi összetartozás alapja pedig a férj és a nő *egybeszerkezése*, *egybeszerkesztése*. Régen azonban a házasulandókat, mielőtt *összeszerkeztek*, az *egybeszerző* násznagy vezette a házasság r évébe, vö. Com: Jan. 117: „A vő legényec *edgyben szerző* násznagya vagyon” (NySz.). A lányt még ma is *szerzik* valakinek. A *szerelem* szövésére utaló latin *amorem contexere* magyarítása a PÁPAI PÁRIZ—BOD-féle latin—magyar szótár szerint a. m. ’öfjve-fjövetkezni, öfjve-fzerezni’. *Szerez* igénk itt éppúgy, mint a színónimájaként megadott *szövetkezik* a szövés-fonásra utal; akiket *összeszeresnek*, azoknak élete, sorsa, sőt teste is úgy összetartozik, mint ahogyan a fonadék és szövődék szálai összefonódnak, együvé illeszkednek. Rendkívül jellemző, hogy azt az ismeretes újtestamentumi mondást, amelyet a MünchK. — mint fentebb láttuk — így magyarított: „Kiket isten *ég’be zerkétét*, ember mégné valazia”, egy 1603-ból való tolmácsolatban nyelvünkön imígyen, immár a *szēr*-nek mint névszónak az igei származékával kifejezve olvashatjuk: Zvon: Osiand. 173: „Az kiket isten *őzuó zóroz*, ember el ne valazza” (NySz.). Hasonló értelemben volt járatos az *egybeszeresz* ige is, vö. Mad: Evang. 117: „Megtisztelte e házasság rendit az atya isten, az első házásokat Adamot és Evát *egybe szereszvén*” (NySz.). A házasulandók egybeboronálóját pedig régen *szerző*-nek nevezték, vö.: TörtT.² III, 390: „Ugy hallom, csak házásítja Kglđ az iffiakot, olyan az öreg legén, a ki nem mér házasodni, *szerzőnek* vagy kuplernek teszi magát” (NySz.). A házasságra lépést *menyegző-szerzés*-nek is mondták, vö. MargL. 29: „Kyralne azzon keuisse enged vala ez *menyekerzev zerzesre*” | SándK. 21: „Leeg bator dolgodban, ne legyón gondod az my *menyegző zerze-sónkre*” (NySz.).

Jelentéstani szempontból tehát semmi akadálya sincs annak, hogy *szerelem* és *szeret* szavainkat *szēr* szavunkból mint ősi igenévszóból származtassuk. Hangtanilag azonban még némi magyarázatra szorul, hogy *szerelem* és *szeret* szavaink tövének *e*-je nyílt, s az volt már a Huszita Biblia íróinak nyelvjárásában is, éppúgy, mint azok az igék, amelyek e bibliafordításunkban, mint a *szerige* származékai előkerülnek. Ugyanígy nyílt *e*-t találunk azonban az ’összekever’ jelentésű hetési *szer* igében, s némely nyelvjárásban nyílt *e*-vel ejtik a *szerdék* főnevet is. A zárt *ē*-vel ejtett s minden bizonnyal ősi *szēr* nomenverbumból a nyílt *e*-vel ejtett változatok a szokásos módon, nyíltabbá válással keletkezhettek, majd pedig, bizonyos jelentésű származékokban, e nyílt ejtésű változatok rögződtek meg. Ézt az alaki elkülönülést nagyban elősegíthette az is, hogy a *szerelem*, *szeret*, *szerű*, *szerdék*-féléknek a *szer* igenévszóból való eredetét a beszélők egyre kevésbé érezhették, sőt idő jártával teljesen el is feledték. Ilyesmire számos példát idézhetnénk. (*Menyvi*, *meddig*, *mekkora* szavaink töve a *mē*- névmási tő, ebből az előbbi származékok mind nyíltabbá válással keletkeztek.)

322

10. Ezek után nincs más hátra, mint hogy összefoglaljuk fenti vizsgálódásaink eredményeit: 1. *Szër* szavunk hajdan nemcsak névszóként, hanem igeként is járatos volt, s így egyik legősibb igenévszónkat láthatjuk benne. — 2. Ha névszóként legősibb jelentése 'az összeillesztés-összeilleszkedés valamely formája', akkor igeként ősi fokozat jelenthette, hogy 'összeilleszt'. — 3. A *szër* igenévszó — nyíltabbá válva — igeként 'kever, keverve készít' jelentésben a legújabb időkig fennmaradt a hetési nyelvjárásban. — 4. Ennek az igének származékai a R. *szerkeszik* ~ *szerkezik*, *szerkesztet*, amelyek a férfi és nő szerelmi viszonyára és házasságára vonatkozó kifejezésekben hajdan közkeletűek voltak. 5. Ugyanebből az igéből származtathatjuk *szerelem* és *szeret* szavainkat, sőt R., N. *szerdek* szavunkat is.¹

BALÁZS JÁNOS

A *Katalina* > *Katalin* típusú névalakulás kérdéséhez

1. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról szóló alapvető értekezésében MELICH JÁNOS az *-us* végű latin nevek magyarázata után ezt írja: „Ha a fordítók a *casus obliquus*-ban álló latin tulajdonnév latin ragját az *-us*-ba végződőknél sok esetben magyar raggal helyettesítették, s a latin rag helyettesítése után visszamaradt »tövet« alanyesetűl is szolgált magyar »nominativus«-nak tették meg, akkor ugyanezt megtették — kezdetben szándéktalanul — *-es*-be, *-o*-ba, *-a*-ba végződő neveknel. S erre csakugyan vannak kétségtelen példáink. Ilyen a többi közt a magyar *János* és *Iván* név, s ilyen (*Szent*) *Katolna* és *Katalin* neve.” (MNY. XXXVI, 149.) A továbbiakban aztán a *Katarina* ~ *Katalina* > *Katalin* névalakulással kapcsolatban jelentős számú adat felsorakoztatása után MELICH lényegében ugyanezt a magyarázatot ismétli meg (i. h. 151—2). Hasonlóképpen keletkezettnek tartja ugyanő az *Apollonia*, *Ilona*, (*Margarita* ~ *Margareta* ~) *Margita* névből az *Apalín*, *Ilon* és *Margit* névalakot is. „De nem tagadom — folytatja — az *-a* végűeknél sem azt a lehetőséget, hogy egy-egy esetben ne alakulhatott volna az elvonás a magyar *-a* képzős becenevek hatására . . . Esetleg ilyen lehetne a magyar *Elona* . . ., *Ilona*: egyh. latin *Elena*, *Helena* magyar *Ilon* alakja; de persze *Ilon* lehet *Ilonka* elvonása is . . .” (i. h. 152). A szerintem ide vonható *Zsófi* nevet MELICH másutt a rövidüléssel alakult nevek közé sorolja (MNY. X, 105). Az *Ilon*-t MELICH nyomán TOLNAI VILMOS is a rövidüléssel keletkezett nevek között tartja számon (MNY. XXIII, 171). MELICH maga az *-a* képzős alakokból

¹ Amikor ezt a szófejtést — más szavaink eredetének magyarázatával együtt — a Nyelvtudományi Társaságban 1960. május 31-én tartott előadásomban vázlatosan és kivonatolva ismertettem, BABOSS R. ERNŐ barátom volt szíves felhívni figyelmemet arra, hogy „A causativ igeképzés” című értekezésében *szeret* igénket a *szër* 'Mittel' jelentésű névszónak *-t* képzős származékként tárgyalta, s ennek az igénknek régi 'mit etwas versehen' jelentéséből kiindulva *szeret* igénket *szerel* (*felszerel*) igénkkel hozta kapcsolatba. A *szeret* származék és a feltehető *szër* alapszó közti hangtani különbség magyarázataiban ő is hivatkozott a MűnchK. hangjelölésére; ebben a nyelvemlékünkben *szeret*, *szerelem* és *szer* szavaink *e*-jét ugyanazzal a jellel, *é*-vel jelölik. (MNYTK. 41. sz. 19—20.) Ez a származtatás, mely a fentebb előadottól főleg abban különbözik, hogy *szeret* szavunkat denominális származéknak tartja, míg én ezt az igénket a *szër*-ből mint ősi igenévszóból eredeztetve deverbális származéknak tekintem, tanulmányom írásakor elkerülte figyelmemet.

való elvonás esetével kapcsolatban utal VARGHA KATALINNAK arra a véleményére, hogy a *Katerina* (~ *Katalina*) és a *Margita* név (a *Martinus*-szal és a *Paulus*-szal együtt) rövidüléssel keletkezett. VARGHA szerint ugyanis e nevek „végső -a hangját tévesen a régi -a (-e) becéző képzővel azonosították” (Becéző keresztnéveink 8).

2. Ezekre a véleményekre csak akkor terelődött rá a figyelmem, amikor az elem kerülő levéltári adatok láttán a címszóbeli névalakulás kérdésével kapcsolatban már más megoldási lehetőség derengett bennem. Minthogy e lehetőség a régi magyar asszonynev-használattal kapcsolatos, előbb erről kell egészen röviden szót ejtenem.

Eléggé ismeretes, hogy a régiségben az asszonynev olyan minősítő jelzős szerkezet volt, amelynek utótagja az *asszony* köznévv. Az ilyen névhasználatra már az egyelemű nevek korából is vannak adataink: 1394: „*Dominas Zypazzon et Hewlgazzon*” (Oklsz.). Ez a névhasználati forma a középmagyar kor elején olyan általános lehetett, hogy a női szentek nevéhez is szinte kivétel nélkül hozzátették az *asszony* megjelölést: 1352: *Zenthmargytaazzunfolva* Valkó m (CSÁNKI II, 352) | 1392: „*Johannis de Zenthannaazonfalva*” (Oklsz.) | 1450: *Sent Ilmaasson* Baranya m. (CSÁNKI II, 525) | 1496: „*Posafalva alias Zenthkatherynazzon*” Vas m. (i. h. 797; l. még az Oklsz.-ban *asszony* és *Katalin* al.) | MargL.: *Zent Margyt azzon* (NySz.). Valószínűnek tartom, hogy az ilyen szerű névhasználat legkorábbi bizonyítékát kell látnunk a HB. *Izen achsin maria* adatában is. — A XVI—XVII. században is gyakran találkozunk a leveleknek a női szentekre vonatkozó ünnep-megjelölésében az ilyen névhasználat. Itt csak egynébány példát sorolok fel: 1515: „*szent Dorottya asszonyom nap*” (LevT. II, 5) | 1531: „*zenth elzebet asson Napya*” (i. h.) | 1542: „*zenth Margyth azon nap*” (LevT. I, 18) | „*Ez lewel kolt Pachodba zent Sofyazon nap wtan walo penteken Anno 1555*” (LevT. I, 152) | „*Wespremben zent Sophia azzon nap wtan valo zombaton 1555*” (i. h. 153) | „*Kolt Zenerben Zerdan zent Anna azzon nap wtan 1556*” (i. h. 196) | 1557: „*Wespremben zent Piroska azzon napan 1557*” (i. h. 211) | „*Kanysan köt (!) MarianMagdolna azzon (!) napan 1557*” (i. h. 252) | „*Kewlt Kanjsan zenth Murgjth azon nap elewth walo wasarnapon 1557*” (i. h. 250) | „*Kewlth Kanjsan zenth Margjth azon (igy!) elewth penteken 1557*” (i. h. 252) | „*Adatot Kanysan zent Lwczza azon (!) nap holta kelwe kedden 1557*” (i. h. 273) | „*Ez lewel kelt wasarnap zent Borbala azzon nap estjn 1559*” (i. h. 347) | „*Kewlt Gyerbe zent Lwczza azony nap wtan zombaton 1559*” (i. h. 353) | „*Zenyerben kelt zent Lwczza azzon naph wtan valo kedden anno 1.5.6.o.*” (i. h. 387) | 1588: „*hettfecn zent Erseleott azonj nap estin*”: Dész; Temesvári János dcák kezeírásában | 1637: „*Szent Örszebet asszony nap táján*” (TTár. VII, 115).

Az eftéle asszonynev-használatra nézve a XVI. század magyar nyelvű oklevelezésének megerősödése óta a kiadott és kiadatlan levéltári anyagban számtalan adalékot olvashatni. A kételemű névhasználat is ehhez, az egyelemű nevek korában már bizonyonnyal kialakult szokáshoz igazodott. Az *asszony* megjelölésnek a kételemű nevekhez, sőt a pusztán női keresztnemekhez való hozzátétele a régiségben olyan közönséges volt, hogy a legbizalmasabb levelezésben is találkozunk vele. Gyakran a levélíró vagy oklevelező a maga nevével kapcsolatban is ennek a névhasználati divatnak hódol. Érdekesség kedvéért néhány egészen esetlegesen elem kerülő levél-címzést, illetőleg levélrészletet iktatok ide: 1525: „*Zerelmes magdalna azzon*, hogh en oda hozzyad nem menthem, ezt semmy ydegenszegré ne wegnyed” (Oklsz.) | 1538: „*En Katheryna Azzon*,

324.

Az en Zerelmes Wramnak Batthyany Ferencznek felesseghe . . ." (i. h.) | 1544: „*Katalin asszony az the zerelmes anyad Zoltanne etc.*”: egy kassai polgárasszony fiához, Zoltán Imréhez intézett levelének aláírása (LevT. I, 25). 1545-ben azonban ugyanez az asszony fiához írt levelét így rekeszti be: „Az the anyad Zoltan Katharina etc. Cassay” (i. h. 28) | 1550: „Ez levél adassék az ngos Révay Ferencz uramnénak, *Paxj Anna asszonyoknak*, nekem, szerelmes nénémnek” (LevT. II, 22; ugyanilyen-féle címzés i. h. alább más évből még többször!) | 1557: „Ez level adassék *Pynney Kathalyn asszonoknak* [!], az nehay Szalay Peter-nenek kezehez” Bécs (LevT. I, 237) | 1558: „Az en kegielmes azzoniomnak *Thurzo Ersebet azzonnak etc.* adassek” Galgóc (i. h. 292; l. még i. h. 293, 295, 297) | 1559: „Nagysagos *Bathory Ersebeth azzonyomnak*, Kerecheny Lazlo wram hazas tarsanak, nekem zerelmes hwgomnak adassyk” Bathorj Andras Somlyaj (i. h. 304) | 1564: „Ngs *Bakicz Anna asszonyoknak* az ngs Révay Mihály házastársa, nékem szerelmes bizodalmas asszonyomnak adassék” Zrínyi Kata levele (LevT. II, 66) | 1565: *János uramné asszonyom, Ferencz uramné asszonyom* (ua.-nak a lev.; i. h. 67) | 1585: „Köszönetemnek utána jo *Margit asszony . . .*” Bakith Anna Tótrónay Mátyásné, Margit asszonyhoz intézett levelének kezdő mondata (i. h. 40) | 1586: „Én szómmal *Margit asszonyoknak* köszönjen” Bakith Anna levélzáradéka (i. h. 46) | 1601: „az én sz. uram Kdet levele által az *Suska asszony* menyegzőire hívott . . .” Forgács Zsuzsánna Soos Klárának (i. h. 148). — Hogy aztán a hivatalos jellegű felsorolásokban is milyen kizárólagosan ezzel az asszonynev-használattal találkozunk, arra nézve egy 1626-i győri jegyzőkönyv következő asszonyneveire hivatkozhatom: „Mátyás bíró felesége *Margit asszony*”, „Németh *Ilonka özvegy asszony*”, „Tamás Jánosné *Kata asszony*”, „Kovács Istvánné *Margit asszony*”, „Erdélyi Mihály felesége *Anna asszony*”, „Nagy *Ilon özvegy asszony*”, „Szemes Ábrahámné *Ilon asszony*”, „Szilassi Jánosné *Ilon asszony*”, „Rácz Voicsme [!] *Milka asszony*”, „Olasz Péterné *Despa (!) asszony*”, „Simon Istvánné *Örzsébet asszony*”, „Szili Gáspárné *Anna asszony*”, „Fekete Máténé *Örzsik asszony*”, „Mátyás Pálné *Borbála asszony*” (TTár. VII, 113). Ugyanebben a kiadványban más évből még ezekre az adatokra bukkantam: 1632: „Nagy Jánosné *Pete Kata asszony*” Győr (i. h. 115); 1635: „Sós Jánosné *Susinna asszonnak* Ilonka nevü leánya” uo. (i. h.) — Az ilyenféle példák számát a végtelenségig lehetne szaporítani. Hirte-lenjében csak kezem ügyében levő oklevélszótár-céduláimról jegyzek még ide néhány későbbi adalékot: 1678: „Nyiro Szabo Lukácsné *Székely Annok asszony*” Marosvásárhely | „Virág Szabo Istvanne *Fekete Erzsok asszony*” Koronka Marosszék | 1684: „Damakos Georne [!] *Ferenci [!] Kata Asszony*” | „Deak Georne *Simo Kata Asszony*” Kissölymos Udvarhelyszék | 1688: „Daner Miklos felesége *Nagy Orsik Asszony*” Uzon Háromszék | 1716: „*Király Györgyne Asszonyom, Istvan Mester judit Asszony*” Koronka | 1794: *Horvát Josefné Asszonyom* Dés | 1843: *Bekéné asszony* Dés.¹ (L. még tőlem: MNY. LV, 397—9.)

3. Az imént felsorolt, a forráskiadásokból még ezrével gyűjthető és a levéltári anyagból tőlem eddig gyűjtött, de itt fel nem sorolható számtalan adat figyelembevételével megállapítható, hogy a fentebb érintett asszonynev-használat századokon át az élet minden vonatkozásában olyan általános volt, hogy erre a szokásra egyes nevek alakulásának magyarázata alkalmával bátran hivatkozhatunk.

¹ Az *asszony* szónak foglalkozásjelölők elemeként, valamint tiszteletet kifejező utójelzőként való használatáról PAIS Dezső ír „A -né képzők” című cikkében (MNY. XLVII, 3—4).

Éppen ez az oka annak, hogy az *Ilon*, *Katalin* meg néhány más név kialakulásának magyarázatával kapcsolatban az előbbieken vizsgált magyar asszony-név-használatból kiindulva megnyugtatóbb megoldást kerestem.

A tiszaháti és az ugocsei nyelvjárás magánhangzó-elisiojának tárgyalása során CSÜRY BALINT újólaj felhívta a figyelmet arra az egyébként már ismeretes jelenségre, hogy az *a* végű köz- és tulajdonnevekhez kapcsolódó *asszony* köznévi nem ritkán hangkivetéses szókapcsolatokban, illetőleg összetételekben jelentkezik: 1545: *annazsoni* (= Anna asszony) | *gazdasszony* (adatok 1592-től) | *komasszony* (MA.) | *kurv'asszony* ~ *kur'asszony* (adatok a XVII. sz. végétől) (MNY. XXV, 167—8; l. még további régiségbeli adatokat MNY. XL, 378—9, LV, 397—400). Ezeknek előrebocsátása után a *Katalina* > *Katalin*-féle névalakulás körébe tartozó néhány női névvel kapcsolatban a vonatkozó történeti adatok egyidejű szemelvényes közlésével a következő észrevételeket tehetem:

Borbára ~ *Borbála* > *Borbár(i)* ~ *Borbál*. 1593: „Thelegdy *borbalazon*” (MNY. XL, 379) | 1604: „Küs Kedej oswat miklosne *Borbarazonj*” Udvarhelyszék | „Cziore mihaljne Kerezturnfalwj *Borbarazonj*” Udvarhelyszék | „Kerezturnfalwi nagi Istvanne *borbarazonj*” Udvarhelyszék | 1617: „Kaza Kelemennek az felesége, Zalanczi *Borbarazonj*” Erdély (MNY. XL, 378) | 1627: „Huzar Istvane banfi *borbarazoni*” (i. h.). — Az 1282-től kimutatható *Barbara*, később *Barbála* ~ *Borbára* a latin *Bärbära* származéka (ÉtSz.; FLUDOROVITS JOLÁN: MNY. XXVI, 51 kk.; BERRÁR JOLÁN: MNY. XLVII, 187). A Csík megyei Zsögödről ismert, nyilván *-i* beceképzős *Borbári* (ÉtSz.; KELEMEN BÉLA szíves szöbeli közlése szerint a *Borbári* Alsíkon séltében ismeretes névalak) alkalmasint a *Borbárasszony*-féle hangkivetéses alakból elvont *Borbár származéka lehet. Habár a *Borbár* alakot a rendelkezésre álló forrásokból nem tudom kimutatni, származéka és a fenti hangkivetéses alakok ismeretében e névforma egykori megléte bátran feltehető. (Emlékezetem szerint mintha magam is hallottam volna a Székelyföldön.)

Ilona > *Ilon*. 1588: „Zaz Istuanne *Ilonazonj* Deseon Iakozo” Dés; Temesvári János diák kezé írásában | 1602: „medeseri Anttal kovaczi leanianak *Ilonazonnak* az apia antal kovaczy” (Udv.) | 1603: „Demeterfalwj peter deakne *Ilonazonj*” Udvarhelyszék | 1604: „az En aniam *Ilonazonj*, geortj mihalj leania” Udvarhelyszék | „nagi galambfalwj Bak andras leania *Ilonazonj*” Udvarhelyszék | 1626: „Szilassi Jánosné *Ilon asszony*”, „Nagy *Ilon özvegy asszony*”, „Szemes Ábrahámné *Ilon asszony*” Győr (TTár. VII, 113; VARGHA i. m. 54). — MELICH e névalakot több más magyar női névvel együtt latin alaktani hatás feltevésével magyarázza (MNY. XXXVI, 152; l. még előbb), de felveti az *-a* képzős becenevek hatására keletkezett elvonás lehetőségét is. Az, hogy harmadik feltevés szerint az *Ilon* az *Ilonka* becealak elvonásából keletkezett volna (i. h.), véleményem szerint kirekesztendő a névalakulási lehetőségek közül, hiszen maga az *Ilonka* becealak is nyilván egy *Ilon* forma származéka. Számomra sokkal elfogadhatóbbnak tetszik az a magyarázat, hogy az *Ilon* névalak a fenti asszony-név-használat során elvonás eredményeként keletkezett.

Katalina > *Katalin*. A középkori Doboka (később: Szolnok-Doboka) megyei Szentkatolnadorna nevének a következő változatait ismerem: 1320: *Scentkatherina*; 1395: *Zenthkatolna*; 1441: *Zenth-Katalen*; 1523: *Zent-Katalyna*; 1837: *Szent-Katolna* (SzolnDobMon. VI, 357). Egy Bihar megyei települést 1391-ben *Zenthkatherinaazunfalua*, 1396-ban *Zenthkatarena Azzonfalua*, 1421-ben *Zenthkatherinaazonfolwa*, 1481-ben „*Zenthkatherina vicus*” alakban említenek

(Bánffy Okl. I, 434; CsÁNKI I, 623; JAKÓ ZSIGMOND, Bihar m. 285---6); egy Vas megyei település nevét viszont 1489-ből *Zenthkatherina*, 1496-ból azonban már *Zenthkatherynazon* formában őrizték meg az egykorú források (CsÁNKI II, 797; OklSz.). A tőlem eddig ismert két legrégőbbi hangkivetéses előforduláson kívül még egynéhány rendelkezésemre álló adatot idézhetek. Íme: 1554: „*Katalin azzyon az the zerelmes anyad Zoltanne etc.*” (LevT. I, 25; l. még előbb) | 1557: „*Pynney Kathalin aszon*” Bécsben keltezett levél (i. h. 237, l. még előbb) | 1604: „*Dersj peterne Katalin azonj*” Udvarhelyszék | 1606: „*Nagi Gergelne Katalin Azzon*” Udvarhelyszék. — Bár az OklSz. megkérdőjelezett *Katërina-asszony* vagy *Katerin'-asszony* olvasattal közli az 1496-i helynévi adatot (l. ott *asszony* és *Katalin* al.), véleményem szerint a többi XV—XVII. századi adatot, meg más, idevonható nevek hangkivetéses alakjait tekintetbe véve alig lehet kétséges, hogy e korai adatban is hangkivetéses formát kell látnunk. Minden valószínűsége megvan tehát annak, hogy az ómagyar kori *Katerina* ~ *Katalena* < lat. *Caturina*, *Caterina* (MELICH: MNy. X, 223; FLUDOROVITS: MNy. XXVII, 122, 379—80; BERRÁR: MNy. XLVII, 183—4) alakból szintén nem a MELICH-től jelzett módon (MNy. XXXVI, 152) alakult a későbbi *Katalin* (első adatok a XVI. századból; i. h.), hanem azon a természetesebb módon, amely a rendkívül gyakori hangkivetéses asszony-név-használatból való elvonás révén a mindennapi nyelvi érintkezésben önként adódhatott. Szerintem ilyenyszerű névalakulás lehetőségére mutatnak esetleg azok a nagyon korai a végződés nélküli *Katli(e)n-féle* alakok is, amelyek csaknem kivétel nélkül asszony-névként fordulnak elő: 1307: „*nobiles domine Kathlen*” | 1360: „*nobilis domine Kathlÿn vocate*” | 1382: „*domina Kathlÿn vocata*” | 1393: „*domicella Kathlin*” (JAKUBOVICH: MNy. XI, 368). Ezek megett magyar *Katli(e)n-asszony*-féle hangkivetéses névhasználat állhat. Ez utóbbi névalakokkal kapcsolatban azonban nem zárható ki a franciából vagy németből való kölcsönzés lehetősége sem (vö. BERRÁR: MNy. XLVII, 184).

Margita > *Margit*. 1282/1351: „*filia . . . Margita*” | 1291: „*Margith filia*” | 1351: „*vna ancilla filia dicti Poyk Margita nominata*” | 1340—1380: „*(filia?) Margÿth*”, 1359: „*domine Margÿth*”. — Egy eltűnt középkori Somogy megyei település neveként az 1371, 1452 és 1469 évben a *Zenth Margytha*, 1465-ben a *Zenthmargÿth* névalakkal találkozunk (CsÁNKI II, 645). További, ide vonható adataim ezek: 1382: „*Zenthmargÿtazonfolua*”; 1481: „*vinea Margitassonsceley vocata*” (JAKUBOVICH: MNy. XI, 424) | MargL.: *Zent Margyt azzon* (NySz.) | 1542: „*zenth Margyth azon nap*” (LevT. I, 18) | 1557: „*zenth Margÿth azon nap*” (i. h. 250, 252) | 1585: *Margit asszony* (i. h. II, 40) | 1586: *Margita asszony*, majd alább ugyanebben a levélben: *Margit asszony* (i. h. 40, 42; egy másik, ugyanez évben kelt levélben ez utóbbi forma még kétszer; i. h. 46) | 1587: *Margit asszony* háromszor (i. h. 48—9) | 1588: *Margit asszony*; az utóiratban még egyszer így; a levél záradékában azonban „*Margita asszony*” alak (i. h. 51, 63) | 1626: „*Mátyás bíró felesége Margit asszony*”, „*Kovács Istvánné Margit asszony*” (TTár. VII, 113). — BERRÁR (MNy. XLVII, 183) szerint a *Margit* a *Margitá*-ból az *a* elhagyásával keletkezett. BERRÁR itt kétségtelen nyelvi tényt állapít meg, de nem világítja meg a névalak keletkezésének okát. Magam ez esetben is valószínűnek tartom, hogy az *a* nélküli alak a *Margitasszony*-féle hangkivetéses formákból való elvonással keletkezett. A XVI. századi adatokban sokszor egy forrásszerkesztő tollából eredő váltakozó *Margita* ~ *Margit* használat (l. fentebb) világosan mutatja, hogy a teljesebb és a rövidebb alak közötti küzdelem a rövidült alak korai, XIII--XIV. századi

jelentkezése után milyen sokáig tartott még az *asszony*-neves szerkezetekben is.

Zsófia > *Zsófi*. 1555: „zent *Sofyazzon* nap” (LevT. I, 152) | 1560/1665: „Az Bethlenfalvi vitézlő János Geréb és *Zsófi asszony*” (SzékOkl. V, 77; id. az OklSz. is) | 1588: „Barta albertne *sofiazzoni* Deseon lakozo”: Dés; Temesvári János deák kezeírásában | 1603: „simo Janosne *sofiazonj* Kereztur warosj” Udvarhelyszék | 1605: „Rugonfalwi Tegzes Janosne *sofiazonj*” Udvarhelyszék. A magyar *Zsófia* < egyházi latin *Sophia* (FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 287, 372; KNEZSA: MNy. XXI, 147—8) név *Zsófi* alakjára első előfordulásként a következő adatot idézhetem: 1526: „Kis Lyanyomnak *soffinak* hagyom maramarosbely Josagomat” (OklSz.). E rövidült forma esetében is az előbbieken ismertetett hangkivetések alakból való elvonást jóval valószínűbbnek tartom, mint bármely más magyarázatot (vö. MELICH: MNy. X, 101—2, 105).

Ezeknek előrebocsátása után nem tartom lehetetlennek, hogy a *Julia*, *Mária*, *Rozália* és *Terézia* női név becéző *Juli*, *Mári*, *Rozáli* és *Terézi* > *Trézi* (< *Trézsi*) formájának (az adatokat l. VARGHA i. m. 63 kk.) kialakulásában is helyel-közzel része lehetett az előbbieken ismertetett névhasználatnak. Megjegyzem azonban, hogy MELICH e névformákat is rövidüléssel, illetőleg -i kicsinyítő képzős alakoknak tekinti (i. h. 101—2).

Ez újabb magyarázati lehetőség futó felvetésével egyidejűleg a fentebb részletesebben megvizsgált női nevek alakulásmódjára vonatkozó észrevételeimet azzal a megjegyzéssel teszem most közzé, hogy távol áll tőlem az eddigi véleményekkel mereven szembe helyezkedve az itt megkockáztatott magyarázat kizárólagos helyességét bizonygatni. A névtörténet sok-sok tanúsága szerint egy-egy névalakulat más-más földrajzi és időbeli határok között nem egyszer más-más nyelvi változásnak alakilag egybeeső eredménye lehet. — Jó volna, ha e fenntartásos figyelmeztető észrevételek nyomán sor kerülne az itt vizsgált névalakulás összes adatainak összegyűjtésére és ez alakulásmód meg a vele kapcsolatos kérdések tüzetes tárgyalására.

SZABÓ T. ATTILA

Füttyülök rá

1. Ez a kifejezés már gyermekkorom óta ismerős nekem; nagyvárosi környezetemben eléggé elterjedt, de egy cseppet sem választékos megnyilvánulása volt a legteljesebb megvetésnek és semmibe vételnek. S mivel már korai ifjúságomban elég sok német szót is hallottam magam körül, s magyar környezetem is szívesen használt német vagy németből fordított kifejezéseket, a német *ich pfeife darauf* éppoly érthető volt számomra, mint magyar megfelelője. Nem is képzeltem a magyar kifejezésről soha egyebet, mint hogy ez a németnek szóról szóra való lefordítása, mint annyi sok más szólásunk. Éppen ezért meglepődtem, mikor O. NAGY GÁBOR kitűnő könyvében (Mi fán terem? 1957. 105) azt olvastam, hogy a szerző összefüggésbe hozza a *fittyet hány* szó-lással, e szavakkal: „a *fittyet hány neki* . . . azt jelenti: 'nem törődik vele, rá se hederít', vagy ahogy ugyancsak a *fitty*, illetőleg *fütty* tőből képzett igével mondjuk: 'rá se *fittyent* vagy rá se *füttyent* valakire vagy valamire'. Joggal feltehető, hogy ez utóbbi kifejezés hatására alakult a hasonló hangzású *füttyül* igének is ilyen mondatokban való használata, mint *füttyülök rá* . . .” — Mivel a magyar

328

szakirodalomban nem találtam rá magyarázatot, elhatároztam, hogy utána-járok a kifejezés történetének.

Abból a feltevésből kiindulva, hogy szólásunk németből való átvétel, elsősorban a német szakirodalomban kutattam. Megnéztem minden hozzáférhető szótárban és szólásgyűjteményben, s láttam, hogy a németírásbeliségben az *auf etwas* vagy *auf jemanden pfeifen* korábban feltűnik, mint a magyarban a *fütyülök rá*. GRIMM, SANDERS és HEYNE szótárai már Müller Frigyesztől idézik (Faust's Leben című művéből 1778-ból), WANDER szólásgyűjteménye pedig Eiseleintől (Die Sprichwörter und Sinnenreden des deutschen Volks. Freiburg, 1840.). Ismeri még SANDERS—WÜLFING (Handwörterbuch. 1912.), PINLOCHE (Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 1930.), a Sprach-Brockhaus (1935.), HOFFMANN—BLOCK (Wörterbuch der deutschen Sprache. 1936.), PAUL (1956.) stb. Hogy tehát ez a szólás a mai napig él a németben, talán nem is kell még egyszer hangsúlyoznom. Nem is olyan régen olvastam a Wochenpost folyóirat 1959. évi 18. számában a 6. lapon, de azonkívül is majdnem minden számában.

Ami e szólásforma eredetét illeti, a németre nézve úgy látszik, meg is van fejtve. GRIMM szótára, GÖHRING (Volkstümliche Redensarten und Ausdrücke. München, 1937.) és mások egész nyíltan vagy burkoltan elmondják, hogy *ich pfeife darauf* csak enyhített, de még mindig vaskos formája egy sokkal drasztikusabb kifejezésnek, amelyet itt nem idézek, mert nem tűr nyomdafestéket, s amely szóról szóra ugyanúgy a magyarban is ismeretes. Hogy a német kifejezés megfejtése így elfogadható, bizonyítják GRIMM és SANDERS párhuzamai a *Hinterpfeife*, *Hinterlochpfeife* főnevekkel. Feltűnő azonban, hogy BORCHARDT—WUSTMANN (Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund) az 1925-i kiadásban mellőzi, s az 1954-i kiadás sem ad rá magyarázatot, csak értelmezést. Ez az eljárás ellentétben van az 1954-i kiadás bevezetésében mondottakkal; ott ugyanis azt olvashatjuk, hogy általában minden megfejtési kísérletet bemutat (13), ellenben nem veszi fel azokat a fordulatokat, melyeknek eredete és értelme annyira világos, hogy semmiféle szükség nincs magyarázatra (17). Nem tudhatjuk, hogy az átdolgozó miért nem tartja szükségesnek szólásunk magyarázatát. De mivel a magyar szólás kialakulásának szempontjából úgyis közömbösnek látszik, nem kutatjuk az okait.

2. Nézzük meg azonban most már a magyar *fütyülök rá* kifejezés korát. Sem régi szótáraink, sem a NySz. nem említi. SIMONYI (Német és magyar szólások. 1896.) nem közli, MARGALITS (Magyar Közmondások . . . 1896.) nem tud róla, s ebből arra lehet következtetni, hogy előbbi gyűjteményekben sem található. BALLAGI magyar—német szótára (1910.) még mindig nem hozza, sem BALASSA magyar szótára (1940.), holott ekkor már nagyban divatozott, és irodalmi példák is már régebben akadtak rá. 1885-ben Ábrányi Emil Byron Don Juanjának fordításában többször is használta: „Fütyöltek minden böles ellenvetésre” (I, 104); „Kormány-ügyekre — mint mondják — fütyül” (I, 292); „Ajánlanak kegyelmet néki, — de Igaz szeraskír erre csak fütyöl” (II, 61). Az eredeti szövegek a következőképpen hangzanak: „In spite of all remonstrances” (szó szerint: minden intés, kifogás ellenére); „And show'd but little royal curiosity” (szó szerint: csak nagyon kevés királyi kíváncsiságot mutatott); „A word which little suits with Seraskiers” (szó szerint: egy szó [ti. kegyelem], mely kevésbé illik szeraskírekhez). A fordítás — mint látjuk — sokkal erőteljesebb, de egyszersmind kevésbé választékos az eredeti szövegnél. Találtam rá példát 1897-ből is Vértesi Arnoldnál: „Fütyülök én az olyan

lovagiasságra” (Az ugaros-karádi közbirtokosság II, 38). (Mind a négy példát a MTA nagyszótári gyűjtéséből idézem.)

Az idézett példákban az tűnik ki, hogy a *fütyülök rá* kifejezés adataink szerint több mint száz évvel később bukkan fel a magyar írásbeliségben, mint német megfelelője. Holott a *fittyet vet* szólás már 1628-ban megjelenik az egri káptalan vallomás-levelében (l. MNy IX, 129), sőt a *fitty* szó már az ÉrsK.-ben: „ez nagy *fittyel* elew alla Es az Czazarnak ygyen monda” (Nytár. X, 225). Talán mondanom sem kell, hogy a *fitty* szónak, amely a *fütty* szóval váltakozva fordul elő szólásainkban, itt is már valami olyan jelentése van, ami a *fittyet hány* kifejezéssel érintkezik: ’önbízalom, saját erejének tudata’, sőt ’elbizakodás’. A nagy *fittyel* szólásra Gvadányiból is idézhetnék a Rontó Pálból (IX.) és „A mostan folyó ország gyülésének . . . leírásá”-ból (1791. 28), továbbá Várady Antaltól (A mérges bötü 24; a MTA nagyszótári gyűjtéséből). De a mai nyelvből is ismerem a nagy *fittyre* vagy nagy *füttyre* szólást, az előbbihez hasonló jelentésben, azaz: ’elbizakodottan, túlzott reményekkel’. Legrégibb példám: „Elkezdém nagy *fityre* a’ közelébbi hírlevelet” (Magyar Hírmondó 1786: 665; a MTA nagyszótári gyűjtéséből). Közli még a Szamosháti Szótár is.

Nézzük most már a *fittyent* igét. MÁRTON JÓZSEF értelmezése szerint 1807-ben annyit jelentett, mint: ’fittyet vetni; schnellen, ein Knippchen schlagen, Fippse geben’, az 1811-i kiadás szerint: „*fittyenteni*, fittyetvetni, schnellen. Fippse geben.” KASSAI (II, 207) három *fity* címszava közül a 2-vel jelzethez teszi a *fittyent* származékot. Nála: — *Fity* (2): v. *Fityő* cum ő paragogico: Sibilus. Hang szó (Onomatopoeja). — *Fitytyent* PP concrepat digitis et sibilat: sibilio monet, aut sibilio accersit . . .” CZUCZOR—FOGARASI így értelmezi: „Hirtelen *fitty* hangot ejt”. Egyik példája: „az ebeknek *fittyenteni*”. BALLAGINÁL (1897.) egyszerűen ’füttyent’-et jelent. A NySz. szerint *fittyent* a. m. „1. concrepo digitis PP, schnellen mit den Fingern PPB [schnalzen], 2. pervenire facio; geraten lassen.” Példája ez utóbbira: Fal: TÉ. II, 659: „Majdanság itt léssen társam Camilla, ide *füttyentette* szép híre historiánknak”. Azonban az első jelentéshez adott példa: Gyöngyösi Murányi Vénus III, 243 (RMKT.): „*Füttyentvén* jelt adnak a több vitézeknek” nem meggyőző. A szövegkörnyezetből az derül ki, hogy Vadászi, aki a létrát keresi, amelyen felhágjanak, találkozik Kádással. A többi vitéz nincs jelen. Ekkor *füttyentés*-sel adnak nekik jelt Kádásék. Elképzelhetetlen, hogy a távolabb levő vitézek az ujjal való pattintást meghallhatták volna; valószínű, hogy fütyüléssel, füttyentéssel adtak jelt. Hogy Gyöngyösi ezt a szót ’fütyülés’-nek értette, bizonyítja a Murányi Vénuszban (III, 181) található *füttyentés* szó is: „Hanem egymás közöt hogy így sibongnának, Valami *füttyentést* hallottak, mondának, Vagy hárman Ferenczell oda futamának . . .” Itt is — mint látjuk — messzebről hallatszik a hang, a jeladás, s még hozzá nagy zsihongás közepette hallják. Gyöngyösinél tehát a *füttyentés* semmi egyéb, mint *füttyentés*. Az FtSz.-ban e szó két helyen is szerepel: a *fitty* származékai között (a NySz.-ra, MÁRTONRA és KASSAIRA hivatkozva) és a *füttyent* alakváltozataként is (a Tzs.-re és CzF.-ra hivatkozva). Amint látjuk, a *fittyent* szó részint ujjal való pattintást, másrészt *füttyentést* is jelent, illetőleg jelentett. A Tsz. egy adata szerint ’fityegve tart’ jelentése is van vagy volt Háromszék megyében. Ez azonban a *fityeg* szóval van kapcsolatban, tehát nem tartozik a tárgyunkhoz.

3. A *füttyentés* többnyire jeladás, felhívás, akár emberhez, akár állathoz, például kutyához szól. Akinek vagy aminek odafüttyentünk, annak jelt adunk ottlétünkről vagy arra, hogy közeledjék. Ilyen értelemben használja

330

Vörösmarty a Lear király V. felvonásának 2. jelenetében, ahol Alban bejön, és egy szót sem szólva Gonerilhez fel-alá jár; Goneril így szól: „Egy *fütttyentésre* én is csak méltó volnék”. Az eredetiben: „I have been worth the whistle.” A nagy Oxford szótár a *whistle* szó 3. jelentéséhez (an act of whistling . . . , a) Call, summons . . . a. m. a füttyülés cselekvése . . . b) hívás, felhívás) kapcsolja, mint az egykor gyakrabban használt *not worth a whistle* 'egy füttyentést sem érdemel' szólásnak alkalmi átalakítását.

A német nyelvben sem ismeretlen a *fütttyentés* szónak ilyen értelmű használata. Lessing Plautus-fordításában olvassuk: „sie achten die Lustigmacher nicht einen *Pfiff* mehr” (szó szerint: egy füttyentésre se méltatják a tréfacsinálókat: Die Gefangenen III, 1). Ez a kifejezés azonban már nem Plautusra támaszkodik: az eredetiben (neque ridiculos jam terunci faciunt) a kép más-honnan van véve; Plautus egy egészen kis pénzdarabot mond értéktelennek. Ebből tehát arra következtethetünk, hogy Lessing egy akkoriban ha nem is általánosan divatozó, de legalábbis a közönség számára érthető és ismert kifejezéssel helyettesítette a latin szólást. GRIMM szótára a *Pfiff* szócikkben SCHMELLERTŐL (Bayerisches Wörterbuch) idézi: „die Sache ist keinen *Pfiff* wert” szólást, ezt azonban a megnevezett helyen ilyen formában nem sikerült megtalálnom; ott csak a *Pfifferling* szóra van utalás; ez a szó ma is használatos a németben ebben a kifejezésben: „keinen *Pfifferling* wert sein”, aminek az értelme magyarul körülbelül a. m. 'egy fityinget sem ér'.

Ugyanilyen értelemben jelenik meg a füttyentés az olasz nyelvben az ilyenekben: *non valere un fischio, non importare ad alcuno un fischio*, melyeknek értelme körülbelül 'egy fityinget sem ér', 'semmit sem jelent valakinek' és *non stimare un fischio* 'semmibe sem vesz' (BULLE—RIGUTINI olasz—német szótára. 1912.). Ez adatokra KELEMEN JÓZSEF hívta fel a figyelmemet.

4. Térjünk tehát vissza a *fütttyent* igéhez. Láttuk, hogy régen *fittyent* alakban is használatos volt, és jeladást, főleg szájjal való füttyülést jelentett. A már idézettektől eltérő azonban az ÜMTsz. kéziratos anyagában talált adat „*fütttyent*: hederít; törődik vele?” Békés megyéből. A kérdőjel arra mutat, hogy a gyűjtő (VOZÁRY GYULA) nem látta ezt a jelentést igazoltnak. Példamondat nélkül mi sem látjuk meggyőzőnek, bár ez a jelentés pontosan beleillik a *rá se fütttyent* kifejezésbe.

Azonban sem ez, sem a *rá se fittyent* nem nagyon ismeretes sem a mai nyelvben, sem a régebbiben. Nem találtam rá adatot sem régi, sem új szótárainkban, sem a MTA nagyszótári gyűjtésében, sem az ÜMTsz. anyagában. A megkérdezettek túlnyomó többsége nem is hallotta soha. Egy adatközlő azonban ilyen példával dokumentálta: „elmerülten dolgozott, odaszóltam neki, de *rá se fittyentett* (vagy *fütttyentett*)”. (Az adatközlő Uskert Gyula, Bars megyei születésű, sok éven át Nyíregyháza környékén lakott, s vagy tíz év óta Budapesten él.) Nem kétséges tehát, hogy jelentése a. m. 'rá se hederít', — egyezőleg az előbb említett Békés megyei példával. Egy másik adatközlő, Búzás Lászlóné, ki jelenleg Egerben él, és Borsod megyében született, teljes bizonyossággal állítja, hogy ott a *rá se fittyent* (csakis *i*-vel) általánosan használt; jelentése körülbelül a. m. 'oda se bagóz'. Pintér Gyuláné (Mezőszilas) szerint a *rá se fittyent*-et elég gyakran használják ott, műveltebb rétegben és Ipolyság környékén így is, *rá se fütttyent*, sőt *rá se füttyül* alakban is. Dömötör Tiborné (Budapesten született és él) állítólag hallotta, de ő nem használja; értelme: 'rá se hederít'. — Ez tehát, ha szórványosan is, él, adataim szerint főleg az ország északi területein. De hogy lehet az, hogy idáig semmiféle szótár,

gyűjtemény nem vette fel, és hogy az irodalomban sem sikerült rá példát találnom?

5. Ezek után nézzük meg még egyszer a *fütyülök rá* kifejezést. Miután a bevezetőben a korára nézve némi támasztékot nyertünk, most az elterjedtségére vessünk egy pillantást. Semmi kétség nincs afelől, hogy a városi emberek nyelvén nagyon el van terjedve. Hogy azonban a nép nyelve, a falu használja-e, arra nincs adatunk. — A tájszótárak közül csak a Szegedi Szótár közli. Azonban ez előszavában hangsúlyozza, hogy „nem egyetlen társadalmi rétegnek, a parasztságnak, hanem az egész törzsökös szegedi társadalomnak szókincsét szeretné a maga bőségében és gazdag színeiben felölelni”. A *fütyül* címszó alatt közölt szólás mellett nincs megjegyzés sem a korra, sem a gyűjtés helyére, sem a társadalmi színezetre. Ebből a negatívumból arra lehet következtetni, hogy a gyűjtő számára annyira ismert és magától értetődő volt, hogy nem látta szükségesnek valamely megjegyzést tenni hozzá. Mi azonban szeretnők, ha pontosabban körülhatárolta volna. Így feltehető, hogy csak a városi polgárság nyelvén él. Ez az egyetlen tájszótári adat még nem bizonyítja tehát, hogy szólásunk a városok nyelvén kívül bárhol is megtalálható. Ezért bátran a városi köznyelv termékének tarthatjuk, illetőleg feltehetjük, hogy a városokból indult el, ha egyáltalán előfordul falun. Ezt a feltevést az is támogatja, hogy az ÚMTsz. kéziratos anyagában sincs rá egyetlen adat sem.

Most tehát fel kell tennünk azt a kérdést, hogy van-e valami valószínűsége annak, hogy a *rá se fütyönt* (*fütyönt*) és a *fütyül rá* egy töről sarjadtak, mint a „Mi fán terem” szerzője felteszi.

Ha *fütyönt* a. m. 'fütyet hány', akkor a *rá se fütyönt* a. m. 'még az ujjával sem pattint rá'. A szólás szemléleti alapja tehát az ujjal való pattintás lenne. A nehézség itt az, hogy a megvetést, semmibevételt maga a fütyöntés fejezi ki, nem annak elmaradása, vagyis a tagadó forma nem megokolt. Ha azonban a *fütyönt* a. m. 'fütyent', akkor a kiinduló jelentés ez volna: 'egy fütyöntésre se méltat', vagyis még csak jelt sem ad otlétéről, miként a fentebb említett Vörösmarty-idézetben is láttuk. Ne feledjük el azonban, hogy ez utóbbi fordítás angolból, s ha az angolban él vagy élt is egykor ez a kifejezés, nincs rá adatunk, hogy a magyarban valami hasonló nagyobb elterjedtségnek örvendett volna, mint fentebb rámutattam. De van még más nehézség is, mégpedig az, hogy a *fütyöntés* mint jeladás nyelvünkben *-nak*, *-nek* ragos határozót kíván, mint a Gyöngyösi-példában is láttuk. Éppen ezért nem világos a *rá se fütyönt* (*fütyönt*) szólás szemléleti alapja.

A *fütyülök rá* kifejezésnek pedig a magyarban éppenséggel nincs szemléleti alapja. Mi nem szoktunk sem *valakire*, sem *valamire* fütyülni a szó konkrét jelentésében, csak esetleg *valakinek* fütyülünk, vagy *fütyülünk a kutyának*, hogy jöjjön közelebb. A fütyülés cselekedete pedig nem a megvetés, semmibevevés kifejezése. Szóba jöhetne még a *kifütyülés*, mint a nemtetszés vagy gúny kifejezése valamely előadásra (mellesleg: szintén a német *auspfeifen* pontos mása); ennek *ki* igekötője és *accusativusi* tárgya van, nem pedig *-ra*, *-re* ragos határozója.

Figyelembe kell még vennünk, hogy a *rá se fütyönt* kifejezés tagadó szerkezetű és tagadó értelmű, jelentése pedig a szintén tagadó szerkezetű *rá se hederít*-tel egyértékű: „nem figyel valamire, nem vesz róla tudomást”. *Fütyülök rá* azonban állító szerkezet, s egyszersmind sokkal erősebb fokú nemtörődést, sőt megvetést fejez ki, annyira, hogy választékos beszédben alig használható, az irodalomban legfeljebb a beszélő, a szólást használó jellemzésére. Ha e két

332

szólás közt valamilyen összefüggés volna, a tagadó szerkezetűnek kellene az erősebb fokot kifejeznie, mint például ilyenekben: csak *odapillant* — *rá se néz*.

Még az sem valószínű, hogy a két kifejezés hangzásbeli hasonlósága lenne az alapja a *füttyülök rá* kifejezés kialakulásának. Ilyesmiről akkor lehetne szó, ha a *rá se fittyent* szólás általánosabb és nagyobb területen ismeretes volna. Ezt azonban nem tudjuk igazolni. De nincs is rá szükség. Mert a német nyelv tartós hatása a magyarra, a német polgárság városi jellege és az ezen a rétegen át állandóan szivárgó, sőt özőnlő német gondolkodási forma magában is elég magyarázat arra, hogy a *füttyülök rá* szólás a magyar városi nyelvben minden egyéb hatás nélkül a német *ich pfeife darauf* pontos fordításaként meghonosodjék.

A német kifejezés pontos mását egyébként még a lengyelben és az olaszban is sikerült megtalálnom. A *gwizdżę na wszystko, gwizdżę na to*, illetőleg *na niego* 'füttyülök mindenre, rá (tárgyra, illetőleg személyre)' kifejezésekben a *gwizdać* ige és a *na* prepozíció jelentése pontosan megfelel a *pfeifen* és az *auf* jelentésének, s az egész kifejezés is ugyanolyan jelentéstartalmú és hangulatú, mint a német *ich pfeife auf*.¹ Az olasz *fischiare* 'füttyül' igével alakult a *se n'infischia* (szóról szóra: 'füttyültetik rá') szólás, melyet ZINGARELLI szótároz. Feltehető, hogy a két nyelvbe ugyancsak a németből került bele a tükörfordítás, ha figyelembe vesszük, hogy német katonai, közigazgatási és gazdasági kapcsolatok révén a német nyelv tartósan hatott a lengyel és olasz területek nyelvére. Ennek a kimutatása azonban nem tartozik e rövid dolgozat keretei közé.

Viszont az elmondottak után nem lehet meglepő, hogy olyan nyelvterületeken, amelyek a némettől távolabb esnek, illetőleg kevesebb hatást vettek tőle, ez a kifejezésforma nem jelenik meg; a vele kifejezett jelentéstartalom máshonnan vett képpel van visszaadva, mint ahogyan az orosz, román, francia, angol stb. szótárak tanúsítják.

6. Arra az esetleges föltevésre, hogy a *füttyülök rá* kifejezés összefüggésben lenne a *ráfüttyül valakire huszonötöt* kifejezéssel, szintén nemmel kell felelnünk. Ez utóbbinak világos szemléleti alapja van, és pedig a megsuhintott bot füttyüléséhez hasonló hangja. Ez a kiindulás szerepel akkor is, ha a kifejezésből a tárgy elmarad, mint a következő példákból láthatjuk: „A hebehurgia Ventzel . . . kezdett a menyetske *hátára füttyölni*” (MKur. 1798: 172), vagy: „Csak úgy ne *füttyöljenek rád*, mint a fóti parasztra” (Nyr. V, 325); sőt voltaképpen maga a bot *füttyül*: Kuthy L.: Hazai rejtelmek II, 348: „bot is *füttyölt* húsom körül”. (A példákat a MTA nagyszótári gyűjtéséből idézem.) Hogy ez a szóhasználat a valóság megfigyelésén alapszik, abból is láthatjuk, hogy más nyelvekben is megjelenik; például Carossánál olvastam: „. . . und ließ das Stöcklein pfeifen” (szó szerint: füttyültette a pálcát) (Eine Kindheit und Verwandlungen einer Jugend. Insel Verlag. Leipzig, é. n. 186); egy angol példát találtam a nagy Oxford-szótárban 1896-ból Conan Doyletól (Rodney Stone XXII): „A whip whistled in the darkness” (= egy ostor füttyült a sötétben). A francia szótárak pedig regisztrálnak egy állandósult szókapcsolatot ilyen formában: „siffler la gaule”, melynek értelme voltaképpen: 'faire siffler la gaule' (= füttyültetni a pálcát) (Larousse du XXe siècle VI. 1933.; LITTRÉ, Dictionnaire de la langue française VII. 1958.).

¹ Ezt a lengyel származású budapesti lektortól, LAZÁK JÓZSEFTŐL származó adatot ÚRHEGYI EMILIA volt szíves közvetíteni; ez úton is köszönetet mondok nekik fáradozásaikért.

Az ilyen párhuzamok arra mutatnak, hogy azonos szemléleti alaphól kiindulva egymásnak akár szóról szóra megfelelő kifejezések, szólások is keletkeznek egymással nem érintkező nyelvekben. Szemléleti alap nemlétében azonban valamelyik szomszédos nyelv hatására kell gondolnunk, mint a címbeli szólás esetében.

BIRÓ IZABELLA

A Történeti Nyelvtani Adattár tervmunkálataival kapcsolatos kérdések

I.

1. A Történeti Nyelvtani Adattár (röviden TNYA.) mi be n l t e. — A TNYA. fogalma még nyelvészek előtt is homályos, többek között eddigi elnevezése miatt (Nyelvtörténeti Adattár). Legjobban akkor ragadhatjuk meg lényegét, ha a szótár és a nyelvtan szempontjából világítjuk meg, ha e kettőhöz való viszonyára mutatunk rá. A szótár valamely nyelvemlék vagy nyelvemlékcsoport (pl. egy író összes művei), egész korszak vagy korszakok összes vagy jellemző szóanyagát tartalmazza, elsősorban a szójelentés szempontjából összegyűjtve és elrendezve. A nyelvtani adattár valamely nyelvemlék stb. nyelvtani jellegű adatait tartalmazza a szóalaktan és a szintaxis köréből: szótövek, képzők, összetételek, ragok, jelek, viszonyító szók, szintaktikai szerkesztésmódok gyűjteménye. E nyelvtani kategóriák természetesen az adattárban is konkrét szóanyag segítségével, szavak, illetőleg szókapcsolatok útján világíttatnak meg, de ezek — a szótárral szemben — nyelvtani kategóriák szerint vannak összeválogatva és elrendezve. Bizonyos tekintetben és részeiben az adattár fordított szótár, amennyiben a szavakat a szuffixumok felől nézi és csoportosítja (képzők, jelek, ragok). Némileg a szótár is számba veszi a szerkezeteket, például az igéknél az ige különböző ragos vonzatait, de a nyelvtani adattárban a vonzatokat is a ragok felől nézzük. Különösen közel áll a nyelvtani adattár a szótárhoz akkor, amikor a szótöveket sorakoztatja fel, bár tőkategóriák szerint, de ezeken belül abc-rendben. — A nyelvtan nyelvtani eszközök és szabályok gyűjteménye. Az adatközlés, a példagyűjtemény bősége szerint különböző típusai lehetnek. Egy olyan nyelvtan, amely az összes kivételeket, ingadozásokat stb. bemutatja, már meglehetősen közel áll a nyelvtani adattárhoz. A nyelvtan részben több, részben kevesebb, mint a nyelvtani adattár. Több, amennyiben nemcsak nyersanyagot ad, hanem azt teljes mértékben feldolgozva megállapítja a legáltalánosabb szabályokat, a legtipikusabb kategóriákat. Kevesebb, amennyiben kénytelen eléggé általánosítani, s a szabályoknak az egyes konkrét szavakban való jelentkezését, a szabályoktól való eltérést, az ingadozásokat, a mennyiségi vonatkozásokat stb. csak meglehetősen elnagyoltan tudja bemutatni. A nyelvtani adattár alapja a nyelvtannak, a nyelvtanírás forrása, de ennél több is, önálló szerepe is van az elmondottak alapján. — Mindebből világos, hogy egy ilyen jellegű gyűjteményt helyesebb „nyelvtani adattár”-nak, mégpedig a mai leíró nyelvtani munkálatoktól való elkülönítés végett „történeti nyelvtani adattár”-nak, és nem „nyelvtörténeti adattár”-nak nevezni, hiszen a nyelvtörténeti szótár is nyelvtörténeti adattár.

2. A TNYA. célja, jelentősége. — A közelebbi jövőben néhány nyelvemlék adattári feldolgozásáról lehet csak szó. Az ilyen jellegű munkának hármassal jelentősége van tudományunk fejlődése szempontjából: 1. Jelentékeny mértékben elősegíti a nyelvtörténeti kutatást, amennyiben a történeti szóalaktan és mondattan területén (de közvetve még a történeti hangtan területén is) dolgozó kutatókat egyrészt felmenti az illető nyelvemlék adatainak az összegyűjtésétől, másrészt viszonyítási lehetőségeket nyújt más, adattári úton fel nem dolgozott nyelvemlékek vizsgálatához. 2. Azáltal, hogy teljes gyűjtés alapján nyert adatanyagot nyelvtani kategóriák szerint rendez és csoportosít, szempontokat ad mindenféle szóalaktani és mondatalaktani, valamint mondatjelentéstani kutatáshoz, s ennek következtében általános nyelvészeti jelentősége is nagy. Amilyen mértékben termékenyítik meg például értelmező szótáraink a szójelentéstani kutatást, olyan mértékben segíthetik elő a nyelvtani adattárak a nyelvtani alak és funkció vizsgálatát. 3. Mivel egészen új jellegű vállalkozás, a külföld érdeklődését is felkeltheti, s ebben az esetben éppen a magyar nyelvtudomány lehet kezdeményező hatással a külföldi tudományos munkára, tapasztalatcsereik forrása lehet stb.

3. A TNYA. eddigi munkálatai. — A TNYA. terve 1949-ben merült fel, az első gyűjtésre kiszemelt nyelvemlék a Bécsi Kódex volt. A végleges gyűjtési tervet LAZICZIUS GYULA állította össze 1951-ben.¹ A gyűjtendő anyagot 6 kategóriába sorolta: tövek, ragok, formaszók, egyeztetés, vonzat, szórend. A gyűjtés 1955-ben fejeződött be. A gyűjtési munkálatok irányítását LAZICZIUS végezte. Következetes és elvi alapokon nyugvó munkájának sok jó tulajdonsága mellett két alapvető hibája mégis volt. 1. Az adattári munkát végeredményben úgy fogta fel, mint a nyelvi rendszerre vonatkozó felfogásának egyik megvalósítási területét, s e célnak alárendelte az adattár gyakorlati rendeltetését. Ennek lett a következménye, hogy a gyűjtött anyag sem a szóalaktan, sem a szintaxis szempontjából nem felelt meg a kívánalmaknak. Kimaradtak a gyűjtésből a képzők és képzett szavak, de ezáltal a tótani anyag is sok vonatkozásban használhatatlanná vált. Elmaradtak bizonyos ragok, amelyeket LAZICZIUS képzőnek tekintett. A kötőszó nélküli mondatok és szerkezetek figyelmen kívül hagyása lényegesen csökkentette az anyag felhasználhatóságát a kötőszóhasználat szempontjából. Ezeket a hiányosságokat már régebben is szóvá tették, eredménytelenül. De a szintaktikai anyagnak más hiányosságai is felmerültek. LAZICZIUS felfogása közel állván az úgynevezett negatív szintaxishoz, a szintaktikai anyagot a grammatika XIX. század előtti hagyományai szerint az „egyeztetés” és a „vonzat” két fejezetébe osztotta be. Az „egyeztetés” című fejezetbe végeredményben az alany-állítmányi és a jelzős, a „vonzat” címűbe pedig a tárgy- és a határozós szerkezetek kerültek. Így azonban több minden elsikkadt, vagy ferde megvilágításba került.

Az egyeztetés például nemcsak az alany-állítmányi és a jelzős szerkezetekre jellemző, hanem olykor a határozósakra is (pl. *Átváltottatta őket dísznővé vagy dísznőkké*), a magyar jelzős szerkezetre viszont — éppen a jelzők egyik fő típusában — nem az egyeztetés, hanem a sorrend a jellemző. Az egyeztetésnek és a jelzőnek szerves kapcsolatba állítása az indoeurópai nyelvtani szemlélet felesleges ideplántálása. A vonatokban való gondolkodás nem engedte meg az olyan kategóriák felvételét, amelyek nem fértek bele a vonzat fogalmába,

¹ LAZICZIUS gyűjtési tervét s az adattárnak az ő vezetése alatti állapotát S. ΠΑΜΟΡΙ ΑΝΤΩΝΙΑ ismertette (I. OK. XIV, 313—32).

bár nélkülözhetetlen elemei minden szintaxisnak. Így kimaradtak a gyűjtésből az igenévvel és a határozószóval kifejezett határozók, csak azért, mert ragtalanok. Az egyeztetés és a vonzat egyébként azért is alkalmatlan kategória egy teljes szintaxis felépítéséhez, mert csak egy aspektusra hívja fel a figyelmet, a szószerkezet összeszerkesztésének a formájára, de mellőz olyan fontos kérdéseket, mint a szerkezeti tagok szófaja, a szerkezet jelentése stb., nem szólva arról, hogy a magyar egyes számú birtokos + birtok szerkezete és a tárgyas ige + tárgy szerkezete még formailag sem szerítható bele sem a vonzat, sem az egyeztetés fogalmába, a tagok kölcsönös, de nem egyeztetésszerű megjelöltsége miatt. LAZICZIUS elvi álláspontjának a következménye például az, hogy a birtokos szerkezetek közül csak a több birtokost kifejező szerkezeteket vette fel a gyűjtési sémába, mert csak ott volt egyeztetési probléma. — 2. A másik hiba a gyűjtés irányításában az volt, hogy a gyűjtésvezető meglehetősen távolból irányította a munkát: helyileg is, azaz nem került elég közvetlen kapcsolatba a gyűjtött anyaggal, meg a vizsgálandó nyelvet illetően is, azaz nem a nyelvtörténeti kutató szemével nézte a gyűjtést. Így számos olyan probléma, amely az anyagból önként kínálkozott, fel sem merült, s nem egy fontos kérdés nem tisztázódott; például egyszer sem került komolyabb megvitatásra, hogy a tövek gyűjtésével kapcsolatban mi tekinthető pusztán tőnek és mi képzett szónak.¹

Az utóbbi másfél év folyamán végzett munka alapján kialakultak azok a szempontok, amelyek szerint megfelelően módosítani lehet a LAZICZIUS-féle tervet. A leglényegesebb változások a következők. A gyűjtési séma fő fejezetei: 1. Tövek. 2. Képzők (ezek között a -b, -bb és az -é jel). 3. Ragok (ezek között a -k jel, valamint az idő- és módjelek). 4. Viszonyító szók (névelők, névutók, kötőszók, kötőszóhiányok). 5. Szerkezetek: a) alany-állítmányi, b) jelzős, c) tárgyas, d) határozós szerkezetek. A gyűjtésből elmarad a Szórend című rész. A szórendi kérdések szoros összefüggésben vannak az egész mondat felépítésének, a hangsúllyal stb. kérdésével. Mindezek olyan bonyolult problémák elé állítják a gyűjtőt s a feldolgozót is, amelyeket elfogadhatóan megoldani alig tud, s amelyek nagyon nagy teret engednek a szubjektív értékelésnek. Így az ilyen gyűjtéssel járó haszon is eléggé kétséges. A szórendi gyűjtés nem tud olyan segítséget nyújtani a szórend iránt érdeklődő kutatóknak, hogy annak ne kellene magát a szöveget újból áttanulmányoznia.

Elmaradnak a gyűjtésből az egyes számú ragtalan nominatívusok a ragoknál, a közönséges főnévi alanyú és igei állítmányú, egyeztetési problémát nem mutató mondatok, a közönséges melléknévi jelzők, a sem a jelentés, sem a tárgyas ragozás, sem a tagok szófaja szempontjából nem jelentős tárgyas szerkezetek a szerkezeteknél. Viszont gyűjtetnek a képzők, az összes jelek, a határozószók, a kötőszó nélküli szerkezetek és mondatok, az összes birtokos szerkezetek, az igeneves szerkezetek. A szerkezetek között külön figyelembe veendő az összetételek vagy összetételeszerű szerkezetek, szóköztöltetések, ikerszavak. Azért nem egészen külön fejezetben, mert a szószerkezet és az összetétel között éles határt húzni ma sem lehet, régi nyelvre vonatkozhat va még kevésbé.

4. A TNYA. p e r s p e k t í v á j a. — Az a terv, hogy egy egész korszakra, mondjuk például a kódexirodalom korára vonatkozó adattári cédula-

¹ Hosszadamas volna itt részletesebben fejtegetni az adattár elvi kérdéseit s a LAZICZIUS-féle gyűjtési szempontok módosításának az indokait. Ezt egy külön tanulmányban tenném közzé.

336

anyagot összegyűjtünk (legalább 4—5 millió cédula), ezt tároljuk, s a kutatóknak rendelkezésére bocsássuk, egyelőre irreális terv. A legközelebbi feladat az, hogy a Bécsi Kódex anyagát a szükséges kiegészítésekkel kiadjuk. A kiegészítő gyűjtőmunka folyamatban van, s néhány éven belül a szerkesztés is befejeződhet. Más jó kiadású nyelvemlékről (lehetőleg már nem a Huszita Biblia köréből) is készülhetne hasonló kiadvány. Néhány nyelvemlék adattári feldolgozásából leszűrhető tanulságok alapján kellene megállapítani, milyen jellegű gyűjtés folytatódjék tovább, lehet-e egyszerűsíteni a gyűjtést vagy a gyűjtémény-kiadványt. Kívánatos, hogy ha a Bécsi Kódexen kívül más nyelvemlékről is készül feldolgozás, mindkettő hasonló elvek szerint gyűjtessék és szerkesztessék, különben az adatösszehasonlításból meríthető tanulságokat nem lehetne levonni.

5. A TNYA. gyűjtési és szerkesztési elvei. — A következőkben a Bécsi Kódex adattári anyagával való foglalkozás, valamint a Jókai-kódex adattárszerű szintaktikai feldolgozása révén szerzett tapasztalataim alapján részletesebben beszámolok az egyes adattári fejezetek gyűjtési és szerkesztési elveiről.

A gyűjtőmunkára vonatkozólag általánosságban is megjegyezném a következőket: 1. A töveket és a képzőket lehetőleg ugyanannak a gyűjtőnek kell gyűjtenie, mert ez a két kategória korrelatív viszonyban van egymással. 2. Legcélszerűbb a nyelvemlék 8—10 soros szövegrészeit sokszorosítani, és gyűjtés közben a megfelelő adatot aláhúzni. Ilyen módszerrel több munka hagyható a szerkesztőre, mert a cédula szövegkörnyezetéből a funkciók is kiértékelhetők. 3. A decimálszámok alkalmazása felesleges, inkább zavaró, s a rengeteg képzőnél szinte nem is alkalmazható. Helyesebb a cédulák címszávaúl a tőtípus jelölő szót, a képzőt, a ragot, az egyeztetés típusának rövidítését, színes ceruzás megjelölést stb. alkalmazni. Ez a gyűjtő és a rendező, szerkesztő munkáját is könnyebbé teszi, mint a semmi hasznot nem nyújtó számokkal való bíbelődés. 4. Az adat lelőhelyét pontosan, a sorszám (a Bécsi Kódex esetében a versszám) megadásával együtt kell meghatározni. A csak a lapszáma utaló lelőhely az adatot az eredetiben visszakeresni akaró kutató számára majdnem egyenlő a nullával.

A szerkesztésre vonatkozólag csak annyit jegyeznek meg általánosságban, hogy szükséghez mérten olyan utalások, utalásokat tartalmazó fejezetek alkalmazására is sor kerülhet, amelyeneket a következőkben nem említek.

II.

1. T ö v e k. — A) A gyűjtésnek ki kell terjednie az összes főnevekre, melléknévekre, számnevekre és igékre. A cédulán a tőtípus jelölendő. (Célszerű minden egyes típust egy e típushoz tartozó, jellemző és rövid szóval jelölni, pl. *kocsi, eb, bokor, ás* stb.) A tőtípus megjelölése azon kategória szerint történik, amelyhez a szó a tartozik. Ha a cédulák elrendezése során egy szó családjának az összegyűjtésekor kiderül, hogy a szó régen más tőtípusba tartozott, akkor a régi állapot szerint átsorolandó. A határozószókat és a névmásokat tő szempontjából nem kell gyűjteni. Az összetételeket vagy az összetételhez közel álló szerkezeteket elő- és utótagjuk szerint egyaránt kell gyűjteni; a cédulán a másik tag is feltüntetendő, ez a megszerkesztéskor zárójelbe kerül, például *kő*(falat) a *kő*-nél és (kő)*falat* a *fal*-nál. A *bokor*—*bokrot* és a *szerlem*—*szerelmet* típus összevonandó.

B) A szerkesztéskor a következő sorrend állapítható meg az egyes névszó-típusokon belül: a) köznevek, b) tulajdonnevek, c) mellék- és számszónevek. Esetleg felsorolhatjuk egy d) pontban a különböző névmások alakjait is egyszer, bár a névmási tövek használata a ragozástanban is könnyen megtalálható.

A szavak elrendezéséhez és a technikai szerkesztéshez még a következők vehetők figyelembe:

1. Minden szóalak (tehát egy szótó ragos, képzős, jeles teljes alakja) csak egyszer írandó le, többszöri előfordulásnál ezt a tényt jelezzük (stb.-vel), vagy az előfordulás számát írjuk le zárójelben, az első adat lelőhelye után, például *hazakat* 13:25 (5). Egyszer viszont minden szóalak előfordul itt a töveknél, így tehát valamennyi szó teljes családja áttekinthető. A főnevek egyes számú nominativusának összes lelőhelyét itt jelezzük, mert máshol nem kerül erre sor.

2. A szó különböző alakjainak, az ún. szóalakoknak a felsorolása tőváltozatok szerint történik: *ugor-*, *ugr-*, *ugro-*, *ugra-*; *ház-*, *házu-*, *házo-*, *háza-*. Ez lehetővé teszi, hogy a szóalakokat (például *ugrom*, *ugrott*; *házban*, *házzal*) ne írjuk le teljes terjedelmükben, hanem csak az előbb jelzett tőalakhoz csatlakozó szórész* (egy vagy több formánst) úgy, hogy például a toldalékok hasonlósága is kitűnjék: *ugro-* -m, -tt; *ház-* -ban, -zal. Ezzel sok helyet takarítunk meg.

3. A változatlan szótőnek sem alakváltozatait (*ízen* ~ *üzen*), sem helyesírási változatait (*ízen* ~ *yzen*) nem tüntetjük fel, kivéve akkor, ha az összefüggés a toldalék kapcsolásmódjával, vagy a toldalékváltozattal: *kenyír-t*, de *kenyere-t*; *erem-tel*, de *öröm-től*. A közölt adatok (tövek és toldalékok) — egyes egyszerűsítéseket nem tekintve — az eredeti helyesírás szerint közlendők, a tőalakváltozat a helyesírási fővariáns szerint.

4. Az egyes tőtipusokon belül a főnevek, melléknevek stb. abc-rendben következnek. Egy-egy névszóalakváltozatainkon belül a szóalakok sorrendje lehet: a) képzett szavak, b) egyes számú ragos szavak, c) többes számú (*k*-jeles) ragos szavak, d) birtokos személyragos szavak, e) jeles szavak. A képzők, ragok jelek abc-sorrendben, a birtokos személyragok a szokásos személy- és szám-sorrendben következnek. — Az igealakok sorrendje a tőváltozatokon belül: a) személyragos szavak, b) időjeles szavak, c) módjeles szavak. Több formáns egymáshoz kapcsolódása esetén (*t + am*) a sorrend megállapításában az első (*t*) a mérvadó: *lát-sz*, -tok, -nak; -tam; -nám stb.

5. Az egyes tőtipusokon belül a szükséghez képest altípusok is elkülöníthetők: a *hajó*—*hajót* típuson belül: *kitartó* — *kitartóak*; az *eb* — *ebek* típuson belül a *ház* — *házak* és a *pad* — *padok* altípus; stb.

Szemléltetésül bemutatjuk egy névszói és egy igei tő cikkét a BécsiK-ből. (E mutatvány az adatok teljessége szempontjából még hiányos lehet, s a pontos lelőhely sem mindig az első adat előfordulásáé. A zárójelbe tett szám az előfordulás számát jelzi.)

szű- ~ **szüiv-** ~ **szüive:** *zú* 201:10; -uèl 155; *zúu* -o 9:7 (9), -ebèn 90:8 (7), -ènc 75:22, -èt 62:13 (4), -oc 22:17, -onckèl 100:41, -oc 239:7 (4), -ocbèn 215:12 (4), -okèt 153:6 (4), -ockèl 147:14; *zúuè*-t 143:11 (2), -m 64:16 (3), -mbèn 25:18 (2), -d 35:11, -dbèn 180:3 (2), -dnèc 180:3 (2), -dèt 109:22 (3), -ddèl 218:14, -tekrè 224:19, -tèkèt 222:7 (4), -teckèl 158:12.

ordít-(~ **ordíts-**) ~ **ordító-** ~ **ordíta-**(~ **ordítsa-**): *ordeit* -nac vala 147:14; *Ordeh* 240:2; *ordeito* -c 189:8, -ttanac 157:11; *ordeita* -nac 36:13; *Ordeha* -toc 144:8 (6).

A képzővel ellátott relatív tövek nyilvántartásának a kérdését csak szerkesztés közben lehet véglegesen eldönteni. Esetleg más-más elbírálás alá esik a *mond*-félék *mon*-, a *fakad* ~ *fakaszt*-félék *fak*- és a *fuldokol*-félék *ful*-töve.

2. Képzők. — A) A képzők gyűjtésénél figyelembe kell venni azt, hogy akár mai, akár régi szinkrón rendszerben képzőnek tulajdonképpen csak az számít, amelynek képzőfunkciója van. Tudjuk például, hogy a *mond* ige *d* hangja képző, de ezt csak a nyelvhasonlítás révén tudjuk; már a Bécsi Kódex morféma-rendszerében sem számít élő képzőnek. A kódexirodalom korára vonatkozólag már megközelítő pontossággal megállapítható, hogy egy képzőnek lehetett-e funkciója, képzőnek érezhették-e abban a korban. A képző ugyanis korrelatív viszonyban van a szótóvel. Ha egy képző előtti *tő* önmagában is élt, vagy más képzők előtti is előfordult, akkor feltehető, hogy ez a képző eleven képző volt. Így az *ábrázol* ige *ábráz* tövét ismerjük a Jókai-kódexből, a *méltó* igenév *mélt* tövét a *méltól* igében ugyancsak a Jókai-kódexből. Ezek a tövek tehát régebben elevenebbek voltak, mint ma. Az *ábra* viszont régen nem létezett, ez csak nyelvújítási elvonás. A *mond* ige *mon* tövére egyetlen adatunk sincs, az nem lehetett eleven *tő* már a kódexek korában sem. Az élő, eleven képzőkkel ellátott szavak összegyűjtésének az a célja, hogy meg lehessen állapítani egy-egy képzőnek egy-egy korban való használatát, funkcióit, jelentéseit, alakváltozatait. A holt képzők az ilyen jellegű ismereteinket nem gyarapítják, például nem tudok meg semmit a *-g* képző XV. századi használatáról, ha tudom, hogy a *fog* igében egy ilyen *-g* képző van, és a *fog* ige élt a XV. században. Ennek a *-g*-nek ugyanis nem lehetett akkor funkciója és a *fo-* tőhöz megcsontosodott formában tapadt, tehát alakilag sem vizsgálhatom a *tő* és a toldalék kapcsolatát. Mindebből az következik, hogy elsősorban az eleven, a szótótól leválasztható képzőket kell adattári célra gyűjteni.

Mindamellettt érdekes és tanulságos az elhomályosult, bizonytalan stb. képzők gyűjtése is. Ezekhez tartoznak a nyelvhasonlítás útján kielemezett képzők, képzett szavak (*ágyék, ártány, mond, fog*), egyébként is alaktani, jelentés-tani okokból elhomályosult képzések (*fészek, ferde*), bizonytalan, vitatott etimológiájú szavak (*bokor, boldog*), ismeretlen etimológiájú szavak (*fővény*), homályos képzések (*ás, alacsony*) stb.

Ezeket is lehet gyűjteni, ezekből is levonható sok hasznos tanulság. De gyűjtés közben a céduláikat feltétlenül megkülönböztető jellel kell ellátni. Nem árt egy közbülső, „félíg világos képzésű szavak” kategóriát is felvenni. Rendezés és szerkesztés közben aztán tisztázandó az ide besorolt szavak pontosabb beosztása.

A cédulákra a képzőn kívül a funkció (dev. főn., den. ige) is felírandó, a dev. ige-képzőknél a jelentés (gyak., mozz., műv.). A jelentés esetleg más képzőknél is jelölhető. A funkció és a jelentés megjelölése különösen akkor fontos, ha a szóadat szövegkörnyezet nélkül kerül a cédulára.

Határozószókat itt nem gyűjtünk.

A képzőbokrokat egyetlen képzőnek tüntetjük fel: *-gat, -dos*. Ha teste-sebb képzők bokrosodnak, és az egyik képző leválasztása után maradt képzett szó önmagában nem él (élt), az ilyen képzőbokrokat sem bontjuk szét: *tüz-etes*. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a bokrokat a rendezéskor még mindig könnyen felbonthatjuk, de a szétecedulázott képzőcsoportok elemeit később már nehezebb újra egyesíteni, ha a szükség úgy kívánja; s a felhasználó is könnyen megtalálja a *-ságú*-ban a két képzőelemet, de a külön tárgyalt *-ságú*-ból és *-ú*-ból már nem áll össze a *-ságú*.

A tövek és a képzők gyűjtése — korrelativitásuk miatt — egy gyűjtő által és egyszerre történjék. Több gyűjtővel megeshetik, hogy egy-egy szó sem a tövekhez, sem a képzett szavakhoz nem kerül, kiesik a gyűjtésből.

Az *-ad ~ -aszt, -ul ~ -ít* stb.-féle párhuzamos képzőket gyűjtjük és tövüket is nyilvántartjuk a töveknél. A jövevénytiszókban található, idegen szóvég helyére került magyar képzőket, mondjuk a *cirkál* (< lat. *circare*) -l-jét számba vesszük. Néha ismeretlen etimológiájú szavakban, például az *alkonyodik*-ban, hangutánzó, hangfestő szavakban, például a *bülleg*-ben, a *biggyeszt*-ben stb. is kétségtelenül képzőt kell felfedeznünk.

B) A szerkesztéskor el kell különíteni a világos képzésű szavakat az elhomályosult vagy félig elhomályosult képzésűektől. Az előbbieket minden adatnak megadjuk a lelőhelyét; az utóbbiaknál ez felesleges, ott elegendő egy-egy szóalakra egy adat, a többi a tónél megtalálható. Így az elhomályosult képzett szavak között megemlíjtjük a *mond*-ot a *-d* képzőnél, de a *mond* többi adata az egységnek vett *mond* tónél található. Előbb soroljuk fel a világosan képzett szavakat, azután az elhomályosult, bizonytalan stb. képzéseket, két jól elkülönülő csoportban.

A képzők mint címszavak felsorolása a szokásos sorrendben történhet: I. deverb. ige, II. den. ige, III. deverb. névszó, IV. den. névszó. A képzőket alakváltozataik és a tövégi hang (vagy kötőhangzó vagy előhangzó) minősége szerint is feltüntetjük: *-s, -as, -es, -os, -és, -ös*; s minden változat alá a megfelelő adatok kerülnek. A tövégi hangnak a toldalékhoz való csatolását itt gyakorlati szempont kívánja meg, éppúgy, mint a töveknél a tőhöz való függesztését. Ez nem jelent elvi állásfoglalást a kérdéses hang minősítésében. Mivel a képző után még jel vagy rag vagy mindkettő állhat, ki kell írunk a teljes szóalakokat: *-as: házások 60:25, tálast 40:3, vállasokat 205:14; -os: torkost 79:10, udvarosok 14:2, zsirosakat 15:3*. Ezt meg kell tennünk már csak azért is, hogy a képzett szó mint relatív tő utáni toldalékkapcsolódás (tövégi hang vagy kötőhangzó megléte vagy hiánya, minősége, a toldalék kezdő mássalhangzójának hasonulása stb.) megfigyelhető legyen. Viszont ugyanannak a képzett szónak mint relatív tőnek az ismételtetése felesleges, ha több szóalakban előfordul. Ilyenkor az ismétlődő adatoknak csak a képző utáni részét közöljük: *házas 70:6, -odás 24:1, -tól 97:8; -oknak 5:32, -októl 78:6; -om stb.*; a toldalékok olyan sorrendben következnek egymás után, mint a töveknél.

Az egyes képzők a képzőfunkció (jelentés) kategóriáján belül abc-rendben következnek. Előbb az egyszerű képzők, azután a testesebbek. Például a gyakorító képzők közül előbb: *-d, -g, -l, -r, -s, -sz, -z*, aztán: *-csál, -csel, -csél, -csol, -csöl; -dácsol, -décsel; -degel, -degél, -dogál, -dögél*; stb.

Ha ugyanarra a képzett szóalakra több adat van, például több *házások, dobolok*, elég csak egyet bemutatni, s a többire az előfordulás számával utalni. A jeltelen és ragtalan képzett névszó (*házas, jószág*) összes lelőhelyét megadjuk, mert ezek a ragozási részben nem kerülnek még egyszer elő.

Természetesen a felsorolt képzett szavak is abc-rendben következnek egy-egy képzőcímszó alatt.

3. R a g o k. — A) A ragos szavak gyűjtése aránylag a legkönnyebb része a nyelvtani adattári gyűjtőmunkának. A ragok könnyen felismerhetők, viszont a határozószókban már nehezebben kielemezhető elhomályosult ragozat nem kell gyűjteni. Az igeragok szoros egységben jelentkeznek az időjelekkel és módjelekkel; a személyragnak, időjelnek és módjelnek egy tövön való jelentkezését egységes végződésnek vesszük, például a *tanulandanék* szóalakban az

-*and*+*ané*+*k*-ot, a *tanultam* szóalakban a *-t+am* végződést. Így járunk el az összetett igealakokkal is: *tanultam volna: -t+am volna*. Ugyanígy járunk el a *-k* többesjel + esetrag kapcsolatával is: *asztalokat: -ok+at*. Ezeket többes számú esetragokként gyűjtjük. Így lehetővé válik a felesleges adatgyűjtés (és közlés) elkerülése. Az igeragok közül gyűjtjük az alanyi iktelen, alanyi ikes és a tárgyas személyragokat, valamint a ragtalan igealakokat. (Az idő és módjeleket ezekkel kapcsolatban.) A lehetőséghez mérten figyelembe vesszük az igealakok funkcióját is (pl. jelen idejű alak jövő jelentésben). Gyűjtjük a személyragos igeneveket. A névszóragok közül gyűjtjük az egyes számú és többes számú esetragokat, a $\emptyset$ ragos tárgyat, határozót (*mondom őt király(nak)*), birtokos jelzőt. A $\emptyset$ ragos egyes számú alanyt (nominativust) nem gyűjtjük, ez feleslegesen terheli a gyűjtőmunkát, és semmilyen tanulsággal nem szolgál. Gyűjtjük a birtokos személyragokat, a $\emptyset$ ragos és egyéb ragos személynévmásokat (*én, velem, tőlem*), a birtokos névmásokat, a visszaható névmásokat, a mutató, kérdő és határozatlan névmásokat. (A vonatkozó névmások ragtalan és ragos alakjai és a névutók a viszonyító szavak között fognak szerepelni.)

A ragtalan minőség- és mennyiségjelzőt, valamint a névutó előtti főnevet nem gyűjtjük a ragozáshoz. A névutó előtti ragos főnév (*asztalnak alatta*) esetében a ragnál utalhatunk arra, hogy a rag előkerül még az *alatt* névutónál.

B) A szerkesztéskor az igeragozás fejezetében az alanyi iktelen, ikes és tárgyas ragozás sorrendjében soroljuk fel a személyragokat. A három fő kategórián belül nyelvtani személy szerint haladunk, s egy nyelvtani személyen belül először a puszta személyragot (*-k, -ok, -ek, -ök*), majd az időjeles személyragot (*-and+ané+k, -end+ené+k*), végül a módjeles személyragot (*-nék, -jak, -jek*) vesszük. Az alanyi iktelen *-m* személyragnál: *-t+am, -t+em; -t+am vala, -t+em vala; -t+am volt, -t+em volt; -t+am volna, -t+em volna* címszavakat találunk. A rag pontos alakját kötőhangzóval megadó címszó alatt elég a szótövek abc-rendben való felsorolása; egy-egy szóalakból egy adatot és többszöri előfordulás esetén az összes leőhelyeket közöljük, például az *-ok* címszó alatt: *adogat(ok)* 4:10, 8:13, 140:2. Itt, a ragozási részben lehet a töveknél és a képzőknél jelzett utalás alapján az összes adatok leőhelyét megtalálni. (Az *adogatok* adatnak mind az *-ad(o)*-tónél, mind az *-(o)gat* képzőnél csak az első leőhelyét közöltük, s ez után jelezve volt, hogy az adat még többször előfordul: *adogatok* 4:10 stb. Ebből megtudtuk, hogy a többi leőhelyet a megfelelő, jelen esetben *-ok* személyrag címszava alatt kell keresnünk.) A névszói esetragok abc-sorrendben következnek. A birtokos személyragok személyek szerint. A többször előforduló azonos alakokat itt nem kell felsorolnunk, elég ha utalunk a többszöri előfordulásra úgy, mint a töveknél és a képzőknél; az esetragoknál aztán megtaláljuk az összes előfordulást. A személyragos nominativus előfordulásait azonban mind közöljük (*házam, házad, házaim* stb.). A rag címszava alatt elég a szótó megnevezése, a birtokos személyragos alakokat nem kell a maguk egészében leírni, elég a szótó után csak a személyrag jelzése: *-at: ház* 15:89, 24:13, 38:45; *-am* 13:17, 75:81, *-ad* 17:2, *-unk* 74:8, *-aim* 193:4, *-aitok* 210:14. (Tehát 3 *házat*, 2 *házamat*, 1 *házadat*, 1 *házunkat*, 1 *házaimat* és 1 *házaitokat* adat.)

A ragok minden alakváltozatát külön címszónak vesszük, tekintetbe véve a tövég alakulását is. Így a *-val, -vel* ragnál ilyen változatokat tartunk nyilván: magh. + *-val* (*hajóval*); msh. + msh. + *-al* (*házzal*); msh. + *-al* (*házal*); msh. + *-val* (*házval*); ugyanez a palatalis sorban. A ragok helyesírását is tekintetbe vesszük, a fővariáns kerül a címszóba: *vél*, s a mellékvariánsot az

adatoknál jelezzük: *kenyérvel*. (Kérdés, hogy a *v, u* írásmódot érdemes-e itt figyelembe venni.)

Egy ragváltozaton belül elkülönítjük a közneveket, tulajdonneveket, mellék- és szárneveket, igeneveket. E csoportokon belül abc-sorrendet tartunk.

A névragozási részben a funkcióra általában nem vagyunk tekintettel, viszont az alaki vonatkozásokat minden részletmozzanatukban számon tartjuk.

Mutatvány az *-ul, -ül* ragból: **-ol**: *laña* 41:7; *zolga* 45:5; *alnak* 191:4; *Deiak* 155, 164, 178, 247; *gonoz* 194:11, 202:4, 212:14; **-ol**: *fégédelm* 66:20; *gorog* 155, 179; *Hebér* 44:7, 179; *hirtélèn* 135:29; *ipùendp* 163; *kégétlèn* 76:12. (A Bécsi Kódecsben némely lapon nincs versszámzás. Ott csak lapszámot lehet közölni.)

4. Viszonyító szók. — A) A névelők, névutók, kötőszók gyűjtése tartozik ide. Itt mind az alakra, mind a funkcióra tekintettel vagyunk, mert az itt tárgyalt nyelvi eszközök csak itt fordulnak elő.

A határozott névelő lehet *a, az* (esetleg *e, ez*) formájú, s e forma lehet a vele kapcsolatos főnév kezdő hangjával többé vagy kevésbé összefüggésben, hasonulhat ahhoz stb. A határozott névelő funkciói közül figyelembe veendő, hogy milyen szó előtt fordul elő: a) egyedi köznévv előtt, b) fajt jelentő köznévv előtt, c) tulajdonnévv előtt, d) jelzős főnévv előtt, e) birtokos jelző előtt, d) birtokszó előtt, e) értelmezős szerkezetben stb. — Sajátos probléma lehet régi nyelvemlékekben, hogy bizonyos helyzetekben a névelő nem különül el élesen a névmástól. Ilyenkor az ilyen névmások is gyűjtendőek. — Elképzelhető a névelőhiány gyűjtése is, ez azonban igen nagy munkatöbbletet jelent, s az eredmény mégis bizonytalan, mert nagy teret enged a „megérzés”-nek. A névelőtlenség tipikus eseteire azonban lehet megjegyzéseket tenni szerkesztés közben más kategóriák cédulái (pl. a tövek tulajdonnévi cédulái) alapján.

A névutók alaki kérdései közé tartozik a névutó szórendje, a hozzá tartozó főnév ragos vagy ragtalan volta (*háznak mellette*), a személynévmások névutós alakja (*mellettem*) stb. A funkcionális kérdés a névutós főnév hely, idő, mód stb. jelentése, állandó határozói szerepe. Figyelembe vesszük azt is, ha a névutós főnév nem igének a rectuma, hanem névszónak, például *víz alá merülés*.

A kötőszók gyűjtésénél is figyelni kell a kötőszónak mind alakjára (*hol, ahol; és, es; pedig, kedig*), mind funkciójára, aszerint, hogy mellérendelő-e vagy alárendelő, mondatkötő-e vagy mondatrészkötő (sokszor a két funkció nem határolható el, ilyenkor közös kategóriát veszünk fel), s pontosabban kapcsolatos, ellentétes stb. vagy feltételes, tárgyi stb. mellékmondatot kapcsol, elől áll-e vagy hátul stb.

A kötőszó nélküli szerkezeteket és mondatokat, szókettőztetéseket is gyűjteni kell.

B) A viszonyító szók összegyűjtött anyagának a megszerkesztésekor helyesebb, ha az alaki kategóriákat vesszük kiinduló pontul, s ezeken belül vagyunk tekintettel a funkcióra. Ez vonatkozik a kötőszavakra is. Külön áttekintést adunk a mondatfajtaokról, és jelezzük, milyen kötőszóval fordulnak elő, vagy van-e kötőszó nélküli változatuk. Az adatok az egyes kötőszavaknál található meg, illetőleg a kötőszó nélküli mondatoknál.

A névelő egyes kategóriáira nem soroljuk fel az összes adatokat, csak néhány példát, a többi adatnak csupán lelőhelyét közöljük.

A névutók címszava alatt a névutóval kapcsolódó főneveket (névszókat) soroljuk fel, a ragoknál követett módszerhez hasonlóan. Itt számításba jön a külön- és egybeírás is, mint alaki probléma, s a funkció (hely, idő stb.).

A kötőszavak, illetőleg kötőszóhiányok címszavai alatt szintén csak néhány példát sorolunk fel, az adatok legnagyobb részét egyébként mellőzzük, csak lelőhelyét adjuk meg. A szóképzéssel talált adatokat mind közöljük.

5. Sz ó s z e r k e z e t e k. — A szószervezetek gyűjtése az alany-állítmánya, a jelzős, a tárgyas és a határozós szerkezetekre irányul. Mindegyik csoportban sajátos problémák adódnak. Általában három szempont alapján történik a gyűjtés: a) a szerkezettagok szófaja alapján; b) a szerkezettagok formai sajátosságai alapján; c) a szerkezet jelentése alapján.

1. Az alany-állítmánya szerkezetek, illetőleg szerkezettagok közül gyűjtjük: a) az összes nem főnévi (tehát igenévi, melléknévi, számnévi) alanyokat; az összes nem igei (névszói, igei-névszói) állítmányokat; b) az összes hiányos (alanytalan) mondatokat; az egy alanyú mondatok egyeztetésének különös eseteit; az összes két vagy több alanyú mondat egyeztetését. Ez utóbbiaknál tehát kétféle adat kerül az állítmány szempontjából a cédulára: a szófajiságra vonatkozó és az egyeztetésre vonatkozó. Az egy alanyú mondatok közül azokat, amelyeknek főnévi alanyuk és igei állítmányuk van, és nincs egyeztetési problémájuk, nem gyűjtjük. Ezzel sok, lényegében felesleges adat kiírásától megkíméljük magunkat.

Az anyag elrendezésének szempontjai a gyűjtésből önként adódnak. Az egy alanyú mondatoknál először az alany, majd az állítmány szófajisága adja a címszavakat. Ezután az egyeztetés különleges esetei jönnek: az egyeztetés hiánya vagy az előző mondat alanyával való egyeztetés, többséget jelentő főnevek egyeztetése stb. A két és több alanyú mondatoknál is először az alany szófajisága szerint rendezzük az anyagot, majd az állítmány szófajisága alapján. Az „igei állítmány”; „főnévi állítmány” stb. csoport adatait az egyeztetés szempontja alapján osztjuk esetleges alcsoportokra: *Pista és Jóska elment.* — *Pista és Jóska elmentek.*

A szófajtipusokra (kivéve az igei állítmányt) minden adatról egyet közlünk; az egyeztetésnél csak példamondatokat adunk, s a többi adatnak csak lelőhelyét közöljük.

2. A jelzős szerkezetek közül élesebben elkülönülnek a minőség- és mennyiségjelzősök a birtokos jelzősöktől. A minőségjelzők közül csak a főnévi, igenévi és névmási jelzőket gyűjtjük, a melléknéviakat nem. Viszont ezek közül is gyűjtjük azokat, amelyek az összetétel szempontjából számításba jöhetnek. A főnévi stb. jelzők között is megkülönböztetjük az összetélszerűeket. A mennyiségjelzőket mind gyűjtjük, és a cédulán az egyeztetés jellegét is jelezzük.

A minőség- és mennyiségjelző értelmezős formáját mind gyűjtjük. Gyűjtjük a nem főnévi jelzett szavakat is.

Szerkesztés közben a jelzőket szófajok szerint csoportosítjuk. A szófajokon belül alkategóriába kerülnek az összetélszerű jelzős szerkezetek és a mennyiségjelzőknél az egyeztetés szempontjai. Minden adatot közlünk, s csak az ismétlődő adatoknál szorítkozunk a lelőhely jelzésére.

A birtokos jelzős szerkezeteket mind gyűjtjük. Itt a szerkezettagok szófajiságára nem kell tekintettel lennünk, mert azt már figyelembe vettük a „Ragok” című fejezetben. Itt most a több birtokos egy közös birtok és több birtokos egy-egy birtok egyeztetését kell tekintetbe venni (*a magyarok kirá-*

lyuk, a katonák öltözetük) egyrészt, másrészt meg minden birtokos szerkezetnél a birtokos jelentését. A birtokos jelzőnek csak a neve birtokos, mert többnyire nem a „birtokos” megjelölésére való, hanem igen sokrétű hozzátartozási viszony kifejezésére. Példa a Bécsi Kódex I. lapjáról: a) valódi birtokviszony: *anatoknac hazaba*; b) családi viszony: *o fêlêsegeuêl*; c) a birtok a birtokos része, tartozéka: *ên mehembên*; d) a birtokos a cselekvés alanya: *o zarandoklattanac*; e) cselekvést jelentő birtokos: *zarandoklattanac hêlebol, megfordolasnac utan (útján)*; f) időbeli viszony: *bironac napiban*; g) földrajzi tulajdonnévi birtokos, a birtok térszínformánév: *Moabitidishnc vîdekeben*; h) földrajzi tulajdonnévi birtokos és birtok: *Judanac Bêtlêhêmebol*; i) egyéb hozzátartozást jelentő birtokviszony. A birtokos jelző sokféle jelentésárnyalatának a nyilvántartása értékes adatokat szolgáltat a szerkezet jelentéstörténetéhez. Külön gyűjtendők a mindkét tagjukban jelöletlen összetételek s az összetételekhez közel álló vagy azokhoz tartozó jelölt szerkezetek.

Szerkesztéskor az egyes kategóriákra csak egy-egy példát adunk, s megelégszünk a lelőhelyek közlésével. Az összetételeket mind közöljük.

3. A tárgy as szerkezetek gyűjtésekor a tárgy szófajára (kivéve a főnévi igenevet) nem kell tekintettel lennünk, mert a ragoknál a szófaji szempontot is érvényesítettük. Jelentésük szempontjából gyűjtjük az eredménytárgyakat (*levelet ír, kellemetességet tesz*) és a határozói értékű tárgyakat (*erdőt jár*). Egyébként a regens tag szófaját vesszük figyelembe. Az igei regens tagok közül csak azokat gyűjtjük, amelyek a tárgyas ragozás szempontjából érdekesek, tehát: a) alanyi ragozású igealak van határozott tárgy mellett; b) tárgyas ragozású igealak van szokatlanul, intransitív igéből alkotva (*féli, csudálkodik*) vagy szokatlan helyzetben, például vonatkozó névmás mellett (*kiket látom*). A nem igei regens tagokat (igeneveket és *-ás, -és; -at, -et* képzős főneveket) mind gyűjtjük, elkülönítve őket ragos és ragtalan rectumuk szerint. Gyűjtjük a tárgyas összetételeket (*favágó*) is.

A határozott tárgyat kifejező szófajokat és szóalakokat nem gyűjtjük, mert ezeket végeredményben megtaláljuk a tárgyragnál.

A főnévi igenévi tárgy regensét minden esetben gyűjtjük. Gyűjtjük a kettős tárgyú infinitivusos szerkezeteket is.

Szerkesztéskor minden gyűjtött adatot felsorolunk egyszer, tehát az összes eredménytárgyas és határozói tárgyas szerkezetet, a tárgyas ragozás különösebb eseteit, az igenév és tárgyas kapcsolatait, mindig a szerkezet mindkét tagját. A főnévi igenévi tárgynak s a kettős tárgyas szerkezeteknek csak regenseit soroljuk fel abc-rendben.

4. A határozós szerkezeteket három kategória szerint gyűjtjük: a) ragos szerkezetek, b) igeenes szerkezetek, c) határozószós szerkezetek. (A névutós szerkezeteket a viszonyító szóknál tárgyaljuk.)

A ragos határozókat mind gyűjtjük és funkciójukat jelöljük: hely, idő, képes hely stb. Az ilyen adatok értékes tanulságul szolgálnak a ragok funkciótörténetéhez. A Jókai-kódexben például a *-ról* rag kifejez helyet, képes helyet (*beszél, ír, tanít* valamiről; és a mai nyelvhasználattól eltérőleg: *érez, szerez, kételkedik* stb. valamiről) és okot (*bánkodik, csudálkodik, megfedd* stb. valamiről). Figyelembe vesszük a regens tag szófaját, ha nem ige (igenév, melléknév, főnév) és az esetleges egyeztetési problémákat (pl. *mondá őket kevélynek* vagy *kevélyeknek*).

A szerkesztéskor a ragokat abc-rendben sorakoztatjuk fel, úgy, mint a ragozási részben, de itt a ragok alakváltozataira általában nem vagyunk tekin-

tettel, csak ott, ahol a funkciókülönbség kapcsolatban lehet az alaki különbözőséggel. A nem igei regens és az egyeztetés eseteit mind megemlítjük egyszer, a funkció ismertetésénél a közönségesebb funkcióra csak egy-két példát említünk, s a többi adatnak csak lelőhelyét adjuk meg. A ritkább funkciók vagy állandó határozók esetében az összes adatokat felsoroljuk egyszer.

Az igeneves szerkezetek közül a főnévi igeneveket mind gyűjtjük regensükkel. A szerkesztéskor a regenseket abc-sorrendben felsoroljuk, úgy, mint a tárgyias szerkezetek esetében. A határozói igeneveket nem gyűjtjük, mert a képzőknél megtalálhatók. Pontosabb mondatrész-szerepük (idő, ok, mód stb.) megállapítása nehéz, aktív vagy passzív használatuk jelzésére pedig a képzőknél is sor kerülhet.

A határozószós szerkezeteket mind gyűjtjük. Azokat is, amelyeknek egyik tagja sem ige: *bent a házban, éppen most, tegnap reggel, az asztalon balra, eléggé ügyesen*. A szerkesztéskor egyszer minden adatot közlünk, s a többinek lelőhelyét. A határozószók csak itt fordulnak elő az egész adattárban, esetleges rag- vagy képző-alkatrészeik szempontjából vagy összetétel szempontjából is csak itt hozzáférhetők. Egyes esetekben nehéz lehet eldönteni, hogy valami határozószónak veendő-e vagy igekötőnek. Az ilyen adatokat gyűjtjük.

Az igekötőket egyébként nem gyűjtjük. Elsősorban nem elvi szempontok miatt, hiszen beletartoznak a nyelvtani eszközök készletébe, hanem gyakorlati okból: az igekötők számontartása főleg a szótárak feladata, s a szótárakban minden igekötős szó megtalálható. Ezenkívül még azért sem, mert nagyon sok esetben az igekötő igéjével együtt szételemezhetetlen jelentés-tani egységet alkot.

*

Eddig tart a tervezet, amelyet a Nyelvtudományi Bizottság 1959. május 12-én megvitatott és elfogadott azzal, hogy a további munka folyamán felmerülő problémák esetleg szükségessé tehetnek kisebb változtatásokat. (Ilyenekre e tervezet elkészítése óta már több vonatkozásban sor került!) A bizottság egy ponton módosította a tervezetet: az alakitani részben a felsorolt szóalakok fonetikai értékű variánsainak (*izen ~ üzen*) a feltüntetését is szükségesnek ítélte, a pusztán helyesírási változatok (*izen ~ yzen*) mellőzését azonban természetesen helyeselte. Így az adattár hangtani szempontból is használható lesz. A bizottság véleménye szerint esetleg szükség lehet a Bécsi Kódex adattárát magába foglaló kiadványban mutató közzétételére is, de ebben a kérdésben csak a kiadvány elkészülte után lehet dönteni. A Bécsi Kódex Nyelvtani Adattárának alakitani része előreláthatólag 1961-ben, mondattani része néhány évvel később lesz lektorálásra kész állapotban.

KÁROLY SÁNDOR

Névszói ragozásrendszerünk most alakuló finomságaiból

1. Sokszor megfigyelhettük, hogy a tudományos nyelvtani kutatás ott szövődik össze legérdekesebben és leggyümölcsözőbben a gyakorlati nyelv művelés problémáival, ahol a mai nyelvhasználat ingadozásaiból éppen valamely újabb nyelvi szabályszerűség

körvonalai kezdenek kirajzolódni. Ilyenkor ugyanis nemcsak a nyelv-művelés kaphat hasznos segítséget a leíró rendszerezéstől (a már kialakult finom szabályok és funkciójuk tudatosításában) meg a történeti vizsgálattól (a folyamatban levő nyelvi változások okainak, összefüggéseinek, irányának, ütemének stb. kimutatásában), hanem a nyelvtanírás is amattól. A gyakorlatban jelentkező ingadozások és a tőlük előidézett nyelvhelyességi viták ugyanis sokszor szinte kikényszerítik a „nyelvtanosok”-tól az öröklött elméleti megállapítások új meg új bírálatát, helyesbítését, kiegészítését; elvárják tőlük eddig számba sem vett fejlődési jelenségek értelmezését és értékelését.

Az alábbiakban a tulajdonneveknek, idézeteknek, másodlagosan főnévi szerepű szavaknak a kötőhangzó-használatban, illetőleg a tőalakban, továbbá a 3. személyű birtokos személyragban mutatkozó részleges ragozási eltéréseit óhajtom áttekinteni. Ezért a fentebbiek igazolásául rögtön egy némileg rokon jelenségre hivatkozom: a névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepére (vö. például Nyr. LXXXII, 240—3). Hogy az *-s* képzős névszók közül a főnevek inkább zártabb (*o ~ ë ~ ö*) vagy zérus, a mellénevek inkább nyílt (*a ~ e*) kötőhangzóval kapcsolják a *-k* többesjelet meg a többi olyan toldalékot, mely a „tőre jellemző” kötőhangzóval jár (*szorosok: szorosak, szorost: szorosat* stb.), azt 1843 óta, azaz modern és egységes irodalmi nyelvünk tudományos és normatív feldolgozásának nagy kezdő korszaka óta ismerjük. FOGARASI JÁNOSnak „Művelt magyar nyelvtan elemi része” című műve utalt rá először. Az újra meg újra jelentkező, bár részben más-más jellegű nyelvhasználati zavarok elhárítására végzett nyelvtani kutatások ellenben most arra is világosan rámutattak, hogy immár nem egy további szócsoportunkban is elkülöníti a kötőhangzó minősége a kritikus főnévi és melléknévi alakokat: *akadémikusok: akadémikusak, aktívot: aktívat* stb. (vö. TOMPA: Nytud.Ért. 14. sz.). Az pedig, hogy így az egykor egységes magyar névszói (főnévi-melléknévi-számnévi) ragozás szétválik bizonyos típusok némely alakjaiban, már az egyes finnugor nyelvek lehetséges újabb fejlődése miatt is tanulságos; sőt a tárgyalt szófaji kategóriák mai alaki különbsége — a társadalmi tudat fogalmi kategóriákat elkülönítő készségének benne tükröződő fejlődése, átalakulása miatt — még általános nyelvészeti tekintetben is jelentősnek bizonyult (vö. A. SAUVAGEOT: Bulletin de la Société Linguistique de Paris LIV [1959.], 336—9 és UrAltJb. XXXI [1959.], 347—53).

Úgy hiszem mármost, hogy az alább vizsgálandó alaktani elkülönülés szintén eléggé érdekes az általános nyelvészet szempontjából is, bár én a kérdés tanulmányozásakor elsősorban ismét csak a gyakorlati nyelv-művelésnek adható pontosabb tanácsok — szinkrón, kisebb részben diakrón — nyelvtani háttérét akartam megrajzolni. (A Nyelvtudományi Intézetben most készül a „rövidebb” leíró nyelvtan ilyen részletekre nemigen terjedhet ki. Mindamellett több vizsgálandó részjelenséget tárgyalnak vagy érintenek munkánk különféle fejezetei is. Én a következőkben legjobb emlékezetem szerint a magam egyéni gondolataira és kutatásaira támaszkodom; IMRE SAMU kartársamnak azonban több hasznos lektori tanácsot köszönhetek). Előrebocsátom, hogy sajátos célú példagyűjtésem miatt most nem foglalkozom egyforma részletességgel a rendkívül bonyolult problémaszövevény minden ága-bogával; főleg a történeti háttérrel nem eléggé, s az intézménynevekkel egyáltalán nem. De ha a további kutatásban azután jobban előrehaladnék, akkor utóbb még egyszer visszatérek erre a kérdésesoporra.

2. Legrégebben talán személynéveinknek az esetleges melléknévi-köznévi megfelelőiktől eltérő többes számáról és tárgyragos alakjáról esett egy-egy mellékes megjegyzés szakirodalmunkban. Csak mint egyik részletesebb utalást említem, hogy SIMONYI szerint köz- és irodalmi nyelvünkben az -s végű főnevek egy-két kivétellel zártabb kötőhangzóval kapják a -k többesjelet és kötőhangzó nélkül a -t tárgyragot, a melléknévek ellenben mindkettőt nyíltabbal; „S a nyelvszokás annyira következetes, hogy a tulajdonneveknél használt melléknéveket is mindig kötőhangzó nélkül ejtjük [tárgyragos alakjukban], pl. *Verest, Erőst, Kist*, nem pedig *Vereset* stb. (így pl. *Kövért, Fehért*, nem *Kövéret, Fehéret*)” (TMNy. 275—6; ez a tömör szabály „mindig”-je miatt nem is helytálló). Arra, hogy a családnév tőhasználatra olykor elterjedhet a köznévi párjában szokásos alakulástól, utalt többek közt röviden DENGEL JÁNOS (M. nyelvhelyesség és m. stílus 162—3); sőt az ide tartozó kérdések összefüggéseire egy-két szóval magam is rámutattam már (M. nyelvhelyesség 203, 205); stb.

A) A legfőbb mai szabály szerintem az, hogy a -k jel előtt a mássalhangzón végződő személynévhez csakis zártabb kötőhangzó járulhat: *Arany-o-k, Erős-ö-k, Vas-o-k, Hárs-o-k*. A tárgyrag ennek megfelelően bizonyos szóvégi mássalhangzók után természetesen zérus kötőhangzóval kapcsolódik a tőhöz: *Arany-ő-t, Erős-ő-t, Vas-ő-t, Hárs-ő-t*; de *Szilárd-o-t, Kovács-o-t*. (Az -i, -fi képzős családnevekről a 4. pontban lesz szó.)

A személynév tehát a megfelelő melléknévektől vagy közös főnevektől csak akkor térhet el ragozásában, ha az utóbbiaknak a „tőre jellemző” kötőhangzója nyíltabb. Itt az egyik típus ez: *Arany-ok, Arany-t : arany-ak, arany-at; Vörös-ök* (ehelyett inkább a *Vöröseék* képzett alak járja!), *Vörös-t : vörös-ek, vörös-et; Hárs-ok, Hárs-t : hárs-ak, hárs-at*; a másik ez: *Szilárd-ok, Szilárd-ot : szilárd-ak, szilárd-at; Nád-ok, Nád-ot : nád-ak, nád-at*. A zártabb kötőhangzós melléknévek és köznevek ragozásával viszont szükségszerűen egybeesik a megfelelő személynév, hiszen az utóbbi a megkülönböztetés végett sem kaphat nyíltabb kötőhangzót. Az egyik típus ez: *Nagy-ok* ('Nagy-ék'; 'Nagy vágású emberek'), *Nagy-ot : nagy-ok, nagy-ot; Bak-ot : bak-ot; Virág(h)-ot : virág-ot*; stb. A másik ez: *Bognár-t : bognárt; Borbély-t : borbély-t*; stb.

B) Ezt a megkülönböztetést teljesebbé teszi mármost az, hogy ha a melléknévi vagy köznévi szónak többalakú töve van is, a személynévi megfelelőben (a *fa : fát* típust kivéve) nincs töváltakoztatása. Itt tehát a következő megfelelőek alakulhatnak ki: *Nyúlt : nyulat; Verébét : verebet; Kézt : kezét; Bokort : bokrot; Bátort : bátrát; Varjút : varjút vagy varjat; Ifjút : ifjút vagy ifjat; Darut : darut vagy darvat; Köt : követ*; és így tovább.

A magánhangzós végű egyalakú és a *fa : fát* típusú töváltakoztató alak-1ani csoportban természetesen nincs lehetőségünk a szófaji-jelentéstani különbségek érzékeltetésére: *Hajót : hajót; Töröt : töröt; Bordát : bordát; Fecskét : fecskét; Feketét : feketét*; stb. Megjegyzem azonban, hogy az utóbbi tőtípusban nem ritkán eltérnek újabban az általános szabálytól avégre, hogy az idegen személynévek zérus toldalék előtti töve változatlanul felismerhető maradjon a többi toldalék előtt is. Így például: *Goethenek* (1905: Gyulai: Vörösmarty élet-rajza⁴ 19 stb.); „egy félszeg Stefan George-nek tekinthető” (év n.: Kosztolányi: *Ábécé* 230); *Goethe-ről* (uo. 168 stb., de viszont *Goethénél* uo. 99 stb.); „Benedetto Crocenak” (1935/1958: József A.: *ÖM. III*, 237); „kedvesét, *Zoe-t*” (Világ-

ir. Figy. 1959: 411); Bertone-t (Kortárs 1960/3: 445); *Nobile-ik* (uo. 449); „Gyermeküket [Schlieman Henrik] *Andromachenak* és Agamemnonnak nevezte” (Esti Hírlap 1960. máj. 5. 5). Helyesírásunk (vö. AkH.¹⁰ 288. pont) és nyelv-művelésünk (vö. például Horváth: Tanulmányok 618) ez ellen a köznyelv szempontjából következetesen küzd.

C) 3. személyű birtokos személyraggal akkor különböztethetjük meg a családnevet, ha a megfelelő nem családnevi szó *j* nélküli ragot kap: a személynév ugyanis ilyenkor gyakran *j*-s, ragot vesz fel. (Ennek kivételeit egyelőre nem tudtam pontosan felmérni, mert elég ritka előfordulású alakról van szó.) Ezenkívül az imént vizsgált eltérő tőhasználat itt szintén újból számba jön. Tehát: „[prózánknak] nincs . . . *Aranyja*” (Gyulai: i. h. 160): *aranya*; „eposzaink *Hadúr-ja*”: „a feudálkapitalista szóhasználat szerint az uralkodó az ország legfőbb *hadura*”; *Nádja*: *náda* vagy *nádja*; *Nyúlja*: *nyula*; *Bokorja*: *bokra*; *Mezője*: *mezeje* vagy *mezője*; stb. De csak egyformán *j* nélküli raggal mondhatjuk: (az *ő*) *Vöröse*: *vöröse*; *Kopaszuk*: *kopaszuk*; *Vadásza*: *vadásza*; *Székelye*: *székelye* stb.; illetőleg egyformán *j*-s raggal: *Bognárja*: *bognárja*; *Pintérje*: *pintérje*; stb.

Mindez A)–C) pontbeli eltérések kezdetének nyelvtörténeti időpontját nem kutattam még eléggé alaposan. Az *Erőst*: *erőset* szembenállásról azonban már régebben megállapítottam, hogy ez még a középmagyar korban tűnt fel, mikor a melléknévi *-s* képző utáni kötőhangzó kezdett zártabból nyíltabbá átcsapni (i. m.). Minthogy azonban az utóbbi változás szinte szavanként és tájanként más-más időben ment végbe, voltaképp ez a „külön ragozás” is csak az újmagyar kor újabb szakaszaiban vált szabályosabbá: mikor az első példák analógiás (grammatikalizáló) hatása már erős lett, s a nyelvi finomságok iránti társadalmi igény is jócskán felfokozódott. A tőtani és a személyragos megkülönböztetés — úgy látom — szintén csak legújabban lett ilyen széleskörű: mikor egyrészt a családnev és a melléknév közti kötőhangzó-eltérés egy széleskörűben már megteremtette a szabályos különbségtételt; másrészt mikor a nevek teljes alakú állandóságát a közigazgatás is jobban megkövetelte. Mindezzel nem állítom, hogy szórványosan nem volt régen is ilyen tömegkülönböztetés; a tulajdonnevet megjelölő *j*-s személyrag első jelentkezésének korát szintén nem akartam ezzel a XX. századra határolni. (A személyragozásbeli eltérés nyomon követésének nehézségeire l. az 5. C) pontot.)

3. Bár a nyelv-művelés szempontjából a részletekben mutatkozó fázistolódások számon tartása is igen fontos; az állatnevek, földrajzi nevek (a csillagneveket is ide értve) apróbb kérdéseit nem kívánom most hasonló terjedelemben végigvizsgálni; csak a főbb tanulságok kiemelésére törekszem. A fogadók, csárdák és egyéb épületek nevét nem a helynevek közt, hanem nyelvi jellegüknek megfelelőbben a címek társaságában, a 6. pontban tárgyalom.

Itt is megfigyelhetjük mindenekelőtt a kötőhangzóbeli eltérést egyes tulajdonnévi és mellék-, illetőleg köznévi párokban: *Cirmost*: *cirmosat*; *Bundást*: *bundásat*; *Kaszást*: „azt az új *kaszásat*”; *Meszeszt*: *meszeset*; *Székesfehérvárt*, *Hidvárt* (1860/1913: Jókai: ÖM. XV, 385): *várat*; *Szombathelyt*: *helyet* vagy *helyt*; *Vast* 'Vast megyét': *vasat*.

Hasonlóképp kialakult a töváltakoztatás hiánya mint megkülönböztető eszköz. Ez néhol igen réginek látszik, vö.: „*Kékkút*, Dévént pusztán hagyák [a törökök]” (1593: Illyésházi: MonIr. VII, 8): „*kék követ*”;

Csorbatón (1947: Bölöni: Az igazi Ady 246), *Sóstón, Sóstót : tavon, tavat*. A tőváltakoztatás olykor bántóan korszerűtlen már, vö.: „Vele voltam a *Dobogókő*ön is először” (értsd: *Dobogókő*ön; év n.: Németh L.: Magam helyett I, 151). Viszont mennél kevésbé szakadt el jelentéstani tekintetben a helynév a köznévi megfelelőtől, annál gyakoribb benne akár a nyílt kötőhangzó, akár a tőváltakoztatás: „A miénk a Városligetből [lőtték] . . . a *Várat*” (Illés: Kortárs 1960/4: 488); *Palócföldet, Húvösvölgyet; Ördögormot, Órhalmot*, „a *Velencei tavat*” (a tót alak még igen ritka); stb. — Egyes régi tőváltakoztató alakok viszont eltűntek már a köznyelvből: *Egert* (nem: *Egret*), *Ipolyt* (nem: *Iplyot*) stb. Hasonlóképp visszaszorulóban van az alapalaktól eltérő tőhasználat a *Makó*: *makai, Hellsinki*: *helsinki, Felfalu*: *felfalusi, Nyíregyháza*: *nyíregyházi* stb. viszonyban, noha helyesírásunk és nyelvművelésünk még inkább ezt az alakot védi. (Éllene szól DEME LÁSZLÓ: MNY. LIV, 125—36.) Ugyanígy jelentkezik idegen földrajzi nevekben a hagyományos és általános *Duna*: *Dunán, Róma*: *Rómában, Ráckeve*: *Ráckeveén, Lépce*: *Lépcebén* megfelelő helyett ez a tőhasználat is: „a bolognai magyar emigránsok a »Borsa«-n találkoztak” (1957: Komját Irén, I. Komját A.: ÖM. 20); „kőhid . . . ívelte át a *Schlosset*” ’a *Schlosse* folyót’ (Schwarz-Bart—Keszi: Nagyvilág 1960/5: 674); „a vér lefolyt a *Schlossen*” (uo. 675); „A *Riggenstrassel* alig ismerte fel” (uo. 678); stb.

A *j*-személyrag szerepére ebben a kategóriában túlságosan kevés példám van ahhoz, hogy külön foglalkozzam vele; a *tava*: *Sóstója* szembeállítás persze itt is játszva igazolható, s a *Villámja* (lónév): *villáma* szembeállítást ZOLNAI BÉLA már évtizedekkel ezelőtt igazolta (FUF. XIII, 183).

4. Főntebb, a családnevek tárgyalásakor szándékosan nem foglalkoztam a névszóból *-i* képzővel alkotottak csoportjával: ezek tudniillik egy kissé más problémákat vetnek föl. A fő nehézség abban van, hogy az ilyen melléknévi szók a többes *-k*-t nyíltabb (*a ~ e*) kötőhangzóval veszik fel: *budaiak ~ pestiek*. — Sőt régebben szórványosan még a *-t* tárgyrag előtt is jelentkezett ez a hang: JókK. 12: *ystenyet*; uo. 79: *-beljet*.

A hasonló képzésű, *i* vagy *y* betűvel írt családnevek *-k* többesjele előtt a mai köz- és irodalmi nyelvi szokás szerint ezt az *a ~ e* hangszínű kötőhangzót nem hagyhatjuk el, ha a család különféle tagjairól szólnak: „az öreg Lestyák . . . szekérre ült . . . bejárni a szomszédos nagyúri famíliákat: a *Vajakat, Fáytkat*” (1889/1957: Mikszáth: ÖM. III, 182); „A *Kémeryek* címerében” (Szabó Magda: Kortárs 1959/6: 844); ugyanígy: a *Báthoriak*, a *Hunyadiak, Zrínyiek, Széchenyiek, Telekiek*. Ellenben ma már rendesen elhagyjuk, ha valakinek a nevét mintegy köznévi szerepben tesszük többes számba: „A poklok mélységes fenekére, a gyehenna lángoló torkába kell vetni a *Beöthyket* [’Beöthy Zsoltokat’], *Endrődyket* [’Endrődy Sándorokat’]” (1904/1959: Kosztolányiból, I. Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése 47); „A legnagyobb magyarok, az Apáczai Cserék, *Széchenyik* [értsd: Széchenyi István-ok] és *Adyik* [értsd: Ady Endré-k] . . . élményében osztozott [Kazinczy]” (Könyvharát 1959/11: 486). És ugyanígy kötőhangzó nélküli *-k* jelet kap a családnév, ha köznévi értelemben az *-i* képzős nevű művész alkotásait nevezzük meg vele: „a *Csokonaiakat* [’Cs. verseit’] szívesen hallgatom”; „elnézegetjük a *Szinyeiket* [’Szinyei Merse Pál festményeit’]”; „A néninek megvannak Jókai összes művei, . . . és azt mondta, . . . nekem adja a *Jókaiakat* [’J. műveit’] is” (1939/1960: Radnóti: *Ikrek* hava 35). Irodalmi mű címeként is így: „Hiába adunk ki . . . *Toldi-kat*” (Aranynak Petőfihez intézett, 1848. április 22-i leveléből).

Mindez azonban csak kialakulófélben levő, új szabályosság, s a valóságban azért van néhány ellentmondó vagy ingadozó példa, még a legmaibb korból is. Íme: „A Lehelek, a Botondok, *Kinizsiek* [‘Kinizsi Pál-ok’] kora lejárt” (1906/1960: Mikszáth: ÖM. XXI, 94); „a *Négyesyek* ‘Négyesy Lászlók’ (Móricz Zsigmondból idézve, József A.: ÖM. III, 330); „a földesurak, a *Batthyányik* [értsd: a Batthyányiak], *Eszterházyak*, *Erdődyek*, *Nádasdyak* . . . térdre kényszerítik a jobbágyot” (MNemz. 1959. nov. 15. 3); stb. — Másrészt analógiásan áterjedt az *a ~ e* kötőhang néhány *i* végű idegen családnévre is, ha a pluralis a család tagjait nevezi meg: a *Medicziek* (például 1955: Kardos T.: A magyarorsz. humanizmus 8 stb.); az *Aldobrandíniak* (1957: Musset—Dávid M.: Lorenzaccio 86); a *Strozziakkal* (uo. 22); stb. Sőt kivételesen — s meghökkentően — az egyedet mint típust jelölő idegen névre is: „Így nem kerülheti el [Ady] a Byronok, *Shelley-ek* [értsd: Shelley-k] és Browningok sorsát” (1929/év n.: Kosztolányi: Kortársak I, 15). — Mégis úgy hiszem, hogy a fő szabályosságot helyesen jelöltem meg fentebb, s az effajta „szórás”-nak nincs nagyobb fontossága.

A baj csak az, hogy az *-s* melléknév képzős alakban zavarosabb a helyzet. Az *alföldi*, *makói* melléknévből származó melléknév tudvalevőleg *a ~ e* kötőhangzós: *alföldies*, *makóias*; ugyanígy: „*amerikaiias* szokásokat vetünk fel” (Esti Hírlap 1959. márc. 13. 5). A *ji* végű főneveket szintén így képeztük tovább: *férjias*. Ennek megfelelehet az *-i* képzős családnéveknek hasonló kötőhangzós származéka is: „*vörösmartyasan* naív” (1918/1956: Horváth: Tanulmányok 270); „*kölcseyes* színezetet” (1928—1948/1956: uo. 367); „*kazinczy-as*, *kölcsey-es* stíluselemekkel” (1957: Baránszky-Jób: IrtörtFüz. 12. sz. 47). Nyelvhelyességi szakirodalmunk is ezt ajánlgatta, de önkéntelenül én is írtam *csokonais*-t, *jókais*-t, *adys*-t, s ezt a M. Nyelvhelyesség című kollektív könyvben (203) valamelyest védtem is 1956-ban a rosszabb hangzású *aias ~ eies* végű alakkal szemben. Most sem tarthatom véletlennek, hogy a *Jókaiik* ‘Jókai Mór típusú írók’, *Széchenyik* ‘Sz. István-féle államférfiak’ alakhoz értem ille és illő *jókais* ‘Jókai Mór stílusa szerinti’, tehát nem ‘a Jókai ~ Jókay család tagjaira jellemző’, *széchenyis* ‘Széchenyi Istvánhoz illő, rá valló’, nem pedig ‘a Széchenyiekre valló’ alakok sokkal gyakoribbak: „egy kis *Széchenyiskedés*” (1912/év n.: Ady: Margita élni akar: ÖV. 279), „hogy *Kürthysen* mondjam” (1917/1918: Kaffka: Állomások² 178), „*széchenyis* hivatásunkat” (Kosztolányi: Kortársak I, 93); „*Adys* hang” (1947: Bölöni: Az igazi Ady 255 stb.), „*Ady-s* önmarcangolás” (Kortárs 1959/2: 205), *Bessenyeis* ‘a színész Bessenyeire jellemző’ (uo. 1958/2: 160), „*jókais* regényhős” (Esti Hírlap 1957. nov. 22. 3); idegen, *i* végű névből is: „*gavarinis* lendülettel” (1954/1958: Goda: A planétás ember I, 326; de vö. uo. 256: „Falóság ezek a *Gavariniek*”). S újabban ezt az alakot támogatják analógiájukkal a főnévből származó, kissé más jellegű *-s* képzős foglalkozásnevek is: *napközis* ‘a napközi alkalmazottja’ (vö. *közértes*); *földalattis* ‘a földalattira beosztott alkalmazotti’; „Rudit, az *állatforgalmist*”, ‘az Állatforgalmi megbízottját’ (Urbán E.: Népszab. 1959. jún. 14. 8); „Bokor bácsi, a *személyzetis*” ‘a személyzeti csoport felelőse’ (Népszab. 1959. febr. 22. 2). Sőt mintha — a régi *kocsik* mintájára — a közös főnévi használatból is kezdene kihullani egypár kötőhangzó: a *napközik*, *bizalmik* (régén csak: *bizalmiak*).

Itt tehát már nem a zártabb kötőhangzó a családnév ismertetője, nem is az egyalakú tő vagy a *j*-s személyrag. Hanem azért itt is világos a kötőhangzó új szerepe: a különféle általánosítási fokot képviselő köz- és tulajdonnévi típu-

350

sok megkülönböztetése: családtagokat összefoglalva: *Széchenyiek*, egyedre utalva: *Széchenyik* stb.¹ Mindez azonban még eléggé alakuló-fejlődő területe nyelvtanunknak.

5. A másik nagy tulajdonnévi kör újságok, folyóiratok, műalkotások címének, fogadók nevének viselkedése volna; előbb azonban a főnévi ve t t i d é z e t e k n e k, főnévi toldalékú egyéb szófajú szavaknak, továbbá másodlagos (jeles, személy- vagy viszonyragos) alakjukban is önálló főnévi használatú névszóknek sajátos ragozását kell megvizsgálnom.

A) A rendkívül szétágazó anyagból először ismét a kötőhangzó kérdését fogom viallatóra.

Kiindulásul egy jól ismert, néhány évtizede befejeződött változásra emlékeztetem az olvasót. NAGY JÓZSEF (aki később s ma is NAGY J. BÉLA néven írta s írja műveit) a Nyelvőr 1904-i XXXIII. kötetében megállapította, hogy az alkalmi kapcsolású *mi atyánkat* alakkal szemben akkorra eléggé általános lett a címül használatos összetett szónak *miatyánkot* ragos formája (i. h. 170). Szólt arról is, hogy az akkori *Hazánk* újság nevét szintén *Hazánkot* ragos alakban ismeri és tartja helyesnek, tehát eltérőleg a köznévi *hazánkat* formától. Ellenben a többes számú *Fővárosi Lapok* s az egyes számú *-m* személyragos *Az Én Újságom* tulajdonnevet csak *-at* végű accusativusi alakban használta ő is, korának társadalma is; mivel — mondta — ez a kifejezés így sem volt félreérthető. — A Nyr. szerkesztője a cikkecskéhez csatolt lapalji jegyzetben maga is helyeselte az idézett megállapításokat, s utalt a TMNy. 281. lapján közölt hasonló megfigyelésekre. S valóban: ugyanígy lett (SIMONYI: i. h. szerint) az elhomályosult *apjuk*, *anyjuk* birtokos személyragos szóból mint másodlagos alapalakból is az *apjukom*, *apjukot*, *anyjukom*, *anyjukot* forma; holott az el nem homályosult személyragos szónak tárgyragját a kötőhangzó vezeti be: *apjukat*, *anyjukat*.

Ha mármost így — mintegy idézetként — elszigetelődik, s főnévi toldalékokhoz jut egy *ig e a l a k*, az hagyományosan a *z á r t a b b* kötőhangzóval jár. Ez magyarázza a régi (*jaj*)*veszékél* szót, a *tessékél-t*, *láttamoz-t*; ez az *éljénéz*, *éljénék*, *éljént* sort; vö. még: „*látszik-ot* nem ismerek” (1867/1884: Arany: Hamlet-ford., l. ÖM. [Franklin] VI, 124); „*a stórok* [‘ich weine’]-*ot*” (évn.: Kosztolányi: Ábécé 231); „*A lókupec* is halljuk! *halljuk!-ot* kiabált” (1956: Tersánszky: A vén kandur 21); a *szánom-bánomók*, *szánom-bánomot*; az *észem-izsomok*; „*stólts-öt* vezényelt” (1879/1908: Jókai: ÖM. LI, 448); „csak alig hallhatóan motyogta [Makula] a lány *»köszönöm-öket*” (1953/1958: Goda: Panoptikum³ 271); stb. Ide tartoznak alakitani szempontból a *-hatnék ~-hetnék* toldalékú elvont főnevek mind: *aludhatnékoddal* (1956: Németh L.: Égető E. 189; vö. MNy. LV, 483—4). A zártabb kötőhangzónak bizonyos mássalhangzós szóvégek után itt is zérus fok felelhet meg, például az *álljt*, *induljt*, *oszoljt*, *sorakozt* (vezényel) csoportban.

Ugyanígy zárt kötőhangzósan főnevesítjük alkalmilag vagy társadalmi érvénnyel a *h a t á r o z ó s z ó k a t*, *n é v u t ó k a t* — kivéve egyes *-t*, *-tt* végűeket —, a *m ó d ó s í t ó s z ó k a t*, a *k ö t ő s z ó k a t*, *i n d u l a i -*

² A *Liliomfi*, *Petőfi*, *Deseffy*, *Márffy* típusú valódi vagy művészi családnevek nem *-i*, hanem *-fi* képzősek. Hangsúlyozom: képzősek, nem összetételi utótagúak; mert az első szóelem úgy irányítja az illeszkedést, mint általában a *sztó*vék szokták: *Istvánffiak* 'az I. család tagjai' ~ *Deseffyfi*ek. Egyébként a 'Petőfi Sándorok' jelentés kifejezésére itt is a *Petőfik* alak való, nem pedig a *Petőfi*ek. A *petőfieskedők* szóban viszont máig is elég nagy hagyománya van az *e* kötőhangzónak, ha *márffyaskodó-t* én már nem írnék is.

s z ó k a t: „nem ismer későnt és koránt” (1946/1956: Németh L.: Történeti drámák II, 159); „a mit, holt és mikort” (Népszab. 1957. márc. 31. 14); „Zörögve jönnek elénk [Ady nyelvében]: a Mák, a *Holnapok*, a *Tegnapok*, . . . a *Bizonyok* és *Háthák*” (1929/év n.: Kosztolányi: Kortársak I, 47); *délelőttök*; „*vagyvagyokra*” (Kortárs 1959/5: 710); „Hát . . . S úgy elhúzta [Cinke] ezt a »hát«-ot” (1956: Szeberényi: Szalmácska 244); „a »*tehát«-ok*” (Kortárs 1960/2: 295); *utánt*; *jajok*, *jajt*, *jajos*; „Hogy ne halljam az »*nejh«-t*, »*hajh«-t*” (?/1956: Illyés: Kézfogások² 86); stb. (Az eltéréseket l. alább.)

A toldalékok s a jeles, ragos névszói alakok jórészt ugyanígy önállósulnak új főnévi alakká. Ha tehát egyébként nyiltabb kötőhangzó követné ezt a jelet, ragot, akkor az új formát a zártabb alakilag jól megkülönböztetheti. Ilyen volt a föntebbi *-atyánkot*, *apjukot*, *anyjukom* stb. is. (A kivételeket majd alább vizsgálom meg.) Efféle „parole”-adat ez: „a nyelvújítás a *faluk* helyett [fabrikálta a] *falvak*-ot [így!]” (1956: Mészöly: Ómagyar szövegek 216). A melléknévi szerepben *népieset* alak helyett is, vö.: „Én, mikor említett cikkemet közzétettem, a »*népies«-t* nem éreztem ennyire értékevesztettnek” (év n.: Kosztolányi: Ábécé 46). — Ha viszont az eredeti használatban nem volna toldalékolható egy nyelvi elem, akkor a belőle szerkesztett másodlagos főnév kötőhangzójának nincs szembeállító szerepe, vö.: „-nak helyett *-ul*, *-ül-t* használ a szerző” (1955: Kardos L.: Tóth Árpád 365); „a »*Városát«-ot*”; „»*A . . . várát«-ot*”; „»*észjárást«-ot*” (mindháromnak lelőhelye: Mészöly: Nyelv és Irod. 1956: 7).

Ha mármost több szavas kifejezés egészét vesszük főnévül, akkor az elmondottak az utolsó idézetbeli szóra érvényesek. Tehát: „ezen Isten *hozzádommal*” (1828: Sterne—Döbrentei: Yorick és E. 98); „haragszom *rád«-ot* játszunk” (1906/1960: Mikszáth: ÖM. XXI, 91); „a »*soha már«-t*” (Kosztolányi: Ábécé 180); „»*jónapot!«-okkal*” (1912: Kaffka: Színek és évek 81); „[Ignotus] elfogadtatja a *már bizonyt*, meg a *perszét*” (1929/1958: József A.: ÖM. III, 22); „nem tudomminek *hívjákot*” (1931/1958: uo. 77); „Soma hozott egy üveg *nerángassal*” (?/1956: Tersánszky: Kakuk M. II, 19); „Játsszunk *itt a piros*, hol a *piros«-t!*” (a Horthy-korszak argójából); „[A gyerekek a csillén] játszottak *le a váramról«-t*” (1956: Szeberényi: Szalmácska 259); „Az öreg . . . közbevetett egy-egy *»ne bolondozz, fiam«-ot*” (1958: Szüreti fürt [Olcso Ktár] II, 10); „Kezembe tiszta *úgy lesz!«-t* hány [kéz] csapott” (?/1956: Illyés: Kézfogások² 208); „megkockáztat [a fiú] egy-egy *»mire jó ez«-t*” (1958: Colette—Brodszky E.: Zsendülő vetés 6); „érvei . . . csak . . . egy-egy *»gyertünk, folytasd fiam«-ot* váltottak ki” (Urbán E.: Népszab. 1959. ápr. 12. 8). Idegen nyelvi szerkezetekben is ez a szabály, még melléknévi végső szó esetén is, holott ezt egyébként már talán nyiltabb kötőhangzóval toldalékolnánk (vö. *komiszak*, *blazírtak*, *klasszak* stb.): „az ilyen *»famme savante-ok«*” (így!; Szentkuthy: Kortárs 1959/5: 730).

Mielőtt gondolatmenetemet folytatnám, kitérek az eddigiek kivételeire. Azt már említettem, hogy 1904-ben NAGY JÓZSEF a *Fővárosi Lapok-at*, *Az Én Ujságom-at* toldalékolást ismerte szokásosnak és helyesnek. A címeknek ezekről a kérdéseiről a következő pontban szólok; világos azonban, hogy a jelentésstanilag kevésbé elszigetelt szószervezetek után még inkább előfordulhat nyilt kötőhangzó. Ilyen többesjeles szón végződő idézet például ez: „[E művek] *»elboruló, fájó hangulatok«-at* fejeznek ki” (1955: Kardos: Tóth Á. 189). — Az alábbi szövegben talán az azonos alakú igenév kötőhangzója okozott interferenciát: „Megünnepeljük az *»Isten-hozottat«*” (Arany: Hamlet-ford., I. ÖM.

[Franklin] VI, 168). — A régies és elhomályosult locativusrag után több ilyen példa is akad: *alantas* (mint: *alattam*), *fölöttes* (mint: *fölötted*), *mögöttes* (mint: *mögötetek*); „Vannak írók, akik az áradó *e* hangok közé . . . igyekeznek egy-egy *ö* betűt helyettesíteni s fel helyett föl-t, megett helyett mögött-et [így!], felett helyett fölött-et [így!] írnak” (Újvári: Kortárs 1958/2: 293). (A *délelöttök*, *délelöttös* zártabb kötőhangzóját azonban nem lehetne ma nyílttal felváltanunk.) — A következő szóban is csak utólag történt meg a nyílt kötőhangzóznak zártabbá való átsapása: „holmi kegyenczek . . . bizonyos szép néemberrel *légyottat* reméltek ő felségének szerezhetni” (‘légyottot’; 1847: Kemény: Gyulai IV, 180). Tudvalevőleg a középfokjel is nyílt kötőhangzóval jár; a főnevesült *jobbodat* alakban mégis igen régóta megvan a megkülönböztetés. Csak újabban alakult ki ez a *netovább* főnévben, vö.: „a’ *ne tovább-at* emberi elme soha el nem érheti” (1832: Fáy: A’ Bélteky ház I, 352); „könyvéből kimutatja a »*netovábbat*«” (Regélő 1837/I, 308); de „füleibe »*ne tovább-ot* dörögve” (1855: P. Szathmáry: Samil II, 107); „az első kemény *netovábbot*” (1923/1957: Komját Aladár: ÖM. 178). — Egy-két mai mondatban azonban olyan szó után is igazolható a nyílt kötőhangzó, amelyben az előző szakaszokban látottak után már a zártabbat is elképzelhetnénk: „Nem is hallotta [Annuska], hogy az öreg [házmester] mit murrant, *köszönömet-e*, vagy bolond-vagy-te-lányom-at” (1960: Bóka: A karoling trón 188); „a . . . »Nem ismer meg a saját *anyám-at* [ját-szották]” (pedig ez címszerű; MNemz. 1958. máj. 18. 9).

B) A t ő a l a k kérdései itt kevésbé érdekesek, mint a személy- és helynevek stb. pontjának anyagában tapasztaltuk. A legtöbb vizsgálható szó vagy szóalak, toldalék ugyanis mássalhangzós végű, s a kötőhangzós alaktani szemlélet szerint egyalakú tövű: *falvak, halljuk, lesz, sirhatnék, csak, jaj*. Egyébként pedig stilisztikai-nyelvművelői megfontolásból sokan el is kerülnek az ilyen formák további toldalékolását: inkább „ezt a »számból« szót” szerkezetet alkalmaznak, mint ilyen túlságosan tömör formát: „ezt a »számból«-t”. (A nyelv-művelői értékelést mindamellet mind az előző pontokban, mind itt, mind alább: a címek toldalékolásának tárgyalásában mellőzöm; most nem a helyesnek vagy a helytelennek a kérdését vizsgálom, hanem a van vagy nincs problémája érdekel.) Mindezek miatt a többalakú szavak közül rendszeren csak a *fa: fát* típusút toldalékoljuk gyakrabban, mégpedig a hagyományos szokás szerint pontosan a köznevek (*fa: fát*) és melléknévek (*fekete: feketét*) módjára, minden megkülönböztetés nélkül. Így már 1538-ban: *háual* (‘föltételt kifejező *ha* szóval’: Dévai: ATTIZ P. 87); 1651-ben: „érdemének *Hán*, Condition állo hathatofágát-is” (Nagy-Ari: Orthodoxus Chr. C2/a); „„De, — « (s nagyot sohajtott [György] erre az egy *dé-re*)” (1847/1951: Arany: ÖM. I, 121). (A személynevek stb. hasonló viszonyaira l. fentebb.) — Tehát újabb példákban, eredetileg igei szóval: „vajon *láttyá-t, halljá-t* írjunk-e, vagy *látjá-t, halljá-t*” (1905: Gyulai Vörösmarty él.⁴ 47); „írt [Wagner] egy *Tristan und Isoldét*” (e példa már a következő pont anyagából való; év n.: Babits: Az európai ir. tört. II, 165); „sokszor harsogott le a . . . »Megállj, megállj kutya *Szerbiá-s* [elvakított] magyar világba . . . a Marseillaise” (Böloni i. m. 314—5); „észre nem vettem utánok afféle *félregyerét*” (‘szerelmes együttlétet’; 1956: Tersánszky: Kakuk M. II, 91); „Ebben a *látjá-ban* volt minden” (1956: Németh L.: Égető E. 52); „azok a szünetek . . . »*úgyvan-okkal, levelék-ek*, sőt »*nyárs-ravelük-ek* teltek meg” (uo. 94); eredete szerint más szófajú szóval (az utóbbi mondat két végső példáján kívül): „a *nézé-vel* kapcsolatban” (1954: MNy. LII, 429); „aki ezt a *ha-ha-há-t* feléje küldte” (1954/1958: Goda: A planétás ember

I, 221); „nézve Lajkó arcán az »ahá«-t” (Németh L. i. m. 427); Adynak *Mák, Háthák* szavát láttuk föntebb Kosztolányi idézett szövegében. Még idegen szóalakok is járják így: „Leggyakrabban azonban [a szöveg] nem a »scriberét« használja, hanem a »conscriberét«” (1955: I. OK. VIII, 195); „néhány darab a *Lieder ohne Wortéből*” (ez is cím már; csak az analógia kedvéért veszem előre; Németh L. i. m. 208). — Ellenben szakszövegekben mind gyakoribbá válik az egyalakú tövű ragozás. Értethető is: az *a, e* hangról vagy betűről képtelenség volna „á-val”, „é-vel” tőhasználatlalt fogalmaznunk, mert akkor az olvasó *á* vagy *é* hangra vagy betűre is gondolhatna; bár persze még a szakszövegekből való példákban sincs mindig ilyen kényszerítő ok a megkülönböztető tőhasználatra. Hogy a „szabályos” töváltakozás homályosságot is okozhat, arra egy adatot említek csak: „azok a -vá -vé-s . . .tömörítések” (értsd: -va ~ -ve képzős határozói igeneves; 1955: Kardos i. m. 221). A változatlan tőhasználatra most először néhány föntebb már idézett forrásból veszek példát, hogy az ingadozást világosan lássuk: „Azért kell úgy bögniük az »a«-knak, s citerázniük az »i«-knek” (Németh L. i. m. 95); „[a hangszóró] a »*Tosca imája*«-val halkította a vásári állatok bögését” (Goda: i. h. I, 250); „Hogy hol szedte fel szótárába [Berci] ezt az »abszolute«-t” (uo. I, 26); „a »conscribere«-t” (I. OK. VIII, 196). Más forrásokból vett példák: „Hogy az ő tiszteskedő »aláz«-szolgája!«-ira mindig kurtán . . . köszönt vissza az anyám” (1912: Kaffka: Színek és évek 81); „sokszor fordul meg egy *ha-n* az élet” (1917: Móricz: Árvalányok 116); „elénekelte a »*La donna e mobile*«-t” (ez voltaképp éppúgy címféle, mint a fönti „*Tosca imája*”; 1928/1953: Nagy L.: VáElb. 88); „egyikük hirtelen *meet* mekegett” (?/1955: Gelléri: Ház a telepen 44); „sok *ha-val*” (1956: Mesterházi: Hazafiak isk. 49); „metatézis eredménye *re-* vagy *ra-ból*” (FilKözl. 1959: 464); „középkori formában mesélő »*gisztoria*«-k” (uo. 475); „a *Bibliotheca Corvina-ba*” (IrtörtKözl. 1960: 278); „hazáját (helyesebben: *patria-ját*)” (uo.); stb. — Az ingadozás (kettősség) tehát máris sokkalta erősebb, semhogy véletlen jelenséget vagy egyszerű „hibá”-t láthatnánk benne, bár ma a hagyományos szokás még összehasonlíthatatlanul gyakoribb.

C) A *j-s* birtokos személyragok sűrűbb alkalmazása szintén mintha már régebben megindult volna a másodlagos „főnevek”-ben, noha egészen reális összehasonlítási alapunk nincs. Vö.: „a’ maga *Hiszemjére* vigyen” (1791: Sz[üts] I[stván]: Erkölti és el. versek 4); „nagysád *igenjétől* függ . . . holdogságunk” (1833: Kovács Pál: *Thalia* I, 29); „Mindez hangosan kiabált magatartásomból, *minekjeimből*” (Németh Andor: József A. 80); *zümnye* (Fodor József: Kortárs 1958/1: 12); „visszatérve a szövetkezetbe lépés *shogyan«-jára*” (Urbán E.: Népszab. 1960. máj. 1. 3). A *j-s* személyraggal mintha jobban elhatárolnánk a szokatlan szótői alakot; minthogy azonban a *j-s* alakok úgylis terjednek, nehéz pontosan felmérni a föntebbi jelenség határait. — Mint párhuzamos jelenséget említem, hogy a *férfi* főnév természetes *férfia* személyragos formája helyett az idézet jelleg kiemelésére *férfi-ja* állhat: „mint Karinthy Frigyes »bukott *férfi-ja*” (Esti Hírlap 1960. máj. 15. 2).

6. Bár belső összefüggéseik még az előző ponthoz kapcsolnak, s egy-két példát az alaki párhuzamok miatt már előlegeztem is, erősebben tulajdonnévi jellegük miatt mégis külön pontba foglalom a címe k, fogadó nevek sajátos toldalékolását.

Azt már a föntiek alapján kétségtelennek vehetjük, hogy ha a családnevek fejlődéséhez képest több fázissal elmaradva is, de lényegében itt is olyan iránnyal a változás, mint az eddigiekben, azaz a megkülönböztetés kiteljese-

dése felé halad. Pontosabban: olykor már itt is inkább zárt kötőhangzót veszünk nyíltabb helyett, s főleg újabban gyakran egyalakú tövet alkalmazunk a más szerepben többalakú tövű szavakban; továbbá néha a *j*-s személyranggal figyelmeztetjük beszédbeli társainkat a szokatlan alakú és szerepű „névszótó” egységére, sajátos szerepére. Ellenkező irányú megkülönböztetésre azonban itt sincs módunk: tehát például külön állva zártabb kötőhangzós szótövet cím végén sem követhet nyíltabb kötőhangzó. — Szinte fölösleges kiemelnem, hogy a belső szerkezetükben mellérendelő tagolódású címeket is csupán egyszerűen toldalékoljuk. Az effajta kettősen ragozott alakulatok kora tehát végképp lejárt: „Voss Luizt, Göthe *Hermannnt és Dorotheát* . . . hexameterekben adták” (1831: Kazinczy: A’ Szent Hajdan’ Gyöngyei XXI). Ma csakis a *Csongor és Tündét* (1959: Bóka—Páncsi: A m. ir. tört. I, 354) alak járja. Sőt újabban még az a szokás is ritkulóban van, hogy a cím végét szabadon „elhajlíthatjuk”, mint például a németben. Ma inkább „Schiller *Haramiák-ját*” szerkezetet használunk, nem ilyent: „Schiller *Haramjait*” (Gyulai i. m. 92); vagy pedig körülírjuk a címet a *című mű* stb. kifejezéssel: „Schillernek *Haramiák* (»A haramiák») című színművét” (vö. NAGY J. BÉLA: Msn. XVI, 51—2).

A) A címet vagy a cím utolsó szavát tehát zártabb (vagy zérus) *kötőhangzója* is megkülönböztetheti a nem címbeli megfelelőitől, ha emennek nyílt kötőhangzója volna: „a »*Sudár magas* . . .«-t fújták [a férfiak]” (1941: Illyés: Kora tavasz I, 125); „kannibál költészetnek nevezve például [Vörösmarty művét,] a *Két szomszéd vár-t*” (1952: Illyés: Petőfi³ 53); „megírták a *Vér és aranyt*” (Kortárs 1959/12: 955); s ha nem tulajdonnévi megfelelője nem volna toldalékolható, a címbeli szóalakot akkor is ilyen kötőhangzó jellemzi: „A *Reményhez-t*” (1959: Fónagy: IrtörtFüz. 23. sz. 129); „a »*Légy jó mindhalálig*«-ot előadták” (idézetben, 1931/1958: József A.: ÖM. III, 341); stb. Ide tartozik az 1904-ből már említett *Hazánk-ot* s a *miatyánk-ot* toldalékolás is. (Az eltéréseket l. alább.)

B)—C) A címvégi szónek egyalakú *tőként* való használatát *s-j*-s *birtokos* *személyranggal* való alkalmi megkülönböztetését most együvé vonom: részint mert sok helyt azonos példában jelentkezik a két sajátosság, részint mert egyaránt kevésbé adatolható, ritkább jegyekről van szó. Tehát: „A *régi nyár-t*”, „A *tél-t*” vagy „a *Tél-t*” (vö. MNyelvh. 203); „a *Sült ökör-t*” (fogadó neve, Nagy L. i. m. 98); „Itt írja meg . . . A *csonka torony-t*” (1952: Illyés: Petőfi³ 215); „Móricz Zsigmond a *Komor lót* filmre írta” (1953: Nagy P.: Móricz Zs. 289); „Shakespeare *Vihar-jában*” (1955: Kardos i. m. 355); „Tamási Áron *Hazai tükör-jének*” (Kortárs 1958/9: 383); „Átsimítottam Zrínyi »*Szigeti veszedelem-jét*” (Mészöly Gedeon szavai, MNemz. 1958. nov. 14. 4); „Molnár Ferenc *Liliom-ja*” (Kortárs 1959/5: 784; de uo. „*Liliom-ában*” 783); „Hamsun »*Éhség-jét*” (uo. 1959/11: 663); „Mi . . . boldogan bemutattuk volna . . . a »*Kormos ég-et*” (uo. 1960/2: 272); „Visnyevszkij »*Első lovashadsereg-je*” (uo. 1960/2: 272); stb.

Az *ellenkező* példák száma azonban itt valóban nagy, hiszen itt ritkább a köznévi jelentés elhomályosulása. Egyrészt nyílt kötőhangzós valamennyi *-k* jeles végső szó: „A *nyomorultak-at*”; a *Kincskeresők-et*; továbbá a ház végűk: A *Bélték ház-at*; „Itt . . . festi meg Munkácsy . . . a *Siralomház-at*” (1930: Péter: A m. művészet tört. II, 126); ugyanígy a *völgy, tölgy, hölgy, ágy* stb. végűek: a *Kalitkás hölgy-et* (év n.; Petrovics: Rippl-Rónai XII). A nyelvsvokás ingadozására vall az *úr: urat* töviszónynak ilyen felemás alkalmazása is: „ismerik tanítványaink — a „Pató Pál *úr-at*” (Magyartanítás

1960/3: 4); „a *Hid-at*” (IrtörtKözl. 1960: 165). A mássalhangzós végű birtokos személyragok szintén inkább ilyen kötőhangzót követelnek: „az *Öreganyám-at*” (Petrovics i. m. XX); *Korunk-at* (Valóság 1959/5: 108; de *Hazánkot* l. fönt). — A *bokor*: *bokrot* tőtípusba tartozó szók nem viselkednek egyformán. Az erősen beidegződött címekben ugyanis fönmaradt a hagyományos, köznévi jellegű használat: a *Cserhalmot* (Gyulai i. m. 42 stb.); a *Szentivánéji álmat* (például Babits i. m. I, 238); stb. De föntebb már idéztem néhány újabb típusú ragozási mintát is.

A *fa*: *fát* típusú tövekben egy kissé más az ingadozás értelmé, vö. az előző pontokban mondottakkal. A hagyomány itt is a köznévi mintát védi: „a szocialisták . . . »*Népszavá«-ja*” (Böloni i. m. 215); „ismerik a Bánfi Dénes *csókját* s talán A herceg *solymát*” (értsd: a „Bánfi Dénes csókja” s „A herceg solyma” című művet; Horváth: i. h. 484); „Lieder ohne *Wortéből*” (Németh L. i. m. 208); „Solohov *Új barázdát szánt az eké-je*” (FilKözl. 1959: 344). A pontoságra való törekvés azonban itt is megteremti némelykor a változatlan tőhasználatot: „*Gotterhalte*”-t (1872/1956: Mikszáth: ÖM. I, 100); „a berlini *Rote Fahneban*” (Komját Irén, l. Komját A. i. m. 26); „Kassák »*MA«-ja*” (Németh Andor i. m. 39); a *Ma-ban* (VilágirFigy. 1959: 328); l. még a 4. B) pontot.

Érdekes, hogy a címek közt más új tőhasználat is jelentkezett, főképp az *apa* és a *fiú* típusú szók birtokos személyragos formáiban: „[Medgyessynek] *Anyáján*” (Péter: i. h. II, 184); „Gorkijnak »*Az anyá«-ja*” (k. MNyelvh. 205); „Baranyai Pál *Tékozló fiú-jában*” (1953: Horváth: A reformáció jegyében 101); stb. (Az egyszerű köznévi személyragos alak itt tudvalevőleg *anyja*, *fia* volna; de jelentésmegkülönböztetésül ez is él: „a világ legjobb *anyája*”; *fiúja* 'udvarlója'.)

7. Ha mármost áttekintjük a tulajdonnevekre vonatkozó fönti megfigyeléseket, akkor az általános fejlődési jelenséget az eltérések és ingadozások ellenére is egészen egyértelműen kivehetjük: a megkülönböztetésre való törekvés mind következetesebbé teszi a tulajdonnévi alakok csoportok egy részében a megfelelő köznévi és melléknévi szóalaktól elütő toldalékolást. Erre az egyik ma elterjedt, tölem is vallott tudomány felfogás szerint a tövégből a toldalék elejére áttolódott, úgynevezett kötőhangzó (előhangzó) minőségét (meglévét vagy hiányát), továbbá a mind kisebb hagyományos szerepű tőváltakozással szemben a többeli változatlanságot használja fel nyelvünk, azaz eredeti funkciójukat részben elvesztett vagy gyöngülő funkciójú elemeket; azonkívül részlegesen új funkcióval telítjük a hiátustöltő *j*-nek a toldalék elejéhez forradása által keletkezett újabb birtokos személyrag-változatot, mely eredetileg nem utalt tartalmi mozzanatokra.¹ A jelenségcsoport valóban közeli rokonságban van a főnévi és melléknévi ragozásnak azzal a részleges elkülönülésével, amely az I. pontban idézett tanulmányomnak és SAUVAGEOT említett munkáinak tárgya. Érdekes azonban, hogy SAUVAGEOT találó megfigyelése szerint a tőle is vizsgált változással a mi finn-

¹ Az utóbbi jelenségnek általában más vonatkozású, de részletes fejtegetése és a szakirodalom megtalálható GRÉTSY LÁSZLÓ kartársamnak a szók és szóalakok „hasadásá”-ról írt szépe (még kézirat) kandidátusi disszertációjában. A magam erre vonatkozó anyaga egyébként — mint régebbi eredetű példagyűjtésem is mutatja — ettől függetlenül alakult ki. — A *-j-s* személyrag jelentésmegkülönböztető funkciójával sok tanulmányunk foglalkozott (vö. legutóbb S. HÁMORI: MNy. LV, 66); sőt KÁLMÁN BÉLA nemrég már a szófaji különbség ilyen érzékeltetéséről is említést tett (Nyr. LXXV, 290–2).

ugor eredetű nyelvünk a környező indoeurópai nyelvekhez közelebb került, ha csak egész kis körben és sajátos módon is. Ellenben a tulajdonnévi toldalékolás fönti — szintén csak részleges — elkülönülésével a magyar nyelv nemcsak ismét a többi finnugor nyelvben jóformán teljesen ismeretlen (de toldalékoló jellegéhez jól illő) alaktani eszközt szerzett magának, hanem még a környező indoeurópai nyelvekhez képest is eléggé új úton járt. A németben ugyan a családnevek többes számú alakja más, mint a legtöbb köznévi (*die Müllers*; sőt régebben vagy tájanként más eszközök is éltek, élnek); itt-ott az egyes számban is voltak (vannak) ilyen jelenségek, bár nem az azonos köznévi szóalakból való declinációs elkülönítés jellegével. Hanem például a címeknek nálunk megindult sajátos toldalékolásához hasonló jelenség ott egyáltalán nincs. — Azt a declinációs szabályt, hogy a melléknévi eredetű családnevek jórészt megtartják eredeti melléknévi ragozásukat, leginkább az oroszból ismerjük, például a *Горкий, Калинин* névben. (A németben ez csak a címül használt kifejezésekben általános.) De azért különféle részletekben az orosz nyelvtan is meg tudja különböztetni sok tulajdonnévi használatú szavát ragozástani eszközökkel, például a ragozhatatlansággal is. (Vö. az akadémiai kiadású *Грамматика русского языка* I, 138, 172, 181 stb.) — Hasonlóképp mutatkozik ugyan a szlovákban is legújában némi különbség a családnév többes számú és feleségnev-képzős tőalakjában a köznévihez képest (a nominatívusi tő állandósításában; DR. JOZEF RUŽICKA kartársam szíves közlése szerint), de a magyarban ennél jóval több eltérés van. Hasonló tanulsággal jár a többi szomszédos nyelv is.

Még csak ennyit! Én fentebb leíró szemléletemnek megfelelően többször beszéltem arról, hogy a *k ö t ő h a n g z ó* is miképp segíti gondolkodásunkat például az egyetlen dolgot jelölő tiszta tulajdonnévnek és a sok hasonló dolgot jelentő köznévnek az elkülönítésében (*Nádot : nádat*), sőt a családtagokat összefoglaló és az egyént mint típust jelölő családnév pluralisának megkülönböztetésében is (*Adyak : Adyk*). Jeleztem azonban azt is, hogy egy más tudományos felfogás szerint a tárgyalt rövid hang ma is a szótőnek szerves része: *t ő v é g h a n g z ó*. Az ilyen szemlélet szerint természetesen nem a tulajdonnév és a köznévi stb. *t o l d a l é k o l á s á b a n* van az alaktani eltérés, hanem itt is a kétféle fogalmi általánosítást jelölő, más-más *t ő h a s z n á l a t b a n*: hiszen a kérdéses magánhangzó így a szótőhöz tartozik. Azt azonban mindegyik tudományos szemléletnek egyformán el kell ismernie, hogy mai nyelvünkben a jelzett szófaji csoportok megkülönböztetésében ennek a vokálisnak a hangszíne is realizálhatja a fogalom jellegében levő eltérést, — bárhogyan nevezzük is, akármelyik szóelemhez tartozónak ítéljük is.¹

TOMPA JÓZSEF

¹ Érdekes, hogy megfordítva máig sem indult meg nyelvünkben az alaktani megkülönböztetés folyamata, tehát mondjuk a személynévből eredő köznévi *melákok*, az igéből való *nemtörődömök* melléknévi alakban elképzeltetlen maradt a nyiltabb kötőhangzó a szófaji átcsapás után is.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy ritka képzőalakulási módról

1. A magyar nyelv gazdag képzőállományának meglehetősen sok olyan tagja van, amelyek nem közismertek, sőt nem egyet ezek közül mint „leltározatlan”-t nem is tartunk számon. A kevés és nem széles körben használt származékokban előforduló, rendszerint kizárólagosan nyelvjárási értékű igeképzők vizsgálata igen sok feladat elvégzését sürgeti. Az első teendő egészen természetesen az, hogy számba kell őket vennünk, és minősítenünk kell szociális érvényük, elterjedtségük és életkoruk szerint. Ezután következnek a legtöbb buktatót magában rejtő feladat elvégzése: alakulásmódjuk felderítése. Erről szólva az eddigi kutatások alapján már most megjegyezhetjük, hogy az alakulásmódoknak többféle típusa van. Éppen ezért helyesnek látszik ezeket az igeképzőket ilyen típusok szerint vizsgálni, és ilyen csoportokban, külön-külön cikkekben bemutatni. Szakis ilyen részfeladatok megoldása után kerülhet sor a ritka, kevésbé számon tartott igeképzők összefoglalásszerű, általános jellegű taglalására és a vizsgálatukra vonatkozó módszertani kérdések megvitatására.

A tanulmányozás tárgyául megjelölt, ritka igeképzőknek nevezhető formánsok létrejöttében nagyrészt olyan módokat és indítékokat figyelhetünk meg, amelyek általánosak és közismertek: adaptáció, képzőbokor-alakulás (l. pl.: D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 6—7; SÁMSON: Pais-Emi. 169). Észrevettem azonban több olyan esetet is, amelyeket általánosnak nem mondhatunk. Ezek közül egyre már D. BARTHA felhívta a figyelmet. Olyan képzőbokorról is beszél, amelyben az elemek összetapadása nem szabályos fejlődés eredménye, hanem spontán alkotás: kifejező elemként az egész képzőbokor egyszerre születik, sőt az egész származék hangulatfestő alakulás, például *elcsipellérez* 'ellegelészet, szálanként csipegetve a füvet' (i. m. 27). A származék hangulatfestő jellege megnehezíti elemzését; képzőre és töre való kettéválasztása ugyanis csak fenntartással végezhető el (vö. BENKŐ: MNy. L, 259).

2. Az alakulásmódok többféle típusa közül itt most egyet szeretnék bemutatni.

Elég sok olyan összetett formánssal alkotott származékot ismerünk, amelynek képzésmódja különböző természetű okok miatt a nyelvérzék számára nem világos. Ilyenek esetében könnyen megtörténhetik, hogy a nyelvhasználat csak a szóvégi hangot, a képzőbokor utolsó elemét ismeri fel képzőként; azért éppen csak azt, mert gyakran fordul elő szóvégen, sűrűn használt képző (ilyen pl. az *-l*, a *-z*). A származék valódi felépítését félreismerő elemzés gyakran téves alapszó-elvonással jár együtt, ezt pedig (néha azonban anélkül is) más formánssal való újraképzés követheti. Így az *-mbol* képzővel alkotott *dorombol*, *dörömböl* l. 'sistro ludo; auf der Maultrommel spielen'; 2. 'mussito, murmuro; brummen' (NySz.) igében a beszélő, csak az *-l*-t tekintve képzőnek, főnévi alapszót vont el belőle: *doromb* 'crepitaaculum, crusma' (NySz.), *dörömb* 'crepitaaculum, sistrum' (EtSz. *doromb* al.). Ezt a főnevet az *-l* gyakori párhuzamos társával, a *-z*-vel toldották meg, mondhatni újraképezték: *dörömböz* 'pulso, strepo, intono' (NySz.); *dorombézik* 'schnurren' (OrmSz.).

Az előbb említett közismert körülmény a képzőalakulások szempontjából azért fontos, mert megtörténhetik, hogy az így módosított hangalakú származékból bizonyos, rendszerint fel nem deríthető összefüggések, analógiás hatások alapján az egész formánstestet képzőnek ismerve el leválasztják, és más, olyan elő alapszóhoz is hozzáillesztik, amelyhez a kérdéses elemek külön-külön vagy más kapcsolással nem járultak, mellette képzőbokorra nem tapadhattak össze. Így jöhetett volna létre új képzőként az *-mboz*, *-mböz*. Önálló képzőként való szereplésére azonban adatunk nincs. Más esetben ez a lehe-

tőség valóban új képző kialakulásához vezetett. A következő igeképzők létrejöttét magyarázhatjuk így:

-mász: *csermász* 'lop' (MTsz.), vö. *csermáll* 1. 'csen, lop'; 2. 'csereberél, ravaszul elcsereél' (MTsz.). A *csermál* talán a *cserél* tövéből vagy esetleg a *csór* igei alapszóból van képezve *-mál* gyakorító formánssal. A *-mál, -mél* | *-mól, -möl* képzőre nézve l. SIMONYI: NyK. XVII, 51. Meglétét igazoló néhány származék: *bajmol* 'bajlódik' (NyF. XXVI, 11); *eszmél*; *gyúrmo* 'gyúr' (MTsz.); *elhagyomolt* 'elhanyagolt' (MTsz.); *ócsmál* 1. 'olcsón ad', 2. 'ócsárol' (OrmSz.); *törmöl* 'apróra tördel . . .' (MTsz.). A *csermál*-ból, csak az *-l*-t tekintve képzőnek, téves elvonással és újraképzéssel alkotott *csermász* létrejöttét *-l* és *-sz* képzős vagy legalábbis *-l* és *-sz* utótagú képzőbokokkal alkotott párhuzamos származékok szembenállásának analógiája segíthette elő; ilyenek például *bogyolál* 'gondosan burkolgat' (MTsz.), *bongyolász* 'beburkolgat' (uo.); *gajdol* 'csunyan dalol' (OrmSz.), *gajdász* 'kiabál, össze-vissza kiabál' (uo.); *szaglál* (BALASSA), *szaglász* (uo.). — A *csermász* igében, illetőleg a hasonló módon más *-mál* képzős származékokban létrejött *-mász* képzőbokor élő alapszóhoz is járul: *kotormászik* 'hosszasan keresgél, turkálva, zörögve kotor' (OrmSz.).

-tez: *szemetez* 1. 'kotorászva, turkálva szemet keres'; 2. 'permetezik, szemzik, szítal, csepereg' (MTsz.); vö. *szemetel* 'ua.' (MTsz.), ennek alapszava a *szem*, képzője a *-tel* (vö. NyÍr K. II, 199). A *-tál, -tél* | *-tol, -tel, -töl* képzőre nézve l.: SIMONYI: NyK. XVII, 60; úő.: Nyr. VI, 194; A. KÖVESI MAGDA: MNyj. II, 79. Meglétét igazoló néhány származék: *arasztol* 'arasszal megmér' (SzegSz.); *csepétel* 'lassan, csepegve eszeget' (OrmSz.); *döfötöl* 'döfköd' (MTsz.); *neszetel* 'zajt csinál' (MTsz.); *tréjától* 'tréfál' (SzegSz.). A *szemetel*-ből csak az *-l*-t tekintve képzőnek téves elvonással és *-z*-vel újraképezve keletkezett a *szemetez*. Alakulását a nagyszámú *-l* és *-z* képzős származékok párhuzamosságának analógiája segíthette elő: *cibál, cimbál, cimbáz* 'erinibus traho, capillos vellico' (NySz.); *csatál* 'kötködésol' (MTsz.), *csatáz* 'ua.' (uo.); *górál* 'hajigál' (MTsz.), *góroz* 'ua.' (uo.); *hütel* 'juro; schwören' (NySz.), *hütez* 'schwören . . .' (uo.); *kormol, kormoz; morzsál, morzász; pipál, pipász*.

A *szemetez*-ből vagy más hasonló képzésű származékból kielemezhető *-tez, -téz* képzővel élő alapszóból alkotott ige a *nyertez* 'gödörbe gombbal célozva játszik' (OrmSz.) és a *nyertézik* 'nyerősdit játszik' (MTsz.).

Az összegyűjtött adatok között még több ilyen képzőre van példa. De egyiknek sincsen élő alapszóból alkotott, világos képzésmódú származéka, éppen ezért önálló képzőként való elkönyvelésük nem lehetséges. Itt jegyzem meg, hogy ennek a nagyon kevés képzőbokor létrejöttében megfigyelhető alakulásmódnak van egy olyan változata is, amely jóval több képzőben észlelhető. Éppen ezért ezeknek bemutatása némileg hozzájárulhat a fentebb vázolt módozat valószínűségének alaposabb megokolásához. Kifejtésükre egy külön cikkben térek majd ki.

SZABÓ ZOLTÁN

Mitől függ, hogy hány morféma?

A Magyar Nyelv ez évi első számában három kollégám, nevezetesen BERRÁR JOLÁN, SZÉPE GYÖRGY és TOMPA JÓZSEF abban a kiténytetésben részesített, hogy megjegyzéseket fűzött egyik korábbi dolgozatomhoz, amelyben a magyar főnév birtokos ragozásával foglalkoztam. Szívvel köszönöm mindhármuk észrevételeit, még akkor is, ha azok egy részével nem érthetek egyet. Az alábbiakban röviden elmondom, hogy miben vélekedem másként és miért.

1. Noha BERRÁR és TOMPA más-más oldalról közelítik meg a problémát, érvelésükben talál az olvasó néhány hasonló, közös vonást. Ez az egyezés elvi, módszertani jellegű. Ezekre szeretnék mindenekelőtt kitérni, tekintve, hogy ez fontosabb, mint — te-

szem azt — annak boncolgatása, hogy a *lovat* fonémasor *lov-at* avagy *lova-t* módon szegmentálható-e. Mert ez utóbbi következménye annak, hogy milyen szemléleti-módszertani alapról fogjuk meg a kérdést. Úgy látom, különösen BERRÁR másként vélekedik a nyelvész feladatáról, a nyelvtudat szerepéről és — ami ebből következik — a nyelv természetéről, mint én. Ezért először e legáltalánosabb kérdésről ejtek szót.

A dialektikus és történelmi materializmus tanítása szerint a nyelv az egyéntől független, objektív társadalmi jelenség. Független a beszélő egyéntől, mert megvolt annak születése előtt, és megmarad annak halála után is. Ami ebből az objektív nyelvből a beszélő individuumban él, az nem a létező, a valóságos nyelv, hanem annak csak szubjektív tükröződése. Az úgynevezett nyelvtudat, nyelvérzék stb. tehát nem adhat megnyugtató eligazítást a valódi nyelvről, mivel nem azonos vele, csak többé-kevésbé hasonló hozzá. A nyelv székhelye nem a beszélő tudata, a nyelv nem lelki jelenség, a lélekhez semmi köze. Csak úgy, amint a közgazdaságtan sem tanulmányozza a lelket, noha az általa vizsgált gazdasági és társadalmi viszonyok tükröződnek a társadalmi tagjainak tudatában is, a nyelvész sem vizsgálhatja a beszélő tudatát, s a nyelvtudomány sem lesz lélektani diszciplína csak azért, mert az objektív nyelv tükröződik a beszélő agyában is. A nyelvtudatra való minden hivatkozást tehát ki kell kapcsolnunk a vitából.

De ez még a kevésbé lényeges következménye az elmondottaknak. Sokkal fontosabb a következő: Ha a nyelv objektív jelenség, akkor a nyelvész feladata ennek a mind az átlagos beszélőtől, mind a vizsgálódó tudóstól független jelenségnek a hű leírása. A nyelvész nem kreálja a nyelv kategóriáit, hanem csak feltárja, megismeri azokat. Csak úgy, amint a fizikus sem kreálja az atom elemi részeit, hanem csak megismeri, felfedezi azokat. Mivel tárgyunk, a nyelv épp olyan objektív, mint a fizika tárgya, módszerünknek is olyan objektívnek kell lennie. Mármost az elmondottak fényében mit mondhatunk BERRÁR következő passzusáról: „Az *-a-*, *-o-*, *-u-* hovatartozását a nyelvészek saját ízlésük és elképzelésük szerint dönthetik el.” [!!!] (MNY. LVI, 43), továbbá: „Miképpen lesz grammatikai rendszerünk áttekinthetőbb, úgy, hogyha a tövéghangzókat a tőhöz csatoljuk, vagy ha a toldalékhoz” (MNY. LVI, 45). BERRÁR, amikor azt hiszi, hogy a nyelvész kedve szerint csatolgathat valamiféle naiv pedagógiai prakticitás, áttekinthetőség stb. kedvéért, akkor arról tesz tanúságot, hogy — sajnos — mindmáig nem sikerült tisztába jönnie a nyelv objektivitásáról szóló materialista tanítással. Az ellen viszont külön is tiltakozni szeretnék, hogy egy nyelv tudományos leírásának esetében, bármely kérdésről legyen is szó, a pedagógia szempontjára hivatkozzunk. A legjobb pedagógia az, amelyik az igazságot tanítja, még akkor is, ha ez utóbbi nehezebb, bonyolultabb, mint a valótlanság. Lehetnek kérdések, amelyek az általános iskolásokra nem tartoznak, — de az ő kedvükért sem mondhatunk le a nyelv igaz megismeréséről.

Végezetül még valamit. Én szívből örülök annak, hogy a hagyományos magyar nyelvészeti iskola egy olyan kiváló művelője, mint BERRÁR — még ha egyelőre negatív formában is —, de már foglalkozik a modern nyelvi analízis problémakörével. Azt azonban enyhén szólva kétlem, hogy már most meg tudná ítélni, mi strukturalista, és mi nem az (vö. MNY. LVI, 44). Kétlem pedig azért, mert BERRÁR leírta a következő „megállapítás”-t: „... BLOOMFIELD kifejezéseivel: a morfémák szabad formája és kötött formái nem azonosak” (i. h. 44). Nos, mit kever itt BERRÁR össze? A valóban BLOOMFIELD által tett fontos különbséget a szabad és kötött morfémák között (vö. Language 160). De nem ugyanazon morféma szabad és kötött formája között, mert ez utóbbi már nem a morfémák, hanem az alternánsok viszonyára tartozik.

2. Nézzük most tüzetesebben az úgynevezett toldaléktömb kérdését. Őszintén megvallom, hogy én ezt a kategóriát — leíró szempontból — fából vaskarikának tartom. Miért? A modern nyelvi analízis egyik alapelve, sarkalatos principiuma, hogy csak azokat a fonémákat tekinti egy és ugyanazon elem részeinek, amelyek mindig együtt — és nem

feltétlenül egymás mellett — fordulnak elő. A *-jaim* szegmentumot éppen ezért nem tekintethetem egy elemnek, mert van *-jai* is, az *-m*-től függetlenül. De még a *-jai* részt sem foghatom fel oszthatatlannak, mert van *-ja* is, az *-i*-től függetlenül.

Ami pedig a két vagy több funkciós morfémaöntvényt illeti, a következőket mondhatom: Vagy el tudjuk osztani a funkciókat az öntvény egyes részei között, s akkor nem öntvény; vagy nem tudjuk elosztani, s akkor nem több funkció! — A latin főnevek egyik csoportja (a *hortus*-félék) többes accusativusában egy *-ös* morfémát kap: *hortös* stb. Mármost ennek kapcsán sokáig azt mondogatták, hogy ez az *-ös* kétfunkciós morféma, mert jelöli a többes számot, és azt, hogy tárgy. Igen ám, de kinek a szempontjából kétfunkciós? Az olyan nyelv beszélője szempontjából csak, amely nyelvben ez két külön elem által kifejezett két funkció. A latin beszélő szempontjából ez oszthatatlan egység. A funkció szóról még annyit, hogy az ma már sehol nem divatozik, nálunk is csak GOMBOCZ nagy tekintélye következtében jár belé hálni a lélek.

3. SZÉPE GYÖRGY gondolatát a morfémák variáns és invariáns elemeit illetően rendkívül nagy jelentőségűnek tartom. Ez az ötlet — kidolgozott formában — a nemzetközi nyelvészközlélemény érdeklődését is biztosan megnyerné. Hozzászólásával kapcsolatban csak egy megjegyzésem van: Szófaj-megkülönböztető szerepe nem a kötőhangzónak, hanem a járuléknak van, például a *gyorsan* és *gyorson* esetben nem az *a* és *o*, hanem az *-an* és *-on* különböztet meg. Hogy a két fonémasor csak az *a—o* szembenállásban tér el, az nem jelent semmit, elvégre a *por* és *per* fonémasorok is csak *o—e* tekintetben különböznek, de ettől még a két magánhangzó nem lesz önálló morféma, hanem a *por* és *per* a morfematika síkján oszthatatlanul áll szemben egymással.

ANTAL LÁSZLÓ

Martini Lexicum Philologicumának magyar szóanyagáról

1. SZENCZI MOLNÁR ALBERTnek a magyar nyelvet európai rangra emelő hatása általános nyelvészeti vonatkozásban legelőször MATTHIAS MARTINI Lexicon Philologicumában mutatkozik. Ez a maga korában nem csekély jelentőségű terjedelmes szótár 1623-ban, Brémában jelent meg először. Jelen ismertetés alapjául azonban a második, az 1655-i frankfurti kiadás szolgál. A könyv elején MARTINI felsorolja a felhasznált szótári műveket, s ezek között MOLNÁR ALBERT szótára is szerepel.

A magyar nyelvtudomány-történet szempontjából nevezetes ez a Lexicon Philologicum; ugyanis — legjobb tudomásunk szerint — ez az első olyan etimológiai jellegű szótár, ahol már a magyar nyelv is szerepel — mint egyenrangú nyelv — Európa és a világ nyelveinek nagy családjában. Igaz, ezt megelőzően voltak már kísérletek olyan szófejtésekre, ahol egy-két magyar szó is előfordult bizonyos etimológiai összefüggések igazolásaként, de szórványos és jelentéktelen voltak miatt nem tekinthetők a Lexicon Philologicum előfutárainak.

MEGISERI Thesaurus Polyglottusa (1603.) csak pusztán szótári adathalmaz a magyar nyelvi anyag szempontjából is. MEGISERI nem is tűzte ki célul, hogy rámutasson a nyelvek közötti összefüggésekre, a nyelvek közös eredetére. Ezzel szemben MARTINI széles alapon — nagymértékben felhasználva MEGISERI szótárát — a kor tudományosságának megfelelően arra törekszik, hogy bizonyítsa a nyelvek közös eredetét, azok bonyolult összefüggéseit a szavak változékony formáin keresztül. Ebben a hatalmas keretben kerül sor arra, hogy a magyar nyelv is jelentkezék mint az általános nyelvi összefüggések egyik láncszeme, sőt néha mint bizonyos általános jelentéstani problémák megvilágosítója.

Talán felesleges is arra figyelmeztetni, hogy ezek az etimológiai fejtegetések mélyen a kor nyelvtudományába vannak ágyazva, s igen messze esnek a modern nyelvtudomány által elért eredményektől és modern kutatási módszerektől.

A szótár egyébként latin nyelvű. A latin címszavakat a megfelelő jelentések közlése követi, majd a szófejtések különböző — elsősorban héber és görög — nyelvek alapján. A magyar nyelvi példák az esetek többségében a cseh után következnek sorrend tekintetében.

2. Lássunk néhány példát a magyar szóanyagból (lapszám helyett biztosabb támpontul a címszót közöljük):

A legtöbb magyar szót a görögből magyarázza. Például: Ab *ὄρη* est Ungaricum *harag* (Ira) | *bor* a burrho, i. e. *πυρρῶ* colore (Vinum) | *hold* < *ἔλη* (Luna) | *szűz* < *σῶος* sanus, integer (Virgo), . . . *ej* vel *ey*, an ab *ἔῦ* bonus? quod sit bona et comoda ad quietum (Nox) | *hal* ab *ἄλς* mare, ubi abundant (Piscis) | *éssac* < *ἔθειν* (Septentrio) | *tiszta* purus, a *tiszt* honos, quod à *τίω* honoro . . . (Mundus, -a, -um) | *korom* [nyilván „köröm”] < *κείρω* scindo, seco (Unguis) | *vix* [!] < *ῥσει* (Aqua) | *ülgý* < *θηλη*, *θέλω* (Quercus) | *szo* < *σῶος* sonus (Vox) | *oldom* puto ab *el*, ó, ex et *déω*: ut sit aufbinden (Solvo) | *ferjú*, an quasi viri filius? *fiu* filius à *φνή* progenias (Vir) | *világ* est lux et mundus . . . < à Latino fulgeo, aut . . . à Graeco *φλέγω* . . . (Lux) | *könyv* < *κοννείν* . . . Aeolico *γνω* . . . Angl. know . . . germ. kennen (Liber) | *isten*, vox obscurioris originis . . . < *ἔρη* . . . *ἰσας* . . . *égi*; — stb. (CALEPINUSRA utal; 86—87. l., MELICH kiad.). Hasonlóképpen a görögből: *láb*, *kenem* stb.

Héber eredetűek: *suveg* [!] an à *סוּג* tegere? aut potius à *סוּג* recedere (Pileus) | *köver* < *כַּפָּר* bitumen . . . (Pingue) | *hath* < *שֵׁת* (Sex) | *egy* < *אֶחָד* (Unus) | *sas* < *סוּם* quod grus (Aquila) | *had* < *עָרִי* (Bellum) | *szokam* [!] *suesco* tractum est à *שׁוּגָא* seu *סוּגָא* aut *סוּגָא* multus, frequens (Soleo) | *alom* < *תּוֹמ* somnium (Somnus) | *asszony* < *אִשָּׁה* (Vira) | *tani* [!] docet, Chald. *תַּנָּא* docere, studere, *תַּנָּא* doctor (Doceo) | *köd* < *כַּאִיד* est tanquam vapor (Nebula) | *apa* < *אָב* (Pater).

Latin eredetűek: *bün* à poena esse videtur: quia peccatum poenam meretur (Pecco) | *rest* aut à res, aut à resto (Piger) | *szerenche* < sors vel series (Sors [délszláv nyelvel is összefüggésbe hozza]) | *dus* à dis item *gazdago* [!] à *gazda* herus, possit etiam esse à gaza (Dives) | *galamb*, polon. golabo defluta sunt à columbus (Columbus) | *tegez* < tego (Pharetra).

Szláv eredetűek: *szólga*, Polon. sluga, Bohem. sluhajdem esse censeo (Servus) | *szabad* < cseh swoboda (Liberum) (a *galamb* és a lengyel *golabo* összefüggését már említettük) | *kő* < cseh *kamen* (Caementum). Összefüggés van a magyar *homály* és a szláv *megla*, *mlha* alakok között (Nebula), valamint a délszláv („dalmát”) *srishya* [!] és a *szerecse* között (Sors).

Még spanyol szavakat is egybevet magyar szavakkal: salitre — *salétrum* (Nitrum) | . . . Ungarorum *ember* convenit cum Hisp. hombre, nisi illud *ember* ab embryo (Hominium).

Egy-két lapp szót is felemlít, de nem a magyarral vet egybe: . . . *Manna* inde et *μεις* mensis: unde Bohem. mesye (Luna) | Laponic *keathe* an à cassione? (Aqua).

Török—magyar egybevetések: Turc. ana, Ung. *anya*, *M* transeunte in *N* (Mater), Turcis Deus Tangri an quasi maris dominus? Ungaris *tenger* et Turcis dengis est mare (Deus). Egyébként a török nyelvet is meglehetősen széles alapon hasonlítja. Így például a göröggel: *kara* < *κόρος* (Niger), Germ . . . wolcke . . . eodem refero Bohem. oblak vel woblak|et Turc. *buluk* quod convenit cum Saxon. wulcke (Nubes); valamelyik néger nyelvel: Guighimo coelorum dominus et *giog* Turcis est coelum (Deus); vagy: Arab . . . dunia est mundus . . . Ab illo *dunia* est Turcorum *dunye* et Afric. digna pro mundo (Mundus).

Több magyar szót magából a magyar nyelvből magyaráz: *nyoltz* an hoc à *nyáj* grex: ut gregatio binariorum significetur? (Octo) | *ket*, ducam à *kötöm* [!] ligo, vincio (Duo) | *nyelv* lingua à *Nyalom* lingo (Lingua); *körtvély* an à *kürt* tuba et vel cum (Pirus) |

vigasztalom à *vig* laetus, hilaris, quasi *vigens* (Solatium) | *szegegy* possit esse à *szegem* frango, rumpo (Pauper) | *varos*, ut Aegypt. *foros* à *foro*, tum rerum venalium tum judicialium, aut a *var*, arx (Urbs). A *törvény*-t a *tör* (gladius, laqueus) + *vény* < *vén* (senex) összetételnek véli (Lex). Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni MOLNÁR ALBERT magyar—latin szótárának (1604.) ajánlásában leírt etimológiai vitát a *köszvény* szó kapcsán. A vita Károli Gáspár házában zajlott le. A vitázó felek egy része a *köz* + *vén* > *kész* + *vén*-nel magyarázta a *köszvény*-t, míg a másik fél a *kötözvénny*-nyel. A Lexicon Philologicum szerzőjének szófejtése és a MOLNÁR ALBERT-től említett szófejtés (*vény* > *vén*) sajátosan egyező képet mutatnak, és minthogy MARTINI használta MOLNÁR ALBERT e szótárát, elég jogos az a feltevés, hogy innen, az ajánlásból merítette ezt a szófejtési ötletet.

Végigtekintve ezeken a szófejtési kísérleteken, nem nehéz észrevennünk, hogy azok jórészt puszta alaki hasonlóságokra épülnek. Teljességgel hiányzanak a hangmegfelelések, a szótörténeti háttér, az etnikai megfontolások stb.

3. Ha átrostáljuk ezeket a szófejtéseket jelenlegi tudásunk rostáján, nem sok olyan marad, ami megállja a helyét. Mindenesetre néhány helyesen egyeztetett (vagy legalábbis a helyes egyeztetések nyomait mutató) szó megmarad. Így helyes a *tenger* és a török *dengis* egymás mellé állítása (vö. SzófSz.). Hasonlóképpen helyesek a *galamb*, *szolga*, *szabad* szláv egyeztetései. Végeredményben a *szerencsé*-nek is helyesen jelöli ki a helyét azzal, hogy szláv eredetre vezeti vissza (vö. SzófSz.). Mindenesetre furcsa, hogy a *salétrom*-nak a spanyolban találja meg a megfelelőjét (*salitre*), holott könnyen észrevehette volna a természetesebb latin összefüggést (*sal+nitrum*), de végeredményben nem helytelen irányba nézett. Helyesen ismerte fel a *város* és a *vár*, a *világ* (mundus) és a *fény*, *világosság*, valamint a *vigasztal* és a *vig* rokonságát. Az sem lebecsülendő, hogy bizonyos összetételeket felismert, mint *férfiú* < *férj*+*fiú*.

Esetleg hiányolható, hogy nyelvünknek a többi európai nyelvektől elütő, sajátos jellege nem domborodik ki az etimológiai fejtegetések során, de ez érthető, ha meggondoljuk, hogy e kor nyelvészeti törekvéseinek középpontjában elsősorban a nyelvek közös eredetének bizonyítása állott.

Érdekes megemlíteni, hogy nyelvészeti irodalmunkban évszázadokig visszhangzik az *álm*, *asszony*, *tanít*, *egy* héber eredetre utaló magyarázata. Ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy — mondjuk — OTROKOCSTÓL kezdve nyelvészeink egy jelentékeny része MARTINI hatása alá került. A jelek szerint e munka nem is igen volt ismert nálunk. Inkább azt mondhatjuk, hogy ezt a korai nyelvhasznításunkra annyira jellemző szófejtési irányzatot MARTINI Lexicon Philologicumában találjuk meg először *m a g y a r s z a v a k r a i s a l k a l m a z v a*.

Magyar nyelvtudomány-történeti vonatkozásban a Lexicon Philologicum több szempontból igényli az „elsőség” jogát, legalábbis ami a kidolgozás arányait illeti. Így például a török—magyar, bizonyos mértékig a szláv—magyar szófejtési kísérletekben, de egyéb tekintetben is (héber, görög, latin). Ezek közül a héber—magyar szövegyeztetések azok, amelyek legtovább éltek a magyar nyelvészeti irodalomban.

HEGEDÜS JÓZSEF

Mikor ment végbe a *Gallicus* népnév jelentésbővülése?

1. E folyóirat hasábjain (MNy. LIII, 450—4, LIV, 100—3) nemrégiben vita folyt a középkori magyar forrásokban *Gallicus* néven szereplő személyek, illetőleg csoportok nemzeti hovatartozásának kérdéséről. SURÁNYI BALINT rövid adatközlésében XIV. század végi—XV. század eleji, elsősorban személynévi előfordulások alapján, amelyek

magából a névből láthatóan világosan olaszokra vonatkoznak, kétségessé tette BÁRCZI GÉZA korábbi *Gallicus* = 'vallón' azonosítását, annak a nézetének adva hangot, hogy a fenti időszakban a *Gallicus* általában is 'olasz'-t jelent. BÁRCZI válaszában (s ezzel PAIS DEZSŐ is egyetértett) kimutatta, hogy az eredetileg 'vallón'-t jelentő *Gallicus* jelentésbővüléssel a különféle latin népek gyűjtőnévévé fejlődött, s ily módon a kérdéses időszakban Magyarországon legnagyobb számban előforduló latin nép, az itáliai olasz jelölésére szolgált a leggyakrabban, de nem kizárólag; — e kérdést a lényegét tekintve lezárta. SZÉKELY GYÖRGY hozzászólásában a PAISTÓL megkezdett úton haladva a problémát újlatin eredetű polgárságunk elnevezésének kérdésére bővítette ki, s e más kérdésfeltevés és célkitűzés alapján bírálta az előző közleményeket. A *Gallicus* elnevezés kapcsolatos problémát három vonatkozásban tárgyalta: további előfordulásokat közölt, bár maga is hangsúlyozta, hogy távolról sem tette ezáltal teljessé az eddig szándékosan szelektált anyagot közlő adatsorokat; a szomszédos országok forrásaiból közölt hasonló *Gallicus* előfordulásokat; továbbá kísérletet tett az elnevezések változásainak kronológiai meghatározására. Szerinte a *Gallicus* névnek átalakulása gyűjtőnévvé — a *Latinus* szinonimájává — az 1295 és az 1343 közötti években mehe-tett végebe.

2. Nem szándékozom kiegészítésül felsorolni az eddig nem közölt adatokat. További — elsősorban XIV. századi — *Gallicus* előfordulások, amelyek elég nagy bőségben találhatóak, nem okolnának meg újabb hozzászólást, mert a kialakult képen mit sem változtatnak. Mivel azonban kísérlet történt a *Gallicus* szó jelentésbővülésének időhöz kötésére, egyetlen — egyébként is érdekes — adat közlését szükségesnek tartom, hogy a vita a ma ismert adatok alapján a lehetőséghez képest helyes képet rögzítsen.

Az adat egy 1269-ben kiadott, 1262-re keltezett királyi adománylevélben fordul elő (Száz. XL, 625—9; vö. még: SZENTPÉTERY, KritJegyz. 1290. sz.). Az oklevélben szereplő birtok előző tulajdonosa *Gallicus* Simon comes (*Comiti Simoni Gallico*) volt, akinek halálával a birtok a királyra, IV. Béla-ra szállt vissza, s most az eladományozza. Simon comest az oklevelek tudomásom szerint életében sosem nevezték *Gallicus*-nak, az viszont kétségtelenül megállapítható belőlük, hogy Simon s p a n y o l származású volt: 1223: „Symon Comes, ab extrema gente profectus... scilicet de Arragonia” (CodDipl. III/1, 393—4) | 1228: „militi de Arragonia, nomine Symoni” (CodDipl. III/2, 141) | 1242: „comes Symeon Hispanus” (MonStrig. I, 343) | 1243: „Comitis Symonis Y s p a n i” (CodDipl. IV/1, 273) és „Comes Symon de Hispania” (uo. 277). Minden bizonnyal ugyanezt a Simon comest említik a források *Latinus* megjelöléssel is: 1220: „Symone Latino et ceteris comitibus existentibus” (SMIČIKLAS, Cod.Dipl. III, 187) | 1234: „Symone Latino Gevriensi... Comitibus” (ÁÚO. VI, 552) | 1235: „Symonem Comitem Latinum” (uo. 567).

Úgy látszik tehát, hogy a *Gallicus* név jelentésbővülése, illetőleg a *Gallicus* ~ *Latinus* jelentéspárhuzam kialakulása valamikor a Simon comes halálának és a fent említett oklevél kiadásának időpontja között jöhetett létre, minthogy nem tehetjük fel, hogy a spanyol comest röviddel a holta után a királyi kancelláriában éppen vallonnak gondolták. Eszerint a *Gallicus* elnevezés magyarországi jelentésváltozásainak kezdetét a SZÉKELY adta legkorábbi időpontnál (1295.; ez maga is mintegy fél évszázaddal megelőzi a SZÉKELY-től ismert első biztosan nem vallonra vonatkozó *Gallicus* adatot) több mint negyedszázaddal korábbra; 1270 előttre tehetjük.

A fenti előfordulás a kronológiai helyesbítésen kívül azért jelent külön érdekességet, mert a vitában eddig spanyol *Gallicus*-ról nem bukkan fel adat. Újabb adalék támasztja tehát alá BÁRCZINAK azt a megállapítását, hogy a *Gallicus* jelentésbővülés eredményeképpen egy időre az újlatin népek egyik gyűjtőnévévé lett.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Girgácia. GÖNCZI FERENC közlése szerint „Göcsejt az ott lakó s környékbeli értelmiség tréfásan *Girgáciának*¹ is nevezi, mely egész valószínűséggel a *Göcsej*¹ szó gúnyos latinizálása.” (Göcsej. Kaposvár, 1914. 22.) Vitába száll SEBŐK SAMUVAL, ki a zalaegerszegi gimnázium 1899—1900. tanévi értesítőjében Göcsej állítólag latinositott nevéből így ír: „... a néphumor egyszerű megnyilatkozásában ezt a vidéket az elmaradottság komikus mintaképének állította oda és *Girgáciának* nevezi. ... még hiúságát is kellemesen érintik, ha *Girgáciának* hívják.” (GÖNCZI i. m. 663 a 12. sz. jegyzetben.) A Vas megyei Lapok 1885. december 17. számának Cs. J. jelzésű tárcáírója „Göcsejország (*Girgácia*)” című néprajzi leírásában a göcseji ember „kimegy az erdőre, levág néhány fát ... s beviszi *Girgácia* fővárosába...” Látszólag *Göcsej* és *Girgácia* azonosításában kételkedni nincs okunk, mégis GÖNCZI szerint „a nép ezen elnevezést sem komolyan, sem tréfából nem használja”, egyszerűen nem ismeri (i. m. 22). GÖNCZI ezen közlését újabban SZENTMIHÁLYI IMRE is megerősíti (A göcseji nép eredethagyományai. Bp., 1958. 6).

Az EtSz. a *Girgácia* szót a *Bergengócia* szó alakváltozatai között sorolja fel, mivel a *Girgácia* jelentése azonos a *Bergengócia* jelentésével. JÓKAI szerint (Dekameron III, 8) „*Bergengóciának* neveznek pedig a debreceni diák műnyelvben minden olyan falut, aminek a nevét még a mappán sem találni.” Iskolásgyermek által írott mesében tréfás nevek között ma is találkozunk vele: „Nekeresdország királya, Nevenincs őfelsége a *bergengóciai* hajtóvadászaton...” (Kőrösi Jolán: Ki korán kel, aranyat lel: Népszab. 1958. dec. 21. 9). SIMONYI szerint a *Bergengócia* jelentése 'hegyes vidék', s „vox hibrida” a német *berg* szóból a latin *-ia* képzővel (Nyr. VIII, 298). A *Gergengócia* alakváltozat játszi szóképzéssel megrovidült változata a *Girgácia*, s a használat folyamán a 'hegyes vidék' jelentés 'isten háta mögötti hely' jelentéssé alakult. Idővel a hegyekre való utalás teljesen elmosódott, csupán a falu, vidék félreeső, messze levő, elmaradt volta élt a tudatban. E szerint a magyarázat szerint a *Girgácia* szó nem a *Göcsej* szó tréfás latinizálása. — A *Gergengócia* < *Girgácia* származtatást nem látjuk meggyőzőnek.

Újabban SZENTMIHÁLYI IMRE hívta fel a figyelmet arra is, hogy a Kerka folyó mente egykori határőrvidék, melyhez Göcsej egy részén kívül Hetés és Órség is hozzátartozott (i. m. 12—3). A Vas megyében több csermely egyesüléséből keletkező, Vas és Zala megyék területén kanyarogva folydogáló, Szentmiklósnál a Lendvával egyesülő Kerka folyó neve 1256-tól kezdve fordul elő *Karaka*, *Karka*, *Kereka*, *Kerka* alakváltozatokban (ORTVAY, Vízr. I, 415). Mocsaras völgyével különösen Kerka község környékén képezte az ország nyugati védelmi vonalának egyik fontos részét (CSÁNKI II, 708).

A Kerka folyó eredetét és felső folyását képező csermelyek a mai Jugoszlávia területén, az Ezüsthegy és a Cirkviscse hegy környékén keletkezve eleinte észak-keleti irányban haladnak, s így érkeznek a mai Vas megye területére. A Tótkeresztúr felől jó darabon a Nagykerka mellett haladó Kiskerka Kerkáskápolna község felett ömlik a Nagykerkába, melynek egyik ága az Ezüsthegről, másika Kerka felől jön. Sándorvölgnél felveszi magába a Merák patakot, Petőfánál a Peskócot, Hódosnál a Dolincot és Kerkáskápolna felett a bajánházai völgy erét, úgyhogy a mai Vas megye területére érve jelentős folyócskává duzzad. (SZIKLAY—BOROVSKY, Vasvármegye. Bp., 1898. 8.) A mai Kercaszomor, Bajánsenye és Kerkáskápolna községek határában esős idők alkalmával napjainkban is jelentős területet árasztanak el a Kis- és a Nagykerka hullámai. Ezért régebben azt hitték, hogy a Kerka ezen a területen ered. PEŠTY FRIGYES kéziratosa helységnévtára (LXI, 119, 121) szerint „*Kerka patak* (neve) eredetét Vas megyében fekvő

¹ A dőlt szedés a szerzőtől való. — P. D.

Kertza nevű falutól veszi, ahonnan a patak forrását veszi.” Kerca neve 1450 körül több ízben *Kírca* alakban fordul elő (CSÁNKI II, 764).

A XVIII. század végén Kerca környékét, a Kerkavidéket tartották az Őrszék (Őrség) legszélső kerületének. NEMESNÉPI ZAKÁL GYÖRGY „Eörségnek leírása” című kéziratában (MTA kéziratára: Földl. 4-r. 9. sz.) 1818-ban írja, hogy az Őrségieknek „legnevezetesebb Folyó Vizek közé (tartozik) . . . a Kerka . . . a honnan ezen most nevezett (őrségi) Helységek közönségesen *Kerka mellýéknek, Kerka mentnek, Kerkatianak*, csúf-ságból *Gergatianak* is mondatnak.” (Vö. MNy. XIII, 303, XXIX, 287—8.) ZAKÁL GYÖRGY mindenképpen megbízható adata szerint a *Kerkatia* alakból származó *Gergácia* elnevezés tréfás, csúfolódó jellegű volt.

Az Őrségre — és nem Göcsejre — értendő elnevezés még hatvan év múlva is félreérthetetlenül élt. BUDENZ JÓZSEF, SZARVAS GÁBOR és DONNER OTTÓ finn tudós őrségi tanulmányútjáról írta beszámolójában BERCZIK ÁRPÁD „pesti zszurnaliszta” a következőket: „Az *Őrség*, vagy mint tréfásan nevezik, *Girgácia*, Vas megye alsó csücskét foglalja magában 21 községgel . . . Kercáig terjed . . . Kercán túl — úgymond egy paraszt — elfogy a magyar imádság és kezdődik a Tótság (Vendvidék) . . . *Girgácia* ha nem is termékeny, mégis kellemes, andalítóan kedves föld” — jegyzi meg BERCZIK (Vas megyei Lapok 1872. július 18. és augusztus 4.).

A debreceni diáknyelvben egykor divatos *Bergengócia* > *Gergengócia* név nem konkrét tájra, vidékre utal, hanem elképzelt, igen messze levő, talán nem is létező, hegyes területre. Így lett népmesénkben és meseirodalmunkban a *Bergengócia* szó jelentése ’mesesország, nem létező birodalom’. Nemesak ZAKÁL és BERCZIK, hanem ma is élő őrségi adatközlőim szerint a *Girgácia* szó mindig a Vas megyei Őrség tréfás neve volt; véleményük szerint talán csak az elnevezés hasonlósága miatt hozták Göcsejvel kapcsolatba. Őrszentpéteren, Szalafőn és Kercaszomoron különösen a református papok és tanítók erősítették nékem, hogy a pápai kollégiumból a nagy ünnepekre küldött legátusok nevezték *Girgáciá*-nak az Őrséget azért, mert az általuk látogatott egyházkerület legmesszebb levő része volt. VAKARCS KÁLMÁN, a szentgotthárdi járás néprajzi leírója is megerősíti, hogy a pápai legátusok nevezték el ezt a hegyes-völgyes, girbe-görbe vidéket *Girgáciá*-nak (A szentgotthárd—muraszombati járás ismertetése. Szombathely, 1939. 67).

Népmesénkben a XIX. század folyamán játszi képzéssel, latinos végződéssel meglehetősen átformálva találunk földrajzi elnevezéseket. A *burkus, prusszus, ánglus, ángliusz* stb. latinos jellegű népnevek használata ma is tréfás jellegű, régen is az volt. Ezeket a szavakat olyan emberek is megértik, akik nem tudnak latinul. A latinosított országnevekből elvonás útján keletkeztek a népnevek: *Francia, Scithia, Bosnia* > *francia, szityya, bosnya* (ország). Ezek tehát latinos végződésű nem-latin (ál-latin) szavak (MNy. XIII, 286; Nyr. LXXII, 240). Az *experiantia, aperentia, oberentia* > *operentia* latin, illetőleg latinosított szavaknak az iskolai nyelvben való tréfás alkalmazása következtében olvadt össze a ’tanulmányút, vándorút’ és a ’felső világ, túlsó világ, nagyon messze levő vidék, ország’ jelentése a népmesékből ma is jól ismert *operencia* szavunkban (MNy. XXIX, 286; Nyr. LXXII, 241). A népnyelvből diákok közvetítésével is jutottak el latinos szavak, különösen a diákok vándorlásával, országlátásával, tréfálkozásával kapcsolatban.

A *Girgácia* is ilyen tréfás ál-latin szó. A *Kírca* > *Kerca* > *Kerka* szavakból játékosan kifundált *Kerkatia* > *Kirkatia* eredetileg a *Kerka*-vidékre utalt. Ez a terület azonban sem ma, sem a régi időkben nem egyezett meg az Őrséggel vagy Göcsejvel, hanem mindegyikből magába foglalt egy részt. Láttuk, hogy eredetileg a *Kerka* forrásvidékére, később azonban az Őrségre és Göcsejre is alkalmazták. A név eredetileg nem szerepelt sem népmesékben, sem népszókásokban, csupán a parasztsággal együtt élő falusi értelmiség körében élt. Hasonlóságánál fogva használata során az *Operencia, Bergengócia* féle

szavak csoportjába került, mivel az ország legszélén levő vidéket jelentette. Alakilag önálló képződmény, mely a pápai kollégium művelődési hatóságának emlékét őrzi.

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Egy délszláv szó tájnyelvünkben. Napi sajtónkban néhány évvel ezelőtt felbukant a *karola* szó. Jelentése 'a délszláv határőrök magas megfigyelőhelye'; egy olyan gerendából és deszkából ácsolt faépítményt jelölt, amely 5—6 méterre emelkedett a föld felszíne fölé, s kis hegyes tetővel látták el, hogy a fent üldögélő vagy álló határőrt az eső ne verje, a nap ne perzselje. Az adatok arról vallottak, hogy a szót csupán a déli határszélén, tehát a magyar—jugoszláv határ mentében ismerték, s talán ismerik ma is. Megléteinek bizonyítására hadd idézzek néhány példát: „A füzek fakadó lombja mögött magas oszlopállvány, a »karola« mered az öregedő estében, s rajta géppuska toroka ásit” (Szabad Nép 1953. április 26. 2); „Nem ritka, hogy a jugoszláv *karola* őrsége fegyverbe sorakozva tiszteleg” (Szabad Nép 1956. július 8.). A magyar külügyminisztérium tájékoztatási főosztályának közleményéből: „a határvonal mellett fekvő [értsd: levő] *karolából* rakétát lőttek” (Szabad Nép 1953. március 27. 3). Megtaláljuk a *karola* szót a Szabad Nép egyik decemberi számában is: kitűnik, hogy a közös határ mentén, Bács, Baranya, Somogy, Zala megyék megfelelő részén ismerik. Mivel elsőként idézett adatunk a Tisza mellől, Csongrád megyéből való, úgy látszik, a határvidék magyar népe ismeri, s csakis az ismeri a *karola* szót. A MTsz.-ban nem fordul elő.

Forrása könnyen kideríthető, a szótárak eligazítanak. A szerb *караула* jelentése 'őrtorony, őrház' (БЛАГОЈЕ ВРАНЧИЧ И ГОРГЕ ДЕРА, СРПСКО—МАЂАРСКИ РЕЧНИК. Нови Сад, 1894.); a szerb *караул* jelentése 'őrház' (POLÁCY JÁNOS, Szerb—magyar zseb-szótár. Újvidék, 1941.). Pontosabb jelentésfel sorolást ad a Српско-хорватско-рускии словарь (Госиздат иностранных и научных словарей. Москва, 1957.): *караула* 1. 'стороживая башня'; 2. 'пограничный пост'; 3. 'караульное помещение'.

A magyar tájnyelvben levő idegen származású *karola* szó közvetlen forrása a földrajzi adatok alapján csak a szerb-horvát lehet, s minden valószínűség szerint újabb, alkalmi és helyi átvétel.

Azonban ne rekedjünk meg a szerb-horvátnál, vessünk egy pillantást távolabbra is. A szó megtalálható egy másik délszláv nyelvben, a bolgárban is: *караул* 'őrség, őrjárat'; *почетен караул* 'diszűrség'; *стоя на карауле* 'őrt állok'. Származékai is vannak: *караулен* 'őr- (mn.)', 'őrség', *карауля* 'őrizek valamit, vigyázok valamire; őrséget állok' (Bolgár—magyar szótár. Szerk. BÖDEY JÓZSEF. Bp., 1956.).

A fenti két délszláv nyelven kívül a szó megtalálható az oroszban: *караул* 'őrség', *караулить* 'őriz'; előfordul továbbá az ukránban: *караул* 'őrség', *караулити* 'őriz'. Az oroszban МАХ VASMER (EtWb.) szerint „belegt seit 1356”.

Érdekes jelentésetérés a délszláv és keleti szláv nyelvek közt, hogy az utóbbiban őrtálló személyt jelent, a bolgárban szintén ez a jelentése, a szerbben viszont csak -a képzős alakban található, és épületet jelöl. Az orosz nyelvben -ka kicsinyítő képzős alakban jelöl 'őrház'-at nyelvjárásban (*караулка*).

Már ПРЕОБРЕЗСЕНСЗКИЈ utalt a szó török eredetére (Этимологический словарь русского языка. Москва, 1910—1914.): "Изъ тюрк.; тур.-осм. *караул*, *каравыл*, кирг.-каз.-чаг. *караул* 'стража', тат.-азерб. *караул*". ПРЕОБРАЗСЕНСЗКИЈ a szerb szót is besorolta az orosz meg az ukrán mellé. VASMER helyesen csupán az orosz szó török eredetére utal: „Entlehnt aus dschag. kasantat. kirg. tel. *karaul*.” Kétségtelen, hogy a délszláv nyelvek külön vették át az oszmán-török *karaul* szót.¹

ERDŐDI JÓZSEF

¹ Nincs igaza tehát V. G. JANNAK, aki a következőt állítja: „Слово *караул* заимствовано от монгольского слова *харау* или *харагу*, что значит: охрана, защита, застава.” (Чингиз-Хан. Госиздат. Худ. Лит. М., 1952. 179., jegyz.).

Egy permi táltos-névről. 1. Mikor PAIS DEZSÓ a magyar táltos-ról, a vele kapcsolatos fogalomköréről és elnevezésekről írt, és a rokon népek sámánhitét is szemügyre vette (I. OK. XII, 261—95), fölkelte figyelmét egy különös votják elnevezés, melyet KROHN GYULÁNÁL, illetőleg KROHN könyvének magyar fordításában (A finnugor népek pogány istentisztelete. KROHN GYULA könyve. Finnből fordította és néhány eredeti résszel kiegészítette BÁN ALADÁR. 146) talált. Itt ez olvasható: „A *tunón*¹ kívül másféle jósök és gyógyítók is vannak [ti. a votjákoknál]. A *peljas-kys* (beszélő) ráolvasással gyógyítja a betegségeket s nyer felvilágosítást az eltévedt állatokról, de nem oly mindentudó és hatalmas mint a *tuno*, mivel az istenekkel semmi összeköttetése sincs.”

PAIS joggal találta feltűnőnek a votják *peljas-kys* elnevezést. Én akkor közöltem is vele az ezzel a szóval kapcsolatos észrevételeimet, de minthogy ő helyesebbnek vélte, ha észrevételeimet meg is írom a MNy.-ben, készséggel eleget teszek felszólításának, és akkori közléseimet még kiegészítem néhány adattal.

2. Az eredménnyel kezdem. A votják szó helyes alakja: *pelláskjís*, és jelentése 'varázsló', tulajdonképpen 'ráfúvó, ráfúvással foglalkozó', vagyis 'ráfúvással gyógyító'.

A most említett elnevezést több forrásból ismerjük. Így WICHMANN (Suomi 3. sorozat 6. rész 24. l.) *pelláskjís*-nak mondja a votják varázslót, HOLMBERG „Permalainen uskonto” című munkájában (207) *pelláskjís*-ről szól, WIEDEMANN votják szótárában *pöljaškys* a szó alakja. WICHMANN szerint a *pelláskjís* nevű „loitsija” ('varázsló') áldozattal engeszteli ki a (lázbetegséget okozó) szellemet, HOLMBERG szerint a *pelláskjís* „kuruzsló”, aki — bár egyébként ártani is tud — elsősorban ráolvasással gyógyít, és nevét onnan kapta, hogy mintegy ráfújja a betegre a varázsigét, ezért „puhaltaja” (azaz 'fúvó, rálehelő', de nem: 'beszélő!') a neve; WIEDEMANN „Zauberer”-nek fordítja a votják szót. WICHMANN votják szövegeiben is szerepel ez a szó, a glazovi nyelvjárásból idézve (Wotjakische Sprachproben II, 153) *pelláskjís* alakban „Zauberarzt” fordítással.

A most idézett szó — nyelvjárások szerint *-jís*, *-jís*, *-jís* végződésel — a *pelláskjini* 'Krankheiten beschwören' igének melléknévi igeneve; maga az ige WICHMANN szövegeinek idézett helyén szerepel (a képzőre vonatkozólag l. pl. MEDVEZCKY: NyK. XLI, 428—31).

A *pelláskjini* igének alapigéje votják **pel-*, zürjén **peł-*. Ez ma már csak továbbképzett alakjaiban él, nevezetesen:

a) mozzanatos *-i* képzős alakban: votj. *pel'i-* 'fú, ráfú, rálehel' (MUNKÁCSI), *pe'tjini*, *pell'tjini* 'anhauchen, anblasen; beschwören' (WICHM., Wotj. Chrest. 91) ~ zürj. *pe'tjini(s)* 'blasen, anblasen, aufblasen...' (WICHM.—UOTILA); *pe'tjini* 'blasen, aufblasen...' (nálam) | b) gyakorító *-al*, illetőleg *-jal* képzővel: votj. *pe'tal-* 'fú, ráfú; igéz, varázsol ráfúvás kíséretében' (MUNK.), *pellal-* (< **pel-jal-*) 'blasen, bezaubern; blasen, anblasen; durch Besprechung heilen (eine Krankheit)' (WICHM.: FUF. XV, 4 és UOTILA, Konsonantismus 389) ~ zürj. *pe'talni*, *pe'lvanni* 'blasen', (saját feljegyzéseim szerint a vicegdai és letkai nyelvjárásban még:) 'heilen (durch Zaubern, Besprechen)' (l. még KSz. XII, 250) | c) gyakorító (duratív, kontinuatív) szerepű votj. *-ásk-*, *-ásk-* ~ zürj. *-as-*, *-ás-* képzővel: votj. „*pellásk-* (frequ.) l. *pellal-*” (MUNK.); *pelláskjini* (WICHM.; l. fent), zürj. *pe'lásjini* 'blasen...' (WICHM.—UOT.), 'blasen, mit Blasen beschäftigt sein...' (nálam).

A votják *pelláskjís* 'varázsló' ugyanolyan képzés, mint pl. votják *pörtmáskk-* 'kísért, kísértetalakban megjelenik' (MUNK.) és *pörtmáskjís* 'kísértet, szellem, daemon'. Pontos megfelelője a zürjén *pe'lásjís*, melynek fordítása és értelmezése nálam: 'durch Besprechen Heilender; Zauberer, der durch Zaubersprüche heilt (er giesst z. B. heisses Wasser in der Badestube auf den Kranken od. lässt ihn Wasser trinken, das er bekreuzt hat, und spricht hierbei Zaubersprüche; er erwähnt hierbei 77 Knochengelenke russisch)'.

¹ Ez „az igazi sámán neve” a votjákoknál (uo. 144).

A *pellaskís* alak mellett szerepel még a votjákban ugyancsak 'varázsló' jelentésben WICHMANNnál (WotjChrest. 91) *pe'tískís*, MUNKÁCSINál *pe'laś, tunas-pellaś, tuno-pello* és (VotjNépk. 177) *tuno-pe'laś*, WIEDEMANNnál *póljaś*. Szerepére, a tőle mondott varázsigékre vonatkozólag l. MUNKÁCSI: VotjNépk. (177, a „*pellaskon-kijjos* 'ráolvasó igék [tkp. fúvás-szók']" című fejezetben) és „*Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken*" (152—163), továbbá WICHMANN közléseit (WotjSprachpr. I, 169—92).

Végül még csak a KROHNnál, illetőleg BÁN ALADÁRNál idézett votják *peljas-kys* alakot kell megmagyaráznunk. Az *l, s* (o : *l, ś*) palatalizálásának a jele ugyanúgy hiányzik ebben a szóban (illetőleg ennek „*durva*" átírásában), mint például ugyanott a *lud-utis* (helyesen: *lud-utis*) alakban. Annak a különös dolognak pedig, hogy ez a szó félrevezető módon a magyar kiadásban összetételnek van jelezve, az a magyarázata, hogy KROHN eredeti finn könyvében (a 100. lapon) a szót el kellett választani, és az első sor végére került *peljas* után kitett választójelt BÁN ALADÁR kötőjelnek nézte.

Szélítés. A fenti kis közleményünkben említett tanulmányában (I. OK. XII, 286) PAIS DEZSÓ a *s z é l ü t é s*ről is szól. Tudjuk, hogy „a *szél* 'ventus' főnévből való régi *szél-hűdik* 'insanire, delirum fieri' ige *szélhűdt ~ szélhűdött* múlt idejű melléknévi igenevből népetimológiával lett a *szélüöt*" (uo.), de mindenképpen része lehetett a szólás kialakulásában olyan néphitnek, hogy a szélnek betegséget előidéző, rontó hatása lehet. Ilyen néphit él például a zürjének között is. Erre utal egy-két ma is élő zürjén szólás.

A letkai zürjén nyelvjárásban ezek a szólások járják: *tel-jjl viśan* 'a széltől okozott betegség' (szószerint: 'szélteteji, szél felőli betegség') (ezt a betegséget varázslóval gyógyítatják), *tel-jljis innema viśanis* 'a betegség a széltől támadt vagy ért valakit'; ebben az esetben a varázsló a fürdőkamrában forró vizet önt a betegre, közben varázsigéjében 77 csontizületet emleget (l. FUF. XVI, 273). Nagy területen van elterjedve a *g ö r c s*nek ezzel a hittel összefüggő zürjén neve: *voj-tev* vagy *voj-tev kiskem* (szószerint: 'északi szél húzása, rántása'). WICHMANN—UOTILA szótára a következő adatokat közli: *voj-tel kiskem, voj-tev kiskem* 'Krampf', Ud., P. *oj-tev kiskę* 'suonta vetää, man hat Krampf', WIEDEMANN szótára szerint: *vojtöl (vojtöv), v.-kyskõm* 'Krampf, Zuckungen', *v. kyskõ* 'der Krampf zieht zusammen, es zuckt', *v.-kyska-lan*¹ (o: *kyskalan*) 'krampfhaf, Krampf-'. A *g ö r c s*nek ezt az elnevezését több más zürjén szótár is ismeri, így Rogov, POPOV—LITKIN, az 1948. évi komi—orosz és az 1946. évi orosz—permjak szótár.

A szél rontó hatásától való féltés jut kifejezésre abban a votják imádságban is, amelyben kéri, hogy a *Vorsud*-örszellem óvja a férjhez menő leányt „láztól, széltől, tüztől" (l. WICHMANN, WotjSprachpr. I, 166). A votják néphit a *tel-jjl-peri* nevű „szélteteji manót" is ismeri (MUNKÁCSI, VotjSz. 368), és a varázsló-ráolvasó kutathatja is, vajon nem ez a „szélteteji manó" rontotta-e meg a beteget (vajon nem „a szélteteji manóval kellene-e ráolvasni?" VotjNépk. 184); MUNKÁCSI nagy szöveggyűjteményének egyik elbeszélése (Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken 57) a *tjl-peri*-ről, a „szélmanóról" („der Windteufel") szól.

FOKOS DÁVID

Három lengyel eredetűnek tartott szavunk. I. Bangita. A bodzafélék családjába tartozó Viburnum L. egyik magyar neve, a *bangita* az EtSz. szerint 1793 óta adatolható. Ma is használatos szó: *bangita* 'Viburnum L.', *kánya bangita* 'Viburnum opulus L.' (Soó REZSÓ—JÁVORKA SÁNDOR, A magyar növényvilág kézikönyve. I. 1951. 437). Az EtSz. ismeretlen eredetűnek tartja.

¹ A *kyska-lan* kötőjelének hasonló lehet a magyarázata, mint fent a *peljas-kys* szóénak. A hibát egyébként WIEDEMANN későbbben (a *Zusätze und Berichtigungen*-ben) kijavította.

DANKOVSKY szerint (Magyaricae linguae Lexicon critico-etymologicum . . . Posonii, 1833. 95) a *bangita* egy lengyel *bagnita* átvétele. DANKOVSKY származtatását több nyelvészünk is elfogadta, így SIMONYI (Nyr. VII, 342), FEST (NyF. 42. sz. 17), BEKE (Nyr. LXI, 18, 32), DEME (MNYTK. 69. sz. 22). KNEZSA (SzlJsz. I.) a *bangitá*-t nem tárgyalja.

DANKOVSKY származtatása nem fogadható el. Eleve valószínűtlen, hogy egy Magyarországon is honos növényfajta nevét a lengyelből vettük volna át. De különben is, *bagnita a lengyel szótárakból (LINDE; Varsói szótár; KARŁOWICZ tájszótára; MAJEWSKI állat- és növénynev szótára) sem Viburnum, sem más jelentésben nem mutatható ki. A Viburnum opulus lengyel neve *kalina*, a Viburnum lantana pedig lengyelül *hordowina*. Nem ismeri a *bagnita szót F. SŁAWSKI, az új lengyel etimológiai szótár szerzője sem (szíves levélbeli közlése). Ilyen lengyel szó meglete szóképzési szempontból sem valószínű. A *bagnita ugyanis a *bagno* 'mocsár, láp' -*iti* képzős származéka volna; tulajdonképpen jelentése tehát 'mocsári, nedvességkedvelő növény'.¹ Az -*iti* képző azonban a lengyelben nem főnevek, hanem mellénevek képzésére használatos. Főnévképzőként az -*iti* csupán a *najmita* 'béres' és *wrózibita* 'varázsló' szavakban fordul elő, de ezek nem lengyel képzések, hanem a keleti szlávból, valószínűleg az ukránból származó jövevényszavak (KISS: StudSlav. II, 365—71). Ezért a lengyel *bagnita feltevése is akadályba ütközik.

Honnan vette mármost DANKOVSKY a lengyel *bagnita szót? Lehetséges, hogy ő maga csinálta. Morva származású lévén ismerhette a cseh *bahnika* 'Andromeda' (MACHEK, Česká a slovenská jména rostlin. Praha, 1954. 177; MACHEK, EtSl. 22) növénynevet, és talán annak a mintájára konstruálta a lengyel *bagnita szót, hogy a magyar *bangitá*-nak hangtanilag elfogadható szláv magyarázatot adhasson. (DANKOVSKY szófejtéseinek az értékelésére vö. GÁLDI: StudSlav. II, 309—14 és KNEZSA, SzlJsz. I, 19.)

A *bangita* feltűnően hasonlít a cseh nyelvjárási *blankyta* 'Viburnum lantana' szóra (MACHEK, Česká a slovenská jména rostlin 222). A *bangita* azonban a magyarból is megfejtethető. Ezért szükségtelen, hogy a cseh *blankyta*-val hozzuk kapcsolatba. — Szóképzésileg a *bangita* talán így elemezhető: *bang-ita* (vö. CzF. I, 411). Töve a *banga* 'bogyó', *böngö*, *böngö* 'hátramaradt szőlőfűrt', *böng*, *böng* 'kis szőlőfűrt' szavakkal (ezekre l. EtSz.) vethető össze; -*ita* képzője pedig a *bóbíta*, *gubíta* szavak kicsinyítő képzőjével (D. BARTHA KATALIN, Szóképz. 117) egyeztethető. Eredetileg a *bangitá*-nak 'kis bogyó' jelentése lehetett. Ez az elnevezés eleinte csupán a Viburnum bogyószerű termésére vonatkozhatott, később, a szó szerkezeti felépítésének az elhomályosodása után azonban az egész Viburnum-bokorra kiterjedt.

2. Sipsirica. 1902-ben jelent meg először nyomtatásban M i k s z á t h K á l m á n n a k „A sipsirica” című kisregénye. Mikszáth szavai szerint „. . . a *sipsirica* süldő leányt, bakfist jelent lengyelül. A krakkói rokonok, akikből egyik-másik gyakran fordult meg az özvegynél, *sipsiricá*nak szólították a kis Johankát, míg végre mi is így neveztük” (ÖM. XV, 88).

A *sipsirica* jellegzetesen mikszáthi szó. Csak azok ismerik, akik tudnak Mikszáth kisregényéről, olvasták azt, vagy látták színpadi változatát. RUBINYI MÓZES nem említi a szót Mikszáth nyelvéről írott tanulmányában (Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. 1908.; vö. még MNY. VI, 69, LIII, 216—20). A BAKOS FERENC szerkesztette „Idegen szavak kéziszótára” (1958. 641) a 'csitri, süldőlány, fruska' jelentésű *sipsiricá*-t Mikszáth nyomán lengyel eredetűnek jelzi. Hasonlóan vélekednek a szó eredetéről Mikszáth összes művei kritikai kiadásának a szerkesztői is (Mikszáth: ÖM. XV, 283).

¹ A Viburnum opulus valóban szereti a fűz- és nyírlápokat (Soó—JÁVORKA i. m. 348). A lengyel, cseh, orosz stb. *kalina* 'Viburnum opulus' alapszáva is a 'sár, tócsa' jelentésű *kal* (SEAWSKI, SHet. II, 30; MACHEK, EtSl. 188; VASMER, RussEtWb. I, 609). A szláv *kalina* átvétele a magyar *gálna*, *kalina* (KNEZSA, SzlJsz. I, 178, 245).

A lengyel szótárakban azonban hiába keressük a *sipsirica* lengyel őseit (? *szyp-szyrica), mert ilyen lengyel szót nem találunk. Ismeretlen a szó Krakkóban és környékén is (A. WANDAS szíves levélbeli közlése). Valami *szypszyrica-féle alak a lengyel hangtan szabályai szerint fel sem tehető. A lengyelben ugyanis a palatalis magánhangzók előtt az *r*-ből *rz* (ejtsd *zs*) lesz, vö. *Dobzse* (László) < lengyel *dobrze*, cseh *dobře* 'jól (van)'. Így tehát a lengyelben csak *szypszyrzyca (ejtsd *sipszicsica*; vö. *siostrzyca*, *twarzyca*, *wiewierzyca* stb.) alak volna lehetséges, ami viszont hangtanilag nem felelne meg Mikszáth *sipsiricá*-jának.

A *sipsirica* eszerint nem lehet lengyel szó. Háttha szlovák eredetű? Mikszáth a szlovák nyelvet gyermekkorától ismerte (erre vö. MELICH: NytudÉrt. 11. sz. 11—9). A *sipsirica* a szlovák hangtan szempontjából nem is lenne kifogásolható (vö. például *širica* 'szűr'). De ilyen szlovák szó nem mutatható ki.

Aligha lehet azonban véletlen a szerb-horvát köznyelvi *šiparica* 'csitri, süldőlány' jelentésbeli egyezése és hangtani hasonlósága Mikszáth *sipsiricá*-jával. A *šiparica* a *šipar*, *šiparac* 'legényke, kamasz; viza' nőnemű alakpárja.

A szerb *šiparica* a budai Rácváros (Tabán) szerb vendéglőiben bizonyára gyakran volt hallható. Feltehető, hogy Mikszáth fülét is megütötte. „A *sipsirica*” cselekménye jórészt a rácvárosi „Páva” vendéglőben játszódik. A környezetrajzban Mikszáth minden bizonnyal személyes emlékeit, élményeit dolgozta fel. Minthogy azonban a történetben a kis Jahodovska Johanka családja lengyelországi származású, Mikszáth a szerb *šiparica* szót nem változtatlan, hanem „lengyelesített” hangalakban szerepelteti. A lengyel hangrendszert az *s*-féle hangok (*sz*, *ž*, *rz*, *š*, *ź*) viszonylag nagy száma jellemzi. Éppen ezeknek a hangoknak a gyakorisága adja meg a lengyel beszéd sajátos hangszínét. Abban, hogy Mikszáth lengyel vonatkozású kisregényében a keményen hangzó szerb *šiparica*-t lágy, lengyeles hangzású *sipsiricá*-vá alakította, a nyelvi realizmusra való törekvés megnyilvánulását láthatjuk. A szó „lengyelesítése” azonban nem sikerült tökéletesen. Mint fentebb láttuk, a lengyel hangtannak *sipszicsica alak felelne meg igazán.

A budai rác vendéglők nyelvi hatásáról egyébként nem csupán a *sipsirica* tanúsodik. Budai szerb kocsmárosoktól ismerték meg a főváros lakói a múlt században a *csája* 'húsos derelye' szót is; ez a szerb-horvát *čajja* 'ua.' átvétele (CSONGOR: Pais-Eml. 278).

3. †*Zemes*. 1488 óta mutatható ki (OkISz.) és CzF. szótárában szerepel utoljára a *zemes* 'Sämischleder' szó. Az OkISz. négy adata a XV—XVI. századból, a NySz. öt adata a XVI—XVIII. századból való.

KNIEZSA (SzlJsz. I, 654) Szikszai Fabricius 1590-i szójegyzékének „aluta: irha vagy *zemes*” értelmezését idézve utal a német *Sämisch* szóra, mint a magyar *zemes* valószínű forrására. MOÓR ELEMÉR „Két bőrfajta neve: *irha* és *zemes*” című cikkében (MNy. LIII, 153—6) azt a véleményét nyilvánítja, hogy a *zemes* nem a németből került a magyarba, hanem — esetleg szlovák közvetítéssel — a lengyel *zamesz* 'ua.' szóból származik. MOÓR szerint a németek a *Sämisch(leder)* szót a bőrnek zsiradékkal történő kikészítési módjával együtt a csehektől vagy a lengyelektől vették át (vö. KLUGE—GÖTZE, EtWb.^{12—13} 497; Trübners DtWb. VI, 7; TRÁVNIČEK, SlovJazČesk.⁴ 1721). E magyarázat szerint a lengyel *zamsz*, *zamesz*, cseh *zámíš*, szlovák *zámša*, ukrán, orosz *zámua*, fehérorosz *zamu*, *zamu*a valamelyik török nyelvből származik, vö. oszmán-török *sämiz* 'zsíros'.

Az Európában használatos bőrfajták, bőrkikészítési anyagok elnevezései között számos nyugati, többnyire latin, újlatin vagy germán eredetű van: magyar *irha* (KNIEZSA, SlzJsz. I, 654); magyar *kordován* (vö. VASMER, RussEtWb. I, 624); német *Alawn* 'timsó' (KLUGE, EtWb.¹⁷ 12); orosz *xoz* 'szattyán' (VASMER, RussEtWb. III, 254). Az újabbak közül: francia *chevreau*, *chevrette* (DAUZAT, DictEt.⁴ 170); *croupon* (DAUZAT, DictEt.⁴ 590); *vache*, *vachette* (DAUZAT, DictEt.⁴ 738); angol *kid* (Shorter Oxford Engl. Dict. I, 1083); stb.

Néhány fontosabb bőrfajta neve viszont Keletről származik: magyar *bagaria* (KNEIÉZA, SzlJsz. I, 590); magyar *szattyán* (KNEIÉZA, SzlJsz. I, 752); német *Juchten* (KLUGE, EtWb.¹⁷ 334; SŁAWSKI, SłEt. I, 586); francia *chagrin* (DAUZAT, DictEt.⁴ 156); stb. Közülük a *bagaria* és a *szattyán* oszmán-török, a *Juchten* orosz (vö. francia *cuir de Russie* 'Juchten'), a *chagrin* pedig francia közvetítéssel terjedt el az európai nyelvekben. Egy különleges eljárással készült nyereg- és szíjbőrt, az úgynevezett *cuir de Hongrie* 'magyar bőr'-t a magyar tímárok kedveltették meg Nyugattal (Pallas Lex. XVI, 189); ennek emlékét a XVIII. században még használatos francia *hongroyage* 'magyar bőr készítése', *hongroyer* 'magyar bőrt készít', *hongroyeur* 'magyar bőrt készítő tímár' őrzi (Larousse du XXe siècle. III, 1064).

Tudunk olyan bőrfajtáról is, melynek nevét a nyugati-szláv nyelvek közvetítették szomszédaiukhoz. Ilyen a lengyelből 1700 körül átvett német *Saffian* 'szattyán' (KLUGE, EtWb.¹⁷ 619). — Ide tartozik esetleg a magyar *irha* is, amely talán nyugati-szláv közvetítéssel került a németből a magyarba (KNEIÉZA, SzlJsz. I, 655). Az *irha* esetében azonban a közvetítő nyelv csak a szlovák vagy a cseh lehetett, nem pedig a lengyel (vö. MOÓR: MNy. LIII, 155; LV, 259). A lengyel szó *ircha* alakváltozata ugyanis csak a XVII. század óta használatos, és ez ezért nem lehet az 1557 óta adatolható magyar *irha* forrása. A lengyelben a XV—XVII. században a *jirzcha*, *irzcha*, a XVI—XVIII. században a *jercha* alakváltozat járta (SŁAWSKI, SłEt. I, 465). Az ukrán és orosz *ірха* a lengyel *ircha* késői átvétele (VASMER, RussEtWb. I, 487).

A lengyel *zamesz*, orosz *зámша* stb. VASMER, BRÜCKNER és más kutatók véleménye szerint — MOÓR nézetével ellentétben — nem a keleti, hanem a nyugati eredetű bőrnevek közé tartozik, és a németből került a szláv nyelvekbe (VASMER, RussEtWb. I, 441; BRÜCKNER, SłEt. 644; Słownik wyrazów obcych³. Warszawa, 1958. 707). E feltevést első sorban a kronológiai kritérium támogatja. A szó ugyanis a németben korábban jelentkezik, mint a lengyelben, de különösen az oroszban. Német: 1420: *semisch leder* (KLUGE, EtWb.¹⁷ 623); lengyel: XVI. század: *zamsik* 'polgár, új nemes', tulajdonképpen 'zemes-készítő' (BRÜCKNER, SłEt. 644); orosz: 1724: *замшевий* 'zemes-' (VASMER, RussEtWb. I, 441). A cseh *zámíš* a XV. század óta adatolható (MACHEK, EtSl. 581). A *Sämisch(leder)* keleti származásával nehezen lehetne összeegyeztetni azt a tényt, hogy a szó az oroszban háromszáz évvel később bukkan fel, mint a németben. Ez inkább arra mutat, hogy a szó nem a szlávból került a németbe, hanem megfordítva: a németből került a szlávba. — Ez a vélekedés azonban csak akkor volna teljesen meggyőző, ha a német *Sämisch(leder)* eredete kellőképpen tisztázva lenne. VASMER (Zschr. f. slav. Phil. XIX, 451) korábban a kelet-porosországi *Samland* nevéből eredeztette a szót (vö. KLUGE, EtWb.¹⁷ 623; Słownik wyrazów obcych³ 707). Ez a magyarázat azonban tárgy történeti szempontból nem eléggé megalapozott. VASMER (RussEtWb. I, 441) újabb felfogása szerint a német *Sämisch(leder)* a francia *chamois* 'zerge; zergebőr' szóból származik. A francia *chamois* a talán gall vagy ligur eredetű késő-latin *camōce(m)*, nom. *camox* 'zerge' szóra megy vissza (DAUZAT, DictEt.⁴ 159; WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ I, 148). Ugyanebből a latin *camox*-ból származik a német *Gemze* 'zerge' is (KLUGE, EtWb.¹⁷ 246).

A lengyel *zamesz* — amely MOÓR szerint a magyar *zemes* forrása — német eredeztetését művelődéstörténeti szempontok is támogatják. A bőr-, szíjgyártó- és szűcsipar terén a lengyelnek a XIV—XVI. század körül sokat vettek át a németektől: *atun* 'tímsó', *blam* 'szőrme', *capa*, *czapa* 'chagrin', *futro* 'szőrme; bunda', *garbowac* 'bőrt kikészít, cse rez', *garbarz* 'tímár', *garbuz* 'tímárműhely', *giemza* 'sevró', *ircha* 'irha', *kuśnierz* 'szűcs', *ladra* 'bőr', *rymarz* 'szíjgyártó' stb. (e szavakra lásd BRÜCKNER, SłEt. és SŁAWSKI, SłEt. I, II). A lengyel *zamesz* jól beillik a német jövevényszavaknak ebbe a fogalmi csoportjába.

Honnan származik akkor a magyar *zemes*? Feltehetően ugyanúgy a németből, mint a szláv nyelvek megfelelő szavai. Hangtanilag legkönyebben a közép-alnémet *semes(ch)*

(KLUGE, EtWb.¹⁷ 623) alakból fejthető meg. Német jövevényszavaink régebbi rétegében alnémet szavak átvételének a lehetőségével valóban számolhatunk (vö. BÁRCZI, Szókinés⁸ 98—9). A közép-felnémet *semisch* szóból való származtatásnak, amint erre MOOR (MNy. LIII, 156) rámutatott, az a gyengéje, hogy a magyar szó *zemis alakban nem fordul elő.

1862-ben GREGUSS GYULA Turgenyev-fordításában a *sémi bőrből való* kifejezést használta. Ez a német *sämischledern* melléknévből keletkezett félig átvétel, félig pedig fordítás útján (TRÓCSÁNYI: MNy. XLVI, 378). A német *Sämisch (leder)* újkeletű átvétele a cseh és szlovák *semiš* alakváltozat is (TRÁVNÍČEK, SlovJazČesk.⁴ 1721; ISAČENKO, SlovRuskPreklSl. II, 304).

KISS LAJOS

Toprongyos. I. ERDÉLYI JÁNOS „Magyar közmondások könyve” című könyvét (1851.) forgatva szemébe ötlük az embernek ez a „szólás”: *Hop! rongyos* (340). Akaratlanul is arra kell gondolnunk, hogy ez a *hop! rongyos* valamiképp összefügg *toprongyos* melléknévünkkel, sőt esetleg rávilágíthat annak eredetére is. Ezt a feltevést támogatják a XIX. századi szótáraink, amelyek egyaránt közlik a *toprongyos* és a *hoprongyos* alakot. BALLAGI „Teljes szótár”-a szerint a *hop-rongyos* „máskép: *toprongyos*”; CzF. szótárában a *hoprongyos* összetett melléknév, „tájdivatosan: *toprongyos*”; a Tzs. magyar—német részében (1838.) megvan a *hoprongyos* 'lumpicht, zerlumpt', meg a *toprongyos* 'zerlumpt' is; hasonlóképpen SIMAI „Végtagokra szedett szótár”-ában: „*Hop-rongyos*: *Lacerus, pamosus. Top-rongyos*: *Idem, sordidus, spurcus*” (182.) Ezeknél újabb, nyelvjárási adatban is van *hoprongyos*: Kassa vid. (MTsz.) és Püski Moson m. (ÜMTsz.). Itt lehet megemlíteni a Nógrád megyéből közölt, 'sehonnai, csavargó' jelentésű *hatrongyos*-t (MTsz.), amely a *hat* számnév fokozó értelmű használatával feltehetőleg a *hoprongyos* hatására keletkezett.

Mint hogy *topp* ~ *top* indulatszavunknak van a *hopp* ~ *hop* indulatszóval teljesen egybeeső használata (vö. MTsz., továbbá az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésében: 1863. Kriza: Vadr. 232: „Ferre rug és *toppot mond*” és 1879. Déryné Naplója I, 49: „Pénzünk elfogyott a színházba járni. Mi [!] tegyünk? Gondolkoztunk. »*Topp* megvan!» — kiálték”), egészen természetes volna arra gondolni, hogy a *toprongyos* ~ *hoprongyos* valóban összetétel. Eredetét az ERDÉLYI közmondás-gyűjteményéből idézett, gúnyolódást vagy ingerkedést kifejező szólásszerző szókapcsolatban kereshetnők, amelyet 'ugorj rongyos' vagy 'táncolj rongyos' értelemben használhattak, és amely első tagja jelentésének elhomályosodásával egyetlen szóvá forrt össze.

Ennek a feltevésnek azonban ellene mond szavunk legrégebbi adata: SzD. 1792: „*Toprongos*: rongyos, tzudar”. Erre hivatkozva mondja BÁRCZI is ismeretlen eredetűnek tartott szavunkról, hogy a *rongyos* melléknév hatására a régi *toprongos*-ból alakult (SzófSz.). A *toprongos*-ra azonban ezenkívül csak egyetlen adat van, mégpedig TAKÁTS RÁFAELNAK 1795 körül összeállított „Toldalék” című kéziratában: „*Toprongos*, rongyos” (Nagyszótár). Noha nem lehetetlen, hogy SzD. idézett adatában a *g* pusztán sajtóhiba *gy* helyett — hiszen a „Kisded szó-tár”-nak ugyanebben a kiadásában a *Ribanizos* címszó magyarázatként azt találjuk, hogy „rongyos, *toprongyos*, tzudar” (191) —, és TAKÁTS *toprongos*-a is lehet SzD. sajtóhibájának gépies másolás útján történt átvétele — hiszen a szó értelmezése („rongyos”) is megegyezik SzD. értelmezésének első szavával —, mégis számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a *toprongyos* valóban a *toprongos*-ból alakult, mégpedig — mint BÁRCZI is rámutat — a *rongyos* melléknév hatására. Ebben az esetben az ERDÉLYI-féle (de már SIMAITól szótározott) *Hop! rongyos* csak azután keletkezett, miután a (*toprongos* >) *toprongyos*-t összetételnek érezték, és a szó *top* (~ *topp*) elemét feloszlították a gyakoribb és „értelmesebb” *hop* (~ *hopp*) indulatszóval. (Megjegyzendő, hogy 1917 körül élt Pesten a *top szegény* kapcsolat is, amely kétségtlenül a *top* + *rongyos*-nak elemzett *toprongyos* analógiájára alakult; vö. MNy. XIV, 166.)

2. Mi az eredete mármost a *toprongos*-nak, ennek a további bizonyító adatok előkerüléséig csak bizonyos fenntartásokkal reálisan létezőnek tekinthető szónak? Feltévésem szerint a *toprongos* — ha egyáltalán élt valaha ez a melléknév — a *toprong* igének éppen olyan származéka, mint a régi *szorog* igének a *szorgos*, a *takar* igének a *takáros*, az *iszik*-nek az *iszos* stb.

Ami a *toprong* igét illeti, ezt két szótárunkban is megtaláljuk. A MTsz. a *töpreng*-re utal vele kapcsolatban — SZINNYEI nyilván a *töpreng* velaris változatának tekintette a *toprong*-ot —, és két jelentését ismeri: 1. 'töprenkedik, tűnődik' (ugyanígy: Heves m.: NyF. XVI, 53, ÚMTsz.); 2. 'bosszankodik, mérgelődik, dúl-fül magában'. Van ezenkívül egy *toprong* ige a NySz.-ban is, aminek 'palpito; trippeln' jelentést tulajdonítottak a szerkesztők, és amit Gvadányinak ezzel az „Unalmas órákban való időtöltés” című művéből (1795.) vett mondatával adatoltak: „A farkas *toprong*, mert fél”. Ugyanerre a *toprong* ige még a következő adataink vannak: 1791. Gvadányi: Orsz. gy. leírása 171: A farkas „végtére mind addig *toprongott*, Míg Csere szélire ő ki nem tántorgott” (Nagyszótár) | 1860. BÉRCZY, Vadászmujszótár 24: „*Toprong* (beregí szó) a megszorult farkas” (uo., vö. CzF. is) | 1925. KÉKESSY, A magyar vadász kézikönyve 114: „*Toprong* a farkas szorultságában” (PÁKH DÉNES, Vadásztudomány II, 90-ről idézve). Ez utóbbi *toprong* igét a NySz. a 'jacio; werfen' jelentésű *tob* ~ *top* származékának tekinti, és a *dobban*, *toppan*, *dobog*, *toborzó* stb. szavak családjába sorozza. (Hasonlóképpen HALÁSZ IGNÁC: NyK. XXXIII, 158.)

Véleményem szerint a MTsz., a NySz. és a többi forrás *toprong* igeje is egy és ugyanaz a szó. Tévesnek tartom tudniillik a NySz. 'palpito; trippeln' értelmezését, mert kétséget kizáró adataim vannak arra, hogy a szorult helyzetben levő farkasra nem azt tekintette jellemzőnek népünk, hogy az *topog*, *dobog* vagy esetleg *rángatózik*, *vergődik*, hanem azt, hogy „gonosz kedvű, komor”, azaz „dúl-fül magában”. A régi nyelvben ugyanis elterjedt szóláshasonlat volt a következő: 1598. DECSI, Adag. 1, 6, 2, 6. sz.: „Komor mindenkor mint az verembe eset farkas” | uo. 2, 10, 8, 3. sz.: „Ne légy mindenkor oly gonoz kedvű, mint az verembe eset farkas” (vö. még uo. 3, 2, 6, 1 és 5, 1, 4, 7. sz.) | 1713. KISVIZAY, Adag. 550: „Oly komor mint a' veremben eset farkas” (vö. még: uo. 515; KOVÁCS, Példab. 26; SZIRMAY, Hung. in parab. 129; ERDÉLYI i. m. 132; stb.).

Minthogy tehát ez a szóláshasonlat kétségtelenül azt mutatja, hogy a szorult helyzetben levő (verembe esett) farkas állapotát jelölhette népünk azzal a ('töprenkedik' →) 'dúl-fül magában' jelentésű *toprong* igével, mely egyes nyelvjárásokban: a Mátra vidékén, Hont, Gömör megyében (MTsz.) még a múlt század végén, sőt Heves megyében századunk elején is élt (ÚMTsz.), semmi sem igazolja egy másik, a *tob* ~ *top* családjába tartozó *toprong* ige meglétét. Ez az egyetlen *toprong* ige pedig valóban lehet a *töpreng* velaris alakpárja. Hogy az elavult *töpi* igének (NySz.), amelyből a *töpreng* származik (SzófSz.), volt *top*- töve is, annak a *toprong*-on kívül az ugyancsak 'töprenkedik' jelentésű *toplakodik* (MTsz.) is bizonyossága lehet.

Kérdés azonban még, hogyan függ össze jelentésanilag a szorult helyzetben levő farkas állapotát jellemző, 'dúl-fül magában' jelentésű *toprong* ige és a 'szánalmasan rongyos' értelemben használt *toprongos* (> *toprongyos*) melléknév. A megoldás kulcsát az adja a kezünkbe, ha arra gondolunk, hogy a szorult helyzetbe került farkas rendszerint már súlyosan sebzett és következképpen véres, tépett bundájú állat volt. A verembe esett farkasnak — ez lehetett a leggyakoribb módja a farkas „szorult helyzetbe” jutásának — gyakran már a farkasverem közepébe vert hegyes karó is felszakította a bundáját, de alaposan tépett lehetett annak a farkasnak a bőre is, amelyet kutyákkal szorítottak be olyan helyre, ahonnan már nem menekülhetett. Az ilyen helyzetben „toprongó” farkas éppen olyan szánalmas képet mutatott vértől csapzott szőrével, szakadozott bundájával, mint amilyen annak az embernek a külseje, akit manapság is *toprongyos*-nak mondunk.

3. A fentieket összefoglalva: amíg kétséget kizáróan el nem dől, hogy nem sajtóhiba-e SZABÓ DÁVID „Kised szó-tár”-ának *toprongos* adata, addig egyértelműen nem állapítható meg *toprongos* melléknevünk eredete. Hogyha majd ezután előkerülő adatok alapján bizonyossá válik, hogy szavunk első adatában a *g* pusztán sajtóhiba *gy* helyett, nyilván az a magyarázat bizonyul igaznak, amely szerint a *toprongos* éppúgy összetétel, mint ahogy a *hoprongos* is a *hop* ~ *hopp* indulatszó és a *rongos* melléknév kapcsolatából alakult. Addig azonban fel kell tennünk azt is, hogy *toprongos* szavunk a fentebbi módon magyarázott *toprongos*-ból származik.

O. NAGY GÁBOR

Még valamit a *parányi*-ről. A SzófSz.-től ismeretlen vagy talán hangfestő eredetűnek jelzett címbeli szavunkról közelebbről több ízben is szó esett (vö. MNY. XLIX, 479—80, LIV, 350, LV, 126—8). Magam a szó eredetét keresve két lehetőséget is felvetettem: a finnugor eredetű *pará*-ból és a török *para* pénzegység névből való eredeztetés lehetőségét (i. h.). Mindannyiunknak elkerülte azonban a figyelmét, hogy e szóról már szinte másfél százada a finnugor nyelvhasznítás és a magyar szófejtés történetének nem kisebb alakja nyilatkozott, mint GYARMATHI SÁMUEL. Nemrégiben más irányú keresgélés közben meg kellett nézmem GYARMATHI Vocabulariumát (1816.) is. Érthető meglepetéssel és egyben magamnak is szóló fejszóválással olvastam benne a következő velős rövidségű szócikket: „*Parányi*, kicsiny, L(atine) exiguus, parvus; Tur(cico) *parah*, monetae species minima, a' kora mint egy *para*.” (A dőlt kiemelések és a zárójeles rövidítés-feloldások tőlem származnak.) A hivatkozott szócikkből világos, hogy GYARMATHI már 1816-ban a *parányi* alapszavát a törökből származtatta. Ha a török eredet első hirdetője a közölt példamondatot valóban a köznyelvből leste el, meglehetősen bizonyossággal az is állítható, hogy a *para* — legalábbis az ilyenféle hasonlító kifejezésekben — a múlt század elején még a közmagyar vagy legalábbis az erdélyi magyar köznyelvben szelvében használatos lehetett. Amennyiben ez így volt, szinte kétségtelen, hogy a Vocabularium megjelenését megelőző idők forrásaiból a további böngészgetés még újabb, eddig ismeretlen egykorú adatokat kerít majd elő a *para* alapszónak magában vagy hasonlító kifejezésekben való régiségbeli életére nézve.

SZABÓ T. ATTILA

Ordít, ordas. 1. A CzF. idevágó megjegyzéseit nem számítva sem a régebbi, sem az újabb szótörténeti vizsgálódások folyamán nem került sor a két címbeli szó eredetének tisztázására. A SzófSz. szerint mindkét szó ismeretlen eredetű. Nem fölösleges tehát az *ordít* és az *ordas* szófejtésével való próbálkozás.

Az *ordít*-ről nem nehéz megállapítanunk, hogy hangutánzó ige lehet. Ezt bizonyítja a szó jelentése mellett hangalakja, szerkezeti felépítése is. Az ordítás hangbenyomásának fő kifejezője benne minden bizonnyal a szókezdő magánhangzó (nem pedig az *r*, l. CzF.), amely önmagában állva és elnyújtva a jeladó, figyelemfelhívó kiáltás szerepét is játszhatja (pl. a hegymászők *ó-óó*-szerű kiáltása). Pusztá feltevésként azonban arra is gondolhatunk, hogy az *ordít* eredeti, az ómagyar kori nyiltabbá válás előtti szókezdő magánhangzója *u* volt (*urd), és így inkább a mai *ugat*-éhoz hasonló hangbenyomás kifejezésének a szerepét játszhatta. S ha az *ordít* eredetileg valóban elsősorban a farkas vagy más farkasféle állat hangadásának volt a jelölője, akkor talán némileg valószínűsíthető az eredeti *u*-s szókezdet. Az *ordít*-éhoz közel álló jelentése s nagyrészt ugyanolyan hangbenyomás kifejezőjeként hasonló indítása van több más hangutánzó igénknek: *orginál* 'ordítózik; nagyokat rikolt' (SzamSz.; l. még MTsz.), *orgonál* 'kiabál, lármásan beszél' (BALASSA), *vonít*, *verdit* ~ *virđit* 'ordít, rikácsol stb.' (MTsz). E két utóbbi ige az *ordít*-tal etimológiailag is összefügghet; egy magánhangzó ~ *vo-*, *ve-*, *vi-* stb. váltakozást

(l. pl.: HB.: *vimagguc* ~ *imádjuk*; BÁRCZI, Hangtört.² 127) ugyanis az *ordít* ~ *verdit*, *viridit* esetében is lehetségesnek tarthatunk (BADICS: NyK. XV, 393; MELICH: MNy. IX, 396). Az említett magyar hangutánzó igékhez némileg hasonló hangalakú és jelentésű a latin *ululo* és a román *urla*. Mindezek szintén az *ordít* hangutánzó volta mellett vallanak.

A hangutánzó szavak alaktani felépítésének megfelelően az *ordít* képzett ige. Ha az *ordas*-sal és *orgonál*-lal való kapcsolatteremtés nem kívánná meg képzésmódjának behatóbb vizsgálatát, akkor önmagában, elszigetelve szemlélve a *-dit* képzős igék közé sorolhatnók. Alaposabb elemzése és főleg a szóba jöhető analóg példák tekintetbe vétele azonban arról tájékoztat, hogy egykor egyszerű *-d* gyakorító képzős ige lehetett: **ord*, és csak később toldódott hozzá az *-it*. Egyszerű *-d* képzős hangutánzó és hangfestő igéknél több is van: *okád* (MNy. LV, 129—31), *seped* (ÓMS., vö. *sepeg*, l. még SÁMSON, EgyszGy. 64), *suhod* 'ferio, virga flagello' (NySz., vö. *suhog*), *tikkad* (MTsz., vö. *tikog*, *tikol*) és főleg a *csend* 'tinno; klingen' (NySz., vö. *cseng*). Ez utóbbi azt is igazolja, hogy sem az *ordít*-ban, sem a *csendít*-ben nem kell feltétlenül egységes *-dit* képzőt keresnünk, sokkal valószínűbb a *csend*-ből és ugyanúgy az **ord*-ból az *-it* formánssal való továbbképzés (vö. SÁMSON, EgyszGy. 52). Az *ordít* igének nem *-dit*, hanem *-d* + *-it* megoldású képzésmódjáról tanúskodik két más gyakorító képzővel alkotott párhuzamos származéka is: *ordikál* 'hangosan beszélget' (MTsz.), *ordikol* 'ordítózik' (SzegSz.), és igazán lehetséges, hogy az *ordibál* sem az *ordít* és *kiabál* alakkeveredésének eredménye, mint ahogy azt általában jelzik (l. pl.: SZINNYEI: Nyr. XIX, 76; ZOLNAI: MNy. XXXIX, 246), hanem az *ordít* alapszavának, az **ord*-nak *-bál* gyakorító formánssal való továbbképzése. Az *ordibál* igének *-bál* képzős származék voltát igazolni látszik a *himbál*, *lobál*, *nyírbál*, *támbál* (*ódik*), vagyis néhány elég jól elemezhető *-bál* formánssal alkotott származék (l. SIMONYI: NyK. XVII, 61) mellett két hasonló jelentésű és hasonló képzésmódú hangutánzó ige is: *kiabál* (vö. *kiált*), *sikobál* (vö. *sikít*, *sikolt*, másképpen SIMONYI: Nyr. XVII, 5). A felsorolt igék képzésmódjának elemzésével — gondolom — legalábbis valószínűsíthető az *ordít* *-d* + *-it*-féle képzésmódja, illetőleg az **ord* alapszó meglétének feltevése.

E vélekedésem valószínű voltát még fokozza az *orgonál*, *orginál* elemzése is. E két minden bizonnyal ide tartozó ige alaktani vonatkozásait azonban a ritka és kevésbé számon tartott képzők tisztázatlansága miatt nehezebb megmagyaráznunk. Bár egy olyan elgondolást, amely e két ige keletkezését az *orgonál* 'orgonán játszik' szóból vagy esetleg az *ordít* és *orgonál* alakkeveredésével magyarázná, nem tarthatnók elképzelhetetlennek, mégis sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy az *orgonál* és *orginál* ige is az *ordít*, de még inkább az **ord* párhuzamos származéka. Egy *-gonál*, *-ginál* képzőt pillanatnyilag nehéz volna kimutatnunk, erre azonban talán nincs is szükség, minthogy a szóban forgó két ige képzőjében sem kell feltétlenül egységes *-gonál*, *-ginál* képzőt keresnünk, hanem valószínűbb és könnyebben igazolható a *-g* + *-nál*-féle szerkezeti felépítés, vagyis az *orgonál*, *orginál* az **org* (vö. **ord*) *-g* képzős alapszónak *-nál* formánssal alkotott származéka. Az *ord(it)* és *org(onál)* összefüggésére a már fentebb jelzett *csend* : *cseng*, *seped* : *sepeg*, *suhod* : *suhog*, *tikkad* : *tikog* mellett még a következő *-d* és *-g* képzős párhuzamos származékokat említhetjük meg: *lézzed* 'betegségtől elerőtlenedve alig-alig bír lépegetni' : *lézzeg* 'lézeng' (MTsz.); *persed* 'széthasad, szétnyílik' : *perseg* 'többször egymásután szétnyílik' (OrmSz.); *rezzed* 'concoritor; erregt werden' : *rezeg* 'com-moveor stb.' (NySz.); *tapód* : *tapog* (MTsz.; vö. MÉSZÖLY: MNy. XXXII, 170). Az *orgonál*, *orginál* második képzőjét nehezebb igazolnunk, mivel a *-nál* és több hangalakváltozata nagyon ritkán előforduló formáns (l. KÖRÖSI: Nyr. XI, 203). Az elhomályosult *kínál* (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 20), *sajnál* (vö. nyj. *sajol*: SzófSz.), *rikonyál* (vö. *rikít*, *rikolt*) 'rikoltoz' (OrmSz.), *sikonyál* (vö. *sikít*, *sikolt*) 'sikítóz, sikongat' (MTsz.; OrmSz.) mellett világosabb képzésű származékának tekinthető a *lóginyál* 'lóg' (MTsz.) és a *szabinál* 'szabogat' (MTsz.). Ezek közül a szinoním jelentésű *rikonyál* (tö: *ri*)

és *sikonyál* (tő: *si*) -k + -nál-féle képzésmódja hasonlít leginkább az *orgonál*, *orginál* ige -g + -nál képzős szerkezetéhez.

A címbeli ige családjába vonhatunk még egy másik tájszót is. Az *ordít* és *verdit*, *virđit* párhuzamosságához hasonlóan ugyanis az *orginál*-hoz kapcsolhatjuk a *virginál* 'idétlenül, kis gyermek módjára sírogat' (MTsz.) igét is. Ha az *orginál* és *virginál* párhuzamba állítása jogosult, akkor a -nál képzős *virginál* alapszavának tekinthető *virrog* l. 'vihog' 2. 'agyarkodik, veszekedik, pörlekedik' (MTsz.) és a belőle: -at műveltető formánssal továbbképzett, a *virrog*-nak feltehetőleg eredetibb jelentését őrző *virgat* 'ríkat' (MTsz.) ide vonása is jól igazolja az *orgonál*, *orginál* ige -g + -nál-féle képzésmódját, és megerősíti az *org és mellette az *ord -g, illetőleg -d képzős alapszó feltevésének jogosultságát. Az ebbe a csoportba tartozó igék mellett meg kell említenünk még a *virginál*-ból való elvonás eredményének tekinthető *virgina* 'zongora' (MTsz.) tájszót is.

2. Az *ordít* etimológiájánál nehezebb feladat az *ordít* és *ordas* összefüggésének megmagyarázása. Az *ordas* főleg 'farkas' (CzF.; BALASSA) és 'fekete-tarkás' (CzF.; MTsz.; stb.) értelemben fordul elő (egyéb jelentésére nézve l. meg MTsz. és SzegSz.). Jelentése tehát látszólag távol esik az *ordít*-étől. Az alakbeli összefüggés sem azonnal szembeötlő. A két szó közötti kapcsolatleremtéssel való próbálkozást a nyilvánvalóbb hangtani és alaktani vonatkozások feltárásával kezdem. Véleményem szerint az *ordas* az *ordít* -d képzős alapszavának, az *ord-nak -a (~ -ó) + -s képzős származéka, olyanszerű alakulás, mint amilyen ma volna az *ordítós*. Az -ó igenévképző (*ordó) -a (*orda) változatát meglehetősen sok analóg példával igazolhatjuk: *Csala* ~ *Csaló*, *Keresé*(szeg) ~ *kereső* (PAIS: MNy. VII, 168), *csusza* ~ *csúszó*, *hulla* ~ *hulló* (PAIS: MNy. XXXIV, 128; l. még: SIMONYI: NYT. V, 146; HORGER: MNy. IX, 116; SULÁN BÉLA: MNy. XXXVII, 118—9; D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 94—5). Ezek szerint az *ord*, *orda (~ *ordó) és *ordít* úgy függnek össze, mint a már említett *csend* és nyelvtöltési származéka, a *csende* (EtSz. I, 933; l. még a *csend* igéből képzett *csendés*-t 'tinnitus; das Klingen': NySz.), valamint a *csendít*. Hasonló lehet ezekhez a *sanda* (talán a *sunyi*-ből, tehát -d képzős; l. még SzófSz.) és a *sandít*. A minden bizonnyal 'ordító, ordítózó' jelentésű *orda (~ *ordó*) igenévhez járuló -s képző talán éppen a szóban forgó tulajdonság állandóságát, jellegzetességét akarta kiemelni (vö. pl. *mosolygó* — *mosolygós*, *csipő* — *csipős*, ugyanígy *ordító* — *ordítós*). Az *ordas*-nak az ordítózást mint állandó, jellegzetes tulajdonságot kifejező jelentése lehetőséget nyújtott arra, hogy tapadás útján a *farkas állat* → *farkas* 'lupus' jelentésfejlődéshez hasonlóan az *ordas* idővel azt az állatot jelölje, amelynek közismert, jellegzetes tulajdonsága volt az ordítózás. Így alakulhatott ki az *ordas* 'farkas' jelentése. A tárgyalt jelentésváltozás okaként, ugyanúgy mint a *farkas* jelentésfejlődésében, tabu is szerepelhetett. A medve esetéhez hasonlóan ugyanis azonos ok miatt a farkas-tabu lehetőségével is számolhatunk (vö.: HORPÁCSI: MNy. XLIV, 31; CSEFKÓ: MNy. XLIV, 24—5). Az *ordas* jelentésfejlődésének következő állomása az volt, hogy az ordítózó állat, azaz a farkas bundájának jellegzetes színét magának a viselőjének a nevével nevezték el. Ez a jelentésváltozás hihetőleg akkor történt, amikor az *ordít* és *ordas* etimológiai összefüggése a beszélők előtt elhomályosult. Hogy egy állat nevével jelöljék bundájának, testének jellegzetes színét, és az aztán onnan elvonva más tárgyak azonos vagy hasonló színének jelölőjévé is válják, nem ritka eset. A színnevek kialakulásában elég gyakori eset az, hogy egy valamilyen színű tárgy vagy néha éppen állat jelölője lett a színnév. Például a *bíbor* eredetileg a bíborszínű festéket termelő csigának volt a neve,¹ a *karmazsin* pedig a *kermes* 'hővény levelein tenyésző bolhafaj' (BALLAGT) nevéből lett színnévvé (SZEREMLEY: Nyr. XXXV, 108—9; KÚNOS: NyK. XXXI, 127). A színnevek kialakulásának ilyen módjáról tájékoztat továbbá a *számár*-

¹ Ezt jó volna bizonyítani. — P. D.

színű, galambszínű 'szürke', lazacszín 'piros', publikánszín 'barna' (publikán 'barna színű egyiptomi madár'), hollószín 'fekete' színnév (SZEREMLEY: i. h. 109—33). A színevek kialakulásának ilyen természetű módjára utaló néhány példa megerősít abban a feltevésünkben, hogy a 'farkas' jelentésű *ordas* idővel 'farkas színű, fekete-tarkás' jelentést vett fel, színnévvé vált.

SZABÓ ZOLTÁN

Poszáta. A *poszáta* szóval KNEIÉZA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című munkájának „Nem szláv eredetű szavak” című részében (922) találkozunk. A szónak *poszáta* és *paszáta* változatait idézi, és két jelentését közli: 1. 'Curruca (egy ma e néven ismeretlen madár); 2. 'verkümmert, schmächtigt, kränklich; satnya, vézna, beteges'. (Az adatokat l. SzlJsz. 922.)

KNEIÉZA úgy véli, hogy az eredeti jelentés nyilván a madár, de a madárnév eredete szerinte ismeretlen, mert MUNKÁCSI (Nyr. XIII, 315) magyarázata: < szerb-horvát *pošad* 'Brut, Gezuchte' (< *pod* + *sad* 'aláültetés') nem vehető komolyan. A 'verkümmert stb.' jelentésről pedig KNEIÉSZÁNAK az a véleménye, hogy az a *nyomorék*-kal való keveredésből keletkezett. Ugyanis a *poszáta* nevű madarat a régiségben *nyomorék*-nak is hívták. (Az erre vonatkozó adatokat is l. i. h.)

Pedig éppen a 'verkümmert stb.' jelentés segít hozzá a *poszáta* szó megfejtéséhez. Semmi nehézséget nem okoz ugyanis, ha ezt a szót a több szláv nyelvben is meglévő *psota* főnévvel azonosítjuk. A *psota* főnév megvan a szlovákban, csehben, lengyelben, kasubban, alsó-szorbban, ukránban. Szükségtelennek tartom itt valamennyi szláv nyelvbéli adat közlését; elég ha a szlovák és a cseh adatokat vesszük figyelembe, mert hiszen a magyar *poszáta* szempontjából elsősorban a szlovák nyelv jöhet számításba. Szlovák: *psota* 1. 'nyomorúság, inség; sanyargás, sanyarúság'; 2. 'nyomorult teremtes' (HVOZDZÍK) | cseh: *psota* 1. 'velmi ošklivé, děštivé blativé počasí, nečas [nagyon csúf, esős, sáros időjárás, kutyaidő]'; 2. 'těžký, trudný život, trampota, trampoty [nehéz, fáradságos, strapás élet]'; 3. 'něco špatného, ošklivého, špatnost, nepřístojnost [valami csúnya, ronda dolog, csúfság, illetlenség, helytelenség]'; 4. 'úbohý člověk [nyomorult ember]'; 5. 'luza, chátra, sber; darebák, mizera' ['csöcselék, mihaszna, nyavalyás, hitvány]' (Přiručný slovník jazyka českého). — A *psota* főnév a szláv *psъ* ~ mai cseh és szlovák *pes* 'kutya' jelentésű szóból való képzés. MACHEK (Etym. slov. jaz. českého a slovenského) szerint a *pes* 'kutya' szóból képzett szavak a cseh és szlovák nyelvjárásokban általában gyalázkodó jelentéssel bírnak, és mindenféle csúf, ellenszenves, értéktelen, alacsonyrendű fogalmat jelölnek. Mind a csehben, mind a szlovákban nagy szócsalád tartozik a *psota* szóhoz. A szlovákból idézem a következőket: *psotár* 'szegény nyomorgó ember; inséges' | *psotáři*, *psotil* 'nyomorog, sanyarog, bajlódik, inségben él; kutyául él' | *psotina* 'nehéznyavalya, nyavalyatörés' | *psotnica* 'hideglelés' | *psotník* 1. 'szegény, nyomorgó ember'; 2. 'nyavalytörés' | *psotný* 'nyomorúságos, sanyarú, inséges, bajos, kutyának való' | *psotovat'* 'nyomorog, sanyarog, bajlódik, inségben él; kutyául él' (HVOZDZÍK). MACHEK állításának további illusztrálására megemlítem még az ugyancsak a *pes* szóból képzett *psianka* 'poshadt körte' főnevet és a *psut'*, *psut' sa* 'ront, silánnyá tesz, silányít', illetőleg 'romlik, silányodik, silányul' igét. Egyébként a *pes* 'kutya' szóból eredő szócsaládba számos botanikai és zoológiai elnevezés is tartozik nemcsak a csehben és a szlovákban, hanem a lengyelben is.

A magyar *poszáta* szó legvalószínűbben a szlovák *psota* főnév átvétele, és ilyen fejlődés eredménye: szlovák *psota* > magyar *pszota* > *poszota* > *poszata* > *poszáta* (*paszáta*). Ma a szó második: 'verkümmert stb.' jelentésében melléknév a magyarban. Hogy az átvétel főnévként történt-e, vagy mindjárt melléknévként fogták fel, nehéz eldönteni, de hogy könnyen melléknévvé lehetett, az nagyon is elképzelhető, mert hiszen más *-ta* végű melléknéveink is vannak és éppen a szláv jövevények között, mint pl. *puszta*, *suta*

tiszta. De egyébként más esetekben is megtörtént, hogy az eredeti szláv főnév a magyarban melléknévesült, pl. szláv *gnus* > magyar *gonosz*, és ma mindkét funkcióban használatos. Ugyanígy van a *suta* szó esetében is, amely főnév is (*őzsuta*), és melléknév is. Egy bizonyos, hogy a szlovák *psota* magyar 'nyomorúságos, nyomorult' jelentése azonos a 'Curruca' *poszáta* régi *nyomorék* nevével, és így a BesztSzj., SchlSzj., SzikszF., KolGl., CAL. anyagában a madárra vonatkozó „nyomorék” adatok tulajdonképpen a *poszáta* értelmezései, vagy ha úgy tetszik, szinonímái. Hogy ez csakugyan így van, bizonyítja SzikszF. „Curruca: *Niomorék*, vag, *poszata*” adata is, továbbá Misk: VKert 411: „A *poszáta* a v a g y n y a v a l y á s füst-farku tsak igen kisdéd veréb forma madárka” (NySz.). Azt hiszem, az elmondottak alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy a magyarban a szó eredeti jelentése nem a madár volt, hanem a 'verkümmert stb.' melléknév, és azt sem kell KniezSával feltenni, hogy a 'verkümmert stb.' jelentés a madárra vonatkozó régi *nyomorék* elnevezéssel keveredett volna. Természetesen aztán ezzel a 'verkümmert stb.' jelentésű *poszáta* szóval elnevezhették azt a madárfajtát, amely talán éppen kisisége, hitványsága miatt jutott a nem éppen hízelgő elnevezéshez. Ami PP. 1708. „nyomorék poszáta madár” adatát illeti, ez nyilván csak pontatlanság (a »vagy« kötőszó kihagyása miatt), mint ahogy az a hozzá fűzött magyarázat is, amelynek helytelenségére Kniezsa is rámutatott. Hogy mennyire valamiféle felületességből ered PP.-nak ez a magyarázata, hadd idézzek a NySz. ide vonatkozó adataiból: ACsere: Enc. 216: „A kukuk a kűseb madarak s kiváltkeppen penig a *poszáta* fészkebe tojik”. Ebből a közlésből az tűnik ki, hogy nem a poszáta költeti ki fiókáit más madárral, hanem éppen az ő fészkeben szokott a kakuk garázdálkodni, úgy, hogy odatojik, de úgy is, hogy az ott talált tojásokat megeszi, amit a következő mondás példáz: „Nem poszáta fészek Buda, hogy az kakuk az benne lévő monyakat megigya.” (TörtT. XVI, 95 után NySz.)

Azt hiszem, a szóban forgó kis madár nevének *poszáta* ~ *nyomorék* megfelelői kellőképpen igazolják *poszáta* szavunk itt adott magyarázatának helyességét. Ezért úgy gondolom, hogy a *poszáta* szó családjába sorolhatjuk a MTsz. következő nyelvjárási szavait is: *poszátásul* 'elnyomorodik'; *poszátlik* (*poszátlik*) 'szétszóródik, szétröpül'; *poszátol* 1. 'szétszór, szétüt', 2. 'elpoesékol, elpusztít (pénzt, birtokot)'; *poszta* ~ *poszka* 'satnya, vézna, sovány, idétlen, gyenge, beteges'; *elposzku* 'elsatnyul, vézna, sovány, idétlen lesz'; *poszarik* 'vad fülemüle, papfülemüle'. Ezek a származékok arra vallanak, hogy a tájszónvá lett *poszáta* < szlovák *psota* valamikor meglehetősen eleven szava volt nyelvünknek.

ÚRHEGYI EMILIA

Röpde. A hivatalos *röppálya* 'lövedék, rakéta útja a levegőben' és a trefás-bizalmas *röpési* 'repülőgép' mellett egy új szó bukkant föl a csonkított *röp*-eddig szarmazékai mellé: a *röpde*. *Röpdé*-nek hívják az Állatkertben fölállított szabadégi vagy zárt helyiségben levő nagyobb ketreceket, amiken belül a madarak — korlátozva bár, de mégis bizonyos fokig akadálytalanul — röpdülni tudnak. A szóra a Budapesti Műsorkalauz 1959. évi 11. száma hívta föl a figyelmemet. A 48. lapon ez olvasható: „Mi újság az Állatkertben? A Madárosztályra hosszú, fásasztó *repülőút* után új lakók érkeztek. Két rózsaszínű flamingó és három papagáj ismerkedik új környezetével a Madárház kellemesen fűtött *röpdéiben*.”

A *röpde* „új” szó, mondotta telefon-érdeklődésemre az Állatkert vezetősége. Valóban, sikerült elnevezés, de nem is annyira új, mint amilyennek első pillanatra éreznők. A NyÚSz. (1902.) már regisztrálta, pontosabb időmegjelölés nélkül: „*Röpde*. Csernátony Lajos nevezte így a »Hon«-ba, »Nemzet«-be írt cikkeiben a francia volière-t. — Egy szótárunkba sem került bele.” Annál örvendetesebb, hogy most új életre kapott a szó. A Hon egyébként 1863-tól 1882-ig jelent meg, a Nemzet pedig 1882-től 1899-ig.

Ami a *voler* 'repülni' igéből képzett *volière* szót illeti, ennek jelentése ECKHARDT szerint (1953.): 'nagy madárkalitka'. A kis Larousse-ban (1940.): 'espèce de grande cage'. HATZFELD és DARMESTETER (1924.) ugyanígy értelmezi. A francia Akadémia szótárának (1935.) meghatározása áll legközelebb ahhoz a tárgyhoz, amit az Állatkert *röpdé* névvel nevez: „Sorte de grande cage où l'on nourrit des oiseaux pour son plaisir. Réduit entouré de grillages où l'on nourrit des pigeons, des faisans.”

A *volière* semmiképpen nem azonos a *kalitká*-val, amely franciául *cage*. Mindenképpen helyeselhető, hogy az Állatkert vezetősége a *röpdé* szóval elkülönítette a 'nagy madárkertec' megjelölését a kis kalitkától, bár régebben az oroszlánt is kalitkába zárták (vö. CzF.).

A *röpdé* szót egyébként az ortológusok erősen kifogásolták. A Nyelvőr (XII, 184) — „Székesfehérvári Tamás, honi nyelvész” álnéven — a felsőbb nyelvtudomány nevében szégyenkezik a *röpdé* és rokonai miatt. SIMONYI a Nyelvőr XIV. évfolyamában (181) „Fattyúhajtások” címmel támadja a *röpdé* szót, amit „egyszerűbb emberek csak kalitkának mondanak”. FRECSKAY JÁNOS — a Mesterségek Szótára (1912.) akkor még csak leendő szerzője — szintén kifogásolja a *röpdé*-t (uo. 124), és helyette a *repeső*, *repkedő*, *repdeső*, sőt *szárnyaló* szavakat javasolja műszónak.

Szerencsére egyik ajánlott szóból sem lett pótlószava a *nagy-kalitká*-nak. A *repeső* megmaradt a szív, a lélek jelzőjének (BALASSA. 1940.). A *repkedő* és a *repdeső* melléknevek elég funkcióval bírnak, ha a madarat jelzővel díszíthetik; nincs szükségük főnevesülésre és a madárház megjelölésére. A *szárnyaló*-nak pedig már van egy választékos átvitt értelme: *szárnyaló igék, gondolatok*. Kár volna ezeket a szó-párosulásokat megzavarni!

FRECSKAY cikkéből egyébként megtudjuk, hogy a *röpdé* már 1885-ben hivatalos neve volt az állatkerti madársereg tágas ketreceinek: „Számos magános, s azonkívül az állatkert is bír oly nagy kalitkával, amelyben a madarak, még oly nagy is, mint a sas, kiterjesztett szárnyakkal változtathatják helyzetüket.” Ha az ilyen nagy kalitkának jelölésére az állatkert és mások is a *röpdé* szót használják, ezt bizonyára azért teszik, mert nem tudnak jobbat helyette, s a *nagy kalitká*-t nem tartják alkalmasnak a fogalom jelölésére.”

Így FRECSKAY JÁNOS. A *röpdé* tehát idestova nyolcvanéves szavunk, és ma már — a nyelvhelyességi babonákon (NAGY J. BÉLA szava) túljutva — senkinek sincs kifogása ellene.

A Nyelvőr 1883-ban (XII, 522) még „visszásság”-nak tartotta a *lovarda*, *tözsde* stb. szavakat. De mindkettő túlélte a túlzó ortológiát, és az *uszoda*, *iroda*, *nyomda*, *járda*, *szálloda*, *óvoda*, *zenede*, *öntöde*, *bölcsöde* mellé most ismét befogadhatunk egy rosszul képzett, de jó magyar szót, a *röpdé*-t, amely az állatkerti madarak számára készített kényszerlakhely hivatalos neve. Ezt a röpké *röpdé* szót — úgy látszik — most már végérvényesen nem fenyegeti semmi veszély.

Sajnos, ez nem mindig volt így, de nyelvhelyességi tanulságképpen idézzünk egypár sort IMRE SÁNDORNÁK méltatlanul elfeledett tanulmányából, amely „Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve” címmel jelent meg 1876-ban, az Akadémiának GYULAI PÁL által szerkesztett Nyelv- és Széptudományi Értekezéseiben: „A latin nyelv öntudatos újításaiból egy nevezetes tanulságot vonhatni el . . . E tanulság abban áll, hogy az újítás néha tudományos s általán szellemi érdekből mellőzhetlen szükség; ez az újítás e g y e s e m b e r e k s z á n d é k o s s z ó k é p z é s e s idomítása által megy végbe s ennek semminemű nyelvtani öröklődés elejét nem veheti, s alkotásait utólag nem semmisítheti.”

ZOLNAI BÉLA

¹ Hozzátehetjük: a stockholmi állatkertben, amely egy fjordsziget dombján létesült, az ottani klímát elbíró minden állat a szabadban, természetes és megszokott környezetében él, megfelelő nagy hálók, rácsok keretein belül.

NYELVMŰVELÉS

Anyagnévi előtagú szókapcsolataink írásához*

Sok olyan nyelvi alakulatunk van, s elvileg természetesen még több lehetséges, melynek előtagja anyagnév: *fapad*, *cserépkályha* stb. Ezeket a címben s a további fejtegetésekben általában szókapcsolatoknak nevezem, minthogy itt az előtag szerepe tulajdonságjelzői, az alakulat jelentése az elő- és utótagénak pusztá összege, s így az amúgy is, szintaktikai természeténél fogva is jelöletlen alakulattípusnak összetételszerű tulajdonságai nemigen vannak. (Vö. PAIS: HIK. 70—1, 76.)

Nos, ha ezek szókapcsolatok, nem összetételek, akkor a formális logika úgy kívánná, hogy írjuk őket mindig külön, hogy az ilyesfélék írásformája egyezzek meg a tulajdonságjelzősökével általában.

1. Ámde mit mondanak helyesírási szabályzataink?

A régebbiekből most csak találomra szemelve, az 1937. évi kiadásban (5. kiadás, 7. lenyomat) például ezt találjuk: „176. Ha az a n y a g o t jelentő főnév az utótaggal még nem vált állandó kapcsolattá, különösen, ha csupán alkalmi jelző, s az összetétel igen hosszúvá válnék, akkor nem írjuk egybe őket; . . .”. Betű szerint így az 1941. s még az 1946. évi lenyomatokban is (8. kiadás, 2., illetőleg 4. lenyomat). Érdekes azonban, hogy a különírandó példa mindháromban más. Az elsőül idéztben ez: „pl. *papír kosár* (= papírosból készült kosár, ellenben *papírkosár* = az elhasznált papírosnak való kosár)”. A másodikul említettben: „pl.: *bársony keszkenő*, *platina ékszer*”. Az utolsóként felsorolt lenyomatban: „pl. *arany cigarettatárca*”. Megjegyezhetjük még: az illető lenyomatok szó-tári részébe (illetőleg szó- és tárgymutatójába) a példának adott szókapcsolat egyik esetben sincs felvéve.

Eddig az anyagnévi jelzős kapcsolat önálló szabályzati pont; az 1950. évi 9. kiadásban már csak alárendelt rész a tulajdonságjelzőül használt főnév kapcsolatainak írását szabályozó 146. pontban. A rá vonatkozó mondatok a következők: „Ha a tulajdonságjelző főnév anyagnév, akkor csak a gyakoribb használatnál fogva összetapadt és rövidebb szókapcsolatokat írjuk egybe: *fakard*, *aranygyűrű*, *búzaliszt*, *jégcsap* stb. — Ha azonban a tulajdonságjelzőül használt főnév az utótaggal nem vált állandó kapcsolattá, hanem csupán alkalmi jelző, vagy pedig ha az összetétel igen hosszúvá válnék, akkor a tulajdonságjelzőül használt főnevet nem írjuk egybe a főnévvel: *egy pohár víz*, *ezüst cigarettatárca* stb.” — Most csak egy lényegtelen megjegyzést hozzá: az utóbbi kategória első példája, az *egy pohár víz* nem ide való: a jelző, a *pohár*, nem anyagnév benne, inkább mértéknév; a *víz* az anyagnév, de ez meg nem jelző, hanem jelzett szó.

Most használatos, 1954 óta lényegében változatlan 10. kiadásunk már nem is említi név szerint az anyagneveket, csak a főnévi jelző használatának példái közt utal rájuk: „ 169. Ha a főnév tulajdonságjelzője szintén főnév, az alkalmi és a hosszabb kapcsolatokban a főnévi jelzőt különírjuk: *mérnök fiam*, *orvos barátom*; *alumínium edény*, *keramit burkolat*, *nylon harisnya*; stb. — Egybeírjuk azonban a jelzett főnévvel a főnévi tulajdonságjelzőt akkor, ha a kapcsolat rövidebb és megszokottabb: *aranygyűrű*, *búzaliszt*, *fakard*, *jégcsap*; *csigalépcső*, *terméskő*; stb.” (Az 1959-ben készült 3. lenyomatból, de betű szerint így az 1954. évi előző kettőben is.)

Lényegét tekintve tehát mindegyik így rendelkezik: írjuk egybe a rövidebb és gyakoribb, külön viszont a hosszabb és alkalmibb jellegű anyagneves alakulatokat. — Meglehetősen általános szabályozási elve ez helyesírásunknak, nemcsak éppen az anyagnévi jelzős alakulatokra vonatkozólag. Ám amennyire általános, annyira szubjektív is: a szó-

* Egy helyesírási bizottsági referátumnak néhány kidolgozottabb részlete.

tári részben nem szereplő kapcsolatokról nagyjából mindenkinek magának kell megállapítania: elég rövid, elég gyakori, elég összeforrott-e; s persze a megítélés nemcsak egyenként járhat más-más eredménnyel, hanem koronként, esetleg egy vagy fél évtizedenként is.

2. Mi a szabályzat szótári részének gyakorlata? A képet legjobb a forgalomban levő legfrissebb, a 10. kiadás alapján rajzolniunk.

Igen sok anyagnevet találunk a szótári részben úgy, hogy csak az alapforma írás-módja van rögzítve, de a vele való kapcsolódásoké nem, mivel jelzett szós kapcsolat nincs mellette. Például (teljességre egyáltalán nem törekedve): *bakelit, bitumen, beton, cement, kő, fajansz, nikkel, ón, batiszt, gyapjú, gyapot, kender, faggyú, antilop*; ezek mind magukra állnak a szótári részben. Hogy a velük jelzett szót hozzáírjuk-e a jelzőhöz vagy külön tölle: a szabály szerint ez egyéni megítélés kérdése mindegyiknél.

A jelzős kapcsolatban felvettek közül az egyszerű (nem összetett) szói anyagnevet az egyszerű (nem összetett) szói utótaggal az eseteknek legnagyobb részében egybeírva találjuk. Például: *aranygyűrű, aranyóra, aranypénz, aranytoll; acéllemez, acélszerkezet, acélváz; bádogedény, bádoglemez; bronzszobor; ezüstkanál, ezüstóra, ezüstpénz; ólombetű; pléhdoboz, pléhedény; rézpénz; vasabroncs, vasáru, vasgerenda; faágy, faedény, fakard, faló; agyagedény; cserépedény, cserépkályha, cseréptányér, cseréptető; téglafal; üvegedény, üveggyöngy, üvegpohár, üvegtábla; papírpénz; nádfedél, nádtető; szalmakalap, szalmakunyhó; gumicsizma; bőrkesztyű; damasztösvet; pamutszövet; lenruha, lenvászon; szövetruha; selymekendő, selymruha, selymzsinór; vászonruha; viaszgyertya; makadámút. Ez utóbbiról vitatni lehet, hogy előtagja anyagnévnek vehető-e; magam eléggé természetesnek érezném, hogy e csoportba soroljuk be. — Az ilyen szerkezetű alakulatok közül különírva alig néhány, alighanem mementónak szánt típus: *alumínium edény, alumínium lemez; porcelán edény; nylon harisnya.**

Mind különírott az — egyébként csekély számban felvett — olyan szókapcsolat, amelyben az anyagnévi előtag már maga összetett szó. Például: *diófa ebédlő, tölgyfa bútort; gyöngyház nyelű.* — Szintén következetesen különírt az a nem sok eset, amelyben egyszerű szói anyagnévhez utótagként, jelzettként összetett szó járul. Példák: *acél mérőszalag, ezüst evőeszköz.* Ezek azért fontos példák, mert — láttuk — az *acél-* és az *ezüst-* előtaggal az egyszerű szói jelzettek egybe vannak írva. Már kevesebbet mond a fentieknél az *alpakka evőeszköz* különírása, mert más *alpakka* előtagú kapcsolat nincsen felvéve, s így nem világos: a különírás az összetett utótagnak szól-e (mint pl. az *ezüst evőeszköz-é*, szemben az *ezüstkanál* egybeírásával), vagy magának az előtagnak is (mint pl. az *alumínium edény-é*). De akár így, akár úgy: az összetett szói utótagú kapcsolat itt is külön van írva.

3. Ha mármint a felvett s itt felsorolt esetekben valamiféle — az ismertetett megfogalmazásnál határozottabb, körvonalazottabb — szabályosságot keresünk, néhányat levonhatunk máris.

Mindig különírjuk — ezt az alakulat hosszúsága eléggé megokolja — az összetett anyagnévi előtagú kapcsolatokat (mint: *keményfa pad, nyersvas rúd*). — Mindig különírjuk hasonló okokból az egyszerű anyagnévi előtagú, de összetett szói utótagú kapcsolatokat (mint: *ezüst evőeszköz, cserép kávésbügre*). — Természetesen különírjuk — erről nemigen volt példánk, de a dolgok logikájából következik — azokat a kapcsolatokat, melyekben mind az anyagnévi előtag, mind a jelzett utótag összetett szó (mint: *nyersbőr deréköv, nemesfém karkötő*). — S természetes a különírás az olyan típusú alakulatokban is, melyekben a jelzett szó nem szó, hanem szókapcsolat, s az anyagnévi előtag — mely maga ugyan egyszerű, nem összetett szó — az egészre vonatkozik, az egésznek jelzője; mint: *acél szerkezetű elemek, selyem utcai ruha* stb.

Ezek tehát tiszta, egyértelmű, könnyen kezelhető kategóriák mind. A nehézség az egyszerű szói anyagnévhez járuló egyszerű szói utótaggal, illetőleg az ezekből alakult

kapcsolatokkal van. Itt — láttuk — a szabály szubjektív alapra helyezi a dolgot, a gyakorlati megoldások ennek megfelelően kétfélék. — De elvszerűen kétfélék-e? Vegyük a gyakoriság elvét. Mai életünkben mennyivel gyakoribb mondjuk a *faedény*, mint az *aluminium edény*, a *porcelán edény*? Mennyivel gyakoribb a *selyemharisnya*, mint a *nylon harisnya*? Mennyire gyakori a *szalmakalap*? A tárgyi körülmények itt nem a most rögzített írásforma mellett szólnának. Vagy mennyivel gyakoribb, rövidebb és magyarabb a *pléh*, a *gumi*, a *damaszt*, mint amennyire az, s főleg éveken belül az lesz a *nylon*, a *plasztik*, a *perlon* stb.? — Kezd a helyesírási tanácsadásnak kialakulni egy íratlan, de erősen terjedős gyakorlata: hogy különírandók a legújabb, még szokatlan, idegen eredetű anyagnevek; egybeírandó az összes többi, illetőleg hát a velük alakult kapcsolatok általában.

Megjegyzem: BALASSA nyomdai helyesírási szótárában különírt anyagnévi előtagú kapcsolat talán nincs is. Vagy nem találunk jelzős kapcsolatokat, csak az anyagnevet magát (ez a ritkább eset), vagy ha találunk, azok mindig egybe vannak írva. Talán nem véletlen viszont, hogy az összetett szói anyagnevek elvszerűen jelzett szó nélkül fordulnak elő nála (mint: *diófa*, *gyöngyház* stb.). Gondolhatnánk, hogy ez hallgatólagosan a jelzett szótól való különírásukra jelent utasítást; bár megfontolandó a bevezető résznek ez, a kötőjel használatát megvilágító példája: *keményfa-bútor* (Bev. XVI.); meg BALASSA felfogása az egybeírásról általában: „A kiejtés és a jelentés tekintetében összetartozó szavakat írjuk inkább egybe, hacsak nem nagyon hosszú a szó” (uo.), s a túlságosan hosszú szavak esetében sem a különírást, csak a kötőjellel való tagolást ajánlja, éppen a fenti példával kezdve az ilyenek illusztrálását. — Nála tehát egy támpontot találunk mindössze: hogy írjunk egybe (illetőleg ha hosszú, akkor kötőjellel) minden anyagnévi előtagú kapcsolatot, még az összetett elő- és utótagúakat is. Ennél azért még mostani, akármilyen laza fogalmazású szabályunkat is jobbnak tartom.

4. Jobbnak, de korántsem megnyugtatónak. Mert amíg ez csak szabály, azaz általános tanács az egyes esetek leírására nézve, addig túlzottan nagy baj nincsen: ma a *nylon harisnya* még valóban viszonylag újabb (bár nem merném mondani, hogy ritkábban előforduló) alakulat, mint a vele egyforma hosszúságú *selyemharsinya* stb., ám legyen; s ha néhány év múlva a kollektív nyelvérzék majd megszokottnak és gyakorinak érzí már, ám tapadjon egybe.

Csakhogy mi most helyesírási kézisztóárt készítünk, kb. 75 000 címszóval, s az ideális az lenne, ha az legalább vagy két évtizedig változtatás nélkül foroghatna közkezen. Márpedig az ilyen szubjektivitásnak és napi árfolyamingadozásnak egyaránt kitett típusokat és eseteket tizenöt-húsz évre nehéz rögzíteni, mert ami ma új és szokatlan, az rövid évek alatt megszokottá válhat, s így rögzített formája anakronisztikussá.

Érdemes megfontolnunk azt is: a szóban forgó alakulatok egybetapadása egyébként is igen kevéssé nyelvi, sokkal inkább pusztán helyesírási értékű. A *kőfal*, *bőrkesztyű* az egybeírással aligha válik összetétellé (vö. PAIS: i. h.); a külön- és az egybeírt anyagneves kapcsolat kétféle rögzítése mögött semmiféle jelentős nyelvi különbség nem rejtezik. Az az összerántó erő, ami ezeknek írásunkbeli tömbösödéséhez vezet, alighanem pusztán a rövidség (s legfőjebb csak ez után a gyakoriság). De ha már a hagyomány és a szokás nem engedi azt, hogy egyféleképpen írjuk mindet, legalább próbáljunk szilárdabb, objektívabb fogódzót keresni arra nézve: hol vannak a külön- és az egybeírandó csoport határai.

Mert bármilyen logikus és egyszerű lenne a két lehetséges radikális megoldás, mindkettő erősen szembeállítana bennünket a fennálló szokással s az ezt kialakító hagyománnyal. Írjuk őket mind külön? Érthető, jogos, ésszerű gondolat; ámde a *kő fal*, *fa pad*, *réz rúd* stb. írásmód ma már aligha lenne elterjeszthető, sőt egyáltalán megkísérrelhető a

közmegetbortránkozás veszélye nélkül. — Írjuk akkor egybe mindet? Amilyen fölösleges lenne ez, olyan nagy kár is. Most, a szabályzat tizedik kiadásával, sikerült némiképpen megállítani, sőt bizonyos ellenlökésekkel visszaszorítani azt a — mondhatjuk így — egybeírási járványt, mely egyetlen szóttestbe próbált írásformájában összevonni minden alakulatot, amely — habár sokszor szintagmával, szókapcsolattal — egy fogalmat jelöl (vö. PAIS: i. h. 68—9). S most ezzel kezdjük újból a fölösleges, a nem kényszerítő körülmények közt született egybeírások számának végtelenre szaporítását? — S bármelyiknek érdekében is: szálljunk szembe minden eddigi hagyománnyal, gyakorlattal?

A célravezetőbb megoldás mégis inkább a nehezebbik: hogy próbáljunk meg a mostaninál határozottabb fogódzókat keresni a jelenlegi gyakorlatban, de úgy, hogy a legkevesebbet kelljen változtatnunk rajta.

5. A bonyolultabb esetekre vonatkozólag megfigyelt szabályszerűségeket azokra elfogadhatjuk normául (l. a 3. pontban). Röviden fogalmazva: anyagnévi jelző és jelzett szó nem írandó egybe egymással, ha az alakulat végső elemzés szerint kettőnél több szóból áll.

A mindössze két szóból állóknál az alakulat hosszúsága a legmegfoghatóbb. Ez szótagszámra mérhető. Ám nem tanácsos az egész alakulat összesített szótagszámát venni figyelembe, mert akkor — bárhol szabjuk a határt — mindig lennének ingadozások ugyanazon előtaggal való elbánásunkban: mondjuk öt szótagos felső határnál a *vaskazetta* és az *aranykazetta* egyformán egybeíródnék, s még a *vaskalamáris* is egybe; de már az *arany kalamáris* külön, megtörve ezzel az *arany* előtagúak sorát még az egyszerű szói elő- és utótagúak csoportjában is. És így tovább.

Tanácsosabbnak látszik az anyagnévi előtag szótagszámát nézni, s attól függően írni vele egybe, illetőleg írni tőle külön minden egyszerű szói utótagot, ez utóbbinak hosszúságára való tekintet nélkül. A felsorolt anyag alapján a hagyománynak és a közszokásnak az mondana legkevésbé ellene, ha az egy- és kétszótagos anyagnévi jelzőkkel mindig egybeíránk az egyszerű szói utótagot, a három- és többszótagosakkal viszont sohasem. Lenne tehát *vaskazetta* és *vaskalamáris*, *aranykazetta* és *aranykalamáris*; de: *aluminium kazetta* és *aluminium kalamáris*; stb. Lényegében most is így van, alig néhány esetet kell hozzáigazítani ehhez a szabályhoz (pl. a *nylon*-előtagúakat akkor egybeírni, a *makadám-út*-at viszont szétválasztani: *makadám út*, mint: *bitumen út* stb.). Alig néhány módosítással tehát biztos és megfogható szabály lesz a jelenleg bizonytalan és ingadozó gyakorlatból; s e szabály kimondásával nemcsak a meglevő, hanem az ezután keletkező anyagnevekre meg a velük ezután alakuló jelzős kapcsolatokra vonatkozólag is szilárd támpontot adunk a helyesen írni akaróknak.

6. Persze másutt is lenne még egy kis igazítani való. Az összetett szói anyagnevek (illetőleg hát az előtaggal determinált anyagnevek, mivel esetleg nem mindegyikük összetétel) legnagyobbbrészt egybeírva található máris. Példák: *ébenfa*, *körisfa*, *szilfa*; *nyerselyem*, *nyersvas*; *színarany*; *terméskő*. De külön van írva az *öntött vas* s a *nemesjém* mellett a *színes jém*. Megvan ennek is a logikája. De talán érdemes lenne egy elkövetkező módosítás lehetőségekor megfontolni: a logika többféleségénél nem ér-e többet a kategória egysége?

7. S végül még egyet! Bármennyire hasonlítanak is az előbb tárgyalt anyagnévi kategória tagjaira az ételanyag-nevek, az ezekkel alakult kapcsolatokat a nyelvérzék mégsem annyira tulajdonságjelzősnek fogja fel, mint inkább jelöletlen határozósnak (hogy pl. a *málnaszörp* = 'málnából készült szörp'). Ezért a szokásos *borsófőzelék*, *citromfagylalt*, *krumplileves* mellett, ahol az előtag egyébként is csak kétszótagos, egybe kívánkozik a *paradicsomleves*, *csokoládéfagylalt*, *burgonyafőzelék* stb. is, bár itt az előtag fölül van a három szótagon.

Hiába: a nyelv nem logika. S e l v i l e g bármennyire azonos kategória is az étel-
anyagok neve a többi anyagnévvel, n y e l v i l e g mégsem az. Márpedig ha nyelvileg
nem azonos, akkor nem vonhatjuk oda nyugodt lélekkel helyesírási tekintetben sem.¹

DEME LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

**rata?* — 1634: „Kivánom azt, hogy . . . az én üdvözült Uram s ő utánna tőle való
fiam *rata* portioja az magam dotalitiumával együtt . . . kezembe adassék” (195. sz.).

*reggelrevaló 'reggeli'. — 1569: „Regelre valóth . . . kel wenné (69. sz.).

*részellen. — 1543: „Valamely atyafi ebben külnbet akar, az én marhámban *részellen*
legyen, minden ingómarhámban” (9. sz.; de NySz.: Göres: Máty.).

*réztöbző. — 1591: „Egy nyereg eleiben való *réztöbző*” (133. sz.).

rak (asztagot). — 1568: „. . . né tartható oth. merth oth a ztagoth *Raknak*. es chip-
pelnok. merth k y fwthna onath [ti. a vad a kertből]” (63. sz.). A szókapcsolat miatt
jegyezttem föl.

rókahát. — 1572: „. . . A z ho z *Roka hattath* fepeth” (7. sz.).

*rokka. — 1591: „Két öregmú *rokka*, egyik nagyobb, másik kisebb” (133. sz.; de
SzófSz.: XVI. sz. e. f.).

ruhátlan. — 1572: „Anekēwl Magamys *ruhathlan* vagyok, thwgya k. hogy ennekem
ohak egy Menthere valo pofthoth ho zot” (89. sz.; de SzófSz.: XVI. sz. e. f.).

reked. — 1568: „Zerelmes Attyemffya [!] gonoz *žerenchawal Im Enneth Rekedek*
az dwnan” (58. sz.; NySz. 2b jel.: LevT. I, 160; SzófSz.: XV. sz. v.).

rostélyra való 'rácsnak való'. — 1568: „. . . kewltem . . . mynd az ablaknak walo
Rostelyra walo ho z w waffal” (1061. sz.).

*satrapa 'tisztartó'. — 1636: „Kilenczedik tanu Turcsányi János, Csáky László úr
satrapája, 54 éves; . . . Tizedik tanu Czilek Márton Csáky László úr *satrapája*” (202. sz.).

*skatulyácska. — 1591: „Huszonkét gyűrűbe való kő egy kis *skatullácskában*”
(133. sz.; de OklSz.: 1556.).

**spasángos?* (*pasángos?*). — 1591: „Három darab sárga *spasángos* ruha” (133. sz.).

*subka. — 1597: „Leányasszonyok szoknyái: Két zöldposztó szoknya. Két viselő
Zöld mucsár [?] *subka* kettő” (163. sz.).

suttog. — 1587: „. . . kezde maj erőssen *suttognij* Ajákat chýenchjegetny” (Ethn.
1928.; SzófSz.: XVI. sz. m. f.).

*sírásó. — 1543: „. . . az *sírásók nak* [!] . . . attam két forintot két pénz hóján”
(7. sz.).

siwölt. — 1587: „. . . mindyrast nagiot *siueolte*, mint egi Juhaz, az haynalt is el
fwa *siwöltéssel*” (Ethn. 1928.).

*szabó. — 1544: „. . . attam négy forintot az *szabónak*, az ki megcsinálta” (7. sz.;
de NySz.: 1516—1519., 1510.).

szabólegény. — 1570 k.: „. . . az *zabo legijnnek* d. 20. [ti. adtam]” (19. sz.).

¹ A fentebb kifejtetteket a helyesírási bizottság lényegében elfogadta a készülő
helyesírási kézikönyv számára, a még nem rögzített esetek írásmódja megállapításának
vezérelvélül.

* L. MNy. LV. 422—5, 540—3, LVI, 116—8, 261—4.

szakít, szakaszt 'juttat'. — 1568: „Irya hogi az mywefeknek abbwl kyth the kegmed kewldeth valamith *zakaztanék*. bizon abbwl en femmith né adhatok.” (63.² sz.). A fenti jelentésben nem jegyezték föl korábban.

szál 'tutaj, hajó'. — 1569: „... ha lehetne en ozthan wagy egy kochyn wagy walamy *zalon* ede hozathnam” (62. sz.); 1568: „Mátyás három *szálat* szerzett” (37. sz.).

számvetés. — 1569: „Az Adoifagrol ualo *sam uettes* kyuel ... tartofoth” (204. sz.; de SzófSz.: XVI. sz. e. f.).

szapora. — 1569: „... es Eoteon *zaporabban* myelhethnek” (69. sz.). A szó megvan már a XIV. században (vö. SzófSz.). A példamondatban levő jelentése időrendben első (vö. NySz. 6. jel.).

szeccelkupa. — 1569: „Ité effmegh kewltem egy fewdeles *secczel kwpath*” (207. sz.).

szeg 'barna'. — 1569: „Az *zagh* lowath” (6. sz.).

*szekeresló. — 1543: „Ewssy Boldizsár Uramnak egy *zekeres lovat* ... attam ... Esmegh magamnak vettem egy *sekereslovat* az én adósságomba kilenc forintba” (7. sz.).

*szembe mondja. — 1540: „Pál uramnak *szembe megmenta*, hogy te művelted, nem én” (9. sz.).

szembe lesz 'találkozik, együtt van'. — 1574: „Mý valazthoth theth ha *k. zembe lezek* Megh Mondom” (90. sz.).

szempillantás. — 1587: „... ezen *zempillantásban* engi was machikawal [!] es egj zito fawal hagytá meg” (Ethn. 1928.).

szemtől szembe. — 1589: „Ide ala Jwýenek, *zewmthwl zembe*” (101. sz.; de NySz.: 1562.).

*szénégő. — 1518 k.: „*Szénégő* 4 (azaz: darab) egyike sárga, az háрма veres” (1. sz.).

*szerszám. — 1540: „Zay Ferencznek jobbik lovatat minden jobb *szerszámmal* és az tarka bochokkal [értsd: hagyom]” (9. sz.; de SzófSz.: 1533.).

szülőfa. — 1587: „... ezen *zempillantásban* engi was machikawal es egj *zito fawal* hagytá meg, az was machika esek eleotte, es az *zúofa* mellette esek” (Ethn. 1928.; de OklSz.: 1533.).

szükozdás. — 1587: „... tizenkét forint büntetéssel tiltsák meg az *szitkot*. Mert vaj ki nagy bűn az *szükozdás*” (Ethn. 1928.).

*szól 'beszél, tárgyalt'. — 1545: „... az képiróval is *szóltam*, akarja látni a lobogót, mikora lenne, hogy az verseket reá festhetnéje” (6. sz.). Az igének ilyen vonzata nincs sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban.

szólítás 'gyűlés, diéta'. — 1568: „... de myert hogy Až octaua Im elewttwnk wagyon en Až *zolytafra* rea nem Erewk de hogy walamy terehbe ne efewnk ha Až *zollytafon* Nem Lezen walamy emberewnk” (56. sz.).

*szoros 'szűk út, hely'. — 1567: „Immár az Homonnay Gáspár molna felé megyen volt, az *szoros*an egy drabant eleibe jö ...” (33. sz.).

szökött. — 1544: „... až *Sweketh* Legen monta. Až ew folgaya *leekewth* ely” (48. sz.).

szőlővenyű 'szőlővenyige'. — 1570 k.: „Az Izonyagoth az az Aky olyan mynth az *zewlew wenyjh* feyr es až fara foly fel ...” (1. sz.).

*szőlőmű 'szőlőmunka'. — 1591: „... csakhogy sokára ne haladjon, mert im az *szöllőmű* rajtam wagyon, sok pénz kell a szőlőműveltetésre, és im az aratás is majd reánk érkezik, ennekem pedig itt mindent pénzen kell műveltetnem” (130. sz.).

*szürke barát. — 1543: „Négy szövétnékért az *szürke barátoknak* attam két negyven pénzt” (7. sz.).

szükfía. — 1569: „... elewzser až ewregbyk *zkuffyath* toltokofthul [ti. zálogba vetetem]” (207. sz.; de OklSz.: 1535.). A NySz.-ben csak egy *szukfia* alakváltozat van.

táncnóta. — 1587: „Ismet *Tantz Notat* kezdé funy es mondani” (Ethn. 1928.).

**tarcsalanszoknya.* — 1635: „Egy meggyzínú aranyas *tarcsalan szoknya*” (196. sz.).

Az összetétel előtagja alakváltozata lesz a NySz.-ban felvett *tércénella* (és *tércénella-szoknya*) szavaknak, valamint az OklSz.-ban levő *tércélan*, *tarcolan* stb. szavaknak.

**tarcsalos.* — 1643: „Egy veres aranyas *tarcsalos* szoknya galonos” (211. sz.). L. *tarcsalanszoknya.*

**téglásház.* — 1579: „*Téglás ház* melletti elpusztult halastó Lőrincznek, Andrásnak és Miklósnak jusson” (75. sz.).

**testamentomos.* — 1543: „... Registroma, ki én nálam Zay Ferencznél volt mint *Testamentomosnál*” (7. sz.); 1566: „Az több szolgálmainak való segítséget hagyom az *Testamentomosokra*, amint nekik tetszik [azaz: belátásukra bizza]” (32. sz.; OklSz.: 1565.).

tetszés. — 1570 k.: „Iria meg kegiel enneké, es abbol aź kegiel *tet'e'et*” (NySz.: XVI. sz. e. f. 3. jel.).

tigrisbőr. — 1569: „... egy *Tykrjys Bewrth.* Barifonj Tykrj's fw bath. *Tjgrjys Bewreuketh*” (6. sz.).

**tizenkettődfél.* — 1579: „*Tizenkettődfél* tonna bort ... találtam” (111. sz.).

**tódsó.* — 1572: „... annyt attam aź *tho a/oknak* amjyt wad kerbe aftak keth nap” (35. sz.; de mint tulajdonnév: OklSz.: 1482.).

tókö. — 1569: „*Thowabba* az *Thwh keweth* hordas” (59. sz.).

tolltok. — 1569: „... elewzer aź ewregbyk *zkuffyath tolloko/thwl* [ti. zálogba vetet-tem]” (207. sz.; NySz.: RMNy. II, 88).

topáz. — XVI. sz. m. f.: „Egik *kw Topa'ius*” (4. sz.; de SzófSz.: XVI. sz. e. f.). Ilyen latinositott végződésű alakja nincs a NySz.-ban.

**tornyikál.* — 1640: „Lám Pálfyné asszonyom többet vitt 9000 ftnál Pálfynak, de bizony nem *tornyikál* belőle, hanem az urától vár” (207. sz.; de NySz.: 1620.).

**torokhím.* — 1574: „Egy *torokhím*, gyöngyös, 9 forint érő” (66. sz.).

**torokra való.* — 1563: „Egy *torokra való* aranyas szövés szederjes selyemmel” (27. sz.).

töltelék. — 1568: „... kewldtē ... egy kys althalagh *Thewltelek* bort” (1061. sz.). L. még: *vatalé.*

**tömjéntartó.* — 1543: „Vagyon ugyanazon Bagothay Balásnál egy ezüst aranyas *temjéntartó*” (7. sz.). L. még: *aranyos mű.*

**tömő 'mozsártömő'.* — 1589: „Öreg mazzárt találtam, *tömőjével*” (111. sz.). Általában: *törd.*

**törlelőlepedő.* — 1518 k.: „*Törlelő lepedő* ft. 4” (1. sz.).

törött bors. — 1570 k.: „... *thedreoth Bors* 9 fönth d. 18.” (19. sz.).

**türkisz.* — XVI. sz. m. f.: „A negyedik *Türkyfek* ... *Tewrkesth* a fekethebbe waloth attam 12 [ti. követ]” (5. sz.; de SzófSz.: 1533.).

tüzesedte 'gyulladás, tüzeség'. — 1570 k.: „... meegh Nem ky vonza aź labanak Mynd faydalmath mynd *tewzef/weteth* Mynd daganathyath” (1. sz.).

**udvarhely.* — 1540: „... hagyom az ő zolgálatjáért az *udvarhelyt*, az kiben lakik” (9. sz.). Mint tulajdonnév megvan már korábban.

**ugordik 'táncol'.* — 1596: „... mondom nekie hogj *ugordhatt* megh é fafangban” (84. sz.; de ugyanebben a jelentésben is: NySz.: 1549.).

**üst 'ezüst'.* — 1518 k.: „Veres kamoka kis suba *üstthel* széles” (1. sz.).

ütő. — 1568: „... kewldtē ... Egy harangoth mynd *ewtegwuel* [!]

üvegablak. — 1568: „... kewltem ... valamj *Jwegh ablakoth* waloba egybe Rakwa” (1061. sz.).

**vagdalt vas.* — 1579: „Szakállasba való apró *vagdalt vas* vagyon szám szerint hét” (77. sz.).

vágóbarom. — 1569: „... kertelek a^z *wago Barmoth* . . . haytathnad fel Mennel hamarab lehethne” (62. sz.; de OklSz.: 1559); 1569: „Ha az *vágó barom* leszen, azzal semmit ne mulasszanak ott” (40. sz.).

vasazás 'vasalás'. — 1569: „... azonkeppen zerzeoggýel hogý a^z my *wasazas* kel a^z *zeker kereol*” (62. sz.; de OklSz.: 1544.).

**vasgolyóbis.* — 1589: „Öreg *vasgolyobist* het [ti. találtam]” (111. sz.).

*vagy 'circiter'. — 1569: „... *vagy* negyed napja hogý nem főztek sert; . . . *vagy* négy hordó bort veszek, *vagy* két hordó lórét” (42. sz.; de NySz.: LevT. I, 134).

vaseke. — 1568: „... kewldtē . . . Ty^z *was eketh* Ty^z *was Rudath*” (1061. sz.).

vatalé. — 1568: „... kewldtē . . . egy *wathale* ejeteth Teulteleknek” (1061. sz.).

vaslapát. — 1570: „keth *vaflapatoth* d 40 [ti. vettem]” (19. sz.).

vaspécset. — 1570 k.: „Az *vafpécheteth* hoffa el Malýlko” (12. sz.).

**vászón.* — 1518 k.: „Más pártá öv fekete *vászónba* foglalva, aranyzott felülről” (1. sz.; de OklSz.: 1507.).

vél (*mire vél*). — 1569: „Immar nem thudom Mýre *welnij* es el wnthá warny” (60. sz.).

velencei. — 1574: „... a^z alajá valoth *velencheij* Thaffottath keth Reffeth” (205. sz., de *velencei-erős*: OklSz.: 1533.).

**verestarka.* — 1591: „Egy *verestarka* selyem párna héj” (133. sz.).

verni való 'kijáró, legelőre, tartásra való?'. — 1569: „... hogý *zeorjene* ewýs walamý *wernij walo* Jó ártánth . . . es *zalonnanak walo artanthis zereztés*” (60. sz.).

verő. — 1568: „Ittē kewltem harmycý [!] keth darab waffath mynd a^z harangh *werewjwel* S mýnd a^z ablaknak walo Roftelyra walo hozýw waffal” (1061. sz.).

**virginál?* — 1591: „Egy kicsin *virginál*” (133. sz.; de OklSz.: 1581.).

**viselt.* — 1518 k.: „Egy *viselt* fejkötő hímvel arannyal csinált” (1. sz.).

vitézlő. — 1556: „*Wüezlew* es nekem *zerelmes* fiam” (55. sz.; de SzófSz.: XVI. sz. k.).

vont ezüst. — 1570 k.: „Egy Korda *Vonth ezw't* e^w. Egy *wonth ezwft* zoknyat” (25. sz.; de OklSz.: 1564.; NySz.: RMNy. II, 88).

zaj 'jégzajlás'. — 1568: „... de a^zon eyel *zaka^ztha* el a^z hydath a^z Jegh o^zthan Haimbrkra kelletek ala Jwnnem de oth fem kelhetek el a^z Nagý *zaj* mýa” (58. sz.).

**zamzürő?* — 1591: „Csonttal rakott *zamzürő*” (133. sz.).

**zománc.* — 1518 k.: „... veres és mind a *zománca* aranyzott” (1. sz.).

**zsákmányol.* — 1567: „... de minthogy az németek éjjel-nappal ott forgottak és ott *zsákmállottak*, ha minden marhám elveszett volna sem mertem volna kimennem” (33. sz.; de SzófSz.: XVI. sz. k.).

zsvány. — 1569: „... ő neki is a *zsván* latornak írtam volt, hogý értem lator-ságát” (40. sz.).

Kovács István

Levelek a XVI. századból

Népfelkelés a harmincados ellen

1580. augusztus 23.

1.

Kegielmeteket illien dologbul kelletek meg talalnom, ez elmúlt napokban, ugý mint vigiefima tertia Augufti, menek ki ötöd magammal zolgaimmal az er melle vigiazni az utakra az mi zokafunk zerent, talalek pifkolti Jühöt (ki az Vajda birodalma) czazar folden az rezegej tarlon ket zazat kit az pifkoltiak hajtottak uolt meg az tauazzal czazar birodal-

388

mabul az harminczagiat en tulem el titkoltak, oth Inditatam el ez Juhokat eftue mint czazar condrabantiat¹, az mas partiak az pifkoltiak faluül utannam tamadanak fegueref kezzel, fel egez mel foldik mind harezoltak² uelunk vegre fokan telenek es petry neüü faluban ejtenek be ki az mi kegielmes feiedelmunknek birodalma, oth enis bizuan hogj az czazare mellet tamadnak, az harangot felre utettem, az harang zora az falubeliak fel tamadanak kerdek mi dolog oth meg ertuen hogj czazar harminczagia dolga mingiart el alla az falü mellolunk es az mas partiakat nekunk biztatak hogj ök mellettunk nem tamadanak, latuan ezt az mas partiak Jobban nekunk rohananak az faluban es meg zoritanak, en magamat halalos febbe ejtenek zolgajmat kit ide kit toua verenek es ig az czazar folden el uouek az czazar Juhat uifä hajtak

Azert az Iftenert kerem kegiemeteket talallion modon [!] kegiemetek az oltalomra mert igj az czazar³ mindenut el uez ez penig attul uagion az nagj tamadas, hogj kegiemetek femmiben nem akar oltalmazni, karoly mihal ra kulde az czazar zazloia⁴, el uüete az condrabantot panazolokodom kegiemeteknek⁵ femmiben mulek

Az utan ugian az Czazar zazloia alat azon karoliliak igen urek deakomat az pifkoltiak Imar keczer Jotenek ream czazar foldere, kit kegiemeteknek ez elotth meg irtám, moft karolhoz egj mel fold uoltam a houa ream Jottek az czazar foldere oth az czazare mellet en magamat halalos febben hattak, az czazar condrabantiat vizza vittik, nincz mit⁶ tennem, tuggia kegiemetek karolban az zazlo puzta helen uagion, femmi erofsegeben nincz honnan⁷ iegethetnem oket ez nag puzta foldon en magam keues uagiok, Az Iftenert ktek legien mellettem Iratna ktek Ruber vrammal az Zakmari kapitannak, dulatna meg az zakmari Nemetekkel az pifkoltiakat, hog az czazar folden az czazare mellet igj le uagnak es czazar Jouedelmet magoknak uezik Nam csak az vajda birodalmaba is es fele tiztartoknak nagj oltalmok uagion mi nap az zekelhidi harminczadolfnak csak zolgaýt hagigaltak meg az Varczot Miklos Jobagj az harminczad dolgaert, Varadbul mingiart zaz drabantot kultek reaiok eröffen meg dulattak oket. Annak felette az polgaraban be uüttek es erofsen meg buntettek, kegiemetek is oltalmazon az Iftenert es ezeknek buntefekrul talalion modot ketek csak ezt akaram kteknek tudafara adnom hogj eleb meg nem ir hattam kteknek oka ez uolt mert halalos febben uoltam, hogj ez dolog efet ez iouo vofar nap ket hete lezen, zolgamtul ktek mindent büüebben meg erth mert uelem uolt ez efeten, io ualazt varok ty kegiemetektul, mint bizodalmas patronifimtul [!]

actu[m] in Karolj prima die sept[em]bris A[nno] 1580

Kegiemetek meg boczafson irafomnak mert csak fel kelhetek moftis halalnak uagiok fia oly beteg vagiok az feiembul anny czontot zettek hogj az agiam veleiet fezkebul ki lattiak az nag farago fejzeuel ugj vagtak agion hogj ugian meg allot az feiemben, Az vriften taiften tarcza meg ty ktek io egefsegeben

Gre. Eg: D. V Stor' Humilis

Joannes Rakomazj

[Címzés:] Generofi ac Egregy Domini D: patrony obseruandis: feruitorium meorum humilimam commendationem.

(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3174. Az irás nem Rakomazyé, csak az aláírás. — Piskolt Bihar megyében van, Petri Szabolcsban. Az esetben igen érdekes, mint tart össze a határ ellenére a két falu népe, mihelyt a néptől elvett jószágról van szó.)

¹ Kihúzza: *igaz*; értsd *kontrabandiát*.

² Kihúzza: *ellenünk*.

³ Javítva: *chazare*.

⁴ A harmincadósok császári zászló alatt működtek.

⁵ Kihúzza: *az*.

⁶ Kihúzza: *tott*.

⁷ Kihúzza: *igi*.

2.

Az „agyon vágott” harmincados nem halt bele sebesülésébe, mert két hónappal később egy s a j á t k e z ú levelében számol be arról, hogy támadták meg éjjel kocsiján újra a jobbágyok:

Kegielmeteknek megý zolgalom az pifkoltýak dolgaboll mellette[m] valo segítfeget, merth az mell zemelyeket kegtek Ciaký dyenes waramhoz bochatott vala, ell vegeztek Ciaký vrammall hogy harmad eztem vafarnap eló allattia torwenre óketh Enis rea megiek akkorra minden kyzwletemmell.

Jolleheth ez alatt ill dolog törtenek rajtam, hogý Carolbol megiek vala Genchre hazamhoz chak egyedwll egý zegen nemes ember kochýan, Eyell előmben tamada ket ember, az kochit meg allatak nagý hirtelenfegwell, Een magamnak nekem dardakuall, es mikoron meg sertettek volna, ragadam zabliamath yett[em]be nem tagadhato[m], le vgram az kocýroll és maga[m] oltalmaban feltemben, myuell hogý mynapis vgý vaganak le, az egyiket meg sertogete[m] az mafik azt latwan ell futa, az kit meg sertetem meg holth, Carolý Lazlo vram Jobbagia volth ha annak okaýerth meg talallia kegtekét felöle, kez vagiok az törüenhez, de ó keg'me fem igen törekedik ellene[m], ertwen az dolgott,¹ mint effet legýen chak ezt akaram kegteknek tudafara adný, hogý ha valaký meg talallia kegtekét felöle, Erche keg'tek az dolgott, iften lattia meg ölnék ha mindennek szabadfaga lezen rajta, iften kegtekét tarchia meg io egeflegben actum In Carol: 13 no[vem]bris 1580

Ge: Eg: D. V. Stor' Humilis

Joannes Rakomazý

(Nem tudjuk, hogy folyt le a törvény Erdélyben, de Rakomazy uram rövidesen tokaji udvarbíró lett.)

A hortobágyi csiszárok baja a harminczadosokkal
1579.

Eöröký walo zolgalatünköth aýalýwk thy kegelmeteknek mynt Býzodalmas vraynknak, Az Vr Iftentheol thy kegelmeteknek mind leölky tefty iokoth kywanywk etc.

Pýnkefd eleöth egy hetel haytywk wala tyzen negý cheodert Mohý sokadalomra, es Mohyban akarywk wala megh fizetný az harmýczadtol [!], myerthogi annak eleöteb mindenkor oth harmýczadlottwk, Mykor annak okaerth az cheodereketh Tyzan altal hoztwnk wolna, es egy mer feöldnere el Jeöteönk wolna, Az Thokay harmýczados zolgaý minket el Irenek, es mind az tyzen negý cheödertth wyfza haytottak, mely cheoderek moftis oda wadnak, es semýkeppen adegh wéketh nem akarya megh adný, mygh ty kegelmetektol leüelet neky nem wýzeönk, köneörgeönk azerth thý kegelmeteknek mind tyzteledeö [!] es byzodalmas vrunknak, hagi thy kegelmetek parancholya megh az Thokay Harmýczadosnak, hogý az el weöt Cheöderek [!] mynekeo[n]k megh adgya, es mynket minden ok nelkeol megh ne nyomorychon, kyth thy kegelmeteknek mind öröky megh Igiekezeonk zolgalny; Twgywk penigh azt hagi thy kegelmetek ezt a dolgoth beöwebben az onody harmýczadostol megh ertette, thy kegelmetektol kegelmes walazt warywk

Thy kegelmeteknek alaztos zolgay

Polyka Vrban, Gelerd gienes, Derfe Ambros, Solyom

Myklos, Farago bali[n]t, Zábo Pal, Zabo Gergely, Egieken
es ohaton lakozok.

¹ Kihúzza: es.

[Címzés:] Humillima Supplicatio Colonor[um] poffeffionis Egieken [!] et Ohat (Orsz. Lt., Szep. Kam. Repres. 3172. A kamara ráírja a kérvényre, hogy bár nem akar példát adni, de ezúttal a harmincad lefizetése után kiadatják a csődöröket. A jegyzés kelte: 1579. július 17. Jól kiírt írás.)

A hajdúsági jobbágyok nyomorgatása

1582.

Szolgálatunkat aianliuk Vraflagodnak mint bizodalmas Nemes Vrunknak es kiuanunk Istentwl minden iokat te Vraflagodnak.

Touabba mielhog' bizonios es kiuallkeppen (!) ualo űwkfegeű dolgaink felől kelletek moftanfaggal meg tanalnúnk Vraflagodat keriwk azon Vraflagodath hogi meg botfalfa Vraflagod ha ielenletelwnkel meg bantatnek. Keoneorgeűwnk peniglen errwl uagion Vraflagodnal, hogi az mi nemw iobaga Czaűar w felfegeűnek Tiűantul uagion ugi mint Dorog, Nanas, Varias es Wid tuggia aűt vrafagod mellı niomorulth helien es allapatban legien fwwkeppen az Tórók miatt mellı azon iobag naprul napra egi okonnis maűonnis egi efet miattis maű miattis houatouabb mind nagiob niomorult allapatra iuth. Teob wnűegik koezot moftanlag ez igen terhels tiűtelendeo nemes Vrunk hogi az mellı Ispan moftan az iobagban uagion, kinek Benedek Deak Neue űertelen keptelen dolog az menj fattzoltataft teűen az falunkonn az okonn, merth tart tizen hat űolgat kiknek mind maguk űwkfegeűre ualot es mind louokra az Begeűlegen űagatnak es nagi űok keppen uagion romlafara az Begeűen iobagnak. Annakokaerth minth hogi annak elotteis az mikor affele űolga koezotwnk nem uolth űinten ugian meg telleűitettwk ha mi parantűolath czaűar w felfege emberjtwl iótt ualaminth űinten eronk uolth rea; moftann kóniorgwnk vrafagodnak hogi ez mi wnűegwnketh meg gondoluan uegie el rolunk vrafagod ezt az terhet ne kelleűfek űertelen ualo niomorufagra iutnonk es a helrwl el oűlanwnk. Ezfelett az minemw barom morhanak az mi mezejnkre ualo rea botlafafatul az űoműedfagbeliek fizeteft teűnek abbulis azt kiuanio . . . hogi űenth Mihalj¹ naptul foguan űent Georgj napig w neki aggia az eggik falu² Varias az mi affele fizetes iwne, mely fizeteft az Begeűen heleknek haűnara tartanank.

Vegezetre vitezleo Nemes Vrunk mj az kik Putnokj Boldifar űerjrwł az Czaűar w felfege feöldere mentwnk uala, wiűont azon elebbi hazunkba melj az Putnokj űerin uagion az Tokaj Vduarbiro parantűolattiabol uiűűa mentwnk es onnan űolgalliuk czaűart w felfeget mielhogı penig moftannis igen feneget bennwnket Putnoki igen felwnk meg niomorgatafatul merth ennek elótteis nagi kart uallottunk es niomorfagoth miatta, nem telleűfeggel tuggiuk mihez magunkat tartani Annak okaerth kóniorgunk Vraflagodnak hogi aggia ertefwnkre Vraflagtok ha kelle ualami biűtataft Vraflagtoktlw uarnunk hogi arra ualo kepeft tuggiunk mihez tartozni.

Isten tartűa meg Vraflagtokath.

Idem qui űupra v[ide]l[ice]t incolae
Dorog Nanas Varias Vid
űuplices

(Orsz. Lt., Szep. Kam. Repres. 3176, az 1582 okt. csomagban; a kiserő levél is ebből a hónapból van keltezve.)

¹ Kihúzva: *Georgh.*

² Kihúzva: *Vid.*

A püspök bordézs mája

Liszka, 1585. január 16.

Eorokke vallo folgallatunkot aialiuik Nnāk mint kegelmef Ngōf vrainkank

Emlekezhetik Ngatok hogi Nngtoknak enek elloteif koniorgottunk valla az borok fellol ef. Ntōk azt paranczolta valla hogi famon megí tudnok az borokat meni borunkat votte el pufpok vrunk v Ngā azirt az mint lam zerent megí tutuk ez el mult zeretben zaz öt borunkat uotte el Jol lehet az mint megí mondotuk volt Nnāk zaz het volt de az keteit viza atta volt az tauali penig tiztan zaz uolt

Az kit penieglen anak elotte el uot v Ngā anak famat mÿ nem tugiuk Hanem az mjnt gondolkottunk fellole kozel ez Ideig votte hat borunkot el kijrt adot vallami keufet kijrt femit nem adot az mint az tauali fizetefe megí mutatia mert tauali az zaz hordo borra adot zaz forintot ez eztendeoben peniglen adot flo 100 es flo 40 aztis penielen [!] niarban attak de furetben az kinek egi bora kinek ketot votte el femmit nem attanak erotte, azirt moftanif koniorog'i Nnāk az fegin varaf. hogi czelekednek kegielemefon Ngatokat [!] az fegin varafsal kit orroke folgalna megí Nnākat [!] az fegin varaf, Isten tarcza megí Nākat az vÿ eftendoben, Datum ex opido lizka 16 die Januari A 1585

Judex opidi lizka
ciuefque Jurati

[Címzés:] Ez leuel adafsek az mj Ngōs vrainknak czafsar v folsege fő kamorafsinnak nekunk kegielmef varainknak [!]

(Orsz. Lt., Szep. Kam. Repres. 3178. Egyszerű paraszti kéz írása. Liszka Zemplénben van, Tokaj szomszédságában.)

Kétezer veder bor

Nagybánya, 1582. december 8.

Wytezleo Nemes Vraink mi nekeonk mindenkor kegies gondwifeloink es Isten utan otalmink, minden lelki es testi aldalfitt kiuanuan Itenteol Vrafagtoknak, hiwfiges zolgalatunkatt iriuk.

Meg ertettwk az Vrafagtok leuelibeoll mind penig zoualis az vrafagtok embereteoll az Vrafagtok kiuanfagatt az kett efer veder bornak maftan vyonnan adafa felelol, melly dolog mj nekeonk mindniaian es az zegin kwllfignek melly igen terhes es nehez dolognak lattaffek eligkippen leuleonkben meg fem irhattiwk, holott meeg az eleobi teoleonk meg igert kett efer veder facczank ki zedifiben immar fok napoktull fogua vegett nem irteonk kyertes meni zantalan fok gialazas es fyuas riualfal ualo reank kialtafa ligien az zeginfignek ugy mint illien zvk fwlden es illien nagj sacczban irni megh nem giwzzwk: Ell annyra hogj fokan keozeoleonk batorfaggall azt kialthiak hog meegh az pogan theoreok kwztis aholl kett fele fjzetnek illien kiczin hellreoll ennj facczall meg irnek, es meegh ez vtannis ha Vrafagtok rajtunk nem keneoreoll fokan inkab akarnak mas byrodalomban innen kj mennj kik fok heliekreoll ez kiczid romlott es pusta varafban iwuin meg telepettek uolltt, hogj nem mint az mit naponkint valo taplalafokra estendeoczaka fok telli nyari niomorufagoknak ell zenuedifiuel kerefnek, zemek lattara azt nagj iohok zakadua minden estendeoben fele zegh (!) arron teoleok ell vegiwk, es felefigesteoll giermekesteoll w magok ehel haloa legienek, Nemelliek borok fenekitis akariak kj uagnj kitt hogj meg ne merienek czielekednj nekonkis rea gondunk vagion: Mellÿ fok reank kialtafokirtes nagj' fyrankozalfall minden fele panazolkodafokirtt kit kelliem meg feddeneonk auagj meg bwntetneonk mj magunk fem tuggiuk,

Mert űgjan foha nem tũggiũk hogj ez zegin romlott varafon illien nagj facez es infigh leũtt űolna eccernell teobzũr kibeol az zeginlig meegh maftis fok kj nem fefelhe tett, akkoris iollehett minthogj keũt iũben attũnk az ellfũkett oczioban attũk az mafodik zedift peniglen ű felfige Camoraia azon arron veotte ell az mint kwzeonfiges kippen kũzteonk iart. Aũirt az hatalmas Iftenirtis Vrafagtokat kiriũk es keũneũrgeonk alazatofon egũz varafũll Vrafagtok minkett az Hett[!jeũer veder bor felett (ha azt illien kiezin romlott pũũta varafon kj giũteogethethiũk) ne banczion az keũt eũer veder bornak viũonna azon elũebi arron valo adafaual mert femmikippen ehel halokka nem leheteũnk, Nem igũrheteũnk, mert ez zegin romlot varafnak nagj ob reũenek az heũt eũer veder bortull csak annj fem marad kiũel ez fetit telbũl magatt kj taplalhattna, csak igen zamos nehan' emberneũl marad valamj keũes bor, es ha Vrafagtok azoktũlis ell veũi atalan fogũa bũzonnal irhattiũk vrafagtoknak hogj az zũleo hegũ miũeletlen marad kibeũll ű felliginekis felette nagj kara keũũetkeũik es kiũel mũs ennelis nagj ob romlasba iũtũnk az kiben va-gjũnk. Vrafagtoknak ez'ak eũell aialhatthiũk es igũrhetthiũk magunkatt hogj ha ahold kũzũwtũnk aki eggieczkett vagj ketteũt meg fugorgatott zũkfigire, vrafagtok kũz pinũt rea kũlduin az mint kũzeonfigelen kũzteonk iar ahold talalũnk kiũek vagiũnk mi magũnkis minden teũrekeũisonkel vennj. Iũten elteffe Vrafagtokat nagj fok io eũtendeokigh. Datae ex Riũũlis Dominarum die 8 decembris Anno domini 1582

V. G. et E. *dominationum* semper clientes additiffĩmi
Judex et Jurati ciũes cum tota Communitate
Riũũlenfi:

(Orsz. Lt., Szep. Kam.; Repres. 3176. A bírõt Mészáros Lukácsnak hívták; a kamarai levelezésben számos sajtókezũ írása van; ez valamelyik deákja kezétõl származhatik.)

ECKHARDT SÁNDOR

NYELVJÁRÁSOK

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálatai

1. Folyóiratunk múlt évi évfolyamában (LV, 426—34) beszámoltunk a magyar nyelvatlasz munkálataiban addig elért eredményeinkrõl, a legközelebbi jövõ feladatairõl. Azóta munkálataink jelentõsen elõrehaladtak, a beszámolóban kitũzõtt feladatok nagy részét megoldottuk, de ugyanakkor újabb feladatok kerültek napirendre. 1960. január 20—26. között a nyelvatlasz munkaközössége Nagymaroson ismételten értekezletre űlt össze, részben hogy számba vegye és értékelje az elmũlt évi munkát, részben hogy meghatározza az 1960. évben elvégzendõ teendõket, sõt nagy vonalakban a további évekre is kijelõlje az atlasz munkálatainak irányát. Ebben a beszámolómban egyrészt az elmũlt év munkájáról, másrészt az elõtũnk álló feladatokról kívánunk számot adni.

2. 1959-ben is folytattuk az atlasz gyũjtõmunkáját, s e téren értũnk is el bizonyos eredményeket. Terveinknek megfelelõen a hazai kutatópontokon befejeztũk a kérdõív I. részével végzendõ gyũjtéseket, illetõleg újragyũjtéseket,¹ s ezt a munkát v é g é r v é

¹ Mint ismeretes, az atlasz gyũjtési munkálatai 1949-ben indultak meg. Ebben az idõben kérdõívünk anyaga némileg más volt, mint a mai. A címszavak egy része az elsõ gyũjtések tapasztalatai alapján kimaradt, põtlenül bevettũnk néhány új címszõt, megváltoztattuk néhány címszó grammatikai alakját stb. A gyũjtés kezdetén még nem volt

n y e s e n l e z á r t u k . A kérdőív II. részével történő gyűjtést — sajnos — nem tudtuk befejezni, s három kutatópont anyagának összegyűjtése 1960-ra maradt. Ezt a munkát is elvégezzük azonban legkésőbb március közepéig.¹

Folytattuk az országhatárokon kívüli magyar anyanyelvű lakosság körében végzendő gyűjtéseket is, s e téren is vannak eredményeink. Két kutatónk (IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA) Szlovákiában újabb 4 kutatópont anyagát gyűjtötte össze, s ezzel a gyűjtést itt — 26 községgel — be is fejeztük. Két másik munkatársunk (BENKŐ LORÁND, LŐRINCZE LAJOS) a Román Népköztársaságban gyűjtött 2—2 hónapig, s így romániai feldolgozott kutatópontjaink száma is 22-re emelkedett. Ez év októberében minden valószínűség szerint újabb három-négy kutatópont anyagának összegyűjtésére lesz alkalmunk. Nem sikerült megkezdeni a munkát 1959-ben a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság és Kárpát-Ukrajna területén, de minden reményünk megvan arra, hogy ebben az évben a gyűjtés ezeken a területeken is megindulhat.² Egyelőre kevésbé kecsegtető az ausztriai (burgenlandi) gyűjtés lehetősége, reméljük azonban, hogy a két ország kulturális kapcsolatainak kiszélesedésével, a nem is nagyon távoli jövőben, erre is sor kerülhet.

3. A hazai és külföldi gyűjtések mellett lényegesen előre haladtak az atlással kapcsolatos belső munkálatok is. Elkészült az I. rész anyagának a munkatérképekre való vetítése. Befejeződött a munkatérképeknek a gyűjtőfüzetekkel való filológiai egybevetése, mégpedig az I. rész anyagán teljesen, a II. rész anyagának körülbelül a 40%-án (a 408. kérdéstől végig). Munkatérképeink nagy része ma tehát már teljesen hűen tükrözi a gyűjtések anyagát.

Elkészítettük a belső ellenőrzés megkönnyítését szolgáló hangtani összesítő lapokat is az *á, ó, ő, é* fonémák hangszínéről, valamint az *á* utáni *o*-zásról az egész ország területéről, a nyílt e hangszínéről a Dunántúlról, továbbá az *e* és az *é* hangszínéről az ország keleti—északkeleti vidékeiről, arról a területről, ahol a két hang között fonematikus különbség nincs. (Részletesebben l. i. h. 428—9.)

Az ez évi nagymarosi értekezlet javaslatára pótlólag hasonló összesítő lapot készítettünk még két más érdekes és fontos jelenségről is, mégpedig a szóvégi mássalhangzók zöngétlenüléséről (*zab ~ zAB ~ zAp; rozs ~ rozS ~ ros; tűz ~ tüz ~ tüssz; stb.*) a Dunántúlon, s az *l, r, j* nyújtó hatásáról — ez utóbbit szintén fonetikai helyzetekre bontva — a keleti részeken s a Duna—Tisza közén.

Itt is hangsúlyozni kívánjuk, hogy összesítő lapjaink házi használatra szánt *m u n k a e s z k ö z ö k*, amelyek igen nagy mértékben megkönnyítik az ellenőrzés belső előkészítését, megkímélik az ellenőrzés előkészítését végző munkatársakat attól, hogy ha egy-egy térképlapon, egyik-másik kutatóponton egy bizonyos jelenséggel kapcsolatban problémák merülnek fel, az illető jelenséget hordozó minden lapot összevevessenek; rámutatnak arra, hogy egy-egy jellegzetesség mennyire tekinthető nyelvjárási ténynek, vagy mennyire jelentkezik benne a gyűjtők között mutatkozó hallási—feljegyzési különbség, esetleg egy-egy gyűjtő következetes torzítása, sematizálása. Semmiképpen sem tekinthetők azonban ezek az összesítő lapok tudományos összegezeseknek, mert ilyen célra

meg mai nyomtatott „szabvány” gyűjtőfüzetünk. A munkában ekkor még részt vett több olyan szakember is, akik 3—4 kutatópont anyagának összegyűjtése után kiváltak a munkából. Így ezeket a kezdeti gyűjtéseket próbagyűjtésnek tekintettük, s nagy részüket újra gyűjtöttük. (Azoknak, akik a munkából már a kezdet kezdetén kiváltak, valamennyi gyűjtését megismételtük.) E kutatópontokról tehát tulajdonképpen két gyűjtésünk van, hivatalos gyűjtésnek azonban az újragyűjtést tekintjük, s a régi gyűjtést próbagyűjtésként kezeljük.

¹ A gyűjtés azóta befejeződött.

² Jugoszláviában 1960 áprilisában már meg is indult.

ezeknek a jelenségeknek sokkal alaposabb, gondosabb differenciálása szükséges, mint ahogy mi tettük, s az adott esetben és célra tennünk kellett.

4. Az 1958. év munkájáról és problémáiról beszámolva részletesebben ismertettem a diftongusok jelölésével kapcsolatos nehézségeinket (i. h. 430—1), hogy tudniillik füllel csak a diftongusok hangszíne érzékelhető többé-kevésbé pontosan. A mennyiségi viszonyok, főképpen pedig a nyomaték elhelyezkedése egyszeri hallás után többnyire még gyakorlott füllel sem állapítható meg eléggé határozottan. Ezen a nehézségen az adatok megismételtetése sem segít, ugyanis ez a két tényező igen gyakran változik. Éppen ezért a munkaközösség hosszú viaskodás után 1959 elején úgy döntött, hogy kiadásra kerülő anyagunkban csak a diftongusok hangszínét fogjuk feltüntetni, a mennyiséget és a nyomatékot nem jelöljük. Ugyanakkor elhatározta a munkaközösség, hogy azokon a területeken, amelyekben a diftongálás szinte általános, a nyomatéktalanság, illetőleg a nagyon rövid ejtés jelölésére szolgáló felemelést (*ié, uó, üö, éi, óu, ői*) sem alkalmazzuk, s az említett jelek helyén *ie, uo, üö, ei, ou, öi* jelöléssel élünk. Az ez évi nagymarosi értekezlet az utóbbi határozatot megváltoztatta, s úgy döntött, hogy a felemelést a jelölésben megtartjuk, ugyanis az anyag alaposabb átvizsgálása után úgy látjuk, hogy ha az egyébként célszerűnek látszó egységesítést erre a jelölésmódra is kiterjesztenénk, néhány finom és nagyon is valószínűnek látszó sajátosság feltüntetéséről mondanánk le, — elsősorban a dunántúli és az észak—északkeleti részekben.

5. 1959. évi „belső” munkánk legfontosabb és mennyiségi szempontból is legjelentősebb része a gyűjtött anyagnak az ellenőrzésre való előkészítése volt. Arról, hogy az ellenőrzést mi tette szükségessé, itt nem kívánok beszélni. Ezt részletesen kifejtettem a már említett beszámolóban (i. h. 427—8). Most inkább arról óhajtok részletesebben beszámolni, hogy milyen elvi elgondolások alapján, milyen gyakorlati módszertani eljárásokkal végeztük ezt a munkát.¹

Atlaszunk anyagát — mint már ezt közöltük — három részletben kívánjuk közzétenni (vö. i. h. 433). Az ellenőrzés előkészítését a közléteendő anyag első részletének kérdőívünk I. részéből származó anyagán, kb. 340 térképen végeztük el 1959-ben. 1960 első felében befejezzük az előkészítést a kérdőív II. részéből kiemelt anyagon — kb. 200 térképen — is.²

Az ellenőrzés előkészítésében az az általános elv irányított bennünket, hogy egyrészt pótoljuk a gyűjtésben mutatkozó kisebb hiányokat, anyagunkat igazítsuk ki a kérdőívben a gyűjtés tartama alatt bekövetkezett változásoknak megfelelően, s végül ellenőrizzünk minden olyan adatot, amely akár hangtani, akár alaktani, akár szöföldrajzi szempontból erősen kéri a környezetéből, tehát amelyekkel kapcsolatban alapos okunk van annak feltevésére, hogy a megkérdezett adatközlőnek erősen egyéni jellegű s az illető község nyelvjárásával szorosabb kapcsolatban aligha levő adatai. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy ezeket az adatokat sem tekintjük feltétlenül rossznak, helytelennek, hanem csak ellenőrizni kívánjuk őket, a helyszínen akarjuk megállapítani az értéküket, azaz az ellenőrzés előkészítése során egyetlen térképre írt adatot sem tüntetünk el, egyetlen adatot sem tekintünk meg nem levőnek.

¹ Az előkészítés elvi alapjait a munkaközösség állapította meg, a munkát gyakorlatilag azonban DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU végezte. A technikai jellegű munkálatokban részt vett MEGGYES KLÁRA is. E téren végzett munkájukról DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU a nagymarosi értekezleten beszámoltak a munkaközösségnek. Beszámolójuk alapján — megnézve a térképek konkrét anyagát is — elgondolásaikkal, gyakorlati megoldásaikkal a munkaközösség néhány apróbb, kevésbé jelentős részletkérdés kivételével egyetértett.

² Azóta az ellenőrzésre való előkészítésnek ez a részlege is befejeződött.

E mellett az általános elv mellett a munkaközösség részleteiben is igyekezett körvonalazni azokat a szempontokat, amelyeknek alapján el kell döntení, hogy egy adat ellenőrzendő-e vagy sem. Ez fontos már csak az előkészítésben követendő gyakorlat egy-ségessége szempontjából is.

Ezek a szempontok — előkészítő munkánk során mi is ezeket követtük — főbb vonalaiban a következők.

Ellenőrizni kell, tehát a kutatóponton újból meg kell kérdezni:

A) Azokat a kérdéseket, amelyekre valamilyen okból nincs adatunk. — Az ilyen jellegű kérdéseket sem kérdezzük természetesen újból akkor, ha az adathiány nagyobb területre jellemző, azaz a térkép világosan mutatja, hogy a kérdéses vidéken maga a fogalom ismeretlen. Ez elsősorban szóföldrajzi jellegű kérdéseknél fordul elő — pl. *hajdina*, *naspolya* —, hangtani, alaktani jellegű kérdéseknél ezzel a problémával csak igen ritkán találkozunk.

B) Azokat az adatokat, amelyekkel kapcsolatban a gyűjtés befejezése után is kételyek maradtak bennünk, tehát amelyeket a térképre is ceruzával, esetleg ?-lel írtunk.

C) Azokat az adatokat, amelyeket más nyelvtani alakban kaptunk meg, mint amelyet keresünk (pl. *morzsol* helyett *morzsojjuk*, *apját* helyett *apa*, *levél* helyett *levele* stb.).

D) Azokat a hangtani jellegű kérdéseket, amelyeknél a számunkra fontos szó helyett csak más, rokonértelmű szóra van adatunk (pl. *jászol* helyett *vájjó*, *rühes* helyett *viszketeges*, *repül* helyett *száll* stb.). — Ilyen esetben a térképre csupán a címszó helyi realizációja kerül majd, de terveink szerint jegyzetben közölni fogjuk a kérdésre kapott rokonértelmű adatokat is, sőt — amennyiben ilyenek vannak — az illető szavak használati körére, megterhelésére vonatkozó megfigyeléseinket is.

E) Mindazokat az adatokat, amelyeket direkt kérdésre kaptunk csak meg, tehát a térképre is || jellel írtuk őket; adatainkat ugyanis — mint ismeretes — indirekt módszerrel, rávezetéssel gyűjtjük, s a keresett szót az adatközlő előtt nem mondjuk ki.

F) Azokat a kérdéseket, amelyekkel kapcsolatban a gyűjtő vagy azt állapította meg, hogy a fogalmat nem ismerik (tehát az adat helyét a térképen tintával kihúzta), vagy azt, hogy a fogalomnak nincs neve (tehát Ø jelet írt a térképre) akkor, ha a környező kutatópontokon a kérdésre teljes értékű adataink vannak.

G) Azokat az adatokat, melyek a gyűjtő megítélése szerint a kérdéses kutatóponton csak a passzív szókinésben élnek (tehát a térképen hullámos vonallal vannak aláhúzva), vagyis ismerik ugyan őket, de mindennapi beszédükben nem nagyon használják; továbbá azokat, amelyek valamilyen más magyarázó jellel — [ ], < >, () stb. — vannak ellátva, akkor, ha ezek az adatok a környező kutatópontokon mint teljes értékű adatok, tehát csak magyarázó jel nélkül fordulnak elő. — Olyan esetben azonban, amikor a magyarázó jellel ellátott alak variánsként fordul elő — például az *óma* szó területén elszórtan egy-két [*alma*] adat vagy az *iskola* szó területén néhány elszórt (*oskola*) alak — a környéken általában nem kerestük a magyarázó jellel ellátott alakokat.

H) Azokat az adatokat, amelyekben az F)–G) pontban említett eset fordítottja áll fenn, azaz van teljes értékűnek jelzett adatunk egy fogalomra olyan kutatóponton, amelyre a környező kutatóponton nincs adat; magyarázó jel nélkül áll olyan adat, amely a környéken eléggé egyöntetűen magyarázó jellel van ellátva.

I) Mindazokat az adatokat, amelyeknek hangjelölésében lényeges különbség mutatkozik a környező kutatópontok megfelelő hangjaihoz viszonyítva (például *ö-ző* környezetben *ë-ző*, *í-ző* környezetben *é-ző*, monoftongusos környezetben diftongusos alak stb.), — de természetesen csak akkor, ha az illető kutatópont a környezethez viszonyítva nem újabb település, illetőleg, ha a kérdéses jelenségen belül nincs ingadozás a környező kutatópontokon sem. (Az utóbbi esetben követendő eljárásunkra még vissza fogok térni.)

K) Azokat az alaktani és szóföldrajzi jellegű adatokat, amelyekben a környezet-bez viszonyítva feltűnő alaktani, illetőleg szóföldrajzi eltérést találunk. Például egy területen *tanulí*-féle alakok vannak, de egy községben csak *tanujja*; egy területen *kácsa*-féle alakokat találunk, egy kutatóponton *réce* is van; stb.

Nagyjából az elmondottakban foglalhatjuk össze az ellenőrzés előkészítésében követett elveinket. Ezeken kívül felmerült azonban néhány más szempont is, amit az ellenőrzés előkészítése során figyelembe kellett vennünk, s aminek következtében ellenőrzendő anyagunk nem kis mértékben növekedett. Az első és legfontosabb kérdés, amivel szembe kellett néznünk, s amelynek következményeit atlaszunk anyagából a lehetőség szerint ki kell majd küszöbölnünk — mégpedig éppen az ellenőrzés révén — a s e m a t i z á l á s v e s z é l y e. Ez a veszély legélesebben és legszembetűnőbben a nyílt *e* jelölésében mutatkozott meg a Dunántúl elég jelentős részén. Itt ugyanis — mint erről már beszámoltam (i. h. 431) — kutatóink egészen a legutóbbi időkig kevés kivételt nem tekintve megelégedtek az *e* nyíltabb voltának (*e*) feltüntetésével, a nyíltság fokát azonban általában nem jelölték, jóllehet erre jelölési rendszerünkben meglelt volna a mód (*ĕ, ă*). Azaz ezt az érdekes és egyes dunántúli területekre nagyon jellemző jelenséget erősen elsematizálták. Ez atlaszunk mai anyagának kétségtelenül súlyos hibája, hisz más, nem jellemzőbb és fontosabb hangtani jelenségeknél egészen finom jelölésre törekedtünk. Ennek kiküszöbölésére mai anyagunkból a körülbelül Győr—Székesfehérvár—Dombóvár—Barcs vonaltól nyugatra eső területeken minden *e*-t tartalmazó adatot — egy-két egészen új gyűjtés kivételével — újrakérdezzük, ellenőrzünk.

Igyekszünk kiküszöbölni a sematizálásnak más téren jelentkező megnyilvánulásait is. Ebben igen nagy segítséget adtak hangtani összesítő lapjaink. Ezek felhasználásával kutatópontonként megvizsgáltuk, hogy egy-egy hangnak vagy hangtani jelenségnek a jelölése mennyire egyezik a környező kutatópontokéval, vagy mennyiben tér el tőlük. Ha a környezettől való eltérés jelentős, az illető kutatóponton a kérdéses jelenség körébe tartozó minden adatot ellenőrzi. Például az A/17. kutatóponton az *á* fonéma minden fonetikai helyzetben *á*-nak van jelölve, csupán hangsúlyos helyzetben jelölt a gyűjtő 1—2 magasabb nyelvallású *á-t* (*ǎ*). Ezzel szemben mintegy 60—70 kilométeres körzetben, legalább 30—40 kutatóponton gyűjtőink az *á-t* általában magasabb nyelvallásúnak (*ǎ*) jelölték, s az *á* gyűjtésükben csak gyenge megterhelésű variánsként fordul elő. Az A/17. kutatóponton az *á* hangok jelölésében tehát a környezethez viszonyítva valami zavar mutatkozik. Lehet, hogy igaza van a gyűjtőnek, de lehetséges, hogy nincs, s ezt a helyszínen kell ellenőrizni. Az A/17. kutatóponton tehát minden *á-t* tartalmazó adat ellenőrzendő. Vagy: a P/16. kutatóponton az *é* fonéma jelölése általában *é*, s csak hangsúlytalan helyzetben van egy-két *ĕi*-típusú diftongus. A környék kutatópontjain azonban az *ĕi* típusú diftongus az általános, az *é* csak mellékvariánsként fordul elő. Vagy: a P/7. kutatóponton *é* fonéma helyén *ĕi* típusú diftongust és *e* monoftongust találunk. A környező kutatópontokon azonban egyöntetűen *ie* típusú diftongusok is vannak az *ĕi* típusúak és a monoftongusok mellett. A P/16. és a P/7. kutatóponton tehát az *é* fonémát tartalmazó adatok ellenőrzendők. Hasonló felfogásban vizsgáltuk végig a többi jelenséget is.

Atlaszunk anyagából mások gyűjtötték a kérdőív I. részét és mások a második részt. Éppen ezért kutatópontonként összehasonlítottuk azt is, hogy a két rész hangjelölése között nincs-e szembetűnő különbség. Ha ilyen akadt — minden jelenségnél találkozott egynéhány —, ugyanúgy jártunk el, mint ahogy az előbb vázoltam. Ilyen esetekben azonban többnyire mindkét résznek az illető jelenség körébe tartozó anyagát ellenőrizzük.

Nyilvánvalóan felmerülhet a kérdés, mit is tekintünk az előkészítés során „szembetűnő különbség”-nek. Mikor szembetűnő már a különbség, és mikor nem az még. Szembetűnő különbségnek tekintettük hangtani szempontból a következőket:

A) Ha egy területen egy hangnak több variánsa van (pl. $\acute{a} \sim \acute{a}$), ennek egy pontján nincsenek variánsok (csak $\acute{a}$ van, vagy csak $\acute{a}$). — Ha egy területen egy főalak mellett (pl. $\acute{a}$) a variáns megterhelése egységesen egészen ritka — pl. 50—60 $\acute{a}$ mellett 3—4 $\acute{a}$ jelentkezik —, s e terület egy kutatópontján egyetlen $\acute{a}$ -s adatot sem jegyzett le a gyűjtő, ilyenkor a teljes anyag ellenőrzését mellőztük. Úgy gondoltuk ugyanis, hogy a mellékvariánsra egy-két adatot úgyis fogunk kapni azokban az $\acute{a}$ -s szavakban is, amelyeket más okokból kell ellenőrizni.

B) Ha egy területen egy fonéma variánsokban jelentkezik (pl.: $\acute{a} \sim \acute{a}$; $\acute{e} \sim \acute{e}$ típusú kettőshangzó; stb.), de a variánsok aránya alapvetően más. Itt gyakorlati mércéül körülbelül a 4 : 1—1 : 4 szembenállást tekintettük az elfogadhatóság határának. Azaz ha 100 $\acute{a}$ -t tartalmazó adatból az $\acute{a}$: $\acute{a}$ megterhelésnek aránya A kutatóponton 50 : 50, B-n 60 : 40, C-n 35 : 65, D-n 20 : 80, E-n 75 : 25, F-en 10 : 90, G-n 90 : 10, akkor A—E kutatópont adatait nem ellenőrizzük, F és G kutatópontéit igen. — Ennek a „mérce”-nek a helyes volta természetesen vitatható, de valahol az ellenőrzésnek határt kellett szabni, ellenkező esetben ellenőrzendő anyagunk rettenetesen felduzzadna. Fontos továbbá az is, hogy lehetőleg minden térképnél és jelenségnél nagyjából azonos mértéket alkalmazunk.

C) Alaktani és szóföldrajzi szempontból a „szembetűnő különbség” tényének megállapítása már viszonylag egyszerűbb. Az ilyen lapoknál ellenőrzésre kijelöltük mindazokat az adatokat, amelyek az alaktani megoldást, illetőleg a szóhasználatot illetően elütöttek a környezet általános képétől. Vagyis ha például olyan területen, ahol a köznyelvi *Sándorékhoz* allatívisi értékű alak egyöntetűen *Sándorék*, de egy kutatóponton csak *Sándorékhoz*, esetleg *Sándorék* ~ *Sándorékhoz* alakot találunk, a *Sándorékhoz* alak értékét megkérdezzük. Vagy ha például az *egres* szó térképén a *piszke* terület adatai között előfordul egy magános *büszke*, *köszméte* vagy *egres*, ezeknek is utánakérdezzük.

Az egyes térképeknek ellenőrzésre való előkészítésében alkalmaztuk az „egyharmad fokos (időtartamnál fél fokos) különbség figyelembe nem vevésé”-nek elvét. Azaz ha egy területen csupa *buza*, *szép*, *öt*, *lő*, *szekérén* adat között akad egy — az illető kutatóponton akár egymagában álló — *buzá*, *széjp*, *öt*, *lő*, *szekérén* adat, ezeket nem kérdezzük meg; — de természetesen csak akkor, ha ez a jelölés az illető kutatóponton nem sematikus. Az „egyharmad fokos” elv természetesen csak hangtani jellegű térképek, illetőleg alaktani és szóföldrajzi térképeknek hangtani vonatkozású előkészítésében alkalmazható.

Az előkészítés során alkalmaztuk a „területi elv”-et is. Ez azt jelenti, nem törekedtünk arra, hogy egy-egy térképünkön minden kutatópont tükrözze a kérdéses jelenség minden variánsát, hanem megelégedtünk azzal, hogy ezek a variánsok azon a területen belül, amelyre jellemzőek, jelentkezzenek. Tehát például ha egy területen az *ó* fonémának *ó* ~ *ou* variánsai vannak, s A községben *hó*, B-ben *hou*, C-ben *hó* ~ *hou* adataink vannak, A-ban és B-ben nem keressük a hiányzó másikat; vagy *ablaka* ~ *ablakja* váltakozás esetén a magában álló *ablaka*, illetőleg *ablakja* alakot is elfogadtuk abból a megfontolásból, hogy a kérdéses jelenség képét egy adatra (térképre) vonatkoztatva maga a variánsokat hordozó terület mutatja meg. A területi elvet hangtani, alaktani, sőt bizonyos mértékig szóföldrajzi jellegű lapokkal kapcsolatban is alkalmaztuk. (Az „egyharmad fokos elv” és a „területi elv” kérdéseit a közeli jövőben folyóiratunk hasábjain részletesebben fogjuk tárgyalni, így én most nem foglalkozom velük bővebben.)

6. Az ellenőrzésre való előkészítés alapja mindig egy-egy térkép volt, nem pedig egy kutatópont teljes anyaga. Minden térképen a térkép — hangtani, alaktani, szóföldrajzi — jellegének megfelelően megvizsgáltuk azt, hogy a vizsgálandó jelenség mutat-e valamiféle földrajzi tagozódást. (Térképeink zöme természetesen mutat.) Ha igen, azt a térképre ceruzával halványan fel is vázoltuk magunknak. Ezután ezeken a kisebb egységeken belül kutatópontként végighaladva megvizsgáltunk minden adatot, hogy fentebb vázolt szempontjaink alapján ellenőrzésre szorulnak-e vagy sem. — Csak

mellékesen jegyzem meg, hogy alaktani és szóföldrajzi jellegű lapjainkat hangtani szempontból is ellenőriztük, s e tekintetben lényegében ugyanolyan követelményeket támasztottunk velük szemben, mint a hangtani jellegű térképekkel.¹

Minden ellenőrzendő adatról külön cédulát készítünk. Minden cédula bal felső sarkába felírjuk a kutatópont betűjét és számát, jobb felső sarkába a kérdéses adat számát. Kiírjuk az ellenőrzendő adatot, illetőleg jelezzük az adathiányt, s egyúttal aláhúzással felhívjuk a figyelmet arra is, hogy az illető adatot miért jelöltük ki ellenőrzésre: *írgyon, ökör, hēt ~ hēt*. (A kérdéses szóban az aláhúzott hang a környezet vallomása alapján szokatlan; *i, ő, é ~ e* hangot várnánk.) Ha egy adat mellé valamelyik kutatóponton más variánst is várnánk, ezt is jelezni szoktuk: *Károl (? Káró)*; sőt ha adathiány van, akkor is fel szoktuk tüntetni, hogy a környezet alapján mi a várható alak: — (*? űket*). Ha az értékeléssel nem értünk egyet, akkor kiírjuk a kutatópont valamennyi adatát, s „ért.” jelzéssel figyelmeztetünk az értékelés kétes voltára: *kűsűp (kisűp)* (ért.!).

Azokról az adatokról, amelyek abból adódnak, hogy egy területen vagy egy kutatóponton egy bizonyos jelenség valamennyi adatát ellenőrizni kell, az ellenőrzés előkészítése során nem készítettünk külön cédulákat, csupán emlékeztető feljegyzést, s ezeket egy-egy kutatópont ellenőrzendő anyagának összeállításakor a térképek alapján soroljuk be a cédulázott anyagba.

Az ellenőrzés előkészítésének befejeztével kutatópontonként összeállítjuk az ellenőrzésre kijelölt anyagot, s bemásoljuk kemény kötésű szabványfüzetekbe, egymás után a kérdőív I., illetőleg II. részéből származó anyagot, mégpedig lehetőleg olyan méretű füzetbe, hogy a később kiadásra kerülő turnusok ellenőrzendő anyaga is beleférjen, azaz minden kutatóponton az egy, illetőleg két gyűjtőfüzet mellett egy ellenőrző füzet is lesz.

7. A helyszíni ellenőrzés módszere eddig inkább csak elméletben alakult ki, egyes gyakorlati kérdéseinek tisztázására az 1960 második felében megtartandó próbaellenőrzések után kerülhet sor. Annyi azonban már most is kétségtelennek látszik, hogy két ellenőrző brigád fog működni. Egy-egy brigádnak három tagja lesz. A brigád állandó tagja az a két gyűjtő, aki az ellenőrzés előkészítését végezte, s váltakozva részt vesz a munkában a munkaközösség többi tagja is, azaz a két brigád valószínűleg így alakul: DEME LÁSZLÓ, valamint BENKŐ LORÁND, KÁZMÉR MIKLÓS, VÉGH JÓZSEF; — IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, LŐRINCZE LAJOS. Harmadiknak csatlakozik hozzájuk egy szervező-felvételező munkatárs (FARKAS VILMOS, SZÉPE GYÖRGY, VÉGH JÓZSEF, illetőleg a keleti részeken SEBESTYÉN ÁRPÁD is). A két brigád két állandó tagja évenként legalább kétszer közös gyűjtésen is részt vesz.

A szervező-felvételező munkatárs feladata a gyűjtés külső feltételeinek (szállás, ételme) megteremtése, adatközlők szerzése, a községre, valamint az eredeti gyűjtés adatközlőire vonatkozó adatokból az esetleg hiányzóknak pótlólagos összegyűjtése. Ezenkívül minden kutatópontról — 2—3 adatközlőtől — összesen mintegy 15—20 perces hangfelvételt készít, magnetofonra vesz körülbelül 20, az első turnus anyagából előre kiválasztott kérdést, s ha a szükség úgy kívánja, esetleg többet is; továbbá fényképfelvételt csinál előre meghatározott tárgyról. Amennyiben ideje engedi, munkájának befejezése után előre megy a következő kutatópontra, s ott a gyűjtést előkészíti.

A gyűjtést az ellenőrzés során a két gyűjtő mindig együtt végzi. Az I. részből származó anyagot az eredetileg is az I. résszel, a II. részből származó anyagot a II. résszel

¹ Mint említettem, azokon a kutatópontokon, amelyeken újragyűjtés is történt, az új gyűjtést tekintjük hivatalosnak, s ennek anyaga kerül ellenőrzésre is. Ha azonban a régi gyűjtésben olyan számottevőbb adat is van, amely az újragyűjtésben nem került elő, az ellenőrzés során keresni fogjuk. Így a régi gyűjtésekből sem fog elkallódni semmiféle értékes adat.

dolgozó gyűjtő kérdezi, de minden adatot mindketten írnak, s feljegyzéseik azonos értékűnek tekintendők. Ha az ellenőrzendő adatot az első adatközlőtől a két ellenőrző gyűjtő közül legalább az egyik pontosan abban a formában jegyezte le, ahogy az az eredeti gyűjtésben volt, nem kérdezik tovább. Ha feljegyzésük ettől eltér, az adatot legalább még egyszer megkérdezik. Az apróbb részletkérdéseknek a kidolgozására, — ha például a két ellenőrző feljegyzései között egyharmad fokosnál nem nagyobb eltérés mutatkozik, mi legyen a teendő — csak a próbaellenőrzések megtörténte után kerülhet sor. Abban azonban a munkaközösség elvileg egyetértett, hogy mindig még a helyszínen eldöntendő, milyen adatok kerülnek térképre, s ehhez a két ellenőrző gyűjtő közös megegyezése szükséges. Ha a két gyűjtő nem tudna megegyezni, a kérdéses adatról hangfelvételt kell készíteni.

A két ellenőrző brigád munkaterülete földrajzilag nem különül el élesen egymástól, ugyanazon a területen egymást váltva dolgoznak, s a munkát terveink szerint a Dunántúlon az A kockában kezdjük el, s nagyjából kockánként haladunk. Egy-egy ellenőrző kiszállás a gyűjtés 3—4 napjával szemben körülbelül 7—8 napig tartana, s ez alatt az idő alatt a munkát — terveink szerint — 12—16 kutatóponton végezhetnénk el. Így ugya nis az időt sokkal jobban ki lehet használni, az utazással járó idővesztéséget csökkenteni lehet.

Az ellenőrzést erősebb ütemben 1960 őszén kívánjuk megkezdeni, s az terveink szerint körülbelül két évig tart majd. Ehhez a személyi feltételek biztosítása mellett elengedhetetlen azonban az is, hogy a munkaközösség gépkocsival rendelkezék. Gépkocsi nélkül az ellenőrzés meg sem kezdhető.

8. A nagymarosi értekezlet foglalkozott az atlaszmunkálatoknak egyéb előttünk álló feladataival is, mint például az ellenőrzés során összegyűlt anyag rávetítése a munkatérképekre, a kézirat előkészítése, illetőleg megrajzolása, a kísérő kötet elkészítése, a második turnusban kiadandó anyagnak ellenőrzésre való belső előkészítése stb. E tervek részletezésére itt nem akarok kitérni, ma azonban úgy gondoljuk, hogy — ha a kívánt személyi és anyagi erők rendelkezésünkre fognak állni — 1965 körül nyelvatlaszunk I. kötete megjelenhet.

9. Minthogy nyelvatlasz-munkálatainknak egyik lényeges mozzanata, az anyaggyűjtés befejeződött, s új feladatok, az ellenőrzés, illetőleg a kézirat előkészítése előtt állunk, a munkaközösség célszerűnek látná, ha néhány külföldi szakember bevonásával egy Budapesten tartandó konferencia keretében beszámolnánk munkánk eddigi eredményeiről, ismertetnénk további terveinket, megvitatnánk problémáinkat. A konferenciát, melynek Nagymaroson már a vázlatos terve is kialakult, 1961 elejére tervezzük, s ezt az alkalmat felhasználnánk arra is, hogy megvitassuk a többi hazai nyelvatlaszmunkálat (szláv, német) problémáit, sőt esetleg a nyelvjáráskutatás kérdéseit is. A konferencia a Nyelvtudományi Társaság rendezésében folya.

10. A nagymarosi megbeszéléseket felhasználtuk arra is, hogy részletesebben megismerjük és megbeszéljük az újabban megjelent külföldi nyelvatlaszokat, s tanulságaikat megpróbáljuk felhasználni az előttünk álló munkákban. Az egyes atlaszokat VÉGH JÓZSEF, illetőleg SZÉPE GYÖRGY ismertette. IMRE SAMU

Népetimológia a magyar növénynevekben*

10. *Cingróf*: zsurló (Bácsadorján: Nyr. XLIV, 90). Az *Equisetum* egyik német neve *Zinnkraut*, melynek átvétele a tinnyei *cingrát* (Pest m.: Nyr. VII, 39). Ebből keletkezett népetimológia útján *cindrót* (Kecskemét, Hollós—Bagi) és *cingróf*.

* L. MNy. LVI, 264—7.

11. *Csókarépa* 'csicsóka' (*Helianthus tuberosus*; Csík m. Gyergyó, Toron-
tál m. Hertelendyfalva, csángó telepítés: Nyr. XXVIII, 523). Tordán *csókapityóka* a
gumója (NyF. 32. sz. 44), Kisküküllőn ez állítólag a baraboly (*Chaerophyllum bulbosum*:
MNy. XI, 237). Nyilván az ismeretlen eredetű *csicsóka* népetimológia folytán keletke-
zett alakja. Ez a név először Csapónál merül föl (1775. 14. l.), a nép nyelvében azonban
majdnem az egész ország területén el van terjedve: Sopron és Vas m. (Nyr. X, 331),
Pápa vid. (Tsz.), Nagykanizsa (NyF. 48. sz. 61), Balaton melléke (Földrk. XXII,
74), Tolna m. (Tsz.), SzegSz., Makó (HALÁSZ), Csanád m. Ref. Kovácsbáza (saj. följ.),
Jászberény (CsOMA), Nógrád és Gömör m. (Nyr. XXIII, 334), Abaúj (Nyr. XXXIII,
21), Zemplén m. Szürnyeg és Deregnyő (Nyr. X, 323, XIII, 92), Hegyalja (KASSAI I,
198, IV, 166, 209, V, 200), Beregszász (Törös 57), Székelyföld (1842.: MTsz.), *csicsóyka*
(SzamSz.). A régi Tsz. Somogyból *csicsórépa* nevét idézi, az EtSz. pedig SÁNDOR ISTVÁN-
nál magát a *csicsó*-t is, s az úgy keletkezett, hogy a nyelvérzék a szóvéget kicsinyítő
képzőnek fogta föl, s elvonta belőle a *csicsó* alakot. Hasonló elvonás az *ugorka*, *uborka*,
huborka szó *bubor* alakja (1830., Fejér és Tolna m.: MNy. XXII, 69), s a *Portulaca grandiflora*
Somogykéthelyen ismert *portula* neve (FÜRST ILONKA szíves értesítése).

12. *Fagyálló, télálló fagyal*: *Ligustrum vulgare*. HOFFMANN—
WAGNER „Magyarország virágos növényei” című munkájában fordulnak elő a fagyal-
nak ezek az elrontott nevei, melyek népieseknek látszanak, s jó lenne tudni, hol használ-
ják őket. Valószínű, hogy a fagyalfa népies *fagyója* alakja (Palócság: KASSAI II, 136;
Balaton mell.: Földrk. XXII, 75; Károlyház: ErdL. XXIII, 789) is hozzájárult kelet-
kezésükhöz, mert az összetétel első tagját a *fagy* igenévi alakjának érezték. A Zala megyei
Szentgyörgyvölgyön használt *fagyukafa* (Nyr. II, 279) nyilván *fagyókafa* (Zala m.
Pölöskefő: PÁLFFY LÁSZLÓ) volt eredetileg, amely a *fagyalka* (Hegyalja: KASSAI II, 136)
változata. Az OrmSz.-ban *fagyócska*. MELIUSNÁL *Fagyolja* (1578. 25) alakja van, s ezt
megerősíti a székelyföldi *fagyorfa* (MTsz.), vö. *fagyarfa* (Szalonta: Nyr. XLII, 298).
A *fagyukafa* arra vall, hogy nyugaton *fagyufa* a *fagyója* ejtése, s ez szolgálhatott alapul
a JÁVORKÁNÁL előforduló *fagyufa* alakulatnak (hol mondják így?).

13. *Garádicskóró*. Alsó-Fehér megyében Miriszlón az ökörfarkkóró (*Ver-
bascum thapsus*) neve *garádicskóró* (MNy. XIII, 311), más adatok szerint azonban ez
a *Chrysanthemum* (azelőtt: *Tanacetum*) *vulgare*. Így a SzamSz.-ban *grádicskóruőy*,
a Borsod megyei Bogácson (KASSAI II, 349), a Békés megyei Vésztőn (TanáregyK.
XVI, 121) *gerádicskóró*; hangátvetéssel a Háromszék megyei Rétyen *daragics* (MNy.
IV, 31). PÁPAI PÁRIZ 1706-ból való följegyzései közt is megvan: *Varadics* (*Garadics*
koro): *Tanacetum*. Eredeti neve *varádicskóró* (alakv. *virádics*: Heves m., 1840.; Békés
m.: MTsz.) volt, s ebben az alakban megvan már régi szójegyzékeinkben: *dantena* — *vara-
dich* (BesztSzj.), *dancena* — *varadich* (SchlSzj.), *Daucema*, *amos* — *Varadicz koro*
(SZIKSZF.). A szó a szláv *vratič* átvétele, s ehhez közelebb álló alakok is vannak: *Ameos*
— *Wradich* (XVI. sz. l. fele: MNy. XI, 132), *Davevsereticvs* — *Vradicz koro* (XVII.
sz.: MNy. XI, 133). *Keres Vradicsot* (XVII. sz.: Nyr. XXXIV, 512). A SzegSz.-ban *virá-
dicskóró*. A Zala megyei Pölöskefőn ma is *vrádicskóró* (PÁLFFY L.), a Sopron megyei
Malomsok vidékén pedig az első mássalhangzó lekopásával: *radicskóró* (Ethn. V, 38.)

14. *Gilice*. Pápa vidékén az *Ononis spinosa* neve (NyF. 17. sz. 36), a Bakony-
alján *gilicetüske* (NyF. 34. sz. 73). Ugyanígy hívják a szintén Veszprém megyei Adorján-
házán (KALMÁR LÁSZLÓ), Somlyó vidékén (Ethn. XXXIX, 98), a Rábaközben (Nyr.
XXXIII, 478), Sopron és Vas megyében (Nyr. X. 331), a Zala m.-i Balatonfelvidéken
(NyF. XL. sz. 57), Károlyházán (ErdL. XXIII, 789), a Csallóközben (Ethn. III, 57), Bács-
madarason (Nyr. XLIV, 89), *gilicetüsök*-nek Bugae pusztán (Bagi—Hollós), *gelice tövis*-
nek Jászládahyban (MNy. XXIII, 68), *gelicetövisk*-nek a Győr m.-i Bőnyön (Nyr. XVI,

144). Csongrádon, Tiszaujfalun *gerlicetüsök* az Ononis (Nyr. XXVIII, 143), a Békés m.-i Vészton az O. hircina v. spinescens (TanáregyK. XVI, 121), Makón *gilicetüsök* az O. pseudo-hircina (HALÁSZ). Siófokon *török gilice* a szerbtövis, mert egy anyóka szerint a törökök hurcolták oda (FöldrK. XXII, 72), a Bács-Bodrog m.-i Ada vidékén pedig *gilicetüsök* vagy *szerviantüsök* (Xanthium spinosum: NyF. 37. sz. 21). Már egy 1706-ból való bejegyzésben előfordul a *Girlicze túske* Genista, Ginster (MNY. II, 322), CSAPÓNÁL (1775.) a *Gelitze túske*, VESZELSZKYNÉL (1798.) a *Gilitze tövisk*. CLUSIUSNÁL Anonis *iglice* (1584.), MELIUSNÁL Genista. *Iglitze tövisk* (1578. 21. l.). A népnyelvben ma is *iglice* a Sárközben (Nyr. XXXII, 462), Kiskunhalason (Nyr. XV, 142), Kunszentmiklóson (MNY. XXIII. 68), *iglicetüske* a Vas m.-i Sorok mellékén (Ethn. III, 57), *iglicetüsök* a Baranya m.-i Csuzán (Nyr. XVIII, 190), *iglicetövis*, *igricetövis* Csallóközben (MTsz.), *igricetüske* Somogyszttalázon (Nyr. XXXVI. 143). Az eredetibb alak *iglice*, s eredetije a szláv *iglica* Ononis spinosa, amely a 'tű' jelentésű szláv *igla* kicsinyítője. A gilicéhez és a gerlicéhez tehát a növénynek semmi köze (vö. MNY. VI, 288).

15. *G ó d a v é r e*. A vérehulló fecskéfű (Chelidonium majus) nagybányai neve (Nyr. XIV, 382), de *goda vire* kiejtéssel a Szolnok-Doboka megyei Domokoson is följegyezték (Nyr. XII, 477). Nagybányán egy följegyzés szerint *gódérc*-nak is mondják, s valószínűleg ebből keletkezett népetimológia útján. Szatmárban is följegyezték *gódirc* alakban (Nyr. XV, 335), *gódérc* (SzamSz.), s ez már megvan DRÓSZEGIÉK Magyar Fűvész-könyvében (*Gódirtz*, 1807. 312). Eredete különben ismeretlen.

16. *G ö r g ő - d i n n y e*. Az Érmelléken egy adat szerint így hívják a görög-dinnyét (Citrullus vulgaris: Nyr. XXIX, 334), nyilván népetimológiával.

17. *J á m b o r f a*. Egy följegyzés szerint a Baranya megyei Csuzán a jávorfa neve (Nyr. XVIII, 236, vö. SzegSz.). Különös, hogy ugyanazon közlő szerint ugyanott a juharka *iharfa* (190), pedig mindkét fa egyformán az Acer. Egy Balaton melléki mesében ugyan előfordul a *jávorfa* (Nyr. IV, 37), de különben egész Dunántúl csak *iharfa* járja (Répcemellék: Nyr. XX, 365; Sopron és Vas m.: Nyr. X, 331; Somogy m. Sima: Nyr. XIX, 381; Veszprém m. Bakonyalja: NyF. 34. sz. 73; Zala m. Pölöskefő: PÁLFFY LÁSZLÓ; *kakas ihar* A. campestre: Győrszentmárton: POLGÁR SÁNDOR). A MTsz. szerint még a Csallóközben is *iharfá*-nak mondják. A *jávorfa* alak tehát valószínűleg az irodalmi nyelvből került Csuzára is, s ott népetimológiával *jámborfa* lett belőle.¹ A szó szláv eredetű.

18. *J u h s z a l a g*. A SEBESTYÉN-féle növényjegyzékben, amely a XVIII. század elejéről való és KITAIBEL jegyzetei között van (kiadta BORBÁS az ErdL. 23. kötetében), a Clematis vitalba *Juh Szalag*. Ilyen alakban, népnyelvi följegyzésekben nem találjuk, hanem csak a valóban ejtett *juszalag* alakban (Hont m.: Nyr. VI, 232; Kiskunhalas: Nyr. XV, 519; Tata: Nyr. XXXIX, 80). Általánosabb *iszalag* ejtése (Gömör m. Barka: ErdL. XXII, 515; Balaton mell., Győr m.: Tsz.; Zirc, Borza: SzegFüz. II, 68; Bakonyalja: NyF. 34. sz. 73; Rábaköz: Nyr. XXXIII, 478; Zala m. Pölöskefő: PÁLFFY LÁSZLÓ); *iszalag* Sopron és Vas megyében, Sopron megyében a Répce mellékén és Göcsejben (Nyr. XIX, 331, II, 519; MNyszet. V, 156). *Iszalag* alakban jegyezte föl a Sopron megyei születésű VESZELSZKI is (1798.). Az *Iszalag* és *Juszalag* már MA. és PP. szótáraiban megvan, de Viburnumnak értelmezve, a Clematis náluk *Szulák-fű*, *Vad venike*, CALEPINUSNÁL *Szulák*, s CSAPÓ és BENKŐ is ezeket közlik a Clematis vitalba nevei közt. HALÁSZ Makóról a Solanum dulcamarát nevezi *juhszalag*-nak és *iszalag*-nak. A *szulák*-ot és az *iszalag*-ot

¹ Úgy látszik, máshol is ismerik a *jámborfá*-t, s KUNOS azt írja: „szájáról szájra jár a *jámbor* (*jávor*) *fácska* szomorú históriája” (Nyr. XII, 61, 201). Vö. hazai szlovén: *gyaborovo, jaborovo drevo* (PÁVEL ÁGOSTON adata).

egyformán a szláv *slak*, *svlak*-ból származtatják. A *slak*-ból *iszlak*-on keresztül fejlődött az *iszalag*, ebből pedig az *ihász*—*juhász*, *ihar*—*juhar* mintájára a *juszalag*, melybe a nyelv-érzék a *juh* és *szalag* szavakat magyarázta bele, s a Győr megyei Ásványon a *szalag* magában is a. m. 'iszalag' (Nyr. XL, 283).

19. *Kajszin*. HALÁSZ szerint Makón a *Prunus armeniaca* neve *sárga barack* vagy *kajszin*. Pécsét és vidékén is egyszerűen *kajszin* (Nyr. XXVIII, 80). Az utóbbi az eredeti alak, mert az oszmánli-törökben is, ahonnan a nevet vettük, *qaisi* 'abricot'. A nép sok helyen ejti *kajszin*-nak, mert a barack jelzőjének érzi (a SzamSz.-ban *kajszimbarack*), s azt hiszi, hogy a gyümölcs színére vonatkozik. A MTsz. Győr megyéből, Kecskemétről és Szegedről idézi ezt a hangváltozatot, s Udvarhely megyében még *kajszén katrincá*-t is mondanak (MNGy. I, 176). A népetimológiás alak jó régi lehet, mert már PP.-nál megtaláljuk: *Kajszin barack*: *Persicum rubrum*. Maga a *barack* eredetileg mindig az őszi barack volt (*Prunus persica*): *psicus* — *barasc fa*, *psicum* — *barassch* (BesztSzj.); *persicus* — *barazefa*, *persicum* — *baraze* (SchlSzj.); *Persicus* — *Barack* (1520—1530: MNY. XI, 80); *Persica pomus* — *Barack fa*, *Persicum* — *Barack* (MURMELIUS. 1533.); *barack* — *Persicum* (CALEPINUS. 1585.); *Persicus* — *Barack fa* (SZIKSZAI FABRICIUS). Néhol még ma is, így Pécsét *baracka* 'őszi barack' (Nyr. XXVIII, 81), a moldvai Bogdánfalván *barack*, *baracka* 'Pfirich, -baum' (MNY. XXIX, 249). A sárgabarack régi nevei ezek voltak: *armeniacus* — *Kopasz barack* (CALEPINUS); *Armeniaca*, *siue praecocia mala*. *tengöri barack* h. e. *marinum persicum* (CLUSIUS—BEYTHE); *Malus armeniaca* — *Tengeri barack fa* (SZIKSZAI FABRICIUS). Érdekes, hogy Göcsejben a *tengeri barack* 'kajszin barack' (GÖNCZI 514). Az őszi barack a Székelyföldön *szőrös-barack* (Tsz.), amely már PP.-nál megvan *Persicum lanuginosum* értelmezéssel. Ez ugyanis bolyhos.

20. *Kányacseresnye*. A *Viburnum opulus* a Somogy megyei Kálmánésán (HERMAN, Pászt.) és a Zala megyei Pölöskefőn (PÁLFFY) *kányacseresnye*; az OrmSz.-ban is. A *kányafa* Makón a *V. opulus* (HALÁSZ), Nógrád megyében és a Székelyföldön szintén (MTsz.; ErdL. XXIII, 266). A SzegSz.-ban *kányafa*, a Baranya megyei Csuzán a *V. lantana kányosfa* (Nyr. XVIII, 278). A *kánya* madárnévhez a növénynek semmi köze sincs, bizonyítja a Brassó megyei Tatrangon használt *kálnofa* *V. opulus*, amely legközelebb áll szláv eredetijéhez (*kalina*). A *kánya* madárnévnek is van Győr vidékén *gánya* változata (Nyr. VI, 272, s már ADÁMINÁL is, 1763.), a Győr megyei Ásvány vidékén *gánya* a *V. lantana* (Nyr. XI, 283), a Szigetközben Vénekén *gányo* (NyF. 38. sz. 33), a Vág mellékén a *V. opulus gányafa* (CzF.), a Vas megyei Sorok mellett *gényefa* (Ethn. III, 57). Baranya megyében *kánya-borza* a *V. opulus* termése, a Hegyalján *kányabogyó* és *kányabegye* (KASSAI III, 101). Az utóbbi a Csallóközben (Ethn. III, 57) és Vas megyében is ismeretes (BORBÁS). *Kánia böge* már LIPPAINÁL megvan (1664. I, 109), s a *Gálna* vagy *Ostorménja* PP. latin szótárában is előfordul *Corymbus* címszó alatt.¹

21. *Katlankóró*. Már CSAPÓ közölte 1775-ben a katángkórónak (*Cichorium intybus*) ezt a népetimológiás alakját, de ma is így hívják Makón (HALÁSZ), a Békés megyei Endrődön (FÜLÖP IMRE), és Szatmár megyében is (BARTHA KÁROLY). A SzamSz.-ban *kallankóró*. A *kallankóró* azonban nem közvetlenül a *katángkóró*-ból fejlődött, hanem ennek *kattankóró* változatából, amely már LIPPAI Pozsonyi Kertjében (1664. II, 32) és DORSTENIUS 1792. évi bejegyzéseiben szerepel. Ma is úgy mondják Ecsegpusztán (HERMAN, Pászt.), a Heves megyei Tiszafüreden (STEIN GÁBOR); *katánkóró* a SzegSz.-ban. *Kattángóró* alakban él a Fehér megyei Dunaadonyban és a Zemplén megyei Szürnyegen (Nyr. X,

¹ Nyilván a *kánya* elhomályosult alakja van ebben a kifejezésben is: *Të, hogy a gája égjen meg* (Bánffyhungyad: Nyr. XVII, 143); vö. *Vigyen el a kánya!*

323), ebből azonban az ugyanazon megyében fekvő Deregnőn szintén népetimológiával *pattanóré* alakult (Nyr. XIII, 235). A Bihar megyei Pusztaszentmiklóson szintén *pattanóró* (HERMAN, Pászt.).

22. *Keménymag*. A *kömény* (Carum carvi) nagy területen öltött ilyen alakot, így a Palócságban (Nyr. XXI, 309), a Zemplén megyei Szürnyegen (X, 323), Csongrád megyében (MNGy. II, 227), Makón (HALÁSZ), a Csík megyei Gyimesen (Nyr. XXVIII, 143) és a moldvai csángóknál Bogdánfalván (MNY. XXIX, 317). A SzamSz.-ban *kömmag*, *kemmmag*. Azonban már nyelvemlékeinkben is vannak ilyen változatai: fenicillinum — *kemen*, *emenum* — idem (SchlSzj.); semlin(um) — *kemen*, Cu(mi)nu(m) — (i)d(e)m (SoprSzj.); *kemyn*, *borskemín* (CasGl.: MNY. I, 251, 250); De feniculo — *kemen* (a XV. és XVI. század határáról: MNY. XXI, 141); Feniculus — *Kemen* (Herbolarium glosszái: MNY. XI, 133), Foenu(m) porcinum. *Diszno kemény*. Pmastella. Erdei vad *kemény*. Saw Fenchel. Haarstrang. (MELIUS 49a, 1578.), *kemén* (Heltai: Bibl.: NySz.). A *kömény* a német *Kümmel* (kfn. *kümel*, ófn. *kumil*), kfn. *kümin* (ófn. *kumín*, kaln. *kömen*) változatának átvétele (MELICH: Nyr. XXIV, 299).

23. *Kenyerbővirág*. A Zala megyei Tapolcáról közölték *kenyerbővirág* mellett a Calendula officinalis nevű kerti virágnak ezt a népetimológiás változatát (MNY. V, 44). Eredeti alakja: *Kenyerbél virág*, már LIPPAINÁL szerepel (1664. I, 81), a mai Veszprém megyei Enyingen (VAJDA ÖDÖNNÉ), a Sopron megyei Páliban és Komáromban (MNY. V, 44) s a Csallóközben is (Ethn. III, 57). BORBÁS szerint Vas megyében *kenyerbélü virág*-nak hívják, a Somogy megyei Marcaliban *kenyerbél*-nek, Bakonyalján is *kényierbié(l)*-nek (NyF. 34. sz. 4). Máshol a *kenyerbél* a napraforgó neve (Helianthus annuus), így a Fehér megyei Dunaadonyban, Sopron és Vas megyében: *kenyerbiél*, *kenyer virág* (Nyr. X, 331), *kenyerbél-virág* (Vas m.: Nyr. XXX, 99), sőt a csallóközi Bacsfán egy adat szerint a *kenyerbélvirág* a csicsóka virága (Helianthus tuberosus: Nyr. XVI, 91).

24. *Kertifíjól*. A kárfiol (karfiol, kartifiola; Brassica botrytis) neve ilyen alakot öltött a nép ajkán a Háromszék megyei Rétyen (MNY. IV, 34); *kertifíol* Nagyváradon (Nyr. XII, 202), *kertifíjól* a Kisküküllő megyei Szőkefalván (Nyr. XII, 330, itt a német *Katoffel*-ből származtatva). Más eltorzított nevei: *kártifíjól* (Réty), *kártifíjól* (SzamSz.), *kárfíjál*, *kárfíjál* (Bihar m. Tárkány: MNY. XI, 90), *kárfion* (Nyitra m. Lajos: Nyr. XLIII, 142).

25. *Kirákanya*. A Csallóközben jegyezték föl ezt a növénynevet 'karakány' értelmezéssel (Nyr. I, 279), ami nem más, mint a *kolokány* (Stratiotes aloides). Fontos lenne ezt a változatot újabb adatokkal megerősíteni, illetőleg megállapítani, hogy ebben az alakban mekkora területen ismeretes.

26. *Kivirics*. A régi Tsz. a Bodrogbözből közölte a *kikivirics* változataképpen. A Zemplén megyei Deregnőn a *kikivirics* Anemone vernalis (Nyr. XIII, 191). Ezt az adatot is meg kellene erősíteni, s az egész ország területén megállapítani, hogy mely növényeket nevez népünk *kököröcsin*-nek, *kikivirics*-nek stb., mert e nevek, bár egy eredetűek, egészen különböző fajta növényeket jelölnek.

27. *Kopotnyak-fű*. PP. magyar—latin szótárában találjuk először ilyen alakban a kapotnyak (Asarum europaeum) nevét, de *Kapotnyak* is előfordul két szóba írva. A latin—magyar részben az Asarum és a Perpenia címszó alatt találjuk a *Kapotnyak fű* változatát. Egy régi magyar orvosi kéziratban, amelynek legnagyobb része 1683-ban készült, szintén *Kopotnyak* van (Nyr. XL, 111). A későbbi botanikusok PP.-ből vették át. CSAPÓ (1775. I, 130) próbálja magyarázni is: „A' setét zöld vese forma és hosszú kopasz száron álló (az honnét a' *kopotnyak-fű* neve-is eredhetett) leveleknek tövében, hosszú gyenge száron állanak a virágok.” A régi nyelvben még *kapotnak* (1520—

1530: MNy. XI, 38, 1588: NySz.), *kapatnok* (NySz.), *kopotnyik* (1676: NySz.). A név szláv eredetű: bolgár *kopünjåk*, *kopütnik*, szerb-horv. *kopütnik*, *kopütnjak*, szlovén *kopütnik*, cseh, lengyel *kopytnik*: *Asarum europaeum*. A népnyelvből nincs kimutatva az említett népetimológiás változat, lehet, hogy csak tudákos etimologizálás szülötte. A gyér számú adatok szerint csak a következő alakváltozatok ismeretesek: *kopotnyik* (Borsod m. Csermely: Ethn. XXII, 296; Ung m.: MTsz.), *kapiknyak* (OrmSz.).

28. *Levescsik*. Ipolylitkén a *Levisticum officinale* neve (Nyr. IV, 24). BORBÁS szerint *libistök*-nek is hívják (TTK. XXVIII, 348). *Löböstök* alakban már PP. (1708.) és CSAPÓ (1775.) följegyezte, s ezt VESZELSZKI (1798.) így írja: *Löbös-tök*. Végeredményben e nevek őse a latin *levisticum*, középlat. *lubisticum*, melyből a németben népetimológiával *Liebstöckel* (kfn. *liebstockel*, rendszeren *lüberstecke*, *stock*), *Liebstock* (kfn. *liebestock*) lett, s a magyar nevek közvetlenül ebből alakultak (MELICH: Nyr. XXIV, 304). A Székelyföldön *léscsián* (Brassó m. Tatrang: Nyr. XXVII, 377), *léscsihán*, *léstyihán*, *léstyán* (MTsz.), *lóstyán* (Alsó-Fehér m.: MNy. III, 331). Ezek mindenesetre a latin *levisticum* átvételei, de hangtanilag nem világosak. A *léscsi(h)án* valószínűleg a *csalán* székely *csián*, *csihán*, *csihány*, *csijány* változatainak a hatása alatt keletkezett. Hasonló alakok a románban is vannak, de ALEXICS szerint a románba a magyarból kerültek (Nyr. XVI, 549). *Léstyánfű* már PP.-nál (1708.) és CSAPÓNál megvan (1775.), *Léstyán* pedig BENKÓNél (1783.: Molnár: MKönyvh. I, 348). Legrégibb adataink: *lesticu(m)* — *leustek uel lesten* (SoprSzj.), *leusticum* — *Leusticum* (SchlSzj.).

29. *Lóheverdi*. Egy adat szerint a Csík megyei Gyergyóban így hívják a lóherét (*Trifolium*: Nyr. XXXIV, 261). A SzamSz.-ban *lúhere*. Egy másik adat szerint a Székelyföldnek közelebről meg nem határozott helyén *herló*-nak, *helló*-nak is mondják (MNy. XIII, 311). Kérdés, hogy az összetétel tagjainak fölcserélése eredetileg nem tréfa műve volt-e. Nagyon elterjedt a *lóher* alak, amely úgy keletkezett, hogy a *lóhere* végső hangját a nyelvérzék személyragnak érezte, s kikövetkeztette belőle a *lóher* nominativust.

30. *Lucfenyő*. Egy közlemény szerint Háromszék megye északkeleti részén az *Abies pectinata* (alba), helyenként a *Pinus silvestris* neve (ErdL. XXV, 483). Csík megyében az erdei fenyő (*Pinus silvestris*) *lucfenyő* (ErdL. XXIV, 281). GUNDA BÉLA értesítése szerint az Ormányságban *lucifenyő* 'lucfenyő' (*Abies alba*?). Székelyföldön *lucfenyő* a 'lucfenyő' (*Abies alba*: MTsz.), *lucsfa* 'erdei fenyő' ('*Pinus silvestris*?': Borszék vid.: ErdL. XXIII, 787). Még kevésbé derül ki, milyen fenyő a Baranya megyei Patacs vidékén följegyzett *lucsi* 'fenyő' (MTsz.), *lucsifa* 'fenyőfa' (Somogyszentbalázs: Nyr. XXXVI, 143, az OrmSz.-ban *Pinus nigra*), s annál különösebb, hogy a szintén Somogy megyei Szőlősgyörökön a *lucs* már csak a fenyőfa toboza, termése (Nyr. XXII, 239). Régi adatok: *Luchfenew* (1255/1318: OklSz.), *abies* — *luczfenew* (Hort.). De *pinos* — *Luchfene* (XV—XVI. század határa: MNy. XXI, 140); *Abies* — *lwch fenyw fa*, *Pinus* — *lwchfenyw* (1520—1530; MNy. XI, 38, 80); *Abies* — *Lucz fenő fa* (GyöngySzt.); *Pinus* — *Lucz fenő fa* (MURMELIUS. 1533.), *lwgy fewne* — *pinus*, *lug effenies* — *pinetum* (KolGl.); *Abies*. *Luch fenő fa*, melynek a *leuele*, *egy felől all* (CLUSIUS—BEYTHE. 1584.); *Abies* — *Jegenie, uag'*, *luczfenő fa* (SZIKSZAI FABRICIUS). Az eredeti ejtés tehát *lucs*, ami szláv eredetijéből is kitűnik: szerb-horv. *luč* 'Kienspan', *luča* 'Sonenstrahl', *lučka* 'Leuchtspan'; szlovén *luč* 'Licht', plur. 'Lichtspäne'; szlovák *luč* 'sugár, szurokfenyő, szurokfáklya'; cseh *louč* 'Kien', *loučovina* 'Kienholz'; bolgár *luča*, *luč* 'Lichtstrahl, Licht, Schein'; kisorosz *luč* 'Strahl'; *lučyna* 'Kienspan'; orosz *luč* 'Strahl', *luča*, *lučina* 'Kienspan'. A szláv szó azonos a latin *lux* 'fény' szóval.

31. *Madárgyökér*. *Symphytum officinale* a Pozsony megyei Somorján (Ethn. III, 57), Vas megyében (BORBÁS) és a Balaton mellett (FöldrK. XXII, 74, 77).

Itt egyszerűen *madár*-nak is mondják, s *Nedardius-gyökér*-nek is, Bácsadorjában pedig *fekete madár*-nak. A Sopron megyei Csornán *madárlevél* (Ethn. V, 37 és POLGÁR SÁNDOR ért.). Másutt e növény neve *nadájfű* (SzegSz.), *fekete nádaly* (Makó; HALÁSZ; Kecskemét: BAGI-HOLLÓS; Hegyalja: KASSAI III, 390; Kolozs m. Magyarbács: GYÖRFFY; Háromszék m. Réty: MNy. IV, 31; Brassó m. Tatrang: Nyr. XXXVII, 377), *feketé nadál* (Bakonyalja: NyF. 34. sz. 73), *fekete nadáj* (Csanád m. Ref. Kovácsháza: saj. följ.), *fekete nadájfű* (Berettyófalu: DÁVID I.), *nadályfő* (Ecsedi láp: HERMAN, Pászt.), *fekete nadálytő* (Nyírgelse: BÍRÓ KÁLMÁN; Nagykanizsa: WORTMANN MAGDA), *nadálylapu* (Szatmár m.: LUBY MARGIT), *fekete nádálylapú* (Tyukod: HERMAN, Pászt.). A név már nagyon régi: calamédria — *madal fiu* (BesztSzj.), calmandria — *nadal fiw* (SehlSzj.), *fekete nadal* (CasGl.: MNy. I, 251). A növénynevben nyilván a pióca régi *nadály* neve szerepel, amely néhol még ma is használatban van, így a Szabolcs megyei Nyírgelsén (*nadáj*; BÍRÓ KÁLMÁN); vö. a régi alnémet *Egelswortel* nevét (PRITZEL—JESSEN, Die deutschen Volksnamen der Pflanzen: *Blutigel, Bluteigel*, kfn. kaln. *egel*, ófn. *égala* 'pióca', *wortel* = *Wurzel*, 'gyökér'). Ennek régi ejtése *nadál* volt, s a *madár* népetimológiával keletkezett a *nadár* változattól.¹ Kemenesalján és Tapolcán ma is *nadár* a *Symphytum officinale*, továbbá *fekete nadár gyökér* (MNy. VI, 333), s a Kiskunságon is *fekete nadár* (Nyr. XXIX, 19).

32. *Mariskafa*. Egy közlemény szerint a Dunántúl valahol a *Tamarix gallica* neve (ErdL. XXII, 789). Kétségtől kizárva a fa *tamariska* nevéből keletkezett, amint ma is nevezik a Zemplén megyei Deregyőn (Nyr. XIII, 236; a SzamSz.-ban Spirea-féle; Sátoraljaújhelyen a *Lycium halimifolium* neve, uo.). A *tamariska* viszont a *tamarisk*-ből származott, mint Makón mondják (HALÁSZ). DORSTENIUS XVII. századi bejegyzésében *Tamariscus fa* áll. MA. és PP. szótáraiban *Tamarik*, *Tamarica* néven van szótározva.

33. *Nagydragula*. A nadragulya (*Atropa belladonna*) ezen a néven fordul elő MELIUSnál, innen azután más botanikusok is átveszik. Arra lehetne gondolni, hogy ez csak MELIUS tudákos etimologizálása, nem lehetetlen azonban, hogy népetimológia terméke, mert *nagyfű* neve is van: Mandragoras stb. *Natragulya*, *nag fyw* (DORSTENIUS XVI. századi bejegyzése), mandragora — *Natragulia*, *nagy fwe* (CALEPINUS. 1585.), Erdélyben a népnyelvben is: *nagyfű* (Háromszék m. Uzon), *nagy fűbingó* (Udvarhely m.: Nyr. IX, 236).

34. *Nándorfű*. A *Glechoma hederacea* neve a Balaton mellett *nándorfű* és *kerek nándorfű* (Földrk. XXII, 71, 77), egy kerek levelű fű, melynek másutt *nádrafű* vagy *kerek nádra* (Somogykéthely: FÜRST ILONKA), *kerek nádra fűj* (Zálavidek: NyF. 9. sz. 46), *kereknádra* (Moldva Bogdánfalva: MNy. XXIX, 317) a neve. Legelőszőr Csapónál (*Kereknádra*: 45. l.) és BENKÓNél (*Kerek Nádra-fű*, Molnár: MKönyvh. I, 386, 1783.) fordul elő, de talán a KOSSA megkérdőjelezte régi *kék nádrafű* (MNy. V, 327 is *kerek nádrafű*-nek olvasandó. A *nádra* gyomorgörcsféle betegség (Vas m. Kemenesalja, Zala m. Tapolca, Somogy m.: MTsz.; Marosvásárhely vid.: Nyr. XXXV, 48). Gömör megyében *nádra*, az Alföldön (pl. a Pest megyei Tápiógyörgyén) *mátra* alakban ejtik (MTsz.). Megvan már a régiségben: Uterus: *Has, Méh, Nádra* (PP.); MA.-nél *mádra*, MELIUSnál *mátra* alakban fordul elő. Nógrád megyében *mátrafű* *Nepeta cataria* (Nyr. IV, 122), CLUSIUS—BEYTHE Nomenclatorában is: *Cataria*, *Nepethae* genus. *matra fiu*, h. e. *matrixis* herba. BORBÁS megjegyzi, hogy „a *mátrafű* . . . nemcsak anyaméhfűvet, hanem görcs ellen való fűvet is jelent, mert *mádra*, *mátra* vagy *nádra* a gyomorgörcsnek is neve, amint-hogy az Ipoly mellékén *szív mátrája* baj ma is ismeretes” (TTK. XXVII, 220). A MTsz.

¹ A *nadály*-ból *nadál*-on keresztül népetimológia nélkül, „szabályos” hangtani fejlődéssel keletkezhetett a *nadár*. — B. L.

szerint *szí-mádra* valami női betegség (Ipoly völgye, Kovár vid.). Cegléden a *sziv-mátra* lidércnyomás. BENKÓNÉL a *Matricaria parthenium Mátra (Madra)fü, Nádra-fü* (1783. Molnár: MKönyvh. I, 418), CSAPÓNÁL *Köz-mádra-fü, Anya-fü, Anyaméh-fü*. CSAPÓ ezt írja róla: „Szülés után történő belső fájdalmakat meg-tsillapítja ez fü, ha egy fél vagy egész drakmát étetnek-meg ez fünek porából. A méhet meg-tisztítja és Hószámát indítja ez fü, ha ki iszik róla” (1775. 170. l.). Ebben a jelentésben is régi név: *Matricaria. Mátra fü. Mutterkraut. Fűnec Anyya. Metterkraut* (MELIUS. 1578. 161. l.). *Matricaria — Madra fü* (SZIKSZAI FABRICIUS. 1590.). *Matricaria — Madra fü.* (XVII. sz.: MNy. XI, 132). *Febri-fuga, Matricaria: Madra fü. Kos madra fü, anyaméh fü. Büdös mihanya fü. Metter fü* (DORSTENIUS bejegyzése. XVII. sz.).

35. *N y á r s f a*. A Nyitra megyei Lajoson a nyárfát *nyársfa* alakban ejtik (Nyr. XLIII, 142). Az adatot meg kellene erősíteni, mert csak egy közlésben szerepel, valamint azt is, hogy másutt is van-e ilyen alakja.

36. *N y á r s p o l a*. A Vas megyei Alsóőrön a *Mespilus germanica* neve. A *nas-polya* átalakítása. A szó szláv eredetét KNEZSA kétségsbe vonja (SzlJsz. 697).

37. *N y í l f a*. A csallóközi Ekecsről közölték szövegben a *nyírfa* (*Betula*) alakváltozataképpen: *mek kő verdēsnyi nyírfa söprűvee* (Nyr. X, 525).

(Folytatjuk.)

BEKE ÖDÖN

Az önözés, magázás nyelvjárásainkban

Nemrég megírtam (MNy. XLIX, 171—3), hogy az Őrség északnyugati sarkának néhány községében az *öket* személyes névmás helyett a *bennéket* alakot használják. Érdekes fejlődménye ez a *bennünk* névmási alaknak. Köznyelvünkben csak a *bennünket* és a *benneteket* alakok vannak meg. Irodalmi példáink között is nagyon ritka a *bennéket*. 1957 őszén KOVÁCS ISTVÁN kartársammal Somoskőújfalun és környékén végeztünk nyelvjárási gyűjtést. Somoskőújfalun ismét hallottam a *bennéket* alakot, de nem az 'öket' szerepkörében, hanem e helyett: *önöket, magukat*. Ilyen mondatokat jegyeztem fel: „Nem zavarom *bennéket*” (Princz János 30 éves.); „Isten hozta *bennéket*”. Így üdvözölt bennünket Molnár Istvánné Princ Mária 56 éves helybeli asszony.

Az önözés, magázás egy másik formáját figyeltem meg Kiskanizsán (Zala m.) 1959 végén. Az *önöket, magukat* helyett ezt mondták: *üket*, „Szívesszen látom *üket!*” (Bagonyai György 21 éves), „Léhet, hogy it fogom *üket* látni” (Kálcsics Ferencné, Bagonyai Katalin 55 éves). E két mondatot nekem és kísérőmmnek mondták. — DEME LÁSZLÓ Somodoron, IMRE SAMU pedig az Őrségben Pankaszon és Kiskákoson hallotta az *üket* alakot 'önöket, magukat' szerepkörben (szóbeli közlés).

VÉGH JÓZSEF

SZEMLE

A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között

I.

1. Napjainkban a tudományok egyre rohamosabban fejlődnek. Tanúi lehetünk annak, hogy a kutatásoknak újonnan felfedezett vagy korábban kevésbé megfigyelt tárgyaira irányuló vizsgálatokból mint születnek új tudományágak. Talán nem túlzás azt mondanunk, hogy nemzeti nyelvünk fő rétegeire: az irodalmi nyelvre és a köznyelvre

vonatkozó kutatásoknak a legutóbbi évtizedben történt nagyarányú fellendülésével a magyar nyelvtudomány területén is egy új tudományág van kialakulóban, önállósulóban.

A fellendülés egyik okát SZTÁLINnak a nyelv és a nyelvtudomány kérdéseiben 1950-ben tett nagy jelentőségű nyilatkozatában kereshetjük. A nyilatkozat termékenyítő hatása — mint tudjuk — jóval szélesebb körben, számos más tudomány területén is érvényesült, leginkább mégis a mi tudományunkban, itt is — ami a mi szempontunkból most különösképpen fontos — az irodalmi nyelvi kutatások terén. A nyelvészek már korábban is foglalkoztak a nyelvnek úgynevezett függőleges tagozódásával, a társadalmi helyzet és a műveltségi szint különbségei alapján kialakult nyelvi rétegekkel. De az, hogy a nemzeti nyelv kialakulása és a nyelv rétegződésében a legfelső szintet képviselő változatok szinte egyszerre az érdeklődés középpontjába kerültek, kétségtelenül SZTÁLIN nyelvtudományi cikkeinek következménye.

Nem sok idő múlva az 1952 novemberében megrendezett második országos magyar nyelvészkonferencia vezetősége a megbeszélések egyik tárgyául az irodalmi nyelv kérdéseinek megvitatását tűzte napirendre, PAIS DEZSŐT kérve fel előadónak. PAIS elérkezettnek látta az időt arra, hogy a tárgykörben mintegy három évtizeden át végzett kutatásának eredményeit megfelelő szintézisben összefogja, s ezzel a szélesebb körű nyilvánosság elé lépjen. Előadásában a legalapvetőbb kérdések megvilágításán, a fogalmak meghatározásán, a magyar irodalmi nyelv kialakulására és történetére vonatkozó fő eredmények vázolásán kívül részletkérdéseket is megvilágított, s foglalkozott mai irodalmi nyelvünk kérdéseivel is. Kijelölte a feladatokat mind a történeti vizsgálatok számára, mind a mára és jövőre vonatkozó, a gyakorlati nyelvműveléssel szorosan összefüggő munka területén. Az anyag változatossága és gazdagsága, a sokféle szempont érvényesítése, a különféle összefüggések bemutatása, részletkérdések szerencsés összekapcsolása, de elsősorban a vázolt kép arányai az előadás hallgatóit meglepték. Újszerűnek és a sejtetlen fölül emelkedőnek találták azokat is, akik mint PAISnak egyetemi előadásait hallgató tanítványai részleteiben már korábban sokat ismertek belőle. Az előadásnak és a hozzászólásoknak az anyaga 1953-ban jelent meg (I. OK. IV, 425—86 és MNyTK. 83. 125—86). A szegedi konferencia határozatai között külön pont foglalkozik az irodalmi nyelv vizsgálatának területén elvégzendő feladatokkal (I. OK. IV, 533—4).

A részben már korábban is folytatott, a PAIS-féle előadás nyomában többektől is eredményesebben végzett munka területén a fő eredményeket, egyben a fejlődés állomásait nagyarányú és nagy jelentőségű kiadványok jelzik: a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjtemény (1955.), GÁLDI LÁSZLÓ doktori értekezése: „A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” című hatalmas összefoglalás (1957.), s egy olyan könyv, amely ugyan csak 1960-ban látott napvilágot, de a benne közölt írások elkészültének idejére való tekintettel a szemle címében megjelölt időszak eredményei között tartandó számon: „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből”. A gyűjteményes kiadványok szerkesztője PAIS DEZSŐ. A kötetek bevezetésében a megjelenő tanulmányok méltatásán kívül általános számvetést is találunk a kérdéskörben végzett munkálatokról. Ez részben megkönnyíti annak feladatát, aki szemlét készít az irodalmi nyelvnek e korszakbeli kutatásáról, részben megnehezíti helyzetét. Mert a jó szemlének értékelnie is kell, hibákra, hiányokra rámutatni, feladatokat kijelölni. Lehet-e újat mondani a terület avatott művelőjének értékelése után, s ami fő: ez az új jó-e, megfelelő színvonalú-e? Méltó-e az ismertető ahhoz, amit ismertet? ¹

¹ Egy bizonyos tárgykörbe vágó kutatásokról az szokott szemlét készíteni, aki az illető területen maga is otthon forgó szakember. Én nem dolgozom az irodalmi nyelv vizsgálatának területén, a nyelvtudománynak más területén sem dolgozhatok annyit, amennyit szeretnék. Az „irodalmi nyelv” azonban érdekes és jelentős tárgy számomra, sőt

408

E kiadványokon kívül számos kisebb-nagyobb tanulmány eredményeit tarthatjuk számon. Irodalmi nyelvünk történetének vázlata tisztán áll előttünk. A soron következő feladatokat illetően 1956-ban BENKŐ LORÁND (MNY. LII, 271) így írt: „Lassan elérkezik az ideje annak, hogy a magyar irodalmi nyelv történetét a legapróbb részletekre is kiterjedő, alapos vizsgálat alá vegyük.” BENKŐ figyelmeztet arra, hogy egy-egy vizsgált korszak nem foglalhat magában nagy időkört, mert egy-két évtized is a problémák özönét veti fel. Ilyen típusú munka folytatásáról tudunk, de az eredményeket nyomtatásban még nem láthatjuk.

Bevezetőül még egy-két érintkező területre utalok, ezzel megjelölve munkám határait, jelezve korlátait is. Az irodalmi nyelv kialakulása és története szempontjából jelentősek a történeti nyelvjáráskutatásnak BÁRCZI GÉZA kezdeményei (Régi magyar nyelvjárások, 1947.; A történeti nyelvjáráskutatás: MNY. XLIII, 81—91; A magyar nyelvjárás-kutatás időszerű feladatai: I. OK. VI, 80 kk.) alapján megindult munkálatai, eredményei. A helyesírás történetének kutatása szintén jelentős szempontunkból. A szépirodalmi nyelv vizsgálata a stilisztikai kutatások körébe vezet, s határterületet jelent az irodalmi nyelv vizsgálója, a stílus vizsgálója és az irodalomtörténet kutatója számára. Az említett területek munkálatairól folyóiratunk külön szemlékben adott tájékoztatót. Ennek megfelelően itt utalhatok azok anyagára, de bizonyos munkákat az alábbiakban én sem hagyhatok említés nélkül. Megfelelő helyen beillesztem szemlémbé az általánosabb jelentőségű műveket, továbbá a részletkérdéseket tárgyalók közül azokat, amelyekben a kiegyenlítő nyelvváltozathoz való viszonyítás alapvető szempontként szerepel, vagy amelyeknek eredményei a mi területünkön kiváltképpen hasznosíthatók.

Időben a címben jelzett korlátoktól annyiban térek el, hogy a fent már említett, 1960-ban megjelent tanulmánygyűjteményt figyelembe veszem. Nem vehetem be viszont az 1959 őszén Pécsen megtartott nyelvművelő konferencia anyagának ide kívánckozó részét, mivel ez nyomtatásban a szemle összeállításáig még nem jelent meg. Így csak jelzem, hogy egyszeri meghallgatás alapján BENKŐ LORÁND ott elhangzott előadását jelentős összefoglalásnak és előrelépésnek látom az irodalmi nyelvre vonatkozó kutatások területén.

2. Szemlém további vázlata a következő:

II. Ismertetés: 1. Az irodalmi nyelv fogalma és a magyar irodalmi nyelv kialakulásának kérdése. 2. Az egységes irodalmi nyelv megteremtésére, kiművelésére, továbbfejlesztésére irányuló törekvések vizsgálata. 3. A nyelvtani rendszer szerint számba vehető kutatások. 4. Irodalmi nyelvünk szókincse. Szótárírás. 5. A beszélt nyelv vizsgálata. 6. Kitekintés a szépirodalmi nyelv vizsgálatának területére. 7. Mai irodalmi nyelvünk kérdései. 8. Más nemzetek irodalmi nyelve.

III. Bírálat.

A csoportosítás, egyes tanulmányoknak ide vagy oda sorolása némely ponton bizonyára önkényesnek fog látszani. Ez azonban az ilyen jellegű munka természetéből adódik. Eltér áttekintésem a „szabályszerű” szemléktől abban, hogy kevés benne az egyes munkákhoz fűződő ismertetés, több a szakemberek számára szükségtelennek látszó

---

mondhatom, hogy s o r s d ö n t ő jelentőségű is volt az életemben. Arra ugyanis, hogy PAIS DEZSŐ tanítványainak szűkebb körébe kerültem, s ő leendő munkatársául választott, az adott alkalmat és lehetőséget, hogy felvettem az egyetemen PAISnak „A magyar irodalmi nyelv fejlődése” című előadását, és kollokváltam is belőle. A kollokvium nekem nagyon emlékezetes élményem, de azt hiszem, hogy kedves tanárom is emlékszik rá egy kicsit. Ennek köszönhetem talán a megtisztelő megbízatást, melyet a Magyar Nyelv szerkesztőtől e szemle elkészítésére kaptam. PAIS DEZSŐ biztatott „kritikai jellegű” észrevételek nyilvánítására is. Kérem, ne vegye hálátlanságnak a tanítvány részéről, ha a mérlegkészítés során a bírálat az ő munkásságát is érinti.

általános tájékoztatás és fejtegetés. Ez annak a következménye, hogy új, bizonyos szempontokból még mindig nem eléggé rendezett területen járunk.

II.

I. Az irodalmi nyelv fogalma és a magyar irodalmi nyelv kialakulásának kérdése.

A) A nyelvészek körében megszilárdulóban levő szóhasználatot alkalmazva az irodalmi nyelv fogalmát és a magyar irodalmi nyelv kialakulására vonatkozó eredményeket röviden a következőkben ismertetjük.

Irodalmi nyelvnek nevezzük a nyelvközösség nyelvváltozatait kiegyenlítő, az illető közösségben normaként érvényesülő, viszonylag egységes nyelvtípust. E nyelvváltozat kialakulásában, fokozatos fejlődésében szerepe van valamennyi tényezőnek, amely a nyelvi egységesülés irányában hat. A legfontosabb tényező a kialakulásban mégis a nyelv irodalmi alkalmazása. A viszonylagos kialakultság állapotában pedig, a normajelleg megerősödésének következtében e nyelvváltozat legfontosabb jellemzője az irodalmi alkalmazhatóság. Az irodalmi nyelvet legtisztábban, legmagasabb szinten az irodalmi alkotások nyelve képviseli. — A magyar nyelvben egy ilyen változat kialakulásának legkorábbi nyomai — tág határt vonva — a XV. század második felétől fellelhetők, egyenes folytatás nélküli kezdemények is megfigyelhetők, illetőleg feltehetőek. A gyakorlati írásbeliség kiterjedése, a világi értelmiség kialakulásának kezdetei, a könyvnyomtatás, a reformáció és ellenreformáció irodalmának nagyobb területen hatni kívánó termékei: ezek a tényezők adták a XVI. század folyamán a fejlődésnek olyan lökéseket, amelyeknek hatására a század végére, a XVII. század elejére kialakultak a magyar irodalmi nyelv alapjai. Persze a kialakultság viszonylagos. A fejlődés folyamatosan halad tovább, mintegy másfél évszázadig még igen lassan, majd a felvilágosodás, az irodalmi megújulás korában rohamosabb ütemben. Állományában, jellegében irodalmi nyelvünk csak a nyelvújítás korában szilárdult meg, funkciójában pedig csak a XIX. század második felétől minősíthető a nemzeti nyelv fő rétegváltozatának. Nagyjából ez az általános kép. Véleménykülönbségek az egyes időpontokban megfigyelhető kialakultság értékelésében, a feltehető nyelvi eszmény konkrétta formálódásának korára nézve vannak az egyes kutatók között. — A magyar irodalmi nyelv alapjál nem jelölhetünk meg egy nyelvjárást, e nyelvváltozat a különböző nyelvjárások elemeinek lassú, fokozatos ötvöződése révén alakult viszonylag egységessé. Természetesen az egyes nyelvjárások nem érvényesültek egyenlő százalékokban kifejezhető mértékben. Hogy bizonyos elemek miatt egyik vagy másik, sőt határozottan egy nyelvjárásnak a szerepét mennyiben lehet fontosabbnak tartanunk, abban a kérdésben a kutatók nem egészen értenek egyet, illetőleg még nem láthatunk tisztán. — Köznyelvnek általában az irodalmi nyelv beszélt változatát nevezik nyelvészeink.

Ilyen értelemben foglalkoznak a kérdéssel a következő írások:

BALÁZS JÁNOS beszámolója a szegedi nyelvészkongresszusról: Nyr. LXXVII, 257—64, az irodalmi nyelvre vonatkozó rész 261—2. — BÁRCZI GÉZA: Népi nyelv és irodalmi nyelv: Néprajzi tanulmányok. 1949. 93—105; A nyelvi elkülönülés és egységesülés: MNy. XLV, 231—44; A magyar nyelvtörténet korszakai: MNy. XLVI, 1—8; Nyelvtörténetünk korszak-beosztása: MNy. XLVII, 125—35; hozzászólás PAIS DEZSŐ szegedi előadásához: I. OK. IV, 472—5; Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 19—20, 22—3, 26—7; ismertetés LŐRINCZE LAJOSnak „Nyelv és élet” című könyvéről: MNy. XLIX, az ide vonatkozó rész 120; Nyelvjárás és nyelv: MNy. LII, 393—401; hozzászólás DEME LÁSZLÓnak „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” című munkájához, a kiadványban 324—5. — BENKŐ LORÁND—KÁLMÁN BÉLA, Magyar nyelvtan az általános gim-

náziumok I—IV. osztálya számára. 1957⁸. 270—1, 277—80. BENKŐ LORÁND: A régi magyar nyelvjárások: Nyr. LXXX, az ide vonható rész 251; Magyar nyelvjárástörténet. 1957. 5—7. — DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvtörténet korszakbeosztásának kérdéséhez: MNy. XLVI, 210—22; A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből: Nyelvművelésünk főbb kérdései 15—48; A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért: Nyelvünk a reformkorban 1—25; Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. 1956. 343; A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. — GÁLDI LÁSZLÓ hozzászólása a szegedi kongresszuson: I. OK. IV, 483—4; ismertetése PAIS DEZSŐ előadásáról: Nyr. LXXIX, 233—41. — KÁLMÁN BÉLA: A mai magyar nyelvjárások. 1951. 4, 12—3; 1. még BENKŐ-nél. — KERESZTES KÁLMÁN, Nyelvjárásainkról: Nyelvművelő 29—36. — KNEZSA ISTVÁN hozzászólása PAIS előadásához: I. OK. IV, 475—6. — KOVALOVSKY MIKLÓS hozzászólása PAIS előadásához: I. OK. IV, 480—3. — LŐRINCZE LAJOS, Nyelv és élet. 1953. 117—40. — PAIS DEZSŐ: A magyar irodalmi nyelv: I. OK. IV, 425—66, 485—6; Bevezetés a „Nyelvünk a reformkorban” kötethez: a kiadvány III—XVI. lapján; Kérdések, utak, módok, eredmények az irodalmi nyelv vizsgálatában: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből 3—29. — TOMPA JÓZSEF megfogalmazása az irodalmi nyelv mibenlétéről: Nyelvünk a reformkorban 315.

B) Eltérő szóhasználat, illetőleg véleménnyel is találkozunk a nyelvészek körében.

Tudatosan szembehelyezkedett az ismertetett szóhasználat Mészöly Gedeon. Nyilatkozatai, saját szóhasználata alapján (I. OK. IV, 476; Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956. 254—5; Nyelv és irodalom II, 45) nyilvánvaló, hogy az *irodalmi nyelv* kifejezést a szépirodalom nyelvére, sőt a szájnyelvi anyósnyelvet nyelvére is vonatkoztatta, a nyelv művészi kifejezőeszközként való alkalmazását, erre való alkalmasságát, kiképzettségét tartva szem előtt. — Nem látjuk ennyire határozottnak, de Mészölyéhez közelebb állónak tarthatjuk Zolnai Béla szóhasználatát (I. OK. IV, 484). Ő az írottág, az írásosság révén nyert kiképzettség szempontját állítja előtérbe, mellőzhetőnek látja a nyelvváltozat irodalmi nyelvnek minősítésekor a hatókört. — Trócsányi Zoltán (Nyr. LXXII, 225—7) irodalmi nyelvünket Károlyi Gáspár nyelvével már végleg kialakultnak tartja. Az azonosságot, lényeges elemekben való változatlan-ságot erősen hangsúlyozó nyilatkozata azonban évekkal megelőzte Pais előadását. — Nem a kérdéshez szól hozzá, de a kifejezéseknek a ma szokásostól eltérő alkalmazása révén figyelmet érdemel Melich János. Egy 1952-ben írt, 1957-ben megjelent kis cikkében ezt olvashatjuk (MNy. LIII, 176): „A terem főnév a XVI. század első harmadáig köz- és irodalmi nyelvi szó”. — Végül — hogy a fiatalok se maradjanak ki — Fónagy Iván és Soltész Katalin közös kis könyvének szóhasználatát kell itt számba vennünk. „A mozgalmi nyelvről” című munkájukban összefoglalják a nyelvrétegekre vonatkozó tudnivalókat (14—6). A nyelvjárások fölé emelkedő nyelvtípust *köznyelv*-nek nevezik. Ennek legmagasabb rendű formája, gerince, a köznyelv más változatainak mintegy normája az *irodalmi nyelv*.

C) A fogalmak és kifejezések körüli bizonytalanság látható a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című tanulmánygyűjtemény (1953.) vitájának anyagából (Nyr. LXXVIII, 129—65). Deme László tanulmányához kapcsolódva Rácz Endre, a vitaindító beszámoló szerzője, majd Benkő László és Bencédy József hozzászólók rámutattak homályos pontokra, hiányokra. Szükségesnek vélték az irodalmi nyelv különféle stílusrétegeinek meghatározását, az irodalmi nyelv és a köznyelv egymáshoz való viszonyának tisztázását, az utóbbi fogalom pontos körülhatárolását.

Láthatjuk tehát, hogy a terminológia és a fogalmak tisztázása terén még nincs minden rendben. Az A) pontban felsorolt szerzők közül is többen egyenlő értékben alkalmazzák az *irodalmi nyelv* és a *köznyelv* kifejezést, amint hogy bizonyos szempontból ezt meg is lehet tenni. Többen szívesebben használják az egységes nyelvtípus megjelölésére

az *egységes nemzeti nyelv*, *magyar nemzeti nyelv*, *magyar nemzeti irodalmi nyelv* kifejezést. Többször olvashatunk figyelmeztetést, hogy a szerző az *irodalmi nyelv* kifejezést új, csak most kialakulóban levő, modern stb. értelmében használja. Találkozunk a *beszélt köznyelv* kifejezéssel, tehát a *köznyelv* lehet általában az egységes típus megjelölője. Sőt még ilyen furcsaságot is olvashatunk: az *irodalmi köznyelv írott változata* (voltaképpen csak a kifejezés zavaros, a fogalom az agyonramagyarázás következtében elég pontosan felidéződik), — az igaz, hogy ezt már nem az említett szerzők használják, de nyelvészeti folyóiratból való.

D) Az irodalomtörténések portáján nézünk szét.

Az áttekintett korszak elején jelent meg, de egy másik cikkel való összefüggése alapján korábban keletkeztetett SZABOLCSI S. MIKLÓS tanulmánya: „A nyelvészeti stílusvizsgálat XX. századi módszerei” (EPhK. LXIX, 47—69). Ebben az *irodalmi nyelv* kifejezés a *stílus*-sal azonos értékben szerepel.

HORVÁTH JÁNOS, az irodalmi szövegelemzés legavatottabb mestere az *irodalmi nyelv*-vel kortól, típustól meglehetősen függetlenül az irodalmi művek nyelvére utal. A mi időkörünkbe esik például „Tanulmányok” című kötetének megjelenése (1956.). Ez egy fejezetet tartalmaz a „Kezdetek”-ből (első kiadása 1931.), „Irodalmi nyelvünk kezdetei” címen (27—47). A kolostori irodalom felvirágzásakor „irodalmivá képződött” nyelvet jellemzi benne a szerző, amely kor, táj és egyén szerint színezett, „mint akár a legmodernebb irodalmi nyelv”.

A HORVÁTH JÁNOSNAK ajánlott „Magyar századok” (1948.) egyik tanulmányának címe: „Irodalmi nyelvünk kialakulásáról” (52—68). Szerzője GERÉZDI RABÁN. Úgy látja, hogy erasmista bibliafordítóink, főleg Pesti Gábor és Sylvester János tevékenysége nyomán „Itt van, készen áll a jövő, nagy feladatokra a tudatos, irodalmi magyar nyelv. . .”

A „modern értelemben vett” *irodalmi nyelv* fogalmával kapcsolatban két irodalomtörténészünket említhetjük.

BÓKA LÁSZLÓ már az általunk tárgyalt korszak előtt, egy 1942-ben megjelent tanulmányában (Népnyelv, köznyelv, irodalmi nyelv: Magyarasztudomány 291—302, újra megjelent 1958-ban: Tegnaptól máig 94—111) mint más nyelvváltozatok felett álló változatot mutatta be az irodalmi nyelvet. SZTÁLIN nyilatkozatai után felvetette bizonyos fogalmak (össznépi nyelv, nemzeti nyelv, irodalmi nyelv) tisztázásának, egymáshoz való viszonyuk vizsgálatának szükségét (Irtört. 1950. 4. sz. 1—9). JózsefAttila költői eszközeinek vizsgálata során (Irtört. 1952: 287—301) felhívta a figyelmet a költői nyelvnek az „általános irodalmi nyelv”-től való eltéréseire. A szegedi kongresszuson PAIS előadását örömmel üdvözölte, többek között a megkülönböztetendő fogalmak tisztása miatt is (ázá (I. OK. IV, 476—8). Az előadást ő ismertette, és jelentőségét méltatta az irodalomtörténések előtt (IrtörtKözl. LVIII, 457—63). Újabbban a verselemzés problémáival foglalkozva (Irtört. 1958: 332—8) mégis ő az, aki elégedetlenségét fejezi ki a rétegnyelvek fő változatainak eddigi megállapításával szemben. Így ír: „Az a felosztás, mely a köznyelv, irodalmi nyelv, tájnyelv, szaknyelv kategóriájába tagolja a nyelvi jelenségeket, nem kielégítő. [Megjegyezzük, hogy a rendszerezés nem teljes és nem pontos, de itt most nem ez a lényeg, hanem a következő:] Az irodalmi nyelv túlságosan tág s ugyanakkor korlátozott kategória, s egyre követelőbb szükség a költői nyelv önálló kategóriaként való bevezetése.” (334.) A költői nyelven belül a versköltői nyelv megkülönböztetését is szükségesnek látja (336—7).

Irodalomtörténéseink közül csak egy valakit találtunk, aki nem csupán ismeri a modernebb irodalmi nyelv fogalmát, de irodalmi alkotások nyelvének vizsgálatában ennek megfelelően is jár el. KLANICZAY TIBORRA gondolok. Leginkább Zrínyi Miklósról írt nagyarányú munkájában figyelhetjük meg, hogy egy-egy mű nyelvének jellemzésében tisztán elkülönül az, ami a korabeli általános nyelvallapothoz, az alakulóban levő irodalm

412
nyelvhez viszonyítva megállapítható, s az, ami egyéni vonásokra, műfajhoz illő stílus-
árnyalatra stb.-re vonatkozik (Zrínyi Miklós. 1954. 178—201, 322—30, 393—5, 449—53).
Mindamelllett az ő szóhasználata sem egészen egyértelmű. Amikor például az „egységes
nemzeti, irodalmi nyelvvé” emelkedő tiszántúli nyelvjárást említi [a tény most nem
vitatjuk], más értelme van a kifejezésnek, mint amikor arról szól, hogy Zrínyi előzmény
és folytatás nélküli „irodalmi nyelvvé” emeli a göcseji és muraközi parasztok nyelvét.
Az előbbi esetben a kiegyenlítődő nyelvváltozatra, az utóbbiban a költőileg kiképzett,
művészileg kifejező és hatáskeltő, azaz szépirodalmi nyelvre kell gondolnunk.

Tehát úgy látszik: újabban a fogalomkincs gazdagabb és tisztább, mint a kifejezés-
készlet.

E) A munkaterületen érdekelt harmadik tábort íróink alkotják. Nem vállalkoz-
hattam arra, hogy szóhasználatukat, fogalmaik tisztaságát a szépirodalmi folyóiratok és
újságok hasábjain nyomozzam. A szegedi nyelvészkongresszuson VERES PÉTER és ILLYÉS
GYULA szólt fel. VERES PÉTER (I. OK. IV, 467—71) mai közéleti és szépirodalmi nyelv-
vünk fejlesztésének kérdéseiről beszélt, helyesen értelmezve a viszonylag egységes nyelv-
változat norma voltát. ILLYÉS GYULA (i. h. 471—2) a prózai és költői nyelv különbsé-
geiről s a tájnyelvi elemek szépirodalmi alkalmazásáról szólt. — Hozzájutottam egy sok-
szorosított előadás-szöveghez. Az előadást CZIBOR JÁNOS tartotta a Magyar Írók Szövet-
sége „Fiatal írók munkaközösségé”-nek tanfolyamán, 1952 őszén. Címe: „Az irodalmi
nyelv és a stílus kérdései”. Ebből idézem: „...az irodalmi nyelvről úgy beszélünk itt, mint
az irodalom kifejező eszközéről” (1). „A köznyelv az a nyelv, amelyet az emberek álta-
lában beszélnek, az irodalmi nyelv pedig az a nyelv, amelyet az irodalom használ” (4).
Megkülönbözteti az előadó az irodalmi nyelv és a stílus fogalmát: „Az irodalmi nyelv
közös kifejezési eszköz, s a stílus ennek . . . bizonyos módszerű használata” (6). Amint
látjuk, a meghatározások nem szakszerűek, de a kutatások akkori állapotához képest nem
is nagyon rosszak. Egyszersmind azt is láthatjuk az idézetekből, hogy az átlagos művelt-
ségű, irodalmi érdeklődésű emberek körében, a szakmabeliek kutatásainak fellendülése
előtt milyenek voltak az ismeretek a minket érdeklő fogalmakat illetően.

2. Az egységes irodalmi nyelv megteremtésére, kimű-
velésére, továbbfejlesztésére irányuló törekvések vizs-
gálata.

A címet kissé tágabban értelmezem, mert hiszen a fejlődés kezdeti szakaszaiban
inkább csak az írásbeli tevékenység során kevés tudatossággal folyó egységesítésről beszél-
hetünk, illetőleg a nyelv állapotára vonatkozó észrevételeket tarthatjuk számon. Az egyes
tanulmányokat tárgyuk szerinti időrendben sorolom fel. Az 1. pontban már számba vett
munkákat itt nem említem újra, ha foglalkoznak is ezzel a kérdéscsoporttal.

A XVI—XVII. századi íródeákok szerepe az írott nyelv egységesülésében: PAPP
LÁSZLÓ: A XVI. századi *Literatus: Diák ~ Deák* nevek kérdéséhez: MNy. LII, 480—1;
Adatok XVI. századi literátusaink működéséhez: MNy. LIII, 165—75; A *deákok* és a
Deákok: i. h. 442—9; XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 45—50. —
MIKESY SÁNDOR, A XVI. századi *Deák* nevek kérdéséhez: MNy. LIII, 209—10. — FÁBIÁN
ISTVÁN, Széphistóriáink és a deákok: FilKözl. V, 85—104, 265—93. — VÉGH JÓZSEF,
Az Őrségben keletkezett XVII. századi levelek nyelve: Pais-Eml. 479—85.

Más részlettanulmányok: BALÁZS JÁNOS: Az első magyar nyelvűművelők: Nyr.
LXXXI, 145—58; Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv: MNy. I,
126—9. — SZENDE ALADÁR ismertetése Balázs Jánosnak „Sylvester János és kora” című
művéről: Nyr. LXXXIII, 502—3. — ANGYAL ENDRE, Csúzy Zsigmond magyarsága: Irtört-
Közl. LXI, 216—26. — BENKŐ LORÁND, A táji nyelvtípusok szemlélete a XVIII. század
második felében: IrNyDolg. 43—66. — NÉMEDI LAJOS, Bessenyei György s a magyar nyelv:
az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve II, 332—76; ismerteti SZENDE ALADÁR: Nyr.

LXXXI, 137—8. — RUBINYI MÓZES, Révai Miklós: Nyr. LXXXI, 257—61. — RUZSICZKY ÉVA, Baróti Szabó Dávid helyesírása: MNy. LII, 192—8, 288—96. — A. KÖVESI MAGDA, A Debreceni Grammatika és Kazinczy vádjai: Pais-Eml. 57—62, ugyanez kibővítve: ActaUnivDebr. III, 63—73. — JANCÓS ELEMÉR, Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai; ismerteti NÉMEDI LAJOS: Nyr. LXXXI, 337—42 és R. HUTÁS MAGDOLNA: MNy. LIII, 307—9. — SZILÁGYI FERENC, A nyelvművelő Csokonai: Nyr. LXXIX, 379—83; ugyanez: Nyelvművelő 114—22, Iskolai nyelvművelő 118—26. — FÖLDESSY GYULA, Költészetünk és nyelvünk: Nyr. LXXIII, 307—16 (költőinknek a nyelvre irányuló érdeklődése, kezdve Csokonaitól). — GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz: MNy. XLVIII, 21—31. — RUZSICZKY ÉVA: Kazinczy Ferenc állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében: MNy. XLIX, 446—56; Kazinczy Ferenc irodalmi nyelvünk egységéért: Pais-Eml. 502—7; Kazinczy Ferenc: Nyelvművelő 105—13, Iskolai nyelvművelő 111—7; Kazinczy és a „nyelvszokás”: Nyr. LXXXI, 1—7; A nyelvi ideál: Nyr. LXXXIII, 253—7 (Kazinczy Ferenc születésének kétszázadik évfordulójára); Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdéseiben: IrNyDolg. 131—69. — TERESYÉNYI FERENC: Kazinczy Ferenc és a *sváda*: MNy. LIV, 471—7; Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében: Nyr. LXXXI, 91—101. — DEME LÁSZLÓ, A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért: Nyelvünk a reformkorban 1—25. — NÉMETH G. BÉLA ismertetése a „Nyelvünk a reformkorban” kötetről: Nyr. LXXX, 262—70. — MIKESY SÁNDOR, A nyelvész Vörösmarty: MNy. XLVI, 289—96. — FÁBIÁN PÁL, Nemesi nyelvszemlélet és polgári nyelvművelés 1848 előtt: MNy. XLVI, 344—51. — DÉNES SZILÁRD, Kossuth Lajos és a nyelvújítás: Nyr. LXXV, 184—9. — TOMPA JÓZSEF, Egy újabb szavazat a nyelvújítás ügyében: MNy. LIV, 399—403 (BECKER HENRIK „Zwei Sprachanschlüsse” című könyvének ismertetése). — NAGY J. BÉLA, Arany János nyelvművelése: Nyelvművelő 123—9, Iskolai nyelvművelő 127—33. — FERENCZY GÉZA, Arany János, nyelvünk bűvara és művelője: Nyr. LXXXI, 387—402, LXXXII, 1—14, 133—49. — DÉNES SZILÁRD, Szarvas Gábor: Nyelvművelő 130—7, Iskolai nyelvművelő 134—41. — PROHÁSZKA JÁNOS, Simonyi Zsigmond: Nyelvművelő 138—49, Iskolai nyelvművelő 142—53. — SZILÁGYI FERENC, Egy fölfedezetlen Simonyi-írás: Nyr. LXXXII, 405—10. — NÉMETH G. BÉLA, A századvegi Nyelvörvításhoz: IrNyDolg. 225—61. — DEME LÁSZLÓ, Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító: MNy. XLII, 34—42. — FERENCZY GÉZA, Kosztolányi Dezső, a magyar nyelv művelője és művésze: Nyr. LXXX, 401—9, Iskolai nyelvművelő 154—67.

3. A nyelvtani rendszer szerint számba vehető kutatások.

Irodalmi nyelvünknek egy bizonyos korbeli teljes rendszerét bemutató dolgozat eddig egy készült: TOMPA JÓZSEFnek a reformkor irodalmi nyelvét bemutató tanulmánya (Nyelvünk a reformkorban 313—434). Az általános kérdések vizsgálása után a szerző nyelvtani kategóriák szerint sorra haladva vizsgálja az egységesülés szempontjából már nagy lépéseket megtett, állományában, jellegében a fejlettségnek magas fokára eljutott nyelvváltozatot. A dolgozat utolsó szakaszában a „derűs hang”-nak nevezhető stílusváltozat területén mutatja be, hogy a reformkor végére hogyan gyűltek össze egy meghatározott művészi cél eléréséhez a hatásos nyelvi kifejezőelemek. TOMPA nagyarányú összefoglaló munkája módszertani szempontból is mintaszerű.

A) Helyesírási és hangtani kérdések vizsgálata. — Összefoglaló művek: KNEZSA ISTVÁN: A magyar helyesírás története. 1952., 1959².; Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952. — BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. 1954., 1958.² A szerző a magyar hangtörténet egyes korszakainak tárgyalása után mérleget a fejlődést a nyelvi egység alakulásának szempontjából (2. kiadás 145—6, 168—71, 171—2). — Egy hang történetének vizsgálatából levonható tanulságok a köznyelvi hang-

fejlődést illetően: BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang története (75—6). — Egy szó írott nyelvi kikristályosodásának tanulságai: P. HIDVÉGI ANDREA, Óv — oltalom: Pais-Eml. 304—6.

Részlettanulmányok a vizsgálat tárgyának időrendjében: ABAFFY ERZSÉBET: Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban: MNy. XLIX, 28—35; A labializáció ingadozása Pesti Gábor nyelvében: MNy. XLIX, 335—41; Beythe István nyelvéről: MNy. L, 246—54. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, A régi magyar könyvek kézírata, kiadása és nyelve: MNy. L, 242—6. — VÉRTES O. ANDRÁS: Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró helyesírásában: MNy. LIV, 22—32; Tallózások helyesírásunk történetében: MNy. LV, 23—37. — TÖRÖK GÁBOR, Írott nyelvünk egységesülésének egy mozzanata: Pais-Eml. 507—11. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A *cs* és *zs* jelölésének történetéhez: MNy. LIV, 339—41; A „zalai magyar szók” és Magyarai: MNy. LI, 276—83; Adalék a magyar helyesírás történetéhez: MNy. L, 18—23 (Czeglédi István 1663-ban megjelent művének helyesírása); A helyesírás bizonytalansága a XVII—XVIII. században: Pais-Eml. 575—9; Írók egyéni nyelve a XVII—XVIII. században: IrNyDolg. 31—41. — BENKŐ LORÁND: Hangjelölési adalék a XVIII. századi irodalmi szokásokhoz: MNy. LI, 164—9; Adalékok a mezőszéki *a*-zás irodalmi nyelvi jelentkezéséhez: MNy. LI, 130—4; Az irodalmi nyelvi *ö*-zés XVIII. századi helyzetéről: MNy. LII, 271—9; Egy irodalmi plagizáció nyelvi vonatkozásai: Nyelv- és Irodalomtud. Közlemények (Kolozsvár) II, 45—57. — TERESTYÉNI FERENC, Az *ö*-zök alakok benyomulása a nyelvújítás korának egységesülő irodalmi nyelvébe: MNy. LII, 279—87. — RUZSICZKY ÉVA, Baróti Szabó Dávid helyesírása: MNy. LII, 192—8, 288—96. — DEME LÁSZLÓ, Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások: Nyelvünk a reformkorban 27—82. — BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula *ö*-zése: Nyr. LXXXIII, 405—18.

B) Szóalaktan. — TOMPA JÓZSEF: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957.; Zúgva, bőgve törte át a *gátot*: Nyr. LXXXII, 195—6; Újabb „szépírói nyelvtanunk” egy érdekes alakulatáról (Az *égen* ~ *egén* viszony kérdései): IrNyDolg. 263—89; A határozói igenévvel egyértékű, modális ragú melléknévi igenevek nyelvtani szabályaihoz: Pais-Eml. 248—57. — JÓKAY ZOLTÁN, Megjegyzések a *bántóan*, *sértően*-féle alakok jelentéséhez: MNy. LII, 333—8. — RUZSICZKY ÉVA, Az *-ó*, *-ő* végű igenevek kötőhangzós (*-ak*, *-ek*) többesének a kérdéséhez: Nyr. LXXXIX, 289—98. — LŐRINCZE LAJOS, Az *ikes* ragozás: Nyr. LXXXVII, 208—12, Iskolai nyelvművelő 229—35. — J. SOLTÉSZ KATALIN, Az elbeszélő múlt kihalása: MNy. LIII, 127—38. — HORVÁTH MÁRIA, Kosztolányi és az elbeszélő múlt: MNy. LIII, 458—9. — ECKHARDT SÁNDOR, Nyelvjárási alakok küzdelme az irodalmi nyelvvel a régi magyar irodalomban: Pais-Eml. 491—4 (az egyes számú imperativus történetéhez).

C) Mondattan. — TOMPA JÓZSEF, Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról: MNy. XLIX, 128—40. — J. SOLTÉSZ KATALIN, Az igekötők önálló használata: Pais-Eml. 238—42. — HERCZEG GYULA, Határozóként álló *-val*, *-vel* ragos utótagú birtokos szerkezetek: Nyr. LXXXII, 311—6. — TERESTYÉNI FERENC, Irodalmi nyelvünknek egy mondattani jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében (*a városok neveik* változat): Nyr. LXXXI, 479—85. — H. MOLNÁR ILONA, Kötőszóval kezdett önálló mondatok: Pais-Eml. 230—4. — KÁLMÁN BÉLA, *Amely* vagy *amelyik?*: Nyr. LXXXII, 23—7. — RÁCZ ENDRE, A személybeli egyeztetés a vonatkozó mellékmondatokban: Néprajz és nyelvtudomány I, 87—103.

Mint ahogy irodalmi nyelvünk normája a nyelvhasználatnak, feladatunkat tágabban értelmezve még számos nyelvtani és nyelvhelyességi cikket tarthatnánk itt számon. Én azokat válogattam ki, amelyekben a tárgyalt jelenség vagy a megvizsgált anyagolytán előtérbe kerültek az irodalmi nyelv kérdései.

(Folytatjuk.)

HEXENDORF EDIT

KÜLÖNFÉLÉK

415

Mészöly Gedeon emlékére*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete nevében mély megilletődéssel veszek búcsút Mészöly Gedeontól, Társaságunk egyik legrégebb és legjelentősebb tagjától,¹ nyelvünk kiváló búvárától, művelőjétől és művészetétől.

Szimbolikus jelentőségű, hogy Mészöly Gedeont kora ifjúságától kezdve két táj, a Dunántúl és az Alföld, a Nyugat és a Kelet nevelte. Az a derús dunántúli táj szülte, mely szelid halmain Vörösmartyt és Vajdát dajkálta költővé, s melynek földje hajdan a nyugati művelődést megalapozó római világbirodalom része volt. A fogékony lelkű gyermek a latin műveltség elemeivel már a szülői házban megismerkedett. Amikor pedig, serdülő éveiben az Arany János-i hagyományokat őrző nagykőrösi gimnázium deákja lett, egy Szilády Áron élő példája érdeklődését nagyon korán nemzeti művelődésünk, nyelvünk és irodalmunk múltja felé fordíthatta, egy Szász Károly hatalmas életműve pedig a költészet és a műfordítás igézetes területeire csábíthatta. A nyelvészet, az irodalom és a költészet mellett figyelmét kezdettől fogva a művelődéstörténet és a néprajz is lekötötte. Amikor azután, életének hivatását felismerve, a pesti és a kolozsvári egyetem bölcsészeti karán tanulmányait befejezte, már mint a klasszika-filológia és az összehasonlító és történeti nyelvtudomány legfejlettebb módszereinek, az ókori, a nyugati modern, valamint a finnugor nyelveknek az ismeretével egyaránt felvértezett filológus és nyelvész kezdte meg tudósi és tanári pályáját, akinek a műveltségében a Nyugat és a Kelet kultúrája, Homérosz, Seneca, Racine és Puskin világa az obi-ugor hitregéknek, első bibliafordításainknak, középkori kódexirodalmunknak és Tinódinak a világával teljesen egyéni szintézisben olvadt össze.

A külföldi tanulmányútjáról visszatérő, majd a kunszentmiklósi gimnáziumban tanító fiatal tudós, mint kitűnően képzett filológus és nyelvész első bibliafordításunknak, majd később már mint egyetemi tanár és Akadémiánk levelező tagja egyebek között a Bánk bánnak és az Ember tragédiájának példás szövegkritikai kiadásával ajándékozta meg nyelv- és irodalomtudományunkat. Mint finnugor és magyar nyelvtudós, Mészöly Gedeon az újgrammatikus iskolától nagyra nevelt történeti és összehasonlító nyelvtudományunk lett egyik legkiválóbb hazai művelője. A Budenztól, Szarvas Gábertől és Szinyeyei Józseftől kimunkált nyelvtörténeti módszereknek bizonyos fogyatékoságait felismerve, az újítók merészségével és a forradalmárok hitével, a sérthetetlennek hitt dogmák megtámadásával Mészöly Gedeon nyelvtudományunkban két irányban is utat tört. Egyfelől elődeinél nagyobb bátorsággal használta fel nyelvtörténeti vizsgálataiban a művelődéstörténet, a néprajz és az irodalomtörténet eredményeit, másfelől pedig kortársainál nagyobb figyelmet fordított nyelvünk belső fejleményeire. Anyanyelvünk számos belső keletkezésű s addig megfejtetlen szavának, ragjának és köpzőjének eredetét egyénivé s művészivé fejlesztett, utánozhatatlanul szellemes és logikus módszerrel kutatta és derítette fel. A finnugor őskor társadalmi, gazdasági és művelődési viszonyainak, a gyűjtőgető gazdálkodásnak, az ősi halászatnak, vadászatnak, a földművelésnek, állattenyésztésnek, a kereskedelemnek és a harcászatnak, valamint az ősi hitvilágnak és népköltészetnek mélyreható ismeretében, csodálatos beleérző képességgel, a szavak mögött rejlő tárgyi és szellemi világot is felidézve nyelvtudományunkban olyan új iskolát teremtett, amely-

* Elhangzott temetésén, 1960. június 4-én, Sárbogárdon.

¹ Felsőzáda, 1910. január 18. óta megszakitás nélkül választmányi tagja Társaságunknak kedves és nagyrebecsült barátjával, Horváth Jánossal együtt (MNY. VI, 190). — P. D.

nek azóta többé-kevésbé szinte minden magyar nyelvész tanítványa. A magyar és a finn-ugor nyelvtudománynak majd minden területén nagyot és jelentőset alkotott. Volt bátorsága harcra kelni a megcsontosodott nézetekkel, megcáfolni a téves hiedelmeket, félelmetes dialektikával, ragyogó okfejtéssel mutatva ki ellenfelei állításainak gyengeségét, s bátran vállalva az ellenzéki ség, sőt az eretnekség vádját is. Vitáiban azonban sohasem személyeskedett, s mindig lovagias¹ ellenfél maradt.

A nyelvet nemcsak a közlés, a gondolkodás, a puszta megértetés, hanem az érzelmi és az akarati világ gazdag árnyalású kifejező eszközének is tartva Mészöly Gedeon legrégibb nyelvemlékeinknek, különösen a Halotti Beszédnek és az Ómagyar Mária-siralomnak a magyarázatában először alkalmazta a stílustörténeti módszert, másfelől pedig maga is ragyogó példáját adta a mondanivaló művészi megformálásának. Értekezései éppúgy remekei a magyar tudományos prózának, mint Csokonai korát életrekelő regénye, valamint elbeszélése a szépprózának, görögöl, latinból, franciából, oroszöl és finnból készült műfordításai pedig a költészetnek. Írásművészetében a rokon nyelveknek, a régi magyar nyelvnek és nyelvjárásainknak ismeretére egyaránt kiterjedő hatalmas nyelvtudása költői képzelettel és leleménnyel s utánozhatatlanul egyéni humorral párosult.

Nagy volt Mészöly Gedeon mint ember is. Mély bölcsességen és higgadt nyugalmon alapuló fölény, s ugyanekkor meleg szív, derús kedély, magyarosan, tempósan anekdotázó, kifogyhatatlan jókedv jellemezte. Akik ismerték, mind-mind szerették és becsülték egyenességéért, bátor szókimondásáért, nyíltságáért és becsületességéért. Lovagiasságát még ellenfelei is elismerték. Tanítványai pedig rajongásig szerették közvetlenségéért és emberiségéért.

Megadatott számára, hogy mint szegedi s rövid ideig mint kolozsvári egyetemi tanár, egész életét, még öregkorát is, állandó alkotó munkával tölthesse, s könyveivel, értekezéseivel, folyóirataival, előadásainak megvesztegető varázsával nevelhesse tanítványait és egész nemzetünket nyelvünk ismeretére és szeretetére.

Mészöly Gedeont Akadémiánk 1921-ben választotta levelező tagjává, megújuló Akadémiánk pedig a nyelvtudományok doktora címmel tüntette ki. Népköztársaságunk Elnöki Tanácsa hetvenötödik születésnapja alkalmából a Munka Érdemrenddel ajándékozta meg. Mészöly Gedeon azonban több mint fél évtizeden át nem a hírért, névért s nem a dicsőségért munkálkodott, hanem mint ifjú éveinek nagy példaképe, Budenz József, a tudományt élete fogytáig teljes önzetlenséggel szolgált.

Emlékét a magyar nyelvtudomány kiváló egyéniségeinek, úttörőinek, a nyelvünk nagy tudósainak, értőinek és művészeinek kijáró tisztelettel fogjuk őrizni.

BALÁZS JÁNOS

Zolnai Béla hetven éve

Ha nem stíluskutatóról volna szó, semmi jelentősége sem volna annak a csekélyke, mindössze egyetlen fonémára szorítókozó eltérésnek, amellyel a fenti cím a szokásos „Z. B. hetven éves” megjelöléstől különbözik. Itt azonban ennek a hiányzó *s*-nek sajátos stilisztikai funkciója van: azt jelenti, hogy Zolnai Béla mögött „papírforma szerint” ott van ugyan a hetven esztendő, de ő maga sokkal fiatalabb. Ezt mindenki tudja és megállapíthatja róla, aki legalább tizenöt éve csak valamennyire is ismeri. S ha megkérdeznénk Zolnai Bélát, hogy minek köszönheti örök fiatalágát, bizonyára azt válaszólná lakonikus egyszerűséggel, a magától értetődés hangján: Hogy értem volna rá megöregedni, hiszen dolgoztam!?

¹ — és ezért kedves — P. D.

Valóban, Zolnai munkásságának csak előszámlálása is hosszú-hosszú sorokkal töltené meg ezt a rövidre szabott papirost.

A kutató munka tiszteletét és szeretetét már a székesfehérvári szülői házból hozta magával édesapjának, az egykori főreáliskolai helyettes, a későbbi budapesti és kolozsvári egyetemi tanárnak és kiváló nyelvtudósnak: Zolnai Gyulának örökül hagyott kincseként. Az otthon emelkedett, pedagógus léghőre mellett (anyja szintén pedagógus volt) a budapesti mintagimnázium és a haladó szellemű Eötvös Kollégium gyakorolt fejlődésére legmélyebb hatást. Olthatatlan tudásszomját, perspektivikus látásmódját táplálták nagyobb külföldi egyetemi tanulmányai (Berlin, Párizs) is, s olyan kiváló mesterek, mint Négyesy László, Zlinszky Aladár, Gombocz Zoltán vagy Horváth János. Mindez együtt nemcsak biztos szakmai felkészültséget, hanem imponálóan gazdag olvasottságot, magas szintű európai műveltséget eredményezett.

Nem csoda, ha ilyen adottságok mellett már első művei figyelmet keltettek és maradandó értékűeknek bizonyultak. Hivatkozhatnám itt elsősorban „Szigligeti Szökött katonájának külföldi elemei” (EPhK. 1914. és külön is Bp., 1914.) című doktori értekezésére, melyben a rokonszenves dezertőr típusát, egyúttal az európai irodalmakban jelentkező népiességi tendencia fölbukkanásait vizsgálja. Ez a dolgozat is (amelyet egyébként már több publikáció előzött meg; az első: „A Szép Ilonka keletkezéséhez”: EPhK. 1912.) már elárulja az egyéniségnek azokat a sajátosságait, melyek Zolnai Béla oeuvre-jén végighúzódnak: vonzódás az újszerű, különleges témához; széleskörű kitekintés a nemzetközi viszonylatokba; hatalmas tényanyagot felsorakoztató módszeres filológiai megalapozottság; a szintézis összefüggő szálait felismerő, alkotó fantázia; végül az esztétikailag is igényes, esszébe hajló kidolgozásmód.

Érdeklődése — úgyis, mint a budapesti egyetem magántanárának (1923.), illetőleg a pécsi magyar irodalmi tanszék helyettes előadójának (1924.) — elsősorban a magyar irodalomtörténet felé fordul. Balassi, Zrínyi, Mikes, Rákóczi-tanulmányai számos tisztázatlan kérdésre derítettek fényt, vagy vitték előre a kutatást. Eredményeit a marxista igényű irodalomtudomány kritikája is méltányolja (vö. pl. HOPP LAJOS, A Törökországi Levelek műfaji problémái: I. OK. XV, 129 kk.). Az élot lüktető mozgalmassága, az imént említett vonzódás az újhoz, a modernhez sokkal elevenebb hatóerőt jelentenek számára, semhogy elfordulhatna a jelenkori (értsd: a XX. század 2—3. évtizede) problematikájától. Ezt tükrözik modern irodalmi kritikái a Nyugat, Hét hasábjain, polémiái Ady védelmében, főleg a Széphalom 1927—1929. évfolyamaiban.

Francia vonatkozású tanulmányai — amelyeknek művelése 1925 óta mint a szegedi egyetemen a francia filológiai tanszék professzorának hivatalbeli kötelessége is — ismét hatalmas szegmentummal bővítik az eddig sem szűkkörű munkásság kereteit. A janzenizmussal kapcsolatban egész sor tanulmánya olyan témákhoz vezet, melyek a mai tudományos érdeklődésnek is előterében állnak. Az állam és egyház viszonyára vonatkozó európai polémiák hatalmas bibliográfiáját (1750—1830.) ma a Történelmi Intézet értékesíti.

Szegedi professzorsága idején jelentős kultúraszervező tevékenységet is fejt ki, elsősorban mint a Széphalom és az Études Françaises szerkesztője.

Zolnainak már első munkáiban föl-fölbukkannak a nyelvi, stilisztikai vonatkozások, főleg pedig a nyelvtudományra jellemző mikrofilológiai elemző módszer alkalmazása. Nem lehet hát meglepő, hogy ez a „pseudo-nyelvészeti burok” előbb-utóbb szétpattan, és felfedi az igazi valót. Hiszen az irodalom- és nyelvtudomány területére kiterjedő érdeklődés és felkészültség szükségszerűen következetességgel vezeti el Zolnai Bélát arra a tudományterületre, mely mindkét szakra egyformán támaszkodik, s amelynek éppen ezért gyakran a senki földjének mostoha sorsa jutott osztályrészül. Zolnai mindig hitte és vallotta a nyelvészet és irodalomtudomány egységességét, a Wissenschaft des Wissens-

wertesnek látva a nyelvi-irodalmi filológiát. (Aligha célzatosan, de föltétlenül szimbolikusan kifejezője fölfogásának az is, hogy először a nyelvtudományok kandidátusa, majd az irodalomtudományok doktora lett.)

1920-ban jelenik meg első stilisztikai dolgozata a Magyar Nyelvben: „Esztétikai szempontok a nyelvtudományban”. Már itt olyan alapelveket rögzít — ellentétben Ballyval, akivel egyébként személyes kapcsolatban állott —, amelyeket azóta a marxista szemléletű stilisztika is átvett és szentesített.

Egyébként Zolnainak nem egy tétele vált nyelvtudományi, stilisztikai közhelyé az eredeti forrás megjelölése nélkül is.

A stilisztikai kérdések és szempontok egyre jobban előtérbe kerülnek munkásságában. A nyelvészettikai érdeklődés tükröződik egyetemi előadásaiiban is. A hangszimbolika, a szóhangulat kérdéseinek taglalása nem egyszer óráira vonzza a nem francia szakos hallgatókat is. Tanszéke különben is szinte észrevétlenül, de egyre inkább elszigetelődik a „keresztény valláserkölciség” jegyében fokozódó sovíniszta szellemtől. Ugyanazon a szegedi egyetemen, melyről József Attilának — mint ismeretes — távoznia kellett „erkölcsromboló” megnyilatkozása miatt, a másutt félrehúzódo Radnóti Miklós még néhány évvel későbbben is otthonosan mozgott a francia tanszék szobáiban, és szívesen olvasgatott a szemináriumi könyvtárban. Zolnai Béla, a professzor nem ismert faji, felekezeti vagy más efféle megkülönböztetést. Nála egyetlen mércéje volt a minősítésnek: a szakmai igény, a tudományos felkészültség.

Az idegen szavak kérdése, nyelvtudomány és szellemtörténet, nyelvek harca, a látható nyelv, a nyelvi kifejezőség formái, körmondat és tiráda, a francia bálvány, hang és nyelv, szóhangulat és morfológia . . . ezek a címek és témakörök jelzik Zolnai nyelvtudományi, pontosabban nyelvészettikai munkásságát. E sorozat csúcsát a „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” című könyvében látom (Szeged, Acta Univ. 1939. 202 l.). Másik átfogó jellegű, szintézisre is törekvő műve „A magyar stílus” (1940., a „Mi a magyar?” kötetben). Ez a tanulmány helyel-közzel ugyan az akkoriban divatos szellemtörténet hullámverését is tükrözi, de főbb tételei ma is helytállóak. A stílust legmélyebb gyökereiben, világnézeti összefüggéseiben ragadja meg Zolnai akkor, amikor a stílus szabadságért folytatott harcnak a nemzeti problémával való kapcsolatát ismeri fel Petőfinél, Adynál.

Nyelvművelő tevékenységében az idegen szavakkal kapcsolatos állásfoglalását kell elsősorban kiemelni. E kérdésben a nemzedékek harca is megmutatkozott; a Zolnai Béla fölfogásával szemben álló purizmus főképviselője — Zolnai Gyula volt.

Stilisztikai munkássága általános elismerést váltott ki már a két háború közt is. Az 1940. évi akadémiai tagajánlásban olvashatjuk ezeket a sorokat: „Zolnai Béla a magyar, német és francia filológia területén egyformán végzett kutatásokat. Mint Gombocz Zoltán, a genfi Bally és a müncheni Vossler követője, hazánkban ő tett legtöbbet a stilisztika újabb irányainak meghonosítása terén.” Ma is helytálló jellemzésül idézhetjük az 1940. évi nagyjutalomról szóló jelentés alábbi szavait: „Mindezeknek a dolgozatoknak úttörő érdemük van a magyar nyelvtudományban és a vele számtalan ponton érintkező stílustudományban . . . Alapos tanultság a nyelv- és stílustudomány körében, kiterjedt és beható ismerete a régi és újabb magyar irodalomnak, valamint különböző idegen irodalmaknak, széles láthatarú tájékozottság a művelődési és szellemi áramlatokban . . . ezek képesítik Zolnai Bélát kiváltságos mértékben arra, hogy ezeknek a jelenségrétegeknek nagyszerű fölfedezője legyen.”

Zolnai Béla fölfelé ívelő pályájának méltó betetőzése volt, hogy — a kolozsvári egyetemen eltöltött néhány év után (1940—1947.) — még a felszabadulás évében kinevezték a pesti tudományegyetem általános irodalomtudományi tanszékére. Mégis a felszabadulás utáni első években mintha megtorpanás mutatkoznék nála. 1948-ban még a

régi rendszerű Akadémia rendes tagjává választják, de 1949-ben nyugdíjazását kéri. Ez a visszahúzóadás azonban csak látszólagos. Nem az alkotó tevékenységtől, csak a fórum szerepléstől vonul vissza. De már a sztálini cikkek nyomában megújuló nyelv-tudomány és főleg nyelv-művelés harci riadója után újra ott van az első sorban. Meglepő, hogy a Nyelvőr munkatársai között csak 1951-ben szerepel első ízben, de azóta aztán csaknem minden évfolyamban több cikkel is. Főleg a szavak társadalmi rétegződése, az argó szavak és a köznyelv viszonya, a szavak stilisztikai értékelése foglalkoztatja.

Mint vérbeli kutató nem ismer lezárt kérdést. A régi témák, problémák ma is tovább gyűrűznek benne. Irigylésre méltó, hatalmas könyvtára ma is szüntelenül gyarapszik (nemcsak a falmenti könyvespolcokat, hanem az asztalokat, székeket, kereveteket is birtokba veszi). A régi témák megújulnak, akárcsak kedvelt Rákóczijának régi sebei. (Vö. pl. „La ballade épique” [előadás a lyoni irodört. kongresszuson]: *Helicon* 1940: 156—69; „Contributions à l'histoire des termes 'ballade' et 'romance': *ALingu.* VII, 217—43). Nem is említve a végeláthatatlan adattárából még kikerülhető műveket. (Ilyen lesz — reméljük, nemsokára — az argó és tájnyelv keveredéséről szóló tanulmány és az argó szótár.)

Lehet-e egy lezáratlan életműről érdemleges bírálatot mondani? — Hogy ezek a megemlékező sorok nem törekedtek kritikai hangra, nem azért volt, mintha Zolnai oeuvre-je nem igényelné a mérlegre helyezést. Ellenkezőleg, igazi jelentőséget legkevésbé sem a kritikátlan tömjénezés, hanem az alapos, elemző értékelés mutatná meg. Nincs is szó arról, mintha Zolnai minden tételét (csak a nyelvtudományi vonatkozásúakra gondolok) magunkévá tennénk. Zolnai Bélával lehet és kell is vitázni (persze nem úgy, hogy évtizedekkel ezelőtt írt műveitől mai szemléletet kérünk számon); csak egyet nem lehet: mellőzni akkor, amikor stilisztikai kérdésekről van szó. Munkásságának legrealisabb érték-mérője éppen abban a visszhangban mutatkozik meg, mellyel műveire a stilisztikai szakirodalom reagál. Üssünk fel olyan újabb műveket, mint FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERES-TYÉNI, *A magyar stilisztika vázlata* (1958.), FÓNAGY IVÁN, *A költői nyelv hangtanából* (1959.), tucatjával sorjáznak bennük a Zolnai-hivatkozások. (E sorok írójának főiskolai, egyetemi stílusórái is ritkán múlnak el Zolnai Béla nevének említése nélkül.)

*

A szaktársak, barátok, tisztelők, tanítványok körében, a Kárpátia oszlopos termében szétillanó szivarfüstje mögött — úgy tetszett — egy kérdő, csodálkozó vonás is átsuhant a jubiláns arcán. Talán a nagyrabecsült, nem egyszer tollára vett költőbarát, Juhász Gyula szavai zsongtak föl lelkében:

Már jubiláljak? Én biz azt tudom csak,
Hogy *hetven éve* vagyok már fiatal!

BENKŐ LÁSZLÓ

Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára

IX. Az állandó rövidítések jegyzéke

1. Tudvalevő, hogy azokat az adatközlésben fölhasznált forráskiadványokat, valamint azokat a hivatkozásban szereplő egyéni műveket, gyűjteményes munkákat, folyóiratokat stb., amelyek közleményeinkben gyakrabban szoktak előfordulni, általában nem teljes címmel tüntetjük föl, hanem megfelelő rövidítéseket alkalmazunk a helyükben. — A nyelvtudományban használatos rövidítéseket nagyjából két típusba sorolhatjuk.

L. MNy. LV, 155—63, 314—21, 441—5, 560—8, LVI, 143—8, 282—6.

A rövidítések kisebbik, néhányszáz esetet kitevő részét állandó rövidítéseknek nevezzük. Ezek a nyelvtudományi irodalomban általánosabban használatos, illetőleg többek gyakorlatában ismételten előkerülő művekre vonatkoznak, éppen ezért velük kapcsolatban bizonyos közzokás, egyezmény alakult ki. — A rövidítések nagyobbik, gyakorlatilag szinte meghatározhatatlan nagyságú részét alkalmi rövidítéseknek nevezzük. Ezek a nyelvészeti irodalom egészében nem éppen közhasználatúak, az egyes művekben azonban — azok speciális jellegénél fogva — sokszor nagy szükség van rájuk. Ilyeneket minden szerző saját közleményének szükségleteihez mérten tetszőlegesen kialakíthat és alkalmazhat, amennyiben művében külön feltünteti, megmagyarázza őket. — Mi itt természetesen csak az állandó rövidítésekkel foglalkozhatunk. Az alkalmi rövidítések megalkotása az előbbieknél analógiájára történik; az ide kapcsolódó problémákról részben az anyagközlés, részben az utalás tárgyalása során egyébként is volt már szó.

Bár „állandó” rövidítéseink jó része már tekintélyes hagyományra, jónéhány évtizedes múltra tekinthet vissza, és szinte mindennapos használatú, mégis sűrűn megesisik, hogy ugyanazon műnek két-háromféle rövidítése is forgalomban van. A gyakran szereplő újabb műveknek magától értődően még kevésbé szilárdult teljesen egyalakúvá a rövidítésük. Az ingadozás, vaglyagosság persze az e típusú rövidítések egyik legfontosabb funkcióját, az egyértelműséget, a pontos azonosítást veszélyezteti: gátolja vagy éppen lehetőtőlné teszi. Ezért föltőntően szükség van arra, hogy állandó, szabvány jellegű rövidítéseinket végleges formába rögzítsük, egységesítsük.

A következőkben azoknak az állandó rövidítéseknek a jegyzékét állítottam össze,¹ amelyeket a speciális magyar nyelvészeti (a magyar nyelvvel foglalkozó) irodalomban, közelebről pedig folyóiratunk hasábjain leginkább szoktunk használni. A nyelvtudomány idegen nyelvekkel foglalkozó ágazatainak (finnugrisztika, szlavisztika stb.), valamint az általános nyelvészetnek a területéről csak néhány művet, illetőleg rövidítését vettem föl, elsősorban azokat, amelyek a mi résztudományunkban is többször előkerőlnnek. A jegyzékbe való beiktatás vagy az abból való kimaradás természetesen a magyar nyelvészeti vonatkozású műveknél sem valamiféle értékítélet akar lenni, hanem csupán gyakorlati indítékai vannak; így például a nem ilyen jellegűekkel szemben előnyben részesőlték az összefoglaló, valamint a nagyobb adatanyagot közlő munkák.

A közzétett jegyzék elsősorban a szerzőknek szól. Ezért a rövidítendő mű a kiindulási alap, a betőrend irányítója, és ennek van megadva a rövidítése. A fordított eljárás: a betőrendbe szedett rövidítések feloldásának megadása ugyanis legfőljebb az olvasó azonosításait segítette volna, az írő számára azonban nem adott volna jól használható útbaigazítást.

Szükséges, hogy a jegyzékben szereplő művek betőrendi besorolásának néhány főbb szempontjáról külön is megemlékezzem. A felvett művek három nagy csoportra oszthatók: **Első csoport** j u k b a olyan munkák tartoznak, amelyek a szerző neve alatt szerepelnek. Ilyenek mindenekelőtt az egyéni jellegű önálló művek, tanulmányok, azonkívül az olyan viszonylag későbbi nyelvemlékek, amelyek szerzőhöz, személyhez köthetők. Több szerző esetén azonban a mű csak az első szerző nevének kezdőbetőjénél van a betőrendbe besorolva. — **Második csoport** olyan munkákat foglal magába, amelyek csak a mű címénél vannak föltűntetve. Ilyenek egyrészlől a folyóiratok, a nagyobb okmánytárak és az emlékkönyvek, másrészlől a személyhez nem köthető nyelvemlékek (régí szövegemlékek, kódexek stb.) és ezeknek új kiadásai. Ha az ilyen munkák címében a kezdő szó „jellegtelen” (pl. névelő), az zárójelbe kerül, és a mű a következő,

¹ A jegyzék alapanyagának összegyőjtésében BERRÁR JOLÁN, KÁZMÉR MIKLÓS és SIMON GYÖRGY, az egyezményes rövidítések véglegesítésében BÁRCZI GÉZA és PAIS DEZSŐ volt segítségemre. Az úgy érdekében kifejtett ténykedésüket ez úton is hálásan köszönöm.

legjellemzőbb, leginkább emlegetett szavánál kerül fölvételre. — A h a r m a d i k c s o p o r t b a olyan munkák sorolhatók, amelyek két- vagy esetleg három helyen (a szerző vagy szerkesztő nevénel; a mű első vagy legjellemzőbb szavánál) is szerepelnek a betűrendben, mivel — sajátos jellegük folytán — itt is, ott is könnyen kereshetik őket. Ide tartoznak egyes szótárak (főként a tájszótárak), egyes nagyobb összefoglaló munkák (pl. a BALASSA—SIMONYI-féle „Tüzetes magyar nyelvtan”, a SZINNYEI-féle „Magyar nyelv-hasonlítás” stb.), valamint a szerkesztő egybeállította tanulmánygyűjtemények. Ezekben a rövidítés általában mindkét vagy esetleg mindhárom helyen meg van adva, kivéve a tanulmánygyűjteményeket, ahol a rövidség kedvéért a szerkesztő nevénel csak utalás található a mű címére, de a rövidítés a címnél szerepel.

A jegyzékbe fölvett műveknek szükségtelen lett volna megadni minden bibliográfiai adatát (kötetszám, kiadási szám, megjelenési hely, idő stb.), hiszen ezek csak a terjedelmet növelték volna, lényegesebb szükség azonban e vonatkozásban nem lett volna rájuk. Magától értődik azonban, hogy amely műveknek több kötetre vagy többrendbeli kiadása van, azoknak a rövidítésében e fontos, nélkülözhetetlen tartozékokat mindig föl kell tüntetnünk, úgy, ahogy azt az adatközlésben és a hivatkozásban már részletesen megtárgyaltuk; így például nem elegendő csak a „KASSAI 126” vagy a „SzD.” rövidítés, hanem ilyen szükséges: „KASSAI III, 126”, illetőleg „SzD.” vagy „SzD. 1792.”. A jegyzékben csak „alapalak”-jukban megadott, ott nem részletezhető rövidítésekhez tehát ezeket az esetleges járulékokat hozzá kell számítani. — A nagyon hosszú könyvcímeket is csak rövidebb változatukban szerepeltetem. — Itt említem meg, hogy a nyomtatványos szöveg-nyelvemlékek közül a rövidítésjegyzékbe csak néhány korai (XVI. századi) és gyakrabban idézett munkát iktattam be, de ezeknél is a több művű szerzőktől csak egyet-egyet (a többit ezek analógiájára meg lehet alkotni).

Végezetül még valamit a rövidítések megállapításáról. Ebben természetesen elsősorban az az elv vezetett bennünket, hogy a már többé-kevésbé eddig is kialakult közszokást kövessük, és a már „bevált”, közismert rövidítéseken még akkor se nagyon változtassunk, ha történetesen kirínak is a megfelelő típusú rövidítésrendszerből. Persze számos esetben nagyonis ingadozó, bizonytalan gyakorlatot kellett egységesítenünk. Ilyenkor arra törekedtünk, hogy a megállapított forma egyrészt beleillessék a megfelelő típus rövidítésrendszerébe, másrészt minél egyszerűbb, minél jobban rövidítés-jellegű legyen. Néhány egyéni mű rövidítésében a „jellegtelen”, tudniillik a művek egész sorának címében előforduló szavaknak megfelelő részt, betűt elhagytuk, mint fölöslegeset, nem differenciatív értékűt (pl. a töméntelen *Magyar*-nak megfelelő *M*-et).

2. Íme a rövidítésjegyzék, betűrendben:

ÁBEL-féle olasz—magyar szójegyzék	= ÁbelSzj.
Acta Linguistica (folyóirat)	= ALingu.
Acta Orientalia (folyóirat)	= AOr.
Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae (folyóirat)	= ADebr.
Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica (folyóirat)	= ASzeg.
Akadémiai Értesítő (folyóirat)	= AkÉrtő.
Akadémiai helyesírási szabályzatok	= AkH. (+ a megfelelő évszám)
Akadémiai Nagyszótár	= NSz.
Albeus-féle összeírás	= Alb.
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet.	
A III. országos magyar nyelvészkongresszus elő- adásai. Szerk. KNEIÉZA ISTVÁN	= III. Kongr.

- Anjoukori Okmánytár = AnjOkm.
 Anonymus Gestája = An.
 Antik Tanulmányok (folyóirat) = AntTan.
 Anzeiger (a FUF. kiegészítő része) = FUF. Anz.
 Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvűvelő konferencia anyaga. Szerk. BENKŐ LORÁND = AnyMűv.
 Apor-kódex = AporK.
 (A szent) apostolok méltóságáról írott könyvecske = ApMélt.
 Archiv für slavische Philologie (folyóirat) = ArchSlPhil.
 Archivum Europae Centro-Orientalis (folyóirat) = AECO.
 Árpádkori Új Okmánytár = ÁÚO.
 ASBÓTH OSZKÁR, Szláv jövevényszavaink = ASBÓTH, SzlJsz.
 Bagonyai Ráolvasások = BagRáolv.
 Balassa-Emlékkönyv = Balassa-Eml.
 BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelv könyve = BALASSA, MNyelvK.
 BALAS A JÓZSEF, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése = BALASSA, Nyj.
BALASSA JÓZSEF, A Magyar Nyelv Szótára = BALASSA
 BALASSA JÓZSEF, Magyar fonétika = BALASSA, Fon.
 BALASSA JÓZSEF és SIMONYI ZSIGMOND, Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon = TMNy.
 Balassa-kódex. Kiad. VARJAS BÉLA = BalK.
 BÁLINT SÁNDOR, Szegedi Szótár = SzegSz.
 BALLAGI ALADÁR, Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár = BALLAGI, RNySz.
 BALLAGI MÓR, A Magyar Nyelv Teljes Szótára = BALL.
 BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora = BALÁZS, Sylv.
 BALLY, CHARLES, Linguistique générale et linguistique française = BALLY, LinguGén.
 BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv francia jövevényszavai = BÁRCZI, FrJsz.
 BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete = BÁRCZI, Szók.
 BÁRCZI GÉZA, A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék = BÁRCZI, TA.
 BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba = BÁRCZI, Bev.
 BÁRCZI GÉZA, Fonetika = BÁRCZI, Fon.
 BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet = BÁRCZI, Htört.
 BÁRCZI GÉZA, Magyar történeti szóalaktan. I. A szótövek = BÁRCZI, Szótöv.
 BÁRCZI GÉZA, Régi magyar nyelvjárások = BÁRCZI, RNyj.
 BÁRCZI GÉZA I. még: (A) magyar nyelvátlasz munkamódszere; Magyar Szófejtő Szótár; Mutatvány a magyar nyelvátlasz próbagyűjtéseiből
 BARONYAI DECSI JÁNOS, Adagia graeco—latino—ungarica = DECSI, Ad.
 BARÓTI SZABÓ DÁVID, A' magyarság' virági = BARÓTI SZABÓ, MVir.
 BARÓTI SZABÓ DÁVID, Kisdud Szótár = SZD.
 BARÓTI SZABÓ DÁVID, Ki nyertes az hang-mérséklésbenn? = BARÓTI SZABÓ, Hangm.
 BARÓTI SZABÓ DÁVID, Orthographia- és grammaticabéli észre-vételek = BARÓTI SZABÓ, Orth.

- BARTAL ANTAL, Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae = MLSz.
- D. BARTHA KATALIN, Magyar történeti szóalaktan. II.
A magyar szóképzés története = D. BARTHA, Szóképz.
- Batthyány-kódex = BatthyK.
- Bécsi Kódex = BécsiK.
- BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában = BENKŐ, FelvIr.
- BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang története = BENKŐ, LyTört.
- BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás = BENKŐ, RSzn.
- BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet = BENKŐ, Nyjtört.
- BENKŐ LORÁND l. még: Anyanyelvi műveltségünk; Helyesírásunk időszerű kérdései; Magyar hangtani dolgozatok; Magyar nyelvjárási bibliográfia
- BERNEKER, ERICH, Slavisches Etymologisches Wörterbuch = BERNEKER, SIEtWb.
- BERNOLÁK, ANTONIUS, Lexicon Slavicum = BERNOLÁK
- BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan = BERRÁR, TörtMondt.
- BERRÁR JOLÁN, Női neveink 1400-ig = BERRÁR, NőiNev.
- Berzeviczy-Emlékkönyv = Berzeviczy-Eml.
- Besztercei Szójegyzék = BesztSzj.
- Birk-kódex = BirkK.
- BLOCH, OSCAR—WARTBURG, WALTHER VON, Dictionnaire étymologique de la langue française = BLOCH—WARTBURG, DictÉtFr.
- Bod-kódex = BodK.
- Bornemisza Péter: Tragoedia magiar nolvenn = Bornemisza: Trag.
- (A) brassói latin—magyar szótártöredék = BrassSzt.
- (A) budai basák magyar nyelvű levelezése. Kiad.
TAKÁTS SÁNDOR—ECKHARDT FERENC—SZÉKFI
GYULA = BudBLev.
- Budapesti Glosszák = BpGl.
- Budapesti Szemle (folyóirat) = BpSz.
- Budenz-album = Budenz-Alb.
- BUDENZ JÓZSEF, Az ugor nyelvek összehasonlító alak-
tana = BUDENZ, UgAl.
- BUDENZ JÓZSEF, Magyar-ugor összehasonlító szótár = MUSz.
- BUDENZ JÓZSEF, Ugrische Studien = BUDENZ, UgStud.
- BUGÁT PÁL, Természettudományi szóhalmaz = BUGÁT, Szóhalm.
- CALEPINUS, Dictionarium = CAL.
- (A) Casanate-könyvtár magyar glosszái = CasGl.
- CELLARIUS, CHRISTOPHORUS, Latinitatis probatae et
exercitiae liber memorialis = CELL.
- Codex Cumanicus = CodCum.
- Codex Diplomaticus = CodDipl.
- Codices Hungarici = CodHung.
- COLLINDER, BJÖRN, Fenno-ugric vocabulary = COLLINDER, FgrVoc.
- COMENIUS, AMOS, Janua linguae latinae = COMENIUS, Jan.
- Cornides-kódex = CornK.
- Corpus Grammaticorum = CorpGr.
- Czech-kódex = CzechK.

- CZINÁR MÓR, Szómutató Fejér György Codex Diplomaticusához = CZINÁR, Ind.
- CZUCZOR GERGELY—FOGARASI JÁNOS, A Magyar Nyelv Szótára = CzF.
- Csángó Szótár (WICHMANN, YRJÖ, Wörterbuch des . . . Csángodialectes) = CsángSz.
- CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában = CSÁNKI
- CSÚRY BÁLINT, Szamosháti Szótár = SzamSz.
- DANKOVSKY, GREGORIUS, Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum = DANK.
- DAUZAT, ALBERT, Dictionnaire étymologique de la langue française = DAUZAT, DictÉtFr.
- Debreceni Grammatika = DebrGr.
- Debreceni Kódex = DebrK.
- DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások néhány kérdése = DEME, NyjKérd.
- DEME LÁSZLÓ, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái = DEME, NyatIFunk.
- DEME LÁSZLÓ l. még Magyar nyelvhelyesség
- DENY, JEAN, Grammaire de la langue turque = DENY
- Dévai Biró Mátyás: At tiz parantsolatnac . . . magarázatfa = Dévai Biró: TizPar.
- DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS, Orthographia Vngarica = DÉVAI BIRÓ, Orth.
- Dictionarul Limbei Române (Academia Română) = DictAcRom.
- Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. PAIS DEZSŐ = IrNyDolg.
- Domonkos-kódex = DomK.
- Döbrentei-kódex = DöbrK.
- (A) dömösi prépostság adománylevele = DömAd.
- DU CANGE, CAROLUS, Glossarium mediae ac infimae latinitatis = DuC.
- Egyetemes Philologiai Közöny (folyóirat) = EPhK.
- Emlékkönyvek l. a megtisztelt nevénel
- Erdélyi Múzeum (folyóirat) = ErdMúz.
- Érdy-kódex = ÉrdyK.
- Érsekújvári Kódex = Érsk.
- Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből (sorozat) = AkNyÉrt.
- Értelmező Szótár (A magyar nyelv értelmező szótára) = ÉSz.
- Ethnographia (folyóirat) = Ethn.
- Études Slaves et Roumaines (folyóirat) = ÉtSlRoum.
- (Magyar) Etymologiai Szótár. Szerk. GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS = EtSz.
- FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC, A magyar stilisztika vázlata = FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, Stil.
- FEKETE LAJOS, Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása = FEKETE, EsztÖ.
- Felsőoktatási Szemle (folyóirat) = FelsSz.
- Festetics-kódex = FestK.

- Filológiai Közlöny (folyóirat) = FilKözl.
 Finnisch-Ugrische Forschungen (folyóirat) = FUF.
 FLUDOROVITS JOLÁN, A magyar nyelv latin jövevény-
 szavai = FLUDOROVITS, LatJsz.
 FLUDOROVITS JOLÁN, Latin jövevénytiszavaink hang-
 tana = FLUDOROVITS, LatJszHt.
 FOGARASI JÁNOS, Művelt magyar nyelvtan = FOGARASI, MNyt.
 FOGARASI JÁNOS szótárai = FOGARASI (+ évszám)
 FÖLDI JÁNOS Magyar Grammatikája = FÖLDI, Gr.
 FOKOS-FUCHS [DÁVID], Syrjänisches Wörterbuch = FOKOS-FUCHS, SyrjWb.
 FRECSKAY JÁNOS, Mesterségek Szótára = FRECSKAY
 GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótáriróadalom a felvilágoso-
 dás korában és a reformkorban = GÁLDI, Szótír.
 GELEJI KATONA ISTVÁN, Magyar grammatikatska = GELEJI KATONA, Gr.
 GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar történeti nyelvtan váz-
 lata. IV. Jelentéstan = GOMBOCZ, Jelt.
 GOMBOCZ ZOLTÁN, Árpádkori török személyneveink = GOMBOCZ, TörSzn.
 GOMBOCZ ZOLTÁN, Die bulgarisch-türkischen Lehn-
 wörter in der ungarischen Sprache = GOMBOCZ, BTLw.
 GOMBOCZ ZOLTÁN, Hangtörténet = GOMBOCZ, Htört.
 GOMBOCZ ZOLTÁN, Honfoglaláselőtti török jövevény-
 szavaink = GOMBOCZ, TörJsz.
 GOMBOCZ ZOLTÁN, Magyar szóalaktan (kézirat) = GOMBOCZ, Szóal.
 GOMBOCZ ZOLTÁN, Nyelvtörténeti módszertan = GOMBOCZ, Módszt.
 GOMBOCZ ZOLTÁN, Syntaxis = GOMBOCZ, Synt.
 GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS, Magyar Etymo-
 logiai Szótár = EtSz.
 Gömör-y-kódex = GömK.
 Guary-kódex = GuaryK.
 GYARMATHI SÁMUEL, Okoskodva tanító magyar nyelv-
 mester = GYARMATHI, Nyelvm.
 GYARMATHI SÁMUEL, Vocabularium = GYARMATHI, Voc.
 Gyöngyösi Glosszák = GyöngyGl.
 Gyöngyösi Kódex = GyöngyK.
 Gyöngyösi Szótártöredék = GyöngySzt.
 Gyulafehérvári Sorok = GyS.
 Halotti Beszéd = HB.
 Hazai Oklevéltár = HazOkl.
 Hazai Okmánytár = HazOkm.
 HÁZI JENŐ, XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron
 sz. kir. város levéltárából = HÁZI, SoprLev.
 Heltai Gáspár: Chronica az Magyaroknac dolgairól = Heltai: Chron.
 Helyesírási szabályzatok I.: Akadémiai helyesírási sza-
 bályzatok; Iskolai helyesírási szabályzatok = HIK.
 Helyesírásunk időszzerű kérdései. Szerk. BENKŐ LORÁND = Hnt. (+ évszám)
 Helységnevtár = HERMAN, Hal.
 HERMAN OTTÓ, A magyar halászat könyve = HERMAN, Pászt.
 HERMAN OTTÓ, A magyar pásztorok nyelvkincese = HERMAN, Pászt.
 HORGER ANTAL, Általános fonetika különös tekin-
 tettel a magyar nyelvre = HORGER, Fon.

HORGER ANTAL, A magyar igeragozás története	= HORGER, Igerag.
HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások	= HORGER, Nyj.
HORGER ANTAL, A nyelvtudomány alapelvei	= HORGER, NytAl.
HORGER ANTAL, Magyar szavak története	= HORGER, MSzav.
(A) Horvát Akadémia Szótára	= HASz.
Horvát-kódex	= HorvK.
Hunfalvy-Album	= Hunfalvy-Alb.
IMRE SAMU, A Szabács Viadala	= IMRE, SzabV.
Irodalomtörténet (folyóirat)	= Irtört.
Irodalomtörténeti Közlemények (folyóirat)	= IrtörtKözl.
Iskolai helyesírási szabályzatok	= IskH. (+ évszám)
Iskolai nyelv művelő. Szerk. LŐRINCZE LAJOS	= IskNyelv.m.
Izvesztija Akagyemii Nauk SzSzsZR. Otgyelenijje Lityeraturi i Jazika (folyóirat)	= IzvAN.
JAKUBOVICH EMIL—PAIS DEZSÓ, Ó-magyar olvasó- könyv	= ÓMolv.
Jászói Glosszák	= JászGl.
Jókai-kódex	= JókK.
Jordánszky-kódex	= JordK.
Journal de la Societé Finno-Ougrienne (folyóirat)	= JSFOu.
Káldi György: Szent Biblia	= Káldi: Bibl.
KÁLMÁN BÉLA, A mai magyar nyelvjárások	= KÁLMÁN, MaiNyj.
KALMÁR, GEORGIUS, Prodromvs idiomatis	= KALMÁR, Prodr.
KARÁCSONYI JÁNOS, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig	= KARÁCSONYI, MNemz.
KARINTHY FERENC, Olasz jövevényszavaink	= KARINTHY, OlJsz.
KÁROLY SÁNDOR, Igenévtrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában	= KÁROLY, Ign.
Károlyi család oklevéltára	= KárOkl.
Károlyi Gáspár: Szent Biblia	= Károlyi: Bibl.
KASSAI JÓZSEF, Magyar-diák Szó-könyv	= KASSAI
Kazinczy Ferencz levelezése. Kiad. VÁCZY JÁNOS	= KazLev.
Kazinczy-kódex	= KazK.
Kelemen-Emlékkönyv	= Kelemen-Eml.
Keleti Szemle (folyóirat)	= KelSz.
KERTÉSZ MANÓ, Szállok az úrnak	= KERTÉSZ, Száll.
KERTÉSZ MANÓ, Szokásmondások	= KERTÉSZ, Szok.
Keszthelyi Kódex	= KeszthK.
KIRÁLYFÖLDI IMRE, Ujdon-uj magyar szavak tára	= KIRÁLYFÖLDI
KIS-ERŐS FERENC, A magyar nyelv rendszeresen vizs- gálva	= KIS-ERŐS, MNyRendsz.
KISS GÉZA—KERESZTES KÁLMÁN, Ormánysági Szótár	= OrmSz.
KISVICZAY, PETRUS, Selectiora adagia	= KISVICZAY, Ad.
KLEMM ANTAL, A mondatan elmélete	= KLEMM, MondtElm.
KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondatan	= KLEMM, TörtMondt.
KLUGE, FRIEDRICH, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache	= KLUGE, DtEtWb.
KNIEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története	= KNIEZSA, MHír.
KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai	= KNIEZSA, SzlJsz.

KNIEZSA, ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig	= KNIEZSA, HírTört.
KNIEZSA ISTVÁN I. még: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet	
Kolozsvári Glosszák	= KolGl.
KOMÁROMI CSIPKÉS, GEORGIUS, Hvgaria illvstrata	= KOMÁROMI CSIPKÉS, HungIll.
Komjáti Benedek: Az Zent Paal leueley	= Komjáti: SzPál.
Konstantinos Porphyrogenetos: De administrando imperio	= Konst.
KOVÁCS NÁNDOR, Szómutató Wenzel Gusztáv Árpád-kori Új Okmánytárához	= KOVÁCS, Ind.
KOVALOVSZKY MIKLÓS, Az irodalmi névadás	= KOVALOVSZKY, IrNév.
Königsbergi Szójegyzék	= KönSzj.
Königsbergi Töredék	= KT.
(A) Königsbergi Töredék Szalagjai	= KTSz.
Könyvecske a szent apostolok méltóságáról	= ApMélt.
Kőrösi Csoma-Archivum (folyóirat)	= KCsA.
KÖVESDI, PAULUS, Elementa linguae hungaricae	= KÖVESDI, EILH.
KRESZNERICS FERENC, Magyar Szótár	= KRESZN.
Krisztina-Legenda (Szent Krisztina élete)	= KrisztL.
Kriza-kódex	= KrizaK.
Kulesár-kódex	= KulesK.
KUNOSS ENDRE, Gyalulat	= KUNOSS, Gyal.
KUNOSS ENDRE, Szófüzér	= KUNOSS, Szóf.
(Folytatjuk.)	

BENKŐ LORÁND

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1960. január 19. Szlavisztikai szakosztály. GÁLDI LÁSZLÓ, Az orosz verhangsúly rétegződése. — A megválaszolandó kérdés: elegendő-e a versben érvényesülő természetes nyelvi hangsúlyt az eddigi módon nagyjából egyformának tekinteni, vagy ajánlatos-e a különböző erősségű hangsúlyok között — számos külföldi példa nyomán — értékrendet kidolgozni. Az előadó, kellő óvatossággal, a második eljárást tartja korszerűbbnek, és SCSEBBA, valamint STOKMAR versértelmezései alapján az orosz vers nyomatékainak világában az átlagos erősségű hangsúlytól lefelé és felfelé legalább 1—1 fokozat felvételét ajánlja. Megfelelő megfigyelések után hasonló jelölési mód más versrendszerekre is alkalmazható.

1960. február 2. Magyar szakosztály. BAKOS FERENC, A *sztrájk* és fogalomkörének magyar kifejezései. — Előadásának első részében a *sztrájk* szónak nyelvünkben való megjelenésével, alak- és ejtészváltozataival foglalkozott. Elterjedése nagyjában párhuzamos a kapitalizmus hazai történetével. A korábban és eleinte sűrűbben használt *st* ejtésű alakok arra mutatnak, hogy nem az angolból, hanem a németből vettük át (munkásosztályunk jó ideig kétnyelvű volt). A későbbben általánossá vált *sztr* ejtés a szó angol eredetének felismerésével magyarázódik. A második részben a *sztrájk* magyar szóképzési elemekkel történő helyettesítéseit mutatta be (*munkafelhagyás, munkamegtagadás, munkaszünet* stb.),

* L. MNy. LVI, 286—8.

428

végül az említett szók eltűnésének és a *munkabeszüntetés* fokozatos előtérbe nyomulásának feltehető okait elemezte.

1960. február 19. A germanisztikai—romanisztikai szakosztály alakuló ülése. — TAMÁS LAJOS bevezető előadásában a magyar romanisztikai és germanisztikai kutatások mai helyzetét vázolta, és megállapította, hogy ezek a nemzetközi szempontból is nagyjelentőségű tudományágak nálunk még mindig nem részesülnek kellő figyelemben és támogatásban. A hagyományok hiánya nem teszi megokolttá e tudományok periferikus kezelését. Alig néhány romanistánk szétszórta működik, s inkább csak tanárképzési tevékenységéhez kap — nem mindig kielégítő — segítséget. A káderképzés szervezeti feltételei is igen fejletlenek. A felmerült kérdésekkel kapcsolatban utalt a maga (MTA I. OK. XIV, 235) és HERMAN JÓZSEF (FilKözl. V, 233) észrevételeire. Referátumához HERMAN JÓZSEF, MOLLAY KÁROLY és (írásban) ORSZÁGH LÁSZLÓ szolt hozzá.

1960. február 23. Finnugor szakosztály. VÉRTES EDIT, Van-e finnugor *k-nak *k* fejleménye mélyhangú szavainkban? — A finnugor szókezdő *k mélyhangú szavainkban — mint köztudomású — *h*-vá fejlődött. Van azonban több *k* kezdetű velaris hangrendű szó, amelyeknek finnugor eredetéről már eddig is sok vita folyt (*kap, kapar, karcsú, kiált, komp, kúszik* stb.). Eddig elvileg senki sem tudta kizárni mélyhangú szókban a finnugor szókezdő *k > *m. k* lehetőségét, sőt az összehasonlító nyelvtudomány módszertani eljárásai valószínűsítik e lehetőséget. Az eddig finnugornak magyarázott mélyhangú *k* kezdetű szók finnugor alapnyelvi alakját azonban a rokon nyelvi adatok alapján vagy magas hangrendűnek kell tartanunk, vagy a *k* megmaradását a szó expresszív jellegével kell magyaráznunk. Több esetben pedig az etimológia ma még bizonytalannak tekintendő. Az etimológia gondos számbavétele után ma még semmi esetre sem igazolt a finnugor szókezdő *k > *m. k* fejlődés feltevése eredetileg is mélyhangú, nem expresszív szavainkban.

1960. március 1. Magyar szakosztály. I. KUBÍNYI LÁSZLÓ, *Éhen hal*. — E szókapcsolatnak van egy nyelvjárási — és egyben régibb — *-l* ragú párja, amelyben az *-l* okhátározói szerepben alkalmazott ősi ablativusrag. — A halál közvetlen okát kifejező, a *hal, meghal* igéhez (és származékaihoz) csatlakozó bővítmények viszonyító eszközei között nem találjuk az *-n* ragot, ha csak nem éppen az *éhen hal* meg a tőle analogikusan függő *szomjan hal* szintagmában. Annak, hogy e kifejezésben az *-n* rag felváltotta az *-l* ragot, négy oka lehet: 1. Az *-l* rag már nem eleven, az *éhel hal* szerkezet elszigetelődött nyelvünk rendszerében. 2. Az eredetileg is állapotokhátározói szerepű *éhen* forma sok más igéhez csatlakozott bővítményként (pl. *éhen marad, pusztul, vesz*); e kifejezések analógiájára történhetett meg a ragcsere. 3. Az *éhel hal* hangsorban az egyik *l* hang *n*-né hasonulhatott el. 4. Számolhatunk még az *ahol ~ ahun, ihol ~ ihon* stb. alakpárok hatásával is. — II. LADÓ JÁNOS: Az érzelem és a nyomaték hangformáló hatásának kérdéséhez. — Az érzelem és a nyomaték hatására módosulás történhet a hangnak mind a négy tulajdonságában (minőség, időtartam, erősség, magasság). Ezek mögött nem akusztikai, hanem artikulációs tényezőket kell keresnünk, vagyis a nyelvizom, ajakizom, állkapocsmozgató izom, hangszalagok és a tüdő működési energiáját. Az előadó részletesen szólott az állkapocsmozgató izom érzelmi túlműködésének a hangképzésre tett hatásáról. Indulatos beszédben ugyanis az alsó állkapocs energikusabb túllendülése azt eredményezi, hogy a középső nyelvállású magánhangzók az alsó, az alsók pedig a még alsóbb nyelvállású magánhangzók színe felé tolódnak el. Így lesz a *no*-ból *na*, a *jaj*-ból *jáj*, az *öh*-ből *aa*, illetőleg *áá* indulatszó. A nyomaték hasonlóképpen nyitódó, a hangsúlytalan helyzet pedig záródó hatású. A *palcé apám* > *ápám* második, hangsúlytalan szótagjának változása például a hangsúlytalan helyzet önkéntelen záródásának a következménye.

1960. március 14. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak közös ünnepi felolvasó ülése Munkácsi Bernát születésének

századik évfordulója alkalmából. — KÁLMÁN BÉLA emlékbeszédében vázolta a tudós élet-pályáját. Munkácsit már kisdíák korában Kőrösi Csoma és Reguly példája lelkesítette. Egyetemi hallgatói éveiben széles területen szerzett alapos ismereteket a magyar nyelv-történet, a finnugor nyelvtudomány és a turkológia köréből. Kutató útjairól megbecsül-hetetlen értékű nyelvi és néprajzi anyaggal tért vissza, és élete végéig ezek földolgozásán és őstörténeti hasznosításán munkálkodott. Szótára, szöveggyűjteményei, nyelvtanai ma is nélkülözhetetlen alapjai finnugor nyelvtudományunknak. — HARMATTA JÁNOS „Mun-kácsi Bernát mint az iráni—finnugor kapcsolatok kutatója” címen iranisztikai munkássá-gáról szólott, KATONA LAJOSNÉ PALLÓ MARGIT pedig „Munkácsi Bernát jelentősége a magyar turkológiában” címmel Munkácsinak a török nyelvek körében végzett úttörő kutatásairól számolt be.

1960. március 22. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Ókortudományi Tár-saság Schmidt József-emlékülése. — MÁDY ZOLTÁN „Megemlékezés Schmidt Józsefről” címen a tudós életútját és a hazai indogermanisztikában betöltött szerepét ismertette. Utána HARMATTA JÁNOS tartotta meg „Az ősiráni magánhangzórendszer problémája” című előadását. Eszerint: Az indoeurópai magánhangzó-hármasságnak ($\check{a}$, $\check{e}$, $\check{o}$) az indo-iráni nyelvekben $\check{a}$ -vá való egybeeséséről vallott általános nézet felett vita folyt Andreas, Jakobsohn és Schmidt részvételével. Az ősiráni magánhangzó-rendszer kérdésének meg-oldását ma a fonémaelmélet lehetővé teszi. Az ősirániban és az óiráni nyelvekben csak 3 rövid és 3 hosszú magánhangzó-fonéma volt: a , i , u — $\bar{a}$, $\bar{i}$, $\bar{u}$. Bizonyos helyzetben azon-ban az a — $\bar{a}$ fonémának volt $\bar{a}$ és o valódi változata is, sőt lehetséges, hogy a jövőben még más változatokat is ki tudunk mutatni. Az ősiráni magánhangzó-rendszer tehát a fonémaváltozatok figyelembevételével lényegesen gazdagabb volt, mint ahogyan eddig gondolták. Ennek két szempontból van nagy fontossága. Egyrészt érthetővé teszi az újráni nyelvek minőségileg bonyolultabb magánhangzó-fonémarendszerének kialaku-lását, másrészt lehetőség nyílik arra, hogy az ősiráni és óiráni jövevényszók segítségével a finnugor alapnyelv, majd az egyes elkülönülő finnugor nyelvek régi magánhangzó-fonémarendszerét rekonstruálhassuk.

1960. március 29. Magyar szakosztály. ELEKFI LÁSZLÓ, Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár. — 1. Ismerteti, hogyan járt el az ÉrtSz. szerkesztőségének meg-bizásából a kiejtésjelölésben, figyelembe véve a szótár leíró s egyszersmind normatív jellegét. A kiejtésjelölési esetek egyik részének mellőzésével, amelyekre nézve 1957-ben a Nyelvművelő Bizottság adott véleményt (Nytr. LXXXII, 262—268, 270—272), csak a szóvégi h kiejtéséről, főleg pedig az e és $\bar{e}$ viszonyáról szólott. E hangok szótári jelölé-sében igyekezett összeegyeztetni az irányadónak tekintett dunántúli ejtésmódot a zárt $\bar{e}$ hangnak az ország egész területén való elterjedtségével. 2. Bemutatja az e és $\bar{e}$ előfordulási statisztikáját a szótár elejéről vett 922 alapszóban, majd a több alakú szótóvekben és a toldalékokban. 3. Kívánatosnak tartja az $\bar{e}$ hang propagálását, de csak a nem ingadozó esetekben, főleg pedig olyan szókban, amelyeket még az $\bar{o}$ -zó nyelvjárásúak is $\bar{e}$ -vel ejtenek.

1960. április 5. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. ISING ERIKA (Berlin, NDK), A német nyelvtani irodalom a felvilágosodásig. — „Die Frühzeit der deutschen Grammatik bis zum Beginn der Aufklärung” című német nyelvű előadásában először is a német nyelvtani terminológia kialakításában betöltött szerepük és a német nyelv rend-szerére vonatkozó korai megállapításaik miatt jelentős műveket (NOTKER, RUODPERT, FRANGK, ICKELSAMER művét, különféle D o n a t u s-interpretációkat) tárgyalta, azután a XVI. század utolsó harmadából humanista szerzőktől fennmaradt első tudományos értékű német nyelvtanokról szolt, kiemelve CLAJUSNAK a nyelvet már történetileg szem-lélő munkáját. A továbbiakban a XVII. századtól keletkezett, szerzett iskolai nyelvtano-ka ismertette, elsősorban RATKE művét, amelyben már a nyelv történetének fogalma is felbukkan. Végül rámutatott arra, hogy SCHOTTEL már a barokk korban megalapozta

Németországban a nyelvtörténeti kutatást, és megállapította a német nyelv fejlődésének főbb szakaszait, LEIBNIZ pedig megszervezte a német nyelvjárások vizsgálatát.

1960. április 12. Magyar szakosztály. BERRÁR JOLÁN, Az *üdü* ~ *ideje* tőtípusról. — Az ómagyar-kori labializáció egyik esete az, hogy a szóvégi *ö, ú* labialis hangok hatására a szó belsejében is *i ~ ü* hasonulás történt: *ineü* ~ *inö* > *ünö*. Ez a labializálódás az *ö ~ é ~ e* váltakozást mutató szótövekben egy sajátos, a *tő* belsejébe a szokásosnál jobban behatoló *tő*váltakozást hozhatott létre: *üdü*, de *idén*, *ideje* (az utóbbi két *tő*alakban nincs hasonulást előidéző labialis szóvégi hang). Ezt a *tő*váltakozást valóban megtaláljuk egyes XV—XVII. századi emlékekben (BécsiK., SzékK., TelK., GömK.; Sylvester, Pázmány, Zrínyi stb.), elsősorban az *idő* szóban, de szórványosan néhány más szóban is (*ünö* ~ *ineje*; *dücsö* ~ *dicsér*). Az *üdü* ~ *ideje* váltakozás egyes mai nyelvjárásainkban is megtalálható. Hasonló jelenségek részletes vizsgálata mind a hangtörténet, mind a *tő*tan szempontjából figyelmet érdemelhet.

1960. április 29. Szlavisztikai szakosztály. RUŽIČKA JOZEF (Pozsony), A szlovák ige problematikájából. — A belső és külső szóképző modell felvázolásából indulva ki szemiel-tetően tekintette át a különféle igitípusokat (cselekvő, visszaható, személyes, személytelen stb.) és mondattani felhasználásukat. Tüzetesebben foglalkozott a visszaható igék kérdésével. A visszaható igéknél különírtan szereplő *sa* ma már nem visszaható névmás, hanem a visszaható ige morfémája. Ezek az igék különböző osztályokba és csoportokba sorolhatók. Az első osztályt azok a visszaható igék alkotják, amelyeknek nincs megfelelő cselekvő párjuk (*smiat' sa*). A második osztályba azok tartoznak, amelyek a cselekvő igének *sa* morfémával továbbképzett változatai (*hnat' :> hnat' sa*). Igen népes a főként melléknévi alapból képzett *beliet' :> beliet' sa* csoport. Ezek élő kategóriák, de köztük átcsapások vannak, s ezek mondattani problémákat okoznak (*ide sa* stb.).

1960. május 3. Szlavisztikai szakosztály. IVIĆ PAVLE (Újvidék), A jugoszláviai nyelvjárás kutatás helyzete és feladatai. (Németül.) — Előadása első felében ismertette nyelvjárás kutatásuk célkitűzéseit, eddigi eredményeit, és utalt azokra a nehézségekre, amelyeket a nyelvjárás kutatás — elsősorban a tervezett délszláv nyelv atlasz elkészítése — szempontjából a sajátos települési viszonyok jelentenek. Ezután arról szólt, hogy a jugoszláviai délszláv nyelvjárások különleges helyzetüknél fogva mind az összehasonlító szláv nyelvészet (mindenekelőtt a szláv hangsúlykutatás), mind pedig az általános nyelvészet szempontjából különös érdeklődésre tarthatnak igényt. Fejtegetéseit az idézett nyelvjárások fonológiai, valamint eset- és igeidőrendszeréből vett érdekes példákkal támasztotta alá.

1960. május 6. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. GÁLDI LÁSZLÓ, A román stílustörténet néhány kérdése. — Mindeddig alig foglalkoztak a román nyelv XIX. századi neologizmusainak és jórészt francia eredetű kölcsönzavainak a költői nyelvben tapasztalható hangulati értékével. Az előadó, miután röviden összefoglalta a XIX. század első felének néhány jellegzetes mozzanatát, elsősorban a fiatal Eminescu 1865—1874 közt írt s részben Budapesten megjelent költői műveit elemezte a fenti szempontból, különösen pedig a „Memento mori” című „lírai színopsisz”-t, amely Victor Hugohoz és Madáchhoz hasonlóan tekinti át az emberi művelődés főbb korszakait. Mindegyik történeti képet jellegzetes hangulat- és korfestő jövevényszók teszik színessé és hatásossá.

1960. május 17. Finnugor szakosztály. SZ. KISPÁL MAGDOLNA, Egy vogul igenév hang-, alak- és mondattana. — A folyamatos melléknévi igenév képzésére az egész vogul nyelvetületen általános az *-n* + magánhangzó elemből álló végződés. Mellette ugyancsak általánosan és azonos funkcióban egy magánhangzó nélküli *-n* képző is jelentkezik. A hang- és mondattani vizsgálatokból kiderül, hogy a kettő csupán változata egymásnak. A magánhangzót tartalmazó változat az eredeti, a magánhangzó-hiány másodlagos, és első jelentkezéseiben bizonyos ritmikái, illetőleg mondatfonetikai föltételek következménye. Ez a

431
múlt században már jelentéstelen tövéghangzóvá vált magánhangzó történetileg lativus-
rag. Az igenévképző tehát eredetileg gerundiumképző volt, és csak későbbi fejlődése
során vált participiumképzővé.

1960. május 24. Általános nyelvészeti szakosztály. SZALAI SÁNDOR, A gépi fordítás
logikai problémái és a magyar nyelv. — A fordítógép-szerkesztéssel, illetőleg a gépi fordí-
tás logikai és nyelvi elméletével kapcsolatos nemzetközi kutatások jelenlegi helyzetének
felvázolása után ismertette a fordítógépek technikai működésének és különféle nyelvek
közti fordítások elvégzésére való „programozás”-ának elveit, továbbá azokat a feltétele-
ket, illetőleg korlátozásokat, amelyek mellett egy fordítógéptől hasznos teljesítmény
várható. Ezután a magyar nyelvre való programozás általa kidolgo-
zott minta-tábláin bemutatta a magyar gépi szóalakelemzés általános menetét és
az -é végződésű magyar szavak és szóalakok elemzésének részletes programját
(„rutin”-ját). Majd magyar és idegen nyelvű példákkal kísérve megvilágította a mondat-
elemzés gépi programozásának alapelveit, a szóalakok homonímiájából adódó kétértel-
műségek kiküszöbölésének gépre alkalmazható mondat- és jelentéstani módszereit. Végül
pontokba foglalta, hogy milyen magyar nyelvészeti kutatásokat kellene elvégezni a for-
dítógépek magyar nyelvre való programozásának előkészítésére.

1960. május 31. Magyar szakosztály. BALÁZS JÁNOS, Belső keletkezési szavaink
kérdéséhez. — Bevezetőlül megállapította, hogy a nyelvünk külön életében hangutánzás,
hangfestés, képzés, összetétel, elvonás stb. útján keletkezett szók vizsgálata nyelvtudo-
mányunkban — tudománytörténeti okokból — az EtSz. megjelenése óta került előtérbe.
A nyelvünk belső fejleményeinek eredetére vonatkozó vizsgálatok fontosságát hang-
súlyozva ismertette több eddig megfejtetlen vagy vitatott eredetű képzett szónk (*keres*,
*talál, legel; fővény, fősvény, fésű, fejsze; köszvény, kezd, kész, kész; hímle, reg ~ rég, sze-
relem, szeret, táplál*) etimológiájára vonatkozó kutatásait, majd rámutatott az összehason-
lító jelentéstani szempontok fokozottabb alkalmazásának jelentőségére, illetőleg szüksé-
gességére.

1960. június 7. Magyar szakosztály. I. D. BARTHA KATALIN, Néhány probléma
tövégi magánhangzóink történetével kapcsolatban. — Első kérdése a névszótövek vég-
hangzóinak ómagyar kori állapotára vonatkozólag: behatolt-e a teljesen zárttá vált szó-
végi sorvadó magánhangzó a végzödések elé, s ha igen, milyen mértékben. Megállapítja,
hogy a tövégi magánhangzók nyelvemlékeinkben túlnyomó többségükben felső nyelv-
állású (elsősorban *u, ü, ritkábban i*) hangok, s ez kétségtelenül a szóvégi sorvadók analó-
giás hatásának is köszönhető. Az adatok tükrében úgy látja, hogy nem hatoltak be ezek
a zárt sorvadó magánhangzók az ősi teljes nyíltságot vagy középzárt véghangzót őrző
finnugor eredetű névszók végzödések formáiba. Ezzel szorosan összefügg az a tétel, hogy
a ma teljesen nyílt véghangzóval jelentkező szók nagy többsége finnugor eredetű, s jöve-
nyszavainkban a nyílt véghangzó mindig valamilyen fejlődési rendellenességre vezet-
hető vissza. Végül a palatális hangrendű adatok ómagyar kori és későbbi állapota között
jelentkező ellenmondásról szólt, arról a tényről, hogy a nagyszámú korábbi labialis pala-
talis (*ü*) véghangzónak illabialis (*ë, e*) a folytatója, s e jelenséget próbálta magya-
rázni. — II. MOLNÁR JÓZSEF, A kolozsvári nyomdának és helyesírásának története a XVI.
században. — Összegezi a kolozsvári nyomdával kapcsolatos irodalomtörténeti, könyvé-
szeti és nyelvészeti eredményeket, és kiegészíti saját újabb kutatásaival. A kiadványok
helyesírásának és nyelvallapotának vizsgálatával sikerült több vitatott könyvészeti
kérdést megoldania. Például kiderül, hogy a RMK. I, 24. nem krakkói, hanem kolozsvári
nyomtatvány, valamint az eddig kolozsvári kiadványnak vélt RMK. I, 120. debreceni,
a RMK. I, 350. bártfai, a RMK. I, 352. szintén debreceni nyomtatvány.

1960. június 14. Orientalisztikai szakosztály. KARA GYÖRGY: Egy belső-mongol
nyelvjárásról. — Az előadó 1958. telén a Mongol Népköztársaság keleti és délkeleti részéin

a Belső-Mongóliából odaköltözött udzsumcsin csoportok nyelvét tanulmányozta. Gyűjtése alapján megállapítja, hogy az udzsumcsin az ordosz típusú belső-mongol nyelvjárásoknak ma legészakibb képviselője, azaz egy olyan nyelvjárás, melyben érvényesült és ma is hat a zöngétlen szókezdőknek az ordoszból ismert feltételű zöngésedési törvénye. Egyéb mongol nyelvjárásokból is kimutathatók olyan fonológiai jelenségek, amelyek az előbbihez hasonlóan a zöngés és zöngétlen mássalhangzó-párok hasonulásában vagy elhasonulásában nyilvánulnak meg.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Lőrincz Jenő írja: DEME LÁSZLÓ „A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez” című tanulmányában (NytudÉrt. 20. sz. 38) *hiány*-nak értelmezi a Telegdyek levelezésében előforduló *heanj* szót (Két vitéz nemesúr. Kiadta ECKHARDT SÁNDOR), noha a szövegből kitűnik, s a kiadó is felhívja rá a figyelmet, hogy *hiján*-nak olvasandó. Egyébiránt ez lett volna a *hiány* eddig ismert első előfordulása, mert a szó csak a XVIII. század derekától ismeretes (SzófSz.).

D. P. P.-nek: „*Nyelk* törzsnevünk és ami körülötte lehetett” című dolgozatom vége felé (MNY. XLIX, 292) olvasható: „A *Liüntik*-ben pedig egy *liün* 'lesz—levő' igenévszóhoz járul *-n + -ti + -k* képzőbokor.” A *liün* ezen a helyen sajtóhiba *liü* helyett (1. NytudÉrt. 5. sz. 69). — Ellenben közölhetem a *Liüntik*-beli *liün* elemre vonatkozó — élőszóban nem egyszer emlegetett — nézetemet, mely szerint az lehet a *liü* névszó-ige névszói ágához tartozó *-n* képzős „kicsinyítő”, de lehet annak igei ágából alakult *-n* képzős 'levő' jelentésű névszó is, s mint ilyen névszó tekinthető a *lön ~ lén* igealak kiindulásának (s így ez a *vagyon* párja). — Vö. ezzel „Hetevény” című cikkem egyik jegyzetét a *Liüntik*-beli *-n + -ti + -k* képzőbokorral kapcsolatban: „Hogy kicsinyítő vagy igenév alkotó funkcióban szerepelt-e itt a képzőbokor, azt ma aligha lehet eldönteni. Nekem pl. az az érzésem, hogy az elkülönülés ezen a téren akkor még nem igen teremtett határozott jelentéstani kategóriákat.” (MNY. XXIX, 42.)

PAIS DEZSŐ

Egy s más a szer dolgában

Mutatványt adok annak az értekezésnek az elejéről, amelyben a *szer* szó tartozékait tárgyalom, köztük a *sor*, *szoros*, *szorog* szókkal jelezhető magyar szócsopor-
tokat, va amint finnugor kapcsolataikat. — Eredetileg a dolgozatnak folyóiratunkban
való közzétételeére gondoltam, azonban egyes részek kidolgozása során a vizsgáló-
dás olyan méretet öltött, hogy túl nőtt a Magyar Nyelv keretein. Azért külön füzet-
ben szándékoznám megjelentetni.

1. BALÁZS JÁNOS „Még egy ősi magyar igenévszó” című közleményében
(1. előző számunkban: MNy. XLVI, 316—22) hivatkozik arra, hogy „Szerszám”
című cikkem bevezető szakaszában (Melich-Eml. 301) egy olyan megjegyzés
olvasható, mely szerint a *szer* szó „ősjelentés”-e körében felvehető ez a mozza-
nat: 'állati inat fonálnak összesodor'. — BALÁZS (i. h. 319—20) úgy véli, hogy
én az idézett helyen e szavunknak nemcsak legősibb névszói, hanem igei jelen-
tését következtettem ki, s a *szer*-t ilyen módon ősi nomenverbumnak fogtam
fel.

BALÁZS helyesen vette észre, hogy mire gondolhattam a „Szerszám” cikk
elején található szavaim mögött.

Alább majd megvilágítom, milyen alapon tettem a bevezetésben foglalt
megjegyzéseket, illetőleg célzásokat.

BALÁZS felfigyel arra, hogy a hetési nyelvjárásban volt és még ma is
van *szer* 'moslékot készít' és *szerü* 'moslékba való liszt és korpa'. A nyelvjárási
szer igének ehhez a jelentéséhez BALÁZS szerint 'kever, keverve elkészít' érte-
lemből juthatunk el. Az így értelmezett *szer* igéből származtatja BALÁZS mind
a tej tárgykörében használatos R., N. *szerdék* ~ *szerdek* ~ *szerdek* ~ *szerdek* ~
szerdek stb. szót, mind pedig a 'szerzemény, keresmény, zsákmány' jelentésű
R., N. *szerdek* ~ *szerdek* ~ *szerdek*-ct. (I. h. 319—20.)

Annak idején magam is rábukkantam a hetési *szer* igére, s a *szer* szó
családjának a tagjául vettem fel; egyszersmind velük rokoníthatónak véltem
a hetési *szerü*-n kívül a tejhez kapcsolódó *szerdek* stb. szót.

2. Eredetileg BALÁZSNAK e dolgozata ösztönzött egy rövidebb hozzászó-
lásra, amit a BALÁZS-féle közleménnyel együtt készítettem megjelentetni. Azon-
ban szándékom megváltozott, mivel közben a *szer* irodalma lényegesen bővült.

Újabban — 1956 óta — NYÍRI ANTAL három ízben tárgyalt a *szer* szóra,
illetőleg rokonságára vonatkozó kérdéseket. A megnyilatkozások: „A *had* és a
szer” (az idevágó részek Nyelv és Irodalom [Acta Universitatis Szegediensis
1956.] II, 111—3, 117—32). — A „Szófejtések” című közleménynek „A *szerint*
névutó eredetéhez” című szakasza (Néprajz és Nyelvtudomány [Acta Univer-
sitis Szegediensis 1957.] I, 83—5). — „Ugor vagy finnugor eredetű-e *sző*
szavunk: A *sző* és a *szer* viszonyáról” (Néprajz és Nyelvtudomány [Acta Univer-
sitis Szegediensis 1959—1960.] III—IV, 57—67).

Részben hozzájuk kapcsolódva talán némi okkal hozhatok napvilágra egyet-mást (nem mindent) több mint két évtizeddel ezelőtt összeszedett anyagom és cédulákon lappangó észrevételeim bevetésével. Az előadandókból kiderül, hogy több ponton egy véleményen vagyok NYÍRivel, azonban némely kérdésekben a nézetem többé-kevésbé eltért és eltér attól, amit ő vall fent jelzett cikkeiben.

3. NYÍRI az első cikkben (i. h. 121) azt a nézetét nyilvánítja, hogy „a *szēr* meg a *ser* [a fonállal, kötéllel kapcsolatban; *serdítés*, *sodrék* is] egy eredetű, hangváltozata egymásnak”, s ezt a kötél és kötélgyártás tárgyköréből régebb és újabb adatanyaggal támogatja. Majd (i. h. 122) ezt írja: „Azt hiszem, ezek után felesleges még több adattal igazolnom azt az immár nyilvánvaló tényt, hogy *szēr* szavunknak a régi és a mai nyelvben egyaránt van ilyen jelentése: 'növényi rostokból, szálakból, szöszből, vesszőből serített anyag', 'állati ínból serített anyag', 'fonadék, hajfonadék'.”

NYÍRI (i. h. 131) szerint: „A nomen-verbum *ser* a finnugor eredetű *sző* ige *s* kezdetű változatának *-r* képzős származéka (MÉSZÖLY: i. m. 175). Ebből az következik, hogy a 'növényi szálakból vagy állati inakból sodrott anyag' jelentésű *szēr* meg a *sző* ige *sz-* kezdetű előzményének az *-r* képzős származéka.”

BALÁZS (i. h. 320) NYÍRI (i. h. 121, 131) nyomán hivatkozik arra, hogy a *szēr* főnévnek van *ser* változata, s utal MÉSZÖLY (NéNy. II, 175) nézetére, mely szerint ez nomen-verbum, és a finnugor eredetű *sző* ige *s* kezdetű változatának *-r* képzős származéka.

Hogy NYÍRINEK a *szēr* és a *sēr* összefüggésére vonatkozó nézetét helyesnek tartom, természetes, mert magam is jó ideje így vélekedtem, amint erről alább adok tájékoztatást.

Az szerintem szerencsés fogás NYÍRI részéről, hogy a kötéllel és fonással kapcsolatos adatokat a problémakör megvilágításához felhasználta. Hogy a Fekete Imrétől való 1546-i *hétszerő kötél* ide vonható-e, vagy hogyan vonatkozó ide, arról később beszélek. De hogy egyébként a régi és mai nyelvre nézve adatokból — amint NYÍRI kijelenti — nyilvánvaló tényként igazolódna a *szēr*-nek a NYÍRITől megjelölt konkrét értelemben való széles körű használata, én nem látom be. Örülnék, ha csakugyan volna ténybeli alapom egy ilyen belátáshoz.

4. NYÍRI „A *had* és a *szēr*” című cikk vége felé (NyIr. II, 132) ezt írja: „Az a véleményem, hogy a manysi (vogul) 'rengeteg' jelentésű *ser*, mely a *ser ūnt* 'sötét vadon' előtagjaként is ismerős (SZILASI: Vogul szójegyzék) egyik rokon nyelvbeli lappangó mása a mi *szēr* szavunknak. Ennek a manysi szónak (*ser*) ugyanaz a jelentése, ami a magyar *sűrű* ige névé. Ez utóbbiról viszont kétségtelenül bebizonyította MÉSZÖLY (Népünk és Nyelvünk II, 173), hogy az a *sür*, *sir* 'forog, tckereg' ige neve, tehát etimológiailag a magyar *szēr* szó igei jelentésű *sür*, *sir* hangváltozatának ige neve, és a *sűrű* is jelent erdőt, mint a manysi *ser* 'rengeteg'-et.”¹ Ezt legújabb közleményében is idézi NYÍRI (Népr-Nytud. III—IV, 64). Majd így folytatja: „Ehhez most hozzá kell tennem azt, hogy az osztyákban is megvan ez a *ser*, jelentése: 'tief, dicht'. »*ser unt mör unt tiefer Wald dichter Wald*« (STEINITZ: Ostj. Gramm. und Chrest., 156).” Ugyan-ebben a közleményben (i. h. 65) ahhoz a megjegyzéshez, hogy a vogul 'lánc' jelentésű *sēr seyar*-ból vagy *seyr*-ből lett, csatlakozik: „ebből [*sēr?*] lett a vogul és az osztyák 'rengeteg, sűrű' jelentésű *ser* is, ebből keletkezett a 'növényi

¹ A *sűrű* ilyen etimológiájához vö. PAIS, Fon: NyK. XLVIII, 282—3.

rostokból, vesszőből vagy állati ínból, hajból serített, sodrott anyag, fonadék' jelentésű magyar *szēr* is".

Vagyis itt a magyar *szēr* szóval együtt a sűrű erdőre vonatkozó osztják és vogul *ser* szót szintén a mi *sző* ige finnugor tartozékai közé osztja be NYÍRI. — Erre vonatkozó felfogásomat később nyilvánítom ki.

5. A SzófSz. szerint az, hogy a *serít*, *serény*, *sürög*, *sűrű* stb. szócsoporthoz *ser-*, *sír-*, *sür-* igei tő a *sző* ige *sō változatából származnék, valószínűtlen.

BENKŐ LORÁND (Nyr. LXXXI, 320) szerint szintén annak a nézetnek, hogy a *sereg*, *sérdül*, *sürget* stb. **sēr-* töve a finnugor eredetű *sző* igével volna kapcsolatban, lényeges hang- és alaktani gyengéi vannak, így megmagyarázatlan a **ser-* rövid magánhangzója, bizonytalan az *-r* képző kérdése stb.

K. SAL ÉVA (MNy. LIV, 546—7) a *szer* és a *ser* egymáshoz tartozására vonatkozó nézetet különböző jelentésükre való hivatkozással elhárítja, azonkívül e szónak, illetőleg családjuknak a *sző*-vel való etimologizálását sem tartja megnyugtatónak. — Fontos mozzanatot érint K. SAL ÉVA abban, hogy „ha a *szer* a *sző* származéka, akkor legalább a magyar *szer* osztják megfelelőjében mutatkoznia kellene a magyar *sző* *v-* tövének megfelelő hangnak”. Nem világos azonban előttem, hogy K. SAL ÉVA miért említi a magyar *szēr* szónak csak az osztják megfelelőjét, mint amiben várható volna a magyar *sző* *v-jének* hangtani megfelelője.

6. Mielőtt a MÉSZÖLY—NYÍRI-féle *ser* ~ *szēr*: *sző* etimológia megbeszélésére rátérnék, a *sző* rokonításának egyéb kérdéseire szólnék hozzá.

Amit NYÍRI a *sző* családjának a kibővítése körül javasol, annak jó részét én magamévá tudom tenni.

NYÍRI (NéprNytud. III—IV, 58) helyesen egészítette ki az ez ideig számba vett vogul *säγ* ~ *seβ* ~ *saγ* ige családját. Ehhez tartozó deverbalis *-i* (*-γ*, *-χ*) képzős névszói származék szerintem (vö. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 417) B. *sä'i* ~ K. *säi* ~ AL. *sä* 'hajfonat, fürt', továbbá T. *sowi* 'befon' mellett T. *sou* 'hajfonat'. Ilyen alak az osztják *sevi* 'Haarflechte' (MUSz. 311). A vogul *säu* 'hajfürt' nomenverbumnak nomen ága. Szerintem ugyanilyenként vonható ide a vogul K. *jiw-säu* 'farügy' (NyK. XXV, 399) második eleme.

Nem kétséges, hogy a mi *sző* szavunk rokonságának a permi nyelvekben élő elemeiül tekinthetők: zürjén *ši*, *šy* '(gesponnener) Faden, Faser; Schlinge, Dohne; Kopfhaar' ~ votják *ši*, Kaz. *šē* 'Haar, Haarfaden' (NYÍRI: i. h. 59).

A permi szókat SETÄLÄ összeveti a finn *säie'*: gen. *säikeen* 'Faser, Faden, Sehne, das Endgen Zwirn' szóval, PAASONEN pedig még a finn szónak észt *seige*: gen. *seigme* 'beim Spinnen aufgezogener Faden; Litze, Seilerfaden' megfelelőjével (vö. NYÍRI: uo.). PAASONEN szerint ide vonhatók ezek is: finn *syi* 'Holzstreif, Faser'; észt *sü* 'Jahresring in Bäumen, an Hörnern, Ader im Holze, von den Jahresringen' (NYÍRI: uo.).

Talán szabad nekem is a szócsalád hozzátartozóit valamennyire szaporítanom, és a rokonsági viszonyok megvilágításához hozzájárulnom.

A finnből nemcsak a fentebb idézett *säie'* vonható be a finnugor szócsoporthoz (hogy miképpen, l. lentebb), hanem egész csomó más nyelvelem is. — Így elsősorban: *sää* 1. 'kötélnek egyes összesodrott fonala' és 2. 'sor, rend' (SZINNYEI, Finn—magyar szótár), valamint ennek származékai: *sääntä* vagy *säättä* 'rendez, elrendez, elrendel, megállapít, szabályoz' (uo.): denominális *-ne* ige-képző + *-tä* műveltető képző kapcsolatával, illetőleg denominális *-tä* ige-képzővel (BUDENZ—SZINNYEI, Finn Nyt. 49—50) | *sääty* 'rend (társadalom

osztálya), rang' (SZINNYEI): a *säätä* igéből deverbális *-y* névszóképzővel (Finn Nyt. 14); *säädyllise* 'rendes, rendezett, tisztességes, művelt' (SZINNYEI). — A *sää*-vel függenek össze: *sääksi* 'rendez, szabályoz' (SZINNYEI): a *-ksi* frekventatív igeképzőnek van jelezve (Finn Nyt. 51) | *sääli* 'rendbe szed, felszerel, készít' a Kanteletarból (SZINNYEI). — A *sää* névszói alapszóból denominális *-i* igeképzővel alakulhatott **sai* ~ **sei* igető (Finn Nyt. 50, 4).¹ Egy **sai* igei funkciójú nyelvelem tartozékainak tekinthetők a következő finn, illetőleg finnségi elemek: *seitti* 'pókháló' (SZINNYEI): a *sää* alapszóhoz tartozó denominális *-ittä* igeképzős származékból (Finn Nyt. 50) való névszó lehet | *seitso* 'háló' a Kanteletarból (SZINNYEI): denominális *-itse* igeképzős származékból (Finn Nyt. 50) való névszó lehet | *seikee*, *-ke* 'fonálvég' a „Suomen Kansan Sanankukija”-ból (SZINNYEI) ~ *säie*: gen. *säikeen* ~ észl *seige*: gen. *seigme* (l. fentebb): a *säie*: *säikee*-formákban denominális *-i* igeképző (Finn Nyt. 50) + deverbális *-ee* ~ *-ehe* (*-e'*) (Finn Nyt. 14) < deverbális *-k* névszóképző kapcsolatát kereshetjük, amivel a finn *sito* 'köt' igéből lett *siede*: genitivus *siteen* < **sidedek* (f. I. *siek*) 'kötélék' (NyH.⁷ 85). Előfordul *seikkä* 'fonálvég' vagy 'pókháló' (SZINNYEI) is: ? deverbális finnugor *-kk* mozzanatos igeképzővel, mint *etsi* 'keres': *etsikko* 'látogatás'; *neuvo* 'tanácsol': *neuvokki* 'tanács' (NyH.⁷ 69).

7. MÉSZÖLY (NéNy. II, 170) és őt követve NYÍRI (NéprNytud. III—IV; 58—9) is a magyar *sző* és vogul *säy*- megfelelője gyanánt szerepelteti az alább¹ finn nyelvi elemeket: finn *sykertää* 'összeteker, összetekerődzik' | *sykerö* 'teker-gődző valami, hajtekeres, hajfonadék' | finn *sykky* vagy *sykkyrä* 'gombolyag; összebonyolódott fonal'. Még hozzáténném: *sykkä* ~ *sykkö* 'kigyó'; egyenlőség¹ jellel utánuk *sykkyrä* (SZINNYEI). „Látható — mondja MÉSZÖLY és idézi NYÍRI — hogy a *sykertää* a *syk-* igetőből deverbális képzés, a *sykerö* pedig egy *syker-* igetőből képzett névszó. Ez a *syker-* igető pedig éppoly *-r* igeképzős származéka a *syk-* tőnek, mint ahogy a magyar *ser-ít*-ben a *ser-* igető a *sző s*-es változatának *-r* képzős származéka. Észrevehettük, hogy a *f o n a l n a k* és a *h a j n a k* sodrására, sodródására alkalmazza mind a finn, mind a vogul ugyanazt a szót, melynek töve él a magyar *serít se*- részében.”

Ez az összevetés mindenesetre elég jól hat. Azonban nem kellene elsiklani a felett a mozzanat felett, hogy a felhozott elemek egy részében szóbelseji magánhangzóközi *kk*, vagyis két *k* van. A finnugor szakértők ugyanis — azt hiszem — úgy tudják, hogy a *kk* nem szokott rendszeresen *y*-vel, *v*-vel vagy *ø*-val váltakozni. Lehet, hogy MÉSZÖLY és NYÍRI ezt nem fogadja el „szabály”-nak; de akkor nem ártana erre vonatkozólag valami megokoló megjegyzést tenni. Egyszersmind választ kívánna az a kérdés is, hogy ha a finn **syk-* ~ *sykk-*-nek megfelelője a zürjén *si*, *sy* ~ *votják si*, *sē*, akkor hogyan lehet ezeknek finn *säie*: gen. *säikeen* ~ észl *seige*: gen. *seigme* megfelelőjük is (NYÍRI: NéprNytud. III—IV, 58—9).

Az osztják *seyer* ~ *sēyar* 'Garngflecht, angeschertes Gewebe; Kette (des Hundes)' és vogul *sēr* 'lánc' szokat mint egymás megfelelőit NYÍRI (i. h. 64—5) a magyar *szēr* ~ *sēr* — *sző* elemekhez és a velük összekötött finnugor szócsoporthoz vonja. — Ami a *sző-t* illeti, helyesen. Tudniillik szerintem is mind a két elem az osztják *sēy* 'fon' és *seu* 'hajfonat', illetőleg vogul *säy* 'fon' és *sew* stb. 'hajfűrt' szókkal tartozik össze mint *-r* képzős alakulat. De hogy ez az *-r* kicsinyítő képző volna, a NYÍRI-féle kategorikus megfogalmazásban nem

¹ Bár nem tudom, nem lehetséges-e, hogy a *sai* vagy *sei* egyszerűen tőváltozat, amely igei funkciójává differenciálódott, míg a *sää* főnévi szerepévé vált.

tudom elfogadni; ellenben azt mondom — amit már többször mondtam —, hogy amennyiben a nomenverbum nomen ágához járult, akkor kicsinyítő képző, amennyiben a verbum ág vette magához, akkor derverbalis névszóképző a funkciója. Amire NYÍRI MÉSZÖLYTől (Ómagyar szövegek 181) hivatkozik, tudniillik hogy a *kopár* „a *kopik* -á képzős igenevéből régi diminutív -r képzővel lett”, a mindenütt formansot keresés felfogásának a megnyilvánulása. De még ha ez a MÉSZÖLY-féle magyarázat helyt álló volna is, nem húzható rá az osztják és vogul alakulatokra, mivel ezekben az -r képző világosan a pusztá tőhöz járul.

NYÍRI (i. h. 65) a vogul *sēr* 'lánc' szót helyesen vezeti le *seγar* vagy *seγr* — szerintem eredetibb *seγer* — előzményből. Adatpótlásul idézhetem: vogul *sēr* 'húr' (TRÓCSÁNYI: NyK. XXXIX, 464).

8. A *szer* ~ *sēr*-nek meg a *sző*-nek az „összeserítés”-e az én korábbi és jelenlegi nézetem szerint is hangtani nehézségekbe ütközik. Tudniillik úgy gondolom, nem nagyon valószínű, hogy a *sző*-vel való összefüggés esetén a *szer* egyetlen biztosnak felfogható finnugor nyelvi megfelelőjében sem maradt volna nyoma a *sző* finnugor előzményében feltehető magánhangzó + *k* ~ *γ* + magánhangzó hangkapcsolatnak legalább kettőshangzó vagy hosszú magánhangzó formájában (hasonlóan K. SAL ÉVA). Főképpen pedig az nemigen szól egy *seker* ~ *seγer* vagy esetleg *sikir* ~ *siγir* formából való hangfejlődés mellett, hogy a vogulban és cseremiszbén redukált magánhangzójú *sēr* változattal is találkozunk. A kérdés mindenesetre további szélesebb keretben elvégzendő vizsgálatot kíván.

Ellenben a *szer* és a *sēr* összekapcsolhatóságára nézve — mint már jeleztem — egy véleményen vagyok NYÍRI ANTALLAL.

9. Én a *szer*-rel összefüggő korábbi vizsgálódásaim során arra a véleményre jutottam, hogy a *szer* névszóige, s mint ilyen a szókezdő *sz* ~ *s* megfelelően esetenként egyeztethető a *sir* ~ *sēr* ~ *sūr* 'sodor — sodrat' névszóigével, amire MÉSZÖLY a pokol lángjának Nádor-kódexbeli *firú* jelzőjét (MNy. VII, 388—9), a *cserény* szót (NéNy. II, 168—9), továbbá *uó*. (i. h. 173—4) — mint én (NyK. XLVIII, 282—3) is — a *sűrű* melléknevet visszaviszi.

Hogy a „Szerszám” cikk megjelenésekor, 1942-ben már ez volt a nézetem, tanúsíthatja, hogy szerintem — amint fentebb utaltam rá — ilyen „ősjelentés” tehető fel: 'állati inat fonálnak összesodor'. Azt hiszem, világos, hogy azért gondoltam egy ilyen jelentésre, mivel számoltam azzal, amit MUNKÁCSI (VNGy. IV, 419) közölt a vogulok „incérná”-jának készítéséről: „A száraz inból az asszonyok cérnát készítenek. Az inat fejszefokkal szétverik, hogy puha legyen; azután cérnavastagságban szétszaggatják, a térden vagy arcon sodorják (fonják). Ezt az *ín cé r n á t* fára, vagy csontra fűzik (dugják). Ezt a csontot *ínsont*-nak mondják.” — MUNKÁCSITól idézi MÉSZÖLY (NéNy. II, 169—70). MÉSZÖLY különben azt a következtetést vonja le belőle, hogy mivel a „sodorják (fonják)” a vogul szövegben a magyar *sző* ige vogul *sāγ*- megfelelőjének *sāγau* alakjával van kifejezve, a mi *sző* igrék is eredetileg a magyar *ser-üt* igével rokon jelentésben szerepelt, s ez is a *sző* meg a *seγ-r > *sēr* etimológiai összefüggése mellett bizonyít. — Itt a következtetésben elég nagy ugrás van, de zseniális — sokban (a zsenialitásban nem) követett — MÉSZÖLY GIDA barátom az ilyen ugrásoktól nem mindig tartózkodott.

Az állati inak fonás anyagául való alkalmazására legújabbán egy másik figyelemre méltó adatra bukkantam. A „Vadász- és gyűjtőúton Tanganyi

438

kában című közleményben (Élet és Tudomány XV [1960.], 1104) írja SZUNYOGHY JÁNOS: „Az állatbőr-kikészítők szinte a vadászó ősember módján élnek más vonatkozásban is. Rendkívül meglepett, amikor láttam, hogy az állatok hátoldaláról, végtagjairól levagdossák az inakat, megszáritják és szétfoszlatják szálaira, majd fonalat sodornak belőle, hogy hozzájussanak egy-egy íjhoz, amely manapság is az egyetlen »lófegyverük«.”

Magam a *szēr* meg a *sēr* rokoníthatóságához és ezen át a *szēr* etimológiájához annyiban láttam bizonyos alapot a MUNKÁCSI-féle közlésben, mivel példát mutatott arra, hogy „esetleg” mi lehetett a tőlem egyeztethetőnek gondolt *szēr* és *sēr* elem ősjelentése, „amely eredetiben — mint általában a kezdetleges nyelvállapotok szójelentései — szűk, mégpedig megfogható tárgy-körben sajátlagos: anyag és mód szempontjából szorosan körülhatárolt volt” (Melich-Eml. 301).

„Egyébként ezen [állati inat fonálnak összesodor] »ősjelentés« felvételel összefüggésben megpróbálom a forgalomban levő etimológiát kibővíteni, s bizonyos lehetőségeket megjelölni, amelyek túlnyúlnak a finnugor, illetőleg uráli nyelvek körén.” — Idézett bejelentésem magyarázatát az alábbiakban terjesztem elő.

10. Miközben annak idején a *szēr* körüli kérdések foglalkoztattak, az a gondolat ötlött fel bennem, hogy a *szēr* alak és jelentés dolgában meglepően hasonlít a latin *series*: *seriei* főnévhez és *sero*: *serui*: *sertum* igéhez. — Azt hiszem, ez egy olyan eset, amelyikben a finnugor (uráli) és indoeurópai nyelvek között kapcsolatot vagy érintkezést tehetünk fel.

Íme, a szokásosan számba vett finnugor szócsoport: magyar *szēr* ~ ? R. *szir* ~ R. *ször* ~ R. *szér* | vog. *sər*, *sir*, *šir* 1. 'Art, Weise; Beschaffenheit'; 2. 'Gattung; Geschlecht (z. B. männlichen G.-es)'; 3. 'Sitte, Gewohnheit, Brauch' | osztj. *sir*, *sir*, *sir*' stb. 'Sitte, Gebrauch; Ordnung, Gesetz' | zürj. *šer* 'Gewohnheit, Sitte, Mode; Weise' | cser. *sər*, *šər* 'Charakter, Art; Gewohnheit; Weise; Bau (z. B. einer Maschine)' | lapp *čärdda*, *čärda* 'species, genus, mos, modus'; MUNKÁCSI ÁKE. 571—2 és „Ősi magyar szerszámnevek” című közleménye (Nyr. LXII, 71) nyomán (vö.: BUDENZ, MUSZ. 293—4; GOMBOCZ, Zur finnisch-ugrisch—samojedischen Lautgeschichte: ÖM. I, 37); LOSONCZI: NyK. XLIV, 384; NyH.⁷ 160). Alább még igyekszem a szócsaládnak egyéb tagjait is felderíteni. — A szamojédben: jurák *šer*, *sir*, *šir* 'mód, szer': *hu-sir* 'miképp, hogyan, mi módon'; *huń-šär* (REGULY), *hun-sier*, *hu-sier* (CASTRÉN) 'ua.' | tavgi *sier* 'Sache' | jéniszeji *šie*, *šielo*, *šiero* 'ua.': HALÁSZ IGNÁC „Az ugor—szamojéd nyelvrokonság kérdése” című dolgozatából (NyK. XXIII, 275), ahol a MUSZ.-ban felvett finnugor elemek először vannak összevetve a szamojédekkel (vö.: BUDENZ, Jurák-szamojéd szójegyzék: NyK. XXII, 344; GOMBOCZ: i. h.; LOSONCZI: i. h.; NyH.⁷ 160; MUNKÁCSI: i. h.).

A szembeállítható indoeurópai elemek: óind *sarat*-, *sarit*- 'Faden' | görög *εἶρω* 'zusammenknüpfen, verbinden, anfügen, anreihen an etw.'; *ἐρείω* 'anknüpfen, anreihen'; *ἐρείσσις* 'das Hineinfügen, Hineinstecken'; *ἔρμα* 'Ohrgehänge'; *ῥομος* 'Halskette'; *ῥομά* 'Angelschnur', *ῥομοδός* 'Reihe, Kette' | latin *sero* 'fügen, reihen, knüpfen'; *seriēs* 'Reihenfolge, Kette, Reihe'; *serilia* 'Seile'; *serors* 'Los (wohl vom Aufreihen der Lose...)' | gót *sarwa* n. pl. 'Rüstung, Waffen (wohl geknoteter, geknüpfter Harnisch)', vö. latin *sertae loricae* | óészaki *šrvi* 'Halsband aus aufgereihten Perlen oder Steinen'; ófelnémet, ószász *aro* 'Rüstung'; angolszász *searu* 1. 'Rüstung' és 2. 'Kunstfertigkeit, Kunst, List' | ólitván *sėris* 'Faden, Pechdraht': 1. »4. *ser* 'aneinander reihen, knüpfen«

alatt POKORNY, Idg. Et. Wb. (I, 911; vö. WALDE—POKORNY, Vgl. Wb. d. idg. Spr. II, 499—500).

11. Nézzük, nem támogatnak-e egy ilyen magyarázatot finnugor (uráli)—indoeurópai összefüggésekre vonatkozó más lehetőségek vagy valószínűségek.

WIKLUND (NyK. XXXVII, 10—1) a magyar *fon* finnugor és szamojéd családját hozza kapcsolatba az indoeurópaiból a latin *pannus*, német *Fahne*, litván *pinù* 'flechten', óbolgár *peti* 'spannen' szócsoporttal, amely a német *spinnen* szónak szókezdő *s* nélküli változatát foglalja magában. (Vö.: WALDE—POKORNY II, 5 »*pān* 'Gewebe'« és 660—2 »1. (*s*)*pen* 'ziehen, spannen' und 'spinnen'« al.; POKORNY I, 778 »*pān* 'Gewebe'« al.; KLUGE—GÖTZE—MITZKA *Fahne* al.)

PAASONEN (FUF. VII, 23—4) a magyar *nyaláb* szóból kielemezett **nyal* alapszót és finnugor megfelelőit — finn *nito* 'heften, binden', észt *nidu* 'binden, umbinden, bewickeln'; md. *ñeda* 'zusammenbinden, umbinden stb.'; még lapp és talán vogul meg osztják — az indoeurópai **nedh* 'binden' tőhöz vonja, amelyből a latin *nodus* 'Knoten' vagy német *Netz* is származik. (Vö.: WALDE—POKORNY II, 328—9 »*ned* 'zusammendrehen, knüpfen'« al. és POKORNY I, 758—9 »1. *ned-*: *ned-* 'zusammendrehen'; *nōdo-* | *-ā* 'Geknüpftes'« al.)

A mi *fűz* igénknek a megfelelői: cser. *pid-* 'binden, schnüren, stricken; köt, összeköt, (harisnyát, hálót) köt' | md. É. *ped-* ~ M. *ped'a* 'sich anschliessen, ankleben, sich anheften, eigensinnig anfangen' | f. *pitā* 'tenere; tart' (EtSz. II, 720). A cseremiszből *pidas* 'bilincs' és *pidem* 'köt' (BEKE, CserNyt. 136 után SAUVAGEOT: MNy. XXI, 255). SZINNYEI Finn Szótára szerint *pitā* 'tart, fog'. Tehát a finnugor nyelvelemnek szintén feltehető korai összefog, egybefoglal' jelentése. — WALDE—POKORNY (II, 22) indoeurópai »*pēd-*: *pēd-*: *pōd-* 'fassen; Gefäss', POKORNY (I, 790) pedig »1. *pēd-*: *pōd-* 'fassen; Gefäss'; *pēdo-* 'Gefäss, Einfassung'« elemet vesz fel. Az indoeurópai szócsoportból csupán néhányra hivatkozunk: görög *πεδάω* 1. 'binden, festbinden, fesseln'; 2. 'Fassfesseln anlagen, in Ketten legen'; 3. 'umstricken, verstricken, zwingen'; 4. 'hemmen, anhalten, zurückhalten' (BENSELER); *πέδη* ~ *πέδα* 'Fessel, Fussfessel' (uo.) | latin *pedica* 1. 'Fussfessel zum Binden'; 'Fusschlinge zum Fangen, Sprengel, Dohne' (MENGE); *impedio, expedio* | ófelnémet *fazzōn*, középfelnémet *vazzen* 'fassen, ergreifen, zusammenpacken und aufladen, rüsten, kleiden' ~ német *fassen*; ófelnémet *fezzel* ~ középfelnémet *vezzel* 'Band zum Befestigen und Festhalten des Schwertes'; *Fass* 'Fass, Gefäss, Schrein, Kasten' ← 'Behälter: zusammenhalten' (KLUGE—GÖTZE—MITZKA *Fass* al.). — Így szerintem feltehető összefüggés a finnugor és indoeurópai szócsoport között.¹

A *szó* és finnugor családja összevethető — bocsánatot kérek, amikor ezt leírom — az indoeurópai **sēi-*: **sai-*: **si-* 'binden; Strick, Riemen' gyökérről, amelynek a német *Seil*, *Siele*, *Saite* a tartozékai (WALDE—POKORNY II, 463—4; KLUGE—GÖTZE—MITZKA¹⁷ *Seil* al.). POKORNY (I, 891—2) »3. *sē(i)-*, *sai-*: *si-* und *sei-*: *si-* 'binden (auch durch Zauber), Strick, Riemen'« tétel alatt foglalkozik az idevágó szócsoporttal. — Az indoeurópai szócsoportnak a magyar *szó*-vel és a kapcsolatos finnugor elemekkel való hasonlósága — gondolom — meglepő. Azonban annyira még én sem vagyok „módszertelen”, hogy ne ügyel-

¹ Az a benyomásom, hogy az indoeurópai szótörzshöz köze van a mi *fazék* és *fal* szavainknak, illetőleg finnugor rokonságuknak. Azonban *cire most túlzás volna* kitérni.

nék arra, hogy a rokonított finnugor nyelvelemek egy részében (vogul, osztják, magyar) γ , β , v jelentkezik. Kérdés, összeegyeztethető-e ez az indoeurópai formákkal. Azt hiszem, lehet rá magyarázat. És ez alighanem azzal függ össze, hogy az indoeurópai elemek gyökeréről vagy legalábbis egyik változatáról *sēi* ~ *sei* következtethető ki. Vö.: óind *syāti* 'bindet, bindet los' és *sayatva* 'Verbindung, Befestigung'; lett *sēju* 'binden'; litván *seja* 'Brückenbalken' (WALDE—POKORNY II, 463—4). — Esetleg valami olyan hangmegfeleléssel számolhatunk, aminőt a magyar *Lëve(di)*, *lëv(ő)*, másfelől az egyéb finnugor nyelvekbeli ezen elemek viszonyában tapasztalunk: zürj. *lo-* | votj. *lu-* | cser. *li-* | f. *lie-*: potent. *liene-* | lp. S. praes. 3. *lā, lä;* lp. N. praes. 3. *lee, le* (NyH.⁷ 151). Ezek dolgában így nyilatkoztam (MNy. XLIX, 292): „A magyar alakok a távolabbi rokonság: a finn és a lapp formáihoz állnak közelebb. Ezekből lehet megértenünk a magyar alakok kétszótagú, illetőleg kettőshangzós voltát, valamint a többeli *v-t*, amik finnugor többeli *j-nek* lehetnek a következményei (NyH.⁷ 49—50). Kora-magyar — formansok előtti — tőalakokul ezeket vehetjük fel: **lije-* ~ **lëje* ~ **live-* ~ **lëve-*, mégpedig úgy, hogy a kora-magyar nyelv-járásokban az első szótagban *i* meg *ë* váltakozott, másrészt pedig a *tő* két magánhangzóközi *j* hangjának a helyébe — valószínűleg hiátustöltőként lépett — *v* felelt meg.” — Előbb azt gondoltam, hogy a finn *sää* egy **sākä* ~ *sūγä* előzményből vezethető le, s hogy ebben a *k* ~ γ a vogul γ és magyar *v* elemnek a megfelelője. Most inkább afele hajlok, hogy a finnben *säjä* formából indulhatunk ki úgy, hogy ebből a *j* kiesése után támadt összevonással keletkezhetett a *sää*. Elképzelhető, hogy a *j-nek* — esetleg valami analógia révén — az ugarságban γ , β , v lépett a helyébe.

Ha az indoeurópai rokonság „gyanújába fogható” finnugor (szamojéd) nyelvelemeket figyelembe vesszük, nem lényegtelen mozzanatként merülhet fel előttünk, hogy egy eléggé számos tagú csoport kerekedik ki előttünk, amelynek köze van a szövés-fonás tárgyköréhez. Ezek a szókészletbeli összefüggések ősrökonságnak vagy „őskölesönzés”-nek a következményei-e, arra nézve egyáltalában nem látom megokoltnak és sürgősnek az állásfoglalást. Sőt azt, hogy amennyiben kölcsönzés történt, melyik nyelvágazat adott és melyik kapott, egyelőre nem tekintem a feleletre váró legidősebb kérdésnek. Anynyit mégis megjegyezni, hogy nem tekintenek kötelezőnek egy olyan kiindulást, mely szerint okvetetlenül az indoeurópai tényező lett volna *m i n d e n*ben az átadó fél, azért, mivel műveltség terén azt *k e l l* a különbnek tekinteni. Itt is, egyebütt is műveltségi eleme válogatja.¹

PAIS DEZSÓ

A kifejező szók jellemzői és helyük a szókészletben

1. A kifejező szók jellegét BÁRCZI GÉZA (Szók.² 27—28, 32—3) és BENKŐ LORÁND (MNy. L, 258—9) foglalta össze. — Ehhez óhajtának néhány észrevételt hozzátenni.

¹ A finnugor és indoeurópai nyelvek egymáshoz való viszonyának kérdéséről újabban HAJDÚ PÉTER „A magyarság kialakulásának előzményei” című tanulmányában (NyttudÉrt. 2. sz. 33—5).

A kifejező szók szerepüknél fogva egységet alkotnak a nyelvben. Nagy részüik felismerhető az érzelmi telítettség, a jelentések alapján, de főképpen az alakváltozatok száma és szabálytalansága következtében. Egyéb alaki sajátságait bizonyos képzők kedvezésében, illetőleg meghatározott gyakoriságú—mozzanatos képzőpárok alkalmazásában, sokuknál a gemináció és az *r* hang megjelenésében látja BÁRCZI (i. m. 24). Az ő összefoglalása alapján látható, hogy a kifejező szók képzőfajtái egy-egy nagyobb időegységben azonosak, de nem állandóak. A képzők alkalmazásában valamilyen rendszer körvonalai sejtethők. Ennek az alaki rendszernek egy részletére mutatnék rá egy-két hangfestő szócsalád mai állapotának vizsgálatával.

2. Az azonos vagy hasonló fogalomra kisebb közösségben, egymástól függetlenül keletkezett kifejező szók között gyakran mutatkozik erős alaki egyezés. BENKŐ (MNy. L, 259) így magyarázza ezt a jelenséget: a hasonlóság fő oka hangfestő (és hangutánzó) szavainknak a keveredése, egymásra hatása, alaki, jelentésbeli besugárzásra való hajlama.

Úgy gondolom, ezen a hajlamon kívül más oka is lehet az alaki rokonságnak. — Az azonos vagy rokon jelentésű, egymáshoz alakilag is hasonló elemek párba állíthatók olyanformán, mint a fonémák. A szópár egyik tagjában hiányzik az a hang, amelyik a másikban megvan. Például *b* hanggal több van az alábbi szópárok egyik tagjában: *csámolyog* 'csatangol' ~ *csámolyog* 'vagari'; *csajkos*, *csajgos* 'görbe, csámpás' ~ *csabajkos* 'ua.'; *céda* 'rendetlen, feslett nő' ~ *cébeda* 'oktalan nő'; *cibó(ka)* 'mókus' ~ *cibabó* 'pele'; *ámolyog* 'bolyong' ~ *ámolyog* 'ua.'; *gomolyog* ~ *gömbölyög* 'gurul' (az utóbbi ismeretlen eredetű) | *n* hanggal bővül: *cudri* 'szajha' ~ *cundros* 'rongyos'; *codora* 'daróc' ~ *condora* 'ua.'; *celleg* 'vapor' ~ *celleng* 'ua.'; *silákol* 'pislog' ~ *silánkol* 'ua.'; ?*siligó* 'bolond búza, részegítő búza' ~ *silingöl* 'részegen tántorog'; *sodorgat* ~ *senderget* 'forgat, hengerget'; *senderít* 'sodorít' ~ *senderít* 'fordít, pördít';¹ (az ismeretlen eredetű) *decül* 'elnyom, lenyom' ~ *dencel*, *döncöl* 'lenyomkod, legyúr'; *csetrös*, *csetrös* 'lucskos, piszkos' ~ *csetrös* 'ua.'; *zamatja* 'zamata' ~ *csomantya* 'ua.'; *girbics* 'görbe' ~ *girbincs* 'ua.' szópárok egyike | *r* hanggal bővül: *biceg* ~ *bicereg*; *canda* 'rendetlenül öltözött' ~ *candra* 'rendetlen'; (*csajta* >) *csajtás ~ *csajtorás* 'görbelábú'; (a kétes eredetű) *cibál* ~ *ciborál* 'szedeget, gyűjt'; *csibáz* 'összeszed' ~ *csiboráz(ik)* 'szedeget', *csibellérez* 'ua.'; *ducskó*, *dücskó* 'tuskó' ~ *dürücköl*, *döröcsköl* 'zúz (bunkós fával, doronggal) | *m* hanggal van több: (a talán ugor eredetű) *áporodik* ~ *csámporodik* 'megerjed, meg-savanyodik'; *giberedik* 'megfagy, gémbperedik' ~ *gimberedik* 'ua.'; (finnugor eredetű *csíp* alapszóból) *csípeszkedik* ~ *csimpeszkedik*. — A felsorolt példák némelyike a szónyújtás (*biceg* ~ *bicereg*, *csajda* ~ *csabajda*) vagy az inetimologikus hanggal bővült jelenségek (*canda* ~ *candra*, *girbics* ~ *girbincs*) közé is sorolható. De lehet-e szónyújtásról vagy inetimologikus hangról beszélni, amikor nem dönthető el, melyik az eredetibb alak, illetőleg amikor nem történt hangfejlődés. — Az EtSz. (I, 934) az **I.** *csender*, *csenger* címszóban megemlíti, hogy a hangzóközi *-nd-* > *-ng-* változásra alig van más példa, mint hogy hangutánzó vagy hangfestő eredetű. Tehát az *-nd-* > *-ng-* változást (inkább megfelelésnek nevezhetnők) a kifejező szókra jellemzőnek tartja. Egyéb ilyen megfelelések az *-mp-*, *-mb-* ~ *-nk-*, *-ng-*; *-mb-* ~ *-nd-*; *-mb-* ~ *-ngy-*, *-ncs-* stb. (az utóbbira l. MNy. IV, 304). Példák: *hempereg* ~ *hengereg*; *csellembokoz* 'tétovázik' ~ *cellengezik* 'szállingózik'; *csellembokol* 'tétováz' ~ *szellengél* 'leng,

¹ A *senderít* a *sodorít* hangrend-különböztető párja lehet. — P. D.

lebeg'; *szompolyodik* 'lehangelődik' ~ *szonkolyodik* 'ua.'; *campózik* 'ballag' ~ *cankózik* 'csavarog, kóborol'; *ámbolyog* 'ácsorog, ténfereg' ~ *áncsolog* 'ácsorog'; *zámor* 'horivásból származott főfájás' ~ *zándor* 'zsémbes, zsörtölődő'; *zámorodik* 'elcsigázódik' ~ *zándorodik* 'haragra lobban'; *hembereg* ~ *hencsereg* 'hentereg'; *lompos* ~ *loncsos* 'lompos'; *pimpóz* 'cicomáz' ~ *pengyóz* 'ua.'; (a finnugor eredetű *csíp* :>) *csimpajkodik* ~ *csingókodik*, (az ismeretlen eredetű) *gyömből* 'göngyöl' ~ *göngyöl*; *göngyő* ~ *göncső* 'lisztesomóeska'; *gombolyít* ~ *göngyölít*; *émelyeg* ~ *endeleg* 'ua.'; *émelyedik* ~ *endeledik* 'ua.'

Jellemző az is az expresszív szókra, hogy nagyon gyakran ikerítődnek, továbbá az is, hogy nagyon sok családban van palatalis—velaris szópár. Például ikerszók: *csajba-bajba* 'görbe'; *csajda-bajda* 'neveletlen'; *csajka-bajka* 'görbe'; *cselleg-belleg* 'ballag'; *bice-bóca* 'sánta'; *iceri-biceri* 'ua.'. Palatalis—velaris szópárok: *csatrangos* 'sáros, mocskos' ~ *csetreskedik* 'sárban csatangol'; *csatrangol* 'csatangol' ~ *csetrengel* 'ua.'; *bicékel* 'biceg' ~ *bócikál* 'ingadozva jár'; *bicereg* 'biceg' ~ *bócorog* 'ingadozva jár'; *cibeklik* 'sántít' ~ *cibaklik* 'félrecsuklik, megrándul' ~ *csobaklik* 'ua.'; *ceflet* 'jön-megy' ~ *caflat* 'ua.'; *cefrinkó* 'pajkos lány' ~ *cafrinka* 'ua.'; *cevere* 'pajkos lány' ~ *cavira* 'ua.'; *cefre* 'pálinkának szánt gyümölcs' ~ *cafra* 'ua.'; *(be)döndül* 'betoppan' ~ *tombol*; *csévelyeg* 'bolyong, tévelyegve jár', *csivejeg* 'betegeskedik' ~ *kóvályog* (vö. *csatangol* ~ *katangol*). (Az ikerítés és hangutánzás kölcsönös hatásáról, viszonyáról vö. PAIS: MNy. L, 275.)

A szókezdő hangok szabálytalan, de a kifejező szókon belül szabályosnak ható váltakozása is az expresszív jelleghez tartozik. *c-* ~ *cs-*, *b-* ~ *c-*, *b-* ~ *cs-*, *p-* ~ *s-*, *p-* ~ *sz-* stb.: *cammog* ~ *csammog*; *campózik* 'ballag' ~ *csámpojog* 'kószál'; *cancikál* 'csatangol' ~ *csánkál* 'kószál'; *celleg* 'vagor' ~ *cselleg* 'ua.'; *celleng* 'vagor' ~ *cshelleng* 'ua.'; *caprag*, *cáprág* 'cifrázat, sallang' ~ *csáprág* 'ua.'; *cevere* 'kikapós leány' ~ *csevere* 'ua.'; *cafrinka* 'pajkos leány' ~ *csafrinka* 'ua.'; *csufrinkál* 'jár-ke' ~ *cipirtes* 'görbelábú' ~ *csipirtes* 'ua.'; *bicertes* 'ua.' ~ *cibertes* 'ua.'; *biceklik* ~ *cibeklik*; *bicsaklik* ~ *csobaklik* 'megrándul'; *ballag* ~ *csüllög* 'kullog, lézeng'; *bülleng* 'kis szőlőfűrt' ~ *csülleng* 'ua.'; *pislog* ~ *sillog* 'pislog'; *pislálkol* 'pislog' ~ *silálkol* 'ua.'; *pilácsol* 'pislog' ~ *silápol* 'ua.'; *pilák* 'fájós szemű' ~ *silák* 'vaksi'; *pillengő* 'díszítésre szolgáló kerek rézlapocska' ~ *sallangó* 'vaskarika'; *piszmog* ~ *szuszmog*; *pottyán* ~ *szottyán*; *pilingel* 'szállingózik' ~ *szélingel* 'lebeg', *cilingel* 'ua.'; *palánkál* 'lebeg' ~ *szellengél* 'ua.'; *pelel* 'szór' ~ *szelel* 'ua.' (*szell-pall* ikerszó is van). Ezek egy része talán hangátvetés következtében jött létre, de nagy részükben a szóeleji *c*, illetőleg *cs*, a *p*, illetőleg *sz* vagy *p*, *s* hangpárok nem magyarázhatók egymásból. (Lehetséges, hogy a hangátvetés is gyakori velejárója a kifejező szó alakításának. Például *cibertes* ~ *bicertes*; *silálkol* ~ *pislálkol*; *silápol* ~ *pilácsol*; *compóka* 'poronty' ~ *poncóka* 'ua.').

3. Vannak finnugor vagy egyéb és ismeretlen eredetű szavaink, amelyekre éppúgy jellemző az alakváltozatok nagy száma, ezeknek meg nem magyarázható váltakozása, mint kifejező szavainkra. Az alakváltozatok szabálytalanságukban némi rokonságot mutatnak a hangutánzó, hangfestő szók változataival.

A finnugor eredetű *csomó* szónak van *csomojka*, *csomojkó*, *csomóka*, *csomóta*, *csomolyag*, *csomoros* stb. származéka. Van *csomolyodik*, *csomolyokozik* stb. ige. Van *csombó*, *csombók*, *csombolyék*, *csimbó*, *csimbók*, *csombókklik*, *csombolygat*, *csombolyít*, *csombolyog*, *csompojgat*, *csimbóz* stb. alakulás is. Van *csongogjat*, *csonkolykodik*, *csongorgat*, *csongoly*, *csongolya* stb. és egy ismeretlennek

tartott *csongora* (EtSz.) adat. Ezek a velaris változatok voltak. A palatalisok: *csömbő, csembő, cömbő, cembő, csömbők, csömbök, csembőke, csömbölyeg, csömbölyék, csömbölék, csömböly, csömbölyít, csömbölyget, csömbölyödik, ? csönköly*. Az EtSz. valószínűleg tartja, hogy a *csomó*-hoz tartozik a *böncs, böncső, böncsök, böncsölék, böncsalék, böncsölget*, de ismeretlenek tartja a jelentésben egészen ideillő *bölöncs* adatot. A *csomó* szó $\phi \sim b$; mp , $mb \sim nk$, ng ; $b \sim cs$, $cs \sim c$, palatalis—velaris megfeleléseket mutat.

Az ismeretlen eredetű *comb* szónak vannak b -vel, p -vel hangzó nasalis nélküli és b , p nélküli nasalisos változatai. A kettőnek a keveréke is megvan. *cúb, cubák, cubók, cupak, cobák, cobok, copák* stb.; *com, csom; compó, cumpó, campók, compóka, cimpó, poncóka*. A *comb* szó palatalis változata kevesebb: *cémp, cempora, cümpó*, (az ismeretlen eredetű) *cömpőj*, (a kétes eredetű) *cöpek*. Az EtSz. szerint a *buc, busz, bucc, buci, bonc* a *comb* szóhoz tartozik, s az utóbbiban hangátvetés történt. A *buc* a *bütyök* szóval és a *comb* a *cimpa* szóval esetleg rokonságba hozható (EtSz., SzófSz.). A $b \sim \phi$, $m \sim r$, illetőleg $c \sim b$ megfelelések, palatalis—velaris párok itt is megvannak. Az ismeretlen eredetű *bimbó* szóbelseji $mb \sim ng$, ngy , ncs ; $n \sim \phi$ és egyéb megfeleléseket mutat. Akad a palatalis *bimbó*-nak velaris *bombó* párja is.

A *csomó, comb, bimbó* szócsaládokban főképpen expresszív tulajdonságú szók vannak. Ezek között több olyan szó van, amelyek alaki vagy jelentéstanai, illetőleg mindkét tekintetben más szócsaládokkal keveredett. A *bimbó*-hoz tartozó *böncső, bingyó*, a *csomó* családjába tartozó *böncső, böncsök, böngyök* szavakkal. A *csomó* családjába ma beleillik a tisztázatlan eredetű *csünk(ös)*, *csönkös* 'bütykös, görcsös', az 1. *csönköly* 'az állat összecsomósodott farka szőre', talán a 'körtealakú csont a disznó sonkája mellett' jelentésű 2. *csönköly* is. A *csönkő* 'kivágott fa földből kiálló csutkája' az EtSz. szerint a *tönkő*-ből származott. — Ugyancsak tisztázatlan eredetű a *csömör, csemer, csemel* stb. 'nausea, Ekel; bőr alatti csomó' és *csömek* 'fákon kinőtt nagy forradás' (vö. WACHA IMRE: Pais-Eml. 402). A *csönkő*, a *csömör* és a *csömek* lehet a *csomó*-val azonos eredetű, de az is lehet, hogy más szócsaládok tagjai hatoltak be a *csomó* családba. — Egyes expresszív jellegű szókra a keveredés jellemző lehet íme akkor is, ha nem hangutánzó, hangfestő eredetűek.

A török *seprü* > magyar *seprő* változatának tekinthetjük valószínűleg a *szepre, szeprence, szeplence, szeprente, szeprönce, szeprencés, szeprencia* alakulatokat (vö. *cseprente*: PAIS, Csepreg: MNy. XXXVIII, 364). A román *semince, semunce* 'mag' > székely *szamunca, szemunce, szémunca, szemuncia, szemonc, szelemonca, szelemunca, szelemuncia* lett, s valószínűleg ebből ikerítődött az előbbivel részben azonos jelentésű *szeksze-monca, szeksze-monta, ekce-monca, ekce-mence*. A szláv eredetű *szamóca*-nak *cimóca, csomóca, szimolca, szimálca* változatai vannak. Ismeretlen eredetű, de egymással összefügg az EtSz.-ban: *cire, cirme, cemere, cirmelye, cörmölye, csörmő, csörmőjös, csermelék, csörmelékes*.

4. A hangutánzó, hangfestő eredetű szók a sok rokon tulajdonság alapján a szókincs egészéből kiválnak. GOMBOCZ (MNy. IX, 385—91) megállapítása az, hogy a hangalak és a jelentés reális kapcsolatát csak a legfiatalabb hangutánzó szóknál érezzük. Ennek azonban a fordítottja is bekövetkezhetik; az tudniillik, hogy hangalak és jelentés között utólag a nyelvközösség sok tagja reális kapcsolatot érezhet, ha a nyelvi feltételek megvannak hozzá. Egy kifejező szócsalád egyik vagy másik tagjához való hasonlóság, a hangulati telítettség stb. megindíthatja a hangrendi átcsapást, ez az ikerítődést, ez pedig a szabálytalan alakváltozatok sorát. A beszélő összekapcsolhat eredet szempont-

jából egészen különböző szókat. Egy új szó létrejöttkor irányító sorok sokasága mozdulhat meg aszerint, hogy a nyelvközösség milyen alakú, jelentésbeli és működésbeli hasonlóságokat érez összetartozónak. A nyelv jelrendszerek hálózata (BÁRCZI, Bev.³ 6—7). Nem lehet-e a magyar nyelvben a hangutánzó, hangfestő szóknak valamilyen alakrendszere? Ehhez az „expresszív rendszer”-hez közeledhetnek finnugor, ugor és egyéb eredetű szavak. Felvehetik kisebb vagy nagyobb mértékben a rendszer tagjainak tulajdonságait (pl. szókezdő és szóbelseji szabálytalan hangváltozás, ikerítődés, hangrendi átcsapás). Egy szó hangutánzó vagy hangfestő eredete néha csak a nyelvtudomány segítségével bizonyítható. Például a *fecske*, a *holló* (l. PAIS: MNy. XXVIII, 155) vagy a *puha, páhol* (PAIS: MNy. XXIV, 338). Ezek kifejező szókból váltak nem expresszív szavakká. Lehetséges, hogy a szócsaládok közti keveredés is elősegíti a kifejező szó irányába történő változást. A török *ööp*, a hangutánzó *csepp* és a török *čpäpäl* származékai közötti keveredés következtében néhány „szabálytalan” alak jött létre (*csepresz*, *ceflesz*, *csepész* ~ *szempesz?*). — A *görcs* és a *gémberedik*, a *cirom* ~ *szirom* és *szurtos*, a *cölöp* és a *kölönc* szavak közötti keveredés alaktani (és jelentésbeli) tekintetben olyan szabálytalan változatokat hozott, amelyek nagyon jól beillenek egy kifejező szó családjába. Ezeket a különböző eredetű, de fejlődésükben alakilag (és jelentés szempontjából) is egyre inkább expresszív jellegűvé váló szókat áhangfestőknek nevezném.

5. Szókészletünket főképpen szóalkotással és belső szóteremtéssel gyarapíthatjuk (vö. BÁRCZI, Szók.² 17 és Bev.³ 73, 75). A szóteremtéssel keletkezett szavakhoz tartoznak a hangutánzáson, a hangfestésen alapuló szavak, az indulatszós stb. A szóteremtés útján létrejött szó alapjának, tövének egészen újnak kell lennie. — Valójában nagyon gyakran nem így van. A belső keletkezésű indulatszó → köznévi, állatterelő → köznévi esetében már meglévő töből alakul az új szó; például *csitít*, *hajszol*, *hajhász*, *hékás*, *jajgat*, *nógat*, *pisszeg*, illetve *uccu*, *hess*; *koca*, *csikó*, *bari*. Az állatterelő szavakról írja BÁRCZI (Szók.² 34), hogy keletkezésük szempontjából eléggé változatosak, vannak köztük indulatszó, hangutánzó, hangfestő eredetűek, illetve köznévből rövidültek. A köznévi eredetű állatterelő szó „voltaképpen nem is tartoznék a belső keletkezésű szavak közé” (uo.), de nyelvi szerepük miatt az expresszív szavakkal állnak közeli rokonságban.

A gyermeknyelvi szók legnagyobb része szintén hagyományos jelentéssel és hangalakkal bíró nyelvi elemből keletkezett. — A szóalkotás és a szóteremtés között egy átmeneti kategória van, amelyik elmosza azt a különbséget, hogy a nyelv az előbbiben meglévő elemeket, az utóbbiban egészen újakat használ fel. Az átmeneti kategóriában a szavak a meglévő elemek nagyobb fokú megváltoztatásával jönnek létre.

Már meglévő elemek változatlan felhasználásával keletkeznek: 1. az alárendelő összetételek, 2. a mellérendelő összetételek, kivéve az osztódásos ikerítéssel alakult szavakat, 3. a képzéssel és 4. az elvonással alkotott szavak, 5. a rövidülésekből keletkezett szavak. — A meglévő elemek nagyobb fokú megváltoztatásával jönnek létre: 1. az osztódásos ikerszók, 2. a hangrendi átcsapással keletkezett szók, 3. a szóvegyülés eredményei általában, 4. az indulatszók → közsók, 5. az állatterelők → közsók, 6. a gyermeknyelvi szavak, 7. a személynevek → közsók (részben). — Valódi belső szóteremtéssel keletkezik az az új nyelvelem, amelynek nincs hagyományos alakú, jelentésű nyelvi elődje. Ezek a hangutánzáson és a hangfestésen alapuló szók.

Az *ige:igét* és a *kecske:kecskét* típusú névszótövek a Bécsi és a Münchener Kódexben

1. Mai köznyelvünkben az *e* végű névszók a toldalékolás szempontjából egységesen viselkednek: alapalakjukban a szótő végső magánhangzója rövid (*kecske, medence, őzike, ige, epe, keze* stb.), a toldalékok zöme előtt pedig *é* jelentkezik (*kecskét, medencében, őzikéje, igék, epés, kézére* stb.). Azaz: a köznyelv *e* végű névszói egyöntetűen *e:é* váltakozást mutatnak, függetlenül attól, hogy az alapalak végső magánhangzója eredetibb állapotában nyiltabb (*e*) vagy zártabb (*ĕ*) volt-e.

Nyelvjárásaink zömében azonban az említett névszótípus már távolról sem alkot ennyire egységes, homogén rendszert, hanem több típusra bomlik, többnyire a toldalékolt tőalak, de több nyelvjárásban az alapalak említett magánhangzója minőségének szempontjából is. Így például a Szamosháton: *eke: ekét, epe: epét; fekete: feketét, kève: kĕvét; keze: kezit, neve: nevébe* stb. (vö. Csúry: MNny. II, 5); a középső palócságban: *bĕgre: bĕgrĕt, szivecske: szivecskĕt; epĕ: epĕt, ekĕ: ekĕre; mellyĕki: mellyĕkibe* stb. (vö. Kovács: MNny. II, 26—7, 367); Felsőőrben: *kecske: kecskĕt, űőzike: űőzikĕt; feketĕ: feketĕn, Imrĕ: Imrĕt; bĕke: bĕkit, bĕkin, bĕkibe; kezĕ: kezit, kezĕn, kezibe* (sőt: *fűlĕ: fűlit, fűlibe*); *epi: epit, eki: ekit* stb. (vö. Imre: MNny. III, 126—8); Békesen: *bĕke: bĕkit, kĕve: kĕvit; kefe: kefĕt, fecske: fecskĕt; feje: fejĕt, fejĕre, űkre: űkrit, űkritűl* stb. (vö. Szabó: MNny. III, 288—9, 302); Magyarbikalon: *bĕkĕ: bĕkit, bĕkĕvĕl, fĕkĕtĕ ~ feketĕ: fĕkĕtĕt, fĕkĕtĕk, fĕkĕtĕn; fĕjszĕ ~ fejsze: fĕjszĕk, fĕjszĕjĕ, űstĕ ~ űstĕ ~ este: űstĕt ~ estĕt, űstĕk ~ űstĕk, űstĕlĕk ~ űstĕtĕk* stb. (vö. Gálffy: MNny. IV, 114—5); Hóspályiban: *elme: elmĕt, fĕjsze: fĕjszĕt; gyenge: gyengĕn, dĕnnye: dĕnnyĕt* stb. (vö. Papp: MNny. V, 31, 35); Martoson: *elme: elmĕt, kefe: kefĕt; feketĕ: feketĕt; keze: kezit* stb. (vö. Sulán: MNny. I, 23, MNny. V, 20); a Komárom megyei Etĕn: *ĕke: ĕkĕt ~ ĕkĕt, fejsze: fejszĕt ~ fejszĕt; kĕve: kĕvit, feketĕ: feketĕt; feje: fejĕt* stb. (vö. Végh: MNy. LI, 255); stb. — Megjegyzem, hogy Végh *ĕkĕt, fejszĕt* adataiban az *ĕ* hang színét illetően igen erős kételyeim vannak. Az *ĕ* értékű *ĕ* hang a magyar nyelvatlasz-gyűjtések tanúsága szerint Etĕ környékén nincs meg, legalábbis Véghen kívül egy gyűjtő sem jegyezte fel, bár többen jártak ezen a vidéken. Eléggĕ általános azonban ezen a környéken a nyiltabb *é* (jelölése gyűjtőinknél: *ĕ* vagy *ĕ̄*). Az a gyanúm, hogy lényegében Etĕn is erről a hangról van szó, s csupán elírás, grafikai sajtóságság Véghnél az *ĕ*. Ezt a kérdĕst azonban csak a helyszĕnen történĕ megfigyelĕssel — esetleg a nyelvatlasz-gyűjtĕsek ellenĕrzĕse során — lehet majd végĕrvĕnyesen eldĕnteni.

2. A fentebb felsorolt példák már önmagukban is eléggĕ bizonyítják, hogy a köznyelvnek *e:é* váltakozást mutató névszótĕveiben több, egymástól némileg eltĕrĕ névszótĕ-típus esett egybe, de nem lehet vitás ez pusztĕn elmĕleti meggondolások alapján sem, hiszen kétsĕgtelen, hogy az *e* típusba tartozó szavaink szĕvĕgi *e*-je részben eredetibb *e*-re, részben *ĕ*-re megy vissza.

Nagyon valószínĕ, hogy régi nyelvünkben *e* két névszótĕ-típus világosan elkülĕnűlt, ennek ellenĕre régebbi nyelvtörtĕneti munkáink ezzel a kérdĕssel keveset foglalkoztak. Nem tesz emlĕtĕst róla sem Simonyi (vö. TMNy. 286—92), sem Gombocz (vö. Alaktan 25—31. §). Gombocz egyĕbkĕnt azt írja, hogy „Rĕvid zárt *ĕ*-re csak néhány egy tagú szavunk végzĕdik: *lĕ, tĕ, sĕ, nĕ*” (i. m.

25. §). Ennek megfelelően az *epe*: *epét* típusú szavakban csak *e*: *é* hangváltakozást említ. Ugyanakkor a *kéz*: *kezet* típuson belül már megkülönböztet *é*: *ë* és *é*: *e* váltóhang-párokat: *vér*: *vërës*, *kéz*: *kezet* (i. m. 11—13. §). GOMBOCZ idézett megállapítása a mai köznyelvre is csak bizonyos fenntartásokkal fogadható el, nyelvjárásainkra, nyelvünk régebbi állapotára — például a kódexek korára — pedig egyáltalán nem. A köznyelvre — mint mondtam — bizonyos fenntartásokkal elfogadhatónak tartom. Nem azért, mintha a köznyelv *e-ző* voltát fenntartás nélkül elismerném, hanem azért, mert megfigyeléseim szerint azoknak a köznyelvet beszélő embereknek a nyelvében, akiknek az anyanyelvjárása *ë-ző*, az *ë* legelőször hangsúlytalan helyzetben, abszolút szóvégen adja át a helyét az *e*-nek. Saját magam is tapasztaltam, hogy felsőöri anyanyelvjárásom *szëmë*, *vëttë*, *vëgyë*, *vënnë*, *feketë* alakjai helyett *szëme*, *vëtte*, *vëgye*, *vënne*, *fekete* alakokat mondok, de ugyanakkor megtartottam a *të*, *lë*, *në*, *së* eredetibb zártabb ejtését. Hasonló jelenséget másoknál is tapasztaltam. Azaz úgy látszik, hogy az *ë* > *e* nyiltabbá válás — bár csak egyes személyek nyelvében — ma is lényegében hasonló módon folyik le, mint ahogy — egyes nyelvjárásokban eléggé általános érvennyel — a XV—XVI. században történt. — BÁRCZI (Szótöv. 31) azonban már megemlíti, hogy „A ma egységesen *-e* ~ *-é* váltakozást mutató szavak még a XV—XVI. században származásuknak megfelelően két csoportba oszlottak: *-e*-t *ë*-vel és *-e*-t (< *ë*) *-é*-vel váltó típusokra. . .”

3. E két típus megléte vagy hiánya pontos felderítésének szinte leküzdhetetlen akadályai vannak régi emlékeink hangjelölése miatt. Éppen ezért célszerűnek látszott megvizsgálni, mit mutat ebből a szempontból az a két terjedelmesebb emlékünkné, a Bécsi és a Münchener Kódex, amelyekben az *e*(*ë*): *ë*(*é*) megkülönböztetése több-kevesebb ingadozással megtalálható. — Ilyen jellegű vizsgálatokban a terjedelmesebb emlékek vallomása — véleményem szerint — igen jelentős. A jelenség megléte vagy hiánya ugyanis több-kevesebb biztonsággal egy-két adatból is megállapítható, a rendszerszerűség megállapításához azonban viszonylag sok adat szükséges.

A feltett kérdés megvizsgálására feldolgoztam a két kódex teljes anyagát, s a következő *e* végű névszókat találtam: A) Alapalakjukban és toldalékos alakjukban is előforduló szavak: *elme*, *fejse*, *füge*, *ige*, *kecske*, *kemence*, *kéve*, *medve*, *-ke*, *-cske* kicsinyítő képzős származékok (*kövecske*, *fürtöcske*, *térdecske*, és esetleg *fecske* [vö. EtSz.]), *-e* (*-je*) birtokos személyragos alakok. — B) Csak toldalékos alakjukban előforduló szavak: *berhe*, *dínnye*, *epe*, *medence*, *pernye*, *pínce*, *teve*, *vese*. — C) Csak alapalakjukban előforduló szavak: *csere* (fa), *csipke*, *este*, *fekete*, *fene*, *mérce*, *zsemle*.

A tárgyalt kérdés szempontjából a három csoport anyaga természetesen nem azonos fontosságú. Legfontosabb az A) csoport, van jelentősége a B) csoportnak is, a C) csoport azonban vizsgálatunk körén kívül esik.

4. Kezek szerint vizsgálva az anyagot, a következő képet kapjuk:

BK. 2. kéz: *e l m e*: —; 258: *ëlmenëc*, 119: *ëlmembën*, 122: *ëlmednëc*, 157: *ëlmeddël*, 260: *ëlmeiebën*, 266: *ëlmetlën*, 105: *ëlmeiö*. — *i g e*: 158, 243: *ige*; 120, 218: *iget*, 108: *igebën*, 151: *igenëc*, 306: *igec*, 159, 200: *igekët*, 246: *igekbën*, 202: *igeknëc*, 212: *igekël*, 174: *iged*, 180, 239, 293, 311: *igeie*, 134: *igeiet*, 312: *igeienëc*, 249: *igeim*, 214: *igey*, 194: *igeit*, 188: *igeibën*, 291: *igeiuël* (kb. 60 adat, a kritikus hang helyén mindig *e* jellel). — *m e d v e*: 199, 223: *mëdve*, 148: *mëdveuël*. — *-e* birtokos személyragos alakok: 266: *bekefege*, 154: *bëzede*, 129: *hële* stb. (*-e*,

ritkán -é jellel kb. 370 adat), de: 221: *iftènè* (részletesen l. MNy. LVI, 158); 102: *foldebèn*, 145: *vèrmebè*, 214: *fèrèlmeuèl*, 296: *fèiet* stb. (kb. 500—550 adat, mind -e- jellel). — *e p e*: —; 272: *èpeiet*. — *f e j s z e*: —; 111: *feizet*. — *v e s e*: —; 261: *vèsecbèn*, 141: *vèfèinèc*. — *f ü g e*: 204, 207, 220, 263, 275, 290: *fügè*, 183: [*fügè*]; 193: *fügènèc*, 255: *fügèkèt*, 203: *fügèmèt*, 298: *fügèie*, 183: *fügèiet*. — *k e m e n c e*: 127 (2×), 130, 189, 190: *kèmencè*; 130, 190: *kèmencèt*, 130: *kèmencèn*, *kèmècèbèn*, *kèmencèbè*, *kèmencèbol*, 268: *kèmencèbol*, 127: *kèmencènc*, 128, 130: *kèmencènèc*, 313: *kèmencèienèc*, 125, 126, 127 (2×): *kèmencèienèc*, 127: *kèmencèiebol*, 134: *kèmencèienèc*. — *-k e-, -c s k e*: 230: *kouèlkè*, 112: *fèlkèk*, 235: *fürtòlkèkèt*, 255: *fürtòlkèit*, 261: *tèrdèlkèknc*, *tèrdèlkècnc*. — *k e c s k e*: —; 152 (2×), 153, 275: *kèlkèknc*. — *b e r h e*: —; 134: *bèrhèiec*. — *d i n n y e*: —; 116: *dinnès*. — *p e r n y e*: —; 122: *pernéiebè*.

BK. I. kéz: *e l m e*: 43: *èlmè*, 88: *èlmèt*, 3, 77, 96: *èlmèuèl*, 34: *èlmèdnc*, 74: *èlmèiebèn*, 81: *èlmèiet*, 87: *èlmèièn*, 83: *èlmèieue*, *èlmèknc*, 42: *èlmeiec*, 5: *èlmèffèggèl*, 7: *èlmeip*. — *i g e*: 12: *igè*, 17, 288: *ige*, 27: *igè*, 26, 31: *igét*, 24, 35: *igèc*, 19, 21: *igèkèt*, 25, 26: *igèkèt*, 88: *igèckèl*, 64, 289: *igeie*, 286: *igeiè*, 303: *igeiè*, 99: *igeiet*, 33: *igeit*, 34: *igeit* stb. (kb. 30 adat, a toldalék előtt mindig *e ~ é* jellel). — *k é v e*: 26: *kéuè*, 5: *keuèt*, *kéueitècbol*, 6: *kéueknc*. — *e* birtokos személyragos alakok: 70: *èllènfigè*, 34: *èrèiè*, 67: *felèlmè* stb. (kb. 150 adat), de: 50: *bèzedè*, *vidèkè*, 26: *ferie* stb. (kb. 25 adat). (Részletesen l. MNy. LVI, 159); 3: *mèlèt*, 30: *èllènfigèt*, 65: *kèzèuèl*, 88: *nèluèuèl* stb. (kb. 350—400 adat, a kritikus hang helyén mindig *e ~ é* jellel); de: 14: *òmèllènc*, 36: *ò ètkèt*, 287: *nèpènc*, 36: *bèmètèt*, 5: *nèuèt* (az *è* -ből való igazítás). — *t e v e*: —; 12: *tèuèknc*, 14: *tèuèké*. — *k e c s k e*: —; 14: *kèlkèkè*.

MK. I. kéz:¹ *e l m e*: —; 40/a, 64/b: *èlmeuèl*, 49/a: *èlmèuèl*, 49/a, 67/d: *èlmeddèl*, 55/a: *èlmeiebèn*. — *i g e*: 24/b, 64/d, 77/b, 85/a, 96/b: *igè*, 21/d, 39/a, 54/d, 58/d, 85/a, 88/b: *igè*, 19/d: *igét*, 28/c: *iget*, 46/b: *igèbèn*, 18/d: *igèrol*, 10/a: *igeuèl*, 19/c: *igeiert*, 39/a: *igèiert*, 55/b, 65/d: *igèc*, 93/d: *igèkèt*, 101/a: *igèkèt*, 89/c: *igèmèt*, 56/b: *igèd*, 57/a: *igèiè*, 42/d: *igèiet*, 50/b: *igèim*, 68/a: *igèit* stb. (kb. 80 adat a toldalék előtt mindig *e ~ é ~ é* jellel).² — *e* birtokos személyragos alakok: 58/c: *bèzedè*, 196/b: *fèie*, 29/d: *vège* (összesen kb. 170 adat); de: 105/a: *bèzedè*, 49/a: *iftènè*, 36/b: *vidèkè* (összesen kb. 155 adat) (vö. MNy. LVI, 161); 19/a: *vegerol*, 30/d: *zuuebèn*, 55/b: *nèpènèc*, 81/a: *nemzèfèbol*, 105/b: *fèierè* (kb. 450 adat *e ~ é ~ é* jellel); de: *è* jellel: 51/c: *fèiedèlmèhèz*; többnyire az -ért rag előtt: 20/d: *fèlèsegèiert*, 57/c: *fèlèfègèiert*, 41/b: *fèlèfègèiert*, 46/a: *kèmènfègèiert*, 79/b: *igèièiert*, 82/d: *tètèiert* és 29/c, 69/d: *verèiglèn*. — *e p e*: —; 34/d: *èpèuèl*. — *t e v e*: —; 29/a: *tèuèt*, 25/b: *tèuenèc*, 77/a: *tèuenc*, 9/c: *tèuecnc*, 36/b: *tèuecnc*. — *m e d e n c e*: —; 99/d: *mèdenècèbè*. — *f e j s z e*: 9/c: *fèizè*; —. — *k e c s k e*: 18/d, 57/a: *Keikè*, 29/b: *kelkè*, 9/c: *Keike*, 74/c: *keike*, 31/c: *kelkèkèt*, *4elkectol*. — *f ü g e*: 26/d, 71/d, 80/c, 86/a (2×): *figè*, 26/d (2×): *fige*, 30/b, *k7/c*, 47/d (2×), 50/a, 71/d: *figè*, 61/c: *figèt*, 13/c: *figèkèt*, 47/c: *figènc*. — *k e*

¹ Cikkemben feldolgoztam a MK. I. kezének anyagát is, bár kétségtelennek látszik, hogy az *e* (*è*): *é* (*é*) hang megkülönböztetésének ténye másképp értékelendő a BK. két kezénél, és másként a MK.-ben. A BK. két kezénél ez a különbségtétel kétségtelenül nyelvi értékűnek látszik, a MK.-ben azonban már nem feltétlenül az. Valószínűnek tartom, hogy Németi György — talán német anyanyelvű volta miatt — nem érzékelt elég világosan az *e*: *è* közötti különbséget, s így az eredeti kéziraton ebből a szempontból ő valószínűleg csak torzított. A másik két kézzel való összehasonlításra azonban megfelelő óvatossággal — úgy gondolom — az ő anyaga is felhasználható.

² A pont nélküli, ponttal ellátott és hajszálvesszős *i*-ket nem tüntetem fel külön.

m e n c e: —; 20/b: *kèmencèiebè*, 20/c: *kèmècèiebè*. — *p i n c e*: —; 70/c: *pincèie*.

5. Megvizsgálva a három kéz bemutatott anyagát, világosan látjuk; hogy az más-más képet mutat, s kezenként a következő típusok rajzolódnak ki:

BK. 2. kéz: A) *-è*: *-é*- hangváltakozás (*igè*: *igét*, *kezè*: *kezet*). Az adatok száma az alapalakokban 400 körül mozog, de csak egy „ellenpélda” van: 221: *ì,tènè*. A toldalékos alakok száma 600 körül lehet, de mindig csak *é*-értékű jelet találunk. — B) *-e*: *-è*- hangváltakozás (*kemènce*: *kemèncèt*). Itt az adatok száma 13:34; a hangváltakozás teljesen következetes.

BK. 1. kéz: A) *e* ~ *è*: *é* (*elme*: *elmét*, *ige*: *igè* ~ *igé*: *igét*, *keze* ~ *kezè*: *kezet*). Az alapalakban az *e* ~ *è* váltakozik, sőt többségben van az *e*. Toldalékos alakban azonban 400-nál több *é*-vel szemben mindössze 5 *è* értékűnek tekintendő hangot (*è* jel) találunk, ebből is kettő ki van javítva *é*-re. — B) ? *-e*: *-è*- (*kecske*: *kecskèké*). Az 1. kéz anyagában erre a típusra alapalakban nincs adatunk, sőt toldalékolt alakban is mindössze egy.

MK. 1. kéz: A) *è* ~ *e*: *é* (*igè* ~ *igé*: *igét*, *kezè* ~ *keze*: *kezet*). Alapalakban az *è* és az *e* váltakozik, adataik száma kb. 180:160. Toldalékolt alakban a kb. 550 *é*-s adattal szemben 9 adatban (mindegyik birtokos személyragos) találtam *è* jelet. Ezek közül azonban 6-ban *-ért*, 2-ben *-ig* rag a toldalék, s feltehetőleg, hogy itt a tőben rövid váltóhang van. A *fejèdèlmèhèz* alak azonban — ha nem tekintjük írásbeli következetlenségnek, ami a MK.-ben nem ritka — *fejèdèlmèhèz*-nek volna olvasandó. — B) *e* ~ *è*: *è* ~ *é* (*füge* ~ *fügè*: *fügèt* ~ *fügét*).

6. Ha figyelembe vesszük a három kéz A), illetőleg B) csoportba sorolt szavainak etimológiáját is, azt látjuk, hogy a kétségtelenül fennálló különbségek ellenére is — a szótó végső magánhangzójának minőségét illetően — van bizonyos azonosság közöttük, s nagy részük nem egészen véletlenül került ebbe vagy abba a csoportba.

Az A) csoportba sorolt szavak közül ismert az eredete a következőknek: *ige*, *medve*, *epe*, *vese*; s mai etimológiai ismereteink szerint szóvégen mindegyikben zárt *è*-t tehetünk fel. Kétségtelenül zártabb volt a 3. személyű birtokos személyrag *-e* (*-je*) ragja is. Ismeretlen, illetőleg kellőképpen nem tisztázott eredetű az *elme*, *fejsze*, *kéve* szó. Részben *e* miatt, részben egyes mai nyelvjárási adatok alapján (pl. felsőöri *fejszi*, *kívi*; palóc: *fejszè*, *kivè*) az *e* zártabb volta (*è*) azonban legalábbis erősen valószínűsíthető.

A B) csoport szavai közül ismert eredetű a *füge*, *kecske*, *kemence*, *dinnye*, *pernye*, *pince*, s etimológiai alapon a szóvégi *e* mindegyikben nyílnak tekintendő. A *berhe* szóvégi *e*-jének nyílt voltát a szó ismeretlen eredete megengedi.

Akad azonban mindkét csoportban problematikus, etimológiai szempontból „oda nem illő” szó is. Az A) csoportban *medence*, *teve*; a B) csoportban a *-ke*, *-cske* kicsinyítő képzős alakok. A *medence* és a *teve* etimológiája ismert (vö.: KNIÉZSA, SzljSz. I, 332; GOMBOCZ, BTLw. 129, 161; SzófSz.), s ennek alapján szóvégi *e*-jüknek nyílnak kellene lennie. A *medence* szó esetében ezt a lehetőséget nem zárja ki maga a tárgyalt anyag sem; ugyanis a szóra egy ragozott alakunk van a MK.-ből: 99/d: *mèdencèbè*, s a kódexben — mint láttuk — az etimológiailag nyílt *e* végű szavak csoportjában *-e* ~ *-è*: *-è* ~ *-é*- hangváltakozást találunk; azaz lehetséges, hogy ez a szó csak a kevés adat miatt került az A) csoportba. Több adatunk van a *teve* szóra a BK. 1. kezétől s a MK.-ből (sőt egy adat a BK. itt nem tárgyalt 3. kezétől is) — bár mindig csak toldalékos

alakra —, a hosszú váltóhang azonban mindig *é* értékű jel. Ebben az esetben tehát arra kell gondolnunk, hogy két kódex említett kezénél a *teve* szóvégi *e*-je valamilyen okból zártabbá vált. (Igaz, hogy erre a jelenségre kevés analóg példát tudnánk idézni, de hasonló pl. *kecske* > N. *kęcske*.) De talán az sem elképzelhetetlen egészen, hogy hátha az átvétel nem is szóvégi nyílt *e*-vel történt. A *-ke*, *-cske* képző *e*-jének nyílt volta etimológiai alapon szintén nem magyarázható meg, de fonetikai úton talán igen (vö.: BÁRCZI, TA. 144; D. BARTHA, Szóképz. 114; vö. még MELICH: MNy. X, 154, XVI, 123).

Végeredményben tehát a leíró jellegű vizsgálat eredményei, illetőleg az etimológiák vallomásai lényegében azonosak, s megállapíthatjuk, hogy a BK. és a MK. három kezének nyelvjárása e névszótípus ragozása terén nyelvünknek egy régebbi állapotát, a fejlődésnek más-más fokán ugyan, de lényegében híven tükrözi.

7. A tárgyalt anyagból a fentiekén kívül levonhatunk még egyéb tanulságokat is.

Ez az anyag is világosan mutatja, hogy a Bécsi és a Münchener Kódex három keze más-más nyelvjárástípust képvisel.¹

A három kéz közül a legarchaikusabb és legkövetkezetesebb a BK. 2. keze; eléggé következetlen és meglehetősen ingadozó a MK. 1. keze.

Kétségtelen, hogy az *igé:igét*, *kecske:kecskét* névszótípus a XV. század egyes nyelvjárásaiban még világosan elkülönül (BK. 2. kéz), de az is kétségtelen, hogy más nyelvjárásokban a bomlás már megindult (BK. 1. kéz, de különösen MK. 1. kéz).

Valószínűnek látszik, hogy a két névszótípus összeolvadásának megindulása összefüggésben van a szóvégi *ē* > *e* nyíltabbá válással, azaz a két névszótípus alapalakjai között fennálló különbség eltűnésével. (A BK. 2. kezénél, ahol a szóvégi *ē* > *e* nyíltabbá válás még nem jelentkezik, a toldalékos alakok között nincs keveredés. A másik két kéznél, ahol a szóvégi *ē* > *e* nyíltabbá válás már erősen előrehaladt, a toldalékos alakokban is jelentkezik az *é* ~ *ē* váltakozás.)

Megfigyelhető, hogy a két névszótípus kiegyenlítődésének iránya az *e* (*ē*): *é* váltakozás felé mutat. A *kecske:kecskét* ~ *kecskét* típusú váltakozás sokkal erősebb mint az *ige* ~ *igé:igét* ~ *igét* típusú. Az előbbire a MK.-ben több példát találunk, pedig az eredetileg *-e*: *-ē*-váltakozást mutató adatok száma nem nagy (összesen kb. 30); az utóbbira, bár az eredetileg *-ē*: *-é*-váltakozást mutató adatok száma (a birtokos személyragos relatív tövekkel együtt) a toldalékos alakokban 550 körül mozog, *-ért* és *-ig* ragos alakokon kívül mindössze egyet. Ezt talán azzal magyarázhatjuk, hogy az eredetileg *-ē*: *-é*-váltakozást mutató tövek — minthogy az *-ē* (*-jē*) birtokos személyragos tövek is ide tartoznak, — mind számbelileg, mind a használat gyakorisága szempontjából messze fölülmúlták az eredetileg *-e*: *-ē*-váltakozást mutató töveket, s így az analógia az előbbi típus javára működött. A MK. 1. keze esetében azonban az sem elképzelhetetlen, hogy ez a jellegzetesség lényegében nem nyelvjárási eredetű, hanem szorosabban a másoló, Németi György személyi adottságaiból következik (vö. 447. l., 1. jegyz.).

¹ Csak mellékesen említem meg, adalékként a nyelvjárási különbségekhez, hogy az általam tárgyalt szavak között *füge* szavunk a BK.-ben mindig *ü*-s, a MK.-ben *i*-s változatban fordul elő. *Kecke* szavunk első szótagjának *e*-je a BK.-ben mindig nyílt, a MK.-ben zárt.

Kétségtelennek látszik azonban, hogy azokban a nyelvjárásokban, ahol a szóvégi $\ddot{e} > e$ nyiltabbá válás, illetőleg a *kecskét > kecskét* típusú zártabbá válás megindult, ott — ha rövid időre is — a nyelvérték némileg megzavarodott, s az $-e$ $- \ddot{e}$ - hangváltakozás régebbi törvénye működött ott is, ahol nem volt „illetékes”. Ezt mutatják az idézett adatok: BK. 14: *omèllènc*, 36: *o èikèt* 287: *nèpènc*, esetleg MK. 51/c: *fèiedèlmèhèg*, valamint BK. 36: *bè mètèt*, 5: *nè nè* ahol a szerző utólag javította az $\ddot{e}$ -t e -re.¹

IMRE SAMT

Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék

1. Az utóbbi időben többször is előfordult, hogy esztéták, irodalomtörténészek, etnográfusok a beszéd törvényszerűségeiből vezették le a kötött ritmus bizonyos sajátosságait, sőt magát a kötött versritmust is (VARGYAS LAJOS. A magyar vers ritmusa. Budapest, s. d. — SZABÉDI LÁSZLÓ, A magyar ritmus formái. Bukarest, 1955.). Ezekben az elgondolásokban különösen fontos szerepet játszik a „kiegyenlítődés törvénye”, a beszélőnek az az önkéntelen törekvése, hogy a rövid és hosszú szólamokat körülbelül egyforma idő alatt ejtse ki, minek következtében a hosszú szólamokat gyorsabban, a rövideket pedig lassabban mondja.

Az eszközfonetika úttörői is megfigyelték már a szó vagy szólam hossza és a tempó alakulása közötti törvényszerű összefüggést. SWEET szerint a *tailor* szó *ei* hangját rövidebben ejti a beszélő, mint ugyanezt a diftongust a *tail* szóban (JESPERSEN után idézzük, vö. Lehrbuch der Phonetik. Leipzig und Berlin, 1932. 180). SIEVERS szerint a beszélő igyekszik a szótagszámra egymástól kevéssé eltérő szólamokat körülbelül egyforma idő alatt kimondani: „Vor allem aber regelt sich die Silbendauer zu einem grossen Teile nach der Silbenzahl der Sprechakte, denen die betreffenden Silben angehören. Sprechakte, die an äusserem Umfang, d. h. eben an Silbenzahl, nicht zu verschieden sind, werden gern mit gleicher oder doch annähernd gleicher Dauer gesprochen, vgl. etwa Sprechakte wie *heil, heilig, heiligere* usw.” (Grundzüge der Phonetik [1885.] Leipzig, 1901. 264 és k.). JESPERSEN is alapvető ritmus-szabálynak tekinti a beszélőnek azt a törekvését, hogy a kimondandó hosszabb hangsort gyorsabban ejtse, mint a rövidebbet. A dán *far* (*fa:r*) 'apa' szó *a*-ja hosszabb például, mint a *fare* (*fa:rə*) *a*-ja. Különösen gyorsan, egy szuszra mondjuk a közbeszúrt mondatokat (Fonetik [dánul]. København, 1897—1899. 508). GRÉGOIRE mérésekkel is alátámasztotta ezt a megfigyelésre alapított tételt. Megállapította, hogy a francia *pâte* szóban az *a* hang 27 φ , a *pâté* szóban 20 φ , a *pâtisserie*-ben pedig 12 φ . (Variation de la durée de la syllabe française: La Parole 1899.) Ebben része van nyilván annak is, hogy a *pâte a*-ja hangsúlyos, a *pâté a*-ja általában hangsúlytalan (volt legalább is, amikor a mérések készültek). MEYER szerint a német *a* hang időtartamának középértéke egyszótagú szavakban 13,2 φ , kétszótagúakban 10,8 φ , a hosszú *a* egyszótagúakban 26,5 φ , kétszótagúakban 22,0 φ (Zur Vokaldauer im Deutschen: Nordiska

¹ Minden bizonnyal érdekes eredménnyel járna, ha ezt a kérdést megvizsgálánánk XVI. századi anyagon is, például Sylvester, Dévai, Heltai munkáiban. Erre most nem vállalkozhattam, de később talán el fogom végezni.

Studier tillegnade A. Noreen. 1904. JESPERSEN „Lehrbuch der Phonetik” (Leipzig und Berlin, 1932. 180) alapján idézzük).

MEYER néhány évvel később GOMBOCZ ZOLTÁNNAL együtt megvizsgálta a magyar magánhangzók időtartamát is, és hasonló szabályszerűséget tapasztalt, mint a németben. — GOMBOCZ szájtolcsérbe mondta a következő szavakat: *köt, kötet, kötetek*. A magánhangzók időtartama a következőképpen alakult:

<i>köt</i>	<i>oe</i>	11,6 φ		
<i>kötet</i>	<i>oe</i>	9,3 φ	ε 12,6 φ	
<i>kötetek</i>	<i>oe</i>	8,0 φ	ε 11,3 φ	ε 10,1 φ

Hasonlóképpen módosult a magánhangzók időtartama más esetekben is (Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Uppsala, 1909. 20: Sonderdruck aus „Le Monde Oriental” 1907—1908.). Amint ezt a szerzők is hangsúlyozzák, a felhasznált anyag csekély ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le a kísérletek alapján. Óvatosságra int az a körülmény is, hogy a szerzők nem spontán beszéd-folyamatból ragadták ki ezeket a szavakat.

HEGEDŰS LAJOS szájtolcsérbe olvasott verssorok (leginkább talán egy négyszer háromszótagos strófa interpretációja alapján) arra a következtetésre jut, hogy „két centroid (= nyomaték) között levő hangok időtartamát természetesen úton kiegyenlíti” ritmikai érzékünk (A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934. 15). HEGEDŰS (Sprechtempoanalysen im Ungarischen: Zschr. f. Phon. X [1956.], 13—4) később behatódiban, nagyobb anyag alapján foglalkozott a szólam és a beszédtempó kérdésével. Ezúttal óvatosabban foglal már állást. Azt állítja csak, hogy a rövidebb szavakat és szólamokat általában lassabban ejti a beszélő, mint a hosszabbakat. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy ez a tendencia gyakran nem tud érvényre jutni.

Hasonló eredményekre jutottak mások is (vö. COLLINDER, Das Wort als phonetische Einheit. Uppsala, 1939. 66). Legutóbb SOVIJÁRVI foglalkozott a finn és svéd prózai mondatritmust vizsgálva a kiegyenlítődesi tendenciával. SOVIJÁRVI figyelme nem a szólamra, hanem a „ritmikai periódus”-oknak (rytmijakso) nevezett szintaktikai egységekre irányul elsősorban. A „ritmikai periódus” (rytmijakso) önálló gondolategység (Gedankenschritt), mely több szólamot (puhetahti) foglal magába. A szerző szerint csak a „ritmikai periódus” tekinthető primér ritmikai egységnek. A szólam és a ritmikai periódus közös vonása, hogy az időtartam-különbségek kiegyenlítésére törekszik mind a kettő. A szólam azonban csupán mechanikus egység, a ritmikus periódus egyúttal gondolati egységet is képvisel. A szerző a beszéd „gondolati légzése”-nek is nevezi a szólamot. A kiegyenlítődesi tendencia ezekben a ritmikai periódusokban érvényesül közvetlenül. A ritmikai periódusok időtartama ugyanazon beszéd-folyamaton belül nagyjában egyenlő. Az azonos számú szólamokból álló periódusokban lényegében azonos a szólamok időtartama, egyébként meglehetősen eltérő, ami a szerző szerint azzal függ össze éppen, hogy nem a szólam, hanem a periódus a primér ritmikus egység (Huomioita puherytmijaksoista: Virittäjä L [1949.], 122 kk. — Über die phonetischen Hauptzüge der finnischen und ungarischen Hochsprache. Wiesbaden, 1956. 20—1).

2. A törvény fontosságához, a ráépített következtetések súlyához képest még ma is elég csekély azoknak a kísérleteknek a száma, melyekre a kiegyenlítődesi elméletet alapíthatjuk, legalábbis ami a magyar nyelvet illeti. HEGEDŰS LAJOS a beszédtempóról szóló cikkében szavanként határozta meg a beszédtempót, a szólamról szóló írásában pedig a szünetek által körülhatárolt beszéd-

folyamatok időtartamát határozta meg (On the Problem of Pauses of Speech: ALingu. III.). Anyagát éppen ezért bajos a szólások beszédsebessége szempontjából felhasználni.

Egyikünk ASCHER OSZKÁR és BÁNKI ZSUZSA interpretációja alapján kimérte néhány költemény szólámainak¹ időtartamát, és meghatározta a beszédtempót a szólam hosszának függvényében (FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. 1959. 180 kk.).

A vizsgálat eredményei csak részben igazolták az eddigi feltevéseket. Az 5–6 hangból álló szólásokat valóban lényegesen lassabban ejti a szavalóművész, mint a hosszabbakat. A 6 szótagnál hosszabb szólásokra viszont alig vonatkoztatható már a „kiegyenlítődsé törvénye” (i. m. 182).

A vizsgálat anyaga kizárólag versekből állott. A fentiekből nem következik tehát, hogy más helyzetekben, például beszélgetések folyamán ugyanezek a törvényszerűségek érvényesülnek. Szükségesnek éreztük ezért, hogy nagyobb, változatosabb anyag alapján határozzuk meg a szólam hosszának és a beszédtempónak a viszonyát. A verseket mesékkel (1656 szótag), tudományos és szépirodalmi felolvasásokkal (2297 szótag), sportközvetítésekkel (1435 szótag), spontán beszélgetésekről (2375 szótag), 5–6 éves gyerekek beszédéről (2312 szótag) készült hangfelvételekkel egészítettük ki.

A vizsgálatok eredményét a közölt ábrák összegezik (vö. 1–7. ábra). Jól látható, hogy az egyes műfajok tempógörbéje lényegében egyező. A beszédtempó csak a legrövidebb szótagokban lassul meg számottevő mértékben. Szó sincsen arról, hogy a különböző hosszúságú szólások időtartama körülbelül azonos lenne. Akár a spontán beszélgetéseket, akár a felolvasásokat tekintjük, a hosszú szólam időtartama gyakran kétszerese, többszöröse a rövid szólámnak.

Akadnak bizonyos eltérések az egyes görbék között. A beszédtempó alakulásának vannak tehát „műfaji” kötöttségei is.

A vers, a mese görbéje íveltebb. Ez azt jelenti, hogy bizonyos helyzetekben, amikor előtérbe kerülnek a zenei, esztétikai szempontok, jobban érvényesül rövid szólásokban a fékező tendencia. A mesénél az egy hangra eső átlagos időtartam az ütem hossza szerint 8 φ -tól 16 φ -ig emelkedik. A beszélgetésekben szűkül a sáv. Hosszú szólásokban 6 φ egy hang időtartamának középértéke, a legrövidebb szólásokban pedig 11 φ . Íveltebb a mese (és a felolvasás) görbéje azért is, mivel a mesemondás (és felolvasás) alkalmával a 2–3 hangnál hosszabb szólások tempója hirtelen meggyorsul. A spontán beszédben a gyorsulás fokozatosabb.

Az elemzés alapjául szolgáló mesék egyikébe verssorokat rejtett az író. Az egymásra rímelő — szótagszámra sem nagyon eltérő — szólások olykor azonos vagy csaknem azonos időtartamúak. HEGEDŰS azt tapasztalta, hogy a

¹ Szólamon itt és a továbbiakban fonetikai, ritmikai egységet értünk, olyan hangsort, amelyet a közös (többnyire a szólam első szótagjára eső) nyomaték foglal egybe. Aláhúzza a szólam egységét a nyomatékos szótagban megemelkedő s a szólam folyamán általában ereszkedő dallam menete is. A szólamot szünet nem szakíthatja meg. Ha a beszélő szokatlan helyen, többnyire egységes szólámként ejtett szakaszon belül szakítja meg a mondatot, a szakaszt két szólámként fogjuk fel. A szólam kivételes esetekben rövidebb lehet egy szónál is; „Akár-milyen rosszul is hangzik” — mondta például egy lány az egyik felvétel alkalmával, erősen megnyomva a harmadik szótagot. A mondat világosan négy szólámmal — szinte zenei ritmusú négynegyedes ütemre — tagozódott.

Beszédsebességen az egy másodpercre eső hangok számát értjük.

versek összecsendítő sorvégi szólama időtartam szempontjából is „rímeli” (Sprachtempoanalysen 15).

102 φ   102 φ   107 φ   95 φ
Van itt ész, | hamar kész, | uram király, | ide nézz!
 140 φ   145 φ
Vászonkötős kukta | lyukas vödröt hozott,
 123 φ   110 φ
könnyeit a király | abba eregette.
 137 φ   137 φ
Már az egész várost | árvíz fenyegette.

(Móra Ferenc: A király kenyere)

Jól érvényesül a kiegyenlítésre való törekvés a hagyományos mesemondó frázisokban is:

90 φ   95 φ   100 φ   95 φ
 ... *Nekeresden | túl volt, | Nevesinszen | innen volt...*

Ha nem is véletlen az ilyen egyezés, még a mesében is mesébe illően ritka.

Különbözik helyzetenként a (szólamhossztól független) átlagos beszédssebesség is (vö. 1. táblázat). Leglassúbbnak a szavalat bizonyult, leggyorsabbnak a sportközvetítés. Érdekes, hogy a sportközvetítések beszédtempója alig haladja meg a beszélgetéseket. Egészen más lenne a helyzet, ha a teljes beszélgetés vagy közvetítés alapján a szünetek beszámításával határoznánk meg az átlagos sebességet. A sportközvetítő a szünetek elhagyásával éri el, hogy követni tudja szóval az eseményeket, és nem — vagy nem elsősorban — a hangok időtartamának megrövidítésével (vö. HEGEDŰS, Sprechtempoanalysen 18). A beszéd szünetek lényegesen rugalmasabbak. Időtartamuk könnyebben és nagyobb mértékben redukálható, míg a beszédhangok egy bizonyos fokon túl nem „préselhetők össze”. A beszédssebesség középértéke vizsgálataink alapján: 11,35 (hang másodpercenként).

3. Az időtartam-különbségek nem egyenlítődnék ki ugyan szólamonként, a beszédtempó mégis függ a szólam hosszától. A tempó és az időtartam között levő törvényszerű összefüggést meghatározhatjuk egy exponenciális függvény segítségével. Az $y = a + b e^{-cx}$ egyenlet görbéi segítségével jól megközelíthetőek kapott adataink.

Az egyes ábrákon a következő egyenletek görbéi szerepelnek: 1. ábra (vers): $y = 21,6 e^{-0,47x} + 8,7$. — 2. ábra (próza felolvasás): $y = 12,24 e^{-0,40x} + 6,5$. — 3. ábra (mese): $y = 12,88 e^{-0,36x} + 9,1$. — 4. ábra (sportközvetítés): $y = 11,94 e^{-0,46x} + 6,8$. — 5. ábra (beszélgetés): $y = 8,41 e^{-0,32x} + 6,8$. — 6. ábra (gyermekfelvétel): $y = 5,64 e^{-0,12x} + 6,1$. — 7. ábra (összesítés): $y = 9,76 e^{-0,26x} + 7,2$.¹

Hogy az időtartam és a szólam hosszának kapcsolata éppen egy exponenciális görbe segítségével közelíthető meg, nem meglepő. Sőt: szinte várható volt az élettan különböző területein megfigyelt hasonló összefüggések alapján.

¹ A fenti egyenletek a MTA Matematikai Kutató Intézetében (igazgató dr. Rényi Alfréd) készültek. Ezúton is hálásan köszönjük Sarkadi Károly és Révész Pál ez irányú szíves közreműködését.

Hasonló lefutású görbével közelíthetjük meg például a „Dysticus marginalis” lárvája kifejlődésének időtartamát a hőmérséklet függvényében, mint a beszédtempó alakulását versekben a hangok számának függvényében. ERNST JANISCH monográfiát szentelt a bioszférában tapasztalható exponenciális egyenletekkel kifejezhető összefüggéseknek. Kiderül, hogy a vér alvadási ideje a hőmérséklet függvényében, a selyemhernyó kalória-fogyasztása életkorának függvényében, a béka „Sartorius”-ának ingerléséhez szükséges áram intenzitása az ingerlés időtartamának függvényében, az árpaszemek elpusztulásához vezető hőmérséklet az ártalmas behatás idejének függvényében, a sáska súlyának alakulása születésétől haláláig stb. exponenciális egyenlettel vagy egyenletekkel (vagy hasonló lefutású logaritmikus görbével, esetleg hyperbolával) közelíthető meg. A szerző szerint az exponenciális törvény alapvető jelentőségű a bioszférában, esetleg azon túl is a természet világában. Az érzéklésünk logaritmikus jellegét meghatározó Weber—Fechner-féle törvény speciális esete csak — a szerző szerint — az exponenciális törvénynek. (Das Exponentialgesetz als Grundlage einer vergleichenden Biologie. Berlin, 1927. KANITZ munkáját is JANISCH alapján idéztük. A könyvre HERMANN IMRE hívta fel a figyelmünket.)

4. Nem értettük még meg a beszédsebesség és a szólam összefüggését azzal, hogy behelyeztük formális megfelelések alapján egy tágabb keretbe. Hogy a beszédhangok nem rövidülhetnek egy bizonyos (meg nem határozott) fokon túl, hogy ezúttal is szükségszerűen bekövetkezik a „telítettség”, az nyilvánvaló. A rövidülésnek határt szabnak véges képességeink. Egy bizonyos fokon túl nem ejthető és nem is észlelhető már a hang. Minél jobban közeledünk ehhez (az ismeretlen) értékhez, annál inkább lefékeződik a gyorsulás. Kérdés azonban, miért lanygul el olyan korán a kiegyenlítődési törekvés, vagy — más szempöngből — miért csak a 2—3 szótagból álló szólamok hangjai nyúlnak meg jelentékeny mértékben.

A rövid szólamok lelassulása érthetőbbé válik, ha megfordítjuk az okozati összefüggést. Nemcsak a beszédsebesség függ a szólam hosszától, a szólam hosszát is befolyásolhatja a beszédsebesség alakulása. A mesélő olykor különös nyomatékkal, lassan, vontatottan ejt egy-egy szót:

45 φ   82 φ   85 φ
S z á z | *palotámban* | *ezer terem...*

(Móra Ferenc: A király kenyere.)

Emeli a rövid szólamok átlagos időtartamát a mesében elég gyakori, 2—3 hangból álló, önálló szólamot képező szócska (*hát, hej*) is.

A rövid szólamokban viszonylag nagyobb helyet foglalnak el a hangsúlyos szótagok, hiszen meghatározásunk szerint a szólam főhangsúlytól főhangsúlyig terjed. A hangsúlyos szótagok időtartama pedig — amint jól tudjuk — nagyobb, mint a hangsúlytalanoké. A nyomaték is hozzájárul tehát a rövid szólamok megnyújtásához. Minél sűrűbben esnek a hangsúlyok, annál nagyobb teret foglal el a hangsúlyos szótag a szólamon belül, annál jobban lelassul a szólam. Mesében gyakoribbak az 1—5 szótagú szólamok, mint a beszédben vagy például sportközvetítések alkalmával. Ennek ellenére — s részben éppen ezért — a mese szólamainak átlagos időtartama nagyobb, mint a beszédé vagy a sportközvetítéseké (vö. 2. táblázat és 8. ábra). Ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy a mese görbéje meredekebben lejt, mint a sportközvetítésé.

A hangsúly okozta megnyúlás azonban nem jelentékeny, a *hej, hát*-szerű szólamok pedig sokkalta ritkábbak annál, semhogy a beszédtempó meglassulásából kiindulva magyarázzuk meg a szólam hosszának és a beszédsebesség középértékének kapcsolatát.

5. Közelebb jutunk talán a megoldáshoz, ha fiziológiai adottságokból, a légzés technikájából indulunk ki. A ki- és belégzés ritmikus folyamat, s elképzelhető, hogy a beszédtempó valamiképpen ehhez az élettani ritmushoz igazodik.

Felvételeink alig nyújtanak támpontot a beszélők vagy felolvasók légzés-technikájának megismeréséhez. Ezért kiegészítettük eddigi vizsgálatainkat, és az egyik mesereszletet felolvastattuk tíz (egyetemet végzett vagy érettségizett) kísérleti alannyal. A felvétellel egyidejűleg pneumográf segítségével regisztráltuk a légzés folyamatát. Most már a nyomaték által meghatározott szólamokon kívül meg tudtuk határozni a belégzések által körülhatárolt szakaszokat is.

Minden belégzés természetes szólamhatárra esett a felolvasásnál. A légzésszakasz viszont szükségképpen több szólamból, sőt olykor több mondatból is áll. A belégzés az esetek 87,5%-ában mondatvég után következik be, a légzésszakaszok 9,4%-a mellékmondat elejével vagy végével esik egybe, 3,1%-a más szólamhatárral. A hangos kilégzés időtartama igen változó, 233 φ és 490 φ között ingadozik az egyéni átlag. Ugyanaz a beszélő hol 150, hol pedig 716 századmásodpercenként vett lélegzetet. Ez az erős ingadozás szöges ellentétben áll a néma kilégzés messzemenő szabályosságával. Az egyéni átlag 312 φ és 370 φ közt ingadozott kísérleteinknél. A hangos kilégző szakaszok időtartamának középértéke ennek ellenére jól megegyezik a kísérleti alanyoknál a néma kilégzés idejének középértékével. Két belégzés között 339 φ telt el a néma légzéspróbák alkalmával (tíz kísérlet középértékét véve alapul), 321 φ a felolvasás során. Ez a statisztikus összefüggés úgy is megfogalmazható, hogy a nyelvi adottságok korlátozó behatása ellenére a beszéd folyamán is túlsúlyra jut a legelemibb, a legkisebb erő kifejtést igénylő légzésmechanizmus, mely szabadon érvényesül nyugalmi állapotban a csendes légzés folyamán. A légzésperiódusok enyhe megrövidülése (2 tizedmásodperccel rövidebbek beszéd folyamán) alighanem a nyugalmi helyzetet felváltó aktív tevékenységből következik. A beszéd tagolása e felé a középérték felé tart. Leggyakoribbak a középértéket megközelítő időtartamok; ettől távolodva fokozatosan ritkábbá válnak a légzésszakaszok (vö. 9. ábra).

Mindebből annyi következik csak, hogy a néma légzés bizonyos törvényszerűségei a beszéd folyamán is érvényesülnek, és bizonyos mértékben meghatározzák a légzést, s hogy a néma kilégzés átlagos időtartamának ismeretében bizonyos valószínűséggel „megjósolható” a hangos kilégzés egyes szakaszainak időtartama is. Nem következik ebből még, hogy a hangos kilégzés törvényszerűségei minden esetben, így a minket foglalkoztató esetben is, visszavezethetők viszonylag egyszerűbb fiziológiai törvényszerűségekre. Már az sem bizonyos, hogy a szólam hosszának középértéke a kilégzés mechanizmusával magyarázható. A szólamok többsége 6–10 (tágabban meghatározva 5–15) hangból, azaz mintegy 4–7 szótagból áll, időtartamuk középértéke 79,3 φ . Beszédhelyzetenként bizonyos eltérések tapasztalhatók. A beszélgetés folyamán lényegesen rövidebbek a szólamok, mint a tudományos felolvasásban (vö. 2. táblázat és 8. ábra). Ha egybevetjük a szólam időtartamának középértékét a kilégzési szakaszával, azt látjuk, hogy egy kilégzési szakaszra mintegy

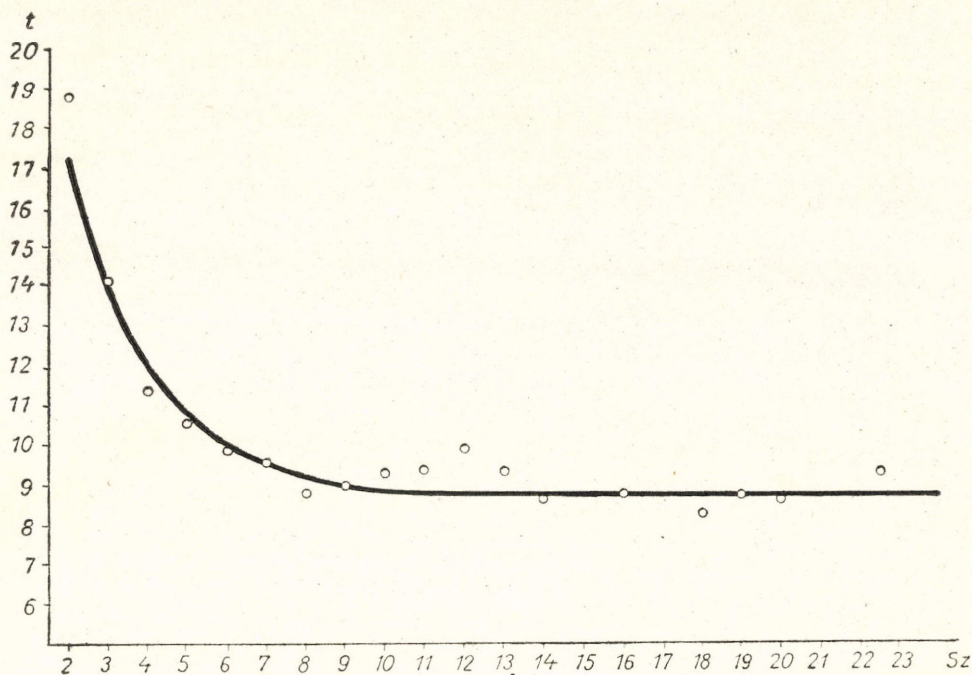
4 szólam jut. Nem hiszem, hogy a légzés törvényszerűségeiből kiindulva megmagyarázható lenne, miért oszlik a légzésszakasz általában négy és nem két szólamra, vagy miért oszlik egyáltalán szólamokra.

Elképzelhető lenne, hogy a hosszabb szólamokat azért ejti gyorsabban a beszélő, mert önkéntelenül is attól tart, hogy kifut a szuszból. Ebben az esetben viszont érthetetlen, hogy miért éppen a hosszabb szólamokban halványul el a szótagszám és a beszédssebesség közötti kapcsolat. Egyszerűbb módon is meggyőződhetünk arról, hogy feltevésünk helytelen. Ha feltevésünk helyes lenne, a beszélő gyorsabban ejtené a szavakat a hosszabb szakaszokban (amikor többet mond egy szuszra). Valójában azonban a beszédssebesség teljesen független a légzésszakaszok hosszától. Az egyes szakaszok hangjai időtartamának középértéke igen szűk határok között mozog ($9,1 \varphi \sim 9,7 \varphi$), és ezt a csekély ingadozást sem lehet a szólamok hosszával kapcsolatba hozni (vö. 10. ábra). Továbbá, ha helyes lenne a feltevés, akkor a lélegzetvételt közvetlenül megelőző szólamban gyorsabban peregnének a hangok, mint a belégzést közvetlenül követő szólamban. Ebben a várakozásunkban is esatlakozunk azonban. A belégzést megelőző szólamban az egyes hangok időtartamának középértéke $9,45 \varphi$, a belégzést követő szólamokban pedig $9,35 \varphi$. Ezt az 1 ezredmásodpercnyi különbséget aligha lehet szignifikánsnak tekinteni.

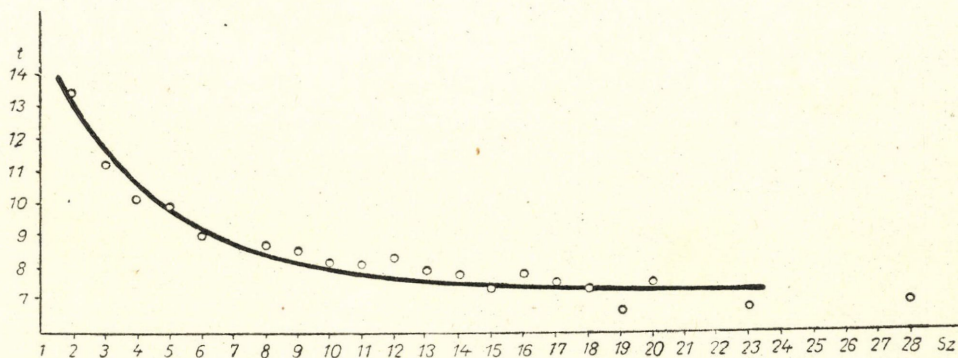
5. A szólamok kiegyenlítésére való törekvés nem vezethető le a légzés törvényszerűségeiből. Magasabb szinten kell a magyarázatot keresnünk. Gondolhatnánk valamilyen panchronikus nyelvi sajátságra, a szavaknak szerkezeti egységekbe, szintagmákba való tömörülésére. Ezt a szerkezeti, tartalmi tagozódást formai sajátságok is jelzik: a hanglejtés, a mondathangsúly (ritkábban a beszédszünet) hívja fel a hallgató figyelmét a szintaktikai egységekre. Az érthetőségre való törekvés önkéntelenül is létrehoz tehát egy tág értelemben vett ritmikus hullámozást (vö. SZABÉDI i. m. 93 kk.). Cseppet sem zavarja azonban a megértést, hogy a szólamok szótagszáma, időtartama merőben eltérő. Megokolatlan lenne tehát, ha a beszélőnek azt a törekvését, hogy a szólamok időtartambeli eltérését a beszéd mpó módosításával egyengesse némiképp, az érthetőségre való törekvés magyaroznánk.

Számolnunk kell — úgy hisszük — egy nyelven kívüli pszihikai tényezővel, az úgynevezett ritmusérzéssel, ritmusigénnyel is. A ritmusérzékből kiindulva jobban megértjük, hogy miért éppen a rövidebb szólamokban érvényesül jobban a kiegyenlítődesre való törekvés. A két szótagú és a hat szótagú szólam időtartam-eltérése könnyebben érzékelhető, mint a 10 szótagú és 20 szótagú szólamé. Előbbi esetben jobban eltér az objektív arány is. A kisebb különbségek ráadásul könnyebben számon tarthatók. Tudjuk, hogy érzékszerveink az ingerekre lényegében logaritmikus lépték szerint reagálnak, akár fényingerről, akár hangingerről van szó. Feltehető, hogy ilyenféleképpen értékeljük az időtartam-eltéréseket is, és érzékenyebbek vagyunk 30φ és 60φ közötti eltérésre, mint 300φ és 600φ közöttire. Érthető az is, hogy versmondás, mesemondás alkalmával erősebben érvényesül a szabályosságra, kiegyenlítésre való törekvés.

Ezzel vissza is kanyarodtunk vizsgálataink kiinduló pontjához. Igazuk van azoknak az etnográfusoknak, esztétáknak, akik a szólamok időtartamának kiegyenlítődesére hivatkoznak. Ez a tendencia bizonyos körülmények között (rövid és még rövidebb szólamok esetében) világosan kimutatható. Ennek ellenére megokolatlannak látszik az a remény, hogy a versritmust, a ritmusérzékét nyelvi sajátságokból, az érthetőségre való törekvésből vezethetjük le.

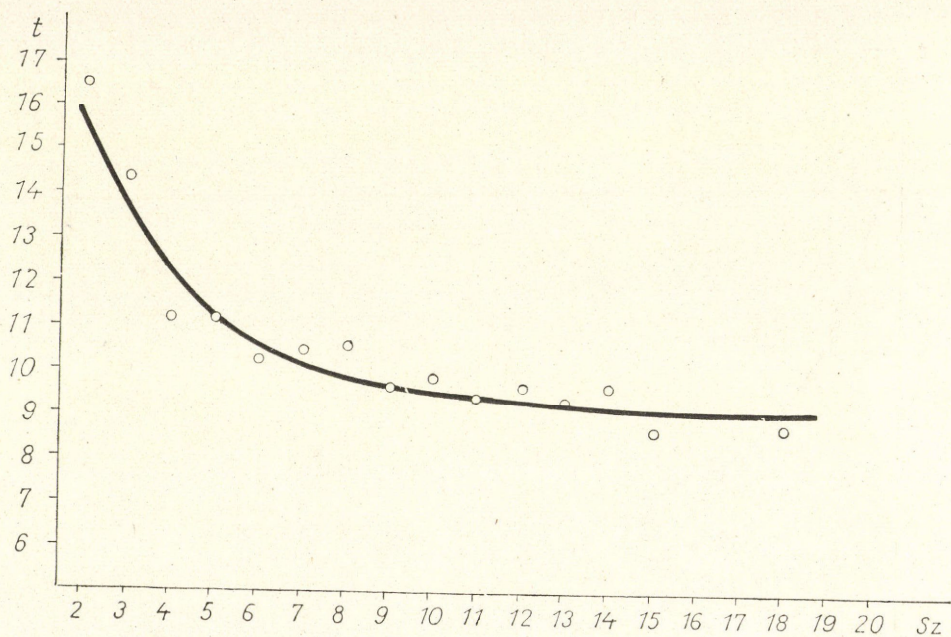

1. ábra. A szólam hosszának és az egyes hangok átlagos időtartamának viszonya szavalt versekben, t = az egyes hangok időtartamának középértéke, Sz = a szólamra eső hangok száma. A kis körök a mérések eredményét jelzik, a megközelítő görbe egy $y = a + b e^{-cx}$ típusú egyenletnek felel meg.

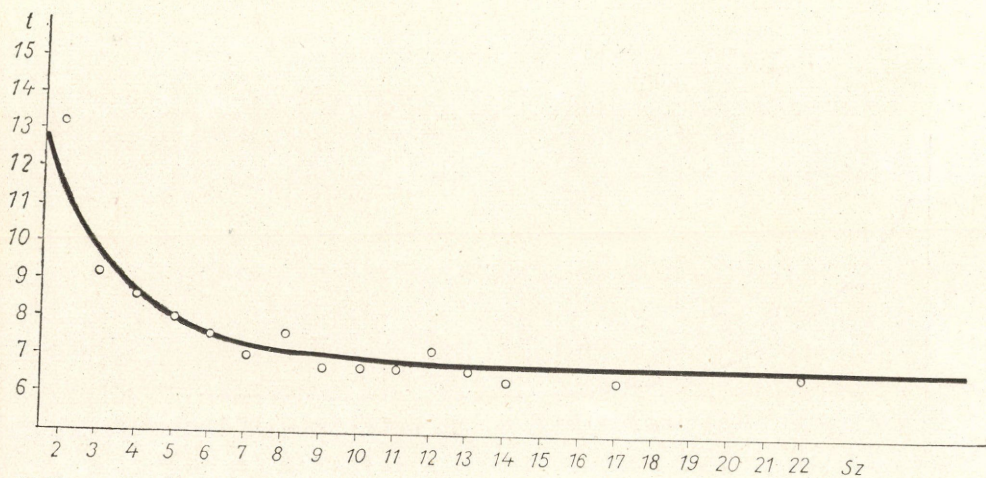

2. ábra. A szólam hosszának és az egyes hangok átlagos időtartamának középértéke prózai felolvasásokban. Vö. 1. ábra.

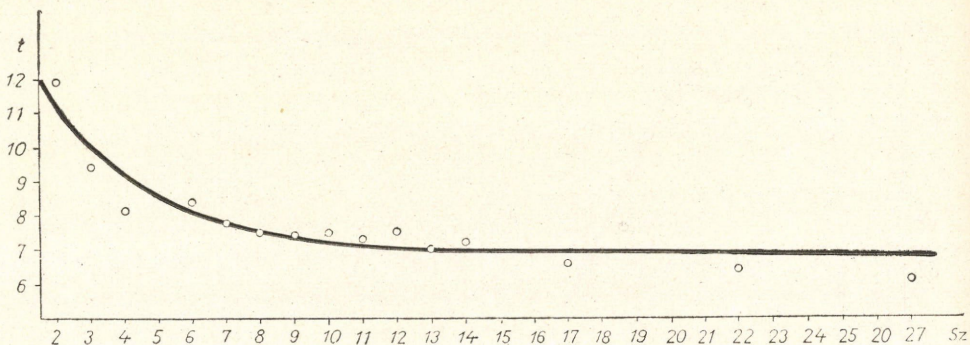

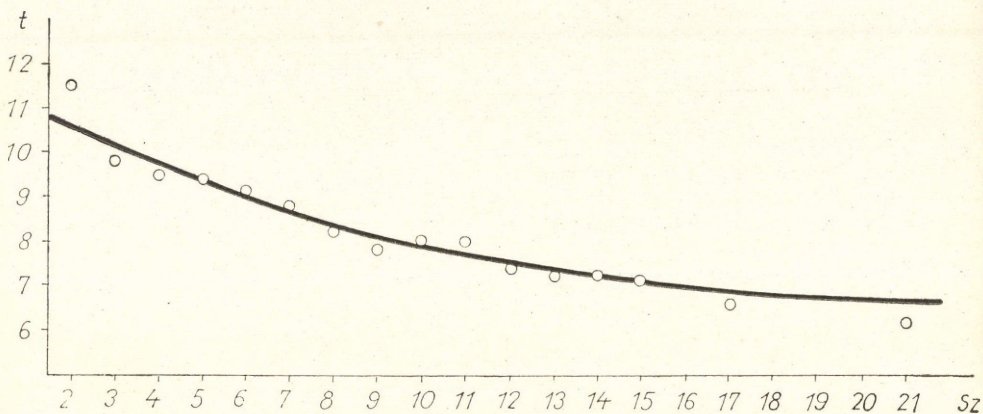
3. ábra. A szólam hosszának és az egyes hangok átlagos időtartamának viszonya mese-mondás folyamán. Vö. 1. ábra.

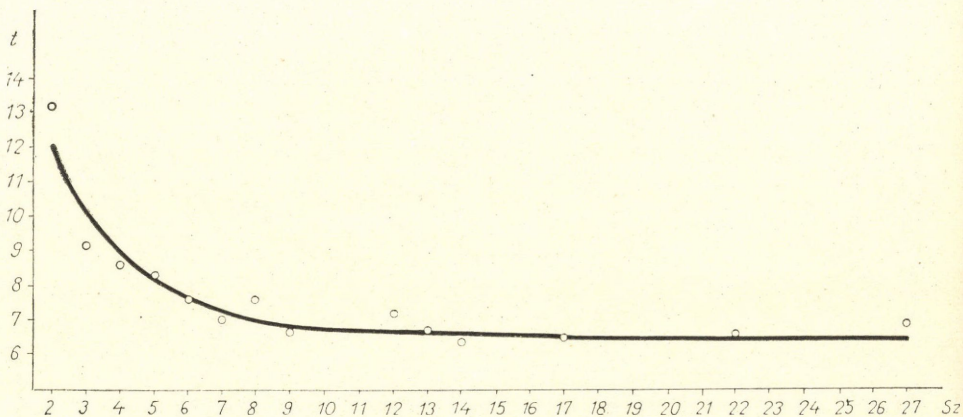
4. ábra. A szólam hosszának és az egyes hangok átlagos időtartamának viszonya sport-közvetítésekben. Vö. 1. ábra.

5. ábra. A szólam hosszának és az egyes hangok átlagos időtartamának viszonya köznyelvi beszélgetésekben. Vö. 1. ábra.

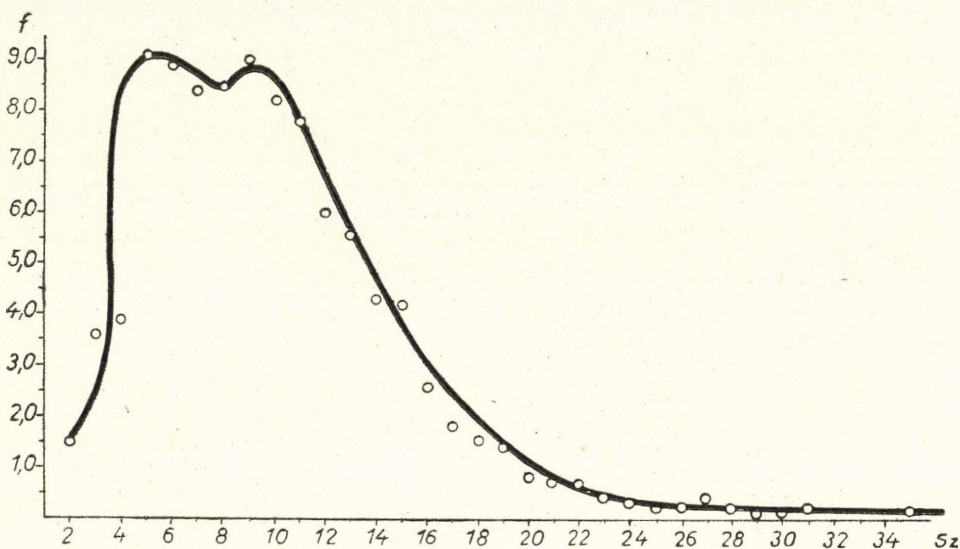

6. ábra. A szólam hosszának és az egyes hangok átlagos időtartamának viszonya gyermekek elbeszéléseiben.

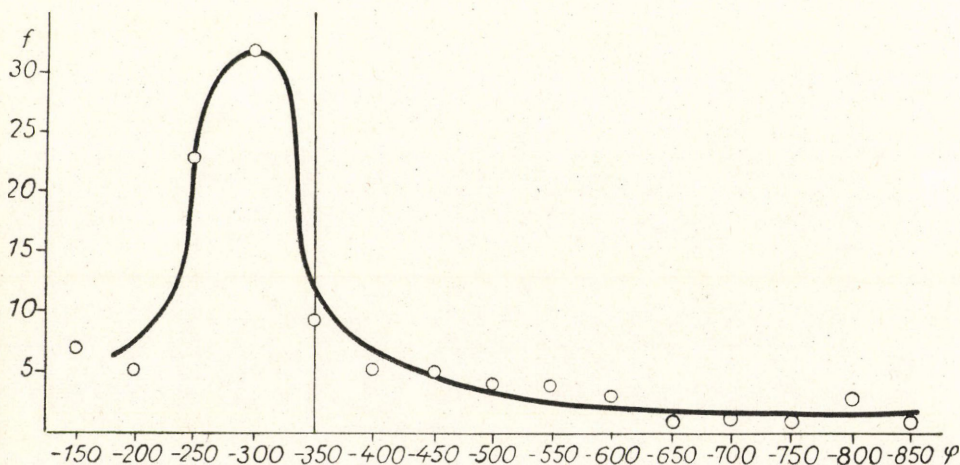

7. ábra. A szólam hosszának és az egyes hangok átlagos időtartamának viszonya a magyar köznyelvben. Vö. 1. ábra.

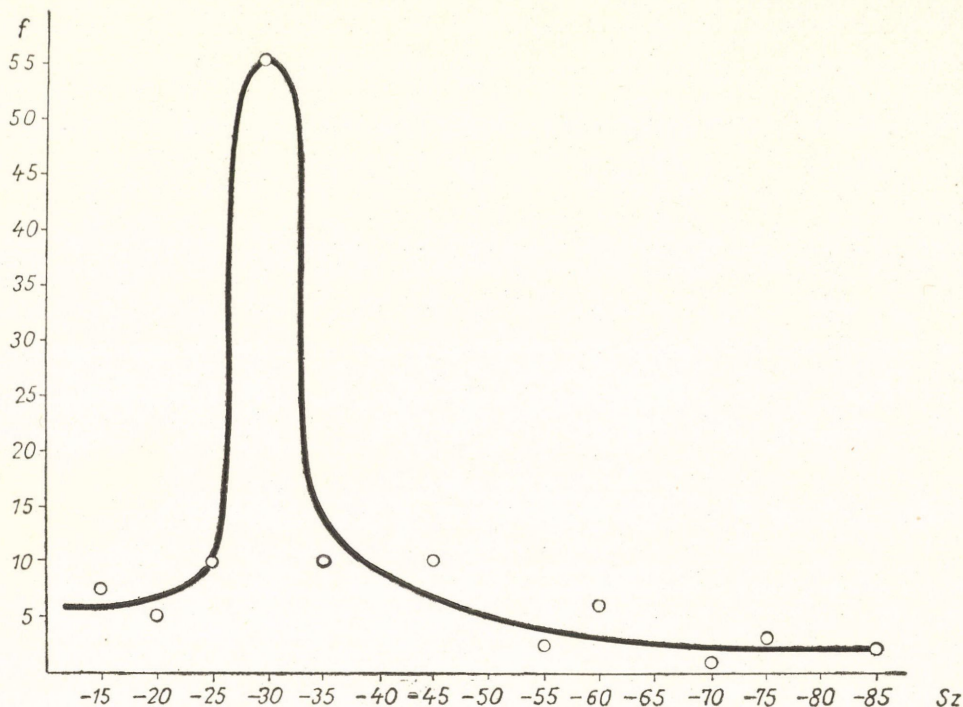

8. ábra. A különböző hosszúságú szólamok gyakorisága. Sz = az egy szólamra eső hangok száma; f = a szólam gyakorisága százalékban kifejezve. A görbe két púpja ugyanott jelentkezik, bármelyik helyzetet (vers, beszélgetés stb.) vesszük is alapul: a szótagok struktúrájával függ össze a görbe alakja. A 7 hangból álló 2 szótagú szavak ritkábbak, mint az 5—6 hangból állók, a 7 hangból álló 3 szótagúak pedig ritkábbak, mint a 8—9 hangból állók.

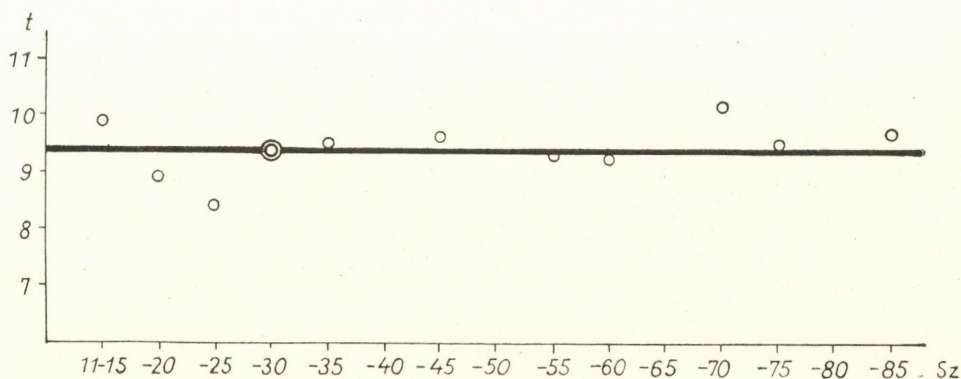

9. ábra. A hangos kilégzési szakaszok időtartamának szórásgörbéje. φ = a kilégzési szakaszok időtartama századmásodpercekben (100—150 φ, 150—200 φ stb.); f = az egyes kategóriák gyakorisága százalékban. A függőleges vonal a néma kilégzés időtartamának középértékét jelzi.

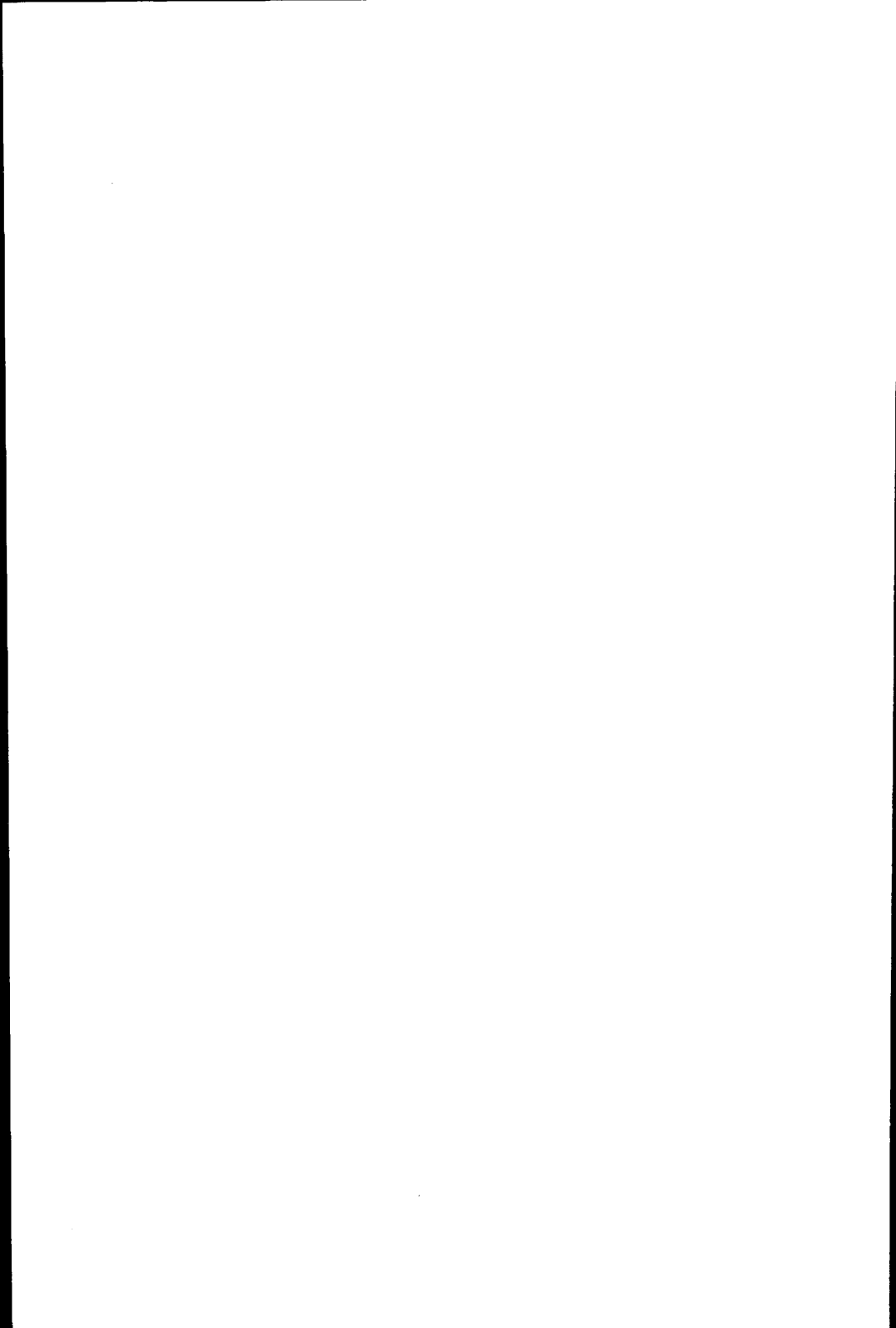

10. ábra. A hangos kilégzési szakaszok hosszának szórásképe. Sz = az egyes szakaszokra eső hangok száma (10—15, 20—25 hang stb.); f = az egyes kategóriák gyakorisága százalékban. Vö. 8. és 9. ábra.

11. ábra. A hangos kilégzési szakaszok beszédsebessége (t) az egy szakaszra eső hangok számának (Sz) függvényében. A szórás nem mutat semmiféle tendenciát, az ingadozás a kategóriák csekély megterheltségével függ össze. A legerősebben megterhelt 26—30 hangot tartalmazó szakasz (= ⊙) — mely az esetek 55%-át képviseli (vö. 10. ábra) — pontosan az egyes kategóriák átlagos időtartamának középvértékét jelző vonalra esik (vö. 7. ábra).

Ellenkezőleg: a szóban forgó kiegyenlítődési tendenciát úgy tudjuk csak megérteni, megmagyarázni, ha adottnak vesszük az ismétlésre, ritmikus elosztásra való spontán törekvést, a ritmusigényt, a ritmusérzékét.

6. Tapasztalatainkat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A beszédsebesség beszédhelyzetenként eltérő. Szavalatokban 9,40 szótag esik egy másodpercre, sportközvetítésekben 13,83. A beszédsebesség középértéke felvételeink alapján: 11,35. A beszédsebesség különböző helyzetben való középértékét a következő (1.) táblázat szemlélteti:

	A beszédsebesség középértéke
Szavalat	9,40
Mese	9,57
Prózai felolvasás	10,73
Gyerekek meséi	11,68
Beszélgetés	12,89
Sportközvetítés	13,83
Középérték	11,35

2. A nyomatékeloszlás (és hanglejtés) a mondat szerkezeti és tartalmi összefüggéseivel simulva a szónál többnyire nagyobb egységekre, szólamokra bontja a mondatot. A szólam hossza igen különböző lehet. A feldolgozott anyagban a legkisebb szólam 2 hangból, a leghosszabb 35 hangból állott. A 6 és 9 hangból (2—3 szótagból) álló szólamok a leggyakoribbak (vö. 8. ábra). A szólamok időtartama 45 φ és 272 φ között ingadozott, a szólam időtartamának középértéke 78,3 φ volt. A szólamoknak különböző helyzetekben való hosszát és az időtartamot a következő (2.) táblázat szemlélteti:

Hangok száma	Vers	Mese	Próza	Gyerekek meséje	Sportközvetítés	Beszélgetés	Középérték
1—5	15,75	23,03	8,80	24,91	16,85	20,82	18,36
6—10	50,13	49,72	40,77	40,00	47,19	43,68	45,25
11—15	28,08	21,35	32,00	28,64	24,72	25,09	26,65
16—20	5,00	5,62	10,30	4,10	8,71	7,34	6,84
21—25	1,00	0,28	4,30	2,10	1,12	2,56	1,89
26—30	—	—	2,57	0,17	1,40	0,51	1,16
31—35	—	—	1,28	—	—	—	1,28
A szólamok időtartamának középértéke	87,32	84,41	92,55	65,34	68,20	72,10	78,32

3. Szakaszokra bontja a beszédet a belégzés is. A hangos kilégzési szakaszok hossza és időtartama ugyancsak erősen ingadozó. A legrövidebb szakasz időtartama 117 φ , hangjainak száma 14. A leghosszabb szakasz időtartama 854 φ volt, a leghosszabb szakaszra eső hangok száma 84.

4. A szélső értékek azonban igen ritkák, a kilégzési szakaszok szórás-kepe a szólamokénál is koncentrikusabb (vö. 8. és 10. ábra). A hangos kilégzési szakaszok középértéke valamivel rövidebb a néma kilégzési szakaszokénál (vö. 9. ábra).

5. A belégzési szünetek 87,5%-a mondatok vége után következett, 9,4%-a mellékmondat után, 3,1%-a más szólamhatárra esett.

6. A belégzési szakaszok tempója teljesen független a szakaszok hosszától (vö. 11. ábra).

7. A szólamok sebessége összefügg a szólamra eső hangok számával. A rövidebb szólamokat lassabban ejti a beszélő. A beszédsebesség függősége azonban igen erősen csökken a 2—3 szótagnál hosszabb szólamokban. Csak az egészen rövid szólamokban számottevő a megnyúlás. A beszédsebesség függése a szólam hosszától legjobban exponenciális függvények segítségével fejezhető ki (1—7. ábra).

8. A beszédsebesség megnövekedése a hosszabb szólamokban független a légzés törvényszerűségeitől.

9. A szólamok hossza, átlagos időtartama, a beszédsebesség, a szólam hosszának és a beszédsebességnek a kapcsolata kisebb-nagyobb mértékben módosul beszédhelyzetenként (vö. 1—6. ábra).

FÓNAGY IVÁN ÉS MAGDICS KLÁRA

Szókezdet- és szóréteg-statisztikai számítások

1. A készülő helyesírási kézisztótár¹ szerkesztési előmunkálatai során szükségessé vált annak meghatározása: melyik kezdőbetű nagyjából mekkora aránnyal szokott szerepelni szótárainkban, s így melyiknek anyaga megközelítőleg mekkora részt foglalhat el, hány sort tölthet meg körülbelül 75 000 félsorra tervezett munkánkban (a félsor a kéthasábos szedés egy-egy hasábjának sorszáma). Meglepetéssel kellett azonban tapasztalnunk, hogy a szakirodalomban — legalábbis a közkeletűbb forrásokban — szótári szókezdet-statisztikát nem találunk. Az ismertebb hangstatisztikai eredmények ugyanis általában szövegeken alapulnak, s a szöveg a gyakoriságnak egészen más képét mutathatja, mint a szótár. VÉRTES EDITNEK kiváló és igen jól részletező munkájában (NyK. LIV., LV., LVI.) szókezdő hangok szerinti szótári statisztikát csak eredetrétegekre felbontva találtunk (NyK. LVI, 230), az egész szókincsre összesítve nem; a hangok szerinti összesítő eredmény meg szövegeken alapul (NyK. LIV, 112), s így a mi céljainkra nem lehetett kiindulási alap.

A kézisztótárt szerkesztő közösség megbízásából tehát magamnak kellett — habár csak tájékozódás értékű — számításokat végeznem. Talán nem

¹Szerkesztési elveiről és 1959. szeptemberi állapotáról részletesebb jelentésemet . I. OK. XV, 375—94.

lesz haszontalan, ha ezek eredményeiből most bemutatok annyit, amennyi a készülő kézisztár használójának, sőt más szótárszerkesztőknek és -használóknak is tájékoztatásul szolgálhat.

2. Az egyes kezdőbetűk terjedelemarányai. — Az első kérdés, amely megvizsgálást igényelt, az, amelyet már fel is vettem: hogy mekkora terjedelmet számhatunk az ábécé egyes betűivel kezdődő szavaknak szótárunkban. Az erre vonatkozó vizsgálódáshoz kétféle anyagot használtam: egyrészt magyar helyesírási, másrészt magyar—idegen nyelvű szótárakat. A számításokat az egyes kezdőbetűk lapterjedelmének alapján végeztem, úgy, hogy az illető kezdőbetű által elfoglalt lapterjedelmet az egész szótár terjedelméhez viszonyítottam. A magyar—idegen nyelvű szótárakkal kapcsolatban felmerült ugyan az az aggályom, hogy ezekben az idegen nyelvű értelmezés, a frazeológiai anyag stb. talán nem mindenütt egyenlő mértékű; de néhány próbavizsgálat meggyőzött arról, hogy az ennek alapján mutatkozó eltérések nem számottevők.

A helyesírási szótárak közül a következőket vizsgáltam meg: 1. BALASSA JÓZSEF, A magyar helyesírás szabályai szójegyzékkel. Bp., 1922. Összesen kb. 5000 adat. — 2. KELEMEN BÉLA, A magyar helyesírás kis szótára³. Bp., 1908. Összesen kb. 8000 adat. — 3. A Magyar helyesírás szabályainak szótári része. 10. kiadás. Bp., 1954. Összesen kb. 23 000 adat. — 4. KISS JÓZSEF, Magyar helyesírás. Bp., 1943. Összesen kb. 37 000 adat. — 5. BALASSA JÓZSEF, Az egyseges magyar helyesírás. Bp., 1929. Összesen kb. 43 000 adat. — 6. HORVÁTH ENDRE, A magyar helyesírás szótára és szabályai. Bp., 1913. Összesen kb. 72 000 adat.

A magyar—idegen nyelvű szótárak közül a következőket vettem alapul: 7. ORSZÁGH LÁSZLÓ, Magyar—angol kézisztár². Bp., 1959. — 8. HADROVICS LÁSZLÓ—GÁLDI LÁSZLÓ, Magyar—orosz szótár. Bp., 1951. — 9. SAUVAGEOT, AURÉLIEN, Magyar—francia szótár. Bp., é. n. — 10. ORSZÁGH LÁSZLÓ, Magyar—angol szótár. Bp., 1953. — 11. HALÁSZ ELŐD, Magyar—német szótár. I—II. Bp., 1952. — 12. ECKHARDT SÁNDOR, Magyar—francia szótár. Bp., 1958. — Ezeknek címszóanyaga hozzávetőleges számítás szerint 35 000 és 90 000 közt ingadozik.

A kapott terjedelemarányokat (százalékokban) az 1. táblázat mutatja. — Szükséges azonban a számokhoz néhány megjegyzést fűznünk.

Az *ly* és *ty* kezdetű szavak száma szótárainkban gyakorlatilag a nullával egyenlő, a legkisebb szótárakban sem éri el az egy ezreléket. — Ugyancsak figyelmen kívül hagyható általában a *q*, *w*, *x*, *y* kezdetűek mennyisége is. — A helyesírási szótárak közül a legkisebben (BALASSÁÉBAN) és a legnagyobbban (HORVÁTH ENDRÉÉBEN) mutatkozik a többiek átlagához viszonyítva itt-ott nagyobb eltérés (ezeket csillag jelöli); egyébként az egymás között mutatkozó eltérések sem itt, sem a magyar—idegen nyelvűek csoportjában nem túlzottan jelentősek.

Érdeemes azonban kiszámítanunk a két csoport adatainak középátlagát külön-külön, mivel a helyesírási és a nem helyesírási szótárak között a kezdőbetűk megterheltsége tekintetében vannak bizonyos — néha nem lebecsülendő — különbségek. S a két csoport átlagszámai mellé tanulságos odatenni harmadikul az idegen szavak szótárának adatait (13. BAKOS FERENC, Idegen szavak szótára. Bp., 1958.).

1. táblázat

I.	Helyesírási szótárak						Magyar—idegen nyelvű szótárak						II.
	BALASSA	KELEMEN	AKH. ¹⁰	KISS J.	NYOMD.H.	HORYÁTH	ORSZÁGH	HADR.—GÁLDI	SAUVAGROT	ORSZÁGH	HALÁSZ	ECKHARDT	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	
<i>a, á</i>	6,0	6,7	6,5	3,8	6,2	5,8	5,5	5,2	4,7	5,6	6,0	5,1	<i>a, á</i>
<i>b</i>	5,3	6,1	4,9	4,4	5,4	4,7	5,5	6,3	5,4	6,1	5,6	5,5	<i>b</i>
<i>c</i>	1,3	0,9	1,0	1,0	1,8	1,0	0,7	0,7	0,6	0,8	0,8	0,7	<i>c</i>
<i>cs</i>	1,3	2,5	2,4	2,6	2,5	1,7*	1,8	1,9	1,8	1,9	2,3	1,9	<i>cs</i>
<i>d</i>	3,9	2,9	2,6	2,6	3,5	2,7	1,8	1,9	1,7	1,9	1,9	1,8	<i>d</i>
<i>e, é</i>	4,5	6,1	6,0	6,1	6,8	5,0*	8,4	9,7	7,4	8,2	8,8	7,9	<i>e, é</i>
<i>f</i>	4,5	6,5	5,9	6,1	2,6	5,0	5,6	7,5	6,3	6,5	7,9	7,1	<i>f</i>
<i>g</i>	2,5	1,6	1,5	2,6	2,4	1,9	1,1	1,2	1,4	1,5	1,8	1,6	<i>g</i>
<i>gy</i>	0,7	1,3	1,0	1,2	1,0	1,1	1,1	1,1	1,0	1,3	1,2	1,2	<i>gy</i>
<i>h</i>	4,6	6,5	5,8	5,9	5,7	5,0*	4,8	5,8	6,3	5,5	4,8	6,2	<i>h</i>
<i>i, í</i>	2,6	2,9	3,2	3,8	3,6	3,1	2,1	2,2	2,8	2,2	2,1	2,5	<i>i, í</i>
<i>j</i>	1,3	1,6	1,4	1,2	1,3	1,3	1,4	1,5	1,4	1,3	1,8	1,4	<i>j</i>
<i>k</i>	10,0	9,3	9,3	10,7	10,7	9,7	11,1	11,8	10,6	9,7	11,4	10,5	<i>k</i>
<i>l</i>	2,6	2,5	2,4	3,1	2,6	2,5	4,1	4,1	3,8	4,1	3,8	3,7	<i>l</i>
<i>m</i>	7,2	6,7	6,8	5,9	5,4	6,6	9,0	8,3	6,3	7,5	5,6	7,5	<i>m</i>
<i>n</i>	2,0	1,6	2,7	2,1	2,0	2,1	2,3	1,8	1,6	2,0	1,5	1,8	<i>n</i>
<i>ny</i>	0,7	0,9	1,2	1,0	1,0	1,1	1,5	0,8	0,9	1,2	0,8	1,0	<i>ny</i>
<i>o, ó</i>	2,2	1,9	1,9	1,7	1,8	1,9	1,8	1,3	1,5	1,5	1,5	1,5	<i>o, ó</i>
<i>ö, ő</i>	0,7	0,9	1,3	1,0	0,9	1,0	2,5	1,8	1,6	2,2	2,0	1,6	<i>ö, ő</i>
<i>p</i>	7,0*	4,1	4,6	5,9	6,0	5,2	3,6	3,2	3,0	3,2	2,6	3,5	<i>p</i>
<i>r</i>	4,5*	2,9	2,8	4,2	3,9	2,9	3,7	2,8	3,3	3,8	3,5	3,2	<i>r</i>
<i>s</i>	3,6	2,9	3,8	3,5	3,6	2,9	2,5	2,9	2,8	2,3	1,8	2,7	<i>s</i>
<i>sz</i>	5,5	4,9	5,6	5,8	5,1	6,4*	5,1	5,2	6,1	5,1	5,2	5,6	<i>sz</i>
<i>t</i>	5,7	5,4	6,3	4,0	6,3	9,2*	5,0	5,2	6,9	5,6	6,4	6,1	<i>t</i>
<i>u, ú</i>	2,6	1,6	1,4	0,9	0,5	1,3	1,0	0,7	1,3	1,2	1,1	1,1	<i>ú, ú</i>
<i>ü, ű</i>	0,5	0,6	0,7	0,9	0,5	1,1*	0,6	0,5	0,7	0,7	0,7	0,7	<i>u, ú</i>
<i>v</i>	2,8	4,5	4,4	5,3	4,2	5,8*	4,3	4,1	6,4	5,1	5,3	5,0	<i>v</i>
<i>z</i>	1,3*	1,2	0,8	0,7	0,6	0,7	0,8	0,4	0,9	0,9	0,9	0,7	<i>z</i>
<i>zs</i>	1,3*	0,6	0,6	0,3	0,5	0,3	0,3	0,2	0,4	0,4	0,3	0,3	<i>zs</i>

E három számoszlopot a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

	II. Magyar— idegen szótárak	I. Helyesírási szótárak	13. Idegen szavak szótára
<i>a, á</i>	5,4	5,8	8,8
<i>b</i>	5,7	5,0	3,8
<i>c</i>	0,7	1,1	4,0
<i>cs</i>	1,9	2,1	0,1
<i>d</i>	1,8	2,9	5,3
<i>e, é</i>	8,4	5,8	5,0
<i>f</i>	6,8	5,1	4,2
<i>g</i>	1,4	2,1	3,2
<i>gy</i>	1,1	1,0	—
<i>h</i>	5,5	5,6	3,8
<i>i, í</i>	2,3	3,2	4,6
<i>j</i>	1,4	1,3	0,8
<i>k</i>	10,6	9,9	8,5
<i>l</i>	3,9	2,6	3,0
<i>m</i>	7,7	6,4	6,0

	II. Magyar— idegen szótárak	I. Helyesírási szótárak	13. Idegen szavak szótára
<i>n</i>	1,8	2,1	2,5
<i>ny</i>	1,0	1,0	—
<i>o, ó</i>	1,5	1,9	2,5
<i>ö, ő</i>	1,9	1,0	0,1
<i>p</i>	3,2	5,9	9,7
<i>r</i>	3,4	3,5	4,8
<i>s</i>	2,3	3,3	5,0
<i>sz</i>	5,4	5,5	4,2
<i>t</i>	5,8	6,1	4,6
<i>u, ú</i>	1,0	1,3	0,8
<i>ü, ű</i>	0,6	0,7	—
<i>v</i>	5,0	4,5	2,1
<i>z</i>	0,8	0,9	0,4
<i>zs</i>	0,3	0,5	0,3

Az összehasonlításból azt látjuk: a két kategória közötti kisebb-nagyobb eltérés 18 kezdőbetű esetében, vagyis az összesnek körülbelül 60%-ában egyenes arányban áll az idegen szavak szótárában mutatkozó — rendszerint jelentősebb — mennyiségi különbséggel. Mégpedig az ilyen esetek felében (*a, c, d, g, i, n, o, p, s*) úgy, hogy a helyesírási szótárakbeli átlagarány nagyobb a magyar—idegen nyelvű szótárakbelinél, de ez így is csak közelítés az idegen szavak szótárában mutatkozó jóval nagyobb többlet felé; az eseteknek másik felében (*b, e, f, j, k, l, m, ö, v*) éppen fordítva: a helyesírási szótárakbeli átlagarány kisebb a magyar—idegen nyelvi szótárakbelinél, ami csak közelítés az idegen szavak szótárában mutatkozó jelentősebb mínusz felé. — S bár a maradék 11 kezdőbetűnél a helyzet nem ez, mégis arra kell gondolnunk: ami plusz vagy mínusz irányú eltérés a helyesírási szótárakban a nem helyesírásiakkal szemben mutatkozik, az gyakran azzal magyarázható, hogy a helyesírási szótárak az idegen szavakból — kényszerűen — nagyobb mennyiséget vesznek

fel, mint a többiek. Sőt: nem egy esetben ez a kulcsa annak is, hogy a helyesírási szótárak közül a legkisebben és a legnagyobbban miért vannak egy-két kezdőbetűnél kiugró eltérések az átlagtól (pl. BALASSÁNÁL a *p*, *r* föltűnően nagy; HORVÁTH ENDRÉNÉL a *cs*, *e*, *h* meglehetősen kicsiny).

Végül azt mutatnám még be, hogy a fenti számítások megfontolása után melyik betűre mekkora terjedelemarányt szántunk a készülő helyesírási kézi-szótárban. — S mindjárt odateszem e mellé összehasonlításként néhány más műfajú szótárnak, névsornak számadatait, s végül két számoszlopot szövegek alapján készített statisztikai vizsgálatokból is. Szeretném ugyanis nemcsak hangsúlyozni, hanem bizonyítani is, hogy a fenti eredmények kizárólag a magyar egynyelvű, a magyar—idegen nyelvű és a magyar helyesírási szótárakra — összefoglalóan így mondhatnám: a magyar kezdésű általános jellegű szótárakra — vonatkozólag adnak útbaigazítást; szakirányúakra, névsorokra és szövegekre nézve még támpontot sem igen.

Mindezek illusztrálására a következőknek adatait tettem a mieink mellé:

14. Magyar—német műszaki és tudományos szótár. Bp., 1953. — 15. Helység-névtárunk 1956. évi kiadása (a községek és külterületi lakott helyek jegyzéke). — 16. A Budapesti távbeszélő-névsor 1960. évi kiadása. — TARNÓCZY TAMÁS-nak Ady, VÉRTES EDIT-nek Veres Péter szövegei alapján nyert eredményei (NyK. LIV, 112) zárják a sort. — Mindez az anyag: egy szakirányú szótár, egy helynévjegyzék, egy családnév-felsorolás (ebben sok intézménynév stb.) s végül két különböző szövegstatisztika, alighanem eléggé meggyőzően mutatja, hogy egyik műfaj adatai a másikra nézve aligha irányadóak. Csak néhány számot ragadva ki: a műszaki szótárban kiugróan nagy az *a*, *f*, *sz*, *t*, s föltűnően kicsiny a *d*, *i*, *j*, *p*, *u* aránya. A helységnevtárban fölfelé kiugró a *b*, *cs*, *k*, *n*, *s*, *sz*; lefelé az *a*, *e*, *h*, *i*. A távbeszélő-névsorban még kisebb az *a*, még nagyobb a *b*, csökken a *c*, *cs*, *e*, *i*, *ö*, *t*, *u*, *ü*; nő viszont az *f*, *m*, *s*, *v*. A szövegekben az előbbinek éppen fordítottjaként ugrik ki az *a* és *b* viszonya; csekély a *c*, *f*, *g*, *k*, *p*, *r*, *s*, *z*, *zs* kezdőbetű súlya, kiemelkedően nagy viszont az *e*, az *m*, magas a *h*, *i*, *n*, *v* részesedése; stb.

Mindezt a 3. táblázat mutatja.

Érdemes rámutatnunk még egy összefoglalóbb jellegű különbségre is: a magánhangzós és mássalhangzós szókezdetek arányára az e táblázatban felölelt műfajokban. Nagyság szerint elrendezve, kerekített százalékokban a 4. táblázat adja ezt.

Bár a számok műfajokon belül is mutatnak eltérést, annyi világos, hogy a magánhangzós szókezdetek aránya mélyen alatta van a két hangcsoport általános használati arányának; ez durván számítva 42 magánhangzó: 58 mássalhangzó (vö. NyK. LIV, 108). A magánhangzós szókezdetek részesedése a szövegekben a legnagyobb, a megvizsgált névsorokban a legkisebb; az általános (és — amennyire megítélhetjük — a szakirányú) szótárak pedig e kettő között foglalnak helyet.

3. A helyesírási szótárak szókincsének belső arányai. — A helyesírási szótárak szemszögéből a szókincs négy, egymástól jól elkülöníthető s belső problematikájában eltérő rétegre bontható. Az első a magyar egyszerű szavaké (alapszóké és származékoké). A második a magyar szempontból egyszerű idegen szavaké és származékaiké. A harmadik az összetételeké és szókapcsolatoké, függetlenül attól, hogy külön-külön is használatos elő- és utótagjuk magyar szó-e vagy idegen. A negyedik a tulajdonneveké (keresztnevek, történelmi stb. személyek nevei, földrajzi nevek stb.).

3. táblázat

	Szótárak		Névsorok		Szövegek	
	Kéziszótár	14. Műszaki szótár	15. Helységnevtár	16. Távbeszélő-névsor	Ádý	Veres P.
<i>a, á</i>	5,8	6,1	4,0	3,0	7,80	9,55
<i>b</i>	5,0	4,7	8,5	9,8	3,73	3,23
<i>c</i>	1,1	0,8	1,4	0,8	0,14	0,03
<i>cs</i>	2,1	3,0	3,8	1,6	2,20	2,35
<i>d</i>	2,9	1,7	2,9	2,4	1,48	1,85
<i>e, é</i>	6,0	5,5	2,3	3,0	11,03	11,14
<i>f</i>	5,1	9,1	4,4	6,3	3,84	3,77
<i>g</i>	2,1	2,2	2,8	3,6	0,57	1,28
<i>gy</i>	1,0	1,2	1,4	1,1	0,71	0,40
<i>h</i>	5,6	6,3	4,4	5,1	6,65	7,14
<i>i, í</i>	3,2	2,0	1,3	1,5	3,72	6,29
<i>j</i>	1,3	0,7	1,5	1,3	2,01	2,05
<i>k</i>	10,0	11,1	13,5	11,9	6,98	6,74
<i>l</i>	2,5	3,6	2,5	3,3	3,70	2,55
<i>m</i>	6,4	5,2	5,9	8,0	11,65	12,55
<i>n</i>	2,1	1,2	4,1	2,4	4,93	4,55
<i>ny</i>	1,0	1,2	1,0	0,4	0,37	0,44
<i>o, ó</i>	1,9	1,5	1,2	1,8	0,78	1,55
<i>ö, ő</i>	1,0	1,1	1,1	0,1	1,60	0,75
<i>p</i>	5,4	3,4	5,1	5,0	1,58	1,65
<i>r</i>	3,3	3,2	2,6	3,5	2,16	1,31
<i>s</i>	3,2	3,1	4,2	5,3	2,85	2,45
<i>sz</i>	5,5	6,1	6,5	6,0	5,32	3,30
<i>t</i>	5,8	7,2	5,5	4,0	4,63	5,08
<i>u, ú</i>	1,3	0,6	2,0	0,7	2,07	1,91
<i>ü, ű</i>	0,8	1,0	0,1	0,2	0,43	0,10
<i>v</i>	4,5	5,0	5,1	5,7	6,38	5,72
<i>z</i>	0,7	0,7	1,1	0,9	0,37	0,17
<i>zs</i>	0,4	0,4	0,5	0,3	0,14	0,13

4. táblázat

	Mgh.	Msh.
Veres P.	31,5	68,5
Ady	24,5	75,5
Kéziszótár	20,5	79,5
Műszaki szótár	17,5	82,5
Helységnevtár	12,0	88,0
Távbeszélő-névsor	10,5	89,5

E négy rétegnek egymáshoz, illetőleg az összeshez viszonyított arányait az említett hat — sorszámuk szerint növekvő szóanyagú — helyesírási szótáron kívül még abban a mutatóban is megvizsgáltam, amelyet a kéziszótárt szerkesztő munkaközösség készített, és sokszorosítva elég sokaknak megküldött bírálatra. Ez a mutató az *a, á* betűvel kezdődő szavakat tartalmazta úgy megszerkesztve, ahogyan a szerkesztők akkor tervezték a szótár alakítását. (A mutatóról és a bírálatok összesítéséről bővebben l. I. OK. XV, 375—94.) — A számítások alapjául szolgáló anyagot itt úgy egyszerűsítettem, hogy minden vizsgált műnek hat különböző részéből készítettem statisztikát, s ennek összesített eredményét fogadtam el az illető szótárra jellemzőnek. A kisebb terjedelműekből átlagban 600—750, a nagyobbakból 1000—1200 adatot kitevő mennyiséget számoltam meg.

A hat helyesírási szótárt s a mutatóunkat képviselő, összesen hét számoszlop mellé nyolcadiknak tanulságos adatnunk a kéziszótárra általunk ezek alapján megállapított arányszámokat is.

Mindezt az 5. táblázat mutatja.

5. táblázat

	1. BALASSA 5 000 adat	2. KELEMEN 8 000 ₀ adat	3. AKH. ¹⁰ 23 000 adat	4. KISS JÓZSEF 37 000 adat	5. NYERENDI. 43 000 adat	6. HORVÁTH E. 72 000 adat	17. Mutatóvány 120 000 adat	Kéziszótár 75 000 adat
Magyar egyszerű szó	45,3	51,7	34,3	48,0	28,1	23,7	16,2	23
Idegen egyszerű szó	43,7	16,7	14,3	9,5	13,8	8,6	9,8	10
Összetétel és szókapcsolat	6,9	24,7	46,5	36,7	55,2	64,3	70,3	62
Tulajdonnév	4,1	6,9	4,8	5,8	3,3	3,4	3,5	5

A számokhoz a következőket fűzhetnénk: A helyesírási szótáraknak szám szerint viszonylag legállandóbb alaprége a magyar és idegen egyszerű (= nem összetett) szavaké. Ennek mennyiségét lefelé csökkenteni és felfelé növelni

csak a terjedelemhez képest aránytalanul lehet. Ezért a legkisebb helyesírási szótárban ez az anyag teszi az egésznek kilenc tizedét, a legnagyobbban viszont csak körülbelül egyharmadát. — A tulajdonnevek aránya az egyes terjedelmi kategóriákban nem mutat lényeges eltérést; a nagyobbakban valamennyire csökken ugyan, de nem jelentős mennyiséggel. A tulajdonnevek állománya tehát a szótár terjedelmével viszonylag egyenes arányban szaporítható, illetőleg csökkenthető. — Az összetételek és szókapcsolatok mennyisége haladványszerű egyenes arányban van a szótár terjedelmével, illetőleg az összes adatok számával. Minél kisebb az anyag, annál kisebb rész jut erre a csoportra százalékban is, és minél terjedelmesebb a szótár, annál nagyobb ennek a szócsoporthoz nemcsak abszolút száma, hanem aránya is. Egy negyedmillió szóanyagú helyesírási „nagyszótár”-ban tehát ezek jelentenek az anyag túlnyomó többségét, alighanem kilenc tizedét. A többi rétegnek csökkenthetősége és növelhetősége egyaránt erősen korlátozott, ezé viszont mindkét irányban szinte korlátlan.

Érdemes még itt felhívunk a figyelmet arra, hogy a szótárunk számára véglegesként megállapított arányok eltérnek a mutatóanyagunkélektől, s legközelebb a HORVÁTH ENDRE szótárában találhatókhoz állnak. Ennek alapvető oka az, hogy készülő szótárunk körülbelül 75 000 adatot tartalmazhat, s ehhez leginkább HORVÁTH szótárának terjedelme hasonlítható a maga mintegy 72 000 adatával; jelentősen eltér viszont ettől mutatóanyagunk, amely egy közel 120 000 adatot tartalmazó szótár *a, á* betűjének megfelelő anyagot ölelt fel. — Részletezve némileg: Csekélynek mutatkozott a mutatóanyagban a felvett magyar alapszók és származékok mennyisége, s még számítanunk kellett az ezek ragos alakjai által kitöltendő helyre is. Nem bizonyult elegendőnek a felvett idegen szavak mennyisége, főleg mivel gondolnunk kellett természet- tudományos—műszaki—technikai vonatkozású szóanyagunk kiegészítésére is, amelynek egy része az idegen szavak számát növeli. Hiányosnak látszott tulajdonnévanyagunk. S mindezt aligha lehetett másképpen növelni, mint az összetételek és szókapcsolatok számának rovására, ennek ésszerű csökkentése révén. Hogy ez mégse okozzon zavarokat, azt igyekeztünk néhány újszerű szerkesztési fogás alkalmazásával elérni. (Ennek részleteiről I. jelentésemben, a már idézett helyen.)

Újból hangsúlyozom: számításaim kizárólag tájékozódás, s így eredményeim is csak tájékoztatás értékűek; de ilyen céllal és jelleggel — gondolom — addig is mondanak valamit e kérdésekről, amíg valaki megfelelően nagy anyag alapján modernebb módszerekkel újabb statisztikát nem készít róluk.

DEME LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A morfémahatárok megállapításáról

I.

ANTAL LÁSZLÓ a MNy. legutóbbi számában (LVI, 358—60) a következő vádakot emeli ellenem: 1. Nem vagyok tisztában a nyelv objektivitásáról szóló materialista tanítással, mivel a) a nyelvtudatra hivatkozom; b) szerintem a nyelvész teremti meg a nyelv kategóriáit, törvényeit. — 2. Nem ismerem a strukturalizmus alapelemeit sem, mert összecseréltem a szabad és kötött formákat egy morféma szabad és kötött alternánsaival.

Szeretnék ezekre a kérdésekre röviden visszatérni, nem mintha saját felfogásom és ismereteim deklarálását annyira fontosnak tartanám, hanem azért, mert ez a témakör olyan súlyos általános nyelvészeti kérdéseket vet fel, amelyekről a magyar szakirodalomban jóformán nem esett szó.

ANTAL LÁSZLÓ korábbi cikkeiben a BLOOMFIELD—HARRIS-féle strukturalista iskola vérbeli híveként jelentkezett, s eddig még nem vetette fel a nyelv objektivitásának kérdését. Nyilván azon a véleményen volt és van, hogy a két tanítás: a marxista elmélet és a strukturalista módszer minden nehézség nélkül összeegyeztethető. És éppen ez az, amiről én egyelőre nem vagyok meggyőződve. Amit ANTAL a szememre hány, hogy „BERRÁR... azt hiszi, hogy kedve szerint csatolgathat valamiféle naiv pedagógiai prakticitás, áttekinthetőség stb. kedvéért...”, ez nem vagy nem csak a „hagyományos” nyelvészeti iskola véleménye (ahova engem is beskatulyáz), hanem egyenes és határozott következtetés és módszer éppen az ANTAL által propagált behaviorista strukturalizmusnak. — Hallgassuk csak meg a legilletékesebb HARRIS véleményét: „It is possible for different linguists, working on the same material, to set up different phonemic and morphemic elements, to break phonemes into simultaneous components or not to do so, to equate two sequences of morphemes as being mutually substitutable or not to do so. The only result of such difference will be a correlative difference in the final statement as to what the utterances consist of.” (Methods In Structural Linguistics³ 2.)

Éppen ezért korábbi vitacikkem egyik fő mondanivalója az volt, hogy pusztán a mechanikus disztribúció módszere nem mondja meg nekünk egyértelműen, hol kell elhelyeznünk a morfémahatárokat. ANTAL is jól tudja, hogy HARRIS hányszor vet fel többféle felosztási lehetőséget, amelyeket egyenértékűeknek tart, illetőleg a nyelvészeti vizsgálat célja vagy típusa szerint tartja egyiket vagy másikat célravezetőbbnek. Ha az én véleményem is ez lenne, meg sem írtam volna cikkemet, mondván, hogy ANTAL felosztása „a maga nemében” éppoly jó, mint az enyém.

De éppen azért, mivel ez az elemzési mód nem elégített ki, hanem a nyelvi valósághoz közelebb álló képet szerettem volna kapni, vettem fel a másik kérdést: vannak-e éles morfémahatárok minden nyelvben és minden időben? ANTAL — úgy látszik — azon a véleményen van, hogy a nyelv objektivitása megköveteli a morfémahatárok mindenkor szilárd rögzítését (természetesen ott, ahol a helyüket ANTAL kijelölte). Kénytelen vagyok azonban megismételni: kétségtelen, hogy a morfémahatárok eltolódhatnak; például a *házul* tagozódása régen *házul* volt, ma *ház-ul*. ANTAL is elismeri, hogy a „nyelv törvényzerűségei fejlődő tendenciákat tükröznek”, s ezért „nem tagadhatjuk bizonyos átmeneti kategóriák létét” (MNy. LVI, 57). Kellott tehát lenni egy időszaknak, amikor a *házul u*-ja nem tartozott egyértelműen sem a tőhöz, sem a raghoz, vagy — ami ugyanaz — ide is, oda is tartozhatott. És elképzelhető, hogy a mai magyar nyelvben is vannak ilyen átmeneti helyzetben levő „kötőhangzók”.¹

A legfontosabb kérdés, amelyet azonban sem akkor, sem most nem tudtam eldönteni: milyen kritériumok alapján tudjuk legjobban megközelíteni az objektív valóságot: akár a létező, de a beszédösszefüggésben jól elrejtőző morfémahatárokat, akár a határok elmosódottságát? ANTALnak egy felelete van erre: a disztribúció. Ez azonban — mint láttuk — jelenlegi alkalmazásában nem kielégítő. A jelentés? Ezt a behaviorista strukturalisták mereven elvetik, saját szempontukból jogosan, mert szerintük a jelentés = maga a valóság, az a helyzet, melyben egy kijelentést használunk. A valóság elemeinek tudó-

¹ Megjegyzem, hogy ANTAL legutóbbi cikkének címe nem a lényegre mutat rá. Nem az a vitás, hogy hány morféma áll egy kijelentés, hanem hogy hol a határ az egyes morféma között. Tehát igenis az a probléma, hogy *lov-at* vagy *lova-t*. Semmiesetre sem vonom kétségbe a morféma önálló létét, csak a határok élességét és állandóságát.

mányos meghatározása pedig valóban nem a nyelvész feladata. De még a „hagyományos” (idealista értelemben vett) jelentés is közömbös ezekkel a sok bajt okozó „kötőhangzó”-kkal szemben. Erre vonatkozik az az ANTAL által három felkiáltójellel aposztrofált mondatom, hogyha a nyelvészek a jelentés alapján keresik a morfémahatárokat, „saját ízlésük és elképzelésük szerint dönthetik el” az úgynevezett kötőhangzó hovatartozását. ANTAL nem vette észre, hogy ez nem saját véleményem, hanem egy tudománytörténeti tény rögzítése: a magyar nyelvészek — strukturalisták és „hagyományosok” egyaránt — „saját ízlésük” (vagy helyesebben sajátos elképzelésük) szerint osztották el morfémaikat, mert a jelentés (éppúgy, mint a disztribúció) nem kötelezte őket egyértelmű elosztásra. Ha nem így lenne, az egész kérdés nem lehetne vita tárgya.

Tegyük félre tehát a jelentést is, mint objektív kritériumot. Mi marad még? A nyelvtudat? ANTAL igen megrótt azért, hogy ezt a szót egyáltalán le mertem írni. Nem vette észre, hogy a nyelvtudat szerepét és beszámíthatóságát igen negatívan értékeltem, és szintén nem fogadtam el kritériumként. Megjegyzem, hogy ANTAL is leírta már ezt a rettenetes szót. Hadd idézzem: „A nyelvi rendszernek ezt a nagyobb autonómiájú s éppen ezért a nyelv tudatán élő clemorát közismerten szónak nevezük. — Nyelvi tudatunk azonban azt sugallja, hogy a *kocsis* kifejezés. . . még felosztható bizonyos szempontból.” (MNY. LV, 352.)

Mi hát a helyes út a nyelvi valóság legjobb megközelítésére? Ezt még ezután kell felderítenünk. Nyilván fel tudjuk majd használni benne az előzőleg félretolt módszereket, jelenségeket is, a disztribúciót, a jelentést (marxista módon értékelve), sőt (alig merem leírni) talán még a nyelvtudatot is? Nem kétséges azonban, hogy a kínálkozó lehetőségek közül a nyelvésznek mindig a rendszerszerűbbet, az áttekinthetőbbet kell választania, hiszen törvényeket keres! (Az sem tragédia, ha véletlenül az általános iskolások is megértik.) Ezért választanám én a *háza-ka-t*, *asztalo-ka-t* tagolást, mert így a jelek és ragok alternánsait fonemikusan határozhatjuk meg, míg a *ház-ak-at*, *asztal-ok-at* esetében részben csak morfemikusan. Az előbbi kívánja lehetőleg HARRIS is, és jogosan; hiszen a morfemikus meghatározottság csak szépítő kifejezése annak, hogy nem találtunk szabályt, illetőleg a szabály alól kivételek is vannak.

Strukturalista ismereteimről csak egy mondatot. Nem érzem halálos bűnnek, hogy BLOOMFIELD igen találó *kötött és szabad* (*bound és free*) elnevezéseit a morfémaokról átvittem az alternánsokra, mivel hiába kerestem nála (továbbá HARRISNÉL, TRAGERNÉL stb.) az olyan morféma szabatos megnevezését, amelyekben az egyik alternáns csak zárt helyzetben fordulhat elő, a másik (vagy több másik) önmagában is alkothat kijelentést (persze emellett előfordulhat *included position*-ban is; ez már egy harmadik dolog). Azzal vigasztalom magamat, ha ez ugyan vigasztalás, hogy a strukturalizmus útvesztőjében még elég sokat fogunk tévelyegni. Hogy ezt az időt megrövidítsük, szükséges lenne a szovjet strukturalisták fáradozásával és eredményeivel alaposabban megismerkednünk, hiszen ők is a marxista elmélet és a strukturalista módszer összeolvastására törekednek, s lehetséges, hogy az itt felvetett problémákat már meg is oldották. (L. PAPP FERENC kitűnő, de szükséztáv összefoglalását: NYK. LXI, 392—410.)

BERRÁR JOLÁN

II.

ANTAL LÁSZLÓNAK „Mitől függ, hogy hány morféma?” című gondolataihoz (MNY. LVI, 358—60) csak egypár szót kívánok fűzni, mintegy „vizontválasz”-ul. A vitát most is igen tanulságosnak tartom, bár érvei ellenem is irányultak. Alább

¹ Én ritkítottam.

pusztán arra szeretnék rámutatni, hogy előző írásomban nem mindenütt azt és úgy akartam mondani, amit és ahogy ANTAL cáfol.

A) A *ház-ak* szóelem-tagolás védelmében ugyan hivatkozom a köztudatban élő tagolásra, a „társadalmi beidegződéssé lett szemlélet”-re, de azért éppen nem tolnám el a vitát a nyelvtudomány területéről a lélektanéra. Nekem a társadalmi használatban létező nyelv *ház- tö + -at* toldalékmorfémájának létét objektíve igazolja az, hogy a *só, hős, könyv* stb. mellett másodlagos szótári alakká mindig e kritikus hangzó nélküli *sav, hév, könyv* stb. alak lett az utóbbi századokban, nem egy hosszabb **sava, heve, könyve* stb. Vagy az, hogy a társadalom több évszázados tapasztalatához illően minden nyelvtani munkánk az egykori tövéghangzót tekinti az *-i, -it, -ul ~ -ül* stb. toldalék esetében a formans (kezdő) magánhangzójába olvadottnak, nem a toldalék (kezdő) magánhangzóját a „tövéghangzó”-ba olvadottnak. S az sem kevésbé, hogy meg írásrendszerünk is erre a felismerésre épül, bár jóval kevésbé tudatosan s a gyakorlati lehetőségektől is irányítva: *15-öt, MARX-ot* nem pedig *15(ö)-t, MARX(o)-t* formát írunk. A gyakorlat tehát igazolja az elméleti tételt.

B) Mikor két funkciós morfématómbbel számolok a *bokr-aim, kocsi-jaim* stb. alak elemzésében, nem idegen nyelvi kategóriákra gondolok, mint ANTAL véli. Hiszen a magyar névszóragozásban objektív kategória a birtokos személyragos meg az a nélküli alak is, az egyes meg a többes számú alak is. Ha mármost a *bokr-om*-hoz viszonyítva a *bokr-aim* toldaléka további morfémáiban előttem nem világos (hiszen van *ház-am : ház-a-i-m; ház-a : ház-a-i; kályhá-m : kályhá-i-m;* stb. is), akkor nem kell és nem is lehet idegen sémához fordulnom ahhoz, hogy az *-aim, -jaim, -im* stb. toldalékban egységben lássam a birtokos (számának és) személyének meg a numerus pluralisnak a jelölőjét. Salamoni kard nélkül én ma nem tudnám elhatárolni a módjelet és a személyragot sem a *vár-nók*-beli *-nók*-on belül; de ahhoz, hogy a módjelet és a személyrag egységét lássam benne, nem a latin coniugatio ismerete vezet el, hanem a magyar paradigma: *vár-ná-m, vár-ná-d* stb. (ANTAL talán ezt is másként tagolná, de most nem erről van szó.)

C) A *funkció* műszó elleni kifogást nem érzem jogosnak ANTAL válaszában. Nem azért, mintha ez a kérdés nem érdemelné meg az elvi megvitatást, hanem mert helyül-közzel ANTAL is él e terminussal (vö. például MNy. LV, 20), s mert nem is lényeges itt.

TOMPA JÓZSEF

Az *i > ë* változás állapota a két Telegdy levelezésében

Az ómagyar korban lepergett *i > ë* változás (BÁRCZI, Htört.² 38) nem volt az egész országban egyforma és egyidejű. Mint minden nyelvi változásnál, itt is számolnunk kell nyelvjárási eltérésekkel.

Hogy e folyamat milyen nyomokat hagyott az ország északkeleti részének bizonyos nyelvjárásaiban, arról Telegdy Pál és János levelezéséből nyerhetünk tudomást. (Két vitéz nemesis. Közzétette ECKHARDT SÁNDOR.)

A leveleknek több mint kilenc tizede az 1588—1595 közötti időből való (DEME: NytudÉrt. 20. sz. 6), s a kiadvány előszavából tudjuk, hogy íróik jórészt az illető területen tartózkodtak. A levelek nyelve tehát eléggé híven tükrözheti a nyelvjárás századvégi állapotát.

A szóba jövő adatok vizsgálatakor a következők derülnek ki.

Az eredetileg is *i*-t tartalmazó szavak nagy részében nem történt változás: 124: *uisellie* (< viz: MUSz.; NyH.?) | 56: *chinalj* (< szl. *činjati*: SzófSz.) | 124: *uilagban*

(vö.: MUSz.; NyH.7; MNy. XXII, 241; Nyr. XLI, 222) | 88: *hitelben* (< *hisz*: MNy. XXXI; 251, XVIII, 34) | 48: *kichin* (< t. *kiči*: BÁRCZI, Htört.² 28) | 17: *ingien* (vö. FUF. XIII; 304) | 44: *kjaltotta* (vö.: FUF. XVI, Anz. XXXIX, XXII, 139; MNy. XXXVI, 27) | 51: *ninchen* (vö.: NyK. XLVI, 393; MNy. XIV, 104, XVI, 72, XXV, 278) | 16: *igen* (vö.: MNy. X, 81; MUSz.; FUF. XII, 27; NyK. XLI, 111, L, 454) | 39: *hideg* (vö.: MNy. XXIII, 498; MUSz.) | 18: *bizonj* (< *bizik*: EtSz.; vö. PAIS: MNy. XLIX, 432) | 68: *Istentul* (vö.: NyK. XXXIII, 449; MNy. XXIX, 218) | 38: *innet* (vö.: EtSz.; Nyr. XLIX, 74) | 21: *mind* (vö. MUSz.) | 183: *kirally* (< szl. *kralb*: MNy. IV, 24, NyK. XXXIX, 53) | 69: *immar* (vö. MNy. 111, 221) | 129: *uiragos* (vö. OklSz.) | 41: *dißnot* (< t. *šisnaγ*: BÁRCZI i. m. 28).

Ugyancsak nem változott a következő szavak eredeti *ë*-je: 65: *kegeld*, vö. HB.: *kegiggen* (MNy. XXII, 234) | 158: *leany* (vö. SzófSz.) | 118: *mely* (vö. SzófSz.). — Az *i* nyíltabbá válásával keletkezett szavak: 82: *zemeth* (vö. NyK. XXVIII, 260) | 81: *egj* (vö. ORBÁN, Fgr. Számn. 22) | 175: *tekenchy* (vö.: MUSz.; NyK. XXV, 259) | 88: *megh* (vö.: MUSz.; NyK. XXV, 260) | 116: *reyaztasd* (vö. SzófSz.) | 194: *wehettem* (vö.: MUSz.; MNy. XVII, 221).

Az *ë* zártabbá válásával is számolnunk kell. Erre 4 példa akadt: 82: *fjnt* (vö. SzófSz.) | 108: *filljeb* (vö. SzófSz.) | 26: *hideglilis* (vö. MNy. XXXII, 327) | 76: *keczjget* (vö. SzófSz.).

Az adatok nagy részében ingadozással találkozunk: *lilek* (124) ~ *lelekben* (172) | *hirtelenségel* (204) ~ *hertelen* (47) | *ismertem* (125) ~ *esmerem* (156) | *hjaban* (51) ~ *heaban* (122) | *ismet* (37) ~ *esmeg* (88) | *hyzye* (157) ~ *hegjen* (128) | *sindelt* (189) ~ *sendel* (89) | *üis* (44) ~ *akkores* (158) | *aggiay* (76) ~ *bore* (68).

Az ingadozásnak korábbi nyomai is vannak. „XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása” című munkájában PAPP LÁSZLÓ említi ide tartozó adatokat (69). Ha ezeket összehasonlítjuk a mi leveleink megfelelőivel, azt látjuk, hogy az ingadozás még több szót érintett (az elől álló szók PAPP könyvéből valók): 1575: *Esþan* ~ *isþan* (211), 1575: *eftwan* ~ *Istuan* (42), 1575: *diak* ~ *Dejak* (33).

Van két adat az 1380-as évekből is: *Kenez* (ZichyOkm. IV, 95) ~ *kinezemtul* (TelLev. 120) | *Checher* (ZichyOkm. IV, 148) ~ *chicheri* (TelLev. 57). Mivel ezek az adatok valamivel korábbiak, feltehetjük, hogy a XVI. század végén történtek zártabbá válások.

A nyelvjárás XIV—XV. századbéli képe: korántsem teljes mértékben érvényesülő nyíltabbá válás. E vidék helynevei is vegyes képet mutatnak. Némelyekben nyíltabbá vált az *i*, másokban megmaradt. Bizonyítékok (CSÁNKI I.): 1332: *Zemlyn* > 1479: *Zemplen* (340) | 1410: *Myssyche* > 1487: *Misethe* (521) | 1407: *Peterdyakylese* > 1410: *Peterdeaklese* (523) | 1393: *Gylwach* > 1446: *Gelwach* (475) | 1339: *Endrid* > 1442: *Endred* (474) | 1332: *Mochtin* > 1348: *Mothen* (468) | 1364: *Kirsano* > 1481: *Gersano* (415) | 1332: *Keris* > 1348: *Kerez* (392). Továbbá a következő nyíltabb hangzós szavak: 1340: *Eghazasmoch* (ZichyOkm. I, 583) | 1358: *Heeg* (AnjOkm. VII, 69), s a már fent említett *Kenéz*. Viszont másfelől zártabbá válásra mutatnak a következők: 1450: *Kispeleske* > 1455: *Nagh-peliske* (CSÁNKI I, 483).

A megvizsgált adatokból arra következtethetünk, hogy az ómagyar kor végén itt is jelentékeny erő volt a nyíltabbá válás tendenciája. Volt egy mag (az *i*-s szavak között), mely nem változott, míg a XVI. század vége felé nagyon sok ingadozó alak állt elő, részint zártabbá, részint nyíltabbá válással, majd különböző irányokban történt kiegyenlítődés. Vö.: TelLev.: *lilek* (124) ~ *lelekben* (172) > ma *lélek* (MTsz.) | TelLev.: *hirtelenségel* (204) ~ *hertelen* (47) > ma *hirtelen* (MTsz.) | TelLev.: *hjaban* (51) ~ *heaban* (122) > ma *hídban* (MTsz.) | TelLev.: *ismertem* (125) ~ *esmerem* (156) > ma: *esmér* (SzamSz.) | 1575: *eftwan* ~ *Istuan* (TelLev. 42) > ma *Esván* (SzamSz.).

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Fütyülök rá. Folyóiratunk legutóbbi számában (MNY. LVI. 327–33) megjelent cikkemhez pótlásul nyújtok itt néhány adalékot, amely az előző közleményben felhozottak mellett arra vall, hogy a tőlem jövevénynek magyarázott kifejezés meggyökereedett nálunk, és kezd is már ágakat hajtani.

A *le van fütyülve* szólásra Hegyi György tárcanovellájából figyeltem fel. (Magszó-lás. Megjelent a Népszava 1959. szeptember 16-i számában.) Ebben egy lány és egy fiú társalog a következőképpen: „... Az a vén hírharang (t. i. Mari néni) a múltkor is leselkedett, aztán kürtöli szét a faluban! — Le van fütyülve — von vállat a fiú. . .” Nyomban érintkezésbe léptem a szerzővel, és ő szíves volt utánajárni a szólás keletkezésének és használatának. Hozzám intézett személyes levelében kilenc adatközlőtől szerzett információit közölte. Ezek szerint e század első harmadában kezdték használni; Budapesten a gyerekek sűrűn használják, néhány dunántúli helyen is (Sopron, Tamási, Kanizsa környéke, Pilis stb.) ismerik és használják. Jelentése körülbelül a. m. 'le van ejtve', 'le van sajnálva', 'nem érdekes'; némely adatközlő durvának, sőt obszcénnek érzi, kerüli, mások azonban nem látnak benne semmi illetlent. Maga Hegyi György — mint írja — „nem gondolt durvább értelmére”; ezt igazolja a szövegkörnyezet is, melyben használja. — Kétségtelennék látszik, hogy ez az újabb szólasforma a *fütyülök rá* hajtása. Ez utóbbit, mint ez idézett helyen kifejtettem, erősebb kifejezések enyhített formájaként vettük át és használjuk; az ugyanezt a gondolat tartalmat tükröző *le van fütyülve* ebből fejlődhetett, a személytelenebb formájú *le van ejtve* stb. hatására és mintájára, mint színes, de még kimondható kifejezése a semmibevevésnek.

BIRÓ IZABELLA

Hallható csend. A készülő Nagyszótár cédlúli között csak ilyen adatokat találtam: *siket csend, néma csend, halálos csend*. Pedig huzamos ideig tartó zaj után a teljes csendben gyakran véljük hallani az előbbi zajt vagy valami más zúgást. Erre a hallucinációs jelenségre három íróból tudok adatot idézni. „Egyetlen hang sem rezgett sehoh, a *csend* szinte *búgott*” (Révay József: A párdúc. Ifjúsági Kiadás I, 31) | „Elhallgattuk a lombsuttogást, a *csöndet*, mely ilyenkor, régiriadó idején még mélyebbnek, még *hallhatóbbnak* tűnt” (Fóthy János: A barackfa románcá: Esti Hírlap 1958. VIII. 7.); „Тягучая тишина в ушах звенела”: „A nyomasztó *csend* *csengett* a fülében” (Solohov: Пастух. Собр. Соч. I, 26).

Ujján forgatja. Ezzel a szólással tudtommal senki sem foglalkozott. Változatai *ujja körül forgatja, ujján csavarja, ujj körül csavarja*. CzF. magyarázat nélkül csak egy mondatot idéz erre a szólásra: „Oly szelid, oly engedékeny, hogy akár *ujjadra tekerheted*” (VI, 576). BALLAGI is csak ennyit mond: *ujjadra tekerheted* 'oly jámbor, hogy bánhatsz vele tetszés szerint' (Teljes szótár 681). — Nemrégén egy egyszerű asszonnyal beszélgettem, s akaratlanul ő világított rá a szólás eredetére: „Az az asszony úgy csavarja az urát az ujj körül, mint a gyerek a cserebogarat”. A gyerekeknek valóban az az egyik szóalkalmazásuk, hogy a cserebogár lábára cernát kötnek, a cerna másik végét ujjukra hurkolják és forgatják. A bogár természetesen kénytelen körben repülni, s a repüléssel okozott zúgás tetszik a nebulóknak. A cserebogár tehát engedelmes eszköz a gyermek kezében, s ugyanúgy engedelmes az a férj is, akit felesége az ujj körül csavar.

† JUHÁSZ JENŐ

Kucsma. I. Az 1682 óta (NySz. II, 463) adatolható köznyelvi *kucsma* 'prémből készült, csúcsos vagy lapos tetejű karimátlan fejfedő' szavunknak a következő nyelv-járási alakváltozatai vannak: *gucsma, kusma, gucmá* (MTsz. I, 1235; CsángSz. 86;

KNIEZSA, SzlJsz. I, 679). A *kucsma* családjába egy melléknévi származék és számos olyan összetétel tartozik, melynek a *kucsma* az előtagja (az első előfordulás évét az Akadémiai Nagyszótár gyűjtése alapján adom meg): 1792: *kucsmás* 'kucsmát viselő (személy)'; 1792: *kucsomagomba* 'gombafajta'; 1823: *kucsaszömöröcsög* 'gombafajta'; 1838: *kucsma-redőcsög* 'gombafajta'; 1879: *kucsmaernyő* 'sapkaellenző'; 1911: *kucsamakalap* 'kucsma'. A moldvai csángó nyelvjárásból (*meg*)*kusmál* 'kucsmáját levéve üdvözöl, megsüvegel' (CsángSz. 86) igei származékot is feljegyeztek. Állattani műszóként használatos a *kucsamedüza* 'Beroë ovata' (vö. ECKHARDT, M.—fr. sz. 1958. 1254). SZINNYEI (MTsz. I, 726) szerint talán a háromszéki *gucsmi* 'konty' is kapcsolatba hozható a *kucsmá*-val.

A magyar *kucsma* a következő idegen nyelvi szavakkal, illetőleg szócsaládokkal függ össze: orosz *кучма* 'prémsüveg' 1589 óta (СРЕЗН. I, 1384), mai orosz *кучма* '(a pópák téli viseletéként) fülvédős prémsapka', szmolenszki nyj. *кучма* 'borzas, fésületlen, boglyas hajú személy' (ДАЛЬ 1955-ös kiad. II, 229) | ukrán *кучма* 'dús, bozontos haj; bozontos szőrű prémsapka', *кучму даму* 'megmossa a fejét, megpirongatja', *кучомка* 'kis kucsma', *кучматий* 'sűrű, bozontos szőrű (prém)', *кучмити* 'felborzol, összekuszál, összezilál' (Укр.-рос. слов. II, 423; ГРИНЧ. II, 335; CSORÉI 165) | fehérorosz *кучма* 'prémsapka', *ни богу свечка, ни чорту кучма* 'haszontalan, haszontalan, semmirevaló' (tkp. 'istennek nem gyertyája, ördögnek nem kucsmája'), *кучмію* 'gubancos fürtökben, csomókban' (НОСОВИЧ 272), *кучомка* 'prémsapka' (Русск.-белорусск. слов. 765) | ólengyel *kuczma* 'prémsapka' (a XVIII. sz. óta; LINDE² II, 540); mai lengyel nyj. *kuczma* 'borzas haj; összegubancolódott zsinór- vagy fonalsomó; elhanyagolt, piszkos prémsapka; tökfilkó, félkegyelmű; pudendum muliebre; lótakaró, lópokróc', *kuśma* 'pudendum muliebre' (Varsói Szótár II, 618, 619), *kuczma* 'prémsapka; tökfilkó, félkegyelmű', *czapka kuczmiasta* 'prémsapka' (KARŁOWICZ, Sł. gwar polsk. II, 511) | szlovák *kučma* '(fülvédős) prémsapka' (PALKOVIČ 697; BERNOLÁK II, 1125; KÁLAL 281), morva-szlovák *kuczma* 'ua.' (MACHEK, EtSl. 244), *kučmička* 'kis prémsapka', *kučmisko* 'nagy, csúnya prémsapka' (BERNOLÁK II, 1125), *kučmova* 'kucsomagomba' (HVOZDIK I, 402); JUNG MANN (II, 216) PALKOVIČ szótárára hivatkozva közöl egy szlovák *kučina* 'Klappmütze, pelliris' szót, és ezt ellenőrzés nélkül átveszi KOTT (I, 837), KÁLAL (281), MACHEK (EtSl. 244); PALKOVIČ szótárában azonban *kučma* (697) alak van, nem pedig *kučina*; ezért a *kučina* mint JUNG MANN tévedésének következménye kirekesztendő a reálisan létező szlovák szavak sorából | cseh *kučma* 'prémsapka' (Přir. slov. II, 430; TRÁVNÍČEK⁴ 785) | szlovén *kučma* 'prémsapka; madár bóbítája, tollbokrétája', *kučmar* 'kucsmaereskedő; tarajos borjúfóka' (PLETERŠNIK I, 484) | kaj-horvát *kučma* 'prémsapka' (BELLOSZTENECZ 188) | ószerb *kučma* 'prémsapka' (1468 óta; HASZ. V, 724) || román *cucimă*, *cușmă*, *cujmă* 'prémsapka', *cujmă* 'kecskegyapjából készített takaró', *cușmuță* 'kis prémsapka', *cucimar*, *cușmar* 'kucsmaeresztő' (TIKTIN I, 469; vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 679).

2. A magyar *kucsmá*-nak és szláv, valamint román megfelelőinek eredete még nincs tisztázva. A kutatók egyik csoportja SIMONYI (UngSpr. 90; vö. Nyr. XLVI, 269) nyomán a szláv és a román szavakat a magyarból eredetletti (BERNEKER, EtWb. I, 637; ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, ЭтСлов. I, 424; BRÜCKNER, StEt. 279; VASMER, RussEtWb. I, 709; MACHEK, StEt. 245; WEIGAND: MNy. VIII, 420; fenntartással SzófSz. 179). KNIEZSA azonban arra mutat rá, hogy a szláv szavaknak a magyarból való származtatása a magyar szó ismeretlen eredete (valószínűtlen megfejtési kísérletek: CzF. III, 1182; MNy. XXXVII, 338) és viszonylag késői előfordulása miatt egyáltalán nem vehető biztosnak (SzlJsz. I, 679). A kutatók másik csoportja azon a véleményen van, hogy a magyar *kucsma* és román megfelelője végső soron valószínűleg maga származik a szlávból (MIKLOSICH, EtWb. 145, Nyr. XI, 272; HALÁSZ: Nyr. XVII, 446; SZINNYEI: NyK. XXVII, 371; TIKTIN I, 469; BALASSA, A m. ny. sz. I, 460; fenntartással KNIEZSA: i. h.). A szláv *кучма* stb. szava-

kat azonban mindeddig éppúgy nem fejtették meg szláv alapon (a török *quqa* 'tollforgós főveg'-gel egyeztetni a HASz. V, 724, 759—60; valószínűtlen), mint a magyar *kucsmá*-t magyar alapon. A kutatás tehát holtpontra áll. Ebből csak akkor lendíthető ki, ha valamely nyelvben megtaláljuk a szó végső magyarázatát.

3. Úgy gondolom, hogy a *kucsmá*-hoz hasonló vitás esetekben a vizsgálatot nem korlátozhatjuk a különböző nyelvek hangtani és jelentéstani szempontból egymáshoz megfelelő szavaira, hanem ki kell terjesztenünk azok egész szócsaládjára. Valamely szó ugyanis annál szervezesebben tartozik bele a nyelv szókinésébe, minél több jelentése van, minél több származék és frazeológiai kapcsolat képezhető vele. A csak egy jelentéssel és kis szócsaláddal bíró szavaknak általában nincs mélyebb gyökerük a nyelvben. Ezért bizonyos esetekben a módszeres etimológiai kutatásnak figyelemmel kell lennie nemcsak a vizsgált szó történetére, első előfordulására, hanem családjának terebélyességére és szemantikai sajátosságaira is az egyes nyelvekben.

Ha a magyar *kucsmá*-nak és idegen megfelelőinek fentebb összeállított szócsaládját áttanulmányozzuk, a következő megfigyeléseket tehetjük: 1. A magyar *kucsmá*-nak csak egy jelentése van, orosz, ukrán, szlovén és román megfelelőjének viszont kettő-kettő, lengyel megfelelőjének pedig hat. — 2. A magyar *kucsmá*-nak a köznyelvben csupán egy, minden ruhanévből szabadon képezhető melléknévi származéka van (*kucsmás*), a megfelelő szláv és román szavaknak pedig általában több; különösen feltűnő az ukrán *кучма* szócsaládjá, mely kicsinyítő képzős alakon kívül melléknévi és igei származékot is magában foglal. — 3. A frazeológiai szempontból érdekelten magyar *kucsma* ukrán és fehérorosz megfelelője tagja egy-egy szóösszetétel szókapcsolatnak: ukrán *кучму даму* 'megmossa a fejét, megpirongatja', fehérorosz *ни боду свечка, ни чорту кучма* 'értéktelen, haszontalan, semmirevaló'. — 4. A magyar *kucsma* számos összetétel előtagjaként szerepel, ezek közül azonban csak a *kucsmagomba* tartozik bele a mai köznyelv szókinésébe, a többi elavult (*kucsma*szömöröcsög, *kucsma*redőcsög), szaknyelvi (*kucsma*medúza), vagy pedig alkalmi jellegű (*kucsma*ernyő, *kucsma*kalap). — 5. A magyar *kucsmá*-nak és román megfelelőjének több alakváltozata is van, a szláv nyelvek vele összefüggő szavai közül viszont csak a szlovák *kučma* és a lengyel *kuczma* mellett mutatható ki *kučma*, illetőleg *kušma* alak is.

Megfigyeléseinket úgy összegezzhetjük, hogy a *kucsma* lazábban illeszkedik a magyar szókinésbe, mint például az ukrán *кучма* az ukrán szókinésbe. A számos magyar és román alakváltozat a jóformán teljesen egységes szláv alak mellett arra mutat, hogy a szó nagyobb valószínűséggel tartható jövevénynek a magyarban és a románban, mint a szlávban. Nyomatékosan erősíti ezt a kronológia is: a szó a magyarban jóval később bukkan fel, mint a szlávban. Mindezek alapján joggal gondolhatjuk, hogy a szó végső magyarázatához a szláv nyelvek adják meg a kulcsot.

A szó a szláv nyelvekből meg is fejthető. Mint fentebb láttuk, a szlovén *kučma*-nak két jelentése van: 1. 'prémsapka'; 2. 'madár bóbítája, tollbokrétája'. A számos származékkal rendelkező szlovén *kučma* (PLETERŠNIK I, 484) és szerb-horvát *kučma* (HASz. V, 759—60) ugyancsak a madár bóbítáját, tollbokrétáját jelenti. Ezeknek a szavaknak az etimológiai összetartozása kétségtelen. A szlovén *kučma* összevetése az olasz *cocchiume* '(hordó)csap' főnévvel (BERNEKER, SIETWb. I, 637) alakilag és jelentéstanilag egyaránt elfogadhatatlan. A szláv *kučma* előzménye *kučьma* < *kuk-ьma, a *kukma* előzménye pedig *kuk-ьma volt. Mindkettőjük töve az ősi szláv *kuka, melynek folytatása ma is él a legtöbb szláv nyelvben: bolgár *кѹка* 'kampó, horog; horgolótű; kapocs', szerb—horvát *kučka* 'kampó; csat, kapocs; csákány', orosz *кѹка* 'ököl' stb. (BERNEKER i. m. I, 639; VASMER i. m. I, 683; KNIĘŻA i. m. I, 290). — Jelentéstani szempontból különös figyelmet érdemelnek a szláv *kuka származékai és távolabbi rokonai: szerb—horvát *kučina* 'kóc, szősz, csepű', cseh, szlovák *kučera* 'hajfűrt', orosz *кучерявѣ* 'göndör' (BERNEKER i. m.

I, 637; VASMER i. m. I, 709; MACHEK i. m. 243; KNEZSA i. m. I, 290); más ablaut-fokon óegyházi szláv *kyka* 'haj', ószerb *kĕma* 'hajfonat', szlovén *kĕka* 'dús haj', *kĕka* 'haj, űstök', cseh *kštica* 'űstök', orosz *kúka* 'férjes asszonyok régi fejdíszje' stb. (BERNEKER i. m. I, 659; VASMER i. m. I, 556; MACHEK i. m. 243; KNEZSA i. m. I, 268). Indoeurópai alapon ezzel a szláv tövel rokon az óind *kucati*, *kuĕcatĕ* 'összegöndörödik, bodrossá tekeredik', *kucitas* 'göndör' (vö. POKORNY, IdgEtWb. 589; MAYRHOFER, EtWb. d. Altind. 221).

A szláv *kuĕma* tövének a vizsgálata után szólnunk kell a képzés módjáról is. Mint a szlovén *kúĕma* ~ *kúkma* 'madár tollbóbitája' kettősségéből látható, az clavult és meg lehetőszen kevés szóban képviselt szláv *-ma* képző a tövégi *g, k, ch* palatalizációját kiváltó *-ĕma* és ilyen palatalizációt ki nem váltó *-ma* alakban járulhatott a szótőhöz (vö. MIKLOSICH, VglGr. II, 233—4; VONDRÁK, VglSlGr.² I, 552—5). További példák: *-ĕma*: ószerb. *kĕma* 'hajfonat' (HASZ. IV, 944); orosz *нозьма* 'üreg, lyuk a földben' (ДАЛЬ II, 554; vö. VASMER i. m. II, 218); orosz *вѣдьма* 'boszorkány' (VASMER i. m. I, 178); lehetséges, hogy *korcsma* szavunk vitatott eredetű szláv őse is *-ĕma* képzőt tartalmaz (vö. BERNEKER i. m. I, 666; VASMER i. m. I, 637—8; SŁAWSKI, SlEtJezPolSk. II, 73—4; MACHEK i. m. 233; MOSZYŃSKI: Język Polski XXXIX, 6—7; KNEZSA i. m. I, 280).— *-zma*: orosz *козма* '(gubancos, kócos) hajfűrt, hajcsomó' (VASMER i. m. I, 640); orosz *лѡхма* 'gubancos, kócos hajfűrt, szőröcsomó' (VASMER i. m. II, 63); orosz *люсма* 'agyafűrt, ravasz személy, szélhámos' (ДАЛЬ II, 285; *-ĕma* képzős *люсьма* változatára lásd VASMER i. m. II, 79); orosz *повѣсма* 'lencsomó, kita' (ДАЛЬ III, 145; vö. VASMER i. m. II, 298) stb.

A *-ĕma*, *-zma* képzős származékok között van néhány igei alapszóból képzett tárgy-név (orosz *повѣсма*), eredménynév (orosz *нозьма*) és az alapszóval kifejezett cselekvés végzőjét jelölő nomen agentis (orosz *вѣдьма*, *люсма*, *люсьма*). A névszóból képzett származéknak rendszerint gyűjtő jelentése van, olykor rosszalló árnyalattal: ószerb *kĕma*, orosz *козма* és *лѡхма*. Gyűjtő jelentésű a szlovén *kúkma*, szerb—horvát *kúkma* és *kucsma* szavunk őse, a szláv **kuĕma* is. A **kuĕma* eredetileg fűrtökre tkeredett, kócos, gubancos haj- vagy szőröcsomót jelenthetett. Ezt az ősi jelentést híven őrizte meg az ukrán *кучма*, melynek egyik jelentése 'dús, bozontos haj'. A **kuĕma* szóval azonban azt a személyt is jelölhették, akinek a haja boglyas: orosz *кучма* 'borzas, fésületlen hajú személy'. Minthogy a bozontos szőrű prémsapka viselője olyan benyomást tesz, mintha dús, gubancos haj tornyosodna a fején, a **kuĕma* szót erre a ruhadarabra is vonatkoztathatták: orosz *кучма* 'prémsüveg', ukrán *кучма* 'bozontos szőrű prémsapka' stb. Hasonló módon nyerhette a szlovén *kúĕma* is 'a madár bóbitája, tollbokrétája' jelentését.

Az adatok azt mutatják, hogy a **kuĕma* elevevási foka az egyes szláv nyelvekben különböző. A legterhebélyesebb családja az egyik keleti szláv nyelvben, az ukránban található. Itt fennmaradt a szó ősi jelentése is. A déli szláv nyelvek közül a bolgárban teljesen ismeretlen a szó. Az ószerb *kuĕma* csupán a XV—XVI. századi Trója-regényből és Nagy Sándor-regényből mutatható ki. HADROVIC LÁSZLÓ kutatásai alapján tudjuk, hogy e két délszláv irodalmi alkotást minden bizonnyal a magyarból fordították (I. OK. V, 79—175). Ezért nem lehetetlen, hogy az ószerb *kuĕma* sem eredeti a szerb szókincsben, hanem talán magyar közvetítéssel került oda. Ezt a feltevést azonban a kronológia nem támogatja. Meglehet, hogy a kaj-horvát *kuĕma* 'prémsapka', valamint a szlovén *kúĕma* szó 'prémsapka' jelentése is magyar hatást tükröz, és csak a 'madár tollbóbitája' jelentés fejlődött magában a szlovénban. A nyugati szláv nyelvek közül a lengyel valószínűleg az ukránból kölcsönözte a szót, ezt tárgytörténeti vizsgálatok is alátámasztják (vö. Z. GŁOGER, Encyklopedia staropolska ilustrowana I, 261, III, 114). A cseh *kuĕma* nyilvánvalóan átvétel a szlovákból. A szó azonban a szlovákban sem látszik eredetinek; alighanem az ukránból került oda, bár számolni kell a román és a magyar nyelv közvetítő vagy erősítő szerepével is.

A szláv *kučma terjedési központja — úgy látszik — a keleti szláv nyelvterület volt. Alkalmassint az ukránból kölcsönözte a szót a román is. A román *cujmă* 'prémsapka' alakváltozat másodlagos, 'kecskegyapjúból készített takaró' jelentése azonban már a románban keletkezhetett a prémsapka és a gyapjútakaró anyagának hasonlóságán alapuló átvitellel; hasonlóképpen jöhetett létre a lengyel *kuczma* 'lótakaró, lópokróc' jelentése is. A hegyi legelőikön vándorló pásztorkodást folytató, mozgékony románság a szó továbbterjesztéséhez is hozzájárulhatott.

A magyar nyelv *kucsma* szavának közvetlen forrása is valószínűleg vagy az ukrán *кучма*, vagy pedig ennek román ávétele, a *cucimă*. A magyar szó első előfordulása mindenesetre Erdélyből való: „Végy, ha készen kicsinálva találsz, tizenkét apró fekete háránybőröket, a minemőből *kucsmát* szoktak csinálni”: Rozsnyai Dávidnak, az Apafi Mihály fejedelemtől bebörtönzött török deáknak 1682. április 5-én Szamosújváron kelt leveléből (TörtTár. 1883: 165). A magyar köznyelvi *kucsma* mellett a nyelvjárási *gucsma* változat zöngésüléssel jött létre (vö. BÁRCZI, Htört.² 164). Az erdélyi nyelvjárásokból feljegyzett *kusma* alakváltozat vagy a román *cușmă* alak átvétele, vagy pedig a magyar *kucsma* módosulása dezaffrikálódással (vö. BÁRCZI, Htört.² 164). A moldvai csángó *guemă* *c*-je annak a jelenségnek a körébe vág, hogy ott a *cs* helyén többnyire *c-t* ejtenek (vö. HORGER, Nyj. 107). A háromszéki *gucsmi* 'konty' lehetne az ukrán *кучма* 'dús, bozontos haj' átvétele magyar *-i* kicsinyítő képzővel (erre vö. D. BARTHA, Szóképz. 112—3), de valószínűbb, hogy — mint SZINNYEI gondolta — a magyar *gucsma* 'prémsapka' fejleménye. Láttuk, hogy a szláv *kučma 'prémsapka' jelentése 'fürtökre tekeredett, kócos, gubancos haj- vagy szőresomó' jelentésből alakult. Ezért fordított irányú jelentésfejlődés ('prémsapka' → 'konty') is joggal feltehető. Ebből a szempontból a *gucsmi* összevethető *konty* szavunkkal, melynek a régiségben 'fejdísz' jelentése is volt (SzófSz.).

Kucsma szavunk tehát végső soron szláv eredetű. Nyelvünkbe valószínűleg az ukránból került, talán román közvetítéssel. Ruhaneveink közül ukrán eredetű a köznyelvi *harisnya* (KNEZSA i. m. I, 213) is, a tájnyelvi *kozsoók* 'ködmönféle' pedig román közvetítéssel jutott át hozzánk a szlávból (KNEZSA i. m. I, 870). — A *kucsma* példája azt szemlélteti, mennyire szükséges számunkra a nyelvünkkel évszázadokon át szövevényes kölcsönhatásban levő többi kelet-európai nyelv szókinésének minél alaposabb tanulmányozása.

KISS LAJOS

Kévét vet. Folyóiratunk „Nyelvtörténeti adatok” rovatában RÉCSEY VIKTOR eddigi szótárainkban ritkán vagy egyáltalán nem előforduló szavakat közölt PEROTTUS 1582-ben Bázcelben kiadott szótárából (MNY. III, 87). A lap szélén találta a következő kifejezést, melynek első szavát nem érti: *kevelt vetny*, esetleg: *kenelt vetny*, *supplantare*, azaz 'gáncsot vetni' jelentésben. Vö. „supplantó: gáncsot vet” (GYÖRKÖSY, Latin—magyar szótár).

A bejegyzés feltehetőleg a XVI. század végéről vagy közepéről való, s alkalmasint pannonhalmi bencés barátoktól származik. Az illető szót olvashatjuk így: *kévél't* 'kévét', de így is: *kenyélt* 'kenyeret'. Ezt azonban tárgyi bizonyítékok nem erősítik. Viszont előbbi értelmezését támogatják a következő, ugyanazon jelentésű kifejezések: *kaszá't vet*, *kalodát vet*, *csánkot vet*, *lábat vet* (MNY. XIV, 41); *kévét hany:* „... .thahat meghys nem il veztegh, hanem embernek cypelleseben *kewet hany*” (LevT. I, 73). Ez utóbbi kifejezés egy 1550-ben, valószínűleg a Somogy megyei Szentlászló és Csertő között feküdt Mindszenten (I. CSÁNKI II, 629) kelt levélben fordul elő először.

A *kévél't* szóban levő incontinens *l* szokatlan ugyan, de nem lehetetlen, hiszen hasonló helyzetben betoldott *l*-re más példa is van: *gywylytany* (LevT. I, 67) stb.

LŐRINCZ JENŐ

NYELVMŰVELÉS

Tűnik

I. HORVÁTH JÁNOS a MNy. 1958-i évfolyamában (LIV, 416—24) egy igen elterjedt és általánosan helytelennek ítélt nyelvi jelenséggel foglalkozik: az 'úgy látszik, úgy tetszik, úgy rémlik' jelentésben használt *úgy tűnik* kapcsolattal. Gazdag példaanyaggon mutatja be, hogyan szorítja ki az *úgy tűnik*, a *valamilyennek tűnik* a többi kifejezést. A *tűnik* igének e használata ellen körülbelül fél évszázada küzdenek nyelvészek, kritikusok, a nyelv finomságaira kényes stiliszták. Maga HORVÁTH JÁNOS, mint cikkében írja (423), már 1911-ben kifogásolta; 1947-ben ismét szóvá tette a Magyaroson XVI. évfolyamában (69); többször találkozunk az *úgy tűnik* hibázatásával nyelvészeti folyóirataink régebbi számaiban (MNy. XIV, 103, XVIII, 79—80; Nyr. LVI, 109, LXI, 27—8; Msn. I, 10). Idézhctjük még BABITS MIHÁLYNAK a Nyugat 1935-i évfolyamában megjelent sorait: „...kérdéses értékű a *tűnik* szó divatos jelentésváltozása is. Ez eredetileg költői lelemény volt, s nem szegényíteni, hanem gazdagítani látszott a nyelvet. *Tűnik* a *jöltűnik* helyett (»csodálatosnak tűnik«, »gyönyörűnek tűnik») villanóbb, képiesebb, impresszionisztikusabb hatású. . . Valóban az irodalmi impresszionizmus terméke, s a *Nyugat* első korszakában született, olyan költők tollán, mint Tóth Árpád, akik a tűnő, villogó, hangulatot idéző kifejezést keresték. Náluk helyén is van mint költői kép, mely ujdonságával, tömörségével s merészségével hat. De mi lesz a költői képből, ha prózai szólamná válik, aprópénzzé kopik, elveszti költőiségét, de megtart valami szenvelgő és irodalmi színárnyalatot, viszont kiszorítja a régi, természetes kifejezést, mely a komoly, prózai stílusban szép és helyénvaló volt? Mindkét kifejezés egyformán vészt evvel a cserével, s a prózai nyelvbe, egyelőre legalább (míg el nem mosódik) egy kellemetlen, idegen íz kerül.” (Írás és olvasás 349—50.)

2. Az *úgy tűnik* XX. századi nyelvdivat, a régi nyelv nem ismeri, nincs rá adat a Nagyszótár anyagában sem. De talán mégsem olyan gyökértelen és idegenszerű, mint első pillantásra — „tűnik”. A NySz. a *tűnik* igét csak 'változik' jelentésben ismeri: 'se transformare, figuror' (MA.), 'sich in eine andere gestalt verändern' (PPB.). Ez a ma már nem használatos jelentés megvan még — a nagyszótári anyag tanúsága szerint — a XVIII. században, a XIX. század elején: 1754: „ime a' farkas-is báránnyá *tűnt*!” (Bertalanffi P.: Keresztény Böltséég 91), 1813: „Sokszor farkassá *tűnt*. . . Méris ezektől [a füvektől]” (Baróti Szabó D.: Virgilius Eklogái 352). A 'változik' jelentésből éppúgy fejlődhetett 'láthatóvá változik' (vö. *feltűnik*), mint 'láthatatlanná változik' (vö. *eltűnik*). A *feltűnik* igekötős alak, igaz, csak 1790-ben jelenik meg a nagyszótári anyagban: „Némely vak-tűz modra hirtelen *fel-tűnik*” (Mátyási J.: Kiáltó szó a temetőbe 5) (a NyÚSz. csak 1835-ből idézi, noha Vörösmartynál is előfordul 1825-ben és 1826-ban), az *eltűnik* pedig már a XVII. században (vö. a NySz. adataival). — A 'láthatóvá, érzékelhetővé, felfoghatóvá változik' jelentésárnyalat megvan az *elméjébe tűnik*, *eszébe tűnik*, *gondolatjába tűnik*, *gondolkodásába tűnik*, *szemébe tűnik*, *szívébe tűnik* szólásszerű kapcsolatokban, amelyeket a NySz. Heltaitól fogva idéz, s amelyekre a Nagyszótár anyagában is bőséges példátárat találunk.

Íme néhány adat: *Álmába tűnik*: 1783: „ha valakinek (mondok) ezek tűnnek ál-mába, egész nap bójtől” (Rosthy M.: A' zsidóknak szokasi és szer-tartási 123). — *Elebe (eleibe) tűnik*: 1762: „eleibe tűnik egy ékes, és fényes iffíu” (Landelinus Iffiunak szörnyű esete 121); 1808: „sokféleképpen tűnnek a' természeti dolgok az emberek eleibe” (Pápay S.: A magyar literatura esmérete 45). — *Elméjébe tűnik*: 1757: „ő sem olhattya-meg hirtelenében annyira testi indulatit, hogy éppen elméjébe se tűnne Attyának Udvara”

(Telek J.: Tavasz Rósa 28); 1790: „S ezekre elménkbe tűnt emlékezetek” (Pétzeli J.: Minden Gyűjtemény III, 281). — *Eszébe tűnik*: 1751: „Ah! melly sok féle tűnik már eszembe!” (Jekoniás 24); 1808: „Aranypatakinak eszébe ama' gondolat tűnt, ha vallyon nem Frippon ír-e megint” (Verseghy F.: Külneki Gilméta 79). — *Fülébe tűnik*: 1754: „Magyar-Ország Nyelvet halott, a' kit nem ismért, és soha az Atyáink füleibe nem tűnt” (Csete I.: Panegyrici Sanctorum 106b); 1808: „hasító kiáltás tűnt fülebe” (Verseghy F.: A természetes ember 38). — *Gondolatába tűnik*: 1755: „még tsak leg kissébb gondolatomba sem tűnt e' munkámat valaha világosságra eresztenem” (Kaprinai I.: Ur-napi bizonyítás, ajánlás 8). — *Szándékába tűnik*: 1770: „Györgynek egyéb nem forgott elméjében, se nem tűnt más szándékába” (Kollárics: Csepellényi Györgynek élete és halála 23). — *Szembe tűnik*: 1859: „a szeplőtlen de szegény hajadon szép lelkének gazdag kincstárával, nem tűnik szembe senkinek” (Tompai M.: Egyházi beszédek 36). — *Szemébe tűnik*: 1787/1910: „Mi oka hogy késel? régi tüzed szünt e'? | Vagy ki azt táplálja szemedbe más tűnt e'?” (Földi J. költeményei 183); 1804/1930: „tanálnak. . . vendégeket is, kik közül Kukodoszi és Rutáripósi különösen tűnnek szemekben” (Bessenyei: Tariménes utazása 273); 1819: „Éggy selyem ágytakaró tűnt a' szemeikbe” (Édes G.: Horác' Munkáji II, 135); 1864: „A királyfinak pedig ez a szemébe tűnt, hogy az ő szülői minden nap szomorubb szomorubbak lesznek” (Merényi L.: Dunamelléki népmesék II, 53). — *Szívébe tűnik*: 1754: „Ezen látással leg-ottan szívébe tűnt, hogy ő ezt a' képet föl-keresné” (Bíró M.: Anyagi Társaságnak Szövetsége 498); 1892: „Azonnal szívébe tűnt néki, hogy az bizonyosan a' feleségének a' dolga volna” (Pulkéria' és Ámália' . . . beszélgetések 27). — *Vélekedésébe tűnik*: 1774: „Ingyen sem tűnt vélekedésébe, hogy ő maga légyen tárgya szenvedése okozásának” (Kónyi J.: Unalmas időkre szabható Mulató Óra 136).

Mindez még nem egészen azonos az *ügy tűnik*, illetőleg a *feltűnik* jelentésárnyalatával, de a jelentés lényegi magva: 'megjelenik' ugyanaz bennük. Ugyancsak ezt a jelentésmozzanatot találjuk a *tűnik* ige nyelvújításkori *tűnet* és *tűnemény* származékaiban. A következő néhány, részben későbbi korból való idézetben már közelebb van a *tűnik* az *ügy tűnik*, *feltűnik*-beli árnyalathoz: 1787: „a' szalmának a' lángja alig tűnik, már is mulik” (Faludi F.: Bölcs Ember 83); 1832: „tettei mind inkább napfényre tűnnek” (Helmecey M.: Jelenkor I/I, 55); 1835/1858: „azért soha se fog tűnni a valódi áldás világa Magyarországra” (Széchenyi I.: Hunnia 241); 1873: „Boldog, kinek, hogy még felszínre tűnjék | E tenger tévedésből, hite van” (Dóczi L.: Goethe: Faust 41).

3. Az *ügy tűnik* az *ügy tűnik fel*-ből keletkezett oly módon, hogy az igekötő elmaradt. Az igekötő, amely kisebb-nagyobb mértékben mindig módosítja az ige jelentését, bizonyos esetekben elmaradhat, anélkül, hogy az ige módosult jelentése visszaváltoznék; az igekötő nélküli pusztá ige tehát ilyen helyzetben ugyanazt jelenti, mint az igekötős. Az *ül* és a *leül*, a *fekszik* és a *lefekszik* ige jelentése elég élesen, mondhatni lexikálisan elkülönül, Kosztolányi Pacsirtájának 119. lapján mégis ezt a párbeszédet olvassuk: „— *Ülj le.* — *Nem ülsz.* — *Feküdj le.* — *Nem fekszem.*” Gyakran elmarad az igekötő, ha az ígét hangsúlyos határozó közvetlenül determinálja; ez történt az *ügy tűnik (fel)*, *olyannak tűnik (fel)*, *valamilyennek tűnik (fel)* esetében. Továbbá az igekötős igében többnyire van valami perfekтивáló, befejezettséget érzékeltető mozzanat; ha ezt a beszélő ki akarja küszöbölni, tehát a cselekvés folyamatosságát, tartósságát akarja kifejezni, elhagyja az igekötőt: így is magyarázható az *ügy tűnik* létrejötte, amely az *ügy látszik*, *ügy tetszik*, *ügy rémlik*-hez hasonlóan folyamatos történést jelent. (Bár, mint előbb láttuk, Babits éppen a *tűnik*-et érzi a *feltűnik*-kel szemben „villanóbbnak”). Az igekötő elmaradásáról bővebben I. „Az ősi magyar igekötők” című dolgozatom (1959.) 190—200. lapján.

Az *ügy tűnik* keletkezését még egy analógia támogatja: a *tűnik* ige 'schwinden, verschwinden' jelentésének kialakulása, amelyre HORVÁTH JÁNOS említett cikkében

(417) találunk szép példákat. Az *eltűnik*-ről éppen úgy maradt le az *el*, mint a *feltűnik*-ről a *fel*. Régi szótáraink — egészen CzF.-ig — nem ismerik a *tűnik*-nek 'schwinden' jelentését. Először BALLAGI Teljes Szótára ad — második és harmadik jelentésként — ilyen értelmezést és példamondatot: „a. m. múlik; *már tűnnek a kórjelenségek*; hirtelen szem elől távozik; *nem tudom, hová tűnt az az ember.*” A kétnyelvű szótárak még tovább tartózkodtak e jelentés szótározásától: a BALLAGI-, SIMONYI—BALASSA-féle magyar—német szótárakban a *tűnik* német megfelelője *scheinen*, frazeológiája *szembe tűnik*; csak KELEMEN BÉLA szótárában találok a *schwinden*-t.

4. Az elmondottak természetesen nem mentik fel az *úgy tűnik*-et és társait az alól a jogos vád alól, hogy kiszorítja az *úgy látszik*, *úgy tetszik*, *úgy rémlik* kifejezéseket. A nyelv-művelés a legkifogástalanabb nyelvi jelenség ellen is felemeli szavát, ha az mások rovására terjeszkedik, mások elől veszi el a levegőt, s ezáltal szegényíti, szürkíti nyelvünket. Ilyenkor az a feladatunk, hogy újra teret biztosítsunk a háttérbe szorult, kivesző félben levő kifejezéseknek; az *úgy tűnik*-kel szemben tehát állítsuk csatasorba az *úgy látszik*, *úgy tetszik*, *úgy rémlik* kapcsolatokat, amelyeknek finom, árnyalatos használati lehetőségeit HORVÁTH JÁNOS cikke megmutatta.

J. SOLTÉSZ KATALIN

NYELVJÁRÁSOK

Népetimológia a magyar növénynevekben*

38. *Pacsirtagomba*. Érmelléken a csiperkegomba neve (Nyr. XXIX, 334). Hozzá közel álló alakok: *pecsérke* (Nógrád m.: Nyr. III, 543), *pecérke* (Abaúj m.: Nyr. XXXIII, 23, Zemplén m. Szürnyeg: Nyr. X, 323), *pecérkegomba* (Szabolcs m. Viss MNy. XXV, 238). Első adat: LYCZÉI, Ister oecon. 1707.: *Pecsérke* — Fungus: Lacteus — Bratschwamm — *Pečarka*. Az EtSz. ezeket a változatokat szlovák jövevényszavaknak tartja, s különválasztja a *csiperke* (*csepirkegomba*: OrmSz.) alaktól, mert a régi nyelvben csak ezekre van adat. Azonban a gyergyói *csapirka* (Nyr. XXXIV, 189), Nyitra megyei *csipárka* (Lajos: Nyr. XLIII, 142) mégis arra mutat, hogy itt hangátvetés ment végbe, s nem ez az egyetlen eset, hogy újabb hangalakra régibb adataink vannak, mint a későbbire.

39. *Párnafa*. Göcsejben *párnofa* a jegenyefa (*Populus italica*: Gönczi 514). Azt hiszem, ez csakis a nyárfa *pálmaja* nevének átalakítása, amelyet nem értenek a göcsejiek. Dunántúl csak a Baranya megyei Csuzáról van följegyezve: *pálmaja* (Nyr. XVIII, 335). BORBÁS szerint Szlavónia magyarságának ajkán élő szó is (Pallas-Lex.); így a Verőce megyei Vrbičán (MNy. X, 17). Följegyezték még a Pozsony megyei Szencen (MNy. X, 17), a Csallóközben (Nyr. I, 331; Fél: MTsz.), Mátusföldön (Nyr. XII, 528), a Nyitra megyei Dudvág és Feketevíz mellett (MTsz.), Esztergomban (*pálma*: Nyr. XIX, 199), Kiskunhalason (Nyr. XXIII, 239, XXX, 350), Kecskeméten (*pálma*: BAGI—HOLLÓS). A rezgő nyárfa (*Populus tremula*) is *pálmaja* a csallóközi Fellen (MTsz.) és Kecskeméten (Nyr. XII, 283). A nyárfának ez a neve vallásos szertartásokból keletkezett. Az ó-asszíriaiak, ó-egyiptomiak, zsidók és rómaiak ugyanis győzelmi és vallási szertartásos fölvonulások alkalmával a datolyapálma leveleit hintették hálaadás jeléül, s ez a szokás a keresztény vallásba is átment, de más galyakkal, tudniillik virágvasárnap a nyárfa

* L. MNy. LVI, 264—7, 397—403.

és a legkorábban virágzó kecskefűz (*Salix caprea*) galyait használták e célra; innen kapta ez a fűzfafaj is *pálmafűz* nevét (Pallas-Lex.).

40. *Pecér*: A Békés megyei Vésztőn *fekete pecér* a pemetcfű (*Ballota nigra*; FK. XXII, 75), s ez a *fekete peszercé*-ből alakult. Ebben az alakjában már régi botanikusainknál megtaláljuk: *Marrubium nigrum*: *fekete pözerce* (CLUSIUS—BEYTHE. 1584.); *Marrubiu(m) nigrum*: *Fekete peszertze*: Schwartz andorn (MELIUS. 1578., 100a); *Ballote*: *Fekete peszertze-fű* (PP.); *Fekete peszertze*: *Marubium nigrum* (PP. Paralipomena). Az utóbbi adat nagyon becses, mert ez áll legközelebb a szláv eredetihez. PP. 1706-ból való följegyzési közt *Fekete pecerce* van (Nyr. XXIX, 364), s ez talán nem írás- vagy olvasáshiba, mert Bogdánfalván a moldvai csángóknál is van ilyen alakja: *pecérce*: *Nepeta Pannonica* (MNy. XXIX, 319). PP.-nál *Fejér peszertze*: *Marrubium album* (ma *M. vulgare*). Régebbi adatok: *fejer pezerce* (CasGl.: MNy. I, 252); *fejér Peszterze* (MELIUS 100a); *Marrubium album*: *fejer pözerce* (CLUSIUS—BEYTHE). Magára a *peszercé*-re még régebbi adataink vannak: *Maruoaz: pezerche* (BesztSzj.); *maruorum: pezerce* (SchlSszj.); *De marubio: pezerce* (XV—XVI. sz. hat.: MNy. XXI, 141); *Marubium siuc prassium: pezerche* (1529—1530: MNy. XI, 39); *Marrubi(u)m: pezerce*, *Marrubiu(m)*, *nigru(m)*: *fekethew pezerce*, *Prassiu(m) albu(m)*: *pezerce* (XVI. sz. e.: Nyr. XXXIV, 201). A népnyelvben: *pöszierce* (Göcsej: MNyszet. II, 414); *pösziercéfű*: *Marrubium vulgare* (Vas m. Sorok m.: Ethn. V, 37; Keme-salja: NyF. 33. sz. 20); *pezerce*, *pöszierce* (Balaton mell.: FK. XXII, 75), *pöszierce* (Kiskunhalas: Nyr. XV, 334), *pöszierce*: *M. peregrinum* (Csanád m. Ref. Kovácsháza). CSAPÓNÁL *Pöszierze*, *Püszierze*; VESZELSZKINÉL *Pöszierize* változatok is vannak.

41. *P e t e m z s i r o m*. A *petrezselyem*-nek (*Petroselinum hortense*) e népetimológias alakja használatos a Vas megyei Sorok mellett (Ethn. III, 59) és a Zala megyei Pölöskefőn (PÁLFFY L.), pontosabb jelzéssel *petömzsirom* (Veszprém m. Adorjánháza: KALMÁR L.), *petömzsirom* (Nagykanizsa, Csurgó vid.: MNy. XXVII, 77), *petemzsirom* (Balaton mell.: FK. XXII, 63). Az OrmSz.-ban *petrezsirom*. A nyelvérzék a szó végét l. sz. birtokragnak tekintette, s elvont belőle ilyen alakokat: *petrezsir* (Csallóköz Somorja: Nyr. XLII, 430), *petrezsil* (Győr m. Ásvány: Nyr. XL, 372), *petrezsiny* (Nyitra vid.: Nyr. XXVIII, 497), *petrezsi* (Komárom m. Szilas: MNy. XXIX, 121). Tovább rövidült alakok: *petrizs* (Göcsej, Nagylengyel: Ethn. XVI, 360), *petresgyökir* (GÖNCZI, Göcsej 514), vö. még *petruska* (Zemplén m. Szürnyeg: Nyr. X, 323). Népies alakváltozatok még: *petrezselyem* (Csík m. Gyimes: Nyr. XXVIII, 143), *pétérzsejém* (Hétfalu: Nyr. XXXIX, 181, Tatrang: Nyr. XXXVII, 376); *petrezelem* (Moldva Bogdánfalva: MNy. XXIX, 319), *petrezelemszölvő* (Hétfalu: Nyr. XXXIX, 181), *petrezsijom* (Szlavónia: Nyr. XXIII, 359), *petrezslin* (Nyitra m. Lajos: Nyr. XLIII, 142). Más növények nevében is szerepelhet a *petrezselyem*: *biká-petrezslin 'ádáz'* (*Aethusa cynapium*: Nyitra m. Lajos: Nyr. XLIII, 142); *bolompetrezsirom 'bürölt'* (*Conium maculatum*: Veszprém m. Csetény: Nyr. V, 426); *katona-petrezsirom*: *Glechoma hederacea* (Vas m.: Nyr. XXIX, 540); *vad petemzsirom* különböző vad ernyős növény (Balaton mell.: FK. XXII, 59); *zsidó petrezse*: *Conium maculatum* (Csallóköz: Ethn. III, 60).

42. *P i p e r e f ű*. Mohácson a szíkfű (*Matricaria chamomilla*) *pipőrefű* (Nyr. XXVII, 111), Somlyó vidékén pedig *Szent Iván pipire* (Ethn. XXXIX, 98). A Balaton mellett is használatos a *Sz. Iván-pipitér* (FK. XXII, 71). A Dunántúl *pipitér*-nek hívják a *Matricaria*, *Anthemis*, *Chrysanthemum* és *Bellis* fajokat, s nyilván ennek népetimológias alakja a szigetközi *pipike 'székifű'* (*Matricaria chamomilla*: NyF. 38. sz. 33). A Dunántúl délkeleti részén azonban a *pere* név használatos. Így a Baranya megyei Csuzán és a Sárközben a *pere 'székifű'* (Nyr. XVIII, 335; itt hibásan 'szegfűvirág'-nak értelmezve: Nyr. XXXII, 465), a Baranya megyei Nadasdon KASSÁNÁL *Pere-fű*: *Chamomilla Romana* (IV, 95). Az Ormányságban *pere* (OrmSz.), *peregaz* (SzegFüz. I, 290): *Matricaria chamomilla*, egy másik adat szerint az ormánysági *pere-vérdág 'cickóró'*-nak van értelmezve (Nyr.

XXIX, 588), de ez valószínűleg tévedés. Baranyaózdton a *pereverág* 'pipitér' (Nyr. XXVII, 286), Mohácson és Veszprémben pedig *Bellis perennis* (SzegFüz. II, 67). A *pipere-fű* valószínűleg a *peré*-ből keletkezett népetimológia útján, vagy a *pipitér* és *pere* keveredéséből. BORBÁS szerint a Vas megyei Senyeházán *pityérfű* a *Bellis perennis*. Ez sem a pacsirta Vas és Zala megyei *pityer* nevével függ össze, hanem szintén a *pipitér*-rel, melynek Sopron megyében *pipitér* alakját jegyezték föl a *Bellis perennis* (Nyr. X, 332; Szakony: MTsz.) és a *Matricaria chamomilla* (Röjtök: Nyr. III, 513) nevéként.

43. *Pontypénzlevelűfű*. A Balaton mellett a békátutaj (*Hydrocharis morsus ranae*) neve (FK. XXII, 65). HOFFMANN—WAGNER, Magyarország virágos növényeiben *békapontya*, a neve. Azt hiszem, ez nem más, mint a Magyar Fűvészkönyvben előforduló *békapotnya*, amely valószínűleg DIÓSZEGIÉK alkotása.

44. *Porcinkulafű*. JÁVORKA Magyar Flórája népies eredetűnek tartja a *Polygonum avicularenak* ezt a nevét, sajnos azonban, nem mondja meg, hol használja a nép. Nyilván a *porcin*, *porcsin* átalakítása; a népnyelvben ma is megvan ily alakban: *porcin* (Balaton mell.: Nyr. XII, 474), *pörcsin* (Sopron és Vas m.: Nyr. X, 332), *porcsin-fű* (Cegléd: MTsz.): *P. floridum*, *porcing* (Veszprém m. Adorjánháza: KALMÁR L.), *porefű* (Gömör m. Osgyán), *porefű*, *porcsfű*, *porcsin* (Kiskunság, Jászság: MNy. XXIII, 69; SzegSz.; SzamSz.), *porcsin* (Makó: HALÁSZ Á.), *parsfű* (Székelyudvarhely: MNy. III, 331): *P. aviculare*. Már MELIUSNÁL *Polygonum: Porczin fű* (1578. 183. l.). Valószínűnek tartom, hogy a Vas megyei Katafa vidékén följegyzett *porcogófű*: *P. aviculare* (Ethn. V, 38) is népetimológia terméke. Már CLUSIUS—BEYTHE Nomenclatorában (1584.) *Polygonum: porcogo pasit*: *centinodia*. A *Herniaria glabra* régi neve *polygonum minus*, *Kis portiz-fű* volt (CSAPÓ. 1775.). Kiskunhalason ma is *porefű*-nek hívják (Nyr. XXIII, 239). Rábaközi *porcinkuó* neve (Nyr. XXXIII, 478) szintén népetimológia eredménye.

45. *Póri hagyma*. A régi Tsz. közli a Székelyföldről az *Allium porrumnak* e nevét, a MTsz. pedig ugyancsak Erdélyből *pórhagyma* alakját. A *pórhagyma* KASSAINÁL előfordul már a hegyaljai *párhagyma* mellett (IV, 67), de nem mondja meg pontosan, honnan való az adat, csak annyit mond: „másutt”. A *Por Hagima Par Hagima* mellett egy XVII. századból való orvosi kéziratban is előfordul (Nyr. XI, 112). E hagymafajnak a neve Komáromban *póré*, s HALÁSZ Á. szerint Makón is, Baján pedig egy adat szerint *púré* (Nyr. XXXVI, 93). A régiségben a *póré*-ra nincs adat, MÁRTONNÁL fordul elő legelőször, különben *párhagyma* járja: *porulus: par* (SchlSzj.); *porras vulgo: parhagmat* (SermDom. II, 71); *De porris: paar hagyma* (XV—XVI. sz. hat.: MNy. XXI, 141); *Porrum: par* vel *Saas hagyma* (1520—1530: MNy. XI, 80); *Porrum: par hagyma* (XVI sz. 1. fele: MNy. XI, 132); *Porrum: pár hagyma* (CLUSIUS—BEYTHE. 1584.); *getyum: Par hagyma*, *bulbus, Pár hagyma*. *Bimballós, fejes, boytos gyökér* (CALEPINUS).¹ A *pór*- és *póri*-*hagyma* lehet hangváltozás következménye, de talán a 'paraszt' jelentésű *pór* szó hatása alatt is keletkezhetett.

46. *Ragacsfa*. Egy följegyzés szerint Nyitra vidékén az akácának (*Robinia pseudacacia*) *agacsfa* mellett *ragacsfa* neve is van (Nyr. XXVIII, 494). Talán elcinte csak tréfas névváltoztatás volt.

47. *Rengőszilva*. A ringló: *Reine Claude* (a *Prunus insititia* kultúrváltozata. *Claudiana*) szőkefalvi neve (Kisküküllő m.: Nyr. XII, 330). Vö. még: *rengő szilva* (Kisküküllő m.: MNy. XI, 287); *renglőszilva* (Torda: NyF. 32. sz. 63); *ringlóta (szilva)* (SzegSz.). Más, népetimológia útján alakult elnevezései: *ringyó^u szilva* (Beregszász: Törös), *liglóg-szilva* (Ormánság: Nyr. IX, 285). Hangátvetéssel: *lingrőtszilva* (Szalonta: NyF. 42. sz. 394).

¹ Különös, hogy a porrum nála *Pare*, és *porraceus: Parebol való*. A BesztSzj.-ben is *porum: paray*. Azonban nem valószínű a *paraj* és a *párhagyma* közös eredete, csak a két szó összetévesztése (vö. BÁRCZI: MNy. XXIX, 264).

48. *Rozsnyak*. A Székelyföldről közölték egy alkalommal a szédítő vadóc (Bromus) nevéként (Nyr. VIII, 515). Más székelyföldi adatok: *rozsнок*, *rozsnyok* (Udvarhely m.: Nyr. IX, 236).

49. *Sárkerék*. Régi botanikusaink szerint a *sárkerék* a *Melilotus officinalis* volt. Így MELIUSNÁL: *Melilotus: Sárkerék*: Steinklee (1578. 95. l.). SZIKSZAI FABRICIUSNÁL is *Melilotus: Saarkerek* (1590.). Megvan különben a *sarkerek* már a CasGl.-ban (MNy. I, 252). A mai népi nyelvben leginkább a *Lotus* neve a *sárkerék*, így Békés megyében (TanegyK. XVI, 122), a Kiskunságban és a Jászságban (Nyr. XXIX, 18, MNy. XXIII, 69; *L. corniculatus* és *L. tenuifolius*), a *Medicago falcata* Nádudvaron (HERMAN O., Pászt.), *Trifolium agrarium* (Hatvan: Nyr. IV, 23). Egy Heves megyei adat szerint 'sárga virágú szénafű' (NyF. 16. sz. 52). Már PP. Parlipomenában előfordul *Sár kelep*: *Melilotus*. Tiszafüreden (Heves m.: STEIN GÁBOR ért.) ma is *sárkelep* a *Lotus corniculatus*, a Hortobágyon, Hajdúhadházon, Pusztaszandán és a Bihar megyei Pusztaszentmiklóson a *Medicago falcata*; Kecskeméten *sárkerék* (HERMAN O., Pászt.). Az érthetetlen névből azután a nép részben *sárkelet* (Ipolyzalka: RADVANYI; SzamSz.), részben *sárkerék* változatokat teremtett. Az utóbbi különösen elterjedt. Így Makón (HALÁSZ Á.), a Kiskunságon és Jászságon (MNy. XXIII, 69) a *Lotus corniculatus* és *L. tenuifolius*, Bugacmonostoron (HERMAN O., Pászt.), a Komárom megyei Szőnyön a *Medicago falcata*, a Békés megyei Endrődön a *Coronilla varia* (FÜLÖP IMRE). Nincs pontosan meghatározva a Szigetközben (NyF. 38. sz. 33), Bakonyaljáról (*sárkerék*: NyF. 34. sz. 148), és Sopron és Vas megyéből (*sárkerék*: Nyr. X, 332) való neve. A Kiskunságon és a Jászságon a *Lotus corniculatus* és *L. tenuifolius* még *sárkerék* nevet is visel (MNy. XXIII, 69).

50. *Tátos*. A Balaton mellett *Antirrhinum majus*, a *vad és mezei tátos* *Linaria vulgaris*, az *erdei tátosvirág* *Melampyrum nemorosum* (FK. XXII, 59, 67). A virágnévnek, mint már BORBÁS is megállapította, semmi köze a mesebeli *tátos*-hoz, mint e növényeknek változatos nevei bizonyítják: *tátika*: *Antirrhinum majus* (OrmSz.; Dunántúl: FK. XXII, 67; Somogy m. Marcali: GÁBOR; Csurgó: NYÍRI ANTAL; Vas m. Csehimindszent: SCHÖNBERGER J.; Gyöngyös mell., Csallóköz: Ethn. III, 60; Komárom m. Szőny, Szalonta: Nyr. XLII, 458), *vadtátika*: *Linaria vulgaris* (Csehimindszent, Kaposvár, Somogy m. Mezőcsokonya, Nagykorpad: NYÍRI A.); *tátikó* (Szabolcs m. Viss: MNy. XXV, 38), *táticska* (Abaúj m. Zsuzta: Nyr. XXXIII, 184), *tátocska* (Szeged: Nyr. VIII, 235) *Antirrhinum majus*; *tátocskafű* (Gömör m. Osgyán: SCHREIBER BÉLA), *tátinc* (Kemenesalja: FK. XXII, 67), *tátincsvirág* (Bakonyalja: NyF. 34. sz. 75), *vadtátinc* (Veszprém m. Adorjánháza: KALMÁR L.) *Linaria vulgaris*, *tátinc* (uo.), *tátóka* (Pest m. Szlőrincskáta: MAYER SÁNDOR; Dicsősztmárton: Nyr. XLIII, 447; Selye: SzegFüz. II, 67), *tátintó* (Szászfenes: uo.), *tátogó* (SzamSz.; Szalonta: Nyr. XLII, 458; Csanád m. Ref. Kovácsháza), *tátoguo* (Nagyküküllő m. Halmágy: NyK. XXXI, 417) *Antirrhinum majus*, *tátogó* (Békés m. Endrőd: FÜLÖP IMRE), *vad tátogó*: *Linaria vulgaris* (Szatmár m. Fehérgyarmat; Kiss György), *tátongó* (Fehér m. Dunaadony), *tátogató* (OrmSz.; Zalaszegvár: SzegFüz. II, 67; Dicsősztmárton: Nyr. XLIII, 447; Udvarhely m.: Nyr. IX, 236), *tátogatító* (Brassó m. Hétfalu, Háromszék m. Réty: MNy. IV, 34), *tátogatító* (Hétfalu: uo.) *Antirrhinum majus*, *tátogatító*: *Linaria intermedia* (Hétfalu, Réty), *L. vulgaris* (Háromszék m. Fotos: GYÖRFFY), *vad tátogatító*: *Echium vulgare* (Arad m. Erdőhegy: GYÖRFFY); *tátika*: *Viola arvensis* (Eger vid.: BotKözl. V, 99). A *Linaria vulgaris* neve a Szatmár megyei Tiszaberekben *gyujtófű* (KISS GYÖRGY ért.), *gyútófű* (SzamSz.), melyet másutt *gyujtóványfű* (Hegyalja: KASSAI IV, 122), *gyujtóványfű* (Makó: HALÁSZ Á.), *gyútóvány fű* (Palócság: Nyr. XXI, 504, 557), *sárga gyútóványfű* (Kiskunság: Nyr. XXIX, 17), *gyúkovány-fű* (Zenta: Nyr. XXXVIII, 378) néven emlegetnek. *Gyujtóvány-fű* alakban már CSAPÓNÁL (1775. 155. l.) előfordul, VESZELSKINÉL *Gyujtóvány-fű* (1798. 279. l.). Nevét megmagyarázza a palóc adat: „Hidegfogásról letjebb a *gyútóvány-fű*” (Nyr. XXI, 557). *Hidegfogás* a. m. hideglelés (Palócság,

Nógrád m. Ipolylitke: MTsz.), de a forró-hideglelés, váltóláz még *gyujtovány-hideg* (SzegSz.; Veszprém m.), *gyújtvány-hideg* (Szabolcs m. Tiszadob), *gyujtvány-hideg* (Heves és Borsod m., Torontál m.), *gyújtóvány-hideg* (Palócság: MTsz.; OrmSz.). Heves és Borsod megyében, midőn a testet forróság futja el, azt mondják: *elfutja a hideg* (Nyr. VIII, 568), Tiszadobon: *elgyújtott már*: rám jött már a forróság (Nyr. XIX, 47.) Ez nagyon régi neve a láznak, előfordul már a régi nyelvben is *gyújtóvány hideg* (1621: LevT. II, 223), *gyuytokuan hideg* (MELIUS. 1578.: NySz.). PP.-nál Causus: *Gyujtovány, Hideglelés* (1708.), s már az Érsekújvári K.-ben olvassuk: *hyrtelen walo hydeg es goytokuan kezde tewrny* (NySz.).

51. *Tisztesfü.* A *Stachys annua* Osgyánban (Gömör m.: SCHREIBER BÉLA), Rimaszombatban (Nyr. V, 569), a Mátravidéken (Nyr. XXIX, 589), Parádán, Bodonyban (Ethn. V, 126), a Borsod megyei Bánfalván (Ethn. XXII, 295), Kunszentmiklóson (MNY. XXIII, 70), a *Stachys recta* a Zemplén megyei Deregyőn (Nyr. XV, 236), Kercskeméten, Pusztaszandán (HERMAN O., Pászt.), a SzegSz.-ban is. A régi botanikusoknál a *Sideritis montana* neve: De Mercuriali: *Thyztes fyw* (XV—XVI. sz. hat.: MNY. XXI, 141); *Sideritis: Tisztes fü:* Glidkraut (MELIUS. 1578. 63a); *Syderitis heraclea: tiztos fju*, h. e. nobilis herba (CLUSIUS—BEYTHE. 1584.). Szláv jövevényszó: vö.: kisorosz *čystéc* 'Ziest, *Stachys recta*; Mauerpfeffer'; orosz *čistéc* 'Name verschiedener Pflanzen (z. B. Nelkenwurz, Geum urbanum; Rosnessel, *Stachys recta*'); szlovén *čistec* 'Rosnessel, Feldsalbei'; cseh *čistec* 'Rosnessel'; szerb — horv. *čistac* 'Ziest, *Stachys*'.

52. *Tölgyfagyömbér.* MADARASSY LÁSZLÓ „Művészkedő magyar pásztorok” című könyvében sok érdekes tájszót találunk. Így a Somogy megyei Kisgyálánban Kapoli Antal szerint *tölgyfagyömbér* a fagyöngy neve (75. l.). Ez nyilván a *gyimbor* értelmesítése. A szó ebben az alakban a M. Tudós Társ. zsebszótárában fordul elő legelőször (1835., 1838.). Fontos lenne megállapítani, hogy a népnyelv hol használja e változatban, mert a többi adatok szerint, amelyek mind Somogy megyéből valók, *gyomború* (OrmSz.; Kéthely: saj. följ.; Sima: Nyr. XIX, 381; Szökedencs: Nyr. III, 141, II, 376), *fiszfagyomború* (OrmSz.), *gyombolyú* (KASSAI II, 315) a *Viscum* album.

53. *Tubarózsza.* A *Polyanthes tuberosa* népetimológiával keletkezett neve. A SzamSz.-ban *tubarózsza*. Ebben a jelentésben BENKÖNÉL merül föl először (Molnár: MKönyvh. I, 358), Csapónál *Tuba rosa: Hyacinthus orientalis* (1775.). A SzegSz.-ban *tubarúzsza*. Német neve is *Tuberoze*. Egy népmesében jelentés nélkül fordul elő (Sátoralja-újhely: Nyr. XVII, 281), a Sopron megyei Csornán a *Saponaria officinalis* (Ethn. III, 60), a Háromszék megyei Rétyen pedig az *Oenothera biennis* (MNY. IV, 34).

54. *Vélejáró.* A Brassó megyei Tatrangon a *Chelidonium majus* neve (Nyr. XXXVII, 376), a Háromszék megyei Rétyen és Fotoson *vérejáró* alakban ismerik (MNY. IV, 34; GYÖRFFY). A Gyöngyösi Szótártöredékben megvan eredeti alakja: *Celidonia: hiruandina herba: cuius succus oculis mederi dicitur: est herba satis nota: Vere taró fw*. Valóban sárga tejéért orvosszerűen használták. A Brassó megyei Tatrangon *vérehullófü* a neve (Nyr. XXXVII, 377). Ebben az alakban is régi: *chelidonia, siue chelidonium: Vere hulló fw* (CALEPINUS), *Celidonia: Verehullo Fű* (XVIII. sz.: MNY. XI, 133). A Csallóközben *vérehullató fű* (Ethn. III, 60), a Brassói Szótártöredékben *ver hullató fw: polionos... herba. Nógrád megyében minden zárt feltörő és vérel harnatozó fű* (Nyr. IV, 123). Valószínűleg ez a palóc *vérharmatú fű* (Borsod m. Szentiván, Tard: Ethn. VII, 372; NéprÉrt. 1913: 244), s a Tompa Virágregéiben előforduló *vérfű* (A fehér lilium mennyegzője). Matyó hit szerint a legerősebb zárat is fel lehet vele nyitni. „Olyan fű ez, hogyha a ló a réten véletlenül hozzáér, egyben kinyitlik a béklyó a lábán, vagy ha a bezárt kapu felett kétfelé szakítják, az is rögtön felpattan magától. Csak hogy ilyen füvet nem könnyű találni” (NéprÉrt. 1913: 244); „A székely v. oláh nép tenyerébe vágva kinyit minden zárt, még ha 100 mérföldre lenne is” (Pallas-Lex.; vö. BORBÁS, Néhány mesés füvünk: TTK. XXVIII, 202).

BEKE ÖDÖN

Nyelvjáráskutatás Somogyban

A készülő Magyar Nyelvatlasz az egész nyelvrendszerre kiterjedő, átfogó képet nyújt a mai magyar nyelvjárások jelenségeiről. Ugyanilyen általános jellegű VÉGH JÓZSEF regionális nyelvatlasza is (ÓHA.), amely tulajdonképpen a nagy atlasz mikro-változata, az egész nyelvrendszer jelenségeit egy meghatározott területen vizsgálja jellegének megfelelően sűrűbb kutatóhálózattal, a helyi anyag alaposabb tanulmányozásával. Az ilyen átfogó munkák mellett jelentős tanulságokat nyújthat a nyelvrendszer egy részletjelenségével foglalkozó szűkebb célú atlasz (vö. DEME, NyatLFunk. 17) vagy speciális nyelvatlasz is. A speciális nyelvatlasz minden kérdésre kiterjedő vizsgálat helyett csak egy szűkebb témakör nyelvi anyagát gyűjti össze és dolgozza fel, éppen ezért kutatott területén a választott nyelvi anyag teljes felgyűjtését tűzheti ki célul. Egy ilyen teljességre törekvő kis atlasz kimerítő forrásul szolgálhat a további kutatásoknak.

Minden táji nyelvatlasznak örök problémája, hogy szóföldrajzi kérdéseit a szókincs melyik rétegéből válogassa ki. Ha ugyanis az alapszókinestet kisebb területen vizsgáljuk, akkor adataink az egész területen nagyjából megegyeznek. VÉGH JÓZSEF véleménye, hogy a „...táji nyelvatlaszban nem a szakszókinestet érdemes nézni, még az alapszókinestet sem, hanem csak azon növény- és állatneveket, továbbá olyan tárgyak neveit, amelyek egy szűkebb területen belül is változatokban gazdagok” (ÓHA. 55—6). Ezért határoztuk el, hogy nyelvatlasz-módszerrel felgyűjtjük és térképre írjuk egy kiválasztott területen a háziállatok hangutánzó, hívogató és terelő szavait, valamint a nemi életükre vonatkozó kifejezéseket. A hangutánzó, hívogató és terelő szavak térképre írva még kis területen is nagyon változatos eredményt mutatnak. Példát adott erre hét Vas megyei községben végzett gyűjtésünk, ahol nemcsak szomszédos falvak, hanem a kutatóponton belül egyes adatközlők anyagai között is jelentős eltéréseket tapasztaltunk. Meggyőződünk arról, hogy színes és sokoldalú anyagot nyújt ez a témakör, érdemes ebből nagyobb területen nyelvatlaszt készíteni.

Speciális atlaszunk kutatóterületéül Somogy megye két jellegzetes tájegységét választottuk. 1. *K a p o s v ö l g y e*. A Kapos folyó mentén, külső Somogy és a Zselicség között terül el. Régen mocsaras, járhatatlan vidék volt, a közlekedésnek itt még a múlt században is komoly akadályai voltak. Falvait magyarok lakják. Zártága miatt jobban megőrizte népi hagyományait. Az ország egyik legjobb állattenyésztő vidéke, jó legelői és rétjei vannak. Ma már a belterjes állattenyésztés az általános a területen. — 2. *Z s e l i c s é g*. A Kapos völgyétől délre Somogy megye változatos dombvidéke. Hajdan hatalmas, összefüggő erdőrengeteg borította. Az erdők zártsága megvédte ezt a területet is, megmaradtak hagyományai, szokásai. A nagy erdők lehetővé tették a sertések makkoltatását, ezért itt alakult ki a híres somogyi kanászvilág jellegzetes öltözködési formájával és faragó művészetével. Most már a szarvasmarha és lótenyésztés is elterjedt. A legősibb zselici falvak református települések. A vegyes felekezeti községek újabb rétege katolikus vallású.

A kiválasztott területen az atlasz jellegének megfelelően teljes hálózatsűrűséggel dolgozunk. Minden falut, kb. 35-öt kutatópontnak vettük fel. 1960 áprilisában próbagyűjtést végeztünk 6 községben. A gyűjtés célja az volt, hogy a teljes munka megindulása előtt kipróbáljuk 219 kérdést tartalmazó kérdőívünket, megismerkedjünk a nyelvterület hangtani sajátásaival, és — nem utolsósorban — összehangoljuk, egyeztessük gyűjtési módszerünket. Községenként két-két adatközlőt kérdeztünk meg. Már a próbagyűjtés során egy kutatóponton a két adatközlő anyaga között nemcsak hangtani, hanem alaki eltéréseket is tapasztaltunk. Pl.: 1. *vartyog*, 2. *vertyok*; 1. *paszkonca*, 2. *kappan* (Töröcske). Ezen tanulságok alapján a teljes gyűjtésnél egy kutatóponton legalább négy adatközlőt

kérdezzük meg. A négy adatközlő anyagát munkatérképekre írjuk; — a végleges térképezés még távolabbi feladatot jelent.

A kérdőív összeállításánál külön nehézséget okozott, hogy címszavakra nem támaszkodhattunk, hiszen a legtöbb kérdésre köznyelvi szó nincs is, magunk sem tudtuk sokszor, hogy egyes esetekben milyen választ várhatunk. Ezért az összeállításakor az anyag csak fogalmakban volt meg, s így a kérdések is nem nevekre, kifejezésekre, hanem fogalmakra vonatkoznak. Előszórszámba vettünk a ház körül nevelt állatokat, azután egy-egy állatnál a következő témakörből állítottunk össze kérdéseket: 1. A háziállat neve. Az összefoglaló név megkérdezése után sorra vesszük az állatok nemére, korára és egyéb tulajdonságaira vonatkozó megkülönböztető neveket. A disznónál van például *hizó^u disznó^u, kismalac, választó^umalac, anyadisznó^u, südő^ü, kany, göbe malac, ártán, coca* (Szentbalázs); vagy a tyúkoknál *tik, kokas, kotló^s, csibe, pipi, gerce* (Szenna); az igás állatoknál *csás, hajzsás* (Szenna). — 2. A háziállatok hangját utánzó szavak. Minden állat különböző alkalmakkor, különböző életmegnyilvánulásoknál más-más hangot ad. Más hangot ad a tyúk, amikor szemet keres az udvaron, amikor megtoj; a kotló, amikor a fészékén ül, és közelítünk feléje, amikor a csibéit hívja; a kakas kora hajnalban, és ha szemet keres az udvaron stb. Ezekre a kérdésekre a legváltozatosabb feleleteket kapjuk: *káricál, kodál, kott yok, vért yog, kukoréⁱ kut, püt yög* (Szentbalázs). — 3. A háziállatok hívogató szavai. A gazdaasszony hívogatja a tyúkokat, kis csibéket, a kutyát, macskát, ha enni ad nekik, vagyúhoz csalogatja a disznót stb. Pl. *conikám ne, hijjat-hijjat, pipipi, libuskám bi bi, micí ne* (Szentbalázs). — 4. A háziállatok terelő (űző) szavai. Elkergetik a tyúkokat a konyhaajtóból, kizavarják a macskát, vagy elrezzentik a ludakat, ha a tilosba mentek stb. Az igás állatoknál külön megkérdezzük, mit mondanak nekik, hogy elinduljanak, gyorsabban menjenek, megálljanak, jobbra vagy balra beforduljanak, visszatolják a szekeret. Pl. a ló terelő szavai: *nee, hód, hód^ühe, hajsz, tüled, curikk* (Töröcske). — 5. A háziállatok nemi életére vonatkozó kifejezések. Általában a pázásra, az azt megelőző folyamatra, a terhesség állapotára és a szülésre kérdezzük. Pl. a disznó *görök, buga, a kany mökjödözi, hasas, ellik, malacozik* (Töröcske).

A hangjelölés a hívogató és terelő szavaknál komoly problémát jelent. Ezeknél ugyanis a hangsúly és a szavak hangjelzése rendkívül nagy jelentőségű. Egyes szótagok egymás után háromszor, négyszer is ismétlődnek, s magánhangzójuk a köznap beszédhelyzettől eltérő hosszú, éneklő jellegű, pl. *piipiipiipi*. Ezek lejegyzésére speciális hangjelölési rendszer, külön erre a célra megállapított jelrendszer kell, amit azonos helyzetben, azonos hangsúllyal előforduló hangoknál alkalmazunk.

A kutatott terület hangtani jelenségeit vizsgálva a déli nyelvjárásterületre jellemző ö-zéssel találkoztunk. Itt az ö-zés valamivel illabialisabb színezetű. Gyakran hallani labialisabbban képzett, zártabb *á* hangot: *hámzsog, csás, gágog, zihál*. Nagyon sok zöngétlen mediát figyeltünk meg, pl. *sipog, sziszög, vartyog*. Ezek helyett sokszor a zöngés hang zöngétlen párját ejtik: *vért yok, rőfök, bö^ük, sziszök*. Előfordulnak nyíltabb *é* hangok is; *ve^ümhes, lehül* stb. Diftongusokat a középső nyelvállású *ó, ő és é* helyén találunk; a nyomatéktalan elemek alig hallhatóak, és záródó jellegűek: *ló^ü, bö^üg, ré^üén, ré^üce* stb.

Úgy gondoljuk, speciális tájatlaszunk inkább az alaktan területén tud majd sok új példával szolgálni (gazdag népi szóképzés és szóragozás).

E rövid tájékoztató befejezéséül kérdőszavak nélkül közöljük a próbagyűjtésből hat falu egy-egy adatközlőjének anyagát a lú dról:

Szentbalázs	Kaposszerdahely	Szenna
1. <i>lud</i>	<i>lud</i>	<i>lud</i>
2. <i>gunár</i>	<i>gunár</i>	<i>gunár</i>

3. <i>tojó^ulud</i>	<i>kolló^uslud</i>	<i>kotyló^uslud</i>
4. <i>kisliba</i>	<i>zsiba</i>	<i>zsiba</i>
5. <i>gágoq</i>	<i>gágok</i>	<i>gágoq</i>
6. <i>zihál</i>	<i>zihál</i>	<i>heppörög</i>
7. <i>gágoq</i>	<i>dadog</i>	<i>tyutyoroq</i>
8. <i>sziszék</i>	<i>gágok</i>	<i>sziszök</i>
9. <i>libuskám bibi</i>	<i>bibicám bibi</i>	<i>popoty popoty</i>
10. <i>ne lud ne</i>	<i>vede, vetki</i>	<i>vaiki ne</i>
11. <i>vadbe vad</i>	<i>vedbe</i>	<i>vadbe</i>
12. <i>típor a gunár</i>	<i>gunaraz</i>	<i>mögünározza</i>

Zselieklislak

1. *lud, liba*
2. *gunár*
3. *tojóslud*
4. *kizsiba*
5. *gágoq*
6. *zihál*
7. *dadog*
8. *sziszök*
9. *popotyikám*
10. *vaiki*
11. *vadbe*
12. *gunároz*

Kaposfő

1. *lut*
2. *gunár*
3. *tojó*
4. *zsiba*
5. *gágoq*
6. *leghül*
7. *gágoq*
8. *sziszög*
9. *bibica*
10. *vetki*
11. *vedbe*
12. *gunaraz*

Töröcske

1. *lud*
2. *gunár*
3. *kotyulóslud*
4. *zsiba*
5. *gágoq*
6. *zihál, pihög*
7. *gágoq, gögicél*
8. *sziszög*
9. *popoty*
10. *vaiki*
11. *vadbe vad*
12. *gügéröz*

BALOGH LAJOS ÉS KIRÁLY LAJOS

SZEMLE

A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között*

4. Irodalmi nyelvünk szókincse. — Szótárírás.

A) Szókincse. — Nagyarányú összefoglaló tanulmányok vizsgálják reformkori nyelvünk szókincsbeli állományát és ennek fejlődését tárgykörök szerint: FÁBIÁN PÁL, A gazdasági élet nyelve: Nyelvünk a reformkorban 165—226. KOVALOVSKY MIKLÓS, Tudományos nyelvünk: i. h. 227—312. TERESTYÉNI FERENC, Az állami élet nyelve: i. h. 83—164. Ezek ugyan nem kizárólag a szókincessel foglalkoznak, mégis legalapvetőbb szempontjaiknál és a bennük közölt anyagnál fogva itt tartjuk számon őket. — Témájánál fogva itt említhető, bár korban nagyobb területet fog át VÉRTES EDIT dolgozata: Matematikai szaknyelvünk nemzeti jellege: Pais-Eml. 398—402. — Itt a helye ZSOLDOS JENŐ cikkeinek is: Szótörténeti adatok a reformkor nyelvéhez: MNy. LV, 232—8; Munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvében: Nyr. LXXX, 417—24; Munkásosztály: Nyr. LXXXI, 19—38; Adalékok *proletár* szavunk történetéhez: Nyr. LXXXIII, 1—17. — Ugyancsak ZSOLDOS JENŐTől említhetjük még: 1848 napisajtója: Nyr. LXXII, 164—6, s mellette TERESTYÉNI FERENCtől ezeket: Kossuth, az újságíró: MNy. XLVIII, 31—45, Az újságírás nyelve 1848-ban: MNy. L, 136—42. — A tanácsköztársaság korának nyelvi neologizmusaival foglalkozik BALOGH LAJOS ÉS KIRÁLY LAJOS: MNy. LV, 391—7.

*L. MNy. LVI, 406—14.

A szókincs bővítésének kérdésköréből még néhány dolgot említhetünk. A neologizmusok kérdésével elvi szempontból is foglalkozik TERESTYÉNI FERENC: MNy. LI, 297—302, 463—8. — Szókincsünk gazdagításáról népszerű ismertetést ad KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyelvművelő 58—70, Iskolai nyelvművelő 69—83. Ide vonjuk e népszerű kiadványnak egy másik cikkét, amelyben T. LOVAS RÓZSA a költői szókincsnek „prózai” elemekkel való bővüléséről szól: 363—72, illetőleg 354—63. — Szépirodalmi művekbe bekerült argó szóközlővívé válását vizsgálja ZOLNAI BÉLA: Pais-Eml. 511—7.

Egyes szavak irodalmi nyelvi útjának bemutatása, irodalmi nyelvi adatolása: *darvadoz* (MÉSZÖLY GEDEON: Nyelv és Irodalom I, 7—15, 30—1); *donog* (GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXX, 329—30; R. HUTÁS MAGDOLNA: Nyr. LXXXI, 495); *hars, harsas, szétharsan* (RUBINYI MÓZES: Nyr. LXXIII, 159—60; KÁLMÁN BÉLA: i. h. 248; FÖLDESSY GYULA: i. h. 312; TOMPA JÓZSEF: MNy. XLV, 125—32); *hullám* (MÉSZÖLY GEDEON: MNy. XLVI, 314—7; TOMPA JÓZSEF: MNy. XLVII, 234—40); *róna* (MÉSZÖLY GEDEON: Nyr. LXXV, 254—6; uő.: Nyelv és irodalom I, 15—31); *stílus—stíl—stílus* (R. HUTÁS MAGDOLNA: MNy. LIV, 311—8).

B) Szótárírás. — Irodalmi nyelvünk vizsgálatának szempontjából nagy fontosságuk van egyfelől a szótárirodalom múltjára vonatkozó kutatásoknak, másfelől a múltbeli és jelenbeli irodalmi nyelvi szókincs anyagát feltáró szótárak készítésének.

A magyar szótárirodalom történetének jelentős korszakát tekinti át GÁLDI LÁSZLÓnak fentebb már említett munkája: „A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” (1957.). A mű jelentőségét irodalmi nyelvünk múltjának tanulmányozása szempontjából is méltatták az értekezés opponensei közül PAIS DEZSŐ és BÁRCZI GÉZA a kiadvány függelékében (507 kk., illetőleg 515 kk.) s a könyv ismertetője, SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXXII, 386—90. GÁLDI kisebb dolgozatai e kérdéskörből: A Kisdud Szó-tár első „bővítése”: Pais-Eml. 45—50; Verseggy, a szótáríró: Nyr. LXXXI, 261—75; Az akadémiai Értelmező Szótár első terve: Nyr. LXXXI, 86—91. — „Egy elfeledett reformkori szakszótár” címen VÉRTES O. AUGUSZTA ír PÓLYA JÓZSEF természetrajzi szakszótáráról: MNy. LV, 87—95.

Irodalmi nyelvünk szókincsének vizsgálata szempontjából felbecsülhetetlen jelentőségűek az áttekinített időszakban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében újonnan megszervezett, illetőleg új formában folytatott szótári munkálatok. Akadémiai előadás e tárgykörből: ORSZÁGH LÁSZLÓ, A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései: I. OK. VI, 117—33. Az előadáshoz hozzászólók közül GÁLDI LÁSZLÓ (i. h. 139—46) hangsúlyozta a szótárkészítés jelentőségét az irodalmi nyelv kutatásának szempontjából. „A magyar nyelv értelmező szótár”-nak munkálatai során próbafüzetek, tájékoztatók (ORSZÁGH LÁSZLÓ: Nyr. LXXVII, 387—407; IMRE SAMU: Anyanyelvünk az iskolában I, 118—9), mutatványok (MNy. L, 225—33; Nyr. LXXIX, 81—7) jelentek meg, ez utóbbiakkal kapcsolatban vitaanyag is került a nyilvánosság elé: Nyr. LXXX, 93—100, 227—37, 355—66. A készülő szótár első kötete 1959 őszén látott napvilágot; azóta megjelent már a következő kötet is. A mű megfelel a hozzá fűzött reményeknek. — Irodalmi nyelvünk teljes szókincsének feldolgozása a készülő akadémiai nagyszótár feladata. Ennek munkálatairól is kaptunk tájékoztatót (GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXVII, 408—14, Nyelvművelő 337—43), s mutatványul három szócikk anyaga jelent meg (I. OK. XI, 151—72 és XIII, 329—53).

A Nyelvőr 1948-ban közzétett szemelvényeket néhai VISKI KÁROLY kéziratossá Arany-szótárából: LXXII, 28—30, 70—4. Egyébként írói szótárak szükségére az áttekinített időszakban először FÖLDESSY GYULA mutatott rá (Nyr. LXXIV, 128—33), különösen Petőfi és Ady költői szókincsét feltáró munkákat hiányolva. Azóta a következő szótárak készülését szerettünk tudomásra: Petőfi-szótár. Munkálatai a MTA Nyelvtudományi Intézetében folynak. Mutatványt tett közzé GÁLDI LÁSZLÓ: MNy. LIV,

322—33. — Jókai-szó- és szólistár: GODA GÁBOR kísérlete: Nyr. LXXV, 321—4 (a munka későbbi alakulásáról nem tudunk). — Juhász Gyula költői nyelvének feldolgozásával BENKŐ LÁSZLÓ foglalkozik. Eddig a munka tervezete jelent meg (a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1957.), s egy próbacikk a *bús* szóról (Nyr. LXXXII, 351—7). Hozzászólások a tervezethez és a mutatóványhoz: WACHA IMRE: Nyr. LXXXII, 246—8; GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXXIII, 205—9. — József Attila-szótárát készíti WACHA IMRE, mutatóvány: Nyr. LXXXIII, 274—88.

Rokonértelmű szavak szótárának készítéséről nincsenek híreink. E területen némi előmunkálatokat jelenthetnek BALASSA LÁSZLÓ kezdeményei: Néhány érdekesebb rokon-szavunk az alvást jelentő igék köréből: Pais-Eml. 167—9; A *hajnalodik* ige rokon szavai és a hajnal irodalmi ábrázolása: Nyr. LXXXI, 205—22; Garmada. Rokon értelmű szó-csoportok és írói kifejezésformák. 1958. Az utóbbit ismerteti, bírálja O. NAGY GÁBOR: Nyr. LXXXIII, 126—9.

Itt említjük meg még azt a javaslatot, amelyet SZÉPE GYÖRGY (Nyr. LXXXI, 38—44) tett napjainkban rohamosan fejlődő szókincsünk újabb elemeinek szervezett gyűjtésére és nyilvántartására.

5. A beszélt nyelv vizsgálata.

Az elmúlt korok beszélt vagy társalgási nyelvét csak kevéssé és közvetve tudjuk vizsgálni, írott anyag alapján. Mindaddig ezen a téren kevés kezdeményt látunk. Ezek a vizsgálat tárgyának időrendjében a következők:

Bornemisza Péter Elektrájában és prédikációiban kutatja a korabeli társalgási nyelv nyomait KÁROLY SÁNDOR: Iskolai nyelvművelő 381—91. — Egy XVII. századi magyar szerelmes levél szókészletében és fordulataiban Balassi Bálint költői nyelvének az élő beszédben mutatkozó hatását keresi ECKHARDT SÁNDOR: MNy. XLV, 207—9. — Ruzsiczky Éva egy bizonyos rétegnyelvnek a jellemzés céljából történt irodalmi alkalmazását vizsgálja: A polgári szereplők szóhasználata Kazinczy Egmont-fordításában: Nyr. LXXXIII, 141—50. — A nemzeti és a regionális köznyelv viszonya szempontjából érdekes MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT tanulmánya: Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve: Nyr. LXXXII, 170—83. Ehhez kapcsolódik BENKŐ LÁSZLÓ cikke: Vörösmarty és a korabeli színpadi beszéd: Nyr. LXXXIII, 58—63. — A legnagyobb arányú munka e területen T. LOVAS RÓZSÁNAK a reformkor társalgási nyelvéről szóló dolgozata: Nyelvünk a reformkorban 435—96. Megvizsgálja a modern társalgási nyelv kialakulásának kérdéseit, „a szép társalgási szózat”-ot, a vidék társalgási nyelvét s a népi jellegű, realista társalgási nyelv megteremtésére irányuló törekvéseket. — 1848—1849 köznyelvével foglalkozó cikke: GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar köznyelv a szabadságharc korában: Nyr. LXXII, 152—63 (a reformkori kötet megjelenésének elhalasztásakor megjelent írás); ZSOLDOS JENŐ, Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez: Nyr. LXXVII, 37—43 („A forradalom és szabadságharc levelestára” I—II. kötetének anyaga alapján).

6. Kitekintés a szépirodalmi nyelv vizsgálatának területére.

A szépirodalmi művek nyelvének vizsgálata elsősorban stilisztikai vizsgálat. Mint-hogy ezzel önálló kutatási ág foglalkozik, amelynek munkálatairól folyóiratunkban SZATHMÁRI ISTVÁN számolt be (LII, 512—25), nekem nem sok mondanivalóm lehet. SZATHMÁRI szemléjében külön pont a „Stilisztika és irodalmi nyelv” (516). Emellett még a „Stilisztika és irodalomtudomány” című szakaszban (520—3) foglalkozik olyan kérdésekkel, amelyek közül egyet-kettőt itt lehetett volna megbeszélni, ha ő nem tette volna meg ezt.

Az irodalmi nyelven belül a szépirodalmi nyelv kutatási területének körvonalázásakor azt remélhettük, hogy nyelvészek és irodalmárok közös munkaterülete lesz ez, amelyen egymásnak segítve eredményesebben dolgozhatunk. Ebben a vonatkozásban nem minden történt a várákozásnak megfelelően. Kétségtelen, hogy a nyelvészek többet és jobban dolgoznak e téren, s kutatásaik eredményeit az irodalmárok jobban hasznosíthatják, mint a nyelvészek az övékét. Ez bizonyos mértékben természetes is, hiszen a terület jókora részén nem is várhatjuk az irodalomtörténészeketől az eredményeket. S még amit közösen vizsgálhatunk, abban is lényeges különbség van a nyelvész és az irodalomtörténész sajátos szempontjai között, a szempontok fontossági sorrendje között. A szépirodalmi művek nyelvének elemzéséről SZTÁLIN nyelvtudományi cikkeinek megjelenése után elég sok szó esett a Szovjetunióban is, és nálunk is (például TRENCSENYI-WALDAPPEL IMRE, Az irodalmi nyelv és forma kérdései Sztálin nyelvtudományi munkáinak megvilágításában: I. OK. III, 1—43; P. D. KRAJEVSKIJ, A szépirodalmi művek nyelvének elemzéséről: Nyr. LXXVI, 321—6, 420—6; SZÓKE ISTVÁN, Az irodalmi nyelv kérdései a Szovjetunióban: Nyr. LXXVII, 30—7). — Az alapvető szempont az, hogy a szépirodalmi alkotás nyelvét a tartalommal összefüggően kell vizsgálni. Az irodalomtörténészt az irodalmi mű nyelvében elsősorban az érdekli, hogy a tartalomnak mennyiben megfelelő és esztétikailag mennyiben hatásos ez a nyelv. A mű tartalmának kifejezése és az esztétikai hatás szempontjából azok az elemek, amelyek az egységesülő nyelvváltozat vizsgálóját elsősorban érdeklik, majdnem közömbösek. Az esztétikai hatás titka az író, költő tehetsége, ösztönös és tudatos nyelvteremtő és nyelvalakító tevékenysége, nem egyszer éppen az a bátorsága, hogy a megszokottól, a mindennapitól, a szabályostól eltér, hogy áttöri a norma korlátait. Tudnunk kell tehát, hogy mit várhatunk az irodalomtörténészeketől. Sokféle, részben nyelvészeketől kapott szempontot érvényesítő elemzéseket várhatunk, de nem várhatjuk, hogy az író, költő nyelvében azt vizsgálják, ami őket kevésbé érdekli. Úgy gondolom, az irodalomtörténészek szívesebben foglalkoznának az irodalmi művek nyelvi vizsgálatával, ha nem tartanának egy kicsit attól, hogy a nyelvészek a „modern értelemben vett” irodalmi nyelvre, az egységesülő nyelvváltozatra vonatkozó eredményeket kérnek tőlük számon. Nem kérjük és ne kérjük ezt. Ha jó munkát kapunk tőlük, akkor úgy is megtaláljuk benne a nekünk is hasznos tanulságokat, ha ők semmiféle értelemben ki sem eszték, le sem írják az *irodalmi nyelv* kifejezést.

A baj csak ott van, hogy az irodalomtörténészek aránytalanul kevesebbet, nagyon keveset foglalkoznak a nyelvi vizsgálatnak azzal a részével is, amelynek elvégzése pedig sajátosabban az ő feladatuk lenne. PAIS DEZSŐ már többször rámutatott erre (írásban például MNy. L, 131).

Elégedetlenséggel kell megállapítanunk azt is, hogy a budapesti egyetemen egy időben szinte divatosá váló „irodalmi nyelv” tárgykörből választott dolgozatok közt aránylag nagyon kevés a megfelelő színvonalú. A tárgykör címkéje mögött nem egyszer olyan irományt találhattunk, amely sem a nyelvészet, sem az irodalomtörténet számára nem mond semmit. A témák népszerűsítése helyett fontosabb feladat annak az elősegítése, hogy a dolgozatok az irodalmi nyelvre vonatkozó kutatás korszerű követelményeinek megfelelőjenek, legyen bennük elődökhöz, kortársakhoz, a kialakuló vagy kialakult egységes nyelvváltozathoz való viszonyítás.

Végül néhány munkát említek a SZATHMÁRI szemléje óta megjelent termés legjavából, egyszersmind példaként állítva ezeket az irodalmi nyelv iránt érdeklődő, irodalom és nyelvészet határterületeit kedvelő legújabb generáció élé: KLANICZAY TIBOR, A magyar reformáció irodalma: IrtörtK. LXI, 12—47. — SZILÁGYI FERENC, Csokonai költői szókinéséről: IrNyDolg. 67—130. — HORVÁTH JÁNOS, Berzsenyi költői nyelvéhez: MNy. LV, 1—7. — JELENITS ISTVÁN, Próza és vers Katona drámai nyelvében: Irtört. 1957: 365—72. — T. LOVAS RÓZSA, A Bánk-bán költői képei: IrNyDolg. 171—224. — TERESTYÉNT

FERENC, Tájí eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban: MNy. LV, 226—31. — TÓTH DEZSŐ, Vörösmarty Mihály. 1957., több helyen elszórtan, pl. 78 kk., 213 kk. — KERESZTURY DEZSŐ, Költemények magyarázása: Irtört. 1958: 406—17. — KOVALOVSKY MIKLÓS: A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői: MNy. LIII, 351—68; A magyar szó tudós mestere (Az irodalmi nyelv kérdései Horváth János műveiben): MNy. LIV, 176—81 és MNyTK. 99. sz. 14—9.

7. Mai irodalmi nyelvünk kérdései.

Mai irodalmi nyelvünk és köznyelvünk tanulmányozásának, ápolásának, fejlődésének, illetőleg fejlesztésének kérdései a nyelvművelés területére vezetnek. Itt csak futó pillantást vehetünk ezekre.

A nyelvművelés kérdéseivel foglalkozó kiadványokban a helyességi normát megillető figyelemben részesül az irodalmi nyelv. Jelentős termékei az időszak nyelvművelő munkájának: Az 1951 decemberében megrendezett nyelvművelő ankét anyaga: LŐRINCZE LAJOS előadása a nyelvművelés elvi kérdéseiről és számos hozzászólás: I. OK. II, 399—449; LŐRINCZE LAJOS, Nyelv és élet (1953.); LŐRINCZE szerkesztésében a következő kötetek: Nyelvművelésünk főbb kérdései (1953.), Nyelvművelő (1956.), az utóbbi bővített változatban: Iskolai nyelvművelő (1959.).

Legtöbb történt a mai szépirodalmi nyelv művelése, ápolása területén. Szépiróink már a felszabadulás utáni első években kapcsolatot teremtettek a nyelvészekkel, főleg a Magyar Nyelvőrrel, közös nyelvművelő bizottság is alakult (DÉRY TIBOR: Nyr. LXX, 117—9). Az együttműködésnek azóta is többször láthattuk jeleit. Rámutattak például az írók a műfordítási segédeszközök fogyatékosságaira, szakemberek támogatását kérték az irodalmi nyelv „egészséges tágitása”-hoz (NÉMETH LÁSZLÓ: Csillag 1953: 395). Az 1950—1951-ben a tájnyelvi elemek szépirodalmi alkalmazásáról a Csillagban és a Nyelvőrben lefolyt viták tanulságai közismertek (vö.: SZATHMÁRI ISTVÁN szemléje: MNy. LII, 517). Helyesnek látjuk, ahogyan a Nyelvőr rendszeresen foglalkozik mai szépirodalmi művek nyelvének a bírálatával, a költői szókincsbe újonnan bekerülő elemekkel. Néha a szigorra is szükség van. Részletekre nem térhetek ki, csupán két cikkre utalok még, mint tárgyunk szempontjából különösen érdekesekre: TOMPA JÓZSEF, A külön szépiírói helyesírás néhány kérdéséről: Nyr. LXXIX, 69—80; LŐRINCZE LAJOS, Az íráskép mint kifejező eszköz: Nyr. LXXXIII, 377—86 (az *ereggy*-féle szépiírói alakok kérdése).

Mai irodalmi és köznyelvünk vizsgálatának vannak elhanyagoltabb területei is. Nem sok történt például újságírásunk nyelvének bírálata, csiszolása terén (BEKE ÖDÖN: Nyr. LXXVII, 364—70). Kevés figyelemben részesülnek azok a mozzanatok, amelyek az egyes nyelvjárásoknak a köznyelv irányába való fejlődését mutatják. TÖRÖK GÁBOR egy középpalcé falu tanulóifjúságának nyelvét vizsgálta e szempontból: A nyelvjárások köznyelvűsödésének hangtanához: Magyar hangtani dolgozatok. 1958. NytudÉrt. 17. sz. 101—4. Ugyancsak ő foglalkozott helyesírási hibák vizsgálata alapján a köznyelvi kiejtés néhány kérdésével, figyelemztetett az „irodalmi kiejtés” rendszeres tanításának szükségére (Nyr. LXXXII, 333—41). Tájnyelven beszélő tanulók anyanyelvi oktatásával kapcsolatos kérdésekről is kevés szó esett (Anyanyelvünk az iskolában I, 14—6, 49—52, 81).

8. Más nemzetek irodalmi nyelve.

E pontban nem vehetjük számba az egyes idegen nyelvek hazai tanulmányozásának anyagából esetleg ide vonható eredményeket. Csupán a népszerűbb, tájékoztató jellegű közleményeket soroljuk fel. Némelyik közülük a mi irodalmi nyelvünk vizsgálatának területén felmerült problémákkal összefüggésben keletkezett: LAKÓ GYÖRGY, A kis szovjetnépek irodalmi nyelvéről és szótárairól: Nyr. LXXV, 415—20. — KÁLMÁN BÉLA, A finn és észt nyelvújítás: MNy. XLIV, 11—7. A finn irodalmi nyelv történetéről rövid

tájékoztató található PAPP ISTVÁN „Finn nyelvtan”-ában (1957. 5—6). — LAURI HAKULINEN: Nyr. LXXXI, 82—6 a finn nyelvtudományi munkálatokról beszámolva közli, hogy a régi finn irodalmi nyelv szótára, amelyet már 1896-ban terveztek, napjainkban van elkészülőben. — HERCZEG GYULA, Irodalmi nyelv és nyelvjárás Olaszországban: Nyr. LXXVI, 182—9. — DOMOKOS SÁMUEL, A tájszavak használata a román irodalmi nyelvben: Nyr. LXXV, 264—8 (a kérdésről a miénkhez hasonló vita zajlott le). — TAMÁS LAJOS, A román irodalmi nyelv eredetének kérdéséhez: FilKözl. III, 415—26. TAMÁS a különféle vélemények közül azt fogadja el, amely szerint a román irodalmi nyelv a miénkhez hasonlóan: több nyelvjárás ötvöződéssel alakult ki. — Az irodalmi nyelvvel foglalkozó és a nyelvművelő munkálatok egymással szorosan összekapcsolva folynak a prágai Cseh Nyelvi Intézetben (SULÁN BÉLA: MNy. XLVI, 43—4). — KRAMMER JENŐ „Irodalmi nyelv és nyelvjárások” címen a svájci német nyelvművelés kérdéseiről tájékoztat: Nyr. LXXXIII, 387—99.

III.

Szemlém bevezető részében az új tudományág területén elért eredményeket már értékeltem. Sok jó munkát tud a magyar irodalmi nyelv vizsgálatával foglalkozó kutatógárda felmutatni. Mégis úgy érezzük, hogy valami nincsen rendben. Már az egyes szakaszok arányaiból is sejthető, hogy melyik az a pont, amelyre vissza kell térnünk. A terminológia kérdése az. Több tisztázatlan részletkérdés is akadna ezen belül, most azonban csak azzal a legfontosabbal foglalkozhatunk, amelynek rendezése minden továbbiak a feltétele.

Volt és van ugyan vita egyes terminusok használatáról, sőt ezeknek — bizonyára többünk szerint — a szükségesnél nagyobb fontosságot tulajdonítanak a szakemberek szűkebb körében. Nem biztat például eléggé hasznosítható eredményekkel annak a megvitatása, hogy az egységesülés korai szakaszaiban lassan formálódó „nyelvi eszmény”-féle mikor válik annyira konkrétá, az ehhez való igazodás annyira tudatossá, hogy *normá*-ról beszélhessünk. Az, ha e szóhasználatot rugalmasabban nézzük, nem kezeljük feszes szigorral, nem árthat a kitűnő színvonalon megindult kutatásnak. Mint ahogy az sem ártott, hogy végeredményben nem döntöttünk abban az eleinte fontosnak vélt kérdésben, hogy az egységesülő nyelvváltozatot lassú alakulásának mely pontjától, a kialakultságnak mely fokától kezdve illethetjük külön névvel. Az alapvető kérdés viszont, hogy megfelel-e ez a név, amelyet alkalmazunk, alapos és sokoldalú megvitatásban még nem részesült. Tehát az *irodalmi nyelv* kifejezést kell közelebről megvizsgálunk.

Nem követünk el kegyeletsértést MÉSZÖLY GEDEONnal szemben, sem PAIS DEZSŐ megnyilatkozásainak jelentőségét nem kisebbítjük, ha igyekszünk náluk tárgyilagosabban megítélni a közöttük kialakult vita tárgyát és okait. MÉSZÖLY nem volt igazságos, amikor egy terminológiai különbség miatt „eltévesztett út”-nak minősítette PAIS vizsgálódásainak vonalát, még ha a különbség a legalapvetőbb terminust illetően állt is fenn kettőjük szóhasználatában. A kérdésre több visszatérve MÉSZÖLY közelíteni próbálta egymáshoz a két álláspontot, s ezzel éppen nem tapintott rá a lényegre. PAIS a vita legutóbbi mozzanatában némi bizonytalansággal már rámutatott erre: tudniillik hogy MÉSZÖLY az *irodalmi nyelv* kifejezést a szépirodalom, a költészet nyelvére vonatkoztatja, az egységesség szempontját pedig talán fel sem veti. PAIS DEZSŐ ezt az azonosítást az *irodalmi nyelv* és a *(szép)irodalom nyelve* között határozottan elutasítja. Annyiban igaza van, hogy a két fogalom okvetlenül megkülönböztetendő. Én úgy látom azonban, hogy bármennyire is megszilárdulóban van a jelenlegi terminológia, foglalkoznunk kell a MÉSZÖLY-féle szóhasználattal. Nem két tudós ellentétével van dolgunk. A szakemberek szűkebb csoportjának és a szélesebb köröknek a szóhasználatára került szembe egymással. Szakembereken is csak a nyelvészek tekintélyesebb csoportját érthetjük, hiszen az irodalomtörténezekekről

fentebb láttuk, hogy a kifejezést többféle értelemben is használják. Nem lehet közömbös számunkra, hogy például HORVÁTH JÁNOS is az irodalom nyelvének megjelölésére él vele.

Nincs mód arra, hogy e szemle keretében részletesen foglalkozzunk az *irodalmi nyelv* kifejezés történetével. Röviden a következőket mondhatjuk.

Az irodalmi alkotások nyelvével korábban foglalkoztak a kutatók — elsősorban az irodalomtörténészek —, mint amióta a nyelv függőleges tagozódásával, a rétegnyelvekkel, a nemzeti nyelv fő változataival a nyelvészek foglalkoznak. E kutatók vizsgálatuk tárgyát — ha nem egy műnek vagy egy írónak a nyelvéről volt szó — *irodalmi nyelv*-nek nevezték. Nem láttak okot arra, hogy a régebbi korok irodalmi alkotásainak nyelvét más-képpen nevezzék, mint az újabbakét. A régebbi alkotások nyelvét nem azért nevezték *irodalmi nyelv*-nek, mintha a régi korok nyelvét egységesnek gondolták volna, mint ahogy az újabbakét sem azért nevezték így, mert egységesült nyelvváltozatot figyeltek meg benne. Ők nem azt vizsgálták, hogy egységes-e az alkotások nyelve. Számukra a nyelv irodalmi voltát egyszerűen a nyelv irodalmi alkalmazása jelentette. Ezenkívül legfeljebb még a művészi hatáskeltésre való alkalmasság lehetett szempont előttük. Ennek a szóhasználatnak világos, félreérthetetlen, tagadhatatlanul jogos és szilárd alapja van. S ami nem lényegtelen: vannak nagyon erős nyelvi gyökerei. Az egyik az, hogy a főnévi birtokos jelzős és az annak megfelelő *-i* képzős melléknévi minősítő jelzős szerkezet azonos értelemben is alkalmazható, a másik pedig, hogy az *irodalom*, *irodalmi* szavak leggyakrabban 'szépirodalom', 'szépirodalmi' értelemben szerepelnek beszédünkben.

A magyarázatra nem szoruló *irodalmi nyelv* kifejezés tehát 'az irodalom nyelve', 'a szépirodalmi alkotások nyelve' értelemmel került be a köztudatba, jóval korábban, mielőtt a különféle nyelvrétegekre a nyelvészek figyelme ráirányult. S az, hogy nagyjából zavartalanul ezzel az értelemmel él ott ma is, annak a természetes következménye, hogy sokkal több ember olvassa, ismeri az irodalmi alkotásokat, gondolkodik és beszél nyelvük szépségeiről is, mint ahányan ismereteket szerezhettek a nyelvi tagozódásra vonatkozóan.

Az egységesség kritériumát az irodalmi nyelvvel kapcsolatban a rétegnyelvi változatok vizsgálói kezdték hangoztatni. A modern időkben jelentkező, viszonylag egységes, normaként érvényesülő nyelvváltozat fő megtestesítőjét az egykorú irodalom nyelvében látták. Így természetesen alkalmazhatták a nyelvváltozat jelölésében az *irodalmi* jelzőt. Méginkább megtörténhetett ez azért, mivel az ilyen elnevezésre mintát láthattak más nyelvekben is. Így történt, hogy a korábban más értelemben megszokott *irodalmi nyelv* új jelentésekkel gazdagodott, jelenthette már 'az irodalom egységes nyelve' fogalmat is, sőt ettől is eltérve 'az egy nyelven beszélő közösség nyelvi változatait kiegyenlítő, normaként érvényesülő nyelvváltozat' fogalmát.

Az *irodalmi nyelv* többértelműsége a rétegnyelvekre vonatkozó kutatások fejletlenebb korszakában kevésbé lehetett zavaró. A kutatások fejlődésével, a külön tudományág kialakulásával azonban egyre világosabbá vált, hogy a fogalmak kellő tisztázása, a munka eredményes folytatása érdekében félreérthetetlenül meg kell különböztetnünk, s ennek megfelelően külön névvel kell megjelölnünk az egységesülő nyelvtípust és a szépirodalmi alkotások nyelvét. S a tisztázás során az történt, hogy az *irodalmi nyelv* nevet nem az irodalom nyelve kapta, hanem a századokig tartó fokozatos egységesüléssel kialakult nyelvváltozat. Ez nyilvánvalóan azért történhetett így, mert a nyelvészek szóhasználatában már gyakrabban szerepelt a kifejezés ebben az utóbbi értelemben. Szerintem mégis az lett volna célszerű, ha a vizsgálat tárgyává újonnan tett fogalom kapott volna új, a lényegre jobban rátapintó nevet, olyat, amelyik a fogalmak összezavarásának a lehetőségét kizárja. Így az *irodalmi nyelv* kifejezésnek egy szűkebb kör szóhasználatában időlegesen fennálló többértelműsége megfelelő irányban kiküszöbölődött volna. Azzal azonban, hogy az *irodalmi nyelv* kifejezést az újabb jelentésre foglaltuk le, a fogalomzavaró többértelműséget nem lehetett megszüntetni, mivel a régebbi jelentés előbb és

közismertebb ennél. Jelenleg a kifejezés alkalmazásában állandó körülírásokra, magyarázkodásokra vagyunk utalva. Pedig sokszor a körülírással is ellenkező célt érünk el, mint kellene. Például az *egységes irodalmi nyelv*-féle megjelölés már magában foglalja, hogy az irodalmi nyelv lehet nem egységes is, hogy irodalmi nyelv az irodalomnak nem egységes nyelve is: az egységesülés előtt vagy az egységesülés kezdeti szakaszaiban keletkezett irodalmi alkotások nyelve.

E név használatán kívül még más mozzanatokat is említhetünk, amelyek nem kedveznek a fogalmak tisztázásának.

A szépirodalom nyelvének helyét az új, modern értelemben vett irodalmi nyelven belül jelölték meg a kutatók, az irodalmi nyelv legmagasabb szintű változatát látva benne. Márpedig minél világosabban látjuk a két fogalom különbségét, annál inkább észre kell vennünk, hogy az írók vagy irodalmi alkotások nyelve, az irodalom nyelve nem szorítható sem időben, sem az idő egy bizonyos pontján (például ma) a viszonylag egységes nyelvváltozat fogalmának keretei közé. PAIS DEZSŐ helyesen utal arra, hogy az egyes írók, költők nyelve nem csupán irodalmi nyelv, hanem az íróé, költőé is, nyelvjárású és egyéni elemekkel. Ez azonban arra figyelmeztet, hogy — bár az irodalmi alkotás nyelvét vizsgálhatjuk az egységes nyelvváltozat szemszögéből is — ez a nyelv nem helyezhető el a fogalmak rendszerében az egységes nyelvváltozat kategóriáján belül. A szépirodalom nyelve nem rétegyelv, nem nyelvtípus.

A szépirodalmi művek nyelvével kapcsolatban baj van az „irodalmi nyelv” — „nem irodalmi nyelv” korhatár körül is. Kétségtelen, hogy az újabb szépirodalmi alkotások nyelvének vizsgálatában számos olyan szempontot érvényesítünk, amelyeket a régebbi alkotások elemzésében is érvényesíteni lehet. Ha a vizsgálat szempontjai egyeznek, akkor miért vizsgálunk az egyik esetben irodalmi nyelvet, a másikban pedig nem azt? Vagy ha úgy gondoljuk, hogy az egységes nyelvtípus kialakulását megelőzően létrejött alkotások nyelvében csak olyan költőiség, irodalmiasság van, amelynek vizsgálata a stilisztika feladata, akkor az újabb alkotások stilisztikai vizsgálata se tartozzék az irodalmi nyelv kutatásának területére.

Bizonyos mértékig zavaró az *irodalmi nyelv és stílus* kifejezés is. Mert ha szépirodalmi stílusra utalunk a *stílus* szóval — s rendszerint arra szoktunk utalni vele, nem a köznyelvre —, akkor a kifejezésben a jelző más jelentésben áll az első jelzett szóra vonatkoztatva, más jelentésben a másodikra vonatkoztatva, mégpedig e másodikkal kapcsolatban éppen a tőlünk hibáztatott 'szépirodalmi, költői' értelemben szerepel.

Nem folytatom.

A szemle első szakaszában ismertetett szóhasználati különbségeket számba véve úgy gondolom, nem én vagyok az egyedüli, aki szerint érdemes lenne alaposan megvizsgálni az új tudományág megszilárdulóban levő terminológiáját, s ha szükségesnek látszik, változtatni rajta. Én a változtatás mellett szavaznék.

Véleményem szerint annak érdekében, hogy a fogalomzavar lehetősége megszűnjék, a viszonylag egységes nyelvváltozatot félreérthetetlen és találóbb névvel kellene megjelölnünk. Nevezhetnénk például *nemzeti köznyelv*-nek, persze ebben a *köznyelv* nem 'beszélt nyelv'-et jelentene, hanem a közösség számára egységes, normálul szolgáló nyelvet, a *nemzeti* pedig a *regionális* ellentéte kívánna lenni. Az *irodalmi nyelv* kifejezést illetően pedig visszatérhetnénk a HORVÁTH JÁNOS, MÉSZÖLY GEDEON-féle szóhasználatához. Azt hiszem, ezen az alapon könnyebben lehetne a további részletekben rendet teremteni.

Tudom, hogy a szakkifejezések kérdésében való javaslatétel elsősorban azoknak a joga, akik az illető munkaterületen jelentős kutatásokkal gazdagították az eredményeket, nem pedig olyan valakié, aki a kutatások eredményeit egy ismertetés keretében mérlegeli. Mégis szükségesnek látom, hogy felhívjam a nálam hivatottabbak és illetékebbek figyelmét arra: a tudományág művelésének nem tesz jó szolgálatot, ha lényegés

fogalom jelölésére olyan kifejezést alkalmazunk, amely a nyelvközösség szélesebb rétegeinek szóhasználatában más jelentéssel él. Ma, amikor a tudományok művelői kilépnek szakmai elzárkózottságukból, kapcsolatot teremtenek más tudományok művelőivel, s kutatásuk eredményeit népszerűsítve hozzájárulnak a szélesebb körök műveltségének emeléséhez, különösen fontos szempont ez. Az *irodalmi nyelv* = az *irodalom nyelve* azonosításnak olyan régi és olyan mély gyökerei vannak a magyar anyanyelvű közösség különböző műveltségű rétegeiben, hogy ezeknek a kiirtásához képest nagyon könnyen megváltoztatható az a nyelvészek számára szilárdnak tetsző szóhasználat, amit ma szaknyelvünkben találhatunk. Tudom, hogy vannak nehézségek; hogy a terminológia alkalmazásában fontos a következetesség, hogy vannak külföldi analógiák stb. Látom a nehézségeket én is. De a jelenlegi zavart is látom, s ezért azt mondom: ne féljünk a változtatástól. Egyszerűbb dolog azoknak a szóhasználatán változtatni, akik a fogalmakat tisztán látják, és célzerű is a változtatás, ha a fogalmak lényegére rátapintó kifejezések irányában történik.

HEXENDORF EDIT

Pótlás a helyesírási szemléhez*

Bibliográfiai munkák készítése mindig magában rejti azt a veszélyt, hogy — a szerző minden igyekezte ellenére — olykor még fontos cikkek is kimaradnak. Velem is ez történt: két lényeges tanulmány nem szerepel a tőlem készített helyesírási szemlében. — Az egyik ERDŐDI JÓZSEF munkája: „Orosz szavak (tulajdonnevek) magyar átírása” (Nyr. LXXIII, 320—31). E cikkében ERDŐDI a felszabadulás után elsőként foglalkozott az orosz átírás problematikájával, s tett a megoldásra javaslatokat. — A másik DEME LÁSZLÓ helyesírástörténeti fejtegetése, amely „Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások” című dolgozatának első fejezeteként jelent meg a „Nyelvünk a reformkorban” kötetben (30—46). Az akadémiai helyesírás előzményeinek felderítése és elveinek kikristályosodása szempontjából DEME fejtegetései iránymutatóak a későbbi kutatások számára.

FÁBIÁN PÁL

KÜLÖNFÉLÉK

Németh Gyula hetven éves

A ma is fiatalos munkaerőjű nagy tudóst a Magyar Nyelv munkatársai és olvasói tisztelettel és szeretettel köszöntik hetvenedik születése napja alkalmából.

Németh Gyula tudományos pályafutása töretlenül emelkedett és emelkedik egyre a magyar és a nemzetközi tudomány dicsőségére. Egészen fiatalon lett egyetemi tanár; már fiatal korában módja volt tanulmányutakat tenni a Kaukázusban, a csuvasok közt, a Balkánon, Törökországban. Mint egyetemi tanár hosszú és eredményes munkát végzett ezen a nem-tanári szakon, és nemzetközileg is jelentős tudós-gárdát nevelt föl. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ma szinte minden valamire való turkológusunk, sőt orientalistánk egy jó része is Németh Gyula tanítványa.

A megérdemelt tudományos elismerésben is volt része, viszonylag korán akadémikus lett, a nyelvészek közül elsőnek kapta a Kossuth-díjat. Az egyetemi és tudó-

* L. MNy, LVI, 121—34.

mányos közeletből is kivette és kiveszi részét, évekig volt a budapesti egyetem bölcsészettudományi karának dékánja, majd az egyetem rektora, a MTA Nyelvtudományi Intézetének pedig majd egy évtizede igazgatója.

Németh Gyula elsősorban turkológus. Turkológiai adatközlései, tanulmányai több hazai és külföldi folyóiratban láttak napvilágot. Mivel ezek szakterületemtől távol esnek, nem érzem magamat hivatottnak arra, hogy részletesen ismertessem őket. Csak néhányat említek közülük: Kumük és balkár szójegyzék (KSz. XII.); Proben der Kumükischen Volksdichtung (uo. és XIII.); Die langen Vokale im Jakutischen (KSz. XV.). A tudomány és gyakorlati felhasználása kapcsolódik a Sammlung Göschen kiadásában megjelent rövid gyakorlati nyelvkönyvekben: Türkische Grammatik és Türkisches Lesebuch mit Glossar. Mindkettő 1916-ban jelent meg. Bulgáriában gyűjtött viddini török szövegei még kiadatlanok.

Mint turkológust, Németh Gyulát elsősorban a turkológia magyar vonatkozásai érdeklik. Így munkássága közelről érinti a magyar nyelvtudományt is. SEBESTYÉN GYULA és ő emelte a kuriózumból tudományos szintre a magyar rovásírás tanulmányozását (A régi magyar írás eredete: NyK. XLV. és A magyar rovásírás: MNyK. II/2.). Nagy része volt a nagyszentmiklósi kincsfeliratok megfejtésében (MNy. XXVIII.). Szerencsés kézzel fedezte fel, és iranisták bevonásával fejtette meg az egyetlen fennmaradt magyarországi jász szójegyzéket (MTA. I. OK. XII.) a legutóbbi években.

Nagyszabású munkája, „A honfoglaló magyarság kialakulása” 1930-ban jelent meg. Őstörténetünk egyik legfontosabb összefoglalása ma is ez a könyv. Ha vitatottak is egyes részeredményei, ha egynémely részlete az elmúlt három évtized óta el is avult, ha a török elemek hatását a magyarságra néhol el is túlozza, mégis az első nagyszabású összefoglalása a magyarság honfoglalás előtti életének és történetének. Méltán csatlakozhatunk az egyik ismertetés szavaihoz: „Németh Gyula munkája nemcsak tartalmilag foglalja össze egységes képbe a magyar őstörténet eredményeit, hanem előadásában és módszerében is mintául szolgálhat az őstörténeti eredmények feldolgozásának. Az őstörténeti kutatás szinte kiköveteli ezt az egyszerű, minden színézést, vagy más komplikáltságot kerülő módszert, melyet Németh Gyula a magyar előidők fölfedésében alkalmaz.” (BIBÓ: NéNy. III, 29.) „A tudós értékét nem csupán valamely kérdés, vagy kérdések tisztázása tekintetében elért eredményei határozzák meg, hanem az is, hogy ez eredmények által milyen új lehetőségeket nyit valamely tudomány, vagy a vele kapcsolatos más tudományok számára.” (I. h. 38.) — A Népünk és Nyelvünk című folyóirat későbbi évfolyamaiban a művel kapcsolatban általában értetlen, nagymértékben tendenciózus, igen éles, személyeskedő hangú vitacikkek jelentek meg. Ha a vita durva hangnemét sajnálhatjuk is, az mindenesetre a könyv érdeme, hogy a vitát megindítva őstörténetünk sok részletkérdése a vita hevében az eddigénél jobban tisztázódott.

Németh Gyula legkedvesebb kutatási területe — talán mert maga is a Nagykun-ságból származik — az Árpád-kori hazai török törzsek, népek nyelve és története. Az ide vonatkozó sok cikk közül csak hármat említek meg. Az egyik egy bizonyos mértékben népszerű, de a tudomány akkori eredményein alapuló jó összefoglalás, amely ma is szinte minden részletében helytálló: „Árpád-kori törökjeink” (NéNy. III, 169 kk.). Ebben a cikkében összegezi a besenyők, úzok és kunok nyelvéről, nyelvemlékeiről és hazai történetéről való ismereteinket, megtoldva saját gazdag kutatásainak eredményeivel. Egy rövid, de mintaszerű cikkben tisztázza nyelvünk török jövevényszavainak középső, úgynevezett besenyő—kun rétegét, amelyet elég nehéz részben a honfoglalás előtti, másrészt az oszmán-török rétegtől elkülöníteni: „Török jövevényszavaink középső rétege” (MNy. XVII, 22 kk.). Saját korábbi felfogását helyesbitve meggyőzően fejt ki a kunok *qun, quman* nevének eredetét (KCSa. III, 93). A kunokat az orosz források *polovci*, a németek *valwe*, az örmények *charies* néven emlegetik. Mindegyik említett nyelvben az idézett szó jelentése

'fakó, sápadt, viaszsárga', az örmény szó még annyit is jelent: 'szőke'. A török és mongol nyelvekből a *kun* nevet is meg lehet kifogástalanul magyarázni a *qu*- 'falb, bleich' melléknévből. A kunok nevének ez a színjelentése azonban nem a kunok szőke hajszínére vonatkozhatott, mint egyesek hitték, mert a szőkeség nem bizonyítható és nem is valószínű a kunok esetében, hanem a kunok egyik — mongol eredetű — alkotóelemének mongolosan sárga bőre lehetett az elnevezés alapja. Nevüket így a többi török törzstől kapták, később maguk is átvették.

Az említetteken kívül számos magyar köznévi és tulajdonnévi eredetere derítettek fényt Németh Gyula kutatásai. Teljességre nem törekedve sorolok fel ezek közül néhányat: *ürge* (MNy. XII, 24), *özön* (uo. XXVII, 226), *tokhal* (uo. XXXIII, 135), *sólyom*, *karvaly* (uo. XXXIX, 99), *gyón* (BpSz. 1940: 21), *gyarló* (Szily-Eml. 114), keleti eredetű ruhanévek (NyK. L, 321); 14 török eredetű szavunkat magyarázza és fejt meg, többek közt a *kuvasz* és a *szük* szavakat „Török jövevényszók” című cikkében (Melich-Eml. 286), *úr* (Pais-Eml. 358), *tolmács* (AOr. VII, 1), *Karcag* (MNy. XVIII, 125), *Debrecen* (uo. XXI, 273), *Maklár* (uo. XXVII, 145), *Csepel* (uo. XXIX, 11), *Géza* (uo. XXV. 81).

Németh Gyulát sokat foglalkoztatta az altaji nyelvcsalád egyes tagjainak összehasonlítása és maga a nyelvrokonság kérdése. A finnugrisztikának ma is nyitott kérdése a finnugor, illetőleg uráli és a török nyelvek között található szerkezeti, elsősorban mondat-tani egyezés (vö. FOKOS: Magyar Figyelő II—IV. és FUF. XXIV.), másrészt a nem nagy számú, de mégis kétségtelenül török, illetőleg altaji közös elemek a szókincsben. Bonyolítja még a helyzetet, hogy ugyancsak kétségtelen bizonyos fokú egyezés az uráli és az indoeurópai nyelvek szókincsében. Távoli, ősi rokonság van-e az uráli és altaji nyelvek között, vagy csak ősi érintkezés nyomai az egyezések? Egyes tudósok, mint HUNFALVY, BUDENZ, FOKOS, SAUVAGEOT és bizonyos mértékig, de valamivel óvatosabban maga Németh Gyula is hajlik az ősi rokonság föltevésére. Ide vonatkozó néhány cikke: A török—mongol nyelvviszonyhoz (NyK. XLIII, 126); Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolatai (uo. XLVII, 62); A törökség őskora (Berzeviczy-Eml. 158).

Általános nyelvészeti kérdéseket érint „A kevert nyelvrendszer kérdéseihez” című (I. OK. II, 313) érdekes tanulmánya, amelyben az oszmán-török nyelv régebbi állapotát tárgyalja. Az oszmán-törökben ugyanis a török eredetű nyelvtani rendszerre és alapszókincsre ezerszám rakódtak arab—perzsa szókincsbeli elemek. Ez az arab—perzsa szókincs megtartotta különállását, nem illeszkedett, másképp ragozták, mint a török elemeket stb. Ezek az elemek a beszélők tudatában is elkülönültek egymástól.

Nem említettük eddig megemlékezéseit, ismertetéseit, vitacikkeit. Ezek közül kiemelem a szovjet turkológia eredményeit ismertető terjedelmes tanulmányát (I. OK. IV, 105).

Turkológiai tárgyú egyik nemrég megjelent hosszabb dolgozata: „Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához” (I. OK. X, 1), amely a balkáni török nyelvjárásokkal foglalkozik nagyrészt saját anyaga alapján.

Részben magyar irodalomtörténeti vonatkozású Balassi török szövegeinek kritikai kiadása és sajtóságainak ismertetése (AOr. II, 23 és V, 123).

Ez a teljességre nem törekvő rövid szemle is megmutatja azt a széleskörű, különleges értékű munkásságot, amely jubiláló tudósunkat jellemzi. Amint láthatjuk, Németh Gyulát a belső turkológiai kérdésekből is elsősorban a magyar vonatkozások érdeklik. Ezenkívül konkrét anyagon olyan fontos általános nyelvészeti kérdésekkel is foglalkozik, mint a nyelvrokonság és a nyelvéveredés problémája.

További tudományos sikereihez jó egészséget és töretlen munkakedvet kívánunk!

KÁLMÁN BÉLA

Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára*

Lányi-kódex	= LányiK.
Lázár Zelma-kódex	= LázK.
LAZICZIUS GYULA, Általános nyelvészet	= LAZICZIUS, ÁltNyszet.
LAZICZIUS GYULA, A magyar nyelvjárások	= LAZICZIUS, Nyj.
LAZICZIUS GYULA, Fonétika	= LAZICZIUS, Fon.
LESCHKA, STEPHANUS, Elenchus vocabulorum Europaeorum	= LESCHKA
Leuveni Glosszák	= LeuvGl.
Levéltári Közlemények (folyóirat)	= LtK.
LIGETI LAJOS I. (A) magyarság őstörténete	
LIPSZKY, JOHANNES, Repertorium locorum	= LIPSZKY
Lobkovitz-kódex	= LobkK.
LODERECKER, PETRUS, Dictionarivm septem diversarvm lingvarum	= LODERECKER
LÓRINCZE LAJOS, Földrajzineveink élete	= LÓRINCZE, FöldÉl.
LÓRINCZE LAJOS I. még: Iskolai nyelvmuvelő; Nyelvmuvelésünk főbb kérdései; Nyelvmuvelő	
B. LÓRINCZY ÉVA: A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék	= B. LÓRINCZY, KTSz.
LUMTZER, VIKTOR—MELICH, JOHANN, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes	= LUMTZER—MELICH, DOLw.
Magyar és Német Zsebszótár. Kiadta a Magyar Tudós Társaság	= Tzs.
Magyar Etymologiai Szótár. Szerk. GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS, utóbb MELICH egyedül	= EtSz.
Magyar hangtani dolgozatok. Szerk. BENKŐ LORÁND	= HtDolg.
(A) magyar helyesírás szabályai (Magyar Tudományos Akadémia)	= AkH. (+ évszám)
(A) magyar honfoglalás kútfői	= MHK.
Magyar Könyvszemle (folyóirat)	= MKsz.
Magyar Leveles Tár	= LevT.
Magyar Népnyelv (folyóirat)	= MNny.
Magyar Népköltési Gyűjtemény	= MNGy.
Magyar Nyelv (folyóirat)	= MNy.
(A) magyar nyelvatlasz munkamódszere. Szerk. BÁRCZI GÉZA	= NyatlMunk.
(A) Magyar Nyelv Értelmező Szótára	= ÉSz.
Magyar Nyelvészet (folyóirat)	= MNyszet.
Magyar nyelvhasznítás. Összeállította SZINNYEI JÓZSEF	= NyH.
Magyar nyelvhelyesség. Szerk. DEME LÁSZLÓ és KÖVES BÉLA	= Nyelvh.
Magyar nyelvjárási bibliográfia. Szerk. BENKŐ LORÁND és LÓRINCZE LAJOS	= NyjBibl.
Magyar Nyelvjárások (folyóirat)	= MNyj.
Magyar Nyelvőr (folyóirat)	= Nyr.

* L. MNy. LV, 155—63, 314—21, 441—5, 560—8, LVI, 143—8, 282—6, 419—27.

- Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Szerk. SZARVAS GÁBOR és
SIMONYI ZSIGMOND = NySz.
- (A) Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai (sorozat) = MNyTK.
- (A) Magyar Nyelvújítás Szótára. Szerk. SZILY KÁLMÁN = NyŰSz.
- (A) Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve (sorozat) = MNyK.
- Magyar Oklevél-szótár. Szerk. SZAMOTA ISTVÁN és ZOLNAI
GYULA = OklSz.
- Magyarosan (folyóirat) = Msn.
- (A) magyarság néprajza = MsgNépr.
- (A) magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS = MsgŐstört.
- Magyarságtudomány (folyóirat) = Msgtud.
- Magyar Szófejtő Szótár. Szerk. BÁRCZI GÉZA = SzófSz.
- Magyar Tájszótár. Kiadta a Magyar Tudós Társaság = Tsz.
- Magyar Tájszótár. Szerk. SZINNYEI JÓZSEF = MTsz.
- Magyar Tudomány (folyóirat) = MTud.
- (A) Magyar Tudományos Akadémia Nyelv és Irodalom-
tudományi Osztályának Közleményei (folyóirat) = I. OK.
- Magyar—ugor Összehasonlító Szótár = MUSz.
- MAJTYINSZKAJA, K. E., Vengerszkij jazik = MAJTYINSZKAJA, VengJaz.
- MARGALITS EDE, Magyar közmondások és közmondásszerű
szólások = MARGALITS, Köz.m.
- Margit-legenda = MargL.
- Marosvásárhelyi Glosszák = MvGl.
- Marosvásárhelyi Sorok = MvS.
- MÁRTON JÓZSEF szótárai = MÁRTON (+ évszám)
- MÁTYÁS FLÓRIÁN, Magyar Nyelvtörténeti Szótár = MÁTYFL.
- Melich-Emlékkönyv = Melich-Eml.
- MELICH JÁNOS, A honfoglalás kori Magyarország = MELICH, HonfMg.
- MELICH JÁNOS, A magyar szótáriródalom = MELICH, Szótárir.
- MELICH JÁNOS, Nyelvünk szláv jövevényei = MELICH, NySzlJöv.
- MELICH JÁNOS, Szláv jövevénytiszteink = MELICH, SzlJsz.
- Melius Péter: Herbarium = Melius: Herb.
- Mémoires de la Société Finno-Ougrienne (sorozat) = MSFOu.
- MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti
Beszéd alapján = MÉSZÖLY, NyTörtFejt.
- MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti ma-
gyarázatokkal = MÉSZÖLY, ÓmSzöv.
- MEYER-LÜBKE, WILHELM, Romanisches Etymologisches
Wörterbuch = MEYER-LÜBKE, RomEtWb.
- MIKLOSICH, FRANZ, Die Bildung der slavischen Personen-
und Ortsnamen. 1927. = MIKLOSICH, PON.
- MIKLOSICH, FRANZ, Die slavischen Elemente im Magyari-
schen = MIKLOSICH, SlEl.
- MIKLOSICH, FRANZ, Etymologisches Wörterbuch der slavi-
schen Sprachen = MIKLOSICH, SlEtWb.
- Miskolci Töredék = MiskTör.
- MOLNÁR ALBERT I. SZENCZI MOLNÁR ALBERT
- Mondseei Glosszák = MondGl.
- Monumenta Ecclesiae Strigoniensis = MonStrig.

- Monumenta Hungariae Historica. Második osztály: Irók = MonIr.
- MUNKÁCSI BERNÁT, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben = MUNKÁCSI, ÁKE.
- MUNKÁCSI BERNÁT, Vogul népköltési gyűjtemény = MUNKÁCSI, VNGy.
- MURMELLIUS, JOHANNES, Lexicon = MURM.
- Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből.
Szerk. BÁRCZI GÉZA = NyatIPr.
- Müncheni Kódex = MünchK.
- Nádor-kódex = NádK.
- Nagyszombati Kódex = NagyszK.
- Nagyszótár (Akadémiai Nagyszótár) = NSz.
- Nagyváti Glosszák = NagyvGl.
- NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása = NÉMETH, HonfKial.
- NÉMETH GYULA, A magyar rovásírás = NÉMETH, MRov.
- Német—magyar és Magyar—német Szókönyv. 1827. = Szókönyv
- Németújvári Glosszák = NémGl.
- Nép és Nyelv (folyóirat) = NNyv.
- Néprajzi Értesítő (folyóirat) = NéprÉrt.
- Népünk és Nyelvünk (folyóirat) = NéNy.
- Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája = NévtVizsg.
- Nyelvemléktár (sorozat) = Nytár.
- Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (folyóirat) = NyIrK.
- Nyelvészeti Füzetek (sorozat) = NyF.
- Nyelvművelésünk főbb kérdései. Szerk. LŐRINCZE LAJOS = NyFK.
- Nyelvművelő. Szerk. LŐRINCZE LAJOS = Nymív.
- Nyelvőr Füzetek (sorozat) = NyrF.
- Nyelvtudomány (folyóirat) = Nytud.
- Nyelvtudományi Értekezések (sorozat) = NytudÉrt.
- (A) Nyelvtudományi Intézet Közleményei (sokszorosított folyóirat) = NyIK.
- Nyelvtudományi Közlemények (folyóirat) = NyK.
- Nyelvünk a reformkorban. Szerk. PAIS DEZSŐ = RefNy.
- Nyírkállai Tamás Glosszái = NyírkGl.
- Olasz—magyar Szójegyzék. Kiad. ÁBEL JENŐ = ÁbelSzj.
- Ó-magyar Mária-siralom = ÓMS.
- Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ = ÓMOlv.
- Ormánysági Szótár. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN = OrmSz.
- ORTVAY TIVADAR, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve = ORTVAY, PÁPtiz.
- PAIS DEZSŐ, A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék = PAIS, VeszprOkl.
- PAIS DEZSŐ—BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND, Az *ly* hang kérdéséhez = PAIS—BÁRCZI—BENKŐ, *Ly*Kérd.
- PAIS DEZSŐ l. még: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből; Nyelvünk a reformkorban

Pais-Emlékkönyv	= Pais-Eml.
(A) Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története	= PRT.
PÁRIZ PÁPAI, FRANCISCUS, Dictionarium	= PP.
PÁRIZ PÁPAI, FRANCISCUS, Dictionarium. BOD PÉTER kiadása	= PPB.
PAUL, HERMANN, Prinzipien der Sprachgeschichte	= PAUL, Prinz.
Peer-kódex	= PeerK.
Példák Könyve	= PéldK.
PERESZLÉNYI, PAULUS, Grammatica linguae vngaricae	= PERESZLÉNYI, Gr.
PESTHY FRIGYES kéziratosa helynévtára	= PESTY, Hntár.
Pesti Gábor: Aesopi Phrygis fabulae	= Pesti: Fab.
PESTI GÁBOR, Nomenclatura	= PESTI
Piry-hártya	= PiryH.
POKORNY, JULIUS, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch	= POKORNY, IndEt Wb.
Pozsonyi Kódex	= PozsK.
RADLOFF, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte	= RADL.
RÁJNIS JÓZSEF, A magyar helikonra vezérlő kalaúz	= RÁJNIS, Hel.
RÁJNIS JÓZSEF, Magyar Virgilius	= RÁJNIS, Virg.
Régi Magyar Költők Tára (sorozat)	= RMKT.
Régi Magyar Könyvtár (sorozat)	= RMK.
Régi Magyar Nyelvelmékek (sorozat)	= RMNy.
RÉVAI, NICOLAUS, Antiquitates literaturae hvngaricae	= RÉVAI, Ant.
RÉVAI, NICOLAUS, Elaboratio grammatica hungarica	= RÉVAI, ElGr.
RIEDL SZENDE, Kisebb magyar nyelvtan	= RIEDL, Ny.
RIEDL SZENDE, Magyarische Grammatik	= RIEDL, Gr.
SÁGI ISTVÁN, A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete	= SÁGI, Könyv.
SÁNDOR ISTVÁN, Toldalék a Magyar—deák Szókönyvhez	= SI.
Sándor-kódex	= SándK.
SAUSSURE, FERDINAND DE, Cours de linguistique générale	= SAUSSURE, LingGén.
Schlägli Glosszák	= SchlGl.
Schlägli Szójegyzék	= SchlSzj.
Scriptores Rerum Hungaricarum	= SRH.
Sermones Dominicales	= SermDom.
SIMAI KRISTÓF, Vég tagokra szedett Szó-tár	= SIMAI
SIMONYI, SIEGMUND, Die ungarische Sprache	= SIMONYI, UngSpr.
SIMONYI ZSIGMOND, A jelzők mondattana	= SIMONYI, Jelz.
SIMONYI ZSIGMOND, A magyar határozók	= SIMONYI, Hat.
SIMONYI ZSIGMOND, A magyar kötőszók	= SIMONYI, Köt.
SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv	= SIMONYI, MNyelv.
SIMONYI ZSIGMOND, Helyes magyarság	= SIMONYI, HMsg.
Simor-kódex	= SimK.
SKÖLD, HANNES, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen	= SKÖLD, OssLw.
J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők	= J. SOLTÉSZ, Igeköt.
Soproni Szemle (folyóirat)	= Sopsz.
Soproni Szójegyzék	= Sopszj.
Sopron szabad királyi város története. Oklevelek	= SoporOk.

Sopron vármegye története. Oklevéltár	= SoprVmOkl.
Studia Fennica (folyóirat)	= StudFenn.
Studia Slavica (folyóirat)	= StudSl.
Sylvester János: Vy Testamentum	= Sylvester: UT.
SYLVESTER, JOHANNES, Grammatica hungaro—latina	= SYLVESTER, Gr.
Szabács Viadala	= SzabV.
SZABÓ DÉNES, A magyar nyelvemlékek	= SZABÓ, Nyeml.
SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei	= SZABÓ T., KszHn.
Szalkai László Glosszái	= SzalkGl.
Szamosháti Szótár. Szerk. CSÚRY BÁLINT	= SzamSz.
SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA, Magyar Oklevél-szótár	= OklSz.
SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND, Magyar Nyelvtörté- neti Szótár	= NySz.
Századok (folyóirat)	= Száz.
Szegedi Füzetek (folyóirat)	= SzegFüz.
Szegedi Szótár. Szerk. BÁLINT SÁNDOR	= SzegSz.
Székely Oklevéltár	= SzékOkl.
Székelyudvarhelyi Kódex	= SzékK.
(A) székesfehérvári keresztések összeírólevele	= SzKerÖ.
SZENCZI MOLNÁR, ALBERTUS, Dictionarium	= MA.
SZENCZI MOLNÁR, ALBERTUS, Novae grammaticae ungaricae	= SZENCZI MOLNÁR, Gr.
Szent István-Emlékkönyv	= SztIstván-Eml.
SZENTPÉTERY IMRE, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke	= SZENTPÉTERY, KritJ.
SZIKSZAI FABRICIUS, BASILIUS, Nomenclatura sev Dictio- narivm	= SZIKSZF.
Szily-Emlékkönyv	= Szily-Eml.
SZILY KÁLMÁN, A Magyar Nyelvújítás Szótára	= NyÚSz.
SZINNYEI, JOSEPH, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft	= SZINNYEI, FgrSpr.
SZINNYEI JÓZSEF, A Halotti Beszéd hang- és alaktana	= SZINNYEI, HB.
SZINNYEI JÓZSEF, A magyar nyelv	= SZINNYEI, MNyelv.
SZINNYEI JÓZSEF, Magyar nyelvhasználat	= NyH.
SZINNYEI JÓZSEF, Magyar Tájszótár	= MTsz.
SZINNYEI JÓZSEF, Rendszeres magyar nyelvtan	= SZINNYEI, RszMNyt.
SZINNYEI JÓZSEF (id.), Magyar írók élete és munkái	= SZINNYEI, MÍr.
SZVORÉNYI JÓZSEF, Magyar nyelvtan	= SZVORÉNYI, Nyt.
Teleki-kódex	= TelK.
Thewrewk-kódex	= ThewrK.
(A) tihanyi apátság alapítólevele	= TA.
(A) tihanyi apátság összeírása	= TÖ.
Tihanyi Kódex	= TihK.
Tinódi Sebestyén: Cronica	= Tinódi: Cron.
TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás	= TOLNAI, Nyúj.
TOLNAI VILMOS, A szólásokról	= TOLNAI, Szól.
Történelmi Tár (folyóirat)	= TörtT.
TSÉTSI, JOHANNES, Observationes orthographico-gramma- ticae	= TSÉTSI, Orth.
Tudományos Gyűjtemény (folyóirat)	= TudGyűjt.
Tűzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Írta BALASSA JÓZSEF és SIMONYI ZSIGMOND	= TMNy.

500

Új Magyar Tájszótár	= ÚMTsz.
Ungarische Jahrbücher (folyóirat)	= UngJb.
Ural-Altäische Jahrbücher (folyóirat)	= UrAltJb.
Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek	= Úriszék.
Váradai Regestrum	= VárReg.
VASMER, MAX, Russisches Etymologisches Wörterbuch	= VASMER, RussEt Wb.
Vatikáni Glosszák	= VatGl.
VÉGH JÓZSEF, Órségi és hetési nyelvatlasz	= VÉGH, ÖHNyatl.
VERANCSICS, FAUSTUS, Dictionarium	= VER.
VERSEGHY FERENC, A' tiszta magyarság	= VERSEGHY, TisztMsg.
VERSEGHY FERENC, Magyar grammatika, avvagy nyelvtudomány	= VERSEGHY, Gr.
VERSEGHY FERENC, Magyar ortografia, avvagy írástudomány	= VERSEGHY, Ort.
(A) veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevele	= VeszprAd.
Virginia-kódex	= VirgK.
Virittájá (folyóirat)	= Vir.
Vitkovics-kódex	= VitkK.
Voproszi Jazikoznanyija (folyóirat)	= VoprJaz.
WAGNER, FRANCISCUS, Universae Phraseologiae Latinae Corpus	= WAGNER
WALDE, A., Lateinisches etymologisches Wörterbuch	= WALDE, LatEt Wb.
Weszprémi-kódex	= WeszprK.
WICHMANN, YRJÖ, Wörterbuch des ... Csángódialektes	= CsángóSz.
Winkler-kódex	= WinklK.
WUNDT, WILHELM, Die Sprache	= WUNDT, Spr.
Zala vármegye története. Oklevéltár	= ZalaOkl.
Zeitschrift für Phonetik (folyóirat)	= ZPhon.
Zeitschrift für romanische Philologie (folyóirat)	= ZRPh.
Zeitschrift für slavische Philologie (folyóirat)	= ZSlPh.
Zichy-Okmánytár	= ZichyOkm.
Zirci Glosszák	= ZirciGl.
ZOLNAI GYULA, Nyelvelméleink a könyvnyomtatás koráig	= ZOLNAI, Nyeml.
Zsélyi Szójegyzék	= ZsélyiSzj.
Zsigmondkori Oklevéltár	= ZsigmOkl.
ZSIRAI MIKLÓS, A finnugorság ismertetése	= ZSIRAI, FgrIsm.
ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk	= ZSIRAI, FgrRok.

BENKÓ LORÁND

Magyarok és szlávok

(Válasz KUBÍNYI LÁSZLÓnak „A tudománybeli romantikáról” című cikkére: MNy. LV, 402.)

Mindenesetre meglepődtem azon, hogy KUBÍNYI LÁSZLÓ csak most botránkozott meg egy hat évvel ezelőtt megjelent cikkemnek a velünk szomszédos szláv népekre vonatkoztatott „vérszerinti atyánkfiai” kitételén, amennyiben őt ez a kifejezés egy olyan jellegű gondolatmenet során, mint „ez a madár fogoly, tehát ez a madár rab” a náciizmus véres szörnyűségeire emlékeztette. KUBÍNYI bizonyára tudja, hogy ez a kifejezés nyelvünkben régi, amelyet megtalálhatunk például a KELEMEN-féle szótárban is, hogy egy a

kezem ügyébe eső helyről idézzem. De egyáltalán nem áll magában, mert hisz a KUBŲNYI-féle megokolással a *testvér, véreim* stb., *vérség* szavak használatától is óvakodnunk kellene. Pedig *vér* szavunkra 'consanguineus' jelentésben már a XVI. század óta vannak adataink (vö. OklSz.), sőt még Arany is *vértagadó testvér*-nek nevezte Toldi Györgyöt Lajos királlyal. E kifejezések aligha a latin *consanguineus* tükörszavai, mert hisz az ősi finnugoros *testvér* összetétel (vö. f. *maa-ilma* 'világ') gyaníthatólag még olyan korból származik, amikor a vért lélekhordozó szubsztanciának tekintették. Akármí legyen is a *vér* szó e használatának eredete, nem kétséges, hogy a *vérszerinti atyámfiai* kifejezés jelentése: 'emberi csoport, amelynek velünk közös ősei is vannak'.

Arra a megállapításra, hogy nekünk és a szomszédos szláv népeknek közös őseink is vannak, én elsősorban is bizonyos nyelvi jelenségek társadalomtörténeti kiértékelése alapján jutottam el. Ilyenek nyelvünkben a szláv származású „felesleges idegen szavak”, az ugyanilyen női foglalkozásokra vonatkozó szavak, valamint az ilyen rokonságnevek, továbbá nyelvünk hangrendszerének a szláv nyelvek hangrendszerének irányában bekövetkezett változásai. De ugyanerre a megállapításra a helyneveink származásának vizsgálatához kapcsolódó településtörténeti megállapítások útján is eljuthattunk volna. Szláv származású helyneveink ugyanis azt tanúsítják, hogy a magyar honfoglalás előtt itt élt szlávokat nem űzték el vagy irtották ki azok az őseink, akik Kelet-Európából egy hosszantartó és intenzív szárazsági periódus folyamán,¹ illetőleg következtében a nyájak számára legelőterületet kereső besenyők nyomására 896-ban költöztek e földre. Mi történhetett tehát az itt talált szlávokkal, kell kérdeznünk, ha eltűntek, bár a magyarok őket el nem űzték és ki sem irtották? Nyilván beleolvadtak a magyarságba, vagyis az ő utódaik is mi vagyunk.

Az a megállapítás, hogy a szomszédos szláv népekkel közös őseink is vannak, lényegileg biológiai jellegű és jelentőségű. Így tehát ennek a körülménynek ilyen jellegűek a következményei is, mert hisz az utódok a közös ősöktől öröklött gének révén testi és lelki tulajdonságaikra nézve hasonlóká szoktak válni egymáshoz. Az úgynevezett lelki sajátosságok mérésére és összehasonlítására alkalmazható eszközök és módszerek tudomásom szerint még nem állnak rendelkezésünkre, a testi sajátosságok mérésére azonban kiváló eszköznek bizonyult a mérővessző, illetőleg annak antropológiai mérések céljára alkalmazott változatai. Ezek segítségével meglehetősen pontossággal megállapíthatóvá vált hogy mennyiben változott meg a magyarság külső megjelenése, rasszösszetételének jellege a Kárpát-medencében való megjelenése óta, mert hisz a honfoglalók csontmaradványai sírjaikból előkerültek. Ezekből először is megállapítható volt, hogy a honfoglaló magyarságot a maga egészében enyhe mongolíd beütés jellemezte; ezzel szemben a mai magyarság általában határozottan europid jellegű. Azután megállapítható lett az is, hogy a termet átlagos magassága a honfoglalás óta a magyar nép körében megnövekedett, a rövidfejűség soráiban általánosabbá vált, és új elemként megjelent rasszösszetételében a dinári típus is. Mindezeket a változásokat semmiesetre sem az itteni levegő okozta, hanem nyilván az itteni szláv lakossággal való keveredés, amire — amint láttuk — nyelvi adatokból is a legnagyobb határozottsággal következtethettünk. Ennek eredményeképpen a magyarság rasszösszetétel tekintetében természetszerűleg hasonlóvá vált a szomszédos szláv népekhez. Erre nézve két antropológus becslési eredményeire is hivatkozhatunk, akik tudniillik a közelmúltban igyekeztek egymástól függetlenül becslések alapján tájékoztatni a magyarok, illetőleg a délszlávok rasszösszetételéről. A magyarságra vonatkozólag ezt a becslést 1927 körül BARTUCZ LAJOS végezte el (vö. TermtudKözl. 1927: 65—80), a délszlávokra vonatkozólag pedig kevéssel előtte ERDELJANIVIC (vö.

¹ Vö. a Brooks-féle klímagörbe általam közzétett másolatán az ide vonatkozó szakaszt (ALingu. VI, 309).

Cvijič-émlékkönyv. 1924. 359—84). A nevezetes mármost az, hogy a két becslés eredményei szerfelett közel állnak egymáshoz. Véletlen volna ez vagy tévedés a két kutató részéről? A felhozottak szerint ez kizárt dolog, mert erre az eredményre számítani lehetett.

Ezek szerint antropológiai szempontból is igazolódtott, hogy őseinknek nemcsak az a kelet-európai származású népelem tekintendő, amely 896-ban behatolt a Kárpát-medencébe, hanem az a szláv nyelvű közép-európai népelem is, amelyet a magyarság itt talált. Amíg azonban a létrejött keverék-népességben a behatólok nyelve jutott érvényre, bár abban is — amint már említettük — a mai napig megmaradtak az egykori népkeveredés nyomai, de már a létrejött magyar nyelvű keveréknépesség testi és lelki alkatának kialakulásához az itteni őslakosság génjei — úgy látszik — különösen nagy mértékben járultak hozzá. Ahhoz, hogy a magyarság testi alkatában hasonlóvá vált a szomszédos szláv népekhez, persze az a körülmény is hozzájárult, hogy a kelet-európai magyar nyelvű népelem — ha kisebb mértékben is —, de velük is keveredett. Azon a megállapításon, hogy a magyarságnak és a vele szomszédos szláv népeknek közös ősei is vannak, az, aki természettudományos világnézet alapján áll — mint amilyenek KUBÍNYI is feltüntetni látszik magát — semmi esetre sem botránkozhatik meg, de azon sem, hogy én e tény röviden való megnevezésére nyelvünknek egy olyan kifejezését használtam fel, amelyben a *vér* szó is szerepel. Mellékesen megjegyezve: az a körülmény, hogy e viszonyt a *vér* szóval gyaníthatólag még abban a korban kezdték el megnevezni, amikor még a vért tekintették a lélek hordozójának — egyébként Mephistopheles számára is: „Blut ist ein ganz besondrer Saft” —, még természettudományi szempontból sem mondható teljességgel helytelennek, mert hisz — amint ismeretes — a vértípus is öröklődik, sőt az idegen típusú vér mérgező hatású is lehet.

Abból, hogy a magyarság testi-lelki mivoltában a Közép-Duna melléki szláv népekhez hasonlóvá alakult, már szinte szükségszerűen következik, hogy népi kultúrája sem térhet el lényegesebben azokétól. Annál kevésbé, mert hisz a gazdálkodás módjának, a lakásnak, az öltözetnek, a táplálkozásnak stb., vagyis a nép anyagi kultúrájának a jellegét mindenütt szükségszerűleg a földrajzi, természeti és klimatikus viszonyok határozzák meg, az úgynevezett szellemi kultúra pedig nagymértékben az anyagi kultúra vetülete szokott lenni. Mivel pedig a magyarság a kelet-európai mezőségekről érkezett a Kárpát-medencébe, amelynek természeti viszonyai lényegesen más jellegűek voltak, mint azoké a területeké, amelyeken korábban élt, és amelyekhez népi kultúrája is szükségszerűleg alkalmazkodott, régi népi kultúrája az új hazában a századok múltán nyilván idegen ráhatás nélkül is lassankint hozzáidomult volna az új haza természeti viszonyaihoz. Azonban nem ez történt, hanem az, hogy a magyarság egyszerűen átvette, mégpedig meglehetősen hamar, az itt élő szlávok népi kultúráját, amely már nagymértékben hozzáidomult e föld természeti és klimatikus viszonyaihoz. Az átvétel pedig már a létrejött népkeveredés következtében is annyira radikális jellegű volt, hogy a magyarság ősi népi kultúrájának a nyomai már a múlt században is csak ritka és halvány esőkevények alakjában voltak meg, jelenleg pedig még ilyen törmelékeket is aligha fogunk benne már találni. . . Vagyis ezzel a magyarság nemcsak rasszösszetételében, hanem népi kultúrájában is teljes mértékben közép-európai néppé alakult át, márpedig KUBÍNYI mindenáron azt szeretné hinni, hogy a magyarság nemcsak a X. században volt egy a Közép-Duna mellékére sodródott kelet-európai etnográfiai különlegességnek tekintendő, hanem még ma is az volna. Sőt ehhez a nyilvánvaló tévhithez annyira fanatikusan látszik ragaszkodni, hogy az övével ellenkező felfogás — amint ez hozzászólásából mindenki számára határozottan kitűnik — valósággal gyűlöletes a számára. Ha azonban ez nem vadromantika, akkor semmi sem az. . .!

KUBÍNYI szerint elhamarkodottnak, tudományosan meg nem alapozottnak tűnik fel az a megállapításom, hogy a magyarság és a vele szomszédos szláv népek azonos népi

kultúrával rendelkeznének. Szerinte először is tisztázni kellene, mit értünk azon, hogy „azonos”, mit azon, hogy „népi”, és mit azon, hogy „kultúra”. Ez utóbbi két kérdés — úgy látom — csak akadémikus jellegű nála, mert következő mondataiból határozottan kitűnik, hogy ezeken a szavakon ugyanazt érti, amit én és — mindenki; tehát ezekre a fogalmakra vonatkozólag felesleges volna itt iskolát tartani. Az „azonosság”-ra vonatkozó kérdésfeltevés azonban mindenképpen helyénvaló, mert tényleg vitatható, hogy mely népi kultúrák tekinthetők egymással azonosaknak, és melyek egymáshoz hasonlóknak. Ismeretes, hogy valamely nyelvet egymástól származás és népi kultúra tekintetében teljesen különböző népek és népcsoportok is beszélhetik. De nincs ez másként a népi kultúrák tekintetében sem; azok is kiterjedhetnek több nyelvi közösségre is, amire klasszikus példa India, sőt egy bizonyos nyelvi közösségnek csak egy bizonyos részére, mint például az észak-német kultúra, amely csak az alnémet nyelvi csoportra terjed ki. A népi kultúrát illetően az azonosságra vonatkozó kritérium a számomra a következő: Azonosaknak azok a népi kultúrák tekinthetők, amelyek nem térnek el lényegesebben egymástól, mint ugyanazon nép kultúrájának tájbeli formái. Azt pedig nem nehéz megállapítani, hogy például a horvát, a szlovén vagy a szlovák nép kultúrája a Duna melléki magyarság népi kultúrájától nem tér el jobban, sőt talán annyira sem, mint az utóbbi például a székelységtől. Egyszóval, ha a magyarságnak és a bennünket környező szláv népeknek népi kultúráit egy kissé madártávlatból szemléljük, pedig ez a szemléletmód a néptudományban a nagyobb összefüggések felismerése érdekében is szükséges, akkor közöttük nevezetesebb különbségeket nem tudnánk már felfedezni; kisebb jelentőségű különbségek természetesen akadnak, például még a horvát és szlovén népi kultúrák között is. Erre nézve idegen származású utazók megfigyelései sem érdektelenek. Egy német tudóstól, aki a húszas években Zágrábból Magyarországon és Szlovákián keresztül utazott Berlinbe, hallottam például mint érdekes utiélmenyt a következő megfigyelést: hogyha az utas az emberek beszédjére nem volna tekintettel, a népi kultúrának számára is megfigyelhető megnyilatkozásaiból semmiképp sem jöhetne rá arra, hogy útja három népek a földjén vezetett keresztül...

KUBÍNYI kifogásolja, hogy csak az anyagi kultúrára, illetőleg annak csak egy részére voltam tekintettel, amikor az inkriminált megállapításokat megtettem. Persze mindent egy folyóirat-cikkbe belegyömöszölni nem lehet. . . De azt már ismét nem értem, hogy KUBÍNYI nem látszott tudomást szerezni arról, hogy az 1956-ban a *Studia Slavica*-ban megjelent átfogóbb tanulmányomban nemcsak a magyar állattenyésztés és földművelés egészében kerestem a környező szláv népek befolyásának a nyomait, hanem annak megállapítására is törekedtem, hogy melyik szláv néptől mit, mikor és hol vettünk át, vagyis megfelelni igyekeztem annak a követelménynek is, amit KUBÍNYI — homályos kifejezőmódon ugyan — de szintén kifogásolni látszott fejtegetéseimben. — Megjegyezhetem még, hogy hasonló módszerrel feldolgoztam már a magyar halászat és vadászat, továbbá a lakáskultúra szláv elemeinek a kérdését, sőt nagyjában elkészültem már annak a taglalásával is, hogy milyen befolyással volt a környező szláv népek viselete a magyar népi és régi úri viseletre. Ezeken kívül pedig fel szeretném még dolgozni a süítésre-főzésre, evésre-ivásra vagy — mondjuk — a mindennapi életre vonatkozó szláv jövevényszóanyagot is. E tanulmányaim eredményeit „Die türkischen und slawischen Komponenten des Ungar-tums im Lichte des sprachlichen Materials” címen tervezett nagyobb terjedelmű összefoglaló műben szándékozom majd közzétenni, ha megérem. . . Mindenesetre nehezebb és körülményesebb dolog bizonyos tárgyakra és technikákra vonatkozó nyelvi anyagot néptörténeti szempontból vallomásra bírni, mint egy néptörténeti bőkcikket megírni. . .

Az a körülmény, hogy népünk anyagi kultúrája nem különbözik lényegesebben a szomszédos szláv népek anyagi népi kultúrájától, nem jelenti azonban azt, hogy a magyar népi kultúrában nem lehetnének, illetőleg nem lettek volna például még a múlt század-

ban is kelet-európai maradványok és csökevények, ámde ezek a magyar népi kultúra egésze jellegének megállapítása céljára a legkevésbé sem lettek volna alkalmasak, illetve döntők. Ilyen kelet-európai maradványok leginkább még az állattenyésztés körében akadhattak. És találhatóak voltak is abban ilyenek, aminők például az állatoknak foggal való herélése (ami azonban csak az állatok heréinek foggal való összezúzását jelentette) vagy a füljegyek, amennyiben mindkét eljárás még az egykori szamojédes rénszarvas-tenyésztés maradványának tekintendő (vö. MOÓR: ALingu. IX, 124—6).

Néptörténeti kutatásaim során az anyagi kultúrára vonatkozó szóanyag vizsgálatára azért helyeztem a fő súlyt, mert ez a szóanyag nemcsak hogy szinte teljes egészében rendelkezésünkre áll, hanem az e szavakra vonatkozó nyelvészeti kérdések is többnyire tisztázva vannak, úgyhogy bizonyos kultúrtárgyak és technikák meghonosodásának időpontja és helye ezeknek a segítségével többnyire megállapítható, ezenkívül sok esetben az anyagi kultúrára vonatkozó művelődéstörténeti kutatások, valamint az archeológiai emléanyag is felhasználhatók. De már a régi néphitnek középkori emlékei alig vannak, ami pedig abból netán rendelkezésünkre áll, az többnyire silány és kétes értékű törmelék; a régi néphitre vonatkozó szóanyag pedig meglehetősen gyéres. Ezenkívül pedig semmiképp sem szabad azt hinnünk, hogy a néphit valaha is valami szilárd dogmákat jelentett. Egyáltalán nem, mert az bizony mindig ingatag és változékony volt, amint mindig ilyen volt az élet és halál kérdéséről való vélekedés is.¹ Ezért is van az, hogy valamely népi kultúra leírásánál és tudományos taglalásánál a kutatók a főszólyt az anyagi kultúrára szokták helyezni.² Így tehát nagymértékben oktalanság lett volna részemről, ha nép- és őstörténeti kutatásaimban például a néphitre vonatkozó bizonytalan, hiányos és ingatag jellegű forrásanyagot nagyobb jelentőséget kívántam volna tulajdonítani, mint az anyagi kultúrára vonatkozó jól ellenőrizhető nyelvi forrásanyagot. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a szellemi kultúrára vonatkozó forrásanyagot nem lehetne felhasználni néptörténeti kutatásokban, azonban ez az anyag olyan következtetésekre semmiképp sem alkalmas, amelyek ellentétben lehetnének az anyagi kultúrára vonatkozó, főleg nyelvi emléanyag tanúságaival.

KUBÍNYI azt látszik hinni, hogy a magyar néphittel DIÓSZEGI foglalkozott elsőnek és kizárólag, és hogy a magyar néphit másból sem áll, mint a „sámánhit” maradványaiból. Ez nagy tévedés. A magyar néphitben a sámánizmus maradványai csak nagyon szerény csökevénynek mondhatók, amint ezt a húszas években RÓHEIM GÉZA már megállapította, aki talán mégis csak értett ezekhez a dolgokhoz. Mármost RÓHEIM a magyar néphitre vonatkozó kutatásainak végeredményét ritkított szedéssel ebben a mondatban foglalta össze: „... egyáltalán nem túlzás, ha röviden azt mondjuk: a magyar néphit szláv néphit” (Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925. 335). Ez a megállapítás mindenesetre a legnagyobb mértékben összhangban áll az én felfogásommal, amelyhez a magyarság anyagi kultúrájának, illetőleg az erre vonatkozó szóanyagot vizsgálata alapján jutottam el. . .

Végül pedig annak a felfogásnak védelmében, hogy a magyarság népi kultúrája valami keleties etnográfiai különlegesség volna itt a Közép-Duna mellékén, KUBÍNYI nagyágyúként BARTÓKNAK a magyar népzene eredetiségére vonatkozó felfogását is felvonultatja. BARTÓK szavai szerint e r ő s e n h i t t abban, hogy „a magyar falú régi és új dallamanyaga magyar kultúrkinces, olyan kultúrkinces, amit nem jelenlegi szomszédainktól vettünk, hanem amiből mi adtunk nekik”. Szóval ebből a kultúrkincesből BARTÓK

¹ Erre a körülményre THURNWALD, a közelmúltban elhunyt kiváló német etnográfus is felhívta a figyelmet (vö. EBERT, Realexikon für Vorgeschichte XIII, 365).

² Mintaszerűnek tekinthető ilyen szempontból például D. ZELENIN „Russische (ostslawische) Volkskunde” (1927.) című művének anyagbeosztása és tárgyalásmódja.

szerint adtunk is szomszédainknak; de ha adtunk, akkor már eleve is teljesen valószínűtlen, hogy ezen a tércen ne vettünk is volna át tőlük is egyet és mást, mert például középkori énekes mulattatóinkat aligha ezért nevezték el szláv származású szóval *igrice*-eknek, mert szláv származásúak nem voltak közöttük, márpedig ha ilyenek is voltak soraikban, akkor nem valószínű, hogy ezek csak a Káma mellékéről ide származott dallamokkal mulattatták a magyarokat. De azt sem tudhatjuk, hogy a „régii dallamanyag” hol és mikor termett. Vajon ezeket a régi dallamokat énekelte-e az a daráló szolgálo, akinek éneklését Gellért püspök tréfásan vagy ironikusan a magyarok szimfóniájának mondotta, vagy talán amit ő énekel, még régibb dallamanyag volt, mint amit BARTÓK „régii dallamanyag” megnevezéssel tartott számon? Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy mindazok a népek, amelyekkel a magyarság Kelet- és Közép-Európában szorosabb kapcsolatba jutott, a magyar népzében is nyomokat hagytak hátra, mégha ezeket a ráhatásokat ellentétben a nyelvi anyag idegen elemeivel ma már semmiképp sem volnánk képesek kimutatni.

Mivel a dallamok mindig valami nyelvi anyaghoz kapcsolódóan éltek — valamilyen az énektől független hangszeres zene ugyanis a középkorban még egyáltalán nem létezett —, nem látszik lehetetlennek, hogy a dallamokban éppen olyan sok ősi vonás őrződött meg minden idegen ráhatás ellenére is, mint a nyelvben. Ez a körülmény azonban a népi kultúra egésze szempontjából éppúgy nem lehet döntő jelentőségű körülmény, mint a népi kultúra egyéb területein található gyér kelet-európai maradványok, vagy mint amilyen a nyelvi alak viszonylagos eredetisége és kelet-európaias jellege is.

KUBÍNYI szükségesnek tartja még kioktatni arra nézve is, hogy a szocializmust építő népek összetartozása nem a vérség kötelékén alapszik. Azt hiszem azonban, nem fog meglepődni, ha azt állítom, hogy ezt én is tudtam. De azt is tudom, hogy a szocialista társadalomban is közelebb állóknak érzik magukat egymáshoz azok a népek, amelyeket a közös származás tudata is egybekapcsol. Ez természetes is, de ebből a szocializmus ügyére nézve eddig még semmi baj sem származott, és nem is fog származni, mert csak erősebb az a kötelék, amelyik több szálból szövődött. Ezért is tartottam szükségesnek hangsúlyozni, hogy számunkra a szomszédos szláv népek többet jelentenek egyszerű szomszédnépeknel. Hogy e felfogásban mi volna a romantika és mi a „tévesen” hazafias szempont, azt még csak el sem tudom képzelni. . .

Bár nem tudom, hogy milyen intenció vezette KUBÍNYI, hogy egy hat évvel ezelőtt megjelent cikkemnek bizonyos kitételeire vonatkozólag most kívánt tőlem magyarázatot, mindenesetre hálásan köszönöm neki, hogy számomra ezzel lehetővé tette kifogásolt gondolataim világosabb és behatóbb kifejtését.

MOÓR ELEMÉR

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LVI. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1960. június 21-én tartotta meg LVI. közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanács-termében.

1. A tárgysorozat első pontjaként N é m e t b G y u l a akadémikus, a Társaság alelnöke tartott előadást „A török rovásírás a kazár birodalomban és a magyar rovásírás” címmel.

2. Az előadás után Telegdi Zsigmond, a Társaság főtitkára olvasta fel jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Társaság!

Az elmúlt év folyamán a Társaság életének kétségkívül a pécsi nyelvművelő konferencia volt a legjelentősebb eseménye.

A konferenciát a MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályával közösen rendeztük; közreműködött ezenfelül a Budapesti Műszaki Egyetem és a Pécsi Pedagógiai Főiskola.

A három nap folyamán (1959. október 2—4.) hat előadás hangzott el, sor került továbbá három kötetlenebb, konzultációs megbeszélésre is. Az ülések rendkívüli érdeklődést váltottak ki. Az előadásokat általában négy-ötszáz ember hallgatta végig; a hozzászólások száma meghaladja a 70-et.

A konferencia foglalkozott a nyelvi műveltség legfontosabb területeivel: a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdéseivel, a szakmai, szorosabban a műszaki nyelv fejlődésének és fejlesztésének ügyével, az anyanyelvi műveltség és az iskola kapcsolataival, valamint az irodalmi nyelv problémáival. Megállapította, hogy a nyelvművelés immár országos mozgalommá növekedett, és ezért munkáját nemcsak elvi tartalommal kell magasabbra emelni, hanem egyben szélesebb alapokra is kell helyezni.

A határozatok ennek megfelelően kimondják — egyebek között —, hogy a Nyelvtudományi Intézet keretében önálló nyelvművelő osztályt kell szervezni; a tömegekkel való szoros, állandó kapcsolat létesítése és fenntartása céljából nagy példányszámú nyelvművelő folyóiratot kell indítani; végül: hogy az elkövetkező években a nyelvművelő munkának ki kell terjeszkednie a szakmai nyelvekre általában, különösen a műszaki nyelvre.

A határozatok megvalósítása folyamatban van, részben már megtörtént. A Nyelvtudományi Intézet keretében megalakult, működik az önálló nyelvművelő osztály; a MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága a napokban hagyta jóvá a népszerű nyelvművelő folyóirat tervét (a folyóirat „Édes Anyanyelvünk” címen fog megjelenni), meg vannak téve az első lépések a műszaki nyelv tanulmányozására. Sajtó alatt a konferencia anyagát magában foglaló kötet is.

Tisztelt Társaság! Legutóbbi közgyűlésünk óta 26 felolvasó ülést tartottunk, közülük egyet a MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályával, egyet pedig az Őkortudományi Társasággal közösen.

A magyar szakosztály 10 felolvasó ülésén 12 előadás hangzott el részben nyelvtörténeti témákról, részben nyelvünk jelenkori alakjának kérdéseiről; nem került azonban sor olyan előadásra, amely — példát mutatva nyelvünk szerkezetének tudományos elemzésére — a tudomány gyarapításán túl közvetlen segítséget adna az anyanyelvi oktatásnak.

A finnugor szakosztály 4, az orientalisztikai és a szlavisztikai szakosztály 3—3 üléssel szerepelt.

Társaságunk alapszabályának múlt évi módosítása kettéválasztotta az addigi Általános és Idegen Nyelvészeti Szakosztályt.

Az új szakosztályok egyike, a germanisztikai-romanisztikai szakosztály, az év folyamán 3 felolvasó ülést tartott. Alakuló ülésén megvitatta a hazai romanisztikának és germanisztikának a felszabadulás óta elért eredményeit, jelenlegi helyzetét és soron levő feladatait. Az ülésen T a m á s L a j o s professzor tartott beszámolót; ehhez korreferátumok csatlakoztak. A vita fő gondolatát abban foglalhatjuk össze, hogy fejlett germanisztikai és romanisztikai tudomány kialakítása hazánkban tudományos, tudománypolitikai és egyben politikai érdek.

A másik új szakosztályban, az általános nyelvészetében mindössze egy előadás hangzott el. Felolvasásban nem lett volna hiány, ez kitűnt az előkészítés során; de az ülés

sek megrendezése — részben a szakosztály tétovázása miatt — elodázódott, és mire a vezetőség figyelmes lett a hibára, már késő volt segíteni.

Említettem, hogy Társaságunk az elmúlt év folyamán két ülést rendezett más intézményekkel közösen.

A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályával együtt ünnepeltük Munkácsi Bernát születésének századik évfordulóját. Az áldozatos tudós lelkesítő alakját és a finnugor nyelvészet és néprajz terén végzett nagyszabású munkásságát Kálmán Béla professzor tárta elénk. Előadását két korreferátum egészítette ki: Harmatta János professzor Munkácsi Bernátot mint az iráni—finnugor kapcsolatok kutatóját méltatta, K. Palló Margit pedig ismertette a magyar turkológiában szerzett jelentőségét.

Az Ókortudományi Társasággal együtt rendezett ülésünk Schmidt József, a kitűnő indológus és indogermanista emlékének volt szentelve.

Előadóink között ez évben is üdvözölhattünk külföldi kutatókat: Zoë Hauptová, a csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetének tudományos munkatársát; Erika Isinget, a Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Bizottságának tudományos munkatársát, Klara Majtyinszkáját, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetőjét; Pavle Ivíčet, a novisadi egyetem tanárát és Jozef Ružičkát, a Szlovák Nyelvtudományi Intézet osztályvezetőjét.

Felolvasó üléseinkkel kapcsolatban fontos újításról számolhatok be. Társaságunk üléseiről, a szakosztályok munkájának tartalmáról eddig általában csak sokszorosított meghívók tájékoztattak egy szűkségekppen csekély nyilvánosságot; ezek a meghívók természetesen az előadó nevéen és az előadás puszta címén kívül nem közöltek egyebet. Ezt a gyakorlatot nem tekinthettük kielégítőnek. Ezért a Társaság vezetősége egy félévvel ezelőtt elhatározta, hogy a jövőben félévenként valóban nyilvános és maradandó formában, a Magyar Nyelv lapjain kivonatolva ismertetni fogja a szakosztályok ülésein felolvasott előadásokat, előterjesztett tudományos eredményeket. A kivonatok első sorozata a Magyar Nyelv 3. számában rövidesen megjelenik.

Társaságunk szegedi csoportja 4 felolvasó ülést tartott az év folyamán; valamennyi ülést élénk vita követte. Az ülések száma a tavalyihoz képest csökkent, bizonyára átmenetileg.

Fontos eseménye Társaságunk életének a pécsi csoport megalakulása. A csoport június 8-án rendezte alakuló ülését; a Társaság vezetőségét három tagú küldöttség képviselte. Az ülésen Temesi Mihály főiskolai tanár, a pécsi kör szervezője és vezetője ismertette a csoport kutató tervét. Ez a pontosan kidolgozott, igényes és ígéretes program szép bizonyossága annak, hogy pécsi kartársaink nehézségeik ellenére lelkesen igyekeznek közös, szervezett munkával hozzájárulni a magyar nyelv tudomány felvirágoztatásához. Kötelességünk, hogy ebben crónkhöz képest támogassuk őket. — A pécsi csoport munkatervét közzé fogjuk tenni, hogy alkalmat adjunk megvitatására és más tervekkel való összehangolására.

Gyakorlatilag meg van szervezve Társaságunk debreceni csoportja is, az alakulás formális aktusát azonban a jövő tanév elejére kellett halasztanunk.

Társaságunk kiadványsorozata utolsó közgyűlésünk óta nem gyarapodott. Arra törekszünk, hogy a jövőben a sorozatot eredeti, minél nagyobb lélegzetű munkákkal fejlesszük tovább; így viszont megnövekedik az időköz, amely az egyes kiadványokat elválasztja. A soron következő, 103. szám, Káldy-Nagy Gyula „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” című munkája ez év őszén fog megjelenni. Ez a forráskiadvány több mint 16 000 vezetéknevet és mintegy 1000 helynevet tartalmaz abból az időszakból, amikor a Duna—Dráva szögletére vonatkozólag nincsenek magyar emlékek.

A Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről nincs különösebb jelenteni való; a folyóirat az elmúlt évben is rendszeresen megjelent, gazdag tartalommal. A szerkesztő bizottság két új taggal bővült, ezek: Nyíri Antal és Sulán Béla.

Tagjaink létszáma az elmúlt év folyamán nagymértékben, valóságos ugrásszerűen emelkedett, keréken 100 fővel. A jelenlegi taglétszám: 419. Ez a szép szám nagy öröm, de nagy felelősség is: úgy kell vezetnünk a Társaságot, hogy akik csatlakoztak hozzá, tanulságot és ösztönzést találjanak munkájában.

A Társaság választmánya és finnugor szakosztálya az elmúlt évben ünnepelte meg Fokos Dávid tagtársunk 75. születésnapját. Fokos Dávid elsősorban a finnugor nyelvtudomány mestere; de alig akad magyar nyelvész, aki ne tapasztalta volna, ne ismerné rendkívül széles és alapos tudását, ritka szerénységét és fáradszaktalan segítőkész-ségét. Kívánjuk, hogy a jövőben is jó egészségben és töretlen munkakedvvel szolgálhassa azt az ügyet, amelynek egész életét szentelte, a tudomány ügyét.

A Magyar Népköztársaság Kormánya Beke Ödön tagtársunkat munkás életének gazdag terméséért Kossuth-díjjal tüntette ki. Ez az életmű valóban bámulatos, ha meggondoljuk, milyen kivételes nehézségek közt jött létre. A Horthy-korszakban Beke Ödönnek a Tanácsköztársaság alatt tanúsított haladó magatartásáért mellőzés, sőt üldöztetés volt az osztályrésze; megtagadták tőle a tudományos elismerést, a tudásához illő elhelyezkedést. Ez alkalommal is őszinte örömmel gratulálunk a méltón elnyert kitüntetéshez, és kívánjuk, hogy még hosszú ideig folytathassa munkásságát a tudomány javára.

Vesztégeink is vannak. Nyolcvanadik évében elhunyt Mészöly Gedeon, nyelvünk történetének egyik leggazdagabban képzett, legerdettebb kutatója, a szegedi egyetemnek évtizedeken át volt tanára. Sírjánál, Sárbogárdon Társaságunk nevében Balázs János, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa méltatta munkásságát, felejtetetlen érdemeit. — Másik halottunk Juhász Jenő. Ez a szerény ember életének, erejének javát folyóirat-mutatók készítésére áldozta, ezekkel, három értékes, nélkülözhetetlen segédeszközzel állított magának maradandó emléket. Péceli temetésén Társaságunk koszorút helyezett sírhantjára.

A Társaság jövő évi tervéről csak annyit, hogy soron következő konferenciánkat 1961 februárjára tűztük ki. A konferencia célja és tárgya a Magyarországon folyó nyelv-atlasz- és nyelvjárási munkálatok eddigi eredményeinek és jelen állásának a fölmérése, a további feladatok kijelölése, az atlaszkutatás elvi-módszertani kérdéseinek megtárgyalása, a nyelvjáráskutatás módozatainak a vidéki gyűjtőkkel való megbeszélése és nem utolsósorban a magyar nyelv-atlasz-munkálatok propagálása, szélesebb körben való ismertetése. A konferencia tervét a MTA jóváhagyta.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk a hazai nyelvtudomány egyik fontos intézménye. Ebből következik, hogy hivatását csak úgy teljesítheti, ha világosan látja, szem előtt tartja nyelvtudományunk helyzetét és feladatait. Ezekre szeretnék befejezésül röviden utalni.

Ila mint nyelvészek vegyük tekintünk az utolsó évtizedek fejlődésén, multhatatlan szembeötlik, hogy a nyelvtudomány néhány évtized alatt döntő mértékben kitérítette vizsgálódásai körét, szembeötlik a nyelvtudomány kitérülése, kitérülése.

Mi a helyzet ebben a vonatkozásban nálunk? Nyelvtudományunk az elmúlt fél-század folyamán állandó gazdagodás, fejlődés képét mutatja. Mégis alapjában egy bizonyos állandóság jellemezte: fejlődése meghatározott, viszonylag szűk keretek, az újgrammatikus koncepció keretei közt ment végbe. Az eredmények azt mutatják, hogy ez a koncepció máig sem veszítette el értékét, termékenységét. Látnunk kell azonban az állandóság negatívumát is.

A nyelvtudományi elmélet nagyot haladt az újgrammatikusok óta, a mi nyelvtudományunk pedig nem tartott vele lépést. Nem osztozott a strukturalizmus tévedéseiben, de nem vett részt abban a haladásban sem, amelyet a strukturalizmus minden, az

idealista szemléletből adódó tévedésével, eltévelyedésével mégiscsak jelent. Az új eszmék csak nagy késvé és csak kis mértékben hatoltak be nyelvtudományunkba. Kutatóink túlnyomó többségének nincs világos és helyes képe a nyelvtudomány problematikájának és módszereinek újabb haladásáról.

Nem vitás, hogy a strukturalizmus elméleti építményei idealista alapokon nyugszanak, hogy az idealizmus szelleme hatja át őket. Sokáig ez határozta meg velük szemben a marxista kutatók magatartását; fő feladatunkat egyoldalúan, úgyszólván kizárólag abban láttuk, hogy feltárjuk, leleplezzük a különféle strukturalista irányzatok idealista jellegét. Csak lassan tört magának utat a felismerés, hogy ezek az irányzatok minden botlásan, eltévelyedésen keresztül lényegesen hozzájárultak a nyelvtudomány fejlődéséhez, és hogy az idealista formában elért eredmények kihámozása a torzító, elhomályosító formából, kritikai elsajátításuk elengedhetetlen feltétele a marxista nyelvtudomány kibontakozásának.

Ez az elmaradás — ami voltaképpen természetes — nemcsak elméleti téren hátrányos; akadályozza nyelvészetünket gyakorlati feladatok megoldásában is, mint amilyen anyanyelvi oktatásunk tudományos megalapozása.

Sok szó esik arról, hogy nyelvtanításunk általában nem hozza meg a kívánt eredményt. A hiba forrását rendszeren a tanításnak, az anyag közvetítésének a módjában keresik. Bizonyára helyesen; de ez az igazságnak — úgy gondolom — csak egyik fele. Véleményem szerint a bajt gyökeresen csak úgy orvosolhatjuk, ha megigazítjuk, továbbfejlesztjük magát a közvetett anyagot is, ha gonddal, körültekintéssel érvényesítjük benne a grammatikai tudomány újabb, biztosított haladását.

Elmaradásunk felszámolása, a nyelvtudomány újabb elméleti és gyakorlati haladásának kritikai elsajátítása magában még nem teszi nyelvészetünk marxista átalakítását, megújítását, de annak elengedhetetlen feltétele; szerves része. A közeljövőben mindenestre előtérben áll ez a feladat. Kívánatos, hogy Társaságunk is minél hatásosabban közreműködjön a megoldásában.

Ezzel — tisztelt Közgyűlés — főtitkári jelentésem végére értem. Kérem jelentésem elfogadását.

A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta.

3. **B á r c z i G é z a** elnök a Társaság vezetősége nevében azt a javaslatot tette, hogy a **M é s z ö l y G e d e o n** halálával megürült választmányi helyet **S z a t h m á r i I s t v á n**nal töltsék be.

4. Ezután **K e l e m e n J ó z s e f** olvasta fel pénztárosi jelentését az elmúlt év bevételeiről és kiadásairól, és előterjesztette a jövő évi költségvetési tervet.

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaság 1959. évi pénzgazdálkodását az alábbiakban foglalom össze:

A) K i a d á s o k

01 rovat: Állományba tartozók béalapja	10 950,— Ft
02 rovat: Állományon kívüliek béalapja	710,— „
03 rovat: Egyéb személyi kiadások	1 680,60 „
04 rovat 2: Alkalmazottak támogatása	360,— „
05 rovat 8: Egyéb anyag	42,60 „
06 rovat: Szolgáltatás	32 229,09 „

Összesen: 45 972,29 Ft

B) Bevételek

50 rovat 2: Működési bevételek	14 077,11 Ft
50 rovat 5: Költségvetési támogatás	32 000,— „
	<hr/>
Összesen:	46 077,11 Ft
	<hr/>
Bevétel:	46 077,11 Ft
Kiadás:	45 972,29 „
	<hr/>
Maradvány:	104,82 Ft
	<hr/>
Ebből a 171 253 számú bankszámlán a házi pénztárban	88,75 Ft 16,07 „
	<hr/>
Összesen:	104,82 Ft

A Bevétel és a Kiadás összegében nem szerepel a 16 837,80 Ft átfutó. Ennek nagyobb része (13 000,— Ft) a pécsi Nyelvművelő Konferenciának a Társaságon keresztül kiutalt támogatására esik. — Az SzTK-járulékot és az adminisztrátor villamosköltségét a 03 rovaton számoltam el. — A 06 rovat kiadásaiból: 1. nyomdai költségekre fizettünk (MNYTK. 98. sz. 661,— Ft; 99. sz. 3146,— Ft; 102. sz. 10 000,— Ft; NYrFüz. 6. sz. 1390,— Ft; Káldy-Nagy Gyula „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” című munkájára 14 200,— Ft) 29 397,— Ft-ot, — 2. az 1958-i Nyelvőr-pályázat jutalmazására 1000,— Ft-ot, — 3. Vászoly Erik szovjetunióbeli tanulmányútjának támogatására 500,— Ft-ot, — 4. a Társaságnak a Kazinczy-ünnepségeken való képviseltetésére 200,— Ft-ot.

A Társaság 1960. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások

01 rovat: Állományba tartozók béralapja	10 800,— Ft
02 rovat: Állományon kívüliek béralapja	1 500,— „
03 rovat: Egyéb személyi kiadások	1 700,— „
04 rovat 2: Alkalmazottak támogatása	500,— „
05 rovat 4: Energia	500,— „
05 rovat 8: Egyéb anyag	500,— „
06 rovat: Szolgáltatás	20 000,— „
	<hr/>
Összesen:	35 500,— Ft

B) Bevételek

50/2 rovat: Működési bevételek	5 500,— Ft
50/5 rovat: Költségvetési támogatás	30 000,— „
	<hr/>
Összesen:	35 500,— Ft

A Szolgáltatás (06) rovat terhére kell fedeznünk a postai költségeken és egyéb alkalmi működési kiadásokon kívül még a következő tételket: 1. Káldy-Nagy Gyula „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” című önálló kiadvány költségeinek azt a részét, amely a már befizetett 14 200 Ft-on kívül fizetendő lesz: kb. 18 000,— Ft. A költségeknek egy része előreláthatólag átnyúlik az 1961. költségvetési évre. — 2. A múlt évihez hasonlóan ebben a költségvetési évben is 200 Ft-tal járul hozzá a Társaság a sze-

gedi csoport adminisztrációs költségeihez. Azonkívül 200—200 Ft-ot fog juttatni a pécsi és a debreceni csoport költségeire is. Összesen 600,— Ft-ot. — 3. Különlenyomatokra összesen kb. 800,— Ft-ot.

5. V é g h J ó z s e f a számvizsgáló bizottság jelentését olvasta fel ezután. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a számvizsgáló bizottság jelentését elfogadta.

6. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 11 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét, továbbá S z a t h m á r i I s t v á n t a közgyűlés megválasztotta. A szavazatszedő bizottság tagjai S z. K i s p á l M a g d o l n a, M i k e s y S á n d o r és U r a y G é z a voltak.

7. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége az 1961. évi közgyűlésig a következő:

Elnök: Bárczi Géza. — Alelnökök: Beke Ödön, Németh Gyula. — Főtitkár: Telegdi Zsigmond. — Titkár: Benkő Loránd. — Jegyző: Sipos István. — Pénztáros: Kelemen József. — Ellenőr: Bakás János. — Szakosztály-elnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Hajdú Péter (finnugor), Király Péter (szlavisztika), Herman József (germanisztika és romanisztika), Czeglédy Károly (orientalisztika), Fónagy Iván (általános nyelvészet és fonetika). — Szakosztály-titkárok: Rácz Endre (magyar), Sz. Kispál Magdolna (finnugor), Péter Mihály (szlavisztika), Hutterer Miklós (germanisztika és romanisztika), Uray Géza (orientalisztika), Antal László (általános nyelvészet és fonetika). — A szegedi csoport elnöke: Nyiri Antal. — A pécsi csoport elnöke: Temesi Mihály. — Választmányi tagok: D. Bartha Katalin, Bencédy József, Berrár Jolán, Erdődi József, Fábrián Pál, Fekete Lajos, Fokos Dávid, Hadrovics László, Horváth János, Imre Samu, Juhász József, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Kniezsa István, Kovalovszky Miklós, Lakó György, Ligeti Lajos, Mollay Károly, Nagy J. Béla, O. Nagy Gábor, Országh László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, N. Sebestyén Irén, Sulán Béla, Szathmári István, Szemere Gyula, Szépe György, Tamás Lajos, Temesi Mihály, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

LEVÉLSZEKRÉNY

Dr. Alfons Welter írja:

B. LŐRINCZY ÉVÁNAK a Magyar Nyelv ez idei 1. számában megjelent, „Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról” című tanulmányához szeretnék egy apró helyesbítő megjegyzést fűzni. A tanulmányban (a 65. lapon) szereplő magyarázat, illetőleg elemzés: *szerszámgép* 'szerszámokat készítő gép' — ugyanis téves. A *szerszámgép* nem készít szerszámokat, vele sem készülnek szerszámok, hanem azért nevezik így, mert ez a gép *szerszámokat* működtet, ezzel a géppel olyan szerszámokat (esztergakést, fúrót, fűrész, gyalut stb.) működtetnek, amelyekkel anyagot megmunkálnak. A gép tehát ebben az esetben a szerszámot korábban működtető vagy vezető emberi kezét helyettesíti. A gép működési terméke nem a szerszám, hanem a szerszámmal megmunkált anyag vagy munkadarab. Ennek megfelel a szerszámgép cseh és orosz elnevezése: *obráběcí stroj*, illetőleg *рабочий станок* 'megmunkáló gép'. A szerszámgép francia (*machine-outil*) és angol (*engine-tool*, *machine-tool*) elnevezése is pontosan kifejezi a gép lényegét: 'gépszerszám', 'gépesített szerszám'. A magyar elnevezés a (nem szabatos) német *Werkzeugmaschine* tükörfordítása.

Ez a megállapítás nyilván mitsem változtat a szó besorolhatóságán az ott idézett többi példaanyag közé.

A tanulmány egyébként rendkívül fontos és értékes a magyar—idegen nyelvű szótárak szerkesztése és címszó-rendszere szempontjából.

Prága, 1960. július 21.

Eltvársi üdvözlettel

DR. ALFONS WELTER, a magyar—cseh nagyszótár szerkesztő bizottsági tagja.

Külgazítások Szalai Sándor cikkéhez:

SZALAI SÁNDORNAK „Nyelvészeti morzsák a logika asztaláról” című közleményében (MNY. LVI, 204—9) a 206. lap harmadik bekezdésében — technikai okokból — hibák maradtak. A helyes szöveg a következő:

Érdekes — és talán szintén nem közismert — az, hogy az „...akkor és csak akkor, ha...” fordulatot olyankor alkalmazzuk, amikor azt akarjuk kifejezni, hogy két tényállás egymásnak szükséges és elégséges feltétele. A „szükséges és elégséges feltétel” ugyanis semmi más nem jelent, mint éppen kölcsönös feltételezést. Mert amennyiben igaz, hogy: „Ha X, akkor Y.”, úgy X az Y-nak szükséges feltétele; amennyiben pedig az, hogy: „Ha Y, akkor X.”, úgy X az Y-nak szükséges feltétele, tudniillik ez esetben nem állhat fenn Y anélkül, hogy X fenn nem állana. Eszerint pedig: „Ha X, akkor Y, és ha Y, akkor X.” igaz volta vagyis X és Y kölcsönös feltételezési viszonya egyszerűen azt jelenti, hogy X az Y-nak szükséges és elégséges feltétele; valamint Y az X-nek szükséges és elégséges feltétele.

Ugyancsak a 206. lapon, az utolsó bekezdés „Nedves az eső, ha esik a járda.” mondotta — amely a kézirat alapján került be a szövegbe, és a szerzői korrekción is átesészt — így javítandó: „Nedves a járda, ha esik az eső.”

Ugyane közleményből kimaradt a szerző egy jegyzete is, amely a 208. lap jegyzetéhez kapcsolódik. E jegyzetet most pótlólag közöljük:

² A szerző az idézőjel tulajdonnevesítő szerepét nem „grammaticae” állítja. Mert az, hogy a grammatikusok mit óhajtanak tulajdonnévnek nevezni, az ő dolguk, s a logikus ebbe nem szólhat bele. Viszont azt nagyonis megállapíthatja, hogy az idézőjel-használat itt tárgyalt fajtája olyan kifejezéseket hoz létre, amelyek „logice” tulajdonnevek módjára viselkednek. Ha tulajdonnév a grammatikusok szerint *ex definitione* csak valamely meghatározott ember, állat, intézmény vagy földrajzi alakulat neve lehet (lásd az Akadémia helyesírási szabályzatának tárgymutatóját), akkor „macska” természetesen *ex definitione* nem lehet a magyar *macska* szó tulajdonneve, mert egy szó ez esetben a grammatikusok álláspontja szerint nem tartozik azon dolgok közé, amik tulajdonnévvel rendelkezhetnek. De ha a grammatikus netán taxatív felsorolás nélkül úgy definiálja a tulajdonnév fogalmát, hogy az „valamely meghatározott személy vagy dolog neve” (ez is elég közkeletű definíció a grammatikusok körében, l. pl. az Új Idők Lexikonának egy grammatikus által írott megfelelő címszavát), akkor bizony a „macska” nemcsak „logice”, hanem „grammaticae” is tulajdonnév, mert egy meghatározott dolognak, tudniillik a magyar nyelv *macska* szavának — és csakis ennek az egyetlen dolognak! — a megnevezésére szolgál. — Sz. S.

A SZERK.

TARTALOM

1945—1959	I
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LVI. közgyűlése	505
A pécsi nyelvművelő konferencia	148
E. ABAFFY ERZSÉBET: XVI. századi levelek a Dunántúlról	113
ANTAL LÁSZLÓ: Hány esete van a magyar főnévnek? 52. — Mitől függ, hogy hány morféma?	358
BALÁZS JÁNOS: Még egy ősi magyar igenévszó 316. — Mészöly Gedeon emlékére ...	415
P. BALÁZS JÁNOS: Az okulárétól a szemüvegig	91, 194
BALOGH LAJOS: Nyelvjáráskutatás Somogyban	482
BÁRCZI GÉZA: Szótáraink 4. — Én 104. — Örmény jövevényszavaink kérdéséhez ...	304*
BEKE ÖDÖN: Népetimológia a magyar növénynevekben	264, 399, 477
BENKŐ LÁSZLÓ: Juhász Gyula „Milyen volt” című versének stilisztikai elemzése 209. — Zolnai Béla hetven éve	416
BENKŐ LORÁND: Megjegyzések terminus technikusokról 238. — Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára	143, 282, 419, 495
BERRÁR JOLÁN: A magyar főnév birtokos ragozásáról 43. — Személynév-kutatásunk 1945 és 1959 között 267. — A morfémahatárok megállapításáról	465
BIRÓ IZABELLA: Füttyölök rá	327, 470
DEME LÁSZLÓ: Apáczai Csere János nyelvhasználatáról 21. — Anyagnévi előtagú szókapcsolataink írásához 380. — Szókezdet- és szóréteg-statisztikai számítások ...	483
DÖMÖTÖR SÁNDOR: Girgácia	364
ECSEDY ILDIKÓ: A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személyneveinkben	85
ECKHARDT SÁNDOR: Anonymus dolyfős bolgárjai 248. — Levelek a XVI. századból	387
ERDŐDI JÓZSEF: Egy délszláv szó tájnyelvünkben	366
FÁBIÁN PÁL: A magyar helyesírás jelenének és múltjának kutatása 1945-től 1959-ig 121. — Pótlás a helyesírási szemléhez	492
FOKOS DÁVID: Halandzsa 250. — Egy permi táltos-névről 367. — Szélütés	368
FÓNAGY IVÁN: Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék	450
GÁLDI LÁSZLÓ: Magyar <i>alba</i> > román <i>albă</i>	250
S. HÁMORI ANTÓNIA: † Juhász Jenő	280
HAUPTOVÁ, ZOE: A szlovák nyelv magyar jövevényszavainak néhány problémája ...	172
HEGEDŰS JÓZSEF: Martini Lexicum Philologicumának magyar szóanyagáról	360
HEXENDORF EDIT: A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között ..	406, 484
HUTTERER MIKLÓS: A Dunántúli Középhegység németisége és a magyarországi német nyelvjáráskutatás problémái	220
IMRE SAMU: A szóvégi <i>é</i> > <i>e</i> nyiltabbá válás a Bécsi és a Münchener Kódexben 156. — A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálatai 392. — Az <i>ige</i> : <i>igét</i> és a <i>kecske</i> : <i>kecskét</i> típusú névszótöveket a Bécsi és a Münchener Kódexben ...	445
† JUHÁSZ JENŐ: Feled 108. — Olvas 251. — Hallható csend 470. — Ujján forgatja ..	470
KÁJMÁN BÉLA: Fokos Dávid hetvenöt éves 139. — Németh Gyula hetven éves ...	492
KÁROLY SÁNDOR: Néhány adalék az összetett szavak történetéhez 58. — A <i>mind</i> , <i>minden</i> és az <i>is</i> hangalak-történetéhez 242. — A Történeti Nyelvtani Adattár tervmunkálataival kapcsolatos kérdések	333
KIRÁLY LAJOS: Nyelvjáráskutatás Somogyban	482
KISS LAJOS: <i>Nylon</i> és társai 108. — Három lengyel eredetűnek tartott szavunk 368. — Kucsma	471

KOVÁCS ISTVÁN: Szótörténeti adalékok	116, 261, 384
KUBÍNYI LÁSZLÓ: Az <i>ę</i> (<i>ε</i>) hang hajdani jelöléséhez	247
KUNSZERY GYULA: A magyar helyesírás-történet egy nem méltatott úttörője	103
LIGETI LAJOS: Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról	289
LOVÁNYI GYULA: Egy elvi kérdés és a <i>konnyeles</i> szó	109
LÓRINCZ JENŐ: Az <i>i > ē</i> változás állapota a két Telegdy levelezésében 468. — Kévét vet	474
B. LÓRINCZ ÉVA: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról	63
MAGDICS KLÁRA: Beszédcbosség, szólam, ritmusérzék	450
MÁRTON GYULA: Adatok a moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatáshoz	119
MEGGYES KLÁRA: Mikor ment végbe a <i>Galicus</i> népnév jelentésbővülése?	362
MIKESY SÁNDOR: Mi legyen az <i>onomasztika</i> magyar neve? 236. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	286, 427
MOÓR ELEMÉR: Magyarok és szlávok	500
MURÁDIN LÁSZLÓ: Pala	253
O. NAGY GÁBOR: Toprongyos	372
NAGY J. BÉLA: Szófajok és módosítószók	132
PAIS DEZSÓ: Üldöz, kísért 76. — Cotoyd 111. — Darabont 166. — A finnugor szókezdő * <i>p</i> különféle magyar megfelelőihez 242. — Megjegyzések a hangrendkülönböztető szó-alakpárok jelenségéhez 311. — Egy s más a <i>szer</i> dolgában	433
PAPP ISTVÁN: Emlékezés Pápay Józsefre	140
PAPP LÁSZLÓ: Az <i>Erdei</i> ~ <i>Erdey</i> családnevek kérdéséhez	253
PÉTER MIHÁLY: Megjegyzés a „közlekedési felszólító mód”-hoz	259
PROHÁSZKA JÁNOS: A legrégebb magyar szakácskönyvről	134
RADANOVICS KÁROLY: A <i>Atvai</i> 'vitricus', <i>fial</i> 'privignus'	255
RÁSONYI LÁSZLÓ: A <i>székely</i> név eredete	186
ROSETTI, ALEXANDRU: Megjegyzések a román nyelv kialakulásáról	153
RUZSICZKY ÉVA: A grammatikus Kazinczy 11. — Négy szó Kazinczy Ossziánfordításából	181
SEBESTYÉN ÁRPÁD: A <i>névutó</i> műszőről	98
SIMON GYÖRGYI: A kifejező szók jellemzői és helyük a szókészletben	440
J. SOLTÉSZ KATALIN: Tűnik	475
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	513
SZABÓ T. ATTILA: A magyar bilabialis <i>v</i> nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez 31. — Mióta kétágú 257. — A <i>Katalina</i> > <i>Katalin</i> típusú névalakulás kérdéséhez 322. — Még valamit a <i>parányi</i> -ről	374
SZABÓ ZOLTÁN: Perzsel 112. — Egy ritka képzőalakulási módról 357. — Ordít, ordas	374
SZALAI SÁNDOR: Nyelvészeti morzsák a logika asztaláról	204
SZÉPE GYÖRGYI: A magyar főnév birtokos ragozásáról	46
TOMPA JÓZSEF: A magyar főnév birtokos ragozásáról 48. — Deverbális <i>-vást</i> , <i>-vést</i> toldalékos szavaink mai nyelvtani helye 245. — Névszói ragozásrendszerünk most alakuló finomságai 344. — A morfémahatárok megállapításáról	467
TÖRÖK GÁBOR: Felföldizmus	216
ÚRHEGYI EMILIA: Poszáta	377
VÉGH JÓZSEF: Az önözés, magázás nyelvjárásainkban	406
VÉRTES EDIT: Észrevétel a magyar magánhangzó-rendszer finnugor előzményeinek és megfelelőiének terminológiájához	101
ZOLNAI BÉLA: Röpde	378
ZSOLDOS JENŐ: Ultra	258
Kisebb közlemények	98, 232, 357, 465
Különlélek	139, 280, 415, 492
Levélszekrény	288, 432, 511
Nyelvjárások	119, 264, 392, 477
Nyelvművelés	259, 380, 475
Nyelvtörténeti adatok	113, 261, 384
Szemle	121, 267, 406, 484
Szó- és szólásmagyarázatok	104, 248, 364, 470
Társasági ügyek	148, 286, 427, 505
A horitékön: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.	

SZÓ - ÉS T Á R G Y M U T A T Ó

- abál 135
 ábrázol 338
 acélöntés 72
 adománylevél 68
 ág 17 k.
 agyalágyult 75
 akcióegység 68
 al-(-bérlet, -bizottság stb.) 66
 alaktan | egyes szám 3. személyű birtokos személyrag 157 kk., az egyes szófajok másodlagos alakjának sajátos ragozása 350 k., felszólító mód, egyes szám 3. személy, tárgyas ragozás 157 kk., a magyar főnév esetei 52 kk., az *ige* : *iget* típusú névszótövek 445 kk., ikerítődés 442, kijelentő mód, -é jeles múlt idő, egyes szám 3. személy, alanyi ragozás 157 kk., kijelentő mód, -t, -tt jeles múlt idő, egyes szám 3. személy, tárgyas ragozás 157 kk., kötőhangzó 345 kk., a magyar főnév birtokos ragozásáról 43 kk., hangrend-különböztető szó-alakpárok 311 kk., módosító szók 232 kk., névszói ragozásrendszerünk most alakuló finomságaiból 344 kk., szófajok 232 kk., szópárok 441 kk., az összetett szavak történetéhez 58 kk., szótövek 346 k., 354 kk.
 alanzu (mandzsu) 250
 alá(t) 56
- alba 250 k.
 ἀλφάβητος 252
 al-kirmiz (arab) 265
 alkonyodik 339
 álkörmös 265
 államférfi 68
 állatorvos 63, 73
 alliteráció 211
 alól 56
 āmn (vogul) 104
 ángy 119
 anyag- (-ellátás, -gazdálkodás stb.) 65 kk.
 Apáczai Csere János 21 kk.
 Apollonia 322
 árammérő 68
 aranygyűrű 71
 arekép 68
 arendás (szláv) 175
 árkádsor 65, 73
 Áron szakálla 265
 áru- (-bőség, -felesleg stb.) 65 kk.
 aszott 265
 asztalkendő 63 k.
 at'amešter (szláv) 175
 atlaszfű 266
 atom- (-bomba, -ellenőrzés stb.) 65 kk.
 atval 'vitricus' 255
 autóközlekedés 65
 āl ~ al (vogul) 76
 babszaka 266
 Bácsstóvis(e) 33
 bagaria 175
 báglyadt búcsúzóznál 211
 balesetelhárítás 72
 balkezes 66
 baltacin 267
 bangita 368
 bankszakma 68
 barboncás 167 k.
 basmaq (török) 240
 basz(ik) 'futuere' 240 k.
 bator 299
 bécs 'nagyobb boros pince' 120
- bennüket 406
 bel- (-föld, -ügy stb.) 66
 belekenyér 267
 berg (német) 181
 Bergengócia 364 k.
 bérharc 70
 bérmunká(s) 65, 71
 bészkia 110
 bet'ah (szláv) 178
 betónia 267
 bibor 376
 biggyeszt 339
 billég-ballag 311, 339
 bimbó 443
 bíreš (szláv) 175
 bírság (szláv) 175
 Bistrița (román) 154
 bizony 106
 bodza 119
 bogárhátú 66
 bogárszem 66
 bojtár 175
 Borbára ~ Borbál(a) 325
 borház 69
 borjú 291 kk.
 borspor(os) 136
 borkabát 67
 bőrkesztyű 71
 börtönbüntetés 68
 braban(tio) (latin) 166 kk.
 búbánat 61, 64
 bujtás (szláv) 174
 bulaq (török) 192
 *bulyar 248 k.
 bundás 176
 bútorasztalos 65
 búza 298
 búbjár 61
 bünszövetkezet 68
 búzósalma 267
 cájg 'élesztő' 228
 čata ~ čatovat (szláv) 175
 čápál (török) 444
 čeč (örmény) 310
 célpremium 65, 70
 čhír(ny) ~ čhirečny (szláv) 174, 179

- chosen* ~ *chasen* (szláv) 179
chotár (szláv) 179
 cigla 119
 éik 'disznóbetegség' 176
 címer 174
cimeristj vól (szláv) 176
Öimpulung (román) 154
čingár (szláv) 174
 cingróf 399
čiriz (szláv) 175
 cirkál 339
 cirom 444
 citromizú 66
Coaş (román) 38
 comb 443
 Cotoyd 111 k.
 cölöp 444
čöp (török) 444
čubar (török) 192
 cuha 175
 cukorzacsó ~ cukros-
 zacsó 74
 cvikker 201
 csádé ~ csáté 183 k.
 csak 204 kk.
 csatakiáltás 68
 csáté(s) 183 k.
 csécs 'himlő, kanyaró'
 310
 cselédház 68
 csepp 444
 cserép 119
 cserepéldány 71
 csermáll 358
 csermász 'lop' 358
 csigalépeső 65
 csillagkép 68
 csillapodik 18
 csillog-villog 64
 csitil 120
 csodaszép 66
 csokán 120
 csókarépa 400
 csomó 443
 csontszáraz 66
 csornok ~ csarnok 182 k.
 csönkö(ly) 443
čybaпaўзp (orosz) 192
 damasz 184 k.
 danulon 109
 darabont ~ d(a)rabant
 166 kk.
 darázsderék 66
 dereb 313
dereš (szláv) 175
dežma (szláv) 175
 diáklány 66, 72
 diákothton 65, 68
 dióbarna 66
 diribol 313
 disznó 297
 divathemutató 72
 Dobos 87
 Dobra 154
 Dolus ~ Dalos 87 k.
 do(m)b 87
 dong ~ döng 315
 dorombol ~ dörömböl
 315, 357
drab (szláv) 171
drag (román) 155
Dülgopol (román) 154
 dús kalász 213
дoкyпeн (orosz) 192
 édes 18
 egyetért 71
Eisenhandler (német) 70
 éjjelében 12
 élelmiszeranalitika 74
 élénkzöld 66
 életerős 66
 élettárs 68
 életveszély 68
 -ellátás (bútor-, jég-, stb.)
 65
 emlékirat 68
 én 104 kk.
έvέδρα, έvέδρον (görög) 79
έπιχειμεν (görög) 79
er (német) 106
 Erdei ~ Erdey 253
 Erdély(i) 254
Ermen 304 k.
 erőfeszítés 72
 erőhatás 68
 erre 234
eškut ~ *eškut* (szláv) 175
 eszeveszett 75
 évezred 78
 exportterv 75
fačko (szláv) 174
 fagy(álló) 319, 400
 fa(láda) 17 k., 67
 fárfuria 121
 fasz 'penisz' 241
fedvereš (szláv) 174
 fejfa 69
 fél (névszó) 108, 234, 256
 felebarát 60
 feled 108
 felföld(izmus) 216 kk.
 fény 362
 ferdít 314
 férfiú 362
 férgeteg ~ forgatag 312
fial 'privignus' 255
 filmvászon 65
 findzsa 181
 fittent 329 kk.
 fiúgyermek 66, 72
Fleischvergiftung (német)
 70
 Fokos Dávid 139 k.
 foly (ige) 52
 folyó-követ 59
 fon(ál) 175, 439
 fonetika | beszédsebesség,
 szólam, ritmusérzék
 450 kk.
 fordít 314
fossitum (latin) 154
 földmunkás 68
Fruomoasa (román) 154
jšhat (albán) 154
 fuvarköltés 68
 fűrés 119
 füstkarika 67
 füstszínű 66
 fűtüllök rá 327 kk., 470
 fűz 439
 gabonarakár 68
 galamb 173
Gallicus 362 k.
 gályarab 68
 garaboncás 167
 garádicskóró 400
 gazda(kör) 65, 175
 -gazdaság (mező-, nép-
 stb.) 65
 gége 89
 gémberedik 444
 gépgyár 65
 gépház 65
 gépkocsivezető 72
 Gerence 315
 gilice 400
 Girgácia 364 k.
gnusb (szláv) 378
 góda vére 401
 goldán 120
 -gond (garázs-, lakás-
 stb.) 65
 gondolkodik 18
 gonosz 378
 gógös 248 k.
 görés 444
 görgő-dinnye 401
 grabant 168
 grammatika | a gramma-
 tikus Kazinczy 11 kk.
 gróf 174
Quegus 89
 guga 'állatbetegség' 176
guláš (szláv) 175
 gúnynév 65
gšg 'hangutánzó szó' 89
 gyalogszer(es) 167
 gyászruha 68
 gyermekjáték 68
 gyomorbántalom 71
 gyöngy(élet) 66, 120
 György 315
 gyűr ~ gyűr 315
 gyümölcsíz 67
 harc képtelen 71
 hadkötelezettség 62
 had(sereg) 61 k.
 hadvezér 62

- hajó 300
 halandzsa 250
 hallható csend 470
 hangfestő szó 440 k.
 hangja selyme 212
 hangok és hangváltó-
 sok | bilabiális *v* nyelv-
 emlékes jelölése, ill. je-
 löletlensége 31 kk., de-
 nasalisatio 87, hang-
 tani kérdések vizsgá-
 lata 413 k., hiátus 31
 kk., kötőhangzó 43 kk.,
 a magyar magánhang-
 zó-rendszer finnugor
 előzményeinek és meg-
 feleléseinek terminoló-
 giája 101 kk., nyiltabbá
 válás 156 kk., 469, szó-
 kezdő hangváltozás ki-
 fejező szókön 442, *ä*
 155, *ä* (szlovák) 179,
a > *ä* 179, *ai* (*ei*) > *ä*
 225, *b* 240 kk., csuvas
δ > *z* > *r* 299, őstörök
d 298, *ē* 104, *ε* (*ε*) haj-
 dani jelöléséhez 247 k.,
-e : *ē*- 448, *e* ~ *ē* : *é* 448,
e ~ *ē* : *e* ~ *é* 448, *-é* :
-é 448, *ē* ~ *e* : *é* 448,
ē > *e* 156 kk., 449,
e (~ *ē*) > *i* 108, szlovák
e > *o* 178, *ea* 155, szó-
 kezdő *f* 240 kk., *g* 299,
 303, örmény szóvégi *γ*
 307, szlovák *g* > *h* 178,
gy 295 k., *h* 155, 301,
i > *ē* (> *i*) 243 k., 468
 k., őstörök *j* 295 k.,
 szókezdő *k* 303, *l* 291,
l' > *š* 291 kk., *m* > *n*
 47, 106, szókezdő *n*
 302, *-nd-* *-ng-* 441,
nl > *ll* 79, szókezdő *ny*
 301, *o* > *a* nyiltabbá-
 válás 179, 306 k., ör-
 mény *o* ~ magyar *u* >
o 307, fgr. szókezdő *p
 240 kk., 256, 300, csu-
 vas, mongol *r* 291 kk.,
ř > *z* 291 kk., köztörök
š 291 kk., *š* > *l* 291 kk.,
 szókezdő *sz* 296, *uv*
 diftongus 223 k., *už*
 diftongus 223 k., *v* ~
ø ~ *b* 211, köztörök *z*
 291 kk., *z* > *r* 291 kk.,
 szókezdő *ø* 301, *ø* ~ *v*,
 ill. *v* ~ *o* 34 kk., *χ* 179
 hangutánzó szók 440 kk.
 hány 23
 harang 291
 haretér 68
 harisnya 120, 474
 hárs 120
 hasadás 288
 haszon 106
 hatalomátvétel 72
 hattyúnyak 66
 házhozszállítás 75
 házsor 65, 68
 háztűz (nézni) 60
 hébe-hóba 61
helisko (szláv) 180
 helpenz 175
 helyesírás | ~ -i kérdések
 413, a magyar ~ jele-
 nének és múltjának ku-
 tatása 1945-től 1959-ig
 121 kk., a magyar ~
 -történet egy nem mélt-
 tatott úttörője 103
 hengermű 68
 hiány 432
 *himoz 241
 hirlap 68
 hithű 71
 hitrege 68
 hóeke 68
 hóember 67
 hófehér 66, 71
 hogyan 234
 honvágy 68
 hop ~ hopp 372
 hópénz 69
 hurmuz 120
 hurok 300 k.
 húsmérgezés 70
 icár 120
 idegcsillapító 72
 HB.: *üdetuitvl* 80
 idézőjel 207 k.
 idő 298
 imide-amoda 116
 inas 175
 ingómarha 116
 ingváll 116
insidiae (latin) 78
 interesse 'kamatláb' 116
üleš (szláv) 175
ülle, illa (latin) 106
 Ilon(a) 322 kk.
iärättä, iörrättä (osztják)
 108
iörryöl- (vogul) 108
 -ipar (gyógyszer-, mű-
 szer-stb.) 65
 irányelv 68
 irattár 65, 68
irek (*jogo*) (szláv) 175
 irha 371
 író 297
 irodalmi nyelv | a ma-
 gyar ~ vizsgálata 1945
 és 1959 között 406 kk.,
 484 kk.
- irodalom (dráma-, pa-
 raszt- stb.) 65
 írva 'festve' 117
 is 243 k.
is (latin) 106
 ismeretterjesztés 72
ispán (szláv) 175
 istennyila 71
 isten szakála 265
 iszonyág 116
 izeg-mozog 64
 itt 234
iubi (román) 155
 Iván 322
 jaj 236
 jámborfa 401
 Jancsi 117
 János 322
jar (vogul) 108
jaz (köztörök) 291
 jéghideg 66, 71
 jegyzett 117
 jel | -i többes szuffixum
 46, -*k* többesjel 44 kk.,
 345 kk.
 -jelölt (doktor-, képviselő-
 stb. 65
jir (szamojéd) 293
 jobb 117
 jó egészség 117
 jóformán 117
 jogfolytonosság 65
 jövevényszavak | Martini
 Lexicum Philologicu-
 mának magyar szó-
 anyagáról 360 kk.,
 megjegyzés az ún. al-
 táji jövevényszavaink
 ról 289 kk., örmény
 jövevényszavaink kér-
 déséhez 304 kk., a szlo-
 vák nyelv magyar jö-
 vevényszavainak prob-
 lémája 172 kk.
 juhás 175
 Juhász Gyula 209
 Juhász Jenő 280 k.
 juhász(ság) 117
 juhszalag 401
 Juli(a) 327
ju(r) (szamojéd) 293
 jutalomjáték 68
jür (pretörök) 293
kacka (orosz) 192
kä[e]jčü[i]r (török) 84 k
 kajszin 402
 kalapács 120
 kalodás 117
 kamarás 117
kamenü (román) 154
 kányacseresnye 402
kapakyna (orosz) 192 k.
 káposztaszás 117

- kapron 109
kapuš (szláv) 154
 karácsonyi fa 117
 karika 117
 karmazsin 376
 karola 366
 káröröm 68
 ka(r)porna 117
 karvalyfiú 117
 karvas 69
kaštil ~ kaštiel' (szláv) 174
 Kata 117
 Katalin(a) 322 kk.
 katlankóró 402
 kavár ~ kever 312
 kavics 312
 Kazinczy Ferenc 11 kk.
keçir (török) 84
 kecskeszakáll 66
 keh 307 k.
 kékes 117
 keménymag 403
 kenyérbővirág 403
 kenyérgabona 65
 képipró (mester) 117
 képzők és képzőszerű jelek | -a 322 kk., -d gyakorító 80, 375, -d kicsinyítő 88, -döz gyakorító 78, egy ritka képzőalakítási mód 357 k., -g 338, 375, -i 254, 348 k., -k mozzanatos 88, orosz -ka 366, -ke, -cske kicsinyítő 448, -kk fgr. mozzanatos 436, -kor 57, -l 112 k., 358, -lgya korító 79, -l kicsinyítő 257, -lag 57, -bma, -bma (orosz) 473, -mász 358, -mál, -mél 358, -mbol 357, -mboz, -mböz 357, -mol, -möl 358, -n 107, -nként 57, -nta 57, *-n. névmásképző 107, -ó, -ő igénévkepző 253, -p mozzanatos 79, -r 434, 437, -s 345, -s gyakorító 252, -s kicsinyítő 89, s melléknévkepző 349, -stul 57, -sz 358, -szám 57, -szor 57, -t mozzanatos 79, 83, 367, -t műveltető 83 k., 88, -tál, -tél, -tol, -tel, -töl 358, -tez, -téz 358, -va, -ve határozói igénévkepző 245 kk., -vást, -vést 245 kk., -z 358
 kérdés 65
 kéret 118
 Kerha 364 k.
 kerti fijol 403
kešo (szláv) 176
 készlethelyzet 65
 ketté metsz 117
 kévét vet 474
 kézbeli törölő 117
 kézelő 117
 kézkapcsoló 117
ki (szamojéd) 293
 kiált 'zsoldot kiált' 117
 kicsépelni 117
 kicsiny 118
 kietlen-pusztá 59
 kifejező szók 440 kk.
 kifogy 118
 kifut 117
 *kil (pretörök) 293
 kilométerkő 65, 68
 kínhalál 58 kk.
 kánpad 65
 kirákannya 403
 kisasszonynapja 118
 kísért(et) 76 kk., 83 kk.
 kiürített 118
 kivirics 403
 kivon 118
Koas 38
 koboz 90
 kocsiló 118
 komondor 176
komoraš (szláv) 175 kk.
 Kondás 175
 kopár 314
 kopasz 314
 kopja 118
 koporsóhely 118
 kopott-nyak-fű 403
 korcó 118
 korcsolyá(s) 118
 kórház 68
 kormányküldöttség 68
 korkülönbség 64
 kortárs 68
 kos(ár) 120
 kosz 306 k.
 kozmo(s) 306 k.
 kotnyeles 109 k.
 koty belé szilvalé 110
 kotyogó nyelvű 110
 Kovács(i) 35 kk., 312 k.
 Kovácsbükke 40
 Kovácsshida 36
 Kovácskápólnok 38
 Kovácskut 40
 Kovácspataka 38
 Kovász(i)ó 38
 Kovácsn(y)a 38
 Kovázd 38
 kovrasz 118
 kozsók 'kődmönféle' 474
 kő, kövecs 312
köçü[i]r (török) 85
 kőkemény 66
 kökényszem 66
 kölönc 444
 költségtelen 118
 kölyök 291 kk.
 kőműves 118
 köntöske 118
 könyv ← 65, 73
 köpéce 118
 köpesz 3 14
 köretes 118
 kőrő 299
 körül 118
 kőszikla 59
 kötés 118
 Köves 42
 Köve(s)d 34 kk.
 Köveskut 33
 köz- (-ellátás, -mű stb.) 66
 közép- (-birtokos, -ipar stb.) 66 k.
 közlekedésbiztonság 65
 -közösség 65
 közterület 67
 kristálytisztá 66
kučma (szláv) 472
 kucsma 470 kk.
 kukrejt 136
 kumnáta 120
 *küßezsd 37
 kül- (-föld, -képviselő) 67
 különb 118
 kürtő 118
 lábas pohár 261
 labdajáték 72
 lágy 261
 lakozandó „lakó” 261
 lángész 66
 leányai ~ lyányai 12
 lebég ~ lobog 312, 315
leiten (német) 85
 le(s) 157 kk., 319
 létjogosultság 71
 lettika 261
 Leveld ~ Lövöld 34
 lever 261
 levescsik 404
 libég ~ lobog 315
 limonia, lemonia 261
 Liüntik 432
λοχοσ (görög) 79
 löheverdi 404
 lopótök 261
 lornyon 94
 Lovas 39
 *lovás 251
lovás (szláv) 174
 Lovászschanak 40
 lovászmester 261
 löre 262
 Lővér 39, 42
 lucfenyő 404
luke- (finn) 251

madárgyökér 404
 magán- (-autó, ember, stb.) 67
 magyar—szláv kapcsolatok történetéhez 500 k.
 makog ~ mekég 315
 mál 311 k.
 málnaszörp 67
 malombot 262
 már-már 64
 Margit(a) 322 k.
 Mári(a) 327
 mariskafa 405
 másik 'második' 262
 máslás (szláv) 174
 másodmaga 262
 matusa 119
 megapad 262
 megbátorító 262
 megborjúz 262
 megdrágul 262
 megjegyez 'összeír' 262
 megkap 262
 megkaszál 262
 megkiált 262
 megmustrál 262
 megművel 262
 megnyomorít 262
 megölet 262
 megpróbált 262
 megtöröget 262
 megvasaz, magvasal 262
 megvesz 'elpusztul' 262
 mell 311 k.
 melle(tt) 56
 mellől 56
 méltó 338
 mélyépítés 68
 memóriále 'emlékeztető' 262
 mende-monda 64
 menekdék hely 68
 ménlő 262
 mentebélés 262
 menten megy 262
 mennyezetes 262
 mennyi 234
 mérés technika 74
 mérnök képzés 71
 merő 263
 Mészöly Gedeon 415 k.
 mikor 234
 milyen volt 214
 mind(en) 234, 242 k.
 mindnyán 'teljesen; tisztá' 263
 minőségellenőrző 71
 mintakép 65
 minz (román) 153
 mióta kétágú 257 k.
 mirelite 109

moh(a) 263
 mond 18, 338
 monokli 94, 201 k.
 morféma 43 k., 358 k., 465 k.
 mosó 'mosóasszony' 263
 munka- (-brigád, -csoport stb.) 65
 munkaerő(gazdálkodás) 71, 75
 munkafőzőség 63
 munkamegosztás 72
 munkás- (-állam, -arizstokrácia stb.) 65
 munkáskultúra 68
 munkásküldött 70
 munkáslakta 75
 munkásmozgalom 70
 munkástanács 70
 munkaverseny 70
 muskotálykörte 263
 mű- (-anyag, -gyanta stb.) 67
 műanyagellátás 65
 műszálaru 67
 művelni 266
 művelődés- 65
 -mű(vész) 65
 *mŕ 106 k.
 nagydragula 405
 nádor-fű 405
 napernyő 65
 *nár (pretörök) 302
 ne 157 k.
 negyedfél 263
 nélkül 56
 ne(m) 12
 Németh Gyula 492 k.
 nemtő 263
 nép- (-állam, -bírótság stb.) 65
 népgazdaság 68
 népművelés 72
 névészet 237 k.
 névhatározó 99
 névkutatás 236 k.
 névtan 236 k.
 névtudomány 236 k.
 névtudomány | állatnevek 347 k., címek, fogadónevek ragozása 353 k., földrajzi nevek 347 k., a középkori népi hangszere zene régi magyar személyneveinkben 85, személynév-kutatásunk 1945 és 1959 között 267 k.
 névtő 52 k., 98 k.
 Novaj 42 k.
 Novák(k) 39 k.

nylon 108 k.
 nyak 301 k.
 nyakravaló fodor 263
 nyál 301 k.
 nyaláb 439
 nyár 291, 301
 nyársfa 406
 nyársfola 406
 nyelve szemüveg 94
 nyelv | Apáczai Csere János nyelvhasználatáról 21 k., a román nyelv kialakulásáról 153 k.
 nyelvemlék | az ige : igét típusú névszótövek a Bécsi és a Münchener Kódexben 445 k., a magyar bilabiális v ~ es jelölésének, ill. jelöltségének kérdése 31 k.
 nyelvhasználat | Apáczai Csere János nyelvhasználatáról 21 k.
 nyelvjárás | a dunántúli, Duna melléki, felvidéki nyelvjárásról 216 k., a Dunántúli középhegység németisége és a magyarországi német nyelvjáráskutatás problémái 220 k., az ige : igét típusú névszótövek 445, a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálatai 392 k., népetimológia a magyar növénynevekben 264 k., 477 k., ~kutatás Somogyban 482 k.
 nyelv művelés | anyagnévi előtagú szókapcsolataink írása 380 k., mai irodalmi nyelvünk kérdései és más nemzetek irodalmi nyelve 488 k., megjegyzés a „közlekedési felszólító mód”-hoz 259 k., névszói ragozási rendszereink most alakuló finomságaiból 344 k., úgy tűnik 475 k.
 nyelvtan 236 k.
 nyelvtan | a grammatikus Kazinczy 11 k., a Történeti Nyelvtani Adattár tervmunkálatai 333 k.
 nyereségrészesedés 68 k.
 nyertéz 358

- nyílfa 406
nyílik 18
nyírás 'szabás' 263
nyíró, nyírő 263
nyom(dék) 319
nyomorék 377
nyoszolyóasszony 263
nyoszolyólány 263
nyugdíj jogosult 66, 71
nyugdíjkorhatár 65
nyúlbor 263
nyusztuba 263
Nyüved 39
ocularia (latin) 197
oda 234
Ogör 292
ókula(ré), okular(ia) 91
kk., 196 k.
ól 242
Oláhország 263
oldomaš (szláv) 179
oyur ~ *oyuz* (török) 292
olvas 120, 251 k.
ön-, ön- ~ vön- (vogul) 79
(on)ogur 292 k.
Onoguroi 292
onomasztika 236 kk.
Orbova 34 k.
orrcsípítő 94, 201
ordas 374 kk.
ordít 337, 374 kk.
organál 375 k.
orrára való fék 263
orsag (szláv) 175
orvosküldöttség 65
osihotenj (szláv) 178
osztály-, 65
óta 56
ottan való 'ottani' 263
Ovad 41
ökör 300 k.
öl (ige) 76 kk.
öldöz 'persequor' 78
ölyv 300
örmény 'örvény' 305
össz- (-benyomás, -érték stb.) 67
összetett szavak | szintaktikailag pontosan nem elemezhető ~ ról 63 kk.
pacsirtagomba 477
pajtaépület 263
pajzsgyártó 263
pala 253
palota 174
pamutszövet 67
páncélkesztyű 263
páncéling 263
panofix 109
pápaszem 94 k., 194 kk.
Pápay József 140 kk.
papucs 273
para (török) 374
parányi 374
parasztember 263
parasztforradalom 65
parasztmondás 263
paripa 264
párnafa 477
párnahéj, -haj 264
pároltat 264
pártázat 264
pártbizottság 68
patina 'pohár alá való tálcaska' 264
pecér 478
pecsétés gyűrű 264
pehelykönnyű 66
pel'P'áskis (votják) 367
pendely 264
pereg 264
pereg 174
pereputtya 264
perlon 108 k.
perpatvar 61
persely 264
perzsel ~ pörzsöl 112 k.
perzsa 264
petemzsirom 478
Piatra (román) 154
piciny 264
pina 'cunus' 241
pince 120
pinnáta 264
piperefű 478 k.
pizok 308 k.
planke (kfn.) 181
plăti (román) 155
pofárávaló 264
poharacska 264
polgár 175
-politika 65
pontypénzlevelűfű 479
porcinkulafű 479
porfelfeg 67
pórihagyma 479
portás (szláv) 174
postamester 264
poszáta 377 k.
posztóbál 264
potkan (szláv) 179
praepositio 98 kk.
prémelt, prémezett, prémezve 264
prés (szláv) 174
prieteu (román) 155
primi (román) 155
próbakő 264
psote (szláv) 377
psz (szláv) 377
Rábea 315
radóc 137
Radvány 39
ragacsfa 479
ragok | alanyeset 55,
-*ba(n)*, -*be(n)*, *bele-*,
benn- 53 kk., -*ból*, -*ből*,
belől- 18, 55, egyes számú
1. személyű birtokos
személyrag 44 k.,
-*ért*, *ért-* 55, hány esete
van a magyar főnév-
nek? 52 kk., 3. szemé-
lyű birtokos szemé-
lyrag 347, -*hoz*, -*hez*, -*höz*,
hozz- 55, -*ig* 47, 55, *j-s*
birtokos személyrag
348 kk., -*ként* 53 kk.,
-*kép(pen)* 53, 57, -*kor*
47, 52, -*m* 106, -*n* 47,
55, -*nak*, -*nek*, *nek-* 55,
-*nál*, -*nél* 55, -*nk* 106,
-*nként* 52, 55, -*nta* 55,
-*nyi* 52, -*ra*, -*re*, -*rá* 55,
rajt- 55, -*ról*, -*ről*, 18,
55, -*stul* 55, -*szám* 52,
t tárgyrag 44 kk., 55,
346 kk., -*tól*, *től-* 18, 55,
-*té* locativus 53 kk., -*vá*
55, -*val*, -*vel*, *vel-* 55
rak- 384
rakoš (szláv) 174
Ráli(a) 327
rá se fittyent 330 k.
rata 384
Rava(s)zd 35, 39 k.
regényciklus 64 k.
reggelre való 384
rejtekhely 68
reked 384
reményteljes 66
rendőrörsem 72
-rendszer 65
rengőszilva 479
Repedea (román) 154
részetlen 384
részlet-, 65
résztvevő ~ részvevő 75
réztöböz 384
rókahát 384
rokka 384
rostélyra való 384
Roz 35
rozsnyak 480
röpdé 378
rühátlan 384
qazan (köztörök) 291
qonur (csagatáj) 192
ság 312
sacâl (csuvas) 189
sajtkukac (65)
sajtó-, 65
sakaloš (szláv) 174
salas 175
salétrom 362
salom (vogul) 106
Sándor István 103

- sára 175
 sárga 294
 sárguló nyár 213
 sarj 185 k.
 sárkerék 480
 sármány 311
 sat 'falu' (román) 154
 sator ~ *siator* (szláv) 174
 satrapa 384
 sää (finn) 440
 säie (finn) 435
 säkül ~ *säkül* (török) 188
 säy- ~ *seß-* ~ *say* (vogul) 435 k.
 scump (román) 155
 se 157 kk.
 seg (ség) 312
 seyer ~ *sëyar* 436
 se(m) 12
 seper- 294
 šepřä (török) 443
 seprő 443
 ser 434 kk.
 sēr (vogul) 437
 sereg 61 k.
 šeregbonov (szláv) 175
 shotár (szláv) 174
 si > š (mandzsu) 295
 sihot (szláv) 176
 sikil (török) 187 kk.
 sikít 88
 šili (szamojéd) 293
 šipárica (szerb-horvát) 370
 sipsirica 369 k.
 sirású 384
 skatulyácska 384
 sógorasszony 120
 sor 312
 sorozatgyártás 68
 Sövényház(a) 39
 Sövény(szád) 35 k.
 Sövényvár 41
 spasángos 384
 stilsztika | alliteráció 211,
 a beszélt nyelv vizsgálata 486, a grammatikus Kazinczy 11 kk., Juhász Gyula „Milyen volt” című versének ~i elemzése 209 kk., a szépirodalmi nyelv vizsgálata 486 kk.
 subka 384
 suta 378
 sutä (román) 155
 suttog 384
 Suvadás 43
 sűrű 434
 süvölt 384
 Syquid 88 k.
 szabad 362
 szabadságharc 65
 szabó(legény) 384
 szak- (-bizottság, -előadó stb.) 67
 szakelőadó 67
 szakit, szakaszt 385
 szál 385
 szalmazsák 65, 68
 számvetés 71, 385
 szándék 319
 szántás-vetés 61
 szapora 385
 Száva 39 kk.
 szeccelkupa 385
 szeg 'barna' 385
 szég 312
 székely 186 kk.
 szekeresló 385
 szekérfuvarozás 65
 szél(háború) 59
 szélmalom 69
 szélütés 368
 szélvész 59
 szélvihar 59 k.
 szembe lesz 'találkozik' 385
 szemébe mondja 385
 szeme kékje 211
 személygépkocsi 68
 szeme színe 211
 szemetez 358
 szempillantás 385
 szemtől szembe 385
 szemüveg 91 kk., 199 k.
 szénégő 385
 szénmegtakarítás 72
 szép 18
 szer 433 kk.
 szēr 312, 318, 433 kk.
 szerelem 317 k.
 szerencse 362
 szeret 317 k.
 szerk(ë)szik 316 kk.
 szerszám(gép) 65, 385, 511
 szilony 106
 szilva 120
 szindús 71
 szírom 444
 szitkozódás 385
 szítófa 385
 szivárványhártya 66
 szí(v)ul 135
 szkófia 385
 szóbeszéd 59, 61
 szóhasadás 288
 szok 119
 szókincs | helyesírási szótárak ~ének belső arányai 462 kk.
 szolga 362
 szól(ítás) 385
 szoros 385
 szótár | ~-aink 4 kk., ~-írás 485, ~-statisztika 458 kk.
 Szovát 35 kk.
 sző 435
 szökött 385
 szőlő(mű) 298, 385
 szőlővenyit 385
 Szömörösök 137
 sz(t)ilon 108 k.
 szurtos 444
 szű 337
 szürke barát 385
 sz[z]ug 312
 *szypszyrca (lengyel) 370
 tájkép 68
 takar ~ teker 312
 talán 235
 táltos 367 k.
 tanárjelölt 68
 tánecnóta 386
 táncterem 63, 70 kk.
 tanulmányút 65
 tányér 121
 tapasztalatesere 71
 t'archa (szláv) 179
 tarcsalanszoknya 386
 tarcsalos 386
 -társ 65
 táršpohár (szláv) 175
 taššiqin (ótörök) 293
 tátos 480 k.
 tay (török) 191
 te 157 kk.
 téglaház 386
 teherfuvarozó 71
 tejbekása 71
 tej(es)kanna 74
 telefonszolgálat 64
 -telep 65
 településtörténet | a Dunántúli Középhegység ~-viszonyai 221 k.
 teljesítményhatár 71
 tengelykapcsoló 72
 tenger 362
 Terézi(a) 327
 terkel (szláv) 174
 természet-, 65
 tervfegyelem 63, 70 kk.
 tervgazdálkodás 70
 terv(osztály) 65, 68
 testamentoma 386
 tetszés 386
 textilteltechn(us)a 68, 74 k.
 Thobus 87 k.
 tiğlä (román) 119
 tigrishőr 386
 t'ü-li-kang (kínai) 293
 tinkel (kfn.) 181
 tip(er)eg ~ topog 313 kk.
 típus- (-cipő, -ebéd stb.) 67

- tisztosfű 481
 tizenkettődfél 386
 tóásó 386
 tókő 386
 tolltok 386
tomp- 87
 topáz 386
 toprong(y)os 372 k.
 tornyikál 386
 torokhim 386
 torokra való 386
 törzs ~ törzs 315
 tölgynyagömbér 481
 töltelék 386
 tömjéntartó 386
 tömő 386
 törlelőlepedő 386
 törött bors 386
 Tövisgyház 39 k.
 Töviski 40
 Tövis(ses) 33, 35, 39 kk.
Twis 36
 trabant 170 k..
Truppen (német) 61
 tubarózsa 481
Tubus 87
 -tudomány 65
 -tulajdon 65
 tűzok 298
 tűnik 475 kk.
 türkisz 386
 tűsarok 66
 tüzesedte 'gyulladás, tü-
 zesség' 386
 tűzfa 69
 tűzvész 59 k.
 *tű 107
 tyéj 120
 udvarhely 386
uel (osztják) 76
 ugárdik 386
 ügyis 234
 ügyse 234
 újján forgatja 473
 újság(író) 65, 72
 ultra 258 k.
ulenti ~ *bonlanti*- (vogul)
 80
unli (vogul) 79
unovat' (szláv) 174
unt-, ünt- (vogul) 79
 utoljára 236
 -ügy 65
 ügyefogyott 75
 üket 406
 ül 78 kk.
 üldöz 76 kk.
 úrhajó 68
 üst 'ezüst' 386
 üt(ő) 90, 386
 üvegablak 386
 üvegszem 95 k., 199
 Űver 40
 üzem- 65
 vagdalt vas 386
 vágóbarom 387
 vagy 'circiter' 387
 -vagy 65
 vagyon 106
 vajszinű 66
 vándorbot 68
 varga 175
 vár(os) 362
varoš (szláv) 175
 városrendezés 72
 vászon 387
 vasazás 'vasalás' 387
 vasgolyóbis 387
 vaseke 387
 vaskereskedő 70
 vaslapát 387
 vaspecsét 387
 vasrostély 67
 vatalé 387
 vég(té)re 235
 vegyészhallgató 72
 vél 387
 velencei 387
 vélejáró 481
 vendégszem 95 k., 198 k.
 vércsepp 60
 verestarka 387
vermada (szláv) 175
 verni való 'kijáró, lege-
 löre való' 387
 verő 387
 vérpiros 66
 vész 59
 veszteséglista 65, 68
 vetrece 135
 viaszfehér 66
 vidék 177 k.
 víg 362
vig(asztal) 362
 világ 65, 362
 világosság 362
 villámgyors 66
 villanyszámlla 65
 villanytűzhely 68
 villanyvilágítás 64
 virgina 'zongora' 376.
 virginál 387
 viselt 387
 vitézlő 387
 viztorony 64
vodlovať (szláv) 179
volière (francia) 379
 vont ezüst 387
vorrítter (kfn.) 181
Wtövs 89 k.
 zaj 'jégzajlás' 387
zamesz (lengyel) 371
 zamzürő 387
želiar (szláv) 175
zemes 370 k.
 Zolnai Béla 416 kk.
 zománc 387
 Zovajk 34
 Zovány 34
zuodus 32
 zsákmányol 387
 zsebkés 71
 zsvány 387
 Zsófi(a) 322 kk.
 zsufa 136

LVI. ÉVF.

1960. MÁRCIUS

I. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

413. SZÁM

1960

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

T A R T A L O M

1945—1959	1
<i>Bárczi Géza: Szótáraink</i>	4
<i>Ruzsiczky Éva: A grammatikus Kazinczy</i>	11
<i>Deme László: Apáczai Csere János nyelvhasználatáról</i>	21
<i>Szabó T. Attila: A magyar bilabialis v nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöltségének kérdéséhez</i>	31
<i>Berrár Jolán—Szépe György—Tompa József: A magyar főnév birtokos ragozásáról</i>	43
<i>Antal László: Hány esete van a magyar főnévnek?</i>	52
<i>Károly Sándor: Néhány adalék az összetett szavak történetéhez</i>	58
<i>B. Lőrinczy Éva: Szintaktikailag pontosan nem elismartható összetett szavainkról</i>	63
<i>Pais Dezső: Üldöz, kísért</i>	76
<i>Ecsedy Ildikó: A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar szemelyneveinkben</i>	85
<i>P. Balázs János: Az okulárétól a szemüvegig</i>	91
Kiseb b közlemények. <i>Sebestyén Árpád: A névtő műszóról. — Vértés Edit: Észrevétel a magyar magánhangzó-rendszer finnugor előzményeinek és megféleléseinek terminológiájához. — Kunszery Gyula: A magyar helyesírás-történet egy nem méltatott úttörője</i>	98
Szó és szólásmagyarázatok. <i>Bárczi Géza: Én. — Juhász Jenő: Feled. — Kiss Lajos: Nylon és társai. — Loványi Gyula: Egy elvi kérdés és a kotnyeles szó. — Pais Dezső: Cotoyd. — Szabó Zoltán Perzsel</i>	104
Nyelvtörténeti adatok. <i>E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi levelek a Dunántúlról. — Kovács István: Szótörténeti adalékok</i>	113
Nyelvjárások. <i>Márton Gyula: Adatok a moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatáshoz</i>	119
Szemle. <i>Fábián Pál: A magyar helyesírás jelenének és múltjának kutatása 1945-től 1959-ig. — Prohászka János: A legrégibb magyar szakácskönyvről</i>	121
Külö n félék. <i>Kálmán Béla: Fokos Dávid hetvenöt éves. — Papp István: Emlékezés Pápay Józsefre. — Benkő Loránd: Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára</i>	139
Társasági ügyek. <i>A pécsi nyelvművelő konferencia</i>	148

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamárlás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Peldányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest, VI. Népköztársaság útja 21.; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Benkő Loránd titkárnál* igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Almos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. Benkő Loránd: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. Hajdú Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette Benkő Loránd. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. Horváth János: Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. Lakó György: Északi-manyisi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája. Szerkesztette Fábíán Pál. 1956. 5,— Ft.
10. Károly Sándor: Igenévrrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. Melich János: Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. Fánhidí Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. Ferrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. Károly Sándor: Az értelmező és az értelemzői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette Benkő Loránd. 1958. 28,— Ft.
18. Fónagy Iván: A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. Inczeffi Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyáradmente földrajzi nevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béia: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 5,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

414. SZÁM

3

1960

Felclős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

T A R T A L O M

<i>Rosetti, Alexandru</i> : Megjegyzések a román nyelv kialakulásáról	153
<i>Imre Samu</i> : A szóvégi <i>ë</i> > <i>e</i> nyíltabbá válás a Bécsi és a Müncheni Kódexben	156
<i>Pais Dezső</i> : Darabont	166
<i>Hauptová, Zoe</i> : A szlovák nyelv magyar jövevényszavainak néhány problémája	172
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Négy szó Kazinczy Osszián-fordításából	181
<i>Rásonyi László</i> : A <i>székely</i> név eredete	186
<i>P. Balázs János</i> : Az okulárétól a szemüvegig	194
<i>Szalai Sándor</i> : Nyelvészeti morzsák a logika asztaláról	204
<i>Benkő László</i> : Juhász Gyula „Milyen volt” című versének stilisztikai elemzése	209
<i>Török Gábor</i> : Felföldizmus	216
<i>Hutterer Miklós</i> : A Dunántúli Középhegység németisége és a magyarországi német nyelvjáráskutatás problémái	220
Kisebbségi közlemények. <i>Nagy J. Béla</i> : Szófajok és módosító szók. — <i>Mikesy Sándor</i> : Mi legyen az <i>onomasztika</i> magyar neve? — <i>Benkő Loránd</i> : Megjegyzések terminus technikusokról. — <i>Bárczi Géza</i> — <i>Pais Dezső</i> : A finnugor szókezdő * <i>p</i> különféle magyar megfelelőihez. — <i>Károly Sándor</i> : A <i>mind</i> , <i>minden</i> és az <i>is</i> hangalak-történetéhez. — <i>Tompa József</i> : Deverbális <i>-rást</i> , <i>-vést</i> toldalékos szavaink mai nyelvtani helye. — <i>Kubinyi László</i> : Az <i>é</i> (<i>ε</i>) hang hajdani jelöléséhez	232
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Eckhardt Sándor</i> : Anonymus dolyfős bolgárjai. — <i>Fokos Dávid</i> : Halandzsa. — <i>Gáldi László</i> : Magyar <i>alba</i> > román <i>albă</i> . — † <i>Juhász Jenő</i> : Olvas. — <i>Murádin László</i> : Pala. — <i>Papp László</i> : Az <i>Erdei</i> ~ <i>Erdey</i> családnevek kérdéséhez. — <i>Radanovics Károly</i> : <i>Atval</i> 'vitricus', <i>fial</i> 'privignus'. — <i>Szabó T. Attila</i> : Mióta kétágú. — <i>Zsoldos Jenő</i> : Ultra ..	248
Nyelvművelés. <i>Péter Mihály</i> : Megjegyzések a „közlekedési felszólító mód”-hoz	251
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kovács István</i> : Szótörténeti adalékok	261
Nyelvjárások. <i>Beke Ödön</i> : Népetimológia a magyar növénynevekben	264
Szemle. <i>Berrár Jolán</i> : Személynév-kutatásunk 1945 és 1959 között	267
Különfélék. <i>S. Hámori Antónia</i> : † Juhász Jenő. — <i>Benkő Loránd</i> : Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára	280
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	286
Levélszekrény	288

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest V. József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest VI. Népköztársaság útja 21.; 45.790.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy folyóiratunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcki Géza elnök* címére (Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5,— Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10—14.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Benkő Loránd titkárnál* igényelhetők (Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
  2. **Hajdu Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
  3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
  4. **Helyesírásunk időszerű kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
  5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitatúlése. 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
  6. **Pais Dezső—Bárcki Géza—Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
  7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
  8. **Lakó György:** Északi-majusi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
  9. **A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,— Ft.
  10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
  11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
  12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
  13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
  14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
  15. **Hexendorfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
  16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
  17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
  18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
  19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
  20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
  21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
  22. **Inczefi Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
- A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárárdmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppen. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből, 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyi József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V. PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Szómutató Lehr Albert Arany-magyarázataihoz. Szerkesztette Tolnai Vilmos. 1917. 8,— Ft.
- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
- Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
- Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 80,— Ft.
- Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
- Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
- Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft. II. 1953. 26,50 Ft. III. 1956. 21,— Ft.
- A Nyelvőr Füzetek I., 3—6. számai.
- A Magyar Nyelv XXVI—L. évfolyamának mutatója. Szerkesztette Juhász Jenő. 1958. 130,— Ft.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

415. SZÁM

1960

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

T A R T A L O M

<i>Ligeti Lajos:</i> Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról	289
<i>Bárczi Géza:</i> Örmény jövevényszavaink kérdéséhez.	304
<i>Pais Dezső:</i> Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez.	311
<i>Balázs János:</i> Még egy ősi magyar igenévszó	316
<i>Szabó T. Attila:</i> A <i>Katalina</i> > <i>Katalin</i> típusú névalakulás kérdéséhez.	322
<i>Biró Izabella:</i> Füttyülök rá	327
<i>Károly Sándor:</i> A Történeti Nyelvtani Adattár tervmunkálataival kapcsolatos kérdések	333
<i>Tompa József:</i> Névszói ragozásrendszerünk most alakuló finomságaiából.	344
Kisebbségi közlemények. <i>Szabó Zoltán:</i> Egy ritka képzőalakulási módról. — <i>Antal László:</i> Mitől függ, hogy hány morféma? — <i>Hegedüs József:</i> Martini Lexicum Philologicumának magyar szóanyagáról. — <i>Meggyes Klára:</i> Mikor ment végbe a <i>Gallicus</i> népnév jelentésbővülése?	357
Szó- és szólélmagyarázatok. <i>Dömötör Sándor:</i> Girgácia. — <i>Erdődi József:</i> Egy délszláv szó tájnyelvünkben. — <i>Fokos Dávid:</i> Egy permi táltosnévről. Szélütés. — <i>Kiss Lajos:</i> Három lengyel eredetűnek tartott szavunk. — <i>O. Nagy Gábor:</i> Toprongyos. — <i>Szabó T. Attila:</i> Még valamit a <i>parányi</i> -ről. — <i>Szabó Zoltán:</i> Ordít; ordas. — <i>Úrhegyi Emília:</i> Poszáta. — <i>Zolnai Béla:</i> Röpde	364
Nyelvművelés. <i>Deme László:</i> Anyagnévi előtagú szókapcsolataink írásához	380
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kovács István:</i> Szótörténeti adalékok. — <i>Eckhardt Sándor:</i> Levelek a XVI. századból	384
Nyelvjárások. <i>Imre Samu:</i> A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálatai. — <i>Beke Ödön:</i> Népetimológia a magyar növénynevekben. — <i>Végh József:</i> Az önözés, magázás nyelvjárásainkban	392
Szemle. <i>Hexendorj Edit:</i> A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között	406
Különfélék. <i>Balázs János:</i> Mészöly Gedeon emlékére. — <i>Benkő László:</i> Zolnai Béla hetven éve. — <i>Benkő Loránd:</i> Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára	415
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor:</i> A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	427
Levélszekrény	432

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálas, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest V. József nádor tőz 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszerűlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest VI. Népköztársaság útja 21.; 45.790.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy folyóiratunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb tudományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5,— Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10—14.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Benkő Loránd titkárnál* igényelhetők (Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. **Helyesírásunk időszzerű kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**, 1955. 12,— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése. 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső—Bárczi Géza—Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Északi-manyasi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidí Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefi Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárámente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmas János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,—
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyolvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúbücszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V. PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Szómutató Lehr Albert Arany-magyarázataihoz. Szerkesztette Tolnai Vilmos. 1917. 8,— Ft.
- Emlék Szily Kálmánnak nyolevanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
- Szamosháti Szótár I—II. Írta Csűry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
- Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 80,— Ft.
- Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
- Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
- Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft. II. 1953. 26,50 Ft. III. 1956. 21,— Ft.
- A Nyelvőr Füzetek I., 3—6. számok.
- A Magyar Nyelv XXVI — L. évfolyamának mutatója. Szerkesztette Juhász Jenő. 1958. 130,— Ft.

LVI. ÉVF.

1960. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

416. SZÁM

1960

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

T A R T A L O M

<i>Pais Dezső</i> : Egy s más a szer dolgában	433
<i>Simon Györgyi</i> : A kifejező szók jellemzői és helyük a szóképzletben	440
<i>Imre Samu</i> : Az <i>ige</i> : <i>igét</i> és a <i>kecske</i> : <i>kecskét</i> típusú névszótövek a Bécsi és a Müncheni Kódexben	445
<i>Fónagy Iván</i> és <i>Magdics Klára</i> : Beszédsebesség, szólam, ritmusérvék	450
<i>Deme László</i> : Szókezdet- és szóréteg-statisztikai számítások	458
Kisebb közlemények. <i>Berrár Jolán—Tompai József</i> : A morfémahatárok megállapításáról. — <i>Lőrincz Jenő</i> : Az <i>i > ë</i> változás állapota a két Telegdy levelezésében	465
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Biró Izabella</i> : Füttyülök rá. — <i>Juhász Jenő</i> : Hallható csend. Ujján forgatja. — <i>Kiss Lajos</i> : Kucsma. — <i>Lőrincz Jenő</i> : Kévévet	470
Nyelvművelés. <i>J. Soltész Katalin</i> : Tűnik	475
Nyelvjárások. <i>Beke Ödön</i> : Népetimológia a magyar növénynevekben. — <i>Balogh Lajos</i> és <i>Király Lajos</i> : Nyelvjáráskutatás Somogyban	477
Szemle. <i>Heppendorf Edit</i> : A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között. — <i>Fábián Pál</i> : Pótlás a helyesírási szemléhez	484
Különnfélék. <i>Kálmán Béla</i> : Németh Gyula hetven éves. — <i>Benkő Loránd</i> : Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára. — <i>Moór Elemér</i> : Magyarok és szlávok	492
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LVI. közgyűlése ...	505
Levélszekrény	511

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest V., József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú számlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” Könyv és Hírlap Kereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Benkő Loránd titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Álmos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Északi-magyari nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája. Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok. I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatтанból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1956. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,—
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyi József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Szómutató Lehr Albert Arany-magyarázataihoz. Szerkesztette Tolnai Vilmos. 1917. 8,— Ft.
- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
- Szamosháti Sztótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
- Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
- Balassa-Kódex. Közétszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
- Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közléstesi Végh József. 1944. 20,— Ft.
- Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
- A Nyelvőr Füzetek 1., 3—6. számái.